UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 01543807 0

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
КОМІСІЯ ДЛЯ ВИДАВАННЯ ПАМ'ЯТОК НОВІТНЬОГО УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА

Shevchenko, Taras Grigor'evich
III

ПОВНЕ ЗІБРАННЯ
Povne zibrannya tvoriv
ТВОРІВ
ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ
АКАД. СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА
red. Serhiya Yefremova

ТОМ ЧЕТВЕРТИЙ
t. 4

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1927

У.С.Р.Р.

Державне видавництво

ч. 9

PG 3948 S5 1927 t. 4

LU S5346 Ef-

655430

8-4-57

г. 9

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
КОМІСІЯ ДЛЯ ВИДАВАННЯ ПАМ'ЯТОК НОВІТНЬОГО УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

ЩОДЕННІ ЗАПИСКИ

(ЖУРНАЛ)

ТЕКСТ. ПЕРВІСТНІ ВАРІЯНТИ. КОМЕНТАРІЙ.

РЕДАКЦІЯ І ВСТУПНЕ СЛОВО
АКАД. СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА

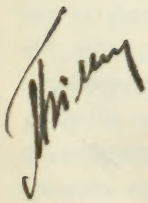

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1927

[891 . 78]

Дозволяється випустити в світ

Неодмінний Секретар Академії,
акад. *А. Кримський*.

Трест „Київ-Друк", 8-ма друкарня
вул. Л. Толстого ч. 5,
Київський Окрліт, № 232. 1056. 5.000.
Київ — 1927.

ОД РЕДАКТОРА.

Розпочинаємо цим томом академичне видання творів Т. Шевченка. Підготовчу до цього роботу Комісія для видавання пам'яток новітнього українського письменства при Академії Наук бере на себе з перших днів свого істнування. Вже 1919 р. була навіть умова складена з Державним Видавництвом України про виготування творів Шевченка, Франка, Антоновича і Драгоманова, але обставини того часу не сприяли виданням такого типу й не дозволили зараз же взятись до виконання розробленого плану. Тільки 1923 р. Державне Видавництво вдруге заявило охоту перенять на себе видання «академичного Шевченка». Р. 1924 здано було Видавництву два готові тоді томи — IV-й (журнал Шевченків) і VII (художні твори). Комісія, в порозумінні з Видавництвом, спинилася саме на цих томах тому, що вони мали містити матеріял найменш може нашій громаді відомий і тому найбільш для початку видання придатний. Але минує ще цілий рік, аж поки Видавництво змогло розпочати видання фактично, здавши цей IV том до друку. З причин ні від редакції, ні од Видавництва незалежних (оригінал журналу переховується в Чернігові і перевіряння тексту через усякі перешкоди одбірало занадто багато часу) друкування цього тому йшло дуже поволі, і тільки ось тепер Комісія може подати нашій громаді наслідок своєї більш ніж двохрічної роботи.

Все видання творів Шевченка обчислено на 8—10 томів з таким розподілом: томи I і II — поезія, III — листування, IV — журнал, V і VI — повісті, VII — художні твори, VIII—X — матеріяли до біографії й творчости. Видання

мало б увінчатися біографією поета, як завершенням і синтезом усієї тієї праці, що має бути проробленa над студіюванням та коментуванням його творчости. В своїй роботі редакція виходить із основних вимог для всякого наукового видання будь-якого письменника: певний, перевірений і установлений текст творів, по змозі всі варіянти до основного тексту і широкий коментарій у формі матеріялів історично-літературного і громадського значіння. Так оброблене видання Шевченкових творів мало б скласти собою свого роду енциклопедію Шевченкознавства, що могла б давати відповідь на всі принаймні головніші з цієї сфери питання й бути за матеріял до дальшого студіювання життя і творчости поета та його доби (цьому саме й присвячені періодичні збірники Комісії—«Шевченко та його доба»).

Власне в такому плані й проробленo роботу над матеріялом, що увійшов до цього тому. Текст за Шевченковим оригіналом виготував був первістно М. М. Новицький, але редактор особисто ще раз перевірив його слово за словом і ця перевірка дала змогу встановити дійсний Шевченків текст цієї багатоважної пам'ятки. Друкуючи текст, редактор силкувався якомога менше відступати від первотвору навіть у дрібницях, аж до пунктуації, дуже своєрідної у Шевченка, намагаючись дати точну копію оригіналу. Ті невеличкі, чисто технічного характеру відбіги від первотвору, що довелося зробити, всі подано в додатку. Таким чином, наше видання подає текст Шевченкового журналу без тих не мотивованих і часто довільних переробок і виправок, на які багаті були всі попередні видання журналу, аж до останнього, що вже під час цієї роботи вийшло під редакцією І. Айзенштока (Харків, 1925). Правда, і в нашому виданні можливі де-які огріхи, що залежать од характеру самого оригіналу. Власноручний Шевченків рукопис — це, власне кажучи, брульон, писаний чепурно з вигляду, але подекуди не дуже читно й розбірно і з усіма властивостями Шевченкового письма. У Шевченка, напр., літери **и** *та* **а** *звичайно нічим між собою не ріжняться; так само инодi дуже схожі бувають літери* **с** *і* **е**, **щ** *та* **ц**. *Отже можна різно читати деякі сумнівні місця. З другого боку, через своєрідний спосіб писання авторового, не всюди можна було його додержати. Не вважаючи*

на велике число коректі пильнування за оригіналом, вклюнулися й тут деякі помилки, на своїм місці згадані. Все ж, гадаю, таких випадків не багато і по-за ними наш текст можливо точно передає первотвір. Місця, у Шевченка підкреслені, у нас одзначено розбитим способом (розрядкою); очевидні пропуски взято в прості дужки [...]; кінець кожної сторінки рукопису позначено знаком ‖ ; цифра проти цього знаку означає листок у рукопису, а додане до неї маленьке **2** *— другий бік того ж таки листка.*

Друга частина цього видання — то первістні варіянти й виправки в самому тексті оригіналу. Ми подаємо їх усі в додатку до тексту, маючи на увазі вагу їх для Шевченкового стилю та історії самого тексту журналу. Варіянтів з друкованих досі текстів, а також з єдиної рукописної копії (небіжчика Є. Трегубова), що була в наших руках, тут не даємо, бо походження їх нічим не зв'язано з автором, а показує тільки, як розуміли і як поводилися з текстом Шевченка ріжні редактори та копіїсти. Це може бути темою окремого розсліду, що його певне й буде зроблено в наслідок нашого видання.

Нарешті, в коментарії ми пильнували, щоб жадного не лишити без пояснення місця в журналі, яке могло б у читача викликати те чи инше запитання. Особи, з якими стикався Шевченко; місця, по яких він бував чи згадував; події й речі так чи инакше з ним зв'язані, його погляди, творчість і т. и,— усе це давало привід до відповідного коментарія. Принципом було — всюди ставити в центрі особу Шевченка, з його становища оцінюючи людей і події, й давати по змозі більш фактичного матеріялу та бібліографії, що помагали б кожному дослідникові самому перевірити подавані відомості. Звичайно, без прогалин тут не обійтися. Серед калейдоскопу напр. людей, з якими стрівався Шевченко, знайдуться й такі, що жадних про них звісток не пощастило добути. Дещо довелося, за браком матеріялу, поясняти гіпотетично. Усе це може бути темою дальших дослідів та дискусій.

Коментарій — праця колективна. Кожна замітка позначена ініціялами автора. Подаю тут ключа до тих ініціялів.

А. Л. — *акад. Лобода А. М.*
В. М. — *Міяковський В. В.*
Дм. Р. — *Ревуцький Д. М.*
М. Н. — *Новицький М. М.*
Ол. Н. — *акад. Новицький О. П.*
П. Ф. — *Филипович П. П.*
Рл. — *Рулін П. І.*
С. Є. — *акад. Єфремов С. О.*

Техничної частини видання пильнував Ол. Гер. Покажчика склав М. М. Новицький.

Вважаю, на закінчення, за милий обов'язок свій подякувати на сім місці всім, хто допомагав у роботі коло цього видання. Особливо маю тут згадати вдячно ймення М. Г. Вайнштейна, директора Історичного Музею в Чернігові, та співробітника того ж таки Музею В. І. Зизи, що з занедбанням власного спокою улекшили мені можливість працювати над дорогоцінним рукописом, а також Г. А. Іванця, якого довелось мені часто обтяжати розшукуванням і постачанням потрібної для праці літератури.

6. II. 1927.

ЗМІСТ

Од редактора V
С. Єфремов—Передмова: «Літературний автопортрет Шевченка». XI
Щоденні записки (журнал) Т. Шевченка 1
Додатки до тексту Шевченкового журналу 189
Коментарій до Шевченкового журналу 211
Пояснення до портретів 765
Покажчик імен 769

ПЕРЕДМОВА.

ЛІТЕРАТУРНИЙ АВТОПОРТРЕТ ШЕВЧЕНКА

Форма щоденних записок здавна була відома на Україні і під назвою д і я р і у ш і в здобула собі геть таки широкого розповсюдження серед письменних людей у старовину, так з XVI—XVII віку починаючи. Безперечно, що зародилась вона не одразу. Старі часи, часи надзвичайно практичні й тверезі, зовсім, можна сказати, не цікавились людиною, як такою, і сфера інтимних переживаннів, перепускання подій крізь призму особистого вражіння, пригоди поодинокого індивідуума не здавались вартими такого пів-божественного знаряддя, яким було тодішнє письменство. Який-небудь Пимен, «монах трудолюбивый», у затишку своєї келії сидючи, в найбільшу собі ставив заслугу саме те, що в своїй безименній праці він

Спокойно зрит на правых и виновных,
Добру и злу внимая равнодушно,
Не ведая ни жалости, ни гнева, —

тих почуваннів, що окрасу становлять саме людської душі. Давня література, як знаємо, була здебільшого анонімна: отже особою автора вона не цікавилася навіть, та і взагалі поодинока особа людська стояла тоді на задньому плані. Тим самим принципіяльно не могла цікавитись така анонімна література тим, що звичайно становить зміст щоденника. Особисте, інтимне життя однієї людини, не призначене до того ж ні на яку практичну потребу, не для читача, не для публіки списане, а тільки ніби для себе самого, як вилив безпосереднього почуття, як інтимна сповідь душі, як із самим собою розмова — таке життя не могло входити до сфери інтересів тодішнього письменства. Ця інтимна література мала зародитись аж тоді вже, як особа людська почала вибиватись з-під мертвущої ферули державної, хоч трохи себе усвідомила й почула певний смак і зацікавлення до своїх власних пригод та переживаннів. Дужі, міцні особи навпроти загалу становлять самих себе і навіть загальне окрашують в особисті фарби, крізь призму власних переживаннів його перепускаючи.

Безперечно, що ця інтимна форма записок про щоденне життя однієї людини має зв'язок з літописанням старого часу, з літописною літературною формою. Адже й самі літописи, що, «не мудрствуя лукаво», подають події з року на рік — являють собою зразок найпростішої форми оповідання, зв'язаного в своїх окремих частинах тільки хронологично. Цей виключно хронологичний зв'язок, послідовність чисто зовнішня —

в часі — так нагадує і щоденники, бо і в них оповідання провадиться день по дню, бо і в них зміст цілком у хронологичні рямці вкладається. Літописів під усякими назвами з тих часів, коли особа людська була вже збунтувалася проти надмірного нагніту державности, дуже багато знає наша історіографія. І от досить було авторові якоїсь «кронічки козацької» чи манастирського літопису взятися до детальнішого запису подій, не втискуючи їх у рямці — скажу так — річного огляду, досить було себе зробити центром оповідання й розбавити його особистим елементом, більш на сферу інтимних переживаннів налягаючи — і готова була та нова форма оповідання про себе, що дістала й назву спеціяльну — діяріуш. Сфера діяріуша обсягом своїм зовсім инша, ніж літопису, але форма та ж самісенька, тільки до нового матеріялу пристосована. Переступним етапом од «кроніки» чи літопису до інтимного діяріуша могли бути ті п о м ' я н н и к и, що з виходом на історичну арену широких мас здобули собі таке велике розповсюдження: брацтва, цехи, парафії, окремі нарешті родини звикали в них віддавати належне не самим верхам, а й собі, звикали бачити цікаве й прив'язувати його не до подій тільки державної ніби ваги, а й особистого життя. Писане слово обертається тут у чисто приватну справу однієї родини, а голий перелік її членів починає з'являтися в супроводі ширших про них відомостей та спогадів, обростає тим живим побутовим м'ясом, яке становить центр у всякого роду приватних записках. І знов же так натурально було од згадок про померших предків, од свого роду мемуарів, обернутися живій людині до власного переживання, власних вражіннів. Записи їх, більш-менш регулярно переведені, й обертаються в діяріуш, у щоденник у справжньому розумінні цього слова.

Діяріушів чимало доніс до нас через хвилі всепоглинущого часу щасливий випадок, хоча, треба думати, безмірно більше їх загинуло в пригодах неспокійного й непевного того часу [1]). Одним із перших, що збереглися, був діяруш відомого Атанасія Филиповича, цього незломного «віри благочестивої» фанатика, якого могли викохати тільки ті баламутні часи, коли релігія була єдиною ідеологією і все під себе підбивала. Такі ж записи лишились од Петра Могили та Димитрія Туптала (Ростовського). Близче нам невідомий діяріуш Самійла Зірки, секретаря Б. Хмельницького, ліг в основу пізніших історичних творів Г. Гребінки (Грабянки), Величка та инших. З XVIII в. відомі діяріуші Мик. Ханенка (з 1722, 1727 — 1757 рр.), Борзаковського та Ладинського (1722 — 1723), «Дневныя записки» генерального підскарбія Я. Марковича (1717 — 1767) і ин. Що вже тоді вагу таких діяріушів у нас добре розуміли, видко з того, що їх брали навіть з чужих мов, — так у того ж таки Величка та в Лукомського знайдемо переклади записок польських письменників Титловського (з 1620 — 1621 р.) та Окольс-

[1]) Л а з а р е в с к и й А. — Отрывки изъ дневника гетманской канцеляріи за 1722—23 годы. „Чтенія въ Ист. Общ. Нестора-Лѣтописца", кн. XII, стор. 90.

ського (з 1638 р.). Треба завважити, що якийсь іще час діяріуші були не самою тільки приватною справою тієї чи иншої особи, а й певним службовим обов'язком. Маємо офіціяльні діяріуші, що їх мусіли вести при гетьманській канцелярії спеціяльно до того приставлені люди, як показують оції вірші з одного такого службового діяріуша:

Планет княжич небесних місяць март начася,
Когда сей діяріуш мні писать казася,
А іменно о всяких ділах общих знатних,
Монарших і військових, тайних і приватних [1]).

Вірш цей ясно, між иншим, свідчить, як переплітались в старовину звичайні хроніки про справи державні з приватними записами якоїсь особи про власні свої переживання.

Не треба говорити, який величезний інтерес історичний можуть такі щоденні записки мати. Од хронік, од мемуарів, що звичайно їх писано буває геть-геть згодом після подій, про які трактують, діяріуші одріжняються тим, що ловлять події, мовляв, на гарячому вчинку, по свіжому зафіксовують їх сліду і через те, дарма що звичайно бувають занадто суб'єктивними, подають матеріял ваги неоціненної. З цього погляду діяріуші наближаються до листування, хоч переважають його своєю регулярністю, отже й ряснотою захоплених до них подій. Надто великої ціни набірають щоденні записки тоді, коли автором їх буває людина сама по собі чимсь одмітна, або коли автор свої особисті переживання, інтимні вражіння, свідчення про факти й події з поточного життя вміє подавати в аспекті загального, не обмежуючи себе на приватних справах та вузько інтимних подробицях. Надзвичайно цінні як матеріял біографичний, діяріуші визначних людей разом з тим одбивають тріпотіння часу, обличчя сучасности, і що цікавіший нам автор записок, то з більшим зацікавленням стежитимемо за його вражіннями, переживаннями, характеристиками подій та людей, з якими зводила його доля. В безпосередніх, часто необроблених і на-швидку накиданих, не вишліхтованих і не причепурених записках одбивається частка духу самого автора далеко краще, бо безпосередніше, простіше й щиріше, аніж у творах, до друку призначених. Інтимне подає тут руку загальному і вкупі дають вони цілий образ автора-людини в такій безощадній наготі, якої не знайти ні в яких инших творах.

Всі риси такого високого інтересу являють щоденні записки або журнал Тараса Шевченка.

II.

12 червня 1857 року Шевченко зламав цезорика, обрізуючи зошита на свої щоденні записки,—і з цього ніби маловартного епізода розпочинає свою «памятную книгу». Останній запис позначено 20-м травня 1858 р.,—а по йому ще окремо записано прегарну поезію «Сон» («На панщині пшеницю жала») з різким пророчим словом про скасування

[1]) Там само, стор. 119.

панщини. Все життя поетове між тими двома датами, з усією його дрібненькою буденщиною і важливими подіями, з згадками про минуле і мріями про майбутнє, з творчими поривами і з хвилинами розпачу та занепаду, з цілою галереєю живих образів, портретів, з скарбницею думок і гидотністю середовища—встає перед нами у цих записках—день по дневі, «число за числом, стройно как солдатская шеренга», як іронизує сам поет (22 липня). Записки обіймають мало не рік—343 дні життя Шевченкового, та ще за такий важливий його період, на переломі невільничого життя. За цей час проминуто всього тільки-но 43 дні [1]), та й то мало не всюди поет зазначає причину тому, подаючи запис проминутого в найближчий день або даючи слово іншим людям, як це було в Астрахані, коли земляки поетові «до того распростерли свое гостеприимство, что лишили меня свободы самому вести свой журнал и взяли эту обязанность на себя» (запис під 23 серпня 1857 р.).

З легкого почину редакції «Основи», що зараз по смерти Шевченка почала друкувати «уривки» з його записок [2]), звичайно їх звуть «дневником», «щоденником». Так названо їх навіть в останніх, солідно редактованих виданнях [3]). Тим часом не можна не зазначити, що сам Шевченко в своїх записках жадного разу їх дневником не назвав. Уже на самому початку (12 червня) він каже: «мои записки», «моя памятная книга», «мой журнал»; другого дня (13 червня) говорить знов про «свой журнал», мабуть пригадавши корабельні («шканичные») журнали з колишньої експедиції на Аральське море. Иноді стрінемо назву — «хроника» (7 липня), але назва «журнал» переважає і ми бачимо її всюди, на всенькому протязі записок: «я что-то черезчур усердно и аккуратно взялся за свой журнал» (14 червня); «первая вещь—это сей журнал» (2 липня), «кончился первый месяц моего журнала» (12 липня); «при-

[1]) Проминуто з 1857 року: 22, 23 і 24 червня (наїзд батальонного командира до Новопетровського і „отвратительный смотр"), 30, 31 липня, 1, 2, 3, 4 серпня (дорога до Астрахані), 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21 і 22 серпня (перебування в Астрахані з земляками), 24, 25 і 26 серпня (перші дні на пароплаві „Князь Пожарский", коли писав Шевченко—„я не могу ни за что, ни даже за свой журнал, приняться аккуратно, как это было в Новопетровском укреплении"), 11 вересня („глумление пьянственное"), 21 жовтня (гостювання „в очаровательном семействе madame Гильде"), 20, 21, 22, 23, 24 і 25 листопаду („я хотел было совсем оставить свой монотонный журнал"...), 5, 6 і 7 грудня (захопився пишучи „Неофитів"), 11, 22 і 23 грудня (причини невідомі), 25, 26, 27, 28 грудня (приїзд до Нижнього Щепкина), 31 грудня; з 1858 р.: 13 лютого, 8 і 9 березня (переїзд з Нижнього до Москви). Коли ми з проминутих днів виключимо ті, де записи зроблено чужою рукою, то число їх ще зменшиться.

[2]) „Дневникъ Т. Гр. Шевченка Отрывокъ первый"... і т. д. „Основа" 1861 р., кн. V—IX XI і XII; 1862 р., кн. I—VIII, з цікавою передмовою (кн. V за 1861 р.) та увагою од редакції при кінці (кн. VIII за 1862 р.). Власне слово „отрывок", що ним у кожній книзі „Основи" позначено частину з записок Шевченка, не зовсім точне, бо надруковано всенький журнал, хоч і багато проминувши. Звичайно проминуто все на той час нецензурне та чимало з неприхильних уваг поета про живих ще тоді людей.

[3]) „Повне видання творів Тараса Шевченка", т. IV. Київ-Ляйпціґ, sine anno, стор. 167. Порівн. Т. Шевченко—Дневник. Редакция, вступительная статья и примечания И. Я. Айзенштока. Харків, 1925.

нялся за свой чайник и потом за журнал» (17 липня) «я буду, не нарушая заведенного порядка..., вести свой журнал» (22 липня); «я не могу ни за что, ни даже за свой журнал, приняться аккуратно» (28 серпня); «я хотел было совсем оставить свой монотонный журнал» (26 листопада).

Свій журнал—цієї, нехай трохи й старомодньої, назви будемо додержувати й ми—Шевченко почав тоді, коли над ним після десятилітньої неволі та цілої низки болючих розчарувань і одурених сподіванок, загорілася вже ясно надія на визволення. 15 квітня 1856 р. він одержав несподівано листа од незнаної йому тоді гр. Толстої, і цей лист став за першу ластівку близької волі. «Я ожил, я воскрес!» одписує він своїй кореспондентці 22 квітня [1]. Але ще з рік минуло в боротьбі між розпачем і надією, поки становище поета до решти вияснилось. 1 січня 1857 р. Шевченко вдруге дістав од гр. Толстої повідомлення про близьку волю [2]: «первого января текущего года, — записує поет 12 липня,— получил я первое радостное письмо из Петербурга от графини Толстой, и с того же дня начал готовиться в дорогу». 3 червня—див. запис 1 липня—прийшов лист од Мих. Лазаревського [3], а в йому цей поетів ще з часів Оренбурзських приятель «извещает меня—или, лучше, поздравляет с свободою», як зазначив Шевченко на самому початку свого журнала, 13 червня. Перші його рядки світяться тією ж радісною надією: «скоро, даст бог, вырвуся я из этой безграничной тюрьмы и тогда подобное происшествие не будет иметь места в моем журнале»,— записує поет, оповівши першого ж дня, 12 червня, «ничтожный» епізод з цезориком.

Як сам Шевченко дивився на свої щоденні записки, на віщо їх розпочав і як провадив на ці питання знаходимо ясну й докладну відповідь у самому ж таки журналі.

Одержавши 3 червня звістку-привітання від Лазаревського, Шевченко «того ж дня упакував свою мизерію, книги, то-що, купив полог од комарів волзьких, **зшив із шести листов паперу тетрадь для подорожнього журнала** і сів над морем ждать погоди»,— писав поет Лазаревському 1 липня. Дожидати довелося довго, аж надто довго і—читаємо в цитованому допіру листі—«тетрадь, що приготовив для дороги, всю до листочка списав местными впечатлениями» [4]. І не міг не списати. Настрій у поета—нетерпеливе дожидання давно сподіваної волі. Думками він ширяв уже далеко від своєї «безмежної тюрми», вкупі з хорошими людьми, вірними приятелями, що не забули його і в нещасті, за любою серцю роботою. А дійсність була—та ж самісенька, з усією її мерзотою й гидотністю, що так одбились і на перших сторінках журналу. Поет силкується увійти глибоко в себе; спомини

[1]) Шевченко Т. Г. Твори, т. II. СПБ. 1911, стор. 393.

[2]) Там само, стор. 400.

[3]) Див. у „Киевской Старинѣ", 1901, кн. II, стор. 288: „Ну, поздравляю, наконец, тебя дорогой мой Тарас Григорьевич с великою милостью" т. д.

[4]) Шевченко Т. Твори, т. II, стор. 417.

давно минулого й пережитого та мрії про близьку волю, перемішуючись з дійсністю, ще дужче одтіняють сучасне, ще гидшою роблять осоружну дійсність. І так натурально було в такому становищі і з таким настроєм узятись до записування своїх вражінь—просто вже хоч на те, щоб душу полекшити, записуючи «что со мною и около меня случится» (запис під 12 червня). І подорожній журнал обертається в хроніку поточного життя. «Какой добрый гений,—записує поет 12 липня, закінчивши перший місяць своїх записок,—шепнул мне тогда эту мысль? Ну, что бы я делал в продолжение этого минувшего безконечно-длинного месяца? Хотя и это занятие мимоходное, но все-таки оно отнимает у безотвязной скуки несколько часов дня. А это важная для меня теперь услуга», – додає Шевченко, і надзвичайна, безцінна послуга для світа— додамо ми, бо вона розкрила нам душу поета під надзвичайної ваги час у його житті.

Та не легко було Шевченкові свій журнал розпочинати. З одного боку—порожнеча околишнього життя, на яку скаржиться він із перших же рядків. «Утро прошло, как обыкновенно, без всякого замечательного происшествия... совершенно нечего записать... писать все-таки не о чем» (13 червня); «какое же казусное событие запишу я сегодня?» (14 червня); «что же я сегодня занесу в мой журнал?»—запитує поет 15 червня й одповідає: «совершенно нечего занести, а ни-ни ничего хоть сколько-нибудь выходящего из круга обыденной монотонной жизни». «О вечере совершенно нечего написать»—додає Шевченко при кінці того ж таки дня. Звичайно, що на тлі такого монотонного, одноманітного життя і «нікчемний» епізод з цезориком—вже подія, і придбаний чайник - щастя й стимул для натхнення. Це розхоложувало, одбірало охоту до писання. Але ставлючись, навіть невпевнено, на нове діло, Шевченко береться до його проте дуже ретельно. «Я что-то черезчур усердно и аккуратно взялся за свой журнал,—записує він 14 червня.—Не знаю, долго ли продлится этот писательский жар? Как бы не сглазить. Если правду сказать, — завважає він, — я не вижу большой надобности в этой пунктуальной аккуратности, а так—от нечего делать: на бездельи и это рукоделье». «В первые дни,—згадує Шевченко через місяць,—не нравилось мне это занятие, как не нравится всякое занятие, пока мы его себе не усвоим, не смешаем его с нашим насущным хлебом. Сначала я принимался за свой журнал, как за обязанность, как за пунктики, как за ружейные приемы; а теперь, и особенно с того счастливого дня, как завелся я медным чайником, журнал сделался для меня необходим, как хлеб с маслом для чая. И не случись этого несносного ожидания, этого тягостного бездействия, мне бы и в голову никогда не пришло обзавестись этой эластической мебелью, на которой я теперь каждое утро так безмятежно отдыхаю Справедливо говорится: нет худа без добра» (12 липня).

Отже розпочато журнала з нудьги, од «несносного ожидания», з «тяжкого безділля». Ведено його для себе, хоча, як зараз побачимо

з найперших рядків не виключалась можливість і сторонніх читачів. «Если бы я, пише Шевченко, признавшись що-до спокуси «врать, сколько душе угодно»,—свой журнал готовил для печати, то - чего доброго—пожалуй и искусил бы лукавый враг истины, но я, как сказал поэт наш:

Пишу не для мгновенной славы, —
Для развлеченья, для забавы,
Для милых искренних друзей,
Для памяти минувших дней».

І вже це, минаючи чисту вдачу поета, наложило на його безпретенсійні записки печатку надзвичайної, як побачимо згодом, щирости й виключної може правдивости. Правдивости навіть там, де він, а надто в його тодішньому становищі, рискував дуже багато. І ця щирість та правдивість надають і виключного інтересу Шевченковому журналові. І тим більше, що після деякого вагання на початку, нарікання на монотонність і брак подій, Шевченко хутко увіходить у смак щоденного записування і подає не тільки з біографичного погляду надзвичайно цікаві деталі, а й безцінної вартости літературний твір, зразок—можна сказати—такої «журнальної» літератури. Досить йому було побороти первістну неохоту—і талант заговорив, навіть у незвичній формі й мало звичною мовою. Початий випадково, журнал хутко зробився для поета необхідною річчю, як єдиний співрозмовник, якому він не боявся звірятися з своїми думками, згадками, надіями, випадковими увагами й глибокими переконаннями. І це оцінив сам автор незабаром. «Две случайно сделанные мною вещи так удачны, как редко удаются произведения, глубоко обдуманные. Первая вещь—это сей журнал, который в эти томительные дни ожиданий сделался для меня необходим, как страждущему врач. Вторая вещь—это медный чайник, который делается необходимым для моего журнала, как журнал для меня. Без чайника, или без чая, я как-то лениво, бывало, принимался за сие рукоделие. Теперь же едва успею налить в стакан чай, как перо само просится в руку» (2 липня). І як-раз останні дні перебування поета в неволі надто яскраво одбилися на сторінках тих зошитів, які так акуратно виготовляв Шевченко на свої записки.

У Шевченка виробився був назвіть особливий спосіб писання журналу, своя, коли хочете, техніка цієї справи. Надто це треба сказати про першу його половину, коли визволений поет не рушив ще був у дорогу і серед монотонного життя в Новопетровському занадто багато мав вільного часу і не мав як-раз багато зустрічів та вражінь, що потім одтягали його од писання, перебивали цю розмову з самим собою в своїй самотині. Звичайно Шевченко, раненько вдосвіта вставши, йшов на город (17 червня, 3 липня і т. д.), а то й ночував на городі в комендантській альтанці, про яку пише, що це «моя теперешняя резиденция» (4 липня). «Теперь, когда уже узнали о моем освобождении, — записує Шевченко 16 червня, — то ближайшие мои начальники, фельдфе-

бель и ротный командир, не увольняя меня от ученья и караула, позволили мне в свободные часы от службы проводить на огороде». Шевченко тепер впивається можливістю побути хоч вільним часом на самотині, з самим собою. «Милое уединение! — записує він 17 червня. — После десятилетней казарменной жизни, уединение мне кажется настоящим раем». Поет пересижує ці години під «своєю» вербою, що сам і посадив був колись, тішиться самотою й тишею, любує з природи і, поки нікого ще нема поблизу — пише свій журнал. Писав він його отими тихими ранками, за чайничком, називаючи свої записки «эластической мебелью, на которой я теперь каждое утро так безмятежно отдыхаю» (12 липня). Отже, виходить, що власне записи провадились на день пізніше, ніж це позначено, себто — вранці кожного дня записувано події з дня попереднього. Вказівок на це розкидано чимало по журналу. «Сегодня утром, — пише Шевченко 12 липня,—записавши счастливое одиннадцатое число, я вздумал»... «Пароход поутру вышел из гавани..., — читаємо під 17 липня. — Я проводил его глазами на горизонт, принялся за свой чайник и потом за журнал», — і зараз же під 18 липня маємо: «Кончивши сказание о вчерашнем событии, я начал мечтать»... «Записавши Роменские впечатления, я... пошел в укрепление», починає Шевченко 21 липня, а «роменські враження» у його стоять під 20 липня. Те ж саме виходить із записів 27 і 28 липня. «Я буду,—планує Шевченко, діставши вже офіціяльне повідомлення про волю, — не нарушая заведенного порядка, по утрам нагребать свой чайник и число за числом, стройно как солдатская шеренга, вести свой журнал. От безделья и это рукоделье»—ще раз додає він. Потім, коли поет виїхав з Новопетровського, він не міг вже так «стройно», докладно й акуратно віддавати записуванню своє дозвілля, та й дозвілля того все менше ставало. Але звичай писати журнал ранками і, очевидно, за попередній день, у його лишився й на потім. «Вчера мнѣ ничто не удалось» — записує Шевченко 17 вересня і потім описує враження 16 вересня, закінчуючи їх так: «я сегодня проснулся рано и, как ни в чем не бывало, принялся за свой журнал». Те ж саме бачимо в записках 19 вересня («Вчера вечером»...), 6 жовтня («Вчера только я успел обмокнуть перо в чернила»...) і т. и. Цей спосіб писання Шевченком записок треба мати на увазі, щоб не зробити помилки що-до хронології в тій чи иншій події з автором за той час, коли він писав свій журнал.

III.

Видимо, не вперше приходила Шевченкові думка про журнал. У листуванні поета знайдемо виразну на це вказівку: «Со дня прибытия моего в К(репость) О(рскую) я пишу дневник свой» — оповіщав він 25 лютого 1848 р. кн. Репнину [1]). Доля того щоденника відома з того ж таки листа: Шевченко його спалив, хоча й дуже потім жалкував.

[1]) Шевченко Т. - Твори, т. II, стор. 356.

Про цю давню спробу Шевченко й сам певне забув, починаючи свій журнал 1857 р. Зазначивши на початку його, що пише для себе та «для милых искренних друзей», він міркує далі: «Мне следовало бы начать свой журнал со времени посвящения моего в солдатский сан, сиречь с 1847 года. Теперь бы это была претолстая и прескучная тетрадь. Вспоминая эти прошедшие грустные десять лет, я сердечно радуюсь, что мне не пришла тогда благая мысль обзавестись записной тетрадью. Что бы я записал в ней?...» (13 червня). Ми, навпаки, можемо тільки пожалкувати, що, по-перше, не зберігся той щоденник з Орської Кріпости, якого мало бути списано аж декілька місяців і, по-друге, що нової спроби поет не зробив давніш, як тільки 1857 р. З тих цікавих і надзвичайно цінних згадок, що розкидано скрізь по записках поета, ми бачимо, що йому було що записати і, не вважаючи на одноманітність життя, Шевченко вмів вибірати з його те суще-цікаве, що становить не тільки дорогоцінний біографичний матеріял, але й має загально-психологичну вартість. «Впродолжение этих десяти лет,—завважає він, —я видел даром то, что не всякому и за деньги удается видеть, — но как я смотрел на все это? Как арестант смотрит из тюремного решетчатого окна на веселый свадебный поезд» (13 червня). І коли б такий «арештант», як Шевченко, покинув був нам повне оповідання про «le mie prigioni — свої тюрми», то наша література може мала б і свого Сильвіо Пелліко

Тепер пізно висловляти жалі, що не сталося так, як не сталось. Натомісць використаємо хоч те, що лишилося нам од Шевченка в його власноручних записках, які вперше оце приходять до нас такими, як вийшли з рук свого автора. Вага їх надзвичайна. Шевченко-художник чимало лишив нам своїх автопортретів, зафіксованих фарбами й олівцем. Але мабуть найкращий з-поміж їх — то оці сторінки Шевченка-письменника, писані ніби невпевненою, тремтючою рукою, з силою граматичних, таких для Шевченка характерних помилок. Тут не тільки його зверхні риси зафіксовано на-віки, а дано внутрішній образ великого поета і — великої, мусимо додати, людини. Без того образу, такого простого, скромного, але надто величного в своїй простоті, людськість була б бідніша на все те, що характеризує одну з величніших у її історії постатів. Величність поета і величність людини—рідко єднаються в одній особі, і ми часто бачимо великих письменників, що були рабами у своєї дрібної натури, не могли стати по-над нею. Твори і життя ніби лежали в двох, цілком чужих і далеких площинах і не ставало між ними того моста, що єднав би данну людину в один суцільний образ. Байрон — великий поет у своїх творах, і Байрон — досить марна, часто через край дрібною пихою оповита постать у житті, в своїх записках може бути класичним зразком такої дисгармонійности великих людей. І з острахом берешся до записок Шевченкових: а ну як людина покажеться меньшою за поета?... Але згортаєш їх з почуттям глибокого полекшення й поваги перед людиною. Великий поет стає на повен свій зріст і як велика людина. Літературний автопортрет

Шевченка зберіг усі притаманні риси, усі властивості свого великого творця.

Не підкрашуванням, не ретушованням дійсности і дійсного свого образу досягає цього Шевченко. Навпаки, перед нами твір, що йому рівного рідко знайти в літературі — саме через його правдивість, через ту щирість і безпосередність, що вже з перших сторінок вражають читача, а далі цілком його заполоняють. Це справжній, не надуманий і навмисне не вигаданий, не підкрашений і не підроблений великої душі документ, одверта сповідь людини, що ні з чим не криється, нічого не таїть про себе й ні з чим не ховається — навіть з власними своїми вадами та негарними вчинками, аж до «глумления пьянственного», або навіть з мало принадними походеньками в «очаровательном семействе» якої-небудь m-me Гильде... Видко, що людина ані трохи не позувала, не рисувалася, не спиналась на котурни, не драпувалася в якусь пишну тогу, не кокетувала й перед собою, як це частенько таки буває навіть у найінтимніших записках, і може в них найчастіше. Шевченко й сам розумів небезпеку, коли перед ним уперше стало було питання — про що ж писати в своїх записках? «А сатана так и шепчет на ухо — пиши, что̀ ни попало, ври, сколько душе угодно: кто тебя станет поверять. И в шканичных журналах врут, а в таком, в домашнем — и бог велел» (13 червня). Але Шевченко переміг свого сатану. Перевіряло його й контролювало притаманне йому почуття правдивости, що такого розмаху широкого набрало і в його творах. І через те журнал Шевченків не тільки одно з найцінніших до його життєпису джерел, а разом і ключ до його творчости, до того дивного секрету скоряти людські серця, викликати відповідні настрої, що високою мірою посідав наш поет. З дивовижною щирістю, без страху вводить нас Шевченко в своє «святая святих» і показує свою чисту дитячу душу, якої не держався життьовий бруд, — навіть серед оргій чисту і благородну навіть під час занепаду. І дійсно можемо подякувати долі, що навернула поета на таку спасенну думку — записати мало не з фотографичною докладністю хоч один рік із свого життя.

Такою самою правдивістю, щирістю, безбоязністю і — я б сказав — непідкупністю позначено і його громадські та політичні присуди. В становищі Шевченка, людини з політичним минулим злочинної, мовляв, натури як-раз із обсягу письменства («сочинение возмутительных стихов») надто треба було обережному бути з писаним словом. Він був салдат, він перебував під безупинним доглядом начальства. Кожного дня могла скоїтись історія на зразок тієї, що записана в журналі 27 - 28 червня (інцидент з п'яницею-офіцером Кампійоні), міг бути трус, записки могли потрапити до рук начальству, а це за диких норовів у Новопетровському загрожувало новою катастрофою. А проте з перших же сторінок журналу ми бачимо, що Шевченко не таїться й з своїми політичними та релігійними поглядами, називає речі en toutes lettres, повними йменнями. Історію його стосунків напр. до Миколи І-го можна прослідку-

вати на сторінках записок з вичерпливою повністю. Він не тільки подає факти, терпкі характеристики, епітети (як «неудобозабываемый тормоз» та інші), але переписує цілі твори, які так чи инакше стосуються об'єкта його зневаги й призирства. «Фельдфебель-царь» для Шевченка тільки найяскравіший виразник цілої системи душманства і в політичному, і в соціяльному, і в духовому розумінні, і в записках завдано їй чимало влучних ударів. Всі попередні видання Шевченкових записок, що світять цензурними дірами, наочне свідкують не тільки про соціяльно-політичні погляди Шевченка, а й про його непереможну, непримиренну правдивість та щирість, що їх скинути з себе поет не міг навіть перед грізною небезпекою. До чого у Шевченка доходило оце нехтування видимою небезпекою, бачимо з промовистого епізода, що також одбився на сторінках його журналу. 20 вересня Шевченко приїхав до Нижнього. Тут стріли його звісткою, що поліціймейстер звелів зараз же його повідомити, скоро нога поетова ступить на Нижегородський берег. «Я хотя и тертый калач, — записує Шевченко, — но такая неожиданность меня сконфузила»: хто зна чим могла скінчитись оця цікавість пана поліціймейстера, — трус, конфіскація записок, розслід — і прощай знов такою тяжкою ціною здобута воля! Матися на обережності — так було б натурально в такому стані. І проте під тим самим днем маємо оцей запис: «В 8 часов вечера я отправился к Н. А. Брылкину, провел у него часа два времени в дружеской беседе, взял у него для прочтения «Голосъ изъ Россіи», лондонское издание, и отправился к П. А. Овсянникову, на мою временную квартиру». Поет не тільки не ховається з своїми «злочинними» думками, а ще усугубляє їх «злочинним» учинком і саме під той момент, коли кожної хвилини могла до його набігти поліція. Що було б, коли б у його знайдено в додачу до одвертого журналу ще й лондонське видання — говорити не доводиться. Довелося б йому не тільки «сидеть за решеткою и дожидать указа об отставке», а мабуть ще раз пережити огидну процедуру пародії на суд і, напевне, назад на схід помандрувати. І отже така навіть перспектива не могла вдержати Шевченка від щирої сповіді... Видко, на цьому пункті був з його грішник до віку нерозкаянний.

IV.

Шевченків журнал, а надто в повному своєму вигляді, дає справді таки надзвичайно влучний автопортрет поета і людини, і пильна знайомість з ним багато чого повинна розвіяти з тієї ходячої репутації, якою пристрастна, часто нетямуща «слава» оповила була виразну нашого поета постать. І сама його манера писати, і зміст написаного такі характерні, що повз їх не пройде жаден дослідник життя поетового та його епохи. Це документ історичний не тільки тому, що особа поета історична, а й тому, що журнал його одбив на своїх сторінках характерні риси часу й дає чудові портрети сучасників, з якими зводила автора доля, характеристику подій, яких свідком дове-

лось йому бути. Спинимось хоч коротенько на цих рисах, одсилаючи читача по ілюстрації та деталі до тих промовистих сторінок самого документа.

Я вже згадував, що заведено журнала, коли неволі поетової минало вже десять літ, — «десять літ! друже мій єдиний! — писав сам Шевченко до одного з приятелів, — вимовить страшно... а витерпіть?» [1]). І те, що витерпів він, виразні поклало ознаки на його істоту й одбилося на сторінках його записок. Перші сторінки перенято ніби якимсь несвідомим острахом, нерішучістю, ваганням чи писати і що писати. Поет ніби одвик, розучився звірятися з своїми думками на папері, ніби спершу пробує з острахом своєї сили і тільки помалу, потроху захоплюється й сам, розгортаючи і широкі картини побутового змісту, і надзвичайно глибокі та влучні психологічні деталі. Я вже згадував, що починає він з «ничтожного и не заслуживающего внимания» факта, хоч убоге життя і поставило його саме на височінь «первого замечательного происшествия», що першим стоїть у журналі. І потім не раз вириваються у Шевченка гіркі нарікання на вбожество вражіннів, на абсолютний брак чогось справді одмітного в його житті, що варто було б зафіксувати для пам'яти. Одно слово — це надзвичайно вірний образ життьової порожнечі «маленького гарнизона» в оцій незамкнутій тюрмі, в закинутій серед пісків по-над нікчемним морем стороні, де зламаний цезорик або придбаний чайник — уже події, де людський глас не заходить, де живого слова не вчуєш, справжньої людини не побачиш... Пустиня навкруги — і пустка в серці, що коли й живе, то самими відгуками колишнього, коли й знаходить утіху, то хіба тоді, як на крилах мрій лине на далеку Україну, до милих серцю людей. Але де далі — вагання минається, пропадає; пустка залюднюється образами, думки вільно линуть за думками, спомини з пережитого і теперішня дійсність, переплітаючись, розгортаються в широку картину поруч надзвичайно дотепних, просто майстерних характеристик тій людській комашні, що ворушилася круг поета, — і ці характеристики тим влучніші, що автор і знаку не подає, який він великий і яка та комашня проти його маленька... І тільки яка-небудь надто вже обурлива подія, якийсь яскраво-виразний екземпляр з того «маленького гарнизону» вирве стогін болю за потоптання людської гідности, прокльон обставинам і промовистий акт обвинувачення системі, що так катує й калічить людей. Та ще непереможне бажання бути самому, — бажання знайоме кожному, хто з примусу вічно перебуває в товаристві чужих, далеких людей. Ця органічна потреба самотини вириває у Шевченка (17 червня) рядки варті другого великого страдника на людях Достоєвського: «Милое уединение! Ничего не может быть в жизни слаще, очаровательнее уединения... После десятилетней казарменной жизни уединение мне кажется настоя-

[1]) Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 405.

щим раем» [1]). Це вже просто реакція надходила, психична й фізична реакція після отарного життя протягом цілого десятка років.

На таку реакцію був саме час, бо тоді Шевченкові стало трохи легше як-раз із цього боку. Вже сама чутка про близьке визволення поета з-під червоної шапки спонукала попустити до якоїсь міри казарменні шори, що в них десять безконечних років задихався автор записок. Лежучи тепер під улюбленою своєю вербою, або сидючи за своїм чайником у комендантській альтанці на городі за писанням журналу, поет думками лине в минуле, щоб одпочити, мріє про сподіване майбутнє. Темне воно ще, недовідоме, але контури його виступають-позначаються в планах про те, як використати близьку вже волю. Пустка оживає. Потроху разом з автором і читач забуває про пустиню, що стелеться навкруги поета й цупко ще держить його на своєму неплодющому лоні, — і хіба якийсь Кампійоні, якась тварина в людському образі, якась «теляча пика», що промайне на сторінках журналу, знов нагадає, серед яких обставин десять отих літ довелося конати авторові.

Розпочалася і внутрішня робота думки. З таким саме острахом та ваганням, з якими починав Шевченко свої записки, зазирає він, пишучи їх, і в свою душу допитливим оком, щоб побачити, що з нею сталося за тих десять років тяжкої муки та знущання. То був аж надто відповідальний самоаналіз, самоіспит, од якого може залежала вся прийдуща доля поетова. І от з невимовною радістю та з щирим дивуванням побачив він, що казарма та муштра таки не вбили в йому людини, не зробили з його «бездушного автомата», що він перейшов «этот мрачный тернистый путь, не уязвив себя и не унизив в себе человеческого достоинства» (28 липня). Спершу, як згадано, Шевченко ніби аж сам собі дивується. «Странно еще вот что, — записує він у журналі під 20 червня. — Все это неисповедимое горе, все роды унижения и поругания прошли как будто не касаясь меня. Малейшего следа не оставили по себе. Опыт, говорят, есть лучший наш учитель. Но горький опыт прошел мимо меня невидимкою. Мне кажется, что я точно тот же, что был и десять лет назад. Ни одна черта в моем внутреннем образе не изменилась. Хорошо-ли это? — запитує поет і впевненно відповідає: — хорошо. По крайней мере, мне так кажется». І од щирого серця дякує він долі, що не дала «ужасному опыту коснуться своими железными когтями моих убеждений, моих младенчески светлых верований. Некоторые вещи просветлели, округлились приняли более естественный раз-

[1]) Порівн. таке саме почуття в автора „Записок из Мертвого Дома": „Я бы никак не мог представить себе: что страшного и мучительного в том, что я во все десять лет моей каторги ни разу, ни одной минуты, не буду один? На работе всегда под конвоем, дома с двумя стами товарищей и ни разу, ни разу — один"... „Впоследствии я понял, что, кроме лишения свободы, кроме вынужденной работы, в каторжной жизни есть еще одна мука, чуть-ли не сильнейшая, чем все другие. Это вынужденное общее сожительство (Полное собраніе сочиненій Ѳ. М. Достоевскаго, т. II. СПБ. 1894, стор. 11 і 24). У Шевченка воно єдналося з казармою, так само примусовою роботою і муштрою.

мер и образ. Но это следствие невозмутимо летящего старика Сатурна, а никак не следствие горького опыта». Іспит, на який поставив був себе поет з усією вибагливістю непідкупного судді, минув щасливо.

Оця свідомість того, що не зламало й не подужало пережите лихо, разом із надією на близьку вже волю, була найкращим бальзамом сцілюющим на пошарпану душу поетову. Це власне й додало йому бадьорости, надихнуло певністю й надією на свою силу, помогло добути важку неволю, не схибнувшись перед самим собою і так само твердо стати перед перспективою нового життя, як стояв перед спокусами в минулому. Проносяться в думках давні-давні — принадні й такі близькі образи й події... Ось —

> «Быстрый переход с чердака грубого мужика-маляра в великолепную мастерскую величайшего живописца нашего века. Самому теперь не верится, а действительно так было. Я из грязного чердака, я — ничтожный замарашка — на крыльях перелетел в волшебные залы Академии Художеств. Но чем же я хвалюся, чем я доказал, что я пользовался наставлениями и дружеской доверенностью величайшего художника в мире? Совершенно ничем. До его неуместной женитьбы и после уместного развода я жил у него на квартире или, лучше сказать, в его мастерской. И что же я делал? Чем занимался я в этом святилище? Странно подумать! Я занимался тогда сочинением малороссийских стихов, которые впоследствии упали такой страшной тяжестью на мою убогую душу. Перед его дивными произведениями я задумывался и лелеял в своем сердце своего слепого Кобзаря и своих кровожадных Гайдамаков. В тени его изящно-роскошной мастерской, как в знойной дикой степи Надднепровской передо мною мелькали мученические тени наших бедных гетманов. Передо мною расстилалася степь, усеянная курганами. Передо мной красовалась моя прекрасная, моя бедная Украина во всей непорочной меланхолической красоте своей... И я задумывался, я не мог отвести своих духовных очей от этой родной, чарующей прелести. Призвание и ничего больше!
>
> Странное, однако ж, эте всемогущее призвание. Я хорошо знал, что живопись — моя будущая профессия, мой насущный хлеб, и вместо того, чтобы изучать ее глубокие таинства, и еще под руководством такого учителя, каков был бессмертный Брюллов, я сочинял стихи, за которые мне никто гроша не заплатил и которые, наконец, лишили меня свободы и которые, несмотря на всемогущее бесчеловечное запрещение, я все-таки втихомолку кропаю. И даже подумываю иногда о тиснении (разумеется, под другим именем) этих плаксивых тощих дитей своих. Право, странное это неугомонное призвание» (1 липня).

Це — теплий усміх минулого. А ось зринає з скарбниці пам'яти й темна гримаса — це знов же на-віки незабутні хвилини арешту, що контрастом своїм ще дужче нагадують про сподівану волю. «Широкий, битий шлях із раю, а в рай — узенька стежечка, та й та колючим терном поросла», — по-українському серед російського тексту вириває ся у Шевченка (29 червня). «Как быстро и горячо исполняется приказание арестовать. Так, напротив, вяло и холодно исполняется приказание освободить» (18 червня) — ще раз спиняється на тому ж таки

Шевченко, але ніби навмисне обминає тяжкі подробиці. А далі — брудна, смердюча казарма, муштра з неодмінною «пригонкою амуниции» й іншим знущанням, під'яремне животіння, од якого органично вернуло поета.

«В детстве, сколько я помню, — записує Шевченко під 19 червня, — меня не занимали солдаты, как это обыкновенно бывает с детьми. Когда же я начал приходить в возраст разумения вещей, во мне зародилась неодолимая антипатія к христолюбивому воинству. Антипатия усиливалась по мере столкновения моего с людьми сего христолюбивого звания..., возросла до отвращения. И нужно же было коварной судьбе моей так ядовито-злобно посмеяться надо мною, толкнув меня в самый вонючий осадок этого христолюбивого сословия! Если бы я был изверг, кровопийца, то и тогда для меня удачнее казни нельзя было бы придумать, как сослав меня в Отдельный Оренбургский корпус солдатом. Вот где причина моих невыразимых страданий! И ко всему этому мне еще запрещено рисовать. Отнято благороднейшую часть моего бедного существования. Трибунал под председательством самого сатаны не мог бы произнести такого холодного, нечеловеческого приговора. А бездушные исполнители приговора исполнили его с возмутительною точностью».

Тим часом усі рафіновані знущання, усі муки, всі зусилля зламати цю людину — пішли ні на що. Бо тут же зараз Шевченко додає: «В незабвенный день об'явления мне конфирмации я сказал себе, что из меня не сделают солдата. Так и не сделали». Але чого це коштувало поета — можемо собі уявити! Адже ж не кожного разу була сила «себе шуточками спотішати», коли на серці туга невимовна, як розважав себе Шевченко 29 червня по черговій капості «п'яниці отця-командира». В журналі поетовому, дарма що його малий тільки час писано в Новопетровському, повно картин і прикладів дикого знущання над особою поета, до того ж знущання свідомого, з ясним заміром залізти з чобітьми в душу, найболючіше місце там настоптати. Я не буду переказувати занадто що-до цього промовисті сторінки журналу, одсилаючи цікавих до самого оригіналу. Нагадаю тільки одним-один такий штрих. 27 червня Шевченко записує, як він не схотів був пристати до компанії п'яних офіцерів і як один из них, Кампійоні на ймення, звелів за це його арештувати та ще й поскаржився рапортом — отже офіціяльно! — комендантові, що поет по-п'яну його образив, погано налаявши. Фінал цієї гидотної історії вартий того, щоб переказати його словами самого Шевченка (запис під 28 червня).

«Посоветуйте, что мне делать с этой гадиной?» — спросил я коменданта, придя в себя. — «Одно средство, — сказал он, — просите прощения, или, по смыслу дисциплины, вы — арестант. Вы имеете свидетелей, что вы были трезвы, а он имеет свидетелей, что вы его ругали». — «Я приму присягу, что это неправда», — сказал я. — «А он примет присягу, что правда. Он офицер, а вы все еще солдат». У, как страшно отозвалось во мне это почти забытое слово... Делать нечего, спрятал гордость в карман, напялил мундир и отправился просить прощения. Простоял я в передней у мерзавца битых два часа. Наконец, он допустил меня к своей опо-

хмелившейся особе. И после многих извинений, прошений, унижений даровано мне было прощение с условием сейчас же послать за четвертью водки. Я послал за водкой, а он пошел к коменданту за рапортом. Принесли водку. А он принес рапорт и привел своих благородных свидетелей. — «Что, батюшка, — сказал один из них, подавая мне пухлую, дрожащую с похмелья руку, — вам не угодно было познакомиться с нами добровольно, как следует с благородными людьми, так мы вас заставили». На эту краткую и поучительную речь уже пьяная компания захохотала, а я чуть-чуть не проговорил — «Мерзавцы! да еще и патентованные мерзавцы!»

Навіть тепер, через 70 років, і сторонній людині важко читати спокійно цю огидну сцену умисного знущання з поета, не приєднавшись до кінцевих його слів, — а яково ж то було самому бути дієвою її особою! Яково то було роками гнити в цьому «вертепе мерзостей»!.. Не диво, що у поета не раз протягом записок мимоволі зриваються слова гніву, обурення й жовчі. «Господи, — мало не з плачем кінчає він оповідання про ще одну таку пригоду 7 липня — настанет-ли, наконец, для меня час искупления? Настанут-ли когда-нибудь для меня те блаженные дни, когда я буду читать отвратительные правдивые сказания, как ложный сон, как небывалую небылицу?» Та про таку правду і сон страшний. Коли вже згодом, на волі, навіть у-ві сні примариться було Шевченкові що-небудь з цього потворного життя, то й це виводило його з рівноваги. 3 вересня, вже на пароплаві, за сотні верстов од пам'ятної фортеці, Шевченко записує: «Во сне, видел Орскую крепость и корпусного ефрейтора Обручева; я так испугался этого гнусного ефрейтора, что от страха проснулся и долго не мог придти в себя от этого возмутительного сновидения». І потім ще не раз оці «возмутительные сновидения» не давали спокою бідолашному поетові. Отже не те дивно, що зриваються у його слова обурення та огиди, а те, що їх мало, що навіть серед цих двоногих звірів не тратить він своєї високої людяности. Мало того — навіть для них він не раз знайде слова опрощення й забуття. «Мимо, пройдем мимо минувшее мое, моя коварная память. — пише Шевченко на початку журнала, згадавши «мрачную, монотонную, десятилетнюю драму» свого життя.—Не возмутим сердца любящего друга недостойным воспоминанием, забудем и простим темных мучителей наших, как простил милосердный человеколюбец своих жестоких распинателей» (13 червня). Переказавши згадану вже історію з Кампійоні, Шевченко додає: «Записывая в журнал эту весьма обыкновенную в моем положении траги-шутку, я в глубине души прощаю моих гонителей и только молю всемогущего бога избавить скорее от этих получеловеков» (27 червня). Справді — «не торкнулись», «ні найменшого сліду по собі не лишили» в душі поетовій оті роки знущання й пониження, коли він може знайти в собі силу стати по-над мучителями-півлюдьми. І тут він, у житті своєму, виступає тим самим глашатаєм всепрощення, як і в своїй поезії, беручи за норму — «забвение прошедшему, мир и любов настоящему» (запис під 14 квітня 1858 р.).

Зате тим дужче бренить у його ота нота нетерплячости, бажання вирватися швидче з неволі, тікати без вісти від тих півлюдьків. Цей настрій домінує в щоденних записках на початку і позначає собою ввесь їх зміст, переймає його наскрізь. Мало не що-дня знаходимо записи, який дме вітер, бо ж од вітру залежало, коли прийде поштовий човен і привезе так довго сподівану звістку про волю. А вітер, як навмисне, усе неначе дрочиться з нещасним засланцем. «Сегодня суббота, ветер все тот же», — записує Шевченко під 13 липня. «Сегодня воскресенье, ветер все тот же. Не пора-ли отойти к Норд-Осту. О, как бы он меня обрадовал, если бы хоть к завтраму отошел. Лучше решительный удар обуха, нежели тупая деревянная пила ожидания» (14 липня). «Ветер все тот же—Норд. Хоть бы на одну четверть румба отошел к Осту, все бы мне легче было» (15 липня). «Ветер все тот же, как заколдованный» (17 липня). «О ветре я... старался не думать, — читаємо під 18 липня. — Он из меня душу вытянет, этот проклятый Зюйд-Вест. На одни сутки, на полсуток отойди он к Осту — и я свободен. Невыносимая пытка!». «Кончится-ли, наконец, это гнусное существование, это однообразное записывание однообразнейших бесконечных дней?» — з мукою в голосі кінчає той самий день Шевченко. І коли, нарешті, сподіване сталось, коли поштовий човен таки приніс давно ждану звістку, то, змучений «тупою деревянною пилою ожидания» до краю, не спромігся вже поет на гімн волі, як колись а тільки точно занотовує, хто та коли перший привітав його з волею. Сталось те — 21 липня 1857 року об 11-тій годині вдень. Удруге на-віку зазнав Шевченко, що таке воля, але цим разом не вигукував уже — «воля, воля!», як колись [1]). Він ніби ввесь знітився, увійшов у себе, закам'янів під впливом пережитого отого «гнусного істнування», ніби поняти віри боїться, що стався справді новий заворот у його терпенному житті... Фізичної сили вистарчило у його на коротенький запис аж другого вже дня, 22 липня: «Пойду в укрепление, достану свежих чернил..., новое перо и бумаги на третью тетрадь для сего журнала. Настала новая эпоха в моей старой жизни. Должно быть все новое». Коротко, скупо, бракує слів. . Але яка сила почуття вилилась у цім лаконичнім, скупім на слова — «должно быть все новое»! Яка радість прорвалася і в підпису: «художник Т. Шевченко», що ним уперше 26 липня поет анулював свій звичайний до того титул «рядового» в першому, написаному вже вільною рукою листі! Цей момент, коли словам тісно, бо почуття бере гору — з надзвичайною силою одбився на-віки в цих таких простих і безпретенційних записах.

V.

Переживання Шевченка під той час, коли з мукою дожидав-виглядав він волі дні й години рахуючи, оте напружене тріпотіння усієї його

[1]) Конисський Ол. — Тарас Шевченко-Грушівський. Хроника його життя, т. І. Львів, 1898 стор. 73. Порівн. Чалий М. — Жизнь и произведенія Тараса Шевченка Київ, 1882, стор. 31.

істоти назустріч золотим снам та мріям про майбутнє життя — це з психологичного погляду найцікавіші мабуть сторінки в Шевченкових записках. Вони хвилюють. Хвилюють навіть тепер, десятки років по написанні, хвилюють кожну сторонню людину, що їх читає. Психологичний їх інтерес, та навіть і художня вартість лежать по-за всякими сумнівами. Коли брати на увагу безбоязну щирість автора, сміливість і одвертість, повну відсутність позування, то в Шевченковому журналі маємо виключної ваги документ, якому рівних не багато знайдеться в світовому письменстві. Та цим, звичайно, не вичерпується величезний інтерес і инших сторін поетового журналу. В йому знаходимо найкращу автохарактеристику поета, його справжній автопортрет, що докидає стільки великих і дрібних рисочок до відомого з инших джерел образу. Скільки дотепних оцінок, виразних характеристик усяким людям, що стрівалися з Шевченком на життьовій дорозі, розсипано тут; скільки влучних думок про всякі цікаві поетові з'явища й події, надто в сфері мистецтва й політики; скільки глибоких психологичних уваг по-між рядками, скільки цікавих присудів про бачене й читане!.. Ці без найменшого напруження, по дорозі, для себе, мовляв, висловлені уваги, — особливо в сфері поетові найближчій: про літературу, малярство й архитектуру, музику й театр, — показують, якої надзвичайно тонкої духової організації була цяя людина, як уміла вона почувати красу і правду життя і мистецтва та оцінювати літературні й громадські події. Думки Шевченка, напр., про естетику (з приводу читаної в Новопетровському книги Лібельта), про художників Іванова, Бруні й ин., про завдання мистецтва — вражають своєю проникливістю, як і його влучні уваги з приводу тих чи инших пам'яток мистецтва, або нарікання на гелертерів-естетиків, «этих хирургов прекрасного». Щиру правду сказав він про себе, почувши вперше після заслання увертюру з справжньої, хоч і покаліченої виконанням, опери: «Несмотря на отсутствие всякой гармонии, меня тронула, и до слез тронула, эта изуродованная красавица-мелодия. Значит, я давно уже не слушал ничего и похожего на музыку. Барабан и горн очерствил мой слух, но не очерствил сердца, воспринимающего прекрасное» (запис під 8 серпня).

Так само було і в сфері літератури, що на неї «по десятилітнім постуванні» Шевченко накинувся був з невимовною жадобою. Діставши до рук уперше Герценового «Колокола», Шевченко «с благоговением об.лобызал его» (6 лютого 1858 р.). «Я благоговею перед Салтыковым, — записує він на иншому місці. — О Гоголь, наш бессмертный Гоголь! Какою радостию возрадовалася бы благородная душа твоя, увидя вокруг себя таких гениальных учеников своих! Други мои, искреннии мои! Пишите, подайте голос за эту бедную, грязную, опаскуженную чернь! За этого поруганного, бессловесного смерда!» (запис під 5 вересня). Але справжнього патосу набірають записки Шевченка там, де він торкається складних проблем соціяльного життя. Сила влучних уваг з цієї сфери показують, що Шевченко добре розбірався в тих складних з'яви-

щах і сприймав їх не тільки інтуїтивно, як поет, але й розважливо, тверезим розумом аналітика. Досить тільки пригадати міркування Шевченкові з приводу напр. повстання в Китаї, «кротких мер» проти сектантів (під 6 вересня), або думки перед Царевим курганом (7 вересня), чи то про православие, як «главный узел московской старой внутренней политики» (17 вересня), щоб допевнитись, як глибоко зазирала ця людина в істоту подій. На пароплаві, під вражінням од музики «крепостного Паганини», Шевченко записує отаку чудову діятрибу: «Под влиянием скорбных, вопіющих звуков этого бедного вольноотпущенника, пароход в ночном погребальном покое мне представляется каким-то огромным, глухо ревущим чудовищем, с раскрытой огромной пастью, готовою поглотить помещиков-инквизиторов. Великий Фультон и великий Ватт! Ваше молодое, не по дням, а по часам растущее дитя в скором бремени пожрет кнуты, престолы и короны, а дипломатами и помещиками только закусит, побалуется, как школьник леденцом. То, что начали во Франции энциклопедисты, то довершит на всей нашей планете ваше колоссальное гениальное дитя» (запис під 27 серпня). «Мое пророчество несомненно», — ще й додає до цього поет, ніби бажаючи підкреслити й ствердити цю глибоку думку про зв'язок між революцією в техниці й революцією в політиці та соціяльних стосунках, опертою до того ж на спадщинність історичну. Я певен, що для багатьох ці рядки великою будуть несподіванкою, хто згори звик був дивитись на «півписьменного» та «неосвіченого» Шевченка.

Взагалі його записки багато чого мають перекинути з традиційних поглядів на Шевченка, чимало порозвіювати вигаданих думок і, в першій лінії, оту легенду про його ніби-то «неосвіченість». Усякий, хто його журнал перечитає, мусить погодитись, що думки ці час би вже скласти до архиву, як наслідок незнання або доктринерської пихи: жадних бо фактичних підстав вони під собою не мають. Вже сама сила зачеплених у журналі питаннів показує широкий круг інтересів та ріжносторонність натури в його автора. Коментарій до журналу наочно про це свідчить, бо мусить охопити різноманітні сфери людського життя. Поет, яким він показується в своєму інтимному побуті, на самоті з собою, стоїть au courant інтелектуального життя свого часу й принаймні нічим не нижчий і що-до освіти од звичайного кругу своїх сучасників. Недостачу систематичної освіти, як видко, він добре надолужив пильним читанням та самоосвітою. На всякі справи й події він озивається просто, натурально, без тіні якогось напруження, вимушености. Видко, інтелектуальне життя — це звичайна його сфера, в якій він почуває себе як дома. Він цілком вільно орудує фактами й ідеями, поводиться зовсім упевнено з надбаннями сучасної науки й культури. З тих уваг, які долучає Шевченко до перечитанного, бачимо, що книги не тільки нове дають ему, але і в його особі стріваються з тонким, тямущим критиком, що не йде сліпо за прочитаною книгою, не звіряється на друковані рядки, ставляючи навпроти їх свою власну думку,

свій вироблений, не позичений погляд, обґрунтован переконання. Сторінки записок, на яких Шевченко піддає напр. під невблаганну критику естетичне філософування такого-от Лібельта, належать до надзвичайно з цього погляду промовистих. Правда, вирвавшись з неволі, Шевченко сам ніби признається, що він «совершенно отстал от новой литературы» і що йому «теперь много нужно прочитать» (5 вересня). Це було б цілком натурально, вважаючи на той аж надто глухий кут, що з його допіру вирвався тоді Шевченко, але й цьому не зовсім таки правда: деякі принаймні новинки літературні, як видко з його згадок у журналі, він знав і на засланні з «Библіотеки для чтенія», з «Петербургскихъ Вѣдомостей» та «Русского Инвалида», а дещо мав і окремо. Цей список періодичних виданнів та книг, які читав Шевченко, одразу ж побільшився, скоро нога його ступила на европейський ґрунт, і в записках знайдемо згадки мало не про всі тодішні видання й літературні новинки («Русскій Вѣстникъ», «Отечественныя Записки», «Русская Бесѣда», навіть «Колоколъ» и «Полярная Звѣзда» та ин.). Так само рясно засіяні сторінки записок прізвищами тодішніх письменників, з влучними кожного разу характеристиками (див. напр. цікавий присуд про один з ранніх творів Л. Толстого під 30 вересня або про «Доходное место» Островського під 28 вересня). І коли б од Шевченка лишився був самий лишень його журнал, то й тоді автора його можна б поставити було серед визначних свого часу людей, — так зумів він яскраво й виразно відбити в своїх записках болі сучасности, показати обличчя її й ті интереси, що ними вона жила Але в світлі инших творів Шевченка, літературних і художніх, журнал набірає ще більшої ваги, як власний авторський до них коментарій, як літературний автопортрет геніяльного письменника. Інтерес до його все зростає, все глибшими робляться спроби зрозуміти і пояснити цю ріжносторонню натуру, і в цих спробах завжди черпатимуть зацікавлені матеріял з невмірущих поетових записок

VI.

Але щоб скласти їм правдиву ціну, треба пам'ятати особливості цього твору, скоро він став уже громадським добром і робиться тепер об'єктом аналізу, студій, виучування, коментування. Попереду я вже спинився був на тому, як писав Шевченко свої записки і що, розуміючи самий тільки зміст, до них нотував. Треба ще, і не тільки за-для повноти картини, а й за-для деяких, може бути, не зайвих загальних висновків, розглянути і формальну сторону написаного в журналі. Це дасть нам змогу визначити місце журналу серед инших творів поета, а також дещо і для їх пояснення здобути.

Детальний і пильний розгляд самого рукопису записок показує, що в йому маємо власне типовий брульон, чорний рукопис. Автор, не для друку його пишучи, а призначаючи для самого себе та «для милых искренних друзей» — не тільки не обробляв написаного, не виглажував і не шліхтував стилю, а певнісенько — написавши, ніколи вже до напи-

саного не вертавсь, навіть не перечитував його вдруге. Доказ цьому маємо в тій безлічі огріхів та видимих помилок, які кидаються у вічі з першого ж погляду на рукопис і які автор безперечно мав би не полишити в тексті, коли б тільки перечитав був написане. І справді ж — ті нечисленні сторінки, про які знаємо, що він їх перечитував, носять на собі виразні сліди численних виправок. Під 26 червня в журналі записано подячного листа до гр. Толстого з такою увагою: «напишу сначала черновое письмо, а попростывши немного, напишу и беловое». В журналі саме й маємо оце «черновое письмо» і рукопис у цьому місці показує, що поет його читав і перечитував не раз, працював над стилем, силу поробивши великих і малих виправок стилістичних і граматичних; повиправляв він, певна річ, і ті недописки, огріхи, яких було чимало в первістному тексті. Отже цей щасливий виняток викриває нам наочно, як поет працював над брульоном. Та він же, самим контрастом своїм, свідчить, що там, де поет так не працював маємо справжній брульон у своєму первістному, не виглаженому вигляді, — не тільки не виправленому, а навіть не перечитаному ніколи по написанні. І перше, що дослідник повинен одзначити — це те, що опріч зазначеного тут місця і, можливо, ще дуже-дуже не багатьох — увесь журнал уявляє з себе такий не скоректований навіть при побіжному, поверховому читанні чорний рукопис.

Але саме це й робить його дорогоцінним для нас джерелом для студіювання творчости Шевченка. На цих невиправлених сторінках одбилося стільки і так виразно безпосередніх рис, що роблять цей брульон аж надто цікавим не тільки для біографа поета, для історика письменства чи громадського життя, а й для психолога, для філолога, для теоретика поезії. На підставі цього брульону можемо говорити не тільки про зміст написаного, а й про те, якими шляхами думка авторова до того змісту доходила. Те, що зникло б у виглаженому чи переписаному вигляді, те тепер, у цій безпосередній, безпретенсійній і безтенденційній передачі, виступає як найвиразніше і говорить про свого автора вимовніше, ніж це роблять оброблені і переписані його твори. В чистому й немішаному ні з чим вигляді відбивається тут інтелект і вдача автора.

Ось перед нами — день по дню рівно, густо, аккуратно, мов по шнуру, простягаються рядки журналу, — мов «солдатская шеренга», як в одному місці говорить сам автор, беручи порівняння з дуже затямленої сфери. Перший рядок у кожній сторінці йде по зробленій умисне графці, а до його припасовуються й инші, з боку, од широченького берега рукопису, так само одмежовані графкою. Художник, що звик мати дочинення з лінією, що мусів оглядатись на графічну сторону писаного, виявляється в цій дрібній деталі. Густо ліпляться рядок до рядка, літера до літери — аж очам боляче, аж рябіє сторінка цими акуратно виписаними значками. Але це тільки в першій половині журналу, до виїзду з Новопетровського. Далі письмо потроху робиться більш розгонистим, менш економним, більш, я сказав би, волі дає руці своїй ав-

тор. Легко зрозуміти — чому. Адже в Новопетровському треба було економити на папері, залежачи в йому від якого-небудь Куліха чи кого там иншого; треба було стискатися й укладатися в можливо вужчі рямці, і тільки потроху, вже геть-геть згодом, коли «скудость паперная» перестала долягати — переходить автор до нормального свого розгону в письмі. Це аналогія до тих двох автографів Шевченкових поезій, що маємо в так званій «Малій» та «Більшій» книжечках, як їх охрестив небіжчик В. Доманицький. Мала — писана в неволі, на засланні — на мініятюрному форматі ліпить рядок на рядок і літеру на літеру: дрібніше написано — менше паперу; менше паперу — лекше сховати... Велика — писана вже на повороті і в Петербурзі — не знає цих утискливих умов поневільного істнування і на обсяг не зважає. Неволя одбилася на самому способі писання, на письмі нашого поета.

І не тільки на йому. Характер письма носить на собі виразну печатку того чи иншого настрою поета, стан його духу одбивається тут мов у дзеркалі. Рівно, густо, акуратно, мов по шнуру, йдуть писані рядки. Але ось у якомусь місці рядки раптом ламаються, літери немов стрибають, рука тремтіла пишучи. То поет записує огидне насильство якого-небудь Кампійоні — і до акту обвинувачення в змісті нову додає деталь свого обуреного схвильованого духу—отим тремтінням руки, хвилястим і розхвильованим письмом. І будьте певні, стрівши десь нерівні, поламані рядки в журналі, що з Шевченком шось таке трапилось, що виходить з звичайної шеренги подій. Таким схвильованим, ламаним письмом записано напр. 21 липня — день, коли прийшла офіціяльна звістка про волю; те ж бачимо 10 і 11 вересня—дни «пьянственного глумления»; кінець січня й початок лютого — апогей у стосунках з Піуновою — носять так само виразні сліди хвилювання: видко, історія ця більш, далеко більш коштувала поета, ніж сказав він сам змістом свого журналу... Та й не тільки оцим зверхнім виглядом виказують себе дні хвилювання: зазирніть до додатку, де списано огріхи й помилки, і ви побачите, що в ці дні ряснішає й помилок, недописок, недоглядів. Звичайнісенькі слова, що їх стріваємо по инших місцях у належному написанні, тут стають перекрученими, недописаними, покаліченими. Далеко, видко, літала десь думка авторова, коли схвильована рука нервово бігала по папері!.. Ця вразлива, темпераментна, глибокого почуття повна натура не могла ховати своїх вражіннів, свого почування, що заполонило її в данну хвилину. Навіть коли він мовчав або говорив про инше, або говорив, стримуючи себе — мимоволі це глибоке, внутрішне, приховане і придушене почування голосно заявляло - кричало про себе другорядними, але виразними ознаками. По журналу скрізь без винятку напр. побачимо, що слова «декабрист» і «графиня» (коли Шевченко згадує про Н. І. Толстую) написано аж надто виразно, конче виписано немов одпечатувано літеру за літерою, конче каліграфично і конче з великої літери. Вже в самій формі написання цих слів, для нас звичайних, виливалася величезна до них пошана того, хто писав.

Це старанне виписування служить немов за графічний додаток до того внутрішнього почуття, яким горів поет до своєї «святої заступниці», як він раз-у-раз титулує в журналі і в листах гр. Толстую, або до «первых благовестителей свободы» і «первозванных наших апостолов», за яких він мав декабристів. Ще характерніше для Шевченка, що - певне з контрасту — він і слово «тормоз», пишучи про Миколу I, виписує так само каліграфично і так само з великої літери. Почуття безмежної пошани і безмежного ж таки призирства, любови і зненависти, однаково одзначені поетом. Риса з психологичного боку надто цінна. Вона поясняє вдачу поета — глибоку, щиру й нестримну в своїх прóявах, та його поводження і в особистому побуті, і в громадському житті. Це немов графична автоілюстрація до психики поета і його біографії.

Надзвичайно виразно й повно одбилася в журналі українська фонетика автора. Пишучи по російському, він до дрібниць і уперто та систематично вимовляє по-українському. У його знайдемо—«дитей», «которих», «покрит», «брихуны», «риба» і навіть прізвище «Рыбушкин —Шевченко пише — Рибушкин чи Рибочкин, «Аксаковим» «событіе», «бил» (= был) і т. и. Російське *ы* в певних сполученнях для його вуха не істнує і він його заміняє регулярно на українське *и*. Тут ми вступаємо на сторінках журналу взагалі в таку сферу, яка вимагає великої роботи над фонетикою та стилістикою Шевченка і яка може дати аж надто цікаві, кінець-кінцем, результати.

Перше поверхове вражіння від цих густо записаних сторінок може укластися в слова — який неграмотний рукопис! Який хаос у передаванні графічними знаками тих чи инших звукових сполученнів! Яка вигадлива недбалість що-до написання найзвичайнісеньких слів, яке нехтування всіма приписами граматики, повне презирство до установленої пунктуації. Напр. на одній і тій самій сторінці маємо —«буггалтеръ», «бугхалтеръ» і «бухгалтеръ» (12—13 серпня), або «именинникъ», «именнинникъ» і «именинникъ» (30 серпня), поруч стоять — «подлиникъ» і «подлинникъ» і навіть «возвотительный» і «возмутительный», і багато иншого на зразок поданих тут прикладів. Звичайно, багато дечого треба тут поставити на карб вже зазначеному характерові рукопису як не перечитаного брульону, що зберіг усі мимовільні помилки й недогляди. Коли чоловік пише нечуване «возвотительный», хоча знає і вживає загально відомого «возмутительный», то ясно, що це просто lapsus calami, несвідома якась покруч словесного виразу. Але ясно також і те, що Шевченко, пишучи, взагалі мало дбав про загально приняті графичні звичаї, не давав собі труду замислитись над написанням данного слова й писав його як попадя. Це власне й кидалось у вічі всім, хто читав цей рукопис, насамперед редакторам і видавцям записок поетових. Вони дивились на них просто як на дивовижно-неграмотний рукопис, який треба виправити «по граматиці». І виправляли. Виправляли щедрою рукою, не церемонячись. Виправляли не тільки те, що можна і слід було виправити, але й те, чого вже ніяк не слід було торкатися.

Коли уважніше вчитатися в Шевченків рукопис, то в отому зовнішньому хаосі ясно прогляне певна система, свій власний, своєрідний стиль автора, його манера думати і думки свої викладати. Граматика тут може тільки попсувати справу, бо, причесавши і причепуривши ніби розчухрані рядки, вона позбавляє писання Шевченкового стилю, його власного аромату, збезбарвлює його, робить гладеньким, але не Шевченковим, граматично правильним, але принаймні на половину менш вимовним. Прилизуючи такого автора, вона злизує і те, чим він одмітний од инших. Таких прикладів збезбарвлення можна було б навести безліч у зроблених до цього часу виданнях Шевченкового журналу, — обмежусь не багатьома. «Как быстро и горячо исполняется приказание — арестовать, так, напротив, вяло и холодно исполняется приказание — освободить. А воля одного и того же лица, исполнители одни и те же» — так стоїть у Яковенківському виданні журналу («Твори», т. II, стор. 155). Зазирнувши до рукопису, бачимо те, да не те: «Как быстро и горячо исполняется приказание арестовать. Так, напротив, вяло и холодно исполняется приказание освободить. А воля одного и того же лица. Исполнители одни и те же» (нашого видання стор. 12 — 13). Енергія і стислість виразу, що їх маємо в коротких, немов обрубаних фразах перетвору, пропали в граматично закругленій, але тягучій і через те млявій фразі редактора. Другий приклад. Шевченко пише до гр. Толстого: «... уповая на милость и помощь божию и на ваши советы и покровительство, надеюсь сделать что-нибудь достойное возлюбленного искусства. Распространять посредством гравюры (в рукопису— граверы) славу славных художников, распространять в обществе вкус и любовь к доброму и прекрасному — это чистейшая, угоднейшая молитва человеколюбцу-богу. И посильно безкорыстная услуга человеку. Это мое единственное непреложное стремление. На большее я не могу надеяться. И только буду просить не оставить меня вашим просвещенным содействием в этой моей милой лучезарной надежде (нашего видання стор. 65). І от у що це місце обернулось під руками редакторів, що і в цьому місці виправили Шевченка: «. . .уповая на милость и помощь божию и на ваши советы и покровительство, надеюсь сделать что-нибудь достойное возлюбленного искусства, распространять посредством гравюры славу славных художников, распространять в обществе вкус и любов к доброму и прекрасному. Это чистейшая, угоднейшая молитва человеколюбцу-богу и посильно-безкорыстная услуга человеку. Это мое единственное стремление. На большее не могу надеяться и только буду просить не оставить меня вашим просвещенным содействием в этой моей милой, лучезарной надежде (Яковенківське, стор. 218; І. Айзенштока, 56). Знов у довгих, причепурених періодах нема Шевченківської стислости і простоти, нема Шевченкового енергійно-потужного стилю, нема отже, — за відомим афоризмом — і самого Шевченка... От що зробили невеличкі ніби перестановки в пунктації. Та буває й гірше. Шевченко, побачивши в Астрахані вивіску публічної бібліотеки, записує: «Браво, подумал я,

в Астрахани — в Астрахани публичная библиотека» (нашого видання стор. 79). Редактори, звикши виправляти Шевченка, догадалися, що друге «в Астрахани» зайве, і передали це так: «Браво, подумал я в Астрахани публичная библіотека! (Яковенківське, стор. 235; І. Айзенштока, 69) і цим стерли той відтінок здивування, що був у первотворі. Нарешті трапляється й ще гірше, коли від виправляння цілком супротилежний надається тямок: у Шевченка — «Одинадцатым нечотным, *н*счастливым для меня числом кончился первый месяц моего журнала» (нашого видання стор. 46), а у «виправленій» редакції раптом отало: «одиннадцатым нечетным, *не*счастливым (!) для меня числом»... (Яков., стор. 196; Айзенш. 39). І так далі, можна сказати, без числа і краю.

Пильно, обережно і уважно треба перечитувати оці густо записані сторінки, додивляючись навіть до форми запису, до самого письма. Під 2 вересня Шевченко, описавши імпровізований літературний ранок на пароплаві, кидає таку фразу: «В заключение этой поэтической сходки А. А. Сапожников вдохновился и написал двустишие грациозное и братски искреннее». Яке «двустишие»? де написав? У друкованих текстах ніяким «двустишием» і не пахне й наведена фраза здається якоюсь загадкою. Але досить глянути уважно в рукопис — і загадка зникає. Запис того дня справді починається автографом Сапожникова:

«Пятнадцать лет не изменили нас,
Я прежний Сашка все, ты также все Тарас».

Це і есть те «двустишие грациозное и братски-искреннее», що його спеціяльно одзначив поет, але надруковане в один рядок, як досі робилось, воно робить незрозумілою й увагу Шевченка. Під 15 квітня у Шевченка читаємо: «... познакомился с стариком Персидским. С декабристом». Знов загадка, і не мала, бо ж декабриста з таким прізвищем не бувало. Тільки приглянувшись до запису в самому рукопису, зможемо наблизитись до відгадки. «Съ декабристомъ» написано дрібнішим, ніж увесь запис, письмом — отже иншим часом, трохи згодом, а це саме й дає ключа до бодай гіпотетичного вирішення справи з загадковим декабристом (див. у Коментарії нашу примітку до стор. 172).

Оцих скілька прикладів показують, якої делікатности та обережности вимагає текст журналу, як пильно в його вчитуватись треба й обмежувати себе що-до «виправок» до minimum'а, дозволяючи робити це хіба з видимими ляпсусами, натуральними в чорному рукопису. Та навіть і ляпсуси вимагають великої до себе уваги. Самою своєю надзвичайністю вони ставлять питання про своє джерело, про причину, що їх породила. А ставлючи, подають до певної міри матеріял і на те, щоб спробувати на його відповісти, в самій хаотичності побачити певну закономірність, яка виникає з поетичної натури автора. Бо вже сама упертість Шевченка з деякими помилками, їх настирний характер підказати можуть не зайві висновки.

Справді, величезний процент огріхів у Шевченка має якийсь своєрідний, унормований і навіть нормативний, характер. Тут бачимо всі

ознаки певного звукового привподоблення. У його раз-у-раз знайдете: «шорошо» (хорошо), «мазазинъ» (магазин), «старикокъ» (старичок), «Малолосіи» (Малороссии), «рукудѣлье», а також дуже часто подвоювання складів: «аристократократ» (аристократ), «милѣйшейшей» (милейшей), «хоророшею» (хорошею), «мѣдниднику (меднику), «вѣчнойной» (вечной). У нашому додатку до тексту журналу прикладів такої аномалії в писанні знайде читач безліч, надто в переносах з одного рядка до другого. Але саме тому повстає питання — яка цьому може бути причина? Адже не штука написати як слід — «хорошо» або «возмутительный», і кожен старанний учень нижчої класи ніякої тут помилки не зробить. А поет робить, та ще й уперто, систематично, з якоюсь дивовижною безпорадністю. І це ще маємо простіші випадки цих характерних помилок, одразу помітні. Крім їх знайдемо ще й більш заплутані, складніші, незрозумілі вже цілком, коли брати слово одірвано від контексту. Поет пише: «моро» (замість «морю»), «не мого» (не мог), «у евреемъ» (у евреев), «въ рули» (в роли) «друзей мойхъ» і т. и.

Зустрівши таку чудну помилку, спробуймо тільки оглянутись навкруги по тексту — і завжди, без винятків, знайдемо поблизу причину: той звук до якого привподобився написаний помилково. Отже маємо: «*по моро* съ тѣх *поръ*», «не *мого хорошо* разсмотрѣть», «съ такимъ же почетомъ, как у евреемъ», въ *рули* Чупруна». Тут не можна сказати, що автор поспішається думкою, загониться в дальший текст і механично бере ті звуки, що ще мають бути: «Малолоссія» і «у евреемъ» дають якраз приклади, навпаки, опізнення з цим характерним привподобленням. У системі самого зафіксування думки в поета є певна особливість. Звук, що для автора домінує в данному сполучені — справді таки домінує, домінує такою вже мірою, що немов аж зажирає, привподоблює до себе сусідні, зближає і підбиває їх під себе. Ось та «норма», що ясно прозирає з хаосу численних анормальностей у написанні, розкиданих по Шевченковому журналі.

Це — аномалія. Але коли межують геній і божевілля, то можуть і аномалія з гармонією збігтися. Зазначена норма й дає у Шевченка якраз найвищої краси зразки в його поетичних творах, одягає їх часто у вимовно-пластичні форми. Згадаймо хоч би з «Утопленої» класичну розмову вітра з осокою:

Хто се, хто се по сім боці
Чеше косу — хто се?
Хто се, хто се по тім боці
Рве на собі коси?
Хто се, хто се? — тихесенько
Спитає-повіє...

Або ще — «Гармидер, галас, гам у гаї» («Княжна»), «Чума з лопатою ходила та гробовища рила, рила та трупом, трупом начиняла» («Чума») і багато-багато иншого. Стрінемо в Шевченка і такі звукові сполучення, які просто вражають подобизною до тих потворно-дивовижних — «милѣй-

шейшей», «хоророшею», немов подвоюючи, дублюючи окремі склади: «Козак безверхий упаде, розтрощить *трон*, порве *порфиру*, роздавить вашого кумира» («Бували войни»...), «І *день* — не *день*, і йде — не йде, а *літа* стрілою пролітають» («Три літа»). Иноді таке подвоювання набірає у Шевченка надзвичайно вигадливих форм, коли поет немов грається багацтвом схожих комбінацій, пересипається ними, як от на початку в «Наймичці»:

У неділю вранці рано
Поле крилося туманом;
У тумані на могилі,
Як тополя, похилилась
Молодиця молодая, —
Щось до лона пригортає
Та з туманом розмовляє:
— «Ой тумане, тумане,
Мій *латаний таланe*!
Чому мене не сховаєш
Отут серед лану?»

Тут у довершеній формі — та ж таки упертість у комбінуванні певних звуків, настирність звукових комбінацій, що в своєму сполученні сягають вершків поетичної краси. Чому це?

Дослідник, що спеціяльно на цьому питанні спинявся, дає категоричну відповідь: «Шевченко розуміє силу звука й ролю його в поезії. Певний вибір звуків, певне їх повторювання зміцняє враження, підкреслює думку. На цьому засновано принцип алітерації. Шевченко охоче й мистецьки вживає алітерації» [1]). Це правда... Але спробуйте лиш зробити притиск на инших словах, поширити зміст допіру наведеної формули: не тільки вживає, а не може не вживати; не тільки розуміє, а віддається підсвідомому потокові звуків, що затопили-заполонили його уяву — і ви матимете ширший і плідніший наслідок, що введе вас у творчу лабораторію поета, що — нехай гіпотетично — прояснить усю природу Шевченкозої творчости.

Як наочно показує чорний рукопис Шевченкового журналу, згадана алітеративність думання була в нашого поета ніби органичною «вадою», — не біймось цього слова, пам'ятаючи парування божевілля з геніем, — що такі дала блискучі наслідки в його поезії. Звуки таку мали для його силу, що, домінуючи в данному сполученні, иноді заполоняли цілком і підбивали під себе навіть правильність вимови, до себе привподоблюючи наокружні звуки. Це те, що К. Чуковський, пишучи про Блока, влучно охрестив «інерцією звука», «перекличками внутренних звуков»: «каждый звук будил в его уме множество родственных отзвуков, которые словно жаждали возможно больше остаться в стихе, то

[1]) Якубський Б. Форма поезії Шевченка. Збірник „Тарас Шевченко". Київ, 1921, стор. 67—68.

замирая, то возникая опять»[1]). З цього погляду навіть оте цілком потворне «возвотительный» знайде певну рацію у фразі, де превалює *в* та *о*: «сочинение возвотительных стихов, В. Высокородие«. Звук викликає в уяві другий такий самий або близько-схожий, силоміць тягне його за собою. Тільки що в Шевченка оця риса — анархична за звичайних обставин, аномалія, вада свого роду, — набуває вимовности, викінченості, краси під ті моменти, коли він увесь перебував під владою творчого натхнення. Алітерація володіла поетом, посіла його і він несвідомо йшов за нею. Але в творчім екстазі якимсь недовідомим напруженням він нею зволодівав, сідав на неї верхи й приїздив до найдовершеніших зразків поезії. Тут не «прием», не обміркований спосіб, не умисне, наперед обдумане добірання звуків, а щось органичне, що глибоко заложене було в Шевченковій натурі. Коли хочете, це власть звуків, але в поетичній творчості вже дисциплінована, до певного творчого плану припасована. «Вада» обернулася в свою протилежність...

У помилках Шевченка, що з такою безпосередньою ряснотою панують по його журналі, я вбачаю ту ж таки алітерацію в її елементарно-зародковій, рудиментарній, треба думати — підсвідомій формі. Це свого роду закон евфонії для нашого поета. Часом рудимент розвивавсь і давав найкращі зразки достиглого твору; часом так і лишався в своїй зародковій формі, але й тоді він перекидає нам містка до тих довершених зразків. Коли б Шевченко перечитав був те, що на-швидку написав у журналі, нема сумніву — він би повиправляв оці характерні «недогляди», як часом і робив, у процесі писання помітивши помилку. Але зоставшись невиправленими, вони стають за свідків того, як глибоко-органично в самій натурі поета лежали ті риси, що такою окрасою лягли на його поезії й прибрали її в одяг нетлінний.

Певна річ, поданими тут увагами не вичерпується увесь надзвичайно цікавий матеріял із Шевченкового журналу. Безперечно, він буде, та й не раз, та й не з одного якогось боку, служити для спеціяльних дослідів, детальнішої обробки тієї чи иншої в йому сторони. Я хотів тут підкреслити тільки деякі риси з того літературного автопортрета, що визирає — в pendant до численних художніх автопортретів Шевченка — з сторінок його щоденних записок. Ці на-швидку накидані, необроблені, в формі брульона перед нас виставлені сторінки як-раз найдужче своєю необробленістю, а через те й безпосередністю нам і цікаві. Саме цим вони стають за найкращих свідків великої душі, великого серця й великого розуму та хисту, що так щасливо зійшлися й поєдналися в особі Шевченка.

Сергій Єфремов.

[1]) Чуковский К. Книга об Александре Блоке. Петроург. 1922, стор. 47.

1857. Іюня 12.

1 Первое замѣчательное произшествіе которое я вношу *1*
въ мои записки суть слѣдующее. Обрѣзывая сію первую тетрадь
для помянутыхъ записокъ, я сломалъ перочинный ножъ. Про-
исшествіе повидимому ничтожное и незаслуживающее того
5 вниманія которое я ему оказываю внося его какъ что то не-
обыкновеннсе въ сію пеструю книгу. Случись этотъ казусъ
въ Столице или даже въ порядочномъ губерскомъ городѣ, то
натурально онъ не попалбы въ мою памятную книгу. Но
это случилося въ Киргизской степи т. е. въ Новопетровскомъ
10 укрѣпленіи, гдѣ подобная вещица для грамотного человѣка,
какъ напримѣръ я; дорогого стоитъ; а главное что невсегда
ее можно достать и даже за порядочные деньги. Естли вамъ
удастся ростолковать свою нужду Армянину Маркитанту кото-
рый имѣетъ сообщеніе съ Астраханью, то вы все таки
15 неближе какъ черезъ мѣсяцъ лѣтомъ, а зимою черезъ пять
мѣсяцевъ, получите прескверный перочинный ножикъ и разу-
мѣется недешевле Монета т. е. рубля серебромъ. А случается
и такъ, и весьма часто, что вмѣсто ожидаемой вами съ не-
терпѣніемъ вещи, онъ васъ попотчуетъ или московской бязью,
20 или кускомъ верблюжьего сукна, или наконецъ кислымъ, какъ
онъ говоритъ дамскимъ чихиремъ. А на вопросъ вашъ, почему
онъ вамъ не превезъ именно то что вамъ нужно, онъ вамъ
пренаивно отвѣтитъ.—что мы люди комерческіе, люди не гра-
мотные, всего неупомнишъ. Что вы ему на такой резонный
25 доводъ. ругнете его, онъ усмѣхнется, а вы все таки безъ ножа
останетесь. Теперъ понятно почему въ Новопетровскомъ укрѣп-
леніи утрата перочинного ножа событіе заслуживающее быто-
писанія. Но Богъ снимъ и съ Укрѣпленіемъ и съ ножомъ
и съ маркитантомъ, скоро дастъ Богъ вырвуся я изъ этой
30 безграничной тюрьмы. И тогда подобное произшествіе не бу-
детъ имѣть мѣста въ моемъ журналѣ.

3 іюня. Сегодня уже второй день какъ сшилъ я себѣ и акуратно
обрѣзалъ тетрядь для того чтобы записывать что сомною и
около меня случится. Теперъ еще только девятый часъ, утро
35 прошло какъ обыкновенно безъ всякого замѣчательного про-
изшествія, увидимъ чемъ кончится вечеръ? а пока совершенно
нѣчего записать. А писать охота страшная. И перья есть очи-

неные. Помилости ротного писаря я еще нечувствую своей утраты. А писать все таки неочомъ. А сатана такъ и шепчетъ на ухо—пиши что непопало, ври сколько душѣ угодно. Кто тебя станетъ повѣрять. И въ шканичныхъ журналахъ врутъ а въ такомъ въ домашнемъ и богъ велѣлъ. ‖

Естли бы я свой журналъ готовилъ для печати, то чего 12.
доброго пожалуй и искусилбы лукавый врагъ истинны, но я, какъ сказалъ поэтъ нашъ

Пишу не для мгновенной славы,
Для развлеченія для забавы
Для милыхъ искренныхъ друзей
Для памяти минувшихъ дней.

Мнѣ слѣдовало бы начать свой журналъ со времени посвященія моего въ солдацкій санъ сиричъ съ 1847 года. Теперъ бы это была претолстая и прескучная тетрадь. Вспоминая эти прошедшіе грустные десять лѣтъ я сердечно радуюсь что мнѣ не пришла тогда благая мысль обзавестись записной тетрадью. Что бы я записалъ въ ней? Правда впродолженіи этихъ десяти лѣтъ я видѣлъ даромъ то что не всякому и за деньги удается видѣть. Но какъ я смотрѣлъ на все это? Какъ аристантъ смотритъ изъ тюремного ришотчатого окна на веселый свадебный поѣздъ. Одно воспоминаніе о прошедшемъ и видѣнномъ впродолженіи этого времени приводитъ меня въ трепетъ, а что же былобы естли бы я записалъ эту мрачную декорацію и бездушныхъ грубыхъ лицедѣевъ съ которими мнѣ привелось розигривать эту мрачную монотонную десятилѣтню драму? Мимо, пройдемъ мимо минувшее мое моя коварная память. Не возмутимъ сердца любящаго друга недостойнымъ воспоминаніемъ, забудемъ и простимъ темныхъ мучителей нашихъ, какъ простилъ милосердый человѣколюбецъ своихъ жестокихъ роспинателей. Обратимся къ свѣтлому и тихому какъ нашъ украинскій осенный вечеръ и запишемъ все видѣнное и слышанное и все что сердце продиктуетъ

Отъ второго маія получилъ я письмо изъ Петербурга Отъ михайла лазаревского съ приложеніемъ 75. рублей Онъ извѣщаетъ меня, или лучше поздравляетъ съ свободою. До сихъ поръ однакожъ нѣтъ ничего изъ корпусного штаба, и я воожиданіи распоряженій помянутого Штаба собираю свѣдѣнія о Волжскомъ Пароходствѣ. Сюда пріѣзжаютъ иногда Астраханскіе флотскіе офицеры, (крейсеры отъ рибной экспедиціи.) Но это такіе невѣжды и брихуны что я при всемъ моемъ желаніи не могу до сихъ поръ составить ни какого понятія о Волжскомъ Пароходствѣ, въ Статистическихъ свѣдѣніяхъ я неимѣю надобности, но мнѣ хочется знать какъ часто отходитъ пароходъ изъ Астрахани въ Нижній Новгородъ, и какая цена

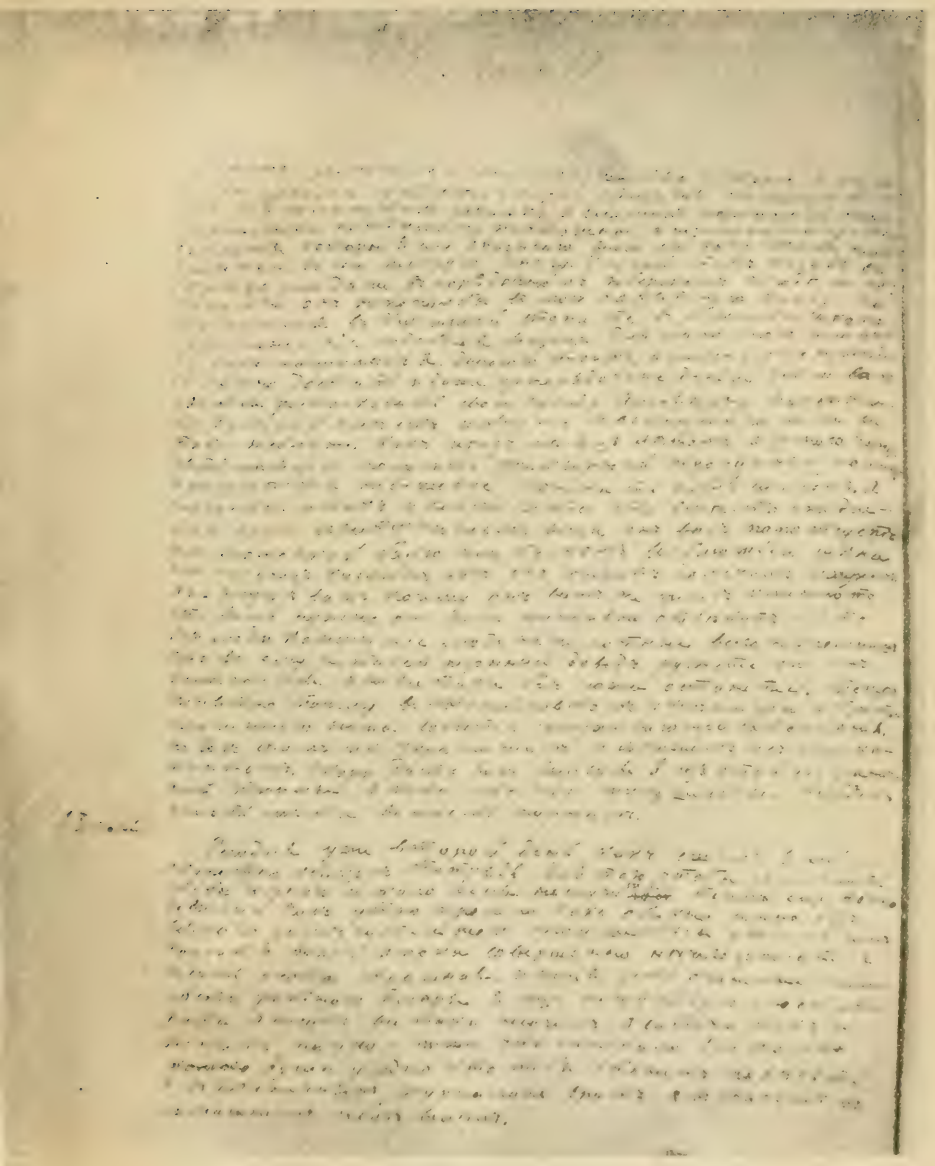

Перша сторінка з Шевченкового журналу.

мѣстамъ для пасажировъ. Но Увы! при всемъ моемъ стараніи я узналъ только, что мѣста разные, и цена разная, а пароходы изъ Астрахани въ Нижній ходятъ очень часто. Неправда ли точные свѣдѣнія?

Несмотря однакожъ на эти точные свѣдѣнія я уже успѣлъ (разумѣется въ воображеніи) устроить свое путешествіе по волгѣ уютно спокойно, и главное дешево. Пароходъ буксируетъ. (одно единственное вѣрное свѣденіе.) нѣсколько барокъ. или какъ ихъ называютъ, подчалками. до Нижнего Новгорода съ разнымъ грузомъ. На одной изъ такихъ барокъ я думаю устроить свою временную квартиру и пролежать въ ней до Нижегородско[гс] делижанса. Потомъ въ Москву. а изъ москвы помолившесь богу за Фультонову душу, черезъ 22. часа и въ питеръ. Не правда ли яркая фантазія. Но на сегодня довольно. ||

Нынѣшний вечеръ ознаменованъ прибытіемъ парохода изъ Астра[ха]ни. Но какъ событіе сіе совершилось довольно поздно, въ девятомъ часу, то до слѣдующаго утра я неполучу отъ него никакихъ извѣстій. Важного ничего я и неожидаю отъ Астраханской почты. Вся переписка моя идетъ черезъ Гурьевъ Городокъ. А черезъ Астрахань я весьма рѣдко получаю письма. Слѣдовательно мнѣ отъ парохода ждать нечего. Не вздумаетъ[ли] Батько Кошовый Кухаренко написать мнѣ. То то бы одолжилъ меня старый Чорноморецъ. Замѣчательное явленіе между людьми этотъ истинно благородный человѣкъ. Съ 1847. года по-
распоряженію висшаго начальства всѣ друзья мои должны были прекратить сомною всякое сношеніе. Кухаренко незналъ о такомъ распоряженіи. Но такъ[же] незналъ и о моемъ мѣстоприбываніи. И будучи въ Москвѣ во время Коронаціи депутатомъ отъ своего войска, познакомился со старикомъ Щепкинымъ и отъ него узналъ о мѣстѣ моего заключенія. И, благороднійшій другъ! Написалъ мнѣ самое искреннее самое задушевное письмо. Черезъ девять лѣтъ и незабыть друга и еще въ несчастіи друга. Это рѣдкое явленіе между себялюбивими людьми. Съ этимже письмомъ, по случаю, какъ онъ пишетъ, по случаю полученія имъ Станислава Первой Степени, прислалъ онъ мнѣ на поздравку 25 рублей сер[е]бромъ. Для семейного и небогатого человѣка большая жертва. И я незнаю чемъ и когда я ему воздамъ за эту искреннюю не лецемѣрную жертву?

По случаю этого дружеского неожиданнаго привѣтствія. я расположилъ было мое путешествіе такимъ образомъ. Черезъ Кизляръ и Ставрополь проѣхать въ Екатиринодаръ прямо къ Кухаренку. Насмотрѣвшесь досыта на его благородное выразительное лицо, я думалъ проѣхать черезъ Кримъ, Харьковъ Полтаву Кіевъ въ Минскъ Несвижъ и наконецъ въ село Чирковичи, и обнявъ своего друга и товарища позаключенію Бронислава

Залецкого, черезъ Вильно проѣхать въ Петербургъ. Планъ этотъ измѣнило письмо М. Лазаревского отъ 2 мая. Изъ письма этого я увидѣлъ что мнѣ нигдѣ не останавливаясь нужно поспѣшить въ Академію Художествъ и облобизать руки и ноги Графини Настасіи Ивановны Толстой и ея великодушнаго Супруга Графа Ѳедора Петровича. Онѣ единственные виновники моего избавленія имъ и первый поклонъ. Независимо отъ благодарности этого требуетъ простая вѣжливость. Вотъ главная причина почему я вмѣсто ухарской тройки, выбралъ тридцатидневное монотонное плаваніе по Матушкѣ по Волгѣ. Но состоится ли оно я этого еще навѣрное незнаю. Легко можетъ статся что я еще въ хламидѣ поруганія и съ ранцемъ за плечами попунтирую въ Уральскъ въ Штабъ баталіона N. 1. всего еще можно ожидать. И потому неслѣдуетъ давать слишкомъ много воли своему неугомонному воображенію. Но утро вечера мудренѣе. Посмот[римъ] что завтра будетъ? Или лучше сказать что привезетъ Гурьевская почта. ||

Іюня. 2 Я чтото черезчуръ усердно и акуратно взялся за свой журналъ, не знаю долго ли продлится этотъ писательскій жаръ? Какбы незглазить. Естли правду сказать, я не вижу большой надобности въ этой пунктуальной акуратности. А такъ отнѣчего дѣлать. На бездѣльи и это рукудѣлье. Записному литератору или какому небудь поставщику фельетона тому необходима эта бездушная акуратность, какъ упражненіе какъ его насущный хлѣбъ. Какъ инструментъ виртуузу, какъ кисть живописцу. Такъ литеротору необходимо ежедневное упражненіе пера. Такъ дѣлаютъ и гениальные писатели, такъ дѣлаютъ и пачкуны. Гениальные писатели потому что это ихъ призваніе. А пачкуны потому что онѣ иначе себя и не воображаютъ какъ гениальными писателями. А то бы онѣ и пера въ руки небрали.

Какое же казусное событіе запишу я сегодня? а вотъ Какое. Вчерашній пароходъ разрѣшился порядочнымъ мѣшкомъ целковихъ и арапчиковъ. Это третное жалованья гарнизона. Офицеры сегодни же его и получили, и сегодня же отнесли его Попову (Маркитанту.) и спиртомѣру. (цаловальнику.) а остальное тоже отослали къ спиртомору и начали кутить, или вѣрнѣе пьянство[ва]ть. Завтра выдадутъ жалованье солдатамъ, и солдаты тоже начнутъ кутить т. е. пьянствовать. И это продлится нѣсколько дней сряду. И кончится какъ солдацкая, такъ и офицерская попойка дракой и наконецъ курятникомъ т. е. гаупвахтой.

Солдаты, самое бѣдное, самое жалкое сословіе въ нашемъ православномъ отечествѣ. У него отнято всё чемъ только

ЩОДЕННІ ЗАПИСКИ

(ЖУРНАЛ)

ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

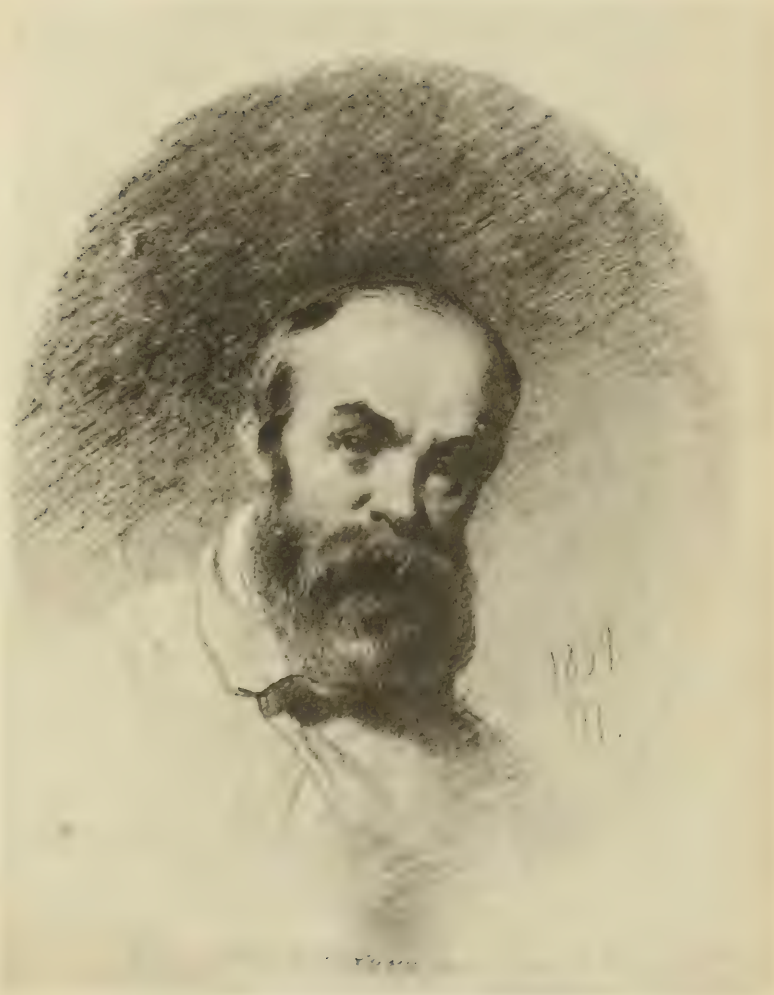

жизнь красна, семейство, родина, свобода. Однимъ словомъ все. Ему простительно окунуть иногда свою сирую одинокую душу въ полштофѣ сивухи. Но офицеры которимъ отдано всё всѣ человѣческіе права и превелегіи. Чемъ же онѣ разнятся отъ бѣдняка солдата? (я говорю о Новопетровскомъ Гарнизонѣ.) Ничемъ онѣ бѣдные, неразнятся кромѣ мундира. И добро бы еще были такъ называемые старые Бурбоны. А то видь юноши и воспитанники кадетскихъ корпусовъ. Хорошо должно быть воспитаніе? Безчеловѣчное воспитаніе. Зато дешевое. А главное скорое. Восьмнадцатюлѣтній юноша, ужъ онъ офицеръ. Восторгъ и загляденье матери и опора дряхлого отца. Жалкая мать. и глупый отецъ.

Кажется Козакъ Луганскій написалъ книгу подъ заглавіемъ Солдацкіе досуги. Заглавіе ложное. У русского солдата досуга не имѣется. А естли же солдатъ и встрѣчается съ нимъ иногда, то непремѣнно въ кабакѣ. Какая же спрашивается была цель прославленного сочинителя писать подобные досуги. И что нравственного въ подобныхъ досугахъ. Естли онѣ написаны съ натуры, (я книги не читалъ.) А естли же это просто сочиненіе т. е. фантазія. То опять какая цель подобной фантазіи? А не лучше ли бы здѣлалъ почтеннійшій Авторъ сихъ ненужныхъ фантастическихъ досуговъ естли бы написалъ истинные досуги Линѣйныхъ, Армейскихъ, и даже Гвардейскихъ молодыхъ || Офицеровъ. Этимъ онъ оказалбы величайшую услугу чадолюбивимъ и эполетолюбивимъ родителямъ. 3

15 [іюня]. Что же я сегодня занесу въ свой журналъ? Совершенно нѣчего занести. А ни ни ничего хоть сколько небудь выходящаго изъ круга обыдинои монотонной жизни. Сегодня поутру началъ я рисовать портретъ Г. Бажанова чорнымъ и бѣлымъ карандашомъ въ киргизкой кибиткѣ на огородѣ. Прекрасное осѣщеніе. И я съ охото[ю] принялся за работу. Чо[р]тъ принесъ приятельницу помѣшала.—Я закрилъ портфель и вышелъ изъ кибитки. Скромная приятельница не утерпѣла взглянула однимъ глазкомъ на мою работу и нашла рѣшительное сходство, естли бы ротъ и носъ поменше. И неудовольствовавшись собственнымъ замѣчаніемъ, спросила мнѣнія у горничной и у своего фаворита Молчалина А. это меня рѣшительно взбѣсило и я непростившесь ушолъ въ укрѣпленіе. Въ укрѣпленіи видѣлъ пьяную офицію, и выслушалъ исторію отомъ какъ вчерашняго числа раскроилъ лобъ чубукомъ тесть своему будущему зятю Ч. тоже по случаю жалованья. Солдатамъ выдавали жалованье. мнѣ тоже выдали, я передалъ его своему еще трезвому дядькѣ, и велѣлъ ему сшить изъ подкладочного холста торбу для дороги. Потомъ зашелъ къ Мостовскому выслушалъ въ другой

разъ исторію (снѣкоторыми прибавленіями) о будущемъ тестѣ и зятѣ, выпилъ рюмку водки и возвратился на огородъ. Обѣдалъ, послѣ обѣда подоброму обычаю предковъ заснулъ часика два и тѣмъ кончилось 15. число Іюня. О вечерѣ совершенно нѣчего написать,

16 [іюня]. Сегодня воскресенье. Я ночевалъ на огородѣ. Поутру былъ въ укрѣпленіи. Дождь (весьма рѣдкое явленіе.) помѣшалъ мнѣ возвратится на огородъ, и я остался обѣдать у Мостовского. Мостовскій одинъ единственный человѣкъ вовсемъ гарнизонѣ котораго я люблю и уважаю. Человѣкъ не сплетня, не верхоглядъ, человѣкъ акуратный положительный и въ высокой степени благородный. Говоритъ плохо поруски, но рускій языкъ знаетъ лучше воспитанниковъ Неплюевского Корпуса. Во время востанія поляковъ въ 1830 году служилъ онъ въ артилеріи бывшей Польской арміи, и изъ военноплѣнныхъ зачисленъ былъ рядовымъ въ рускую службу. Я много отъ него слышилъ чрезвычайно интересныхъ подробностей о революціи 1830. года. Достойно замѣчанія то что полякъ росказываетъ о собственныхъ подвигахъ и неудачахъ безъ малѣйшихъ украшеній. рѣдкая черта въ военномъ человѣкѣ, тѣмъ болѣе въ Полякѣ. Однимъ словомъ Мостовскій человѣкъ съ которимъ можно жить несмотря на сухость и прозаичность его характера.

Сегодня же милѣйшая Миледи М. сообщила мнѣ, впротчемъ не по секрету, со всѣми подробностями, исторію о поboищѣ произшедшемъ между будущимъ тестемъ и будущимъ || *32*
зятемъ. Изъ этой исторіи можнобы выкроить водевиль разумѣется водевиль для здѣшней публики. Назвать его можно с в а д е б н ы й п о д а р о к ъ или н е д о ш и т а я к о ф т а. Дѣло вотъ въ чомъ. Женихъ въ прошедшемъ мѣсяцѣ отправился въ Астрахань, купить свадебные подарки для своей невѣсты. Для этой милой необходимости взялъ онъ у своего будущаго тестя, такого же голыша какъ и самъ, послѣдніе крохи, стѣмъ чтобы приполученіи жалованья возвратить эти крохи. Хорошо, женихъ возвращается изъ Астрахани, и отдаетъ унтерофицершѣ Петровой сшить для своей невѣсты ситцевое платье и коленкоровую кофту. Хорошо, унтеръофицерша шьетъ, а между тѣмъ получается на гарнизонъ жалованья. Но увы! нещастному жениху выдаютъ на руки всего на все[го] два съ полтиной а вс[е] остальное удержано въ Баталіонѣ, по егоже собственнымъ распискамъ. Но герой какъ ни въ чомъ не бывало, посылаетъ своего вѣрнаго раба григорія къ Спиртомѣру за четвертью полугару, и съ торжествующей физіономіей, сопровождаемый Григоріемъ съ четвертью въ рукахъ, отправляется къ будущему тестю. Начинается поздравка съ полученіемъ жало-

ванья. Но увы! И на старуху бываетъ проруха. Бѣдный женихъ слишкомъ увлекся будущимъ щастіемъ. И въ жару мечтаній проговорился что онъ получилъ жалованья всего на всего только два съ полтиной. Разочарованный будущій тесть тоже въ жару негодованія хватилъ своего милого зятька чубукомъ полбу, да такъ хватилъ ловко что кровъ полилась съ благороднаго чела. Но чтобы не показать сосѣдямъ что между ими вышло контро, онѣ принялись вдвоемъ бить собаку. Бѣдная собака! Но этимъ дѣло не кончилось. Догадливый раненный герой бѣжитъ къ портнихѣ, но увы! платье уже отдано невѣстѣ осталася только недошитая кофта, онъ отбираетъ у портнихи этотъ неоконченный предметъ и закладываетъ жидку солдату за двѣ чары водки. Премиленькій и назидательный могбы выкроится водевильчикъ.

И это гнусное произшествіе не выходящее изъ круга обыкновенныхъ произшествій въ Новопетровскомъ укрѣпленіи. И я въ этомъ омутѣ среди этого нравственно[го] безобразія седмой годъ уже кончаю. Страшно! Теперъ когда уже узнали о моемъ освобожденіи, то ближайшіе мои начальники фельдфебель и ротный командиръ не увольняя меня отъ ученья и караула позволили мнѣ свободные часы отъ службы проводить на огородѣ, за что я имъ сердечно благодаренъ. На огородѣ, или въ саду. лѣтняя резеденція нашей комендантши и все свободное время теперъ я провожу въ ея семѣйствѣ, у нее двое милинькихъ дитей Наташенька и Наденька и это единственный мой отдыхъ и рассѣяніе въ этомъ отвратительномъ захолустье.

17 іюня. Сегодня въ четвертомъ часу утра пришелъ я на Огородъ. Утро было тихое прекрасное. Иволги и ласточки нарушали изрѣдка только сонную и сладкую тишину утра. Съ нѣкотораго времени, съ тѣхъ поръ какъ мнѣ позволено уѣдинятся, я чрезвичайно полюбилъ уединеніе. Милое уѣдиненіе! Ничего не можетъ быть въ жизнѣ слаще очаровательніе уѣдиненія. особенно передъ лицомъ улыбающей[ся] цвѣтущей красавицы Матери Природы. Подъ ея сладкимъ волшебнымъ обаяніемъ человѣкъ невольно погружается самъ въ себя и видитъ бога на землѣ какъ говоритъ поэтъ. Я и прежде нелюбилъ шумной дѣятильности, или лучше сказать шумного бездѣлья. Но послѣ десятилѣтней казарменной жизни уединеніе мнѣ кажется настоящимъ раемъ. А я все таки не могу ни за что принятся. Ни малѣйшей охоты къ труду. Сижу или лежу молча по целымъ часамъ подъ моею любимою вербою, и хоть бы на смѣхъ что небудь шевельнулося въ воображеніи. Таки соверше[н]но ничего. Настоящій застой. И это томительное состояніе началося у меня съ 7. апреля, т. е. содня полученія письма отъ М. Лазаревского.

Свобода и дорога меня совершенно поглотили. Спасибо еще Кулишу что догадался прислать книгъ, а то я незналъ бы что съ собою дѣлать. Въ особенности благодаренъ я ему за Записки о Южной Руси. Я эту книгу скоро наизустъ буду читать. Она мнѣ такъ живо такъ волшебно живо напомнила мою прекрасную бѣдную Украину, что я какъ будьто съ живими бесѣдую съ ея слипими Лирныками и Кобзарями. Прекраснѣшій благороднѣйшій трудъ. Бриліантъ въ современной исторической литературѣ. Пошли тебѣ господи, друже мой искренній, силу любовъ и терпѣніе, продолжать эту неоцененную книгу. Прочитавше въ первый разъ эту алмазную книгу я дерзнулъ было дѣлать замѣчанія, но когда прочиталъ въ другой и въ третій разъ, то увидѣлъ, что замѣтки мои замѣтки пьяного человѣка и ничего больше. Окромѣ Суботова, т. е. нащетъ мѣста бывшаго дома Богдана Хмельницкого. Но такое ничтожное пятнышко недолжно быть замѣчаемо на драгоценной тканѣ. Я обѣщалъ, начитавшесь до отвалу этой книги, послать ее Кухаренку. и теперъ жалѣю что обѣщалъ. Во первыхъ потому что я и никогда не начитаюсь до отвалу. А вовторихъ потому что поля книги испачканы нелѣпими замѣчаніями. Дастъ Богъ я ему изъ Петербурга вышлю чистинькій экземпляръ.

Вчерашній водевиль кончился какъ и слѣдовало ожидать сегодня миромъ и гомерической попойкой съ пѣсельниками. Интересно знать чемъ кончится свадьба. Вѣроятно дракой.

Сегодня я какъ и вчера точно также рано пришолъ на огородъ. долго лежалъ подъ вербою слухалъ иволгу и наконецъ заснулъ. видѣлъ воснѣ Межигорского Спаса Дзвонковую Криницю, и потомъ Выдубецкій монастырь. А потомъ Петербургъ и свою милую Академію. Съ недавняго времени мнѣ начали грезится во снѣ знакомые давно не виданные предметы. Скоро ли увижу все это я на яву? Сновидѣніе имѣло на меня прекрасное вліяніе впродолженіи всего дня. а тѣмъ болѣе что сегодня Гурьевскую т. е. оренбурскую почту ожидали. Къ вечеру дѣйствительно почта пришла, но ни мнѣ, ни обо мнѣ ничего не превезла. Опять я спустилъ носъ на квинту. Опять тоска и безконечное ожиданіе. неужели отъ 16 апреля до сихъ поръ не могли здѣлать въ Корпусномъ Штабѣ нащетъ меня распоряженія. Холодные, равнодушные Тираны! Вечеромъ возвратился я въ укрѣпленіе. и получилъ приказаніе отъ фельдфебеля готовится къ смотру. Это результатъ давно ожиданной почты и съ такимъ трепетомъ ожиданной свободы. Тяжело, невыразимо тяжело! Я одурѣю наконецъ отъ этого безконечнаго ожиданія. ‖

Какъ быстро и горячо исполняется приказаніе арестовать.

Такъ напротивъ вяло и хо[ло]дно исполняется приказаніе освободить. А воля одного и того же лица. Исполнители однѣ и тѣ же. Отъ чего же эта разница? Въ 1847. году въ этомъ мѣсяцѣ меня на седмые сутки доставили изъ Петербурга въ Оренбургъ. А теперъ дай богъ на седмой мѣсяцъ получить отъ какого небудь Баталіонного командира приказаніе отобрать отъ меня казенные вещи и прекратить содержаніе. Форма. но я не возьму себѣ въ толкъ этой безчеловѣчной формы.

19[іюня]. Вчера ушолъ пароходъ въ Гурьевъ, и привезетъ оттуда вторую роту и самого Баталіоннаго Командира. а по случаю прибытія сюда этой важной особы остающаяся здѣсь рота, къ которой принадлежу и я, готовится къ смотру. Для этого важного грядущаго событія мнѣ сегодня пригоняли амуницію. Какое гнусное грядущее важное событіе. Какая безконечная и отвратительная эта пригонка амуниціи. Неужели и это еще не въ послѣдній разъ меня виведутъ на площадь какъ безсловесное животное на показъ. Позоръ, и униженіе! Трудно, тяжело, невозможно заглушить въ себѣ всякое человѣческое достои[н]ство, стать на вытяжку слушать команды и двигатся какъ бездушная машина. И это единственный опытомъ дознанный способъ убивать разомъ тысячу себѣ подобныхъ. Геніальное изобретеніе! Дѣлающее честь и христіанству, и просвѣщенію.

Странно что даже благоразумные люди, какъ. напримѣръ нашъ лѣкарь Никольскій, любятъ посмотрѣть какъ вытягиваетъ носокъ посинѣвшій отъ напряженія человѣкъ. Не понимаю этого нечеловѣческого наслажденія. А нашъ почтенныи Гипократъ несмотря на зной и холодъ целые часы просиживаетъ у калитки и любуется униженіемъ себѣ подобного. Палачъ ты какъ видно по призванію, и только по названію лѣкарь.

Въ дѣтствѣ, сколько я помню, меня незанимали солдаты какъ это обыкновенно быва[тъ] съ дѣтьми. Когда же я началъ приходить въ возрастъ разумѣнія вещей, во мнѣ зародилась неодолимая антипатія къ христолюбивому воинству. Антипатія усиливалась по мѣ[рѣ] столкновенія моего съ людьми сего христолюбивого званія. Незнаю случай ли, или оно такъ есть въ самой вещи, только мнѣ не удалося. даже въ Гвардіи встрѣтить порядочного человѣка въ мундирѣ. Естли трезвый то непремѣнно невѣжда и фастунишка. Е[с]тли же хоть съ малой искрою разума и свѣта, то такж[е] фастунишка и въ добавокъ пьяница мотъ и распутникъ. Естественно что антипатія моя возросла до отвращенія, И нужно же было коварной судьбѣ моей такъ ядовито злобно посміятся надомною толкнувъ меня въ самый вонючій осадокъ этого христолюбивого сословія. Естли бы я былъ извѣргъ кровопійца, то и тогда для меня

удачніе казни нельзя было бы придумать какъ сославъ меня въ Отдѣльный Оренбурскій Корпусъ солдатомъ. Вотъ гдѣ причина моихъ невиразимихъ страданій. И ко всему этому мнѣ еще запрещено рисовать. Отнять благороднійшую часть моего бѣдного существованія. Трибуналъ подпре[д]сѣдательствомъ самого Сатаны не могъ бы произнести такого холодного нечеловѣческаго приговора. А бездушные исполнители приговора, исполнили его съ возмутительною точностію. ‖

Августъ язычникъ, ссылая Назона къ Дикимъ Гетамъ не запретилъ ему писать и рисовать. А христіанинъ N. запретилъ мнѣ то и другое. Оба палачи. Но одинъ изъ нихъ палачъ христіанинъ? и христіанинъ девятнадцатого вѣка. въ глазахъ котораго выросло огромнѣйшее государство въ мірѣ, выросло на началахъ Христовой заповѣди. Флорентинская республика полудикая иступленая средневѣковая христіанка, но все таки какъ материальная христіанка она поступила съ своимъ строптивимъ гражданиномъ Дантомъ Альгіери. Боже меня сохрани отъ всякого сравненія себя съ этими великомучениками и свѣточами человѣчества. Я только сравниваю матеріального грубого язычника, и полуозаренную средневѣковую Христіанку, съ христіаниномъ девятнадцатого вѣка.

Незнаю навѣрное чему я обязанъ что меня впродолженіи десяти лѣтъ невозвели даже въ чинъ унтеръ-офицера, упорной ли антипатіи которую я питаю къ сему привигилированному сословію? или своему невозмутимому хахлацкому упрямству? И тому и другому кажется. Въ незабвенный день обявленія мнѣ комфирмаціи, я сказалъ себѣ что изъ меня нездѣлаютъ солдата. такъ и нездѣлали. Я не только глубоко, даже и поверхностно неизучилъ ни одного ружейного приема. И это льститъ моему самолюбію. Ребячество и ничего больше. Майоръ Мѣшковъ желая задѣть меня за живое, ска[за]лъ однажды мнѣ. что я когда буду офицеромъ то не буду умѣть въ порядочную Гостинную войти если не выучусь какъ слѣдуетъ бравому солдату, вытягивать носка, меня однакожъ это незадѣло за живое. И бравый солдатъ мнѣ казался меніе осла похожимъ на человѣка. Почему я и мысли боялся быть похожимъ на бравого солдата.

Вторая, и не меніе важная причина моего неповышенія. Бездушному Сатрапу и наперстнику царя, пригрезилось что я освобожденъ отъ крепостного состоянія и воспитанъ на щетъ царя, и въ знакъ благодарности нарисовалъ карикотуру своего благодѣтеля. Такъ пускай дискать казнится неблагодарный. Откуда эта нелѣпая басня незнаю. Знаю только что она мнѣ не дешево обошлась. Надо думать что басня эта сплелась на комфермаціи гдѣ взаключеніи приговора сказано: Строжайше

запретить писать и рисовать. Писать запрещено за возмутительные стихи на Малоросійскомъ языкѣ. А рисовать и самъ верховный судія незнаетъ за что запречено. А просвѣщенный блюститель царскихъ повелѣній непоясненное въ приговорѣ самъ пояснилъ да и прихлопнулъ меня своимъ бездушнымъ всемогуществомъ. Холодное развращенное сердце. И этотъ гнилой старый развратникъ пользуется здѣсь славою щедрого и великодушного благодѣтеля края. Какъ близоруки, или лучше сказать какъ подлы эти гнусные славельщики Сатрапъ грабитъ въ вѣренный ему Край и даритъ сво[и]мъ распутнымъ прелестницамъ десятитысячные фермуары, а онѣ прославляютъ его щедрость и благодіянія. Мерзавцы!

20[іюня]. Сегодня рота прійдетъ въ Гурьевъ, а послучаю полноводія въ Уралѣ, она пройдетъ прямо на Стрелецкую Косу, и сегодняже сядетъ на пароходъ. Завтра рано пароходъ подыметъ якорь, и послѣзавтра высадитъ роту въ Новопетровской гавани. Держись наша офиція Гроза гроза ужасная близится Баталіонный Командиръ подобно тучегонителю Крониону, грядетъ || на тебя во облацѣ мрачнѣ, въ томъ числѣ и на насъ безсловесныхъ. Въ ожиданіи сего грознаго судіи и карателя, пропившіися до снаги блажатъ и умоляютъ Эскулапа выдумать и форменно засвѣдѣтельствовать ихъ небывалые немощи душевные и тѣлесные, и паче душевные. И тѣмъ спасти ихъ отъ праведного суда гро[мо]носнаго Крониона. Но мрачный Эскулапъ не умолимъ. И только нашего брата солдата также пропившагося до снаги и неимѣющаго въ чемъ явится предъ лицо отца Командира, Никольскій кладетъ на койки и прописываетъ слабительное. Непопулярный Эскулапъ нашъ намѣренъ сдѣлатся популярнымъ Коноваломъ. Сегодня не безъ видимого удовольствія сказалъ Смотритель полугоспиталя что на его попиченіе т. е. продовольствіе, прибыло семнадцать жильцовъ. Слѣдовательно рубль семъ гривенъ впродолженіи сутокъ въ карманѣ. не щитая отопленія и освѣщенія. Не здѣсь ли скрывается и причина великодушія нашего искулапа? Шепнуть развѣ Нагаеву и другимъ чающимъ и не могущимъ вымолить защиты у жестокосердого эскулапа.

Къ добру ли это я такъ сегодня росфантазировался? Въ прежніе годы, въ эти истинно критическіе дни сомною этого не было. Не было однакоже и того, не въ похвалу будь сказано. чтобы я прятался подъ кровомъ стоновъ и воздыханій. Въ этомъ случаи я никогда неискалъ медицинского пособія. Съ трепетнымъ замѣраніемъ сердца я всегда фабрилъ усы. облачался въ бронь и являлся предъ хмельнобагровое лицо отца командира, здать экзаменъ въ пунктахъ ружейныхъ

приемахъ и въ заключеніи выслушать глупѣишее и длиннѣйшее наставленіе отомъ какъ долженъ вести себя бравый солдатъ. и за что онъ обязанъ любить Бога, царя, и своихъ ближайшихъ начальниковъ, начиная съ дядьки и капрального ефрейтора.

Смѣшно. Потому смѣшно что я освоился съ этимъ отвратительнымъ спектаклемъ. Но каково было прежде когда я неумѣлъ, а долженъ былъ похоронить въ самомъ себѣ всякое человѣческое чувство, здѣлатся бездушнымъ автоматомъ, и слушать молча не краснѣя и не блѣднѣя, слушать нравственное назиданіе отъ грабителя и кровопійцы. Нѣтъ тогда это не было смѣшно. Гнусно! отвратительно! Дожду ли я тѣхъ блаженныхъ дней когда изъ памяти моей испарится это нравственное безобразіе? Не думаю. потому что медленно и глубоко врѣзывалось въ нее это безобразіе.

Странно еще вотъ что. Все это неисповѣдимое горе, всѣ роды униженія и поруганія прошли какъ будьто не касаясь меня. Малѣйшаго слѣда не оставили посебѣ. Опытъ говорятъ есть лучшій нашъ учитель. Но горькій опытъ прошолъ мимо меня невидимкою. Мнѣ кажется что я точно тотъ же что былъ и десять лѣтъ тому назадъ. Ни одна черта въ моемъ внутреннемъ образѣ не измѣнилась. Хорошо ли это? Хорошо. По крайней мѣрѣ мнѣ такъ кажется. И я отъ глубины души благодарю моего всемогущего создателя что онъ недопустилъ ужасному опыту коснутся своими желѣзными когтями моихъ убѣжденій, моихъ младенчески свѣтлыхъ вѣрованій. Нѣкоторые вещи просвѣтлѣли, округлились, приняли болѣе естественный размѣръ и образъ. Но это слѣдствіе невозмутимо летущаго старика Сатурна, а никакъ не слѣ[д]ствіе горькаго опыта.

Получивше отъ Кухаренка письмо съ приложеніемъ 25. рублей значитъ съ приложеніемъ весьма вещественнымъ. Я отблагодарилъ его письмомъ же совложеніемъ собственнаго поличія. и вторимъ письмомъ совложеніемъ, еще меніе вещественнымъ. Совложеніемъ небывалаго расказа мнимого Варнака подназваніемъ Москалева Криныця. Я написалъ его вскорѣ по полученіи письма отъ батька отамана Кошового. Стихи оказались почти одной доброты съ прежними моими стихами. Немного упруже и отривистіе. Но это ничего, дастъ Богъ вырвуся на свободу и онѣ у меня потекутъ плавнѣе свободніе и проще и веселѣе. Дождусь ли я этой хромой волшебницы свободы? ||

21 [іюня]. Въ передъ впередъ моя исторья, 6
Лицо насъ новое зоветъ.

У кого что болитъ тотъ о томъ и говоритъ. Сегодня вечеромъ возвращаясь изъ огорода въ укрѣпленіе вмѣстѣ съ ко-

мендантомъ онъ мнѣ въ сотый разъ повторилъ со всевозможными подробностями, исторію о коварномъ другѣ своемъ нѣкоемъ полковникѣ Кир[е]евскомъ. Полковникъ этотъ Кир[е]евскій какъ видно птица высшаго полета, а пословамъ Коменданта настоящій аристократократъ. А что онъ птица высокого полета это я заключаю потому что онъ служилъ чиновникомъ особыхъ пороченій при Графѣ В. А. Перовскомъ. И былъ съ нимъ въ весьма близкихъ отношеніяхъ. Слѣдовательно это некакая небудь шваль а человѣкъ съ достоинствомъ. Потому что такой вельможа какъ Графъ Перовскій, какую небудь шваль къ себѣ и въ прихожую не допустить. А слѣдующе[е] дѣло показываетъ что Г. П. весьма неразборчивъ на своихъ приближенныхъ, и приближаетъ къ своей высокой персонѣ именно шваль. Да еще какую шваль? Самую грязную кабашную шваль. Прикритую полковничьимъ мундиромъ и 600 стами крепостныхъ душъ.

Исторія такого содержанія. Ираклій Александровичъ Усковъ (нашъ комендантъ.) Будучи хорошо знакомъ въ Оренбургѣ съ помянутымъ полковникомъ и аристократомъ Киреевскимъ, просилъ его когда онъ выехалъ въ Петербургъ, просилъ онъ его и лично и письмомъ изъ Новопетровского укрѣпленія какъ въ нѣкоторомъ родѣ химика и знатока фотографического дѣла. Просилъ выслать ему изъ Петербурга Камеру совсѣмъ не обходимымъ для фотографіи. Киреевскій изявилъ (тоже письмомъ) самую обязательную готовность услужить другу. И потребовалъ на эту услугу 350 рублей серебромъ. Деньги тотъ часъ же были посланы. (въ сентябрѣ прошлого года.) Получено также весьма дружеское письмо о полученіи этой сумы, съ означеніемъ мѣсяца и даже числа въ которое непремѣнно получится помянутая камера съ приборомъ и со всѣми необходи[мы]ми химическими солями. Тѣмъ все и кончилось. Благородный обязательный другъ какъ въ воду канулъ. Ираклій Александровичъ между безконечними предположеніями рѣшилъ что другъ его отправился на пароходѣ Харона прогулятся въ Елисейскомъ паркѣ. Другой причины его молчанія и подозрѣвать нельзя. Но чтобы убѣдится въ этой непреложной истиннѣ. я написалъ, по прозьбѣ Ираклія Александровича. въ Петербургъ приятелю своему Марковичу что бы онъ развѣдалъ и сообщилъ мнѣ что случилося съ такимъ то полковникомъ Кире[е]вскимъ. Отъ Марковича еще извѣстіе не получено. А изъ руского инвалида видно что обязательный другъ мая 16 выѣхалъ изъ Петербурга въ Москву. А изъ Оренбурга увѣдомляютъ коменданта что полковникъ Киреевскій принятъ новымъ Генералъ Губернаторомъ Катенинымъ, тоже въ чиновники по особымъ порученіямъ, но подомашнимъ обстоятельствамъ подалъ въ отставку. Изъ всего этого оказывается что помѣ-

шикъ 600 сотъ душъ крестьянъ аристократъ, наперсникъ Г[рафа] П[еровскаго] наконецъ полковникъ Киреевскій падлецъ и негоднѣйшая тряпка.

Ираклій Александровичъ даетъ мнѣ форменную довѣренность получить обратно отъ Киреевскаго эти деньги, я охотно готовъ услужить ему естли не удастся добромъ и миромъ, то дѣлать нѣчего безконечными стезями закона. во всякомъ случаѣ я буду очень радъ естли удастся мнѣ эта сомнительная операція.

Сегоднишнимъ же числомъ мнѣ хочется записать, или какъ зоологи выражаются опредѣлить, еще одно отвратительное 62
насѣкомое. Но какъ бы ненапичкать мой журналъ этой негодной тварью до того что и порядочному животному въ немъ мѣста не останется. А впротчемъ ничего это миніатюрное насѣкомое мѣста немного требуетъ. Это двадцати лѣтній юноша. Сынъ Статскаго совѣтника Порціенка. Слѣдовательно тоже птица не низкого полета.

25 [іюня]. Тол[ь]ко что успѣлъ я написать—Слѣдовательно тоже птица немѣлкаго полета.—Какъ раздалося во всѣхъ концахъ огорода слово Пароходъ. Я разумѣется бросилъ свое писаніе и побѣжалъ въ Крѣпость. Съ пароходомъ я ожидалъ Оренбурской почты, а съ почтой и свободы. Вышло однакожъ совершенно противное тому чего я ожидалъ. Пароходъ почты не превезъ а слѣдовательно и волшебного очаровательного слова. А вмѣсто онаго слова привезъ дѣло въ видѣ рыжей весьма непре[в]ликательной персоны т. е. привезъ Баталіоннаго Командира. Первымъ дѣломъ котораго было обѣгать казарми надавать зубочистокъ фельдфебелямъ и протчимъ нижнымъ чинамъ даже до прахвоса. А ротнымъ командирамъ и протчей офиціи, смотря по лицу и образу жизни приличное родительское наставленіе. И послѣ этого нѣжного, граціозного вступленія назначенъ былъ формальный смотръ той нещастной ротѣ къ которой и я имѣю нещастіе принадлежать. Бѣдная рота всю ночь готовилась къ этому истинно страшному суду, и въ пять часовъ утра 23 іюня умытая, причосанная нафабриная выстроилась на полянкѣ точно игрушка вырѣзанная изъ картона. Отъ 5 ти и до 7 ми часовъ, воожиданіи судіи праведнаго рота ровнялась. Въ 7 мъ часовъ явился во всемъ своемъ грозномъ величіи самъ судія. И испытывалъ, или лучше сказать пыталъ ее нещастную ровно до 10 ти часовъ. Въ заключеніи спектакля спросилъ претензію ругнулъ въ общихъ выраженіяхъ посулилъ судъ и розги и даже зеленую ал[л]ею, т. е. шпицрутены. Для всѣ[хъ] гроза прошла, а для меня она еще только собиралась. Въ числѣ протчихъ комфирмованыхъ долженъ былъ и я пред-

стать послѣ обѣда въ 5ть часовъ на вторичное и еще горшее испытаніе. Къ этому вторичному испытанію я готовился довольно равнодушно какъ человѣкъ въ половину свободный. Но когда предсталъ предъ неумолимого экзаменатора, куда что дѣвалось. Ниже малѣйшей тѣни, ничего похожаго на человѣка въ половину свободного во мнѣ не осталось, таже самая мучительная хо[ло]дная дрожь пробѣжала по моему существу. Тоже самое что и въ прежніи года чувство, нѣтъ не чувство а мертвое безчувствіе охватило меня при взглядѣ на эту деревянную выкрашенную фигуру. Однимъ словомъ я превратился въ ничто. Не знаю на всѣхъ ли такъ сильно дѣйствуетъ антипатія какъ на меня? Экзаменъ повторился слово въ слово какъ и десять лѣтъ тому назадъ четверти буквы не прибавлено ни убавлено. Зато и я а ни на йотъ неподвинулся на поприщѣ военного просвѣченія, упорство обоюдное и невозмутимое. Попримѣру прѣжнихъ годовъ, экзаменаторъ и блюсти[те]ль нравственности спросилъ насъ по ра[н]жиру кто и за что удостоился нести сладку[ю] сердцу обязанность солдата.

— Ты за что?—спросилъ онъ у первого.

— За утрату казенныхъ денегъ, Ваше Высокоблаго[ро]діе.—

— Да, знаю ты неосторожно загнулъ уголъ. Надѣ[ю]сь впередъ не будишь гнуть углы.—Сказалъ онъ насмѣшливо, и оборотился къ слѣдующему.

— А ты за что?—

— По волѣ родительницы.—Ваше Высокоблагородіе.

— Хорошо. Надѣюсь впередъ не будишъ и...—и обратился къ слѣдующе[му].

— Ты за что?—

— За буйныи поступки. Ваше высокоблагородіе.

— Хорошо. Надѣюсь впередъ... и...

— Ты за что?—спросилъ онъ у сл[ѣ]дующого.

— По волѣ родителя. Ваше высокоблагородіе.

— Надѣюсь... а ты за что спросилъ онъ обращаясь ко мнѣ.

— За сочиненіе возвотительныхъ стиховъ В. Высоко-благ[о]родіе.

— Надѣюсь впередъ не будешъ...

— А ты за что за что? спросилъ онъ у послѣдняго. Послѣдній отвѣчалъ что тоже по волѣ родительницы, и не выслушавши послѣдняго онъ обрат[ил]ъ къ намъ сильную назидательную рѣчъ замкнувшуюся весьма новой истиной что за богомъ молитва а за царемъ служба непропадаютъ.

Взаключеніи церемоніи спросилъ онъ у ротного ком.ндира почему Порціенко не явился на испытаніе. На что тотъ отвѣчалъ что Порціенко боленъ, т. е пьянъ и находится под-

сохраненіемъ у свинопаса. Всѣ эти комфирмованныи такъ называемые господа дворянѣ, съ которыми я теперъ представлялся предъ лицо отца командира, всѣ онѣ люди замѣчательные по своимъ нравственнымъ качествамъ, но послѣдній субьектъ, подназваніемъ Порціенко всѣхъ ихъ перещеголялъ. Всѣ ихъ отвратительные пороки вмѣстилъ въ своей подлой двадцатилѣтнѣй особѣ. Странное и непонятное для меня явленіе этотъ отвратительный юноша. Гдѣ и когда успѣлъ онъ такъ глубоко заразится всѣми гнусными нравственными болѣзнями? Нѣтъ мерзости низости на которую бы онъ небылъ способенъ. Романы Сю съ своими отвратительными героями пошлые куклы передъ этимъ двадцатилѣтнимъ извѣргомъ. И это сынъ Статскаго совѣтника, слѣдовательно нельзя предполагать чтобы небыло средствъ дать ему не какое небудь а порядочное воспитаніе. И что же? никакого. Хорошъ долженъ быть и статскій совѣтникъ. Да вообще должны быть хороши отцы и матери отдающіе дитей своихъ въ солдаты наисправленіе. И для чего наконецъ попечительное правительство наше беретъ на себя эту неудобоисполнимую обязанность. Оно своей неумѣстной опекой растлѣваетъ нравственность простого хорошого солдата и ничего больше. Рабочій домъ, тюрьма, кандалы кнутъ и неисходимая сибирь вотъ мѣсто для этихъ безобразныхъ животныхъ, но никакъ не солдацкіе казарми въ которихъ и безъ ихъ много всякой сволочи. А самое лучшее предоставить ихъ попеченію нѣжныхъ родителей пускай спотѣшаются на старости лѣтъ сво[и]мъ собственнымъ произведеніемъ. Разумѣется до первого криминального проступка, а потомъ отдавать прямо въ руки палача.

До прибытія моего въ Орскую Крѣпость я и невоображалъ о существованіи этихъ гнусныхъ исчадій нашего православного общества. И первый это[го] разбора мерзавецъ меня поразилъ своимъ зловреднымъ существованіемъ. Особенно когда мнѣ сказали что онъ тоже нещастный такой же какъ и я разжалованный и слѣдовательно мой товарищъ позванію и по квартирѣ. т. е. показармамъ. Слово нещастный, имѣло для меня всегда трогательное значеніе пока я его не услыша[лъ] въ Орской Крѣпости. Тамъ оно для меня опошлѣло и я до сихъ поръ не могу возвратитъ ему прежняго значенія. Потому что я до сихъ поръ вижу только мерзавцевъ подъ фирмою нещастныхъ.

Порасποряженію бывшаго Генералъ Губернатора до[во]льно видного политика Обручева, я имѣлъ случай просидѣть подъ арестомъ въ одномъ казаматѣ съ колодниками и даже съ клейменными каторжниками, и нашолъ что къ этимъ заклейменымъ [illegible]ямъ слово нещастный болiе къ лицу нежели этимъ растлѣннымъ сыновьямъ безличныхъ эгоистовъ родителей.

26 [іюня]. Два дни уже прошло какъ выѣхалъ отнасъ отецъ командиръ нашъ но я все еще не могу освободится отъ тяжолаго вліянія наведеннаго его короткимъ присут[ст]віемъ. Этотъ отвратительный смотръ такъ плотно притиснулъ мои блестящіе розовые предположенія, такъ меня обезкуражилъ что естлибы не Лазаревского письмо у меня въ рукахъ то я бы совсѣмъ обезсилѣлъ подъ гнетомъ этого тяжолаго впечатлѣнія. Но слава Богу что у меня есть этотъ неоцѣненный документъ, значитъ у меня есть канва покоторой я могу выводить самые прихотливые самые затѣйливые арабески. ‖

Надеждою живутъ ничтожные умы. Сказалъ покойникъ *72* Гете. И покойный мудрецъ сказалъ истинну въ половину. Надежда свойственна и мѣлкимъ и крупнымъ и даже самимъ материальнымъ положительнымъ умамъ. Это наша самая нѣжная постоянная до гробовой доски неизмѣнная нянька-любовница. Она прекрасная, и всемогущаго царя, и мірового мудреца, и бѣдного пахаря и меня мизерного, постоянно лилѣетъ довѣрчивое воображеніе, и убаюкиваетъ недовѣрчивый умъ своими волшебними сказками. въ которые всякій изъ насъ такъ охотно вѣритъ. Я неговорю безотчотно. Тотъ дѣйствительно ничтожный умъ который вѣритъ что на вербѣ выростутъ груши. Но почему же не вѣрить мнѣ что я хотя къ зимѣ но непремѣнно буду въ Петербургѣ. Увижу милые моему сердцу лица, увижу мою прекрасную Академію, Эрмитажъ еще мною невидѣнный, услышу волшебницу оперу. О какъ сладко, какъ невыразимо сладко вѣровать въ это прекрасное будущее. Я былъ бы равнодушный холодный атеистъ, естлибы ни вѣрилъ въ этого прекрасного Бога въ эту очаровательную надежду.

Материальное свое существованіе я предполагаю устроить такъ, разумѣется съ помощію друзей моихъ. О живописи мнѣ теперъ и думать нѣчего. Это было бы похоже на вѣру что на вербѣ выростуть груши. Я и прежде не былъ даже и посредственнымъ живописцемъ. А теперъ и подавно. Десять лѣтъ неупражненія въ состояніи здѣлать и изъ великого виртуоза самого обыкновенного кабашного балалаишника. Слѣдовательно о живописи мнѣ и думать нѣчего. А я думаю посвятить себя безраздѣльно гравюрѣ Аква-тента. Для этого я полагаю ограничить свое материальное существованіе до крайней возможности и упорно занятся этимъ искуствомъ. А впромежуткѣ времени дѣлать рисунки сепі[е]ю съ знаменитыхъ произведеній живописи, рисунки для будущихъ эстамповъ. Для этого я думаю достаточно будетъ двухъ лѣтъ прилѣжного занятія. Потомъ уѣду на дешовый хлѣбъ въ мою милую Малоросію и прыймуся за исполне[н]іе эстамповъ. и первымъ эстампомъ моимъ будетъ Казарма съ картины Теньера. Съ картины про

которую говорилъ незабвенный учитель мой великій Карлъ Брюловъ, что можно приѣхать изъ Америки что[бы] взглянуть на это дивное произведеніе. Словамъ великого Брюлова въ этомъ дѣлѣ можно вѣрить.

Изъ всѣхъ изящныхъ искуствъ мнѣ теперъ болiе всего нравится гравюра. И не безъ основанія. Быть хорошимъ граверомъ, значитъ быть распространителемъ прекраснаго и поучительного въ обществѣ. Значитъ быть распространителемъ свѣта истины. Значитъ быть полезнымъ людямъ и угоднымъ Богу. Прекраснiйшее благороднiйшее призваніе гравера. Сколько изящнiйшихъ произведенiй доступныхъ только богачамъ коптилось бы въ мрачныхъ гал[л]ереяхъ безъ твоего чудотворного рѣзца? Божественное призваніе гравера!

Кромѣ копій съ мастерскихъ произведеній я думаю современемъ выпустить въ свѣтъ въ гравюрѣ Аква-тента и собственное чадо, Притчу облудномъ сынѣ приноровленную къ современнымъ нравамъ купеческ:го сословія. Я раздѣлилъ эту поучительную притчу на двенадцать рисунковъ, онѣ уже почти всѣ здѣланы набумагѣ. Но надъ ними еще долго и прилѣжно нужно работать что бы привести ихъ въ состояніе въ которомъ онѣ могутъ быть переданы мѣди. Общая мысль довольно удачно приноровлена къ грубому нашему купечеству. Но исполненіе ее оказалось для меня не по силѣ. Нужна ловкая мѣткая вѣрная, а главное не корикатурная, скорѣе драматическій сарказмъ нежели насмѣшка. А для этого нужно прилѣжно поработать. И съ людьми свѣдующими || посовѣтовatся. Жаль что 8
покойникъ Ѳедотовъ не нат[к]нулся на эту богатую идею, онъ бы изъ нее выработалъ изящнѣйшую сатиру въ лицахъ для нашого темного полутатарского купечества.

Мнѣ кажется что для нашего времени, и для нашего средняго полуграмотнаго сословія необходима сатира, только сатира умная благородная. Такая напримѣръ какъ Женихъ Ѳедотова, или Свои люди сочтемся Островского и Ревизоръ Гоголя. Наше юное среднее общество подобно лѣнивому школьнику на складахъ остановилось, и безпонуканья учителя не хочетъ и не можетъ перешагнуть черезъ эту безтолковую т м у, м н у. На пороки и недос[та]тки нашего высшаго общества не стоитъ обращать вниманія. Вопервыхъ помалочисленности этого общества, а во вторихъ позастарѣлости нравственныхъ недуговъ, а застарѣлые болѣзни естли и излѣчиваются то только героическими средствами, кроткій способъ сатиры тутъ недѣйствителенъ. Да и имѣетъ ли какоенебудь значеніе наше маленькое высшее общество въ смыслѣ національности? Кажется никакого. А средній класъ это огромная и къ нещастію полу[illegible] маса. это половина народа, это сердце на-

шей національности, ему то и необходима теперъ не Суздальская лубошная притча о блудномъ сынѣ а благородная изящная и мѣткая сатира. Я считалбы себя счастливѣйшимъ въ мірѣ человѣкомъ естлибы удался мнѣ такъ искренно чистосердечно задуманный мой безсознательный негодяй мой блудный сынъ.

Свѣжо преданіе а вѣрится съ трудомъ. Мнѣ здѣсь года два тому назадъ говорилъ N. Данилевскій человѣкъ стоющій вѣры, что будьтобы комедія Островского Свои люди сочтемся запрещена на сценѣ попрозьбѣ московского купечества. Естли это правда то сатира какъ нельзя болѣе достигла своей цели. Но я немогу понять что за ращотъ правительства покровительствовать невѣжество и мошенничество. Странная мѣра!

27[іюня]. Отъ купечества перехожу къ офицерству. переходъ нерѣзкій, даже гармоническій. Эта привигилированная каста т[а]къ же принадлежитъ среднему сословію. Съ тою только разницею что купецъ вѣжливіе офицера. Онъ офицера называетъ вы Ваше Благородіе. А офицеръ его называетъ эй ты борода. Ихъ однакожъ нисколько нероз[ъ]единяетъ это наружное раз[ъ]единеніе, потому что онѣ по воспитанію родные братья. Разница только та что офицеръ Волтерьянецъ, а купецъ старовѣръ. А въ сущности одно и тоже.

Сегодня къ вечеру появилися комары на огородѣ, и я чтобы избавится этихъ несносныхъ насѣкомыхъ ушолъ на ночъ въ укрѣпленіе. Но Увы! Неумолимая Немезида преслѣдуетъ меня накаждомъ шагу. Избѣгая комаровъ я наткнулся на шмелей. Съ подобающимъ почтеніемъ проходя мимо офицерского флигеля я услышалъ новую для меня пѣсню, начинающуюся такъ

Коврики наковрики,
И шатрики на шатрики.

Далѣе я ничего не могъ раслышать потому что пѣвецъ слишкомъ густо забасилъ, и по тому что пьяный Кампійони, инженерный офицеръ и отчаянный пьяница. Выбѣжалъ на площадь незнаю для какой надобности, и увидя меня, вздумалъ оказать мнѣ небольшую услугу, покровительство, познакомивъ меня съ вновъ прибывшеми офицерами, съ лихими ребятами, псего выраженію. Для этого схватилъ онъ меня зарукавъ и потащилъ въ коридоръ. Вновъ прибывшіе лихие ребята сидѣли и лижали въ однихъ красныхъ рубахахъ на разостланной кошмѣ, и передними красовалась полуведерная бутыль сивухи. Живая сцена изъ Двомужницы князя Шаховского. Я чтобы не дополнить собою группы Волжскихъ разбойниковъ, вырвался изъ

обьятій покровителя и выбѣжалъ на площадь. Покровитель выбѣжалъ за мною закричалъ дежурного унтеръ-офицера по ротѣ и велѣлъ взять меня на гаупвахту, за лично нанесенную дерзость офицеру. Приказаніе офицерское было исполнено въ точности. Послѣ пробитія зори, дежурный по карауламъ доложилъ коменданту о вновъ прибывшемъ арестантѣ, и комендантъ сказалъ—пускай проспится.—Итакъ я избѣгая кровопійцъ комаровъ, отданъ былъ на терзаніе клопамъ и блохамъ. Какъ послѣ этого не вѣрить въ предопредиленіе?

Сегодня новый дежурный по карауламъ роз[ъ]яснилъ темное произшествіе коменданту и я милостиво освобожденъ отъ безпощадныхъ инквезиторовъ. Записывая въ журналъ эту весьма обыкновенную въ моемъ положеніи траги-шутку, я въ глубинѣ души прощаю моихъ гонителей и—только молю всемогущаго Бога избавить скорѣе отъ этихъ получеловѣковъ.

Сегодня ожидаютъ пароходъ съ почтою изъ Гурьева. И никто его не ожида[е]тъ съ такимъ трепетнымъ нетерпѣніемъ какъ я. Что естли непривезетъ онъ мнѣ такъ долгоожидаемой свободы. Что я тогда буду дѣлать? Прыйдется воизбѣжаніе га[у]пвахты съ блохами и клопами, знакомится со вновъ прибывшеми офицерами и въ ожиданіи будущихъ благъ пьянствовать съ ними. Мрачная отвратительная перс[п]ектива. А естли паче чаянія привезетъ эту лѣнивую колдунью свободу. О какая радостная какая свѣтлая перспектива! Иду въ укрѣпленіе и на всякій случай упакую въ ч у в а в ъ (торба) мою мизерію, авось либо и совершится.

28[июня]. Совершилось только совершенно нето чего я ожидалъ. А совершилась мерзость которую нельзя было предполагать даже въ совершители ея мерзавце Кампіньони. Пошелъ я вчера въ укрѣпленіе, во ожиданіи парохода паковать свою мизерію. и какъ это обыкновенно бываетъ когда человѣкъ ожидаетъ чего небудь хорошого, то на этомъ хорошемъ и хорошіе строитъ планы. Такъ и я, во ожиданіи вѣстника благодатной свободы, развернулъ каверъ самолетъ и еще одна одна только минута и я очутился бы на седмомъ Магометовомъ небѣ. Но недоходя укрѣпленія [встрѣтился] мнѣ посланный за мною вѣстовой отъ Коменданта.—Не пришолъ ли пароходъ спрашиваю я у вѣстового.—Никакъ нѣтъ.—Отвѣчаетъ онъ. Какая же встрѣтилась во мнѣ надобность коменданту спросилъ я самъ себя и прибавилъ шагу. Прихожу. И комендантъ вмѣсто всякого привѣтствія молча подаетъ мнѣ какую то бумагу. Я вздрогнулъ принѣмая эту таинственную бумагу какъ несомнѣнную вѣстницу свободы. Читаю и глазамъ не вѣрю. Эго рапортъ на имя коменданта отъ порутчика Кампиньони о

томъ что я въ нетрезвомъ видѣ надѣлалъ ему дерзости матерными словами. Вчомъ свидѣтельствуютъ и вновъ прибывшіе офицеры. И въ заключеніи рапорта онъ проситъ и требуетъ поступить со мной по всей строгости закона, тое[с]ть немедленно произвести слѣдствіе. Я остолбинѣлъ прочитавши эту неожиданную мерзость.—Посовѣтуйте что мнѣ дѣлать съ этой гадиной? спросилъ я коменданта, прыйдя въ себя.—Одно средство. сказалъ онъ, просите прощенія, или по смыслу дисцеплины вы арестантъ. Вы имѣете свидѣтелей что вы были трезвы, а онъ || имѣетъ свидѣтелей что вы его ругали.—Я 9
прыйму присягу что это неправда. сказалъ я.—А онъ прыйметъ присягу что правда. Онъ офицеръ а вы все еще солдатъ.—У какъ страшно отозвалось во мнѣ это почти забытое слово. Дѣлать нѣчего спряталъ гордость въ карманъ, напялилъ мундиръ и отправился просить прощенія. Простоялъ я въ передней у мерзавца битыхъ два часа. Наконецъ онъ допустилъ меня къ своей опохмѣлившейся особѣ. И послѣ многихъ извененій прошеній униженій, даровано мнѣ было прощеніе съ условіемъ сей часъ же послать за четвертью водки. Я послалъ за водкой, а онъ пошолъ къ коменданту за рапортомъ. Принесли водку. А онъ принесъ рапортъ и привелъ своихъ благородныхъ свидѣтелей. — Что батюшка, — сказалъ одинъ изъ нихъ подавая мнѣ пухлую дрожащую съ похмѣлья руку.—Вамъ неугодно было познакомится съ нами добровольно какъ слѣдуетъ съ благородными людьми, такъ мы васъ заставили.—На эту краткую и поучительную рѣчъ уже пьяная компанія захохотала а я чуть чуть не проговорилъ—мерзавцы!—да еще и патентованные мерзавцы.

29 [іюня] Широкій битый шляхъ изъ раю, а въ рай узенька стежечка та й та колючимъ терномъ поросла. Говори[ла] мнѣ еще ребенку одна замѣравшая старуха. И она говорила истинну. Истинну смыслъ которой я теперъ только вполнѣ разгадалъ.

Пароходъ изъ Гурьева пришелъ сегодня, и не привезъ мнѣ совершенно ничего, ни даже письма. Писемъ впротчемъ я неожидаю потому что вѣрные друзья мои давно уже невоображаютъ меня въ этой отвратительной конурѣ. О мои искренные мои вѣрные друзья! Естли бы вы знали что сомною дѣлаютъ на раставаньи десятилѣтніи палачи мои, вы бы неповѣрили, потому что я самъ едва вѣрю въ эти гнусности. Мнѣ самому это кажется продолженіемъ десятилѣтняго отвратительнаго сна. И что значитъ эта остановка? Никакъ немогу себѣ ее растолковать. Мадамъ Эйгертъ отъ 15. маія изъ Оренбурга поздравля[е]тъ меня съ свободой. А свобода моя гдѣ небудь съ дѣльцомъ писаремъ въ кабакѣ гуляетъ. И это вѣрно.

вѣрно потому что ближайшіе мои мучители смотрами, ученьями, картами и пьянствомъ проклажаются, а письменные дѣла вѣдаетъ какой небудь писарь Петровъ разжалованный въ солдаты за мошенничество. Такъ принято искони, и нарушить священный завѣтъ отцовъ изъ за какого то рядового Шевченка было бы противно и заповѣди отцовъ и правиламъ военной службы.

На сердцѣ страшная тоска, а я себя шуточками спотѣшаю. А все это дѣлаетъ со мною вѣтринница Надежда. Не вѣшатся же и въ самомъ дѣлѣ изъ за какого небудь пьяницы отца комэндира и достойнаго секретаря его.

Сегодня празднуется память величайши[хъ] двухъ провоз-[вѣс]тниковъ любви и мира. Великій въ христіанскомъ мирѣ праздникъ. А у насъ колосальнійшее пьянство послучаю храмового праздника.

О святые великіе верховные апостолы естлибы вы знали какъ мы запачкали какъ изородова[ли] провозглашенную вами простую прекрасную свѣтлую истинну. вы предрекли лжеучителей и ваше пророчество збылось. Воимя святое имя ваше такъ называемые учители вселенскіе подрались какъ пьяные мужики на Никейскомъ вселенскомъ соборѣ. Во имя ваше папы римскіе ворочали земнымъ шаромъ и во имя ваше учредили инквезицію и ужасно[е] автодафе. Воимя же ваше мы поклоняемся безобразнымъ Суздальскимъ идоламъ, и совершаемъ въ честь вашу безобразнійшую Ба[к]ханалію. Истина стара и слѣдовательно должна быть по || нятна вразумительна, а вашей 92
истиннѣ которой вы были крестними отцами минаетъ уже 1857. годочекъ. Удивительно какъ тупо человѣчество.

30[іюня]. Что бы предать боліе прелести моему уединенію я рѣшился завестись мѣднымъ чайничкомъ. И эту мысль привелъ я въ исполненіе только вчера вечеромъ и то случайно. Къ тихому прекрасному утру на огородѣ прибавить стаканъ чаю мнѣ казалось это роскошью позволительною. Съ самого начала весны меня преслѣдуетъ эта милая не пышная затѣя. Но я ни какъ не могъ привести ее въ исполненіе по неимѣнію здѣсь въ продажѣ тако[й] затѣйливой вещицы. Только вчера вечеромъ пошолъ я къ Сигмонтовскимъ (повѣренный винной конторы и отставной чиновникъ 12 класа.) и проходя мимо кабака увидѣлъ я оборванного но трезвого деньщика одного изъ вновъ прибывшихъ офицеровъ съ мѣднымъ чайникомъ въ рукѣ такой величены какой мнѣ нужно. — Не продаешъ ли чайникъ спросилъ я его?—Продаю.—отвѣчаетъ онъ.—Не хапаный ли?—Никакъ нѣтсъ. Сами баринъ велѣли продать. Онѣ думаютъ самоваръ завести. — Хорошо я спрошу. А что

стоитъ?—рубль серебра.—Полтину серебра. сказалъ я сколько могъ хладнокровніе и пошелъ своей дорогой. Едва успѣлъ я здѣлать нѣсколько шаговъ какъ онъ догналъ меня и безъ торгу вручилъ мнѣ давно желанную посуду. а деньщикъ получивше полтину серебра отправился прямо въ кабакъ и черезъ минуту вышелъ изъ него со штофомъ въ рукѣ и направился прямо къ офицерскимъ квартирамъ. Туда й дорога, подумалъ я. Проведя вечеръ въ сообществѣ Телемона и Бавкиды. (такъ я въ шутку называю Зигмонтовскихъ.) по дорогѣ зашелъ я къ маркитанту, взялъ у него полфунта чаю фунтъ сахару, и сегодня въ 4ре часа утра сибаритствую себѣ на огородѣ и вписываю въ свой журналъ произшествіе вчерашняго вечера, благословляя судьбу пославшую мнѣ мѣдный чайникъ.

Собираясь путеплавать по Волгѣ отъ Астрахани до Нижняго, я обзавелся чистой тетрадью для путевого журнала, и пологомъ отъ комаровъ, которые неутомимо преслѣдуютъ путешественника отъ устьевъ Волги до самого Саратова. Запасаясь этими необходимими вещами мнѣ и въ умъ не приходилъ мѣдный чайникъ. И вчера только спасибо старику Зигмонтовскому онъ обьяснилъ мнѣ важность этой нехитрой посуды во время плаванія на рѣчной водѣ гдѣ необходимъ крѣпкій чай во избѣжаніи поноса. и просто для препровожденія времени, какъ онъ выразился въ заключеніи. и многимъ еще коечемъ совѣтовалъ онъ мнѣ запастись въ Астрахани на дорогу. Но это все лишнее. Я отпра[в]люсь да не на пароходѣ а на одной изъ барокъ буксируемыхъ пароходомъ просто отставнымъ солдатомъ.

Странно что меня щитаютъ здѣсь всѣ, въ томъ числѣ и Зигмонтовскіе, темнымъ богачомъ. Это вѣроятно потому что естли я дѣлаю долги, разумѣется ничтожные, то въ сказанный строкъ акуратно ихъ выплачиваю не прибѣгая къ помощи Іизраиля. и не закладываю послѣдней рубашки какъ это дѣлаютъ многіе изъ офицеровъ. Когда я сказалъ Зигмонтовскимъ || что *19* весь мой капиталъ состоитъ изъ 100 рублей серебра на который я, кромѣ дорожнихъ издержекъ, намѣренъ еще здѣлать въ Москвѣ необходимое платье. то онѣ въ одинъ голосъ назвали меня Плюшкинымъ. Я не нашелъ нужнымъ разочаровывать ихъ своей нищетою, и растался съ ними какъ настоящій богачъ.

Странные старые люди эти Зигмунтовскіе! Бездѣтные, старые, одинокіе, имѣю[тъ] обезпечивающее даже прихотливую старость состояніе, вздумали поселится въ этой безводной безплодной пустынѣ. и добробы на отдыхъ. Нѣтъ онъ взялъ обязанность почти цаловаль[ни]ка. Я думаю что это необходимая потребность усвоинной въ юности физической дѣятельности. или просто жажда къ приобрѣтенію. последнее можетъ быть

только вполовину. Потому что въ немъ незамѣтно скряжничества нерѣдко сопровождающаго въ могилу одинокую безпомощную старость. Она, т. е. [Зи]гмунтовская мнѣ очень нравится это добродушно улыбающаяся гостепріимная кубическая старушка. бывшая нѣмка а теперь православная. Онъ тоже добродушный старикъ. но принаивный и самый безвредный лгунишка. Напримѣръ, онъ очень простодушно и каждый разъ съ новими варіаціями расказываетъ какіе онъ прошолъ митарства пока достигъ настоящаго званія. Происхожденіе свое ведетъ онъ отъ какого то короля польского, Сигизмонда. вѣроятно третьяго. О ближайшихъ предкахъ онъ не упоминаетъ равно какъ и о виновникѣ собственнаго существованія. Дѣтство тоже покрито мракомъ неизвѣстности. Первую ча[с]ть юности провелъ онъ въ званіи домашняго учителя въ извѣстного Табашника Онисима Головкина. въ Петербургѣ. И въ этотъ то періодъ его жизни случилось съ нимъ таинственное происшествіе которое разомъ поставило его на ноги. Происшествіе такого сорта. Однажды ночью на улицѣ, ему кажется что на литейной но за достовѣрность не ручается. Схватываютъ его два гайдука сажаютъ въ карету завязываютъ глаза везутъ, везутъ, и наконецъ привозятъ прямо въ роскошнійшій будуаръ надо думать какой небудь графини или княгини. Является наконецъ и таинственная обитательница будуара вся въ дезабилье (собственное выраженіе.) только лицо покрито маской, По совершеніи таинства любви, завязыва[ю]тъ ему опять глаза сажаютъ въ карету привозятъ на то самое мѣсто гдѣ взяли и одинъ изъ гайдуковъ вручаетъ ему пачку асигнацій ни болѣе ни менѣе какъ 20 тысячъ. Долго онъ думалъ какую основать будущность на этомъ незыблимомъ фундаментѣ. и хладнокровно отринувъ почести и злато вступилъ (внемля внутреному призванію.) въ скромный кружокъ поклонниковъ мельпомены. гдѣ имѣлъ блестящій успѣхъ въ роляхъ Эдипа, Фингала, Димитрія Донского и въ Ябеди Капниста къ нещастію непомнитъ въ какой именно роли. Но по проискамъ знаменитого учителя Каратыгина, Яковлева, долженъ былъ оставить избранное поприще и вступить въ морскую службу, разумѣется лейтенантомъ. Здѣсь онъ совершилъ плаваніе (два раза.) вокругъ свѣта, и одинъ только разъ къ южному полюсу вмѣстѣ съ Лазаревымъ. И что во время этихъ плаваній онъ узналъ досконально откуда добывается деревянное масло, неправильно называемое прованскимъ. Вотъ гдѣ его родникъ. Между Ливорно и Сингапуро. (удивительное знаніе географіи.) есть Островъ Провансъ. А на этомъ Островѣ Провансѣ || растетъ огромное Масличное дерево изъ котораго и выпускаютъ масло какъ у насъ напримѣръ весною сокъ изъ

10

березы. Островомъ и деревомъ владѣетъ англичанинъ французъ и италіанецъ, а мы и нѣмцы уже отъ нихъ получаемъ этотъ дорогой продуктъ. Изъ корабля переселился онъ въ земскій Одескій судъ, неизвѣстно въ какомъ рангѣ. тутъ онъ велъ жизнь отчаянно[го] кутилы, попалъ въ сонмище Декабристовъ, и былъ сосланъ безсрочнымъ арестантомъ въ крѣпость Измаилъ. гдѣ вскоромъ времени и здѣлался правой рукой коменданта, и по стиченію удивительныхъ обстоятельствъ былъ переведенъ въ городъ Астрахань въ званіи квартальнаго надзирателя. Но невсегда чистые обязанности по долгу этого званія, заставили его подать въ отставку и принять отъ питейной конторы званіе повѣренного въ Новопетровскомъ укрѣпленіи. Гдѣ его окрестили именемъ спиртомора.

Кампіньони, мой покровитель. не меньшій врапь но вредный и безсовѣстный. заврался однажды до того что назвалъ себя племенникомъ Графа Закревского московского Г[енералъ] Губернатора, и кандидатомъ Дерптско[го] университета. Что бы разомъ озадачить и уничтожить дерского лгунишку. Зигмунтовскій разомъ махнулъ въ ротмистры лейбъ гусаръ и въ ближайшіе родственники фельдмаршалу Графу Гудовичу. Знай нашихъ!

Но несмотря на этотъ невинный недостатокъ, онъ все таки добрый и наивный старикъ. А она также добрая кроткая невинная говорунья и немножко сантиментальная старушка. И я ихъ не иначе называю какъ Телемонъ и Бавкида. Онѣ получаютъ вмѣстѣ съ Никольскимъ, Петербурскіе вѣдомости. И я частенько приношу имъ съ огорода укропъ, петрушку и тому подобный злакъ. пью чай прочитываю фельетонъ и выслушиваю волшебные похожденія наивного Телемона. За что и пользуюсь полной довѣренностью Бавкиды.

1 іюля. Сегодня послалъ я съ пароходомъ письмо М. Лазаревскому. Быть можетъ послѣднее изъ душной тюрьмы—далбы Богъ. Я много виноватъ передъ моимъ нелецемѣрнымъ другомъ. Мнѣ бы слѣдовало отвѣчать ему на письмо его отъ 2 мая тотчасъ же по полученіи г. е. 3 іюня. Но я въ ожиданіи радостной вѣсти изъ Оренбурга, которую хотѣлось мнѣ сообщить ему первому. прождалъ напрасно целый мѣсяцъ, и все таки долженъ былъ ему написать что я не свободенъ. и до 20 іюля а можетъ быть и августа тако[й] же точно солдатъ какъ и прежде былъ, съ тою только разницею что мнѣ позволено нанимать за себя въ караулъ, и ночевать на огородѣ. Чемъ я и пользуюсь съ благодарностью. До 20 іюля я удалилъ отъ себя всякіе возмутительные помышленія. И наслаждаюсь теперъ по утрамъ роскошью совершеннаго уединенія, и даже стаканомъ, правда неказистого, но все таки чая. Естли бы еще хорошую сигару

вот[к]нуть въ лицо, такую напримѣръ какъ прислалъ мнѣ 25. штукъ мой добрый другъ Лазаревскій. тогда бы я себя легко могъ вообразить на петергофскомъ праздникѣ. Но это ужъ слишкомъ. А сегодня дѣйствительно въ Петергофѣ праздникъ. Великолѣпный царскій праздникъ! Когда то давно, въ 1836 году естли неошибаюсь, я до того былъ очарованъ расказами объ томъ волшебномъ праздникѣ, что не спросясь хозяина. (я былъ || тогда въ ученьи у маляра или такъ называемаго *11* комнатного живописца нѣкоего Ширяева, человѣка грубого и жестокаго.) и принебрѣгая послѣдствіями самовольной отлучки. (я зналъ навѣрное что онъ меня не отпуститъ.) съ кускомъ черного хлѣба съ полтиною мѣди въ карманѣ и въ тиковомъ халатѣ, какой обыкновенно носять ученики ремесленники, убѣжалъ съ работы прямо въ Петергофъ на гулянье. Хорошъ должно быть я былъ тогда. Странно однакожъ. мнѣ и въ половину не понравился то[г]да великолѣпный Самсонъ и прочіе фонтаны и вообще праздникъ противъ того что мнѣ обнемъ наговорили. Слишкомъ ли сильно было воспламенено воображеніе расказами, или я просто усталъ и былъ голоденъ. Послѣднее обстоятельство кажется вирнѣе. Да ко всему этому я еще увидѣлъ въ толпѣ своего грозного хозяина съ пышною своею хозяйкой. Это то послѣднее обстоятельство въ конецъ помрачило блескъ и великолѣпіе праздника. И я не дождавшесь илюминаціи возвратился въ спять совершенно не дывяся бывшему. Продѣлка эта сошла съ рукъ благополучно. На другой день нашли меня спящимъ на чердакѣ, и нѣкто и не подозрѣвалъ о моей самовольной отлучкѣ. Правду сказать я и самъ ее считалъ чемто въ родѣ сновидѣнія.

Во второй разъ въ 1839. году посѣтилъ я петерговескій празд[н]икъ совершенно при другихъ обстоятельствахъ. во второй разъ на Бердовскомъ пароходѣ сопровождалъ я въ числѣ любимыхъ учениковъ, Петровского и Михайлова, сопровождалъ я своего великого учителя Карла Павловича Брюлова. Быстрый переходъ съ чердака грубого мужика маляра, въ великолѣпную мастерскую величайшаго живописца нашего вѣка. Самому теперъ не вѣрится, а дѣствительно такъ было. Я изъ грязного чердака, я ничтожный замарашка на крильля[хъ] перелѣтѣлъ въ волшебные залы Академіи Художествъ. Но чемъ же я хвалюся? чемъ я доказалъ что я пол[ь]зовался наставленіями и дружеской довѣренностью Величайшаго художника въ мірѣ? Совершенно ничемъ. До его неумѣстной женитьбы, и послѣ умѣстнаго развода, я жилъ у него на квартирѣ, или лучше сказать въ его мастерской. И что же я дѣлалъ? чемъ занимался я въ этомъ святилищѣ? странно подумать. я занимался тогда сочиненіемъ малоросійскихъ стиховъ. которые впослѣдствіи упали такой страшной тяжестью на мою убогую душу.

Передъ его дивными произведеніями я задумывался и лѣлѣялъ въ своемъ сердцѣ своего слѣпца Кобзаря, и своихъ кровожадныхъ Гайдамаковъ. Въ тѣни его изящно роскошной мастерской, какъ въ знойной дикой степи на Днѣпровской передомною мелькали мученическіе тѣни нашихъ бѣдныхъ Гетмановъ. Передомной растилалася степъ усѣянная курганами. Передомной красовалась моя прекрасная моя бѣдная Украина во всей непорочной меланхолической красотѣ своей. И я задумывался, я немогъ отвести своихъ духовныхъ очей отъ этой родной чарующей прелести. Призваніе, и ничего больше. ||

Странное однакожъ это всемогущее призваніе. Я хорошо 11_2
зналъ что живопись моя будущая професія мой насушный хлѣбъ. и вмѣсто того чтобы изучить ея глубокіе таинства, и еще подруководствомъ такого учителя каковъ былъ безсмертный Брюловъ. я сочинялъ стихи за которые мнѣ никто ни гроша не заплатилъ. и которые наконецъ лишили меня свободы. и которые несмотря на всемогущее безчеловѣчное заприщеніе я все таки въ тихомолку кропаю. И даже подумываю иногда о тисненіи (разумѣется подъ другимъ именемъ.) этихъ плаксивыхъ тощихъ дитей своихъ. Право странное это неугомонное призваніе.

Не знаю, получу ли я отъ Кухаренка здѣсь его мнѣніе нащетъ моего послѣдняго чада (Москалева Креныця.) Я дорожу его мнѣніемъ чувствующаго благородного человѣка, и какъ мнѣніемъ неподдѣльнаго самобытного земляка моего. Жаль мнѣ что я не могу теперъ посѣтить его на его раздольной Черноморіи. А какъ бы хотѣлось. Но что дѣлать. Сначала уплачивается долгъ, потомъ удовлетворяется голодная нужда, а на остатки покупается удовольствіе. Такъ по крайней мѣрѣ дѣлаютъ порядочные люди. А я и тѣнью боюсь быть похожимъ [на] безолаберного разгильдяя. Кутнулъ и я на свой пай когда то. Довольно.

Пора пора душой смирится,
Надъ жизнью нѣчего глумится
Отвѣдавъ горького плода.

Въ прошломъ году получалася здѣсь комендантомъ Библиотека для чтенія. бывало хоть переводъ Курочкина съ Беранже прочитаешъ все таки легче станетъ. а нынче кромѣ фельетона П. вѣдомостей совершенно ничего нѣтъ современно литературнаго. Да и за эту тощую современность нужно плотить петрушкою и укропомъ. Хоть бы рѣдька скорѣе выростала, а то совѣстно уже стало потчивать стариковъ однѣмъ и тѣмже продуктомъ.

[іюля]. Двѣ случайно сдѣланные мною вещи, такъ удачно какъ рѣдко удаются произведенія глубоко обдуманные. Первая вещъ, это сей журналъ, который въ эти томительные дни ожиданій здѣлался для меня необходимъ какъ страждущему врачъ. Вторая вещъ это мѣдный чайникъ который дѣлается необходимъ для моего журнала, какъ журналъ для меня. Безъ чайника, или безъ чая я какъ-то лѣниво бывало принимался за сіе рукодѣлье. Теперъ же едва успѣю налить въ стаканъ чай какъ перо само просится въ руку. Самоваръ тотъ шипеніемъ своимъ возбуждаетъ къ дѣятельности это понятно. Правда я неимѣлъ случая испытать на себѣ это благодѣтельное вліяніе самовара. Но имѣлъ случай существенно убѣдится въ этомъ волшебномъ вліяніи на другихъ. А именно. Былъ у меня во время оно приятель въ Малоросіи нѣкто, Г. Афанасьевъ или Чужбинскій. въ 1846. году Судьба столкнула насъ въ Цареградѣ не въ Отоманской столице а въ единственномъ трактирѣ въ городѣ Черниговѣ. Меня судьба забросила туда подѣламъ службы, а его понеопредолимой любви къ рассѣянности или какъ онъ выражался, повлеченію сердца. Я зналъ его, какъ самого неистового и неистощимого стихотворца, но незналъ 12
скритого механизма которимъ приводилось въ движеніе это неутомимое вдохновеніе. и тогда только когда поселилися мы, во избѣжаніе лишнихъ расходовъ вопервыхъ, а вовторихъ чтобы, какъ товарищи по ремеслу, созерцать другъ друга во всѣ минуты дня и ночи. тогда только узналъ я тайную пружину двигавшую это истинно неутомимое вдохновеніе. Пружина эта была шипящій самоваръ. Сначала я не могъ взять въ толкъ почему мой товарищъ поремеслу неспроситъ когда ему вздумается стаканъ чая изъ буфета какъ я это дѣлаю, а непремѣнно велитъ подать самоваръ. Но когда я разсмотрѣлъ приятеля поближе, то оказалось что онъ собственно не самоваръ велѣлъ подавать, а велѣлъ подавать вдохновеніе, или пружину приводящую въ движеніе эту таинственную силу. Я прежде удивлялся откуда изъ какого источника вытекаютъ у него такіе громадные стихотворенія, а оказалось что ларчикъ просто отворялся.

Мы прожили съ нимъ вмѣстѣ весь великій постъ, и не оказалось въ городѣ не только баришни, дамы даже старухи которой бы онъ [не написалъ] въ альбомъ не четерехстишіе какое небудь (онъ мелочь презиралъ.) а полную увѣсистую идилію. Естли же альбома не обрѣталось у какой небудь очаровательницы, какъ напримѣръ у старушки Дороховой вдовы извѣстного генерала 1812 года. то онъ приподносилъ ей просто на шести и болѣе листахъ самое сантиментальное посланіе.

Но это все ничего. Кто изъ насъ безслабостей? А главное

дѣло въ томъ, что когда пришлося намъ платить дань обладателю Цареграда. То у товарища по ремеслу не оказалось наличной дани. И я, долженъ былъ заплатить, нещитая другіе потребленія, но собственно за локомотивъ приводившій въ движеніе вдохновеніе, 23. рубля серебромъ. которые несмотря на дружеское честное слово и до сихъ поръ не получилъ. Вотъ почему я существенно узналъ дѣйствіе шипящаго самовара на нравственны[я] силы человѣка.

Въ моемъ положеніи естественно что я постоянно нуждался въ копѣйкѣ. И я писалъ ему въ Кіевъ два раза о помянутыхъ 23 р[у]б. но онъ даже стихами не отвѣгилъ. Я такъ и подумалъ что увы! росія лишилась второго Тредьяковского. Но я ошибся. Прошлой зимой въ фельетонѣ Р. инвалида вижу на безконечныхъ столбцахъ безконечное малоросійское стихотвореніе, по случаю, не помню по какому именно случаю, помню только что отвратительная и подлая лесть рускому оружію. Ба думаю себѣ не мой ли это приятель такъ отличается. Смотрю дѣйствительно онъ А. Чужбинскій. Такъ ты мой милый живъ и здоровъ да еще и подличать научился. Желаю тебѣ успѣха на избранномъ поприщѣ, но встрѣтится съ тобою не желаю.

Не помню кто именно, а какой то глубокій сердцевѣдицъ сказалъ, что вѣрнѣйшій дружбометръ есть деньги. и онъ сказалъ справедливо. Истинная настоящая дружба которая выказывается только въ критическихъ трудныхъ случаяхъ, и она даже требуетъ этого холодного мѣрила. Самый живой одушевленный языкъ дружбы это деньги. и чѣмъ болѣе нужда, тѣмъ дружба искренніе прогоняющая эту голодную вѣдьму. Я былъ такъ шастливъ въ своей, можно сказать коловратной жизни что неоднократно вкушалъ отъ плода этого райского дерева. И въ настоящее мнѣ кажется самое критическое время, я получаю 75 руб. зачто? за какое одолженіе Мы съ нимъ видѣлись всего два раза. Первый разъ въ Орской крѣпости; второй разъ въ оренбургѣ. Пошли Господи всѣмъ людямъ такую дружбу и такого друга какъ лазаревскій. Но искорени эти плевелы возросшіе на нивѣ благороднѣйшаго чувства. *122* Искорени друзей подобныхъ Афанасьеву, Бархвицу, и Апрелеву. Положимъ это дрянь мелочъ и Бархвицъ и Афанасьевъ, но Апрелевъ это крупный видный человѣкъ. Это не какой небудь Чугуевскій уланъ или забулдига линѣйный порутчикъ, а ротмистръ Кавалергардского Ея Величества полка. Сибаритъ и обжора извѣстный въ столицѣ. Это какъ говорится видное лицо. Съ этимъ виднымъ лицомъ познакомился я въ 1841. году у одного земляка моего у нѣкоего Соколовского. Первое впечатлѣніе было въ его пользу. Молодой свѣ-

жій румяный толстякъ. (я незнаю почему, особенно вѣрую въ доброкачественнос[т]ь подобного объема и колорита людей.) И чтобы довершить свое очарованіе я вообразилъ его еще и либераломъ. вогъ мы знакомимся, потомъ дружимся, переходимъ на ты, и наконецъ входимъ въ финансовые отношенія. Онъ мнѣ заказываетъ свой портретъ. И я ему позволяю пріѣзжать комнѣ на с[е]ансы съ собственнымъ фриштикомъ, состоящимъ изъ 200 устрицъ, четверти холодной телятины, 6. бутылокъ портеру и 1 бут. Джину. все это с[ъ]ѣдалось и выпивалось впродолженіи сеанса, самимъ дружескимъ образомъ. Третій сеансъ начался у насъ на ты и кончился шампанскимъ. Я былъ въ восторгѣ отъ друга аристократа. Кончились сеансы, отправился я къ другу замздой, другъ занятъ никого непренимаетъ, другой разъ тоже самое третіи, четвертый, и такъ до десяти разъ все тоже самое, я плюнулъ другу на порогъ да и ходить пересталъ. Такихъ друзей у меня было много и какъ наподборъ все люди военные. Я увѣренъ, что естли бы Афанасьевъ не былъ прежде уланомъ онъ могбы писать стихи безъ помощи самовара и мы бы съ нимъ растались иначе.

Вѣра безъ дѣлъ мертва есть. Такъ и дружба безъ существенныхъ доказательствъ пустое лукавое слово. Блаженны, стократъ блаженны друзья которыхъ жизнь была осѣнена радужнымъ сіяніемъ улыбающагося щастія, и голодная нужда своимъ желѣзнымъ посохомъ испытанія ни разу не постучала въ дверь ихъ безкорыстной дружбы. Блажены, онѣ и въ могилу сойдутъ благословляя другъ друга.

3 [іюля]. Сегодня воснѣ видѣлъ я Лазаревскаго. Будьто бы онъ пріѣхалъ за мною въ укрѣпленіе. и несмотря на мои доводы о не возможности оставить мнѣ укрѣпленіе безъ пропуска увезъ меня насильно, не позволивъ простится даже съ Мостовскимъ. Вскорѣ очутились мы въ какомто руско татарско нѣмецкомъ городѣ, въ родѣ Астрахани. И верблюды и [а]нглизированные лошади по улицѣ ходятъ, и фонтаны бьютъ и кумызъ продаютъ, и папиросная фабрика и театръ наконецъ вечеръ ночъ Лазаревскій скрился ищу его спрашиваю и просыпаюся. Проснувшеся, я обрадовался что это только сонъ и что я славу Богу не дезертиръ. А иначе опять бы меня вооружили лѣтъ на десять за престолъ и отечество. Нужно будетъ зайти къ Сотнику Чеганову посмотрѣть въ сонникъ что значить видѣть воснѣ самовольну[ю] отлучку?

Сегодня т. е. 4. іюля когда я по обыкновенію всталъ въ три часа, согрѣлъ свой чайникъ, налилъ стаканъ чая и взялся за перо начали собиратся дождевые тучки. А черезъ нѣсколько минутъ пошолъ тихій, меланхолическій дождикъ.

и я оставивъ всякое писаніе и мечтаніе, любуюся этимъ прекраснымъ и чрезвычайно рѣдкимъ здѣсь явленіемъ. Вѣтеръ изъ Астрахани т. е. Nордъ Вестъ. Можно надѣятся что дождикъ усилится и продлится за полдень. Какая была бы благодать для этой безводной пустини. ||

4 [іюля]. Ночевалъ на огородѣ. Въ комендантской бесѣдкѣ. Это моя теперишня[я] резеденція. Вскорѣ по пробитіи вечерней зори, пошолъ тихій дождикъ, и поэтому случаю я раніе обыкновенного лѣгъ спать. Подъ тихій гармонический шумъ падающихъ на кришу бесѣдки капель дождя я сладко задремалъ. И видѣлъ во снѣ покойника Карла Павловича Брюлова, и съ нимъ вмѣстѣ товарища своего Михайлова. Сначала въ какой то огромной гал[л]ереи. Въ которой кромѣ какого то эскиза Гвидо рени ничего не было, и которы[й] Михайловъ собирался копировать. Потомъ перешли мы въ Мастерскую, что въ портикѣ. вмѣстѣ съ Карломъ Павловичемъ. Тутъ тоже ничего не было кромѣ большого во всю зало натянутого и загрунтованного полотна, какъ это дѣлается для декорацій. И къ стѣнѣ приклеенной грубо раскрашенной литографіи Калама съ подписью Ріо-джанейро. Потомъ Карлъ Павловичъ пригласилъ насъ на Лукьяновскій ростбифъ, какъ это бывало во времена незабвенные. Но ударилъ громъ и я проснулся. Пошолъ проливной дождь. Затворивъ двери и окна бесѣдки я снова уснулъ. Вовторой сеансъ увидѣлъ я въ Москвѣ Михайла Семеновича Щепкина, такимъ же свѣжимъ и бодримъ какъ видѣлъ я его въ послѣдній разъ въ 1845. году. Говорили о театрѣ о литературѣ. Я ему замѣтилъ почему онъ не продолжаетъ свои Записки Артиста, начало которыхъ напечатано въ первой книжкѣ Современника за 1847. годъ. На что онъ мнѣ сказалъ, что жизнь его протекла такъ тихо сщастливо что нѣочемъ и писать. Я хотѣлъ ему на это возразить что то, но мы очутились въ Новопетровскомъ укрѣпленіи, и встрѣтились съ П. А. Кулишемъ, собирающемъ какіе то тощіе растенія. Я какъ хозяинъ захлопоталъ о обѣдѣ, и пошелъ искать полевой спаржи, которой здѣсь и въ поминѣ нѣтъ. Но новый ударъ грома разбудилъ меня и я ужъ не могъ заснуть. *1.*

Съ недавняго времени мнѣ начали представлятся воснѣ давно видѣнные мною милые сердцу предметы и лица. Это вѣроятно отъ того что я обнихъ теперъ постоянно думаю. Ложась спать вчера я думалъ о Осадѣ Пскова, и о Гензерихѣ Брюлова. И увидѣлъ во снѣ самого ихъ великого творца. довольно[!] утро послѣ ночной грозы тихое свѣжее рѣдкое въ здѣшней знойной пустыннѣ утро. И я буду большой руки тетеря естли проведу его за своимъ журналомъ.

[іюля]. Голинькій охъ, а за голенькимъ Богъ. Изъ моей библіотеки которую я знаю наизу[с]тъ всю и которую уже давно упаковалъ въ ящикъ, не нашлося книги достойной сопутствовать мнѣ въ моемъ радостномъ одинокомъ путешествіи по волгѣ. Регельмана Исторія Донского войска показалась мнѣ слишкомъ старою спутницей и я упаковалъ ее на самый спудъ. Чтоже дѣлать безъ книги въ такомъ медленно спокойномъ путе[ше]ствіи какъ плаваніе по Волгѣ, отъ Астрахани до Нижняго? Это меня безпокоило. И въ самомъ дѣлѣ что я буду дѣлать целый мѣсяцъ безъ хоть какой небудь книги? Но фортуна, эта гордая повелительница повелителей міра, эта безглазая царица царей, сегодня мой лакей. Хуже, Бердичевскій факторъ. ||

Насладившесь прекраснымъ свѣжимъ утромъ на огородѣ. *132* я въ девятомъ часу пошолъ въ укрепленіе. Мнѣ нужно было взять хлѣба у артельщика и отдать висушить на сухари для дороги. Прихожу въ ротную канцилярію, смотрю, на столѣ рядомъ съ образцовими сапогами лежитъ три довольно плотные книги въ сѣрой подержаной оберткѣ. Читаю заглавіе. И что же я прочиталъ. Estetyka czyli umnictwo piękne przez Karola Libelta. Въ казармахъ! эстетика! Чіи это книги спрашиваю я писаря?— Каптенармуса унтеръ-офицера Кулиха.—Отыскалъ я вышерекомого унтеръ-офицера Кулиха. И на вопросъ мой, не продастъ ли онъ мнѣ Umnistwo piekne, онъ отвѣчалъ что оно принадлежитъ мнѣ. Что Пшевлоцкій уѣзжая изъ Уральска на родину передалъ ему Кулиху эти книги съ тѣмъ чтобы онѣ были переданы мнѣ. И что онъ Кулихъ принесъ ихъ съ собою сюда, положилъ въ цехгаузъ, и забылъ проихъ сущес[т]вованіе, и что вчера только они попались ему на глаза и что онъ очень радъ что теперъ можетъ ихъ препроводить по пренадлежности. Для вящей радости я послалъ за водкой, а книги положилъ въ свою дорожню торбу.

Видимое осязательное дѣло услужливой факторши фортуны. И такъ по милости этой слѣпой царицы царей я имѣю въ дорогѣ чтеніе на которое вовс[е] неращитывалъ. Чтеніе правда несовсѣмъ по моему вкусу, но что дѣлать на безрыбьи и ракъ риба. Я несмотря на мою искреннюю любовъ къ прекрасному въ искуствѣ и въ природѣ, чувствую непреодолимую антипатію къ философіямъ и эстетикамъ. И этимъ чувствомъ я обязанъ сначала Галичу, и окончательно почтеннійшему Василію Ивановичу Григоровичу. читавшему намъ когдато лекціи о теоріи изящныхъ искуствъ. Девизомъ которыхъ было. Побольше разсуждать, и поменьше критиковать. Чисто Платоновское изреченіе.

Съ Либельтомъ я немного знакомъ по его Дѣвѣ Орлеанской, и по его критикѣ и философіи. На первый взглядъ онъ мнѣ показался мистикомъ. и непрактикомъ въ искуствахъ. Посмотримъ что дал[ьш]е будетъ. Боюсь какбы вовс[е] неразнакомится.

6 [іюля]. Видѣлъ во снѣ Академію Художест[в]ъ. Михайловъ показывалъ мнѣ какую то неоконченную копію. и потомъ скрылся отменя вмѣстѣ съ копіею. Изъ Академіи я вышелъ на большой Проспектъ. и недоходя церкви Андрея Первозваннаго встрѣтился съ семействомъ здѣшняго коменданта. и отъ радости проснулся.

Третьяго дня вечеромъ былъ я случайнымъ зрителемъ, кажется послѣдней сцены изъ водевиля подъ названіемъ Недошитая Кофта. Я нехотѣлъ было вносить въ мой журналъ эту балаганную сцену, но какъ она оказалася важною по своему неожиданному результату то я и заношу ее со всею пошлою точностію въ мою неизмѣнную хронику. ||

Сіе собитіе совершилось 5 числа текущаго мѣсяца. Въ от- *14*
сутс[т]віе родителя нареченной, Жениху пришла благая мысль попотчивать свою будущую супругу серенадой со всѣми анерами. Для этого собралъ онъ изъ двухъ ротъ пѣсильниковъ, также со всѣми анерами. Съ бубномъ, тарелками, ложками, треуголь[ни]комъ и еще съ какимито погремушками. И когда былъ пропѣтъ, разумѣется съ танцами, весь репертуаръ салдацкихъ пѣсень и даже, Послѣ батюшки остался сиротою молодецъ, съ небольшими измененіями. Восторженному, этой послѣдней пѣсней жениху, которая изображала внѣкоторомъ родѣ его собственно[е] положеніе. Ему захотѣлося что бы ребята маненько его покачали. Почему же и нетзкъ. Ребята приняlись за дѣло, и, о судьба злодѣйка. Когда вѣрные и усердные ребята затянули дес[я]тое ура! въ воротахъ показался комендантъ, протяжное громкое ура вдругъ оборвалося, и вѣрные неизмѣнные ребята бросили своего отца командира среди улицы а сами скрилися гдѣ кто могъ. Положеніе жениха дѣйствительно критическое. и тѣмъ болiе критическое что онъ безъ нѣжного участія своей возлюбленной нареченной немогъ стать на ноги по случаю безъ хитростной радости, или проще онъ былъ мертвецки пьянъ.

На другой день рано является съ рапортомъ къ коменданту отецъ нареченной и проситъ на законномъ основаніи, избавить его опозоренную дочъ, а равно и все его семѣйство отъ гнусного безобразного пьяницы жениха подпорутчика Чарца. На такое законное требованіе резолюція еще невоспослѣдовала.

Каково же быть порядочному и семейному человѣку комендантомъ этого заграничного гнѣздилища безграничныхъ мерзостей. Быть судьей и разбирателемъ этихъ безконечныхъ ежедневныхъ гадостей? А онъ какъ начальникъ обязанъ пачкатся въ этой вонючей грязи. Отвратительная обязанность.

[іюня]. Видѣлъ сегодня во снѣ Москву, не встрѣтилъ никого знакомыхъ, и храма спаса не видалъ. Былъ на красной площади и Василія блаженного не видалъ. Искалъ въ гостинномъ дворѣ Ивановского полотна, для рубахъ и не нашелъ. Такъ и проснулся. Проснувшесь я пообыкновенію нагрѣлъ свой чайникъ положилъ чаю, и началъ вытерать стаканъ, какъ является ко мнѣ мой дядька и обьявляетъ мнѣ повелѣніе фельдфебеля немедленно явится къ пригонкѣ амун[и]ціи.—Да ее недавно пригоняли.—говорю я.—Не могу знатьсъ, приказано.—отвѣчаетъ онъ. И такъ для воскресенья не удалось мнѣ чайкомъ побаловать себя. Прихожу въ укрѣпленіе, и узнаю что вчера пришолъ какой то татаринъ изъ Астрахани съ казеннымъ провіянтомъ, и распустилъ слухъ что въ концѣ августа мѣсяца въ Астрахань дожидаютъ великого князя Константина Николаевича, и что по этому случаю въ Астрахани дѣлаются большіе приготовленія для встрѣчи Августѣйшаго гостя. Капитанъ Косаревъ, завѣдующій двумя ротами 1. Баталіона, тотчасъ смекнувъ дѣломъ. и чтобы не ударить въ грязь лицомъ, вчераже, съ помощію Писаря Петрова, назначилъ почотный караулъ. въ число которого по протекціи писаря Петрова назначенъ и я. Головоломная эта задача была кое какъ рѣшена къ рассвѣту. а съ восходомъ сонца (не смотря на воскресенье.) приказано пригнать амуницію, и какъ будетъ готова вывести людей на смотръ передъ тилячье лицо Капитана Косарева и вѣрнаго его сподвижника писаря Петрова.

Сказано здѣлано къ 7. часамъ все было готово, въ полной амуниціи люди были выведены на полянку, въ томъ числѣ и я, || въ 7. часовъ явился самъ Капитанъ Ко[с]аревъ во в[се]мъ *14г* своемъ ослиномъ величіи. и послѣ горделиваго привѣтствія подошолъ прямо ко мнѣ, благосклонно хлопнувъ меня поплечу и сказалъ.—что братъ отставка? Нѣтъ мы еще изъ тебя здѣлаемъ отличного правофла[н]гового; а потомъ изъ Богомъ.—И тутъ же отдалъ приказаніе капральному ефрейтору занятся со мной маршировкой и ружейными приемами часика четырѣ въ день. Я ужаснулся услышавъ это благосклонное приказаніе. Вотъ тебѣ и безмятежное уединеніе на огородѣ.

Тотъ же самый татаринъ вмѣстѣ съ накладной привезъ коменданту письмо изъ Астрахани. въ которомъ его увѣдомляютъ, что адмиралъ Васильевъ получилъ извѣстіе изъ Петер-

бурга что бы Его Высочества въ Астрахань не ожидали, и слѣдозательно нетрепетали. Комендантъ узнавши о распоряженіи предупредительного Капитана Косарева натянулъ ему носъ и даже погрозилъ ему га[у]пвахтой, естли онъ впередъ осмѣлится тревожить людей безъ его вѣдома. Тѣмъ все и кончилось. И я какъ нивчомъ не бывало всталъ сегодня пообыкновенію въ 3 часа утра нагрѣлъ свой чайникъ, оченилъ новое перо и занесъ сей невѣроятный казусъ въ мою вѣрную хронику. Господи настанетъ ли наконецъ для меня часъ искупленія. Настанутъ ли когда небудь для меня тѣ блаженные дни когда я буду читать эти отв[р]атительные правдивые сказанія какъ ложный сонъ какъ небывалую небылицу.

8 [ію.ія]. Сегодня ушла почтовая лодка въ Гурьевъ. Вѣтеръ зюйдъ вестъ. Въ середу или въ четвергъ она должна быть на Стрелецкой Косѣ. 15 вер[с]тъ отъ Гурьева. Въ субботу получитъ послѣднюю Оренбурскую почту. Воскресенье попразднуетъ, и въ понедѣльникъ въ обратный путь. Какъ разъ черезъ недѣлю. При благополучномъ вѣтрѣ ее должно ожидать 17го или 18г[о] числа. И никакъ недальше 20. Неужели она для меня ничего не превезетъ? Не можетъ быть. Это былобы уже умышленное тиранство.

Сегодня же поутру пригласилъ я къ себѣ на огородъ унтеръ-офицера Кулиха, того самого что принесъ мнѣ изъ Уральска Umnistwo pienkne Libelta. Разговоръ нашъ разумѣется вертѣлся на Баталіонѣ и въ особенности на 2й ротѣ, которая два года назадъ тому ушла отсюда и кото[рая] теперъ сюда возвратилась. И тогда и теперъ я имѣю нещастіе состоять въ этой ротѣ. Начиная съ бывшаго тогда ротного командира порутчика Обрядина, мы перебрали всю роту поодиночкѣ и наконецъ дошли до рядового Скобелева. Этотъ рядовой Скобелевъ не смотря на свое прозваніе былъ мой землякъ родомъ херсонской губерніи. И въ особенности мнѣ памятенъ по малоросійскимъ пѣснямъ которые онъ пѣлъ своимъ молодымъ мягкимъ тенромъ удивительно просто и прекрасно. Съ особеннымъ же выраженіемъ онъ пѣлъ пѣсню

Тече ричка невелычка
Зъ вышневого саду.

Я забывалъ что я въ казармахъ слушаю эту очаровательную пѣсню. Она меня переносила на берега Днѣпра на волю на мою милую родину. И я никогда незабуду этого смуглого полунагого бѣдняка штопающаго свою рубаху и уносившаго меня своимъ безискуственнымъ [пѣ]ніемъ такъ далеко изъ душной казармы.

По сложенію своему и поманѣрамъ онъ небылъ похожъ на бравого солдата. за что я его особенно уважалъ. Но онъ пользовался въ ротѣ славою честного и смышленого солдата. И не смотря на смуглое аляповатое и оспою изритое лицо, въ его лицѣ свѣтилася отвага и благородство. И я любилъ его какъ земляка и какъ честного человѣка независимо отъ пѣсень. Онъ былъ, какъ онъ мнѣ говорилъ посекрету, бѣглый крепосной кристьянинъ. Попался въ бродяжничествѣ сказался непомнящимъ родни и семейства и былъ зачисленъ въ солдаты. Гдѣ и дали ему прозвище Скобелева, въ честь извѣстного балагура руского инвалида Скобелева. Такъ обэтомъ то бѣднякѣ скобелевѣ Кулихъ мнѣ россказалъ слѣдующу[ю] возмутительную повѣсть. ||

Вскорѣ поприбытіи 2 роты въ Г. Уральскъ, командиръ 15.
роты Порутчикъ Обрядинъ взялъ къ себѣ въ постоянные вѣстовые рядового Скобелева, какъ трезвого и благонадежнаго, но слабого по фронту солдата. А рядовой Скобелевъ неумышленно здѣлался повѣреннымъ сердечныхъ тайнъ своего командира и постояннымъ лакеемъ его любовницы. Не прошло и полгода какъ неуклюжій лакей Скобелевъ также неумышленно здѣлался любовникомъ любовницы своего повелителя. И однажды въ минуты сердечныхъ изліяній, коварная измѣнница открила Скобелеву что два мѣсяца тому назадъ на его имя получены Обрядинымъ изъ Москвы 10 рублей серебромъ, отъ какого то его бывшаго товарища (вѣроятно побродяжничеству.) теперъ лавочного сѣдельца. И въ доказательство истинни словъ своихъ, показала ему конвертъ съ пятью печатями. Порутчикъ же Обрядинъ будучи еще Баталіоннымъ адьютантомъ и казначеемъ, не только подозрѣваемъ но даже былъ уличаемъ въ кражѣ подобныхъ присылокъ. Но онъ какъ то умѣлъ концы въ воду прятать, и слыть вообще порядочнымъ человѣкомъ. Скобелевъ узнавше такую продѣлку отца командира, явился къ нему съ пустымъ пакетомъ въ рукахъ требовать вынутыхъ изъ него денегъ. Отецъ командиръ попотчивалъ его пощечиной, а онъ отца командира оплеухой. будь это самъ на самъ тѣмбы и кончилось. Но какъ эта сцена была представлена приблагорожденныхъ зрителяхъ, при офицерахъ, то сконфуженный порутчикъ Обрядинъ, арестовавъ рядового Скобелева. подалъ Баталіонному Командиру рапортъ о случившемся. Вслѣдствіи рапорта произведено слѣдствіе. а вслѣдствіи слѣдствія порутчику Обрядину велино подать въ отставку, а рядового Скобелева предали военному суду. А по приговору военнаго Суда рядовой Скобелевъ прошолъ позеленой а[л]леи, какъ выражаются солдаты, сквозь 2000 шпицрутеновъ. и сосланъ въ Омскъ на семъ лѣтъ въ арестанскіе роты.

Печальное, и кнещастію неединственное въ этомъ родѣ произшествіе.

Бѣдный Скобелевъ! родился ты и выросъ въ нивольничествѣ. Вздумалось тебѣ попробовать широкой сладкой вольной воли, и ты залетелъ въ Эдикуль. (такъ обыкновенно называютъ солдаты Новопетровское укрѣпленіе.) залетѣлъ ты въ мою семилѣтнюю тюрму пѣвуньей птицей изъ Украины, какъ будьто для того только чтобы своими сладкими заунывными пѣснями напомнить мнѣ мою милую мою бѣдную родину. Бѣдный нещастный скобелевъ ты честно, благородно возвратилъ поще чину благородному вору грабителю. и за это честное дѣло прошолъ ты сквозьстрой, и понесъ тяжелые кандалы на берега пустынно[го] Иртыша и Оми. Встрѣтишъ ли въ своей новой неволѣ, такого внимательнаго и благодарнаго слушателя товарища твоихъ зау[ны]вныхъ сладкихъ пѣсенъ какъ я былъ. встрѣтишъ и не одного такого же какъ и ты невольника сирому, земляка Варнака заклейменного который прольетъ слезу благодарности на твои тяжолые кайданы за отрадные сердцу милые родные звуки. Бѣдный нещастный Скобелевъ.

9 [іюля]. Передъ закатомъ сонца заштилѣло. А въ сумерки поднялся свѣжій вѣтеръ отъ Nордъ-Оста, прямо въ лобъ нашей почтовой лодкѣ. Она теперъ въ от[к]рытомъ морѣ бросила якорь, а когда подымется богъ знаетъ. Нордъ-Остъ здѣсь господствующій вѣтеръ. Онъ можетъ простоять долго и продлитъ мою и безъ того длин[н]ую неволю далеко || за предначертанную мною границу. т. е. за 20-е Іюля. Грустно. не выразимо грустно. впродолженіи ночи я не могъ заснуть меня гризла и гоняла какъ на кордѣ вокругъ огорода самая свирѣпая тоска. На рассвѣтѣ я пошолъ къ морю выкупался, и тутъ же на пѣскѣ заснулъ. Видѣлъ во снѣ покойника Аркадія Родзянку въ его веселомъ подолѣ, близъ Хорола. Показывалъ онъ мнѣ свой черезчуръ затѣйливый садъ. Толковалъ о возвышенной простотѣ и идіалѣ въ искуствахъ вообще и въ литературѣ въ особенности. Ругалъ наповалъ грязнаго цыника Гоголя, и въ особенности мертвые души, казнилъ немилосердо. потомъ потчивалъ какими то герметическу [за]купоренными кильками. и своими грязнѣйшими малоросійскими виршами въ родѣ Баркова. Отвратительный старичишка. разбудилъ меня мѣлкій тихій дождикъ, и я прибѣжалъ на огородъ мокрой курицей. 15.

Говорятъ о чемъ на яву думаешъ то и во снѣ прегрези[т]ся. Это не всегда такъ. Я напримѣръ Аркадія Родзянку видѣлъ всего одинъ разъ и то случайно, въ 1845 году. въ его деревни веселый подолъ. и онъ мнѣ въ нѣсколько часовъ такъ надоѣлъ своею глупой эстетикой и малоросійскими грязнѣйшими

и глупѣйшими стихами, что я убѣжалъ къ его брату Платону къ его ближайшему сосѣду и какъ водится злѣйшему врагу. Я забылъ даже что я видѣлся когда то съ этимъ сальнымъ Стихоплетомъ а онъ мнѣ сегодня во снѣ пригрѣзился. Какая же связь между моими вчерашними грустными мечтами, и между этимъ давно забытимъ мною человѣкомъ? Капризъ нашей нравственной природы, и совершенно никакой логической связи. И оракулъ Сотника Чеганова едвали обьяснитъ загадку подобныхъ сновѣдѣній. Пойду однакожъ на всякій случай посмотрю въ это зерцало сокровенныхъ таинствъ натуры.

10 [іюля]. Вѣтеръ все тотже. Тоска таже самая. Дождь продолжаетъ омывать новую луну. Такіе длинные любезности здѣсь съ нимъ рѣдко случаются. Я недвижимо пролежалъ весь день въ бесѣдкѣ и слушалъ однотонную тихую мелодію производимую мелкими и частыми каплями дождя о деревянную кришу бесѣдки. Принѣмался нѣсколь[ко] разъ дремать но неудачно. Проклятые мухи совсего огорода слетѣлись въ бесѣдку и не даютъ покоя. Принѣмался нѣсколько разъ строить воздушные замки на своихъ будущихъ эстампахъ аква-тента также неудачно. Гензерихъ и осада Пскова Брюлова мнѣ особенно не удавались. Нужно избѣгать на первый разъ наготы. Нуженъ опытъ и опытъ, а иначе эта очаровательная Брюловская нагота выйдетъ въ эстампѣ безобразіе. Я не желалъ бы что бы мои будущіе эстампы были похожи на Парижскій эстампъ аква-тента, съ картины Послѣдній день Помпеи. Топорный безобразный эстампъ. Поругано обезображено гениальное произведеніе. ||

Въ такомъ скверномъ настроеніи унивающей души, вспомнилъ *16.* я про Umnistwo pienkne Либельта, принялся жевать жостко кисло, приторно. Настоящій нѣмецкій супъ васеръ. Какъ напримѣръ человѣкъ такъ важно трактующіи о вдохновенію, простосердечно вѣритъ что будьтобы Іосифъ вернетъ велѣлъ себя вовремя бури привязывать на марсахъ къ мачтѣ для полученія вдохновенія. Какое мужицкое понятіе объ этомъ неизреченно божественномъ чув[с]твѣ. И этому вѣритъ человѣкъ пишущій эстетику, трактующіи объ идіальномъ возвышено прекрасномъ въ духовной природѣ человѣка. Нѣтъ и эстетика сегодня мнѣ недалась. Либельтъ, онъ только пишетъ по польски а чувствуетъ (въ чемъ я сомнѣваюсь.) и думаетъ по нѣмецки. Или по крайней мѣрѣ пропитанъ нѣмецкимъ эдеализмомъ. (бывшемъ, незнаю какъ теперъ?) Онъ смахиваетъ на нашего В. А. Жуковского въ прозѣ. Онъ также вѣритъ въ безжизненную прелесть нѣмецкаго тощаго длиннаго идиала, какъ и покойный В. А. Жуковскій.

Въ 1839. году. Жуковскіи возвратившесь изъ Германіи съ огром[ною] портфелью, начиненою произведеніями Корнелиуса, Гессе и другихъ свѣтилъ мюнхенской школы живописи; нашелъ Брюлова произведенія слишкомъ материальними придающими къ грѣшной землѣ божественное выспреннее искусство. И обращаясь комнѣ и покойному Штер[н]бергу, случившемуся въ мастерской Брюлова, предложилъ зайти къ нему полюбоватся и поучится отъ великихъ учителей Германіи. Мы не проминули воспользоватся симъ щастливимъ случаемъ. И на другой же день явилися въ кабинетѣ германофила. Но Боже! что мы увидѣли въ этой огромной розвернувшейся переднами портфели. Длинныхъ безжизненыхъ мадонъ окружонныхъ готическими тощими херувимами, и протчихъ настоящихъ мучениковъ и мучениковъ живого улыбающагося искуства. Увидѣли Гольбейна, Дюрера, но никакъ не представителей живописи девятнадцатого вѣка. До какой степени однакожъ помѣшались эти нѣмецкіе идеалисты живописцы. Онѣ незамѣтили что въ архитектурѣ Кленца, для которой онѣ творили свои готическіе безобразные творенія, и тѣни нѣтъ напоминающаго готическую Архитектуру. Странное непонятное затмѣніе.

Umnistwo pienkne Либельта спряталъ я въ дорожню торбу, и снова привелъ свою фигуру въ горизонтальное положеніе. что дальше будетъ незнаю.

Незабвенные золотые дни мелькнули вы свѣтлимъ радостнымъ сновидѣніемъ передо мною оставивъ по себѣ неизгладимый слѣдъ чарующаго воспоминанья. Мы были тогда съ Штер[н]бергомъ едва оперившіеся юноши, и расматривая эту единственную кол[л]екцію идиальнаго безобразія, высказывали въ слухъ свое мнѣніе. и своимъ простодушіемъ довели до того кроткого деликатнаго Василія Андреевича что онъ назвавъ насъ испорченными учениками Карла Павловича и хотѣлъ было уже закрить портфель передъ нашими носами, какъ вошолъ въ кабинетъ князь Вяземскій и помѣшалъ благому намѣренію Василія Андреевича. Мы продолжали съ невозмути[мы]мъ равнодушіемъ перелистывать портфель и были награждены затерпѣніе первоначальнымъ эскизомъ Послѣдняго дня Помпеи. ловко начерченнымъ перомъ и слегка попятнаннымъ сепі[е]ю. За этимъ гениальнымъ очеркомъ, почти неизмѣненымъ въ картинѣ, слѣдовало нѣсколько топорныхъ чертежей Бруни которые ужаснули насъ своимъ заучоннымъ однообразнымъ безобразіемъ. И гдѣ и изъ какого тлетворнаго источника почерпнулъ и усвоилъ Г. Бруни эту ненатуральную манеру. Неужели это одно желаніе быть оригинальнымъ такъ страшно обезобразило произведенія неутомимого Бруни. Жалкое жела-

ніе. Грустный результатъ. И этотъ человѣкъ мечталъ еще равнятся съ Карломъ Великимъ! (такъ обыкновенно называлъ Брюлова В. А. Жуковскій. ||

Одинъ мой знакомый нехудожникъ, и даже незаписной, *16в.* а такъ просто любитель изящного. смотря на покровъ Божіей матери, картину Бруни, въ Казанскомъ соборѣ, сказалъ, что естлибы онъ былъ матерью этого безобразного ребенка что валя[е]тся на первомъ планѣ картины, то онъ не только взять на руки боялся бы подойти къ этому маленькому кретину. Замѣчаніе чрезвычайно вѣрное и ловко высказано. А мѣдный Змій его? Это толпа безобразныхъ и самихъ безталанныхъ актрисъ и актеровъ. Я видѣлъ эту картину въ подмалевкѣ и она меня ужаснула. Непріятное но все таки впечатлѣніе. Оконченная же эта огромная картина не произвела на меня даже и этого непріятного чувства. А видь цель ея была уничтожить Послѣдній день Помпеи. Колосальное, но увы неудачное на мѣреніе.

11 [іюля]. Въ полночъ перемѣнился вѣтеръ. Отошолъ къ Nордъ-весту. Я полюбовался прозрачными исчезающими облаками и легъ спать. Проснулся до восхода сонца. Небо было чисто. Только одна единственная звѣздочка какъ алмазъ горѣла высоко на востокѣ. Это должна быть Аврора. Сонце не успѣло выглянуть изъ загоризонта и она изчезла. Я весело принялся за свой чайникъ. И когда все было готово для моего утренняго одинокого пиршества. я очинилъ внимательно перо развернулъ свой журналъ, и что называется полбуквы не могъ написать, такъ мнѣ вдругъ здѣлалось весело. И я напившесь чаю, и наслушавшесь чириканья веселыхъ ласточекъ, отправился въ укрѣпленіе заказать торбу для сухарей, и взять второй томъ Либельта. Зашелъ къ Мостовскому, онъ мнѣ предложилъ стаканъ чаю. откоторого я не имѣлъ силы отказатся потому что чай былъ съ лимономъ. неслыханная роскошь въ этой пустынѣ. За чаемъ сообщилъ онъ мнѣ о начавшемся слѣдствіи надъ женихомъ и невѣстой. Слѣдствіе началось медицинскимъ освидѣтельствованіемъ невѣсты какъ водится въ присутс[т]віи понятыхъ. Причемъ лѣкарь Никольскій сострилъ найдя невѣсту нерастлѣнною. Что подало поводъ къ грубымъ насмѣшкамъ надъ женихомъ. Мерзость!

Заказавше торбу для сухарей, я окончательно упа[ко]валъ свою мизерію. взялъ второй томъ Либельта, и три оставшіися сигары, изъ числа тѣхъ 25 сигаръ что прислалъ мнѣ Лазаревскій вмѣстѣ съ сепіею. Отличны[е] сигары. настоящіе гаванскіи. Возвратившесь наогородъ я по обикновенію до обѣда лежалъ подъ своею любимою вербою и читалъ Либельта. Сегодня и

Либельтъ мнѣ показался умѣреннымъ идеалистомъ и болiе похожимъ на человѣка съ тѣломъ нежели на безплотного нѣмца. въ одномъ мѣстѣ онъ (разумѣется, осторожно.) доказываетъ что воля и сила духа не можетъ проявится безъ матеріи. Либельтъ рѣшительно похорошѣлъ въ моихъ глазахъ. Но онъ все-таки школяръ. Онъ пренаивно доказываетъ присутс[т]вiе всемогущаго творца вселенной, во всемъ видимомъ и невидимомъ нами мірѣ. И такъ хлопочетъ объ этой старой какъ свѣтъ истинѣ, какъ будьто это его собственное открытiе.

Заобѣдомъ было веселѣе обыкновенного. Комендантъ подтрунивалъ надъ моими зборами въ походъ, другiе ему вторили болiе или менiе любезно; но вообще вся компанiя была какъ говорится въ своей тарелкѣ. Послѣ обѣда я, также по обыкновенiю, заснулъ подъ своей фавориткою вербою. А передвечеромъ надѣлъ || чисты[й] китель, соломенную шляпу самодѣльщину и пошолъ на туркменскiе б а к ч и (баштаны) и несмотря на скудость зелени мнѣ и бакчи понравились. Я зашелъ къ хозяевамъ въ аулъ. около кибитокъ играли съ козлятами нагiе смуглые дѣти, визжали въ кибиткахъ женщины, должно быть ругались. А за ауломъ мужчины творили свой намазъ передъ закатомъ сонца. Вечеръ былъ тихiй свѣтлый. На горизонтѣ чернѣла длинная полоса моря, а на берегу его горѣли въ красноватомъ свѣтѣ скалы. и на одной изъ скалъ блестѣли бѣлые стѣны второй батареи и всего укрѣпленiя. Я любовался своею семилѣтнiю тюрмою. Возвращаясь на огородъ набрелъ я на тропинку, на уже засохшей грязи которой видны были отпечатки миніатюрныхъ дѣтскихъ ножекъ. Я любовался и слѣдилъ этотъ крошечный дѣтскiй слѣдъ пока онъ не исчезъ въ степной полынѣ вмѣстѣ съ тропинкою. На огородъ пришелъ я къ вечернему чаю, и попотчивалъ Ираклiя Александровича, (коменданта) и Николая Ефремовича (смотрителя полугоспиталя) своими завѣтными сигарами. И самъ закурилъ остальную. Всѣ, начиная съ Наташеньки не мало удивились увидѣвъ въ моемъ лицѣ торчащую дымящуюся сигару. А нянька Авдотья, уральская козачка, та совершенно во мнѣ разочаровалась. Она до сихъ поръ думала что я покрайней мѣрѣ часовенный. а я такойже еретикъ щепотникъ какъ и другiе. Всѣже вообще находили что мнѣ сигара къ лицу, и что съ сигарой въ лице я похожъ на вояжера порядочного тона. Такому удачному сравненiю я и недумалъ противурѣчить. И мысленно переносился на палубу парохода Меркурiя или Самолета. А о скромно[й] расшивѣ о бурлацкихъ пѣсняхъ, о преданiяхъ про Сеньку Разина забылъ и думать. *17.*

Ужъ сколько разъ твердили міру
Что лесть гнусна, вредна. Но все не впрокъ.

Отуманеный лестію, я противъ обикновенія, и разумѣется во вредъ желудку, не имѣлъ силы отказатся отъ пельменей. Пельмени были мастерски приготовлены, и я оказалъ имъ неложную честь. Послѣ ужина я долго гулялъ вокругъ огорода. И мало по малу освобождаясь отъ вліянія самолюбія, привелъ наконецъ свой гордый духъ въ нормальное состояніе, и тихо запѣлъ гайдамацкую пѣсню.

Ой поѣзжае по Украини та козаченько Швачка.

Отъ этой любимой моей пѣсни, я незамѣтно перешелъ къ другой не менѣе любимой.

Ой изійди зійды ты зиронько та вечирняя...

Эта меланхолическая пѣсня напомнила мнѣ тотъ вечеръ когда я и молодая жена Кулиша пѣли въ два голоса—эту очаровательную пѣсню. Это было на другой день послѣ ихъ свадьбы, въ роковомъ 1847. году. Увижу ли я эту прекрасную блондинку? запою ли съ нею эту задушевную пѣсню?

Воспоминанія меня убаюкали, я сладко заснулъ. И видѣлъ во снѣ Новгородъ-Сѣверскій. (вѣроятно вслѣдствіи недавняго чтенія Алексѣя Однорога.) По улицѣ ѣздили въ старосвѣтскомъ огромномъ берлинѣ, огромные рыжіе пьяные монахи, и между ними очутился мой трезвый другъ Семенъ Гулакъ-Артемовскій. Это все пельмени такъ наметаморфозили.

12 [іюля]. Одинадцатымъ нечотнымъ но щастливымъ для меня числомъ, кончился первый мѣсяцъ моего журнала. Какой добрый геній шепнулъ мнѣ тогда эту мысль? Ну что бы я дѣлалъ впродолженіи этого минувшаго безконечно длиннаго мѣсяца. Хотя и это занятіе мимоходное, но все таки оно отнимаетъ у безотвязной скуки нѣсколько часовъ дня. А это—важная для меня теперъ услуга. Въ первые дни ненравилось мнѣ это занятіе, какъ ненравится всякое занятіе пока мы || его себѣ не- *172.*
усвоимъ, несмѣшаемъ его съ нашимъ насущнымъ хлѣбомъ. Сначала я принѣмался за свой журналъ какъ за обязанность, какъ за пунктики, какъ за ружейные приемы. А теперъ, и особенно съ того щастливого дня какъ завелся я мѣднымъ чайникомъ, журналъ для меня здѣлался необходимъ какъ хлѣбъ съ масломъ для чая. И не случись этого несносного ожиданія, этого тягостного бездѣйствія мнѣ бы и въ голову никогда не пришло обзавестись этой эластической мебелью накоторой я теперъ каждое [утро] такъ безмятежно отдыхаю. Справедливо говорится нѣтъ худа безъ добра.

Сегодня утромъ записавше щастливое одинадцатое число, я вздумалъ попробовать витчины собственнаго приготовленія.

Для этого я випилъ фундаментальную рю[м]ку водки закусилъ молодой редькой, потомъ уже приступилъ къ собственному произведенію. Ветчина оказалась превосходною свѣжею, несмотря на то что приготовлена еще въ генварѣ мѣсяцѣ. Первого генваря текущаго года получилъ я первое радостное письмо изъ Петербурга отъ Графини Толстой. И съ тогоже дня началъ готовится въ дорогу. Такъ какъ путешествовать мнѣ предстояло, можеть быть и теперъ еще предстоитъ, по серебренымъ берегамъ урала, гдѣ благочестивые уральцы, а особенно уралки, нашему брату [не]раскольнику воды напится недадутъ. то я изаготовилъ для трудного пути сей необходимый копченый продуктъ. Незнаю чемъ восхищается въ уральцахъ этотъ статистико-юмористикъ и въ добавокъ враль Небольсинъ? Грязнѣе грубѣе этихъ закоренѣлыхъ раскольниковъ я ничего незнаю. Сосѣди ихъ степные дикари Киргизы тысячу разъ общежительніе этихъ прямыхъ потомков[ъ] Стеньки Разина. А помянутый враль въ восторгѣ отъ ихъ общежитія и мнимаго гостеприимства. Вѣрно ему пьяному въ грязномъ погребкѣ диктовалъ какой небудь Желѣзновъ статейку подназваніемъ Уральскіе Козаки, а онъ подвеселую руку записалъ да и посвятилъ еще В. И. Далю. Безсовѣстны вредны и подлы наконецъ такіе списатели.

Попробовавше дорожняго продукта и найдя оный болѣе нежели удовлетворительнымъ, я самодовольно успокоился подъ своей фавориткою вербою, и принялся за Либельта. Онъ сегодня мнѣ рѣшительно нравится. Или онъ самомъ въ дѣлѣ хорошъ. Или онъ мнѣ только кажется такимъ потому, что мнѣ вотъ уже другой день даже вовсе непревлекательные предметы кажутся привлекательными. Блаженное состояніе. Либельтъ напримѣръ весьма справедливо замѣчаетъ, и высказываетъ эту, правда несовсѣмъ моложавую истину, коротко изящно и ясно. Что религія и древнихъ и новихъ народовъ всегда была источникомъ и двигателемъ изящныхъ искуствъ. Это вѣрно. А вотъ это такъ несовсѣмъ. Онъ напримѣръ человѣка творца въ дѣлѣ изящныхъ искуствъ вообще въ томъ числѣ и въ живописи, ставитъ выше натуры. Потому дискать, что природа дѣйствуетъ въ указанныхъ ей неизмѣнныхъ придѣлахъ. А человѣкъ творецъ ничемъ не ограниченъ въ своемъ созданіи. Такъ ли это? Мнѣ кажется что свободный художникъ настолько же ограниченъ окружающею его природою; насколько природа ограничена своими вѣчными неизмѣнными законами. А попробуй этотъ свободный творецъ на волосъ отступить отъ вѣчной красавицы природы, онъ дѣлается богоотступникомъ нравственнымъ уродомъ подобнымъ Корнелиусу и Бруни. Я не говорю о Дагеротипномъ подражаніи природѣ. Тогда бы не было искуства. Не

было бы творчества, не было бы истинныхъ художниковъ. А былибы только портретисты въ родѣ Зарянка. ||

Великій Брюлловъ черты одной непозволялъ себѣ провести безъ модели. *18.* А ему какъ исполненному силою творчества казалось бы это позволительнымъ. Но онъ какъ пламенный поэтъ и глубокій мудрецъ серд[ц]евѣдецъ облекалъ свои выспренные свѣтлые фантазіи, въ форми непорочной вѣчной истинны. И потому то его идиалы полные красоты и жизни кажутся намъ такими милыми, такими близкими родными.

Либельтъ сегодня мнѣ рѣшительно нравится. Впродолженіи десяти лѣтъ я кромѣ степи и казармы ничего не видѣлъ, и кромѣ солдацкой рабской рѣчи ничего не слышалъ. Страшная убійственная проза. И теперъ случайный собесѣдникъ Либельтъ, самый очаровательный мой собесѣдникъ. Искренняя сердечная моя благодарность унтеръ-офицеру Кулиху.

Какъ начался приятно, такъ и кончился этотъ второй для меня день приятно. Вечеръ былъ тихій прекрасный. Для моциону я обошолъ два раза укрѣпленіе. Началъ было и третіи обходъ, только у второй батареи остановилъ меня уральскій казакъ своею старинной пѣсней про Игнашу Степанова сына Булавина. Первый стихъ пѣсни мнѣ чрезвичайно нравится

Возмутился нашъ батюшка
Славный тихій Донъ.
Отъ верховьица
Вплоть до устьица.

Эта пѣсня собственно донская, но она усвоина и уральцами какъ братьями по происхожденію. Я немало удивился услышавъ въ первый разъ здѣсь эту пѣсню. Потому что приходящіе сюда на службу уральцы большею частію народъ бывалы[й] въ Москвѣ и въ Петербургѣ, и поютъ все модные нѣжные романсы захваченные ими въ салонахъ на Козихѣ и въ мѣщанскихъ и подьяческихъ улицахъ. Такъ я немало удивился услыхавъ этого отступника отъ закона моды.

Съ удовольствіемъ слушалъ я незримого пѣвца пока онъ замолчалъ и вѣроятно заснулъ. чему и я благоразумно послѣдовалъ. На рассвѣтѣ приснилося мнѣ, будьтобы пріѣха[лъ] въ Новопетровское укрѣпленіе фельдмаршалъ Сакенъ вмѣстѣ съ другомъ своимъ Митрополитомъ Кіевскимъ Евгеніемъ; и потребовалъ меня къ себѣ. Но такъ какъ у меня не оказалось солдатского облаченія кромѣ шинели и то безъ эполетъ. то, пока нашивали эполеты я проснулся И былъ сердечно радъ этой неудачи.

13 [іюля]. Сегодня суботa, вѣтеръ все тотже Нордъ-Вестъ. Это хорошо, значитъ волею-неволею лодка должна дождатся оренбур-

ской почты. Чемъ ближе ко мнѣ это радостное событіе, тѣмъ дѣлаюсь я нетерпѣливіе и трусливіе. Семъ тяжолыхъ лѣтъ въ этомъ безвыходномъ заточеніи мнѣ не казались такъ длинными и страшными какъ эти послѣдніи дни испытанія. Но все отъ Бога. Заглушивъ въ себѣ по мѣрѣ возможности это ядовитое сомнѣніе, я принялся за моего неизмѣнного друга Либельта, и съ наслажденіемъ пробесѣдовалъ съ нимъ до самого вечера. Вечеромъ пошолъ я опять ко второй батареи въ надеждѣ услишать вчерашняго Баяна. Но вчерашній Баянъ обманулъ мои ожиданія. Я возвратился на огородъ легъ подъ своей завѣтною вербою, и, самъ незнаю какъ это случилося уснулъ и проснулся уже на расвѣтѣ. Рѣдкое необыкновенное событіе! Такіе дни и такіе событія я долженъ въ носить въ мою хронику, потому что я вообще мало спалъ, а въ послѣдніи дни сонъ меня рѣшительно оставилъ.

14 [іюля]. Сегодня воскресенья, вѣтеръ все тотъ же. Не порали отойти къ Норд-Осту. О какъ бы онъ меня обрадовалъ еслибы хоть къ завтрему отошелъ. Лучше рѣшительный ударъ обуха нежели тупая деревянная пила ожиданія. ||

182. Въ полдень вѣтеръ засвѣжелъ и отошелъ къ Норду. добрый знакъ. Сегодня третьи сутки какъ я не посѣщалъ вертепа мерзостей т. е. укрѣпленія. И это теперъ мое единственное щастіе что я безнаказанно могу дѣлать такое укривательство. И чтобы не видѣть еще сутки топорной декораціи вертепа и его пьяныхъ розбойниковъ, я не побрился и не пошолъ къ обѣднѣ. А передвечеромъ воизбѣжаніе встрѣчи съ тѣмиже розбойниками. (онѣ по праздникамъ имѣютъ обыкновеніе нарушать спокойствіе обитателей огорода.) я надѣвше чистый бѣлый чахолъ на фуражку, и положивше въ карманъ огурецъ и редьку, отправился къ Телемону и Бавкидѣ. Телемонъ вопреки своему постоянному расположенію духа былъ не въ духѣ. И Баквида вопреки своей постоянной улыбкѣ была тоже не въ духѣ, и даже не показала мнѣ своей новой соломенной шляпки, о которой я слышалъ стороною. Я вспомнилъ пословицу, не во время гость хуже татарина, и взялся зафуражку. Но Телемонъ остановилъ меня, просилъ садится, и также просилъ свою печальную Бавкиду подать на пробу недавно полученного изъ Астрахани варенья, а самъ принесъ кружку холодной воды. И послѣ первой апробаціи, повѣдалъ мнѣ свое горе. Не осторожный или жадный лоцманъ взявшійся представить ему товаръ изъ Астрахани, нагрузилъ свою утлую ладью такъ грузно, что при первомъ свѣжомъ вѣтрѣ долженъ былъ половину груза выбросить въ море. Къ нещастію Телемона и Бавкиды ихъ товары лежали напалубѣ, состоящіи изъ двухъ ящиковъ горячихъ на-

питковъ и 30 мѣшковъ муки, и разумѣется первые полетѣли за бортъ. Уцелѣли только ничтожные мѣлочи: какъ то варенья лимоны соленые огурцы и соломенная шляпка. откровенная бесѣда какъ исповѣдь умиляетъ наше тоскующее сердце. Старики росказавше мнѣ про постигшее ихъ нещастіе, пришли въ свое нормальное положеніе. Телемонъ простодушно началъ врать о какой то стичкѣ съ французами въ 1812 году. А Бавкида показала мнѣ шляпу и даже мантилью, а на прощаньи подарила мнѣ лимонъ съ которимъ я имѣю радость сегодня т. е. въ понедѣльникъ пить чай записывая сей визитъ, и грустное событіе совершившееся въ ущербъ торговлѣ моего Телемона и Бавкиды.

Вчера, какъ я сегодня узналъ. Несмотря на воскресенье и хорошую погоду ни одинъ изъ офицію имѣющихъ не появлялся на огородѣ. Странная непонятная антипатія къ бла[го]ухающей зелени. Онѣ предпочитаютъ пыль и несносную вонючую духоту въ укрѣпленіи, прохладной тѣни цвѣтамъ и свѣжей зелени на огородѣ. Непонятное затвердѣніе органовъ. Настоящіе суровые сыны Белоны. Одно чемъ я могу растолковать себѣ это отсутс[т]віе обонянія и зрѣнія у суровыхъ дитей Беллоны. это всепокоряющая владычица водочка. На огородѣ извольте видѣть, хотя и можна пропустить рюмочку другую, потому что самъ комендантъ предлагаетъ. Но нел[ьз]я нализатся какъ слѣдуетъ. Не потому чтобы это было непрелично, а потому чтобы неочутится въ Калабріи т. е. на гаупвахтѣ. Такъ что же и въ самомъ дѣлѣ за удовольствіе посѣщать огородъ. Не лучше ли дома въ тихомолку нализатся такъ чтобы въ глазахъ позеленѣло. Вотъ тебѣ и огородъ съ цвѣтами и съ благоуханіемъ.

Независимо отъ этой глубокой политики. въ великоросійскомъ человѣкѣ есть врожденная антипатія къ зеленѣ, къ этой живой блестящей ризѣ улыбающійся матери природы. Великоросійская деревня это, какъ выразился Гоголь, наваленные кучи сѣрыхъ бревенъ съ черными отверстіями вмѣсто оконъ. вѣчная грязь вѣчная зима! Нигдѣ прутика зеленого не увидишъ, а посторонамъ непроходимые лѣса зеленѣютъ. А деревня какъ будьто нарошно вырубилась на большую дорогу изъ || подъ тѣни этого непроходимаго сада. Растанулась въ два *19.* ряда около большой дороги, выстроила постоялые дворы, а на отлетѣ часовню и кабачокъ, и ей ничего больше не нужно. Непонятная антипатія къ прелестамъ природы.

Въ Малоросіи совсѣмъ не то. Тамъ деревня и даже городъ укрыли свои бѣлые привѣтливые хаты въ тѣни черешневыхъ и вешневыхъ садовъ. Тамъ бѣдный неулыбающійся мужикъ окуталъ себя великолѣпною вѣчноулыбающеюся природою, и

поетъ свою унылую, задушевную пѣснѣ въ надеждѣ на лучшее существованіе. О моя бѣдная, моя прекрасная, моя милая родина! Скоро ли я вздохну твоимъ живительнымъ сладкимъ воздухомъ? Милосердый Богъ моя нетлѣнная надежда.

15 [іюля]. Вѣтеръ все тотже Nордъ. Хоть бы на одну четверть румба отошелъ къ Осту всебы мнѣ легче было. Впродолженіи двухлѣтняго плаванія, по неислѣдованному еще Аральскому морю, я одного раза не взглянулъ на компасъ, а въ эти послѣдніе безконечнодлинные дни и ночи я изучилъ его во всѣхъ самомалѣйшихъ направленіяхъ. О Вѣтеръ Вѣтеръ, естли бы ты могъ сочувствовать моему неусыпному горю ты бы еще третьяго дня отошелъ къ Nордъ-Осту. И сегодня я бы уже сидѣлъ съ карандашомъ въ рукѣ на палубѣ аргонафто[мъ] татарского Корабля идущаго къ берегамъ Колхиды т. е. къ Астрахани и въ послѣдній разъ рисовалбы видъ своей тюрми. Хорошо естлибы такъ. а естли иначе. тогда что? Тогда я и самъ незнаю что.

Вчера вечеромъ обошелъ я два раза укрѣпленіе, и прыйдя на огородъ прилегъ усталый подъ своей завѣтною вербою съ крѣпкимъ намѣреніемъ вздремнуть хоть полчасика. Я уже другіе сутки глазъ несмикаю. Но Морфій пообыкновенію измѣнилъ мнѣ, и я лежалъ себѣ подъ вербою и расѣянно слушалъ болтовню огородниковъ, недалеко отъ [меня] расположившихся на травкѣ. Между ними былъ уральскій козакъ, онъ то и владѣлъ разговоромъ или болтовнею. Послѣ разныхъ случаевъ случившихся съ расказчикомъ въ разныхъ походахъ, свелъ онъ рѣчъ на колдуновъ, мертвецовъ и наконецъ на самоубійцъ. Онъ расказалъ исторію о какомто самоубійцѣ которая меня совершенно не интересовала, но меня заинтересовало религіозное повѣрье уральскихъ козаковъ о душѣ самоубійцы которое онъ приэтомъ случаи росказалъ. Самоубійцу хоронятъ безъ всякихъ церковныхъ обрядовъ, и нена общемъ кладьбищѣ а выносятъ далеко въ поле и закапиваютъ какъ падаль. Въ дни поминовенія усопшихъ, родственники нещастного, или просто добрые люди, выносятъ и посыпаютъ его могилку хлѣбнымъ зерномъ житомъ пшеницею ячменемъ и прочая. для того чтобы птицы клевали это зерно и молили бога о отпущеніи грѣховъ нещастному. Какое поэтически христіанское повѣрье.

За моей памяти въ Малоросіи на могилахъ самоубійцъ совершался обрядъ не меніе поэтическій и истинно христіанскій. который наши высшіе, просвѣщенные пастыри, какъ обрядъ языческій, повелѣли уничтожить.

Въ Малоросіи самоубійцъ хоронили также въ полѣ, но непремѣнно на перекрестной дорогѣ. впродолженіи года иду-

щій и ѣдущій мимо нещастного покойника долженъ былъ что небудь бросить на его могилу Хоть рукавъ рубашки оторвать и бросить, естли не случилось чего другого. По истеченіи года, въ день его смерти, а болѣе въ зеленую суботу. (наканунѣ тройцына дня.) сжигаютъ накопившійся хламъ какъ очистительную жертву, служатъ панихиду, и ставятъ крестъ на могилѣ нещастнаго.

Можетъ ли быть чишче возвышен[н]іе, богуугодніе молитва какъ молитва о душе нераскаявшагося грѣшника. Религія христіанская какъ нѣжная мать неотвергаетъ даже и преступныхъ дитей своихъ. За всѣхъ молится и всѣмъ прощаетъ. А представители этой кроткой любящей религіи, отвергаютъ 192.
именно тѣхъ за которихъ должны бы молится. Гдѣже любовъ завѣщанная намъ на крестѣ нашимъ спасителемъ человѣколюбцемъ? И что языческое нашли вы лжеучители въ этомъ христіанскомъ всепрощающемъ жертвоприношеніи?

Въ Требникѣ Петра Могилы есть молитва освящающая нареченное или крестовое братство. Въ новѣйшемъ Требникѣ эта истинно христіанская молитва замѣнена молитвою о изгнаніи нечистого духа изъ одержимаго сей мнимой болѣзнію. и очищеніи посуды оскверненной мышью. Это даже и не языческіе молитвы. Богомудрые пастыри церкви къ девятнадцатому вѣку стараются привыть двенадцатый вѣкъ. Поз[д]ненько спохватились.

Туркменцы и Киргизы святымъ своимъ (ауле) не ставятъ подобно батырямъ великолѣпныхъ абу (гробницъ) на трупъ святого наваливаютъ безобразную кучу камней набросаютъ верблюжьихъ, лошадиныхъ и бараньихъ костей. Остатки жертвоприношеній. Ставятъ высокій деревянный шестъ иногда увѣнчанный копьемъ, увиваютъ этотъ шестъ разноцвѣтными тряпками, и на томъ оканчиваются замогильные почести святому. Грѣшнику же, по мѣрѣ оставленнаго имъ богатства ставятъ болѣе или менѣе великолѣпный памятникъ. И противъ памятника на двухъ не большихъ изукрашенныхъ столбикахъ ставятъ плошки въ одной поночамъ, ближніе родственники жгутъ поночамъ бараній жиръ, а въ другую плошку днемъ наливаютъ воду для птичекъ, чтобы птички напившеся воды помолились богу о душѣ грѣшного и любимаго покойника. Безмолвная поэтическая молитва дикаря: въ чистотѣ и возвишенности которой наши просвѣщенные архипастыри вѣроятно бы усомнились. И запретили бы какъ языческое богохуленіе,

6 [іюля.] Послѣ заката сонца заштилѣло. и въ первомъ часу ночи вѣтеръ поднялся отъ Зюйдъ-Оста. вѣтеръ тихій и ровный. Такой самый какой нуженъ для нашей почтовой лодки. Дождав-

шись расвѣта я вскарабкался на самую высокую прибрежную скалу и просидѣлъ тамъ до тѣхъ поръ пока мнѣ захотѣлося ѣсть т. е. до полудня. Не увидѣвше на горизонтѣ ни завѣтного никакого паруса я въ унынiи пришолъ на огородъ, и въ ожиданiи обѣда принялся за свою витчину подорожнюю. Копченый продуктъ мой съ каждымъ днемъ умаляется. Еще нѣсколько дней ожиданiя и отъ него останутся ни кчему годные руины. Хорошо естли я поѣду черезъ Астрахань. Тамъ есть лавки Сарептскихъ Колонистовъ, а между ими вѣроятно есть и колбасные. безъ колбасы нѣмецъ и дня непроживетъ. Слѣдовательно копчоный продуктъ можно пополнить. А естли прыйдется прогулятся черезъ Гурьевъ и Уральскъ, по злачнымъ и серебренымъ берегамъ благочестиваго Урала. Тогда что? Апетитъ въ торбу, а зубы на полку. Или во избѣжаніе голодной смерти прикинутся ворожейкой, а лучше всего мученикомъ за вѣру ростригою попомъ. Тогда, какъ по щучью велѣнью все явится передъ тобой, начиная съ каймака и джурмицы, и оканчивая свальнымъ грѣхомъ. Мать единственную дочъ свою придложитъ святому мученику за вѣру для ночной забавы. Отвратительно! хуже всякихъ язычниковъ.

Въ 1848 году. Послѣ трехмѣсячного плаванiя по Аральскому морю, возвратились въ устье Сыръ-Дарью, гдѣ должны были провести зиму. У форта на островѣ Косъ-Аралѣ, гдѣ занимали гарнизонъ уральскiе козаки, вышли мы наберегъ. Уральцы увидѣвъ меня съ широкою какъ лопата бородою, тотъ часъ смекнули дѣломъ, что непременно мученикъ за вѣру. Донесли тотъ часъ же своему командиру || Есаулу Чарторогову. А тотъ *20.* не будучи дуракъ, зазвалъ меня въ комышъ да бацъ передомною на колѣни.—Благословите говоритъ батюшка. Мы говоритъ уже все знаемъ.—Я тоже не будучи дуракъ, смекнулъ въ чемъ дѣло, да и хватилъ самимъ раскольничьимъ крестнымъ знаменiемъ. восхищенный Есаулъ облобызалъ мою руку, и вечеромъ задалъ намъ такую пирушку какая намъ и во снѣ не грѣзилась.

Вскорѣ послѣ этого казуса, уже обривше бороду. Отправился я въ Раимъ, главнсе тогда укрѣпленiе на берегу Сыръ дарьи. Въ Раимѣ встрѣтили меня уральцы съ затаеннымъ восторгомъ. А отрядный начальникъ ихъ полковникъ Марковъ, тоже не будучи дуракъ испросивъ мое благословенiе, предложилъ мнѣ 25 рублей. Откоторихъ я неблагоразумно отказался. И этимъ, по ихъ понятiямъ, безпримѣрнымъ безкористiемъ, подвинулъ благочестивую душу старика отговѣтся въ табунѣ въ кибиткѣ по секрету и естли возможность позволитъ, приобщится святыхъ таинъ отъ такого безпримѣрного пастыря какъ я.

Что бы не нажить себѣ хлопотъ съ этими сѣдими безпримѣрными дураками я поскорѣе оставилъ укрѣпленiе. и уже

акуратно каждую недѣлю два раза брею себѣ бороду. Случись это глупое смѣшное произшествіе, гдѣ нибудь на берегахъ Урала гдѣ были бы женщины. я не раздѣлался бы такъ легко съ этими изувѣрами. Весь фанатизмъ вся эта мерзость гнѣздится въ ихъ распутныхъ дочеряхъ и женахъ. Въ Уральскѣ постоянно набитъ острогъ бѣглыми солдатами, ихъ мнимими пресвиторами. И несмотря на явные улики онѣ благоговѣютъ передъ этими разбойниками и бродягами. И это непростые а почотные чиновные козачки. Непонятная закоснѣлость.

Послѣ полудня отошелъ вѣтеръ къ Зюйдъ-весту. Прямо въ лобъ почтовой лодкѣ.

ля]. Вѣтеръ все тотже какъ заколдованый. Передвечеромъ по направленію Астрахани на горизонтѣ показался Пароходъ. Въ укрѣпленіи засуетились увидя это неожиданное явленіе, а въ особенности Капитанъ Косеревъ съ своимъ почотнымъ карауломъ и съ ординарцами. Но кого несетъ Пароходъ? Никому положительно неизвѣстно. Но всѣ, даже самые умѣренные фантазеры, догадывались, что ежели не великого Князя Константина Николаевича, то непремѣнно Адмирала Васильева, Губернатора астраханского. Послѣдней догадки, или предположенія, капитанъ Косеревъ сначала и слушать не хотѣлъ. Но внимая доводамъ ученаго друга своего лѣкаря Никольского, о невозможности такого чисто историческаго событія въ такомъ темномъ уголкѣ Имперіи, какъ наше укрѣпленіе. И ученый мужъ подкрѣпивъ свое мнѣніе историческимъ фактомъ сказавше. что послѣ Петра великаго [никто] изъ членовъ царской фамиліи не посѣтивъ не только полуострова мангишлака, даже знатного портоваго города Астрахани. Противъ этого аргумента сказать было нѣчего. Но сметливый Капитанъ Косеревъ нашолся, сказавше. Ну чтожъ естли и не великій князь. Такъ по крайней мѣрѣ губернаторъ. все же особа. въ генеральскомъ чинѣ, и почетный караулъ необходимъ.—На такое простое повидимому слово, даже ученый мужъ полѣзъ въ карманъ завозраженіемъ. Но увы, пока ученый эскулапъ рылся въ своемъ умственно[мъ] карманѣ, таинственная загадка разрѣшилась. Прискакалъ козакъ съ пристани, и донесъ Коменданту, что на пароходѣ кромѣ его командира лейтенанта Поскочина ни кого не имѣется. Гора мышъ родила. ‖

Комендантъ послалъ тарантасъ за командиромъ парохода, *20².* и велѣлъ его просить къ себѣ на огородъ. А я чтобы мой походъ въ укрепленіе не втунѣ совершился зашелъ въ казарми и побрился. Потомъ зашелъ къ мостовскому. Посмѣявшесь надъ совершившемся, мы по поводу подобнаго же произшествія случившагося въ 1847. году въ Орской крѣпости. Перенесли

нашъ разговоръ въ Орскую крѣпость, какъ ему такъ и мнѣ хорошо памятную. И Мостовскій своимъ неживописнымъ слогомъ такъ живо описывалъ эту неживописную пустынную крѣпость что я заслушался его. И первые темные дни моей неволѣ просвѣтлѣли и улыбнулись въ моемъ воспоминаніи. Неужели и для настоящаго моего положенія, прыйдетъ, когда то свѣтлое улыбающееся воспоминаніе? Фактъ передглазами, а все таки не вѣрится.

Въ девятомъ часу вечера возвратился я на огородъ. И засталъ еще моряковъ громко любезничавшихъ съ комендантшею. Но мнѣ такъ опротивѣли эти пустые хвастунишки астраханскіе моряки, что я издали заслышавъ ихъ громкіе голоса здѣлалъ полоборота на право, и до пробитія зори обошелъ вокругъ укрѣпленія. Несвоевременная прогулка утомила меня и прежде времени къ великому моему удовольствію уложила спать. За что я въ душѣ поблагодарилъ любезныхъ астраханскихъ мореходовъ.

Сонъ мой не былъ однакожъ такъ спокойный какъ я ожидалъ.. въ продолженіи ночи я нѣсколько разъ просыпался и наблюдалъ вѣтеръ. Передъ расвѣтомъ вѣтеръ затихъ и я въ надѣждѣ на его непостоянство успокоился и заснулъ. Во снѣ видѣлъ Кулѣша, Костомарова и Семена Артымовского, будьто бы я встрѣтилъ ихъ въ Лубнахъ во время успенской ярманки. Кулѣша и Костомарова въ обыкновенныхъ а артемовского въ какомто театральномъ костюмѣ. въ этомъ фантастическомъ нарядѣ онъ представлялся на улицѣ Петру великому, а я тутъ же для Кулѣша рисовалъ молодого слѣпого лирныка въ Тирольскомъ костюмѣ Продолженію этой безолаберщины помѣшалъ мой услужливый дядька. Онъ принесъ мнѣ на огородъ новый китель и разбудилъ меня, за что наградилъ я его большимъ огурцомъ и редькой.

Вѣтеръ не измѣнилъ моей надеждѣ. Къ утру отошелъ къ Зюйдъ-Осту. Пароходъ по[у]тру вышелъ изъ гавани и направился къ Кизляру. Я проводилъ его глазами на горизонтъ, принялся за свой чайникъ и потомъ за журналъ.

18 [іюля]. Кончивше сказаніе о вчерашнемъ событіи, я [подумалъ?] о рюмкѣ водки и о умѣренномъ кускѣ ветчины. Какъ присилаетъ за мной Бажанова проситъ на чашку кофе. Нашъ Филатъ чему и радъ. Пошелъ я. Прихожу. Комендан[т]ша тутъ же. Послѣ поздорованья рѣчъ началась о вчерашнихъ гостяхъ. Я спросилъ о цели ихъ кратковременного прибыванія на нашихъ берегахъ? и на прямой мой вопросъ получилъ отвѣтъ довольно косвенный, и перепутанный какъ водится отступленіями никчему не выдущими. Однимъ словомъ я выслушалъ

изъ милыхъ устъ такую чепуху, какой иному не удастся выслушать и въ модномъ салонѣ. Гостей оказалось не двое какъ я полагалъ а пятеро. Кромѣ флотскихъ командира Парохода и его штурмана. весьма образованного (по словамъ раскажцицъ.) молодого человѣка, еще трое штацкихъ, два ученые а третій докторъ. И что пароходъ ходитъ около нашихъ береговъ для какихъ то наблюденій, и что штацкіе ученые, должны быть не учоные, а просто политическіе шпіоны, потому || что говорили *21.* все о вліяніи на здѣшнюю Туркменскую орду. Одинъ изъ нихъ что помоложе блондинъ съ длинными волосами а la мужикъ, можеть быть и дѣйстеительно ученый потому что вмѣстѣ съ Данилевскимъ и другими учавствовалъ въ экспедиціи Бера. И что точно также, какъ и Беръ собираетъ степной полынь и другіе травы. И что онъ спрашивалъ обо мнѣ. Но такъ двусмысленно, что милые собесѣдницы даже косвенно неумѣли удовлетворить его любопытства. И, какъ я догадываюсь. ловко отстранивше этотъ, по ихъ понятіямъ, щекотливый вопросъ. онѣ какъ водится перенесли свою болтовню въ Астрахань прямо въ персидскіе лавки съ канаусомъ и другими недорогими матеріями.

Естли это былъ сколько небудь порядочный человѣкъ, то какое понятіе получилъ онъ о нашемъ бонтон[ѣ], о сливкахъ здѣшняго дамского общиства. Заплеснѣвшіе прокисшіе сливки.

Собравше такіе положительные свѣдінія о вчерашнихъ таинственныхъ посѣтителяхъ, я разумѣется пересталъ обнихъ думать, и до самого обѣда лежалъ подъ вербою и читалъ Либельта. О вѣтрѣ я также старался недумать. Онъ изъ меня душу вытянетъ этотъ проклятый Зюйдъ вестъ. На однѣ сутки, на полсутокъ отойди онъ къ осту и я свободенъ. Невыносимая пытка!

За обѣдомъ опять завязался разговоръ о таинственныхъ путешественникахъ. и благодаря коменданту онъ въ половину пояснилъ это загадочное событіе. Въ числѣ вчерашнихъ гостей не было главного двигателя всей этой суматохи, именно Астронома. который остался на пароходѣ, и дѣлалъ вычесленія. Звѣздочетъ сей присланъ Гидрографическимъ департаментомъ, повѣрить астрономическіе пункты на берегахъ Каспійскаго моря. опредѣленные въ прошломъ году какимъ то не совсѣмъ дошлымъ звѣздочотомъ. Вотъ настоящая цѣль неожиданнаго прибытія парохода къ нашему берегу. А два ученые мужи кот рые здѣлали честь огороду и его милимъ обитательницамъ своимъ посѣщеніемъ, [не кто иные] какъ одинъ чиновникъ, мнимый политическій агентъ, отправляющійся на службу въ Гебрійскій городъ Баку. А другой учитель словесности при Астраханской Гимназіи, пользующійся свободнымъ каникулярнымъ временемъ,

и чуть ли еще не землякъ мой потому что передалъ мнѣ поклонъ черезъ здѣшняго плацъ адъютанта. за что я ему сердечно благодаренъ.

Таинственное произшествіе къ немалому удивленію нашихъ романическихъ дамъ, обяснилось очень просто и даже прозаически. Но новость которую сообщилъ коменданту плывущій въ Баку чиновникъ. мнѣ кажется просто сочиненіемъ будущаго великаго Администратора. Онъ сообщилъ, и даже съ подробностями. что образовалась комерческая компанія пароходства на Каспійскомъ морѣ, на началахъ Триестской Лоиды. И что уже вызываетъ морскихъ офицеровъ служить на ея пароходахъ съ правомъ чинопроизводства, и что уже назначены три директора. и что онъ сей будущій великій администраторъ, ѣдитъ въ Баку занять мѣсто помощника при директорѣ нѣкоемъ Баронѣ Врангели. Съ содержаніемъ 1500 рублей сереб. въ годъ. Что будетъ делать эта Лойда [на] Каспійскомъ Озерѣ? И какое довѣритъ порученіе этому помощнику директора, выпущенному въ настоящемъ году, по его словамъ изъ петербурскаго университета?

Съ закатомъ сонца вѣтеръ отошелъ къ Зюйдъ-осту, но слабый безнадежный. Кончится ли наконецъ это гнусное существованіе? это однообразное записываніе одно[о]бразнійшихъ безконечныхъ дней? ‖

19 [іюля]. Съ закатомъ сонца вѣтеръ засвѣжелъ и отошелъ къ Норду. *21* Обрадовавшесь такому неожиданному явленію я принялся ходить вокругъ укрѣпленія. И до пробитія зори обошелъ четырѣ раза. Значитъ я здѣлалъ безприсѣсту 12 верстъ. Прогулка порядочная, но я непочувствовалъ и тѣни усталости. Ночъ лунная прекрасная, и я не перенесъ своего лагеря въ бесѣдку оставивъ его подъ вербою чтобы удобніе было наблюдать вѣтеръ по флюгеру вертящемуся на голубятни. Часы въ укрѣпленіи пробили 12. вѣтеръ не перемѣнился и неослабѣлъ. добрый знакъ. Въ надеждѣ на добрый знакъ я задремалъ, и на крильяхъ волшебника Морфія [перелетѣлъ] въ Орскую Крѣпость, и въ какойто татарской лачугѣ нашолъ М. Лазарев[с]кого, Левицкого, и еще какихъ то земляковъ играющихъ на скрипкахъ и поющихъ малоросійскіе пѣсни. Я присоеди[ни]лъ свой теноръ къ капеліи, и мы пѣли стройно и согласно

У степу могила зъ витромъ говорила.

Не кончивше этой пѣсни мы начали другую, а именно Петруся, и я такъ громко пропѣлъ стихи

Люблю Мамо Петруся
Поговору боюся.

что капелія замолчала а я на послѣдній нотѣ проснулся. Очнувшесь отъ этого сладкого сновидѣнія, я посмотрѣлъ на флюгеръ. вѣтеръ слава богу все тотъ же не перемѣнился. Поворочался, прочиталъ сколько помню стиховъ изъ пѣсни про щастливого, бѣлолицого соперника Грыця, снова заснулъ моля [М]орфія продолжить прерванное милое сновѣденіе.

Морфій исполнилъ мою молитву только не совсѣмъ. Онъ перенесъ меня въ какой то восточный городъ утыканный какъ иглами, высокими минаретами, въ тѣсной улицѣ этого восточного города встрѣчаю я, будьдо бы ренегата Николая Эвристовича Писарева въ зеленой чалмѣ и съ длинною бородою. А безрукій Бибиковъ и рядомъ съ нимъ Софья Гавриловна Писарева сидятъ на балконѣ и тоже въ турецкомъ костюмѣ. Онѣ что то говорили о Кіевскомъ пашалыкѣ. Но мнѣ на лицо вскочила холодная лягушка и я проснулся. Перенеся одръ свой въ бесѣдку, я снова было скорчился подъ шинелью, но при всемъ моемъ стараніи заснуть не могъ. У меня все вертѣлся передъ глазами ренегатъ Писаревъ съ своимъ всемогущимъ покровителемъ и съ своею бездушной красавицей супругой. Гдѣ онъ? что теперъ съ этимъ Гениальнымъ взяточникомъ и съ его цѣломудренной помощницей? Я слышалъ здѣсь уже, что онъ изъ Кіева переведенъ былъ въ Вологду гражданскимъ губернаторомъ. и что въ Вологдѣ какой то подчиненный ему чиновникъ, публично въ церкви во время обѣдни далъ ему пощечину. И послѣ этой истинно торжественной сцены, неизвѣстно куда скрился, такъ громогласно уличенный взяточникъ.

Въ ожиданіи утра я на этомъ полновѣсномъ фундаментѣ построилъ каркасъ поэмы въ родѣ Анжело Пушкина. перенеся мѣсто дѣйствія на востокъ. И назвалъ ее Сатрапъ и Дервишъ. При лучшихъ обстоятельствахъ я непремѣ[н]но исполню этотъ удачно проэ[к]тированный планъ. Жаль что я плохо владѣю рускимъ стихомъ. А эту оригинальную поэму нужно непремѣнно написать поруски.

Есть еще у меня въ запасѣ одинъ планъ основанный на произшествіи въ Оренбургской Сатраніи. Не присоединить ли его какъ яркій эпизодъ къ Сатрапу и Дервишу. Незнаю только какъ мнѣ быть съ женщинами. На востокѣ женщины безмолвніе рабыни. А въ моей поэмѣ онѣ должны играть первые роли. Ихъ нужно провести, какъ онѣ и въ самомъ дѣлѣ были, нѣмыми бездушными ричагами позорнаго действія. ||

Естли бы я зналъ что эта общипанная ласточка (названіе почтовой лодки.) не принесетъ мнѣ свободы. Я сегодня же приступилъ бы къ дѣлу, вопрекѣ поговоркѣ тише ѣдишь дальше будешь. *22.*

Пока я записывалъ свои сновидѣнія, Вѣтеръ отошелъ къ

весту, и жаворонокъ (другая почтовая лодка) на всѣхъ парусахъ полетѣла въ Гурьевъ. Несносный вѣтеръ, мучительная неизвѣстность.

20 [іюля]. Ильинъ-день, Илія косматъ, такъ пишется онъ въ библіи. Должно быть этотъ библейскій циникъ былъ безграмотный потому что не оставилъ по себѣ подобно другимъ пророкамъ писанного пророчества. У палестинскихъ магометанъ (естли вѣрить Норову.) онъ пользуется такимже почотомъ какъ у евреевъ и христіанъ.

Ильинъ день. Ильинская ярманка въ Ромни. Теперъ кажется въ Полтавѣ. въ 1845 году я случайно видѣлъ это знаменитое торжище. Три дня сряду глоталъ пыль, и валялся въ палаткѣ покойного Павла Викторовича Свички. самъ онъ себя называлъ только огаркомъ отъ большой свички и сальнымъ огаркомъ. Это былъ сынъ того самого полковника Свички что шутки ради, закупилъ во время конт[ра]ктовъ въ Кіевѣ все шампанское вино безъ всякой комерческой цели, а такъ чтобы подурачить польскихъ пановъ пріѣхавшихъ въ Кіевъ съ единственною целью покутить. А въ своемъ мѣстечкѣ Городищѣ (Пирятинского уѣзда) онъ учредилъ заставу чтобы не пропускать никого ни идущаго ниже въ берлинѣ ѣдущаго, не накормивъ его до отвалу, и не напоивъ до положенія ризъ. Послѣ такихъ шутокъ натурально что послѣ большой Свѣчки едва остался маленькій огарокъ. да и тотъ скоро погасъ. Миръ праху твоему мой благородный друже!

Тогда же я въ первый разъ видѣлъ гениального артиста Соленика въ ролѣ Чупруна. („Москаль чаривныкъ“.) Онъ показался мнѣ естествен[н]іе и изящніе не подражаемаго Щепкина. И московскихъ цыганъ тогда же я въ первый и въ послѣдній разъ слышалъ и видѣлъ какъ онѣ отличались передъ ремонтерами и протчею пьяною, публикою. И какъ въ заключеніи своего дико грязного концерта онѣ хоромъ пропѣли

Не пылитъ дорога
Не дрожатъ листы.
Подожди немного
Отдохнешъ и ты.

намекая этимъ сво[и]мъ пьянымъ покровителямъ что имъ тоже не мѣшало бы отдохнуть немного и съ силами собрался для завтрѣшняго пьянства.

Думалъ ли великій германскій поэтъ, а за нимъ и нашъ великій Лермонтовъ что ихъ глубоко поэтическіе стихи будутъ отвратительно дико пѣты пьяными цыганками передъ соборомъ пьянѣйшихъ ремонтеровъ? Имъ и во снѣ не снилась эта грязная пародія.

Что же я еще видѣлъ тогда замѣчательнаго на этомъ замѣчательномъ торжищѣ? Кажется ничего больше. Познакомился съ распутнымъ старикомъ Якубовичемъ (отцомъ декабриста.) и съ его меньшимъ сыномъ Квазимодо, которому далъ на честное слово до завтра два полуимперіала, и которіе разумѣется пропали. Еще познакомился съ однимъ изъ безчисленныхъ членовъ фамиліи Родзянки. И на третій день моего прибыванія въ Ромни купилъ на жилетъ какойто матеріи, фунтъ донского балыка, и съ не поименованнимъ родзянкою выѣхалъ изъ этого омута на Ромодановскій Шляхъ.

Вотъ и все что я на досугѣ припомнилъ о роменской ярма[н]кѣ по поводу ильина дня. ||

20-е Іюля день въ который я предполагалъ простится *22²*. съ моею тюрмою, такъ написалъ и Лазаревскому и Кухаренку, а вѣтеръ, олицетворенная судьба, распорядилася иначе. Что дѣлать посидимъ еще за моремъ да подождемъ погоды. Впродолженіи ильина дня и ночи вѣтеръ не шелохнулся. Мертвая тишина.

21 [іюля]. Записавше роменскіе воспоминанія, я послучаю воскресенья, пошолъ въ укрѣпленіе побрится и отъ первого, унтеръофицера Кулиха услышалъ что въ 9-мъ часу утра пришла почтовая лодка. Побрившесь скрѣпя серце я возвращался на огородъ, и выходя изъ укрѣпленія встрѣтилъ смотрителя полугоспиталя Бажанова, и онъ первый поздравилъ меня съ Свободой. 21. Іюля 1857. года въ 11 часовъ утра.

Въ первомъ часу получилъ Залецкого письмо отъ 30. маія.

Отъ трехъ часовъ по полудни до трехъ часовъ пополуночи подъ вербою съ Фіялковскимъ пили чай, и лимоновку и на выдержку прочитали нѣсколько мѣстъ Либельта, и нашли что подобные книги пишутся для арестантовъ которимъ даже библіи не даютъ читать. Замѣчаніе довольно рѣзкое и почти вѣрное, но обэтомъ надосугѣ.

22 [іюля]. По случаю сего радостнаго для меня событія, Можно бы и оставить небольшой пробѣлъ въ сей прозаической хроникѣ. Но такъ какъ въ физической моей дѣятельности, или лучше сказать бездѣйствіи не послѣдовало рѣшительной перемѣны, и какъ кажется, раньше 8 дня августа не должно ожидать сицевой перѣмѣны, то во избѣжаніе рѣшительного бездѣйствія, а паче соблазнительной лимоновки, и буду, не нарушая заведенного порядка, поутрамъ нагрѣвать свой чайникъ, и число за числомъ стройно какъ солдацкая ширинга вести свой журналъ. Отъ бездѣлья и это рукодѣлье.

Сегодня комендантъ сказалъ мнѣ, что онъ неможетъ дать

мнѣ пропускъ отъ Новопетровского укрѣпленія черезъ Астрахань до Петербурга, потому что онъ неимѣетъ приказа по корпусу о моемъ увольненіи. И, естли таковой приказъ не получится на слѣдующей почтѣ, то предполагаемое мною живописное, спокойное и дешевое путешествіе волгою несостоялось. Но это поправная бѣда. въ Оренбургѣ съ помощію друзей моихъ Бюрно и Герна, я воста[но]влю свои оскудѣвшіе фина[н]сы. Жаль только что ненужное удаленіе отъ прямого пути заставляетъ меня отказатся отъ желанія видить въ нонишнемъ году художес[т]венную выставку въ академіи. опоздаю. а еще бол[ь]ше жаль что я долженъ отстрочить радостное свиданіе съ Лазаревскимъ и протчими моими земляками друзьями. А еще болѣе жаль мнѣ что совершенно лишніе 1000 вер[с]тъ отдалятъ отъ меня минуту блаженнійшого щастія. Минуту въ которую я сердечною слезою благодарности омочу руку моей благороднійшей заступницы Графини Настасіи Ивановны и ея великодушнаго супруга Графа Ѳедора Петровича. О мои незабвенные || благодѣтели! *23.* Безъ вашего человѣколюбиваго заступничества. Безъ вашего теплаго родственнаго участія къ моей печальной судьбѣ, Меня бы задушилъ всемогущій Сатрапъ въ этомъ безотрадномъ заточеніи. Благодарю васъ мои заступники мои избавителі. Вся радость все шастія, вся моя свѣтлая будущность суть ваше нетлѣнное добро, мои единые мои святые заступники!

Графу Ѳедору Петровичу съ это[й] же почтою я напишу письмо. О какъ бы мнѣ не хотѣлося писать этихъ бездушныхъ каракуль которыя выражаютъ только одну чопорную вѣ[ж]ли[во]сть и ничего больше. Графинѣ Настасіи Ивановнѣ я не могу теперъ писать, все чтобы я не написалъ ей это и тѣни не выскажетъ того восторженно сладкого чувства благодарности которимъ переполненно мое сердце. И которое я могу излить только слезами при личномъ моемъ свиданіи съ нею.

Лазаревскому вмѣсто письма пошлю эти двѣ тетради моего журнала, пускай читаетъ съ Семеномъ во ожиданіи меня его искреннаго щастливаго друга.

На сегодня довольно. Пойду въ укрепленіе, достану свѣжихъ чернилъ отъ Кулиха, новое перо и бумаги на третью тетрадь для сего журнала. Настала новая эпоха въ моей старой жизни. Дол[ж]но быть все новое.

23 [іюля]. Кулихъ снабдивш[и] меня бумагою перомъ и чернилами предложилъ мнѣ съ собою пообѣдать, быть можетъ въ послѣдній разъ. На такой трогательный доводъ, сказать было нѣчего, и я согласился тѣмъ охотніе что и Фиялковскій, веселый и умный малый, случился тутъ же и тоже не отказывался отъ солдацкой трапезы. Кулихъ какъ каптенармусъ

къ обыкновеннымъ щамъ и каши прибавилъ кусокъ жариной баранины, я досталъ изъ кармана большой огурецъ, (безъ этого лакомства я не являюсь въ укрѣпленіи.). А Фіялковскій, тоже досталъ изъ кармана, и поставилъ на столъ бутылку съ водкой. Непышно, но съ апетитомъ, и такъ искренно весело мы пообѣдали. Какъ дай Богъ всѣмъ добримъ людямъ такъ каждый день обѣдать. За обѣдомъ и послѣ обѣда, Фіялковскій забавно подтруневалъ надъ Кулихомъ его чиномъ и въ особенности надъ его тепленькимъ мѣстомъ. Кулихъ чтобы отдѣлатся отъ неистощимого Фіялковского, обратился ко мнѣ съ вопросомъ какъ мнѣ нравится книга которую онъ принесъ для меня изъ Уральска. Я разумѣется сказалъ что очень нравится. На что Фіялковскій страшно захохоталъ, и громогласно назвалъ Либельта просто дурнемъ, за то что онъ написалъ такую книгу. Пшевлоцкого зато что онъ купилъ эту книгу. А Кулиха дубельтовимъ дурнемъ зато что онъ 500 верстъ несъ на плечахъ своихъ эту пустую увѣсистую книгу. Кулихъ не на шутку обидился такой нецеремонной критикой. И требовалъ ясныхъ доказательствъ на такую грубую клевету. Чтобы утишить возникавщую ссору. я пригласилъ пріятелей къ себѣ на огородъ пить чай. Предложеніе было принято, и мы отправились подъ мою вербу. Либельтъ лежалъ у меня подъ подушкой; и я во ожиданіи чайника предложилъ Фіялковскому прочесть въ слухъ страничку изъ сего великаго творенія. Онъ охотно это исполнилъ. Кулихъ не повѣрилъ слышанному. Онъ думалъ || что Фіялковскій импровезируетъ и продолжаетъ трунить надъ его тяжолою ношею. вырвалъ у него изъ рукъ книгу, и прочиталъ самъ весь параграфъ О ф а н т а з і и.—Что?—спросилъ Фіялковскій наивно изумленнаго Кулиха.—Пшевлоцкій,—отвѣчалъ—онъ цивилизованый дурень вотъ и все.—Насмѣшки Фіялковскій возобновилъ съ прежней силою. Пока неостановилъ его своимъ приходомъ общій нашъ пріятель Кампіньйони. Этотъ безсовѣстный пьяница, ради рюмки лимоновки непостыдился подойти къ намъ и поздравлять меня съ полученіемъ свободы. Мы встали и разошлись въ разные стороны, предоставивъ въ полное распоряженіе незванного гостя, чайникъ и бутылку съ лимоновкой. Вѣжливость за вѣжливость. 23г.

Ночъ была лунная тихая очаровательная ночъ. Я долго гулялъ по огороду. А нѣжные наши дамы (комендантша и Баженова) изъ опасенія простудится, сидѣли за сальнымъ огаркомъ въ вонючей Киргизкой Кибиткѣ, и разумѣется спліотничали. Имъ бы предложить эстетику Либельта, чтобы онѣ изъ нее здѣлали? Навѣрное папильетки. И это естественно. Для человѣка материалиста, которому Богъ отказалъ въ свѣтомъ радостномъ чувствѣ пониманія его благодати, его не-

тлѣнной красоты. Для такого получеловѣка, всякая теорія прекрасного ничего больше какъ пустая болтовня. Для человѣка же одаренного этимъ божественнымъ разумомъ—чувствомъ. подобная теорія также пустая болтовня, и еще хуже шарлатанство. Естли бы эти безжизненные ученые эстетики, эти херурги прекрасного, вмѣсто теорiи писали исторію изящныхъ искуствъ, тутъ былабы очевидная польза. Вазари переживетъ целые легіоны Либельтовъ.

24 [іюля]. Передъ рассвѣтомъ прошелъ сильный дождь съ грозою, и около огорода въ запружонную балку налилося съ каминныхъ враговъ столько воды что можно плавать порядочной лодкѣ. Что мы и пробовали съ Ираклiемъ Александровичемъ послѣ обѣда. Жаль что въ этой лощинѣ песчаный гру[н]тъ, и вода на поверхности его не можетъ удержатся долго. А какое бы было украшеніе и польза этому безводному мѣсту.

Вечер[о]мъ капитанъ Косаревъ обьявилъ мнѣ, съ претензіей наблагодарность. что онъ, поприказанію коменданта, отдалъ приказъ по полубаталіону о моемъ увол[ь]неніи. За что я нижайше благодарилъ Господина Коменданта.

25 [іюля]. Весь день провелъ въ гостяхъ у Мостовского на ближней пристяни. Онъ аре[с]тованъ нанедѣлю по распоряженію окружного начальника артилеріи генерала Фреймана. Вс[л]ѣдствіи кляузъ своего цейхва[х]тера отвратительнѣйшаго Надворнаго Совѣтника Мѣшкова. Арестъ Мостовского ничего больше какъ маска. А Надворному Совѣтнику велино подать въ отставку, и передать свою подполковничью должность нижнему чину какому то феерверкеру михайлу иванову. Это въ своемъ родѣ маска.

Передъ вечеромъ пріѣхалъ на пристань комендантъ и взялъ меня съ собою на огородъ. А въ вечеру еще разъ покатались мы въ лодкѣ по дождевому ставу.

26 [іюня]. Сегодня вовесь день и дополовины ночи работалъ я надъ письмомъ Графу Ѳедору Петровичу, и ничего немогъ сдѣлать съ этимъ неудающимся письмомъ. Мнѣ хочется выказатся какъ можно проще и благородніе, а оно выходитъ или высокопарно до смѣшного, или чувствительно до нелѣпого, или наконецъ льстиво до подлого, но никакъ невыходитъ то чегобы мнѣ хотѣлось. Это вѣроятно оттого оно у меня не клеится что я еще не пришолъ въ себя отъ радости нужно подождать, еще время терпитъ. ранше ‖ 8. августа почта не отправится изъ *24.* Укрѣпленія. время еще терпитъ. Записать развѣ черновое на память, и изъ под[о]воль надосугѣ поправить во избѣжаніе

поговорки, поспѣшить людей насмѣшить. Какъ я это здѣлалъ моимъ отвѣтомъ письмо Графини Настасіи Ивановны, отъ 12 октября минувшаго года, которимъ она первая извѣстила меня о предстоящей свободѣ. и на которое я хватилъ ей такую восторженную чепуху (въ торопяхъ разумѣется) что она сочла меня или съ ума спятившимъ, или просто пьянымъ. А чтобы этого и теперъ не случилось то напишу сначала черновое письмо а попростывш[и] немного напишу и бѣловое.

Ваше Сіятельство

Графъ Ѳедоръ Петровичъ.

Вашему великодушному заступничеству, и святому человѣколюбивому участію Графини Настасіи Ивановны, обязанъ я моей новою жизнію моимъ радостнымъ обновленіемъ. Я теперъ такъ щастливъ; такъ невыразимо щастливъ, что не нахожу словъ достойно выразить вамъ мою сердечную мою безконечную благодарность. Безъ вашего человѣколюбиваго христіанского участія въ моей безотрадной судьбѣ, меня задушилибы въ этой широкой тюрмѣ, въ этой безконечной безлюдной пустынѣ. А теперъ я свободенъ, теперъ независимо ниотчіей воли я строю свое радужное будущее свое безмятежное грядущее. Какая радость какое полное щастіе наполняетъ мою душу при мыслѣ—что я снова увижу Академію, увижу васъ моего единаго спасителя, и слезами радости и благодарности омочу ваши чудотворящіе руки. Молю Милосердого Господа сократить путь и время къ этому безпридѣльному щастію. А теперъ, Боже всемогущій услыши мою чистую искренню молитву, и надолго долго продли ваши драгоцѣнные дни, для славы божественного искуства и для щастія людей близкихъ вашему любящему сердцу

21. іюля, получено здѣсь офиціальное извѣстіе о моемъ Освобожденіи: въ тотъ же день я просилъ коменданта дать мнѣ пропускъ черезъ Астрахань до Петербурга, но онъ безъ воли высшаго начальства не можетъ этого здѣлать. И я, для полученія драгоценного этого паспорта долженъ побывать еще разъ въ Оренбургѣ. и здѣлать по этому случаю 1000 верстъ лишнихъ почти по пустынѣ. Но Господь милосердый помогавшій мнѣ исходить во всѣхъ направленіяхъ эту безлюдную пустыню, не оставитъ меня и на этомъ теперъ короткомъ пути. Грустно только что этотъ ненужный путь отдалитъ по крайней мѣрѣ на мѣсяцъ радостную минуту свиданія съ вами, и съ Графиней Настасіей Ивановной главной виновницей моего щастія.

Всемогущій и премилосердый Господь не оставилъ меня здоровьемъ въ этомъ долголѣтнѣмъ и суровомъ испытаніи; и любовъ которую я съ ранняго дѣтства безсознательно питалъ

къ прекраснымъ искуствамъ, теперъ посылаетъ онъ мнѣ любовъ сознательную, и свѣтлую и крѣпкую какъ а[л]мазъ. Живописцемъ-творцомъ я немогу быть, объ этомъ щастіи неразумно былобы и помышлять. Но я, по пріѣздѣ въ Академію съ Божію помощію, и съ помощію добрихъ и просвѣщенныхъ людей буду граверомъ ala acwa-tenta, и уповая на милость и помощъ божію, и на ваши совѣты и покровительство; надѣюсь здѣлать что небудь достойное возлюбленнаго искуства. Распространять посредствомъ граверы славу славныхъ художниковъ, распространять въ обществѣ вкусъ и любовъ къ доброму и прекрасному, это чистѣйшая угоднѣйшая молитва человѣколюбцу Богу. И посильно безкористная услуга человѣку. Это мое единственное неприложное стремленіе. На большее я не могу надѣятся. И только буду просить не оставить меня вашимъ просвѣщеннымъ содѣйствіемъ. въ этой моей милой-лучезарной надеждѣ.

Целую руки моей святой заступницы Г. Н. И. целую васъ ваше симейство целую все близкое вашему доброму сердцу, и остаюсь погробъ благодарный

Художникъ Т. Шевченко. ||

Я не могъ себѣ отказать въ радости подписать подъ этимъ черновимъ письмомъ Художникъ Т. Шевченко. В[п]родолженіи 10.лѣтъ я писался и подписывался рядовой Т. Шевченко. И сегодня въ первый разъ написалъ я это душу радующее званіе. *2/14.*

27 [іюля]. Сегодня заобѣдомъ Ираклій Александровичъ сообщилъ мнѣ важную художественную новость, вычитанную имъ въ рускомъ Инвалидѣ. Новость эта для меня интересна своею не новостью. Инвалидъ извѣщаетъ, что наконецъ колосальное чудо живописи картина Иванова, Іоанъ Креститель, окончена! И была представлена римской Публикѣ, во время прибыванія въ Римѣ вдовствующей Императрицы Александры Ѳедоровны. И по словамъ самого художника въ газетъ сказано скромного. произвела фурорь какого онъ неожидалъ. Дай боже нашому теляти вовка зисты. Но мнѣ что то страшно за Автора Маріи Магдалины. Двадцатилѣтній трудъ сохранилъ ли сочность и свѣжесть жизни. Не увялъ ли онъ какъ Южный роскошный цвѣтокъ отъ долгого и ненужного поливанія? не за плѣсневѣ[лъ] ли онъ какъ хмельное пиво отъ долгого броженія? Боже сохрани всякого артиста отъ такого печального и запоздалого урока.

Еще будучи въ академіи я много слышалъ объ этомъ колос[с]альномъ тогда уже почти оконченномъ трудѣ. Художники нерѣшительно говорили обнемъ. Аматоры рѣшительно восхи-

щались, въ томъ числѣ и покойный Гоголь. Карлъ Павловичъ Брюловъ никогда нислова не говорилъ о картинѣ иванова, самого же Иванова въ шутку называлъ нѣмцемъ, т. е. кропуномъ. А кропанье, по словамъ великого Брюлова, вѣрный признакъ бездарности, съ чемъ я немогу согласится въ отношеніи Иванова глядя на его Марію Магдалену.

Восторженное письмо Гоголя ничего несказало художнику ни даже опытному знатоку объ этомъ произведеніи. Теоретеки всѣ однымъ миромъ мазани. Графъ Де Кенси, написалъ отличнійшій трактатъ о юпитерѣ олимпійскомъ, статуѣ Θидія. Издалъ его in folio великолѣпно, для своего времени (въ началѣ текущаго столѣтія.) и естли бы неприложилъ къ своему роскошному изданію рисунковъ, художники бы подумали что душа самого великого Θідія говоритъ устами вдохновенного Графа. Но неуклюжіе изобличители рисунки испортили все дѣло. Какъ послѣ этого вѣрить этимъ восторженнымъ теоретикамъ? Говоритъ какъ будь[то] бы и дѣло, а дѣлаетъ чортъ знаетъ что. Почтенному Графу вѣроятно нравились эти рисунки-уроды естли онъ приложилъ ихъ къ своему учоному трактату.

Какъ бы я былъ радъ естлибы картина иванова опровергла мое предубѣжденіе. Къ колекціи моихъ будущихъ эстамповъ ala acva tenta. прибавился бы еще одинъ великолѣпный эстампъ.

О картинѣ Молера, Иванъ богословъ проповѣдуетъ на островѣ Патмосѣ вовремя праздника Бакханалій, о которой я случайно прочиталъ въ рускомъ инвалидѣ, что она показывается въ Петербургѣ публично въ пользу раненыхъ въ Севастополѣ. незнаю почему я имѣю выгоднѣе понятіе о картинѣ Молера чемъ о многолѣтнемъ произведеніи Иванова.

28 [іюля]. Еще вчера т. е. въ суботу вечеромъ, уговорились мы съ Фіялковскимъ провести сегоднишній воскресный [день] гдѣ-небудь подальше отъ противного укрѣпленія, и для сей уеди-[не]нной радости назнали мѣсто въ балкѣ, въ глубокомъ дикомъ оврагѣ, верстахъ въ пяти отъ укрѣпленія, гдѣ можно найти и защиту отъ со[л]нца подъ скалами, и родниковую свѣжую воду. Уговорились мы итти туда рано и провести весь день въ ущельяхъ этого мрачного оврага. На щетъ пров[ь]янта положено было что бы онъ взялъ кусокъ сырой баранины фунтовъ 5ть для кебаба, хлѣба соразмѣрную долю, и бутылку водки. А я, чайникъ чаю сахару стаканъ и 5ть огурцовъ. Все улажено какъ нельзя лучше, и дешево и забористо. И я уже по своему обыкновенію себаритствовалъ умственно въ обьятіяхъ мрачного оврага. Прошла ночъ, настало утро и || солнышко взошло, а Фіялковскій неявляется на огородъ, какъ *25.*

мы условились. Я ждать пождать а его все нѣтъ какъ нѣтъ. Я нагрѣлъ чайникъ и принялся за чай не переставая смотрѣть на укрѣпленіе. Наконецъ ругнулъ я измѣнника хорошенько и принялся строчить новую тетрадь. А Андрій Обеременко. (огородникъ отъ подвижной команды и близкій мой землякъ.) которого я пригласилъ съ собою въ балку въ видѣ товарища и мѣхоноши, выпивше вмѣсто стакана чаю рюмку водки, принялся ругать проклятого нечестывого ляха.

Поусумнившесь достаточно въ достоинствѣ многолѣтняго труда Иванова, я закрилъ тетрадь и пошолъ въ укрѣпленіе разрѣшать задачу заданную мнѣ паномъ Фіялковскимъ. Прихожу, а онъ сидитъ на крелечкѣ около казармъ и ругаетъ Дахмищина солдата жида, зато что онъ не даетъ ему болѣе 20 копѣекъ за койку. — А что же ты, говорю я, про балку забылъ? Постой дай кончить гандель.—говоритъ онъ. Кончивше гандель, онъ признался мнѣ что отъ заката до восхода со[л]нца тянулъ штоса, и протянулся до снаги. Кулихъ даже подушку взялъ. Пособолѣзновавъ немного о его неудачѣ, я предложилъ снова путешествіе въ балку уже въ 3 часа послѣ обѣда. взявше на свой коштъ и хлѣбъ и мясо и водку. Онъ охотно согласился. и мы сказавше другъ другу непремѣно, разстались. Взялъ я у артельщика въ долгъ 5 фунтовъ баранины столькоже фунтовъ хлѣба, и возвратясь на огородъ послалъ Оберем[ен]ка въ кабакъ за водкою.

Послѣ обѣда я пообыкновенію ,вздремнулъ немного подъ вербою, и ровно къ тремъ часамъ собрались мы съ Обеременкомъ въ дорогу. Собравшися усѣлись мы снова подъ вербою, пробило 4 часа нема нашого пана Фіялковского. Андрій молча посмотрѣлъ на меня и принялся снова за свою люльку буруньку. Пробило и пять часовъ. А пана Фіялковского не видать. Андрій снова посмотрѣлъ на меня, и уже невытерпѣлъ плюнулъ. Прошло еще полчаса, и Андрій началъ росташувувать торбу съ провьянтомъ, и вынимая баранину проговорилъ.— Понапрасну тилько добро знивычилы. Сказано ляхъ — прибавилъ онъ какъ бы про себя.—Невира. То такъ и пропаде, такъ и здохне невирою.—Я не нашелъ нужнымъ убѣждать Андрія въ противномъ, велѣлъ ему отдать баранину въ комендан[т]скую кухню и просить повара зажарить ее къ вечеру, а самъ пошолъ на ближню пристань навѣстить заключенного друга Мостовского.

Проходя мимо первой батареи или флак-штока я увидѣлъ внизу подъ скалою кучку солдатъ играющихъ въ орлянку. Сначала я не обратилъ вниманія на эту весьма обыкновенную картину. Но мнѣ какъ будьто шепнулъ кто то, не здѣсь ли Фіялковскій? Всматриваюсь и глазамъ не вѣрю. Мой Фіялков-

скій спустивъ съ правого плеча шинель съ ловкостью знатока дѣла бросилъ что то въ верхъ, кружокъ игроковъ быстро поднялъ головы и потомъ медлинно опустивъ крикнувше.—Орелъ!—Фіялковскій нагнулся очистить конъ а я пожелавъ ему успѣха пошелъ далiе.

Погостивше у Мостовского до восхода едва ущербленой луны я собрался въ обратный путь. Прощаясь онъ благодарилъ меня за навѣщеніе, и еще зато что два года тому назадъ я непринялъ его благородного предложенія поселится у него на квартирѣ. Теперъ онъ только понялъ какую подлую кляузу могъ вывести Мѣшковъ изъ нашего сожительства. У него недрогнулабы рука воспользоватся силою военныхъ уголовныхъ законовъ, гдѣ сказано, что офицеръ позволившій себѣ фамильярное обращеніе съ нижнимъ чиномъ, предается военному суду. Теперъ только онъ увидѣлъ пропасть отъ которой я его отвелъ, зная лучше отвратительнаго надворного совѣтника мѣшкова.

Ночъ лунная тихая волшебная ночъ. Какъ прекрасно вѣрно гармонировала эта очаровательная пустынная картина съ очаровательными стихами Лермонтова которые я невольно прочиталъ нѣсколько разъ какъ лучшую молитву создателю этой невыразимой гармоніи въ своемъ || безконечномъ мирозданіи. Не 253
доходя укрѣпленія, на каменистомъ пригоркѣ я сѣлъ отдохнуть. И глядя на освѣщенную луной тоже каменистую дорогу и еще разъ прочиталъ

Выхожу одинъ я на дорогу,
Предомной кремнистый путь блеститъ.
Ночъ тиха, пустыня внемлетъ богу,
Звѣзда съ звѣздою говоритъ.

Отдыхая на камнѣ я смотрѣлъ на мрачную батарею высоко рисовавшуюся на скалѣ, и многое многое вспомнилъ изъ моей прошлой невольнической жизни. Взаключеніи поблагодарилъ всемогущаго человѣколюбца даровавшаго мнѣ силу души и тѣла пройти этотъ мрачный тернистый путь не уязвивъ себя и неунизивъ въ себѣ человѣческого достоинства.

Успокоивъ себя святою молитвою, я побрелъ тихонько на огородъ нарушивъ глубокую тишину очаровательной ночи пѣснею

Та нема въ свити гиршъ никому
Якъ сироми молодому.

Не доходя сполверсты до огорода, (это уже было въ первомъ часу ночи) меня встрѣтилъ Андрій Обеременко вопросомъ—Де це васъ богъ носыть до такои добы?—У гостяхъ, кажу бувъ.—Та я бачу що въ гостяхъ, бо добри люде тилько йдучи зъ гостей спивають.—Я какъ будь[то] не слышу его словъ запѣлъ

Иде багачъ иде дукачъ
Пьянъ шатаеця,
Надъ бидною Голотою
Насмихаеця.

— Та годи вже вамъ — перебиваетъ меня ласково Андрій— идить лучче та покладится спать.—а я продолжаю

Одынъ веде за чуприну,
Другій стыла бье;
Нейды туда вражій сыну
Де Голота пье.

Андрій убѣдившесь что я совершенно пьяный. взялъ меня осторожно подъ руку привелъ къ вербѣ, разостлалъ свою шинель, нарвалъ и положи[лъ] подъ голову бурьяну, положилъ меня перекрестилъ и ушолъ. Мнѣ не приходилося разочаровывать старика въ его богоугодномъ подвигѣ, и тѣмъ болѣе являть переднимъ свои лицедѣйскіе качества. Я отъ души молча поблагодарилъ его и недолго поворочавшесь заснулъ.

29 [іюля]. Видѣлъ воснѣ Семена Артемовского съ женою выходящаго отъ обѣдни изъ церкви Покрова. На сѣнной Площади будьто бы разведенъ паркъ, деревья еще молодые но огромные, въ особенности поразилъ меня своею величеною папоротникъ. Настоящій китайскій ясень. Въ паркѣ встрѣтили Кулиша тоже съ женой и вмѣстѣ пошли въ гости къ Михайлу Лазаревскому.

Все что сердцу дорого сгрупировалось на этотъ разъ въ моемъ сновидѣніи. И естлибъ не проклятые курчата своимъ несноснымъ чокотаньемъ меня разбудили, я непремѣнно бы увидѣлъ еще кого небудь изъ дорогихъ моихъ друзей. И мало того что бѣгаютъ около тебя визжатъ кокочутъ. Нѣтъ нужно еще тебѣ на лицо вскочить да за носъ ущипнуть. Щастливъ ты храбрый молодецъ что непопался мнѣ подруку, а то бы я оторвалъ смѣлую голову чтобы ты зналъ какъ клевать доброго человѣка когда онъ спитъ и видитъ воснѣ такіе отрадные милые серд[ц]у лица.

Разбуженый такъ некстати чубатинькимъ нахаломъ. я всталъ и ушелъ въ бесѣдку съ твердимъ намѣреніемъ продолжить прекрасное видѣніе. Но при всемъ моемъ желаніи этотъ проэктъ мнѣ не удался. Со[л]нце которое другой разъ такъ вяло медленно подымается изъ за горизонта, тутъ какъ на смѣхъ быстро выскочило, какъ бы желая поощрить безчеловѣчный поступокъ чубатого нахала, и поднять на ноги смиренно въ углахъ дремавшихъ мухъ. Дѣлать нѣчего. Трудно противу рожна прати, дѣлать нѣчего я всталъ, уготовалъ себѣ трапезу т. е. чай, и пошелъ искать человѣколюбиваго Андрія. такъ любовно *26.*

успокоившаго меня вчера подъ вербою, чтобы столь милосердый подвигъ достоино оценить, я думалъ его попотчивать

Чаемъ шклянкою,
И горилки чаркою.

Но увы это доброе намѣреніе мнѣ не удалось. Андрій, (чого я никакъ не ожидалъ) спалъ сномъ праведника въ своей темной земля[н]кѣ. Зная изъ недавняго опыта какъ невѣжливо и нехорошо нарушать чужой покой, я оставилъ Андрія въ покоѣ. Вполнѣ увѣренный что старикъ позволилъ себѣ вчера лишнюю чарку. Что съ нимъ естли и случается то весьма весьма рѣдко. Артелерійскій огородникъ его другъ и товарищъ поземлянкѣ, пріятно рассѣялъ мое не совсѣмъ выгодное предположеніе, въ отношеніи Андрія. Онъ сказалъ мнѣ что прошлой ночи Андрій былъ очереднымъ ночнымъ сторожемъ огорода, и разумѣется вовсю ночъ не спалъ. Такъ теперъ и пополняетъ ущербъ.

Дѣлать нѣчего. Чаю шклянку, и горилки чарку, отложилъ до другого разу, а теперъ напишу нѣсколько строкъ въ моемъ журналѣ на память о тебѣ мой настоящій простой благородный земля[к]ъ.

Вскорѣ по прибытіи моемъ въ укрепленіе, я замѣтилъ въ солдацкой публикѣ, (Другой публики въ укрѣпленіяхъ неимѣется.) въ этой однообразной жалкой публикѣ; совершенно не салдацкую фигуру. Походка, физіономія даже шапка чабанка, все въ немъ обличало моего земляка. Спрашиваю что это за человѣкъ такой. Мнѣ отвѣчаютъ что это Андрей Госпитальный служитель и хохолъ. Этого то мнѣ и нужно. Физіономія его показалась мнѣ болѣе суровою нежели вообще у земляковъ моихъ. И потому то я началъ съ нимъ сближатся издалека и осторожно. Удостовѣрившись отъ его ближайшаго начальства, отъ унтеръ офицера Игнатьева и капитана Балагурова, смотрителя полугоспиталя; что Андрій Обременко примѣрной честности и трезвой жизни человѣкъ, я началъ искать случая поговорить съ нимъ наединѣ по своему. Но онъ какъ будто бы замѣтилъ мои маневри, и какъ казалось старался отклонить отъ себя эту честь. Меня это болѣе подстрикало назближеніе.

Большую часть безсонныхъ ночей въ Новопетровскомъ укрѣпленіи провелъ я сидя на крилечкѣ у офицерского флигеля. Однажды, это было зимой часу въ третьемъ ночи сижу я по своему обыкновенію на крилечкѣ, смотрю изъ лазаретной кухни выходитъ Андрій. Онъ тогда занималъ должность хлѣбопека и квасника. Завидное мѣсто огородника я уже ему выхлопоталъ.—А що. говорю я.—Андрію и тоби мабуть неспыця?—

Та неспыця матери його ковинька.—сказалъ онъ. Я затрепеталъ услыша его чистый неиспорченный родной выговоръ. Я попросилъ его посидѣть трохи сомною, на что онъ неохотно согласился. Разговоръ началъ я какъ это обыкновенно водится между солдатами, спросомъ которой землякъ губерніи и т. д. На мой спросъ Андрій отвѣчалъ, что онъ губерніи Кіевской повита Звенигородского изъ села Ризанои,—тутъ коло Лысянки колы чувалы.—прибавилъ онъ. а я прибавилъ. что, нетилько чувавъ а самъ бувавъ, и въ Лысянци и въ Ризаній и въ Русаливци и всюды.—Однимъ словомъ оказалось что мы самые близкіе земляки.—Я самъ бачу—сказалъ онъ.—Що мы свои, та незнаю якъ до васъ приступиты, бо вы все то зъ офицерами то зъ ляхами то що. Якъ тутъ думаю до його пидійты. Може воно й самъ якій небудь ляхъ, та такъ тилько ману пускае.—Я принялся снова увѣрять его что я настоящій его землякъ, искренно желалъ продолжать разговоръ, но пробило 3 часа и онъ ушолъ топить печъ для хлѣбовъ и для квасу. ||

Такъ началося наше личное знакомство съ Андріемъ Обе- 26
ременкомъ. И чемъ даліе боліе узнавали мы другъ дру[га] и боліе привязывались другъ къ другу. Но наружные отношенія наши остались тѣже самые что и въ первое наше свиданіе. Онъ себѣ не позволялъ ни одного шагу наружного сближенія ни тѣни ласкательства, какъ это дѣлали другіе. Подозрѣвая во мнѣ, не знаю почему, богача земляка и даже родственника Коменданта, Андрій наравнѣ съ другими вѣрилъ во все это, но при другихъ онъ даже некланялся сомною, чтобы не подумали другіе что онъ навязывается комнѣ въ друзья. Мѣстомъ нашихъ постоянныхъ свиданій было помянутое крилечко, а время ночъ когда все кромѣ перекликавшихся часовыхъ спало. Невозмутимо холодная и даже суровая наружность его, обличала въ немъ человѣка жосткого равнодушного. Но это маска. Онъ страстно любитъ маленькихъ дитей, а это вѣрный знакъ сердца кроткого незлобиваго. Я часто какъ живописецъ любовался его темно бронзовой усатой физиономіи когда она нѣжно льнула къ розовой щечкѣ младенца. Это была одна единственная радость въ его суровой одинокой жизни. Независимо отъ его простого благороднаго характера, я полюбилъ его зато что онъ впродолженіи двадцатилѣтней солдацкой пошлой гнусной жизни, не опошлилъ и не унизилъ своего національного и человѣческого достоинства. Онъ оста[л]ся вѣрнымъ во всѣхъ отношеніяхъ своей прекрасной національности. А такая черта благородитъ и даже неблагородного человѣка. Естли мелькали свѣтлые минуты въ моемъ темномъ долголѣтнемъ заточеніи, то этими сладкими минутами я обязанъ ему моему простому благородному другу Андрію Обеременку.

Пошли же тебѣ Господи, мой неизмѣнный друже! скорый конецъ испытанію. И поможи тебѣ пресвятая Матеръ всѣхъ скорбящихъ, пройти эти безводные пустыни, напится сладкой Днѣпровои воды, и вдохнуть въ измученную грудь живительный воздухъ нашей прекрасной, нашей милой родины!

Впродолженіи дня я не видался съ Андріемъ. Передъ вечеромъ пошелъ я нарисовать видъ первой батареи съ того самого мѣста съ которого я ночью любовался ею возвращаясь отъ мостовского. Когданебудь здѣлаю акварельный рисунокъ. Уже стемнѣло когда я возвратился наогородъ. Подъ вербою сидѣлъ Андрій и встрѣтилъ меня такимъ вопросомъ.—А що мы будемъ робыть зотымъ мясомъ?—Зъ якимъ.—А що на лйоди другій день валяеця.—Собакамъ його викинуть. А якъ не смердыть то повечеряемъ.—Я вже вечерявъ.—А я не-хочу вечерять.—сказалъ я и уже хотѣлъ итти въ бесѣдку.—А знаете що? — сказалъ Андрій останавлевая меня. — Не знаю що.—Ходимо зотымъ мнясомъ завтра раненько въ балку та поснидаемъ до-ладу. — Добре ходимо. — Та не берить съ собою отого цыгана отого проклятого ляха. Нехай винъ сказыця.—Добре не возьмымо никого.—И мы растались.

— —

5 [августа]. Въ 5ть часовъ вечера приплылъ я на самой утлой рибачьей ладье въ городъ Астрахань. Все это такъ нечаянно и такъ быстро совершилось, что я едва вѣрю совершившемуся. Я какъ во снѣ видѣнную припоминаю теперъ прогулку мою въ балку съ Андріемъ Обременкомъ. Послѣ которой на другой день т. е. 31 іюля. Ираклій Александровичъ внезапно согласился дать мнѣ пропускъ прямо въ Петербургъ. На другой же денъ онъ сдержалъ свое слово а на третій т. е. 2 августа въ 9. часовъ вечера оставилъ [я] Новопетровское укрѣпленіе. и послѣ тредневного благополучного плаванія по морю, и по одному изъ многочисленныхъ рукавовъ волги прибылъ въ Астрахань. ||

6 [августа]. Астрахань: это островъ омываемый однимъ изъ протоковъ волги, перерѣзанный рядомъ вонючихъ болотъ называемыхъ рѣкою Кутумомъ, и каналомъ нивчемъ неуступающимъ рѣкѣ Кутуму. Полуостровъ этотъ окружонъ густымъ лѣсомъ мачтъ, и уставленъ живописными бѣдными лачугами, и сѣрими весьма не живописными деревянными домиками съ мизонинами, не похожими на лачуги потому только что изъ нихъ выглядываютъ флотскіе, и вообще офиціальные физіономіи. Всю эту огромную безобразную сѣрую кучу мусору, вѣнчаютъ зубчатые бѣлые стѣны Кремля, и стройный великолѣпный пятиглавый соборъ Московской архитектури 17 столѣтія. Таковъ городъ Астрахань. Но не такимъ онъ мнѣ представлялся когда я подходя къ Бирючей 27.

Косѣ (главная застава въ устьяхъ волги,) увидѣлъ сотни, правда безобразныхъ кораблей, нагруженныхъ большею частію хлѣбомъ, мнѣ представлялась Венеція временъ Дожей, а оказалось гора мышъ родила. А протокъ Волги окружающій Астрахань и сообщающійся съ Каспійскимъ моремъ, глубиной и шириной Босфору не уступитъ. Но протокъ этотъ омываетъ не золотой рогъ а огромную кучу вонючаго навоза. Гдѣ же причина этой нищеты (наружной.) и отвратительной грязи (тоже наружной) и вѣроятно внутренной. Гдѣ эта причина? Въ Армяно-татарско-калмыцкомъ народонаселеніи, или въ другой какой политическо эко[но]мической пружинѣ? Послѣднее вѣроятніе. Потому вѣроятніе, что и другіе наши губер[н]скіе города ничемъ не уступаютъ Астрахани, исключая Ригу.

Изъ множества частныхъ пароходовъ, теперъ ни одного нѣтъ въ Астраханѣ, попричинѣ макарьевской ярманки. Пароходъ Меркурій возвратится въ Астрахань не прежде 15 августа. а къ 20 августа нагрузится и пойдетъ въ Рибинскъ и меня довезетъ до Нижняго. А пока я волею неволею дѣлаюся соглядатаемъ сего нарочито грязного города.

7 *[августа]*. Ай да Астрахань! ай да портовый городъ! Ни одного трактира гдѣбы можно хоть какъ небудь пообѣдать а о квартирѣ въ гостинницѣ и говорить нѣчего. зашелъ я въ одну сегодня изъ такъ называем[ых]ъ гостинницъ на Косѣ Герапъ (на Астраханскомъ Золотомъ Рогѣ) спросилъ чего небудь поѣсть. И запачканый вертлявый половой отвѣчалъ мнѣ что все что прикажите все есть кромѣ чаю. А наповѣрку оказалось что ничего не имѣется кромѣ чая, даже обыкновенной ухи. Это въ Астраханѣ. въ городѣ который половину огромнаго рускаго царства кормитъ осетриной! И естли бы неприѣхалъ сюда, подѣламъ службы, двумя мѣсяцами прежде меня, Новопетровского укрѣпленія плацъ-адью[тан]тъ Бурцовъ. то мнѣ пришлось бы ночевать естли не на улицѣ такъ въ калмыцкой кибиткѣ. Онѣ здѣсь такъ же чисты какъ и грязные лачуги но гостепріимніе. Спасибо Бурцову онъ приютилъ и накормилъ меня въ этомъ негостепріимномъ Улусѣ.

8 *августа]*. На человѣка прозябавшаго какъ я сѣмъ лѣтъ въ нагой пустынѣ, всякій, даже богоспасаемый городъ Белебей, (самый ничтожный городишка Оренбур[г]скои Губерніи) долженъ бы былъ здѣлать пріятное впечатлѣніе. Со мной случилося нетакъ. Стало быть я несовсѣмъ еще одичалъ. Это хорошо. Сегодня поутру вышелъ я въ городъ съ намѣреніемъ отыскать колбасную лавку чтобы запастись прочной провизіей для дороги. И попристальніе всмотрѣтся въ наружность города. Проходя

по Московской улицѣ (Невскій проспек[т]ъ.) у меня начало
зглаживатся первое неприятное впечатлѣніе. Улица хоть ||
куда. Дома большею частію трехъ[э]тажные, украшеные снизу 272.
какъ водится вывѣсками, преимущественно голубими съ
золотомъ. Изъ лавокъ, преимущественно галантерейныхъ
выглядываютъ вяло красивые армянскіе а изрѣдка и персид-
скіе выразительные физіономіи. Гостинный дворъ, несмотря
на масу, зданіе легкое и даже граціозное, зданіе во вкусѣ
Гваренги. Губернаторскій домъ тоже зданіе масивное, въ отно-
шеніи къ частнымъ домамъ, бельэтажъ, ала ренесансъ смот-
ритъ весело въ родѣ бонтонного отеля, поддерживаемый ма[с]-
сивною га[л]лереею аркадъ, подкоторими помѣщаются лавки
съ разными благородними товарами, въ томъ числѣ и съ Ку-
мызомъ. Сначала меня это поразило своей дисгармоніей. въ
жилищѣ представителя верховной власти лавки съ разными
товарами въ томъ числѣ и съ Кумызомъ. Странно. Но какъ
мирная промышленность не можетъ иначе процвѣтать какъ
подъ эгидою власти, то я на этой мыслѣ помирился и пошелъ
далiе. Обойдя вокругъ покрытый пылью скверъ, я вышелъ
въ дру[гу]ю паралельную московской улицѣ. уже менiе украшен-
ную вывѣсками и армянами. Изъ этой ничемъ особенно не
примѣчательной улицы, я взялъ налѣво, и перейдя деревянный
мостъ очутился за Кутумомъ.

Пройдя шаговъ сто по улицѣ передъ домомъ наружностію
своей напоминающій загородный трактиръ средней руки.
деревянный одноэтажный съ бельведоромъ, и поширокой
окружающей бельведеръ гал[л]ереи усатый кавалеръ въ сѣромъ
пальто сакъ и съ серебринымъ Георгіемъ, прохаживается, и съ
достоинствомъ посматриваетъ на снующихся плебеевъ. Калми-
ковъ и татаръ. Настоящій гернадеръ подъ фирмою Лон-лакея.
Не дворянское ли это астраханское собраніе? подумалъ я и
хотѣлъ итти далiе, какъ мнѣ мелькнула въ глазахъ надъ во-
ротами жолтая табличка съ надписью домъ Сапожник[ов]а.
Не будь Александръ Александровичъ Сапожниковъ бри-
ліантовою звѣздою Астраханского горизонта, и безмезднымъ
Астраханскимъ Метрѣдотелемъ, я зашелъ бы кнему какъ
старому знакомому, но эти великолѣпные его недостатки меня
остановили.

За домомъ и садомъ Сапожникова видны вдали лачуги.
Я какъ живописецъ люблю шлятся по этимъ грязнымъ жи-
вописнымъ закоулкамъ, но какъ человѣкъ искренно любящій
человѣка, я передъ домомъ миліонера здѣлалъ налѣво кругомъ
и вскорѣ очутился въ центрѣ города

Въ центрѣ города т. е. на Московской улицѣ зашелъ я
въ гостинницу подъ фирмою Москва, спросилъ себѣ пару чаю,

и усѣлся въ компаніи татаръ и армянъ. Машину накрутилъ какой то молодецъ въ солдацкой шинели, и она задребезжала увертюру роберта Діявола. Несмотря на отсутствіе всякой гармоніи меня тронула, и до слезъ тронула эта изуродованная красавица мелодія. Значитъ я давно уже неслушалъ ничего и похожего на музыку. Барабанъ и Горнъ очерствилъ мой слухъ но не очерствилъ сердца воспринѣмающаго прекрасное.

Послѣ увертюры роберта машина зашипѣла.—Ушъ какъ вѣетъ вѣтерокъ.—Я и это шипѣніе прослушалъ съ наслажденіемъ, и почти примѣренный съ Астраханью заплатилъ пятиалтыный за чай вышелъ на улицу.

Московская улица. Существуетъ ли хоть одинъ Губер[н]скі[й] городъ въ росіи безъ московской улицы? Кажется нѣтъ. А безъ колбасной лавки существуютъ многіе губер[н]скіе города, въ томъ числѣ и портовый городъ Астрахань. || Дрянь никуда 28.
негодный портовый городъ Астрахань. Я обошелъ всѣ главные и неглавные улицы. Прочиталъ всѣхъ цвѣтовъ большіе и малые вывѣски, говорившіе большею частію о продажѣ чихиря и панскихъ товаровъ, но ниодна изъ нихъ не сказала опродажѣ копчоныхъ колбасъ. Эхъ нѣмцы нѣмцы Сарептскіе и вы оклематезировались. а я навѣрняка расщитывалъ на вашу стойкую колбасолюбивую натуру.

Послѣ обѣда, понаставленію Авдотьи кухарки Бурцова. Пошелъ я отыскивать нѣмецкую булочную въ которой по ея словамъ продаются и нѣмецкіе колбасы. Топографія города уже мнѣ болѣе или менѣе извѣстна. И я поуказаніямъ тойже Авдотьи безъ особенного труда нашелъ нѣмецкую булочную. Добродушная круглая физіономія нѣмца вытянулась и осторожно улыбнулась, когда я вмѣсто булки спросилъ колбасу. Но какъ я нешутя спраши[ва]лъ то нѣмецъ нешутя и отвѣчалъ мнѣ что онъ булочный но не колбасный мастеръ. и что колбасного мастера вовсемъ городѣ нѣтъ ни одного. И что естли въ Сарептской лавкѣ я не найду этого товару то до самого Саратова я неувижу ни одной колбасы. Но такъ какъ Сарептская лавка, по сказаніямъ тогоже нѣмца, весьма неблизка къ центру города то я и отложилъ мои поиски до завтрешняго дня.

Сегодня 8е августа. Сегодня выйдетъ почтовая лодка изъ Новопетровского укрѣпленія въ Гурьевъ Городокъ и возметъ съ собою Фіялковского и протчихъ освобожденныхъ вмѣстѣ со мною. Желаю тебѣ лучшей будущности Фіялковскій, ты вполнѣ ее достоинъ. Нараставаньи онъ и Мостовскій дали мнѣ свои будущіе адресы, но едвали у насъ завяжется когда небудь переписка потому что я непринадлежу къ кастѣ пустомелей, а онѣ какъ люди болѣе меня практическіе тоже не

будутъ переливать изъ пустого въ порожнее. Но я всегда сохраню воспоминаніе обвасъ мои благородные друзья.

9 [августа]. Въ 5. часовъ утра пошолъ я отнѣчего дѣлать на косу. (пристань) провѣдать моихъ Новопетровскихъ Аргонавтовъ, такъ быстро переплывшихъ сомною Хвалынское море. Рибу онѣ свою продали, купили хлѣба, и съ этимъ золотомъ руномъ, отпливутъ завтра къ пустыннымъ берегамъ полуострова Ма[н]гишлака. Желаю вамъ щастливого плаванія безстрашные плаватели. Поклонитеся отъ меня прибрежнымъ скаламъ накоторихъ я провелъ столько безсонныхъ ночей. Поклонитеся отъ меня Коменданту, и благородному Мостовскому. И больше ни кому.

Простившесь съ аргонавтами, я прошелъ на малые и с а д ы. (съѣстной базаръ.) Кромѣ фруктъ, огородной зелени, и хлѣба печеного на этихъ исадахъ я ничего не замѣтилъ, мясо не продается послучаю поста, а риба продается на лодкахъ. Публика риночная какъ и вездѣ, перекупки повара и кухарки, изрѣдка попадается заплывшая жиромъ купчиха гастрономка, да такогоже содержанія особа духовного чина, сугубо рачащая о плоти грѣховной. У щоголя краснобородого кизылбаша купилъ я за 5 копѣекъ серебра 5. головокъ чесноку, (это добро доставляется сюда изъ персіи.) и отправился въ Кремль, полюбоватся вблизи красавцемъ соборомъ. Онъ какъ щоголь 17. вѣка красуется въ кружевахъ передъ всѣмъ городомъ.

Послухамъ знаю я о существованіи книги подназванія О п и с а н і е г о р о д а А с т р а х а н и. Но оприобрѣтеніи ее || здѣсь, на мѣстѣ, и помышлять нѣчего. Городъ не- *28*
имѣющій книжной лавки, значитъ и читателей не имѣетъ, а какъ бы кстати имѣть теперъ въ рукахъ эту, книгу. Тамъ вѣрно помѣщены документальные свѣдѣнія о времени построенія Кремля и Собора, какъ главные украшенія города.—Кто же мнѣ замѣнитъ эту дорогую книгу? Къ кому обратится мнѣ съ моимъ любопитствомъ? И какъ ранняя обѣдня еще не отошла, то я пошолъ прямо въ Соборъ, съ целію встрѣтитъ тамъ священника и обратится къ нему съ моей антикварской любознательностью. Къ щастію моему я встрѣтилъ самого Ключара Собора, Отца Гаврила Пальмова, такъ онъ мнѣ рекомендовался. Но удовлетворить мое любопитство сегодня онъ немогъ по недостатку времени. И назначилъ мнѣ свиданіе въ соборѣ въ воскресенье послѣ поздней обѣдни. Подожду.

10 [августа]. Ходилъ въ контору Меркурія узнать скороли прилититъ этотъ сынъ Юпитера. И мнѣ сказали что его ожидаютъ неближе 15 августа, а къ 20 августа выйдетъ обратно въ Нижный. Ожиданіе какъ всякое ожиданіе несносно. Но къ этому ожи-

данію лепятся еще издержки, которые я думалъ устранить прилѣпившесь у Бурцова на квартирѣ. А онъ нагрѣхъ вздумалъ женится (это общая слабость Новопетровского Гарнизона.) 17. августа у него Свадьба. и я разумѣется оказался совершенно лишнимъ человѣкомъ. Съ целью отыскать себѣ уголъ на нѣсколько дней пошелъ я шлятся по переулкамъ вокругъ Конторы Меркурія. Здѣсь все заперто кромѣ скворешницъ на высокихъ шестахъ, свидѣтельствующихъ о жилищахъ меломановъ. Постучался я въ нѣсколько запертыхъ воротъ наугадъ, потому что билетиковъ здѣсь надъ ворота не приклѣеваютъ, какъ это водится въ порядочныхъ городахъ. Послѣ долгихъ поисковъ удалось мнѣ открить наемний чуланъ съ миніатюрнымъ окномъ выходящимъ прямо на помойную яму. На безъ рыбьи и ракъ рыба. На безлюдьи и Ѳома человѣкъ. говоритъ пословица. Вслѣдствіи этой мудрой пословицы съ завтрешняго дня я кочую въ чуланѣ за 20 ко. серебра въ сутки. 6.рублей въ мѣсяцъ чуланъ съ помойною ямой! Да это хоть и въ Сан-Францыско такъ впору.

Давше задатокъ я пришолъ къ Бурцову, и по случаю духоты и пыли на улицѣ, я пробылъ весь день въ комнатѣ, написалъ радостные письма друзьямъ моимъ Лазаревскому и Герну. Кухаренку напишу завтра. Ожидаю отъ него отвѣта на Москалеву Криницю. Незнаю что значитъ его молчаніе?

Передъ вечеромъ вышелъ я, какъ говорится и себя показать и на людей посмотрѣть. Вышелъ я нанабережную канала. Здѣсь это англинская набережная, въ нравственномъ отношеніи, а въ фи[зи]ческомъ деревянная досчатая. Каналъ самъ посебѣ дрянь. Но какъ дѣло частного лица, это произведеніе гиган[т]ское капитальное. Я не могъ добится время его построенія, узналъ только что онъ построинъ на коштъ нѣкоего богатого грека Варвараци. Честь и слава покойному э[л]лину. Такъ на этой то набережной по вечерамъ рисуется цвѣтъ здѣшняго общества. ||

Женщины здѣшніе, ненатурально бѣлы, и преимущественно *29.* чахотошны. Мужчины вообще въ бѣлыхъ фуражкахъ съ кокардою. Не исключая и мужчинъ гражданского вѣдомства. Непонятная любовъ къ ливреѣ. Нерѣдко попадаются львы и львицы, эти повсемѣстные плотоядные не климатизируются, онѣ и здесь такой же шерсти какъ и въ Архангельски какъ и вездѣ. Плебейская же физіономія калмыка и татарина здѣсь рѣдко покажется, ея мѣсто на исадахъ и въ грязныхъ переулкахъ. Всматриваясь пристальніе въ господствующую здѣсь узкоглазую физіономію Калмыка я нахожу въ ней прямодушное кроткое выраженіе. И эта прекрасная черта благородитъ этотъ некрасивый типъ. Вѣрнѣйшіе слуги, и лучшіе работники здѣсь суть

Калмыки. Любимый цвѣтъ жолтый и синій, пища какая угодно, не исключая и падали. Мѣстожительства кибитки, а занятія рибная ловля и вообще тяжолая работа. Мнѣ понравились эти родоначальники монгольского племени.

11 [августа]. Послѣ поздней обѣдни въ Соборѣ, Обязательный отецъ Гавриилъ показалъ мнѣ ризницу Собора замѣчательную немногими но подостоинству работы и старины весьма рѣдкими вещами. Первое что онъ мнѣ показалъ это плащаница шитая шелками и золотомъ, временъ Ивана Грознаго, и попредан[ю] отбитая у Марины Мнишекъ. 2. Печатное плохо сохранившееся евангеліе 1606. года. 3. Сакосъ шелками и золотомъ шитый, Епископа Іосифа убіеннаго Разиномъ. 4. фелонъ шелками и золотомъ шитый того же Епископа. 5. архіерейскій посохъ удивительно тонкой работы, даръ Царя Бориса Годунова. 6. серебренный ковшъ искусной работы даръ Царя Петра Первого 1701 года. Огромный потиръ венеціанской работы, 1705. года. время заложенія Собора 1698. года—и освященія 1710. года 14. августа. На вопросъ мой кто былъ архитекторомъ этого колос[с]альнаго и прекрасного собора. Отецъ Гавриилъ отвѣчалъ— простой рускій мужичокъ. Немѣшало бы Константину Тону поучится строить соборы у этого руского мужичка. Я разумѣется не противурѣчилъ, и спросилъ его о времени построенія Кремля. Онъ отвѣчалъ Борисомъ Годуновимъ. А малый Троицкій Соборъ построинъ Царемъ Иваномъ Грознымъ, вскорѣ послѣ взятія у татаръ Астрахани.—прибавилъ онъ замыкая ризницу. И натомъ спасибо.

12 [августа]. Въ 7. часовъ утра, пришелъ съ верху Пароходъ Князь Пожарскій принадлежащій компаніи Меркурія. Я пошолъ въ контору справится о его обратномъ рейсѣ. опредѣлительно въ конторѣ мнѣ ничего не сказали. Хотѣлъ взять билетъ и его недали за отсут[ст]віемъ главного приказчика. въ надеждѣ на скорое отплытіе, и по случаю умѣренной духоты я пошолъ шлятся изъ улицы въ улицу не теряя надежды отыскать хоть какую небудь колбасную лавку. Но увы! кромѣ пыли смраду и вѣчной вывѣски—продажа чихиря я ничего не встрѣтилъ.

Чемъ дальше въ лѣсъ тѣмъ больше дровъ. Возвращаясь изъ Сарептского магазина въ котором все есть кромѣ копченой колбасы. и сареп[т]ской горчицы въ банкахъ. Ругнулъ я моихъ приятелей нѣмцевъ, разумѣется выйдя на улицу. Полюбовался вычурно-грубой старой архитектурой церкви рождества Богородицы, Морского вѣдомства. И по наставленію отца Гавриила пошолъ отыскивать градскую библіотеку. Противъ губернаторского Сквера. прочиталъ я на блѣдно голубой

вывѣскѣ,—Публичная библіотека для чтенія.—Браво, подумалъ я, въ Астраханѣ въ Астраханѣ Публичная библіотека. Стало быть и чтецы имѣются. Замарашка мальчуганъ указалъ мнѣ входъ въ это святилище, и я благоговѣйно поднялся во второй этажъ и вступилъ въ единственную залу библіотеки. Библіотекарь, въ сѣртукѣ съ краснымъ воротникомъ и съ гернадерскими усами, которого я принялъ за полицейского чиновника, сказалъ мнѣ что книги Рибушкина Описаніе города Астрахани, въ настоящее время въ библіотекѣ неимѣется, а что она находится у буггалтера общественнаго призрѣнія васильева. Я об[ъ]яснилъ ему что я нездѣшній, но онъ все таки послалъ меня въ приказъ общественнаго призрѣнія. Дѣлать нѣчего отправился я къ помянутому бугхалтеру Васильеву. И отъ сего почтенного старичка получилъ надежду прочитать книгу Рибочкина завтра въ 9. часовъ утра.

13 [августа]. Переночевалъ коекакъ въ новой квартирѣ или вѣрнее въ чуланѣ. Поутру пошолъ отворить ставню и меня какой то сытый бородачъ окатилъ помоями изъ полоскательной чашки. и меня же выругалъ за то что меня чортъ носитъ спозаранку подъ окнами. Я ругнулъ его бородатымъ старымъ осломъ, и отправился къ Бурцову чай пить. Послѣ чая написалъ Кухаренку письмо нарочито небольшое. И съ лоскуткомъ бумаги и кусочкомъ карандаша пошелъ въ Публичную библіотеку для чтенія. Библіотекарь съ краснымъ воротникомъ и гернадерскими усами, об[ъ]явилъ мнѣ что бухгалтеръ Васильевъ не со[о]бщилъ еще желаемой мною книги. Я остался ждать, потому что бухгалтеръ Васильевъ вчера самъ мнѣ обѣщалъ представить книгу въ библіотеку непремѣнно къ 9. часамъ.

Въ ожиданіи описанія города астрахани Рибушкина, я спросилъ каталогъ публичной астраханской библиотеки, каталогъ тоже былъ на дому у какого то важного лица. (не у Сапожникова ли?) и такъ безъ каталога въ рукахъ я увидѣлъ на полкахъ запыленый Вѣстникъ Европы, длинную фалангу Московского Телеграфа. Въ нѣсколькихъ экземплярахъ Графа Хвостова, Державина, Карамзина, духъ Законовъ и сводъ законовъ съ прибавленіями а остальные полки завалены твореніями Дюма и Сю не вподлинникѣ. О манускриптахъ касающихся исторіи города и края, я незнаю отчего совѣстился спросить.

Но что всего интересніе было для меня въ этой публичной библиотекѣ, это рускій вѣстникъ, журналъ уже нѣсколько лѣтъ издаваемый а я его сегодня въ первый разъ вижу. Въ какой же я дикой пустынѣ прозябалъ до сихъ поръ.

Первая книжка руского вѣстника за 1856 годъ попалась

мнѣ въ руки, оглавленіе мнѣ понравилось. || Тамъ были выста- *30.*
влены имена Гоголя, Соловьева, Аксакова имена хорошо извѣстные въ нашей литературѣ. Я развертываю книгу и мнѣ попалась литературная лѣтопись читаю, и что же я читаю? Наша славная преславная Саворъ Могила раскопана. Нашли въ ней какіе то золотые и другіе мѣлочи не говорящіе даже дѣйствительно ли это была могила одного изъ Скифскихъ Царей.

Я люблю Археологію. Я уважаю людей посвятивших себя этой таинственной матери исторіи. Я вполнѣ сознаю пользу этихъ раскапываній. Но лучше бы нераскапывали нашей славной Саворъ Могилы. Странная и даже глупая привязанность къ безмолвнымъ ничего не говорящимъ курганамъ. во весь день и вечеръ я все пѣлъ

У степу могила
Зъ витромъ говорила.
Повій витре буйнесенькій
Шобъ я не чорнила.

14 [августа]. Впродолженіи ночи шелъ проливной дождь. И изъ пыльной сѣрой Астрахани, поутру я увидѣлъ Астра[ха]нъ чорную грязную. Вооружившесь туркменскимъ чапаномъ я пошолъ къ Б[у]рцову пить чай. Потомъ отнесъ на почту письмо, и пошелъ въ библіотеку. Но сія публичная библіотека, вѣроятно послучаю дождя и грязи была заперта. И я поклонившесь дверямъ сего недоступного таинственного святилища, ушелъ восвояси съ миромъ, дывяся бывшему.

И что мнѣ этотъ Рыбочкинъ такъ завязъ въ зубахъ. Интереснійшее в Астрахани и безъ его указаній я видѣлъ. (соборную ризницу.) а обостальномъ стоитъ ли хлопотать? не стоитъ.

15-го и Въ день Успенія Пр. Бр. встрѣтилъ я въ Ас[тра]х[ан]и стараго моего бывшаго Профессора Кіевскаго университета дражайшаго и любимѣйшаго нашего поэта и встрѣтилъ я его съ величайшею радостію въ такой далекой сторонѣ, которого я встрѣтилъ какъ отца, какъ брата, какъ величайшего друга и имѣлъ счастіе прожить съ нимъ нѣсколько дней почти вмѣстѣ.

16-го Воспитанникъ Кіевскаго Университета Иванъ Клопотовскій.
Въ тотъ же день и я былъ осчастливленъ встрѣчею съ любимымъ и уважаемымъ мною поэтомъ Тарасомъ Григоріевичемъ Шевченко, съ которымъ я провожу эти дни, что оставитъ во мнѣ глубокое воспоминаніе навсегда.

Воспитанникъ Тогоже Университета
Степанъ Незабитовскій.

Я запишу въ своемъ дневникѣ, что 16 Августа я провелъ день съ поэтомъ Малоросіи Шевченко.

Евгеній Одинцевъ. ||

Августа 16. Съ душевнымъ восторгомъ я встрѣтилъ и провелъ нѣсколько часовъ съ Моимъ милымъ батькомъ, старымъ Козакомъ Тарасомъ Григоро- *30г.*

вичемъ Шевченко, за что очень благодаренъ Богу, что онъ довелъ меня быть вмѣстѣ съ нимъ. Ѳеодоръ Чельцовъ.

17 [августа]. Иванъ Рогожинъ изъ дружбы къ Перфилу, поступилъ за него на полгода въ Солдаты; но какъ нехитеръ и не изворотливъ былъ бѣсъ, но никакъ не могъ примѣниться къ порядку и Его биднаго драли якъ Сидорову Козу, такъ что когда прошло уже полгода. ему стыдно было показаться къ своему набольшему. Бѣдный бѣсъ нерасчиталъ, что какъ надѣнетъ ранцы, то выходитъ крестъ. и такъ Ему по истинѣ пришлось несть Крестъ Господень, а Перфилъ, когда услышелъ отъ него расказъ о службѣ, сказалъ ему: „въ чужіе сани—несадись. Съ тѣхъ поръ ни одинъ бѣсъ уже не хотѣлъ служить въ салдатахъ; а тыжъ то батьку десять литъ про бувъ въ нихъ. Сфицеры якъ почулы отъ Перфила о томъ что Рогожинъ за него пробылъ полгода. выразили свой восторгъ словами: Знатно, и бѣсъ побывалъ въ нашихъ рукахъ

Скрѣпилъ Иванъ Рогожинъ.
Фельдфебель Перфилъ.

18 [августа] В. Кишкинъ. встрѣча соСо старымъ знакомымъ.

19 [августа] Lekarz Karol Nowicki
Paweł Radziejowski
Tytus Szalewicz

20 [августа]. Krasomowstwo niewielu otrzymało w udziale, mnie zaś pozbawionemu tego boskiego daru pozostaje w milczeniu tylko podziwiać i hołdować twórczej twej potędze Swięty narodowy wieszczu-męczeniku Małejrosii. Twoja dzisiejsza przytomność wśród nas zupełnie szczęśliwym mnie czyni i chwile obecne nigdy się w mej pamięci niezatrą. O, stokroć, stokroć błogosławię ten drogi dzień w którym niebo pozwoliło m. osobiście poznać się z tobą gorliwy i nieulękły opowiadaczu słowa prawdy. Niech że słów tych kilka przypominają ci poeto-malarzu głęboką czcią poważającego ciebie Tomacza Zbrożka. ||

21 [августа] Съ 15. по 22. августа былъ у меня въ грязной и пыльной Астрахани, такой свѣтлый прекрасный праздникъ какого еще небыло въ моей жизни. Земляки мои, большею частію Кіяне, такъ искренно радосно братски привѣ[т]ствовали мою свободу, и до того распростерли свое гостепріимство что лишили меня свободы самому вести свой журналъ, и взяли эту обязанность на себя. Благодарю васъ благородные безкорыстные друзья мои. Вы подарили меня такою радостію такимъ полнымъ щастіемъ которое едва вмѣщаю я въ моемъ благодарномъ сердцѣ. И память обэтихъ щастливѣйшихъ дняхъ я вношу не въ прозаическій журналъ мой. я внесу въ сокровищнецу моего сердца. *31.*

15. же августа вечеромъ Зброжекъ случайно у Саложниковыхъ проговорился что я въ Астрахани. И 16 августа я возобновилъ старое знакомство съ Александромъ Александровичемъ. Это уже былъ не шалунъ школьникъ въ дѣтской курточкѣ котораго я видѣлъ послѣдній разъ въ 1842. году. Это уже былъ мужчина, мужъ и наконецъ отецъ прекрасного дитяти. А сверхъ всего этого я встрѣтилъ внемъ простого вы-

сокоблагороднѣйшаго доброго человѣка. Черта характеризирующая семейство Сапожниковыхъ. Онъ, незнаю какъ надолго, оставляетъ Астрахань, и до Нижнего Новгорода предложилъ мнѣ каюту на абонированомъ имъ пароходѣ. Князь Пожарскій. Пятирублевый билетъ взятый мною, я возвратилъ въ контору пароходной компан и Меркурія; стѣмъ чтобы онъ былъ отданъ первому бѣдняку безденежнс. Капитанъ парохода Князь Пожарскій, Владимиръ васильевичъ Кишкинъ, распорядился такъ что вмѣсто одного бѣдняка помѣстилъ на Баржѣ пять бѣдняковъ. немогшихъ заплатить за мѣсто до Нижняго даже по цалковому. Черта практически благородная.

25 августа. Парохода Князь Пожарскій буфетчикъ Алексей Панфиловъ Пановъ, отъпущенникъ Г-на Крюкова.

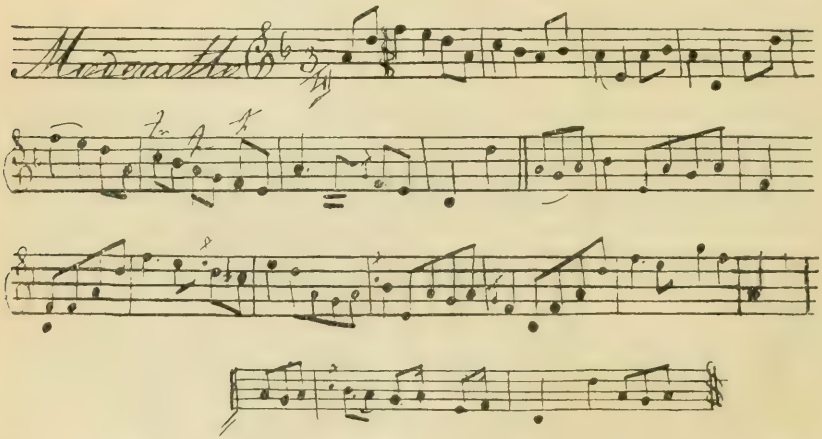

27 [августа]. Ночи лунные, тихіе, очаровательно поэтическіе ночи! *31*
Волга какъ безконечное зеркало, подернутая прозрачнимъ туманомъ мягко отражаетъ въ себѣ очаровательную блѣдную красавицу ночи и сонный обривистый берегъ уставленный групами темныхъ деревьевъ. Восхитительная сладко успокоительная декорація! И вся эта прелесть, вся эта зримая нѣмая гармонія оглашается тихими задушевными звуками скрипки. Три ночи сряду этотъ вольноотпущенный чудотворецъ безмездно возноситъ мою душу къ творцу вѣчной [красоты?] плѣнительными звуками своей лубошной скрепицы. Онъ говоритъ что на пароходѣ нельзя держать хорошій инструментъ, но и изъ этого не хорошого онъ извлек етъ волшебные звуки вособенности въ мазуркахъ Шопена. Я ни когда не наслушаюсь этихъ обще

славянскихъ, сердечно глубоко унылыхъ пѣсень. Благодарю тебя крепостной Паганини. Благодарю тебя мой случайный мой благородный, изъ твоей бѣдной скрипки вылетаютъ стоны поруганной крепостной души, и сливаются въ одинъ протяжный мрачный глубокій стонъ мил[л]іоновъ крепостныхъ душъ. Скороли долетятъ эти пронзительные вопли до твоего свинцового уха нашъ праведный неумолимый неублажимый Боже.

Подъ вліяніемъ скорбныхъ вопіющихъ звуковъ, этого бѣдного вольноотпущенника. пароходъ въ ночномъ погребальномъ покои, мнѣ представляется какимъ то огромнымъ глухо ревущимъ чудовищемъ, съ раскритой огромной пастью готовою проглотить помѣщиковъ - инквезиторовъ. Великій Фультонъ! и великій ватъ! Ваше молодое не поднямъ а почасамъ растущее дитя, въ скоромъ времени пожретъ кнуты престолы и короны, а дипломатами и помѣщиками только закуситъ, побалуется какъ школьникъ леденцомъ. То что начали во Франціи энцеклопедисты, то довершитъ на всей нашеи планетѣ ваше коло[с]сальное гениальное дитя. Мое пророчество несомнѣнно. Молю только мно[го]терпѣливаго Господа умалить малую часть своего бездушнаго терпѣнія. Молю его коснутся своимъ свинцовимъ ухомъ хоть одной полноты, этого душу раздирающаго вопля, вопля своихъ искренныхъ простосерде[ч]ныхъ молителей.

28 [*августа*]. Содня выхода парохода изъ Астрахани т. е. съ 22. августа, я не могу низачто, ни даже за свой журналъ, принятся акуратно какъ это было въ новопетровскомъ укрѣпленіи. Я все еще не могу, и не желаю освобождатся изъ подъ влиянія произведеннаго на меня въ Астрахани моими земляками.—И повторившаго это чудное вліяніе Александромъ Александровичемъ Сапожниковымъ, и всѣми сопут[с]твуючеми ему его родственниками и друзьями. || всѣ онѣ начиная съ хозяйки, (Нины *32.* александровны) и хозяина, всѣ онѣ такъ дружески просты, такъ внимательны, что я отъ избытка восторга незнаю что съ собою дѣлать, и разумѣется только бѣгаю взадъ и впередъ по палубѣ, какъ школьникъ вырвавшійся из школы. Теперъ только я сознаю отвратительное влияніе десятилѣтняго уничиженія. Теперъ только я вполнѣ чувствую какъ глубоко вомнѣ засѣла казарма со всѣми ея унизительными подробностями И такой быстрый и неожиданный контрастъ мнѣ не даетъ еще войти въ себя. Простое человѣческое обращеніе сомною теперъ мнѣ кажется чемъ то сверх[ъ]естественнымъ невѣроятнымъ.

Берега Волги отъ царицына и Дубовки, съ часу на часъ дѣлаются выше живописніе, очаровательніе. И я нездѣлалъ

еще ни одного очерка. Недосугъ. всѣ книги всѣхъ рускихъ журналовъ за текущій годъ, добрѣйшій Александръ александровичъ предложилъ къ моимъ услугамъ, и я только сегодня началъ читать Королеву Варвару Попова. И только началъ. А журналъ свой который въ эти дни долженъ бы былъ наполнятся такими очаровательными событіями, я совсѣмъ оставилъ. Извиняя себя невозможностью писать послучаю вздрагиванія палубы. О какъ бы я желалъ продлить это сладкое состояніе, это чувство животворного очаровательного бездѣйствія.

Я оставилъ знойную степъ въ китель, и туркменскомъ верблюжьемъ чапанѣ. въ Астраханѣ я думалъ только о пологѣ отъ комаровъ. А сѣверъ къ которому стремлю[ся] мнѣ и въ голову не приходилъ. И сегодни я могъ бы быть порядочно наказанъ за невниманіе къ бѣловласому Борею, естли бы не выручилъ меня Александръ Александровичъ. Впродолженіи ночи дулъ свѣжій Nордъ остъ. и къ утру здѣлалось порядочно холодно, такъ порядочно что не прочъ бы былъ и отъ тулупа. А у меня кромѣ кителя и помянутого чапана совершенно ничего не оказалось. Александръ Александровичъ спасибо ему предложилъ мнѣ свое теплое пальто, брюки и желетъ. Я съ благодарностію принялъ все это какъ даръ ниспосланный мнѣ свыше. И черезъ минуту явился на палубѣ преображеннымъ въ настоящаго Денди. Богъ да наградитъ тебя мой добрый Саша за это братски дружеское преображеніе!

29 [августа]. Берега Волги съ каждымъ часомъ дѣлаются выше и привлекатильніе. Я попробовалъ здѣлать очеркъ одного мѣста съ палубы парохода, но увы нѣтъ никакой возможности. Палуба дрожитъ и контуры береговъ быстро мѣняются. И я съ своимъ давнишнимъ новопетровскимъ предположеніемъ рисовать берега матушки Волги долженъ теперъ простится. 32. Сегодня съ полуночи и до восхода со[л]нца пароходъ грузился дровами около Камышена, и я едва успѣлъ здѣлать легинькій очеркъ камышенской пристани съ правимъ берегомъ волги дровъ взято до Саратова, и значитъ я ближе Саратова ничего нездѣлаю. Выше Камышена въ 60. верстахъ на правомъ берегу волги Боцманъ парохода пока[за]лъ мнѣ бугоръ Сеньки Разина. Это было нарасвѣтѣ, и я не могъ хорошо расмотрѣть этой замѣчательной но неживописной мѣстности. Историческіи бугоръ этотъ, я незнаю почему его называютъ бугромъ? онъ и на вершокъ не выше окружающе[й] его мѣстности. И естли бы лоцманъ мнѣ не указалъ его я незамѣтилбы этой ничтожной твердыни славнаго лыцаря Сеньки Разина. Этого Волжского Барона, и наконецъ пугала Московского Царя, и Пер-

сидского Шаха. Открытые большіе грабители испугались скрытого ночного воришки! Такъ бѣлоголового великана хищника Беркута пугаетъ иногда ничтожный нытопырь.

Самое плоское суздальское изображеніе прославленнаго предмета также интересно какъ и самое изящное произведеніе живописи. Сознавая эту истинну мнѣ еще досадніе что я не могъ здѣлать ниже слабого очерка съ этого весьма прославленнаго бугра. Сонце еще невсходило, а бугоръ оставался за нами верстахъ въ десяти, и [я] долженъ былъ довольствоватся небольшимъ фантастическимъ расказомъ несловоохотливаго лоцмана.

Волжскіе ловцы и вообще простой народъ вѣритъ что Сенька Разинъ живетъ досихъ поръ въ одномъ изъ приволжскихъ ущелій близъ своего бугра. И что (по словамъ лоцмана.) прошедшимъ лѣтомъ какіе то матрозы плывшіе изъ Казани останавливались у его бугра ходили въ ущелье, видѣли и разговаривали съ самимъ Семеномъ Степановичемъ Разинымъ. Весь онъ, сказывали матросы, оброс волосами словно звѣрь какой, а говоритъ почеловѣчьи. Онъ уже началъ было разказывать что то про свою судьбу, какъ насталъ полдень, и изъ пещеры выползъ змій и началъ сосать его за сер[д]це, а онъ такъ страшно застоналъ что матрозы отъ ужаса разбѣжались куда кто могъ. А зато его, приба[ви]лъ лоцманъ, еже денно змій за сер[д]це сосетъ что онъ проклятъ во всѣхъ соборахъ а прокля[тъ] онъ зато что убилъ Астраханъского архіерея Іосифа. А убилъ онъ его зато, что тотъ его волшебству сопротивлялся.

По словамъ того же раскажчика Разинъ небылъ разбойникомъ а онъ только на волгѣ брандвахту держалъ, и собиралъ пошлину съ Кораблей и роздавалъ ее неимущимъ людям[ъ.] Комунистъ выходитъ.

30 [августа]. Изъ уваженія къ именинику и принятому обычаю дарить именниниковъ, я сегодня подарилъ Александру Александровичу портретъ его Тещи Mme Козаченко. Портретъ здѣланъ въ одинъ сеансъ бѣлымъ и чернымъ карандашами довольно оляповато но нелешенъ экспре[с]сіи. Именинникъ пообыкновенію своему былъ веселъ и любезенъ а гости его, въ томъ числѣ и насъ Господи устрой, также охулки на руку не положили, и не церемонная милая гармонія царила на палубѣ Князя Пожарского. 33.

Въ вечеру отъ Саратовской пасажирки нѣкоей весьма любезной дами Татьяны Павловны Соколовской случайно узналъ я что N. N. Костомаровъ уѣхалъ заграницу. А мать его живетъ въ Саратовѣ. Я просилъ у нее адресъ Костомаровой и

31 [августа] Едва пароходъ успѣлъ остановится у Саратовской набережной какъ я уже былъ въ городѣ и поуказаніямъ обязательной Mme Соколовской я какъ по писаному безъ помощи дорого[го] извозщика нашелъ квартиру Татьяны Петровны Костомаровой. Добрая старушка она узнала меня поголосу, но взглянувше на меня усумнилась въ своей догадкѣ. Убѣдившесь же что это дѣйствительно я а не кто иной она привитала—какъ родного сына радостнымъ поцѣлуемъ и искренними слезами.

Пароходъ простоялъ въ Саратовской пристани до слѣдующаго утра. И я съ полудня до часу по полуночи провелъ у Татьяны Петровны, И Боже мой чего мы съ ней не вспомнили, о чемъ мы съ ней непереговорили. Она мнѣ показывала письма своего Николаши изъ заграницы, и лепестки фіялокъ присланные ей сыномъ въ одномъ изъ писемъ изъ Стокгольма отъ 30 мая. Это число напомнило намъ роковое 30 маія 1847. года и мы какъ дѣти заридали. Въ первомъ часу ночи я растался съ щастливѣйшею и благороднѣйшею матерью прекраснѣйшого сына.

1. Сентября—Петръ Ульяновъ Чекмаревъ.

Новый мѣсяцъ начался новимъ приятнійшимъ знакомствомъ. За полчаса до поднятія якоря явился въ Капитанской Каютѣ, и въ моемъ временномъ обиталищѣ, человѣкъ не красивой, но превлекательно-симпатической ‖ наружности. Послѣ мо- *332.*
нотонно произнесенного Петръ Ульяновъ Чекмаревъ, онъ сказалъ съ одушевленіемъ.—Марья Григорьевна Солонина, незнаемая вами ваша милая землячка и поклонница, поручила мнѣ передать вамъ ея сердечный сестринъ поцелуй и поздравить васъ съ вожделѣнной свободой. — И тутъ напечатлѣлъ на моей лысинѣ два полновѣсныхъ искренны[хъ] поцелуя одинъ за землячку а другой за себя и за Саратовскую братію. Долго я не могъ опомнится отъ этого нечаянного щастія, и прыйдя въ себя я вынулъ изъ моей бѣдной коморы какую то пѣсеньку и просилъ своего нового друга передать эту лепту моей милой сердечной землячкѣ. Вскорѣ начали подымать якорь и мы растались. давше другъ другу слово увидѣтся будущею зимой въ Петербургѣ.

2 [сентября]

Пятнадцать лѣтъ не измѣнили насъ.
Я прежній Сашка все, ты также все Тарасъ.
Александръ Сапожниковъ.

Сегодня въ 7. часовъ утра случайно собрались мы въ Капитанской Каютѣ и слово заслово изъ обыденного разговора перешли къ современной литературѣ и поэзіи. Послѣ недолгихъ

пересудовъ, я предложилъ А. А. Сапожникову прочесть Собачій пиръ изъ Барбье Бенедиктова. и онъ мастерски его прочиталъ. Послѣ прочтенія перевода былъ прочитанъ подлинникъ, и общимъ голосомъ рѣшили что переводъ выше подлинника. Бенедиктовъ, пѣвецъ кудрей и протчаго тому подобнаго, не переводитъ а возсоздаетъ Барбье. Непостижимо! Неужели со смертію этого огромного нашего Тормоза. какъ выразился Искандеръ. Поэты воскресли, обновились? другой причины я не знаю. По поводу Собачего пира. нашъ добрый милый Капитанъ Владимиръ васильевичъ Кишкинъ, досталъ изъ своей завѣтной портфели его же Бенедиктова Входъ Воспрещается. И съ чувствомъ поклонника роднои обновленной поэзіи прочиталъ намъ внимательнымъ слушателямъ. Потомъ прочиталъ его же На Новый 1857 годъ Я дивился и ушамъ не вѣрилъ. Много еще кое чего упруго свѣжого живого было прочитано нашимъ милымъ Капитаномъ. Но я все свое вниманіе и удивленіе сосредоточилъ на Бенедиктовѣ А протчее едва слушалъ. ||

И такъ у насъ сегодня изъ обыкновенной болтовни вышло 37.
необыкновенно эфектное литературное утро. Приятно было бы повторять подобную импровизацію. Взаключеніи этой поэтической сходки А. А. Сапожниковъ вдохновился и написалъ двустишіе граціозное и братски искреннее.

Ночью противъ города Волжска, (мѣсто центральной конторы дома Сапожниковыхъ.) пароходъ нанѣсколько часовъ остановился. А. А. сошелъ на берегъ и вскоромъ времени возвратился на пароходъ съ своимъ главнымъ управляющимъ Тихономъ Зинов[ь]евичемъ Эпифановимъ. Бѣлый съ чорными бровями свѣжій удивительно красивый старикъ. съ прекрасными манѣрами, и тѣни ненапоминающими руского купца. Онъ мнѣ живо напомнилъ своей изящной наружностію моего дядю Шевченка-Грыня.

3 [сентября]. Незабывайте любящаго васъ И. Явленскаго.

Ѣлъ, пилъ, спалъ. Воснѣ видѣлъ Орскую Крѣпость и корпусного ефрейтора Обручева, я такъ испугался этого гнусного ефрейтора что отъ страха про снулся, и долго не могъ прыйти въ себя отъ этого возмутительнаго сновидѣнія.

4 [сентября]. Впродолженіи ночи пароходъ грузился дровами противъ города Хвалынска. одно единственное мѣсто на берегах Волги напоминающее древнее названіе Каспійского моря. Поутру снявшесь съ якоря мы собрались въ Каютѣ нашего добраго Капитана, и послѣ недлинного прелюдія составилось у насъ опять литературно-поэтическое утро. Обязательный Владимиръ Васильевичъ прочиталъ намъ изъ своей завѣтной портфели,

нѣсколько животрепещущихъ стихотвореній неизвѣстныхъ авторовъ, и между протчимъ Кающуюся Россію Хомякова. Глубоко грустное это стихотвореніе я занесъ въ свой журналъ на память онашихъ утренныхъ бесѣдахъ на пароходѣ Князь Пожарскій.

Кающаяся Россія.

Неуклони сердце твое въ словеса лукавствія непщевати о грѣсѣхъ тьоихъ.

Тебя призвалъ на брань святую
Тебя Господь нашъ полюбилъ,
Тебѣ далъ силу роковую,
Да совершишъ ти волю злую
Слѣпыхъ, безумныхъ, буйныхъ силъ.

Вставай страна моя родная
За братьевъ Богъ тебя зоветъ.
Чрезъ волны гнѣвнаго Дуная
Туда гдѣ землю огибая
Шумятъ струи Эгейскихъ водъ.

Но помни, быть орудьемъ Бога
Земнымъ созданьямъ тяжело;
Своихъ рабовъ онъ судитъ строго,
А на тебѣ увы какъ много
Грѣховъ ужаснихъ налегло.

Въ судахъ черна неправдой чорной
И игомъ рабства клеймена,
Безбожной лести, лжи тлетворной
И лѣни мертвой и лозорной
И всякой мерзости полна!

И недостойная избранья
Ты избрана; Скорѣй омой
Себя водою покаянья,
Да громъ двойного наказанья
Негрянетъ надъ твоей главой.

Съ душой колѣнопрекло[не]нной
Съ главой лежащею въ пыли
Молись молитвою смиренной,
И раны Совѣсти растлѣнной
Елеемъ плача исцѣли.

И встань потомъ вѣрна призванью
И бросься въ пылъ кровавихъ сѣчъ
Борись за братьевъ крѣпкой бранью,
Держи сталь крѣпкой Божій дланью
Рази мечомъ, то Божій мечъ.

А. Хомяковъ

342.

5 [сентября]. Берега Волги болѣе и болѣе измѣняются принимаютъ видъ однообразныи и суровый. Плоскіе возвышенности правого бе-

рега покриты лѣсомъ большею частію дубовимъ. Кое гдѣ изрѣдка блестять бѣлые стволы березъ, и сѣрые матовые стволы осины. древесный листъ замѣтно желтѣетъ. Температура воздуха измѣняется, холодѣетъ. Какъ бы она меня незахватила врасплохъ. Сегодня былъ первый утренникъ. Ноги прозябли. Нужно будетъ въ Самарѣ купить коты и дубленый полушубокъ. Ничего нечитаю и нерисую. Рисовать недаетъ машина своимъ неугомоннымъ шумомъ и трепетаніемъ, а читать ненаглядные берега Волги. Во снѣ видѣлъ церковъ святыя Анны въ Вильнѣ || и въ этой церквѣ моляшуюся милую Дуню черно- 35.
бровую Гусиковскую. Это вѣрно вс[л]ѣдствіи чтенія Королевы Варвары Радзивилъ. Г. Поповъ историкъ нового и прекрасного стиля. Онъ кажется ученикъ Соловьева. Нужно будетъ прочитать Его въ рускомъ вѣстникѣ Турецкую войну при царѣ Ѳедорѣ Алексѣевичѣ. Мнѣ теперъ много нужно прочитать. Я совершено отсталъ отъ новой литературы. Какъ хороши Губер[н]скіе Очерки въ томъ числѣ и Мавра Кузьмовна Салтыкова, и какъ превосходно ихъ читаетъ Панченко (домашній медикъ Сапожникова,) безъ тѣни декламаціи. Мнѣ кажется что подобные глубоко грустные произведенія иначе и читать недолжно. Монотонное однообразное чтеніе сильнѣе рельефніе рисуетъ этихъ бездушныхъ, холодныхъ этихъ отвратительныхъ Гарпій. Я благоговѣю передъ Салтыковимъ. О Гоголь нашъ безсмертный Гоголь! Какою радостію возрадоваласябы благородная душа твоя увидя вокругъ себя такихъ гениальныхъ учениковъ своихъ. Други мои, искренніи мои! Пишите, подайте голосъ за эту бѣдную грязную опаскуженную чернь! за этого поруганнсго безсловесного смерда!

6 [сентября]. Въ 10. часовъ утра Князь Пожарскій бросилъ якорь у набережной города Самары. издали эта первой гильдіи отроковица весьма и даже весьма неживописна. Я вышелъ на берегъ и пошелъ взглянуть поближе на эту чопорную юную купчиху. и купить коты. На улицѣ попался мнѣ И. Явленскій, и мы сопча пустилися созерцать городъ. Ровный, гладкій, набѣленый, на фабриный, до тошноты однообразный городъ. Живой представитель царствованія неудобозабиваемого Николая Тормоза.

Какъ изъ любопитства, такъ и вслѣдствіи вопіющаго апетита, это случилося часу около второго, и мы велѣли извощику ѣхать къ самому лучшему трактиру въ городѣ, онъ и поѣхалъ. и привезъ насъ къ самому лучшему заведенію т. е. трактиру. едва вступили мы на лестницу сего заведенія, какъ оба въ одинъ голосъ проговорили, Здѣсь рускій духъ здѣсь русью пахнетъ. т. е. саломъ, гарью, и всевозможной мерзостью.

У насъ однакожъ хватило храбрости заказать себѣ котлѣты, но увы не хватило терпѣнія дождатся этихъ безконечныхъ котлетъ. Явленскій бросилъ половому полтинникъ ругнулъ манѣнька начто тотъ молча съ улыбкою поклонился, и мы вышли изъ заведенія. Огромнѣйшая хлѣбная пристань на Волгѣ, привол[ж]скій Новый Орлеанъ! и нѣтъ порядочного трактира. О русь!

Послѣ мнимаго завтрака мы поѣхали въ лавки въ лавкахъ, даже въ лавочкахъ не оказалось такого товару какой мнѣ былъ необходимъ (коты) и мы отправились на пароходъ.

Въ Капитанской каютѣ на полу увидѣлъ я измятый листокъ стараго знакомца руского инвалида, поднялъ его и отъ нѣчего дѣлать принялся читать фельетонъ, тамъ говорилось о китайскихъ инсургентахъ, и о томъ какую рѣчъ произнесъ Гонгъ, предводитель инсургентовъ, передъ штурмомъ Нанкина. Рѣчъ начинается такъ.—Богъ идетъ съ нами. Что же смогутъ противъ насъ демоны? Мандарины эти—жирный убойный скотъ, годный только въ жертву нашему небесному отцу, высочайшему владыкѣ, единому истинному Богу.—Скороли, во всеуслышаніе, можно будетъ сказать про рускихъ бояръ тоже самое?

Въ Самарѣ живетъ богатый купецъ Свѣтовъ. Глава секты Малакановъ. Правительство (кроткими мѣрами) заставляло его принять православіе, но онъ, несмотря на кроткіе мѣры, рѣшительно отказался отъ православія, и из[ъ]явилъ желаніе принять кальвинизмъ. На что однакожъ правительство не из[ъ]явило своего желанія, и оставило его въ покои, запретивъ ему и его сектѣ тор[г]овать. (одна изъ кроткихъ мѣръ.)

7 [*сентября*]. Въ 10. часовъ утра при свѣжемъ Nордѣ съ дождемъ и снѣгомъ мы оставили Самару. Отъ Самары въ верхъ начинаетъ подниматся лѣвый берегъ Волги, это плоская возвышенность Жегулевскихъ горъ. Черезъ два часа мы подошли къ воротамъ Жигулевскихъ горъ. Это ущелье сузившее волгу до одной версты, за горами какъ за рамой открилась намъ новая досели не виданная панорама изпятнанная темно синеми полосами это обитатель сѣвера сосновый лѣсъ. На первый планъ этой [панорамы] изъ за ущелья поросшаго чорнымъ лѣсомъ, высунулась обнажонная отдѣльная гора. Это царевъ Курганъ, народное преданіе говоритъ что петръ первый путешествуя по волгѣ, останавливался на этомъ мѣстѣ и в[с]ходилъ на эту гору, вслѣдствіи чего она и получила названіе царева Кургана.

Гора эта своею формою и величеною напомнила мнѣ такую же гору близъ Звенигородки Кіевской Губерніи въ селѣ Гудзивци. И Гудзивскую гору быть можетъ какой небудь по-

мазанникъ пройдоха освятилъ своимъ возшествіемъ, но земляки мои какъ то тупо сохраняютъ въ своей памяти подобные освященія. Онѣ (земляки мои.) чуть ли не догадываются, что естли царь взойдетъ на такую гору то вѣрно недаромъ, а упо-
вательно для того чтобы несытымъ окомъ окинуть окрестность на которой (естли онъ полководецъ.) сколько въ одинъ приемъ можно убить ¼ вѣрноподданныхъ. А естли онъ Боже со- *36.*
храни Агрономъ то это еще хуже, особенно естли окрестность окажется безплодною то онъ высочайше повелитъ ее здѣлать плодоносною, и тогда потомъ и кровью крѣпостного утучнится безплодный солончакъ. Земляки мои вѣрно небезпричины не освящаютъ своей памятью подобныхъ урочищъ.

Не могъ я дознатся на какомъ народномъ приданіи основываясь, покойный князь Воронцовъ назвалъ въ своихъ Мошнахъ гору обыкновенную Святославовою горою, съ которой будьто бы этотъ пьяный Варягъ разбойникъ любовался на свою шайку пѣнившую святый Днѣпръ своими разбойничими ладьями. Я думаю это просто фантазія сіятельной башки и ничего больше. Сіятельному англоману просто пожелалося украсить свой великолѣпный паркъ башнею въ родѣ маяка, вотъ онъ и соченилъ народное преданіе, приноровивъ его къ мѣстности, и оляповатую свою башню назвалъ, башнею Святослава. А Михайло Грабовскій, (не въ осудъ будь сказано) чуть чуть было документально не доказалъ народного преданія о Святославовой горѣ.

Капитанъ нашъ спасибо ему догадался сегодня изъ своей каюты ажуръ. здѣлать, посредствомъ кошомъ каюту-темницу. и учредилъ вней чугунную печъ, и я теперъ буквально нахожусь въ теплыхъ обьятіяхъ друга.

Вотъ тебѣ и Волжскіе комары которихъ я такъ боялся.

8 [сентября]. Утро ясное тихое съ морозцемъ. Лѣвый берегъ Волги отъ самого Царева кургана замѣтно понижается. и сегодня рано я его увидѣлъ такимъ точно какъ и до Самары. ровный, плоскій, однообразный. Правый берегъ попрежнему угрюмо возвышенъ и покритъ мѣлкимъ лѣсомъ. Естли бы и можно было рисовать, то совершенно рисовать нѣчего, кромѣ развѣ огромной расшивы стоящей на якорѣ посерединѣ волги какъ назеркалѣ.

Я расщитывалъ что казенные смотровые сапоги послужатъ мнѣ по крайней мѣрѣ до Москвы а они и до Симбирска недотянули измѣнили проклятые, то бишъ, казенные. Иванъ Никифоровичъ Явленскій замѣтилъ этотъ ущербъ въ моемъ весьма нещегольскомъ кустюмѣ, и предложилъ мнѣ свои сапоги, изъ числа запасныхъ, зачто я ему сердечно благодаренъ.

Сапоги его пришлись мнѣ по ногѣ и я теперъ щиголяю почти въ новыхъ сапогахъ въ добавокъ на высокихъ каблукахъ. Что мнѣ несовсѣмъ нравится, но дареному коню въ зубы несмо[тря]тъ.

9 [*сентября*]. Симбирскъ отъ видишъ
А недѣлю йдешъ.
Бурлацкая поговорка.

Съ восходомъ со[л]нца далеко, на пологой возвышенности упирающейся въ Волгу показался Симбирскъ т. е. нѣсколько бѣлыхъ пятнышекъ неопредѣленной формы. Матросъ вахтенный указывая мнѣ на бѣлинькіе пятнушки проговорилъ бурлацкую поговорку, которую я тутъ же и записалъ. Отъ Сенгилея до Симбирска 50. верстъ и это пространство мы прошли не впродолженіи недели но впродолженіи || битыхъ десяти *36в.* часовъ. Князь Пожарскій сегодня какъ то особенно медлинно двигался впередъ. А можетъ бить мнѣ это такъ показалось потому что Симбирскъ не сходилъ съ горизонта, въ которомъ мнѣ хотѣлося побывать за свѣтло взглянуть на монументъ Карамзина. Симбирскъ же вмѣсто того чтобы приблизится ко мнѣ, онъ увы! совершенно скрился за непроницаемой завѣсой сотканой изъ дождя и снѣга. Мерзость эта усиливалась, вечеръ быстро близился, и я терялъ надежду видѣть на мѣстѣ видѣть музу исторіи, которую я видѣлъ только въ [г]линѣ въ мастерско[й] незабвенного Ставасера. Чего я боялся то и случилось. Едва къ пяти часамъ Князь положилъ свой якорь у какой то досчатой пристани, протчая декорація была закрита дождемъ съ [с]нѣгомъ. Не смотря на все это я рѣшился выйти на берегъ. Черноземная моя родна[я] грязь по колѣна, и ни одного извощика. Промочивше въ лужи и грязи ноги я возвратился, нильзя сказать, благополучно на пароходъ.

Другой разъ я произжаю мимо Симбирска, и другой разъ не удается видѣть, мнѣ монументъ придворного историографа. Первый разъ въ 1847. меня провезъ фельтьегерь мимо Симбирска тогда было не до мунумента Карамзина. Тогда я едва успѣлъ пообѣдать въ какой то харчевни; или, вирнѣе сказать въ кабакѣ. Вомнѣ была (какъ я послѣ узналъ) икстренняя надобность въ Оренбургѣ, и потомуто фельтьегерь неудобозабываемаго Тормоза недремалъ. Онъ меня изъ Питера на осьмые сутки поставилъ въ Оренбургъ, убивше только одну почтовую лошадь на всемъ пространствѣ. Теперъ же въ 1857. году, вмѣсто экстренности ночъ и съ такими отвратительными вариаціями что глупо бы и думать о монументѣ Карамзина.

Послучаю двадцатиоднолѣтней супружеской жизни Кате-

рины Никифоровны Козаченко, за завтракомъ побороли мы двухъ великановъ, подъ именемъ пироги съ разними удивительними внутренностями, и поэтому то необыкновенному случаю обѣдали позд[н]о, ровно въ 7. часовъ и ровно в 7. часовъ положилъ рядомъ съ Княземъ якорь пароходъ Сусанинъ. Капитанъ Сусанина Яковъ Осиповичъ Возницынъ, былъ приглашенъ самимъ хозяиномъ къ обѣду. По случаю неудачи видѣть Симбирскъ и монументъ Карамзина, у меня родился и быстро выросъ, великолѣпный проектъ. За обѣдомъ напится пьянымъ. Но увы, этотъ великолѣпный проектъ удался только въ половину.

Послѣ обѣда зашли мы въ капитанскую свѣтелку, (такъ называютъ волжскіе плаватели (матрозы) напалубную капитанскую каюту.) и принялися за чай. Между протчими интересными разговорами за чаемъ, Возницынъ сказалъ что онъ послѣ закритія Волжской навигаціи ѣдитъ въ свое помѣстье (Тверской Губерніи). По случаю освобожденія крепостныхъ крестьянъ. Онъ, хотя и либералъ, но какъ самъ помѣщикъ, проговорилъ эту великольпную новость весьма не судовольствіемъ. Замѣтя сіе филантропическое чувство въ помѣщикѣ Тверской Губерніи, я почелъ лишнимъ завести разговоръ съ помѣщикомъ о столь щекотливомъ для него предметѣ. И не раздѣливъ восторга пробужден[н]аго этой великой новостью я закутался въ свой чапанъ и заснулъ сномъ праведника.

Въ 6. часовъ вечера приходилъ къ капитану нашему нѣкій геръ Ренинкапфъ. агентъ Компаніи фирмы Меркурій. Пошлая, лакейсконѣмецкая [физіономія]. И ничего больше! а между протчимъ эта придворно лакейская физиономія принадлежитъ Статскому Совѣтнику и предсидателю какойто палаты, чуть ли не казенной!

10 [*сентября*]. Вчерашній мой великолѣпный вполовину удавшійся проэктъ, сегодня, и то уже слава богу только вечеромъ удался, и удался съ мельчайшими подробностями, съ головной болью и протчимъ тому подобнымъ. *37.*

11 [*сентября*]. Такъ какъ отъ глумленія пьянственнаго у Тараса колеблется десница и просяй шуйцу — но и оная въ твердости своей поколебася (тожъ отъ глум[л]енія тогожъ пагубнаго пьянства), вслѣдствіе чего изъ состраданія и любви къ немощному пріемлю трудъ описать день изчезающій изъ памяти ослабѣвающей. дабы оный былъ нѣкіимъ предрѣченіемъ таковыхъ же будущихъ и столпомъ яко бы мудрости (пропадающимъ во мракѣ для человѣчества—небывъ изречено литерами) мудрости, говорю, прошедшаго. Историкъ—вѣщаетъ одну истину и вотъ она сицевая:

„Ворясь сострастьми обуревающими—и по совѣту великаго наставника—„не иде на совѣтъ нечестивыхъ—и на пути грѣшныхъ не стать блаженъ убо"—и совлекая вѣтхаго человѣка—Тарасъ имкъ, воору жася духомъ смиренія, и удаливыйся во мракъ думы своея—регива бо есть за чело *37.*

вѣчество—во единъ вечеръ,—былъ причастенъ уже крещенію духомъ по смыслу Св. Писанія „окрестивыйся водою и духомъ—спасенъ будетъ“ вкусивъ по первому крещеніе водою (въ зловоніи же и омерзеніи непотребнаго человѣчества — водкою сугубо прозываемое),—былъ оный Тарасъ зело подходящъ по духу Св. Еванг.—пропитанъ бѣ зело: не остановился на полупути спасенія, глаголивый „Елицы во Христа крестистися—во Христа облекостеся“. Не возмогивый—по тлѣнію и немощи телѣснѣ—достичи сего крайняго предѣла идеже ангелы уподобляется.—Тарасъ зашелъ таки далеко уподобясь—тому богопріятному состоянію—коимъ не всѣ Сыны Божіи награждаются—иже на языцѣ—порока и лжи тлетворной—м у х о ю зовется. И бѣ свирѣпъ въ семъ положеніи—не давая сомкнуть мнѣ зеницы въ ночи—часа одного—и вѣщая неподобныя изреки—грѣховному міру сему—изрыгая ему проклятія—выступая съ постели своей босъ и въ единомъ рубище—яко Моисей преображенный иже бѣ писанъ рукою Брюно, выступающимъ съ облакъ къ повер[г]шемуся во прахъ Изралтянину жертвоприносящему Тельцу злату. Въ той веси былъ человѣкъ нѣкій—сего изліянія убояхуся—шубкой закрыся—и тутъ же яко мельчайшійся инфузорій легкимъ сномъ забывся.—Тутъ слѣдуетъ пробѣлъ—ибо Тарасъ имѣлъ свидѣтелемъ своего величія и торжества немудраго нѣкоего мужа—мала, неразумна и на языкѣ тогожъ злорѣчія к о ч е г а р о м ъ зовомаго, кой бѣ тихъ и тупомысленъ на дифирамбы невозмутимаго Тараса.—В. Кишкинъ. 38.

Р. S. Далѣе не жди тожъ отъ Тараса, о! бѣдное имъ любимое человѣчество! никакого толку и большаго величія, и мудраго слова ибо— опохмѣлившійся яко нѣкій аристократъ (по писанію крестивыйся водкою); опохмѣленіе не малое и деликатности непослѣдней водка вишневая счетомъ пять (а онъ говоритъ 4 нехай такъ буде) при оной цыбуль и соленыхъ огурцовъ веліе множество. 382.

12 [*сентября*]. Погода отвратительная. Князь Пожарскій и Сусанинъ положилъ на ночъ якорь въ Спаскомъ затонѣ. Это зимняя стоянка пароходовъ Меркуриевской Компаніи. Здѣсь устроены мастерскіе, квартиры для капитановъ помѣщеніе для мастеровыхъ, школа, и кабакъ. Мѣстность прекрасная окруженная молодыми дубовими рощами. и не смотря на холодную погоду въ рощахъ сохранилася свѣжая зелень и нѣкоторые цвѣты, изъ которихъ я набралъ маленькій букетъ, и какъ истинный Терсисъ Посошковъ преподнесъ его милѣшей баронес[с]ѣ Медемъ, одной изъ пасажирокъ Князя Пожарского, и женѣ одного изъ капитановъ Меркуриевской Компаніи. Милая привлекательная женщина.

Утро ясное съ морозомъ до пяти градусовъ. Къ двѣнадцати часамъ дня погода по вчерашнему измѣнилась въ перемижающій дождь съ снѣгомъ. Князь Пожарскій благополучно перешолъ Красновидовскій перекатъ (мѣли.) и въ одинадцать часовъ вечера положилъ якорь въ десяти верстахъ отъ Казани.

13 [*сентября*]. Казань городокъ
Москвы уголокъ.

Эту поговорку слышалъ я въ первый разъ въ 1847. году на почтовой станціи въ Симбирской Губерніи, когда препро-

вождался я на фельтьегерѣ въ Оренбургъ. Какойто упитанный Симбирскій степнякъ описывая моему препроводителю великолѣпіе города Казани замкнулъ свое описаніе этою ловкою поговоркою. Сегодня поутру увидѣлъ я издали Казань и давно слишанная поговорка сама собою вспомнилась и невольно проговорилась. Едва пароходъ успѣлъ положить якорь какъ я выс[к]очилъ на берегъ помѣстился за четвертакъ въ татарской телѣжкѣ и пустился въ городъ. Какъ издали такъ и вблизи такъ и внутри Казань чрезвичайно живо напоминаетъ собою уголокъ Москвы начиная съ церквей колоколень, до саекъ и калачей. вездѣ на каждомъ шагу видишъ влияніе бѣлокаменной Москвы. Даже башня Сумбеки, несомнѣнный памятникъ временъ татарскихъ, показалась мнѣ единоутробною сестрою Сухаревой башни. Большая улица, (конечно Московская.) ведущая въ Кремль смахиваетъ на невскій проспектъ своею чопорностью и торцовой мостовою. улица эта начинается великолѣпнымъ зданіемъ университета, украшенного грандиозными тремя іоническими портиками. Жаль что этому прекрасному зданію недостаетъ площади, оно бы много выиграло, и монументъ пѣвца Екатерины некрасовался бы надворѣ въ миніатюрномъ полисадникѣ меланхолически созерцаемый рудою коровою. 39.

Полюбовавшись, вмѣстѣ съ рудою коровою статуею сплетателя торжественныхъ одъ и иной гнусной лести, я проходя черезъ дворъ встрѣтилъ студента съ порядочно синимъ подбородкомъ. почему и заключилъ что онъ не новичокъ въ зѣшней аудиторіи. На этомъ основаніи я обратился къ нему съ вопросомъ, не помнитъ ли онъ Посяду и Андруского, переведенныхъ въ 1847. году изъ Кіевского Университета въ Казанскій. Онъ сказалъ что не помнитъ и совѣтовалъ мнѣ обратится къ старому сторожу Игнатьеву. Я вѣжливо поблагодарилъ его за наставленіе, но не находя нужнымъ примѣнить къ дѣлу это милое наставленіе я вышелъ на улицу. Выйдя на улицу я услышалъ глугой шумъ барабана и увидѣлъ густую толпу народа провожавшаго на казнь преступника. Чтобы не встрѣтить эту гнусную процесію, я своротилъ въ переулокъ, и въ числѣ бѣгущихъ смотрѣть эту процессію я увидѣлъ молодую дѣвушку съ шарманкою за плечами, и ободранного мальчика съ тамбуриномъ врукахъ. Мнѣ сдѣлалось не грустно а какъ то особенно скверно, и я опять взялъ за четвертакъ татарскую тележку и возвратился на пароходъ.

Возвращаясь на пароходъ я увидѣлъ съ правой стороны отъ дороги памятникъ воздвигнутый надъ костями убитыхъ при взятіи Казани царемъ Иваномъ лютымъ. Это усѣченная пирамида съ портиками поставленная будто бы на томъ са-

момъ мѣстѣ гдѣ стоялъ шатеръ царя лютого. Печальный памятникъ.

11 [*сентября*]. По случаю принятія нового груза, пароходъ нашъ просто[я]лъ до 11. часовъ утра у Казанского берега. Пользуясь этимъ рѣдкимъ случаемъ и хотя пасмурною, но не мокрою погодою я вышелъ наберегъ и здѣлалъ два абриса, общій видъ Казани, и видъ на Волгу противъ Казани и села Услонъ. Возвращаясь на пароходъ купилъ я у смазливой перекупки, соленого отварено[го] ляща. И прыйдя на пароходъ задалъ себѣ настоящій плибейскій пиръ. Кромѣ ляща и новопетровской ветчины, заключилъ я свой пиръ голо́вкой чесноку || съ чорнымъ 399
хлѣбомъ, и провонялъ нетолько капитанскую свителку всего Князя Пожарского. Сопутни[ки] мои бѣгали отъ меня какъ чортъ отъ ладону. Одна только милая хозяйка, и добрѣйшая ея мамаша Катерина Никифоровна Козаченко нашли что чеснокъ хотя и воняетъ но не такъ несносно чтобы при встрѣчѣ сомною необходимо было закривать носъ. и еще более. чтобы доказать имъ господамъ не любящимъ чесноку, что чеснокъ вещъ не только не противная но даже приятная. обѣщалися заказать обѣдъ съ чеснокомъ, и обкормить хулителей. Милѣйшая Катерина Никифоровна.

Противъ города Свияжска прошли благополучно Васильевскій перекатъ (мѣль) и встрѣтили пароходъ А д а ш е в ъ Меркуриевской же компаніи. Онъ буксируетъ двѣ баржи съ дровами и одну изъ нихъ посадилъ на мѣль. Князь Пожарскій попытался было стащить ее съ мѣли но безуспѣшно. И пройдя нѣсколько верстъ впередъ положилъ якорь на ночъ, изопасенія сѣсть на Вязовской перекатѣ. Выше устья Камы Волга замѣтно сдѣлалась уже и мѣльче.

13 [*сентября*]. Проспалъ я ровно до девяти часовъ утра, Надо думать что это случилось сомною подъ глухой шумъ Князя Пожарского, потому что сомною этого прежде не случалося, ни даже подъ нетрезвую руку. Это надиво долгое спаніе заключилось отвратительнымъ сновѣденіемъ. Будьто бы Дубельтъ съ своими помощниками, Поповъ и Дестремъ. въ своемъ уютномъ кабинетѣ передъ пылающимъ каминомъ, меня тщетно навращалъ на путь истинный, грозилъ пыткой, и взаключеніи плюнулъ и назвалъ меня извергомъ рода человѣческого. Едва успѣлъ онъ произнести этотъ милыи эпитетъ. какъ явился въ полномъ мундирѣ капитанъ Косеревъ, и здѣлалъ мнѣ почти палочный выговоръ за то что я опоздалъ на ученье. Тѣмъ и кончилось это позорное сновидѣніе. Меня разбудилъ громъ падающаго якоря т. е. цѣпи передъ Ураковскимъ перекатомъ.

Пользуясь сей непродолжительной стоянкой, и продолжительнымъ тихимъ переходомъ черезъ сей Ураковскій перекатъ. я нарисовалъ бѣлымъ и чорнымъ карандашомъ, довольно удачно портретъ Михайла Петровича Комаровского. Будущаго Капитана будущаго парохода А. Сапожникова. За то что онъ подарилъ мнѣ свои бархотные теплые сапоги.

Въ 10. часовъ вечера Князь Пожарскій положилъ якорь передъ Гремячевскимъ перекатомъ.

Заужиномъ Нина Александровна наивно расказывала Содержаніе Донъ Жуана Байрона, который она прочитала надняхъ въ француз[с]комъ переводѣ. И еще милѣе и наивние просила своего мужа учить ее англинскому языку.

16 [сентября].

Собачій пиръ.

(Изъ Барбье)

Когда взошла заря и страшный день багровый,
Народный день насталъ;
Когда гудѣлъ набатъ и крупный дождь свинцовый
По улицамъ хлесталъ,
Когда Парижъ взрѣвѣлъ, Когда народъ воспрянулъ
И Малый сталъ великъ, ||
Когда, въ отвѣтъ на гулъ старинныхъ пушекъ грянулъ *40.*
Свободы звучный кликъ!
Конечно не было тамъ [видно] ловко сшитыхъ
Мундировъ нашихъ дней;
Тамъ дѣйствовалъ напоръ лохмотьямн прикритый
Запачканныхъ людей,
Чернь грязною рукой тамъ ружья заряжала
И закопченымъ ртомъ
Въ пороховомъ дыму, тамъ сволочъ восклицала
Е—на мать умремъ!

А эти баловни въ натянутыхъ перчаткахъ
Съ батистовимъ бельемъ
Женоподобные, въ корсетахъ на подкладкахъ,
Тамъ былиль подружьемъ?
Нѣтъ! ихъ тамъ не было, когда все низвергая,
И сквозь картечъ етремясь;
Та чернь великая и сволочъ та святая
Къ безсмертію неслась!
А тѣ господчики, боясь громовъ и блеску
И слыша грозный ревъ,
Дрожали гдѣнебудь въ дали зазанавѣской
На корточки присѣвъ!

Ихъ не было въ виду ихъ не было въ поминѣ
При общей свалкѣ тамъ.
Затѣмъ что видите ль? свобода не графиня,
И не изъ модныхъ дамъ.
Которая нося на истощенномъ ликѣ
Румянъ карминныхъ слой,

Готова въ обморокъ при первомъ палать крикѣ,
Подъ первою пальбой.
Свобода женщина съ упругой, мощной грудью;
Съ загаромъ на щекѣ,

17 [сентября]. Вчера мнѣ ничто неудалось. Поутру началъ рисовать портретъ Е. А. Панченка домашняго медика А. Сапожникова. Неуспѣлъ здѣлать контуры, какъ позвали завтракать. Послѣ завтрака пошелъ я въ Капитанскую Свѣтелку съ твердымъ намѣреніемъ продолжать начатый портретъ, какъ началъ открываться изъ за горы городъ Чебоксары Ничтожный, но картинный городокъ. Естли не больше, такъ по крайней мѣрѣ на половину будетъ внемъ домовъ и церквей. И все старинно[й] Московской архитектуры. Для кого и для чего онѣ построины? Для Чувашей? Нѣтъ для православія. Главный узелъ московской старой внутренней политики, православіе. Неудобозабываемый Тормозъ поглупости своей хотѣлъ затянуть этотъ ослабѣвшій узелъ, и перетянулъ. онъ теперъ на одномъ волоскѣ держится .

Когда скрилися отъ насъ живописные грязные Чебоксары, я снова принялся за портретъ. Но принялся вяло, неохотно. Принялся для того чтобы его кончить и кончилъ, разумѣется скверно.

Отъ этой первой неудачи я съ досады легъ спать; и проспалъ прекрасный видъ села Ильинского. Въ вечеру когда Князь Пожарскій положилъ на ночъ якорь, и все успокоилось, я чтобы хоть чемъ небудь вознаградить двѣ неудачи, принялся переписывать Собачій Пиръ, какъ вошелъ въ свителку А. С. съ К. и П. и ни съ сего ни съ того составился у насъ литературный вечеръ. Капитанъ нашъ вытащилъ изъ подъ спуда Полярную Звѣзду 1824 года и прекрасно прочиталъ намъ отривки изъ поэми Наливайко. А Сапожниковъ отривки изъ поэми Войнаровскій. Потомъ А. А. пригласилъ насъ ужинать. И какъ это случилося въ 12 часовъ, то заужиномъ оказалась именинница а именно бабушка Любовъ Григорьевна Явленская. Поздравили. И неодинъ, и недва, а три раза поздравили. Потомъ начали отсутствующихъ име[ни]ницъ поздравлять, и я таки порядкомъ напоздравлялся. *40₂.*

Несмотря на послѣднее вчерашнее событіе, я сегодня проснулся рано, и какъ нивчомъ не бывало принялся за свой журналъ, и пока братія еще въ об[ъ]ятіяхъ морфея буду продолжать Собачій Пиръ до новой перепоики.

Съ зажженымъ фитилемъ, приложеннымъ къ орудью
Въ дымящейся рукѣ!
Свобода—женщина съ широкимъ гордымъ шагомъ,
Со взоромъ огневимъ,

Подъ гордо вьющимся по вѣтру краснымъ флагомъ,
Подъ дымомъ боевимъ; —
И голосъ у нее неженственный сопрано:
Ни жерлъ чугунный рядъ,
Ни мѣдь (звонъ) колоколовъ, ни палка барабана
Его не заглушитъ!
Свобода женщина, но въ сладострастьи щедромъ,
Избранникамъ своимъ вѣрна,
Могучихъ лишъ однихъ къ своимъ приемлетъ нѣдрамъ
Могучая жена.
Ей нравится плебей, окрѣпнувшій въ проклятьяхъ,
А не гнилая знать,
И, въ свѣжей кровию дымящихся обьятьяхъ
Ей любо трепетать.

—

Когда то ярая, какъ бѣшенная дѣва,
Явилась вдругъ она,
Готовая дать плодъ отъ дѣвственного чрева
Грядущая жена.
И гордо въ даль она, прикликахъ иступленья
Свой совершая ходъ,
И цѣлые пять лѣтъ горячкой вожделѣнья
Сжигала свой народъ!
А послѣ кинулась вдругъ къ палкамъ, къ барабану,
И маркитанткой въ станъ,
Къ двадцатилѣтнему явилась капитану:
„Здорово Капитанъ!“ ||
Да,—это все она! она съ отрадной рѣчью *41.*
Являлась намъ въ стѣнахъ,
Избитыхъ ядрами, изпятнанныхъ картечью,
Съ улыбкой наустахъ;
Она! огонь въ глазахъ, въ ланитахъ жизни краска,
Дыханье горячо,
Лохмотья; нищета, трехцвѣтная повязка
Чрезъ голое плечо!
Она! Въ трехдневный срокъ французовъ жребій вынутъ!
Она! Бѣнецъ долой!
Измята армія; тронъ скомканъ, опрокинутъ
Кремнемъ изъ мостовой!

—

И что же? О позоръ! Парижъ столь благородный
Въ кипѣньи гнѣвныхъ силъ,
Парижъ, гдѣ нѣкогда великій выхрь народный
Власть львиную сломилъ,—
Парижъ, который весь гробницами уставленъ
Величій всѣхъ временъ!
Парижъ, гдѣ камень стѣнъ пальбою продыравленъ,
Какъ рубище знаменъ!
Парижъ, от[ъ]явленный сынъ хартій, прокламацій,
Отъ головы до ногъ.
Обвитый лаврами, апостолъ въ дѣлѣ націй,
Народовъ полубогъ!
Парижъ, что нѣкогда какъ свѣтлый куполъ храма
Всемирного блесталъ,
Сталъ нынѣ скопищемъ нечистоты и срама,
Помойной ямой сталъ,

Вертепомъ подлыхъ душъ, мѣстъ ищущихъ въ лакеи
Паркетныхъ шаркуновъ,
Просящихъ нищенски для рабской ихъ ливреи
Мишурныхъ галуновъ;
Бродягъ которые рвутъ францію на части,
И сквозь плевки, толчки,
Визжа, зубами рвутъ издохшей тронной власти
Кровавые клочки!

Такъ вепрь израненный, сраженный смертнымъ боемъ,
Чуть дышетъ въ злой тоскѣ,
Покритый язвами, палимый со[л]нца зноемъ.
Простертый на пѣскѣ;
Кровавые глаза померкли; обезсиленъ
Могучій звѣрь поникъ;
Отверзтый зѣвъ его шепучей пѣной взмылинъ
И высунутъ языкъ...
Вдругъ рогъ охотничій пустыннаго простора
Всю площадь огласилъ,
И спущенныхъ собакъ неистовая свора
Со всѣхъ рванулась силъ!
Завыли жадные! послѣдній песъ дворовый
Оскалилъ острый зубъ,
И съ визгомъ кинулся на пиръ ему готовый
На неподвижный трупъ!
Борзые, гончіе, лягавые, бульдоги;
Пойдемъ! и всѣ пошли:
„Нѣтъ вепря короля! Возвеселитесь Боги!
Собаки Короли! ||
Пойдемъ! Свободны мы! насъ неудержатъ сѣтью, *41²*
„Веревкой нескрутятъ!
„Суровый сторожъ насъ не приударитъ плетью,
„Не крикнетъ: песъ, назадъ!
„Затѣ щелчки, толчки хоть мертвому отплатимъ!
„Коль не въ кровавый сокъ
„Запустимъ морду мы, такъ надали ухватимъ
„Хоть нищенскій кусокъ!
„Пойдемъ!“ И начали изъ всей собачей злости,
Трудится что есть силъ;
Тотъ песъ щитины клокъ, а тотъ кровавой кости
Обгризокъ ухватилъ,
И радъ бѣжить домой, вертя хвостомъ мохнатымъ
Чадолюбивый песъ
Ревнивой сукѣ въ даръ и въ кормъ своимъ щинятамъ
Хоть чтонебудь принесъ.
И бросивъ изъ своей окровавленной пасти
Добычу, говоритъ:
„Вотъ, ѣште! эта кость—уривокъ царской власти!
„Пируйте! Вепрь убитъ.

Бенедиктовъ.

---

13 [сентября]. Вчера праздновали именины милѣйшей бабушки Любовъ Григорьевны Явленской. Сегодня празднуемъ день рожденія ея милѣйшого внучка А. А. Сапожникова. А пока еще негрозитъ завтракъ, то я по вчерашнему воспользуюся безмя-

Нѣтежнымъ утромъ и перепишу еще одно стихотвореніе изъ завѣтной портфели нашого обязательнѣйшаго капитана.

Рускому народу.

1854. года.

— Меня поставилъ богъ надъ рускою землею—
Сказалъ намъ рускій царь.
— Воимя Божіе склонитесь предомною,
Мой тронъ его олтарь!
Для рускихъ ненужны заботы гражданина,
Я думаю за васъ!
Усните. Сторожитъ глазъ царскій властелина
Росію всякій часъ.
Мой умъ васъ сторожитъ отъ чуждыхъ нападеній,
Отъ внутренняго зла,
Пусть ваща жизнь течетъ вдали заботъ въ смиреньи.
Спокойна и свѣтла!
Совѣты не нужны помазаннику Бога,
Мнѣ Богъ даетъ совѣтъ.
Гордитесь рускіе быть царскими рабами,
Законъ вашъ—мысль моя!
Отечество вамъ—флагъ надъ гордыми дворцами
Росія—это я. —
Мы долго вѣрили въ грязи восточной лѣни,
И мѣлкой суеты,
Покорно цаловалъ, рядъ рускихъ поколѣній,
Прахъ царственной пяты;
Бездѣйствіе ума надъ нами тягстѣло
За грудами бумагъ,
За перепискою мы забывали дѣло
Въ присутственныхъ мѣстахъ. ‖
Въ азщиту воровства въ защиту нерадѣнья *42.*
Мы ставили законъ;
Подъ буквою скрывались преступленья
Но пунктъ былъ соблюденъ;
Своимъ директорамъ, министрамъ мы служили
Россію позабывъ,
Предъ нимы ползали чиновъ у нихъ просили.
Крестовъ наперерывъ.
И стало воровство намъ дѣломъ обыденнымъ,
Кто могъ схватить тотъ бралъ,
И тотъ межъ нами былъ всѣхъ боліе почтенный,
Кто боліе укралъ.
Разводъ опредѣлялъ познанье генерала—
Глупъ онъ естли уменъ,
Церемоніальный маршъ, и выправка рѣшала
Чего достоинъ онъ.
Бригадный командиръ былъ лучшій губернаторъ,
Отличный инженеръ, правдивійшій сенаторъ,
Честнѣйшій человѣкъ;
Начальникъ низшии права не признавая
Былъ деспотъ полубогъ;
Безсмысленный сатрапъ былъ царскій бичъ для края
Губилъ вредилъ гдѣ могъ;

Сталъ конюхъ цензоромъ—шутъ царскій адмираломъ
Клейнмихель графомъ сталъ!
Росія отдана въ аренду обирапамъ..
Чтожъ рускій? Рускій спалъ...
Крехтя несъ мужичокъ какъ прежде господину
Прадѣдовскій оброкъ.
Крехтя помѣщикъ несъ вторую половину
Имѣнія въ залогъ,
Крехтя попрежнему дань рускіе платили
Подъячимъ и властямъ;
Качали головой, шептались, говорили,
Что это стыдъ и страмъ,
Что правды нѣтъ въ судѣ, что тратятъ милiоны,
—Росіи кровъ и потъ,—
На путешеств я, кіоски, павильёны,
Что плохо всё идётъ.
Потомъ за ералашъ садились по полтинѣ,
Косясь по сторонамъ;
Рашели хлопали, бранили Фреццолини,
Лорнировали дамъ,
И низко кланялись продажному вельможѣ
Отечества сыны!
Иль удалялись въ глушь прадѣдовскихъ имѣній
Въ бездѣйствіи жирѣть ||
Мечтать о пирогѣ, бесѣдовать о сѣнѣ, *42 г.*
Животнымъ умереть
А если кто нибудь средь общей летаргіи
Мечтою увлеченъ,
Ихъ призывалъ на брань, за правду и Россію,
Какъ былъ бѣднякъ смѣшонъ!
Какъ ловко надъ его безумьемъ издѣвался
Чиновный фарисей;
Какъ быстро отъ него блѣднѣя отрекался
Вчерашній кругъ друзей!
И подъ анафемой общественнаго мнѣнія
Средь смрада рудниковъ,
Онъ узнавалъ, что грѣхъ прервать оцѣпененья
Тяжолый сонъ рабовъ.
И онъ былъ позабытъ; порой лишь о безумцѣ
Шептали здѣсь и тамъ:
„Быть можетъ онъ и правъ,.. да, жалко вольнодумца,
Но что за дѣло намъ?“

Спасибо Ивану Никифоровичу Явленскому за то. что онъ отказался отъ завтрака и помогъ мнѣ кончить превосходное прелюдіе къ превосходнѣйшему стихотворенію. которое я, естли Богъ поможетъ перепишу завтра.

19 [сентября].

Нехвалися идучи на рать,
А хвалися идучи съ рати.

Вчера вечеромъ путешественники и путешественницы сыграли попослѣдней пулькѣ преферанса въ каютъ-компаніи К. Пожарского. росщиталися и росплатилися до денежки за

всѣ пульки сигран ныя впродолженіи рейса. т. е. отъ 22 августа. Покончивше эту статью, сѣли заужинъ, приготовленный изъ послѣдней провизіи. Поужинали, разумѣется въ послѣдній разъ въ каютъ-компаніи. Выпили послѣдній хересъ, мадеру, и кажется шампанское. составили проэктъ завтрѣшняго обѣда въ Нижнемъ Новѣградѣ и разошлися спать. Хорошо. Съ расвѣтомъ К. Пожарскій поднялъ якорь свиснулъ, фыркнулъ и весело захлопалъ своими огромными колесами. Хорошо. Берега быстро мѣняютъ свои контуры. Пролетаемъ мы мимо красивого помѣстоположенію села Зименки помѣщика Дадьянова. И замѣчательнаго по слѣдующему произшествію. Прошедшаго лѣта, когда поспѣло жито и пшеница, мужичковъ выгнали жать, а онѣ чтобы покончить барщину за одинъ разъ зажгли его совсѣхъ концовъ при благополучномъ вѣтрѣ. Жаль что яровое не поспѣло, а то и его бы за одинъ разъ покончили бы. Отрадное произшествіе. Такъ вотъ летимъ мы во весь духъ мимо этого замѣчательного села. Какъ вдругъ лѣвое колесо перестало вертѣтся и изъ К. Пожарского — Дельфина здѣлалась черепаха. Что случилось? раздался общій голосъ. Шатунъ лопнулъ! раздался въ отвѣтъ одинокій голосъ машиниста. Я смикнулъ что прежде вечера мы не будемъ въ Нижнемъ Новградѣ т. е. прежде вечера небудемъ обѣдать, смикнувше дѣломъ я пошолъ въ капитанскую свителку, випилъ добрую чару лимоновки закусилъ остаткомъ Новопетровской витчины, взялъ какую то газету легъ да и заснулъ себѣ съ Богомъ. Просыпаюсь, а нашъ К. Пожарскій стоитъ себѣ, тоже съ Богомъ на Телячьемъ бродѣ. Собачій бродъ кое какъ переползъ а Телячій не вмоготу стало. Что дѣлать? Паузится. т. е. перегружатся. Пауза эта длится до сихъ поръ. т. е. до первого часу ночи. А путешественницы и путешественники пробавляются натощахъ въ ералашъ въ ожиданіи Нижегородского обѣда. 43.

20 [*сентября*]. Пауза продолжалась за полночъ. Съ расвѣтомъ К. Пожарскій поднялъ якорь, и какъ подстреленый орелъ захлопалъ однимъ колесомъ своимъ. Взошло со[л]нце и освѣтило очаровательные окрестности Нижнего Новограда. Я хотѣлъ было хоть что небудь начертить, но увы дрожаніе палубы при одномъ колисѣ еще ощутительніе, а сѣрые сырые тучки незамедлили закрить животворяще[е] свѣтило и задернуть прозрачнымъ сѣрымъ туманомъ живую декорацію. Декорація о[тъ] тумана здѣлалася еще очаровательніе но рисовать ее рѣшительно невозможно, тучки небесные, вѣчные странницы, пустили изъ себя такую мерзость. что я укрился въ капитанскую свѣтелку и принялся за свои чувалы (торбы). ||

1 Въ одинадцать часовъ утра К. Пожарскій положилъ *432.*
якорь противъ Нижняго-Новогорода. Тучки разошлися и солнышко привѣтливо освѣтило городъ и его прекрасные окрестности. Я вышелъ на берегъ, и безъ помощи извощика, мимо
5 красавицы 17. столѣтія цер[к]ви С. Георгія, поднялся на гору. Зашелъ въ Гимназію къ Боб[р]жицкому, бывшему студенту Кіевского университета, ненашелъ его дома я пошолъ въ Кремль. Новый Соборъ отвратительное зданіе. Это огромная квадратная ступа съ пятью короткими толкачами. Неужели это
10 дѣло рукъ Ко[н]стантина Тона? невѣроятно. Скорѣе это произведеніе самого неудобозабываемаго Тормоза. Даліе. Приношеніе благодарного потомства Гражданину Минину и К. Пожарскому. Копѣшное, позорящее неблагодарное потомство приношеніе! утѣшительно что этотъ грошовый обелискъ уже переломился.
15 Изъ Кремля зашелъ я опять. къ Бобржицкому и опять незасталъ его дома. Изъ Гимназіи пошолъ я искать въ покровской улицѣ домъ Сверчкова. Квартиру А А. Сапожникова. Нашелъ. И только что успѣлъ поздравить съ временнымъ новосельемъ хозяйку хозяина и вообще сопутницъ и сопутниковъ,
20 какъ является Николай Александровичъ Брылкинъ (главный управляющій Компаніи Пароходства Меркуріи.) и посекрету отъ другихъ обьявляетъ. сначала хозяину а потомъ мнѣ, что онъ имѣетъ особенное придписаніе полицеймейст[е]ра дать знать ему о моемъ прибытіи въ городъ. Я хотя и тертый ка-
25 лачъ но такая неожиданность меня сконфузила. Позавтракавше кое какъ, я отправился на пароходъ, поблагодарилъ моего доброго друга капитана за его обязательности, Взялъ свой пачпортъ и передалъ его вмѣстѣ съ вещами Н. А. Брылкину. Успокоившесь немного я въ третій разъ пошолъ къ
30 Бобржицкомъ и на сей разъ наш[ел]ъ его домъ съ широко распростертыми обьятіями. въ 8. часовъ вечера я отправился къ Н. А. Брылкину, провелъ у него часа два времени въ дружеской бесѣдѣ, взялъ у него для прочтенія Голосъ изъ Россіи. лондонское изданіе, и отправился къ Павлу Абра-
35 мовичу Овсянникову на мою временную квартиру.

21 [*сентября*] Добрые мои новые друзья N. А. Брылкинъ, и П. А. Овсянниковъ. посовѣтовали мнѣ прикинутся больнымъ, воизбѣжаніе путешествія; пожа[лу]й по этапамъ, въ Оренбургъ, заполученіемъ указа оботставкѣ. Я рассудилъ что не грѣхъ
40 подлость отвратить лицемѣріемъ, и притворился больнымъ. До первого часу лежалъ, читалъ Голоса изъ Россіи. И дожидалъ медика и полицеймейстера. А въ первомъ часу махнулъ рукою, и отправился къ Сапожниковимъ. Послѣ обѣда проводилъ моихъ добрихъ милыхъ спутниковъ и спутницъ до

почтовой конторы, и простился съ ними. Онѣ въ почтовихъ каретахъ отправились въ Москву. Когда увижу[сь] я съ вами прекраснѣйшіе люди? Просилъ Комаровского и Явленского цаловать въ Москвѣ моего старого друга М. С. Щепкина. а Сапожникова просилъ || Въ Петербургѣ целовать мою святую 11. заступницу Графиню N. И. Толстую. Вотъ тебѣ и Москва! вотъ тебѣ и Петербургъ! и театръ и академія и эрмитажъ и сладкіе дружескіе обьятья земляковъ друзей моихъ Лазаревского и Гулака-Артемовского! Проклятіе вамъ корпусные и протчіе командири мои мучители безнаказанные! Гнусно! Безчеловѣчно! Отвратительно гнусно!

Въ 7. часовъ вечера зашелъ я къ N. А. Брылкину встрѣтилъ у него овсянникова и Кишкина и дружеской от[к]ровенной бесѣдой заглушилъ вопли такъ внезапно такъ гнусно подло уязвленного сердца. Естли бы не эти добрые люди мнѣ бы при[ш]лось теперъ сидѣть заришоткой и дожидать указа об от[ст]авкѣ или просто бросится въ обьятия красавицы Волги. Послѣднее кажется былобы легче.

22 [*сентября*]. Сегодня какъ и вчера погода дрянь, слякоть и мерзость. На улицу выйти нѣтъ возможности. Изъ за стѣны кремля показываетъ соборъ свои безообразные толкачи съ рѣповидными верхушками. и ничего больше невидно изъ моей квартиры. Скучно. Медика и полиціймейст[е]ра по вчерашнему дожидалъ и недождавшися пошолъ къ N. А. Брилкину обѣдать. Послѣ обѣда какъ и до обѣда лежалъ и читалъ Богдана Хмельницкого Костомарова. Прекрасная книга, вполнѣ изображающая этого гениальнаго бунтовщика. Поучительная, назидательная книга! Историческая литература сильно двинулася впередъ впродолженіи послѣдняго десятилѣтія. Она освѣтила подробности закоптенные дымомъ фиміама усердно кадимого передъ порфирородными идолами.

23 [*сентября*]. Погода постоянно скверная, я постоянно лежу и читаю Зиновія Богдана. Прекрасная современная книга! Отнѣчего дѣлать нарисовалъ сегодня портретъ В. В. Кишкина удовлетворительно. Обѣдалъ пообыкновенію у N. А. Брылкина, и пообыкновенію послѣ обѣда читалъ и спалъ.

24 [*сентября*]. N. А Брылкинъ ѣздилъ въ Балахну съ мистеромъ Стремомъ, американскимъ инженеромъ посмотрѣть на строющійся тамъ пароходъ и Баржи для Компаніи Меркурій. Отнѣчего дѣлать и я напросился имъ сопутствовать. Щегольской новенькой пароходъ Лоцманъ въ полдень поднялъ якорь и понесъ насъ въ верхъ по Волгѣ. Съ разними остановками въ

5ть часовъ вечера мы наконецъ остановились у Балахны. Едва успѣлъ вскарабкатся на кучу бревенъ и взглянуть на эту родительницу безчисленныхъ живописныхъ расшивъ, какъ инспектація кончилась и я пошолъ къ Лоцману. ||

Изъ расказовъ я узналъ что Балахна одна изъ главныхъ *44.* верхвей на берегахъ Волги, тоже что на Окѣ Дѣдново, гдѣ строился гол[л]андскими мастерами первый рускій корабль Орелъ. Въ десятомъ часу возвратилися въ Нижный пообѣдали или поужинали и разошлися спать.

25 [*сентября*]. Утро было хотя и неясное, [но] покрайней мѣрѣ безъ вѣтру и дождя. Воспользовавшесь сіею безцвѣтною погодой я съ крилечка моей квартиры начертилъ верхушку церкви С. Георгія. Хоть что небудь да дѣлалъ.

26 [*сентября*]. Опять дождь, опять слякоть. Настоящее безвыходное положеніе. Старинны[е] Нижегородскіе цер[к]ви меня просто очаровали. онѣ такъ милы такъ гармонически пестры, и отвратительная погода не даетъ мнѣ рисовать ихъ. Я однакожъ сегодня перехитрилъ упрямую погоду. Рано поутру пошелъ въ трактиръ спросилъ себѣ чаю и нарисовалъ изъ окна благовѣщенскій Соборъ. Древнѣйшая въ Нижнемъ церковь. Нужно будетъ узнать время ея построенія. Но откого. Къ пьянымъ косматымъ жрецамъ нехочется мнѣ обращатся. а больше нѣкому. Нижный Новгородъ во многихъ отношеніяхъ интересный городъ и неимѣетъ печатного указателя. Дико! по татарски дико!

27 [*сентября*]. Проходя мимо церкви святого Георгія, и видя что двери цер[к]ви растворины, я вошелъ въ притворъ и въ ужасѣ остановился. Меня поразило какоето безобразное чудовище нарисованное на трехъ аршинной круглой доскѣ. Сначала я подумалъ что это индѣйскій Ману или Вешну заблудилъ въ *45.* христіанское капище полакомится ладономъ и деревяннымъ маслицемъ. Я хотѣлъ войти въ самую церковъ, какъ двери растворилися и вышла пышно франтовски разодѣтая барыня уже не совсѣмъ свѣжая. и обратя[сь] къ нарисованному чудовищу три раза набожно и ко[ке]тливо перекре[с]тилась и вышла. Лицемѣрка! Идолопоклонница! И на вѣрное блядь. И она ли одна? Милiоны подобныихъ ей безсмысленныхъ извращенныхъ идолопоклонницъ. Гдѣже христіанки? Гдѣ христіане? Гдѣ безплотная идея добра и чистоты? Скорѣе въ кабакѣ нежели въ этихъ обезображенныхъ животныхъ капищахъ. у меня не хватило духу перекрестится и войти въ церковъ, изъ притвора я вышелъ на улицу и глазамъ моимъ представилась по тем-

Рисунок пером, поміщений у рукопису між записами 26 і 27 вересня.

ному фону широкого луга блестящая граціозно извивающаяся красавица Волга. Я вздохнулъ свободно, невольно перекрестился и пошелъ домой.

28 [сентября]. Нарисовалъ портретъ мамзель Анхенъ Шауббе. Гувернан[т]ка Брылкиныхъ, очень милая молодая нѣмочка, рѣзвая наивная, настоящій мальчикъ въ юбкѣ.

Прочиталъ Комедію Островскаго, Доходное мѣсто. Не понравилось. Много лишняго ничего неговорящаго. И вообще оляповато, особенно женщины не натуральны. Вскоромъ времени ее будутъ давать наздѣшней сценѣ. Нужно будетъ посмотрѣть.

Передъ вечеромъ требовала меня за чемто полиція, но я не пошолъ.

29 [сентября]. Со[л]нце сегодня взошло свѣтло весело. Я пошолъ въ Кремль и началъ рисовать Соборную Колокольню, но руки такъ озябли окоченѣли что я едва могъ здѣлать общій абрисъ. Пользуясь улыбкою осенняго дня, я послѣ завтрика отправился къ печерскому монастырю съ намѣреніемъ нарисовать эту живописную обитель. Выбралъ точку. Прилегъ отдохнуть. И, лелѣемый теплыми лучами со[л]нца задремалъ. и такъ плотно задремалъ что проснулся уже передъ закатомъ со[л]нца. Возвращаясь на квартиру мимо Георгіевского публичного сада. я зашелъ въ садъ, встрѣтилъ много гуляющей публики обоихъ половъ и всѣхъ возрастовъ. Между женщинами какъ на подборъ ниодной не только красавицы или хорошенькой, даже сносной не встрѣтилъ. Уроды, и какъ кажется большею частію старые дѣвы. Бѣдные старые дѣвы!

30 [сентября] Въ ожиданіи незванного гостя Г. Полицеймейстера, я придложилъ сеансъ моему доброму хозяину Павлу Абрамичу Овсянникову. Портретъ былъ оконченъ къ двумъ часамъ довольно удачно, а Г. Лапа (такъ прозывается || къ намъ не жаловалъ. Погода прекрасная. Я вышелъ на бульваръ. Между протчей публикой встрѣтилъ я на бульварѣ дитей, три дѣвочки и мальчикъ. Прехорошенькіе и рѣзвые дѣти. Кустюмъ ихъ показался и страннымъ и жалкимъ. На дѣвочкахъ были какіе то коротенькіе легинькіе дирявые мантильки дворянско нѣмецкого покроя, ручонки нагіе и почти босякомъ. На мальчикѣ поярковая сѣрая шляпа съ перомъ, мантилька такая же какъ и на дѣвочкахъ а башмаки еще хуже. Вообще показались мнѣ онѣ похожими на трупу младенцевъ Комедіантовъ. Я дошелъ съ ними до кандитерской, купилъ имъ сладкихъ пирожковъ на полтину и познакомился. Зовутъ ихъ Катя, (самая бойкая)

Надя, и дуня, а мальчика Саней. дѣти онѣ нѣкоего Арбеньова театрального музыканта. Значитъ я немногимъ ошибся. Нараставаньи онѣ просили меня къ себѣ въ гости, и я разумѣется обѣщалъ прыйти.

Раставшесь зъ дѣтьми, вспомнилъ я Алексѣя Панфилыча Панова. Крепостного паганини. на Князѣ Пожарскомъ. Онъ зимуетъ въ Нижнемъ, и квартируетъ гдѣто противъ архиерейского дома. Съ Георгіевской набережной пошелъ я къ архіерейскому дому съ целію найти квартиру и навѣстить моего возлюбленнаго виртуоза. Квартиры виртуоза я однакожъ не нашелъ, а мимоходомъ зашелъ въ архіерейскій садъ. Это, преимущественно липовая роща обнесенная деревянымъ заборомъ, посерединѣ которой красуется въ родѣ казармы, огромное трехъ-итажное зданіе, (архиерейская келья.) Невдаликѣ отъ зданія между деревьями бесѣдка съ колоколами, и въ другой сторонѣ также между деревьями четырѣ улья обдѣланы на подобіе надгробныхъ памятниковъ Вездѣ пусто и уныло, физическая гниль и нравственный застой на всемъ отражается. Скверно. Прыйдя на квартиру я на сонъ грядущій прочиталъ расказъ Маркера Граф. Толстого. Поддѣльная простота этого расказа слишкомъ очевидна.

1. октября. Грязь туманъ, слякоть и протчая атмосферическая гадость. Вс[л]ѣдствіи чего я предложилъ сеансъ Г. Грасу. зятю N. А. Брылкина. Сеансъ на половинѣ былъ прерванъ приходомъ Г. Лапы, и Г. Гартвихъ. Первый бравый и любезный гвардѣйскій полковникъ и полицеме[й]стеръ. Второй не бравый но не меніе любезный полицейскій медикъ. Оба поляки или литвины, и оба неговорятъ по польски. Гартвингъ спасибо ему безъ малѣйшей формальности нашелъ меня больнымъ какой то продолжительной болѣзнью, а обязательный Г. Лапа засвѣдѣтельствовалъ дѣйствительность этой мнимой болѣзни, и послѣ взаимныхъ не (?)церемоній мы растались. Вслѣдствіи этого обязательного визита я представляю себѣ мое возвращеніе въ Оренбургъ сомнительнымъ.

Съ сегоднишняго дня начинаются здѣсь спектакли, и послѣ *16.* обѣда N. А. Брылкинъ пригласилъ меня въ свою ложу. Давали народную сантиментально патріотическую драму Потѣхина Судъ людской не Божій. Драма дрянь съ подробностями. Г. Мочалова, независимо отъ своей бѣдной натянутой роли, мнѣ понравилась. у ней есть движенія настоящей артистки. Г. Климовскій какъ и роль его приторенъ. Водевиль, Коломенскій нахлѣбникъ. Водевиль балаганный, и исполненъ былъ соотвѣтственно своему назначенію. Мален[ь]кій оркестръ въ антрактахъ—игралъ нѣсколько Номеровъ изъ Донъ Жуана

Моцарта прекрасно, можетъ быть потому что это очаровательное созданіе трудно сыграть не прекрасно. Зала театра небольшая но отдѣлана просто и со вкусомъ. Публика, въ [о]собенности женская, замѣчательно неб[ле]стящая и немногочисленна.

2 [октября]. Утро ясное тихое съ морозомъ. Нужно было вчера начатый порт[рет]ъ Г. Граса сегодня кончить, и я принялся заработу съ тѣмъ чтобы скорѣе кончить и итти къ Печорскому монастырю съ целію нарисовать его. Но Увы монастырь этотъ мнѣ не дается. Кончивше портретъ я нечаянно но нелепомѣрно позавтрикалъ прилегъ на минутку вз[д]охнуть и проспалъ ровно до двухъ часовъ. Непростительное свинство! Едва успѣлъ я проснутся какъ вошолъ N. A. Брылкинъ и предложилъ мнѣ итти съ нимъ на бульваръ погулять передъ обѣдомъ. На бульварѣ встрѣтили мы нѣкоего господина Якоби. N. A. отрекомендовалъ ме[н]я сему господину Якоби. Онъ просилъ насъ къ себѣ обѣдать и мы не отказались. Г. Якоби одинъ изъ нижегородскихъ аристократовъ, весьма любезный и довольно ѣдкій либералъ. и вдобавокъ любитель живописи. Онъ показалъ мнѣ свой альбомъ ничемъ особенно незамѣчательный, и картину плохо освѣщенную, картину съ большими достоинствами изображающую молящагося какого то молодого святого. выраженіе лица прекрасно. Поувѣренію хозяина эта драгоценность принадлежитъ кисти Гверчино. а по моему она больше похожа на хорошую копію съ Доминикино Цампіери. Но я хозяину не сказалъ моего мнѣнія, поопыту зная какъ трудно противурѣчитъ знатокамъ живописи. Нарастваньи онъ взялъ съ насъ слово быть завтра вечеромъ въ клубѣ при выборѣ старшинъ гдѣ обѣщалъ меня познакомить съ своими товарищами и угостить музыкой. Я не прочъ и отъ музыки и отъ знакомства, въ особенности отъ знакомства. Мнѣ необходима денежная работа, а иначе я долженъ буду обратится опять за святыми финансами къ моему искреннему М. Лазаревскому. Попробую **не удастся ли устранить эту необходимость.** ||

3 [октября]. Рускіе люди, въ томъ числѣ и нижегородцы, многимъ одолжились отъ европейцевъ и между протчимъ словомъ клубъ. Но это слово совершенно не къ лицу рускому человѣку. Имъ бы лучше было одолжится подобнымъ словомъ, а оно вѣрно существуетъ въ китайскомъ языкѣ, одолжится бы у Китайцевъ и Японцевъ, естли онѣ отринули свое родное слово посидѣлки, удивительно вѣрно изображающее рускіе дворянскіе зборища. У европейцевъ клубъ имѣетъ важное политическое значеніе, а у рускихъ дворянъ это даже и не мирская сходка, а просто посидѣлки. онѣ собираются посѣдѣть за ломберными

162.

столами, помолчать, поѣсть, выпить, и естли случай поблагопріятствуетъ то и по сусаламъ другъ друга смазать.

Послѣ выбора старшинъ любезнѣйшій Г. Якоби представилъ меня своимъ товарищамъ въ томъ числѣ генералу Веймарну, и Г. Кудлаю. (полицейме[й]стеръ № 2.) Генералъ Веймарнъ замѣчателенъ тѣмъ что онъ не похожъ на руского генерала, а похожъ вообще на прекрасного простого человѣка. а Г. Кудлай кромѣ того что не похожъ на полицеймей[с]т[е]ра, какъ и товарищъ его Лапа. Замѣчателенъ тѣмъ что онъ другъ и дальный родственникъ моего незабвеннаго друга и товарища покойного Петра степановича Петровского. Многое и многое разбудилъ онъ въ моемъ сердцѣ своимъ живимъ воспоминаніемъ о прекрасныхъ минувшихъ дняхъ. Мы съ нимъ до того увлеклися минувшимъ что незамѣтили какъ настоящіе посидѣлки кончились. въ заключеніи усовѣтовали мы писать къ брату покойного моего друга къ Павлу степановичу Петровскому, чтобы онъ отложа всякое попеченіе навѣстилбы насъ въ Ниж[н]емъ Новѣградѣ. И естли можно захватилбы съ собою и моего искренняго Михайла Лазаревского.

4 [октября]. додвенацети чесовъ велъ Себя хорошо Некончивше потретъ адилаиди Алексеевне брилкиной попросилъ я уникола Александровича брылскина екапажа снамереньямъ зделать очайныя везита, пришлогсъ дома выридилса спомощію павла обрамовича овсяникова какъ первой статейной франтъ началъ свою визидацыю Г. веймора Г. веймаръ наперьвой разъ показалса мне вдомашнемъ виду человекомъ окуратномъ нонечопорномъ. вели мы речей о томъ что унасъ пути соопщенели вюсии болие нежели гнусны || например 1843 году въ Чернигови набазари *47.* продавали муку 20 ко серб пудъ. А вместечко гомели туже самую му продавали. 1. срб пудъ. поговоривши апутей сообщеньи, мы. слегка коснулиса и военно сословья—однамъ словомъ совсемъ отвритительне что конечно неподлежитъ немалеишемъ сомненью заключившимъ наш-ва обоюднаго любезничиство такимъ мнениемъ овоеномъ. сословии я простилса Г. Генераломъ и поехалъ гдотору градвингу [1]).

---

[1]) Писано чужою рукою,—очевидно, рукою того самого Михайла, що про його згадано далі. Подаємо тут це надзвичайно нерозбірне і поплутане писання звичайною людською мовою. *Ред.*

До двѣнадцати часовъ велъ себя хорошо. Не кончивши портретъ Аделаиды Алексѣевны Брылкиной, попросилъ я у Николая Александровича Брылкина экипажа съ намѣреніемъ сдѣлать (— ?) визиты. (— ?) Дома вырядился съ помощью Павла Абрамовича Овсянникова, какъ первостатейный франтъ, [и] началъ свою визитацію [съ] г. Веймарна. Г. Веймарнъ на первый разъ показался мнѣ въ домашнемъ быту человѣкомъ аккуратнымъ, но не чопорнымъ. Вели мы рѣчь о томъ, что у насъ пути сообщенія въ Россіи болѣе нежели гнусны. Напримѣръ, [въ] 1843 году въ Черн-говѣ на базарѣ продавали муку 20 коп. серебромъ пудъ. А въ мѣстечкѣ Гомелѣ ту же самую муку продавали 1 [рубль] серебромъ пудъ. Поговоривши о путяхъ сообщенія, мы слегка коснулися и военнаго сословія однимъ словомъ—совсѣмъ отвратительно, что. конечно, не подлежитъ ни малѣйшему сомнѣнію. Заключивши наши обоюдныя любезности такимъ мнѣніемъ о военномъ сословіи, я простился [съ] г. генераломъ и поѣхалъ къ доктору Гартвигу.

5 [*октября*]. Михайло хорошій слуга но въ секретари не годится, малограмотенъ. Я хотѣлъ по примѣру Юлія Цезаря и работать т. е. рисовать и диктовать но мнѣ нито нидругое неудалось. За двумя зайцами погонишся ниод[ного] непоймаешь. Пословица очень спра[ве]длива. Не знаю умѣлъ [ли] Юлій цезарь рисовать? а диктовать говорятъ онъ могъ разомъ пис[ь]ма о пяти совершен[н]о разныхъ предметахъ чему я почти не вѣрю. Но не отомъ рѣчъ, а рѣчъ о томъ что у меня и сегодня еще колеблется де[с]ница отъ позавчерашня[го] глумленія пьянстве[н]ного. и я вчера только видъ показывалъ что я будьтобы рисую а гдѣ тамъ и фонъ не могъ к о н о п а т и т ь. Такъ только абыто.

Остановились мы на томъ какъ я пріѣхалъ къ доктору Гартвигу.

6 [*октября*]. Вчера только я успѣлъ об[мок]нуть перо въ чернило описать визитъ мой доктору Гартвингу и перейти къ нецеремонному визиту Г. Кудлаю, какъ дверь съ шумомъ растворилася и вошелъ въ комнату самъ Кудлай. Разумѣ[е]тся я положилъ омоченное въ чернило перо, встрѣтилъ дорого[го] свѣтского гостя въ подштаникахъ и послѣ лобызаній вдарились сначала въ обыкновенный пустой разговоръ, а потомъ перешли къ воспоминаніямъ о Питерѣ о покойномъ Петровскомъ и о великомъ Брюлловѣ. Воспоминанія наши были прерваны приходомъ слуги отъ N. A. Брылкина съ предложеніемъ обѣда. Я проводилъ моего гостя, одѣлся и отправился къ N. A. обѣдать. Послѣ обѣда рѣзвушка Мамзель || Анхенъ Шауббе [предложила] сопутс[т]вовать ей въ Театръ. Я съ удовольствіемъ принялъ ея предложеніе, и во вто[рой] разъ слушалъ музыку Моцарта изъ Донъ Жуана, и въ первый разъ видѣлъ драму Коцебу с ы н ъ Л ю б в и о существованіи которой я зналъ по слуху. Драма моей рѣзвой сопутницѣ очень понравилась какъ произведеніе Коцебу. а мнѣ къ ужасу моей дамы тоже понравилась только не совсѣмъ. За что я и получилъ изъ улыбающихся устъ восторженно[й] Нѣмки названіе грубого варвара не способного сочувствовать ничему прекрасному и моральному. Роль Амаліи дочери барона исполняла артистка Московского Театра Госпожа Васильева, натурально и благородно. а протчіе кромѣ Г. Платонова (роль барона.) лубочно. За драмою послѣдовала П у т а н и ц а поздѣш[н]ему хорошо. а помоему тоже лубошно. Спектакль кончился въ первомъ часу къ удовольствію поблики вообще и моей спутницы въ особенности. *47 г.*

7 [*октября*]. Морозъ закалилъ наконецъ непроходимую грязь, это хорошо. Нехорошо только то что е[с]тли онъ установится то

лишитъ меня возможности нарисовать здѣшніе старинные церкви которые мнѣ такъ понравились. Вслѣдствіи уже не слякоти, а преждевременнаго гостя мороза, я сидѣлъ дома, Написалъ Михайлу Лазаревскому о притчѣ случившейся сомно[ю] въ Нижнемъ Новѣгородѣ, и просилъ прислать мнѣ сколько небудь денегъ потому что я на публику здѣшную плохо надѣюся.

8 [*октября*]. Пользуясь хорошею погодою я позавтрикалъ сыто и пошелъ гулять. Обогнувше два раза Кремль и полюбовавшесь окрестными видами и коническими старинными колокольнями какъ лисица виноградомъ зашелъ къ моему поставщику чтенія къ милѣйшему Константину антоновичу Шрейдерсу. Бывшему студенту Кіевского университета и въ нѣкоторомъ родѣ земляку моему. Встрѣтилъ у него нѣкоего барона Торнау, полковника Генеральнаго Штаба, человѣка либерала прекрасно и неутомимо говорящаго. Во время послѣдней войны онъ былъ при рускомъ посольствѣ въ Вѣнѣ военнымъ агентомъ. Слѣдовательно ему есть очомъ говорить. Жалѣю что разговоръ его длился не болѣе получаса, онъ здѣсь проѣздомъ и кромѣ [того] торопился на обѣдъ къ Губернатору.

Баронъ Торнау между протчимъ рекомендовалъ мнѣ на всякій случай своего близкого приятеля извѣстнаго путешественника Петра Егоровича Ковалевского. Въ настоящее время нача[ль]ника Азіятского департамента. По увѣренію барона, человѣка царемъ любимого, а слѣдовательно и многомогущаго. ‖

9 [*октября*]. Сегодня поутру любезнійшій N. A. Брылкинъ принесъ *48.* мнѣ давно жданное Краткое Историческое Описаніе Нижняго Новагорода, составленное нѣкоимъ N. Хранцовскимъ. No такъ какъ сегодня погода довольно сносная то я оставя сію интересную [книгу] довечера, отправился къ Печерскому монастырю. Коекакъ набросалъ видъ монастыря я съ окоченѣлыми руками прибѣжалъ домой. Позавтрикалъ, поотогрѣлся и принялся за книгу. Книга хорошая, и достаточно знакомитъ съ исторіею края и города, Жаль что Г. Хранцовскій объ архитектурныхъ памятникахъ и вообще опамятникахъ старины говоритъ слишкомъ економно. Но и за то спасибо. Печерскій монастырь что я сегодня рисовалъ, построенный при Царѣ Ѳедорѣ Ивановичѣ въ 1597. вмѣсто разрушившагося древняго монастыря основанного архимандритомъ Діонисіемъ.

10 [*октября*]. Сегодня погода не поблагопріят[ст]вовала моему доброму намѣренію рисовать архангельскій Соборъ въ Кримлѣ и я предложилъ сеансъ N. A. Брылкину и нарисовалъ его портретъ.

11 [*октября*]. А сегодня съ горемъ пополамъ отправился поутру рисовать архангельскій Соборъ озябъ до слезъ и ничегобы нездѣлалъ естлибы непопался мнѣ на глаза Генералъ веймарнъ Командиръ учебного Карабинерного полка и разумѣется главный хозяинъ въ казармахъ подъ которими я расположился рисовать. Я росказалъ ему о своемъ горѣ и онъ обязательно позволилъ мнѣ помѣстится у любого окна въ казармахъ чемъ я и воспользовался. съ благодарностью. Поработавше отравился я обѣдать къ N. К. Якоби. Вмѣсто десерта онъ угостилъ меня брошурой Искендера Лондонского второго изданія. Крещеная собственность. Сердечное задушевное человѣческое слово! Да осѣнитъ тебя Свѣтъ истинны и сила истинного Бога апостолъ нашъ нашъ одинокій изгнанникъ!

12 [*октября*]. Окончилъ вчера начатый рисунокъ архангельского Собора. Оригинальное красивое и самое древнее, прекрасно сохранившееся зданіе въ || Нижнемъ Новѣгородѣ. Соборъ этотъ *48²*.
построинъ во время великого князя Нижегородского Юрія Всеволодовича въ 1227 году.

13 [*октября*]. Рисовалъ карандашами портретъ Анны Николавны Поповой. Слывущей здѣсь красавицей первой стати. Дѣйствительно она красивая и еще молодая женщина, но увы манѣнько простовата. Можетъ быть и къ лучшему. Первый портретъ рисую за деньги. За 25. рублей посмотримъ что дальше будетъ. Не худо бъ естлибъ этакихъ тароватыхъ красавицъ было погуще въ Нижнемъ. Хотьбы на портного заработалъ.

Послѣ сеанса отправился обѣдать къ N. К. Якоби. а послѣ обѣда отправился въ театръ. Спектакль былъ хоть куда. Васильева, въ особенности Пиунова была есте[с]твенна и граціозна. Легкая игривая роль ей къ лицу и полѣтамъ. Увертюра изъ Вильгельма Теля была и[с]полнена прекрасно. Словомъ спектакль былъ блестящій.

Каковы то теперъ спектакли въ Питери на большомъ Театрѣ? Хотьбы однимъ глазомъ взглянуть, однимъ ухомъ послушать.

14 [*октября*] Къ величайшему удовольствію красавицы и ея благовѣрного сожителя, и въ особенности къ своему собственному удовольствію сегодня я портретъ окончилъ, отдалъ, и весело вечеръ провелъ съ моимъ милымъ Капитаномъ В. В. Кишкинымъ. Надняхъ онъ ѣдетъ въ Петербургъ. Когдаже я поѣду въ петербургъ? Отвратительное положеніе. Немногимъ лучше чемъ въ Новопетровскомъ укрѣпленіи.

15 [октября]. При вѣтрѣ и морозѣ нарисовалъ видъ двухъ безименныхъ башень часть Кремлевской стѣны и видъ на за Очье. Въ целомъ вышелъ порядочный рисунокъ. Я тороплюся здѣ[ла]ть побольше эскизовъ на случай естли прыйдется мнѣ здѣсь зазимовать такъ что бы была хоть какая небудь работа. Обѣдалъ у N. К. Якоби. Первую часть вечера провелъ у Брылкиныхъ а вторую съ Овсянниковымъ въ Клубѣ за Пчелой и бутылкой Эля. Въ Клубѣ познакомился съ нѣкоимъ Г. Варенцовимъ. Это инспекторъ Инс[ти]тута благородного при здѣшней Гимназіи, и товарищъ поуниверситету N. N. Костомарова. Отъ него я узналъ что Костомаровъ еще не возвратился изъ заграницы въ Саратовъ. и что Кулишъ издалъ второй томъ записокъ о Южной руси. ‖

16 [октября]. Отнѣчего дѣлать зашелъ я сегодня къ Варенцову. За- *49.*
говорили разумѣется о Костомаровѣ, и онъ сообщилъ мнѣ, (поизвѣстіямъ полученнымъ имъ изъ Москвы.) что будьто бы въ Москвѣ между молодежью ходить письмо Костомарова адресованное наимя Государя. Письмо исполненное всякой истинны и вообще пространніе и розумніе письма Герцена адресованного томуже лицу. Письмо Костомарова якобы написоно изъ лондона. Естли это правда, то навѣрное можна сказать что N. И. Сопречтенъ къ собору нашихъ заграничныхъ апостоловъ. Благослови его Господи на семъ великомъ поприщѣ!

Отъ Варенцова зашелъ я къ новому знакомому нѣкоему Петру Петровичу Голиховскому милому любезному человѣку. Онъ здѣсь мимоѣздомъ изъ Питера въ Екатеренбургъ. Онъ отрекомендовалъ меня своей эфектной красавицѣ женѣ. Она мужественная брюнетка, родомъ молдованка, и такой страстночувственно электрезующей красоты какой я не встрѣчалъ еще на своемъ вѣку. удивительная огненная женщина. Пе. П. Голиховскій между протчимъ сообщилъ мнѣ что въ Парижѣ образовался рускій журналъ подъ названіемъ Посредникъ редакторъ Сазоновъ. Главная цель журнала быть посредникомъ между лондонскими періодическими изданіями Эскендера и рускимъ правительствомъ. и еще обнаруживать подлости Пчелы le Nord и вообще правительственіе гадости. Прекрасное намѣреніе. Жаль что это не въ Брюселѣ или не въ Жиневѣ. Въ Парижѣ какъ разъ Коронованный Карташъ по дружески прихлопнетъ это новорожденное дитя святой истинны.

Отъ красавицы Голиховской, зашелъ я къ красавицѣ Поповой и остался у нее обѣдать. Но это красавица не молдованкѣ чета, она показалась мнѣ сладкою, мягкою, роскошною,

но далеко не такою полною жизни красавицей какъ бурная огненная молдованка.

Послѣ обѣда у Поповихъ зашелъ я къ N. К. Якоби. И познакомился у него съ нѣкоимъ Симбирскимъ бариномъ Киндяковимъ. родственникомъ Тимашева. теперишняго начальника Штаба Корпуса Жандармовъ. Такъ какъ Киндяковъ ѣдитъ въ Петербургъ то я и просилъ его узнать отъ своего родственника долго ли еще продлится мое изгнаніе. и могу ли я когда небудь надѣятся на совершенную свободу?

У Якоби же встрѣтился я и благоговѣйно познакомился *49об.* съ возвращающимся изъ Сибири Декабристомъ съ Иваномъ Александровичемъ Аненковимъ. Сѣдой величественный кроткій изгнанникъ въ рѣчахъ своихъ необнаружева[е]ть и тѣни ожесточенія противъ своихъ жестокихъ судей, даже добродушно подтруневаетъ надъ фаворитами Коронованного Фильфебеля Чернышевимъ и Левашовимъ предсидателями тогдашняго верховного суда. Благоговѣю передъ тобою одинъ изъ первозванныхъ нашихъ Апостоловъ!

Говорили о возвратившемся изъ изгнанія Николаи Тургеневѣ о его книгѣ, говорили о многомъ и о многихъ и въ первомъ часу ночи разошлись сказавше до свиданія.

17 [октября]. Сегодня получилъ письмо отъ М. Лазаревского и два письма отъ милого моего неизмѣнного Залецкого. Лазаревскій пишетъ что онъ видѣлся съ графиней Настасіей Ивановной, и что онѣ усовѣтовали, въ случаи восприщенія мнѣ в[ъ]ѣзда въ столицу, просить письмомъ Графа Ѳ. П. чтобы онъ исходатайствовалъ мнѣ это разрѣшеніе черезъ Призидента Нашого М. N. для академіи художествъ класы которой я буду съ любовію посѣщать какъ было во время оно. Добрые благородные мои заступники и совѣтники.

Залецкій кромѣ обыкновенного своего сердечно искренняго прелюдія, пишетъ что рисунки мои получилъ всѣ сполна, что нѣкоторые изъ нихъ уже пристроилъ въ добрые руки, и деньги 150. рублей переслалъ наимя Лазаревского. Неутомимый другъ! Знакомитъ онъ меня еще съ какойто своей землячкой литвинкой, недавно возвратившейся изъ Италіи, съ огромнымъ грузомъ изящныхъ произведеній. Для меня и за глаза подобные явленія очаровательны и я сердечно благодарю моего друга за это письменное знакомство.

Что значитъ что Кухаренко мнѣ непишетъ? Неужели онъ неполучилъ моего поличія и мою Москалеву Криницю? Это былобы ужасно досадно.

Упившесь чтеніемъ этихъ дружескихъ милыхъ посланій. Вечеромъ, вмѣстѣ съ Овсянниковимъ отправились мы къ

огненной молдованкѣ. Страшная не виданная женщина! Намагнетизировавшесь хорошенько, мы пожелали ей щастливой дороги до нелюбимаго ею Екатеренбурга, и растались быть можетъ навсегда. Чудная женщина! Неужели кровъ древнихъ Саби[ня]нокъ такъ всемогуще безконечно жива? Виходитъ что такъ.

18 [*октября*]. Написалъ и отослалъ письма моимъ милымъ друзьямъ М. Лазаревскому и Б. Залецкому. *59.*

19 [*октября*]. Въ клубѣ великолѣпный обѣдъ съ музыкою, и повальная Гомерическая попойка...

20 [*октября*]. Ночъ, и слѣдующіе сутки провелъ въ очаровательномъ семействѣ Madame Гильде.

22 [*октября*]. Вздумалось мнѣ просмо[трѣ]ть рукопись моего Матроза. Наудивленіе безграмотная рукопись. а писалъ ее никто иной какъ прапорщикъ О[ренбургского] О[тдѣльного] корпуса, Баталіона № 1-го Г. Нагаевъ. лучшій изъ воспитанниковъ Оренбур[г]ского Неплюевского Кадетского Корпуса. Чтоже посредственные и хуждшіе воспитанники естли лучшій изъ нихъ безг[р]амотный и въ добавокъ пьяница? Проклятіе вамъ человѣкоубійцы Кадетскіе Корпуса!

23 [*октября*]. При свѣтѣ великолѣпного пожара вечеромъ часу въ 9.мъ встрѣтился я съ А. К. Шрейдерсомъ онъ сообщилъ мнѣ что обом[н]ѣ получена форменная бумага на имя здѣшняго военного губернатора, отъ Командира Оренбур[г]ского отдѣльного Корпуса. Для прочтенія сей бумаги, зашли мы въ губернаторскую Канцилярію, къ правителю Канцилярiи милѣйшему изъ людей андрею Кириловичу Кадинскому. Бумага гласитъ о томъ что мнѣ воспрещается въ ѣздъ въ обѣ столицы, и что я обрѣтаюсь подъ секретнымъ надзоромъ полиціи. Хороша свобода. Собака напривязи. Это значитъ нестоитъ благодарности В[аше] В[еличество].

Что же я теперъ буду дѣлать безъ моей Академіи? Безъ моей возлюбленной акватента. о которой я такъ сладко и такъ долго мечталъ. Что я буду дѣлать? Обратится опять къ моей святой заступницѣ Графинѣ Настасьи Ивановнѣ Толстой? Совѣстно. Подсжду до завтра. Посовѣтуюсь съ моими искренними друзьями съ П. А. Овсянниковимъ и съ N. A. Брылкинымъ. Онѣ люди добрые сердечные и разумные. Онѣ научатъ меня что мнѣ предпринять въ этомъ безвыходномъ положеніи.

24 [октября]. Сегодня мы усовѣтовали такъ. нанеопредѣленное время остатся мнѣ здѣсь по случаю мнимой болѣзни, а тѣмъ временемъ писать Графу Ѳ. П. Толстому и || просить его хода- *56 в.*
тайства о дозволеніи мнѣ жительства въ Петербургѣ хотя на два года. впродо[л]женіи двухъ лѣтъ я съ помощію Божіею успѣю здѣлать первоначальные опыты въ моей возлюбленной акватента.

25 [октября]. Продолжаю поскладамъ прочитывать и поправлять Матроза, и ругать безграмотного перепищика пьяницу прапорщика Nагаева. Прочитывая по складамъ мое твореніе естественно что я немогу слѣдить за складомъ рѣчи. Убѣдился только въ одномъ, что названіе этого расказа необходимо перемѣнить. Пока не предумаю моему Матрозу друго[го] болѣе прыличного имени назову его такъ Прогулка съ пользою и не безъ морали.

26 [октября]. Заходилъ къ Варенцову, и взялъ у него для прочтенія два Nомера 2. и 3. руской Бесѣды. Въ эпилогѣ къ Чорной радѣ П. А. Кулишъ говоря о Гоголѣ Квитки и о мнѣ грѣшномъ указываетъ на меня какъ на великого самобытного народного поэта. Не изъ дружбы ли это?—

Во 2. Nомерѣ руской Бесѣды я съ наслажденіемъ прочиталъ трехъ куплетное стихотвореніе Ѳ. Тютчева.

Эти бѣдные селенья,
Эта скудная природа—
Край родной долготерпѣнья,
Край ты рускаго народа!

Не поймешъ и незамѣтитъ
Гордый взоръ иноплеменный
Что скользитъ и тайно свѣтитъ
Въ наготѣ твоей смиренной.

Удрученный ношей крестной,
Всю тебя земля родная,
Въ рабскомъ видѣ Царь Небесный
Исходилъ благословляя.

27 [октября]. Нѣсколько дней сряду хорошая ясная погода, и я сегодня не утерпѣлъ пошолъ на улицу рисовать. Нарисовалъ церковъ пророка Иліи съ частію Кремля, на второмъ планѣ. Церковъ пророка Иліи построина въ 1506. году. въ память огненнаго стрѣлянія спасшаго Нижній отъ Татаръ и Ногаевъ. ||

28 [октября]. Сегодня погода тоже почти позволила мнѣ выйти ри- *51.*
совать на улицу. Нарисовалъ я коекакъ церковъ Николая

за Почайной, построенной въ 1372 году. Вѣроятно тоже въ ознаменованіе какого небудь кровопролитія. Подорогѣ зашелъ я къ моему любезному доктору Гартвингу, засталъ его дома, позавтрикалъ, випилъ отличнѣйшей вишневки собственного приготовленія, и въ старомъ изорваномъ Нижегородскомъ адресъ Календарѣ прочиталъ, что въ Княгининскомъ уѣздѣ N. губерніи въ Селѣ Вельдемановѣ, отъ крестьянина Мины, и жены его Марьяны, въ 1605мъ году въ Маіи мѣсяцѣ родился знаменитый патріархъ Никонъ.

29 [октября]. Ходилъ къ Трубецкому весьма милому Князю-человѣку и незасталъ его дома. Обѣдалъ у N. К. Якоби, а послѣ обѣда въ театрѣ слушалъ между прочимъ увертюру изъ Роберта Меербера въ антрактахъ какой то кровавой драми. Возможно ли двадцати инструментнымъ въ добавокъ нетрезвимъ оркестромъ исполнять какую бы то нибыло увертюру? А тѣмъ болѣе увертюру Роберта Меербера. Прости имъ, не вѣдятъ бо что творятъ. Къ концу кровавой драми половина лампъ въ залѣ погасла, и тѣмъ кончился великолѣпный спектакль.

30 [октября]. Пользуясь погодой я совершилъ прогулку вокругъ города съ удовольствіемъ и не безъ пользы. Въ заключеніи прогулки нарисовалъ Благовѣщенскій монастырь. Старое искаженное новими пристройками зданіе. Главная церковъ, колокольня, несовсѣмъ уцѣлѣли отъ варварского возобновленія. Остались только двѣ башнѣ надъ трапезой неприкосновенными. И какіе онѣ красавицы! Точно двѣ юные прекрасные чистые отроковицы граціозно подняли свои головки къ подателю добра и красоты, и какъ бы благодарятъ его что онъ заступилъ ихъ отъ руки новѣйшаго архитектора. Прекрасное ненаглядное созданіе!

Благовѣщенскій монастырь основанъ въ XIV столѣтіи Св. Алексѣемъ Митрополитомъ. Къ этому времени принадлежатъ и прекрасные башни. Соборная церковъ монастыря построена въ 1649. году. Мѣстоположеніе монастыря очаровательное.

31 [октября]. Сегодня только наконецъ дочиталъ своего Матроза. Онъ показался мнѣ слишкомъ растянутымъ. Можетъ быть отъ того что я || по складамъ его читалъ. Прочитаю еще разъ въ *51*
новомъ экземплярѣ, и естли окажется сноснымъ то пошлю его къ М. С. Щепкину пускай гдѣ хочетъ тамъ его и пристроитъ.

Вечеромъ И. П. Грасъ, познакомилъ меня съ Марьей Александровной Дороховой. Директриса здѣшняго Института. Воз-

вышенная симпатическая женщина! Несмотря на сво[ю] аристократическую гнилую породу, въ ней такъ много сохранилось простого независимаго человѣческого чувства, и наружной силы и достоинства что я невольно [сравнилъ?] съ изображеніемъ Свободы Барбье. (въ Собачемъ пирѣ.) Она еще мнѣ живо напомнила своей отривистой прямою рѣчью, жестами, и вообще наружностію, моего незабвеннаго друга К[няжну] Варвару Николаевну Репнину. О естлибы побольше подобныхъ женщинъ матерей, лакейско-боярское сословіе у насъ бы скоро перевелось.

1. Ноябрь Рисовалъ портретъ М. А. Дороховой, И послѣ удачного сеанса подорогѣ зашелъ къ Шрейдерсу, встрѣтилъ у него милѣйшого М. И. Попова, и любезнійшаго П. В. Лапу. Выпилъ съ хорошими людьми рюмку водки, остался обѣдать съ хорошими людьми, и съ хорошими людьми за обѣдомъ чуть чуть не нализался какъ Селифанъ. Шрейдерсъ оставлялъ меня у себя отдохнуть послѣ обѣда но я отказался и пошолъ къ Madam[e] Гильде гдѣ и положилъ якорь на ночъ.

2 [ноября]. Возвра[ща]ясь домой съ благополучного ночлега зашелъ я простится къ Варенцову. онъ сегодня ѣдитъ въ Петербургъ. У меня было намѣреніе послать съ нимъ въ Москву своего Матроза, но переписчикъ мой тоже съ добрими людьми загулялъ и рукопись остановилась. Досадно. Прыйдется подождать Овсянникова. Когда я збуду съ рукъ этого несносного Матроза?

Прыйдя домой и отнѣчего дѣлать раскрилъ Генварскую книжку О[течественныхъ] З[аписокъ] и какая прелесть случайно попалася мнѣ на глаза. Это стихотвореніе безъ названія З. Туръ.

52.

Во время сумерекъ, когда поля и лѣсъ
Стоя[тъ] окутаны полупрозрачной дымкой, ||
Съ воздушныхъ ступеней темнѣющихъ небесъ
Спускается на землю невидимкой

Богиня стройная съ задумчивимъ лицомъ.
Для ней нѣтъ имени. Она пугливѣй грезы;
Печальный взоръ горитъ привѣтливимъ огнемъ,
А на щекахъ замѣтны слезы.

Съ корзиною цвѣтовъ, съ улыбкой на губахъ,
Она украдкою по улицамъ проходитъ,
И озирается на шумныхъ площадяхъ,
И около дворцовъ пугливо бродитъ.

Но увидавъ подъ крышею окно,
Гдѣ одинокая свѣча горитъ мерцая,
Гдѣ юноша, себя и всѣхъ забивъ давно,
Сидитъ, въ мечтахъ стихъ жаркій повторяя,

1 Она порхнетъ туда и, просіявъ, войдетъ
Въ жилище бѣдное, какъ мать къ родному сыну,
И сядетъ близъ него, и щастье разольетъ,
И высыплетъ надъ нимъ цвѣтовъ корзину.

3 [*ноября*]. Сегодня воскресенье, и я какъ порядочный человѣкъ причипурився и вышелъ изъ дому съ намѣреніемъ навѣстить моихъ добрихъ знакомыхъ. Зашелъ я къ первому Мистеру Гранду. Англичанину отъ волоска до ноготка. И у него, у англичанина, я въ первый разъ увидѣлъ Сочиненія Гоголя изданные моимъ другомъ П. Кулишемъ. Другъ мой немного подгулялъ. Изданіе вышло немного мужиковато, особенно портретъ автора, до того плохъ что я удивляюсь какъ знаменитый Іорданъ позволилъ подписать подъ нимъ свое прославленное имя.

У него же у Гранда, и въ первой же разъ увидѣлъ я Полярную звѣзду Искендера за 1856. годъ, второй томъ. Обертка т. е. портреты первыхъ нашихъ апостоловъ-мучениковъ меня такъ тяжело грустно поразили, что я досихъ поръ еще немогу отдохнуть отъ этого мрачного впечатлѣнія. Какъ бы хорошо было естлибы выбить медаль въ память этого гнусного событія. Съ одной стороны портреты этихъ великомучениковъ, съ надписью, —Первые рускіе благовѣстители свободы.— *52 г.*
А надругой сторонѣ медали, портретъ неудобозабываемаго Тормоза съ надписью.—Не первый рускій Коронованный Палачъ.—

4 [*ноября*]. Кончилъ сегодня портреты М. А. Дороховой и ея воспитанницы Нины, побочной дочери Пущина, одного изъ Декабристовъ. Удивительно милое и рѣзвое созданіе. Но мнѣ какъ то грустно дѣлается когда я смотрю на побочныхъ дитей. Я ни кому, и тѣмъ болѣе заступнику свободы, неизвеняю этой безнравственной независимости, такъ туго связывающей этихъ бѣдныхъ побочныхъ дитей. Простительно какому небудь забубенному гусару, потому что онъ только гусаръ но никакъ не человѣкъ. Или какому небудь помѣщику собачнику, потому что онъ собашникъ и только. Но декабристу понесшему свой крестъ въ пустынную Сибирь воимя человѣческой Свободы, подобная независимость непростительна. Естли онъ немогъ стать выше обыкновенного человѣка, то не долженъ и унижать себя передъ обыкновеннымъ человѣкомъ.

5 [*ноября*]. Сегодня окончательно проводилъ Варенцова въ Петербургъ. и сегодня же черезъ него получилъ письмо отъ Костомарова изъ Саратова. Ученый чудакъ пишетъ что напрасно прождалъ меня двѣ недѣли въ петербургѣ и не хотѣлъ здѣлать ста верстъ кругу чтобы посѣтить меня въ Нижнемъ. А сколько

бы радости привезъ своимъ внезапнымъ появленіемъ. Ничего не пишетъ мнѣ освоихъ глазахъ и во обще о своемъ здоровьи. ||

6 [ноября]. Написалъ письмо Костомарову, и моимъ Астраханскимъ *53.* Землякамъ друзьямъ. Хотя погода и несовсѣмъ благопріят[ст]вовала но я всетаки от[п]равился наулицу. Съ нѣкоторого времени мнѣ, чего прежде небывало, нравится уличная жизнь, хотя Нижегородская публика ни даже въ воскресный ясный [день] не показывается наулицѣ. и большая покровка, здѣшный невскій проспектъ постоянно изображаетъ собою однообразный длинный Карантинъ. а я все таки люблю побродить часъ другой вдоль этого пустынного Карантина. откуда же эта нелѣпая любовъ къ улицѣ? Послѣдесятилѣтняго поста я разомъ бросился на книги об[ъ]ѣлся и теперъ страдаю несвареніемъ въ желудкѣ. Другой причины я незнаю этому томительному нравственному бездѣйствію. рисовать ничего порядочного немогу, непридумаю да и помѣщеніе мое не позволя[е]тъ. Рисовалбы портреты, за деньги нѣского, а даромъ работать совѣстно. Нужно что небудь придумать для разнообразія. А что незнаю.

Погрузившись въ это мудрое размышленіе или сочиненіе, я нечаянно нат[к]нулся на домъ Якоби. Зашелъ, пообѣдалъ, и послѣ обѣда отправился въ гостиную на чай къ старушкамъ т. е. къ Madam[e] Якобѣ и ея неумолимо говорливой сестрицѣ. Въ числѣ разныхъ по ея мнѣнію чрезвичайно интересныхъ приключеній ея быстроминувшей юности. Она расказала мнѣ о Лабзинѣ, отомъ самомъ конфере[н]съ секретарѣ Академіи Художествъ, который предложилъ Илью Байкова царского кучера выбрать въ почетные члены Академіи потому что онъ ближе Аракчеева къ Государю. За эту остроту Аракче[е]въ сослалъ его въ Симбирскъ гдѣ онъ и умеръ на рукахъ моей почтенной собесѣдницы. Мнѣ пріятно было слышать что этотъ замѣчательный мистикъ-масонъ до самой могилы сохранилъ независимость мысли и христіанское незлобіе.

Послѣ Лабазина рѣчъ перешла на И. А. Анненкова, и я изъ расказа моихъ собеседницъ узналъ, что произшествіе такъ *53а.* трогательно расказанное Герценомъ въ своихъ воспоминаніяхъ, про Ивашева, случилося съ супругою И. А. Ан[н]енкова бывшей нѣкогда гувернан[т]кой Мадмуазе[л]ь Поль.

Она жива еще и теперъ. Меня обѣщали старушки познакомить съ этою достойнѣйшею женщиною. Незнаю скоро ли я удостоюся щастія взглянуть на эту безпремѣрную святую героиню.

Дюма кажется написалъ сантиментальный романъ на эту богатырскую тему.

По поводу портрета М. А. Дороховой и ея воспитанницы Ниночки, которые я надняхъ рисовалъ. старушки сообщили мнѣ, что мать Ниночки простая якутка и теперъ еще жива въ Ялуторовскѣ. А что отецъ ея Г[осподинъ] Пущинъ служитъ гдѣ то на видномъ мѣстѣ въ Москвѣ, и что онъ женился на богатой вдовѣ нѣкоей Madam[e] Коцебу, собственно для того чтобы достойно и прилично воспитать свою Ниночку. Отвратительный отецъ.

7 [ноября]. Надняхъ както проходилъ я черезъ Кр[е]мль и видѣлъ большую толпу мужиковъ съ открытими головами передъ Губернаторскимъ дворцомъ. Явленіе это показалось мнѣ чемто необыкновеннымъ, и до сегоднишняго дня я немогъ узнать его содержанія, а сегодня Овсяниковъ росска[за]лъ мнѣ въ чемъ было дѣло.

Крестьяне помѣщика Демидова, того самаго мерзавца Демидова котораго я зналъ въ Гатчинѣ Кирасирскимъ юнкеромъ въ 1837. году, и который тогда незаплатилъ мнѣ деньги за портретъ своей невѣсты. Теперъ онъ промотавшійся до снаги, живетъ въ своей деревни и грабитъ крестьянъ. Кроткіе мужички вмѣсто того чтобы просто повѣсить своего грабителя, пришли къ губернатору просить управы, а губернаторъ не будучи дуракъ велѣлъ ихъ посѣчъ за то чтобы онѣ искали управы поначальству. т. е. начинали съ станового.

Интересно знать что дальше будетъ. ‖

8 [ноября]. Рисовалъ сегодня дообѣда портреты М. и М. Якоби, а *54.* вечеромъ пошолъ къ Веймарну, у него сегодня полковой праздникъ и слѣдовательно пиру[ш]ка. Войдя въ первую комнату я совершен[н]о растерялся, меня поразила [толпа] военныхъ людей. Я этихъ почтенныхъ господъ давно уже слава Богу не встрѣчаю. Въ особенности одинъ между ними такъ живо напомнилъ мнѣ своею толсто[ю] телячьею рожею Капитана Косарева что я чуть чуть невытянулъ руки по швамъ и невозгласилъ—Здравя желаю Ваше Благородіе!—Изъ этого отвратительного состоянія вывелъ меня самъ гостепріимный хозяинъ, пригласивъ меня въ гостинную, между протчими гостями въ гостинной встрѣтилъ я И. А. Анненкова, и впродолженіи вечера я нерасставался съ нимъ.

9 [ноября]. Окончилъ портреты Якоби.

10 [ноября]. Получилъ отъ Кулиша книги. Записки о Южной руси два тома, и Чорну раду. Какой милый оригиналъ долженъ быть этотъ Г[осподинъ] Жемчужниковъ. Какъ бы я щас[т]ливъ былъ уви-

дѣть человѣка который такъ искренно нелецемѣрно полюбилъ мой милый родной языкъ и мою прекрасную бѣдную родину.

11 [ноября]. Сегодня у меня день великій, торжественный радостный день. сегодня получилъ я письмо отъ моей святой заступницы Гра. N. И. Толстой. дружеское родственное письмо. За что она меня удостоиваетъ этого неизреченного щастія? И чемъ я воздамъ ей за этотъ нечаянныи свѣтлый сердечный праздникъ? Слезы радости и чистая молитва твоя единая награда моя. благородная моя святая заступнице. 512

Она совѣтуетъ мнѣ написать графу Ѳ[едору] П[етровичу] письмо, и просить его ходатайства о разрѣшеніи явится мнѣ въ столицѣ. Это была моя первая мысль, но мнѣ совѣстно было безпокоить старика. А теперъ рѣшительно рѣшаюсь. Еще проситъ она передать поклонъ В. И. Далю, отъ ее самой и отъ какого то Г[осподина] Жадовского. съ Далемъ я здѣсь не видѣлся хотя съ нимъ прежде и былъ знакомъ, и теперъ прыйдется очима лупать. И подѣломъ.

12 [ноября]. Отвѣтивше на письмо моей святой заступницы, пречепурился я и отправился къ В. И. Далю. Но почему то незнаю прошелъ мимо его квартиры и зашелъ къ адьютанту здѣшняго военного Губернатора къ Владимеру Ѳедоровичу Князю Голицыну, весьма милому молодому человѣку раненному подъ Севастополемъ. Вслѣдъ замной зашла къ нему сестра его, чернобривое милое задумчивое созданіе. Очемъ груститъ, очемъ задумывается эта едва развернувшаяся сантифолія?

Отъ князя зашолъ я къ его затю Александру Петровичу Варенцову, пообѣдалъ, послушалъ машинной музыки, и отправился въ театръ. Все было порядочно кромѣ Г[-жи] Васильевой. Онѣ бѣдняжка думала очаровать зрителей своимъ фанданго и совсѣмъ не надѣла панталонъ[.] Какое варваровское понятіе объ искуствѣ. Г[-нъ] Климовскій въ ролѣ Филипа IV былъ прекрасенъ, одѣтъ изящно и вѣрно портрету этого испанского Государя. А вообще драма Мать Испанка такъ себѣ дюженная драма. 55

13 [ноября]. Сегодня написалъ, а завтра отошлю, просительное письмо Г[рафу] Ѳ. П. Толстому. Прошу его просить кого слѣдуетъ о дозволеніи мнѣ жить въ Петербургѣ и посѣщать клас[с]ы Академіи. Письмо кажется мнѣ удалось. Овсянниковъ говоритъ что при нуждѣ я могъ бы занять видное мѣсто между кропателями прозьбъ. Посмотримъ, пожнемъ ли желаемые плоды отъ сего хитрого сочиненія.

Сегодня же написалъ письмо М. С. Щепкину. Прошу свиданія съ нимъ гдѣ небудь на хуторѣ въ окрестностяхъ Москвы.

Какъ бы ярадъ былъ [увидѣть] этого славного артиста ветерана.

14 [*ноября*]. Началъ портретъ М. Варенцовой. Плотная, кавалѣргардъ мадамъ. Ничего женственного ни даже самого обыкновеннаго котества.

15 [*ноября*]. Получилъ письмо отъ моего милого Брониславa, жалуется что его отецъ захворалъ, и рекомендуетъ мнѣ какую то свою приятельницу Елену Скирмондъ. любительницу изящныхъ искуствъ мечтательницу, и вообще женщину эк[с]центрическую. Это тоже не хорошо. Но всеже лучше нежели моя новая знакомая М. Варенцова, правда она тоже женщи[на] эк[с]центрическая. Только она сосредоточилась не на поэзіи, не на изящныхъ искуствахъ, а на конюшнѣ и на псарнѣ. а можетъ быть и это своего рода поэзія. ||

16 [*ноября*]. Кончилъ портретъ своей отчаянной Амазонки, и началъ ея милое чадо. Мальчикъ лѣтъ пяти избалованный, будущій собашникъ камеръ юнкеръ и воо[б]ще человѣкъ дрянь. *55г.*

17 [*ноября*]. Здѣлалъ визитацію В. И. Далю. и хорошо здѣлалъ что я наконецъ рѣшился на эту визитацію. Онъ принялъ меня весьма радушно, распрашивалъ освоихъ Оренбур[г]скихъ знакомихъ, которихъ я не видѣлъ съ 1850 года. и взаключеніи просилъ заходить къ нему запросто какъ къ старому пріятелю. Не промину воспользоватся такимъ милымъ предложеніемъ, тѣмъ болiе что мои Нижегородскіе знакомые начали понемногу пошлѣть.

18 [*ноября*]. Послѣ неудачного вялого сеанса у М. Варенцовой. Зашелъ я пососѣдству къ ея больному брату князю Голицыну. и засталъ у него его меньшую милую задумчивую сестру. Впечатлѣніе неудачного сеанса какъ вѣтромъ свѣяло. Полюбовавшесь на это кроткое созданіе, я во весь день былъ щастливъ. Какое животворно чудное влияніе красоты надушу человѣка.

19 [*ноября*]. Къ общему великому удоволь[с]твію сегодня наконецъ я окончилъ портретъ гусароподобной М. Варенцовой и ея будущаго собачника сына. Она чрезвичайно довольна портретомъ потому что онъ похожъ на какую то || кокетливую нимфу въ амазонкѣ съ хлыстомъ, а я еще больше доволенъ что наконецъ розвязался съ этою неуклюжею Бобелиною. *56.*

26 [*ноября*]. Я хотѣлъ было совсѣмъ оставить свой монотонный журналъ, но сегодня совершилось со мною то чего прежде

никогда не совершалось. Шрейдерсъ. Кадинскій, и Фрейлихъ просили меня нарисовать ихъ портреты, и предложили деньги въ передъ. Я никогда небралъ денегъ въ передъ за работу а сегодня взялъ, и добре помогоричовавше, отправился я въ очаровательное сѣмейство М. Гильде и тамъ переночевалъ, и тамъ украли у меня деньги. 125 руб. И по дѣ[ло]мъ въ передъ не бери не заработанныхъ денегъ. Поутру прихожу домой, другое горе: ночью проѣхалъ Ѳедоръ Лазаревскій. Билъ у Даля, посылалъ искать меня по всему городу и разумѣется меня не нашли. И теперъ его карточка лежитъ у меня на столѣ какъ страшный упрекъ на совѣсти.

27 [*ноября*]. Волей неволей сегодня я долженъ былъ обѣдать у Даля и соченять необыкновенное произшествіе случившееся сомною прошедшей ночью. Но вмѣсто фигурной лжи, я сказалъ ложъ лаконическую, я сказалъ что ѣздилъ въ Балахну съ Брылкинымъ такъ ради собственнаго удовольствія, и тѣмъ покончилъ дѣло. ‖

28 [*ноября*]. Жаль мнѣ стало незаработанныхъ денегъ, въ такой *362.* досадѣ отправился я къ Кудлаю, просить полицейского участія въ моемъ горѣ. Кудлай самъ нездоровъ неможетъ выйти изъ квартиры, но обѣщался мнѣ завтра прислать одного изъ своихъ сподручниковъ какого то от[ъ]явленного доку посмотримъ сотворитъ ли чудо вышереченный дока.

29 [*ноября*]. Сегодня поутру воожиданіи полицейского доки напи- салъ я М. Лазаревскому письмо, и нащетъ роковой ночи повторилъ ему туже самую ложъ что и В. И. Далю. Одна ложъ ведетъ за собою другую, это въ порядкѣ вещей.

Часу въ первомъ явился ко мнѣ дока я росказалъ ему въ чемъ дѣло и посулилъ за труды 25 рублей. Но увы при всемъ его стараніи результату никакого. Что съ воза упало то пропало. Слѣдовательно объ этомъ скверномъ анекдотѣ и думать больше нѣчего. Я такъ и здѣлалъ. Пошелъ къ Шрейдерсу обѣдать, съ досады чуть опять не напизался. Послѣ обѣда зашелъ къ той же коварной Мадамъ Гильде, (какое христианское незлобіе!) отдохнулъ немного въ ея очаровательномъ семействѣ, и въ сѣмъ часовъ вечера пошелъ къ Князю Голицыну. У Голицына встрѣтилъ я львовъ здѣшней сцены. актеровъ Климовского и Владимирова. Болтуны и можетъ быть славные малые.

Князь прочиталъ намъ свое впечатлѣніе послѣ *57.* боя. Неважное впечатлѣніе. Послѣ впечатлѣнія зашла рѣчъ о переводахъ Курочкина изъ Беранже. И я прочиталъ имъ на-

изустъ не переводъ а собственное произведеніе. А чтобы незабыть это прекрасное созданіе поэта, то я вношу его въ мой журналъ.

Какъ въ наши лучшіе года,
Мы пролетаемъ безъ участья,
Помимо истиного щастья!
Мы молоды душа гордá...
Какъ въ насъ занощивости много!
Предъ нами свѣтлая дорога
Проходятъ лучшіе года.

— —

Проходятъ лучшіе года,
Мы все идемъ дорогой ложной
Въ слѣдъ за мечтою не возможной,
Идемъ невѣдомо куда,
Но вотъ оврагъ,—вотъ мы споткнулись...
Крутомъ стемнѣло... оглянулись—
Нигдѣ ни звука ни слѣда.

— —

Нигдѣ ни звука ни слѣда.
Ни свѣтлыхъ дней ни сожалѣнья,
На сердцѣ тяжесть оскорбленья
И одиночество стыда.
Для утомительной дороги
Нѣтъ силы подкосились ноги
Погасла дальная звѣзда. ||

— —

Погасла дальная звѣзда! *572.*
Пора, пора душой смирится!
Надъ жизнью нѣчего глумится,
Отвѣдавъ горького плода;
Или съ безсильемъ старой дѣвы,
Трердить упорно гдѣ вы гдѣ вы
Вотще минувшіе года!

— —

Вотще минувшіе года
Не лучше ль справить честной тризной!
Не осквернимъ же укоризной
Господній міръ—и никогда
Съ безсильной злобой оскорбленныхъ
Не осміемъ ч[е]ты влюбленныхъ
Влюбленныхъ въ лучшіе года.

Б. Курочкинъ.

[*30 ноября.*] Сегодня началъ портреты въ групѣ своихъ щедрыхъ пріятелей. Незнаю будетъ ли толкъ изъ этой затѣи, приятели неакуратны въ сеансахъ, обстоятельство важное приработѣ. Посмотрю что дальше будетъ, и естли сеансы затянутся, то нарисую отдѣл[ь]но каждого карандашемъ и тѣмъ покончу мой щетъ съ пріятелями. Чего бы мнѣ больно не хотѣлось, и тѣмъ болiе что предполагаемый рисунокъ Сепі[е]ю очень удачно сгрупировался. И мнѣ бы хотѣлося достойно заплатить имъ свой долгъ.

1. *Декабря* Получилъ письмо отъ М. С. Щепкина въ которомъ онъ предлагаетъ мнѣ свиданіе въ селѣ Никольскомъ (имѣніе его сына,) или же, е[с]тли я неимѣю лишнихъ денегъ на эту поѣздку, (125. рублей были у меня совершено лишніи). То онъ обѣщаетъ самъ пріѣхать комнѣ въ Нижній. Какъ бы онъ возвеселилъ и меня, и своихъ Нижегородскихъ поклонниковъ[.] Напишу ему пускай ѣдитъ суда, и пускай на здѣшней бѣдной сценѣ. тряхнетъ стариною. Теперъ же кстатѣ здѣсь дворянскіе выборы. *58.*

Послѣ сеанса у Шрейдерса, и послѣ обѣда у Фрейлиха, случайно попалъ я наполупьяный музыкальный вечеръ къ путейскому офицеру Ультрамарку, и услышалъ тамъ вертуоза на фортепьяно какого я и неподозрѣвалъ услышать здѣсъ въ захолустьи. вертуозъ этотъ нѣкто Господинъ Татариновъ. Между протчимъ онъ сыгралъ нѣсколько номеровъ изъ Пророка и изъ Гугенотовъ Меербера, и вознесъ меня на седмое небо.

2 [*декабря*]. Сегодня здѣлалъ я визитъ вдохновенному моему вертуозу Татаринову, и видѣлъ у него, чего я такъ же невоображалъ увидѣть въ Нижнемъ. Я увидѣлъ у него настоящаго великолѣпнійшаго Гюдена. Такіе двѣ прекраснѣйшіе нечаянности разомъ, наслажденіе рѣдкое и высокое. И какіе же варвары Нижегородцы онѣ знаютъ Татаринова только какъ чиновника при компаніи строющей желѣзную дорогу. А окартинѣ Гюдена, и даже о са[мо]мъ Гюденѣ никто и неслыхивалъ кромѣ старика Улыбашева съ которимъ я сегодня познакомился въ Театрѣ. Это извѣстный біографъ и критикъ Бетговена, и самый неизмѣнный посѣтитель здѣшняго Театра. *58г.*

[*декабря*]. Три дня сряду нечаянности и самые пріятные нечаянности. Это великая рѣдкость въ здѣшней монотонной жизни. Сегодня посѣтилъ меня Густавъ васильевичъ Кеберъ. Гость совершенно неожиданный. Онъ большой приятель Ѳ. Лазаревского. И тотъ уѣзжая изъ нижняго, поручилъ ему увидѣтся со мною и добрѣйшій Густавъ васильевичъ сегодня исполнилъ порученіе своего и моего друга. Естьли бы больше подобнихъ нечаянностей, какъ бы прекрасно текли дни нашей жизни.

[*декабря*]. Написалъ письма Щепкину и Кулишу. Прошу ихъ друзей моихъ великихъ отложить всякое житейское или служебное попеченіе, и пріѣхать комнѣ недѣли на двѣ, а аще совѣсть не зазритъ то и больше. Какъ бы я щастливъ былъ естьли бъ збылось мое желаніе. авось либо и збудется.

[*декабря*]. Впродолженіи этихъ четырехъ дней писалъ поэму названія которой еще не предумалъ. Кажется я назуву ее

Неофиты или первые христіане. Хорошо естли бы не обманулъ меня Щепкинъ, я ему посвящаю это произведеніе, и мнѣ бы ужасно хотѣлося ему прочитать и услышать его вѣрные дружескіе замѣчанія. Незнаю когда я пріймусь за Дервиша и Сатрапа, а поползновеніе большое чувствую къ [писанію].

9 [*декабря*]. Въ компаніи честныхъ артистовъ, Климовского, Владимирова и Платонова, праздновалъ именины общей, и въ особенности театральной красавицы, по имени Анны Дмитревны, а по прозванію незнаю, и праздновалъ безъ хитрости, т. е. съ приличнымъ случаю и мѣсту продолженіемъ—яснѣе, въ ущербъ очаровательному сѣмейству Мадамъ Гульды. *59.*

10 [*декабря*]. Сегодня вечеромъ Варенцовъ возвратился изъ Петербурга, и привезъ мнѣ отъ Кулиша письмо, и только что отпечатанную его Граматку. Какъ прекрасно умно и благородно составленъ этотъ совершенно новый букварь. Дай богъ чтобы онъ привился въ нашемъ бѣдномъ народѣ. Это первый свободный лучъ свѣта могущій проникнуть въ здавленную попами невольничью голову.

Изъ Москви Варенцовъ привезъ мнѣ поклонъ отъ Щепкина, а отъ Бодянского поклонъ и дорогой подарокъ его книгу О времени происхожденія Славянскихъ письменъ. съ образчиками древняго славянского шрифта. Сердечно благодаренъ О[сипу] М[аксимовичу] за его безценный подарокъ. Эта книга удивительно какъ пополнила современную нашу историческую литературу.

Еще привезъ онъ для N К. Якоби, свинцовимъ карандашемъ нарисованный портретъ нашего изгнанника апостола Искендера. Портретъ долженъ бить похожъ. потому что не похожъ на рисунки въ этомъ родѣ. да естли бы и не похожъ то я все таки скопирую для имени этого святого человѣка.

12 [*декабря*]. Сегодня видѣлъ я на сценѣ Станціонного Смотрителя Пушкина. Я былъ всегда противъ передѣлокъ, и эту передѣлку пошелъ смотрѣть отъ нѣчего дѣлать, и что же передѣлка оказалась самою мастерскою передѣлкою, а исполненіе неподражаемо. въ особенности сцены второго акта, и послѣдняя сцена третьяго, были такъ естественно трагически исполнини что хоть бы и самому гениальному артисту такъ въ пору. Исполать тебѣ Господинъ Владимировъ. Исполать тебѣ и тетинька Трусова, ты такъ естественно зло исполнила роль помѣщицы лепешкиной, что сама Коробочка предтобой поблѣднѣла. Во обще ансамбль драмы былъ превосходенъ, чего я никакъ не ожидалъ. И естли бы не усатые отставные *59²*

Сегодня видѣлъ я на сценѣ Станціоннаго смотрителя Пушкина. Я былъ всегда противъ передѣлокъ, эту передѣлку пошелъ смотрѣть отъ нечего дѣлать, и что же передѣлка оказалась самою мастерскою передѣлкою, а исполненіе неподражаемо. Въ особенности сцены второго акта, и послѣдняя сцена третьяго, были такъ естественно трагически исполнены что хоть бы и самому геніальному артисту такъ въ пору. Исполать тебѣ господинъ Владимировъ. Исполать тебѣ а

Портрет Герцена і частина тексту з стор. 592 Шевченкових Записок.

гусары помѣщики пьяные шумѣли въ ложѣ то я вышелъ бы изъ театра совер[шенно доволенъ].

Кстати о помѣщикахъ. Ихъ теперъ нахлынуло въ Нижній *60.* на выборы видимо и не видимо. И всѣ безисключенія съ бородами и усами, въ гусарскихъ уланскихъ и другихъ кавалерійскихъ мундирахъ. Пѣхотинцевъ и флотскихъ незамѣтно. Говорятъ между собою только пофранцуз[с]ки. Пьянствуютъ и шумятъ въ театрѣ, и слышно составляютъ о[п]позицію противъ освобожденія крепостныхъ крестьянъ. Настоящіе французы!

13 [декабря]. Получилъ письма отъ Щепкина и отъ Лазаревского. Старый друзяка пишетъ что онъ приѣдитъ ко мнѣ колядовать на праз[д]никъ. Добрый искренній другъ! Онъ намѣренъ подарить нѣсколько спектаклей Нижегородской публикѣ. Какой великолѣпный праздничный подарокъ!

Лазаревскій между протчемъ пишетъ, что онъ получилъ на мое имя 175. рублей черезъ Льва Жемчужникова, съ оговоркой не обьявлять мнѣ своего имени. Жертва тайная великодушная! Чемже я заплачу вамъ добрые великодушные земляки мои за эту искренню[ю] жертву? Свободной искренней пѣснѣй, пѣсней благодарности и молитвы!

Сегодня же принимаюсь за Сатрапа и Дервиша, и естли богъ поможетъ окончить съ успѣхомъ то посвящу его честнымъ щедримъ и благороднымъ землякамъ моимъ. мнѣ хочется написать Сатрапа въ формѣ эпопеи. Эта форма для меня совершенно новая. Незнаю какъ я съ нею слажу?

14 [декабря]. Вечеромъ, отправился къ старику Улыбашеву, съ благою целью послушать музыку. Старикъ прихву[р]нулъ и не принималъ гостей. Возвращаясь домой попалась мнѣ на улицѣ недавняя именинница, и не совершенно противъ желанія, затащила меня въ маскерадъ. Явленіе рѣдкое и оригинальное въ Нижнемъ. Это танцъ-класъ марцинкевича въ Петербургѣ со всѣми подробностями. Небольша[я] разница въ костумахъ. Тамъ пьяные черкесы заключаютъ спектакль, а здѣсь просто офицеры съ помощію приѣзжихъ помѣщиковъ-французовъ. Однимъ словомъ блестящій маскерадъ! *60.*

15 [декабря]. Черезъ В. И. Даля получилъ письмо отъ Ѳедора Лазаревского. Пишетъ онъ что незабаромъ поѣдитъ опять куда то черезъ Нижній. и проситъ меня не ѣздить въ Балахну. Не поѣду, Цуръ ій!

16 [декабря]. Въ вечеру отправился я къ В. И. Далю, засвидѣтельствовать ему глубокое почтеніе отъ Ѳ. Лазаревского. Послѣ

поздорованья, и передачи глубочайшаго почтенія, одна изъ дочерей его сѣла за фортепьяно и принялася угощать меня малоросійскими пѣснями. Я разумѣется былъ въ восторгѣ, не отъ уродливихъ пѣсень, а отъ ея наивной вѣжливости. Замѣтивъ что она довольно смѣло владѣетъ и[н]струментомъ я попросилъ ее сыграть что небудь изъ Шопена. Но такъ какъ моего любимца на лицо не оказалось. то она замѣнила его увертюрою изъ Гугенотовъ Меербера. И къ немалому удивленію моему исполнила это гениальное произведеніе лучше нежели я ожидалъ. Скромная артистка удалилась во внутренніи апартаменты, а мы съ В. И. между разговоромъ каснулися 61. какъ то нечаянно псалмовъ Давида и вообще Библіи. Замѣтивъ что я неравнодушенъ къ Библейской поэзіи, В. И. спросилъ у меня читалъ ли я Эпокалипсисъ. Я сказалъ что читалъ но увы ничего не понялъ, онъ принялся об[ъ]яснять смыслъ и поэзію этой Боговдохновенной галиматьи, и въ заключеніи предложилъ мнѣ прочитать собственный переводъ откровенія съ толкованіемъ. и по прочтеніи просилъ сказать свое мнѣніе. Послѣднее мнѣ больно не подушѣ. безъ этого условія можнобы и не прочитавъ поблагодарить его за одолженіе а теперъ необходимо читать. Посмотримъ что это за звѣрь въ переводѣ?

17 [*декабря*]. Получилъ письмо отъ П. Кулиша. Онъ отказывается отъ свиданія со мною здѣсь, не по недостатку времени и желанія, но воизбѣжаніе толковъ которые могутъ замедлить мое возвращеніе въ столицу. Я съ нимъ почти согласенъ. Отъ журнала о которомъ я ему писалъ онъ на отрѣзъ отказался. Готовитъ матеріалы для третьяго тома З[аписокъ] О Южной руси. И что то началъ писать серьезного, но что такое не говоритъ.

Вечеромъ былъ на бенефисѣ Г[-на] Климовского. И несмотря на порядочное исполненіе, все таки до обѣденный сонъ Островского мнѣ не понравился. Повтореніе, и повтореніе вялое. Протчее такъ себѣ шло кромѣ Попури пропѣтого въ антрактѣ бенефиціантомъ въ добавокъ собственнаго сочиненія

18 [*декабря*]. Читалъ и сер[д]цемъ сокрушился 61в.
Зачемъ читать учился.

Читая подлинникъ т. е. славянскій переводъ Эпокалипсиса, приходитъ въ голову что апостолъ писалъ это откровеніе для своихъ Неофитовъ извѣстными имъ иносказаніями, съ целію скрить настоящій смыслъ проповѣди отъ своихъ приставовъ. А можетъ быть и [съ] целію болѣе матеріальною. чтобы онѣ (пристава) подумали что старикъ рихнулся поретъ

дичъ и скорѣе освободилибы его изъ заточенія. Послѣднее предположеніе мнѣ кажется правдоподобніе.

Съ какою же цѣлію такой умный человѣкъ какъ В. И. переводилъ и толковалъ эту алегорическую чепуху? не понимаю. И съ какимъ намѣреніемъ онъ предложилъ мнѣ прочитать свое бѣдное твореніе? Не думаетъ ли онъ открить въ Нижнемъ кафедру Теологіи и здѣлать меня своимъ неофитомъ? едвали. Какое же мнѣніе я ему скажу на его безобразное твореніе. Приходится врать, и изъ за чего? Такъ, просто изъ вѣжливости. Какая ложная вѣжливость.

Незнаю настоящей причины, а вѣроятно она есть. В[ладимиръ] И[вановичъ] непользуется здѣсь доброй славою. почему все таки не знаю Пронего даже какой то здѣшній острякъ и эпиграм[м]у смастерилъ. вотъ она.

У насъ были три артиста.
Двухъ не стало. это жаль.
Но пока здѣсь будетъ Даль
Все какъ будьтобы нечисто. ||

19 [декабря]. Mo[nsieu]r Брасъ, (учитель французкаго языка въ гимназіи,) *62.* росказалъ мнѣ сегодня, недавно случившееся ужасное произшествіе въ Москвѣ. Трагедія такого содержанія.

Ловкій молодой гвардѣецъ, по желѣзной дорогѣ привезъ въ Москву дѣвушку, прекрасную какъ ангелъ. Привезъ ее въ какой то не слишкомъ публичный трактиръ. Погулялъ съ нею нѣсколько дней что называется на славу, и скрился, оставивъ ее расплатится съ трактирщикомъ, а у нее ни денегъ ни паспорта. Она убѣжала изъ дому съ своимъ обожате[ле]мъ. съ цѣлью в Москвѣ обвѣнчатся, и концы въ воду. Трактирщи[къ] посмотрѣлъ на красавицу, и какъ человѣкъ бывалый, смекнулъ дѣломъ, подослалъ къ ней сводню. Ловкая тетенька приласкала ее, приголубила, заплатила трактирщику долгъ, и взяла ее къ себѣ на квартиру. На другой или на третій день она убѣжала отъ обязательной старушки, и явилась къ частному приставу, а вслѣдъ за нею явилась и ея покровительница, подмазала частного пристава, а тотъ несмотря на ее доводы что она благородная что она дочъ генерала. Высѣкъ ее розгами и отправилъ въ рабочій домъ наисправленіе. Гдѣ она черезъ нѣсколько дней умерла. Ужасное произшествіе! И всё это падаетъ на военное сословіе. Отвратительное сословіе!

20 [декабря]. Съ благотворительною цѣлью составляется спектакль изъ благородныхъ суб[ъ]ектовъ подъ непосредственной дерекціей Г[-жи] Голынской, и Г[-на] Варенцова. Спектакль составятъ живые картины и концертъ ||

Г. Варенцовъ, меня какъ живописца пригласилъ сегодня на рипитицію собственно для живихъ картинъ. т. е. для освѣщенія этихъ безтолковихъ картинъ. Я попростотѣ души и попробовалъ освѣтить одну изъ нихъ такъ что главная фигура въ свѣту а протчіе въ полутонѣ. Освѣщеніе вышло довольно эфек[т]но. Но жалкіе маменьки подняли шумъ, почему одна такая то освѣщена, а наши дочки развѣ хуже ее что ихъ совсѣмъ не видно, что ихъ только по афиши будутъ знать. Я плюнулъ и хотѣлъ уйти, но меня остановила Марья Александровна Дорохова, и просила поставить и освѣтить ея Ниночку. Ниночка не красавица явилася въ картинѣ очаровательною. Чадолюбівые маменьки хотя и замѣтили въ чомъ дѣло но все таки не согласились оставить своихъ дочерей въ полутонѣ. *62.*

Сегодня долженъ выѣхать изъ Москвы М. С. Щепкинъ. Ахъ какъ бы онъ хорошо здѣлалъ естли бы выѣхалъ. Послѣ завтра я имѣлбы радость поцаловать моего старого моего единого друга!

21 [декабря]. Сегодня получилъ письмо отъ М. С. Щепкина. Онъ сегодня выѣхалъ изъ Москвы, и послѣзавтра я обниму моего старого моего искренняго друга. Какъ я щастливъ этой нелецемѣрной дружбой! Немногимъ изъ насъ Богъ посылаетъ таку[ю] полную радость. и весьма, весьма немногіе изъ людей доживъ до семидесяти лѣтъ сохранили такую поэтическую свѣжесть сердца ка[къ] М. С. ‖ Щастливый патріархъ артистъ! *63.*

Сегодня же получилъ письмо отъ моей святой заступницы отъ графини Настасіи Ивановны Толстой. Она пишетъ что письмо мое адресованное графу Ѳ. П. на праздникахъ будетъ передано М. N. И сообщаетъ мнѣ адресъ N. О. Осипова. Боже мой! Скоро ли я увижу мою академію? скоро ли обниму мою святую заступницу?—

Спектакль съ благотворительной целью, сошелъ хорошо, кромѣ живихъ картинъ и народного гимна. Ниночка Пущина была очаровательна.

24 [декабря]. Праздникамъ праздникъ и торжество есть изъ торжествъ! въ три часа ночи пріѣхалъ Михайло семеновичъ Щепкинъ.

29 [декабря]. Въ 12. часовъ ночи уѣхалъ отъ меня Миха[й]ло Семеновичъ Щепкинъ. Я, Овсянниковъ, Брылкинъ и Олѣйниковъ проводили моего великого друга до первой станціи и ровно въ три часа возвратилися домой. Шесть дней, Шесть дней полной радостно торжественной жизни! И чемъ я заплачу тебѣ

мой старый, мой единый друже? Чемъ я заплачу тебѣ за это щастіе? за эти радостные сладкіе слезы? Любовью! но я люблю тебя давно. да и кто зная тебя не любитъ? Чемъ же? Кромѣ молитвы о тебѣ, самой искренней молитви я ничего неимѣю. ||

30 [декабря]. Я все еще не могу прыйти въ нормальное состояніе отъ волшебного очаровательного видѣнія. У меня все еще стоитъ перед глазами Городничій, Матрозъ, Михайло Чупрунъ и Любимъ Торцовъ. Но ярче и лучезарніе великого артиста стоитъ великій человѣкъ кротко улыбающійся другъ мой единый, мой искренный мой незабвенный Михайло Семеновичъ Щепкинъ. *63ᵛ.*

1. Генваря. 1858. Дружески весело встрѣтилъ Новый Годъ въ сѣмействѣ N. A. Брылкина.

Какъ невесело встрѣтили мы новый Годъ а прыйдя домой мнѣ скучно здѣлалось. Поскучавше немного отправился я въ очаровательное семейство Мадамъ Гульды. Но скука и тамъ меня нашла, Изъ храма Пріапа пошолъ я къ заутрени, еще хуже, дячки съ похмелья такъ раздирательно пѣли что я заткнулъ уши и вышелъ вонъ изъ церкви. Прыйдя домой я нечаянно взялся за Библію, раскрилъ, и мнѣ попался ласкутокъ бумаги на которомъ Олѣйниковъ записалъ басню со словъ Михайла Семеновича. Эта находка такъ меня обрадовала что я сейчасъ же принялся ее переписывать. Вотъ она.

На улицѣ и длинной и широкой
И на большомъ дворѣ стоитъ богатый домъ
И со двора разносится далеко
Зловоніе кругомъ. ||

———

64.

А виноватъ хозяинъ въ томъ
Хозяинъ нашъ прекрасный! но упрямый,
Мнѣ дворникъ говоритъ.
Ра[с]капивать велитъ помойную онъ яму
А чистить невелитъ.

———

Зачемъ раскапивать заглохшее дермо?
И неказнить воровъ, не предавать ихъ страму.
Не лучшель облегчить народное ярмо,
Да вычистить велѣть помойную то яму.

———

Сочиненіе этой басни приписываютъ московскому актеру ленскому. Это не похоже на водевильный куплетъ. Басня эта такъ бла[го]дѣтельно на меня подѣ[й]ствовала что я дописывая послѣдній стихъ уже спалъ.

Сегодня же познакомилъ я въ сѣмействѣ Брылкина милѣйшую Катерину Борисовну Піунову. (актрису.) Она въ восторгѣ отъ этого знакомства, и незнаетъ какъ меня благодарить.

Какъ благодѣтельно подѣ[й]ствовалъ Михайло Семеновичъ на это милое и даровитое созданіе. Она выросла, похорошела, поумнѣла послѣ Москаля Чаривника. гдѣ она сыграла роль Тытяны, и такъ очаровательно сыграла что зрители ревѣли отъ восторга. А М. С. сказалъ мнѣ что она первая артистка съ которой онъ съ такимъ наслажденіемъ игралъ Михайла Чупруна. И что знаменитая Самойлова передъ скромной Піуновой салдатка.

2 [*генваря*]. Обязательнійшій Олѣйниковъ сегодня сообщилъ мнѣ стихотвореніе Курочкина Насмерть Беранже, но такъ скверно переписано что я едва могъ прочесть. Прочиталъ однакъ и записалъ на память. Прекрасное сердечное стрихотвореніе. ||

16. е. Іюля 1857. года

64 2

Зачемъ Парижъ волнуется опять?
На площадяхъ и улицахъ солдаты,
Народныхъ масъ не можетъ взоръ обнять,
Кому хотятъ послѣдній долгъ воздать?
Чей это гробъ и катафалкъ богатый?
Тревожный слухъ въ Парижѣ пролетѣлъ,
Угасъ поэтъ—народъ осиротѣлъ.

Великая скатилася звѣзда,
Свѣтившая полвѣка кроткимъ свѣтомъ
Надъ олтаремъ страданья и труда!
Простой народъ простился на всегда
Съ своимъ роднымъ учителемъ поэтомъ
Воспѣвшимъ блескъ его великихъ дѣлъ
Угасъ поэтъ—народъ осиротѣлъ.

Зачем[ъ] же блескъ и роскошъ похоронъ?
Мундиры войскъ и ризы духовенства?
Тому кто жилъ такъ искренно какъ онъ
Пѣвецъ любви, свободы, и равенства,
Нещастнымъ льстилъ, но съ сильными былъ смѣлъ,
Угасъ поэтъ народъ осиротѣлъ.

Зачемъ пѣвцу напрасный фиміамъ?
И почестей торжественныхъ забава?
Не быть ничемъ хотѣлъ онъ въ жизни самъ
И въ бѣдности нашла любимца слава.
И слухъ о немъ далеко прогремѣлъ!
Угасъ поэтъ народъ осиротѣлъ.

Народъ всѣхъ странъ; страданье трудъ
И сладкихъ слезъ надъ звуками—отрада
И въ нихъ поэтъ тебѣ великій судъ!
Великому великая награда,
Когда свершивъ завидный свой удѣлъ,
Угасъ поэтъ народъ осиротѣлъ. ||

3 [*генваря*]. Получилъ отъ Куліша письмо со вложеніемъ 250 рублей. деньги эти выручены имъ зарисунки которые я послалъ изъ Новопетровского укрѣпленія Залецкому для продажи. Залецкій передалъ ихъ Сиряковскому, отъ Сиряковского я не имѣлъ обнихъ никакого извѣстія и совершенно потерялъ ихъ изъ виду. Незнаю какъ онѣ попали въ руки Кулиша, и тотъ нашелъ имъ какого то щедрого земляка любителя, и мнѣ какъ будьто подарилъ 250 рублей къ новому году. Спасибо ему. *65.*

4 [*генваря*]. Весь день былъ посвященъ писанію писемъ. Обязанность скучная но не избѣжная. Написалъ полдюжины посланій въ томъ числѣ и автору Семейной Хроники, прислявшему мнѣ съ Михайломъ Семеновичемъ экземпляръ своей очаровательной хроники. Кулишу при письмѣ послалъ свои Неофиты. Интересно мнѣ знать его мнѣніе о семъ новомъ моемъ произведеніи.

Въ 8мъ часовъ вечера проводилъ своего хозяина Овсянникова въ Петербургъ, и отправился на балъ-ма[с]керадъ къ Варенцову, директору театра. И познакомился тамъ съ докторомъ Рейковскимъ учонымъ и весьма и[н]тереснымъ человѣкомъ.

5 [*генваря*]. Возвратился почталіонъ изъ Москвы, который сопровождалъ Михайла Семеновича. Привезъ мнѣ отъ него письмо, и четирѣ экземпляра своего портрета, для раздачи своимъ Нижегоро[д]скимъ друзьямъ, письмо свое заключаетъ онъ печальнымъ извѣстіе[мъ], полученнымъ на порогѣ своего дома о смерти сына Димитрія умершаго заграницей. *65а.*

6 [*генваря*]. Піунова сегодня въ роли Простушки (водевиль Ленского) была такая милочка, что не только Московскимъ Петербур[г]скимъ Парижскимъ бы зрителямъ въ носъ бросилась. Напрасно она румянится. Я ей скажу обэтомъ. Съ роли Титяны (въ Москали Чаривникѣ) она видимо совершенствуется, и естли замужество ей непопрепятствуетъ изъ нее выработается самостоятельная великая артис[т]ка.

7 [*генваря*]. Круликевичъ возвращаясь народину изъ изгнанія (съ береговъ Сыръ-Дарьи, узналъ случайно о моемъ пребиваніи въ Нижнемъ и сегодни посѣтилъ меня. Между многими неинтересными степными новостями онъ сообщилъ отвратительно интересную новость. Побочный сынъ гнилого Сатрапа Перовского собственноручно зарѣзалъ своего деньщика за что былъ только разжалованъ въ солдаты, но мѣлкая душонка [не вынесла] и этого всемилостивѣйшего наказанія, онъ вскорѣ умеръ

или отравилъ себя. Туда й дорога. Выходитъ яблоко не далеко отъ яблони упало. Мать этого малодушного || тигренка, *66.* жена какого то паршивого барона Зальцъ, и купленная блядь растлѣнного Сатрапа Перовского. Однажды собираясь къ обѣдни расердилась за чтото на горнишную, да и хватила ее утюгомъ въ голову. Горнишную похоронили и тѣмъ дѣло покончилъ всемогущій Сатрапъ. О Николай Николай! Какіе у тебя лихіе сподручники были. По сеньки шапка.

8 [*генваря*]. Съ сегоднишняго числа я занимаю двѣ квартиры. Прежнюю у Овсян[н]икова и новую у Шрейдерса. Остается надѣлать долговъ а спрятатся есть куда.

9 [*генваря*]. На новосельи у Шрейдерса нарисовалъ сегодня портретъ Олейникова съ условіемъ чтобы онъ написалъ фельетонную статейку для Московскихъ вѣдомостей, о прибываніи М. С. Щепкина въ Нижнемъ. Хорошо естлибы несовралъ.

10 [*генваря*]. Нарисовалъ портретъ Шрейдерса, и довольно удачно. Часть долга значитъ уплачена. Нужно еще нарисовать Фрейлиха и Кадинского, и тогда квиты. Но когда это случится незнаю.

11 [*генваря*]. Сегодня субота. По суботамъ я и милѣйшая К. Б. Піунова обѣдаемъ у М. А. Дороховой. Но сегодня я долженъ о[т]казатся отъ этой радости, и моя милая компаньенка отправилась || самъ другъ съ потретомъ М. С. Щепкина присланный имъ въ подарокъ Марьи Александровнѣ. А я поѣхалъ провожать до первой станціи, по казанской дорогѣ. моего привлекательно благородного Капитана В. В. Кишкина. *66г.*

Грустно раставатся съ такими добрими людьми какъ этотъ Симпатическій Кишкинъ. Я возвратившесь домой чувствовалъ себя совершеннымъ сиротой. Но тягостное мое одиночество недолго длилось, я вскорѣ вспомнилъ что я одинъ изъ щастливцевъ міра сего. М. С. Щепкинъ уѣзжая изъ Нижняго просилъ меня полюбить его милую Тетясю т. е. Піунову. и я буквально исполнилъ его дружескую прозьбу. А сегодни прощая[сь] сомною Кишкинъ со слезами на глазахъ просилъ меня полюбить его кроткую любимицу Вареньку Остафьеву. И послѣ такихъ милыхъ обязанностей я скучаю. дурень, дурень, а въ школи вчився. Остаф[ь]ева выехала кудато изъ города, и я въ 6ть часовъ вечера отправился къ Піуновой, засталъ ее дома. Продиктовалъ ей стихи Курочкина.—Какъ въ наши лучшіе года,—а она прочитала мнѣ нѣкоторые вещи Кольцова, и потомъ чуть чуть не всѣ басни Крилова. Я въ восторгѣ былъ

отъ этого импровизированнаго литературнаго вечера, и пришолъ домой совершенно щастливъ. Она любитъ чтеніе значитъ она далеко пойдетъ въ сво[е]мъ искус[с]твѣ. Дай Богъ чтобы збылось мое пророчество. ‖

12 [*генваря*]. Неради воскресенья, и свѣтского пошлаго визита пошолъ я къ П. М. Галынской. (Племенница здѣшняго Губернатора.) А попрозьбѣ моего искренняго Михайла Семеновича пошолъ я передать ей его портретъ и пріятельскій поклонъ. Въ огромной гостинной старушку Шаховскую и Голынскую окружали [такіе] холодные офиціальные чопорные фигуры, что послѣ привѣт[ст]вія и самого коротенькаго присѣста и на меня пахнуло холодомъ отъ этой честной компаніи. Вышелъ самъ Губернаторъ, я поздравилъ его съ полученіемъ черезъ плечо Анны раскланялся и вышелъ вмѣстѣ съ Э. А. Бабкинымъ. Заѣхалъ къ Бабкину на квартиру взялъ у него Пушкина и Гоголя и повезъ къ Піуновой. Прочиталъ ей Сцены изъ рицарскихъ временъ и отогрѣлъ губернаторскимъ холодомъ обьвѣянную душу. Она прочитала мнѣ Каменного гостя и потомъ мы поѣхали къ Брылкинымъ обѣдать, послѣ обѣда М. А. Грасъ повезла ее въ театръ куда послѣдовалъ и я совершенно доволенъ такимъ теплымъ прекраснымъ окончаніемъ холодно начавшагося дня. *67.*

13 [*генваря*]. Бабкинъ подарилъ мнѣ прекрасную акватинту изображающу[ю] смерть ‖ Людовика XVI. а я сегодня, за это назидательное изображеніе, изобразилъ его собственну[ю] персону и довольно удачно. Вечеръ провелъ у милѣйшаго юноши вертуоза велеончелиста Весловского, и возвратясь домой нашолъ у себя на столѣ письмо Сергѣя тимофеевича Аксакова. Самое любезное, самое сердечное письмо. *67а.*

Взаключеніи любезностей онъ пишетъ что Матрозъ мой наконецъ пошелъ въ ходъ, онъ передалъ его Каткову, редактору руского Вѣстника. въ ожиданіи будущихъ благъ принимаюсь переписывать вторую часть Матроза.

14 [*генваря*]. Сегодня случайно зашелъ я къ Піуновой, рѣчъ зашла о концѣ ея театрального года о возобновленіи контракта, ей бѣдняжкѣ ужасно нехочется оставатся въ Нижнемъ, а незнаетъ куда дѣвать себя. Въ Казань ей и хотѣлось бы, но она боится тамъ какойто Прокофьевой не соперницы но ужасной интригантки. Въ такомъ ея горѣ я предложилъ ей посильные услуги. Я напишу письмо директору Харьковско[го] театра, и буду просить Михайла Семеновича Щепкина о ея заступничествѣ. Какъ бы это хорошо было естлибъ удалося ей переселится въ Харьковъ. ‖

15 [*генваря*]. Неоткладывая въ длинный мѣшокъ сегодня же я на- *68.*
писалъ и директору харьковского театра и Моему великому другу. Каковъ то будетъ результатъ изъ моихъ нехитрихъ затѣй.

16 [*генваря*]. Только что хотѣлъ заключить письмо моему великому другу, да в[с]помнилъ что сегодня не почтовый день. Оставилъ посланіе, и принялся за Матроза. Несносно скучная работа. Литераторамъ должны платить не за писаніе а за переписываніе собственныхъ произведеній.

Вечеромъ возвратился я изъ театра и нашелъ у себя письмо моего гениального друга. И хорошо что я своего письма не кончилъ. Между протчимъ онъ пишетъ мнѣ что рисунки мои онъ уж[е] пустилъ въ ходъ. Спасибо ему неутоми[мо]му.

17 [*генваря*]. Окончилъ неоконченное письмо, отправилъ на почту и принялся за Матроза. Несносная работа, когда я ее кончу.

18 [*генваря*]. Къ немалому моему удивленію, сегодня встрѣтилъ я у Брилкина давнишняго и не лицемѣрнаго своего поклонника В. Н. Погожева. Онъ здѣсь по дѣламъ службы, и завтра ѣдитъ въ Москву. ||

19 [*генваря*]. Сегодня повторилась моя люби[ми]ца въ роли Тетяны. *68₂.*
Очаровательна какъ и въ первый разъ. Но Клемовскій въ рули Чупруна и по выговору и по мимикѣ вандалъ. лапти плелъ варваръ и только мѣшалъ моей милой Тетяси.

20 [*генваря*]. Проводилъ въ Петербургъ до[к]тора Кутерема, Кебера, Шрейдерса Фрейлиха, и Н. А. Брылкина въ Казань, и на компанѣйскій заводъ близъ Казани. Сегодня у меня день проводъ.

21 [*генваря*]. Бенифисъ милочки Піуновой, Полонъ театръ зрителей и очаровательная бенефиціантка, прекрасная тема для газетной статейки. Не попробовать ли? Попробуемъ наудалую.

22 [*генваря*]. Проѣздомъ изъ Петербурга въ Вятку на службу, посѣтилъ меня сегодня Яковъ Лазаревскій. Онъ недавно изъ Малоросіи. росказалъ о многихъ свѣжихъ гадостяхъ въ моемъ родномъ краю. въ томъ числѣ и о грустномъ Екатеринославскомъ востаніи 1856. года. И про своего сосѣда и родственника Н. Д. Бѣлозерского. Этотъ филантропъ помѣщикъ такъ оголилъ сво[ихъ] крестьянъ что онѣ сложили пронего пѣсню которая кончается такъ. ||

А въ нашого билозера
Сивая кобила.
Бодай же його побила
Лыхая година.
А въ нашого билозера
Червоная хустка.
Ой неодна въ сели хата
Осталася пустка.

69.

Наивное невинное мщеніе!

23 [генваря]. Дочъ второго полка. Глупѣйшее произведеніе Доницети. Либрет[т]о тоже нелѣпо и неестественно. Покойному нашему Тормозу надо думать очень нравилось это топорное произведеніе. Да не по его ли заказу оно и родилося на свѣтъ божій. Принемъ я помню когдато въ петербургѣ оперетка эта исполнялась съ большеи дисциплиной. Теперъ она и это существеннсе сво[е] достоинство утратила. Что бы сказалъ на это Тормозъ. Онъ бы Гедионова на мѣсяцъ на гапвахту упряталъ

Старуха Шмитгофъ въ роли маріи безобразна, а мой любимецъ Владимировъ въ роли старика дворецкого маркизы, былъ тоже безобразенъ.

24 [генваря]. Получилъ письма отъ Кулиша и отъ М. лазеревского.

25 [генваря]. Получилъ письмо отъ Костомарова съ выговоромъ за молчаніе. Я дѣйствительно || виноватъ переднимъ на сей разъ. Но *69г.* что писать? о чомъ писать? Что я здѣсь скучаю и ничего не дѣлаю. И не могу наконецъ ничего дѣлать. Лучше молчать нежели переливать изъ пустово въ порожнее.

26 [генваря]. Встрѣтилъ масляницу катаньемъ загородъ. Я предложилъ это удовольствіе милейшей Піуновой съ семействомъ. Она согласилась. И мы поѣхали въ село Боръ, напилися чаю въ какомто кабакѣ. И на обратномъ пути она все пѣла извѣстную свадебную или святошную пѣсню.

Меня миленькой онъ журилъ бранилъ
Онъ журилъ бранилъ добромъ говорилъ
Ай люли люли выговаривалъ.
Неходи дѣвка молода замужъ
Наберись дѣвка ума разума.
Ума разума да сундукъ добра
Да сундукъ добра коробокъ холста.

Жидовское начало въ рускомъ человѣкѣ. Онъ безпреданого не можетъ даже полюбить.

27 [генваря]. Въ церкви Покрова отпѣли тѣло Д. А. улыбашева. Знаменитого критика и біографа Бетговена и Моцарта.

28 [*генваря*]. Николай Петровичъ Болтинъ, Губер[н]скій дворянскій предводитель из[ъ]явилъ желаніе познакомится со мною Я удовлетворилъ его любезному желанію и нера[с]каеваюсь. Онъ человѣкъ здраво и благородно мыслящій. Горячо сочувствующій вопросу о крепостныхъ крестьянахъ, и усердно хлопочетъ о составѣ Комитета который долженъ порѣшить это дѣло въ Нижегородской губерніи. ||

29 [*генваря*]. Оляповатий бенефисъ Гжи-Васильевой, и сплетни. *70.*

30 [*генваря*]. Любимая и Многоуважаемая Катерина Борисовна!

Я самъ принесъ вамъ книги и принесъ ихъ съ тѣмъ чтобы вы ихъ прочитали. Но вы не прочитавши ихъ прислали мнѣ назадъ. Какъ объяснить мнѣ Вашъ поступокъ? Онъ ставитъ меня рѣшительно въ тупикъ особенно если принять въ соображеніе нашъ сегодняшній разговоръ. Ужъ не отвѣтъ ли это на мое предложеніе? Если это такъ то я прошу васъ высказать мнѣ его яснѣе. Дѣло слишкомъ для меня важно. Я васъ люблю и говорю это вамъ прямо, безъ всякихъ возгласовъ и восторговъ. Вы слишкомъ умны для того чтобы требовать отъ меня пылкихъ изъясненій въ любви, я слишкомъ люблю и уважаю васъ чтобы употреблять въ дѣло пошлости такъ принятые въ свѣтѣ. Сдѣлаться вашимъ мужемъ, для меня вели || чайшее сча[с]тье *70₂.* и отказаться отъ этой мысли будетъ трудно. Но если судьба рѣшила иначе, если я имѣлъ несчастіе не понравиться вамъ и если возвращенные мнѣ вами книги выражаютъ отказъ, то нечего дѣлать, я долженъ покориться обстоятельствамъ. Но во всякомъ случаи ни чувства мои ни уваженіе къ вамъ не измѣнятся и если вы не можете или не хотите быть моей женою, то позвольте мнѣ оставить себѣ хоть одно утѣшеніе— остаться вашимъ другомъ и постоянною преданностью и почтительностью заслужить ваше доброе расположеніе и уваженіе.

Въ ожиданіи отвѣта, который долженъ рѣшить мою участь остаюсь преданный Вамъ и глубоко любящій

Тарасъ Шевченко. ||

31 [*генваря*]. Я совершенно негожусь для роли любовника. Она вѣроятно приняла меня за помѣшанного или просто за пьяного и въ добавокъ за мерзавца. Какъ ростолковать ей что я ни то ни другое ни третье, и что не пошлый театральный любовникъ, а искренный глубоко сердечный ея другъ. Самъ я ей этого не умѣю росказать. Обращуся къ моему другу М. А. Дороховой. Естли и она не вразумитъ ее тогда я самый смѣшной и нещастный женихъ. *71.*

1. февраля Получилъ письмо отъ М. С. Щепкина, съ 200. стами рублей и съ самой сердечной готовностію переселить мою прекрасную невѣсту въ Харьковъ. Онъ желаетъ знать ея условія а она нежелаетъ свиданія сомной. Но такъ какъ это свиданіе нелюбовное а дѣловое, то оно и нео[б]ходимо. Дѣлать нѣчего принимаюсь опять за посланіе.

2 [февраля]. Дѣло мое нетакъ плохо какъ я думалъ. Она приняла мое внезапное предложеніе за театральную сцену. Настоящая актриса Она во всемъ видитъ свое любимое искуство, даже во мнѣ она открила сценическаго артиста тогда когда я менѣе всего былъ похожъ на актера. Я дѣйствительно тогда былъ похожъ на помѣшаннаго или скорѣе на пьяного а она бѣдняжка приняла меня за лицедѣя. Но перемелится мука будетъ.

Все это об[ъ]яснилъ мнѣ ея отецъ, который явился на мое приглашеніе по поводу письма Михайла Семеновича. Старикъ невысказалъ прямо своего мнѣнія на щетъ моего сватовства, *71.* но согласился сомною что ей необходимо чтеніе, и взялъ у меня Губер[н]скіе очерки, и нѣсколько ливрезоновъ Гогарта. Добрый знакъ.

Въ заключеніи спектаклей дана была драма Парижскіе Нищіе. Роль Антуанеты исполнила она, и исполнила лучше нежели въ первый разъ, но я не аплодировалъ. А почему и самъ незнаю. Мнѣ казалась она выше всякихъ аплодисментовъ. Но я этого никому не сказалъ.

3 [февраля]. Киночка Пущина именин[н]ица. Вчера я увѣдомилъ Піунову обэтомъ, съ намѣреніемъ увидится и поговорить съ нею, но политика мнѣ недалась. Возлюбленная моя явилась поздравила именинницу и черезъ полчаса уѣхала, и [я] успѣлъ, и тоуже въ передней пожать и поцаловать ее руку и непроговорить ни слова. Лукавое созданіе! Теперъ я тебѣ не западню а капканъ поставлю. Посмотримъ кто кого перехитрить?

Тутъ же при ней прочиталъ я въ слухъ уже напечатанную статейку собственнаго издѣлія о ея бенефисѣ. Быть можетъ ей непонравилось мое нельстивое рукодѣлье? И она поторопилась уѣхать. Да не плюнуть ли мнѣ на эту сердечную затѣю? Неплюй въ колодязь прийдется воду пить.

4 [февраля]. Лучше хоть что небудь нежели ничего. Другой день нѣтъ спектаклей, бѣдныхъ Нижегородскихъ спектаклей. И будьто чего то необходимаго недостаетъ. ‖

5 [февраля]. Я видѣлъ ее воснѣ. Къ добру ли это? Будьтобы она *72.* слѣпая нищая но такая молодая и хорошенькая. Стоитъ у

какой то ограды или заборы и протягиваетъ руку христа ради. Я хотѣлъ подойти съ какою то мѣлкою монетою, но она внезапно и[с]чезла. Это продолженіе роли Антуанеты. Ничего больше.

Вечеромъ былъ у Татаринова. Бѣловъ и Татариновъ играли въ четирѣ руки увертюру изъ Вильгельмя теля, и изъ Фрейшица, а потомъ нѣкоторые вещи духовнаго содержанія Гайдена. Божественный Гайденъ! Божественная музыка!

Послѣ музыки зашла рѣчъ о театрѣ и о талантѣ моей возлюбленной Піуновой. Сначала слушалъ я съ удовольствіемъ расточаемые ей похвалы. Но потомъ такъ мнѣ грус[т]но стало что я хотѣлъ уйти. Что бы это значило? Не ревность ли? Глупо нелѣпо ревновать актрису къ зрителямъ. ея истинный любовникъ должна быть публика, а мужъ другъ.

Взаключеніи вечера хозяинъ прочиталъ намъ пѣсню Беранже переведенную Ленскимъ подназваніемъ старый холостякъ. Мнѣ она очень понравилась потому можетъ быть что я, естли не одружуся съ моей возлюбленной артисткой, долженъ буду вступить въ эту непочтенную категорію.

Старый холостякъ.

(Беранже)

Десятый часъ, пора на боковую,
Маланьюшка, поди комнѣ душа:
Семъ я тебя разочекъ поцилую...
Кухарочка, а какъ видь хороша!
Мнѣ кажется ты видишъ и по в[з]гляду,
Что сталъ бодрѣй я въ эти шесть недѣль...
Свари ка мнѣ съ ванилью шеколаду,
Да приготовъ мою постель.

Маланьюшка, ты недивись ни мало
Что я хочу служанкой быть любимъ:
Я въ старину ухаживалъ бывало
За личкомъ, дрянь передъ твоимъ.
Что есть любовъ пять лѣтъ незналъ я сряду.
А прежнихъ чувствъ все непроходитъ хмель.
Свари ка мнѣ съ ванилью шеколаду,
Да приготовъ мою постель.

Дружочекъ будь сомною безъ отлучки
Ты съ этихъ поръ на кухнѣ неслуга,
И можноли, чтобъ эти щочки, ручки
Коптилися весь день у очага.
Я дамъ тебѣ хорошую награду.
Одѣну такъ какъ лучшую мамзель...
Сварика мнѣ съ ванилью шеколаду
Да приготовъ мою постель.

Что слышу я? опять отвѣтъ всегдашній:
— Да полноте! какъ можно! стыдъ какой! —
Судариня я знаю ваши шашни
Съ Петрушкою, племянника слугой!...
Въ знакомствѣ съ нимъ ни складу нѣтъ ни ладу.
Того смотри что сядешъ тутъ на мель....
Свари ка мнѣ съ ванилью шеколаду
Да приготовъ мою постель.

——

Маланьюшка! ты на мое желанье
Безъ дальныхъ словъ должна бы отвѣчать.
Вотъ видишъ ли; я скоро завѣщанье
Духовное намѣренъ написать.
Чемъ приводить хозяина въ досаду
Пойми мой другъ его благую цель...
Свари ка мнѣ съ ванилью шеколаду
Да приготовъ мою постель.

——

А! наконецъ мои пріятны ласки...
Но... Какъ я слабъ!... Проклятіе судьбѣ!..
Не плачъ душа: я небоюсь огласки
И немощенъ женюся на тебѣ.
Пожалуйста въ крови моей прохладу
Хоть какъ небудь поразогрѣй мамзель...
Свари ка мнѣ съ ванилью шеколаду
Да приготовъ мою постель

——

6 [*февраля*]. М. А. Дорохова сегодня репетировала предстоящій актъ 13. выпускнымъ своимъ юнымъ питомицамъ. Юные питомицы въ зеленыхъ платьецахъ и бѣлыхъ перелинкахъ числомъ[—]чинно сѣдѣли на скамейкахъ въ родѣ театральныхъ зрителей, и благоговѣйно внимали какъ ихъ досужіе подруги исполняли на фортепяно руколомные пьесы. Между протчимъ была исполнина на двухъ инструментахъ, весьма недурно, увертюра изъ вильгельма Теля. Потомъ прочитаны стихи по француз[с]ки по нѣмецки и въ заключеніи дѣвица Бѣляева прочитала рускіе стихи собственнаго сочиненія. на тему благодарность за воспитаніе. для ея возраста стихи хараши. За что я ей обѣщался подарить сочиненія И. Козлова, естли найду въ Нижнемъ. Въ заключеніи пропѣтъ былъ хоромъ такъ называемый народный гимнъ. И репетиція тѣмъ кончилась.

Все это обыкновенно дурно, но вотъ что отвратительно. Въ залахъ института, кромѣ скамеекъ и грознаго лубочного изображенія самодержца, ни одной картины ни одной граверы. Чисто гладко какъ въ любомъ манѣже. Гдѣ же эстетическое воспитаніе женщины? А оно для нее какъ освѣжающій дыханіе воздухъ необходимо. Душегубцы.

Послѣ этой театральной репитиц и зашелъ къ М[арьѣ] А[лександровнѣ]. Встрѣтилъ у нее старого моего знакомаго нѣкоего Г[-на] Шумахера онъ недавно возвратился изъ загра-

ницы и превезъ съ собою 4. № Колокола. Я въ первый разъ сегодни увидѣлъ газету и съ благоговѣніемъ облобызалъ.

7 [февраля]. Сегодня получилъ письмо да еще страховое, отъ директора Харьковского театра, онъ весьма любезно проситъ меня сообщить ему условія Піуновой и ее самои поторопить приѣздомъ. Сердечно радъ что || мнѣ удалося это дѣло. Вечеромъ *133.* пошелъ я обрадовать ее этимъ любезнымъ письмомъ, и поговорить окончательно объ условіяхъ и овремени выѣзда въ Харьковъ. Ее самой не засталъ дома. а глупая мамаша такъ меня приняла что я едвали когда небудь рѣшуся переступить порогъ моей милой протеже. Не обходимо прибѣгнуть къ письменнымъ обьясненіямъ.

8 [февраля]. Она прислала за мной чтобы обьяснится поповоду харьковского предложенія. Я разумѣется охотно согласился на это дѣловое свиданіе, имѣя въ виду и любовное. Но увы! Старая ворчунья Мамаша одного шагу неступила изъ ком[на]ты и я долженъ былъ ретировatся съ одними порученіями. Она предпочитаетъ съ отцомъ ѣхать Въ Харьковъ. Это стѣснитъ ея денежные средства. Потому что отецъ долженъ оставить кснтору отъ которой онъ получаетъ 30 рублей въ мѣсяцъ. Но вѣроятно мамаша и ей на вязла въ зубахъ.

9 [февраля]. Послѣ безпутно проведенной ночи я почувствовалъ стремленіе къ стихословію, попробовалъ, и безмалѣйшого усилія написалъ эту вещъ. Не слѣдствіе ли это раздраженія нервъ?

Доля.

I.

Ты нелукавила зо мною,
Ты другомъ, братомъ, и сестрою
Сироми стала. Ты взяла
Мене маленького заруку
И въ школу хлопця одвела
До пьяного дяка въ науку.
— Учися серденько, колысь
Знасъ будуть люде.—Ты сказала.
А я й послухавъ и учивсь ||
И вывчився. А ты збрехала. *74.*
Яки зъ насъ люде? Та дармà,
Мы не лукавилы съ тобою,
Мы просто йшлы. у насъ нема
Зерна неправды за собою.

Ходиможъ доленько моя
Мій друже щирый нелукавый!
Ходимо дальше, дальше слава
А слава заповидь моя.

II.

М у з а.

И ты пречистая святая,
Ты сестро феба молодая!
Мене ты въ пелену взяла
И геть у поле однесла,
И на могили середъ поля
Якъ тую волю на роздольли
Туманомъ сивымъ сповила.
И колихала, и спивала,
И чары діяла... и я...
О чаривныченько моя!
Мени ты всюды помагала,
И всюды зоренько моя
Ты не марнила ты сіяла!
Въ степу безлюднимъ въ чужини
Въ далекій неволи.
Ты въ кайданахъ пышалася
Якъ квиточка въ поли.
Изъ казарми смердячои
Чистою святою
Вилетила якъ пташечка
И по надо мною
Полинула, заспивала
Моя сизокрила...
Мовъ живущою водою
Душу окропила. ||
И я живу, и надомною *74 г.*
Своею Божою красою
Витаешъ ты мій херувимъ
Золотокрилый серафимъ!
Моя порадонько святая!
Моя ты доле молодая!
Не покидай мене. въ ночи,
И въ день, и въ вечери, и рано
Витай зо мною... и учи,
Учи не ложними устами
Хвалиты правду. Поможи
Молитву діяты до краю.

А якъ умру; Моя святая!
Моя ты маты. положи
Свого ты сына въ домовину,...
И хоть единую слезину
Въ очахъ безсмертныхъ покажи.

III.

Слава.

А ты задрипанко, шинкарко,
Перекупко пьяна.
Де ты въ ката забарилась
Съ своими лучами?
У Версали надъ злодіемъ
Наборъ роспустила.
Чи съ кимъ иншимъ мизкаеся
Зъ нудьги та зъ похмильля.
Горнысь лишень коло мене
Та витнемо зъ лыха,
Гарнесенько обіймемось,
Та любо та тыхо
Пожартуемъ чмокнемося
Та й поберемося
Моя крале малёвана.
Бо я таки й доси
Коло тебе мызкаюся.
Ты хоча й пишалась
И съ пьяными королями
По шинкахъ шаталась, ||
И курвила зъ Миколою
У Севастополи...
Та мени про те байдуже.
Мени моя доле
Дай на себе надивитысь
Дай и пригорнутысь
Пидъ криломъ твоимъ, и любо
Здороги за снуты.

75.

---

10 [февраля]. Получилъ письмо отъ кошового батька Я. Кухаренка отъ 7. августа. Оно изъ Екатиринодара прогулялось черезъ Новопетровское укрѣпленіе и Оренбургъ. и только сегодня достигло своей цели. А все таки лучше позже нежели никогда. Кухаренко незналъ о моей резиденціи. А я незналъ какъ растолковать себѣ его молчаніе. А теперъ все обьяснилось.

И. А. Усковъ изъ Новопетровскаго укрѣпленія пишетъ что у нихъ все обстоитъ благополучно. Незавидую вашему благополучію.

В. N. Погожевъ пишетъ изъ Владимира что онъ на дняхъ видѣлся въ Москвѣ съ М. С. Щепкинымъ, и что онъ ему читалъ наизустъ какую то мою Пустку. Совершенно непомню этой вещи. А слышу объ ней уже не въ первый разъ.

11 [февраля]. М. С. Щепкинъ съ сокрушеніемъ сердца пишетъ мнѣ о моемъ безолаберномъ и нетрезвомъ существованіи. Интересно бы знать изъ какого источника онъ почерпнулъ эти свѣдѣнія. Стало быть и у меня не безъ добрихъ людей. Все же лучше нежели ничего.

Благодарю тебя мой старый мой добрый но чемъ тебя разувѣрить незнаю. ||

Далiе онъ пишетъ о перемѣщеніи Піуновой въ Харьковъ. *75 г.* Онъ сомнѣвается чтобы ей дали тамъ требуемое ею содержаніе. Будетъ досадно естли несостоится это перемѣщеніе. Подождемъ что скажетъ Иванъ Александровичъ Щербина.

Боже мой какъ бы мнѣ хотѣлося вырвать ее изъ этой тухлой грязи.

12 [февраля]. Сегодня нарисовалъ портретъ Кадинского. Остается нарисовать Фрейлиха и квиты.

11 [февраля] Кончилъ наконецъ вторую часть Матроза Переписыванье это самая несносная работа какую я когда либо испытывалъ. она равняется салдацкому ученью. Нужно будетъ прочитать еще это рукодѣлье, что изъ него выйдетъ? Какъ прыйметъ его С. Т. Аксаковъ? Мнѣ ужасно хочется ему нравится, и только ему странное чувство!

15 [февраля]. Приглашалъ запиской свою мучительницу обѣдать у М. А. Дороховой сказалась больной, несносная лгунья. Мнѣ нео[б]ходимо съ ней поговорить наединѣ до выѣзда изъ Нижняго, а какъ это устроить не предумаю. Писать не хочется а кажется прыйдется писать. Опять видѣлъ ее воснѣ слѣпою нищею, только уже не у церковной ограды какъ въ первый разъ а въ живой картинѣ, въ малоросійской бѣлой свиткѣ и въ красномъ очипкѣ.

16 [февраля]. Отправивше на почту письма Кухаренку и Аксакову. зашелъ въ соборъ послушать архіерейскихъ пѣвчихъ. Странно или это съ непривички или оно такъ есть. Послѣднее вирнѣе. Въ архіерейской службѣ съ ея обстановкою и | вообще *76.*

въ ди[ко]раціи мнѣ показалось что то тибетское или японское. И при этой кукольной комедіи читается евангеліе. Самсе подлое противурѣчіе.

Нерукотворенный чудовищный образъ копія съ котораго меня когдато испугала въ церкви Георгія. Подлинникъ этого индѣйского безобразія находится въ соборѣ и замѣчателенъ какъ древность. Онъ перенесенъ изъ Суздаля Княземъ Константиномъ Васильевичемъ въ 1351. году. Очень можетъ быть что это оригинальное Византійское чудовище.

Вечеромъ были живые картины въ театрѣ которые я не пошолъ смотрѣть не смотря даже нато что въ нихъ участвовала моя несравненная. Я боялся увидить византійскій стиль въ этихъ картинахъ. Опасенія мои основательны Г[-нъ] Майоровъ малѣйшаго понятія не имѣетъ въ этомъ простомъ дѣлѣ. Въ театрально[мъ] кафе, или какъ его здѣсь называютъ въ кабакѣ, встрѣтилъ старика Піунова которому, какъ онъ мнѣ сказалъ, очень бы хотѣлось чтобы его Катя что небудь прочитала въ слѣдующее воскресенье на сценѣ. Я обѣщалъ порится в росѣйской поэзіи. Порылся. И выборъ мой палъ на послѣднюю сцену изъ Фауста Гете переводъ Губера. Она прочитаетъ хорошо, только нужно будетъ одѣть ее сообразно съ мѣстомъ и временемъ. Жаль что нѣтъ подъ рукою Реча. Да достану ли еще и книгу Губера въ этомъ затхломъ городѣ.

17 [февраля]. Небезъ труда однакоже досталъ Фавста Губера, послалъ книгу моей артисткѣ и часа черезъ три являюся къ ней въ полной увѣренности что она уже наизустъ читаетъ роль Маргариты. Ничего небывало. Она нашла почему то неудобной эту сцену для чтенія. На зовъ матери вышла изъ комнаты, а я съ полчаса поболталъ съ отцомъ, и ушолъ какъ несолоно хлебалъ. Замѣчательная простота нравовъ.

18 [февраля]. Проѣздомъ изъ Кіева въ Иркутскъ, посѣтили меня земляки мои Волконскій и Малюга, онѣ ѣдутъ въ званіи медиковъ заслуживать казнѣ за воспитаніе. Какая нелѣпость посылать молодыхъ медиковъ въ такую даль отъ центра просвищенія, гдѣ средства на будущее развитіе? Варварство! *1859.*

Молюга сообщилъ мнѣ что Марко Вовчокъ, псевдонимъ нѣкоей Марковичъ, и что адресъ ее можно достать отъ Данила Семеновича Каменецкого, повѣреннаго Кулиша въ Петербургѣ. Какое возвышено прекрасное созданіе эта женщина. Не чета моей актрисѣ. Необходимо будетъ ей написать письмо, и благодарить ее задоставленну[ю] радость чтеніемъ ея вдохновенной книги.

19 [*февраля*]. Въ шесть часовъ утра пріѣхалъ Шрейдерсъ изъ Петербурга привезъ мнѣ письмо отъ Лазаревского, пѣсни Беранже Курочкина, и четырѣ экземпляра моего портрета фотографированного съ моего же рисунка.

Въ 12. часовъ въ залѣ дворянского собранія происходило торжественное от[к]рытіе комитета собраннаго для окончательнаго рѣшенія свободы крепостныхъ крестьянъ. Великое это начало благословлено Епископомъ и открито рѣчью Военного губернатора N. A. Муравьева. рѣчью не пошлою офиціальною, а одушевленною христіанскою свободною рѣчью. Но банда своекористныхъ помѣщиковъ не отозвалася ниоднимъ звукомъ на человѣческое святое слово. Лакеи! Будетъ ли напечатана эта рѣчь? Попрошу М. А. Дорохову не можетъ ли она достать копію.

2 [*февраля*]. Одинъ экземпляръ моего нерукотвореннаго образа подарилъ М. А. Дороховой, онъ ей непонравился, выраженіе находитъ слишкомъ жосткимъ. Просилъ достать копію рѣчи Муравьева, обѣщала.

[*февраля*]. Писалъ Лазаревскому чтобы онъ свои письма ком[н]ѣ адресовалъ на имя М. С. Щепкина въ Москву.

Началъ переписывать свою поэзію для печати, писанную съ 1847 года 1858 годъ. Незнаю много ли выберется изъ этой половы доброго зерна?

2 [*февраля*]. Третій разъ вижу ее воснѣ и все нищею. Это уже не вслѣдствіи роли Антуанеты. А вслѣдствіи какихъ данныхъ неуразумѣю. Сегодня приставилась мнѣ она грязною, безобразною, оборванною, полунагою, и все таки въ малоросійской свиткѣ, но не въ бѣлой какъ прежде. А въ сѣрой разорванной и грязь[ю] запачканной. Со слезами просила у меня и милостыни и извиненія за свою невѣжливость послучаю Фауста Губера. Я разумѣется простилъ ее и въ знакъ примеренія хотѣлъ поцаловать но она исчезла. Не предсказываютъ ли эти ночные грезы намъ дѣйствительную нищету?

[*февраля*]. Сонъ въ руку. Возвращаясь съ почты зашелъ я къ Владимирову и услышилъ что моя возлюбленная Піунова нездождавшесь письма изъ Харькова заключила условіе съ здѣшнимъ новимъ директоромъ Театра съ Г[-номъ] Мирцовымъ. Естли это правда то въ какіеже отношенія поставила она меня и Михайла Семеновича со Щербиною? Въ отвратительные!

Вотъ она гдѣ нравственная нищета. а я боялся матеріальной. Дружба въ рось и черти въ воду. Кто нарушилъ данное слово, для того клятва несуществуетъ.

24 [*февраля*]. Получилъ письмо отъ Кулиша съ дороги въ Бельгію, съ хутора Матроновки около Борзны. Онъ предлагаетъ мнѣ ри[с]овать сцены изъ малоросійской исторіи, изъ пѣсень и изъ современного народного быта. Рисунки которые бы можно было вырѣзать на деревѣ печатать въ боль[шо]мъ количествѣ раскрашивать и продавать по самой дешевой ценѣ. Мысль его та чтобы замѣнить въ нашемъ народѣ суздальское издѣліе. Прекрасная благородная мысль. Но она можетъ осуществится только при большихъ деньгахъ, и принести даже матеріальную пользу. Теперъ я немогу принятся за такую работу. Для этого нужно жить постоянно въ Малолосіи чтобы была разница между моими рисунками и суздальскими. И потому еще что я нетеряю надежды быть въ Академіи и занятся любимой акватинтой. ‖

Я такъ много перенесъ испытаній и неудачъ въ своей *772.* жизни, казалось бы пора уже освоится съ этими мерзостями. Не могу. Случайно встрѣтилъ я Піунову, у меня нехватило духу поклонится ей. А давно ли я видѣлъ [въ ней] будущую жену свою, ангела хранителя своего за которого готовъ былъ положить душу свою? Отвратительный контрастъ. Удивительное лѣкарство отъ любви несамостоятельность. у меня все какъ рукой сняло. Я скорѣе простилбы ей самое бойкое кокетство нежели эту мѣлкую несамостоятельность которая меня, а главное моего старого знаменитого друга поставила въ самое неприличное положеніе. Дрянь госпожа Піунова! отъ ноготка до волоска дрянь!

Завтра Кудлай ѣдитъ во Владимеръ попрошу его взять и меня съ собой. Изъ владимира какъ небудь доберусь до Никольского и въ обьятіяхъ моего старого искренняго друга дастъ Богъ забуду и Піунову и всѣ мои горькіе утраты и неудачи. Отдохну и надосугѣ займусь перепиской для печати моей не вольничей поэзіи. А сегодня перепишу чужую не поэзію но довольно удачные стишки посвященные памяти неудобозабываемаго фельдфебеля.

Когда онъ въ вѣчность преселился
Нашъ незабвенный Николай,
Къ петру апостолу явился
Чтобъ дверь ему онъ отперъ въ рай.
Ты кто? спросилъ его ключарь.
Какъ кто! Извѣстно рускій царь.
Ты царь? Такъ подожди не много;
Ты знаешъ въ рай тѣсна дорога
И узки райскіе Врата
Смотри какая тѣснота!
Чтожъ это все зазбродъ?
Простой народъ!
Аль неузналъ своихъ? Видь это росіяне
Твои бездушные дворяне.

А это вольные крестьянѣ.
Онѣ всѣ поміру пошли
И нищими къ намъ въ рай пришли.
Тогда подумавъ Николай
Такъ вотъ какъ достается рай!
И пишетъ сыну. Милый Саша!
Плоха на небѣ участь наша.
И естли подданныхъ своихъ ты любишь?
То ихъ богатства поубавь.
А естли хочешъ въ рай ввести
То всѣхъ ихъ по миру пусти.

78.

25 [*февраля*]. Въ 7.мъ часовъ утра получилъ письмо Лазаревского, онъ пишетъ что мнѣ дозволено пріѣхать и жить въ Петербургѣ. Лучшаго поздравленія съ днемъ а[н]гела нельзя желать.

Въ три часа собрались къ обѣду N. Брылкинъ, П. Брылкинъ, Грасъ, Лапа, Кудлай, Кадинскій, Фрейлихъ, Климовскій, Владимировъ, Поповъ, Товбичъ, за обѣдомъ было и шумно и весело и изящно, потому что компанія была единодушна проста и въ высокой степени благородна. Зашампанскимъ я сказалъ спичъ, сначала поблагодарилъ гостей моихъ за здѣланную мнѣ честь и въ заключеніи прибавилъ, что я небуду на Бога въ претензіи естли буду встрѣчать всюду такихъ добрихъ людей какъ онѣ теперъ сущіе сомною, и что память о нихъ навсегда сохраню я въ моемъ сердцѣ.

Праз[д]никъ мой совершился въ квартирѣ добрѣ[й]шаго К. Шрейдерса.

Вечеромъ пошолъ я проводить отъѣзжающаго въ Петербургъ Климовского съ которимъ предполагалъ и самъ отправится въ гости къ М. С. Щепкину. но письмо Лазаревского меня вовремя остановило.

26 [*февраля*]. Товбичъ предложилъ мнѣ прогулку за 75. верстъ отъ Нижняго, я охотно принялъ его предложеніе съ целію сократить длинное ожиданіе офиціального обьявленія || о дозволеніи 78.
жить мнѣ въ Питери. Мы пригласили съ собой актера Владимирова и нѣкую дѣвицу Сашу Очеретникову. Отчаянную особу. Скверно пообѣдали на мой щетъ въ трактирѣ Бубнова и пустилися въ дорогу.

27 [*февраля*]. Въ селѣ Мѣдновкѣ, цели поѣздки Товбича, пробили мы до 8 часовъ вечера. Тутъ встрѣтился я съ путейскимъ капитаномъ Петровичемъ. пріѣхавшимъ туда поодному дѣлу съ Товбичемъ. Петровичъ попроисхожденію сербъ, образованный прямой и сердечный человѣкъ. хорошо разумѣющій и глубоко сочувствующій всему современному. Мнѣ больно что я прожилъ столько времени въ Нижнемъ и только сегодня встрѣтился съ этимъ рѣдкимъ человѣкомъ.

28 [*февраля*]. Въ 7. часовъ утра возвратились мы благополучно въ Нижній. Поѣздка наша была веселая и несовсѣмъ пустая. Саша очеретникова была отвратительна, она немилосердо пьянствовала, и отчаянно на каждой станціи измѣняла, неразбирая потребителей. Жалкое безвозвратно потерянное, а прекрасное созданіе. Ужасная драма!

1. *Марта*. На имя здѣшняго губернатора, отъ министра внутренныхъ дѣлъ, получена бумага о дозволеніи проживать мнѣ въ Петербургѣ, но все [е]ще подъ надзоромъ полиціи. Это работа стараго распутного Японца Адлерберга.

2 [*марта*]. Получилъ письмо отъ Графини N. И. Толстой. Она пишетъ что ея сердечное желаніе наконецъ исполнилось, и что она съ нетерпѣніемъ ждетъ меня къ себѣ. || Доброе благородное *79.* созданіе! Чемъ я воздамъ тебѣ за добро которое ты для [меня] здѣлала? Молитвою безконечною молитвою!

Овсянниковъ проситъ чтобы [подождать] его здѣсь до 7. числа. Подожду. А естли онъ обманетъ прокляну и безъ денегъ уѣду.

3 [*марта*]. Давно ожидаемую книгу Дѣтство Багрова внука сегодня получилъ съ самою лестною надписью сочинителя. Книга была послана изъ Москвы 7. февраля, и пролежала до сегодня у сухого Даля, моглабы и на всегда остатся у него. естли бы я сегодня случайно незашелъ къ нему и неувидѣлъ ее. Онъ извиняется рассѣянность[ю] и дѣлами. Чемъ хочешъ извиняйся, а всё таки ты сухой нѣмецъ и большой руки дрянь. И что вздумалося Сергѣю Тимофеевичу дѣлать моимъ комисіонеромъ Даля? Тогда какъ ему мой адресъ извѣстенъ. Не думалъ ли онъ черезъ это познакомить меня съ нимъ? Добрѣйшій Сергѣй Тимофеевичъ!

4 [*марта*]. Въ ожиданіи Овсянникова и полицейского пропуска въ Питеръ. принялся переписыват[ь] Видьму для печати. Нашелъ много длинного и недодѣланнаго. И слава Богу работа сократитъ длинные дни ожиданія.

5 [*марта*]. Послалъ письмо Графини N. И Толстой. Писалъ ей что 7. числа въ 9.часовъ вечера оставлю Нижній Новгородъ. Збудится ли это? Это будетъ зависить отъ Овсянникова а не отъ меня. Глупо.

Продолжаю работать надъ Видьмою. ||

6 [*марта*]. Я слишкомъ плотно принялся за свою Видьму. Такъ *79а.* плотно что сегодня кончилъ, а работы было порядочно. и кажется порядочно кончилъ. Переписалъ и слегка поправилъ

Лілею и Русалку. Какъ то прыймутъ земляки мои мою невольническую Музу?

Часовъ въ 7. вечера явился комнѣ Жандармскій унтеръ-офицеръ и предложилъ до везти меня за 10. рублей до Москви. Сердечно благодаренъ за предложеніе. Онъ отвозилъ въ Вятку какогото непокорного отцу своему Капитана Шлипенбаха. И на обротномъ пути искалъ себѣ попутчика и нашелъ меня Въ Нижнемъ. Еще разъ спасибо ему.

Условившесь въ ценѣ и времени выѣзда, я пошолъ къ Кудлаю поторопить его нащетъ полицейского пропуска. Кудлая незасталъ дома и подорогѣ зашелъ къ Вильде. Гдѣ встрѣтилъ Татаринова мамзелей Шмитгофъ, и брата ихъ молодого весьма талан[т]ливого скрипача и сценического артиста. Послѣ ужина хозяинъ прощаясь со мной подарилъ мнѣ на память нѣсколько миніатюрныхъ медальеновъ, копіи съ извѣстныхъ скульптурныхъ произведеній древнихъ и новихъ, здѣланныхъ разными художниками. Милый и умный подарокъ.

7 [*марта*]. Отъ часу пополудни до часу по полуночи прощался съ моими Нижегородскими друзьями. Заключилъ раставанье у М. А. Дороховой ужиномъ и тостомъ за здоровье моей святой заступницы Графини А. И. Толстой.

10 [*марта*]. Въ три часа по полудни 8. марта оставилъ Нижній на *80.* саняхъ, а во Владимиръ приѣхалъ 9го ночью на телегѣ. Кромѣ этого весьма обыкновенного явленія въ настоящее время года, ничего особенного неслучилось. Кромѣ легкого воспаленія въ лѣвомъ глазѣ и зудъ на лбу. Во Владимерѣ я взялъ розовой воды и думалъ все покончить этимъ ароматическимъ медикаментомъ. А вышло не такъ какъ я думалъ.

Во владимерѣ на почтовой станціи встрѣтилъ А. И. Бутакова подъ командою которого плавалъ я два лѣта 1848 и 49. по Аральскому морю. Съ тѣхъ поръ мы съ нимъ невидались. Теперъ онъ ѣдитъ съ женою въ Оренбургъ а потомъ на берега Сыръ-Дарьи у меня при одномъ всспоминаніи объ этой пустынѣ сер[д]це холодѣетъ. А онъ кажется готовъ на всегда тамъ поселится. Понравилась сатана лучше ясна сокола.

Въ 11. часовъ вечера приѣхалъ въ Москву. Взялъ № за рубль серебра въ сутки Въ какомто великолѣпномъ отелѣ. И едва могъ добится чаю потому что уже было позд[н]о. О Москва! О Караванъ сарай! подъ громкою фирмою отель. Да еще и со швейцаромъ.

11 [*марта*]. Въ 7. часовъ утра оставилъ я Караванъ сарай со швейцаромъ и пустился отыскивать своего друга М. С. Щеп-

кина. Нашелъ его у старого Пимена въ домѣ Щепотьевой и у него поселился и кажется на долго потому что глазъ мой распухъ и покраснѣлъ а налбу образовалося нѣсколько групъ прищей. Облобизавъ моего великого друга, отправился я къ доктору Ванъ Путерену, моему Нижегородскому знакомому. Онъ прописалъ мнѣ англинскую соль зеленый пластирь, діэту и по крайней мѣрѣ недѣлю не выходить наулицу. Вотъ тебѣ и столица! Сиди да смотри въ окно на старого безобразного Пимена.

12 [*марта*]. Посѣтилъ меня докторъ Ван-Путеренъ прибавилъ еще *802.* два лѣкарства для внутренняго и наружного употребленія. и посулилъ мнѣ по крайней мѣрѣ недѣлю заточенія и поста. веселенькая перспектива!

Въ слѣдъ за докторомъ посѣтилъ меня почтеннійшій Михайло Александровичъ Максимовичъ. Молодѣетъ старичина, женился, отпустилъ усы да и въ усъ себѣ недуетъ.

вечеромъ по настоянію моихъ гостепріимныхъ хозяевъ сошелъ я внизъ въ гостинную съ повязанной головой, гдѣ встрѣтилъ нѣсколько человѣкъ гостей, и между ними Кетчера Бабста и Афонасьева. съ которими тутъ и познакомилъ меня хозяинъ. Время быстро прошло до ужина. Подали ужинъ, гости сѣли застолъ а я удалился въ свою келію. Проклятая болѣзнь!

13 [*марта*]. Докторъ Ванъ-Путеренъ уѣхалъ сегодня въ Нижній, рекомендовалъ мнѣ своего пріятеля какого то нѣмца, котораго я однакожъ недождался и просилъ М. С. пригласить медика какого онъ лучше знаетъ потому что болѣзнь моя не шутя меня безпокоитъ. М С. пригласилъ доктора Мина. Завтра я его дожидаю.

Навѣстилъ меня Марковичъ, Сынъ N. Марковича автора Исторіи Малоросіи. И М. А. Максимовичъ съ брошюрою, Исслѣдованіе о Петрѣ Конашевичѣ Сагайдачномъ. Сердечно благодаренъ за визитъ и за брошуру.

14 [*марта*]. Отправилъ Лазаревскому два рисунка назначенные для преподнесенія М. N.

Послѣ обѣда явилися комнѣ два доктора хорошо еще что не вдругъ. Пріятель Ванъ Путереня прописалъ какую то микстуру въ темной банкѣ, а Минъ пильнавскую воду и діэту. Я рѣшился слѣдовать совѣту послѣдняго.

Дмитрій Егоровичъ Минъ ученый переводчикъ || Данта и *81.* еще боліе учоный и опытный медикъ. Поэтъ и медикъ. Какая прекрасная дисъ-гармонія.

У старого друга моего М. С. вездѣ и во всемъ поэзія, у у него и домашній медикъ поэтъ.

15 [*марта*]. Вчера было у меня два доктора а сегодня ни одного. Мнѣ слава Богу лучше скоро—можетъ быть онѣ для меня будутъ совсѣмъ ненужны. Какъ бы это хорошо было. Надоѣло смотрѣть въ окно на старого Пимена.

М. С. ухаживаетъ за мною какъ за капризнымъ больнымъ ребенкомъ. Добрѣйшее созданіе! Сегодня вечеромъ пригласилъ онъ для меня какую то Г. Грекову мою полуземлячку съ тетрадью Малоросійскихъ пѣсень. Прекрасный свѣжій сильный голосъ. Но наши пѣсни ей не дались, особенно женскіе. Отривисто, рѣзко, національной экспресіи она неуловила. Скоро ли я услышу тебя моя родная задушевная пѣсьня?

Петръ Михайловичъ старшій сынъ моего великого друга подарилъ мнѣ два экземпляра фотографическіе портреты Апостола Александра Ивановича Герцена.

16 [*марта*]. Нарисовалъ портретъ несовсѣмъ удачно М. С. Причиной неудачи были сначала Максимовичъ а потомъ Марковичъ. Пренаивные посѣтители. Имъ и въ голову не пришла поговорка, что не во время гость хуже татарина. А кажется люди умные, а простой вещи не понимаютъ.

Послѣ обѣда посѣтилъ меня Д. Е. Минъ и кромѣ діэты и пилнавской воды ничего неприсовѣтовалъ. Дня черезъ три обѣщаетъ выпустить наулицу. Ахъ какбы было хорошо!

17 [*марта*]. Сегодня опять посѣтили меня оба медика, и слава богу кромѣ діэты || и сидѣнія въ комнатѣ ничего непрописали. Я *81 г.* однакожъ и этого немного не исполнилъ. Вечеромъ въ тихомолку навѣстилъ давно не виданного друга моего Княжну Варвару Николаевну Репнину. Она щастливо перемѣнилась потолстѣла и какъ будьто помолодѣла. И вдарилася въ ханжество, чего я прежде незамѣчалъ. Невстрѣтила ли она въ москвѣ хорошого исповѣдника?

18 [*марта*]. Кончилъ переписыванье или процеживанье своей поэзіи за 1847. годъ. Жаль что нѣскимъ толково прочитать. М. С. въ этомъ дѣлѣ мнѣ не судья. Онъ слишкомъ увлекается. Максимовичъ тотъ просто благогозѣетъ передъ моимъ стихомъ. Бодянскій тоже. Нужно будетъ подождать Кулиша. Онъ хотя и жостко но иногда скажетъ правду. за то ему неговори правды естли хочешъ сохранить съ нимъ добрые отношенія.

Въ первомъ часу поѣхали мы съ М. С. въ городъ. Заѣхали къ Максимовичу. Застали его въ хлопотахъ около руской бесѣды. Хозяйки его незастали дома. Она была въ церквѣ. Говѣетъ. Вскорѣ явилася она и мрачная обитель ученого просвѣтлѣла. Какое милое прек[ра]сное созданіе. Но что

въ ней очаровательніе всего, это чистый нє тронутый типъ моей землячки. Она проиграла для насъ на фортепьяно нѣсколько нашихъ пѣсень. Такъ чисто безманѣрно какъ ни одна великая артистка игр[а]ть неумѣетъ. И гдѣ онъ старый антикварій выкопалъ такое свѣжее чистое добро? И грустно, и завидно. Я написалъ ей на память свой весенній вечеръ. А она подарила мнѣ для ношенія на шеи Кіевскій образокъ. Наивный и прекрасный подарокъ. ||

Раставшесь съ милою очаровательною землячкою, заѣхали 82.
мы въ школу живописи къ моему старому пріятелю А. N. Мокрицкому. Старый пріятель не узналъ меня. Не мудрено мы съ нимъ съ 1842 года не видались. Потомъ заѣхали въ Книжный Магазинъ N. Щепкина, гдѣ мнѣ Якушкинъ подарилъ портретъ знаменитого Николая Новикова. Потомъ прыѣхали домой и сѣли обѣдать.

Вечеромъ былъ у О. М. Бодянского. Наговорились до сыта о славянахъ вообще и о землякахъ въ особенности. И тѣмъ заключилъ свой первый выходъ изъ квартиры.

19 [марта]. Въ 10. часовъ утра вышли мы съ Михайломъ Семеновичемъ изъ дому, и несмотря на воду и грязь подъ ногами обходили пѣшкомъ покрайней мѣрѣ четверть Москвы. Я невидалъ Кремля съ 1845 года. Казармовидный дворецъ его много обезобразилъ но онъ все таки оригинально прекрасенъ. Храмъ спаса вообще, а главный куполъ въ особенности безобразенъ. Крайне неудачное громадное произведеніе. Точно толстая купчиха въ золотомъ повойникѣ остановилася напоказъ среди бѣлокаменной. Изъ Кремля прошли мы на большую Дмитровку, зашли къ Еленѣ Константиновни Станкевичъ моей старой знакомой, напилися чаю, отдохнули и пошли въ Книжный Магазинъ N. М. Щепкина. Изъ Магазина возвратилися опять къ Станкевичъ, гдѣ я встрѣтилъ еще одну мою старую знакомую Олимпіяду Ивановну Миницкую. Пообѣдали у Станкевичъ и въ 6.ть часовъ вечера благополучно пѣшкомже возвратилися во свояси дивяся бывшему. ||

20 [марта]. Мой неразлучный спутникъ и чечероне М. С. сегодня 82.
ставилъ себѣ банки и я одинъ отъ 10. до 4. часовъ мѣсилъ московскую грязь. Поутру велѣлъ я кучеру вымазать себѣ сапоги добримъ дегтемъ. Вооружился и по тверской отправился въ Кремль полюбовавшеся старимъ красавцемъ Кремлемъ. прошелъ я къ юному некрасавцу Спасу съ цѣлію посмотрѣть скульптурные работы. Но меня и на дворъ не пустили.—Не приказано—сказалъ сторожъ. Я ему не противорѣчилъ и возвратился въ Кремль. Полюбовавшесь еще разъ старикомъ, вы-

шелъ я на Ильинку и потомъ на покровку. Зашелъ къ А. А. Сапожникову моему спутнику изъ Астрахани до Нижняго. боленъ никого непринимаетъ. И хорошо дѣлаетъ потому что я весь облепленъ грязью. Распросилъ у будочника дорогу къ почтамту поплелся тихонько къ Мокрицкому. отдохнулъ у него, полюбовался эскизами незабвенного друга моего покойного Штернберга. и пошолъ къ уральскому козачинѣ Савичу. Взялъ у него Лѣтопись Велички, которую онъ получилъ отъ О. М. Бодянского два года тому назадъ для пересылки [мнѣ] и держалъ у себя самъ незнаетъ съ какимъ намѣреніемъ. Отъ Савичева зашолъ въ харчевню напился чаю съ кренделями, и страстнымъ бульваромъ вишелъ на Дмитровку. Потомъ къ старому Пимену и ровно въ 4. часа пришелъ домой.

Вечеромъ М. С. былъ гото[въ] на новы[е] подвиги и мы отправились къ Станкевичамъ, Весело нецеремонно поболтали о малоросіи о дняхъ минувшихъ и нараставаньи В. А. Станкевичъ подарилъ мнѣ экземпляръ стихотвореній Тютчева.

21 [марта]. Въ 10. часовъ утра не пѣшкомъ а въ пролеткѣ пустились мы съ М. С. Москву созерцать. Подорогѣ заѣхали къ сыну его Николаю. Выпили постакану чаю и потягли далѣе. Заѣхали также подорогѣ къ Кетчеру, встрѣтили тамъ Бабста. Кетчеръ подарилъ мнѣ всѣ изданія своей Компаніи. кромѣ своего перевода Шекспира онъ еще въ типографіи. А Бабстъ подарилъ свою рѣчъ о умноженіи народнаго Капитала, изданіе той же компаніи. Выпили у Кетчера по рюмкѣ слывянки, и поѣхали къ Якушкину. Хозяина незастали дома, а милѣйшая хозяйка подарила намъ по экземпляру портретъ К. Волконского Декабриста, и мы раскланялись и поѣхали къ Краснымъ Воротамъ къ Забѣлину. Это молодой еще человѣкъ самой симпатической кроткой физіономіи обитающый не въ квартирѣ а въ библіотекѣ. Онъ несовсѣмъ здоровъ, и я нерѣшился просить его показать мнѣ Оружейную палату. Гдѣ онъ служитъ помощникомъ Вельтмана. Отъ Забѣлина поѣхали мы въ книжный магазинъ N. M. и тутъ растался я съ моимъ путеводителемъ. *53.*

Грѣшно роптать мнѣ на судьбу что она за тормозила мой поѣздъ въ Питеръ, Впродолженіи недѣли я здѣсь встрѣтился и познакомился съ такими людьми съ какими впродолженіи многихъ лѣтъ неудалось бы встрѣтится. И такъ нѣтъ худа безъ добра.

Вечеръ провелъ у своей милой землячки М. В. Максимовичъ. И несмотря на страстную пятницу она милая весь вечеръ пѣла для меня наши родные за душевные пѣсни. И пѣла такъ сердечно прекрасно что я вообразилъ себя на бере-

гахъ широкого Днѣпра. Восхитительные пѣсни! очаровательная пѣвица! ||

22 [*марта*]. Радостнѣйшій изъ радостныхъ дней. Сегодня я видѣлъ *83₂.*
человѣка котораго ненадѣялся увидѣть въ теперишнее мое прибываніе въ Москвѣ. Человѣкъ этотъ Сергѣй Тимофѣевичъ Аксаковъ. Какая прекрасная благородная старческая наружность! Онъ нездоровъ и никого непринимаетъ. Поѣхали мы съ М. С. сегодня поклонится его семейству. Онъ узналъ о нашемъ присутс[т]віи въ своемъ домѣ, и вопреки заповѣди доктора просилъ насъ къ себѣ. Свиданіе наше длилось нѣсколько минутъ. Но эти нѣсколько минутъ здѣлали меня щастливимъ на целый день и на всегда останутся въ кругу моихъ самихъ свѣтлыхъ воспоминаній.

Послѣ постного обѣда въ Троицкомъ Трактирѣ, отправился я домой съ намѣреніемъ приготовится къ ночному Кремлевскому торжеству. Намѣреніе мнѣ неудалось. Прочитавъ статью въ 3. № Полярной Звѣзды, о запискахъ Дашковой, въ 11. часовъ я отправился въ Кремль. Естлибы я ничего не слыхалъ прежде объ этомъ Византійско-старовѣрскомъ торжествѣ то можетъ быть оно бы на меня и произвело какое небудь впечатлѣніе теперъ же ровно никакого. Свѣту мало звону много крестный ходъ точно Вяземскій пряникъ движется въ толпѣ. Отсут[ст]віе малѣйшей гармоніи, и ни тѣни изящного. И до которыхъ поръ продлится эта японская комедія?

Въ 3. часа возвратился домой и до 9.т[и] часовъ утра спалъ сномъ праведника.

23 [*марта*]. Христосъ воскресъ!

Въ Семействѣ М. С. торжественного обряда и урочного часа для розговѣнъ не уставлено. Кому когда угодно. Республика. хуже, анархія! еще хуже Кощунство! Отвергнуть вѣками освященный обычай обжиратся и опиватся || съ восходомъ со[л]нца. Это просто поруганіе святыни! *84.*

Въ 10мъ часу пришолъ къ М. С. съ праздничнымъ поклономъ актеръ Самаринъ и сообщилъ ему очень миленькую эпиграм[м]у Щербины, которую при семъ и прилагаю.

Боже! Въ какомъ я теперъ упоеньи
Съ Вѣстникомъ рускимъ въ рукахъ.
Что за прекрасные стихотворенія.
Ахъ!

Тутъ Данилевскій, Плещеевъ таинственный,
Майковъ нашъ флюгеръ поэтъ.
Лучше же всѣхъ несравненный, единственный
Фетъ!

Много нелѣпостей патетическихъ
Множество фразъ посреди
Много и рифмъ. Но красотъ поэтическихъ
Жди!

24 [*марта*]. Еще разъ видѣлся съ Сергѣемъ Тимофѣевичемъ Аксаковимъ и съ его симпатическимъ симействомъ и еще разъ щастливъ. Очаровательный старецъ! Онъ приглашаетъ меня къ себѣ въ деревню на лѣто, и я кажется неустою противъ такого искушенія. Развѣ попечительная полиція воспрепятствуетъ.

Отъ Аксаковихъ заихали къ В. N. Репниной. А отъ нее къ актору Шумскому. Вкусили священнои пасхи съ фестфальской колбасой. И поѣхали къ Станкевичамъ. Незастали дома. Отправились въ Книжный Магазинъ N. М. Щепкина и Ком. Гдѣ и остался обѣдать. Обѣдъ былъ званный. || N. М. праздновалъ Новоселье своего Магазина и по этому случаю задалъ пиръ Московской учено-литературной знаменитости. И что это за очаровательная знаменитость! Молодая, живая, увлекающаяся, свободная! Здѣсь я встрѣтилъ Бабста, Чечерина, Кетчера, Мина, Кронеберга, Сына. Афанасьева, Станкевича, Корша, Крузе, и многихъ другихъ, я встрѣтился и познакомился съ ними к[ак]ъ съ давно знакомими родными людьми. И за всю эту полную радость обязанъ я моему знаменитому другу М. С. Щепкину. *84*.

Въ 8. часовъ вечера отправились къ купцу Варенцову музыканту и любителю искуствъ. Тутъ встрѣтился я съ нѣкоторими московскими художниками и музыкантами, и послушавше Моцарта Бетговена и другихъ великихъ представителей слышимой гармоніи, въ 11.ть часовъ удалились во свояси дивяся бывшему.

25 [*марта*]. Многоуважаемый М. А. Максимовичъ задалъ мнѣ обѣдъ на который пригласилъ между протчими и ветхихъ деньми товарищей своихъ Погодина и Шеверева. Погодинъ еще не такъ старъ какъ я его воображалъ себѣ. Шеверевъ старше и несмотря на сѣдинькую свою бла[го]пристойную физіономію, почтенія къ себѣ невнушаетъ. Сладкій до тошноты старичокъ. Въ конце обѣда Амфитріонъ прочелъ въ честь мою стихи собственного сочиненія. А послѣ обѣда милѣйшая хозяйка пропѣла нѣсколько малоросійскихъ пѣсень и восхищенные гости розошлись хто куда а я заѣхалъ къ Сергѣю Тимофеевичу Аксакову съ намѣреніемъ простится. Онъ спалъ, и я неи[мѣ]лъ щастія облобизать его сѣдую прекрасную голову. До 9ти часовъ пробылъ || я у Аксаковихъ и съ наслажденіемъ слушалъ мои родные пѣсни пѣтые Надеждой Сергѣевной. Все семейство Аксаковихъ непритворно сердечно сочувствуетъ Малоросіи и ея *85*.

пѣснямъ и вообще ея поэзіи. въ 9ть часовъ съ Иваномъ и Константиномъ Аксаковими поѣхалъ я къ Кошелеву гдѣ встрѣтился и познакомился съ Хомяковимъ и со старикомъ Декабристомъ К. Волконскимъ. Кротко безъ малѣйшей жолчи рассказалъ онъ мнѣ нѣкоторые эпизоды изъ своей 30.ти лѣтнѣй ссылки и въ заключеніи прибавилъ, что тѣ изъ его товарищей которые были заточены поодиночкѣ всѣ перемерли, а тѣ которые томились по нѣскольку въ мѣсти пережили свое испытаніе, въ томчислѣ и онъ

26 [*марта*]. Въ 9.ть часовъ утра растался я съ Михайломъ Семеновичемъ Щепкинымъ и съ его сѣмействомъ. Онъ уѣхалъ въ Ярославль, а я забравше свою мизерію поѣхалъ къ желѣзной дорогѣ. и въ 2ва часа закупоренный въ вагонѣ оставилъ я гостепріимную Москву. Въ Москвѣ болѣе всего радовало меня то что я встрѣтилъ въ просвѣщенныхъ Москвичахъ самое теплое радушіе лично комнѣ и непритворное сочувствіе къ моей поэзіи. Особенно въ сѣмействѣ С. Т. Аксакова.

27 [*марта*]. Въ 8. часовъ вечера громоносный локомотивъ свиснулъ и остановился въ петербургѣ. въ 9.ть часовъ я былъ уже въ квартирѣ моего искреннѣйшаго друга М. М. Лазаревского. ||

28 [*марта*]. По снѣгу и слякоти пѣшкомъ обѣгалъ я половину го- *852.*
рода почти безъ надобности. На перепутьи зашелъ въ гостинницу Клея и нашолъ тамъ только что пріѣхавшаго изъ Москвы Григорія Галагана. Онъ передалъ мнѣ письмо Максимовича съ его стихами читанными имъ за обѣдомъ 25. марта записку на полученіе руской Бесѣды, и моего въ Москвѣ обрѣтшагося Еритика. т. е Яна Гуса. Которого я щиталъ не возвратно погибшимъ. въ 3. часа возвратился я домой и обнялъ моего задушевного Семена Артимовского. А черезъ полчаса я былъ уже въ его домѣ какъ въ своей родной хатѣ. Много и многое мы вспомнили и переговорили а еще большаго неуспѣли ни вспомнить ни переговорить. Два часа мелькнули быстрѣе одной минуты я растался съ моимъ милымъ Семеномъ и въ 6ть часовъ вечера въ мѣстѣ съ Лазаревскимъ отправились мы къ Графинѣ N. И. Толстой.

Сердечніе ирадостніе не встрѣчалъ меня никто, и я никого, какъ встрѣтились мы съ моей святой заступницей и съ Графомъ Ѳедоромъ Петровичемъ. Эта встрѣча была задушевніе всякой родственной встрѣчи. Многое хотѣлось мнѣ пересказать ей и я ничего не сказалъ. Въ другой разъ. Бутылкой Шампанского освятили мы святое радостное свиданіе и въ 8. часовъ растались.

а у Аксаковыхъ и съ наслажденіемъ слушалъ малороссійскія пѣсни въ пѣніи Надежды Сергеевны. Все семейство Аксаковыхъ непритворно сердечно сочувствуетъ Малороссіи и ея пѣснямъ и вообще ея поэзіи. Въ 9-ть часовъ я съ Иваномъ и Константиномъ Аксаковыми ~~поѣхалъ~~ поѣхалъ къ Кошелеву. Где встрѣтилъ и познакомился съ Хомяковымъ и с старикомъ Декабристомъ К. Волконскимъ. Кроткій без малѣйшей желчи разсказалъ онъ мнѣ нѣкоторые эпизоды изъ своей 30-ти лѣтней ссылки и въ заключеніи прибавилъ, что тѣ изъ его товарищей которые были заточены поодиночкѣ все перемерли, а тѣ которые ~~въ~~ толпились по нѣскольку вмѣстѣ пережили свое изгнаніе, въ томъ числѣ и онъ.

26 Въ 9-ть часовъ утра распрощался съ Михайломъ Семеновичемъ Щепкинымъ и его семействомъ. Онъ уѣхалъ въ Ярославль а я забравши свою амуницію поѣхалъ къ желѣзной дорогѣ и въ 2 часа ~~въ~~ закупоренный въ вагонѣ оставилъ я гостепріимную Москву. Въ Москвѣ болѣе всего радовало меня то что я встрѣтилъ въ просвѣщенныхъ Москвичахъ самое теплое радушіе мало комплиментное и непритворное сочувствіе къ моей поэзіи. Особенно въ семействѣ С. Т. Аксакова.

27. Въ 8. часовъ вечера чудовищный локомотивъ свиснулъ и остановился въ Петербургѣ. Въ 9-ть часовъ я былъ уже въ квартирѣ моего искреннѣйшаго друга М. М. Лазаревского.

Сторінка 5-та з Шевченкового журналу

Вечеръ провели мы у В. М. Бѣлозерского моего соузника и сосѣда по каземату въ 1847. году. У него встрѣтилъ я моихъ соизгнанниковъ Оренбур[г]скихъ. Сѣряковского, Станѣвича, и Желяковского, (Сову) Радостная веселая встрѣча. Послѣ сердечныхъ рѣчей и милыхъ родныхъ пѣсень мы растались. *86.*

29 [*марта*]. Въ 10. часовъ утра явился я казанскимъ сиротой къ правителю Канцилярiи Оберъ полицеймейстера, къ земляку моему И. N. Мокрицкому. Онъ принялъ меня полу официально полу фамильярно. Старое знакомство сказалося въ скобкахъ. Въ заключенiи онъ мнѣ посовѣтовалъ сбрить бороду чтобы непроизвести непрiятного впечатлѣнiя на его патрона Графа Шувалова къ которому я долженъ явится какъ главному моему на[д]зирателю.

Отъ Мокрицкого я опять пошолъ гранить уже высушенную мостовую и упражнялся въ семъ хитромъ ногодѣльи до 12.ти часовъ. а въ 12. часовъ съ М. Лазаревскимъ поѣхали къ Василю Лазаревскому. Наудивленiе симпатическiе люди эти прекрасные братья Лазаревскiе и всѣ ше|с|ть братьевъ какъ одинъ замѣчательная рѣдкость. Василь принялъ меня какъ давно невиданного своего друга А мы съ нимъ въ первый разъ въ жизни встрѣчаемся. Отъ землякъ, такъ землякъ!

Вечеромъ отправились мы въ цыркъ театръ смотрѣть и слушать живописную лекцiю геологiи професора Роде. Лекцiя мiрозданiя прекрасна. И астрономическiе картины почти не лишни но || къ чему эти оляповатые Суздальскiе виды городовъ и зданiй оскорбляющихъ искуство? И къ чему эти живые вертящiися ситцевiи узоры оскорбляющiе науку? Странно! а еще болiе странно то что публика рукоплещетъ этой балаганной пошлости. Толпа. Да еще столичная толпа! *86².*

30 [*марта*]. Заказалъ фотографическiй портретъ въ шапкѣ и тулупѣ для М. А. Дороховой. Искалъ квартиру Бабста и не нашелъ. Жаль. Несмотря на возмутительную погоду прошелъ на васильевскiй островъ, зашолъ къ художнику Лаврову и отъ него узналъ о смерти Павла Петровского Отвратительная новость. бѣдная старуха мать она не пережеветъ этой страшной новости.

Вечеромъ Графина N. И. представила меня своимъ знакомимъ собравшемся у нее въ этотъ вечеръ порядочной толпою. Онѣ привѣ|т|ствовали меня какъ давно ожиданного и дорогого гостя. Спасибо имъ. Боюся какъ бы мнѣ не здѣлатся модной фигурой въ Питери. А на то похоже.

31 [*марта*]. Съ художникомъ Лукашевичемъ былъ въ Эрмитажѣ. Новое зданiе Эрмитажа показалось мнѣ нетакимъ какъ я его

воображалъ. Блескъ и роскошъ, а изящества мало. И въ этомъ великолѣпномъ храмѣ искуствъ сильно напечаталась тяжелая казарменная лапа неудобозабываемого тресированного медведя.

Въ три часа возвратился домой и подвляіемъ видѣнного привелъ себя въ горизонтальное положеніе какъ вошелъ ко мнѣ мой старый незабытый но изъ виду || потерянный знакомый и щирый землякъ Л. Н. Дзюбинъ. Вспомнили старину и отправилися въ отель Парижъ обѣдать. Послѣ обѣда прошлись по Невскому и на сегоднишній день растались. 87.

Вечеръ про велъ у Семена.

1. апреля. Обманываютъ и обманываются. Хорошо естли бы это случалось только первого апреля. Откуда взялъ свое начало этотъ нелѣпый обычай?

Долго шлялся по Невскому проспекту безъ всякой цели. Пото[мъ] прошолъ на Басейную нашолъ квартиру Кокарева а самого хозяина не нашолъ дома. Обѣдалъ у Бѣлозерского. Послѣ обѣда получилъ записку о[тъ] Графини N. И. и вечеромъ отправился къ ней. Никакой эк[с]тренности. ей просто хотѣлося меня видѣть. Доброе созданіе! Къ Графини заѣхалъ Сошальскій и увезъ меня къ именинницѣ землячкѣ М. С. [Кржисевичъ]. Мы съ нею не видалися съ 1845. года [она] едва замѣтно постарѣла. Наудивленіе прочная землячка.

2 [апреля]. Въ первомъ часу Сошальскій повезъ меня къ землячки Ю. В. Смирновой. Я зналъ ее наивной милой институткой въ 1845. году. А теперъ чортъ знаетъ что, прете[н]зія на бариню, а въ самомъ дѣлѣ и на порядочную горничную непохожа. Отъ Смирновой заѣхали къ Градовичу. тоже старый знакомый. Отъ градовича зашелъ я уже безъ Сошальского въ Палкинъ трактиръ || пообѣдалъ и отправился домой. 87.

Вечеромъ въ цыркѣ театрѣ смотрѣлъ и слушалъ Бронзоваго Коня. Великолѣпная постановка и больше ничего. Одинъ старикъ Петровъ и Семенъ сославою поддержали Бронзового Коня. А протчее чепуха.

3 [апреля].

Навуходоносоръ.

(Изъ Беранже В. Курочкина).

Въ давнопрошедшіе вѣка
До рождества еще Христова
Жилъ царь подъ шкурою быка.
Оно для древнихъ это ново,
Но также точно льстилъ и встарь,
И также пѣлъ придворныхъ хоръ
Ура! Даздравствуетъ нашъ царь
Навуходоносоръ!

Нашъ царь бодается—такъ чтожъ?
И мы топтать народъ здоровы;
Рѣшилъ совѣтъ сѣдыхъ вельможъ,
Да здравствуютъ рога царёвы!
Видь и въ Египтѣ Государь
Былъ божество съ давнишнихъ поръ.
Ура! Да здравствуетъ нашъ царь
Навуходоносоръ.

Державный быкъ коренья жретъ,
Вода рѣчная ему пойло,
Какъ трезво царь себя ведетъ!
Поэтъ воспѣлъ бычачье стойло
И надъ поэмой Государь
Мыча уставилъ мутный взоръ.
Ура! Даздравствуетъ нашъ царь
Навуходоносоръ.

Въ тогдашней сѣверной Пчелѣ
Печатали неоднократно,
Что у монарха на челѣ
Слѣдъ видѣнъ думы необъятной.
Что изъ сердецъ ему олтарь
Воздвигъ народный приговоръ.
Ура! Даздравствуетъ нашъ царь
Навуходоносоръ.

Быкъ только ноздри раздувалъ,
Упитанъ сѣномъ и хвалами,
Но подъ ярмо жрецовъ попалъ...
И управляемый жрецами
Мычалъ рогатый Государь—
За приговоромъ приговоръ.
Ура! Даздравствуетъ нашъ царь
Навуходоносоръ.

Тогда не выдержалъ народъ
Въ цари избралъ себѣ другого,
Какъ православный нашъ причетъ
Жрецы любители мясного...
Какъ злы то были люди въ старь!
Придворнымъ то какой позоръ!
Былъ съѣденъ незабвенный царь
Навуходоносоръ.

Льстецы царей! Вотъ вамъ сюжетъ
Для оды самой возвышенной,
Да и Цензурный Комитетъ
Ее одобритъ непремѣнно.
А впротчемъ... слово государь
Не вдохновляетъ васъ съ тѣхъ поръ
Какъ въ Бозѣ сгнилъ послѣдній царь
Навуходоносоръ.

Только что успѣлъ я положит[ь] перо дописавше послѣдній куплетъ этого прекрасного и мѣткого стихотворенія какъ вошолъ ко мнѣ Каминецкій, за нимъ Сиряковскій а за нимъ

Кроневичъ, въ заключеніи Дзюбинъ. Который и пригласилъ меня обѣдать. Вотъ тебѣ и письма. Нужно гдѣ небудь спрятаться.

Послѣ не совсѣмъ умѣренного обѣда вышли мы на- *88²*.
улицу и пройдя нѣсколько шаговъ, встрѣтили мы вездѣ сущаго вѣчного жида брехуна Элькана. Послѣ продолжительной прогулки мы съ нимъ растались, и по его указаніямъ пошли искать квартиру актора Петрова, и разумѣется не нашли. Ругнули всевѣдущого Элькана, и подорогѣ зашли къ Бенедиктову. Встрѣтилъ онъ меня непритворно радостно, и послѣ разнородныхъ разговоровъ онъ по моей проз[ь]бѣ прочиталъ намъ нѣкоторые мѣста изъ Собачьяго Пира (Барбье) и теперъ только я увѣрился что этотъ великолѣпный переводъ принадлежитъ дѣйствительно Бенедиктову.

4 [*апреля*]. Каменецкій сообщилъ мнѣ всѣ мои сочиненія переписанные Кулишемъ, кромѣ Еритика. Нужно будетъ здѣлать выборъ и приступить къ изданію. Но какъ мнѣ приступить къ цензурѣ?

Въ 3. часа пообѣдалъ съ Дзюбинымъ тоже не совсѣмъ умѣренно и вечеръ провелъ у Семена.

5 [*апреля*]. Приѣзжа[лъ] Смаковскій просить меня обѣдать съ нимъ и съ Дзюбинымъ. Я спалъ меня спасибо незбудили. И я подпредлогомъ болѣзни не поѣхалъ на лукуловскій обѣдъ. Богъ съ ними. Съ непривички можно сурьезно захворать. Вечеръ провелъ у Галагана. ||

6 [*апреля*]. Имѣлъ великое нещастіе облачится во фракъ и явится къ *89*.
своему главному надзирателю Графу Шувалову. Онъ принялъ меня просто неформенно, а главное безъ приличныхъ случаю назиданій чемъ здѣлалъ на меня выгодное для себя впечатлѣніе.

При этомъ удобномъ случаи познакомился съ женою правителя Канцилярiи Оберъ полицеймейстера И. Н. Мокрицкого. Она врожденная Свичка и настоящая моя землячка. мы съ нею встрѣтились какъ старые знакомые.

Раставшесь съ милѣйшей землячкою прошолъ я въ Академію художествъ на выставку. Пейзажи преимущественно передъ другими родами живописи мнѣ бросились въ глаза. Каламъ имѣетъ сильное влияніе на пейзажистовъ. Самого Калама двѣ вещи не первого достоинства.

Вечеръ провелъ у Графини N. И. Слышилъ въ первый разъ игру Антонія Кон[т]ского, и лично познакомился съ поэтомъ Щербиною.

7 [*апреля*]. Было намѣреніе съѣздить въ Павловскъ къ старику Бюрно. Но этому доброму намѣренію невинно поперечилъ художникъ

Соколовъ къ которому я зашелъ по дорогѣ пробылъ у него до 4хъ часовъ и опоздалъ на желѣзную дорогу. Непростительная рассѣянность.

Вечеромъ пошли съ Михайломъ до Семена и незастали его дома.

8 [*апреля*]. Воспользовавшесь хорошею погодою пустился я пѣшкомъ *89.* въ Семеновскій полкъ искать квартиру Олейникова. Квартиру нашелъ а хозяина не нашелъ, и прошолъ въ Басейную къ Кокореву. И сего откупщика-литератора не нашелъ дома. По дорогѣ зашелъ на литейную къ Василю Лазаревскому отдохнулъ немного и пустился пѣшкомъ же, въ большую Подъяческую къ Семену обѣдать. Послѣ обѣда вышли наулицу и случайно зашли къ бѣдному безталанному генералу Корбе. Плачетъ бѣдный не отомъ что изъ службы выгнали, а отомъ что Станислава не дали. Бѣдный нещастный человѣкъ!

Вечеромъ зашелъ къ Кроневичу къ моему соизгнаннику, и между многими поляками встрѣтилъ у него и людей рускихъ между которими и двѣ знаменитости, Графа Толстого. Автора солдацкой севастопольской пѣсни. И защитника Севастополя Генерала Хрулева.

Послѣдняя знаменитость мнѣ показалась приборканою.

9 [*апреля*]. Квитался за неумѣренный ужинъ Кроникевича.

10 [*апреля*]. Посѣтилъ московского знакомого нѣкоего Безобразова. Потомъ Рамазанова и Михайлова хотѣлъ пройти на виставку да неудалось Царь помѣшалъ. Смотрѣлъ въ цыркѣ театрѣ Москаля Чаривныка. Очаровательный Семенъ. А протчіе чушъ.

11 [*апреля*]. Поручилъ Каминецкому хлопотать въ цензурномъ Коми- *90.* тети о дозволеніи напечатать Кобзаря и Гайдамаки подъ фирмою Поэзія Т. Ш. Что изъ этого будетъ?

Зашелъ попути къ пѣвцу-актеру Петрову. Онъ только потолстѣлъ, а она увы! изъ миленькой Анны Яковлевны здѣлалась почтенная но все таки милая старушка. Непрочный полъ! Забѣжалъ къ Семену выпилъ румку водки и пошолъ къ Корбе обѣдать. Скучно и грязно какъ у старого холостяка и въ добавокъ у военного. Вечеромъ у Бѣлозерского слушалъ новую драму Желяковского (Совы) и съ успѣхомъ доказалъ Сиряковскому, что Некрасовъ не только не поэтъ но даже стихотворецъ оляповатый.

12 [*апреля*]. Снѣгъ, слякоть, мерзость, не взирая на все это отправились мы т. е. я, Семенъ, и М. Лазаревскій въ Академію смо-

трѣть выставку. Во избѣжаніе простуды за вернули къ Смурову выпили порюмки джину и проглотили по десятку устрицъ. Съ виставки пошли мы на званный обѣдъ къ Графини N. И. Данныи ею своимъ близкимъ многочисленнымъ пріятелямъ по случаю моего возвращенія. За обѣдомъ Графъ Ѳ. П. сказалъ коротенькое слово въ честь милостивого царя. А въ честь моего невольного долготерпѣнія сказалъ || почти либеральное слово *90г*
Николай Дмитріевичъ Старовъ. Потомъ Щербина, и въ заключеніи Сама Графиня N. И. Мнѣ было и пріятно и въ мѣстѣ неловко. Я нечаялъ себѣ такой великой чести. Для меня это было совершенно ново. Семенъ замѣтилъ что за столомъ всѣ были блѣдны, тощи, и зелены кромѣ нещастного изгнанника т. е. меня. Забавный контрастъ.

Послѣ обѣда повезъ меня Сошальскій къ землячкѣ М. С. Гжесевичъ, а часу въ первомъ къ Борелю. А отъ Бореля къ Адольфинѣ гдѣ я его и оставилъ.

13 [*апреля*]. Отъ N. Д. Старова поѣхали мы съ Семеномъ къ М. В. Остроградскому. Великій математикъ принялъ меня съ распростертыми обьятіями какъ земляка и какъ надолго отлучившагося куда то своего семьянина. Спасыби йому. Остроградскій съ семѣйствомъ ѣдитъ на лѣто въ Молоросію пригласилбы говорить и Семена съ собою но боится что въ Полтавскєй губерніи сала не хватитъ на його продовольствіе.

Обѣдалъ у Семена вечеръ провелъ у Графини N. И. Слушалъ стихотворенія Юліи Жадовской. Жалкая бѣдная дѣвушка!

14 [*апреля*]. Семенъ познакомилъ меня съ весьма приличнымъ юношею съ В. П. Энгельгар[д]томъ. Многое и многое пошевелилось въ душѣ моей при встрѣчи съ синомъ моего бывшаго помѣщика. Забвеніе прошедшему. Миръ и любовъ настоящему. ||

Вечеромъ Грицько Галаганъ познакомилъ меня съ черни- *91.*
говскими землячками съ Карташевскими. Нежиманные милые настоящіе землячки.

15 [*апреля*]. Пожеланію Графини N. И. представлялся Шефу Жандармовъ К. Долгорукову. Выслушалъ приличное случаю но вѣжливое наставленіе и тѣмъ кончилась аудиенц я.

Вечеръ провелъ у земляка Трохима Тупици, гдѣ встрѣтился съ Громекою авторомъ статьи о полиціи и о взяткахъ, и познакомился съ старикомъ Персидскимъ. Съ Декабристомъ.

16 [*апреля*]. Грицько Галаганъ прыѣ[ха]лъ просить записать ему мой Весенній вечиръ. Я охотно исполнилъ его желаніе,

а онъ чтобы неостатся у меня въ долгу записалъ прекрасное стихотвореніе Хомякова.

И. N. Дзюбина познакомилъ я съ Семеномъ, а онъ чтобы тоже неостатся въ долгу, вздумалъ попотчивать меня какимъ то молодымъ Генераломъ Криловимъ землякомъ изъ Харькова. Не смотря на молодость и любезность Генералъ оказался далеко несемпатичнымъ. А обѣдъ его почти царскій тоже показался какъ то приторнымъ.

Вечеромъ Мей прислалъ мнѣ тотъ самый весенній вечеръ который я поутру записалъ для Галагана, въ рускомъ переводѣ собственнаго издѣлія. Спасибо ему. ||

Стихотвореніе Хомякова. 91в

Тебя избралъ на брань святую,
Тебя Господь нашъ полюбилъ.
Тебѣ далъ силу роковую.
Да сокрушишь ты волю злую
Слѣпыхъ, безумныхъ, буйныхъ силъ.

* * *

Вставай страна моя родная,
За братьевъ Богъ тебя зоветъ
Чрезъ волны буйнаго Дуная,
Туда гдѣ землю огибая
Шумятъ струи Егейскихъ водъ!

* * *

Но помни: быть орудьемъ Бога,
Земнымъ созданьямъ тяжело,
Своихъ рабовъ онъ судитъ строго,
А на тебѣ, увы! какъ много
Грѣховъ ужасныхъ налегло!

* * *

Въ судахъ черна неправдой чорной
И игомъ рабства клеймена,
Безбожной лести, лжи тлетворной,
И лѣни гнусной и позорной
И всякой мерзости полна.

* * *

О! недостойная избранья ты избрана,
Скорѣй омой себя водою покаянья,
Да грюкъ двойного наказанья
Не грянетъ надъ твоей главой. ||

* * *

Съ душой коленопреклоненной 92.
Съ главой лежащею въ пыли,
Молись молитвою смиренной.
И раны совѣсти растлѣнной
Елеемъ плача изцѣли.

* * *

И встань потомъ вѣрна призванью
И бросься въ пылъ кровавыхъ сѣчь,
Держи стягъ Божій крѣпкой дланью
Рази мечемъ, то Божій мечь.

17 [*апреля*]. N. Д. Старовъ прислалъ М. Лазаревскому написанное слово сказанное имъ въ честь мою на обѣдѣ Графини N. И. Толстой. Какъ вещъ дорогую для меня за ношу его въ мой журналъ.

Признательное слово Т. Г. Шевченку.

Нещастіе Шевченка кончилось, а сътѣмъ вмѣстѣ уничтожилась одна изъ вопіющихъ несправедливостей. Мы не нарушимъ скромности тѣхъ, чье участіе способствовало этому добру и приобрѣло благодарность всѣхъ, сочувствующихъ достоинству блага... Мы скажемъ что намъ отрадно видѣть Шевченка, который среди ужасныхъ, убійственныхъ обстоятельствъ, въ мрачныхъ стѣнахъ—казарми смердячои—не ослабѣлъ духомъ, не отдался отчаянію, но сохранилъ любовъ къ своей тяжкой долѣ, потому что она благородна. Здѣсь ‖ великій примѣръ всѣмъ современнымъ нашимъ художникамъ и поэтамъ, и уже это достойно обезсмертить его!.. *92г.*

Позвольте же придложить тостъ признательности за Шевченка, который своими страданіями поддержалъ то святое вѣрованіе, что истинно нравственную природу человѣка не въ силахъ подавить никакіе обстоятельства!..

12. апреля 1858. *N. Старовъ.*

В. М. Бѣлозерскій познакомилъ меня съ професоромъ Кавелинымъ. Привлекательно семпатическая натура.

Тотъ же Бѣлозерскій познакомилъ меня съ тремя братьями Жемчужниковими. Очаровательные братья!

Вечеромъ въ цыркѣ театрѣ слушалъ оперу Жизнь за царя. Геніальное произведеніе! Безсмертный М. И. Глинка. Петровъ въ роли Сусанина по прежнему хорошъ, и Леонова, въ роли вани хороша, но далеко не Петрова, которую я слышилъ въ 1845. году.

18 [*апреля*]. Получилъ милѣйшее письмо отъ милѣйшаго Сергѣя Тимофеевича Аксакова. На которое буду отвѣчать завтра сегодня я увлекся своею Лунатикою. Естли бы не помѣшалъ обязательный Сошальскій то я кончилбы лунатику. Но увы нужно было оставить невещественное слово и принятся за вещественное дѣло т. е. за увѣсистый обѣдъ. ‖

Вечеромъ съ тѣмъ же обязательнымъ Сошальскимъ поѣхали мы къ милой и талан[т]ливо-голосистой пѣвицѣ Мадмуазель Грубнеръ. Тамъ встрѣтился я съ Бенедиктовимъ, Даргомыжскимъ, и съ Архитекторомъ Кузминымъ старимъ и хорошимъ знакомимъ. Музыкальное наслажденіе заключилось смѣшнымъ и приторнымъ мяуканьемъ Даргомыжского. Точно мышонокъ въ когтяхъ кота. А ему аплодируютъ. Странные люди эти меломаны. А еще страннѣе такіе пѣвцы какъ Драгомыжскій. *93.*

19 [*апреля*]. Вчера Сошальскій пригласилъ меня съ Михайломъ на борщъ съ сушеными карасями и на вареники. А сегодня Графиня N. И. проситъ запиской къ себѣ обѣдать и обѣщаетъ познакомить съ Декабристомъ барономъ Ш[т]ей[н]гельмъ. Мы предпочли Декабриста борщу съ карасями, и заизмѣну были наказаны барономъ. Онъ не пришолъ къ обѣду. Одичалый баронъ.

Заобѣдомъ познакомился я съ адмираломъ Голенищевимъ. Адмиралъ товарищъ Графа Ѳ. П. Простой и кажется хорошій человѣкъ.

Вечеръ провелъ у Галагана. Онъ прочиталъ описаніе своего будынка. Збудованного имъ въ старомъ малоросійскомъ вкусѣ въ Прилуцкомъ уѣздѣ. Барская, но хорошая, и достойная подражанія затѣя.

20 [*апреля*]. Обѣдалъ у N. Д. Кавелина, и тамже познакомился съ Галаховимъ составителемъ руской христоматіи. ||

21 [*апреля*]. Безъ всякой цели до обѣда шлялся по городу. Вечеромъ пошелъ въ театръ[.] Спектакль вообще былъ хорошъ а увертюра Вильгельма Теля очаровательна. Хваленый теноръ Сѣтовъ ниже всякой посредственности. Просто дрянь. А ему аплодируютъ. Семенъ въ роли отца Линды де Шамуни очень хорошъ. *93*[*г*].

Изъ театра зашелъ къ Бѣлозерскому и засталъ у него К. Д. Кавелина. Съ разговора о минувшей и будущей судьбѣ Славянъ. Мы перешли къ психологіи и философіи. И просидѣли до трехъ часовъ утра. Школьничество. Но очаровательное школьничество!

22 [*апреля*]. Тоже безъ всякой цели шлялся до обѣда, только уже не одинъ а съ Семеномъ. Вечеромъ съ Семеномъ же пошли къ землячки М. Л. Мокрицкой и до второго часу съ удовольствіемъ переливали изъ пустого въ порожнее.

23 [*апреля*]. Вчера условились мы съ Семеномъ чтобы сегодня часу въ первомъ ѣхать посмотрѣть дачи. Ровно додвинадцати часовъ была погода хорошая потомъ пошолъ дождь затяжной какъ его называютъ, мы просидѣли весь день дома, читали Гумбольд[т]а Космось, и глядя въ окно повторяли поговорку - Вотъ тѣ бабушка и Юрьевъ день.— ||

24 [*апреля*]. Предположенія мнѣ никогда неудаются, а немогу отказать себѣ въ удовольствіи сочинять предположенія. Сегодня напримѣръ. Выходя изъ дому я располагалъ провести *94*.

время до обѣда такъ. Сначала зайти въ Академію посмотрѣть выставку, потомъ зайти къ Іордану, своему будущему профессору, потомъ къ барону Клодту, и въ заключеніи къ Графинѣ N. И. и у нее остатся обѣдать. Таковъ былъ проэк[т]ъ. А случилось вотъ какъ. Въ первой залѣ въ Академіи встрѣтился мнѣ Зимбулатовъ и Бориспольцъ, мои старые и искренные друзья. Наскоро обошли мы виставку, отправились къ Зимбулатову и время до обѣда провели въ воспоминаніяхъ. Я совершенно доволенъ неудачею.

Вечеромъ собрались мы съ Михайломъ къ брату его Василію, да зашли къ Семену, и тамъ провели вечеръ. Тоже неудача.

25 [апреля]. Въ 10. часовъ утра пошолъ простится съ А. N. Мокрицкимъ, от[ъ]ѣзжающимъ въ Москву. Подорогѣ зашелъ къ М. И. Сухомлинову, да подорогѣ же зашелъ къ барону Клодту полюбовался монументомъ неудобозабываемому и прошолъ въ Академію на выставку. Въ первой залѣ встрѣтился съ Жемчужниковимъ, а въ послѣдней съ Семеномъ. Изъ Академіи поѣхали съ Семеномъ на Петербур[г]скую || сторону искать дачу. *942.* Дачу нашли, оставили задатокъ, и въ 6. часовъ вечера пріѣхали домой. Вечеромъ съ Семеномъ же были у N. И. Петрова слушали безконечные и безплодные толки о эмансипаціи.

26 [апреля]. На обѣдѣ у Сошальского лично познакомился съ поэтомъ Курочкинымъ, и съ братомъ его Николаемъ достойнымъ молодымъ человѣкомъ. Поэтъ Курочкинъ много обѣщаетъ въ будущемъ. Дай Богъ что бы сбылись мои надежды.

27 [апреля]. Обѣщался обѣдать у художника Лукашевича и порассѣянности совралъ.

28 [апреля]. Сошальскій подарилъ мнѣ часы стѣнные. А василь Лазаревскій термометръ. По милости добрихъ людей главные и[н]струменты имѣю для опытовъ надъ акватинтой. Когда же я прыймусь за самые опыты?

29 [апреля]. Зашелъ къ Дзюбину. Незасталъ его дома, спросилъ завтрикъ и оставилъ ему за угощеніе случившуюся со мною рукопись, Посланіе къ мертвимъ живимъ и ненарожденнымъ землякамъ, надписавше на память 1. маія, тоже порессѣянности.

30 [апреля]. Пошли съ Семеномъ въ лѣтній садъ съ намѣреніемъ посмотрѣть монументъ Крилова. По дорогѣ зашли въ Казан-

ı скій соборъ посмотрѣть картину Брюлова. Но увы || она такъ 95.
умно удачно поставлена премудрими попами что и кошечьими
глазами видѣть ее не возможно. Отвратительно! Подорогѣ
зашли въ Пасажъ полубовались шляющимися красавицами и
5 Алеутскими болванчиками, и прошли въ лѣтній садъ. Мону-
ментъ Крилова прославленный Пчелой и протчими Газетами,
ничемъ не лучше Алеутскихъ болванчиковъ. Безсовѣстные Га-
зетчики! Жалкій Баронъ Кло[д]тъ! Вмѣсто величественного старца онъ посадилъ лакея въ нанковомъ сѣртукѣ съ азбучкой и
10 указкою въ рукахъ. Баронъ безъ умысла достигъ цели вылѣпивше эту жалкую статую и барельефи именно для дитей,
но никакъ не для взрослыхъ. Бѣдный баронъ! Оскорбилъ ты
великого поэта и тоже безъ умисла.

Оскорбленные барономъ мы взяли Яликъ и поплыли на
15 биржу. Полюбовались величественной биржевой залой, прошли
въ Скверъ посмотрѣли на обезьянъ и попугаевъ и зашли на
постоянную выставку художе[с]твенныхъ произведеній. Бѣдный
Тырановъ онъ и свое болѣзненное маранье тутъ же выста-
[ви]лъ. Грустное тяжолое впечатлѣніе!

20 Находившесь до упаду мы на яликѣ переплыли неву, прошли часть бульвара, въ окнахъ магазина Даціаро полюбовались акватинтами взяли извощика и отправились домой обѣдать.

Вечеромъ былъ у Бѣлозерского и у Кроневича ||

1. maія. Рѣшили мы съ Семеномъ провести день какъ небудь 95*а*.
25 а вечеромъ отправится въ Екатерингофъ посмотрѣть праздничную публику. Часу въ первомъ пошли мы въ Академію на выставку, и зашли къ Графини Ν. И. Не застали ее дома, и прошли къ Остроградскому съ намѣреніемъ тамъ и пообѣдать. Неудалось. М. В. и его благовѣрная В. Д. больны.
30 а дѣти гулять ушли. Мы послѣдовали ихъ примѣру, и пошлявшесь по набережной Невы возвратились домой.

Въ 8. часовъ вечера вмѣсто Екатерингофа зашли къ Бѣлозерскому и весело проболтали до первого часу.

2 [maія]. Были съ Семеномъ въ Эрмитажѣ въ отдѣленіи древ-
35 ней и новой Скульптуры. Я невоображалъ въ такомъ количествѣ остатковъ древней скуль[п]туры въ эрмитажѣ, вѣроятно онѣ собраны со всѣхъ дворцовъ. Прекрасная мысль. Въ отдѣленіи новой скуль[п]туры меня очаровалъ Танерини своей умирающей душенькой, и обидно разочаровалъ покойникъ Ставаю серъ своей неуклюжей русалкой. Смотрѣли музей древностей библіотеку и напервый разъ тѣмъ кончили. Вниманіе утомилось. Залы музея отдѣланы съ большимъ вкусомъ нежели картинная гал[л]ерея.

Изъ эрмитажа прошли мы на виставку цвѣтовъ. Изумительная роскошъ цвѣтовъ и растеній. Но густая толпа хорошенькихъ зрительницъ мѣшаетъ вполнѣ наслаждатся произведеніями флоры. Въ толпѣ посѣтителей встритилъ старыхъ друзей мойхъ Маслова и толстѣйшаго Сережу Уварова. Не Графа, а просто уварова. ||

[*maia*]. Былъ въ Эрмитажѣ одинъ безъ Семена. Его утомила вчера античная галл[и]рея и древности и онъ отказался мнѣ сопутствовать. Ледащо! Въ Эрмитажѣ встритился и познакомился съ знаменитымъ граверомъ Іорданомъ. Онъ слышилъ о моемъ намѣреніи занятся акватинтой, и предложилъ мнѣ свои услуги въ этомъ новомъ для меня дѣлѣ. Обрадованный его милымъ искреннымъ предложеніемъ я обошелъ два раза всѣ залы съ целію выбрать картину для первой пробы избранного мною искуства. Послѣ внимательного обозрѣнія остановился я на эскизѣ Мурильго С в я т о е С е м е й с т в о. Наивное милое сочиненіе. Я не видалъ картины этого содержанія, которой бы такъ шло это названіе какъ геніальному эскизу Мурильо. И такъ съ Божію и Іордановою помощію принимаюсь за опыты, а потомъ и за Мурильо. *96.*

Въ 4. часа оставилъ я эрмитажъ и зашолъ на выставку цвѣтовъ. Волшебный переходъ! Впродолженіи нѣсколькихъ часовъ внимательного созерцанія произведеній великихъ мастеровъ я утомился отяжелѣлъ духомъ, и вдругъ живая свѣжая прелесть природы и искуства благотворно охватываетъ меня и обновляетъ. разнообразная зелень, мас[с]ы свѣжихъ роскошныхъ цвѣтовъ, музыка, и въ довершеніе очарованія толпы прекрасныхъ молодыхъ и свѣжихъ какъ цвѣты женщинъ. Я обѣщался въ 5. часовъ обѣдать у Уваровыхъ, и пробылъ въ этомъ раю до 6. часовъ. О столица!

Вечеромъ передавалъ мои впечатлѣнія Семену и его милѣйшей александрѣ ивановнѣ. ||

[*maia*]. Былъ у Ѳ. И. Іордана. Какой обязательный милый человѣкъ и художникъ, и въ добавокъ живой человѣкъ, что между граверами большая рѣдкость. Онъ мнѣ [показалъ] впродолженіи часа всѣ новѣйшіе пріемы граверы акватенты. Из[ъ]явилъ готовность помогать мнѣ всѣмъ что отъ него будетъ зависить. Я растался съ нимъ вполовину будущимъ граверомъ. *96.*

Отъ Іордана зашелъ ненадолго къ графинѣ N. И. а отъ нее прошолъ къ граверу и печатнику Служинскому. Тоже за свѣдѣніями засталъ его за обѣдомъ и о дѣли не было рѣчи. Зашелъ къ старимъ друзьямъ къ Уваровимъ съ целью у нихъ обѣдать. Старикъ Уваровъ сообщилъ мнѣ что Сопутникъ мой

отъ Астрахани до Нижняго, А. А. Сапожниковъ здѣсь и завтра уѣзжаетъ въ Москву. Я пустился къ нему засталъ его дома, но онъ меня не принялъ по случаю скораго обѣда. Это меня немного сконфузило, я отряхнулъ прахъ отъ ногъ своихъ, и подорогѣ зашелъ къ Черниговскому земляку своему N. И Петрову гдѣ и пообѣдалъ на роспашку.

Вечеромъ поѣхали съ Семеномъ къ графини N. И. гдѣ и пробыли до бѣла дня.

5 (*маія*). Въ Эрмитажѣ встрѣтилъ товарища по академіи Михайлова, Бывшого фаворита К. П. Брюлова. Обойдя картинную и античную гал[л]ерею, зашли мы въ Лондонъ позавтрикать. До выѣзда своего изъ рима въ Мадритъ, Михайловъ часто видѣлся съ К. П. Брюловимъ въ Римѣ. И росказалъ про его изумительное неслыханное || скаредничество. Великій Брюловъ, Велико- 97.
кого Рембранд[т]а перещиголялъ въ этомъ таинственномъ искуствѣ. Раставшись съ Михайловимъ пошолъ я обѣдать къ Лукашевичу. Тоже ученикъ и любимецъ великого Брюлова. Лукашевичъ повторилъ мнѣ слова Михайлова съ варіаціями. Кромѣ нравственного безсилія нѣчимъ ростолковать подобное явленіе.

Съ Служинскимъ зашелъ къ N. И. Уткину и незасталъ его дома. Вечеромъ съ М Лазаревскимъ пошли къ Семену и тоже не застали дома.

6 (*маія*). Съ Семеномъ поѣхали мы къ Энгельгардту и незастали дома. Зашли къ Курочкину тоже, зашли къ землячкѣ М. С. Гресевичъ и она насъ встрѣтила рѣзвая веселая молодая к[ак]ъ и десять лѣтъ назадъ. Чудная женщина ее и горе не беретъ. А горя у нее не мало. Она надняхъ возвратилась изъ Москвы и привезла мнѣ три короба поклоновъ отъ моихъ московскихъ друзей. Гостепреимная землячка предложила намъ завтрикъ а мы не отказались. Плотно позавтрикавше и весело поболтавше мы взялись за шапки какъ вошелъ Громека и съ нимъ еще какой то Кіевскій землякъ. Громека поправу кума вмѣсто ручки поцеловалъ ножку у хозяйки. Эта нѣжность намъ не понравилась, и мы вскорѣ ушли.

Семенъ за ка[ко]й то надобностію зашелъ къ Юзефовичу оберъ секретарю Синода и меня потащилъ съ собою. || Новый 97 зв.
знакомый несмотря на привѣтливость мнѣ непонравился. быть можетъ потому что онъ родной братъ предателя Кіевского Юзефовича.

Раставшесь съ новимъ знакомимъ поѣхали мы обѣдать тоже къ новымъ знакомимъ къ Степановимъ изъ Харькова. Послѣ обѣда Семенъ пошолъ въ Театръ, а я къ Сухомлинову,

гдѣ и встрѣтилъ старого знакомого и земляка академика Никитенка. Изъ декламатора актера професора Никитенко превратился въ простого любезного старика, въ разговорѣ неизбѣгающаго даже малоросійскихъ выраженій. Пріятное превращеніе!

7 [maia]. Отъ 10. до 12. часовъ Семенъ съ своимъ ученикомъ пѣлъ разные дуэты а А. И. имъ акомпанировала на фортепіано, а я слушалъ и по временамъ аплодировалъ. Съ какимъ трепетнымъ наслажденіемъ я воображалъ подобную сцену въ Новопетровскомъ укрѣпленіи. А теперъ когда осуществилось мое лихорадочное ожиданіе, я смотрю и слушаю какъ самую обыкновенную вещъ. Странный человѣкъ вообще въ томъ числѣ и я. Послѣ дуэтовъ вышли мы съ Семеномъ на улицу безъ всякой цели. Зашли случайно въ музыкальный магазинъ Пеца поболтали, и потомъ зашли къ художнику Соколову, полюбовались рисованными нашими земляками и землячками, и пошли къ Дзюбину, незастали дома, зашли къ М. Лазаревскому тоже не застали дома. Возвратились къ Семену и дождавшесь Юзефовича съ семействомъ принялися обѣдать. ‖

8 [maia]. Написалъ письмо N. A. Брылкину, отослалъ на почту, *98.* и собрался итти въ Эрмитажъ работать, какъ вошолъ N. Курочкинъ и Вильбуа. Планъ мой внезапно изминяется. Вмѣсто Эрмитажа пошли мы къ Семену потолковать нащетъ постановки на сцену оперы Вильбуа. Семена незастали дома. Зашли къ Софьи Ѳедоровни тоже самое. Зашли въ трактиръ пообѣдали и разошлись.

9 [maia]. Было намѣреніе вытащить Дзюбина въ Павловскъ, Онъ не согласился, и я пустился пѣшкомъ на Крестовскій къ Старову. Во ожиданіи обѣда обошелъ съ Ноздровскимъ половину Крестовского и петровского острова. Пообѣдалъ и пѣшкомъ же возвратился домой.

Вечеромъ были съ Семеномъ у миленькой Гринбергъ. Она много и прекрасно пѣла. Досадно что она мала ростомъ, для сцены не годится а какая бы славная пламенная была актриса.

10 [maia]. Началъ работать въ Эрмитажѣ. Въ добрый часъ сказать въ худой помолчать. Во второмъ часу пошолъ на Англинскую набережную проводить Сухомлинова заграницу. Простившесь съ Сухомлиновимъ зашелъ къ N. И. Петрову у него случился билетъ для входа въ Исакіевскій Соборъ, и мы отправились, и насъ невпустили, потому что билетъ подписанъ. Васильчековимъ, а не Гурьевимъ. Китайскій резонъ. ‖

11 [*маія*]. Работалъ въ Эрмитажѣ до трехъ часовъ. Обѣдалъ съ Желяковскимъ у Бѣлозерского, и зауспѣхъ будущаго польского журнала Слово. Выпили бутылку Шампанского. Вечеромъ съ Семеномъ отправились къ Графини Н. И. Толстой и возвратились въ четырѣ часа утра. Къ великой радости хозяйки послѣдній весенній вечеръ былъ ожевленъ какъ обыкновенно, и необыкновенно веселъ. Семенъ и Мадмуазель Гринбергъ были душою общей радости. *98.*

12 [*маія*]. Проводилъ Грицька Галагана въ Малоросію, и пошолъ къ Графини Н. И. съ целью устроить себѣ постоянную квартиру въ Академіи. Она обѣщаетъ. и я вѣрю ея обѣщанію. Раставшесь съ Н. И. зашелъ не надолго къ художнику Микешену, и потомъ къ Глѣбовскому. Щастливые юноши и пока щастливые художники!

По приглашенію Троцины и протчихъ земляковъ пришолъ я къ Дюсо въ 5 часовъ обѣдать, и неожиданно встрѣтилъ Нижегородскихъ моихъ пріятелей Лапу, и Бабкина. Послѣ обѣда ѣздили съ Троциною и Макаровимъ кое куда неудачно.

13 [*маія*]. Заказалъ мѣдную доску. Подорогѣ зашелъ къ Курочкину, и незасталъ дома. Зашелъ къ землячкѣ Гресевичъ тоже самое. Зашолъ къ Градовичу, и въ дверяхъ встрѣтилъ Сестру Троцины сегодня возвратившуюся изъ за границы. Свѣжая и здоровая. Поѣздки за границу старихъ больныхъ дѣвъ безъ прислуги должно принять за нормальное лѣкарство. ||

Do Brata Tarasa Szewczenki. *99.*

Wieszczu ludu—ludu synu,
Tyś tem dumny, boś szlachetny,
Bo u skroń twych liść wawrzynu
Jak ton pień twych smutny, świetny

Dwa masz wieńce męczenniku,
Oba piękne chociaż krwawe—
Boś pracował nie na sławę,
Lecz swe braci słuchał krzyku.

Im zamknięto w ustach jęki—
Ach! i jęk im liczon grzechem!
Tyś powtórzył głośnem echem
Zabronionych jenków dzwięki.

I nad każdym tyś przebolał
I przepłakał nim urodził,—
Lecz duch z wyżyn Cię okolał
I duch pierś twą oswobodził.

Smutny wieszczu! patrz cud słowa!
Jako słońca nikt nie schowa
Gdy gzień wzejdzie—tak nie może
Schować słowa nikt z tyranów; —
Bo i słowo jest też Boże
I ma wieszczów za kapłanów—
Jak przed grotem słońca pryska
Ciemnej nocy mrok i chłód,
Tak zbawienia chwila bliska,
Kiedy wieszczów rodzi lud!

Antoni Sowa. |

Забіліли сніги, заболіло тіло ще й головонька. *992.*
Та ще й головонька.
Ніхто не заплаче по білому тілу, по бурлацькому,
Та й по бурлацькому:
Ні отець, ні мати, ні братъ, ні сестриця, ні жона ёго
Та й ні жона ёго;
Ой тілько заплаче по білому тілу товаришъ ёго.
Та й товаришъ ёго.
„Прости мене брате, вірний товаришу, можеть я умру;
Та й можеть я умру.
Зроби мині брате, вірний товаришу, съ кленъ-древа труну
Та съ кленъ-древа труну,
Поховай мене брате, вірний товаришу, въ вишневімъ саду,
Та въ вишневімъ саду;
Въ вишневімъ садочку, на жовтімъ пісочку підъ рябиною
Та й підъ рябиною.
Рости, рости древо тонке, высокее, кучерявее;
Та й кучерявее;
Та испусти гілля зверху до коріння, листъ додолоньку
Та й листъ додолоньку;
Покрий тее тіло бурлацькее біле ще й головоньку
Та ще й головоньку.
А щобъ тее тіло бурлацькее біле та й не чорніло
Та й не чорніло,
Одъ буйного вітру, одъ ясного сонця та й не марніло,
Та й не марніло.— ||

Вечеромъ былъ у Желяковского, и онъ мнѣ записалъ свое *990.*
прекрасное стихотвореніе. А Каминецкій записалъ малоросійскую пѣсню. Первая пѣсня которую я знаю безъ рифми.

14 [maia]. Дни нечаянныхъ встрѣчъ. Третьяго дня съ Лапой, вчера съ Троциной, а сегодня прихожу къ Графини N. И. обѣдать и встрѣчаюсь съ моимъ единымъ моимъ незабвеннымъ другомъ М С. Щепкинымъ. Онъ пріѣхалъ сюда послучаю Юбилея Гедионова. И незная моего адреса, искалъ меня въ Академіи, и зашелъ къ графини зная что я тамъ бываю. Догадливый мой великій другъ.

Послѣ обѣда графиня со всѣмъ семействомъ и мы съ нею отправились къ Адмиралу А. В. Голенищеву. Старикъ былъ

въ восторгѣ отъ не ожиданного гостя. Тутъ же встрѣтилъ я и познакомился съ Декабристомъ Барономъ Ште[й]нгелемъ. Съ Тобольскимъ другомъ М. Лазаревского.

15 [maія]. Обѣщался быть у М. С. въ 7.мъ часовъ утра и проспалъ до 10.ти. Хорошъ пріятель. Ушолъ въ Эрмитажъ и работалъ до трехъ часовъ. Вечеромъ пошелъ до Семена и незасталъ дома.

16 [maія]. Не умывшесь поѣхалъ къ М. С. но онъ уже исчезъ—съ горя зашелъ къ Курочкину, спитъ. Зашелъ къ Энгельгар[д]ту, въ ваннѣ. Пошолъ къ мѣднику взялъ доску, и на авось за- *100.*
шелъ къ землячкѣ М. С. засталъ дома. Наболтавшесь до сыта, провелъ ее къ Градовичамъ и пошолъ домой. Вечеромъ восхищался пѣніемъ милочки Гримбергъ, съ Сошальскимъ и Семеномъ въ восторгѣ заѣхали ужинать къ Борелю, и погасили свои восторги у Адольфины. Ценизмъ!

17 [maія]. Изъ пріюта Адольфины въ 7. часовъ утра отправился къ М. С. засталъ еще въ халатѣ. Наговорились и уговорились обѣдать у К. Д. Кавелина. Что и исполнили въ 4. часа. Вечеромъ былъ у Семена и не засталъ дома. Гульвиса!

18 [maія]. Очаровательная Александра Ивановна Артемовская сегодня именинница М. Лазаревскій купилъ для нее роскошный букетъ цвѣтовъ, а я отнесъ ей и приподнесъ, и я въ баришахъ и она невправѣ сказать что я поздравилъ ее съ пустыми руками. И вѣжливо и дешево.

Отобѣдавъ у именинницы, я съ Лазаревскимъ вскорѣ отправились къ Графинѣ Х. И. И нашли тамъ М. С. Щепкина. Великій другъ мой попроз[ь]бѣ графини прочиталъ монологъ скупого рыцаря Пушкина, Феерверокъ, и расказъ охотника изъ комедіи Ильина. И прочиталъ такъ что слушатели видѣли передъ собсю юношу пламенного а не 70.лѣтняго старика Щепкина. Гениальный актеръ, и удивительный старикъ. Пообѣщанію и я съ горемъ пополамъ прочиталъ имъ свои Неофиты. Незнаю насколько онѣ меня поняли. По крайней мѣрѣ внимательно слушали.

19 [maія]. Въ 12ть часовъ проводилъ моего великого друга *101.*
М. С. Щепкина на Московскую желѣзную дорогу. На Михайловскомъ Театрѣ смотрѣлъ Садовского въ ролѣ расплюева. (Свадьба Кречинского.) Послѣ Щепкина я незнаю лучшаго комика. Самойловъ далеко уступаетъ Садовскому. Г. Снѣткова 2.[-ая] просто кукла. Какъ бы хороша была въ этой роли моя незабвенная Піунова.

20 [маія]. До трехъ часовъ работалъ въ Эрмитажѣ. Обѣдалъ у моихъ старихъ друзей Уваровыхъ. Сергѣй Уваровъ веселѣйшій толстякъ на свѣтѣ сказалъ слѣдующій экспромтъ разносчику апельсиновъ.

Напрасно разнощикъ въ окно ты глядишъ
Подъ бременемъ тягостной ноши.
Напрасно ты голосомъ звонкимъ кричишъ
Лемоны пельцыны хороши.

Необольщай меня мечтой
Плодовъ привозныхъ изъ чужбины.
Нѣтъ, душу полную какой то пустотой
Несоблазнятъ златые апельсины.

Я отжилъ жизнь свою давно,
И всѣ души моей желанья
Сосредоточивше въ одно
Разоблачонно[е] отъ щастья ожиданье.

— —

Напрасно разнощикъ въ окно ты глядишъ.

Вечеромъ былъ у Семена, и мѣлѣйшая александра ивановна играла лучшіе мѣста изъ Трубадура. Очаровательно играла.

1012.

Повернувся я зъ Сібірі,
Та не маю долі, —
Хоть, здаєтся, не въ кайданахъ,
Та не маю волі.

— —

Слідять мѣне злиі люди
День, часъ и годину,—
Прийде туга до серденька,
То ледві не згину.

— — —

Комисари, исправники
За мною ганяють;
Більше вони людей били,
Чимъ я грошей маю.

— —

Зовуть мене розбойникомъ,
Кажуть, що вбиваю, —
Я нікого не вбивъ ище,
Бо самъ душу маю.

— —

Возьму грош въ богатого,
Убогому даю,—
И такъ людей поділивши,
Самъ гріха не маю.

— — —

Маю жінку, маю дітокъ,
Однакъ іхъ не бачу;
Як згадаю про іхъ долю,
То гірько заплачу.

— — —

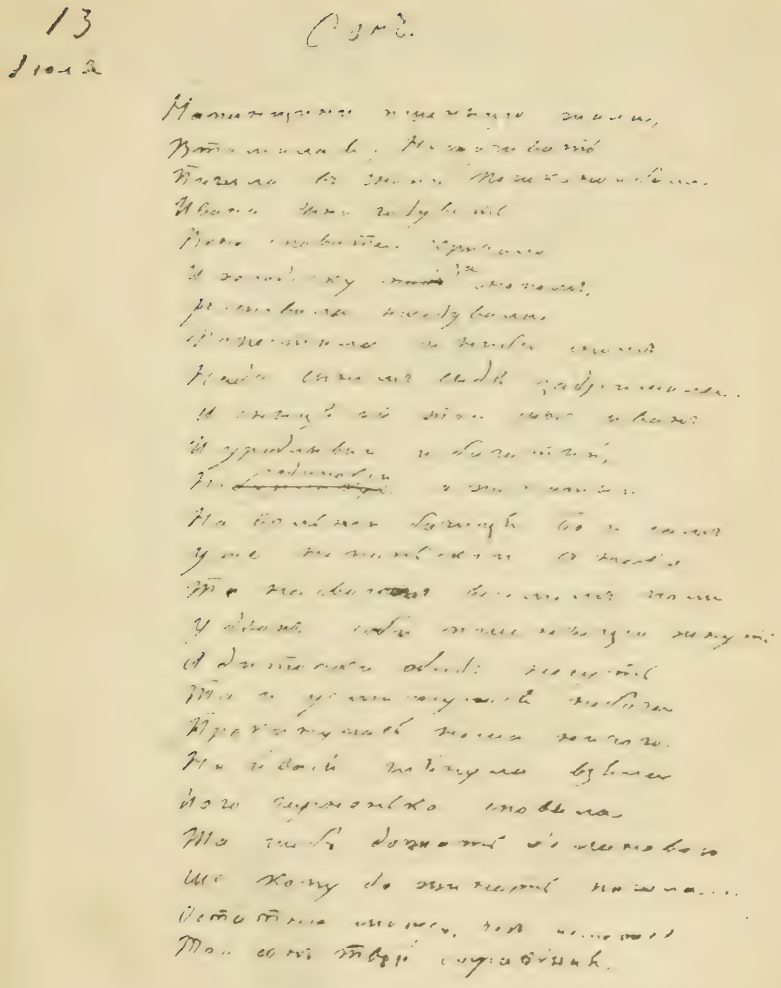

Остання сторінка з Шевченкового журналу.

Треба мені въ лісі жити,
Треба стерегтися.
Хоть, здается світъ широкий
Та нігде подітся.—

Сочиненіе этой весьма немудрой пѣсни приписываютъ самому Кармелюку. Клевещутъ на славного лыцаря. Это рукодѣлье мизерного Падуры. ||

13 [іюля]. **Сонъ.** 102.

На панщини пшеныцю жала,
Втомилася; Не спочивать
Пишла въ снопи, пошкандибала
Ивана Сына годувать.
Воно сповитее кричало
У холодочку за снопомъ;
Росповила, нагодувала,
Попестила; и нибы сномъ
Надъ сыномъ сыдя задримала.
И сныця ій той сынъ Иванъ;
И уродлывый, и багатый,
Не одинокій, а жонатый
На вольній бачиця: Бо й самъ
Уже не паньскій. А на воли
Та на своимъ веселимъ поли
У двохъ соби пшеныцю жнуть,
А диточки обидъ несуть...
Та й усмихнулася небога.
Прокинулась нема ничого.
На Йвася глянула взяла
Його гарненько сповила:
Та шобъ дожать до ланового
Ще копу до жинать пишла...
Остатню може; Богъ поможе
Той сонъ твій справдыця,

ДОДАТКИ ДО ТЕКСТУ
ШЕВЧЕНКОВОГО ЖУРНАЛУ

(ПЕРВІСТНІ ВАРІЯНТИ, ВИПРАВКИ, ТО-ЩО)

Стор.	Рядок.	
3	32	«тетрядь», — м'якшення після **р** у Шевченка буває дуже часто: «риба», «брихуны» і т. д.
..	33—34	Фразу «что сомною и около меня случится» переоблено з «что*бы* сомною и около меня *не* случи*лось*».
..	35	«обыкновенно» в рукопису — «обыкно венно»
4	3	«сколько» написано було двічі; друге закреслено.
..	13	«Мнѣ слѣдовало», — було «Мнѣ *нужно*», останнє слово закреслено
..	20	«удается» можно прочитати і «удастся».
..	23	«времени» — в рукопису «временини».
8	9	«ухарской» — було «ухаской», **р** дописано зверху.
..	9—15	«зибралъ» (выбралъ) — написано так: «зиббралъ».
..	15	«своему», було написано і закреслено «нашему».
..	22	«рукудѣлье» — рукодѣлье.
..	25	«виртуузу» = виртуозу.
..	26	«литеротору» = литератору.
..	30	«А то бы онѣ» — закреслено: «а иначе онѣ бы».
9	2	«окунуть», — було і закреслено «утопиться».
..	7	«старые» дописано зверху над рядком.
..	10	«Восьмнадцатюлѣтній» = восемнадцатилѣтній.
..	20	«какая» — в рукопису: «какакая».
..	40	«нобъ» було написано двічі, перше закреслено.
..	43	«горбу» — в рукопису: «гурбу».
10	24	«исторію» — в рукопису: «исторіо о побоищѣ».
..	27—28	«свадебный подарокъ» написано зверху замість закресленого «приданое».
11	19—20	«фельдфебель и ротный командиръ» надписано над рядком зверху.
..	26	«отвратительномъ» — було «отватительномъ», **р** дописано зверху.
12	25	«какъ и вчера» дописано зверху.
13	9—15	Ці рядки збоку обкреслено і олівцем рукою М. Лазаревського вподовж написано: «писать»
..	26	«почтенныи = почтенный.
..	33	«къ христолюбивому воинству» — закреслено «военному».

Стор.	Рядок.	
14	11	«одинъ» дописано зверху замість закресленого «кто».
„	24	«привигилированному» = привиллегированному.
„	27	Шевченко пише: «комфирмація» і навіть «комфермація».
„	41	«карикотуру» = каррикатуру.
15	3	«запречено» = запрещено.
„	28	«Непопулярный Экскулапъ»,—закреслено: «Эскулапъ нашъ».
„	30	«Сегодня»,—закреслено «весьма» і ще друге нерозбірне слово.
16	3	«обязанъ» написано зверху замість закресленого «долженъ».
„	10	«это» дописано зверху.
„	24	«своими желѣзными»,- поміж цими словами закреслено «нечист».
„	39	«хромой» дописано зверху.
17	5	«аристократократъ»—може бути не помилка, а іроничне підсилення слова.
„	7	«пороченій» = порученій.
„	13	«и приближаетъ»—закреслено: «и допускаетъ къ себѣ».
„	15	«600 стами»—явна помилка: треба «6 стами»; так само й на стор. 18, рядок 1.
19	5	Після «ничего» закреслено «свобод».
„	15	«просвѣченія» = просвѣщенія.
„	35	«возвотительныхъ» = возмутительныхъ; порівн. стор. 15, ряд. 2-й, де це слово написано як слід.
20	9	Після «нравственными» закреслено «способностями».
„	31	«этого разбора» — в рукопису стоїть: «этора разбора».
21	17—18	Після «лилѣетъ» закреслено «наше».
„	22	Після «что я» закреслено «непремѣнно».
„	27	«былъ бы» —дописано зверху; «естлибы» над закресленим «который»
22	12	«богачамъ» — в рукопису «богачачамъ»; перед «безъ твоего» стоїть ще «безтвоего»(!),—очевидно зайве.
.	14—19	Ці рядки обкреслено і збоку рукою Лазаревського оливцем написано: «Эти рисунки у меня. No ихъ всего 6 или 7».
„	34	«лѣнивому» —дописано зверху.

Стор.	Рядок.	
22	36	«перешагнуть»—дописано зверху.
„	41	«то»—дописано зверху.
„	45	Після «маса» закреслено: «Ей то и необход».
23	8	«стоющій» — в оригіналі: «стующій»; прізвище «Данилевскій» підкреслено і проти його збоку Лазаревський написав: «Бывшій въ Комиссіи Бэра?»
„	11	Слово «достигла» написано двічі.
„	18	Після «вы» закреслено: «офицеръ его ты».
„	22	«старовѣръ» надписано зверху замість закресленого «догматикъ».
„	40	Після «лижали» закреслено «на»
„	43	«вырвался» — в оригіналі: «вырвалася».
24	29	«въ совершители»—«въ» написано двічі.
„	42	В оригіналі—«таинственную бумаго».
„	44	Після «коменданта» закреслено «отомъ».
25	5—7	Проти цих рядків рукою Лазаревського з боку написано: «Отношенія къ Коменданту и 1 и 6 Іюня».
26	17	«Изородова» = изуродовали.
„	32	Після «на огородѣ» закреслено «мнѣ каз».
27	6	«направился» — в рук. «нап-правился» (перенос).
29	27—28	Замість «выслушиваю» в оригіналі стоїть «выслошиваю».
30	16	Замість «тогда» в оригіналі—«тодда».
„	23—24	«въ спять» = вспять.
	28	«петерговескій» або може «петерговсскій» насано замість петергофскій.
31	4	«на Днѣпровской» = наддніпровской.
„	5	Після «мелькали» закреслено: «свирѣпые тѣни».
„	14	Після «каковъ былъ» закреслено: «покойникъ».
„	19	Після «плаксивыхъ» закреслено: «голодныхъ».
„	22	В оригіналі: «Незнаю получули»; після «Кухаренка» закреслено: «его мнѣн».
„	26	В оригіналі «наего».
32	1	Після «какъ» закреслено «будьто».
„	18	«понеопредолимой» = по непреодолимой.
„	42	«Дороховой» надписано зверху замість закресленого «Дохтуровой».
33	7—10	Проти цих рядків Лазаревський дописав з боку олівцем: «Замѣчательно, что «Основа» засчитала три стихотворенія А. Чужб. до Шевченка (см. Осн. 1862 г. 7—10)».

Стор.	Рядок.	
33	13	«вижу» написано так ніби «виху».
„	15	«не помню» в рукопису—«не помно».
„	22	«глубокій» дописано зверху замість так закресленого слова, що його не вчитати.
„	40	Перед «не какой небудь» закреслено: «ротмистръ кавалергар».
34	14	«третіи» = третій.
„	31	Після «очутились мы въ» закреслено: «руско та»
„	36	Після «Проснувшеся,я» закреслено: «былъ».
35	9	«Лѣгъ» = легъ.
„	31	«возразить»—було написано спершу «возрать», виправлено; після «но мы» закреслено: «перенеслися».
„	43—44	«тетеря» надписано зверху над закресленим «дуракъ».
6	1—2	«бібліотеки» виправлено з «бібліотети».
„	14	«на огородѣ» дописано зверху над рядком.
„	20	«umnictwo» написано так: umnictwo», с перероблено з s; зараз нижче так і лишилось невиправлене — «umn stwo». «Piękne» потім пишеться: piekne» і «pienkne».
„	23—24	«не продастъ ли» виправлено з «не продажно».
37	20	«супругу»—в рукопису: «супруго».
„	31	«ура!» було написано «урара», друге «ра» закреслено.
„	35	В рукопису: «и тѣмъ болѣе критическое».
„	43	«резолюція»—написано: «резолюціе».
38	2	«безграничныхъ» — написано: «безгнаничныхъ».
„	21	«Косаревъ»—написано: «Косеревъ».
„	42	«накладной»—написано: «надладной».
39	40	Після «смуглого» закреслено «бѣдняка».
„	41—42	«безискуственнымъ»—в рукопису: «безискоственнымъ»; «пѣніе» закреслено і в новому рядку написано знов саме «ніемъ».
40	22	В рукопису—«изліяяній».
41	11	Після «вору» закреслено: «мерзавцу».
„	15	«какъ я былъ»—в рукопису: «билъ».
„	42	Після «въ 1845 году» закреслено: «и онъ мнѣ т».
42	8	Після «обьяснитъ» закреслено: «причину по».
„	14	«слушалъ»—написано: «служалъ», а перед тим одне нерозбірне слово закреслено.
„	20	В рукопису—«Пкскова».
„	24	«похожи» написано: «пожожи».

Стор.	Рядок.	
42	26	Написано ніби «генаальное». У Шевченка це слово пишеться звичайно «гениальный»; а часто не одрізнити від и.
„	36	«возвышено» — було «возвышеномъ», «мъ» закреслено.
„	43	Після «нѣмецкаго» закреслено: «идиала».
„	44	В рукопису—«покоййный».
43	1	«Въ 1839» — цифра 3 перероблена з иншої, здається—з 4, і иншим, чорнішим, атраментом: мабуть згодом. Жуковскіи = Жуковскій.
„	17	Після «эти» закреслено: «эдеалисты».
44	21	«высоко на»—було: «высоко надъ», «дъ» закреслено.
45	3	«разумѣется»—в рукопису: «разумѣеется».
„	17	«на скудость»—перенесено: «нас кудость».
„	22	«на берегу»—перенесено: «на-берегу».
„	31	Після «Ефремовича» закреслено «своими завѣт».
„	35	Після «Она» закреслено «думала».
46	16	«запою ли»—написано: «за поюли».
„	25	В рукопису—«генію» або «геніи».
„	33	В рукопису—«заружейные».
47	2	В рукопису—«релькои», «потумъ».
„	31	«правда»—написано: «правду».
48	11	«и казармы» дописано зверху над рядком.
„	17	«третіи» = третій.
49	10	«ожиданія»—в рук. «одиданія».
„	21	«третьи» надписано вгорі над рядком, зам. закресленого «четвертые».
„	27	Після «обыкновеніе» закреслено «посѣщать».
„	28	«чахолъ» можна прочитати й «чихолъ».
„	31	«не въ духѣ»—в рук. «не въдухѣ».
50	2	«Уцелели»—в рук. «ущелѣли».
„	33	Перед «наваленные» закресл. «кучи сѣрыхъ».
„	35	Перед «грязь» закресл. «зима».
„	37	«какъ будьто» поправлено з «какъ бутьто».
„	38	«Растанулись» = растянулись.
„	41	«прелестамъ» = прелестямъ.
51	1	«пѣснѣ» = пѣсню.
„	14	«идущаго» написано двічі.
„	31	«нена» = не на.
„	42	«повелѣли» — в рук. «повелѣѣли; е поправлено з ѣ.
„	43—44	«непремѣнно» в рук. перенесено так: «непремѣнно».

Стор.	Рядок.	
52	4	«боліе»—в рук. «болію».
„	17	Після «Могилы» закресл. «освящающая не».
„	18	«или крестовое» надписано вгорі над рядком.
„	33	Перед «противъ памятника» закреслено «рядомъ съ нимъ».
„	34	«двухъ» надписано над рядком угорі.
„	38	«о душѣ»—в рук. «одушѣ».
53	3—4	«ни завѣтного»—в рук. «низавѣтного».
„	34	«обривше бороду»—було спершу «обрившесь»; «сь» закреслено і приписано друге е: «обрившее».
54	25	Слово «мужъ» розділено («му жъ») чорнильною плямою, що простяглась аж на два рядки.
„	31	Після «особа» закреслено: «и почетный кара».
„	40	Після «А я» закреслено: «пользуя».
55	6	Після «положенія» закреслено ніби «не только».
„	9—10	«Засталъ»—у рукопису перенесено: «зас-сталъ».
„	15	Після «прежде времени» закреслено: «уложила спать».
„	30	«его» написано ніби двічі: перше розвезене і тому преписано.
„	41	Після «вопросъ» закреслено: «отв».
„	43	Після «выслушалъ» закреслено нерозібране слово.
56	17	«этотъ, по» написано було двічі, перше закреслено.
„	22	Перед «сливкахъ» закреслено «нашихъ».
57	16	Після «эта Лойда» розмазано одне слово, мабуть «на».
58	10	«будьдо» = будьто.
„	22	«Вологду» підкреслено олівцем і збоку рукою М. Лазаревського написано: «Петрозаводскъ».
„	27	Перед «полновѣсномъ» закреслено: «увѣсистомъ»
59	9	«у евреевъ»—у рукопису «у евреемъ».
„	13	Після «Свички» закреслено «кото».
„	40	«а за нимъ и нашъ»—у рукопису: «а за нимъ и за нимъ и нашъ».
60	6	Перед «безчисленныхъ» закреслено «членовъ».
„	8	«жилетъ»—у рук. «хилетъ».
„	18	«тишина»—въ рук. «тинина».
„	34	«прозаической» було написано «прозаичей»; «ско» дописано зверху.
61	4	«мною»—в рук. «мнною».

Стор.	Рядок.	
61	22	Після «вся моя» закреслено «будущно».
..	37	Після «тетрадь» закреслено «сего».
62	2	Після «баранины» закреслено «пару огурцовъ».
..	18	Перед «требовалъ» закреслено «просилъ».
..	28	«Фіалковскій» — в рук. «Фіалковскіи».
63	21	«Пристяни» = пристани.
64	3	Після «первая» закреслено «меня».
..	16	Перед «безотрадной» закреслено початок якогось слова — ніби «почи»
.	19	«я строю» — **я** дописано зверху.
	24	«безпридѣльному» написано вгорі замість закресленого «безграничному».
..	28	Перед «любящему» закреслено «воспріимчево».
.	33	Перед «драгоценного» закресл. «этого» і вставлено після.
	34	«по этому случаю» надписано над рядком замість закресленого «для этого».
	37	«теперъ» надписано вгорі над рядком.
	43	«съ ранняго дѣтства» вставлено над рядком.
65	1	«теперъ» — спершу написано було «теръ», «пе» дописано вгорі.
	4	«былобы и помышлять» надписано над закресленим: «и думать».
	5	*и съ помощію* добрихъ *и* просвѣщенныхъ» — підкреслене дописано зверху над рядком.
	7	«*и на* ваши *совѣты и* покровительство» — підкреслене дописано зверху; «ваши» — в рукопису «ващи».
..	9	«славныхъ» — в рукопису «славиныхъ».
	25—32	Уподовж цих рядків збоку рукою М. Лазаревського олівцем написано: «Ивановъ».
	27	«для меня» дописано зверху.
	32—33	«въ газетѣ сказано скромного» — додано з боку, на берегах рукопису; місце, де вставити, означено зазначкою —х.
	36	«Не увялъ ли» — ли дописано зверху.
	41—42	Після «колосальномъ» закреслено «трудѣ».
66	5	«немогу» — в рукопису «немого».
	10	«статуѣ» — в рукопису помилково «статую».
	28—29	«о картинѣ Молера» дописано вгорі над рядком.
	31	«провести» — спершу було «прости», «ве» надписано вгорі.
	32—33	«уединенной радости» — в рукопису: «уединенной радос- (*перенос*) радости».

Стор.	Рядок.	
67	32—33	«росташувувать» — помилково замість «росташовувать».
68	11	«могъ» написано було двічі, друге закреслено.
„	23	В рукопису: «на каме- (*перенос*) каменистомъ пригоркѣ».
„	24	В рукопису: «на освѣщен- (*перенос*) нную луной».
„	38	«гиршъ» —у рукопису «ришъ».
69	2	«шатаеця» написано замість закресленого «валяеця»—мабуть згодом, бо иншим чорнилом і старанніше.
„	26	Після «чокотаньемъ» закреслено: «я непремѣнно уви».
„	43	Після «Андрія» закреслено: «что бы за столь».
70	1	Після «столь» закреслено «за».
„	18	Перед «напишу» закреслено «посвящу».
„	43	«Завидное» дописано зверху над рядком.
71	3	«Я попросилъ»—**я** дописано зверху.
„	24	Після «богача» закреслено: «и даже родстве».
„	30	В рукопису було спершу «наруружность»; друге «ру» закреслено.
72		«это островъ»—спершу було «полуостровъ»; «полу» закреслено і надписано зверху «это». Далі в тексті мова все ж про «полуостровъ».
„	35	Після «окружонъ» закреслено «темны».
„	39	«физіономіи» надписано зверху замість закресленого «рожи».
„	43	«Бирючей» було написано двічі, перше закреслено.
73	5	Перед «сообщающійся» закреслено: «служащій ей».
„	7—8	«Гдѣ же причина» — було спершу «Но гдѣ»; «Но» закреслено, «же» надписано над рядком.
„	10	«та*тар*ско»—підкреслене дописано зверху.
„	11	Після «пружинѣ» закреслено: «Незнаю».
„	19	«соглядатаемъ» написано замість закресленого «наблюдателемъ».
„	22	«сегодня» дописано над рядком.
„	23	«Герапъ» (чи «Геранъ»?) дописано зверху і дуже нерозбірливо.
„	25	Перед «вертлявый» закреслено «половой».
74	3	«частію»—в рукопису «частіе»; замість «украшеные» в рукопису—«украженые».
	5	«Изъ лавокъ» дописано зверху замість закресленого нерозібраного слова.

Стор.	Рядок.	
74	10	«ренесансъ» дописано зверху замісць закресленого «рококо».
..	14	«меня» спершу було «мня», **е** дописано зверху.
..	14—15	«въ жилищѣ»—«**въ**» дописано зверху.
..	23	Після «Кутумомъ» закреслено «Пройдя».
..	28	Перед «серебринымъ» закреслено «Георг».
.	45	«Москва» надписано зверху замісць закресленого «Тарки»(?).
75	2	«задребезжала»—в рукопису «за дребезжала».
..	34—35	«Но такъ какъ»—в рукопису: «Но такъ кака».
76	3	Перед «Въ 5. часовъ» закреслено літеру **Г**.
..	14	«не замѣтилъ» поправлено з «не замѣтимъ».
..	16	«риночная» — було спершу «риноночная», друге «но» закреслено.
..	21	После «отправился» закреслено літеру **в**
..	22	Перед «щоголь» закреслено нерозбірливе слово.
..	23	«17 вѣка» дописано над рядком.
..	30	«главные» дописано над рядком замісць закресленого «интереснѣйшіе».
..	32	«ранняя»—було «раняя», **н** дописано зверху.
77	7	Після «заперто» закреслено «и это».
.	9	Після «постучался я» закреслено «наугадъ»,
..	21	Перед «радостные» закреслено «письма».
.	22	Перед «Ожидаю» закреслено щось ніби «от».
	26	«англинская»—в рукопису «англинеская».
..	36—37	«Непонятная любовъ къ ливреѣ» — дописано зверху.
78	11	Після «евангеліе» закреслено «време».
..	12	Перед 4 закреслено «фе»
..	15	Після «работы» закреслено «Ца».
..	20—21	Ціла фраза: «Немѣшало бы...» дописана збоку, на берегах рукопису. Місце, куди її вставити, в тексті позначено зазначкою--х.
..	22	«и спросилъ *его*»— підкреслене дописано над рядком.
.	38	Перед «сарепской» закреслено «здѣланой».
..	40	Перед «старой» закреслено «архи».
..	42	Перед «отыскивать» закреслено «иска».
79	4	«этажъ» -в рукопису «этахъ»
.	30	Після «каталогъ» закреслено «который бу».
..	31	Перед «на дому» закреслено «въ рукахъ».
..	33	Перед «длиннук» закреслено якесь нерозібране слово («длинный»?)

Стор.	Рядок.	
79	35—36	«и сводъ законовъ съ прибавленіями» дописано зверху.
..	37	«не вподлинникѣ» дописано зверху.
80	2	«Аксакова»—в рукопису «Аскакова».
..	30—47	Записані не рукою Шевченка.
81	17	Запис В. Кишкина написано збоку, вподовж рукопису, на три рядки.
..	1—28	Записані не рукою Шевченка.
..	41	Перед «вечеромъ» закреслено «Зброжекъ».
82	4	Перед «каюту» закреслено «свою ко».
..	5	Перед «Пятирублевый» закреслено «билетъ».
..	7	Після «бѣдняку» закреслено «котори».
.	12—13	Ці рядки, а також ноти—не рукою Шевченка.
..	19	Перед «нѣмая» закреслено «гармоя».
.	22	«Вѣчной»—у рукопису «вѣчнойной».
83	9	«въ ночномъ»—було спершу «въ ночной», «ной» закреслено.
.	27	«изъ подъ»—у рукопису «изъ изъ подъ».
.	28	«произведеннаго»—в рукопису «произведенаннаго».
84	12	Після «въ Астраханѣ» закреслено якесь нерозбірливе слово.
.	13	«А сѣверъ»—у рукопису «А о сѣверъ», ъ перероблено мабуть з ѣ.
..	39	«не могъ»—у рукопису «не мого».
.	43	«лоцманъ» дописано вгорі над закресленим «боцманъ» (у рядку 38-му це слово лишилось).
	44	«Сеньки»—вставлено зверху.
.	44—45	Перед «Волжского» закреслено «прикам».
86	14	Перед «своего» закреслено «Нико».
.	20	Записано не рукою Шевченка.
.	23	Після «Каютѣ» закреслено «гдѣ я».
..	39—40	Записані не рукою Шевченка.
87	9	Спершу було «Собачьего»,—ь закреслено.
..	13	Після «Потомъ» закреслено «его же Бен».
.	15	Перед «упруго» закреслено «хоро»; після «упруго» закреслено «было».
	32	Записано не рукою Шевченка.
88	3	Перед «Глубоко» закреслено «Грустно». Перед «занесъ» закреслено «просилъ на».
	44	«мечъ»—у рукопису «мечечъ».
89	1	В рукопису; «часъ-(*перенос*) тію».
	15	«Ѳедорѣ Алексѣевичѣ» дописано збоку, замість закресленого в тексті «Алексѣе Михайловичѣ».

Стор.	Рядок.	
89	32	Перед «поближе» закреслено «на эту».
..	32—33	Після «купчиху» закреслено «На улицѣ».
..	36	«царствованія» написано так: «царс-(*перенос*) ствованія».
9[illegible]	2	Після «но увы» закреслено якесь нерозбірливе слово.
..	9	В рукопису: «такого това- (*перенос*) товару».
.	28	В рукопису: «съ дождеме».
9[illegible]	7	Після «убить» закреслено «людей».
.	10	Перед «тогда» закреслено «потомъ».
9[illegible]	19	Після «Симбирскъ же» закреслено якесь слово.
	20	Перед «совершенно» закреслено «скри».
	26	Перед «досчатой» закреслено «прис».
	36	«икстренняя» = экстренная.
..	41	«вмѣсто экстренности» дописано над рядком.
93	1	Після «за завтрикомъ» закреслено «сѣли мы» (=съѣли?).
	6	В рукопису «Осипов- (*перенос*) вичъ».
	14	«Принялися» — було спершу «принянялися», друге **ня** закреслено.
.	19	«великольпную» = великолѣпную.
.	2[illegible] 24	Проти цих рядків М. Лазаревський збоку написав: «Кр. вопросъ».
	22	«для него» дописано вгорі, над рядком.
[illegible]	25	Перед рядком 25-м збоку закреслено якусь цифру—10 чи 16.
	36—46	Записані не рукою Шевченка.
	45	«имкъ = имя рекъ; написано з титлою.
94	1—27	Записані не рукою Шевченка.
	[illegible]	«Сыны Божіи» написано зверху замість закресленого «смертніи».
	28	«Сусанинъ» дописано зверху над рядком.
	31	Перед «помѣщеніе» закреслено **и**.
	48	В рукопису — «Симбиреской».
9[illegible]	34	«глугой» = глухой.
..	38	Перед «ободранного» закреслено «мальчи».
96	4	Після «утра» закреслено «пользуясь эт».
	5	Перед «рѣдкимъ» закреслено «слу».
	18	Після «чесноку» закреслено «чтоб»
	28	«Вязовской» = Вязовскомъ; кінець цього слова («ой») винесено над рядок.
	35	«Поповъ и Дестремъ» дописано збоку і місце, куди вставити, означено зазначкою—х.
	39	«Милыи» = милый.

Стор.	Рядок.	
97	23	«видно» вставлено олівцем чужою (мабуть Лазаревського) рукою.
..	30	«Е—на мать»—у рукопису ціле слово.
..	34	= Были ль подъ ружьемъ.
98	4	Перед «щекѣ» закреслено «лицѣ».
„	6	«Е. А. Панченка»,—можна прочитати і «С. А. Панченка».
..	9	«Продолжать»—можна прочитати і «продолжить».
..	26	Послѣ «вознаградить» закреслено «потерянный» і натомісць зверху вставлено «двѣ».
..	41	«Перепоики» = перепойки; написано невиразно, ніби—«перепонки».
99	26	Під словами «Здорово Капитанъ!» (в рукопису тут кінчається 40-й листок) догори ногами написано Шевченковою рукою й закреслено: «Отъ этой первой»,—ті самі слова, що ними починається цей листок. Видко, Шевченко взяв був зшиток догори ногами і, написавши перші слова, свою помилку помітив.
„	41	«выхрь» надписано зверху замісць закресленого «кличъ».
100	9	«боемъ»—дописано над рядком угорі.
101	3	Біля заголовка «Рускому народу» чужою рукою дописано олівцем—«(Лаврова)».
„	13	«чуждыхъ» — кінець слова («дыхъ») дописано вгорі.
..	42	«боліе» переправлено з «больше».
..	44	«естли» чужою рукою олівцем виправлено на «или».
..	45	«Церемоніальный»—в рукопису: «церимоніальный»; та сама рука виправила на «церимоньальный».
..	47	Після цього рядка один рядок, видимо, проминуто.
102	15—42	Писані чужою рукою (Ів. Явленського).
103	10	Після «Зименки» закреслено «и за».
..	23	Перед «смикнувше» закреслено «пошолъ».
..	31	«натощахъ»—в рук. «на тощахъ»—дописано над рядком.
.	36	В рукопису невиразно: «Ново града» або «Нова града».
104	23	«особенное» дописано вгорі над рядком.
105	12	«зашелъ»—у рукопису ніби—зашилъ.
„	14	В рукопису—«бесѣдои».

Стор.	Рядок.	
105	20	Після «кремля» закреслено «выглядываетъ».
..	21	«соборъ» дописано в горі.
106	19	Після «нарисовалъ» закреслено «Благовѣ».
	24	«по татарски»—спершу було «по тарски», друге «та» дописано над рядком. Після цієї фрази в рукопису мало не пів сторонки займає круглий рисунок пером «безобразного чудовища».
..	26	«церкви» в рукопису зовсім виразно «щеркви», хоча взагалі Шевченко часом **ц** пише схоже з **щ**.
..	30	«или Вешну» дописано над рядком угорі.
..	37	Після «безсмысленныхъ» закреслено «разво».
109	2	В рукопису «вздохнула».
..	24	Після «женщинами» закреслено «ни од».
110	7	Перед «зимуетъ» закреслено «живетъ въ».
..	19	Перед «Прыйдя» закреслено «возвр».
..	25	«Гартвихъ»—спершу було написано «Гартви», «хъ» вписано між словами. Це прізвище Шевченко пише то Гартвигъ, то Гартвингъ, за винятком цього єдиного разу, коли написано Гартвихъ.
.	27	«полицейскій»—в рукопису ніби «полищейскій».
..	30	Спершу було «болѣзьннью», **ьи** закреслено.
..	32	«взаимнныхъ»—в рукопису «взяимнныхъ»; після цього слова закреслено «любезнос»; дальше «не»—невиразно написане: може бути це **т**, себто недописане закінчення закресленого слова («любезност»); «церемоній»—у рукопису «церемоніи».
..	39	Після «бѣдной» закреслено «ничтожно»
111	37	Після «словомъ» закреслено «естли оно» і надписано над закресленим: «а оно вѣрно».
112	12	Перед «разбудилъ» закреслено «пробуд».
113	3	Перед «диктовать» закреслено «письма».
.	40	«въ первомъ часу» було закреслено, а потім підкреслено на знак того, що треба лишити.
..	41	«Поблики» = публики.
114	4	В рукопису—«случившей ся».
..	8	«сыто»—в рукопису «суто».
..	24—25	В рукопису—«Человѣка».
..	27	«давно»—в рукопису «да вно».
116	2	«видъ на за Очье» = «видъ на Заочье.
..	14	Цифра 16 (октября) перероблена з 17.
117	1	В рукопису —«не не такою»: між двома «не» закреслено «огненною».

Стор.	Рядок.	
117	12	В рукопису було спершу «Александровиче». «мъ» дописано вгорі.
..	14	В рукопису—«жестохихъ».
..	16—17	В рукопису—«верховногого».
..	32	Після «пишетъ» закреслено «мнѣ».
118	20	Було «Кадескіе», **т** дописано вгорі.
..	22	Перед «встрѣтился» закреслено «въ Кр».
120	6	«адресъ» дописано над рядком.
..	12	«въ театрѣ» дописано над рядком.
..	17	«вѣдятъ»—можно прочитати і «видятъ».
.	29	В рукопису «Прекрасные».
121	5	Перед «Барьбье» закреслено «у».
..	43	Перед «мерцая» закреслено «мелькая».
122	29	Після «ни кому» закреслено—«ни даже мученик».
123	10	Після «собою» закреслено недописане «зачу».
..	14	В рукопису—«обѣелся».
..	38	Перед «случилося» закреслено «прик».
124	2	Перед «Ниночки» закреслено «Анют».
125	8	«чистая»—можна прочитати і «частая»: літери **и** і **а** Шевченко пише здебільшого однаковісінько.
.	17	«Очима» можна прочитати і «счами».
..	29	«своимъ фандаго» дописано зверху.
126	5	«котества» = кокетства.
.	34	В рукопису «похохъ» замісць «похожъ».
..	38	В рукопису «совершилость».
127	11	В рукопису—«на на совѣсти»; між двома «на» закреслено «сердцѣ».
..	32	«больше нѣчего»—було написано: «боль-(*перенос*) нѣчего»; остання слово закреслено і написано «ше нѣчего».
128	35	«міръ» перероблено з «миръ»
..	47	«заплатить»—можна читати й «заплотить».
129	5	«комнѣ» - «ко» закреслено в кінці попереднього рядка й дописано збоку.
	7	«суда» = сюда.
..	11	Після «вертуоза» закреслено «какого».
.	41	«назуву» = назову.
130	5	[писанію]—взято з «Основи» (1862 р. кн. IV, стор. 36). В рукопису цеє слово зрізав палятурник, оправляючи рукопис.
.	10	В рукопису—«въ въ ущербъ».
	13	Після «мнѣ» закреслено «письмо».

Стор.	Рядок.	
130	28	«бить» = быть.
,,	30	Після цього рядка в рукопису зроблений олівцем портрет Герцена (підпис «Искендеръ»), що займає в рукопису верхню половину стор. 59_2.
133	2	[...шенно доволенъ]—взято з «Основы» (1862 р., кн. IV, стор. 37), бо відповідне місце в рукопису також зрізав палятурник.
,,	4	«на выборы» дописано вгорі над рядком.
,,	5	В рукопису—«уланескихъ».
,,	8	«опозицію»— в рукопису ніби «апозицію».
,,	12	Після «намѣренъ» закреслено «дать н».
,,	16	«черезъ» надписано над закресленим невиразним словом (ніби «денегъ»).
,,	19	«искренню[ю]»—кінець слова в рукопису невиразний.
,,	26	Після «отправился» закреслено «я съ б».
,,	32	«костумахъ» = костюмахъ.
134	9	«лучше» поправлено з «лючше».
,,	11	«каснулися»—в рукопису «каснулилися».
,,	16	Перед «Боговдохновенной» закресл. недописане «вдохнов».
,,	17	«откровенія» дописано над рядком.
,,	28	Перед «О Южной» закреслено неразбірне слово.
136	8	«афиши»—в рукопису «афищи».
,,	30	«Скоро ли я увижу»—в рукоп. «Скороли ли».
137	13	«Какъ невесело» = какъ ни весело.
,,	16	«заутрени»—в рук. «заутредни».
138	15	Було «на площахъ»; «дя» дописано над рядком.
,,	23	«страданья и» дописано над закресленим «странн.».
139	26	«смерти»—в рукопису ніби «смирти»,
,,	28	Перед «не только» закреслено—и.
,,	29	В рукопису «зрителялямъ».
140	23—24	«присланный» = присланнымъ.
141	13	Перед «передать» закресл. «къ не».
,,	40	«о ея»—очевидна помилка: треба—«о его».
142	8	Перед «Литераторамъ» закреслено—а.
,,	22	«въ рули» = въ роли.
,,	25	«и на»—и перероблено з «или».
,,	35	«и родственника»—закреслено олівцем, мабуть рукою М. Лазаревського.
143	18—19	«любимецъ»—у рукопису ніби «любимещъ».
,,	32	«онъ» дописано над рядком.

Стор.	Рядок.	
143	36	«Наберись» надписано над закресл. «Припаси». Взагалі увесь вірш робить враження, ніби записано його нашвидку і потім виправлювано: другий рядок вписано увесь між рядками.
,,	39	«безпреданого» = безъ приданного
144	2	«изявилъ»—було написано «изъявилъ», **ъ** закреслено.
,,	9—34	Ці рядки (в рукопису стор. 70—70_2) написано не Шевченковою рукою.
,,	15	Після «предложеніе?»—закреслено: «Вы можетъ быть не хотѣли мнѣ прямо отказать».
,,	16	Після «яснѣе» закреслено «Дѣло это для».
,,	22	Після «мысли» закресл. «мнѣ».
,,	24	Перед «возвращенные» закресл. недописане слово «присла».
,,	25	Після «обстоятельствамъ» закреслено «Но если Тогда».
,,	27	«измѣнятся» перероблено з «перемѣнятся», а після цього слова закреслено «и я съ той же преданностью».
,,	30	Після «заслужить» закреслено «если не любовь въ которой».
145	1	«февраля» написано ніби «февралъ»; «съ 200. *стами*»—звичайний у Шевченка плеоназм.
,,	8	«внезапное» дописано над рядком зверху.
,,	32	«въ слухъ» дописано над рядком зверху.
146	9	Перед «Послѣ музыки» закреслено «За».
147	27	«перелинкахъ»=пелеринкахъ; після «числомъ»—порожнє місце: певне проминуто цифру «питомицъ».
148	24	«написалъ»—в рук. «написилалъ»; після «вещъ» закреслено «До».
149	4	«заповидь» виправлено з «заповидъ».
,,	19	«марнила ты» дописано зверху над закресленими словами: первістно цей рядок написано було такъ: «Ты не порочною сіяла».
,,	20	«Въ степу безлюднимъ»—дописано зверху; спершу було: «Не помарнила въ чужини».
,,	22	«Ты въ кайданахъ»—було: «у кайданахъ»; «Ты» дописано з боку.
,,	29	«Моя сизокрила» надписано над закресленим рядком: «Та любо та мыло».
,,	38	«Не покидай мене» надписано над закресле-

Стор.	Рядок.	
		ним: «Не Витай зо мною»; «въ ночи» перероблено з «у ночи»
149	40	«Витай за мною» дописано над закресленим «Не покидай мене»; «и учи» — **и** вставлено зверху:
150	2	«Моя ты мать» надписано замість закресленого. «Не кидай марне».
..	13	«Наборъ» дописано збоку; закреслено: «Мабуть» і над ним «Дрибно» також закреслено.
..	16	«Горнысь»—над рядком замість закресленого «Сидай».
.	20	«Пожартуемъ чмокнемося»—було спершу: «Поцилуемось... Та й тее»... Увесь рядокъ, опріче двох літер на початку, надписано вгорі над закресленим первістним текстом.
	24	Увесь рядок — «Коло тебе мызкаюся» надписано над закресленим: «Волочуся за тобою».
.	27	«шаталась»—замість закресленого «таскалась».
.	29	«У Севастополи»—перероблено з «Пидъ Севастополемъ»...
..	35	«Здороги»—було спершу: «Но съ похмильля», закреслено і надписано: «На вики» і також закреслено.
151	6	Перед «мою» закреслено ніби «мюо».
..	23	Дату 14 написано замість перекресленої 16.
152	1	«ди[ко]раціи»—в рукопису ніби «дироціи».
.	2	Перед «кукольной» закресл. «матері».
.	6	Перед «индѣйского» закресл. «безобразія».
	32	«мои»—в рукопису «мой».
153	9	«N. A»—олівцем чужою рукою виправлено на «А. Н.».
..	26	Після «оборванною» закресл. «и все таки в».
..	40	«въ рось» = врозь.
154	11	«Малолосіи»=Малороссіи.
..	30	«перепиской»—в рукопису «перепискои».
155	21	«небуду»—в рукопису «небуда».
..	24	«сердцѣ»—було спершу «серцѣ», д—дописано зверху над рядком.
..	41	«образованныи»=образованный.
,	44—45	«встрѣтился» — в рукопису «вст-трѣтился» (*перенос*).
. 156	23	Перед «Онъ» закреслено «Хо».
..	34	«Nижній—у рукопису «Nижніи».
157	31	«морю»—в рукопису «моро».
..	33	«у меня» дописано збоку.

Стор.	Рядок.	
158	17	«вечеромъ» дописано збоку.
..	35	«хорошо» перероблено з «шорошо».
159	8	Перед «тетрадью» закреслено недописане «ма».
160	11	«не видались» — у рукопису «не ви-видались» (*перенос*).
..	22	«обезобразилъ» — у рукопису «обезоб-бразилъ» (*перенос*).
..	31—32	«Станкевичъ» — написано: «Сетанкевичъ».
161	2	«Нижняго» можна прочитати і «Нижняво».
..	4	Після «Распросилъ» закресл. недописане «дор».
..	5	Після «почтамту» закресл. «и от».
..	12	«страстнымъ» — написано «страстрастнымъ».
..	26	Над «Якушкину» чужою рукою (Лазаревського) олівцем додано «Евгенію».
162	21	«мало» надписано вгорі замісць закресленого «много».
163	1	Цей рядок первістно написано було так: «Множество есть тутъ мѣстъ поэтическихъ»; закреслено і надписано зверху: «Много нелѣпостей патетическихъ».
.	3	«поэтическихъ» — кінець («ихъ») написано старовинним способом — із титлою.
163	13	«Н. М. Щепкина» — М. надписано над закресленим С.
..	15	«Магазина» — поправлено з «Мазазина».
..	20	Після «другихъ» — закреслено «и за все это».
..	35	«старичокъ» — поправлено з «старикокъ».
164	2	Після «Аксаковими» закреслено «къ».
..	8	Перед «томились» закреслено «бь».
..	13	Передъ «закупоренный» закреслено «въ».
..	38	«Петровичемъ» — у рукопису «Петровивичемъ».
167	5	«рѣчеи» - рѣчей.
..	6	29 (*дата*) — цифра 9 перероблена з 8.
.	18	Перед «ше[с]ть» закреслено цифру 6.
..	22	Після «отправились мы» закреслено початок якогось слова — ніби «смо».
..	25—26	В рукопису проти цих рядків збоку рисунок олівцем — профиль голови.
168	1	«Блескъ» — спершу було «Блеску»; виправлено останню літеру.
..	7	В рукопису слово «землякъ»» і вище перетинає рисунок олівцем — профіль голови. Ініціяли «Л. Н.» взято олівцемъ у кружок і збоку дописано чужою (Лазаревського) рукою «Н. Л.».

Стор.	Рядок.	
168	18	«отправился» — було «отравился», **и** дописано зверху,
„	21	[Кржисевичъ] — замісць цього слова в рукопису покинуто порожнє місце—видимо, щоб вписати потім це важке для Шевченка прізвище (він його й потім пише різно: Гжисевичъ і Гресевичъ).
„	40	«льстилъ»—**лъ** дописано вгорі.
169	25	Після «Быкъ» дописано вгорі «онъ» і закреслено.
170	32	«милѣйшей» —у рукопису «милѣйшейшей».
171	6	«хорошею» —в рукопису «хоророшею».
„	8	Після «хозяина» закреслено «нѣтъ».
„	22	«Кроникевича» = Кроневича.
„	28	«напечатать» —в рук. «напечатѧтъ»; після «Кобзаря» **и** написано двічі.
172	4	«Данныи» = Данный.
„	6	Після «честь» закреслено літеру **ц**.
„	38—39	«Съ Декабристомъ»—написано дрібнішим письмомъ ніби дописано згодом.
„	40	«прыѣ[хэ]лъ» написано невиразно, а тому це слово досі читали «пришелъ».
173	5—6	Проти «Генераломъ Криловимъ» збоку олівцем рукою Лазаревського дописано: «Извѣстная каналья».
„	35	«грюкъ»—написано неясно; перед ним закреслено щось.
174	19	Було написано: «Сетаровъ», **е** закреслено.
„	32	Проти рядків, де згадано про «Лунатику» збоку олівцем рукою Лозаревського поставлено знак запитання і написано: «какъ то, гдѣ то совсѣмъ пропала».
„	38	«Грубнеръ» = Гринбергъ. Це прізвище Шевченко ще пише: Гринбергъ і Гримбергъ.
175	4	Проти «Шейгельмъ» (або «Шейгелемъ») рукою Лазаревського олівцем дописано з боку «Штенгель».
„	5	«съ карасями»—в рукопису: «съ къ карасями».
176	7	Перед «отправились» закреслено «къ Зимбулатову и».
„	37	«порессѣянности» = по разсѣянности».
177	4	«полубовались» = полюбовались.
„	5	Після «садъ» закреслено: «Лучше бы мнѣ невидѣть».

Стор.	Рядок.	
177	9	«сѣртукѣ»—в рукопису «сѣртукъ».
„	18	«Тырановъ» можно прочитати і «Тыриновъ»
„	21	Перед «въ окнахъ» закресл. недописане слово ніби «по дош».
„	36	Було написано «остактковъ», **к** закреслено.
178	5	«мойхъ» — моихъ
„	8	Перед «древности» закреслено початок якогось слова.
„	16	«Мурильго» можна прочитати і «Мурилью».
„	28	«какъ цвѣты»—«какъ» написано двічі: в кінці одного рядка і на початку другого.
179	5	«поправу» написано так: «поп-праву» (перенос).
180	1	Після «старого» закреслено «земляка».
„	40	Перед «и насъ» закреслено «на».
181	2	Над «Желяковскимъ» олівцем рукою Лазаревського дописано: «Сова».
„	33	Слово «swe» написано дуже нечитно; можливо—«serc».
182	11	Нижче від підпису «Antoni Sowa» було ще щось—можливо, дата,—але одрізав палятурник. Увесь вірш «До Brata Tarasa Szewczenki» написано чужою, А. Сови, рукою.
„	12—37	Пісню «Забіліли сніги»—написано чужою, Д. Каменецького, рукою.
„	38	«свое» було написано двічі, друге закреслено.
183	9	«къ‖мѣднику» - в рукопису «къ‖къ мѣдниднику»
„	12	«съ» написано вгорі замісць закресленого **п**.
„	15	Перед «Изъ пріюта» закреслено—**А**.
„	20	Після «для нее» закреслено недописане «бук»
184	19	Після «играла» закреслено «но».
„	21	Пісню «Повернувся я зъ Сібірі» записано чужою рукою. Після пісні олівцем рукою М. Лазаревського дописано: «(Писалъ Ив. Матв. Лазаревскій)».
187	15	«за» написано зверху над рядком, замісць закресленого «пидъ».
„	21	«одинокій» — надписано зверху замісць закресленого «бурлакуе».

КОМЕНТАРІЙ
до
ШЕВЧЕНКОВОГО ЖУРНАЛУ

Шевченкові Щоденні записки або Журнал, як найчастіше зве їх сам автор—це рукопис форматом $^1/_2$ аркуша звичайного писального паперу, сірого, з фабричними клейнами у верхньому лівому кутику. Має рукопис 102 листки, не нумеровані. Нумеровано лиш зшитки («тетради») вгорі в правому кутику. Всіх таких зшитків у рукопису—дев'ять. Перший має 11 листків, з другого аж восьмим кінчаючи — по 12, і останній, дев'ятий—7. Початок нового зшитка зазначає іноді й сам Шевченко,— напр., записує 22 червня, що здобув паперу «на третью тетрадь для сего журнала». Рукопис оправлено у сап'ян, гарного жовтоватого кольору з тисканими рямцями, — очевидно, ще для першого власника, що йому дістався був рукопис од автора, для Михайла Лазаревського, бо на спинці вибито золотом літери: *М. Л.* Посередині палятурок вибито золотом у два рядки напис: «Дневникъ Шевченка» і нижче, дрібнішим друком: «съ 12. іюня 1857 до 13. іюля 1858 года». Внизу дата: «12 іюля 1858 года»— день, коли Лазаревський зробився власником рукопису. На спинці, внизу, як згадано, ініціяли Михайла Лазаревського.

Писано журнал здебільшого читним, старанним письмом, але надзвичайно щільно, тісно; тільки вже записи останнього періоду (у Москві та в Петербурзі) писано розгонистим письмом (порівн. у цьому виданні: перші сторінки журналу займають більш сторінки друкованого тексту кожна, а останні містяться по 2—3 на сторінку друковану). Виправок у тексті, порівнюючи, не багато: видно, автор здебільша написаного не перечитував зовсім, бо полишав невиправленими навіть очевидні недогляди, помилки, lapsus'и calami. Береги з лівого боку займають приблизно $^1/_4$ чи $^1/_5$ частину рукопису і одліновані олівцем; так само раз-у-раз зроблено олівцем лінію на перший рядок угорі. Взагалі рукопис робить враження чепурного, старанного писання, за винятком хіба дуже небагатьох сторінок.

На берегах рукопису маємо силу всяких зазначок олівцем: прості лінії, що ними обкреслювано ті чи инші уступи, хрестики, знаки запитання, NB та ин. Це, треба думати, умовні знаки для копіїста «Основи», що він мав переписувати. Зрідка трапляються на берегах уваги і виправки теж олівцем, зроблені рукою М. Лазаревського (їх усі подано при кінці тексту між варіянтами). На останній (102 лист на звороті) сторінці маємо запис рукою М. Лазаревського: «Этотъ дневникъ подаренъ Т. Г. Шевченкомъ М. М. Лазаревскому 12 Іюля 1858 года, въ день имянинъ Лазаревскаго».

Рукопис журналу зберегається в Чернігівському Музеї серед Шевчен-

ківського відділу, що подарований був м. Чернігову од Василя Тарновського. Зберігся рукопис загалом дуже добре. Тільки, заводячи його в палятурки, зрізано внизу на трьох листках занадто низько написаний текст. Зрізані місця можна поновити з тексту, надрукованого в «Основі»: копію для «Основи», може бути, роблено ще до оправляння рукопису.

С. Є.

Стор 3, рядок 2. Про цю «первую тетрадь» для своїх Щоденних записок Шевченко згадує в листі до М. Лазаревського з 1 липня: «Прочитавши твоє письмо..., я того ж дня (себто 3 червня. *С. Є.*), упакував свою мизерію, книги то-що, купив полог од комарів волзських, зшив із шести листов паперу тетрадь для подорожнього журнала і сів над морем ждать погоди, та й досі жду, мій друже єдиний. І бог його святий знає, коли я діждуся тієї доброї погоди? Полог вже у мене вкрали; тетрадь, що приготовив для дороги, всю до листочка списав мѣстными впечатленіями, а із Оренбурга ні слуху, ні духу». (Шевченко Т. — Твори, вид. В. Яковенка т. II. стор. 411; порівн. запис у журналі під 30 червня: «собираясь путеплавать по Волге от Астрахани до Нижнего, я обзавелся чистой тетрадью для путевого журнала»). Шевченко рвався в дорогу, та офіційна тяганина перебила поетові його плани й надії, і замісць виключно подорожніх записок, призвела до звичайного журналу, щоденника, повного дорогоцінних вражіннів із перебування в Новопетровському.

С. Є.

Стор. 3, рядок 9. «Новопетровское укрепление» або форт здибається вже в перших рядках Шевченкового журналу. Це натурально: тут Шевченко найдовшу одбував пайку призначеної йому кари — аж цілих шість років і десять з половиною місяців перебуваючи: з 17 жовтня 1850 р. (Кониський Ол. — Т. Шевченко - Грушівський, т. II, стор. 68) аж по 2 серпня 1857 р. (див. журнал під 5 серпня). Тут минав його вік дозрілий, тут розпочато й самий цей журнал, і перші місяць і двадцять день його повно вражіннів та споминів саме з Новопетровського. Варто через це докладніше спинитись на цій «безмежній тюрмі» або «широкій хурдизі», як звав Новопетровське сам поет (див. журнал під 12 червня 1857 р. і лист до Кухаренка,—Шевченко Т.—Твори. т. II, стор. 404).

Новопетровське стояло на східньому березі Каспійського моря, верстов за три од його, на пів'острові Мангишлаку, побіля затоки Тюб-Караганської, на 44°31′ північн. широти і 67°54′ східн. довготи. Климат цієї місцевости, ніврoку, таки суворий: пересічна температура +10° за Цельсієм, душне посушливе літо й надто холодна зима з північними переважно вітрами. Історію заснування форту зв'язано з нестримною експанзією колишньої Російської держави на схід.

Східній беріг Каспійського—в старовину Гірканського, потім Хвалин-

Теперешній вигляд Шевченкового журналу.

ського—моря вже здавна притягав увагу людей із заходу. Коли навіть не згадувати про східню політику Олександра Македонського, то вже за часів Київської держави, так мабуть з IX в., були інтенсивні зносини поміж нашою Наддніпрянщиною та Закаспійським сходом, переважно торговельні. Москва, що згодом переняла на себе державні традиції й завдання Київського князівства, маючи до того ж таку вигідну дорогу до моря, як Волга, ще запопадливіше тих зносин пильнувала. До Москви в XVI в. приїздили посланці з Ургенча, а з другого боку в так званій «Книгѣ Большого Чертежа» (XVI в.) знаходимо таки докладні, як на той час, відомості про надбережжя Каспійського моря. Через Московщину до цих країв добиралися й чужоземці: в XVI в. англієць Дженксон висадився був як-раз на Мангишлаку й потім зробив докладний своєї подорожи опис і навіть подав карту, на якій Мангишлак показано досить близько до його справжнього місця. Ціла низка спроб Москви, надто по звоюванні Астрахані (1557 р.), стати твердою ногою на східньому надбережжі Каспійського моря кінчається за Петра I-го нещасливою Хивинською експедицією кн. Бековича-Черкаського (1716 р.), коли поміж иншими фортами було осаджено на Мангишлаку біля Тюб-Караганського рогу форт св. Петра. Йдучи слідом за цією експедицією, російські вчені(Верден, Самойлов, Кожин та ин.) вперше докладно спізнали Закаспійські сторони й склали добру з них карту, р. 1720-го і надруковану; її Петро I послав до Паризької Академії Наук.

По невдалому поході Бековича-Черкаського форти на східньому надбережжі Каспійського моря, а між ними й форт св. Петра, покинуто і на яких сотню років російську експанзію сюди затамовано. Тільки року 1834-го з Оренбургу, до якого формально належав увесь степ на південь та схід, сюди знов було виряжено, під проводом відомого Г. Карелина, військову експедицію, що й осадила була на затоці Кайдацькій, в місцевості Мертвий Култук—форт Ново-Олександрівський. Виявилось проте, що місцевість побіля форта, всенька на болотяному ґрунті, виправдала свою погрозливу назву і для життя була цілком непридатна. Року 1846-го форт перенесено далі на південь, на пів'острів Мангишлак, та й осаджено на вапнистій скелі поблизу того місця, де був колись форт св. Петра,—через те й назву дістав він—Новопетровське. А втім не на довго, бо р. 1858-го, по од'їзді вже Шевченка, його перейменовано в форт Олександрівський, як сповіщав Шевченка комендант Ір. Усков 20 серпня 1858 р. («Кіевская Старина», 1889, II, стор. 317). Тепер він має знов нову назву, а саме—«Форт Урицький».

Літератури про Новопетровське не гурт: Семенов-Тян-Шанский П. П.—Россія. Полное географическое описаніе нашего отечества, т. XIX. СПБ. 1913, стор. 181, 305, 311—312, 575, 621; Латкин Н.—Закаспійская область. «Живописная Россія», т. X, стор. 19; А. Л(азаревскій)—Новопетровское укрѣпленіе. «Кіевская Старина», 1899, II. Поодинокі деталі знайдемо й по инших працях, далі зацитованих. Флору детально показано в акад. В. И. Липского—Ботаническія изслѣ-

дованія въ Закаспійской области 1912 года, Петроград, 1915, стор. 75—76.

Коли привезено Шевченка до Новопетровського (р. 1850-го), форт хоча й стояв серед незамиреної ще людности Киргизької й Туркменської, але вже перебував швидче на мирному становищі й воювати залозі не доводилося, обмежуючись самою муштрою, роботами в форті та караулами. Залоги було дві роті (зо дві сотні чоловіка) при десятку гармат: з двадцятеро офіцерів, лікарь, священик, кілька чоловіка цивільних чиновників та крамарів—усього упривилейованих мешканців чоловіка либонь на 50 (К о н и с ь к и й О.—Тарас Шевченко - Грушівський, т. II, стор. 76). Військові мешкали в казармах у самім форті, що мав кругом три версти (журнал під 19 липня: «Я принялся ходить вокруг укрепления и до пробития зари обошел четыре раза; значит, я сделал без присесту 12 верст»); цивільні сиділи в слобідці Миколаєвській, побудованій побіля форта. Будівлі в форті: невеличка мурована церква *), дім для коменданта, гауптвахта, шпиталь і казарми для салдатів та офіцерські флігеля — усе пофарбоване на жовто (З а р я н к о Н.—Воспоминанія Н. И. Усковой о ШевченкѣЪ,—«Кіевская Старина», 1889, II, стор. 299).

Місцевість навколо Новопетровського була надзвичайно сумна, одноманітна, навкруги—самий голий степ, нігде ні деревця, ані кущика; з одного боку непривітне море, з другого — неродючі піски без краю, — власне те, що й показав Шевченко на своїх малюнках Новопетровського**). «Пустыней веет от этого рисунка,—писав Ол. Лазаревський у своїй замітці про Новопетровське.—Да, пустыня, пустыня безжизненная—тут и была... Это была песчаная степь с характерною своею растительностью: полынь, саксаул, солянка, верблюжья колючка ***)—вот те травы, которые тут только и растут. Действительно, это была п у с т ы н н е й ш а я п у с т ы н я, как выражается о Новопетровском укреплении ротный ко-

*) „В форте Александровске,—писав один з гізніших дослідників,—достопримечательностей очень немного, разве только образ божіей матери, писанный Шевченко с особого разрешения высшего начальства, и пара львов при входе в дом коменданта, того же мастера" (Г р и м м О. А. — Каспійское море и его фауна. „Труды Арало-Каспійской экспедиціи", вып. II, тетр. 2. СПБ. 1877, стор. 19). Звістка ця вимагає, щоб її вивірити, бо з листування Шевченкового знаємо, що йому р. 1854 як-раз було заборонено змалювати образа („добрий Л. Ф. просил В. А. (Перовського), чтобы позволил мне написать образ для здешней церкви, и мне отказано!" — лист до Б. Залєського з 6 червня 1854 р., див. „Твори", т. II, стор. 381). Може бути, що він змалював неофіціяльно, бо ж відомо, що наперекір забороні Шевченко таки малював иноді потай од вищого начальства. Що-до скульптурної роботи, то це більш можливо: „Мені, ти знаєш,—писав поет до С. Артемовського 6 жовтня 1853 р.,—рисовать запрещено, а лепить—ні, то я і ліплю теперь" (там же, стор. 375; порівн. з споминами Е. К о с а р е в а, — „Кіевск. Старина", 1893, II стор. 250). В усякому разі звістка О. Гримма—єдина, здається, в усенькій літературі про Шевченка

**) Оригінал малюнків—у Музеї Тарновського в Чернігові (Г р и н ч е н к о Б. Д.— Каталогъ музея укр. древностей В. В. Тарновскаго, т. II. Чернигов, 1903, стор. 180—181). Малюнок Новопетровського з пізнішого часу додано до книги Г а л к и н а — Этнографическіе и историческіе матеріалы по Средней Азіи и Оренбургскому краю. СПБ. 1868. Один з поетових малюнків тут подаємо.

***) Автор тут помилився: саксаул та верблюжа колючка—не трави; саксаул—дерево, а верблюжа колючка—кущовата рослина.

Новопетровское укрепление. Въ Ливинской дороге.

Власний малюнок Шевченка.

мандир Т—са Гр—ча Косарев в своем рассказе о возникновении этого укрепления» (А. Л(азаревский)—Новопетровское укрѣпленіе, «Кіевская Старина», 1899, II, 282). «В этом заброшенном за Каспий и будто богом забытом укреплении... даже воды то колодезной, кроме как солонцоватой, не было другой»,—свідчить сам Косарев (Н. Д. Н.—На Сыр-Дарьѣ у ротнаго командира, «Кіевская Старина», 1889, II, 570). І тільки вітри палючі влітку, крижані взимку літали вільно, завиваючи, над цим мертвим місцем.

Як почував себе Шевченко в Новопетровському, на це хоч і скупу, але дає відповідь журнал та листування поета. Одсилаючи читача до тексту журналу, наведемо тут декілька уривків із листування. Вже в першому з Новопетровського листі до кн. Рєпниної, з 12 січня 1851 р., Шевченко, хоч і дуже стримано ще, скаржиться на те, що «чтеніе весьма ограничено, что и удваивает скуку однообразия» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 366). Сміливіше пише він до С. Артемовського в липні 1852 року: «...теперь сижу в Новопетровском укреплении та жду, что дальше будет: а это укрепление, да ведомо тебе будет, лежит на северо-восточном берегу Каспийского моря, в Киргизской пустыне. Настоящая пустыня! Песок да камень, хоть бы травка, хоть бы деревцо—ничего нет. Даже горы порядочной не увидишь—просто чорт знает что! Смотришь, смотришь, да такая тебе тоска возьмет—просто хоть давись, так и удавиться нечем... О новостях литературы, музыки и театра я не имею совершенно никакого понятия: кроме «Русского Инвалида» ничего у нас не имеется: «Сѣверную Пчелу», газету литературную, забыл уже как и зовут. Сначала было ужасно тяжело без всякого чтения. Потом стал привыкать и, кажется, совсем привыкну; когда бы поскорее! а то сидишь, сидишь, сложа руки, да и захочется прочитать что-нибудь новенькое, а его нет. Так больно станет, что не знаешь, куда деваться. Но самое мучительное для меня то, что мне рисовать не позволяют. А причины—не знаю, почему. Тяжело! больно тяжело! А делать нечего» (Там же, стор. 366—367). «До вас, я думаю, не дошло сведение, где именно это Новопетровское укрепление,—писав Шевченко до А. Лизогуба 16 липня 1852 р., жаліючись на свою самотину в «широкій пустині»,—то я вам расскажу. Это будет на северо-восточном берегу Каспийского моря, на полуострове Мангишлаке. Пустыня, совершенная пустыня, без всякой растительности,—песок да камень!.. Смотря на эту безжизненность, такая тоска одолеет, что сам не знаешь, что с собой делать, и если б можно мне было рисовать, то, право, ничего не нарисовал бы, так пусто» (Айзенштокъ І.—Замітки й матеріяли про Шевченка. «Червоний Шлях», 1923, VIII, стор. 227—228). «Живу я, можно сказать, жизнью публичною, сиречь в казармах,—одписує поет 16 липня того же року А. Козачковському.—Муштруюсь ежедневно, хожу в караул и т. д., одно слово—солдат, да еще солдат какой! Просто пугало воронье! Усища огромные, лысина—что твой арбуз, точь-в-точь «салдацький патрет», что изобразил Кузьма Трохимович у Основьяненка. Шутки в сторону, а на-

писать о себе не могу ничего хорошего! в противном случае это была бы ложь. Живу, можно сказать, одним воспоминанием» (Шевченко Т.—Твори, т. II; стор. 368 порівн. К. Оберучев.—Къ біографіи Т. Г. Шевченка (Пребываніе его въ Новопетровскомъ укрѣпленіи), «Кіевская Старина», 1900, II). «Про себе як би я сказав, що мені тут добре, то тяжко збрехав би»,—читаємо лаконичне повідомлення в листі до Ф. Лазаревського з 2 серпня того ж року. «Кроме душевных мучений, которые я теперь терплю, — скаржиться Шевченко О. Бодянському 15 листопада того ж року,—я не имею, наконец, кроме солдатской порции, ничего лишнего, не имею, наконец, бедного рубля денег, чтобы хоть святцы выписать, не говорю уже о журнале... Со времени моего изгнания я ни одной буквы не прочитал о нашей бедной Малороссии, а что знал о ея минувшем прежде, то и малое быстро забываю... Во всем укреплении только один лекарь выписывает кой-что литературное, а прочие как будто и грамоты не знают; так у него, у лекаря, когда выпросишь что-нибудь, так только и прочитаешь, а то хоть сядь та й плач» Твори, II стор. 369—370). «Нашел я близъ укрепления хорошую глину и алебастр,—сповіщає про свої розваги Шевченко Артемовського 15 червня 1853 р.—И теперь тоски ради занимаюсь скульптурой. Но, боже, как жалко я занимаюсь этим новым для меня искусством: в казармах, где помещается целая рота солдат, а про модель и говорить нечего. Бедное занятие!» (Там же, стор. 373). «Ти, я думаю, запитує Шевченко Я. Кухаренка 10 квітня 1854 р. — бачив коли-небудь кавказькі укріпленія, то певне бачив, що там і поробляє люд хрещений? Отак достеменно і у нас, в Новопетровськім укріпленії, а найпаче—зимою: лежимо собі цілісеньку зиму та ждемо весни та пароходу із Астрахані. Цю весну щось довгенько його нема,—додає Шевченко,—чи не було там у вас зими лютої часом? У нас, благодарить бога, снігу й невидко було» (Там же, стор. 377). «Я очень рад,—писав Шевченко до художника Осипова 20 травня 1855 р.,—что случай привел вас увидеть хоть один экземпляр амфибий, между которыми я прозябаю столько лет. Но заметьте, что вы видели лучший экземпляр, экземпляр, одушевленный чем-то походящим на мысль и чувство... Но если бы вы увидели однородных с ним... Но нет, боже вас сохрани и во сне увидеть такое нравственное безобразие человека» (Там же, стор. 386). «Праздник прошел и из меня, теперь пятидесятилетнего старика, тянут жилы по осьми часов в сутки! Вот мои радости! вот мои новости!»—пише Шевченко до А. Плещеєва р. 1856-го (Там же, стор. 391). «Однообразие и тоска» (стор. 392): «не было о чем писать, не было материала и ни малейших событий в нашем забытом захолустьи. Отвратительное бездействие и однообразие» (стор. 397)—ще і ще раз читаємо в листах до Б. Залеського. Не диво, що під кінець заслання починають у Шевченка пробиватись небезпечні нотки, які показують, що терпець уривається й міру кари досипано вже до краю. «Я начинаю одуревать в этом безотрадно-однообразном прозябании»,—писав Шевченко 25 вересня 1855 р. до Б. Залеського (Там же, стор. 389). «Мне здесь все,

начиная с людей, так омерзело, что я и не смотрел бы [ни] на что« (Там же, стор. 394). «Я—нищий в полном смысле этого слова, и не только материально—душею, сердцем обнищал. От що зробила з мене проклята неволя! Трохи-трохи не ідіота. Десятий год не пишу, не рисую і не читаю навіть нічого, а як би ти побачив, меж яким людом верчуся я оці десять літ! То не дай, господи, щоб і приснилися тобі коли-небудь такі недолюдки, а я у їх «в кулаке сижу»—давят, без всякого милосердия давят, а я повинен ще й кланяться, а то візьме разом та й роздавить, як ту вошу меж нігтями. До тяжкого горя привів мене господь на старість, а за чиї гріхи—єй же богу, не знаю» (з листа до Артемовського, 30 червня 1856 р.,—там же, стор. 395—396).

Цього—неповного—асортименту виписок буде досить, щоб зрозуміти, чим було в житті Шевченковому Новопетровське; вони пояснять і відповідні сторінки з журналу поетового, такі характеристики Новопетровського, як «вертеп мерзостей», а його пожильців—як «пьяных разбойников» (запис під 14 липня). Цей загальний образ перебування там Шевченка показує, що поет справді вже був дійшов межі, за якою нема порятунку, і коли б не прийшло визволення—був би неминучий кінець у тій могилі, що звалася Новопетровським фортом. Жахливі деталі та ілюстрації спроквільного конання знайде читач у самому журналі за перших несповна два місяці та в цитованій вже праці О. Кониського (т. II, стр. 75—157).

Треба додати, що навіть новішого часу, власне перед війною, вже скасований форт з слобідкою та рибальським селищем Миколаєвським мав усього тисячі зо три людности—росіян і киргизів, що животіли здебільшого з рибальства. Хоча це й був центр величезного Мангишлацького повіту, але й досі він, як каже дослідник, «являє з себе один з найглухіших у Закаспійській області кутків, зимового часу мало не зовсім одрізаний од Астрахані та Красноводського. Слободка біля форту має одним одну вулицю з чотирма заулками, вигоном та садом, насадженим, як переказують, руками засланого сюди «рядовим» відомого українського письменника Шевченка» (Семенов-Тян-Шанский П.—Россія.... т. XIX, стр. 621). Не так безнадійно-сумно описує це місце другий дослідник, що був тут 1912 р. «Форт Александровский состоит собственно из одной длинной улицы, вытянутой по направлению гористого берега, т. е. с севера на юг. При входе в него прежде всего бросается в глаза большое двух-этажное здание—училище. Далее, возле часовни, находится уездное управление. Справа аптека и мировой судья Мангишлакского уезда. Дома здесь вообще имеют очень приличный вид, благодаря присутствию прекрасного строительного материала, ноздреватого известняка, который тут вырезывается киргизами и распиливается. По улицам есть и деревья: карагач, джидда (Elaeagnus), немного акацій. Справа имеется большой сад... Везде масса киргиз. Много аулов кругом. Многие живут оседло. Наверху стоит дубовая церковь и возле нее какой-то памятник» (Липский В. И.—Ботаническія изслѣдованія въ Закаспій-

ской области, стор. 76). Останні, найсвіжіші, звістки з колишнього Новопетровського не додають чогось нового до цього знайомого вже образу, опріч хіба самої назви, ще раз зміненої. «Цей пустельний дикий край,—писав недавно Г. Бояренко на підставі найновіших звісток,—де тепер з одного вугла широкого моря пишається садок, насадовлений руками Шевченка, прозивається Адаєвським повітом Киргизької Республіки, а місце, де розкинувся садок і стоїть розруйнована хата, має зватися «Фортом Урицьким». Це місце в 1852 році прозивали, як відомо, Новопетровським укріпленням. Цей проклятий закуток «Форт Урицький»,—«у чорта на куличках», і навіть добратись до його з Оренбургу тепер, коли маємо повітряний флот, то-що, треба не менше, чим десяток, а то й півтора днів їхати чавункою, кіньми і верблюдами» (Бояренко Гр.—Садок Шевченка. «Література, Наука, Мистецтво» (додаток до «Вістей ВУЦВК») 1924 р., ч. 10, стор. 5).

Варто ще спинитись на так званому «саді Шевченка» в Новопетровському. Коли Шевченко прибув до Новопетровського, там, як знаємо з його листа до Артемовського, були тільки «песок да камень, хоть бы травка, хоть бы деревцо—ничего нет» (Шевченко Т.—Твори, т. II стр. 366). Коли Шевченко покидав Новопетровське, там був справжній сад, що вже й садовини родив чимало: «сад нам нынешний год уродил; много абрикосов и персиков, но винограду мало»,—сповіщав Шевченка комендант Ір. Усков 20 серпня 1858 року—рік по від'їзді поета (Зарянко Н.—Воспоминанія Н. И. Усковой о Шевченкѣ,—«Кіевская Старина», 1889, II, стор. 312). Отже сад насаджено справді під час Шевченкового в Новопетровському перебування. Треба думати, що початок йому поклав таки Шевченко, випадком посадивши тую вербу, що про неї часто згадує в журналі та в листах (див. далі), а вже потім Усков, за допомогою напевне Шевченка, й насадив кругом верби і справжній садок. Місцева традиція завжди зв'язувала цей садок з ім'ям поета. «В заключение несколько слов о саде Шевченка,—писав напр. К. Оберучев, що звідав був колишнє Новопетровське р. 1899-го—Этот сад является единственным приютом отдохновения Форта-Александровска от жары и вида безотрадной природы. В саду показывают землянку Шевченка. Позволяю себе сомневаться, что это землянка его... Перед землянкой стоят две толстые старые вербы. Быть может, одна из них есть посаженная Шевченком палка? Сад этот являясь лучшим памятником пребывания здесь Шевченка, надо полагать, не погибнет: личный интерес служащих в форте заставит поддержать и сохранить его, и надо надеяться, что все будет сделано для того, чтобы он не погиб. Тепер сад расчищают, поливают, не дают ему погибнуть. К сожалению, не всегда это было так, и многие деревья несомненно погибли прежде времени от недостатка внимания к саду. Это оставляем на совести тех, кто в этом унылом месте не нашел в себе достаточно любви к природе, чтобы сохранить этот единственный живой уголок среди мертвой степи» (Оберучев К.—Къ біографіи Т. Г. Шевченка. «Кіевская Старина», 1900, II, стор. 161—

До стор. 3

162). Ботаничні подробиці про сад подає акад. В. Липський: «Я посетил потом сад, который находится в противоположном конце города. Здесь в саду виднеются: очень крупный Tamarix, Ulmus (с плодами), Ailanthus; видно несколько груш» (Липский В. И.—Ботаническія изслѣдованія въ Закасп. обл., стор. 76). Про теперішній стан того саду згаданий вже Гр. Бояренко в цитованому листі з Оренбургу подає такі відомості, одібравши їх од делегатів-киргизів з Адаєвського повіту, що були на четвертому з'їзді Рад в Оренбурзі: «Садок в місті «Форті Урицького» дійсно є,—як помірять, то буде десятин зо три,—на думку делегатів, в Адаєвському повіті є і досі киргизи і туркмени, котрим по 100 років, котрі розказують, що цей садок насаджено давно якимсь великим чоловіком, присланим з Оренбургу начальством; там він у садку збудував і хату («ізба»), садовив баштан («бакча») і співав пісні. Далі, один із товаришів-залізничників т. Черняков, бувавший ще до війни в «Форті Урицькому», казав, що садок мав гарний вигляд, були у ньому рівчаки, «арики», добре за ним ходили і берегли дерева. В садочку була біленька, чепурненька хатка, в середині вбрата рушниками. Була чиясь рука, котра шанувала і садок, і хату. Киргизи-делегати кажуть, що в хаті хоронились книжки і багато писаних листів, але ж за час «горожанської війни» бандою генерала Толстого були пограбовані, а хата розруйнована. Коли пошукать у всіх селян і попитать у влади «Форта Урицького», то навіть і тепер можливо знайти дещо із того, що було в цій хаті» (Бояренко Гр.—Садок Шевченка. «Література, Наука, Мистецтво», 1924 р., ч. 10, стор. 5)... Звичайно -це легенда, бо наочний свідок, що бачив тую хатку перед самісінькою війною, р. 1914-го, писав згодом, що «ніяких слідів перебування в ній Тараса не видно зовсім» і самий тільки садок лишився пам'яттю про нашого Кобзаря (Опоків Ів.—Форт Шевченка. «Нова Рада», 1917 р., ч. 97)... Садок Шевченків, як бачимо, зробився вже темою для місцевих легенд, та й справді щось зворушливе і глибоко символічне є в тому, що український поет лишив по собі на місці свого катування «единий живий куточок серед мертвого степу»... Цим, а ще більше тими сотнями малюнків, що ними Шевченко на-віки зафіксував типи і побут киргизів, поет наш безперечно заслужив собі на вічну від них пам'ять. Як що колись розгорнеться місцева культура, то на перших в її історії сторінках напевне стоятиме ім'я великого нашого земляка.

Подаємо тут і план Новопетровського, що зробив був Н. С. Зарянко, як додаток-ілюстрацію до споминів Нати Ускової про Шевченка, опублікованих у «Кіевской Старинѣ» за 1889 рік, кн. II. Але редакція журналу з невідомих нам причин тоді його не надрукувала. Нині оригінал плану переховується в рукописному відділі Всенародньої Бібліотеки України в Київі (III № 2247). До плана в оригіналі додано пояснення, яке друкуємо тут цілком і буквально, як свого роду історичний документ до прибування поета нашого в Новопетровському.

Наглядное изображеніе расположенія Ново-Петровскаго укрѣпленія въ послѣдній (1857) годъ пребыванія въ немъ Т. Г. Шевченка. Составлено Н. С. Зарянко по воспоминаніямъ Н. И. Усковой.

Условные знаки

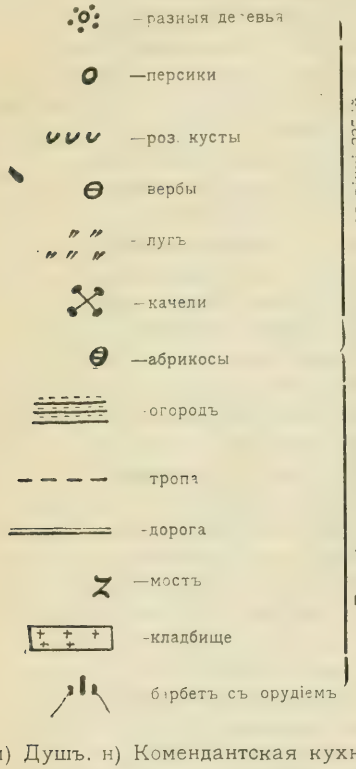

Тут місце плана, у нас надрукованого на сторінці 227 ій.

Положеніе сѣвера приблизительно у верхняго края рамки. Длина каждаго бока сада=250 саж. Длина укрѣпленія около версты, ширина его около 300 саж. Разстояніе отъ воротъ крѣпости до воротъ сада около 700 сажень.—а) Комендантскій домъ; каменный, съ плоской крышей и каменной террасой, выходящей въ цвѣтникъ. Въ центрѣ цвѣтника большой ясень. б) Бесѣдка—мѣсто дневного отдыха Шевченка. в) Шестигранная бесѣдка, служившая Шевченку ночлегом NB. д) Качели. е) Землянка огородника. ж) Землянка—мѣсто послѣобѣденнаго отдохновенія коменданта Ускова. з) Виноградная бесѣдка. и) «Косырева бесѣдка». і) Качалка. NB₂) Верба. Любимое мѣсто Шевченка. Подъ этой вербой онъ часто лежалъ, читалъ и иногда рисовалъ. Неоднократно говоритъ онъ объ этой вербѣ въ своемъ дневникѣ и письмахъ Залѣсскому. к) Искусственные пруды. л) Чигири. Машины, подымавшія воду для орошенія сада. м) Душъ. н) Комендантская кухня. о) Ледникъ. п) Батарея. Одно орудіе и одинъ домъ для помѣщенія офицера и нижнихъ чиновъ. р) Церковь. с) Комендантскій домъ. т) Надворныя постройки комендантскаго дома. у) Квартиры доктора Никольскаго и ветеринара Алексѣева. ф) Надворныя постройки. х) Провіантскіе магазины. ц) Казармы нижнихъ чиновъ. ч) Офицерскій флигель, гдѣ жилъ и адъютантъ Бурцевъ. ш) Офицерскій флигель. Жили казачьи офицеры. щ) Офицерскій флигель, гдѣ жилъ кромѣ офицеровъ священникъ отецъ Никаноръ. ъ) Госпиталь. ы) Гауптвахта. ь) Кухни и надворныя строенія. ѣ) Офицерскій флигель. Квартиры маіора Косырева и смотрителя госпиталя Бажанова. э) Офицерскій флигель. ю) Флагштокъ. я) Бани. ѳ) Армянское поселеніе и лавки. v) Поселеніе киргизовъ. Торговцы мелочными товарами (шурумъ-бурумъ). Кругомъ укрѣпленія и сада солончаковая степь, мѣстами поросшая полынью.

С. Є.

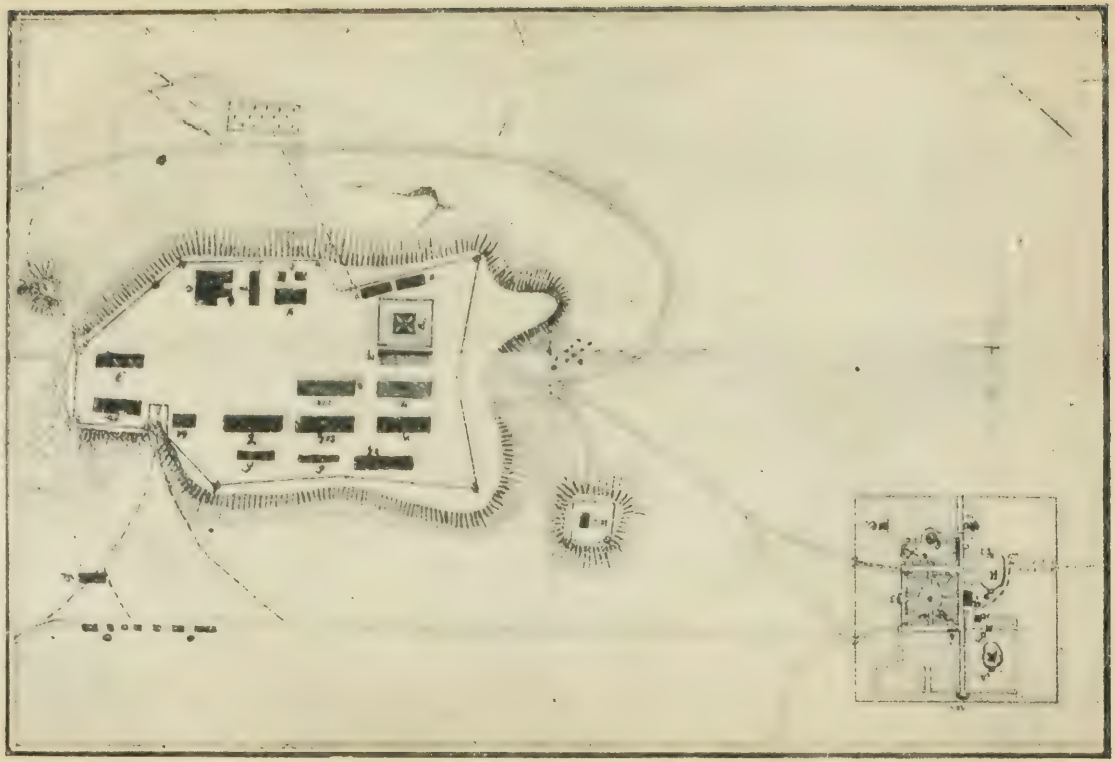

План Новопетровського р. 1857-го.

До стор. 3

Стор. 3, рядок 14. Астрахань, губерніяльне місто, стоїть на 46° 20′ півн. широти й 48°5′ східн. довготи, на межиріччі Волги, верстов за 60 од Каспійського моря, поблизу руїн колишньої столиці Хазарського царства Ітиля. Стоючи немов у фокусі Волзького межиріччя, Астрахань здавна була центром торговельних зносин поміж сторонами, що тягнуться на захід од неї, та східніми країнами—Персією, Хивою, Бухарою й навіть якийсь час із Індією. Сприяло цьому становище міста: з одного боку—ввесь район Волги та Дону, з другого—Каспійське море. Місто раз-у-раз мало до певної міри східній вигляд і, опріч росіян, давало притулок заступникам азіятської людности. Живуть мешканці переважно з рибальства. В Астрахані, повсюду перерізаній протоками Волги та великим каналом—не дурно Шевченкові уявлялась вона Венецією (див. журнал під 6 серпня)—єсть кремль, збудований 1582 р., та кілька стародавніх церков, про які теж згадує Шевченко в своєму журналі, оглянувши їх под час подорожи з Новопетровського в серпні 1857 р. (Таранов Н. И.—Городъ Астрахань. «Живописная Россія», т. VII, ч. II. СПБ. 1899). Враження від Астрахані у Шевченка взагалі не дуже втішні. Розповідаючи в листі до С. Артемовського про свій намір завести для роботи невеличкого гальванопластичного апарата, Шевченко додає: «так что ж! в великом городе Астрахани, окроме кумысу и тарани, ничего достать нельзя, даже немуравленного горшка, который при этом деле необходим, а о медной проволоке и не слыхала Астрахань. Вот город, так город! Настоящий восточный или, лучше сказать, татарский» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 373). Шевченко посилав якось оправляти до Астрахані книги — «и вообрази себе, — скаржиться Бр. Залеському,—губернский и еще портовый город переплетчика не имеет! Настоящие скифы!» (Там же, стор. 389). *С. Є.*

Стор. 3, рядок 21. Чихирь, слово татарське, означає місцеве дешеве вино. Воно не міцне, 6—8°, хутко псується й кисне; дуже розповсюджене по-над Каспійським морем. *С. Є.*

Стор. 3, рядок 29—30. «Скоро... вырвуся я из этой безграничной тюрьмы»—слова ці характерні для Шевченка не тільки що-до того часу, коли поет починав свої записки. Надією «вирватися», і тільки нею самою, жив Шевченко власне всі останні роки свого перебування в Новопетровському, по смерти його особистого ворога, царя Миколи І-го в 1855 р. Поет удався був до віце-президента Академії мистецтв гр. Ф. Толстого з проханням полекшити йому долю, і на початку 1855 р. з доручення гр. Толстого пише до його незнайомий з ним особисто художник М. Осипов: «Гр. Ф. П. Толстой поручил мне уведомить вас, что он искренно соболезнует о вашем несчастии и душевно рад употребить все зависящие от него средства для облегчения вашей участи, если только степень вашего преступления не будет неодолимым препятствием. Начало уже сделано» (М. Чалый — Жизнь и произведенія

Т. Шевченка. Київ, 1882, стор. 88). У відповідь на лист до Осипова Шевченко дістав повідомлення «от неизвестной мне особы», себто од гр. Н. Толстої, «что я не забыт, не покинут на волю меня карающей судьбы» (другий лист до Осипова з 20 травня 1855 р.,—див. Шевченко Т.—Твори, т. II, стр. 386). «Тороплюсь отвечать вам,—писала графиня,—чтобы... просить вас принять в душу отрадную гостью—надежду на милосердие божие и нашего государя, серце которого преисполнено желанием счастья своим подданным... Веруйте же в лучшее будущее. Вам говорит это женщина с сознанием всего прекрасного, мать семейства, жена художника весьма любимого и уважаемого» (Чалый..., стор. 88-89) Це були перші, невиразні ще звістки, що закинули надію в серце поетове, але цілих ще два роки він мучиться поміж надією та розпачем і листування Шевченка за ці роки наочно показує, що довелося пережити йому, виглядаючи того сподіваного гостя—визволення. (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 385—410. Порівн. Конисський О. —Т. Шевченко - Грушівський, т. II, стор. 131—147). Коли поет починав свої записки, він мав у руках певну вже звістку од Лазаревського, що справу його вирішено (див. запис під 13 червня), і цим поясняється його певність, що «скоро, даст бог, вырвуся я из этой безграничной тюрьмы». *С. Є.*

Стор. 4, рядок 1 — 2. «По милости ротного писаря, я еще не чувствую своей утраты»—в зв'язку з попередньою згадкою про «очиненныя перья» треба думати, що мова й тут мовиться про зламаний цезорик, що ним нарізували («чинили»—звідси назва «перочинный») гусячі пера для писання. Очевидно, Шевченко добув у писаря готових пер, або зазичався цезориком. *С. Є.*

Стор. 4, рядок 4. «Шканичный журнал», — власне шканечний або вахтенний—це щоденний на кораблі запис усіх подій, а також вітру, погоди і всяких пригод у дорозі. Такі записи лежать звичайно на обов'язку старшого на кораблі, капітана (шкіпера). Шканечним цей журнал зветься, бо місце його на «шканцях», себ-то на горішньому чардаку корабля поміж середньою («грот-щогла») та задньою («бізань-щогла») щоглами. Шканці—почесне на кораблі місце, де збираються командір і офіцери под час усяких урочистих церемоній. Шевченко навик був до морської термінології під час плавби шкуною «Константин» по Аральському морю, де він був з експедицією Бутакова 1848—1849 р. (Конисський О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 26—38). *С. Є.*

Стор. 4, рядок 8. «Поэт наш», на ім'я тут не названий, що з його чотирі рядки цитує на цьому місці Шевченко—це Олексій В. Кольцов, відомий співець селянської долі в російському письменстві. Народився він 1808 р. у Вороніжі в родині заможнього міщанина-«прасола», дістав науки лиш стільки, щоб бути трохи письменним, але з дитячих

літ велику почув охоту до книжки і, під впливом книгаря Кашкина та семинариста Серебрянського, починає сам писати вірші. Перші твори Кольцова друком з'являються р. 1830-го, а р. 1835 виходять у Москві книжкою й звертають загальну увагу на талановитого поета-самоука. Літературні знайомости в Москві та Петербурзі (Белінський, Пушкин, Жуковський, кн. Вяземський та ин.) ще більше додали духу Кольцову, і він силкується цілком віддатися письменству... На жаль, обставини міщанського життя мало цьому сприяли й були джерелом повсякчасних мук для поета. Помер він у розцвіті свого таланту р. 1842-го. Між юнацькими спробами у Кольцова є три вірша українською мовою (див. Комар М.—Українські вірші Кольцова. «Зоря», 1895, стор. 177—178).

Шевченка російська критика знезнавки часто любила порівнювати з Кольцовим. Проти цього обережненько висловився вже був Добролюбов, так оцінюючи Шевченка: «Он—поэт совершенно народный, такой, какого мы не можем указать у себя. Даже Кольцов нейдет с ним в сравнение, потому что складом своих мыслей и даже своими стремлениями иногда отделяется от народа. У Шевченка, напротив, весь круг его дум и сочувствий находится в совершенном соответствии со смыслом и строем народной жизни» (Добролюбов Н. А. Сочиненія. т. III, СПБ. 1896, стор. 300—301). Виразніше поставив справу Герцен, підкресливши політичний бік у Шевченка: «Он тем велик, что он совершенно народный писатель, как наш Кольцов; но он имеет гораздо большее значение, чем Кольцов, так как Шевченко также политический деятель и явился борцом за свободу» (Юнге Е. Ф.—Воспоминанія. Изд. «Сфинксъ». Москва, стор. 355). Український поет знав і любив твори свого російського товариша і певне інтересувався його долею, напрямом та змістом його поезії. Принаймні наведена в журналі цитата з Кольцова—не єдина в творах Шевченка. В повісті «Княгиня» Шевченко, згадуючи невеселе своє парубоцтво, цитує, хоч і неточно, бо з пам'яти, оці два рядки:

Без любви, без радости
Юность пролетела (Поэмы, повѣсти и разсказы...
Кіевъ, 1888, стор. 665).

Це безперечно взято з віршу Кольцова «Горькая доля»:

Соловьем залетным
Юность пролетела.
. . . . . .
Без любви, без счастья
По миру скитаюсь.

На засланні бувши, Шевченко шукав творів Кольцова: у листі його до Лизогуба з Орської фортеці (1848 р.), поміж иншими дорученнями читаємо: «Ще чи не найдете в Одесі сочиненій Лермонтова і Кольцова, пришліте поезії святої ради» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 355). В описі Шевченкової бібліотеки, що лишилася по смерти поета, під ч. 46-м знайдемо «Стихотворения Кольцова, 2 экз. СПБ,

1846 і 1857, 8⁰, 2 кн. Экз. 1846 г. с автографом» (?! Див. І. Айзенштока—Замітки й матеріяли про Шевченка, «Червоний Шлях», 1923, кн. VIII, стор. 237).

Наведена у Шевченка в журналі строфа—то власне епіграф до неглибокої в цілому, але яскравої і життьової поезії Кольцова («Полное собраніе сочиненій А. В. Кольцова», изд. Академии Наук, СПБ. 1911. стор. 1). Шевченко твори Кольцова взагалі знав мабуть з другого видання, що вийшло в Петербурзі 1846 р. з відомою статтею В. Белінського, бо перше видання («Стихотворенія Алексѣя Кольцова. Москва, 1835) розійшлося дуже швидко, так що вже р. 1836 мало бути. хоч і не вийшло, друге видання.

Може бути, літературним відгуком на цей вірш Кольцова був і власний Шевченків вірш:

Не для людей, тієї слави,
Мережані та кучеряві
Оці вірші віршую я—
Для себе, братія моя!—

з дальшим бажанням поета, щоб ці «діти» летіли додому, до близьких. і розказали там, «як то тяжко було їм на світі» (Шевченко Т.—Кобзарь. СПБ. 1908, стор. 418). Характерно, що цей вірш написав Шевченко 1848 р. на Кос-Аралі, себто під час згаданої експедиції по Аральському морю. Чи не маємо тут своєрідної асоціяції ідей: «шканечні журнали» викликали згадку про експедицію та написаний тоді вірш, а цей викликав з пам'яти своїм змістом. і наведений вірш Кольцова? *С. Є.*

Стор. 4, ряд. 13—14 «Посвящение мое в солдатский сан» — так згадує Шевченко про знамениту конфірмацію 28 травня 1847 р., що повертала його на необмежений час під червону шапку:

> «Художника Шевченку за сочинение возмутительных и в высшей степени дерзких стихотворений, как одаренного крепким телосложением, определить рядовым в Оренбургский Отдельный Корпус, с правом выслуги, поручив начальству иметь строжайшее наблюдение, дабы от него ни под каким видом не могло выходить возмутительных и пасквильных сочинений.
>
> На подлинном собственною Его Величества рукою написано карандашем: «Под строжайший надзор с запрещением писать и рисовать». Вѣрно: ген.-лейт. Дубельт.»
>
> (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 122. Порівн. Кониський О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. І. Львів, 1898, стор. 240—246).

Посеред справ колишнього «III Отделения» є ще один документ, Шевченком не підписаний, що в'очевидьки фалшує обставини, за яких приняв пост наведену конфірмацію. Ось він:

«Бывший художник Шевченко, при об'явлении ему Высочайшего решения об определении его рядовым в Отдельный Оренбургский Корпус, принял это об'явление с величайшею покорностью, выражал глубочайшую благодарность Государю Императору за дарование ему права выслуги и с искренним раскаянием, сквозь слезы, говорил, что он сам чувствует, сколь низки и преступны были его занятия.—По его словам, он не получил никакого воспитания и образования до самого того времени, когда был освобожден от крепостного состояния, а потом вдруг попал в круг студентов и других молодых людей, которые совратили его с прямой дороги. Он обещается употребить все старания вполне исправиться и заслужить оказанное к нему снисхождение. Май 1847 года». (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 126).

30 травня Шевченка жандарми з «III-го Отд.» віддали до рук військовому міністерству і 2 червня фельд'єгер Відлер помчав з ним до Оренбургу. 9-го червня поет був уже в Оренбурзі, а 23 того ж таки місяця опинився в казармах Орської фортеці (Там же, стор. 126—127; Кониський—цит. праця, т. I, стор. 247—252). Це й було сущим «посвящением в солдатский сан». Як сам Шевченко до цього «посвящения» ставився—див. у журналі його запис під 19 червня: «В незабвенный день об'явления мне конфирмации я сказал себе, что из мене не сделают солдата. Так и не сделали. Я не только глубоко, даже и поверхностно не изучил ни одного ружейного приема. И это льстит моему самолюбию... Бравый солдат мне казался менее осла похожим на человека. Почему я и мысли боялся быть похожим на бравого солдата».

С. Є.

Стор. 4, ряд. 17—18. «Мне не пришла тогда благая мысль обзавестись записной тетрадью». Пишучи цее, певне забув Шевченко, що принаймні один раз у його не тільки була така «благая мысль», а навіть і доведено її було до діла. В листі з м. лютого 1848 р. до кн. Репниної з Орської фортеці читаємо: «Со дня прибытия моего в К(репость) О(рск) я пишу дневник свой; сегодня развернул тетрадь и думал сообщить вам хоть одну страницу,—и что же! так однообразно-грустно, что сам испугался и сжег мой дневник на догорающей свече! Я дурно сделал, мне после жаль было моего дневника, как матери своего дитяти, хотя и урода» (Т. Шевченко — Твори, т. II, стор. 356). До Орської прибув Шевченко 23 червня 1847 р., цитоване місце з листа до кн. Репниної датовано 27 лютого 1848 р., — отже між цими двома датами, себто 8 з гаком місяців, Шевченко писав свій діяріуш, що на превеликий—не тільки авторові—жаль загинув без сліду. . . *С. Є.*

Стор. 4, ряд. 29—30. «Забудем и простим темных мучителей наших». В журналі Шевченковому не раз прорветься оця нотка прощення за особисту кривду. Див. ще записи під 27 червня («я в глубине

души прощаю моих гонителей»), 25 березня 1858 р. (про декабриста, кн. Волконського), 14 квітня (з приводу знайомости з сином колишнього свого пана: «забвение прошедшему! мир и любов настоящему!») і т. ин. Нотка цяя дуже пасує до однієї з основних рис Шевченкового світогляду, що так повно виявилася в його поезії (див. Єфремов С.—Поезія всепрощення, в збірці «Шевченко», Київ, 1914, стор. 47—57). *С. Є.*

Стор. 4, ряд. 35. Лазаревський Михайло Матвієвич, один з найближчих і найщиріших приятелів Шевченка з періоду його заслання та по засланні. Самий журнал свій, що його Шевченко, як знаємо, писав «для милых искренних друзей», він подарував не кому, як тільки М. Лазаревському (12 червня 1857 р.), в день його іменин *). На сторінках журналу часто стрівається це ім'я, як і його братів. З приводу знайомости з Вас. Лазаревським у журналі під 29 березня Шевченко усій родині Лазаревських дає таку теплу характеристику: «На удивление симпатические люди эти прекрасные братья Лазаревские и все шесть братьев, как один. Замечательная редкость». Рука М. Лазаревського позначилася й на самому журналі — в тих увагах, примітках, зазначках, які бачимо на рукопису. Також він найбільш опікувався й спадщиною — матеріяльною і літературною—по Шевченкові, як найближча до поета й довірена особа.

Народився М. Лазаревський 1818 р. на Чернігівщині, де батько його був за повітового суддю. Як підстарший син у великій та незаможній родині, М. Лазаревський мусів на себе приняти, допомагаючи батькові, турботи про всеньку родину; своїх братів і особливо матір — цю «божественную старушку», як охарактеризував її Шевченко **)—Михайло дуже любив і справді братів усіх повиводив у люди.

Скінчивши ліцей кн. Безбородка в Ніжині 1837 р., Михайло Лазаревський служив спершу в Тобольському, де спізнався був з декабристами («тобольський друг М. Лазаревського» зазначає Шевченко в журналі під 14 травня 1858 р., познайомившись з декабристом бар. Штейнгелем), потім, з 1846 р. займав посаду «попечителя прилинейных киргизов» у Троїцькому, 200 верстов од Оренбурга. З 1850 р. Лазаревський служить у Петербурзі старшим радником губерніяльного правління, і звідси допомагає Шевченкові на засланні, а потім приймає його до себе, коли поет р. 1858 переїздить до Петербургу. Вийшовши в одставку, останні роки свого життя М. Лазаревський був за управителя справ у гр. Уварова в Москві, де й помер р. 1867-го. Найкращою у його вдачі рисою була надзвичайна добрість і чулість до людей: він вічно комусь допомагав, за когось клопотався, когось підтримував, чиїсь справи влаштовував. Киргизи надовго зберегли про Лазаревського добру па-

*) Думка про це у Шевченка була давно. „Лазаревському,—записує він у журналі під 22 липня,—вместо письма, пошлю эти две тетради моего журнала, пускай читает с Семеном в ожидании меня, его искреннего, счастливого друга".

**) Лазаревській-матері (Афанасії Олексієвні) присвятив Шевченко свій „Вечір

м'ять, а земляки широко використовували його гостинність. Останні роки свого життя М. Лазаревський діставав велику платню від гр. Уварова, але сам часто сидів без грошей, бо не тільки запомагав молодших братів та численних небожат (дітей од своєї сестри), але й ще численніших земляків, часто зовсім незнаних, що, буваючи в Москві, заїздили просто до його й иноді навіть надуживали його доброти. В клопотах про инших Лазаревський забував про себе і, маючи дуже міцне од природи здоровля, все ж помирає од сухот і в повній самотності. «Есть люди,—писав у некролозі хтось, що його добре знав,—ничем особенным не отличившиеся на государственной службе, не заявившие себя истории ни трудами по науке, литературе и искусствам, ни даже заметными материальными пособиями последним, но между тем большое значение их в жизни общества неоспоримо. Это люди просвещенные, с простым здравым жизненным тактом, проникнутые искреннею любовью к добру и людям, умеющие безкорыстно, по братски помогать им деятельным участием и заботами. Они замечательны в истории общества не только как жертвовавшие в течение всей своей жизни трудом и капиталом для успеха духовного развития общества, но и как способствовавшие этому развитию собственным влиянием на деятелей, облегчая им трудный путь жизни простым искренним радушием и здравым смыслом. К таким лицам принадлежал и Лазаревский... Лазаревский всегда пользовался самою искреннею дружбою лучших людей литературного кружка и земляков. С первой встречи с народным малорусским поетом Т. Шевченко в Орской крепости и до самой кончины его, он был для него все» («Крестный Календарь» А. Гатцука за 1868 р.). Ці промовисті рядки дуже добре визначають людяну вдачу М. Лазаревського.

Шевченко сам докладно означає час і місце своєї знайомости з М. Лазаревським. Згадавши в журналі під 2 липня про ознаки щирої приязни, він зводить мову на Лазаревського, що перед тим прислав йому був 75 карб. «За что, за какое одолженіе?—запитує поет і пояснює:—Мы с ним виделись всего два раза. Первый раз в Орской крепости, второй раз в Оренбурге». Отже знайомість між поетом та Лазаревським сталася вже на засланні, р. 1847. Листування між ними почалося трохи згодом, либонь р. 1856-го, коли Лазаревський прислав Шевченкові «коротеньке, невеличке та щире письмо» (вираз поета) і якусь суму грошей, що ніби-то винен був Шевченкові. «Спасибі тобі, друже мій єдиний,—одписує поет,—і за письмо твоє ласкавеє, спасибі тобі і за гроші. У мене їх тепер так не багато, як у того Лазаря, що сліпці співають на ярмарках. Я сердечне рад, що ви познакомились з Семеном (мова про С. Артемовського. *С. Є.*): добрий, щирий чоловік. Не так давно і він мені прислав 15 карб. Та бреше собі, нівроку йому: пише, що хтось передав йому послать мені. Може це і була коли-небудь правда, та тепер така стара стала, що похожа на мифологію, сиріч на брехню. Це, бачиш, я до того веду слово, що познакомившись з Семеном, і ти трохи

вивчився в його тее... І справді, за що ти мені винен? Ні за що. Спасибі тобі, друже мій єдиний! Такая неправда лучче всякої на світі правди. Тільки ось що: коли і чим я тобі заплачу за твою братську неправду?» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 396). Відтоді між обома приятелями провадилося увесь час разлуки інтенсивне листування. Шевченко повідомляє Лазаревського про всі новини і переміни в своєму житті, про свої муки й турботи, надії й розчарування; дає йому всякі доручення, які той ретельно виконує і взагалі дбає, щоб полекшити тяжку на засланні поетову долю. Користуючися з своїх зв'язків у Петербурзі, Лазаревський починає клопотатися, паралельно з родиною гр. Толстих, про визвіл Шевченка з неволі і перший сповіщає поета про радісну переміну в його житті. Власне лист Лазаревського з 2 травня, що про його згадує Шевченко на цьому місці в своєму журналі (стор. 4, рядок 34) і був першим, що документально подавав Шевченкові добру вістку про визволення. «Ну, поздравляю наконец тебя, дорогой мой Тарас Григорьевич, с великою милостью царя, — писав Лазаревський. — Дай бог, чтобы ты воспользовался ею счастливо и чтобы жизнь твоя с этого времени текла в покое и довольстве... Но без об'яснений: я узнал только, что третьяго дня послана бумага командиру Оренбургского корпуса, что ты, согласно просьбе гр. Толстого и засвидетельствованию гр. Перовского, получаешь отставку с предостережением (предоставлением? *С. Є.*) избрать род и место жизни. Но так ли это—не убежден, потому что сам не видел бумаги и увижу ее только через несколько дней. Потерпи, дружище, немного и вероятно сам узнаешь все вернее, нежели я теперь пишу» («Письма М. М. Лазаревскаго къ Т. Г. Шевченку», — «Кіевская Старина», 1901, II, стор. 288). Про гроші в тому ж листі Лазаревський оповіщає, що гр. Толстой має для Шевченка «некоторую сумму денег», і додає: «я же посылаю теперь же в особом конверте на имя твоего начальника из числа переданных мне 75 руб. серебром для возможного пособия тебе к выезду» (там же). Шевченко цього листа одібрав 3 червня (див. у журналі запис під 1 липня, а також лист до М. Лазаревського— «Твори», т. II, стор. 411), але відписав тільки 1 липня: все дожидав офіційної звістки з Оренбургу про визволення, щоб першому подати її Лазаревському (журнал під 1 липня). У своїй відповіді Шевченко повідомляє Лазаревського про план своєї подорожи, про свої тривоги з дожиданням офіційної звістки і про надію «в половині августа... цілувать тебе, мій єдиний друже» («Твори», т. II, стор. 411). І ще один раз довелося Лазаревському потішити свого приятеля радісною новиною— це коли Шевченкові дозволено було, нарешті, виїхати з Нижнього Новгорода. «Графиня (Н. І. Толстая. *С. Є.*) прислала за мною,—писав Лазаревський 20 лютого 1858 р.,—чтобы об'явить, что по просьбе графа Ѳеодора Петровича тебе дозволено жить в Петербурге (под надзором полиции) и под руководством графа Ѳ. П. для продолжения изучения живописи при Академии Художеств» («Кіевская Старина», 1901, II, 296). «В 7-мь часов утра,—записує Шевченко в журналі під 25 лютого 1858 р.,—

получил письмо Лазаревского, он пишет, что мне дозволено приехать и жить в Петербурге. Лучшего поздравления с днем ангела нельзя желать». «25 февраля, в 7 часов утра,—зараз же одписує поет самому Лазаревському,—получив я твоє письмо. Ніхто зроду не поздравляв мене з іменинами так весело, як ти мене сьогодні поздравив. Спасибі». (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 424). Приїхавши Шевченко до Петербургу, оселився також у М. Лазаревського (Мойка, будинок гр. Уварова), та й прожив у його кілька місяців, аж поки поетові дано було приміщення і майстерню в Академії Мистецтв Але й тоді Шевченко, як знаємо з згадок Ол. Лазаревського, «столувався» у М. Лазаревського («Кіевская Старина», 1899, II, 293), отже бачилися вони щоденно. В серпні 1859 р., бувши на Україні, Шевченко навмисне заїхав у Гирявку, щоб познайомитися з матір'ю Лазаревських, і там змалював портрети з неї і М. Лазаревського. М. Лазаревський полекшав поетові його передсмертні муки в місяці лютому 1861 р., а по смерти Шевченка взяв на себе клопіт про його похорон, спадщину, бібліотеку, рукописи, які лишились у його на руках, про перевіз тіла поетового на Україну (див. Конисський О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 381, 388). І за життя поетового, і по смерти М. Лазаревський справді ставився до Шевченка так, що цілком заслужив на титул «нелицемерного друга», який знаходимо в поетовому журналі (запис 1 липня 1857 р.) і на те бажання, що ним поет закінчує згадку про один із епізодів тієї приязни: «Пошли, Господи, всем людям такую дружбу и такого друга, как Лазаревский» (2 липня). *С. Є.*

Стор. 4, рядок 45. Нижній-Новгород Шевченко думав побачити тільки переїздом, але доля прикувала його там на довго—з 20 вересня 1857 р. аж до 8 березня 1858 р.,—і судила багато там пережити.

Нижній Новгород, губерніяльне місто, стоїть на 56° 20' півн. шир. і 44° сх. д., на правому високому й дуже мальовничому березі Волги та Оки, саме там, де Ока вливається у Волгу. Осаджено це місто 1221 р., спершу як сторожевий Суздальського князівства пункт проти мордви і татар; згодом зробився він великим торговельним містом (знаменитий ярмарок) та центром плавби Волгою. Має стародавній кремль 1511 р. і кілька так само давніх церков, про які Шевченко згадує в своєму журналі згодом і які навіть був на дозволлі позмальовував під час свого примусового в цьому місті перепочинку. Стоючи близько Москви та в центрі Волзької водної системи, Нижній-Новгород придбав собі чималого економичного й культурного значіння й був одним з найкращих у Великоросії губерніяльних міст. Надто такого значіння надав Нижньому знаменитий Макаріевський ярмарок, перенесений сюди 1817 р. Під час ярмарку, з 15 липня до 25 серпня, людність міста збільшується мало не вдвоє і тут можна зустріти людей з найдальших країв, як китайці, персияне і ин. (Див. Гациссский А. С.— Нижній Новгородъ и его ярмарка. «Живописная Россія», т. VI, ч. II.

СПБ. 1899). Нижегородськими враженнями, зустрічами, описами і т. и. далі заповнено багато сторінок у Шевченковому журналі. Про перебування Шевченка в Нижньому спеціяльно писав Оникс у газеті «Волгарь» 1901 р., ч. 52, 23 лютого: «Т. Г. Шевченко на Волгѣ». *С. Є.*

Стор. 7, рядок 12. Москва, колишня столиця Московського царства, а тепер Російської Фед. Радянської Республіки та Союзу Соц. Радянських Республік (на 55°45′ півн. шир. і 37°34′ східн. д., над р. Москвою),— в житті Шевченковому великої ваги не мала. Бував він у ній рідко, здебільшого переїздом, знав мало і згадував теж не часто. До заслання поет був у Москві либонь усього тричі. Вперше мабуть у лютому 1844 р., коли бачився з О. Бодянським, як це видно з листів до його (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 348 і 349). Вдруге в кінці березня 1845 р. переїздом на Україну,—як про це згадано в журналі під 4 липня: «увидел я (у-вісні) в Москве Михайла Семеновича Щепкина, таким же свежим и бодрым, как видел его в последний раз в 1845 году», а також в автобіографичній повісті «Капитанша»: «В 1845 году... в конце марта месяца выехал я из Москвы по тульскому, тогда только что открытому шоссе» (Шевченко Т. Г.—Поэмы, повѣсти и разсказы, писанные на русскомъ языкѣ. Київ, 1888, стор. 364). Нарешті втретє—коли поета мчали з фельд'єгерем з Петербургу на Оренбурзькі степи в 1847 р., на початку червня (див. Кониський О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. I, стор. 247). По засланні Шевченко перебув у Москві 10—26 березня 1858 р. (подробиці в журналі) та в 1859 р. був двічі переїздом на Україну і з України назад до Петербургу, як видно з листа до В. Тарновського з 28 вересня 1859 р.: «як би не трапилися ви або я до вас не заїхав, то довелося-б мені і в Москві захряснуть на безгрішші» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 431; порівн. Кониський О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 297). Московські враження свої Шевченко записав у журналі під 11—26 березня 1858 р. Цікавило поета в Москві не так саме місто, як люди, що з ними йому довелося тоді спізнатись (див. запис під 21 березня). *С. Є.*

Стор. 7, рядок 13. Помолившись... за Фультонову душу— натяк на переїзд із Москви до Петербургу Миколаєвською залізницею (закінчено її 1851 р.). Фультонову душу згадано тут надаремно, бо не Фультон (1765—1815) вигадав, як прикласти пару до руху по залізній колії, а Стефенсон. Шевченко тут, очевидно, переплутав паровіз із пароплавом,—див. запис у журналі під 27 серпня, де Фультона згадано вдруге і вже до речі. *С. Є.*

Стор. 7, рядок 13. Питер—народня назва Петербурга (Санкт-Петербурга), року 1914-го перейменованого на Петроград, а р. 1924-го—на Ленинград. Величезне місто, колишня столиця царської імперії, стоїть на 59°57 півн. ш. і 30°19′ східн. д. на болотяній низині, по-над Фінською затокою та р. Невою з її численними рукавами та допливами.

В житті Шевченка Петербург позначився надто виразно. Можна сказати, що найбільшу частину свого свідомого життя наш поет перебував у Петербурзі. Привезений сюди перед польським повстанням на весні 1831 р. 17-літнім парубком (Конисський О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. I, стор. 56), він мабуть безвиїздно перебував тут аж до р. 1843-го, коли вперше на півроку звідав Україну по 14-літній розлуці (див. лист до Кухаренка з 26 листопаду 1844 р.: «був я торік на Україні—був у Межигорського Спаса і на Хортиці, скрізь був і все плакав: сплюндрували нашу Україну». Шевченко Т.—Твори, т. II,стор. 349). З половини мабуть року 1844-го Шевченко так само прожив у Петербурзі, і тільки скінчивши академію, пише 23 березня 1845 р. до Кухаренка: «я сьогодні Петербург покидаю» (Там же, стор. 350). Покинув власне на довго, бо одсидівши 1½ місяці за ґратами р. 1847-го, повернувся настояще аж із заслання 27 березня 1858 р. (див. у журналі під цим днем). З цього часу Шевченко покидав Петербург тільки раз на три місяці (червень—вересень 1859 р.) під час останньої подорожи своєї на Україну («7 сентября вранці приїхав я до Петербургу»—з листа до В. Шевченка, див. «Твори», т. II, стор. 431),—значить по-над півтретя року знов перебував у Петербурзі. Отже всього перебування тут Шевченкового виходить кругло років з 18: 12 років у 1831—1843 р.р., 6 місяців р. 1843, 6 міс. р. 1844, зо 3 місяці р. 1845, 1½ місяці року 1847, 2 роки 8 місяців у р.р. 1858—1861. В Петербурзі пережив Шевченко і розпачливі муки кріпака, що духово виріс по-над своє становище, коли талант художника і поета владно вже потяг його геть з огидних обставин кріпацького життя; тут спізнав він і першу молодої волі розкіш, і юнацьке буяння серед товаришів у Академії, і молоді надії та славу художнього й поетичного натхнення, і мрії про майбутню долю та захоплення мистецькими скарбами північної столиці; тут же спобігло його й тяжке лихо в'язниця, допити, непевна доля, присуд нелюдський і, нарешті, останнє доживання, коли потроху «холодним вітром од надії уже повіяло» (Шевченко Т.—Кобзарь, 1908, стор. 602). Усе це—і добре і лихе—зв'язано у Шевченка з тією, мовляв, «північною Пальмирою» (вираз із «Художника», — див. Шевченко Т. — Поэмы..., стор. 293).

Не диво, що Петербург таки не помалу одбився на творчості Шевченка і не раз зустрінемо у його сторінки, присвячені такому близькому для його місту. Що-ж до того, як ставився до його Шевченко, то тут зразу видко, що наш поет зроду не проказав би за Пушкиним: «Люблю тебя, Петра творенье». Думка про це «творенье» у нашого поета двоїлася. З одного боку він бачив тут справжній центр культури, повний скарбів мистецтва і по-своєму, не вважаючи на вбогу природу, навіть гарний (див. особливо повість «Художник»). З другого—він ніколи не міг забути, що коштував Петербург народові, спеціяльно Україні. Раз-у-раз стояла перед поетом думка, що з Петербурга також центр і політичної неволі, самодержавного гніту, клаловище надіям, що на всеньку державу розносить страшної деморалізації й темноти отрутне насіння.

Перед пам'ятником Петрові І—поетові тяжко-тяжко: «так мов я читаю історію України» («Сон»,—Шевченко—Кобзарь, 1908, стор. 181), і ці спомини не раз одвідують поета в столиці. Лаврами уквітчаний осадчий її «розпинав нашу Україну», він

Болота засипав
Благородними кістками!
Поставив столицю
На їх трупах катованих.

До його пам'ятника одна з тих закатованих душ обертається-голосить

Ти нас з України
Загнав голих і голодних
У сніг на чужину
Та й порізав, а з шкур наших
Собі багряницю
Пошив жилами твердими
І заклав столицю
В новій рясі. Подивися:
Церкви та палати!

Побувавши, по засланні вже, в новому будинку Ермітажа, Шевченко зазначає в журналі: «И в этом великолепном храме искусств сильно напечаталась тяжелая казарменная лапа неудобозабываемого дрессированного медведя», себто Миколи І (запис 31 березня). Оці спомини з історії та відбиток тупого деспотства й казарменности вражали й ображали у Шевченкові і людину, й художника і багато гнівних діятриб викликали у його проти Петербургу:

У долині, мов у ямі,
На багнищі город мріє;
Над ним хмарою чорніє
Туман тяжкий...

Див. «Сон» з чудовими ліричними відступами та картинами-сатирами бюрократичного Петербургу, містерію «Великий льох» (оповідання першої ворони), «Иржавець», «О люди, люди-небораки», «Якось-то йду я уночі по-над Невою», «Юродивий». Цей «смітничок Миколи», як названо Петербург в останньому з перелічених допіру творів, під кінець життя Шевченкового просто над силу гнітив поета. «В Петербурзі я не всижу, він мене задушить»,—пише Тарас до Варф. Шевченка 2 листопада 1859 р. («Твори», II, стор. 432); «я одурію на чужині та на самоті» (там же, 441)—не раз ще й потім вириваються у його тужливі слова. Прикований до Петербургу і професією, й політичними обставинами, поет видимо чеврів, згасав і згасаючи протестував, проклинав—і все ж таки знайшов був хоч тимчасову могилу на Петербурзьких болотах, «благородними кістками» засипаних. *С. Є.*

Стор. 7, рядок 19—20. «Гурьєв городок» або просто Гурьєв, колишній Яїцький городок (до 1708 р.)—повітове місто тепер Киргизької автоном-

ної Республіки (б. Уральська обл.), а за Шевченкових часів належав до Оренбурзької губернії. Стоїть на 47° 7′ північ. шир., 51° 58′ східн. довг. в гирлі р. Урала, за 16 верстов од Каспійського моря. Мале степове місто, що живе з рибальства на Уралі-ріці. Там стояв залогою батальйон, що до його належав Шевченко (див. записи під 19, 20 і 25 червня). Шевченко був у Гур'єві раз на віку—в жовтні 1850 р., коли його перепроваджувано з Орської фортеці до Новопетровського,—див. у листі до М. Осипова з 20 травня 1855 р. (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 387). *С. Є.*

Стор. 7, ряд. 22. Кухаренко Яків Герасимович, «батько кошовий», як звав його звичайно Шевченко, займав різні посади в Чорноморському війську, аж до наказного отамана; помер у черкеському полоні 1862 р.; працював на ниві українського письменства. З його небагатьох творів найбільш відома п'єса «Чорноморський побит» з життя на Кубані 1794—1796 р.р. (1836 р.), популярна на сцені в обробці М. Старицького з музикою М. Лисенка; інші твори: «Вороний кінь» (оповідання), «Плаcтуни» та «Чабани і вівці в Чорноморії» з чабанським словником (останні дві — етнограф. характеру) — друкувалися спершу в «Основі», а потім вийшли окремо в Київі 1880 р. («Збирнык̀ъ творивъ»).

Біографія Кухаренка зовсім не розроблена, і тому навіть не можна встановити напевне, коли саме познайомився він з Шевченком; можна одне сказати, що це було не пізніш, як у половині 1842 р., бо 30 вересня цього року Шевченко вже пише листа до Кухаренка з свіжими спогадами про недавнє його перебування в Петербурзі; з того ж листа видно також, що Кухаренко вже встиг тоді добре познайомитися не тільки з самим Шевченком, але й з його товаришами-українцями. Між ними склалися щирі, приятельські взаємні стосунки: в листі Шевченко звертається і на ви і на ти, часто вживає інтимного тону («спасибі тобі, мій сизий голубе... лихо, брате отамане...[1]) приїзжайте, голубчику»...), ділиться такими таємницями своєї душі, з якими він не звірявся иншим (лист 30 вересня 1842 р.); тут же додано: «поклоніться своїй любій жінці; на сім тижні побачу ваших діточок, бо поїду в Ц(арське) С(ело)» (Т. Шевченко — Твори, т. II, стор. 346). Родину Кухаренка згадує поет і згодом, у листі з 4 квітня 1854 р. (там же, стор. 378).

Зв'язки, що встановилися були між приятелями, в дальшому ростуть та міцніють, хоч листування йшло нерегулярно. «Брате, курінний товаришу, Тарасе Григоровичу! Де ти в бога взявся? Год цілий, як прошу письменно своїх чиновників, щоб дали мені звістку: де ти дівся, або де живеш? Але хоч би одно слово об тобі од їх получив» (Лист Кухаренка

[1]) Цікава ця назва; її з деякими варіяціями (батько кошовий" у журналі, батьку, отамане кошовий", лист 22 IV 185" і т. д.) додержується Шевченко не тільки з огляду на військову службу і літа Кухаренка, але й тому, що їхній товариський гурток ніби то нагадував Січ. Кухаренко з свого боку називає Шевченка „курінним товаришем" (листи 2 XI 1844 р й 25/V 1845 р.).

з 2 листопаду 1844: «Кіевск. Стар.» 1897, III, 452). Шевченко визнавав свою провину: «хо(ч) і сором, та що маю робить—такий уже вдався» (24 березня 1844); за 1844 і 1845 р.р. відомі Шевченкові 4 листи до Кухаренка, де поет сповіщав про себе, про товаришів, що їх, очевидно, не забував Кухаренко, про долю Кухаренкового «Чорноморського побиту», бажав побачитися з ним («мені дуже треба побачитися з тобою»— лист 24/III 1845 р.), так що Кухаренко навіть зазначав своєму «курѣнному товаришеві» «двѣ дорогы» до себе (лист 25/V 1845 р.); а разом з тим Шевченко теж докоряв, з свого боку, що Кухаренко не відповідає на листа (лист 24/III 1845 р.).

З арештом та засланням Шевченка на деякий час зовсім урвалося було їхнє листування («останній лист твій получив я року божого 1846 (7) в Миргороді» і тоді ж подав відповідь, зазначає згодом Шевченко). Шевченко був навіть здобув відомості, ніби то Кухаренко помер, і тільки повернувшися з Аральського моря до Оренбургу довідався, що це була помилка (лист 4, 10, 16 квітня 1854 р.). Кухаренко теж до 1851 р. не знав, де саме Шевченко (лист Кухаренка з 18/XII 1856 р.). Перший обізвався Шевченко листом у 1854 р. «Повернувшися торік [1]) із Аральського моря в Оренбург та сидячи ввечері у одного земляка свого.., перебираю старий Руський Инвалид. Коли—зирк—аж надруковано, що такий-то Яцько Кухаренко назначається в таке і таке військо кошовим... Прочитавши в тім Инвалиді...., я трохи не рік усе застругував перо, щоб написать до тебе лист, а тим часом мене із Оренбурга вислали в Новопетровське укріпленіе, а тут... думав я, думав, та й така нудьги проклята думка напала: «Що я йому напишу? Може він тепер на свойому Коші забув, як мене й зовуть... Та ні, думаю, не такий він козак! хоч він тепер, думаю, і кошовий, а все-таки повинен остаться добрим козаком» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 377—378).

Лист писався трьома нападами—4, 10 та 16 квітня (ці дати зазначає й Кухаренко, тільки замість 4-го у нього 1: див. лист його 18/XII 1856 р.) і ввесь перенятий тим самим сердешним, щирим почуттям, як і попередні, але, звичайно, сумний надто своїм настроєм.

Через недокладну адресу, цей лист довго шукав Кухаренка, дійшов до нього під час Кримської вже війни, коли Кухаренко мав багато клопоту з повстанням черкесів, і тому тільки на прикінці 1856 року (18/XII) міг він подати відповідь —«дружнеє ласкавеє письмо» з 25 карб., що прийшло до Шевченка «як-раз на Великдень»: «зробив ти мені свято, друже мій єдиний. Таке свято, таке велике свято! що я і на тім світі не забуду... От що зробив ти мені своєю — не так писанкою (себто 25 карб.), як братнім щирим словом!» (Лист Шевченка 22 квітня 1857 р. Твори, т. II, стор. 404). Про те ж таки згадує Шевченко і в своєму

[1]) Це слово може навести на думку, ніби то листа було писано в 1851 р (бо поворот до Оренбургу був 1 листоп. 1849, а все перебування в Оренбурзі до арешту було до кінця квітня 1850 р.). Отже адреса для відповіді через Ір. Ускова, що приїхав комендантом до Новопетровського тільки 1853 р., цьому суперечить.

журналі на перших його сторінках (13 червня 1857 р.), але з деякими неточностями. Кухаренко от що писав: «З того року, як тебе спіткало лихо, мені трапилось бути у Харкові; там я од Могили (Метлинського) взнав про твою гірку долю. Могила мені розказав, як знав, але ні од кого не можна було взнати, де ти дівся. Та вже аж в 1851 р. мене послано в Пітер... і там у Пітері я знайшов Елькана, то він розказав, що ти, мій друже, находишся в Оренбурзі... В .... 56 року мене послали у Москву од війська депутатом для присутствованія на коронації... В Москві Щепкин прочитав мені на пам'ять «Пустку», я зараз одгадав», що автор—Шевченко («Кіевск. Стар.» 1897, III, 453 — 454). Отже з Щепкиним дійсно бачився Кухаренко, розмовляв про Шевченка, але про місце заслання знав ще давніше, тим часом як Шевченко в журналі зазначає, ніби то Кухаренко «от него узнал о месте моего заключения». Такі недокладності трапилися тут напевно тому, що Шевченко згадував у журналі лист Кухаренків тільки з пам'яти, більш як через два місяці після того, як цього листа одержав (пошта з листом Кухаренка прийшла 7 квітня 1857 р.,—див. лист до М. Лазаревського з 22 квітня того ж року, Шевченко Т.—Твори, т. II, 406).

«По случаю этого дружеского неожиданного приветствия» Кухаренка наш поет і подорож свою після визволу «расположилъ-было» через Кизляр і Ставропіль до Катеринодару «прямо къ Кухаренку», як планував свою подорож Шевченко в журналі.

Плани подорожи Шевченко почав був складати, як тільки почув про близьку волю. В листі до Бр. Залєського з 10 лютого 1857 р. він мріє: «расставанье с пустыней, в которой я столько летъ терпел..., потом пауза до Москвы, потом Москва, оставшиеся друзья и школьные товарищи, потом... я выбираю простую почтовую дорогу—смоленскую или виленскую и проезжаю прямо в Рачкевичи» (де жила родина Залєського), і нарешті через Вільно в Петербург. У листі до Кухаренка, 22 квітня 1857 р., «пауза до Москвы» заповняється: «думаю навпростець через Астрахань ушкварить на Чорноморію». Того-ж таки дня до М. Лазаревського він пише: «Я нікуди не поїду, друже мій єдиний, як пошле мені господь милосердий волю, хіба тільки по дорозі заїду в Чорноморію на який тиждень, а там прямо в столицю до вас, до вас, брати мої». Однак, і Литва його все-ж ще тягне: «Экспедиція по Вилии может быть чрезвычайно интересна. Как бы я желал поплавать по этой матери литовских рек» (До Бр. Залєського, 8 травня 1857 р.).- В плані, що його бачимо в журналі, Москви вже зовсім нема, але докладно розроблено подорож по Чорноморії і далі до Литви. З листів і журналу видко, що ці плани подорожи виникали в Шевченка майже виключно під впливом його потягу до окремих осіб, яких уважав Шевченко за особливо дорогих, близьких,—і Кухаренко, очевидно, належав до них; без Кухаренка і Чорноморія позбавлялася принади: «напиши мені, чи будеш ти це літо на Коші, чи, може, знову підеш вражого черкеса, прескурвого сина, по кручах ганяти? Бо як дасть мені

бог вирваться літом, то до кого я приїду, як тебе не буде на Коші?» (Лист до Кухаренка 3 червня 1857). Цікаво до речі, що це датовано тим самим днем, коли прийшов лист од М. Лазаревського з 2 травня 1857 (одержав Шевченко 3 червня,—див. лист до М. Лазаревського з 1 липня того ж таки року): під впливом того листа поет знов «перелицював свою дорогу в столицю: Чорноморію оставив до другого разу, а вдарив просто через Астрахань Волгою до Нижнього, а потім через Москву» і до Петербургу (зазнач. лист до М. Л—ого з 1 липня). Як що тільки тут немає помилки в датуванні, та доведеться погодитися, що Шевченко послав листа, не ознайомившися з тим, що тією - ж поштою одержав від Лазаревського. В усякому разі, значить, до останнього часу на думці в Шевченка була подорож до Чорноморії, і тільки з огляду на ті поважні мотиви, які зазначено в журналі слідом за тим планом та ще під 1 липня, цю подорож було відкинуто, але, як бачимо, не без тяжкого жалю. Про цю зміну сповіщає поет і Кухаренка—в такій неясній формі: «Мені велено одправитися прямо в столицю, лихий його знає—для чого?» (15. VIII. 1857 р.). В останніх словах, як і у виразі: «не так воно робиться, як нам хочеться» (ibid), почувається таке ж незадоволення, як і в журналі, а разом видно бажання показати Кухаренкові, що зміна не залежала від доброї волі Шевченка.

Пріятелям так і не пощастило більш побачитися; отже листувалися вони деякий час навіть частіш, ніж за попередніх років: після листа з 22 квітня 1857 збереглося ще 6 листів Шевченка; останні датуються 1859 р., від Кухаренка відомо 5 листів з років 1856—60; чимало місця віддано Кухаренкові також у журналі.

Кухаренко ретельно, любовно збирав твори Шевченка, друковані до заслання і деякі рукописні, прохав його надсилати, «що найдеться опріч цього» (лист 18 грудня 1856 р.), і Шевченко спочатку дав був йому сумну відповідь: «Я ще не дуже зостарівся,—та знівечився, мій друже єдиний. А може, дасть господь милосердний, ще одпочину та на старість попробую писать прозу. О віршах уже нічого й думать» (Шевченко Т.—Твори, II, 405). Але надія Кухаренкова побачити од Шевченка щось нове, отой ніби заклик його до творчости, не пройшла марно: «Думав, що я вже зледащів,—признається потім Шевченко,—захолонув в неволі, аж бачу—ні! Нікому тільки було огню положить під моє горем недобите, старе серце, а ти, друже мій, догадався—взяв та й підкинув того святого огню. Спасибі тобі, друже мій єдиний! Довго я читав твій лист, разів з десять, чи не більше. Дочитався до того, що в мене не тільки очі—серце заплакало, мов та голодна дитина... Закачав рукава та й заходився коло оцієї Москалевої Криниці». Посилаючи її до Кухаренка, Шевченко «умисне приписав «Ченця» і «Вечір», щоб ти порівняв його з «Криницею», бо «Криниця», бач, сьоголітня, а «Чернець» і «Вечір»—бог-зна колишні. Чи помолодшав я через десять літ в неволі, чи постарішав серцем,—скажи мені, мій брате рідний» (Там же, стор. 410; порівн. у журналі під 20 червня). Не дивно, коли так нетерпляче ждав поет Куха-

ренкового присуду (див. у журналі під 1 липня, 10 серпня, 17 жовтня, пор. лист до Кухаренка з 15. VIII. 1857). Тільки аж у Нижньому, 10 лютого 1858 р., дістав Шевченко листа його (запис у журналі того дня) з такою порадою: «Не кидайся діла, сиречь, не оставляй писати. Погасило кляте лихо огнище твого талану, але добрий вітерок повіяв, позносив золу, знайшов искорку, що не погасла, та й почав роздувати огонь, отже і гляди, як покотить пожарами. Поплюй в колочки, та й строй кобзу, а далі грай, як грав єси» (лист 7 серпня 1857 р.). Шевченко зараз же відгукнувся: послав листа 16. II (див. у журналі), де писав: «нема в мене тепер нічого такого доброго послать тобі прочитать з товариством, хіба оці Долю, Музу та Славу; я оце недавно скомпонував їх; не знаю, як вони тобі подобаються. Доля I, Муза II, Слава III. Скомпонував ще я тут з нудьги одну штуку, поему «Неофити» ніби то із римської історії. Але вона ще не вироблена, тим і не посилаю. Як викончу, то пришлю». (Шевченко Т.—Твори, т. II, 425).

Звичайно, з усього цього ще не можна робити висновку, ніби то Кухаренкові мав завдячувати Шевченко поновленням своєї української творчости [1]): творчі плани були і в Новопетровському; поряд з російськими повістями були мрії й про українські твори ще до одержання листа від Кухаренка; Шевченко р. 1854-го прохає, напр., Козачковського і Бодянського надіслати «подлинник» Слова о полку Игоря: «бачиш, у мене давно вже думка заворушилась перевести його, те Слово, на наш милий, наш любий український язик». Лист Кухаренка просто впав на досить підготований ґрунт, хоч того не помічав і сам Шевченко і, як людина настрою, захоплення, перебільшив ролю свого «кошового батька» (нагадаємо до речи, що «Москалеву Криницю» й присвячено йому).

Взагалі в листах Кухаренка ми не знайдемо справжніх критичних вказівок; Шевченкові він дорогий був своєю безпосередністю, щирістю, чутливістю, позбавленими будь-якого менторства, на зразок, наприклад, Кулішевого; тоді, коли инші так чи инакше розцінювали Шевченка, Кухаренко попросту вірив у його, і це, як моральна підтримка, особливо в тяжкі часи сумнівів, набувало великої ваги для поета.

Звіряючись перед Кухаренком з власними літературними спробами, Шевченко не обминав і инших новинок: скоро тільки до його дійшли «Записки о Южной Руси», він радить виписати їх («випиши, не будеш каяться», 26. IV. 1857), навіть хоче послати свій примірник (журнал під 17 червня; пор. листи 22. IV і 3. VI. 1857 р.); повідомляє, що «Могила, кажуть, видає збірник наших пісень» (лист 3. VI. 1857); «чи ти читав,— запитує,—Оповідання Марка Вовчка? Як не читав, то я при-

1) Не віршовані повісті російською мовою навіть збільшилися за час перебування в Новопетровському: пор. листи до Бр. Залеського 20. V. 1853, 21. IV. 1856, 10. VI, 1856. Лазаревського 8. XII 1856, 22 VI. 1857, 20. V. 1857, П. Куліша 26. I. 1858; І в. Стешенко - Російсько-українські паралелі в творчості Т. Г. Шевченка, („Укр Науковий Збірник", вид. Укр. Наук Т-ва у Київі, вип. 2, Москва, 1916 р.); А. Лобода Між двох стихій („Шевченківський Збірник", вид. Сорабкопа, 1924 у Київі).

шлю тобі» (лист 17. І. 1859); цікавиться творами Кухаренка («як що ти надрукував свій «Чорноморський побит», то пришли мені один екземпляр ради святої поезії», лист 4. IV. 1854); закликає до спільної роботи, що починалася в Петербурзі (листи 17. І та 25. III. 1859 р.).

Але в загальних умовах останнього періоду життя Шевченкового його листи робляться все коротші; «не сердься на мене, мій друже єдиний, що я тобі пишу так небагато»,—зазначає він (17. І. 1859); «треба б багато дечого тобі написать, та ніколи, нехай другим разом, лучшим часом» (25. III. 1859). В 1859 р. листування Шевченка з Кухаренком і зовсім урвалося.

Коли взимку 1861—62 р. р. Кухаренкові довелося знову бути в Петербурзі, навіть тіло небіжчика, його «курінного товариша», було вже перевезено на Україну, а незабаром, 26-го вересня (старого ст.) того-ж таки 1862 р., помер у полоні й Кухаренко, і ось як петербурзька громада згадала його: «Вість о полоні і смерті кошового дуже уразила всіх, хто тільки знав його... Натура покійного Якова Герасимовича справді була щира, козацька; своєю любов'ю до України і до рідної мови він оставив по собі дорогу пам'ять... Поважали ми його й за те ще, що не було у нього тієї пихи панської, що він дивився на кожного, як на рівного, і обходився з кожним по-братерськи, як слід вірному потомкові козака-запорозця. Бачили ми його веселий сміх, бачили й його дорогі сльози; ніколи ми їх не забудемо, і дай-то боже, щоб у всіх у нас готові були такі теплі сльози. Одного вечора, виряжаючи Я. Г. відсіля у Чорноморію, один з земляків наших читав йому де-що з Кобзаря; і як дійшов до того місця, де Шевченко промовляє:

О, друже мій добрий, друже незабутий,
Живою душею в Украйні вітай... [1])—

у хороброго козака Кухаренка, що не раз йому й смерть у вічі заглядала, та він її не лякався, полились гарячі сльози, і він не зміг зупинить їх...» (Див. замітку в «Основі» 1862 р., кн. X, під заголовком: «Панихида по Я. Г. Кухаренкѣ въ С.-Петербургѣ», ст. 126-7; промовцем був З. Ѳ. Недоборовський, автор пізніших «Моих воспоминаній» у «Кіев. Старинѣ» 1893 р., кн. 2, де згадується й Кухаренко, ст. 193-4. В «Основі» ж, 1862 р., кн. IX, див. також «Плѣнъ и смерть Я. Г. Кухаренка»). Листування Кухаренка з Шевченком: «Изъ переписки Т. Шевченка съ разными лицами», у «Кіев. Стар.» 1897, кн. 3, «Україна», 1925 р., кн. 1—2, ст. 73—74. Загальний огляд стосунків між Кухаренком та Шевченком подав Л. Мельников: «Я. Г. Кухаренко и Т. Шевченко въ ихъ взаимныхъ отношеніяхъ», Екатеринодаръ, оттиск изъ VI вып. «Извѣстій Общества Любителей изученія Кубанской области»; також у

[1]) Тут, у закінченні „Кавказа", Шевченко, власне кажучи, згадував про Якова де-Бальмена але це, звичайно, могло особливо захоплювати й Кухаренка, який теж служив на Кавказі й мав ім'я Яків, що під ним у поемі зазначається де-Бальмен:

І тебе загнали, мій друже єдиний,
Мій Якове любий! .

О. Грушевського: «Шевченко й Кухаренко», в «Збірнику памяти Т. Шевченка», вид. Українського Наукового Товариства в Київі, Київ, 1915 р. Коротенький життєпис Кухаренка подав був М. Коцюбинський у «Зорі» 1892 р. (передруковано в т. V творів Коцюбинського, Київ, 1925). *А. Л.*

Стор. 7, ряд. 29—30. Щепкин Михайло Семенович, знаменитий артист, народився року 1788-го в українській частині Курщини (Суджанський повіт), у кріпацькій родині. Покінчивши школи в Суджі та в Курському, молодий Щепкин захоплюється театром і з мандрованою трупою Штейна об'їздить більші міста на Україні й нарешті в Полтаві, виступаючи в ролях тодішнього українського репертуару, так захоплює публіку, що повстає думка про викуп Щепкина з кріпацтва. Зібрано було (виставами та підпискою, заходами особливо кн. М. Репнина) 10000 крб. і за них викуплено талановитого артиста. Потім ціле своє довге життя Щепкин грав у Москві, иноді виїздючи на гастролі до Петербургу та на провінцію. Щепкин головним чином захоплював глядача простотою й натуральністю—«правдою» своєї гри, особливо у п'єсах Мольєра, в «Горе от ума» Грибоєдова, в «Ревизоре» Гоголя, потім у творах Островського, а з українських п'єс у «Наталці-Полтавці» та «Москалі-Чарівнику». «Таланта, подобного Щепкину,—писав про його ще Квітка-Основ'яненко,—нельзя произвести, он сам родится и часто бывает неизвестен своему хозяину до времени. Мы все, не видавшие далее провинциальных театров, в Щепкине начали понимать, что есть и каков должен быть актер» (Квітка Г. Ф.—Сочиненія, т. IV, Харьків. 1890, стор. 514). Опріч театра, де Щепкин створив цілу школу, його значіння було чимале і в тодішньому громадському житті через його чуліть та відзивність і приятелювання з кращими людьми свого часу (тепла згадка про Щепкина у Герцена—Полное собраніе сочиненій и писемъ, т. XVI. Петербургъ, 1920, стор. 504—510). Помер Щепкин року 1863. За життя Щепкина надруковані були його спогади—«Изъ записок артиста» в «Современнике» 1847, т. I (про них згадує Шевченко в журналі під 4 липня), а по смерти р. 1864 і 1914. Найновіша характеристика Щепкина належить Мик. Ефросові—М. С. Щепкин. Петербург, 1920.

Початок знайомости Шевченкової з Щепкиним не встановлюють певне дослідники їхніх взаємовідносин. На думку проф. Мик. Стороженка («Зоря» 1889, стор. 102), сталося воно р. 1843-го, і це цілком можливо. Щепкин декілька разів приїздив до Петербургу, але в-останнє за Шевченкових вже часів це було р. 1836-го (А. Вольфъ. Хроника петерб. театров. Спб. 1877, I, 68), коли ніхто ще майбутнього письменника не знав. Року ж 1843, переїздючи через Москву на Україну, або повертаючись з неї до Петербургу, міг завітати Шевченко до Щепкина, бо ж його простота, щирість та гостинність були всім відомі. Тут очевидячки, під час цього короткого перебування в Москві, і встановились у Шевченка теплі, приятельські стосунки з знаменитим актором. 19 лютого 1844 року, під

впливом вражіння од знайомости з Щепкиним, присвятив йому Шевченко свій вірш «Чигирин», а трохи згодом, 13 грудня того ж року, і «Пустку». Саме тоді вже мабуть зміцнилося приятелювання Шевченка з Щепкиним, бо в-осени 1844 р. гастролював Щепкин у Петербурзі мало не півтора місяці, особливого успіху добуваючи в ролі Москаля-Чарівника (П. Р у л і н.—Шевченко і театр. Збірник «Шевченко та його доба», К. 1925, І, 115—116). Далі, покинувши 23 березня 1845 року Петербург, знов таки переїздив Шевченко через Москву на Україну; тут побачився він із Щепкином, як про це згадує в журналі під 4 липня. Це й була вже напевне остання їх зустріч аж до самого Нижнього (див. у журналі записи під 24—30 грудня). Гадки Стороженка, Мочульського, Айзенштока, що зустрілися вони були десь на Україні під час гастрольних подорожів Щепкина, не виправдуються тим, що ми про виступи цього актора на Україні знаємо (про це докладніше в статті П. Р у л і н а—Шевченко і Щепкин).

Отакі факти маємо ми про знайомість обох приятелів; як видно, доводилося їм зустрічатися не часто, і останніх 2 роки, коли захопився був Шевченко новими інтересами та ввійшов у гурт нових людей, трошки відійшли вони один од одного. Які саме були поміж ними стосунки?

Певних фактів для відповіді на таке запитання в нас бракує: листування Шевченка з Щепкиним стосується до пізніших тільки часів, і чи не найбільше матеріялу дає нам присвячена Щепкинові «Пустка». Говорить тут поет про ту протилежність, що її відчуває поміж собою та «другом сивоусим», що «вже серце запечатав». А слова—«заворожи мені, волхве»—досить яскраво свідчать про ту пораду й поміч, що їх шукав і—з певністю це стверджувати можна—знаходив у Щепкина поет. Значно старіший од Шевченка, з великим та різноманітним досвідом життьовим, дійсно таки чимало міг допомогти поетові Щепкин, заспокоюючи та потішаючи у бурхливі хвилини життя, коли кидався ще Шевченко в компанії всіляких «мочемордів». Поважний погляд на життя та обов'язки людини й художника був тоді далеко не зайвий Шевченкові.

Цей моральний вплив зазначали вже і Стороженко, і Ярцев. Отже звернув Мочульський увагу й на другий бік, тоб-то на вплив поета на Щепкина. На його думку, розвіяв «Кобзар» сумнів Щепкина що-до життєздатности українського слова і зробив з нього гарячого оборонця української мови. Але не все в таких гадках доведено і багато де-чого викликає великі сумніви. Ми знаємо, що був Щепкин походженням з української частини Курщини; згадуючи свої дитячі роки, наводить він балачки селян по-українському (М. С. Щ е п к и н ъ—Записки его, письма, разсказы, матеріалы для біографіи и родословная. М. А. Щ е п. кинъ. Спб. 1914, стор. 16, 18, 22, 26, 38 і далі); приїздючи вже знаменитим артистом до своїх суджанських родичів, уживав він у розмовах з ними так само української мови (А. Я р ц е в—Первый памятник русскому актеру. Открытіе памятника М. С. Щепкину въ городѣ Суджѣ 9 мая 1895 года. Новые матеріалы для біографіи М. С. Щепкина. Ежег.

Имп. Т. 1894/95. ч. 1, стор. 61). Листуючись із Шевченком, вставляв иноді Щепкин і де-які українські вирази (див. у згаданій книжці М. А. Щепкина, стор. 188—197). Але російське оточення в самому осередкові Великорущини очевидно брало таки своє. Хоч і зберегав Щепкин чисту українську мову, хоч і удавав він соковиті українські постаті на кону, але навряд чи помилимося ми, ствержуючи, що українцем почував себе Щепкин тільки з Шевченком, у якого національний темперамент виявлявся найяскравіше. Що-до инших українських приятелів Щепкина, то про те, оскільки виявляв він напр. з Бодянським та Максимовичем свої українські настрої—ми не знаємо; що ж до Гоголя, то писав йому Щепкин чисто по-російському.

Таким чином, збуджував Шевченко в Щепкинові згадки про його українське походження, але бракує нам фактів, щоб казати, ніби мав Шевченко на артиста якийсь тривкий та глибокий вплив, що перетворював би його національні симпатії в справжній ентузіязм, та робив з нього «гарячого оборонця української мови». Чимало збереглося в нас згадок про Щепкина, але жадна дрібниця з них такої думки Мочульського не ствержує. Так само за безпідставну вважати треба й иншу думку Мочульського, буцім то Шевченко революціонував Щепкина. 1844 року було славнозвісному акторові вже 56 років, світогляд його, широкий і одночасно з тим поступовий, хоч і не цілком може виразний, був вже давно сформований і даремно було б гадати, що знайомість із молодим, нехай і огневої вдачі, поетом грунтовно подіяла на його ідеологію. Щепкин умів знаходити цінні елементи в різних течіях громадської думки. Приєднуючись у головному до «западників», не цурався Щепкин і «слов'янофілів»; з щирою симпатією ставлячись до Герцена, був він добрий і з такими далекими од будь-якого поступового світогляду особами, як Шевирьов та Погодин. Так само знаходили в його відгуки й радикальні думки Шевченкові —національні та політичні.

Чи листувався Щепкин із Шевченком під час його заслання —ми не знаємо: листів ніяких з того часу не збереглося. Зважаючи на те, що за часів перебування Шевченкового на Україні приятелі були трохи ніби одійшли один од одного, можна думати, що цього листування не було. Чимало приятелів поета не писало тоді до нього: де-хто «страха ради іудейська», де-хто, —занятий своїми справами (пор. лист Шевченка до С. Артемовського, 16 червня 1853 р. Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 372). Щепкин не належав очевидно до першої категорії—не побоявся ж він одвідувати в Лондоні Герцена. Захоплений був він певне своїм життям, у всякому разі не відчував поет на його образи і разу-раз згадував за його з теплою приязнею й щирістю. «Із далекої Киргизької пустині, із тяжкої неволі, —починає поет свого першого листа до Щепкина з Нижнього,—вітав я тебе, мій голубе сизий, щирими сердечними поклонами. Не знаю тільки, чи доходили вони до тебе, до твого широго великого серця! Та що з того, хоч і доходили? Як би то нам хоч часиночку подивиться один на одного, хоть годиночку поговорить

з тобою, друже мій єдиний! Я ожив би, я напоїв би своє серце твоїми тихими речами, неначе живущою водою» (Там же, стор. 414). З цієї ніби мимохідь кинутої гадки народилася та подорож Щепкина до Нижнього, що зробила «праздником праздник» для поета і дала йому «шесть дней полной, радостно-торжественной жизни» (записи під 24 і 25 грудня), напоїла його враженнями від мистецької гри старого артиста й загріла давню приязнь новим потягом обопільним двох великих сердець. Ентузіястичний, захоплений тон, яким говорить у своїому журналі поет про свого «великого друга», та їхне з того часу листування занадто добре промовляють про те, що власне зробив був для поета тоді Щепкин, яким актом дружньої приязни і справді сцілющим бальзамом на Шевченкову душу був його приїзд до Нижнього «колядувать», як потім хвалився Шевченко в листах до приятелів (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 421). Гостювання Шевченка у Щепкина в Москві, навпроти «старого безобразного Пимена» (див. у журналі записи під 11—26 березня), і нова зустріч вже в Петербурзі (записи під 14—19 травня) тільки нових докидають деталів до їхньої зворушливої і глибокої приязни.

Стосунки між Шевченком та Щепкиним мають вже свою літературу: Стороженко Н.—Щепкинъ и Шевченко. «Газета Гатцука», 1888 р. ч. 6, стор. 90—92, і в збірці «Изъ области литературы», Москва, 1903, стор. 444—452; в українському перекладі статтю цю надруковано двічі: в «Правді» 1888, жовтень, та в «Зорі» 1889, ч. 6; Ярцевъ А.—Шевченко и Щепкинъ. «Кіевская Старина», 1899, кн. II; Мочульський М.—Михайло Щепкин і Тарас Шевченко. «Л.-Н. Вістник», 1917, кн. II—III; Сушицький Т.—Щоденник Шевченка. Одеса, 1919 (розділ I). Стосункам цим присвячено також і розвідку П. Рулінa—Шевченко і Щепкин у збірнику «Шевченко та його доба», т. II. *Рл.*

Стор. 7, рядок 41. Кизляр — окружне (повітове) місто Терської обл. Стоїть на лівому березі р. Терека на 43° 50′ півн. шир. і 46° 42′ східн. д. Навкруги багато садів та виноградників, з яких переважно й живе місцева людність. *С. Є.*

Стор. 7, рядок 41. Ставропіль — губерніяльне місто на передкавказькому степу між Чорним та Каспійським морями. Стоїть на 45° 3′ півн. ш. і 41 59′ сх. д. Людність, великороси та вірмени, живе переважно з городництва. *С. Є.*

Стор. 7, рядок 41. Катеринодар — головне місто на Чорноморії; стоїть на 45° 3′ півн. шир. і 38° 55′ східн. довг. над р. Кубанню. Осадили його 1792 р. запорозці з А. Головатим на чолі, як осередок нового козацького коша. Про цю подію лишились вірші самого Головатого («Ей, годі нам журитися, пора перестати»), так і чимало народних пісень (див. Грінченко Б.—Этнографическіе матеріалы, т. III. Чернігів, 1899, (стор. 602—605), а також згадка у самого Шевченка в поемі «Невольник»:

Тепер, кажуть, в Слободзеї
Останки збирає
Головатий та на Кубань
Хлопців підмовляє...
Т. Шевченко—Кобзарь. СПБ. 1907, стор. 220). *С. Є.*

Стор. 7, рядок 43. Харків, колись губерніяльне місто, тепер столиця УСРР, стоїть на 50° півн. ш. і 36° 14′ східн. д. понад річками Харковом, Лопанню та Нетечею. Осаджено його в 50-х роках XVII в., коли, після Хмельниччини, людність із-за Дніпра, з правобережної України, сунула масами на слободи, тікаючи від нового поневолення. Займаючи щасливе становище—в центрі поміж промисловими та хліборобськими сторонами, поблизу од Донецького вугільного басейна й родючого Чорноморського степу, Харків хутко пішов угору й зробився одним з найбільших міст на Україні, центром торгівлі (5 рокових ярмарок, найвизначніша Хрещенська), промисловости і культури (найстаріший на Україні університет з 1805 р., найстаріша преса і ин.). Який був Харків за Шевченкових часів—див. у Квітки—Основаніе Харькова і Городъ Харьковъ («Сочиненія Г. Ф. Квитки», т. IV. Харків, 1890); порівн. акад. М. Сумцов—Слобожанщина і Шевченко (при «Кобзарі» Шевченка, вид. «Руху», Харків, 1918), де зібрано матеріял про стосунки Шевченка до Харкова і харківців; його ж—Слобожане, Харків, 1918; акад. Багалій Д.—Історія Слобідської України. Харків, 1918; Абрамов Я.—Харьковъ и города лѣвобережной Украины. «Живописная Россия», т. V, ч. I. СПБ. 1897 і ин. *С. Є.*

Стор. 7, рядок 43. Полтава—губерніяльне тоді місто над Ворсклою на 49° 35′ півн. шир. і 34° 34′ сх. д. Перші виразні звістки про неї маємо з 1430 р. і з того часу місто переживало всі перипетії бурхливої історії України аж до 1709 р., коли стало могилою останньої активної спроби Гетьманщини, щоб поновити свою самостійність. З Полтави при кінці XVIII віку пішли зародки українського національного відродження (діяльність Котляревського) і це значіння літературного осередку вона ділила з Харковом аж до 40-х років XIX віку, коли центр національного руху, з виходом на громадську арену Шевченка й Кирило-Методіївського Брацтва, пересовується до Київа. Шевченко багато бував на Полтавщині до 1847 р., знав і любив Полтаву (див. його повість «Близнецы» та ин.), тому й не диво, що подорож саме на Полтаву і Київ заняла було перше місце в його планах повороту з заслання (Лазаревский А.—Полтавщина въ XVII в. «Кіевская Старина», 1891, IX; Павловский И. Ф.—Полтава въ XIX столѣтіи, «Кіев. Стар.» 1905, XI—XII; Абрамов Я.—Харьковъ и города лѣвобережной Украины. «Живописная Россія», т. V, ч. I. СПБ. 1897). *С. Є.*

Стор. 7, рядок 44. Київ, найдавніше і найславніше на Україні місто, стоїть на 50° 20′ півн. ш. і 30° 30′ східн. д., над Дніпром, розкинувшись на

високих наддніпрянських горах. Час його осади заходить десь у глибоку давнину й історія застає його вже центром політичного та культурного життя нашої батьківщини. З того часу історія Києва була немов персонифікованою історією всієї України. Разом з нею пережив він часи розцвіту й буяння (до XII в.), занепаду (XIII—XVI), нового піднесення з виступом на історичну арену народних мас (XVII), аж поки був повернувся на звичайне губерніяльне місто, все ж сильне своїми традиціями та з'осередженням культурного життя. Має силу старовинних пам'яток, що наочно показують його бурхливе минуле, служачи немов би за неписаний літопис часів днедавніх. З заснуванням університету (1834 р.) робиться центром нового культурного й національного життя на Україні (40. 70-ті роки XIX в. й пізніше). В житті Шевченка Київ так само заважив дуже багато. Тут він серед тісного товариства однодумців зазнав був найвищого розцвіту свого поетичного генія [1]), бо, кажучи словами Куліша—«коли говорено коли-небудь по правді, що серце ожило, що очі загорілись, що над чолом у чоловіка засвітився полом'яний язик—то це було тоді в Київі» (К у л і ш П.—Хуторна поезія. Львів, 1882, стор. 8) Тут таки ж, у тому «Київі великому», мовляв Шевченковим виразом з «Невольника», й спіткала поета нова неволя, що стала за пролог до темної «десятилітньої драми» (арешт 5 квітня 1847 р.). Київ часто здибається в Шевченкових творах; Київу присвячено такі його поезії, як «Чернець», «Юродивий» і ин.; про Київ не раз він згадував на далекій чужині. «Далеко, очень далеко от моей милой, моей прекрасной, моей бедной родины,—писав на засланні Шевченко в повісті «Близнецы», — я люблю иногда, глядя на широкую безлюдную степь, перенестись мыслью на берег широкого Днепра и сесть где-нибудь, хоть, например, в Трахтемирове... И много, много разных событий воскресает в памяти моей, когда я воображаю эту волшебную панораму. Но чаще всего я лелею мое старческое воображение картинами золотоглавого, садами повитого и тополями увенчанного Киева. И после светлого непорочного восторга, навеянного созерцанием красоты твоей неувядающей, упадет на мое осиротевшее старое серце тоска и я переношусь в века давно прошедшие...» (Ш е в ч е н к о Т.—Поэмы, повѣсти и разсказы, писанные на русскомъ языкѣ, стор. 247). В-останнє був Шевченко в Київі під час своєї подорожи на Україну р. 1859-го: прожив тут кінець липня і половину серпня (К о н и с ь к и й О.—Тарас Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 289—295). Через Київ перевозили й труну Шевченка, везучи поета на вічний спокій до Канева.

Про Київ література дуже велика, починаючи з Б е р л и н с к о г о—Краткое описаніе Кіева. СПБ. 1820. Див.: Ф у н д у к л е й И.—Обозрѣніе Кіева въ отношеніи къ древностямъ. Київ, 1847; А с к о ч е н с к и й В.—Кіевъ съ древнѣйшимъ его училищемъ—Академіею. Київ, 1856; М а к с и-

[1]) Недавно худ. В. Кричевський одшукав будинок, у якому жив у Київі Шевченко р 1846 (див. „Україна", 1925, кн. 1—2, стор. 136—138). На будинку тепер прибито мармурову таблицю, а самий будинок реставровано й передано Укр. Академії Наук.

мович М.—Кіевъ и его окрестности (Собраніе сочиненій, т. II, Київ, 1877); Закревский Н.—Описаніе г. Кіева. Москва, 1868; Захарченко М.—Кіевъ теперь и прежде. Київ, 1888; Антонович В.—Кіевъ, его судьба и значеніе. «Кіевская Старина», 1882, I (також у «Монографіях», т. I); Армашевский П. и Антонович В.—Публичныя лекціи по геологіи и исторіи Кіева. Київ, 1897; Шероцкий К.—Кіевъ. Київ, 1917, і багато ин. *С. Є.*

Стор. 7, ряд. 44. Мінск, адміністративний і культурний центр здавна і по сей день Білоруси, стоїть над р. Свіслочем, на 53°54' півн. ш. 27°33' східн. д. Існував мабуть з часів перших осад у краю, бо вже в XI в. літописи згадують його, як велике місто; був довго, протягом усієї своєї давнішої історії, пунктом боротьби поміж Київськими князями, Польщею, Литвою, згодом Росією, аж поки р. 1796 зробився губерніяльним містом. Не вважаючи на те, що Мінск зазнаваѣ часто плюндрування й грабунку, він увесь час був найкращим у Білорусі містом. Тепер столиця Білоруської Соц. Радянської Республіки (Киркор А.—Поселенія въ Бѣлорусскомъ Полѣсьѣ. «Живописная Россія», т. III. СПБ., 1882. стор. 357—361). *С. Є.*

Стор. 7, ряд. 44. Несвіж, над р. Ушею, на 53°18' півн. шир. і 26°25' сх. д., тепер містечко Слуцького повіту на Білорусі, славне своїм минулим. Коли його засновано—невідомо, але вже з XIII в. маємо про його звістки в літопису. Надто блискучого становища досяг був Несвіж з XVI в., коли зробився маєтком і резиденцією князів Радивилів, що не жалували кошту й заходів на те, щоб поставити його на височінь культурного в краю центру: була тут величезна, як на ті часи, бібліотека (50000 томів), музей, картинна галерея, друкарня, навіть власна газета (в XVIII в.), майстерні тканих поясів, що конкурували з знаменитими «слуцькими» поясами, і т. и. Одного з Радивилів, Карла, на прізвище «Panie Kochanku», згадує й Шевченко в листі до Бр. Залєського з 10 лютого 1857 р. Згадавши про лист од гр. Толстої, що подавав надію на визволення, Шевченко запитує: «как ты думаешь, можно ли на этом фундаменте строить воздушные замки? Ты скажешь: можно, а я уже их и построил. И какие прекрасные, какие светлые замки! Без бойниц и амбразур, без золота и мрамора мои роскошные прекрасные замки, но им позавидовал бы и сам Несвижский «Panie Kochanku», если бы он мог теперь завидовать чему-нибудь» (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 403). Після цього-то «Panie Kochanku» (1734—1790), відомого з свого розкішного життя, ексцентричних вигадок та лицарських планів — Несвіж хутко сходить ні на що: бібліотеку й музеї з його вивезено, скарби пограбовано (в-останнє попрацював над цим один із «героїв 1812 р.», адмірал Чичагов) і бучна колись магнатська столиця обертається в підупале містечко (Киркор А.—Поселенія въ Бѣлорусскомъ Полѣсьѣ. «Живописная Россія», т. III. СПБ. 1882, стор. 367—371; цікаві подробиці

подає про Несвіж Костомаров у своїй «Автобіографії», — видання «Задруги», Москва, 1922, стор. 384—388). С. Є.

Стор. 7. ряд. 44. Чирковичи — певне Шевченко написав це помилкою замість Рачкевичи: так звався маєток, що належав батькам товариша й приятеля Шевченкового, Бр. Залєського, в Слуцькому повіті губернії Мінської (див. примітку Залєського до листа Шевченкового, «Кіевская Старина», 1883, IV, стор. 859). Сюди, в Рачкевичі, переїхав Залєський по своїй амністії 1856 р. з Оренбургу. В листах у Шевченка скрізь також Рачкевичі. Плануючи напр., свій поворот із заслання, Шевченко пише 10 лютого 1857 р. до Залєського: «Вместо петербургской железной дороги я выбираю простую почтовую дорогу—смоленскую или виленскую и проезжаю прямо в Рачкевичи. Здесь начинается вторая часть поэмы. Встречаюся с тобой, плачу и целую руки твоей счастливой матери, целую твоего счастливого отца, сестер карооких и голубооких, siostrzeńców твоих и, в об'ятиях полного счастья, отдыхаю, повторяя стихи великого поета: «Мало воздуха всей Аравіи наполнить мою свободную грудь». Вместо Аравии я буду говорить—Литвы» (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 403; див. також стор. 404, 408, 409). Отже «Чирковичи», що одним-один раз стріваються в Шевченковому журналі— це просто lapsus memoriae: має бути, очевидно, «Рачкєвичи». С. Є.

Стор. 8, рядок 1. Залєський Броніслав (Шевченко це прізвище пише звичайно: Залецкій) — політичний засланець, Шевченків товариш в Оренбурзі, згодом польський історик і емігрант.

Залєський народився р. 1820, походив з польської шляхетської родини, з Мінщини, Слуцького повіту. Вчився в Дорпатському університеті, але не скінчив його. В 1838 році належав до таємного товариства Дорпатських студентів. За зв'язки з арештованими у Віленській тюрмі поляками р. 1841-го влада вислала Залєського на службу до Чернігова під догляд поліції. Пізніше йому дозволено було закінчити вищу освіту в Харківському університеті. Року 1844-го, «по ходатайству и хорошему о нем отзыву генерал-адъютанта Кавелина», Залєського («Высочайше») помилувано. Того-ж таки року він зайняв посаду у Віленській Палаті Державного майна. Але на початку 1846-го року він знову був арештований за зв'язки з емісаром Яном Реєром, і за це Віленський військовий суд 12 січня 1848 р. й заслав Брон. Залєського на службу до Оренбурзького корпусу простим солдатом. Шевченко зустрівся з Залєським в-осени р. 1849 в Оренбурзі. Вони зблизились на ґрунті однаково безправного становища, на ґрунті моральної піддержки один одного та спільних інтересів і праці в сфері мистецтва (Залєський допомагав Шевченкові закінчувати для Бутакова краєвиди Аральського моря). В кінці 1850 року Шевченка переведено було до Новопетровського форту. Там він також стрівся був з Залєським, як видно з пізніших листів із спільними згадками, і розлучився з ним тільки р. 1853-го, —

До стор. 8

з цього часу починається листування Шевченка з Залєським. Листи Шевченка надрукував у «Кіев. Стар.» (1883, кн. 1, 2, 4) М. Драгоманов (М. Т-овъ) з копії Крашевського, зробленої з того рукопису, який підготував був до друку сам Бр. Залєський (усього збереглося 16 листів за час 1853—1857 р.р.). Листи самого Залєського наведено дещо цілком, дещо в уривках у М. Чалого, в його біографії Шевченка («Жизнь и произведенія Тараса Шевченка», Київ, 1882, стор. 83—86), а всі вони з'явилися в «Кіев. Стар.» за 1897 р. у статті того ж таки Чалого: «Изъ переписки Т. Г. Шевченка съ разными лицами» (кн. III, стор. 458—475).

Влітку 1856 року Залєський повернувся з заслання додому, в с. Рачкевичі на Мінщині, де жили його батьки й дві сестрі. Року 1859-го Залєський одружився, а року 1860-го емігрував за кордон. Р. 1863-го допомагав польському повстанню: через його пересилалися гроші (80000 крб.) на купівлю зброї для революціонерів-повстанців; р. 1865-го їздив з штабом Ружицького до Царегради. По невдалому повстанні Залєський довгий час жив у Парижі, де й брав діяльну участь у працях Польського Історично-Літературного Товариства, у виданнях цього Товариства надрукував цілу низку розвідок і статей (між иншим свої згадки про перебування на Оренбуржчині), а також складав та проголошував на річних зборах звідомлення того Товариства, починаючи з 1866 р. до 1879 р. Помер Залєський р. 1880.

Перу Залєського належить кілька десятків статей та книжок історичного змісту. Серед них інтересніші: книжка його про Бакунина (Париж, 1862), Листи литовського студента (Париж, 1861), Знищення кріпацтва на Литві (Париж, 1868) й кілька некрологів та біографій. Опріч того він опублікував листи Станислава Августа (Познань, 1872) та листи й нотатки пані Скірмунтової (Познань 1876), про яку згадує Залєський у своїх листах до Шевченка («Кіев. Стар.», 1897, III, стор. 470, 471—472; порівн. записи в журналі Шевченка під 17 жовтня й 15 листопаду). З спадщини Залєського особливої уваги заслуговує альбом малюнків Киргизьких степів (La vie des steppes Kirghises. Descriptions, recits et contes. 22 офорти, стор. IV+67, Париж, 1865), як наслідок малярської роботи Залєського на засланні (Література: М. Т-ов (Драгоманов)—Письма Т. Г. Шевченка къ Бр. Залескому. «Кіев. Стар.», 1882, I, 161—164; Франко І в.—Листочки до вінка на могилу Шевченка. Львів, 1890; Гординський Я.—Т. Шевченко і Ж. Красинський. «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», т. CXIX—CXX, стор. 174—175; Щурат В.—Основи Шевченкових звязків з Поляками. Там же; Br. Zaleski—Wygnańcy polscy w Orenburgu. Rocznik Towarzystwa hist.-literaturnego w Paryżu, Paris, 1867).

Листування Шевченка з Залєським показує, як міцно зв'язані були між собою два вигнанці й які інтереси глибокі єднали їх. Це зазначив ще Драгоманов, кажучи, що «эти отношения были прежде всего отношениями умных и образованных товарищей, которые поддерживали друг в друге нравственную энергию беседою и трудом над культурными инте-

ресами искусства, литературы» («Кіевск. Стар.» 1883; I, 163). Але це листування показує ще й інтимні зв'язки між Шевченком та його звичайним за останні роки заслання кореспондентом. Досить перечитати в листах поетових згадки про спільно прожиті хвилини, щоб побачити, чим був для Шевченка Залеський. «С того времени, как мы расстались с тобою, — читаємо в листі, писаному на початку 1854 р.,—я два раза был на Ханга-Бабе, пересмотрел и перещупал все деревья и веточки, которыми мы с тобою любовались и, признаюся тебе, друже мой, заплакал. Не было с кем посмотреть на творение руки божией—вот причина слез моих: ты был далеко» (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 375). «Вчера был я на Ханга-Бабе, —вертається знов до любих згадок Шевченко в листі 25 вересня 1855 р., —обошел все овраги, поклонился, как старым друзьям, деревьям, с которых мы когда-то рисовали, и в самом дальнем овраге—помнишь, где огромное дерево у самого колодца обнажило свои огромные старые корни?—под этим деревом я долго сидел... О, какие прекрасные, светлые, отрадные воспоминания в это время пролетели над моею головою!... Когда же воспоминания мои перенеслись на Ханга-Бабу, я так живо представил себе это время, что мне показалось, будто бы ты сидишь здесь за деревом и рисуешь; я тогда только опомнился, когда позвал тебя и ты не отозвался» (Там же, стор. 388—389). Шевченко хвалиться перед Залеським убогими Новопетровськими новинами, звіряється з своїми думами й надіями та розчаруваннями («в настоящее время я так встревожен, так нравственно убит, что не могу простой мысли связать в голове моей бедной», — стор. 392; порівн. стор. 382, 383, 384, 399 та ин.), дає йому доручення, напр., продавати його малюнки («куски шерстяной материи») або переслати до редакции рукописи («Варнака», «Княгини»); часом поміж приятелями листовно провадиться просто дружня бесіда на літературні або мистецькі теми. Перед Залеським Шевченко будував і свої «воздушные замки», коли вже дістав був звістку про визволення, і в цих замках чимало віддає місця своєму сердечному приятелеві. Уявляючи себе в думках вже в Петербурзі Шевченко додає: «ожидаю тебя к себе, моего искреннего друга. Ты приехал, живем мы с тобою скромно, почти бедно в маленьких комнатках, неутомимо работаем, учимся и наслаждаемся своим учением» (Там же, стор. 403). В літературі не раз висловлювано непевність що-до щирости отих Шевченкових стосунків з засланцями-поляками (М. Чалий, згодом у своїх згадках Ф. Лазаревський); запідозрювано, ніби поляки «обкрутили» поета й хотіли його тільки використати для своєї справи: а з другого боку ніби й сам Шевченко це бачив і тяготився такою нещирою приязнею. («Кіевск. Стар.», 1899, II, стор. 158—159). Стосунки саме з Бр. Залеським остаточно цю легенду розвіюють і дають яскравий образ дійсно інтимної близости й щирої приязни між українським поетом та його соузником-поляком. Закінчення ж присвяченої Бр. Залеському поезії «Ляхам» —

До стор. 8

Подай же руку козакові
І серце чистеє подай!
І знову іменем Христовим
Ми оновим наш тихий рай —

показує, що під цю приязнь поет підводив і широкі принципіяльні підвалини. *В. М.*

Стор. 8, рядок 1. Вільно—місто, на яке претендують і білоруси, і литовці, й поляки,—стоїть по-над річками Вілією та Вілейкою, поміж височенькими й дуже гарними горами, на 54°41' півн. шир. і 25°17' схід. довг. Коли і хто його осадив—невідомо, але є звістки, що в XI в. воно вже було, а в XIV-м, за князя Гедимина, робиться столицею великого князівства Литовського, до якого належали, тодішнім терміном кажучи, і «руські», себто українські та білоруські землі. Через те, що «руська» культура тоді була підбила під себе литовську, Вільно, як і Київ на півдні, стає в XVI—XVII в. одним з великих центрів тоді спільної для українців і білорусів культури (друкарні, брацтво, школи). Польська експанзія на схід тоді ж таки зробила Вільно одним із своїх форпостів і, сполонізувавши верхи людности, знищила ті зародки білоруської культури, що там були зав'язувалися, і від них зосталося лиш кілька пам'яток (замкові руїни, Остра Брама, катедра, то-що). З приєднанням Вільна до Росії почалася, замість полонізації, обрусительна оргія, що надто далася в знаки по невдалих повстаннях 1831 р. (скасування університету 1832 р.) та 1863 р. (діяльність відомого Муравйова, офіціяльно—Віленського, неофіціяльно—Вішателя). По великій європейській війні Вільно одійшло від Росії і р. 1821-го його захопила Польща (Кіркор А.—Городъ Вильно. «Живописная Россія», т. III. СПБ. 1882).

В спогадах Шевченкових Вільно не останнє займає місце. Сюди його привезено, од череди одірвавши, на покойового козачка в 1829 р. (див. Яворницький Д.—Матеріяли до біографії Т. Г. Шевченка. Катеринослав, 1909, стор. 3—9). Тут він уперше міське спізнав життя, вперше мабуть пережив і молодечий роман («во сне видел церковь святыя Анны в Вильне и в этой церкви молящуюся милую Дуню, чернобровую Гусиковскую»—записує Шевченко в журналі під 5 вересня 1857 р.) і потім кортіло його одвідати це місто, любе із згадок молодого життя. Плануючи свою подорож з Новопетровського, Шевченко пише до Бр. Залеського 10 лютого 1857 р.: «Отдохнувши от этой полной радости (у Залеського. *С. Є.*), я почти силой беру тебя из об'ятий твоей счастливой матери, и в одно прекрасное утро мы с тобою помолимся перед образом Божией Матери Остробрамской. Вильно так же дорого по воспоминаниям моему сердцу, как и твоему» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 403). У відомому вірші «У Вільні городі преславнім» Шевченко згадує «Остру Браму», а також і руйнування університету («от як на те не вбгаю в віршу цього слова»):

Тоді здоровий-прездоровий
Зробили з його лазарет,
А бакалярів розігнали
За те, що шапки не ламали
У Острій Брамі...

Шевченко Т.—Кобзарь, 1907, стор. 446—447). Та й мабуть увесь епізод, про який мова в згаданому вірші, взяв поет із віленських своїх спогадів, розробивши їх р. 1848-го на Кос- Аралі. *С. Є.*

Стор. 8, рядок 1. План подорожи з заслання у Шевченка не раз мінявся й мав кілька варіянтів. Перший: на Москву, потім смоленським або віленським шляхом у Рачкевичі до Бр. Залєського, далі на Вільно до Петербургу (лист до Залєського з 10 лютого 1857 р., «Твори», т. II, стор. 403). Другий—на Москву просто до Петербургу (там-же). Третій: під впливом листа од Кухаренка—через Чорноморію та Крим на Харків, Київ знов же до Залєського в Рачкевичі, а звідти на Вільно до Петербургу (журнал під 13 червня, лист до Кухаренка з 22 квітня, «Твори», т. II, стор. 405). Четвертий: «прочитавши твоє письмо,—писав Шевченко до М. Лазаревського 1 липня 1857 р.,—я перелицював свою дорогу в столицю: Чорноморію оставив до другого разу, а вдарив просто через Астрахань Волгою до Нижнього, а потім через Москву і до тебе, мій друже милий, мій єдиний» (Там же, стор. 411),—це власне збігається з другим варіянтом, тільки докладніше розроблено. Нарешті п'ятий—офіційний, якого так боявся Шевченко: «в хламиде поругания и с ранцем за плечами» в Уральск і Оренбург (журнал під 13 червня). Що-до маршруту свого, то Шевченко вагався ввесь час: «Ще ти питаєш,—писав він до М. Лазаревського 20 травня,—чи багато мені буде треба грошей на дорогу? Я і сам не знаю, і не знаю ще, як я поїду — чи на Оренбург, чи Волгою до Нижнього і на Москву, чи на Чорноморію» (Шевченко—Твори т. II, стор. 409). Як відомо з журналу (запис під 22 липня) комендант Новопетровського Іраклій Усков спершу був одмовився дати Шевченкові перепустку через Астрахань до Петербургу, бо не мав офіційного наказу про одставку поета, але 31 липня раптом змінив свою постанову й дав тую перепустку (запис під 5 серпня). З цього мало не вийшло було великої халепи для обох, бо потім виявилося, що Шевченкові як-раз і заборонено було спершу їхати до столиць. *С. Є.*

Стор. 8, рядок 5—6. Родина гр. Толстих вельми заважила в Шевченковому житті останніх років. Гр. Толстая, Анастасія Івановна, дочка незаможнього армійського капітана Іванова, виросла-виховалась у родині Ахвердових. Вона добре володіла французькою, німецькою та італійською мовами, майстерно грала на роялі, багато читала й тим поповняла свою освіту. Року 1838 вона одружилася з графом Ф. П. Толстим. Людина з чулою, лагідною вдачею та мистецькими нахилами, надзвичайно гостинна і товариська, гр. Толстая цілком була здатна,

щоб разом з своїм чоловіком утворити те, що звалося тоді салоном,— об'єднати гурток представників із ріжних паростів мистецтва. Гостинна господа Толстих була тихим пристановищем для освічених людей: кожної неділі збиралися у них люди мистецтва, письменства і науки. «Неділі» у Толстих були дуже популярні і багато про них теплих спогадів лишилось у сучасників. Де-які деталі з тих «неділь» знайдемо й на останніх сторінках Шевченкового журналу (напр., під 12 квітня, 18 травня).

Граф Федір Петрович Толстой (1783—1873), відомий медальєр і віце-президент Академії Мистецтв, був людиною надзвичайно і ріжноманітно талановитою. В усьому, за що він брався, він доходив вершків уміння, нагадуючи цим знаменитого Леонарда да-Вінчі. Бувши ще хлопцем, Толстой міг вже укоськувати диких гірських коней; коли потім між гвардійцями увійшло в моду вольтижування, він випередив у тому всіх своїх товаришів; у фехтуванні він дійшов був до такої досконалости, що міг битися з найкращими бойцями на рапірах; коли він надумав вчитися у вславленого в Пушкина балетника Дідло, то цей радив йому присвятити себе цій галузі мистецтва, велику пророкуючи будуччину. Наукову школу Толстой пройшов теж дуже добру. Спочатку його віддано було до Полоцького єзуїтського колегіуму, під руку відомого патера Грубера, людини всіма сторонами освіченої. Всі негативні риси і колегіуму, і самого патера Грубера на Толстому не відбилися, бо жив він у приватному помешканні, а в колегіумі тільки вчився. Грубер був і першим його вчителем у малярстві, до якого Толстой виявив надзвичайну кебету з раннього ще дитинства. На п'ятнадцятій весні віддано Толстого до Морського Кадетського корпусу, що мав на той час славу однієї з найкращих у Росії шкіл. Скінчивши там курса, Толстой не міг вийти на справжнього моряка через нахил до морської недуги й тому його випущено мичманом у весловий («гребной») флот, і це дало йому змогу жити в Петербурзі й задовольняти свою жадну до мистецтва й науки натуру. В науках Толстой виявляв такі здібності, що його охоче приймали під своє керування всі спеціялісти, з якими доводилося йому знайомитися: математики він вчився у Є. Н. Фуса, астрономії—в Ф. І. Шуберта, нумізматики—в Ф. І. Круга; працював він і у Ф. П. Аделунга, Парота, Клапрота й инших ученых; слухав прилюдних лекцій у проф. Германа, проф. Куторги та ин., зробився нарешті членом майже всіх літературних товариств, які тільки були тоді в Петербурзі.

Згаданий допіру Є. Н. Фус сприяв тому, що Толстой вийшов на художника. Побачивши раз, як він, орудуючи тільки ножиком та шпилькою, виліпив копію з камеї, математик порадив йому звернутися до Академії Мистецтв. Толстой послухав ради. Але чимало клопоту й прикрости довелося йому зазнати, таку кар'єру вибравши. Артистичний світ спершу поставився був до його вороже, як до аристократа, що хоче впертися до мистецтва; аристократична ж його родина бачила в тому

образу для свого роду, що Толстой, замість військової служби, зробився художником. Але все це він стерпів і переміг. Мистецькі утвори Толстого незабаром завоювали собі славу не тільки в Росії, але й за кордоном. Пруська Академія Мистецтв обрала його на дійсного свого члена, а Австрійська й Флорентійська—на почесного члена; з 1826 р. він беззмінний віце-президент Петербурзької Академії Мистецтв. Треба тут зазначити, що нема такої ділянки мистецтва, де-б не працював Толстой. Не кажучи вже про головну його спеціяльність—медальєрство, в якій він дав знамениті медальони на війну 1812 р. та барельефи на Одисею, він працював і в різбярстві, залишив безліч чудових малюнків аквареллю, малював і олійними фарбами, працював і в архитектурі, укладав навіть балети.

Взагалі була це така відголосна на всякий поступовий рух людина, що не тільки в мистецьких справах, але і в громадських він ішов на зустріч усякому доброму починанню. Поки він добачав у масонстві великі гуманні завдання—захоплювався цим рухом і був майстром у ложі «Избранного Михаила», першій російській ложі в Петербурзі. В цій саме ложі й виникла думка заснувати Товариство Ланкастерських шкіл у Росії, й дійсно «вільні каменярі» заснували зразково упорядковану таку школу. Приймав Толстой велику участь і в так званій «Зеленій Книзі»—таємному товаристві, заснованному на боротьбу громадськими заходами з усякими несправедливостями. Таким чулим на всяку громадську справу лишився Толстой до кінця свого віку. До всіх, хто стояв нижче за його, він завжди ставився просто, щиро, допомагаючи чим тільки міг; перед вищими він, людина політично уміркована, не гнув своєї шиї, не боявся говорити правду в вічі хоча б і самому цареві. Коли амністія на початку нового царювання була обминула Шевченка та наближався час нових амністій з приводу коронування Олександра II, Толстой почав клопотатися за поета-засланця перед президентом на той час Академії Мистецтв, вел. княгинею Маріею Миколаєвною, що доводилась новому цареві сестрою. Вона не зважилася взятись за таку справу, одмагаючись тим, що сам царь ніби викреслив з списків Шевченкове ім'я того разу. «Ну, так я сам, от своего имени подам прошение!»—сказал разгоряченный отец (так переказує цю справу його дочка, К. Юнге).—«Что с вами?—сказала великая княгиня,—я, сестра, не смею этого сделать, а вы...»—«А я подам».—«Да вы с ума сошли!»—воскликнула великая княгиня. Отец, несмотря ни на что, исполнил свое намерение» (Е. Ѳ. Юнге—Воспоминания, видання «Сфинкс», стор. 127—128). Про Ф. П. Толстого докладніше—див. у згаданих допіру «Воспоминаніях» Е. Юнге та ще власні його «Записки» в «Русской Старине» 1873 р. *Ол. Н.*

Стор. 8, рядок 6—7. Родина гр. Толстих, що про їх тут Шевченко пише: «они единственные виновники моего избавления, им и первый поклон»—справді велико прислужилася своїми захо-

До стор. 8

дами визволенню з неволі поета. Історія цих заходів уявляється нам тепер так.

Шевченко взагалі не набридав начальству своїми скаргами, каяттям та проханнями на волю. Після невдалої спроби р. 1850-го добути через ген. Дубельта дозвіл малювати, він замовк надовго і, засланий до Новопетровського, сціпивши зуби, мовчки ніс свою недолю. Влітку р. 1854 до Новопетровського прибула відома експедиція акад. Бера, і це мабуть була для Шевченка перша продуховина з того иншого світу, до якого він так бажав повернутися. Принаймні про одного з участників експедиції, Данилевського, Шевченко пише 9 жовтня до Бр. Залєського: «такое явление, как Д(анилевский) в нашей пустыне может вскружить и не мою голову. Он своим присутствием оживил во мне одиноком давно прожитые прекрасные дни» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 382). Очевидно, що при цих заїзжих інтелігентних людях і ставилися тоді та вироблялися плани, як визволити поета з неволі. Один з тих планів і був—клопотатися про визволення через Академію Мистецтв, власне через її віце-президента, відомого вже нам гр. Толстого, людину гуманну і на все добре чулу та відзивну. Треба думати, що Бер перший звернув увагу віце-президента Академії на жахливе становище на засланні талановитого художника. Розпочавши заходи про визволення Шевченка, Толстой доручив художникові Миколі Осипову сповістити про це поета: «начало уже сделано» (М. Чалый—Жизнь и произвед. Т. Шевченка, 88),—писав до Шевченка Осипов. Згодом ту ж таки звістку подала поетові і гр. Толстая, що відписала Шевченкові замість Осипова, якого не застав Шевченків лист у Петербурзі. Це й був початок безпосередніх зносин поета з родиною Толстих. Ось як Шевченко переказує свої вражіння од того початку в новому листі (20 травня 1855 р.) до того ж таки Осипова: «Я потерял было уже надежду получить от вас или об вас хоть какое-нибудь известие и, бог знает, чего уже я не передумал. Думал даже... (простите мне), что вы, и вы меня покинули на моей терновой дороге. Только, о радость неизреченная! на другой день праздника, т. е. 16 апреля, получаю страховое письмо от неизвестной мне особы. Пошли ей, господи, все блага и радости в жизни. Из письма узнал я о вашем превращении и, радость всем радостям, узнал я, что я не забыт, не покинут на волю меня карающей судьбы. Благороднейшее существо этот аноним. По милости его и у меня был праздник, как у людей. Нет, больше ни у кого такого светлого, прекрасного праздника не было, как у меня. Такие праздники даются только за долгие и тяжкие испытания» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 386). «Вам,—додає Шевченко на закінченні того ж таки листа,—известен благородный, великодушный аноним. Пишите ему, молите его не оставить моей просьбы... Прошу вас, пишите ей и благодарите за ее искреннее участие, за ее материнское теплое письмо» (Там же, стор. 388). Відомий, очевидно, був «аноним» і самому Шевченкові: «Я ожил, я воскрес!—одписує він самій гр. Толстій.—И остальные дни праздника я

провожу как бы в моем родном семействе между вас и Николая Осиповича, мои милые, мои добрые, мои великодушные друзья! Я так обрадован, так осчастливлен вашим ласковым приветом, что забываю гнетущее меня девятилетнее испытание... Прощайте, мой искренний, мой великодушный аноним. Не оставляйте меня и делайте, что вам укажет ваше доброе сердце и что может сделать, а чего нельзя—предоставим всемогущему человеколюбию!» (Там же, стор. 393). Коло того ж часу (12 квітня 1855 р.) Шевченко обертається з листом і безпосередно до гр. Толстого, як художник до художника, й прохає клопотатися про його долю («Шевченковський Збірник», т. I, 1924, стор. 126—127). Шевченко, видко, не був знайомий з Толстим, хоча той був між професорами Академії Мистецтв ще з 1842 р., бо в цьому листі поет не просто нагадує Толстому про себе, а посилається на конференц-секретаря Академії, Василя Григоровича, що «меня знал лично, как художника и как человека, и он засвидетельствует перед вами обо мне» (Там же, стор. 127).

Справа Шевченкова опинилася з того часу в добрих, надійних руках. Толсті уживають усіх заходів, щоб поліпшити долю поета, а «благородный аноним» своїми листами, як «родная сестра ваша» (Чалый М., стор. 89), підтримує нещасного вигнанця, додає йому надії, розважає словом потіхи, порадами. І що це не були самі слова, що Толсті не обмежилися формальною участю в клопотанні за долю засланого поета, а вложили в справу всю свою душу—показує, як зустріли в родині Толстих звістку про амністію для Шевченка. «Прошла коронація,—пише в своїх згадках дочка Толстих,—ответа не было. Волнение в нашем доме было большое,—все предсказывали самые ужасные последствия смелой выходки отца. Время тянулось, неизвестность все более томила, но я должна сказать к чести нашей семьи, что все внимание всех нас было обращено не на личные интересы, а только на то: будет или нет освобожден Шевченко? Наконец,—никогда не забуду я этого вечера,—ответ был получен! Бумага пришла часов в одиннадцать вечера; мы, дети, уже спали. Вдруг тетя будит нас. «Что такое?»—вскакиваем мы.—«Радость! радость! Одевайтесь скорее, идите в залу...» В одну минуту готовы, летим в залу, попадаем в об'ятия матери, в об'ятия Николая Осиповича, который подбрасывает нас на воздух... все в один голос кричат: «Освобожден! освобожден! Шевченко освобожден!» Суют нам какую-то бумагу... Отец притягивает нас к себе, лицо у него светлое и радостное... Раздается выстрел открываемой бутылки шампанского, и мы с сестрой, точно теперь только проснувшись, начинаем кричать от радости и кружиться по зале» (Е. Ө. Юнге—Воспоминанія, стор. 131). Шевченко глибоко відчував і цінив спочуття незнайомих оцих людей, а надто своєї «святой заступницы», як він звичайно взивав гр. Толстую в своїх листах і в журналі. «Друже мой благородный, лично незнаемый»!—одписував він Толстій на її повідомлення про близьку волю.—Сестро моя, богу милая, никогда мною не виденная! Чем воздам тебе, чем заплачу тебе за радость, за счастье, которым ты об'яла, восхитила мою

бедную тоскующую душу? Слезы! Слезы беспредельной благодарности приношу в твое возвышенное, благородное сердце»—і далі цілий немов би акафист на честь «святої заступниці» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 401). Отже легко зрозуміти, чому з «первым поклоном» до Толстих так поспішався Шевченко. «Сначала уплачивается долг, потом удовлетворяется голодная нужда, а на остатки покупается удовольствие. Так, по крайней мере, делают порядочные люди»,—мотивує Шевченко в журналі під 1 липня, перемагаючи своє велике бажання й спокусу їхати на Чорноморію до Кухаренка. Найпершим подякувати Толстим уважав він за свого роду «борг чести». *С. Є.*

Стор. 8, рядок 12 «Хламида поруганія»—розуміє тут Шевченко солдатський одяг, що для його справді був ознакою ганьби й пониження. *С. Є.*

Стор. 8, рядок 13. Уральськ—головне місто в колишній Уральській області на 71°12' півн. ш. і 51°22' східн. д., над р. Уралом; за часів Шевченка належав до Оренбурзського краю. Осаджено його десь на початку XVII під назвою Яїцького Городка, але по Пугачівському рухові перейменовано «для предания всего случившегося полному забвению». Мешканці, колишнє уральське козацтво, живуть переважно з рибальства на р. Уралі (Хорошхин М. П.—Уральская община. «Живописная Россія», т. VII, ч. II. СПБ. 1899). В Уральському стояв штаб «Оренбургского Линейного № 1 батальона», до якого й належав Шевченко (Косарев Е.—Извлеченіе изъ дѣлъ и памяти—в статті «Нѣсколько новыхъ матеріяловъ для біографіи Т. Г. Шевченка»,—«Кіевская Старина», 1893, II, стор. 249). *С. Є.*

Стор. 8, рядок 34. Арапчики—видко, місцева назва якоїсь монети, мабуть дрібнішої за карбованця («целкового»), хоча в такому розумінні не знайдемо цього слова ні в Даля («Толковый Словарь живого великорусскаго языка»), ні в академичному «Словарѣ русскаго языка». *С. Є.*

Стор. 9, рядок 1—12. Характеристика військового життя, вболівання до солдатів і огида до офіцерства—це звичайний мотив у щоденних записках Шевченка,—див. записи в червні 19, 20, 21, 27, 28 (історія з Кампіоні), в липні—8 (історія Скобелева), 29 (про Обеременка), в жовтні—4, в грудні—19 («отвратительное сословіе!») і т. и. Те-ж саме знайдемо і в Шевченкових листах, писаних із заслання. «Вчера,—пише поет до кн. Репниної 26 лютого 1848 р.,—я не мог кончить письма, потому что товарищи солдаты кончили ученье, начались рассказы, кого били, кого обещались бить; шум, крик, балалайка выгнали мене из казарм, я пошел на квартиру к офицеру (меня, спасибо им, все принимают как товарища); только расположился кончить письмо—и вообразите мою

муку: хуже казарм, а эти люди (да простит им бог) с большой претензіей на образованность и знание приличий» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 356). «Боже вас сохрани,—писав Шевченко до Осипова 20 травня 1855 р., подавши характеристику «кращого» з офіцерів,—и во сне увидеть такое нравственное безобразие человека. Геты, между которыми на берегах Дуная влачил остаток дней своих Овидій Назон...—были дикие варвары, но не пьяницы, а окружающие меня и то, и другое» (Там же, стор. 386). *С. Є.*

Стор. 9, рядок 14. Казак Луганский—псевдонім Даля, Володимира Івановича (1801—1872), узятий від Луганського заводу на Катеринославщині, де Даль народився. Автор відомого словника російської мови («Толковый Словарь живого великорусскаго языка»), Даль свого часу користувався чималою популярністю і як белетрист-етнограф. Сучасна критика до Даля-белетриста ставилася різно. Критики слов'янофили вихвалювали його по-над усяку міру (див. напр. далі оцінку Мельникова-Печерського). Белинський вагався: для його Даль то «забавний балагур» (Полн. собр. сочиненій, т. II, СПБ. 1900, стор. 74), то «живая статистика живого русского населения», а його твори—«перлы современной русской литературы» (Полн. собр. соч. т. X, СПБ 1914, стор. 466, 467). Для Герцена Даль був «одним из первых его (обличительного направления) бесстрашных застрельщиков» (Полн. собр. соч. и писем, т. IX, СПБ. 1919, стор. 96). Чернишевський дотепно висміяв і псевдо-народню манеру Даля, і брак у його творах усякого сенсу (Полн. собр. соч., т. VIII, СПБ. 1906, стор. 141—144). Та ж таки розбіжність була і в присудах про наукові праці Даля (див. Пыпин А.—Исторія русской этнографіи, т. I. СПБ. 1890, стор. 347 і далі).

З Шевченкової повісти «Художник» та з инших даних (Шевченко ілюстрував напр. збірник «Наши списанные съ натуры русскими» 1841 р., де брав участь і Даль) довідуємось, що Шевченко був з Далем знайомий ще до заслання, за часів Петербурзького життя. Шевченків приятель, художник Штернберг, разом з Далем виїздив до Оренбургу—це було на самому початку 40-х років. Шевченко називає Даля в згаданій повісті: «умный, добрый Даль». У листі до В. М. Лазаревського, з 20 грудня 1847 р., знаючи, що Даль близький до оренбурзького генерал-губернатора В. А. Перовського (він був секретарем у його брата, Л. А., товариша міністра «уделов») Шевченко прохає: «як побачитесь з В. І. Далем, то, поклонившися йому од мене, попросіть його, щоб він ублагав В. Перовського, щоб той визволив мене хоч із казарм (сиріч випросив мені позволеніе рисувать). Даль чоловік добрий, розумний і могущий; він добре знає, як тут ми пропадаємо, то тяжкий гріх йому буде (слово закреслено), як не схоче промовить за мене хоч одно слово» (Шевченко Т.—Твори, т. II. стор. 354). З 1849 р. до 1859 Даль був управителем удільної контори в Нижньому Новгороді. Шевченко, повертаючись з заслання й перебуваючи в

Нижньому, не раз бачився з Далем, але иншу вже думку мав про його. Виразно бачимо з Шевченкових записок (див. 12 листопаду, 16 та 18 грудня 1857 р. і 3 березня 1858 р.), що Даль і як письменник, і як людина чужий Шевченкові. Біограф Даля А. Черкас зазначає, що його твори спостережливі і не позбавлені гумору, а проте переняті духом народньо-романтичної сентиментальности, крізь яку иноді пробиваються симпатії кріпосника, прихильника суворої поміщицької влади «с испрaвительними мерами, необходимыми для блага глупого русского мужика». А коли пригадати ще антипатію Шевченкову до німців (див. П. Филипович—До студіювання Шевченка та його доби—в збірнику «Шевченко та його доба» т. I), то може й не здивує гострий вираз, подиктований почасти й особистим незадоволенням (Даль довго не передавав Шевченкові книги, надісланої від Аксакова): «сухой немец и большой руки дрянь» (запис у журналі під 3 березня).

Про Даля див.: Мельников-Печерский П.—В. И. Даль. Критико-біографическій очеркъ при Полн. собр. сочиненій Даля, изд. Вольфа. СПБ. 1897, т. I: Пыпин А.—Історія русской этнографіи, т. I, СПБ. 1890, стор. 340—355; Черкес А.—биография в «Русскомъ Біографическомъ Словарѣ», т. «Дабелов-Дядьковскій», СПБ. 1905.

«Солдатские досуги», що про них згадує тут Шевченко, написав Даль ще в 30-х роках XIX в. «Возник,—пише Мельников-Печерский,—в тридцатых годах вопрос о том, что читать грамотному русскому человеку низших слоев общества. Даль написал «Солдатские досуги» (пятьдесят два рассказа и несколько загадок). Эти «Досуги» не были похожи на искусственные в высшей степени, на каждом слове звучавшие фальшивой нотою, тогдашние рассказы генерала Скобелева (див. далі), знавшего фронтового солдата, но не ведавшего русского человека, и притом не имевшего ни малейшего образования, чем однако не стыдился хвастаться до цинизма. «Солдатские досуги» даже не похожи были и на позднейшие книжки для народного чтения, которые писались и пишутся неумелыми руками либо из-за одних денег, либо с предвзятыми намерениями... Впоследствии, уже в пятидесятых годах,... великий князь генерал-адмирал Константин Николаевич обратился к Далю с приглашением написать книжку для чтения матросов. Бывший мичман Черноморского флота, в 1851 году, написал «Матросские досуги», состоящие из ста одиннадцати статей. И доселе нет в нашей литературе ничего лучшего, ничего пригоднее для народного чтения, как «Солдатские и матросские досуги»..., написанные первейшим знатоком русского простонародного быта, Казаком Луганским. А между тем о них и помину нет» (Мельников П.—В. И. Даль. Критико-біограф. очеркъ. Полн. собр. сочиненій Даля, т. I, стор. XLV—XLVI). Оцінка явно перебільшена.

У Шевченка з «Солдатскими досугами» вийшло непорозуміння. Не читавши, як сам зазначає, цієї книги, Шевченко на підставі самого заголовку («заглавие ложное») думав, що Даль описує «фантастические

досуги» у солдат і іронично рекомендує «прославленному сочинителю» звернути краще увагу на «истинные досуги линейных, армейских и даже гвардейских офицеров». Тим часом у Даля маємо просто оповідання й популярні нариси для читання солдатам, не завжди навіть з військового побуту. *П. Ф.*

Стор. 9, рядок 29. Бажанов Микола Єфремович. Підпоручик. Плац-ад'ютант Новопетровського форта. З 25-го листопаду р. 1855-го наглядач Новопетровського військового «полугоспиталя». Приятель Шевченка. До нас дійшов один лист Бажанова до Шевченка,—писаний вже після заслання, він характеризує до певної міри обставини життя в Новопетровському та поетові стосунки з місцевими людьми. Подаємо його цілком, нічого не міняючи (оригінал у рукописному відділі Всенародньої Бібліотеки України).

Александровскій фортъ.
«8» Августа 1860 Года.

Здравствуйте

Много-уважаемой Тарасъ Григорьевичь!

Я полагаю Вы помните еще некоего Бажанова, съ которымъ жили довольно-мирно, бродили вмѣстѣ отъ не чего дѣлать по сáду или такъ наз: огороду; а иногда и спали послѣ сытнаго обѣда подъ не совсѣмъ тенистыми талниками. «Не правда-ли какъ было весело»? Да! Вить скоро сравняется 15 лѣтъ, какъ я провожу подобнаго рода жизнь, со всѣми ея прелестями и разнообразіемъ и, удивляюсь своему терпенію, что могъ столько время прожить въ такомъ захолустьѣ, какъ вообще всѣ укр: въ Киргискихъ степяхъ. Но наконецъ и у меня не достаетъ болѣе твердости переносить такую однообразно-ленивую жизнь! А что прикажите дѣлать?... Выѣхать изъ укрѣп: на службу во внутреннія Губерніи, нѣтъ возможности! потому, что меня никто незнаетъ изъ лицъ, которыя-бы приняли къ себѣ на службу, безъ особенной рекомендаціи. Вотъ, если-бы Вы Тарасъ Григорьевичь приняли на себя трудъ похлопотать чрезъ вашихъ знакомыхъ объ мѣстечкѣ, такъ себѣ незавиднымъ, какъ напр: въ военное училищѣ, или въ какой нибудь изъ губернскихъ Корпусовъ дожурнымъ Офицеромъ или куда нибудь лишь бы только имѣть средства содержать себя, болѣе или мѣніе прелично.

А что въ самомъ дѣлѣ Тарасъ Григорьевичь! Если это возможно, и моя прозьба не будетъ обременительна—въ такомъ разѣ позвольте попросить Васъ, изаходатайствовать мнѣ переводъ въ одну изъ выше означенныхъ должностей?

Если Вамъ Господь поможетъ, и переводъ мой состоится, то мнѣ кажется я готовъ буду отъ радости прыгнуть съ флагъ-штану. Вотъ до чего надоѣло Тарасъ Григорьевичь. Впрочемъ что вамъ говорить! Вы и такъ знаете хорошо все.—

Знакомыя Ваши по укр: всѣ здоровы, новостей никакихъ нѣтъ, да и что можетъ быть въ такомъ мѣстѣ, какъ нашъ фортъ.—

До свиданія Тарасъ Григорьевичь! Будьте здоровы, желаю Вамъ всего лучшаго,

Остаюсь Вамъ преданный

Н. Бажановъ.

Доля портрета, що малював з Бажанова на городі Шевченко, нам невідома (Новицький О.—Тарас Шевченко як маляр. Львів—Москва, 1914, стор. 46). *М. Н.*

Стор. 9, рядок 32. «Приятельница»—мабуть чи не А. Ускова, дружина коменданта в Новопетровському (див. далі). В запису 16 червня Шевченко згадує, що «на огороде или в саду летняя резиденция нашей комендантши, и все свободное время теперь я провожу в ея семействе». Роздратований тон («чорт принес приятельницу») пояснюється, видко, тим, що Шевченкові пребили працювати. Подібний тон у запису від 18 липня («выслушал из милых уст такую чепуху»..., «заплесневшие прокисшие сливки») безперечно стосується А. Ускової.

Згаданого в дальшому тексті (ряд. 37) «фаворита Молчалина А.» тепер розшифрувати неможливо. *С. Є.*

Стор. 9, рядок 41. Особу, що її тут означив Шевченко літерою Ч.—названо повним ім'ям у запису під 6 липня: це підпоручик Чарц. Історію, якої він зробився героєм і яку Шевченко зве водевілем «Свадебный подарок или недошитая кофта», докладно розказано в журналі,—див. записи під 16 і 17 червня, 6 і 11 липня. «Гнусное происшествие, не выходящее из круга обыкновенных происшествий в Новопетровском укреплении», «мерзость», як характеризує всеньку історію Шевченко. *С. Є.*

Стор. 9, рядок 44. Мостовський—поляк, артилерійський капітан, що певне завідував у Новопетровському господарською частиною (див. запис у журналі під 25 липня). Приятель Шевченка ще з Орської фортеці, до якого поет ставився з великою прихильністю й шанобою; він навіть пропонував був Шевченкові р. 1855-го жити разом з ним на одному помешканні, але Шевченко того не схотів, щоб не підводити офіцера на небезпеку за «фамильярное обращение с нижним чином» (запис під 28 липня). До прихильної характеристики Мостовського, яку знаходимо в журналі, можна додати ще оці рядки з листа Шевченкового до Бр. Залєського (1853 р.): «М(остовский) для меня теперь настоящий клад, это единственный человек, с которым я нараспашку, но о поэзии ни слова. Странно, человек тихий, добрый, благородный—безо всякого понятия о прекрасном! Неужели это доля всего военного сословия? Жалкая доля!» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 37; порівн. «Кіев. Ст.», 1889, II, 308).

Згадана трохи згодом «милейшая Миледи М.» (стор. 10, ряд. 23)—чи не дружина Мостовського. *С. Є.*

Стор. 11, рядок 21. Не названа тут на ймення «наша комендантша»—це Агата Омельяновна Ускова, дружина коменданта в Новопетровському Іраклія Олександровича Ускова. Родина Усковых—це один з найясніших промінів у житті нашого поета на засланні в Новопетровському; постаті, що на них повинен кожен біограф поета з увагою зупинитися.

Усков на коменданта до Новопетровського вийшов з ад'ютантів генерал-губернатора оренбурзького, відомого гр. В. Перовського. Це сталося в квітні 1853 року. Був він комендантом до 1865 р., коли форт у Новопетровському зовсім знищено, тоді пішов у відставку, жив у Саратові і в Москві, де р. 1882-го й помер. Дружина його, Агата Омельяновна, була ще жива при кінці 90-х років і О. Кониський покористувався від неї багатьома відомостями про перебування Шевченка в Новопетровському, пишучи відому свою «хроніку» життя поетового. Одна з згаданих у журналі дочок Ускова, Наталя («Наташенька»), надрукувала (в обробці Н. Зарянка) свої згадки про «своего лучшего друга детства, дядю Тараса Горича», як вона своєю дитячою мовою вимовляла замість Григорьевича («Кіевская Старина» 1889, II).

Усков уперше спізнався з Шевченком тоді, коли той між иншими солдатами Новопетровської залоги ставився на огляд перед новим комендантом. Спершу Шевченко, як свідчить сама Ускова, поставився був до коменданта неймовірливо, бо власне ніхто в Новопетровському не знав попервах, що за людина з Ускова, і його вважали за черствого формаліста. Засланий поет дуже добре з практики тямив дистанцію між комендантом та «рядовым», до того ж ще й з політичним минулим. Ба й сам обережний Усков спершу, не знаючи місцевих обставин, стерігся виявляти надто свою прихильність до засланця. Видимо, недавня оренбурзька історія, через яку прихильники Шевченкові багато зазнали прикрости, була ще свіжа в пам'яті. Ці натуральні цілком стосунки поміж комендантом та солдатом міняються потроху і згодом вирівнюються, як прибула до Новопетровського родина Ускова, дружина з двома малими дітьми.

Діти, мабуть, перші розтопили серце поета, бо він дуже любив дітей («я так люблю детей»—вираз у листі до Бр. Залєського; Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 371) і взагалі вважав це за ознаку «не зовсім лихого чоловіка». Ускова, що чула про засланця ще в Оренбурзі, також поставилася до його привітно й тепло і певне зуміла стопити лід обопільного напруження офіційних стосунків поміж своїм чоловіком та Шевченком. Тим більше, що Шевченко з першої знайомости зробив на молоду жінку гарне враження. «Його розумне високе чоло,—писала вона 40 літ по тому до Кониського,—велика лисина, добродушне чесне лице, ясний ласкавий погляд надавали йому поважання і надили до себе. Рухи його були поважні; голос м'який, симпатичний; говорив він виразно, плавно, чисто. Кожне слово його було продумане, тепле, віяло воно розумом» (Кониський О.—Т. Шевченко-Грушівський,т. II, стор. 105—106). Ускови

До стор. 11

запросили поета приходити до них обідати й вечеряти, і коли минулася перша хвиля обопільного розпізнавання, Шевченко зробившись у господі в Ускових своєю людиною—бавився з дітьми, розмовляв і читав у голос з господарями, з Усковим разом працював у новому тоді ділі, фотографуванні. Усков, скільки міг, попільжив засланцеві його тяжку службу і взагалі трохи поліпшив його становище. Як щирий друг цілої родини, Шевченко глибоко переживав і всі родинні пригоди Ускових. Ось як озвався він на смерть свого улюбленця, сина Ускових, у листі до Козачковського, що сповіщив поета про свою родинну втрату,—до речи сказати, це й перша у Шевченка згадка про Ускових: «Недавно прибывший к нам комендант привез с собою жену и одно дитя по третьему году. Я полюбил это прекрасное дитя, а оно, бедное, так привязалось ко мне, что, бы(ва)ло, и во сне звало к себе лысого дядю. (Я теперь совершенно лысый и сивый). И что же? Оно, бедное, захворало, долго томилося и умерло. Мне жаль моего маленького друга; я тоскую; я иногда приношу цветы на его раннюю могилу и плачу; я—чужой ему... А что делает отец его и особенно мать? Бедная, горестная мать, утратившая своего первенца!» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 374).

Можливо, що це родинне горе ще більше злютувало жаждущого теплої родинної атмосфери поета-солдата з родиною його коменданта. Почуття його до Ускової пішло навіть далі від просто інтимної приязни. Шевченко, що давно не стрівав у цій пустині хорошої інтелігентної жінки, закохався. Натяк на це стріваємо вперше в листі до звичайного Шевченкового конфідента, Бр. Залеського. «Агата..., — писав поет 9 жовтня 1854 р.—эта прекраснейшая женщина для меня истинная благодать божия. Это одно, единственное существо, с которым я увлекаюсь иногда даже до поэзии. Следовательно, я более или менее счастлив; можно сказать, что я совершенно счастлив; да и можно ли быть иначе в присутствии высоконравственной и физически прекрасной женщины?.. Не правда ли, ни одно письмо мое к тебе не оканчивалось так отрадно, как это?»—додає Шевченко (Там же, стор. 383). «Какое чудное, дивное создание непорочная женщина!—знов вертається, і вже отвертіше, до любої теми Шевченко в листі, писаному до Залеського ж таки за кілька місяців.—Это самый блестящий перл в венце создания. Если бы не это одно единственное, родственное моему сердце, я не знал бы что с собою делать. Я полюбил ее возвышенно, чисто, всем моим сердцем и всей благодарной моей любовью. Не допускай, друже мой, и тени чего-либо порочного в непорочной моей любви» (Там же, стор. 384).

Роман цей, певна річ, мусів кінчитися нещасливо: йому не було куди розгортатись. Почалися розчарування. Життя в «маленькому гарнизоні» з його брудом, плітками, підглядуванням постачало на цеє може занадто багато матеріялу, часами дрібного, але в своїй дрібязковості дуже дошкульного. Сповіщаючи 10 квітня 1856 р. Бр. Залеського про одну службову невдачу, що тяжко приголомшила була Шевченка, він додає з розпачем: «А моя нравственная, моя единственная опора—

и та в настоящее время пошатнулась и вдруг сделалась пустой и безжизненной; картежница, больше ничего! или это мне кажется так, или оно в самом деле так есть. Я так ошеломлен этою неудачею, что едва различаю черное от белого» (Там же, стор. 395). І це не було тільки хвилинне розчарування. Його Шевченко широко розгорнув і мотивував у одному епізоді з написаної того ж часу виразно автобіографичної повісти «Художник».

«Недавно со мною вот что случилось,—читаємо тут.—Далеко, очень далеко от порядочного или цивилизованного общества, в захолустьи, почти необитаемом, досталось мне прозябать довольно не короткое время, и в это самое захолустье залетела, только не случайно, светская красавица; такою, по крайней мере, она впоследствии сама себя называла. Вот я знакомлюсь; а я, нужно вам заметить, на знакомства не очень туг. Знакомлюсь, наблюдаю новую знакомку - красавицу и—о чудо из чудес!—Ни тени сходства с прежде виденными мною красавицами. Не одичал ли я в этой пустыне? думаю себе. Нет, во всех отношениях прекрасная женщина: и умная, и скромная, и даже начитанная и, что называется, ни тени кокетства. Мне совестно самому стало за свою наблюдательность, и я всякую недоверчивость в сторону и делаюсь не то, что поклонником,—это ремесло мне не далось,—а делаюсь добрым, искренним приятелем. Не знаю, за что, но и я ей понравился, и мы сделались почти друзьями. Я не навосхищаюсь моим открытием, так даже, что в старом сердце пошевелилось нечто большее обыкновенной простой привязанности, и чуть-чуть было не сыграл роль водевильного старого дурака. Случай спас, и самый обыкновенный случай. Однажды по утру—я был принят ими в доме, как свой, так что они меня часто на утренний чай приглашали,—так однажды по утру я заметил у нее над самым затылком в мелкие косички заплетенные волосы. Мне это открытие не понравилось. Я прежде думал, что у нее естественно завиваются волосы на затылке, а это вот что! И это-то самое открытие остановило меня в признании в любви. Я снова стал простым добрым приятелем. Почти ежедневно разговаривая о литературе, музыке и прочих искусствах с образованной женщиной, совестно же сплетничать. В этих разговорах я заметил, и то уже на другой год, что она весьма поверхностна и о прекрасном в искусстве или в природе говорит довольно равнодушно. Это немного поколебало мою веру. Далее, нет на свете на немецком и русском языке такой книги, которой бы она не читала, и ни одной не помнит. Я спросил причину. Она сослалась на какую-то женскую болезнь, которая отбила у нее память еще в девицах. Я простодушно поверил. Только замечаю, какие-нибудь пошленькие стишки, читанные ею еще в девицах, она и теперь читает наизусть. После этого мне стало совестно говорить с ней о литературе, а после этого вскоре я заметил, что у них ни одной книжки в доме, кроме памятной на текущий год. По вечерам зимою они играли в карты, если собиралась партия; но это, думал я, из приличия, а того и не замечал, что она была ужасно не

в духе, ежели ей не удавалось составить партию: у ней сейчас же начинала страшно голова болеть. Ежели партия собиралась у мужа, то она, как ни в чем не бывало, садилась около стола и смотрела в карты игроков, как бы в свои собственные, и это милое занятие продолжалось уже далеко за полночь. Я, как только начиналась эта бездушная сцена, сейчас же выходил на улицу. Отвратительно видеть молодую, прекрасную женщину за таким безчувственным занятием. Я тогда совершенно разочаровался, и она казалась мне просто полипом или, вернее, настоящей привиллегированной красавицей» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и разсказы, писанные на русскомъ языкѣ, стор. 353—354).

Звичайно, не важко помітити, що дійсні причини розчарування були не тільки в цій фактично мабуть правдиво, хоч і не дуже майстерно, розказаній історії. Дрібниці, які почав помічати занадто пізно знервований закоханець, тільки підготовували те незадоволення, роздрочення, яке неминуче мусіло прийти, як наслідок любови без будучности, без надії. Перебільшення тут очевидне, хоча й таке природне. Поет несправедливий тут до жінки, яку сам же ідеалізував був над міру, а потім—хай навіть у белетристичній спробі тільки—скинув з високостів, як «деревяную куклу, на которую я впоследствии не мог смотреть без отвращения». Гарнизонна дійсність була мабуть і простіша, і далеко тверезіша. Ось як поясняє причину деякої остуди в їхніх з Шевченком стосунках сама Ускова. «Я,—писала вона до Шевченкового біографа,—рада була ходити з Шевченком; він умів на могильних пам'ятниках Киргизів розбирати, що визначає та чи инша річ, зброя, чи струмент, який зроблений на пам'ятнику. З них Шевченко розумів, чим той чи инший померший займався за життя, коло чого працював. Та й взагалі під час прогульок у Шевченка, як у людини освіченої, ніколи не бракувало теми за-для цікавої бесіди. Завжди було він здіймає бесіду геть далеку від дрібних інтересів щоденного, занадто дрібного життя новопетровської людности. Таким чином прогульки наші тяглися довгий час, аж доки я не довідалася, що про ті невинні прогульки наші починають клепати недобрі речі. Раз якось прийшов до нас лікар Никольський і розповів мені, ніби жартуючи, що Шевченко закоханий у мене, і коли я бажаю, дак він покаже мені те місце, де Шевченко або стоїть або ходить, дожидаючи, доки я не вийду на прогульку, і в яку сторону я піду, туди невідмінно піде і Шевченко. Мені зробилося з того так прикро, що я перестала ходити на прогульку з Шевченком. Він вельми тому дивувався, але я ніколи не висловила йому дійсної причини»(Кониський О.—Т. Шевченко - Грушівський, т. II, стор. 125—126). Дійсна причина отже лежала в иншій площині: поет не знайшов відгуку на своє почуття, хоча, звичайно, і дрібні вади також давалися в знаки і остуджували гаряче почуття Шевченкове. «А знаешь-ли,—писав він до Бр. ж таки Залєського десь при кінці 1856 р.,—что у нас вышла маленькая контра? А(гата) имела неосторожность попрекнуть меня своими благодеяниями,

и я отряхнул прах от ног моих и повторяю слова великого флорентинского изгнанника:

Горек хлеб подаяния
И жестоки ступени чужого крыльца [1]).

Происшествие неприятное, но я теперь себя чувствую гораздо спокойнее и свободнее, нежели под покровительством, в сущности, добрых людей» (Шевченко Т.—Твори, II, стор. 399). Роман, очевидно, вже минувся і оцінку людям і подіям поет робить спокійнішу і тому правдивішу, ніж ота, що в белетристичному одягу.

Проте, не вважаючи на звичайні в житті «маленькі контри», все ж стосунки у Шевченка з родиною Ускових лишилися добрі, сердечні і теплі до самого від'їзду поета з Новопетровського: «Ираклій Александрович (щоб його лихо не знало) великий мені приятель»—читаємо в Шевченковому листі до М. Лазаревського перед самісеньким від'їздом з Новопетровського (Там же, стор. 411). Та й потім добрі згадки не завмерли, як бачимо з листування поета з колишнім його комендантом. Шевченко поважав Ираклія Олександровича, шанував Агату Омельяновну, любив їхніх дітей, як своїх «великих друзей», и «все свободное время», як зазначено і в журналі, опроводжав у цьому родинному крузі, вважаючи його за «единственный мой отдых и рассеяние в этом отвратительном захолустье». На сторінках Шевченкового журналу знайдемо чимало тому ілюстрацій (див. записи під 21, 28 червня, 6 липня та ин.), аж поки, кажучи словами останнього листа поетового до все того ж Бр. Залєського, «добрый Ираклій дал мне от себя пропуск прямо в Петербург» і поет вирушив з того «отвратительного захолустья» на завжди. *С. Є.*

Стор. 11, ряд. 35—36. «... И видит бога на земле, как говорит поэт». Шевченко, певно, цитує тут відомого Лермонтовського вірша «Когда волнуется желтеющая нива». Цитата не точна, з пам'яти, як це траплялось не раз у Шевченка,—у Лермонтова читаємо:

...И счастье я могу постигнуть на земле
И в небесах я вижу бога.

Настрій побожного споглядання за красою природи, переданий у Лермонтовської поезії, був близький Шевченкові—про це свідчить і наведений у журналі запис під 17 червня, і таке, наприклад, місце з повісти «Художник»: «бывают и в природе такие чудные явления, перед которыми поэт-художник падает ниц и только благодарит творца за сладкие, душу чарующие мгновения» (Шевченко Т. — Поэмы... стор. 261).

[1]) Цю саму цитату, в трохи иншій тільки редакції, і поруч з ім'ям Бр. Залєського бачимо у власноручному поетовому рукописі „Художника" (власність тепер Української Академії Наук), саме на тій сторонці, де подано вже наведену історію з розвінчанною „светскою красавицею" (див. С. Єфремов—Спадщина Кобзаря Дармограя. „Україна" 1925 р. кн. 1—2, стор 21—22). Ця дрібненька, ніби випадкова деталь виразно підкреслює автобіографичний тієї історії зміст.

До стор. 11

З Шевченка великий був прихильник поезії Лермонтова. 20 грудня 1847 р. він писав із заслання до В. М. Лазаревського: «Пришліть ради поезії святої Лермонтова хоч один том; велику-превелику радість пришлете з ним» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 354). 1-го лютого 1848 р. Шевченко пише до А. І. Лизогуба: «чи не найдете в Одесі сочинений Лермонтова і Кольцова, пришліть поезії святої ради» (Там же, стор. 355). 1850 року в Оренбурзі у Шевченка під час трусу було одібрано чимало книжок, серед них були й дві книжки творів Лермонтова. М. Микешин у спогадах про Шевченка зазначає, що в день смерти поета серед книжок на його столі лежали твори Лермонтова (Проф. Таранушенко—Лермонтовські мотиви в «Кобзарі» Шевченка. «Науковий Збірник», Харьків, 1924, стор. 141).

У журналі поета зустрінемо ще скільна згадок про Лермонтова. 20 липня 1857 р. Шевченко цитує переклад Лермонтова з Гете «Горные вершины...»—«глубоко-поэтические стихи»; 28-го липня—описуючи місячну ніч, Шевченко зазначає, що вона гармоніювала з віршами Лермонтова, «которые я невольно прочитал несколько раз, как лучшую молитву Создателю этой невыразимой гармонии в своем безконечном мирздании». Далі наведено перші чотирі рядки з поезії «Выхожу один я на дорогу». 20-го вересня Шевченко, жартома вживає Лермонтовського виразу: «Тучки небесные, вечные странницы» (у Лермонтова—«странники») пустили из себя такую мерзость, что я укрылся в капитанскую светелку». Всі оці данні свідчать, що серед улюблених у Шевченка поезій Лермонтова були як-раз не найтиповіші бунтарські, «демоничні» поезії автора «Мцирі», а твори, перейняті споглядальністю і спокоєм. Лермонтов, як до певної міри й Шевченко, мав дві вдачі, що про них слідом за біографами та дослідниками, писав Валерій Брюсов:

Ты нам казался сумрачным и властным
Безумной вспышкой непреклонных сил;
Но ты мечтал об ангельски прекрасном,
Ты демонски-мятежное любил!
Ты никогда не мог быть безучастным,
От гимнов ты к проклятиям спешил.

Безперечно, Шевченко знав і цінив і громадянські та бунтарські поезії Лермонтова. З спогадів І. А. («Русское Богатство», 1901, кн. II, с. 64) дізнаємось, що Шевченко захоплювався поезією «Умирающий Гладиатор». Автор «Кобзаря» зазнав хоч і не дуже помітного, але безперечного впливу од Лермонтова—так окремих поезій («Пророк» та инші), як і де-яких характерних образів (напр., про героя «Тризны» Шевченко говорить: «он хохотал, как демон лютый»). Про Лермонтовські впливи на Шевченка писали ак. М. Петров, ак. М. Сумцов; переглянув це питання проф. С. Таранушенко в згаданій статті «Лермонтовські мотиви в «Кобзарі» Шевченка» («Науковий Збірник Харківської науково-дослідчої катедри Історії України», в. І, 1924), але не спинився на російських поемах Шевченкових, де помітний також лермонтовський вплив (див. П. Фили-

пович.—Шевченко і романтизм. «Записки Іст.-філ. Відділу УАН, кн. IV: А. В. Багрий—Шевченко в литературной обстановке. Баку, 1925).

П. Ф.

Стор. 11, рядок 39. «Не могу ни за что приняться». Як цей настрій тоскного дожидання глибоко був охопив Шевченка напередодні волі, найкраще показують його листи до приятелів із того часу. «А нудьга, нудьга!—писав він до М. Лазаревського 22 квітня 1857 року.—Я ще зроду такої нудоти не куштував. Ні до чого руки не лежать, а в голові така нехворощ, що й ради не дам. Читаю по одному листочку в день біографію Гоголя, читаю та й боюся: може й по листочку не стане, поки-то прийде той одпуск» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 407). «Чего я дожидал с судорожным замиранием сердца,—одписує Шевченко до Бр. Залєського 10 травня, діждавшись пошти,—того не привезла (почта)... Ожидание, как и всякое ожидание, самое несносное чувство. Не говоря уже о разумном каком занятии, я даже романа читать не могу» (Там же, стор. 408). «За що не візьмуся, із рук випадає,—читаємо в новому листі до М. Лазаревського з 20 травня.—Серце якось лихорадочно б'ється» (Там же, 409). «І чорт його знає, коли воно буде—те прокляте офіціяльне» (повідомлення)?—вириваєтьсяу його в листі до Я. Кухаренка з 3 червня (Там же, стор. 410). І так—у кожному листі з того часу.

С. Є.

Стор. 11, рядок 41. «Под моею любимою вербою»—ця верба не раз нам стрінеться на сторінках журналу під усякими приголубливими назвами: «фаворитка-верба» (11 і 12 липня), «заветная верба» (13 і 15 липня) і ин. Історію цієї «фаворитки» розповів сам Шевченко в листі до М. Осипова з 20 травня 1855 р. «Вот вам один эпизод и, заметьте, отраднейший. В 1850 году, когда меня препровождали из Орской крепости в Новопетровское укрепление (это было в октябре месяце), в Гурьеве - городке я на улице поднял свежую вербовую палку и привез ее в укрепление и на гарнизонном огороде воткнул ее в землю, да и позабыл про нее; весною уже огородник напомнил мне, сказавши, что моя палка растет. Она, действительно, ростки пустила; я ну ее поливать, а она расти, и в настоящее время она будет вершков шесть толщины в диаметре и, по крайней мере, сажени три вышины, молодая и роскошная; правда, я на нее и воды не мало вылил, зато теперь в свободное время и с позволения фельдфебеля жуирую себе в ее густой тени. Нынешнее лето думаю нарисовать ее, разумеется, втихомолку. Она уже так толста и высока, что под карандашом Калама мог бы выйти из нее прекраснейший этюд. Вот вам один единственный отрадный эпизод из моей монотонной, безотрадной жизни» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 387). Кругом цієї верби комендант Усков, за допомогою, як думають, Шевченка, насадив був спершу кілька верб (там же, стор. 381), а потім і цілий сад, що зберігся і по сей день. Р. 1899-го той сад бачив К. Оберучев і знайшов

у йому «две толстые старые вербы. Быть может, одна из них есть посаженная Шевченком палка» (Оберучев К.—Къ біографіи Т. Г. Шевченка. «Кіевская Старина», 1900, II, стор. 161). *С. Є.*

Стор. 11, рядок 44.—7 квітня Шевченко дістав листа од М. Лазаревського з 17 січня: «Як-раз 7 апреля,—одписував він,—прийшла до нас почта і привезла твою дорогую посилку і твоє радоснее письмо от 17 генваря» (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 406). У тому листі Лазаревський, згадавши про повість «Матрос» та листи ніби від Дармограя, себто від самого ж таки Шевченка, пише, діждавшись «окончательного результата о Дармограе»: «Нехай молиться богу і дякує царю і добрим людям: о увольнении его в отставку уже последовало разрешение царя и сообщено об этом воен. министру для исполнения; но відтіля чутки ще нема. Тепер, слава богу, не до «Матроса»; тепер нужно думать да гадать, как вибратись відтіля. Уже толковали, что на выезд нужны деньги и, я думаю, хоть немного—скоро будет. Все думают, что гораздо лучше приехать сюда (себто, до Петербургу. *С. Є.*), а не додому (себто, на Україну. *С. Є.*), если только позволят это. Тут есть добрые знакомые, при помощи которых можно устроить фотографич. и дагеротип. станок и иметь кусок хлеба на всю жизнь. Если это ему не понравится, то можно найти 20 других предметов к жизни. И там, в Малороссии, він не загине, да тут все-таки лучше. Так думают твои знакомые, которые тебе от души желают добра» (Письма М. М. Лазаревскаго къ Т. Г. Шевченку. «Кіевская Старина», 1901, II, 285). «Удався ж мені сьогоднішній (sic!) великдень!—одписує на це Шевченко 22 квітня,—такого святого, радісного великодня у мене ще й зроду не було... Я трохи не одурів, прочитавши його (листа): та ще як закурив твою сигару (я десять літ не курив сигари), то як закурив твою гаванну, то так мені, друже мій єдиний, запахло волею, що я заплакав, як тая дитина. От що ти наробив з моїми старими очима!» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 406). Легко зрозуміти, що зробив з поетом отой лист Лазаревського з першою цілком реальною звісткою про визволення та з реальним таки ж і планом життя по визволенні. Справді — волею запахло... Звідси й те «томительное состояние», що про його згадує на цьому в журналі місці Шевченко. *С. Є.*

Стор. 12, рядок 2. Куліш Пантелеймон Олександрович (Панько Олелькович), знаменитий український письменник, народився 27 липня 1819 р. в м. Воронежі, на Чернігівщині, походив з старого козацького роду. Вчився у гімназії в Новгороді-Сіверському, в Київському університеті, де заприятелював був з Максимовичем і під впливом українського письменства захопився й сам українською ідеєю. 1840 р. в збірнику Максимовича «Кіевлянинъ» з'являються перші його друковані твори—пів-етнографичного змісту. Як перше гімназії, так і університету Куліш не скінчив, бо мусів заробляти на хліб учителюванням (у Луцькому, в Київі, в Рівно-

му, далі знов у Київі). Проживаючи в Київі, познайомився й здружився Куліш із Шевченком, Костомаровим та всим гуртком, відомим опісля з справи Кирило-Методієвського Брацтва; вже тоді він частіше почав виступати і в літературі (роман «Михайло Чарнышенко», поема «Україна» 1843 р. та ин.) та збирати етнографичний матеріял, що опісля подав у книзі «Записки о Южной Руси» (два томи, 1856—1857). 1845 р. Куліш дістав заходами свого великого приятеля, ректора Петербурзького університету Плетнева, в Петербурзі посаду навчителя гімназії та лектора в університеті й почав готуватись до професури. Ці плани на порозі наукової подорожі за кордон, по одружінні з Ол. Білозерською (Ганна Барвінок) в 1847 р., перебив арешт і процес Кирило-Методієвського Брацтва,—замісць наукового командирування за кордон опинився Куліш за ґратами, а потім у Тулі на засланні з забороною писати. Тут, серед тяжкої самотини, вибуло подружжя Кулішів аж три роки, і тільки 1850 р. дозволено Кулішеві повернутись до Петербургу, але заборону писати не знято, і він мусів свої твори по журналах друкувати анонімно або під криптонімами (найчастіше «Николай М.», — головніші твори: «Опытъ біографіи Н. В. Гоголя», СПБ. 1854; «Записки о жизни Н. В. Гоголя», СПБ. 1856; повісті в «Современнику» й ин.). Тільки 1856 р. вільно стало Кулішеві друкувати під своїм ім'ям, і він розгортає навдивовижу енергійну літературну та видавничу діяльність: згадані вже «Записки о Южной Руси», «Чорна Рада» (СПБ. 1857), а також твори Марка Вовчка, Квітки, Гречулевича, збірник «Хата», то-що. В «Основі», що виходила 1861 — 1862 р.р., Куліш займає, можна сказати, чільне місце, містячи тут поезії, оповідання, критичні й публіцистичні праці, історичні розвідки, рецензії. По упадку «Основи» й розгромі українства Куліш якийсь час перебуває у себе на хуторі під Борзною, посилаючи свої твори до галицьких виданнів, а з р. 1864-го їде на службу до Царства Польського, директором духовних справ у Варшаві. Доноси галицьких москвофилів, що бачили в йому свого непримиренного ворога, примусили його р. 1868-го податися в одставку. Куліш перебирається спершу за кордон, береться там до перекладу на українську мову біблії, а р. 1871-го повертається знов на хутір, де працює над «Исторіею возсоединенія Руси». Перші томи цієї праці, що вийшли р. 1874-го, зробили вражіння несподівано розірваної бомби своїми нападками на козацтво, а надто кількома грубіянськими вихватками на адресу покійних вже Шевченка й Максимовича та живих іще тоді Костомарова, Мордовця й инших. Куліш з того часу тратить своє становище духового привідці українства, і то стає цілком осторонь од громадського руху, то знов пробує виступити на громадську арену (побут його в Галичині р. 1881—1883 і «Крашанка Русинам і Полякам на великдень», 1882); так само вагається і в своїх літературних та історичних поглядах. Після 1883 р. Куліш жив анахоретом на хуторі, працюючи над новим перекладом біблії, творів Шекспіра, Байрона, а також власними творами. Помер 2 лютого 1897 р., лишивши величезну по собі літературну спадщину.

Загальна література про Куліша чималенька. Головніше: Маковей О.—Панько О. Куліш, «Л.-Н. Вістник», 1900 р. і окроме; Шенрок В.—П. А. Кулишъ. «Кіевская Старина», 1901, і окроме; Гринченко Б.—П. А. Кулишъ, Чернігів, 1899; Дорошенко Д.—П. О. Куліш, Київ. 1918; Дорошенко Д.—Пантелеймон Куліш, Київ-Ляйпціг, 1923; Єфремов С. — Без синтезу, «Записки Істор.-Філолог. Відділу Всеукр. Академії Наук», т. IV. Бібліографію писаннів Куліша подав А. Балика,—див. «Дубове листя», альманах на згадку про Куліша (Київ, 1903), там же таки й реєстр його псевдонімів. Твори Куліша видала львівська «Просвіта» в 6-ох томах (1908 — 1910); київське видання «Сочиненій и писемъ П. А. Кулиша» під ред. Ів. Каманина (1908—1910) спинилось на 5-му томі, хоч мало обняти в 20-х томах мало не всеньку літературну спадщину Кулішеву (опріч перекладів).

Стосунки між Шевченком та Кулішем, цими двома найбільшими постатями українського руху часів свого роду Sturm-und-Drang-Period'у, займуть напевне найцікавіші сторінки в біографіях обох письменників. Тільки останніми часами з'являтись починають спроби що-до перегляду фактичного до цих стосунків матеріялу (Грушевський Ол.—Шевченко і Куліш. «Шевченківський Збірник», т. I, Петербург, 1914; Петров В.—Куліш і Шевченко. Збірник «Шевченко та його доба», т. I; Петров В.—Шевченко, Куліш, В. Білозерський—їх перші стрічі. «Україна», 1925, кн. 1—2; Могилянський М.—Куліш і Шевченко «Кулішівський Збірник», Київ, 1926). До того ж тільки біографи обох письменників (з одного боку Чалий і Конисський, з другого—Маковей та Шенрок) спинялися епізодично на окремих моментах отих стосунків, маючи до того ж, як до Куліша, подекуди апологетичні завдання.

Про початок своєї знайомости обидва письменники не в одно говорять. Шевченко в своїх свідченнях у «III Отделении» помилково кладе його на р. 1842: «с Кулешем я познакомился в Киеве, в 1842 г., весной, во время отлучки моей из Академии» («Збірник пам'яти Тараса Шевченка (1814—1914)». Київ, 1915, стор. 165); тим часом перша Шевченкова мандрівка з Академії на Україну була не 1842-го, а 1843-го р. Куліш же початок своєї знайомости з Шевченком означає взагалі невиразно, і це дало декому привід одсунути той момент до р. 1845-го, а попереду він ніби-то «ніколи не бачив його (Шевченка) і намальованого» (див. «Жизнь Куліша» в «Правді», 1868 р., стор. 285; порівн. «Воспоминанія о Костомаровѣ» в «Нови» 1885, т. IV, № 13, стор. 64). Це неоднакове свідчення можна погодити або тим, що перша зустріч обох письменників була занадто коротка й не лишила сліду в душі у Куліша (так гадає Конисський), або ж тим, що Куліш просто помилився, визначаючи ніби рік 1845 замість 1843-го, як помилився й Шевченко, згадуючи про р.1842-й. В. Петров у своїй спеціяльній праці досить аргументовано кладе зазнайомлення Шевченка з Кулішем на початок літа 1843 р. («Україна», 1925, кн. 1—2, стор. 44—46). Так чи инакше, а Шевченко і Куліш одразу один одним зацікавилися, бо ж інтереси в їх були спільні, хоча вдачі

й нахили цілком різні. Дуже добре помітив був ту різнацію, хоч і не зовсім об'єктивно схарактеризував її, сам Куліш. Списавши першу зустріч свою з Шевченком, він додає: «Тільки Куліш не зовсім уподобав Шевченка за його цинизм (sic!); зносив його норови ради його таланту. А Шевченкові знов не здалась до смаку та аристократичність Кулішева, що про неї ми вже натякнули» («Правда», 1868 р., стор. 285). Видимо, коректному, розважному, уміркованому й статечному, з мріями про аристократичну свою вдачу Кулішеві кипуча безпосередність та непоміркованість молодого Шевченка з його життям художника-богеми здалася тим «цинизмом», якого не міг ніколи стерпіти Куліш; обидва письменники, зійшовшися близько інтересами, разом з тим певне завжди почували між собою якусь дистанцію, якийсь холодок, що повівав між їми. Вічна це історія: геніяльний «гуляка праздный»—Моцарт і тільки талановитий, хоч і статечний, Сальєрі... «Можна сказати,—пояснює свій про Шевченка присуд Куліш,—що це зійшовся низовий курінник, січовик, із городовим козаком-кармазинником. А були справді вони представителі двох половин козащини. Шевченко репрезентував собою правобережну козащину, що після Андрусівського договору зосталась без старшини і опинилась під Лядською кормигою, що втікала на Січ, а з Січі верталась в панські добра гайдамаками, що останніми часами вигубила вісімнадцять тисяч жидови і шляхти одним нападом в Умані і до посліду днів жадала одного—розтоптати панство панськими ж закаблуками. Куліш походить з того козацтва, що радувáло з царськими боярами, спорудило цареві Петру «Малороссійську коллегію», помагало цариці Катерині писати «Наказ» і завести на Вкраїні училища замісць старих бурс. Один учивсь історії просто від гайдамацьких ватажків, читав її з ураженого серця козацького, що рвалось і томилось у підданстві в козацького ворога Ляха; другий дорозумувавсь української бувальщини від такого коліна, що з предку - віку не знало панщини, що стояло колись на узгряниччі поруч із лицарями Лянцкоронськими..., а потім волею пішло обороняти Московщину. Глибиня чуття своєї народности була в обох їх однакова, тільки в Шевченка кров буяла без упину; Куліш уже й тоді шукав рівноваги серця і розуму, рівноваги х о ч у і м у ш у» (Там же, стор. 286). Куліш хотів, очевидно, дати антитезу поміж порывчастою, трохи може анархичною, бунтарською вдачею Шевченка і власними «господарніми», як потім він любив казати, державницько-культурними нахилами—і зробив це наведеним порівнанням дуже влучно. Стосунки і листування їхні перед засланням, дуже нерівні й покручені, стверзують це. Потім Куліш не раз тільки поглиблював і вульгаризував зацитовану допіру характеристику свого друга-антагониста, досягши мабуть апогея Шевченкоборства в епітеті «полупьяная муза Шевченка», вперше прикладеному до поета в «Исторіи возсоединенія Руси». «Никто не написал столько о Шевченке в похвальном смысле, сколько автор этой необработанной книги,—дописує Куліш на пояснення згаданого допіру епі-

До стор. 12

тета,—но это не мешало ему видеть все недостатки распущенной музы Шевченка. Как необходимы были в свое время похвалы, так необходимо теперь показать медаль с обратной стороны. Если бы возможно было все произведения Шевченка пустить безразлично в дешевую распродажу по Украине, то само общество явилось бы на току критики с лопатою в руках: оно собрало бы небольшое, весьма небольшое количество стихов Шевченка в житницу свою; остальное было бы в его глазах не лучше сору, «егоже возметает вѣтр от лица земли». Отвержение многого, что написано Шевченком в его худшее время, было бы, со стороны общества, актом милосердия к тени поэта, скорбящей на берегах Ахерона о былом умоизступлении своем» (К у л и ш П. А.—Исторія возсоединенія Руси, т. II. СПБ. 1874, стор. 24—25). До цих гордовитих слів, що пророче виправдались, тільки не на Шевченкові, а на самому Кулішеві, він не раз докидав був нових деталів у тому ж загонисто-несправедливому стилі, найпаче віршем,—див. Кулішеві поезії «Брату Тарасові на той світ» «До Шевченка», «До Тараса на небеса», «З Того Світу» («Я був собі п'яний, а баба Талалайка безкостим язиком своїм мене дрочила»...), «До Тараса за Річку Ахерон», «Покобзарщина» і ин. Характерно, що посилаючи на той світ Шевченкові свої гнівно-роздратовані ієреміяди, Куліш звичайно поруч з їми друкує гимни «единому цареві» та «единій царицї», себто Петрові I та Катерині II, про яких таке терпке слово сказав Шевченко в поемі «Сон». Це зроблено, видимо, не випадково: тут лежать політичні підстави до вище зазначеного антагонизму між Шевченком та Кулішем, і останній ставив його цілком свідомо, ба навіть силкувався його поглибити отим підкресленим вихвалюванням цих, на думку Шевченка, найлютіших ворогів українського народу.

Але цей гіперкритицизм що-до Шевченка повстав у Куліша вже по Шевченковій смерти, та й то, як побачимо, не одразу. За життя Шевченка, а надто на початку знайомости поміж обома письменниками, стосунки були зовсім инші. Куліш, з його глибоким розумом, не міг не тямити всієї сили Шевченкового таланту та ваги його для відродження України і в своїх надіях на його ладен був цей талант ще збільшувати, не спиняючись перед вихвалянням може й переборщеним. «Серед цієї благодатньої молодежи,—писав опісля Куліш, згадуючи про гурток 40-х років у Київі,—з'явився Шевченко, з голосним плачем своїм по нещасливій долі земляцькій і заспівав перед небожатами:

«Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш?...»

Спів цей був для неї во-істину гуком воскресної труби архангела. Коли говорено коли-небудь по правді, що серце ожило, що очі загорілись, що над чолом у чоловіка засвітився полом'яний язик, то це було тоді в Київі» (К у л і ш П. А.—Хуторна поэзія. Львів, 1882, стор. 8). Рівне між

собою,—каже далі Куліш,—«тільки на Шевченка взирало незв'язане нічим, опріч дружби, браття як на якийся небесний світильник, і це був погляд праведний. Озираючись назад, можемо сказати без кощунства про його великого, хоть і пригашеного дечим, духа: «Онъ бѣ свѣтильникъ горя и свѣтя». Шевченко з'явився посеред нас, яко видиме оправдання нашого натхнення звиш» (Там же, стор. 9). Мало того. Куліш бачив, як росте геній Шевченка з кожним роком, як він «саме розправляв проти сонця крила» і «упиваючись непечатаними творами Шевченковими» («Жизнь Куліша»,—«Правда», 1868, стор. 298), він ставить його ще вище. «Сам Шевченко,—каже Куліш про 1847 рік,—зробивсь не тим, яким я його покинув, їдучи з України. Це вже був не кобзарь, а національний пророк... Київська інтелігенція, лучче сказати—плодюща її частина обгортала українського барда глибоким почитанням. Для мене ж сяєво духа його було чимся надприроднім» (Куліш П. А.—Хуторна поэзія, стор. 15). Звідси бажання зблизитися з Шевченком особисто й допомогти розвиткові творчого духу його. Шевченко бояринує в Куліша на весіллі, а молода дружина Кулішева ніби-то ввесь посаг свій потай дарувала, аби Шевченко міг поїхати за кордон, звідати вільного життя й набутків людської творчости набратись на довершення своєї освіти й художньо-поетичного хисту. Таке, принаймні, не раз оповідав Куліш.

Фатальний рік 1847-й розбив усе. «Дурна, вельми потужна лапа придавила нас обох на довго»,—згадував опісля Куліш («Досвиткы», вид. 1899, стор. 254). Шевченко й Куліш опинилися були спершу на короткий час у дуже близькому сусідстві, але поділені сажневими мурами царських казематів, а далі пішли в світ різно: один на степи оренбурзькі, другий до Тули. Зноситися засланцям було очевидно ніяк. Але Шевченко не раз напевне згадував на засланні свого приятеля,—принаймні між «милыми сердцу лицами» у снах поетових у Новопетровському конче фігурує і Куліш (див. напр. записи під 4 та 17 липня). Куліш перший вийшов на широку воду й згадав про бідолашного поета, що все ще конав у безводному степу, тоді вже за Каспієм. В II-му томі «Записок о Южной Руси» Куліш друкує Шевченкову поему «Наймичка», прикривши її автора неминучою на той час містифікацією про якусь ніби хуторську панночку, в якої в альбомі знайшов він був припадком це «творчество высшего разряда» невідомого наче б то автора. Того ж року Куліш у знаменитому епілозі до «Чорної Ради» вперше й прилюдно озвався про Шевченка, знов же не називаючи його на ім'я, як про «величайший талант южнорусской литературы», що «создал целый мир новой, никем до него несознанной поэзии» («Русская Бесѣда», 1857 р., IV, стор. 137—138). Варіяції тієї ж самої думки знайдемо по всіх оглядах літератури, які рясно писав тоді Куліш (див. передне слово до «Народних Оповіданнів» Марка Вовчка, 1858 р.), «Погляд на українську словесность» у «Хаті» 1860 р., «Чого стоїть Шевченко, яко поет народній», 1861, промови над труною Шевченка і т. и.). Як справді високо ставив Куліш Шевченка,

як поета, видко з того, що за життя Шевченкового після першої своєї віршованої поеми «Україна» (1843 р.) він зовсім замовк був як поет, мовчки визнавши Шевченкову над собою в цій сфері перевагу:

Ой мовчав я, браття,
Словом не озвався,
Поки Батько український
Піснею впився,—

бо, мовляв, «боявся з ним різнити кобзою моєю» («До братів на Вкраїну», 1862). І тільки по смерти Шевченка Куліш знов береться до своєї кобзи, та й то з скромною думкою—«твою роботу взяти докінчати» («Брату Тарасові на той світ»).

Але ставлючи так високо поетичний талант Шевченка, хоча й з деякими, як згодом побачимо, хитаннями, Куліш инакше ставився до особи поета. Ми вже знаємо признання Куліша, що він з першого разу «не зовсім уподобав Шевченка за його цинизм, зносив його норови ради його таланту». Питання про «цинизм» Шевченка та його «норови» ми облишимо на боці, бо специфичне витолковування у Куліша цих слів занадто вже б'є в вічі. Не в цьому бо «цинизмі» та й не в «норовах» сила, а в тому двоїстому погляді, що викохав сам Куліш на свого геніяльного сучасника, якого він узивав і другом, і братом, але ставився не завжди по-дружньому і вже менш усього по-братерському. Куліш—ледве чи справедливо—дивився на Шевченка згори, з високостів свого рафінованого аристократизму. Куліш бачив у йому людину нижчу за його, Куліша, своєю освітою і певне не хто, як він, найбільше й спричинився був до надто поширеної й живучої репутації Шевченка як неосвітного неука. Куліш завжди пробував його «опікати», неприємний менторський тон часто вчувається в тих напучуваннях, з якими він звертається до свого без міри талановитішого товариша. Досить буде переглянути тільки листування між собою Шевченка й Куліша, щоб допевнитись, які власне далекі були ці люди між собою.

Відомо з Шевченкового журналу, з яким захопленням стрів був поет Кулішеві «Записки о Южной Руси» (див. далі). Багато йому ця книга нагадала з минулого, з українських вражіннів, і про неї поет з ентузіязмом, з захопленням пише до всіх своїх приятелів. А вже сидючи в Нижньому на волі—правда, «на такій волі, як собака на прив'язі», як писав Шевченко до старого Щепкина (Твори, т. II, стор. 414—415)—надумав був він побачитися з приятелями. «Старий Щепкин,—одписує Шевченко Кулішеві,—на тім тижні хоче до мене приїхать в гості; а що, як би й ти, молодий, забіг за ним в Москву, та вкупочці і прилетіли б до мене. Дуже б, дуже б добре ви зробили, други мої іскренній! Тут би ми порадились з старим майстром і на счет твоїх «Записок», і на счет мого нікчемного добра. Прилітай, мій голубе сизий, хоч на тиждень, хоч на один день... Я жду тебе, а ти стань мені за рідного брата: поцілуй свою любу жіночку за мене і за себе, та й гайда на залізний шлях» (Там же, стор. 419). Холодком війнуло від одповіді Куліша на

цей молодечо-ентузіястичний заклик. «Не подобає мені, друже мій Тарасе, їздить на розмову з тобою, бо про тебе побиваються, як би тебе залучить до столиці; як же піде слава, що вже й тепер до тебе збираються земляки, як жиди до рабина, то гляди—й попсується твоє діло в великих панів. Я ж, собі на лихо, чоловік у громаді замітний, то зараз усі й дізнаються, що поїхав за сім миль киселю їсти... Так не жди мене і не пеняй на мене. Мені цей з'їзд не зашкодив би, а тобі певне зашкодить» (Письма П. А. Кулиша къ Шевченку. «Кіевская Старина», 1898, II, стор. 227). Те ж саме слово та коли б инакше сказалося—і було б зовсім по иншому... Так само й на пораду Шевченка обернути «Записки о Южной Руси» в періодичне видання журнального типу Куліш розумно глаголе у відповідь: «Про журнал я й не помишляю. Не наше це діло, Тарасе. Утонеш у журналі без слави й без пам'яти. Нехай хто инший веде журнал, а ми помагатимем, то це так! Нам треба писать у тому роді, который єсть наше праведне достояніє і що вже нехай хто инший, хоть як потіє, а нічого такого не втне. Журнальна ж премудрість не велике диво і багато знайдеться до цього діла мистеців. Нехай собі мізкують на здоров'я!» (Там же, стор. 230). І знов холодком війнуло на ентузіяста-поета від цієї розумної відповіді. А Куліш усе навчає. «Слава твоя писательська,—пише він напр. 22 грудня 1857 р.—тепер у зеніті, то вже треба оглашати себе голосним ділом, а не аби-яким. Послі 1847 року ждуть од тебе земляки річей великих. А послі вже й малими до їх обізвешся» (Там же, стор. 231). «Коли ж у тебе є гарні вірші і без Гуса, то пришли перше менї їх на прогляд, щоб пішло воно з моєї руки, як «Наймичка», котрої—сам бачиш—я не зопсував. Щиро кохаю твою музу і не пожалую часу переписать, що вона тобі внушила,—нехай не виходить між люди розхристана й простоволоса, циганкою,—нехай явиться мирові гарною дівчиною, отецькою дочкою, щоб знати було по дочці й батька» (Там же, стор. 232). «Так і всяке твоє писання,—ще раз звертає Куліш на те ж саме в листі з 1 лютого 1858 р.,—треба процідить на решето (sic!), щоб не осталось шкаралющі або що; а розхриставшись, далебі, не годиться виходить між люди. Сього ж більше тобі ніхто не зробить, хоть до ста баб іди» (Там же, стор. 233). Так само холодною линув на Шевченка водою Куліш і діставши звістку про шлюбні його плани. «Засмутив ти мене, брате, сказавши, що хочеш одружитись. Не гарну ти пору вибрав; не вибивсь ти із своєї нужди, не вийшов на простий шлях. Треба б тобі з цим ділом підождать. Инше б ти навпослі його розміркував. Не багато б тобі й треба, щоб дійти до свого розуму і вчинитись великим поетом на всі вічні роки!» (Там же, стор. 234). Не диво, що бідному поетові доводиться перед суворим ментором виправдуватися за свої «легковажні» вчинки. Про твори: «Який там тобі нечистий казав, що я приготовив свої «Неофити» для друку? І гадки, і думки не було» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 421). Про гроші: «Я їх не циндрю, бо думаю одружиться, обісіло вже молодикувать. Цур йому, і як що єсть там у вас які мої гроші, то шліть їх сюди. Я візьму

на їх акції Меркурьевського общества, то вони принесуть мені 10 процентів в год. Бачиш, який я господарь. А тобі якийсь дурень збрехав, що я й досі запорожець. Брехня! Не потурай» (Там же, стор. 422). Але так само не диво, що иноді у Шевченка зринала й досада на оце вічне приятельське менторство та напучування та опікування. Згадавши в журналі, що йому нема з ким порадитись під час пребування в Москві про свої поезії, Шевченко пише: «Нужно будет подождать Кулиша. Он хотя и жостко, но иногда скажет правду. Зато,—додає,—ему не говори правды, если хочешь сохранить с ним добрые отношения» (запис під 18 березня 1858 р.).

Не можна сказати, щоб це опікування тільки шкодило Шевченкові,—ні: воно иноді виходило дуже на добре. Такі були деякі Кулішеві виправки тексту в Шевченкових поезіях (напр., знаменитий рядок у поезії «До Основ'яненка»—«Наша дума, наша пісня—зам. «Наш завзятий Головатий»—не вмре, не загине»); таке було угрущання Кулішеве що-до російських повістей Шевченка (див. листи його, «Кіевская Старина», 1898, II, стор. 231, 234—235); така була і його більш ніж редакторська робота над відомим «Письмом Т. Г. Шевченка к редактору «Народного Чтенія», що вийшло власне твором Куліша з Шевченкового матеріялу (див. Яворницький Д.—Матеріяли до біографії Т. Г. Шевченка. Катеринослав, 1909). Але це менторське опікування, видимо, дратувало поета. Кулішеві не вистарчало стільки такту, щоб не напосідати занадто, не нагнічувати своїм впливом та своїми вимогами, иноді цілком слушними, иноді доктринерськими—і це викликало в Шевченковій психиці реакцію проти так підкреслених турбот за його. Ми не маємо фактів, що показували-б, яким шляхом ішли їхні приятельські ніби стосунки до свого натурального кінця—холодности, але самий кінець бачимо ясно. Дружнє, інтимне «друже Тарасе», «брате Тарасе» та близьке «ти» перших листів з 1857—58 рр. міняється на офіційне: «Високоповажний Добродію, Тарасе Григоровичу» та далеким «Ви» в останніх листах із 1860 р. Щось повинно було між їми статися за цей перемежок часу. Що саме—ми достотне не знаємо, хоч Куліш пробував був кількома наворотами одхиляти завісу з своїх тодішніх стосунків до Шевченка. Вже зараз по смерти Шевченка, друкуючи свою поему «Настуся» в «Основі» 1861 р., Куліш в епілозі до неї «Брату Тарасові на той світ»—не вдержався був од жалів на небіжчика, оцими неясними прохопившись натяканнями:

Розійшлись ми різно
Дітьми молодими,
Зустрілися пізно
Між людьми чужими.
Вкупі працювати
Брат із братом брався;
Що одна в нас мати,
Ти не догадався.

Братався з чужими,
Радився з чужими,
Гордував словами
Щирими моїми («Основа», 1861, XI—XII, стор. 12).

В посмертному виданні «Досвіток» (1899 р.). Куліш пробує це натякання розшифрувати: «вже тільки недогарок Шевченкового таланта вернувся з Азіяччини і на недогарок накинулись люди, що тільки вміли потурати хибам поета. Хоч і вчащав Шевченко до нашого куреня, та не переважили ми шкодливої принади» (К у л и ш П. А.—Досвиткы, стор. 254; передруковано в «Сочиненіях и письмах», т. I, Київ, 1908. «Примѣчанія и поясненія», стор. 44). Неясне перше, лишилось темним і по такій несміливій розшифровці. Трохи ніби ясніше говорить Куліш у приватному листі до Петра З. р. 1885-го. «Як чоловік розумний,—каже він про Шевченка з приводу наведеної вже виправки в поезії «До Основ'яненка»,—він добре бачив, що так мусить напечатати, та були вже й тоді людці, що шепотіли против мене гадюками. Я й чув, що Тарас на мене ремствував: як я смію поправляти Марку Вовчкові його оповідання! «Він їх опрозить!»—гукав неборак по́-п'яну, а про те й забув, що я не опрозив «Наймички», «Назара Стодолі» і «Неофитів», дороблюючи недороблене... Шевченка ж дурні прихвостні поти поїли та пестили, поки таки дурним гуртом уклали, та й моляться йому по-дурному, наче святому» (Я в о р н и ц ь к и й Д.—Матеріяли..., стор. 13—14). Цим однобічним посвідченням, поки иншого немає матеріялу, мусимо й задовольнитись, виясняючи фінал стосунків між обома письменниками нашими. Видко принаймні звідси одно: Шевченко так чи инакше протестував був проти диктаторства Кулішевого в письменстві; Шевченко, більш цінючи безпосередній порив натхнення, аніж холодне розумування, боявся і за свої, і за инших письменників твори, коли вони потрапляли до рук розважному Кулішеві. І це стерпіти самолюбному Кулішеві було над силу. Стосунки хололи, рвалися. Смерть Шевченка була наче трохи загріла Кулішеві спогади, але тільки на якийсь час, щоб з тим більшою потім різкістю вирвалось нерозважне слово осуду.

Та все ж навіть і тоді самий спогад про мучену тінь поета ставав Кулішеві за бальзам сцілющий під прикрі моменти його життя, коли він бував на роздоріжжі. Не дурно ж бо одну свою з такого моменту працю Куліш, «стоячи між Сциллою і Харибдою, благоговійно присвячує слободженим од нашої великої туги мученикам чоловіколюбства Тарасу Шевченкові і Адаму Міцкевичові» (П. К у л і ш — Крашанка Русинам і Полякам на великдень 1882 р. Львів, 1882): самою цією присвятою Куліш чимало виправив із своїх жовчних вихваток проти великого свого сучасника.

Не багато після сказаного, думаю, доведеться додавати власне про обопільний на себе вплив двох письменників. Був він, очевидно, дуже великий, хоч і не завжди може відчуйний для дієвих осіб і видний з усіма деталями тільки тепер, з далекого далека. До певної міри мав рацію Куліш,

коли в Шевченкові та в собі бачив заступників двох напрямків українського демосу; але більш вони діяли один на одного індивідуально, а не як виразники того чи сього типу національного. Шевченко з своїм даром високого піднесення поривав усіх за собою на високості геніяльного прозрівання дійсних потреб народних,—і Куліш з усією його розважністю й статечністю не міг опертись тому нестримному поривові генія, що стихійно захопив був і його й ніс туди, куди потрапити самому Кулішеві може й на думку не спадало. Той геніяльний порив прогорнув можливості безмежного національного досягання і безперечно підтяг до себе і за собою й Куліша, поміркованого й акуратного з самої вдачі своєї. Вплив цей недвозначно, хоч може й не хотячи, ствердив був сам Куліш, коли по смерти Шевченка свою роботу виставляє за «докінчення» тільки діла Шевченкового. З другого боку, так само безперечно, що й Куліш з його солідним науковим набутком у сфері історії й етнографії України та з притаманним йому критицизмом повинен був не мало спричинитись до розвитку поглядів Шевченка на минуле й сучасне рідної землі. Шевченко міг багато чого позичити, та й позичив таки, у свого молодшого товариша: еволюція його поглядів, напр., на історію України, явно це показує, як що не згадувати навіть про ту чисто редакційну роботу, що її зробив був Куліш над де-якими Шевченковими творами. Обом їм було що взяти одному в одного. І вони брали, обопільно себе доповнюючи. І сама протилежність у вдачах, що кінець-кінцем розвела їх особисто, сприяла тим інтелектуальним впливам і тісно спарувала цих двох найвизначніших заступників української свідомости. І цих зв'язків не розірвано навіть загостримими вихватками Куліша проти свого великого сучасника: навіть бунтуючись проти його, Куліш усе ж перебував під його впливом, який зростав, можна сказати, пропорційно до бажання його скинути. *С. Є.*

Стор. 12, рядок 4. «Записки о Южной Руси», збірник П. Куліша; том перший, присвячений етнографії, вийшов у Петербурзі р. 1856, том другий, змісту вже иншого, історичного й літературного—р. 1857. В Новопетровському Шевченко мав тільки перший том (другий він дістав уже в Нижньому Новгороді,—див. запис під 15 жовтня і 10 листопаду), тому то й говорить про «эту книгу» й характеризує самі її етнографічні скарби. Шевченко був буквально захоплений «Записками», і не тільки на сторінках журналу це вилилося, але і в поетовому листуванні. Так таки жадного не знайдемо з того часу листа Шевченка, в якому він не згадував би з захопленням про тії «Записки». «Прислав мені із Пітера курінний, Панько Куліш, книгу своєї роботи, названу «Записки о Южной Руси», писану нашим язиком,—сповіщає поет Кухаренка 22 квітня 1857 р.—Не знаю, чи дійшла до Чорноморії ця дуже розумна і щира книжка? Як що не дійшла, то випиши: не будеш каятися. Такої доброї книги на нашому язику ще не було друковано. Тут живо вилитий і кобзарь, і гетьман, і запорожець, і гайдамака, і вся старожитна

наша Україна як на долоні показана. Куліш тут свого нічого не додав, а тільки записав те, що чув од самих кобзарів, а тим самим і книга його вийшла добра, щира і розумна. Послав би я тобі, друже мій єдиний, свій екземпляр, але я ще сам добре не начитався» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 405). «Куліша як побачиш,—писав Шевченко до А. Маркевича того ж таки дня,—то поцілуй його і скажи йому, що такої книги, як «Записки о Южной Руси», я ще зроду не читав, та й не було ще такого добра в руській (sic!) літературі. Спасибі йому! Він мене неначе на крилах переніс в нашу Україну і посадив між старими сліпими товаришами-кобзарями. Живо і просто вилита стареча мова. А може воно тим і живо, що просто. А як не буде він продовжать своїх «Записок», то його бог святий покарає. Так і скажи йому, друже мій, як його побачиш» (Там же, стор. 405—406). «Як побачиш Куліша,—ще раз того ж таки дня згадує Шевченко в листі до М. Лазаревського,—поцілуй його за книги, що він подарував, а особливо за «Записки о Южной Руси». Такої розумної книги, такого чистого нашого слова я ще не читав. Може він розсердиться на мене за те, що я його алмазний подарок «Записки о Южной Руси» послав (sic!) на Чорноморію Кухаренкові. Так що-ж: скажи—не втерпів. І як він, крий його мати господня, не видасть второго тома, то не тільки я, ти, всі земляки наші—і вся Слав'янщина прокляне його і назове брехуном. Так і скажи йому» (Там же, стор. 406—407). «За «Записки о Южной Руси»,—приписує ще раз поет у листі до М. Лазаревського 20 травня,—подякуй його (sic! Кулішеві *С. Є.*) ще раз од мене. Не тепер, а коли-небудь иноді я думаю удрать критику на сію во-істинно драгоцінную книгу. Але ще тільки думаю, а там бог його знає, як воно буде. Попроси Семена (Артемовського *С. Є.*), нехай він коли-небудь розкаже вам, як замиравши Явдоха була на тім світі і що вона там бачила. У Куліша записано тільки пекло, а раю нема, опріч тих двох діточок, що перед матір'ю божою золоті клубочки держать, а вона панчішечку плете» (Там же, стор. 410). «Думав я тобі послать свій экземпляр «Записок о Южной Руси», — знаходимо ще раз у листі до Кухаренка з 3 червня,—але і сам ще добре не начитався тих «Записок». Дуже добра книга» (Там же). «Як побачиш Куліша,—знов стоїть у листі до М. Лазаревського з 30 червня,—то поцілуй його і скажи йому, що я його «Записки о Южной Руси» послав на Чорноморію [1])—що там скажуть» (Там же, стор. 411). «Кулішеві скажи,—дає Шевченко доручення М. Лазаревському вже з Нижнього 19 жовтня,—нехай мені пришле другий том «Записок о Южной Руси». Тут єсть одна книжная лавка, та в ній тільки букварі продаються. А як буде поси-

[1]) З даруванням „Записок о Южной Руси" Кухаренкові у Шевченка вийшла якась плутанина. Як видко з попереднього, Кухаренкові поет пише, що *з б и р а в с я* йому послати свій примірник (те саме і в журналі), а до Куліша доводить, що *т а к и п о с л а в*, а потім сповіщає, що подарував землякам в Астрахані. Шевченко мабуть просто боявся розлучитись з „дорогоцінною" цією книгою і, збираючись послати її Кухаренкові, вагався отягався і таки, як видко, не послав.

лать вторий том, то нехай і первий прикине, бо я первий том «З. о Ю. Р.» подарував нашим київським землякам в Астрахані. Поцілуй же його та й попроси, нехай мені вишле свої любії «Записки о Ю. Р.» А я йому за те не пришлю, а—дасть бог—сам привезу гостинець із самого Киргизького степу» (Там же, стор. 414). 10 листопаду, як зазначено у журналі, Шевченко між иншими книгами від Куліша одібрав і «Записки», і в листі до М. Лазаревського з 18 листопаду прохає: «подякуй доброго і розумного Куліша за його «Чорну Раду» і за «Записки о Ю. Р.» (Там же, стор. 417). «Чи багато в тебе пренумерантів на «Записки о Южной Руси?—запитує Шевченко нарешті й самого Куліша 5 грудня.—Боже мій, як би мені хотілося, щоб ти зробив свої «Записки о Южной Руси» постоянним періодическьким изданієм на шталт журнала. Нам з тобою треба б добре поговорить о сім святім ділі» (Там же, стор. 419). Як поставився до цього Куліш—див. попереду, в замітці про стосунки Куліша до Шевченка.

Які книги прислав тоді Шевченкові Куліш—либонь не просто від себе, а через А. Маркевича—разом із «Записками о Ю. Р.» ще в Новопетровське, тепер це не легко встановити. Були то мабуть: Николая М.—Опытъ біографіи Н. В. Гоголя. СПБ. 1854, та Николая М.—Записки о жизни Н. В. Гоголя. Т. І. СПБ. 1856. Николай М.—Кулішів криптонім так він підписувався, поки дістав дозвіл виступати в літературі під власним ім'ям. Згадані книги Шевченко справді мав у себе в Новопетровському і напевне знав, хто був їх автор. «Спасибі йому, тому Николаю М.»—писав поет до А. Маркевича 22 квітня 1857 р., хоча в тому ж листі додає: «Записки о жизни Н. В. Гоголя» прислав ти мені два тома і обидва перві» (Там же, стор. 406). «Читаю по одному листочку в день біографію Гоголя»—сповіщає Шевченко М. Лазаревського в листі з 22 квітня (Там же, стор. 407).

Можливо, що між присланими од Куліша книгами були й повісті, що він їх саме тоді й під тим самим криптонімом (Николай М.) видрукував у журналі «Современникъ» («Исторія Уляны Терентьевны», «Яковъ Яковлевичъ» та «Алексѣй Однорогъ»),—принаймні про «недавнее чтение Алексея Однорога» Шевченко згадує в своїх записках під 11 липня. Цьому неначе б то суперечить тільки звістка в листі до Кухаренка з 22 квітня 1857 р.: «мене, спасибі, люди добрі книгами не забувають. Нема-нема, та й пришле хто-небудь. А журнала уже десятий рік і в очі не бачив, і не знаю, що там і діється, в тій новій, чи современній, літературі» (Там же, стор. 405). Але це треба розуміти, очевидно, так, що систематично журнальної літератури Шевченко тоді не міг читати, а поодинокі книги журналів напевне йому таки потрапляли до рук.

Цих книг, опріч «Записокъ о Южной Руси»—очевидно, одержаних од Куліша вдруге—в бібліотеці Шевченка по його смерти не знайшлося (див. Айзенштокъ І.—Замітки й матеріяли про Шевченка. «Червоний Шлях», 1923 р., кн. VIII, стор. 236—240). Можливо, що вони лишилися

в Новопетровському, хоча запис у журналі під 5 липня ніби свідчить про те, що бібліотеку свою Шевченко забрав із собою. *С. Є.*

Стор. 12, рядок 14—15. Про Суботів і господу Хмельницького в «Записках о Южной Руси» читаємо: «В Суботово я пришел уже вечером, переночевал в доме диакона и только на другой день мог осмотреть место, где стоял дом Хмельницкого (от него не осталось уже никаких следов), построенную им церковь и самое село». І через кілька рядків: «...на горе виднелась озаренная солнцем церковь Богдана Хмельницкого и возвышенность, занятая некогда его домом, а теперь покрытая скирдами «экономического» хлеба» («Записки о Ю. Р.», т. I, стор. 269). Яка була саме ота увага Шевченка «на счет места бывшего дома Богдана Хмельницкого»—тепер невідомо, як невідомі й інші його уваги, понаписувані на примірникові «Записок». Пригадуємо, що того примірника подарував Шевченко землякам в Астрахані, і чи він зберігся—не знати. Можна тільки догадуватись, що Шевченко мабуть не згоджувався з тим, що з Богданового будинку ніяких слідів не лишилося, бо ж серед його малюнків збереглась акварель 1844 р. «Богданові руїни в Суботові» (див. Новицький Ол.—Т. Шевченко як маляр. Львів — Москва, 1914, стор. 32). Руїни ці на малюнку показані нижче від церкви, а не на «возвышенности», як сказано у Куліша. Певне це й зазначив був Шевченко у своїх увагах. *С. Є.*

Стор. 12, рядок 27. «Видел во сне»... Шевченко в журналі часто говорить про сни, записує їх,—див. напр. записи під 3 липня («во сне видел я Лазаревського»), 4 липня («видел во сне покойника... Брюлова»), 6 липня («видел во сне Академию Художеств»), 9 липня («видел во сне покойника Аркадия Родзянко»), 3 вересня («во сне видел Орскую крепость и корпусного ефрейтора Обручева... от страха проснулся»...), 15 вересня («долгое спание заключилось отвратительным сновидением»—про Дубельта та Косарева) і т. и. В неволі поет снив про волю та вільних людей: «С недавнего времени мне начали грезиться во сне знакомые, давно невиданные предметы. Скоро-ли увижу все это я на-яву?» (запис під 18 червня). «С недавнего времени мне начали представляться во сне давно виденные мною милые сердцу предметы и лица. Это, вероятно, оттого, что я об них теперь постоянно думаю» (4 липня). «Все, что сердцу дорого, сгруппировалось на этот раз в моем сновидении» (29 липня). Зате по від'їзді вже з Новопетровського сни переважно торкались недавно одбутої неволі і, записуючи їх, поет конче додає епітетів—«возмутительное», «отвратительное», «позорное сновидение». Серед життьової порожнечі в Новопетровському Шевченко, видимо, цікавився снами, хоча й ставився до них з оттінком ніби легкої іронії. Коли йому приснилося, що з його став дезертир, він записує: «проснувшися, я обрадовался, что это только сон и что я, славу богу, не дезертир. А иначе опять бы меня вооружили лет на десять за престол и отечество. Нужно будет зайти к сотнику

Чеганову, посмотреть в сонник, что значит видеть во сне самовольную отлучку» (3 липня). Загадавшись якось над несподіваним сном—«капризом нашей нравственной природы», Шевченко додає: «и оракул сотника Чеганова едва ли об'яснит загадку подобных сновидений. Пойду, однако ж, на всякий случай посмотрю в это зерцало сокровенных таинств натуры» (9 липня). Ще одне яскраве свідоцтво того вбогого життя, на яке протягом цілого десятка років засуджено було Шевченка. *С. Є.*

Стор. 12, рядок 27. Межигорський Спас—манастир під Київом, верстов за двадцять угору Дніпром, у надзвичайно гарній, мальовничній місцевості, межи горами. Манастир тут був здавна, либонь з XII віку, пережив руйнування за татар, був поновлений заходами кн. Острозьких, а з 1672 р. став військовим Запорозьким і тим самим найзвичайно популярним серед козацтва. Чимало з старих запорозців одходило сюди на старість віку доживати, а останній кошовий Калнишевський збудував тут церкву. Р. 1787-го манастир призначено було на скасування, але він згорів (у Шевченка, в «Невольнику», спалила його царица Катерина) і лежав якийсь час у руїнах. Р. 1796-го в Межигір'і знайдено парцелянову та фаянсову глину і незабаром на місці манастиря заведено фаянсову фабрику, з якої виходили знамениті межигірські вироби—посуд, статуетки, барельєфи і т. и. (між иншим в 60-х роках барельєфні погруддя Шевченка, Куліша й Костомарова). Проте фабрика, через недбальство адміністрації, все занепадала і 1884 р. знову поновлено там манастир, цим разом панянський. Тепер замість манастиря засновано в Межигір'і художню та керамичну школу вже на нових основах. Біля манастиря в яру б'ють знамениті джерела—так звані «Дзвонки»—«Дзвонковая-Криниця» у Шевченка: «іде чернець Дзвонковую у яр воду пити» (Максимович М.—Сказаніе о Межигорскомъ монастырѣ. «Собраніе сочиненій», т. II, Київ, 1877; Похилевич Л.—Сказанія о населенныхъ мѣстностяхъ Кіевской губерніи. Київ, 1864, стор. 5—9). У Шевченкових творах «Межигірський Спас» згадується не раз. Поезія «Чернець» уся цілком побудована на Межигірському грунті; подібний і замір гетьмана Дорошенка («Заступила чорна хмара»):

А я, брати-Запорожці,
Возьму собі рясу
Та піду поклони бити
В Межигірь до Спаса.

Див. ще «Невольник», «Швачка» та ин. *С. Є.*

Стор. 12, рядок 28. Видубецький манастир—нижче Київа на Дніпрі, на тому місці, де ніби «видибав» скинутий за кн. Володимира в Дніпро Перун. Манастир збудовано десь у XI віці і він дуже був у старовину популярний, стоючи в цьому поруч Печерського манастиря; не раз його руйновано, напр. за татар; з XVI в. поновлено (Максимович М. — Выдубицкій монастырь. «Собр. сочинений», т. II). Стоючи на дуже гар-

ному місці, манастир одмітний і своєю архитектурою та пам'ятками старовини (Шероцкій К. В. — Кіевъ. Київ, 1917, стор. 307—312). Видубецький манастир Шевченко був змалював ще за першої своєї подорожи на Україну (1843 р.), бо той малюнок видано вже в »Живописной Украинѣ» 1844 р. *С. Є.*

Стор. 12, рядок 36. «16 апреля» — власне 17, — цю дату викомбінував був собі Шевченко, як день, коли мала бути підписана йому амністія. Думав він так мабуть на підставі листа від М. Лазаревського з 11 квітня 1857 р., де той боїться, щоб справи Шевченкової «не отложили опять до 17 ч(исла)» («Письма М. М. Лазаревскаго къ Шевченку»,—«Кіевская Старина», 1901, II, стор. 287). Листом з 2 травня Лазаревський повідомив Шевченка, що «третьяго дня — отже тільки 30 квітня—«послана бумага командиру Оренбургского корпуса, что ты... получаешь отставку» (Там же, стор. 288). Видимо, в своїй нетерплячці вирватися з неволі Шевченко про це забув і взагалі переплутав був дні і події. *С. Є.*

Стор. 12, рядок 44. «Как быстро и горячо исполняется приказание арестовать, так, напротив, вяло и холодно исполняется приказание — освободить». До цієї болючої теми Шевченко часто вертається і на сторінках свого журналу (див. напр. запис під 29 червня: «широкий битий шлях із раю, а в рай — узенька стежечка, та й та колючим терном поросла»), і в листуванні. «Они, — пише Шевченко про своє начальство до гр. Толстої ще 9 січня 1857 р.,— разумеется бессознательно, крадут из моей мученической жизни самые светлые, самые драгоценные четыре дня» (Шевченко — Твори, т. II, стор. 400). «Чорти їх батька знають, що це вони зо мною роблять! І досі ще нема нічого із корпусу. Добивають вони мене, недолюдки, не боючися бога!» (з листа до М. Лазаревского з 22 квітня,—там же, стор. 407). «Ще й досі нічого офіціяльного. І чорт його знає, коли воно буде — те прокляте офіціяльне?» (з листа до Кухаренка з 3 червня,—там же, стор. 410). «Сів над морем ждать погоди, та й досі жду, мій друже єдиний, — сповіщає Шевченко М. Лазаревського 1 липня.—... Із Оренбурга ні слуху, ні духу... Молю милосердного бога, щоб оце було послідне письмо до тебе із цього проклятого укрепленія, і ти не пиши вже до мене сюди» (Там же, стор. 411). Визволення для Шевченка справді йшло дуже повільно. Аж у серпні, коли вже минули всі призначені й вимріяні в поета строки, міг він повідомити того ж таки приятеля: «2 августа я вирвався з своєї тюрми» (Там же, стор. 412). «Бесчеловечная форма», на яку нарікає далі Шевченко, свого не дарувала і справді викрала з мученицького життя його не мало місяців. *С. Є.*

Стор. 13, рядок 4. «...На седьмые сутки доставили»... По відомій царській конфірмації, Шевченка 30 травня 1847 р. з «III-го Отделения» передано до військового міністерства, а звідти 2 червня виряжено, під

До стор. 13

доглядом фельд'єгеря Відлера, до Оренбургу з таким папером до командира окремого Оренбурзького корпуса: «Государь император высочайше повелеть соизволил: бывшего художника Тараса Шевченка за сочинение возмутительных стихов определить в отдельный Оренбургский корпус рядовым с правом выслуги, под строжайший надзор, с запрещением писать и рисовать и чтобы от него ни под каким видом не могло исходить возмутительных и пасквильных сочинений». 11 червня начальник 23-ої піхотної дивизії ген. Толмачов рапортом сповіщає військового міністра, що рядовой Тарас Шевченко «прибыл в Оренбург 9-го июня в 11 ч. пополудни и зачислен в Оренбургский Линейный № 5 баталион с учреждением за ним строжайшего надзора» (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 126—127; порівн. Конисьский О. — Т. Шевченко-Грушівський, т. I, стор. 247 — 248). Отже, справді, Шевченкова примусова подорож із Петербургу до Оренбургу тяглася рівно 7 день. Стверджують це й инші свідки. «9 июня 1847 года сидел я, — пише в своїх згадках Федір Лазаревський, — в своей Пограничной Комиссии и усердно занимался текущими делами. Вдруг, около двух часов пополудни, в комнату вбегает, запыхавшись, писец Галевинский и говорит: «ночью жандармы Шевченка привезли; я слышал от офицера, которому его сдали, и он находится тепер в пересылочной казарме» (Изъ воспоминаний Ѳ. М. Лазаревскаго о Шевченкѣ. «Кіевская Старина», 1899, II, 152). Лазаревський тільки в одному помилився: дізнався він про прибуття Шевченка, очевидно, другого вже дня, себто 10 червня.

Від Петербургу до Оренбургу 2110 верстов. Залізниць на цьому шляху тоді ще не було (перша, з Петербургу до Москви, почала, функціонувати лиш згодом, р. 1851-го),—отже кіньми Шевченка мчали по 300 верстов на добу (Порівн. Конисьский Ол. — Т. Шевченко-Грушівський, т. I, стор. 247).

Про ту свою блискавичну подорож згадує Шевченко ще в одному місці свого журналу: фельд'єгер «меня из Питера на осьмые сутки поставил в Оренбург, убивши только одну почтовую лошадь на всем пространстве» (див. запис під 9 вересня). Ширше описує Шевченко тую подорож у повісті «Близнецы» устами одного з героїв згаданої повісти, Ваті Сокири.

«...Я взялся за перо и думал описать вам мимолетное мое путешествие, — починає Ватя, списавши, як пристав він в Оренбурзі,—но как подумал хорошенько, то оказалось, что и писать нечего, что все пространство, промелькнувшее перед моими глазами, теперь также само в памяти моей мелькает, ни одной черты не могу схватить хорошенько. Смутно только припоминаю то неприятное впечатление, которое произвели на меня заволжские степи.

Переправясь через Волгу, я в Самаре только пообедал и сейчас же выехал; тут после волжских прекрасных берегов передо мною раскрылась степь, настоящая калмыцкая степь. Первая станция от Самары была для меня тяжела, вторая легче и глаза мои начали осваиваться с бесконечными равнинами.

В первые три переѣзда показывались кой-где вдали неправильными рядами темные кустарники в степи по берегам речки Самары. Наконец и те исчезли. Пусто, хоть шаром покати. В трех только местах я видел—над большой дорогой строятся новые переселенцы, а около них шляются в четыреугольных шапках красных, на подобие кучерских, безобразные калмычки с грудными детьми на плечах: совершенно цыганки, только что не ворожат. Проехавши город Бузулук, начинают на горизонте в тумане показываться плоские возвышенности Общего Сырта; любуясь этим величественным горизонтом, я незаметно в'ехал в Татищеву крепость. Тут... я... остался на улице, и пока переменяли лошадей, я припоминал «Капитанскую дочку», и мне как живой представился грозный Пугачев, в черной бараньей шапке и в красной єпанче, на белом коне, совершенно наш старинный палач. Солнце только что закатилось, когда я переправился через Сакмару, и первое, что я увидел вдали, это было розового цвета огромное здание с мечетью и прекраснейшим минаретом. Это здание называется «Караван-Сарай», недавно воздвигнутое по рисунку А. Брюлова. Проехавши Караван-Сарай, мне открылся город, т. е. земляной высокий вал, одетый красноватым камнем, и неуклюжие сакмарские ворота, через которые я и в'ехал в Оренбург» (Шевченко Т. — Поэмы, повѣсти и разсказы, писанные на русскомъ языкѣ, стор. 213—214). Це був тоді кінець поетової подорожи, — правда, на короткий тільки час, бо незабаром довелося мандрувати далі на схід. *С. Є.*

Стор. 13, рядок 5. Оренбург, колись губерніяльне й областне місто, тепер столиця Киргизької Автономної Республіки, стоїть на 51°45' півн. шир. і 55°6' східн. дов. на правому березі р Урала (колишній Яїк), серед рівного степу. Спершу, в XVIII ст., Оренбург увіходив до системи фортець, що мали забезпечити за Росією східній степ з його півдикими кочовиками. В своїй експанзії на схід Росія насамперед дбала про те, щоб опертися на мережу таких висунутих далеко в степ форпостів, і вже ставши твердою ногою тут, ішла далі—в Середню Азію, ближче до Китаю, до Індії. Р. 1735-го начальник східньої експедиції Кирилов осадив був і місто Оренбург, спершу при гирлі р. Орі, де тепер стоїть Орська фортеця (див. далі), але вже за кілька років місто це перенесено було на Красну гору, нарешті р. 1742-го на теперішнє місце на р. Уралі. Як східній форпост Росії, Оренбург довго був військовим центром, бачив кілька разів повстання кочових степовиків, киргизів та кимликів, пережив Пугачівщину і вже аж у XIX ст., коли замирено було степові народи, переходить більш на центр торговий (знаменитий «міновий двір») та адміністративно-культурний. (Див. Усов П. С.—Степная окраина, «Живописная Россія», т. VIII, ч. II, СПБ. 1901; Семенов-Тяншанский П.—Россія, полное географическое описаніе нашего отечества, т. V. СПБ, 1914, стор. 494—501).

За часів Шевченка військове значіння Оренбургу не зовсім ще було

До стор. 13

минулося. «Оренбург,—пише біограф Шевченка,—був тоді містом невеличким, новим ще; «криницею», з якої культура російська військовими походами простувала на Схід в середню Азію. Властиво це був осередок військовий, так мовити, «двері» з Росії Європейської; тими «дверми» вилітали птахи «гнізда Петрова» на киргизів і инших перехожих, вільних тубільців степових. Разом з тим Оренбург був і містом заслання «державних злочинців». Більш за все закидали сюди поляків, але і з великоросів не мало таких злочинців покутували в Оренбурзькому краю свої «гріхи», напр.. Плещеєв Олексій, Достоєвський і инші» (Кониський Ол.—Т. Шевченко-Грушівський, т. І, стор. 248). Між такими «злочинцями» знайшов своє місце й Шевченко, і Оренбург став за перший етап на стражденній путі в його засланні.

«Во мне была, как я после узнал, экстренная надобность в Оренбурге»—іронично згадував згодом Шевченко (журнал під 9 вересня). Коли він опинився тут, його стріли земляки, Ф. Лазаревський, С. Левицький та инші, що тут були на службі й знали добре українського Кобзаря з його творів. Вони подбали, щоб полекшити йому тяжку долю засланця, і якийсь час, поки Шевченка вирядили до 5 баталіону, що стояв аж в Орській фортеці, поет може не почував ще всього тягаря заслання. Не тільки земляки, а під їх впливом і військові начальники засланого поета (полковник Матвієв, капітан Герн) ставились до «злочинця» з спочуттям і клопоталися навіть, щоб лишити його в Оренбурзі. Проте певне під тиском суворих наказів з Петербургу, з цим не пощастило і 18 червня Шевченко мусів покинути Оренбург та родиннне коло земляків. Повернувся Шевченко до Оренбургу, одбувши тільки звичайну солдатську муштру в Орській фортеці та важку експедицію на Аральське море, аж при кінці 1849 р.,—отже більше двох років тяглося оте поневіряння по безводному степу, «в отій незамкнутій тюрмі, по-над отим нікчемним морем» («І небо невмите»...). Цим разом (кінець 1849 і початок 1850 р.) Шевченко знову трохи спочив був серед приятелів (до згаданих вже прилучився ще гурток засланих поляків), тим більше, що фактично умови його життя покращали: він жив не в казармі, а на приватному помешканні, ходив часто в цивільному одягу, міг навіть писати й малювати—звичайно, нишком. Але наслідком доносу од прапорщика Ісаєва, 22 квітня 1850 р. Шевченка потрушено, арештовано; виникла голосна справа, що відгукнулася далеко по-за Оренбургом на всіх кореспондентах поетових, а надто в Петербурзі (доля Головка), а для самого Шевченка скінчилась дуже трагично. Пересидівши кілька місяців у Орському казематі, в жовтні 1850 р. поет помандрував через Уральск та Гур'єв до каторжного Новопетровського, в ту могилу, де живцем пробув не сповна цілих 7 років (Новицький М.—До історії арешту Шевченка 1850 р. (стаття і матеріяли). Збірник «Шевченко та його доба», І; див. ще:—Изъ воспоминаній Ѳ. М. Лазаревскаго о Т. Шевченкѣ, «Кіев. Стар.» 1899, кн. II; Лазаревский М. М.—Изъ воспоминаній о Т. Шевченкѣ. «Русскій Архивъ», 1899, кн. IV).

З часів оренбурзького життя збереглося кілька листів Шевченка до приятелів на Україні. Але тільки в одному з них (до кн. В. Репниної, з 7 березня 1850 р.) знайдемо кілька рядків, присвячених просто Оренбургові. Прохаючи княжну, щоб прислала йому Гоголеві «Мертвые души», Шевченко додає виправдуючись: «Я сделался настоящим попрошайкой! Что делать? Оренбург такой город, где и не говорят о литературе, а не то, чтобы можно было в нем достать хорошую книгу» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 364). Докладніший опис Оренбургу та оренбурзьких вражіннів знайдемо в згаданій вже повісті «Близнецы». «На мой взгляд,—пише той самий герой цієї повісти,—в физиономии Оренбурга есть что-то антипатичное; но наружность иногда обманчива бывает, и я лучше сделаю, если не буду вам писать о нем, пока к нему не присмотрюсь. Я намерен вести здесь дневник и посылать к вам по листочку каждую неделю, вы и будете видеть меня как бы перед собою, прочитывая мои листочки» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 214). Почали ті листочки надходити і хутряне на Україні, «прочитывая недельный отчет своего милого Вати, с любовью следили каждое его движение. Они видят его, как он идет по большой улице, а ему встречаются эполеты да каски, каски да эполеты, козаки да солдаты, солдаты да козаки, даже бабы ходят по улице в солдатских шинелях, чего он не видал даже на «крамници» в Киеве. Или видят его, как сидит он на горе и смотрит на Урал и на рощу за Уралом, а за рощей на меновой двор, а за двором степь и степь, хоть и не смотри, далее ничего не увидишь... И видят его, как он скучный возвращается к себе на квартиру... Наконец, до того дошло, что все дни недели были похожи точь-в-точь на понедельник; воскресенье только и отличалось от понедельника тем, что Ватя, если не был дежурным, бывал у обедни... Ватя дошел уже до того, что открыто начал жаловаться на скуку и однообразие. «Хотел бы на гауптвахте хоть раз посидеть для разнообразия, писал он, а то и того нет». На Оренбургское общество смотрел он как-то неприязненно, а дам высшего полета называл просто безграмотными кокетками,—словом, он начинал хандрить... Один вид Оренбурга наводил на него сон» (Там же, стор. 219 — 220). Ці враження, накидані кілька літ опісля, все ж певне добре виявляють душевний стан поета в Оренбурзі, бо сходяться загалом у настрої з листами, писаними звідти (порівн. Шевченко Т.—Твори т. II. стор. 358—365). *С. Є.*

Стор. 13, рядок 10. За баталіонного командира у Шевченка був майор Львов, людина надто жорстока, суха, формаліст миколаєвських часів, «рыжая, непривлекательная персона» з «хмельно-багровым лицом», як описує свого «отца-командира» сам Шевченко (під 25 червня, там таки ж і надзвичайно колоритна картина гарнізонного «смотру» та іспиту, що провадив Львов ніби на розпрощання з поетом). «Два дни уже прошло, как выехал от нас отец командир,—записує в журналі Шевченко під 26 червня,—но я все еще не могу освободиться от тяжелого

влияния, наведенного его коротким присутствием». Дійсно—«гроза», «тучегонитель-Кронион»...

Львов спеціяльно відзначився в тяжкій долі Шевченка тим, що за ввесь час служби поета обминали його чином. Ось як скаржиться на це Шевченко в листі до А. П(лещеєва) 1856 р.: «Вот что случилось со мною. В прошлом году генерал Фрейман представил меня в унтер-офицеры. Я существовал этой бедной надеждой до конца марта текущего года, а перед самой Пасхой почта привезла приказ маиора Л(ьво)ва, чтобы взять меня в руки и к его приезду непременно сделать меня образцовым фрунтовиком, а не то я никогда не должен надеяться на облегчение моей участи. Хорошо я встретил праздник Пасхи! Праздник прошел, и из меня, теперь пятидесятилетнего (sic!) старика, тянут жилы по осьми часов в сутки!» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стр. 391). Сповіщаючи про цю пригоду, «мое упорное несчастие», Бр. Залеського, Шевченко знов же кидає думкою на свого баталіонного командира: «Львов ли причиною его, или кто-нибудь выше его?» (Там же, стор. 392), а в одному з дальших листів до того ж таки адресата вже впевнено говорить на Львова, запитуючи тільки: «...если ты можешь, об'ясни мне, что все это значит? Каким родом могло быть предпочтено представлению генерала представление маиора? Это для меня вопрос темнее безлунной ночи» (Там же, стор. 395). Поясняє це темне питання рапорт Львова до гр. В. Перовського з 18 листопаду 1854 р. «Хотя рядовой Т. Шевченко, —писав Львов,— в поведении и оказывает себя хорошим, но по фронтовому образованию слаб, в чем я лично убедился в бытность мою в сем году в Ново-Петровском укреплении для инспектирования двух рот, там расположенных, а потому и не признаю его заслуживающим ходатайства о производстве в унтер-офицеры» (І. А. —Матеріалы къ біографіи Т. Г. Шевченка. «Русское Богатство», 1901, кн. II стор. 70). Такою оцінкою й було анульовано клопотання ген. Фреймана. Проте незабаром Львов одмінив свою думку і 7 липня 1855 р., —тим часом як з Шевченка тягли таки жили по вісім годин на добу,—він рапортує до бригадного командира: «В бытность мою в настоящем году в Ново-Петровском укреплении для инспектирования рот, в оном расположенных, я вполне удостоверился, что находящийся там на службе, отданный по Высочайшему повелению из С.-Петербургской Академии Художеств за сочинение возмутительных стихов, рядовой Т. Шевченко примерным своим поведением и усердием к службе заставляет обратить на себя внимание. Кроме того, свидетельствуют заведующий ротами капитан Косарев и комендант Усков, что он, во все время нахождения в укреплении, поведением и усердием противу товарищей своих всегда отличается. Свидетельствуя об отлично-усердной службе рядового вверенного мне батальона Тараса Шевченка, я имею честь покорнейше просить ходатайства Вашего Превосходительства об облегчении его участи производством в унтер-офицеры» (Там же, ст. 70—71). Звичайно, ця нова оцінка службового поступу Шевченка була наслідком не так оригінального 8-годинного «робочого дня» поетового, як сторонніх

на запеклого служаку вплив. Проте цим разом і його клопотання сили не мало.

Картинка приїзду Львова «на інспектацію» до Новопетровського та пригстування до «смотру», а також і самого «смотру», подана в журналі під 25 червня, набирає в світлі цих офіційних данних просто документального значіння. Годиться завважити, що в той час, коли Львов кидав Шевченкові своє стереотипне запитання: «а ты за что?»—поет юридично вже був ніби-то вільний і приказ про відзволення Шевченка напевне лежав десь у канцелярії отця-командира.

Що-до прибуття з баталіонним командиром до Новопетровського і «второй роты», то це місце можна пояснити на підставі згадок Шевченкового ротного командира, кап. Косарева. Він розповідав, що «роты, занимавшие гарнизон в Ново-Петровске, сменялись поочередно, обыкновенно каждые два года» (Н. Д. Н.—На Сырь-Дарьѣ у ротного командира. «Кіевская Старина», 1889, кн. III, стор. 570). *С. Є.*

Стор. 13, рядок 15. «Пригонка амуниции»—подія надто визначна в житті невольників із старої армії, себто першої половини XIX в. Ось як мальовничо описує цю операцію відомий автор «Записок», Ол. М. Тургенев:

«По русскому обычаю, по приметам суеверия должно быть, что первый кафтан солдатский был скроен не в добрый час, ибо Александр в прдолжении 25 лет царствования своего непрестанно занимался и благоденственно ныне царствующий император девять годов десятый (1835) продолжает заниматься кроением и перекроением солдатских кафтанов и превыспреннейшею премудростію—пригонкою амуниции! И слово «пригнать амуницию» есть выражение техническое, удобопонятное единственно посвященным в таинство пригонки амуниции. Познание это приобретается долговременною опытностью. Есть у нас в российском войске много вождей, отличных умом, познаниями, храбростію, которые были многократно в сражениях, одерживали славные победы, известны в Европе, а у нас никуда не годятся, потому что не умеют, не понимают премудрости пригонки амуниции! Немедленно по восшествии на всероссийский престол, молодой император учредил комиссию перекроения солдатских кафтанов, под начальством брата, олицетворенного разврата, великого князя Константина. Комиссия же о пересмотре и отыскании невинно, т. е. без суда сосланных в ссылку, каторгу, заключенных в крепости, была учреждена по прошествии целого года, если не более, царствования всемилостивейшего, человеколюбивейшего Александра!

Начали кроить; перекроили, сшили и одели воина так, что ему с большим трудом возможно было иметь движение! Один, без помощи товарища, не мог воин одеть себя, не мог удовлетворить естественному требованию! В случаях необходимости, один другому помогали растегнуть крючки, пряжки, портупею! Солдатская одежда при Павле была широка, спокойна и для движения телом весьма удобна; она имела вид

До стор. 13

воинственный. Одежда же, скроенная при Александре, не только что безпокойна и не дает свободу движениям тела, но вредоносна здравию солдата, и если не всем, то большому числу солдат причинила неизлечимые болезни и страдания до конца жизни. Тело солдата всовывали в панталоны, застегивавшиеся под самою грудью, на ребрах,—а портупея крепко стягивалась выше пояса, под ложечкой; такая форма была причиною большого числа грыж, преимущественно в коннице. В пехоте и коннице от высоких панталон произошли припадки каменной болезни.

Мне известно, по званию и должности, которую я занимаю, что медицинский департамент ежегодно подряжает от 12 до 15 тысяч бандажей для отправления в армию!

Сообразите, какое количество воинов, будучи изувечены от образа одеяния, в течение 34 лет со дня воцарения Александра до настоящего 1835 года, принуждены скорбию оставить ряды войска и быть тунеядцами к отягощению народа! Положим, что из 15 тысяч бандажей, ежегодно отправляемых в войско, было действительно употреблено ежегодно менее половины, т. е. 7000 бандажей, то в 34 года изувечены и выбыли из строя 238000 солдат, единственно потому, что всепресветлейшее око любуется гладко натянутыми штанами! И премудро, и милостиво!» («Записки А. М. Тургенева»,—«Былое», 1918, кн. 7(13), июль, стор. 160—161). Безглуздий одяг, як частина тодішнього безглуздого режиму в армії, доводив иноді до поважних вибухів. Таким була відома «Семенівська історія» 1820 в. «Героев 1812 года, — пише новітній автор, — били немилосердно и палками, и тесаками, и еще чем-то. Муштровка была бессмысленная и жестокая. Маршировать надо было так, чтобы султан не пошевелился. Тонкости фронта различали с хронометром в руках. Требовали от солдата, чтобы он, маршируя, мог на кивере пронести стакан с водою, не пролив ни капли» (Чулков Г. — Мятежники 1825 года. Москва 1825, стор. 81). Мимоволі згадується й Шевченкове:

А в городі мов журавлі
Замуштрувались москалі:
Нагодовані, обуті
І кайданами окуті
Муштруються... («Сон»).

Ті скупі рядки, що приділяє на «пригонку амуниции» в своєму журналі Шевченко, цілком сходяться з промовистою характеристикою Тургенева. *С. Є.*

Стор. 13, рядок 24. Никольський Сергій Родіонович—надворний совітник, баталіонний лікарь, що перебував у Новопетровському. Р. 1853 помагав експедиції Карла Бера робити тут метереологичні спостереження. Н. Ускова рекомендувала Никольського за «большого поклонника поэзии Кобзаря» (Н. Зарянко—Воспоминанія Н. И. Усковой о Шевченкѣ. «Кіевская Старина», 1889 р., кн. II, стор. 299). Але з того, як говорить про «нашего почтенного Гипократа» і «непопулярного» чи «жестокосердого

Эскулапа» Шевченко—приятельства між ними не видко. Поет тільки зазичався у Никольського книжками. «Во всем укреплении,—писав він до Бодянського ще р. 1852-го,—только один лекарь выписывает кой-что литературное, а прочие как-будто и грамоты не знают; так у него, у лекаря, когда выпросишь что-нибудь, так только и прочитаешь, а то хоть сядь та й плач» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 370; порівн, запис у журналі під 30 червня). «Я здесь, по милости Н(икольского), читаю постоянно Новины русской литературы» (Там же, стор. 382), зазначено ще в листі до Бр. Залєського. Але по-за тим Никольський був людиною далекою для Шевченка (див. ще подробицю з листа А. Ускової до Кониського: Конисський О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 126). *С. Є.*

Стор. 14, рядок 5. Трибунал, що про його згадує тут поет—це слідчі і судді з «III Отделения», що провадило справу Кирило-Методієвського Брацтва в 1847 р. Акт обвинувачення над Шевченком подано в доповіді цареві од шефа жандармів, гр. Ол. Орлова, 26 травня 1847 р. «Шевченко, вместо того, чтобы вечно питать благоговейные чувства к особам Августейшей фамилии, удостоившим выкупить его из крепостного состояния, сочинял стихи на малороссийском языке, самого возмутительного содержания. В них он то выражал плач о мнимом порабощении и бедствиях Украины, то возглашал о .славе гетманского правления и прежней вольнице казачества, то с невероятною дерзостью изливал клеветы и желчь на особ Императорского дома, забывая в них личных своих благодетелей. Сверх того, что все запрещенное увлекает людей с слабым характером, Шевченко пріобрел между друзьями своими славу знаменитого малороссийского писателя, а потому стихи его вдвойне вредны и опасны. С любимыми стихами в Малороссии могли поселяться и впоследствии укорениться мысли о мнимом блаженстве времен гетманщины, о счастии возвратить эти времена и о возможности Украине существовать в виде отдельного государства. Судя по тому чрезмерному уважению, которое питали и лично к Шевченке, и к его стихотворениям все Украйно-Славянисты, сначала казалось, что он мог быть если не действующим лицом между ними, то орудием, которым они хотели воспользоваться в своих замыслах; но, с одной стороны, эти замыслы были не столь важны, как представлялось при первом взгляде, а с другой, и Шевченко начал писать свои возмутительные сочинения еще с 1837 г., когда Славянские идеи не занимали Киевских ученых; равно и все дело доказывает, что Шевченко не принадлежал к Украйно-Славянскому Обществу, а действовал отдельно, увлекаясь собственной испорченностью. Тем не менее, по возмутительному духу и дерзости, выходящей из всяких пределов, он должен быть признаваем одним из важных преступников» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 118—119; порівн. Новицький М.—Шевченко в процесі 1847 р. і Шевченкові папери. «Україна», 1925 р, кн. 1—2, стор. 60).

А ось і присуд того трибунала. «Художника Шевченку, за сочи-

нение возмутительных и в высшей степени дерзких стихотворений, как одаренного крепким телосложением, определить рядовым в Оренбургский отдельный корпус, с правом выслуги, поручив начальству иметь строжайшее наблюдение, дабы от него, ни под каким видом, не могло выходить возмутительных и пасквильных сочинений». Цар Микола рукою власною до цього дописав: «Под строжайший надзор с запрещением писать и рисовать» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 122).

Це офіційна версія Шевченкової провини, а також «холодный, нечеловеческий приговор», ота конфірмація, що прийшла на згадку поетові, коли він дожидав нової від «смотру» напасти. Як побачимо далі, Шевченко рішуче одкидає цю офіційну версію,—принаймні в тій частині, що торкається заборони малювати. *С. Є.*

Стор. 14, рядок 9. Публій Овідій Назон (народ. 43 р. до Р. Хр. помер 17 р. після Р. Хр.), один з найславніших римських поетів із доби імператора Августа (43 р. до Р. Хр.—14 р. після Р. Хр.), був засланий року 9-го після Р. Хр. в місто Томи, на березі Чорного моря, біля гирла Дунаю, поміж дике войовниче плем'я Гетів. Причину цього несподіваного заслання не з'ясовано, але дослідники сходяться на тій думці, що Овідій був свідком чогось такого в родинному житті Августа, чого йому бачити «не слід» було. За молодих років Овідій написав низку легковажних еротичних творів («Наука кохання» та инш.), згодом узявся за поважніші теми. На засланні Овідій дав остаточну обробку «Метаморфозам» — найкращому своєму творові, що подає величезний запас грецьких та римських мітів, з'єднаних в один майстерний ланцюг.

Шевченко знав біографію Назонову, мав і певні відомості про його творчість. Про перше свідчить, ще й крім цього запису в журналі, лист до художника Мик. О. Осипова, з 20 травня 1855 р., де знаходимо таку фразу: «Геты, между которыми на берегах Дуная влачил остаток дней своих Овидій Назон,—найсовершеннейшее создание Всемогущего Создателя вселенной,—были дикие варвары, но не пьяницы, а окружающие меня и то, и другое» (Шевченко Т.—Твори, т. II, ст. 386).

Про знайомість Шевченка з Овідієвою творчістю, власне з «Метаморфозами», маємо кілька вказівок. У повісті «Художник» читаємо: «Глядя на полы своего блестящего плаща, я думал: давно ли я в затрапезном, запачканном халате не смел и помышлять о подобном блестящем наряде, а теперь! Сто рублей бросаю за какой-нибудь плащ,—просто Овидиево превращение» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и разсказы.... стор. 323). Далі, в журналі під 30 червня 1857 р. Шевченко називає добродушне старе подружжя Зигмунтовських—Телемоном і Бавкидою, вживаючи того ж таки виразу й що-до подружжя Прехтелів у повісті« Прогулка с удовольствием и не без морали» (Там же, стор. 551 і 535). В одному місці в журналі поет бере навіть за своєрідний термін слово, що показує його начитанність у «Метаморфозах»: «это все пельмени так наметаморфозили»—завважає він, записавши чудернацький сон

по добрій вечері (див. під 11 липня). Ясно, що Шевченко знав «Метаморфози» Овідієві і з'окрема байку про Телемона й Бавкиду. Український переклад цього уривку з VIII-ої книги «Метаморфоз» (поминувши старий переклад Ів. Стешенка) див. у книзі М. К. Зерова «Камена» (вид. «Слово», 1924 р., ст. 49).

Слід ще зазначити, що доля Овідія та згаданого зараз же Данте, цих великих вигнанців деспотизму, певне раз-у-раз стояла перед очима у нашого поета, хоча з притаманною йому скромністю він і говорить у журналі: «Боже меня сохрани от всякого сравнения себя с этими великомучениками и светочами человечества». Отже все ж мимоволі порівнання це глибоко займало поета. Так, у листі до Кухаренка з 4 квітня 1854 р. Шевченко, згадавши, що от уже «сьомий рік оце пішов з апреля, як я нужу світом в Киргизькім безводнім і безлюднім степу»—кидає загальну фразу: «Така, мабуть, уже усім Кобзарям погана доля, як і мені недотепному випала» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 377). Видко, образи отих «великомучеників і світочів людськости» стояли перед поетом не тільки тоді, коли він їхні ймення згадував, а й коли взагалі думав про долю народних співців, як у наведених допіру словах.

П. Ф.

Стор. 14, рядок 10. «Христианин N.—цар Микола I; далі в журналі Шевченко зве його иноді повним ім'ям (записи під 5 вересня, 7 січня, 9 і 24 лютого), але частіш усякими більш-менш прозорими прізвищами: «коронованный» або «неудобозабываемый фельдфебель» (16 жовтня, 24 лютого), «палач» і «коронованный палач» (3 жовтня), «трессированный медведь» (31 березня), «неудобозабываемый» (25 квітня). Найбільше любив Шевченко прикладати до Миколи I прізвище взяте од Герцена—«тормаз», з додатком усяких характерних епітетів: «огромный» (2 вересня). «неудобозабываемый» (5, 9, 17 і 20 вересня, 3 жовтня), «покойный наш» (23 січня) і т. и.

Микола I, третій син Павла I, народився 25 червня 1796 р., дістав звичайне двірське виховання та освіту, хоча—як сам признавався—вчився недбало й захоплювався хіба самим кресленням, військовими науками та інженерною справою. Можна гадати, що Миколі і в голові не було царювання, бо був старший за його брат Костянтин, законний спадкоємця російського престолу. Отже зречення Костянтина та повстання декабристів у Петербурзі й на Україні заскочили його несподівано, викликали були спершу вагання та нерішучість і—наложили на все царювання Миколи страх перед переворотами, революціями та бажання їм за всяку ціну запобігти. Французька революція 1830 р., польське повстання 1830—1831 р., бунт по так званих «военных поселениях» 1831 р. низка політичних справ 30—40 р. р., нарешті європейські події 1848 р.—тільки підживлювали той страх і те бажання. Микола поновляє «священный союз» і робиться сущим жандармом у Європі, оборонцем захитаних тронів, посилаючи свої гроші і своє військо всюду, де тільки трон

До стор. 14

хилився на бік під тиском народних повстанів (допомога султанові 1833 р., Австрії 1847 р., венгерська кампанія 1849 р., Шлезвигові 1849 р., затяжна війна на Кавказі). В Європі Микола поводився як диктатор, як сущий «помазанник божій», що має свою спеціяльну місію, і слова з його маніфеста з проводу подій 1848 р. («с нами бог, разумейте языцы и покоряйтеся, яко с нами бог») були в його устах не порожньою фразою, а глибоким переконанням. В результаті Микола ізолював себе і Росію цілком, викликав загальну в Європі зненависть і розплатився за неї ганебною Кримською кампанією та передчасною смертю.

У внутрішніх справах за Миколи I панував дух тієї самої військової диктатури, бюрократизму (знаменита його фраза, що «Россиею правит столоначальник»), обскурантизму, пригнічення, казенного націоналізму (не менш знаменита триєдина формула його царювання: «православие, самодержавие и народность»). Самий тільки побіжний перегляд його законодавства й адміністративних заходів малює яскраву картину боротьби з державою во ім'я ніби державного ж таки принципу. Суд над декабристами, кирило-методіївцями, петрашевцями, заслання Герцена й Огарева, Достоєвського і Плещеєва, Салтикова і Тургенева; боротьба з просвітою, що виявилася в закритті підозрених університетів (Вільно, Кременець) та в обмеженні науки по тих, що лишились чи заведені були, як у Київі, наново; цензурне божевілля та оргії знаменитого «III-го Отделения», що придушили врешті письменство, вбили Пушкина, Лермонтова й Бєлінського, знищили морально Гоголя, а цілу метку визначних письменників позапаковували по всяких ведмежих кутках; підтримування дворянства та кріпацтва—оце той «актив», що ним записав своє ім'я в історії Росії Микола I. Він у все втручався, все хотів робити по своєму, на всьому позначалась, як писав Шевченко в своєму журналі, «тяжелая казарменная лапа неудобозабываемого тресированного медведя» (запис під 31 березня). В своєму роді була це цільна постать з цільним також і світоглядом та простолінійністю. «Нет сложности в этом мировоззрении, нет колебаний в этой прямолинейности. Все сведено к немногим основным представлениям о власти и государстве, об их назначении и задачах, к представлениям, которые казались простыми и отчетливыми, как параграфы воинского устава, а скреплены были идеей долга, понятой, в духе воинской дисциплины, как выполнение принятого извне обязательства» (Пресняков). А в результаті—повний занепад державної ідеї, параліч влади, повсюдне здичавіння й одсталість та—ізоляція і в середині держави так само, як і по-за її межами. Це все вело до неминучої катастрофи не самої особи Миколи I, а й репрезентованого тією особою режиму—особистого, з ласки божої, самодержавия. Воно за Миколи досягло було свого зеніту, але з ним же почало й хилитись до занепаду. Повна, усіма сторонами, ізоляція й параліч виявились особливо, коли вдарив грім нової війни проти мало не цілої Європи. Микола зрозумів, що справа всенького життя його луснула, що жити йому не варто і—сконав 18 лютого 1855 р. в умовах, що дають

підстави вгадувати самострату. Останні перед смертю слова його до сина-спадкоємця були: «Сдаю тебе команду не в добром порядке»,—найкраща самооцінка «коронованого фельдфебеля».

З великої про Миколу І літератури варто згадати: Шильдер Н. К.—Имп. Николай Первый, его жизнь и царствование. СПБ, 1903 (фактична праця); Лемке М.—Николаевскіе жандармы и литература. СПБ, 1908; проф. Пресняков А. Е.—Апогей самодержавия. Николай I. Ленинград, 1925; Штакельберг Н. С.—Загадка смерти Николая I. «Русское Прошлое», 1923, кн. I.

В особі царя Миколи сконцентрувалося для Шевченка все те поневолення—соціяльне, політичне, національне—проти якого поет повстав на всеньку силу свого потужного таланту. Це був для Шевченка воїстину символічний образ, вживлення всього державного лиха, неволі, кривди і разом з тим кат не тільки його особистий (десятилітня неволя), а і всього, що дороге було поетові. Початок стосунків між царем і поетом ніби зарисувався був инакше—на ідилічну тему про доброго царя та визволеного талантовитого кріпака. Царська родина й справді, як відомо, брала—хоч і не таку вже велику й чисто формальну—участь у викупі Шевченка з кріпацтва, і про це згодом нагадали йому слідчі «III Отделения», таке запитання поставивши: «какими случаями доведены вы были до такой наглости, что писали самые дерзкие стихи против Государя Императора, и до такой неблагодарности, что сверх великости священной Особы Монарха, забыли в нем и в Августейшем семействе Его лично ваших благотворителей, столь нежно поступивших при выкупе вас из крепостного состояния?» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 107; порівн. стор. 118). Були поголоски ще й про те, ніби поет «воспитан на счет царя»—поголоски, які Шевченко називає «нелепою баснею» і проти яких протестує в своєму журналі. В усякому разі та перша зустріч з Миколою І не сховала з-перед очей у поета дійсної природи цієї постати. Одповідаючи на наведене допіру питання в «III-м Отделении», поет писав: «Будучи еще в Петербурге, я слышал везде дерзости и порицания на Государя и Правительство. Возвратясь в Малороссию, я услышал еще более и хуже между молодыми и между степенными людьми; я увидел нищету и ужасное угнетение крестьян помещиками, посессорами и экономами шляхтичами, и все это делалось и делается именем Государя и Правительства» (Там же, стор. 107—108). Цей погляд на особу Миколи І й одбив Шевченко в своїх творах—однаково як до заслання, так і по засланні писаних. Вже «Сон», що найдужче заважив у долі автора, подає в сатиричних тонах портрет «самого»: «високий, сердитий»,—і розмовляє все

Об «отечестві», здається,
Та нових петлицях,
Та об муштрах ще новіших...

Микола для Шевченка насамперед деспот, усього живого гнобитель, во-

До стор. 14

рог волі—і по-за межами отого «отечества» («Отам-то Милостиві Ми» в поемі «Кавказ»), і в йому самому:

. . . . Добра не жди,
Не жди сподіваної волі—
Вона заснула: цар Микола
Її приспав («Я не нездужаю»).

Ці рядки писано вже по смерти Миколи й показують вони, як глибоко вгадував поет отую деморалізацію, що посіяв серед громади отрутний режим нового Нерона («Неофити»), Сарданапала («Юродивий»). Шевченкові хочеться вірити, що хоч його смерть добром позначиться на житті держави, на творчості. Дивуючись, як Бенедиктов, «певец кудрей и прочего тому подобного», сильно і влучно переклав «Собачий пир» Барб'є, Шевченко додає: «Непостижимо! Неужели со смертью этого огромного нашего Тормаза, как выразился Искандер, поэты воскресли, обновились? Другой причины я не знаю» (журнал під 2 вересня). Але тяжка спадщина все ж пригнітала поета і він не жалував темних фарб на неї.

О зоре ясная моя!
Ведеш мене з тюрми, з неволі,
Як-раз на смітничок Миколи
І світиш, і гориш над ним
Огнем невидимим святим,
Животворящим, а із гною
Встають стовпом передо мною
Його безбожнії діла...

І гнівно проривається обурення в цьому чудовому звороті:

Безбожний царю, творче зла,
Правди гонителю жестокий!
Чого накоїв на землі! («Юродивий»).

Вважалося поетові, «як сотнями в кайданах гнали в Сибір невольників святих, як мордували, розпинали і вішали»... І всього того лиха не міг забути Шевченко ні тоді, коли катувався сам у далекій стороні, ні тоді, коли по смерті його лютого ворога блиснула йому була надія на визволення, ні навіть тоді, коли вже став він справді на волі. Дійсність нагадувала про гнилу спадщину щоденно ділами отих «сатрапів-унтерів», що виховав їх був цілу школу цар Микола. «О Николай, Николай! Какие у тебе лихие сподручники были!»—записує в журналі Шевченко (7 січня), розповівши про одного з сатрапів свіжу новину. На сторінках журналу Шевченкового ім'я Миколи стрінемо часто; «неудобозабываемого Тормаза» згадує поет і в своїх власних увагах, і в тих сатиричних віршах на царя, що ходили по людях: їх поет збирає й дбайливо записує в журналі («Русскому народу», «Когда он в вечность преселился» та ин.). Ці згадки найкраще ілюструють стосунки поета до Миколи І,—стосунки, поджившювані огидою до всякого поневолення та

його на той час джерела—самодержавного режиму (Порівн. Єфремов С.—На нерівних позвах. Шевченко і самодержавіє. «Шевченківський Збірник», т. І. Київ, 1924). *С. Є.*

Стор. 14, рядок 17. Життя і творчість великого італійського поета Середньовіччя Данте Аліг'єрі (1265—1321 р.; про нього українською мовою див. монографію І. Франка: «Середні віки та їх поет», надруковану в «Літературно-Науковому Вістнику» 1907 кн. III—XII і окремо) Шевченкові були таки добре відомі. На це чимало маємо вказівок. У поезії «Іржавець» (1847 р., Орська кріпость) знаходимо згадку про ті пекельні муки та про грішників, що їх описав Данте в першій частині славнозвістної «Божественної Комедії»:

Мій краю прекрасний, розкішний, багатий!
Хто тебе не нищив? Як би розказать
Про якого-небудь одного магната
Історію правду, то перелякать
Саме-б пекло можна! А Данта старого
Полупанком нашим можна здивувать.

У листі Шевченковому до О. М. Бодянського з 15 листопаду 1852 р. читаємо: «покойный Данте говорит, что в нашей жизни нет горьшего горя, как в несчастии вспоминать о прошлом счастии. Правду сказал покойный Флорентинец, я это на себе теперь каждый день испытываю» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 369). Цей відомий вираз із V пісні «Пекла» взяв за епіграф до поеми «Войнаровский» Рилєєв, і мабуть не без впливу «Войнаровского» врізались Дантові слова в Шевченкову пам'ять (див. П. Филипович—Шевченко і декабристи. Київ, 1926, ст. 89—90).

В листі до Бронислава Залєського (1855 р.) знов маємо цитату з Данте: «знаеш ли, что у нас вышла маленькая контра? А(гата) имела неосторожность попрекнуть меня своими благодеяниями, и я отряхнул прах от ног моих и повторяю слова великого флорентинского изгнанника:

Горек хлеб подаянія
И жестоки ступени чужого крыльца».

(Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 399).

1857 року 9 січня в листі до гр. Толстої Шевченко протиставляє Данте Шатобріянові: «Шатобриан сказал в замогильных записках, что истинное счастие не дорого стоит, и что дорогое счастие плохое счастье. Что он разумел под этим простым словом? Счастие Лукулла, или Фамусова? Не думаю. Римскому и московскому барину не дешево обходилась трехчасовая еда, которая в продолжение трех суток в желудке не варилась. Следовательно, обжора не может похвалиться даже счастием скота, и выходит, что знаменитый турист, емигрант, дипломат и, наконец, автор Атталы не имел никакого понятия о настоящем счастии, а на такого счастливца, как, например, я теперь, гордый аристократ-педант и

взглянуть не хотел, не только завести речь о счастии со смердом. Бедный! Малодушний вы, Шевалье де-Шатобриан де Камбур. Флорентинский изгнанник выдрал бы вас за уши, как болтуна школьника, за такую чепуху. Данте Алигиери был только изгнан из отечества, но ему не запрещали писать свой Ад и свою Беатриче... А я... был несчастнее флорентинского изгнанника, зато теперь счастливейший из людей» (Там же, стор. 401), — кінчає свою паралелю Шевченко, маючи на увазі близьке своє визволення. Запис у журналі під 19 червня 1857 р. теж свідчить, що Шевченко з особливою охотою звертався думкою до тих поетів, у житті яких знаходив певну аналогію до своєї долі (заслання), хоч, згадуючи про Назона та Данте, він, завжди надзвичайно скромний, і не думає рівнятися «с этими великомучениками и светочами человечества».

Повернувшись з заслання, познайомився Шевченко в Москві з Д. Е. Міном і занотував про нього в журналі 14-го березня 1858 р.: «Дмитрий Евграфович Мин ученый переводчик Данта»... Переклад Міна (перша частина Дантової «Божественної Комедії») з'явився р. 1855-го, окремі уривки друкувалися і до того часу в журналі «Москвитянин». Слід зазначити, що року 1843-го з'явився був прозовий переклад п'ятьох пісень Дантового «Пекла» («Божественная комедія. Данте Алигіери. Адъ. Съ очерками Флаксмана итальянскимъ текстомъ. Переводъ съ итальянскаго Ф. Фан-Дима. Введеніе и біографія Данте Д. Струкова. СПБ. 1843). Бєлінський в «Отечественных Записках» вітав цю книгу («вот труд и предприятие, которых нельзя не одобрить, особенно если выполняются хорошо») і зазначав, що «Данте особенно не посчастливилось на Руси: его никто не переводил и о нем всех меньше толковали у нас, тогда как это один из величайших поетов мира» (Бѣлинскій В. Полное собр. соч., т. VIII, СПБ. 1907, стор. 94). Бєлінському не сподобалась статья Д. Струкова; відзначив він, що видання з мистецького боку заслуговує уваги: «известные очерки Флаксмана оттиснуты здесь хорошо». Шевченко, перебуваючи тоді в центрі літературно-художнього петербурзького життя, безперечно повинен був бачити цю гарно виданну книгу, оздоблену малюнками Флаксмана.

Доводилося йому зустрічатись і з людьми, що читали Данте в оригіналі. Про героя повісти «Варнак» Шевченко наводить такі відомості: «Я открывал в нем новые добродетели, новые достоинства; он был образован, как любой аристократ того времени, с тою разницею, что любил читать и в особенности итальянских поетов—Боккаччио, Ариосто, Тасса, а Божественную Комедию он наизусть читал.—Давно уже я ничего не читаю, сказал он мне однажды, кроме этой Божественной Комедии» (Шевченко Т. Поэмы, повѣсти и разсказы, писанные на русскомъ языкѣ, стор. 34—35).

Куліш, зустрічаючись з Шевченком в 40-х роках, помітив: «не було книжки живої й животворящої, що б йому в руки попала, та й лежала в його непрочитана», і далі «чували ми його критичні розправи з його

уст і дивом не раз дивували, як він глибоко входив у саму суть літературного діла» («Основа», 1862, I, стор. 60). Ясно, що коли Куліш писав авторові «Кобзаря» (20 січня 1858 р.): «не хапайся, братіку, друкувать московських повістей. Ні грошей, ні слави за них не добудеш. Адже ж і Данте, і Петрарка думали, що прославляться латинськими своїми книгами» («Киевск. Стар.», 1898, II, стор. 233)—то він знав, що це порівнання щось скаже Шевченкові, бо той, певно, міг орієнтуватися в цих явищах світового письменства.

Слід зазначити, що в харківському альманаху «Молодик» на 1844 р. вміщено переклад С. Д(урова) із Барбьє «Дант». Ця книжка була, як знаємо, в бібліотеці Шевченковій (див. «Опись книгам, принадлежавшим Т. Г. Шевченку»—«Червоний Шлях», 1923, кн. 8, ст. 236), ясно, що він не міг проминути, читаючи, надзвичайно сильної поезії Барбьє (поета, що й пізніше його зацікавить) про Данте—громадянина й політичного вигнанця. *П. Ф.*

Стор. 14, рядок 30—31. Майор Мєшков був командиром 5-го баталіона, до якого належав Шевченко, в Орській фортеці перебуваючи (з 23 червня 1847 р. до 11 травня 1848 р.). Можна думати, що Мєшков поводився з поетом не надто суворо, може навіть людяно, принаймні Шевченко про його нігде не згадує як про лихого чоловіка, та й та порада, що її наведено в журналі, свідчить швидче про добрі стосунки. Несподівано Мєшкову самому довелося зазнати прикрости за Шевченка,—це тоді, коли розпочалося над поетом Оренбурзьке слідство 1850 р. Шевченка вирядили тоді в тюрму до Орської, а Мєшкова зробили винним і за те, що Шевченко (начальственний недогляд!) не присягав свого часу, і за те, що його виряжено в Аральську експедицію з Бутаковим, де він малював; і за те, що поет листувався з приятелями на Україні, і що ходив у цивільній одежі. Микола I розсудив, що «командир 5-го Оренбургского линейного баталиона и все ближайшие Начальники подлежать должны законному взысканию за допущение предосудительных послаблений относительно этого преступника, коего предшествовавшая вина была им известна» (Новицький М. — До історії арешту Шевченка 1850 р. «Шевченко та його доба», збірник I, стор. 144). Наслідком цього був наказ від корпусного командира, ген. Обручова: «...командующему баталионом № 5 маиору Мешкову... сделать строгий выговор», а в додаток ще з Мєшкова ж таки звелено було стягнути судових витрат 23 карб. 67 коп., які витратив слідчий на подорож з Оренбургу до Орської фортеці (Васильев Н. — Къ біографіи Т. Г. Шевченка. «Кіевск. Стар.», 1896, II, стор. 148, 150). *С. Є.*

Стор. 14, рядок 14. «Бездушным Сатрапом и наперсником царя», а за кілька рядків ще й «просвещенным блюстителем царских повелений» (стор. 15, ряд. 3—4) зве тут Шевченко гр. Перовського, Василя Олексієвича, що був тоді за генерал-губерна-

тора в Оренбурзі. Гр. Перовський народився р. 1794, скінчив Московський університет, брав участь у кампанії 1812 р., був у французькому полоні й лишив про це свої записки («Русскій Архивъ», 1865 р.). За Миколи I-го зробив адміністративну кар'єру, ставши з 1833 р. військовим губернатором та командиром окремого корпусу в Оренбурзі, потім (1851 р.) генерал-губернатором. На цій посаді правив Перовський до 1856 р. За його Росія просунулася й стала твердою ногою в Середній Азії (обслідування Аральського моря експедицією Бутакова, в якій брав участь і Шевченко, Коканський і Ак-мечетський походи й ин.). Помер р. 1857-го. (Юдин—Гр. В. А. Перовскій. «Русск. Старина», 1896, кн. 5 і 6).

В журналі Шевченковому знайдемо про Перовського кілька промовистих епізодів (див. записи під 21 червня та 7 січня), кожного разу з досить крепкими епітетами («гнилой сатрап», «растленный сатрап»). Видимо, поет не любив Перовського, бачив у йому одного з «лихих сподручников» царя Миколи. Перовський справді був типовим Миколаєвського часу адміністратором, суворим формалістом, «гордым и недоступным вельможей»; він по-самодержавному поводився в підлеглому йому краю. Шевченко, видимо, знав чимало де-чого з особистого життя Перовського і це певне не підкупало поета на його користь. Опріч того, Шевченко вважав, що тільки од Перовського, як головного в краю начальника, залежало попільжити йому, підвисити його на чині («без В. А. для меня никто ничего доброго сделать не может», — Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 392) і коли цього не сталося, то, виходить, той не схотів цього зробити («чем и как я могу уничтожить предубеждение В. А.?» — там же, стор. 397; про «личное предубеждение В. А.» говорить і Бр. Залеський у листі з 5 червня 1856 р. «Кіевск. Стар.» 1897, III, 459). На підставі цієї антипатії Шевченка до Перовського була навіть у літературі витворилась легенда про те, що Перовський власною рукою вдарив поета по лиці (П. М(а р т о)с—Эпизоды изъ жизни Шевченка, «Вѣстникъ Юго-Западной и Западной Россіи», 1863, I; Лѣсковъ Н.—По поводу исключенія Т. Шевченка изъ службы. «Историч. Вѣстникъ», 1882, кн. 4). Переказуючи оповідання Бартенєва, що «Перовский, не терпевший писателей по принципу и допустивший дважды подвергнуть телесному наказанию покойного Достоевского, рассердившись ударил поэта по лицу»— Лєсков додає, що на власні вуха чув це від самого Шевченка. Тим часом Кониський у своїй біографії на підставі листа А. Ускової, твердо встановив, що Шевченко ніколи з Перовським не стрівався і, значить, увесь цей епізод треба вважати за недотепну вигадку (К о н и с ь к и й О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 103; порівн. «Кіевск. Стар., 1889, кн. II, стор. 301; Ч а л ы й М.—Къ характеристикѣ гр. Перовскаго. «Кіевск. Ст.» 1900. II, 70—73).

Кониський встановив навіть більше на підставі свідчення художника Л. Жемчужникова, — що перед Перовським обставали за Шевченка гр. Гудович та Ол. Толстой (там же, стор. 46—47) і наслідком того Перовський, бувши р. 1850 в Петербурзі, звернувся й од себе до Дубельта

з пригадкою про засланого поета, хоча сам і не сподівався з того нічого доброго. «Можно ли что-нибудь, по вашему мнению, предпринять к облегчению участи Шевченка?»—запитував Перовський у Дубельта й подав разом офіційну записку про службу поета: «С тех пор (з часу заслання в солдати) рядовой Шевченко вел себя отлично хорошо; он два года сряду, в 1848 и 1849, участвовал и был весьма полезен в экспедиции, снаряженной для описания Аральского моря. В прошлом году по возвращении Шевченка из этой экспедиции командир отдельного Оренбургского корпуса, удостоверившись в его отличном поведении, службе и образе мыслей, испрашивал ему дозволения рисовать, но на это представление последовал отказ. В этом положении дела г. корпусный командир не может произвести Шевченка в унтер-офицеры, хотя он, Шевченко, служит с отличием уже несколько лет рядовым и не был приговорен в солдаты без выслуги. Рядовому Шевченку, — додає Перовський,—около 40 лет; он весьма слабого и ненадежного сложения и в продолжение кампании на Аральском море неоднократно подвергался скорбуту». На це клопотання Дубельт 20 лютого відповів, що завчасу ще говорити про помилування Шевченка; що ж до його підвищення в чині, то це справа його безпосереднього начальника, генерала Обручова (Стороженко Н. — Новые матеріалы для біографіи Шевченка, «Кіев. Стар.» 1898, кн. III, стор. 422—423). Та замість підвищення незабаром сталася відома Оренбурзька справа, і поет опинився на другому засланні, в Новопетровському. Виряжаючи на коменданта в Новопетровське р. 1853-го свого ад'ютанта Ір. Ускова, Перовський все ж «натякнув йому здалека, щоб він, чим спроможно буде, поліпшив Шевченків побут». «Без оцього натякання, — писала А. Ускова до Ол. Конисього, — і не можна було б Іраклію Олександровичу зрушати і нівечити той догляд за Шевченком і ті відносини до його, які позаводили попередники, відповідно наказу Обручова» (Кониський О. — Т. Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 102). Та й саме визволення Шевченка не обійшлось мабуть без участи таки Перовського, як про це натякає в своєму листі до поета М. Лазаревський: «ты, согласно просьбе гр. Толстого и засвидетельствованию гр. Перовского, получаешь отставку» (Письма М. М. Лазаревскаго къ Т. Г. Шевченку. «Кіевск. Стар.» 1901, II, стор. 288;порівн. звістку і в листі Бр. Залеського.«Кіевск. Ст.» 1897, III,461).

З цього бачимо, що Перовський власне до Шевченка не виявив ніякої особливої ворожнечі або жорстокости, ні навіть упередження (порівн. анекдотичний випадок, переказаний у згадках І. Тургенева, — «Кобзарь», т. I, Прага, 1876, стор. VII), і антипатія поета до «гнилого сатрапа» базувалася щò на непорозумінні, а щò на загальній репутації цього типового служаки Миколаєвських часів. *С. Є.*

Стор. 14, рядок 43. «Нелепая басня»—ніби Шевченка викуплено і виховано коштом царя, а він віддячився тим, що змалював із свого доброчинця карикатуру—видимо, дуже боліла поета. Не раз він протестував проти

До стор. 14

неї. Не від того був, щоб навіть офіційним шляхом це зробити. В листі до Бр. Залеського з 8 листопаду 1856 р. він пише, запитуючи, «чем и как я могу уничтожить предубеждение В. А. (себто Перовського): «Есть у меня на это оправдание, но я не смею привести его в исполнение. Необходимо, чтобы В. А. спросил у графа Орлова, на чей счет я воспитывался в Академии и за что мне запрещено рисовать? Словом, чтобы граф Орлов пояснил мою темную конфирмацию. Но кто легко расстается с своими предубеждениями?» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 397). Прохаючи Дубельта, щоб той виєднав йому дозвіл малювати, Шевченко писав: «Я в жизнь мою ничего не рисовал преступного, свидетельствуюсь всемогущим богом!» (Там же таки, стор. 363). І це категоричне запевнення знайдемо мало не в кожному листі Шевченковому з заслання, особливо перших часів, коли у поета була ще жива надія проломити крижані серця катів своїх. «При всем этом горе,—описував Шевченко своє життя на засланні в листі до кн. Рєпниної 24 жовтня 1847 р., з Орської фортеці,—мне строжайше запрещено рисовать что бы то ни было и писать (окромя писем), а здесь так много нового. Киргизы так живописны, так оригинальны и наивны, сами просятся под карандаш, и я одуреваю, когда смотрю на них... Смотреть и не рисовать—это такая мука, которую поймет один истинный художник» (Там же, стор. 352). «Як побачитеся з В. И. Далем,—звертається Шевченко до В. Лазаревського 20 грудня того ж року,—то, поклонившися йому од мене, попросіть його, щоб ублагав В. Перовського, щоб той визволив мене хоч із казарм (сіріч випросив мені позволеніє рисувать)... Як би мені тільки рисувать було можна, то я і не журився б, ходив би собі в сірій шенелі» (Там же, стор. 354). «Нікому в світі я тепер так не завидую, як малярам»,—читаємо в листі до А. Лизогуба з 1 лютого 1848 р. (там же, стор. 355). «Подтверждено запрещение писать и рисовать»—знов скарга в листі до кн. Рєпниної з 1 січня 1850 р. (там же, 360). «Мне рисовать запрещено, — докучає поет В. Жуковському. — Это самое большое из всех моих несчастий! Сжальтесь надо мною! Исходатайствуйте (вы многое можете!) позволение мне только рисовать—больше ничего и надеяться не могу и не прошу больше ничего» (Там же, стор. 361). «Только рисовать!»—знов розпачливий крик у листі до невідомого адресата (може Дубельта? — там же, стор. 362). «Мене з Київа загнали аж сюди,—повідомляє Шевченко О. Бодянського,—і за що? За вірші! і заказали писать їх, а що найгірше—рисувать!... Не знаю, чи карався ще хто на сім світі так, як я тепер караюсь? і не знаю, за що» (Там же, стор. 362—363). «Но самое мучительное для меня то,—скаржиться поет С. Артемовському вже з Новопетровського 1 липня 1852 р.—что мне рисовать не позволяют. А причины—не знаю почему» (Там же, стор. 367). «Не жаль бы было, если бы терпел да знал за что,—знов одписує Шевченко Бодянському 15 листопаду 1852 р.,—а то, ей богу, не знаю; например, мне запрещено рисовать, а я всю жизнь мою одной черты не провел предосудительной; а не давать заниматься человеку тем искусством, для кото-

рого он всю жизнь свою посвятил—это ужаснейшая кара!» (Там же, стор. 369). «Мне запрещено писать... и рисовать—вот где истинное и страшное наказание. Шесть лет уже прошло, как я мучуся без карандаша и красок. Горе и еще горе!»—ще раз пише Шевченко до С. Артемовського, повідомляючи, що «тоски ради занимаюся скульптурой« (там же, стор. 372—373), бо «мені, ти знаєш, рисувать запрещено, а ліпить—ні, то я і ліплю тепер» (Там же, стор. 375). «Мне запрещено рисовать,—знов озивається Шевченко по деякій паузі про свою «страшную нравственную пытку» в листі до гр. Ф. Толстого 12 квітня 1855 р.,—и, клянусь богом, не знаю за что. Вот мое самое тяжкое испытание. Страшно, безчеловечно страшно мне связаны руки!» («Шевченківський Збірник», т. I, 1924, стор. 127). «Мне запрещено писать стихи, я знаю за что, и переношу наказание безропотно, — ще раз читаємо в листі до гр. Н. Толстої з 22 квітня 1856 р.,—но за что мне запрещено рисовать? Свидетельствуюсь сердцеведцем богом—не знаю. Да и судьи мои столько же знают, а наказание страшное... О, спасите меня, или еще один год—и я погиб» (Шевченко Т.—Твори, стор. 393). З цих виписок—а це ще не все — видно, чим була для Шевченка заборона малювати. Видко також, що заборону писати він розумів («за возмутительные стихи»). Але заборона малювати, як наслідок якоїсь «нелепой басни», надужче давалася в знаки своїм безглуздям і найбільш обурювала моральне почуття поета саме через те, що тут він вини за собою не почував жадної. Не вірити в цьому разі повсякчасним і неустанным запевненням поета, звичайно, немає підстав, і тим більше, що вину його і в офіційному присуді формуловано тільки як «сочинение возмутительных стихов». Отже то правда: дійсно ніже єдиної риси з-під його олівця та пензля не вийшло негожої, як що не рахувати таких звичайних у художньому світі фривольних ескизів у приватньому його альбомі (див. Новицький М.—Шевченко в процесі 1847 р.«Україна», 1925, кн. 1—2, стор. 65—66).

З чого ж, проте, виникла ота безглузда заборона малювати, що дійшла аж до того, що Шевченкові не дозволено було робити навіть образа до Новопетровської церкви? чим пояснити царський додаток у Шевченковій «темній» конфірмації? Кониський поясняє це так: «Перечитавши доклад, цар мабуть спитав: які і про що саме «баламутні і пашквільні вірші» написав Шевченко? Відповіли йому, що Тарас, маючи на думці «Сон», з самого царя і цариці «змалював карикатуру». Слово «змалював» цар взяв буквально і з серця додав абсолютної заборони малювати,—та й доки живий був, не спромігся забути про оте «змалював карикатуру» і не хотів скинути з Шевченка тяжкої заборони малювати. Нічим иншим не можна з'ясувати причину оцієї мстивої кари» (Кониський О.—Т. Шевченко - Грушівський, т. II, стор. 48). Звичайно, розумні голови з «III-го Отделения» таки могли переплутати «пашквіль» і «карикатуру» й одно взяти замісць другого. Можливо, що це був і просто профилактичний захід: уміє малювати—значить, може намалювати щось злочинне, отже краще вбити спокусу в зародку. Але

певніше те, що Шевченкові судді дійсно мали на увазі один із його рисунків. «Річ у тому,—доводилося вже мені раз про це писати,—що між Шевченковими ескизами, які зберегалися в архіві III-го Отд., маємо одну постать у профіль, що таки нагадує собою Миколу I. Може бути, що Шевченко ту постать у генеральському мундирі малював просто як типову для даного часу, бо відома ж риса своєрідної мімікрії, коли усі прислужники силкуються бути схожими на свого пана: за Миколи всі військові носили вуса й груди колесом, за Олександра II—придбали пишні бакени, як недавнім часом усе німецьке вояцтво мало вуса а la Вільгельм. Художник і схопив у своєму рисункові цю типову рису бюрократичного наслідування, а вірнопіддані слідчі, помітивши цю типову схожість, не завагалися поставити її виключно на карб «височайшему» оригіналові. Звідси, можливо, й був висновок про карикатуру з царя. Непорозуміння, але в наслідках своїх для поета воно стало фатальним» (Єфремов С.—На нерівних позвах. «Шевч. збірник», т. I, 1924, стор. 14). Справді, не дешево коштувало воно поета, як замах на те, щоб «отнять благороднейшую часть моего бедного существования», мовляв сам Шевченко в журналі. *С. Є.*

Стор. 15, рядок 18. «Тучегонитель Кроніон», а трохи далі: ескулап, старик Сатурн, Харон, то-що—це звичайний у Шевченка спосіб висловлюватися, беручи образи й паралелі з класичної давнини. Те ж саме стрінемо часто і в його віршах: «І не дощем, і не слова гладесенько Сатурн стирає» («Ми вкупочці колись росли»), «А сила Сатурнова іде та йде («Великомученице кумо!»); або

Ходімо просто-навпростець
До ескулапа на ралець:
Чи не одурить він Харона
І Парку-прялку?

І далі:

Через Лету бездонную
Та каламутную
Перепливем.
. . . . . .
. . . Над самим Флегетоном
Або над Стиксом у раю,
Неначе над Дніпром широким,
В гаю, предвічному гаю,
Поставлю хаточку («Чи не покинуть нам, небого»).

Ця у Шевченка звичка до класичних образів була наслідком його виховання в Академії Мистецтв, де того часу неподільно панував класичний напрямок, виховування учнів виключно на самих античних зразках. Шевченко, що не дурно починав свою мистецьку освіту з класичних статуй у Літньому Саду (див. автобіографію), тим щиріше всмоктав у себе ті академичні впливи й навіть лишив документальну їх

пам'ятку—в автобіографичній повісті «Художник», що яскраво одбиває ідейну атмосферу навкруги молодого Шевченка. Ось як описується там художнє виховання хлопця, викупленого допіру з кріпацтва, себто самого Шевченка: «Я начал думать, чем бы лучшим занять своего ученика... Я думал об античной галлерее; Андрей Григорьевич, смотритель галлереи, пожалуй, и согласился бы, да в галлерее статуи так освещены, что рисовать невозможно. После долгих размышлений я с двугривенным обратился к живому Антиною, натурщику Тарасу, чтобы он в неклассные часы пускал моего ученика в гипсовый класс. Так и сделано. Впродолжении недели он и обедал в классе, нарисовав голову Люция Верра, распутного наперсника Марка Аврелия, и голову Гения—произведения Кановы. Потом перевел я его в фигурный класс и велел ему на первый раз нарисовать Антиноя с четырех сторон. После Антиноя мой приятель сделал рисунок Германика и танцующего фавна, и в одно прекрасное утро я его представил Карлу Великому» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 274, порівн. 280 і далі). Вплив Карла Великого, себто Брюлова, особливо зміцнив у Шевченкові ці початкові впливи од академичної науки та й од відповідного читання (напр. «Эдипъ въ Афинахъ», «Исторія древней Греціи» та ин.). В тому ж таки «Художнику» Шевченко подає факт, як він показав був Брюлову ескиз на тему з середньої історії, і науку з того: «он (Брюлов) мне строжайше запретил брать сюжеты из чего бы то ни было, кроме библии, древней греческой и римской истории. Там, сказал он, все простота и изящество, а в средней истории безнравственность и уродство» (Там же, стр. 296—297). І в Шевченкові знайшов Брюлов, запальний прихильник класицизму в мистецтві, такого ж запального й учня, що засвоїв був цілком погляди свого вчителя на античну старовину й мистецтво. Готуючи конкурсну роботу, учень Брюлова вибирає відповідну тему. «Сюжет,—читаємо в тій самій повісті,—я полюбил, он мне совершенно по душе и я весь ему предался; это сцена из Илиады: Андромаха над телом Патрокла. Теперь только я совершенно понял,—додає Шевченко,—как необходимо изучение антиков и вообще жизни и искусства древних греков» (Там же, стор. 322). Засвоєне в малюванні і для малювання переніс Шевченко і в свої літературні твори, відгуками з класичної старовини й їх оздоблюючи. *С. Є.*

Стор. 15, рядок 35. Нагаєв Григорій Миколаєвич — прапорщик першого лінійного Оренбурзького баталіону (див. журнал під 22 жовтня). В 1853 році скінчив Оренбурзький Неплюєвський Кадетский Корпус, де був ніби «лучшим из воспитанников». Служив у Новопетровському і, видко, часто стикався з Шевченком, заслуживши од його рекомендації—«безграмотный и в добавок п'яница» (там же). Рукою Нагаєва переписана була повість Шевченкова «Матроз»—«на удивление безграмотная рукопись», на яку так нарікав згодом поет (див. ще запис під 25 жовтня). Мабуть чи не Нагаєва мав на увазі Шевченко, коли писав у журналі

(16 червня) про Мостовського, що він, поляк, «говорит плохо по-русски, но русский язык знает лучше воспитанников Неплюевского Корпуса».

М. Н.

Стор. 16, рядок 15—28. Подана в цих рядках надзвичайно своєю щирістю сильна самооцінка поетова та оцінка «горького опыта» від десятьох років, на засланні вибутих—мають паралелі і в инших документах, що виходили з-під пера Шевченка. «Как золото из огня,—писав він до гр. Толстої 9 січня 1857 року,—как младенец из купели, выхожу теперь из мрачного чистилища, чтобы начать новый благороднейший путь жизни. И это я называю истинным, настоящим счастием» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 401). Правда, такий висновок з пережитого не легко мабуть дався поетові; були напевне хвилини зневір'я, сумнівів у собі, в своїх силах, у можливості знов повернутися на стару путь. «Десять літ неволі, друже мій єдиний,—читаємо в листі до Кухаренка з 22 квітня 1857 р.,—знівечили мою віру і надію. А вони були колись чисті, непорочні, як те дитяточко, взяте од купелі,—чисті і кріпкі, як той самоцвіт-камінь ошліфований... Десять літ! Друже мій єдиний! вимовить страшно... а витерпіть?» (Там же, стор. 405; порівн. стор. 410). Але ці вагання й сумніви скінчилися тими чудовими, певними себе, продуманими рядками, що маємо в журналі на цьому місці і трохи згодом, під 28 липня. Згадавши тоді багато де-чого з свого минулого невільного життя, Шевченко кінчає вдячливою молитвою до бога, що подав «силу души и тела пройти этот мрачный, тернистый путь, не уязвив себя и не унизив в себе человеческого достоинства».

Стор. 16, рядок 34. «Москалева Криниця»—поема Шевченкова, присвячена «Я. Г. Кухаренкові на пам'ять 7 апреля 1857 року». Це був перший українською мовою і віршем написаний твір нашого Кобзаря по Оренбурзькій історії 1850 р. і перший же, під яким стоїть дата—«Новопетровське». Сім років пропали марно для Шевченка й світового письменства мабуть найбільше через ту психичну депресію, пригноблення, що охопили були поета під впливом нового заслання й тяжкого життя в Новопетровському. Тому то варто спинитися на цій поемі, як на свого роду поворотному в творчості великого поета пункті.

Характерно вже й те, що тему, розроблену в цій «Москалевій Криниці», Шевченко вже був раз використав попереду: ще 1847 р. в Орській фортеці написав він поему, що теж звалася «Москалевою Криницею» і має той самісінький сюжет. Але в обробці його—ріжниця величезна, як буває звичайно ріжниця між першим ескизом та цілком викінченим твором. Перша «Москалева Криниця»—то тільки кістяк поеми, натяк на дію, з прогалинами і фактичної, і психологичної натури. Друга дає вже не кістяк і не натяки, а справжню дію, яка логично розвивається й психологично умотивована, обставлена подробицями історичними та побутовими, дозріла й виношена. Оповідання варнака—то тільки рямці

для поеми, як це видко з слів у журналі, що «Москалева Криниця»—«небывалый рассказ мнимого варнака». Мабуть, перебуваючи на місцях колишнього заслання злочинців, поет використав це для сюжету, який чув десь давно, ще на Україні. Те, що Шевченко для першого свого по згаданій величезній паузі твору взяв тему не нову, а вже раз використану, для мене ще один доказ його вагання, його зневір'я що-до своєї поетичної сили по перебутих злигоднях. Слід того вагання й сумнівів позначився і в журналі: «Стихи,—зазначає з задоволенням автор,—оказались почти одной доброты с прежними моими стихами. Немного упруже и отрывистее»—і далі надія, що згодом, на волі, зрівняються вони з колишніми. Ще більше це виявлено в листі до Кухаренка з 3 червня,—в тому самому «второму» листі, що був одісланий адресатові «со вложением еще менее вещественным», себто разом з рукописом «Москалевої Криниці». «Постриг ти мене в брехуни своїм братерським листом і своєю щирою писанкою!—ніби дорікає приятелеві Шевченко.—Я писав тобі, друже мій єдиний, що вже не втну нічого віршами. Отже й збрехав,—збрехав і не схаменувся. Правда, і сам думав, що я вже зледащів, захолонув в неволі; аж бачу—ні! Нікому тільки було огню положить під моє горем недобите, старе серце, а ти, друже мій, догадався—взяв та й підкинув того святого огню. Спасибі тобі, друже мій єдиний». Тим «святим огнем» був щирий, братерський лист од Кухаренка, одержаний у Новопетровському 7 квітня 1857 р., на самий великдень з «25-рублевою писанкою» (див. у журналі під 13 червня; самий лист—у «Кіевск. Стар.» 1897, III, 453—454). «Довго,—дописує далі Шевченко,—я читав твій лист, разів з десять, чи не більше. Дочитався до того, що в мене не тільки очі—серце заплакало, мов та голодна дитина. А серце, сказано, не дитина, його галушкою не нагодуєш.—Що тут на світі робить?—думаю собі,—та вставши раненько, помолився богу, закачав рукава та й заходився коло оцієї Москалевої Криниці. Бог поміг,—то сяк, то так—кончив. Мені і полегшало трохи. Не знаю тільки, чи подобається вона тобі, друже мій єдиний?... Я умисне приписав Ченця і Вечір, щоб ти порівняв його з Криницею, бо Криниця, бач, сьоголітня, а Чернець і Вечір—бог-зна-колишні. Чи помолодшав я через десять літ в неволі, чи постарішав серцем—скажи мій брате рідний?» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 410). Останнє питання, як видко, надто турбувало Шевченка. Він як автор-дебютант хвилюється, дожидаючи відповіді від Кухаренка, бажаючи почути його думку про свою поновлену поетичну роботу. В журналі ми знайдемо аж тричі ще згадку про це дожидання. «Не знаю, получу ли я от Кухаренка здесь его мнение на счет моего последнего чада (Москалева Криниця). Я дорожу его мнением чувствующего благородного человека и как мнением неподдельного, самобытного земляка моего» (під 1 липня). «Кухаренку напишу завтра. Ожидаю от него ответа на Москалеву Криницю. Не знаю, что значит его молчание» (під 13 серпня). «Что значит, что Кухаренко мне не пишет? Неужели он не получил моего поличія и мою Москалеву криницю? Это было бы

ужасно досадно» (під 17 жовтня). З Астрахани Шевченко ще раз написав Кухаренкові (див. запис під 13 серпня): «...просив я тебе пересилать мені письмо об Москалевій Криниці. Письма твого нема, і я тепер не знаю, що й думать, бо вона вже давно тобі послана... Може тебе дома нема, або що?... Напиши тільки, чи жив ти чи здоров і чи получив мою Москалеву Криницю. Вона мене турбує» (Шевченко Т.—Твори. т. II, стор. 413). Кухаренкова відповідь, по довгих митарствах, прийшла аж 10 лютого і Шевченко з полегкістю записує в журналі: «А все-таки лучше поздно, нежели никогда. Кухаренко не знал о моей резиденции. А я не знал, как растолковать себе его молчание. А теперь все об'яснилось» (під 10 лютого). В цьому довгожданному листі Кухаренко писав до свого приятеля: «Не кидайся діла, сіріч, не оставляй писати. Погасило кляте лихо огнище твого талану, але добрий вітерок повіяв, позносив золу, знайшов искорку, (що) ще не погасла, та й почав роздувати огонь, отже і гляди, як покотить пожарами. Поплюй в кілочки та й строй кобзу сміло, а далі грай, як грав єси!» (Изъ переписки Т. Г. Шевченка съ разными лицами. «Кіевск. Стар. 1897, кн. III, стор. 455—456).

Питання що-до часу написання «Москалевої Криниці», яке клопотало колись голову дослідникам (Доманицький В.—Критичний розслід над текстом «Кобзаря». Київ, 1907, стор. 295), вирішається на підставі запису в журналі: «я написал его (рассказ) вскоре по получении письма от батька отамана Кошового», себто після 7 квітня, точніше: скінчено її 16 травня; ця дата й стоїть під усіма відомими списками поеми. Зате клопіт з присвятою, бо тут маємо дві дати: в рукопису, посланому Кухаренкові, позначено «на пам'ять 7 апреля 1857 року» (Конисський О.—Варіянти на декотрі Шевченкові твори. «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», т. XXXIII, стор. 5), у власному ж манускрипті поета (так звана книжка Б) вже инакше: «На пам'ять 7 маія 1857 року», - з такою датою в присваті поема й пішла до друку (надрукована вперше в «Основі» 1861 р., кн. II). Пояснити цю різнацію можна або тим, що автор, надписавши в Кухаренковому примірнику 7 квітня (на пам'ять того радісного дня, коли дістав од його листа), згодом, переписуючи, просто помилився місяцем; або ж тим, що саму присвяту написано 7 травня, тоді як цілу поему закінчено вже 16 травня. Підставу так думати дає те, що в згаданому манускрипті присвяту («Не на Вкраїні, а далеко») поставлено перед заголовком («Москалева Криниця») на окремому листочку, так що вона ніби становить незалежну, окрему від поеми цілість. *С. Є.*

Стор. 16, рядок 41—42. Шевченків епіграф до запису під 21 червня 1857 р.

«Вперед, вперед, моя исторья,
Лицо нас новое зовет» —

узято з VI-го розділу Пушкинової поеми «Евгений Онегин». У журналі, в листах і в творах Шевченкових знайдемо чимало матеріялу, що

свідчить: Шевченко добре знав і любив поезію Пушкина, зазнав і деякого од великого російського поета впливу. 19 липня 1857 він записує в журналі думку — написати поему «Сатрап и Дервиш» — в роде «Анджело» Пушкина—і жалкує навіть, що погано ніби володіє російським віршем, бо — «эту оригинальную поему нужно непременно написать по-русски». 12 грудня 1857 р. Шевченкові сподобалась у театрі переробка «Станционного смотрителя». 12 січня 1858 він прочитав Піуновій «Сцены из рыцарских времен»—«и отогрел губернаторским холодом обвеянную душу»; Піунова-ж прочитала Шевченкові «Каменного Гостя». 18 травня 1858 р. Шевченко слухав у графині Толстої, як Щепкин декламував монолог «Скупого рыцаря».

В повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» знаходимо такі цікаві місця: «Куда умчались эти светлые, эти золотые дни? Куда девалась прекрасная семья непорочных вдохновенных юношей!

Иных уж нет, а те далече,
Как Сади некогда сказал»

(Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 469). Цю ж таки цитату з Пушкина використовує Шевченко і в листі до С. С. Артемовського 15 червня 1853 р.: «конца все-таки не вижу моей грустной перспективе, та без протекции, правда, его и видеть невозможно, а у меня какая протекция? Правда, були де-які люди, так что-ж?

Одних уж нет, а те далече,

как Пушкин некогда сказал» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 373). Далі, в повісті «Прогулка...» зустрінемо ще цитату з Пушкина: «Глядя на этот невозмутимый мир природы, сладкие успокоительные грезы посетили мою тревожную душу:

Не для волненья, не для битв—
Мы рождены для вдохновенья,
Для звуков сладких и молитв.

Стихи Пушкина не сходили у меня с языка, пока мы под'ехали к селу» (Шевченко Т.—Поэмы... стор. 540—541). В повісті «Близнецы» згадується Пушкинова проза: «...я незаметно в'ехал в Татищеву крепость. Тут отдал я подорожную смотрителю, а сам остался на улице, и пока переменяли лошадей, я припомнил «Капитанскую дочку» и мне, как живой, представился грозный Пугачев, в черной бараньей шапке и в красной епанче на белом коне, совершенно как наш старинный палач» (Там же, стор. 214). В повісті «Художник» читаємо: «За чаем Карл Павлович прочитал «Анджело» Пушкина и расказал, как покойный Александр Сергеевич просил его написать с его жены портрет и как он безцеремонно отказал ему, потому что жена его косая. Он предлагал Пушкину с его самого написать портрет, но Пушкин отплатил ему тем-же. Вскоре после этого поэт умер и оставил нас без портрета. Кипренский изобразил его каким то денди, а не поэтом» (Там же, стор. 306). У тій таки ж повісті є згадка про картину Брюлова «Бахчисарайский фонтан», що являє собою ілюстрацію до Пушкинової поеми.

З Шевченкових приятелів Куліш був найпалкішим і найвірнішим прихильником поезії Пушкина, — досить переглянути його вірші, листи, статті, замітки — з несчисленними цитатами з Пушкина, думками про його і т. и., щоб упевнитися в цьому. Він при кожній нагоді радив Шевченкові вчитись у Пушкина, беручи на себе иноді чисто менторські завдання. В надзвичайно цікавому листі (25 липня 1846 р.), що подає критичний розгляд Шевченкових творів, чотирі рази згадує Куліш про Пушкина. Він пише Шевченкові: «Вы слишком много полагались на врожденные ваши силы и мало старались согласить их с искусством, которое само по себе ничтожно, но в соединении с таким талантом, каким бог одарил вас, могло бы творить чудеса еще поразительнее тех, какие оно творило в соединении с талантом Пушкина». Куліш радить Шевченкові: «вспоминая великого Пушкина, не щадите стиха для целости создания», наводить приклади віршів, що «ослабляют то чувство, какое вложено в душу читателя предыдущими» і знов посилається на Пушкина: «Пушкин в этом отношении должен служить всем нам образцом. Как только он тронул в душе читателя желанную струну, тотчас останавливает себя с удивительною властью над своею фантазиею; иногда он бросит только зерно в наше сердце и отходит к другим трудам, уверен будучи, что собственные наши силы его раскроют и возрастят в мысль или образ» («Україна», 1925 р. кн. I—II, ст. 80—81).

Куліш, мабуть, досягнув певних наслідків своїми порадами, хоч безперечно прибільшував, коли писав зараз по смерти Шевченка, що «Пушкина він знав на пам'ять, дарма що писав не його мовою, не його складом» («Основа» 1862, кн. I, стор. 60). Цікаві згадки знаходимо в примітці до поеми «Куліш у пеклі» (1891 р.): «Нарівні з рідним епосом любив Тарас нехай у бога царствує—тільки Пушкина. Розігрівши духа свого думами кобзарськими, почитує було на пам'ять Новоруського Гомера, Пиндара, Софокла, не знаючи, як і ціну йому зложити за його пишне слово. Еге! Він бо й сам виріс би таким поетом, коли б доросли ми. Староруси, до того, щоб такого поета викохати, — тим і розумів достоїнство Пушкина глибинею духа свого. У цінуванню великого Пушкина сходився Тарас із моїм тезком Паньком так само, як і в високому цінуванню недогибків нашого Староруського, побояновського епоса» (Сочиненія и письма П. А. Кулиша, під ред. И. Каманина, т. III, примѣчанія, ст. 66).

Але не вважаючи на великий ніби то інтерес і повагу Шевченка до Пушкина (Микешин одначе свідчить, що Шевченко иноді «громил» Пушкина, бувши незадоволеним спеціяльно з образу Мазепи у російського поета), вплив Пушкина на Шевченка не дуже позначається. Найзагальніше, може, він виявився у двох напрямках. По-перше, що-до вживання типового для Пушкина та його школи чотирохстопового ямба. Це ще Куліш був завважив: «не забуваймо, що Шевченко, цей воскреситель рідного слова, розпочав своє велике діло з віршування Новоруського,

з того віршування, що вже визволилось із-під схоластико-семинарського мертвячого смаку, — не то що розпочав, та й опісля йому присвічував геній Пушкина в його невмирущій промові» (Про Шевченківські ямби див. статті Б. В. Якубського: «Форма поезій Шевченка» в збірнику «Тарас Шевченко» 1921 р. та «Із студій над Шевченковим стилем» у «Шевченківському Збірнику» 1924 р.). По-друге, можна помітити загальний вплив байроничної поеми, що й через Пушкина (а також Мицкевича, Козлова, Лермонтова та ин.) впливала на Шевченка, але перебільшувати значіння цього впливу знов же не треба (див. книгу Ол. В. Багрія «Шевченко в литературной обстановке», Баку, 1925, і рецензію на цю книгу П. Филиповича в журналі «Життя й революція», 1925 р. ч. 9).

Що-ж до конкретнішої постановки питання про вплив Пушкина на Шевченка (запозичення окремих мотивів, образів, виразів і т. ин.), то цього торкався С. Кулябка — Шевченко и Пушкинъ, «Научное Обозрѣніе», 1899, кн. 6, і акад. М. Сумцов—Пушкинъ и Шевченко «Укр. Жизнь», 1917, кн. 3—6, Див. ще: О. Колесса—Шевченко і Міцкевич «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», т. III; П. Филипович — Шевченко і Гребінка, «Україна», 1925, кн. I—2; А. В. Багрий — Т. Г. Шевченко в литературной обстановке. Акад. Сумцов приходить до такого висновку в своїй статті «В общем нужно признать, что отражений Пушкина в поэзии Шевченка мало, и все подражательное Пушкину у Шевченка вышло слабым и вялым» (згадана праця, стор. 87). До певної міри можна з цими словами погодитись. *П. Ф.*

Стор. 17, рядок 3. Киреєвський, Ілля Олександрович—підполковник, ад'ютант для особливих доручень при В. О. Перовському. В липні 1856-го року залишив посаду з мундиром «по домашним обстоятельствам». Прізвище Киреєвського, крім запису на цім місці в журналі, згадується у Шевченка також і в листуванні за 1857—1858 р.р. з Андрієм Маркевичем, Михайлом Лазаревським та Усковим.

У згаданому нижче (ряд. 37) листі до Маркевича (з 22 квітня 1857 р.) історію з Киреєвським Шевченко доповняє деякими новими деталями. «Это Ираклия Александровича беспокоит,—пише Шевченко, переказавши справу,—то я прошу тебя, побывай ты у г. Киреевского, от имени Ираклия Александровича спроси у него о причине его безмолвия. Квартирует он в Большой Миллионной, в доме Славных. Если же, паче чаяния, ты не найдеш его по этому адресу, или он умер, или выехал из столицы, то ты, вместо прогулки, с'езди в Павловск и на даче г. Киреевского найдешь кого-нибудь из родственников г. полковника (sic!) Киреевского и узнай где он? и что с ним? и не поручил ли он этого дела, т. е. камер-обскуры, кому-нибудь из своих родственников или же знакомых, и проси, чтобы—кого ты найдешь из его родственников—чтобы написал Ираклию Александровичу и тем вывел из мучительного недоумения» (Шевченко Т.—Дневник. Редакция...

и примечания И. Я. Айзенштока. Харьків, 1925, стор. 173). А Лазаревського через кілька місяців Шевченко прохає вже переказати Маркевичеві — «нехай не турбується, не шукає того полковника К(иреєв)ського: я сам його найду, як приїду» (Шевченко Т.— Твори, т. II, стор. 411). Проте не пощастило Шевченкові навіть «бесконечными стезями закона» (стор. 18, рядок 7) виконати доручення Ускова. «Наконец я добрался до Петербурга и до заветного Павловска,—сповіщав поет опісля свого коменданта в Новопетровське.— Но Павловск, увы! не обещает ничего хорошего. Три раза, в продолжение одной недели, побывал я в Павловске и три раза стучался напрасно у дверей вашего честного и вдобавок высоблагородного коммиссионера. Онъ никого не принимает потому, что к нему, кроме заимодавцев, никто не заходит. О пребывании моем в Петербурге он узнал от генерала Бюгно, с которым я встретился в Павловске же и имел неосторожность рассказать ему о сделанном мне вами поручении. А Киреевский, ловкий шарлатан, смекнул делом и не велел меня принимать. А случайно где-то встретившись с Марковичем, уверял его, что он зимним путем еще выслал вам отличнейший фотографический аппарат со всеми принадлежностями; даже много лишнего выслал. Подлец! и вдобавок неловкий. Доверенность ваша не по форме написана, и Михайло Матвеич говорит, что она не может иметь никакой силы. Попробуйте написать его матери: она живет в Павловске, вместе с ним, в собственном доме. За успех ручаться нельзя, а попробовать можно» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 427).

М. Н.

Стор. 17, рядок 37. Маркович (власне — Маркевич) Андрій Миколаєвич, син відомого історика й автора популярних колись «Украинскихъ Мелодій» (1831 р.), народився 9 листопаду 1830 р. в с. Турівці під Прилукою (на Полтавщині), скінчив «Училище Правоведения» і з 1851 р. вступив на службу до Сенату й дослужився сенатора і статс-секретаря та товариша голови в «Человеколюбивом Обществе». Р. 1868-го йому з нащадками дозволено зватися не Маркевичами, а Марковичами. Коли засновано було в Петербурзі р. 1898-го «Общество имени Т. Г. Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях С.-Петербурга», то Маркович став на чолі його, як голова, і на цій почесній посаді лишався до самої смерти, 11 березня 1907 р. (Модзалевский В. Л.— Малоросійскій Родословникъ, т. III, Київ, 1912, стор. 421; там і портрет).

Бувши в Петербузі в 50-х роках, Маркович певне стояв близько до української громади, що почала там формуватися з поворотом до Петербургу Куліша. «Маркевич, - писав про його Куліш до дружини,— ходит по Петербургу в жупане, в шароварах, в кучме и в кобеняку, возбуждая всеобщее любопытство франтов и франтих» (Петров В.—

Матеріяли до історії приятелювання Куліша й Шевченка р. 1856—1857. Збірник «Шевченко та його доба», т. II, 1926 р.; там же таки й лист Гр. Галагана з приводу того убрання). 1857-го року Маркович, може з доручення Куліша або, принаймні, якоїсь громадки «товаришів і земляків», прислав був Шевченкові до Новопетровського книжок, листа і 16 крб. грошей. Лист цей прийшов 7 квітня, на самий великдень, разом з листами од Кухаренка та М. Лазаревського. «Та ж самая почта із Петербурга,—писав Шевченко М. Лазаревському 22 квітня,—привезла мені письмо і грошей 16 р. од А. Маркевича з товаришами. Це буде син того самого Миколая Маркевича, що написав Малоросійськую історію. З батьком його ми були колись великі приятелі, а сина його, цього самого Андрія, то я, здається, шо й не бачив, а може й бачив, та ще дитиною. Найди його там та поцілуй за мене, мій друже єдиний. Воно квартирює в Почтамтской, в домі Логинова» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 406; порівн. стор. 411). А самому Марковичеві того ж таки дня зворушений поет дякує за пам'ять окремим листом: «Спасибі тобі, друже мій незнаємий! Подякуй і поцілуй твоїх товаришів і земляків моїх щирих; спасибі їм, що не забувають безталанного старого кобзаря. Нехай не забуде їх господь милосердий своєю доброю долею. Спасибі вам, молоді брати мої, і за книги» (Там же, стор. 405). До своєї знайомости з Маркевичами Шевченко вертається і в цьому листі. «З батьком твоїм, друже мій, ми були колись великі приятелі і стрічалися з ним не в одній Качанівці. Чи здравствує він тепер? Цілуй його од мене. А матір твою тільки раз бачив у Качанівці. Може й тебе тоді з нею бачив, але ти ще тоді було мале, то я тепер і не згадаю: давно те діялось, молодий мій друже!» (Там же, стор. 406). В цьому же таки листі Шевченко дає Марковичеві й те делікатне доручення що-до підполковника Киреєвського, про яке була вже попереду мова.

По повороті з заслання Шевченко, очевидно, познайомився особисто з «молодим другом»—можливо, ще в Москві, хоча згаданий у журналі під 13 березня «сын Н. Маркевича, автора истории Малороссии», міг бути котримсь із братів Андрія Марковича. І згадки про ту знайомість і на старості літ у цього вислуженого бюрократа викликали і тепле почуття, і навіть—що далеко більше важить—деяку громадянську мужність, яка не завжди личила його «високому в урядових і придворних сферах становищу». Вже згадано, що А. Маркович був першим і постійним головою першого в Росії,—правда, занадто невинного—товариства, що носило крамольне для тих сфер ім'я Шевченка. Але Маркович пішов і далі. Коли р. 1905-го виникла була думка про видання повного «Кобзаря» -«Маркович, син історика України, людина широких поглядів і з певними національними симпатіями... дуже прихильно поставився до цієї думки і взяв на себе вияснити, чи можна сподіватись на цензурні полехкости» (Стебницький П.—Повний «Кобзарь» в Росії. «Л. Н. Вістнік», 1914, кн. II, стор. 277). Результатом рекогно-

сцировки Марковича у відповідних сферах і був той «Кобзарь» у редакції небіжчика Вас. Доманицького, що видержав та й аж по сей день видержує безліч виданнів, ставши основою до знайомости широкої публіки з безцензурним Шевченком. До 1911 р. цей «Кобзарь» розходився цілком вільно і тільки того ювілейного року відживлена цензура схаменулася й застукала нове, 3-тє, його видання (подробиці див. у статті П. Стебницького—«Кобзарь» під судом. «Записки Істор.-філ. Відділу Укр. Академії Наук, кн. IV, Київ, 1924). І ще одне діло, зв'язане з ім'ям Шевченка, треба поставити на актив А. Марковичеві. Шукаючи матеріялу для того видання, натрапили на думку використати Шевченківський матеріял у Департаменті поліції, до якого перейшла спадщина колишнього «III-го Отделения». Маркович знов же виклопотав на це дозвіл і таким способом поховані там рукописи поета воскресли в новому виданні. Його ж таки заходами ті використані і невикористані матеріяли (рукописи: «Три літа», «Єретик або Іван Гус» (повний текст), «Осика», альбоми та ин.) забрано з Департамента поліції й передано вже по смерти Марковича до Чернігівського Музею ім. Вас. Тарновського (Забіла Я. П.—Автографи і нові твори Т. Г. Шевченка. «Україна», 1907, кн. VII—VIII, стор. 2—3). Цим А. Маркович твердо записав своє ім'я в історії Шевченкознавства, на добрий десяток літ прискоривши використання запечатаного руками царської поліції матеріялу. *С. Є.*

Стор. 17, рядок 43. «Русскій Инвалидъ»— офіційна того часу військова газета (заснована 1813 р.), що подавала накази та инше для військового відомства, а в неофіційній частині, у фельєтоні та в спеціяльних літературних додатках і дещо з поточного письменства та мистецтва. Деякі новини з далекого культурного світу Шевченко дізнавався таки з «Русского Инвалида» (див. напр. записи в журналі під 2 і 27 липня, під 6 вересня, лист до Кухаренка з 4 квітня 1854 р. та ин.). Для поета ця газета була «старым знакомцем» (запис під 6 вересня), що набрид йому за довгі роки заслання, коли на книги була така в Шевченка посуха. «О новостях литературы, музыки и театра, писав він до Артемовського р. 1852, я не имею совершенно никакого понятия: кроме «Русского Инвалида», ничего у нас не имеется» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 367). «Все к лучшему,—філософує поет у листі до гр. Толстої з приводу затримки в Нижньому, ...мне необходим был промежуток между Северной Пальмирой и Киргизской пустыней, а иначе я явился бы к вам настоящим киргизом. А теперь, с помощью добрых людей, я понемногу делаюсь похожим на человека. Дело в том, что я впродолжение этих десяти лет, кроме «Русского Инвалида», ничего не читал. Так можете себе вообразить, каким бы я чудаком безграмотным явился в общество грамотных людей» (Там же, стор. 416). Звичайно, ми знаємо, що дещо й по-за офіційною військовою газетою долітало з літератури до Шевченка в його «широку хурдигу». Але все ж то були

тільки випадкові гості. А тим часом як «Русскій Инвалидъ» серед військового світу панував неподільно, як обов'язковий інформатор, і з цього вбогого джерела поетові десять років довелося головним чином свою духову спрагу задовольняти.

Цікаво, що цей військовий офіціоз зламав теж свого роду офіційну що-до замовчування Шевченка традицію й надрукував р. 1861 промову М. Чалого над гробом поета (ч. 114), а р. 1901 досить теплу статтю, його пам'яті присвячену. Стаття, натурально, вийшла де в чому трохи однобічна, як відгук до певної міри військових сфер. Визнаю чи, що «десять лет, проведенные Шевченкой под красной шапкой» — найтяжчі в його стражденному житті, «Русскій Инвалидъ» «в интересах справедливости» запитує: «все ли Шевченко взял от той солдатской среды, куда случайно и не вольно попал, все ли, что могла дать и что дала другим случайным гостям ее?» Відповідь: не все. «Ведь вот, например, Погосский. Он полюбил товарищей своих, этот мрачный, суровый народ, из которого некоторые по два, по три раза прошлись по зеленой улице... «Полюбили они и меня»,—сознавался Погосский... И эта взаимная привязанность облегчила ему восьмилетнюю солдатскую лямку... У Шевченка, да и у другого солдата-поэта—Полежаева, мы не встречаем таких признаній, не было и такой близости (!) к солдатской среде, которая создавала бы новые интересы, новые привязанности, заполнявшие пропасть, вырытую судьбою в отношении старых друзей и прежних интересов. А между тем Шевченко —крестьянин по происхождению—мог быть ближе, роднее тогдашней солдатской массе, чем Погосский, бывший для нее все ж баричем». Газета пояснює це тим, що Шевченко опинився під червоною шапкою вже цілком дозрілою, з певними завичками й потребами людиною, і для його більшою мірою був непереносний отой «вечный, ежеминутный страх за возможность быть униженным и оскорбленным» («Рус. Инвалид», 1901, ч. 42). Пояснення може було б і справедливе, коли б справжній факт пояснило, а не вигадку. Авторові-військовому, видимо, невідомий лишився журнал поета з зворушливими спогадами про таких членів тієї солдатської маси, як Скобелєв, Обременко (див. під 8, 28 і 29 липня), або навіть сумарна характеристика всієї солдатської маси (під 14 червня). Бо тоді б не довелося авторові вигадувати питання й до них пояснення добирати. *С. Є.*

Стор. 17, рядок 43. Катенин Олександер Андрієвич (1803—1860)— один із тих миколаєвських генералів, що їм таку гостру й дотепну характеристику дав був Герцен у «Колоколі», і як-раз з приводу Катенина. «Из военной рассадницы, взлелеянной императором Николаем, вышла целая лейб-шеренга молодых генералов, играющих важные роли, назначенных к еще большим и потому имеющих полное право на перекличку в «Колоколе». Главная отличительная черта их состоит в том, что они не участвовали в Крымской войне или участвовали в ней по мирной части» («Киргиз-кайсацкое мѣстничество въ наукѣ и в Орен-

бургѣ»,—див. Герцен А. И.—Полное собраніе соч. и писемъ, т. IX, Петербургъ, 1919, стор. 250—251). Катенин почав свою кар'єру під час польського повстання 1830—31 р., був «дежурним» при Миколі I генералом, товаришем військового міністра (1854), а після В. Перовського дістав посаду самарського та оренбурзького генерал-губернатора (з квітня 1857 р.). Шевченко тоді добував останні вже місяці в неволі і Катенин нічим у його житті не відзначився. Тільки згодом, коли поета затримано в Нижньому, довелось йому згадати про Катенина. «Спасибі, найшлися здесь добрые люди,—читаємо в листі з Нижнього до Лазаревського з 8 жовтня 1857 р.,—которые пріютили меня и через посредство которых написано в Оренбург обо мне Катенину, чтобы он об'яснил мое отвратительное положение» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 413). Ще ясніше писав Шевченко до Ускова 12 листопаду: «написал в Оренбургъ и добрых людей просил написать о себе прямо Катенину, прося его развязать сей гордіев узел как-нибудь помягче» (Там же, стор. 415). Можливо, що ці листи таки поділяли на Катенина і він не вимагав, щоб поет вертався по одставку конче до Оренбургу.

С. Є.

Стор. 18, рядок 15—16. Порцієнко—син Антона Івановича Порцієнка, «причисленного к министерству государственных имуществ» (див. Б. Модзалевский, рецензія в «Былом» 1925, кн. II, стор. 236),—був один з тих дворянських синків, яких самі батьки здавали в солдати «на исправление» (див. далі запис під 25 червня). Військова служба, як констатовано було офіційно під час розроблювання військової реформи в 70-х роках XIX в. «почти пожизненная и сопряженная с лишениями всякого рода, считалась не столько почетным и естественным для каждого подданного служением отечеству, сколько наказанием за преступления или за развратную жизнь. Отдача в солдаты прямо определялась законом уголовным наравне с ссылкою в Сибирь и содержанием в арестантских ротах, а также разрешалась обществам и помещикам в виде окончательного средства избавиться от людей порочных, в отношении к которым другие меры исправления оказывались уже недействительными» («Журнал Особаго Присутствія Государственнаго Совѣта по воин. повинности», стор. 3). Так само й батьки могли віддавати в солдати непоправних синів. До таких, очевидно, й належав між иншими згаданий тут Порцієнко.

Видко, Шевченкові на засланні частенько доводилось стикатися з такого типу «несчастними»: в самому Новопетровському було їх, опріч Порцієнка, принаймні ще кілька «конфирмованных так называемых господ дворян», як це бачимо з допиту баталіонного командира, відданих у солдати «по воле родительницы», по «воле родителя», «за буйные поступки» і т. и. І цей тип дуже цікавив Шевченка. Опріч промовистих рядків, присвячених «гнусным исчадиям нашего православного общества» в журналі, Шевченко торкається того ж таки питання в по-

вісті «Близнецы» (Зосим Сокирин) і пише навіть на цю тему спеціяльну повість «Несчастный», а в ній, на особі Іполита Хлюпина, пробує вияснити, звідки ті «гнусные исчадия» беруться. «...Я на другой же день в баталионной канцелярии прочитал его грустную конфирмацию. Это был юноша, записанный в рядовые по просьбе родной матери» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти і разсказы..., стор. 692). Історію його й розгортає повість,—звичайну історію звироднілої панської родини з кріпацьких часів, з досить звичайним і фіналом у формі «прошения на Высочайшее имя о написании в рядовые сына вдовы помещицы Хлюпиной за неуважение к матери» (Там же, стор. 743). В світлі цієї повісти, як резюме її, надто суворим осудом бренять слова Шевченка в журналі і про самих «несчастних», і про батьків їхніх, що віддають «дитей своих в солдаты на исправление», і про уряд, що бере на себе «эту неудобоисполнимую обязанность». *С. Є.*

Стор. 18, рядок 29. «Прахвос»—власне профос (з нім. Profoss)—так у старій армії звалися солдати, що мусіли вичищати відхідні місця і взагалі усякий покид і нечисть по казармах і таборахх; вони були разом і за полкову поліцію та катів (див. у Даля — Толковый Словарь живого великорусскаго языка, т. III). Народ назву цієї не вельми почесної посади переробив на «прохвост» і означає цим словом взагалі мерзотну людину. У Шевченка про профоса знайдемо згадку ще в «Юродивому»:

А вас, моїх святих киян,
І ваших чепурних киянок
Оддав своїм прафосам п'яним
У наймички сатрап-капрал. *С. Є.*

Стор. 18, рядок 42. «Зеленая аллея, т. е. шпицрутены». Так звалася кара, визначена в «Своде Законов» для каторжан-засланців та військових, — инакше звалося це «прогнать сквозь строй». Перейшла вона з Німеччини разом з німецьким військовим строєм та військовими порядками, які так охоче переймали наші самодержці XVIII—XIX віків у своїх німецьких родичів. Знаменитий Аракчеєв вигадав свою власну систему шпіцрутенів, названу в честь його «аракчеєвською»: «сквозь тысячу двенадцать раз без медика». Ось як описує відомий Д. Ровинський цю нелюдську кару, яку досить раз побачити, щоб до віку вже не забути. «Выстраивается тысяча бравых русских солдат в две шпалеры, лицом к лицу; каждому дается в руки хлыст—шпицрутен, — живая «зеленая улица», только без листьев, весело движется и помахивает в воздухе. Выводят преступника, обнаженного до пояса и привязанного за руки к двум ружейным прикладам; впереди двое солдат, которые позволяют ему подвигаться вперед только медленно, так чтобы шпицрутен имел время оставить след свой на «солдатской шкуре»; сзади вывозится на дровнях гроб. Приговор прочтен; раздается зловещая трескотня барабанов, раз, два!.. и пошла хлестать

До стор. 18

зеленая улица справа и слева. В несколько минут солдатское тело покрывается сзади и спереди широкими рубцами, краснеет, багровеет, летят кровяные брызги... «Братцы, пощадите!» — прорывается сквозь глухую трескотню барабана, но ведь щадить значит самому тут же быть пороту, — и еще усерднее хлещет березовая улица. Скоро бока и спина представляют одну сплошную рану; местами кожа сваливается клочьями, и медленно движется на прикладах живой мертвец, обвешанный мясными лоскутьями, безумно выкатив оловянные глаза свои... Вот он свалился, а бить осталось еще много, живой труп кладут на дровни и снова возят взад и вперед, промеж шпалер, с которых сыплются удары шпицрутенов, и рубят кровавую кашу. Смолкли стоны, слышно только какое то шлепанье, точно кто по грязи палкой шалит, да трещат зловещие барабаны» (Ровинский Д. — Русскія Народныя Картинки, т. V. СПБ. 1881, стор. 323; порівн. Достоевский Ф. М. — Полн. собр. соч. («Записки из мертвого дома»), т. III, СПБ, 1894, стор. 177—178, 197—198). «Прогнание преступников, по приговору военных судов, сквозь строй шпицрутенами, — писав у своєму меморіялі з приводу нелюдських кар кн. М. О. Орлов,—есть такая же квалифицированная смертная казнь, как четвертование и колесование. При вскрытии тел наказанных шпицрутенами постоянно оказываются продольные кровоизлияния в легких, соответствующие, если не всем, то большей части полученных ударов. Сердце содрагается при мысли, что по букве закона, если преступник лишится сил итти по фронту, то его должно вести вдоль оного, и если он испустил дух, то его тело должно еще получить определенное приговором число ударов (див. Джаншиев Гр. — Эпоха великихъ реформъ. Москва 1898, стор. 213).

Ще раз згадує Шевченко в журналі про «зеленую аллею» під 8 липня, розповівши історію бідолашного Скобелева, що був присуджений на 2000 шпіцрутенів, видержав їх і пішов потім в арештантські роти до Омського. З запису того не ясно проте, чи бачив сам на власні очі поет оте «печальное и к несчастию не единственное в этом роде происшествие», чи згадує про його тільки за чужими оповіданнями. В своїх творах поет, здається, нігде не подає опису тієї келюдської кари. Проте серед малюнків його є один на цей сюжет, а саме—сьома сцена з серії про Блудного сина показує кару шпіцрутенами: на передньому плані півгола постать присудженого до кари з кайданами біля ніг, за ним видно проводирів, трохи далі постать офіцера, за нею відро, де намочують шпіцрутени, а в перспективі — витяглася готова вже «зелена вулиця» (див. Новицький О. — Т. Шевченко як маляр. Львів-Москва, 1914, стор. 60)... Знаючи, якої надавав Шевченко ваги «натурі», посилаючись на великого Брюлова, що «черты одной не позволял себе провести без модели» (журнал під 12 липня), можна гадати, що Шевченкові мабуть таки доводилося на власні очі бачити похмуру процедуру забивання людей шпіцрутенами. *С. Є.*

Стор. 20 рядок 11. Эжен Сю (1804—1857), французький письменник, автор надзвичайно популярних якогось часу романів («Mystéres de Paris», «Juif errant» та инш.), Шевченкові був добре відомий, але викликав критичне відношення. Найвиразніше зформулював свою про цього письменника думку Шевченко в листі до В. М. Репниної (з 7 березня 1850 р.): «Перед Гоголем должно благоговеть, как перед человеком одаренным самим глубоким умом и самою любовью к людям! Сю, по моему, похож на живописца, который, не изучив порядочно анатомии, принялся рисовать человеческое тело, и чтобы прекратить (прикрасить?) свое невежество, он его полуосвещает. Правда, подобное освещение эффектно, но впечатление его мгновенно! так и произведения Сю, пока читаем — нравятся и помним, а прочитал — и забыл. Эффект и больше ничего! Не таков наш Гоголь—истинный ведатель сердца человеческого» (Шевченко Т. — Твори, т. II, ст. 364). В повісті «Несчастный» знаходимо цікавий діалог: «Что это вы почитываете?» спрашивает он. — Мертвые души.—«А, это сочинение Эжена Сю?»—Так точно, отвечаю я» (Шевченко Т. — Поэмы..., стор. 692). Не можна не побачити тут певної іронії. В сорокових роках був період, коли популярність Сю в Росії заважала навіть розуміти Гоголеві твори, і Белінський з обуренням писав в «Отечественных Записках» 1844 року про російських критиків: «Многие из таких господ добродушно преклонились уже перед неслыханным величием «Парижских тайн» и, не будучи в силах вообразить что-либо выше этого пресловутого творения (как мышь в басне Крылова не в силах была вообразить зверя сильнее кошки), во всеуслышание об'явили Эжена Сю гением, а его сказку бессмертным творением, не упустив при сей верной оказии разругать «Мертвые души» Гоголя, которых любая страница, на удачу развернутая, убьет тысячи таких бедных и жалких произведений, как «Парижския тайны» (Полное собр. соч. В. Г. Бѣлинскаго, під ред. С. А. Венгерова, т. VIII, стор. 491). Бєлінський не приймав мелодраматизму, штучности творів Сю, підкреслював, що той пише свої величезні романы за-для грошей, і навіть соціяльні теми обираючи, робить «выгодную литературную спекуляцию на имя народа». «Изображая французский народ в своем романе, Эжен Сю смотрит на него, как истинный мещанин (bourgeois), смотрит на него очень просто — как на голодную, оборванную чернь, невежеством и нищетою осужденную на преступления. Он не знает ни истинных пороков, ни истинных добродетелей народа, не подозревает, что у него есть будущее, которого уже нет у торжествующей преобладающей партии, потому что в народе есть вера, есть энтузиазм, есть сила нравственности» (Ibid. стор. 473). Прихильніше поставився до Е. Сю, особливо до його ранніх морських романів, другий російський критик, досить відомий в 40 роках — Валеріян Майков. Він зазначав, що Сю в «Паризьких тайнах» — «поставил себе задачей изобразить в широких рамках всю бездну несчастий, тяготеющих над классом неимущих, безответных перед законом, малолетних, лишенных воспитания, слабоумных, больных

и всей многочисленной страждущей братии», але — «не по силам пришлись ему великие социальные темы» (Соч. В. Н. Майкова, вид. Б. Фукса, т. I, ст. 230). Шевченко в оцінці Сю був, таким чином, на рівні вимог, що висловлювали й кращі представники тогочасної критики. *П. Ф.*

Стор. 20, рядок 20. «Орская крепость», нині повітове місто Орське, стоїть за 227 верстов на південний від Оренбурга схід, саме на тому місці, де р. Орь вливається до р. Уралу й де первістно осажений був Оренбург, потім на инше місце перенесений. В Орській фортеці стояв той «Оренбургский линейный батальон № 5», до якого призначено було відбувати службу «рядовому Шевченкові». «Орськ,—пише біограф Шевченка,—і тепер місто убоге, невеличке, менш 9000 людности; більшість її становлять москалі, татари, киргизи...; місто таке некультурне і в-осени таке в йому болото, що навіть 10 літ назад серед міста загруз і потонув верблюд. Місто степове, рослини майже зовсім нема; зима там люта; сніг часом засипає цілі аули. А що за місто був той Орськ 50 літ назад, про те, кажуть старожилі люди, трудно собі й виобразити! Було воно обведене земляним валом від гори, біля якої стоїть місто, аж до річки Уралу. В середині міста, опріч казарм, було кілька домиків офіцерських та може з 20 казачих халупин; а навкруги безлюдний степ, що й нині ще має вид сумної пустелі» (Кониський О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 3—4). Що за місто був той Орськ в 40-х роках минулого століття, про те добре таки можна дізнатися з листування й творів Шевченка. З них також можна воскресити й життя поетове у тому першому місці його заслання.

«Несколько часов подымался я извилистою дорогою на Губерлинские горы,—починає Шевченко вже з опису самої подорожи до Орської фортеці в повісті «Близнецы».— ....Поднялся на гору, и тут открылась плоская однообразная пустыня, а среди пустыни торчит одинокая будочка, а около нее высокий шест, обернутый соломою. Это казачий пикет. Проехавши пикет, я начал спускаться по плоской наклонности к станции Подгорной и, переменив здесь лошадей, подымался часа два на плоскую возвышенность, с которой открылась душу леденящая пустыня. Спустя минуту, после тягостного впечатления, я стал всматриваться в грустную панораму и заметил на средине ее беленькое пятнышко, обведенное краснобурою лентою.

— А вот и Орская белеет,—сказал ямщик как будто про себя.

— Так вот она, знаменитая Орская крепость!—почти в слух проговорил я, и мне сделалось грустно, невыносимо грустно, как будто меня, бог знает, какое несчастие ожидало в этой крепости, а страшная пустыня, ее окружающая, казалась мне разверстою могилою, готовою похоронить меня заживо... Подъезжая ближе к крепости, я думал (странные думы!), поют ли песни в этой крепости, и готов был бог знает что прозакладывать, что не поют. При такой декорации возможно

только мертвое молчание, прерываемое тяжелыми вздохами, а не звучными песнями. Подвигаясь ближе и ближе по широкому, едва зеленью подернутому лугу, я ясно уже мог различить крепость: белое пятнышко—это была небольшая каменная церковь на горе, а краснобурая лента—это были крыши казенных зданий, как-то: казарм, цейхгаузов и проч.» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 224—225). Враження ці й почування—безперечно автобіографичного характеру: вони показують, з якими думками під'їздив і сам автор до місця свого заслання. А ось і опис самої фортеці, що так нагадує знамениту Білогорську фортецю з Пушкинової «Капитанской дочки». «Крепость О(рскую),—читаємо в повісті «Несчастный»,—местные киргизы называют Яман-Кала [1]). И это название чрезвычайно верно определяет физиономию местности и самой крепости. Редко можно встретить подобную безхарактерную местность. Плоско и плоско. Для киргиза, конечно, это ничего не значит: он сроднился с таким пейзажем, но каково для человека приезжего, привыкшего в окружающей его природе видеть красоту и грацию, очутиться вдруг перед суровым однообразным горизонтом неисходимой безконечной степи. Удивительно, как неприятно такой пейзаж действует на одинокую душу новичка. Крепость О(рская) как нельзя более гармонирует с окружающею ее местностью: то же однообразие и та же плоскость; от общего колорита выделялась лишь небольшая каменная крепостная церковь на горе, и при том, заметьте, на Яшмовой горе. Под горою, с одной стороны, лепятся грязные татарские домики, а с другой—инженерный двор с казематами для каторжников; против инженерного двора длинное, низенькое бревенчатое строение с квадратными небольшими окошками,—это баталионные казармы; они примыкали одним концом к деревянному сараю, называемому экзерцис-гауз, а другим выходили на четыреугольную площадь, украшенную новою каменною церковью и обставленную дрянными деревянными домиками. Где же самая крепость, спросите вы? Я сам два дня делал такой же вопрос, пока на третий день, по указанию одного старожила, не вышел в поле, по направлению к меновому двору и не увидел едва приподнятой насыпи и за ней канала. Канал и насыпь сравнительно не больше того рва, каким у нас добрый хозяин окапывает свое поле. Вот вам и второклассная крепость!» (Там же, стор. 690—691 [2]).

В цій «второкласній кріпості», серед «безхарактерної місцевости» судилося Шевченкові прожити перші часи свого заслання. Прибув він до

[1]) Яман-кала — паршиве місто.

[2]) Порівн. у Пушкина: «Я глянул во все стороны, ожидая увидеть грозные бастионы, башни, вал, но ничего не видел, кроме деревушки, окруженной бревенчатым забором. С одной стороны стояли три или четыре скирды сена, полузанесенные снегом, с другой — скривившаяся мельница с лубочными крыльями, лениво опущенными.—«Где же крепость?» спросил я с удивлением.—Да вот она, -отвечал ямщик, указывая на деревушку, и с этим словом мы в нее в'ехали» (Сочиненія А. С. Пушкина, вид. Ф. Павленкова. СПБ. 1907, стор. 9.0)

До стор. 20

Орської десь певне 23 червня 1847 р. і вибув аж до 11 травня 1848 р., коли вирушив разом з експедицією Бутакова на Аральське море. Вернувся знов до Орської вже під арештом, після відомої Оренбурзької історії, рівно за два роки, 12 травня 1850 р., і просидів тут у казематі либонь до половини вересня, коли виряжено його до Новопетровського. Отже всього перебування Шевченкового в Орській фортеці було 1 рік і 3 місяці. Як же почував себе тут поет,—звичайно за першого свого перебування, а не тоді, як «по распоряжению бывшего генерал-губернатора, довольно видного политика Обручева... имел случай просидеть под арестом в одном каземате с колодниками и даже с клейменными каторжниками», мовляв Шевченко трохи далі в своєму журналі?

Шевченка записано до 3-ої роти 5-го баталіону, одягнено в солдатське вбрання, приставлено до його дядьку і розпочато знамениту миколаєвських часів муштру. Жив він у казармах. «Тепер прозябаю в киргизской степи, в бедной Орской крепости,—писав поет до кн. Репнинсї 24 жовтня 1847 р.— Местоположение здесь грустное, однообразное: тощая речка Урал и Орь, обнаженные серые горы и безконечная киргизская степь... Я иногда выхожу за крепость, к караван-сараю или меновому двору, где обыкновенно бухарцы разбивают свои разноцветные шатры» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 352). «Вчера не мог кончить письма,—описує своє життя Шевченко в листі до тієї ж таки кореспондентки 26 лютого 1848 р.,—потому что товарищи-солдаты кончили ученье, начались рассказы, кого били, кого обещались бить; шум, крики, балалайка выгнали меня из казарм, я пошел на квартиру к офицеру (меня, спасибо им, все принимают, как товарища); только расположился кончить письмо—и вообразите мою муку: хуже казарм, а эти люди... с большой претензией на образованность и знание приличий» (Там же, стор. 356). Додайте до обставин солдатського життя, муштри, непевного становища ще заборону писати й малювати, повну самотність, одірваність од культурного життя—і цілком зрозумілим стане отой крик: «Бодай і ворогов моєму лютому не довелося так каратись, як я тепер караюсь!»,—що вирвався у Шевченка в листі до А. Лизогуба (Там же, стор. 353). І разом з цим криком благання до всіх адресатів: **книжок, книжок!**—бо поет тямить, що в цій могилі «одно спасение от одервенения—книги» (там же, стор. 357). І одна-єдина втіха лист із того світа, од кого-небудь з давніх приятелів з України. На жаль, щоденника, що його протягом кількох місяців писав Шевченко в Орській фортеці, знищено (там же, стор. 356). Але досить переглянути «захалявну» поезію Шевченка за той час Орської сидні, щоб зрозуміти всю тугу поетову за світом та його злиденне в «смердючій казармі» життя. То, можна сказати, його поетичний щоденник, у якому виливав автор усе, чим боліла тоді його душа. «Не гріє сонце на чужині»... «Холоне серце, як згадаю, що не в Украйні поховають»... «Не спалося,—а ніч як море (хоч діялось не в-осени, так у неволі)»... «Неначе злодій, по-за валами в неділю крадуся я в поле»... «Айда в казарми! Айда в неволю!»...

«Лічу в неволі дні і ночі і лік забуваю»... «В неволі, в самоті немає, нема з ким серця поєднать»... Бо ось—

Приходить ніч в смердячу хату,
Осядуть думи, розіб'ють
На стократ серце і надію,
І те, що вимовить не вмію...
І все на світі проженуть,
І спинять час: часи літами,
Віками глухо потечуть;
І я кровавими сльозами
Не раз постелю омочу...

«Неначе лютая змія, розтоптана, в степу здихає, захода сонця дожидає—оттак-то я тепер терплю та смерть із степу виглядаю»... І ось цей жахливий підсумок, зроблений першим рокам неволі:

Каламутними болотами
Між бур'янами, за годами
Три годи сумно протекли;
Багато дечого взяли
З моєї темної комори
І в море нишком однесли;
І нишком проковтнуло море
Моє не злато-серебро—
Мої літа, моє добро,
Мою нудьгу. мої печалі—
Тії незримії скрижалі,
Незримим писані пером...

Досить і цього було б на звичайну людську винесливість. Але на поета вже чигало нове лихо, ще гірше, ще страшніше—оті сім років порожнього нидіння в «широкій хурдизі» Новопетровського.

С. Є.

Стор. 20, рядок 41. Обручов Володимир Опанасович (1793—1866). відомий генерал-адміністратор за часів Миколи І-го, учасник подій 1812—1814 р.р., турецької війни 1828—1829 р. і польської кампанії 1830—31 р. З 1842 по 1851 р. Оренбурзький військовий губернатор і командир Оренбурзького Корпусу, «довольно видный политик», як рекомендує його й Шевченко. «По приезде своем в Оренбургскую губернію,—пише про Обручова його біограф Ястребцов,—он тотчас же принялся за тщательное изучение местных нужд. Он об'ехал весь вверенный ему край и наметил план будущих своих действій. Правда, многое из начинаний Перовского было оставлено новым генерал-губернатором без продолжения, но Обручов не мало сделал для края и по собственной инициативе. В особенности он много потрудился над водворением тишины и безопасности, столь часто нарушавшихся в этом неспокойном крае... Воспоминания, отмечая симпатичные черты в ха-

До стор. 20

рактере В. А. Обручева, его доброту, заступничество и честность, не замалчивают и его суровость в обращении с подчиненными, в особенности в бытность его Оренбургским генерал-губернатором» («Рус. Біогр. Словарь»—«Обезьянинов—Очкин». СПБ. 1905).

З'окрема до Шевченка Обручов навіть ставився був спершу прихильно, принаймні поблажливо: так, р. 1848—49 поет з дозволу Обручова брав участь в Аральській експедиції, як художник; коли ж Шевченко повернувся з експедиції до Оренбургу, то Обручов клопотався перед «III-м Отделением» про нагороду поета унтер-офіцерським чином, але Шевченків арешт 1850 року пошкодив цьому. Замість нагороди, поета, як відомо, з царського наказу заслано до Новопетровського. В цьому останньому процесі Шевченка Обручов грав непевну волю. Безперечно, він знав, що Шевченко брав участь в експедиції з Бутаковим, не виконує приписів солдатської дисципліни в Оренбурзі, ходить у цивільному й малює, бо, як свідчить Ф. Лазаревський, сам «принимал его у себя в доме не как рядового, а как талантливого художника, заказав ему написать портрет своей супруги» (Изъ воспоминаній Ф. М. Лазаревскаго о Шевченкѣ. «Кіев. Стар.» 1899, кн. II, стор. 165). Але коли почалася справа після доносу Ісаєва, Обручов поставився до Шевченка надзвичайно суворо. Після трусу у поета, що фактично не дав кримінальних результатів, Обручов все ж звелів держати його під суворим арештом і наказав, щоб до Шевченка «отнюдь не могли прямо доходить письма и от него другим лицам не пересылались, ибо все таковые письма должны поступать на предварительное мое рассмотрение» (И. А.—Матеріали к біографіи Т. Г. Шевченка. «Русское Богатство», 1901, кн. II, стр. 66). Так само в наказі про заслання Шевченка до Новопетровського, що був фіналом усієї історії, знайдемо риси, які безперечно погіршували долю засланого: «...чтобы, независимо от наблюдения за поведением этого рядового со стороны самого ротного командира, ближайший за ним надзор был поручен благонадежному унтер-офицеру и ефрейтору, которые должны строжайше наблюдать за всеми его действиями и, если заметят что-либо предосудительное, или неповиновение, то доводили бы о том в тот же час до сведения ротного командира, который обязан немедленно доносить корпусному командиру (себто самому Обручову), надписывая на конверте: «секретно» и «в собственные руки», при чем подтвердить ротному командиру, что малейшее послабление в отношении надзора за Шевченко, подвергнет его строгой ответственности» (Там же, стор. 69; порівн Васильев Н.—Къ біографіи Т. Г. Шевченка. «Кіев. Стар.» 1896, кн. II, ствр. 148). Звичайно, годі Обручова винуватити за нове заслання Шевченка, як це робить напр. Конiський: то була воля Петербургу, проти якої, звісно, Обручов зробити нічого не міг. Але безперечно, що Обручов своїм полохливим поводінням, скидаючи відповідальність за «провини» Шевченка на инших (напр. на майора Машкова, на Бутакова), обтяжив без потреби і так тяжку долю поетову. Старий служака не

міг, видимо, простити собі потурання засланцеві, і коли це виявилось, то не мав і мужности, щоб обстоювати за свої погляди, і з головою видав поета на нові муки, разом з тим власний «недогляд» силкуючись на инших перекинути. Отже не диво, що згадки поета про Обручова не були прихильні. «Во сне видел Орскую крепость, записує Шевченко в журналі під 3 вересня,—и корпусного ефрейтора Обручева; я так испугался этого гнусного ефрейтора, что от страха проснулся и долго не мог притти в себя от этого возмутительного сновидения».

С. Є.

Стор. 21, рядок 12. «Сказал покойник Гете». Ім'я німецького поета (1749—1832) не раз стрівається на сторінках Шевченкових творів. Описуючи в журналі (20 липня 1857 р.), як цигани співали Лермонтовський переклад Гетевих «Горных вершин», Шевченко гірко запитував: «Думал ли великій германский поет, а за ним и наш великий Лермонтов, что их глубоко-поетические стихи будут отвратительно-дико петы пьяными цыганками перед собором п'янейших ремонтеров?» Запис у журналі під 26 червня свідчить, що Шевченко знав, що з Гете був не тільки «великий поет», а й «мудрець». Шевченко так говорив тому, що добре був знайомий може й з иншими творами, але у всякому разі з головним, центральним Гетевим твором, що вславив його на ввесь світ і викликав величезну літературу з боку критиків та дослідників—з «Фаустом». 16 лютого 1858 року Шевченко записував у своєму журналі, як йому треба було щось вибрати для Піунової до читання на сцені: «выбор мой пал на последнюю сцену из «Фауста» Гете, перевод Губера. ...Да достану ли еще и книгу Губера в этом затхлом городе?» На другий день Шевченко зазначає, що «не без труда, однако ж достал Фауста Губера, послал книгу моей артистке и часа через три являюся к ней в полной уверенности, что она уже наизусть читает роль Маргариты». З цього запису можна зробити такі висновки: 1) Шевченко знав Гетев твір, мабуть, ще до заслання, бо на засланні великої лектури не мав; 2) знав у Губеровському перекладі; 3) знав досить добре, бо роблячи вибір серед тих творів, які приходили йому на пам'ять, свідомо спиняється на останній сцені з Фауста (у в'язниці). Наша думка знаходить підтвердження в тому, що переклад Губера (перша частина Фауста) вийшов у Петербурзі року 1838-го і був певною літературною подією (раніше його в першій редакції заборонила була цензура). Шевченко, як-раз тоді починаючи свою поетичну діяльність і жадібно поповнюючи свою літературну освіту, не міг проминути такої видатної літературної новини, а може перечитував її й пізніше, бо маємо данні, що переклад Губерів добре врізався в Шевченкову пам'ять.

«Надеждою живут ничтожные умы, сказал покойник Гете. И покойный мудрец сказал истину вполовину. Надежда свойственна и мелким, и крупным и даже самым материяльным и положительным умам», записує Шевченко в журналі 26 червня 1857 р. Цитату з Гете

наведено тут за перекладом Губера—у нього Фауст говорить Вагнерові в сцені за міською брамою:

Надеждами живут ничтожные умы!

(Видання бібліотеки «Гонга» (Київ), стор. 47).

Далі, в повісті «Близнецы» Шевченко пише «Жизнь коротка, а наука вечна, говорит великий Гете», не зовсім точно, бо з пам'яти, використавши Гетеву думку, перекладену в Губера так:

Жизнь коротка, искусство вечно (там же, стор. 64).

Це з сцени в кабінеті Фауста, слова Мефистофеля до Фауста. В першій сцені з «Фауста» знаходимо слова Вагнера—беремо з того ж таки перекладу:

Искусство времени не знает,
А наша жизнь так коротка (там же, стор. 34).

Ім'я Гете трапляється ще в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали»: «Как то раз зашла речь (это было в деревне) о германской поэзии. Кроме Гете и Шиллера, она (кузина) с восторгом говорила о Кернере» (Шевченко Т. Поэмы.... стр. 442—443). Характерно, що Шевченко вибрав Піуновій до читання сцену божевілля зведеної дівчини простого походження. Таких сцен чимало і в Шевченкових творах (у поемі «Слепая», «Марина» та ин.) може до деякої міри на них вплинув і геніяльний твір німецького поета... *П. Ф.*

Стор. 21, рядки 14—20. Ці рядки про надію, «постоянную, до гробовой доски неизменную няньку-любовницу», що голубить «и всемогущего царя, и мирового мудреца, и бедного пахаря, и меня мизерного»—нагадують своїм контрастом Шевченків вірш, писаний за ґратами ще в Петербурзі—«По-над полем їде». Надто оці рядки:

Як бритвою старий голить
Усе, що даси:
Мужика й шинкаря,
Сироту-кобзаря;
Приспівує старий, косить,
Кладе горами покоси,
Не мина і царя.
І мене не мине,
На чужині зотне
За решоткою задавить...

Настрій з крайньої безнадії перетворився на міцну й певну надію під впливом звісток про близьке визволення, але образ фатальної неминучости лишився той самий. *С. Є.*

Стор. 21, ряд. 24—25. «Эрмитаж, еще мною не виденный»—ці слова ніби суперечать з иншими творами Шевченка. Так, у автобіографічній повісті «Художник» не раз згадується про навідування до Ер-

мітажу (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 271, 310 і ин.), та й не міг, справді, Шевченко, як художник, не бачити такої збірки творів найближчого йому мистецтва, як та, що була в Ермітажі. Мова тут тільки про новий будинок Ермітажа, що був одкритий р. 1852-го, себто, коли Шевченко перебував у Новопетровському. Вернувшись до Петербургу, Шевченко зараз же побував у Ермітажі й записав у журналі свої враження (див. під 31 березня). *С. Є.*

Стор. 21, рядок 27. «Я был бы равнодушный холодный атеист»... Релігійні погляди Шевченка—це один з найцікавіших, але і найскладніших може кутків його прекрасної душі. Різно освітлювано цей куток у пізніші часи. Одні, як галицьке уніятське духовенство (див. Драгоманов М.—Шевченко, українофили й соціялізм, «Громада», т. IV; Лозинський М. — Духовенство й національна культура, Львів, 1912; Єфремов С.—Клерикали проти Шевченка. Збірка «Шевченко», Київ. 1914), та православне чорносотенство в Росії (Лободовський М.—Перегляд поэмы «Марія» Т. Г. Шевченка, Харьків, 1910; численні ламентації в газеті «Кіевъ» 1913—1914 р.р.)—гори вернули на поета за «богохульні єресі та нігілістичну гниль» у його творах, іменуючи його не инакше, тільки атеїстом. Другі, навпаки, силкувалися, так мовити б, уцерковити Шевченка, помирити його з офіційною релігією (Васильківський М.—Релігійність Шевченка на підставі його поетичних творів. Кам'янець, 1920). І з цих, і з тих заходів нічого власне не виходить, бо з Шевченка не був ні атеїст, як він сам не раз заявляв виразно, ні тим більш церковник, як і про це знаходимо не одне терпке слово в його журналі (див. напр. під 29 червня, 15 липня, 27 серпня, 27 вересня, 16 лютого, 22 березня та ин.). Формально Шевченко не порвав з церквою, не поривав навіть з церковною фразеологією, вживаючи дуже часто традиційних християнських виразів. Але Шевченків бог—зовсім не догматичний християнський бог, тим більш не «византійський Саваоф», грізний, формалістичний бог-местник і каратель за гріхи. Проти такого формалістичного бога Шевченко повставав усіма фібрами своєї душі. Досить згадати тільки його гнівні филипики проти «всевидящого ока» (в «Юродивому»), проти «свинцового уха», що має невблаганний бог (журнал під 27 серпня), і инше, щоб зрозуміти основу релігійних поглядів Шевченка. Він повставав насамперед проти формалізму релігійного, бачучи в йому щось тибетське або японське, в усякому разі якусь «кукольную комедію» (під 16 лютого, 22 березня; порівн. поезію «Світе ясний, світе тихий)»; ще дужче обурював його елемент примусу, насильства, які нерозлучні бувають з владущою церквою: інквізиція, автодафе, ексцеси православія в Росії—ось що органично вернуло від себе Шевченка в тій «церкві-домовині» (журнал під 29 червня, 17 вересня; порівн. поему «Іван Гус» та ин). Але етичний бік християнської релігії був для поета близьким і зрозумілим, непорушним і незбитим авторитетом; його релігія була релі-

До стор. 21

гією правди та любови і во ім'я цієї правди і любови поет часто зривав бунт проти свого бога, скоро здавалось йому, що бог той відступає від вимог любови й людяности. Його бог—це насамперед бог людяности. Свого бога Шевченко сотворив по своєму образу і подобію і підпорядкував, як і все підпорядковував—людським потребам та інтересам і з їх погляду судив його, ставив свої вимоги й гостро картав, як що тим вимогам не відповідали риси отого створеного і вимріяного бога. Він сміливо міг сказати: «А до того (як справдяться його надії) я не знаю бога», як сміливо ж міг викинути гасло: «ми не раби його, ми—люди» («Ликері»). До справ релігії Шевченко раціоналістично заходив, містики він взагалі органично не терпів (порівн. у журналі під 16 і 18 грудня оцінку апокаліпсиса, як «боговдохновенной галиматьи», і чисто раціоналістичне, хоч і не дуже глибоке пояснення, звідки апокаліпсис походить), і тверезо ставився до традиційно-релігійних сюжетів, добачаючи в них самі художньо-психологічні або етичні мотиви, що під його пером набирали виразно соціяльного забарвлення. Біблію Шевченко знав добре («я читаю его (евангелие) ежедневно, ежечасно»—знайдемо в листі до кн. Репниної)—і використав її по своєму. Псалми Шевченкові—лиш мотив старозавітнього псалтиря, але перекладений на політично-громадські самого Шевченка погляди. Книга царств так само вразила поета з погляду громадсько-етичних проявів і наслідків царського деспотизму («Царі»). Теж і боротьба папства з реформацією («Єретик») або й поганства з християнством, вилившись у поемі «Неофити», подає лиш «причту»—науку «розпинателям народним, грядущим тиранам», а Христос «той Син єдиний богом ізбранної Марії», для Шевченка прообраз живої сучасности, коли «такими злодіями тюрма починяєм, як і Син оцей Марії». Та й сама історія Марії, втілена в тій дивній поемі, що стільки громів стягла на голову автора, здавна захоплювала Шевченка,—але як? «Прежде когда-то думал я анализировать сердце матери по жизни святой Марии, непорочной матери Христовой», писав він до кн. Репниної 1 січня 1850 р. (Шевченко Т.—Твори, т. II, стр. 360—361) і вдруге: «Вследствие этого чтения (евангелия) во мне родилась мысль описать сердце матери по жизни Пречистой Девы, матери Спасителя» (Там же, стор. 364). «Серце матери» ось що притягало Шевченка. І з цим психологичним, цілком земним завданням підійшов Шевченко до євангельської історії й дав безпосередній протяг своїх звичайних історій про матір-покритку і апотеоз тих матерів, тих покриток, яких він з таким почуттям незмірним та любов'ю малював у попередніх своїх творах (див. К р—с ь к и й М.—«Марія» Т. Шевченка. «Україна» 1907, кн. IV). Раціоналістичне освітлення аж ні трохи не перебило Шевченкові дати високо зворушливий і по-своєму релігійний, чистий образ Матері-лілеї, цілком сучасної, хоча поет і тут ладен бити поклони перед ним із своєю вічною мрією-молитвою про визволення цілком реальних, закутих невольників:

Воззри, Пречистая, на їх,
Отих окрадених, сліпих
Невольників; подай їм силу
Твойого мученика - Сина,
Щоб хрест-кайдани донесли
До самого, самого краю...

Той самий мотив сучасности бренить і у відомій апострофі до Христа:

Спаси ти нас,
Младенче праведний, великий,
Од п'яного царя - владики!
Од гіршого ж Тебе спасла
Твоя преправедная Мати («Во Іудеї»...).

Деїст - Шевченко занадто пренятий був вимогами людяности і ті вимоги ставив і до свого бога. Коли це була релігія, то релігія людяности, якої єдиної примат був для його непорушний і непохитний. Отже даремні всі спроби «мирити» Шевченка чи то з релігією, чи з антирелігійністю: він займав тут свою власну позицію—людяного раціоналізму, опертого може не так на висновках науки, як на традиціях народнього світогляду та геніяльному прозиранні в суть справи.

С. Є.

Стор. 21, ряд. 30—33. «О живописи мне тéперь и думать нечего... Я и прежде не был даже и посредственным живописцем»... Дослідники й художні критики складають проте инакшу оцінку Шевченкові, як художникові. Довгий час його, як поета, слава справді застувала його мистецькі з малярства твори, до того ж розкидані по всіх усюдах і тому трудні, а часом і зовсім неприступні для студіювання й досліду. І довелося десятки років чекати, поки нарешті зроблено буде перші підсумки заслуг Шевченка, як художника.

Ініціятива належить тут тонкому знавцеві в мистецтві й тямущому художньому критикові, Вас. Горленкові. Ще р. 1888 надрукував він був у «Кіевской Старинѣ» невеличку замітку про «Иллюстраціи Шевченка» (кн. I—III, стор. 8—11), а потім р. 1898-го переробив і доповнив її для книги «Южно-русскіе очерки и портреты». Горленко оцінює ще Шевченка-художника стримано,—може почасти тому, що йому була відома лиш невеличка частина мистецької його спадщини, а найбільш тому, що для критика все ж поет одсовує художника на другий план і поезія побиває мистецькі його твори, «сделав (их) в общей сумме его творчества явлением дополнительным и случайным» (Горленко В.—Южно-русскіе очерки и портреты. Київ, 1898, стор. 92). Розглянувши відомі йому малюнки Шевченка, Горленко до таких приходить висновків: «В своих работах периода до ссылки Шевченко не подымается выше второстепенных представителей брюловской школы. Рисунки его на малороссийские темы имеют иногда интерес, как дополнение и ком-

До стор. 21

ментарий к его поэзии, досказывая пробелы или намекая иногда на созданное уже или предположенное. Необычайные и сильные впечатления природы и людей, встреченных в ссылке, отражаются на его рисунках живыми образами и выражаются иногда эскизами, доходящими до трагизма. Художественная и техническая удача встречает его в последние годы жизни в области гравирования офортом, в которой ценители отводят ему одно из первых мест» (Там же стор. 109—110). На тій ж таки власне позиції в оцінці Шевченка - художника стоїть і Ол. Русов, добачаючи на підставі відомої йому колекції малюнків, що «в живописи он (Шевченко) был лишь фотографом окружающей природы, к которой и сердце его не лежало», дарма що «приходилось когда-то слышать мнения о Шевченке, как о живописце не последней пробы или, по крайней мере, подававшем надежды на роль первоклассного художника» (Русов А.—Коллекція рисунковъ Т. Г. Шевченка. «Кіевск. Стар.» 1894, кн. II, стор. 188—189).

Инакше ставить справу про Шевченка - художника наступне десятиліття. Є. Кузьмин у докладній статті, ілюстрованій копіями з малюнків Шевченка, перший загадався був над питанням—«кто именно преобладал в Шевченке—художник (в узком смысле художника - рисовальщика) или поэт?» Відповідаючи на це питання, автор знов же паралельно ставить художника і поета й формулює свою думку так: «Южно-русский народ приобрел поэта, Россия потеряла художника, который, судя по силе его дарования, мог с полным основанием рассчитывать занять далеко не последнее место в ряду лучших имен русского искусства» (Кузьмин Е.—Т. Г. Шевченко, какъ живописецъ и граверъ. «Искусство и художественная промышленность», 1900, ч. 3). Ще виразніше ту ж таки думку висловив незабаром Н. Лишин.—«Странное дело,—писав цей автор на 40-ві роковини смерти поэта - художника,—Шевченко пользуется громадною популярностью, его стихотворения и думы заучиваются наизусть, фотографии его расходятся десятками тысяч, и в то же время очень немногие знают, что Тарас Григорьевич был художник, и на столько талантливый, что, право, трудно ответить на вопрос: кто в нем преобладал—поэт кисти или поэт слова? Думаем, что первый. К рисованию Шевченка тянуло с детских лет, писать же стихи он начал только в молодости,—только на двадцать пятом году признали его поэтом... Шевченко был прекрасный рисовальщик. Рисунки его приводили в восторг даже Брюллова. Был Тарас Григорьевич и тонкий и изящный акварелист»... І на останку: «Да, сорок лет назад, в лице Т. Г. Шевченка, Россия потеряла не только знаменитого поэта, но и выдающегося художника» (Лишин Н.—Т. Г. Шевченко, какъ художникъ. «Сѣверъ», 1901, ч. 9). Ювілейні роки (1911 і 1914), коли вперше улаштовано було кілька виставок з малюнків Шевченка і його мистецька спадщина стала більш відома, остаточно вже ствердили заслужену славу Шевченка, як художника.

Насамперед у сфері офорта. «Область, где живописный талант

Шевченка достиг, по моему, наилучших результатов,—писав той самий Є. Кузьмин,—несомненно офорт, которым он занимался еще в бытность в академии художеств, а в 1859 году за две гравюры попал даже в число «назначенных». В академии Шевченку для гравирования была даже отведена особая комната и, добавлю от себя, вполне заслуженно, так как Шевченко с полным основанием может быть отнесен к числу лучших офортистов не только своего, но, пожалуй, и нашего времени» (Кузьмин Е.—Т. Г. Шевченко. «Искусство» 1911, ч. 3, стор. 107—108). Ширше обхопив значіння Шевченка-художника в своїй праці небіжчик К. Широцький. «Художественные заслуги его,—писав молодий дослідник про Шевченка,—не были по достоинству оценены; почитатели таланта Шевченка дорожили славой его, как поэта, оставив в стороне горую половину его души—полную жизни и радости, которых у поэта было так мало... Без резких выступлений или теорий, подчиняясь внушениям своего таланта, Шевченко опередил искусство своего времени обращением к реализму; сначала последователь Брюллова и подражатель торжественного идеала—напыщенного величия своего учителя, Шевченко в ссылке пренебрег традициями... Громадные холсты своего учителя он заменил небольшими картинками, античным героям и слащавым итальянцам он предпочел забитых солдат, киргиз и своих земляков, богиням, скрывающимся за облаками—Днепровских русалок, а цветистой игре красок—меланхолическую сумрачность сепий и гравюр, сияющих улыбкой голландской живописи. Таким образом Шевченка должно считать представителем двух совершенно неодинаковых художественных школ; но вместе с тем нельзя отнять у него и значительной доли самостоятельности, проявившейся в том своеобразном стиле, которым произведения Шевченка выделяются среди массы чужих картин и рисунков. Если Шевченко действительно чем-либо был обязан своему происхождению, то именно тем, что стиль его отразил на себе грустную элегичность его родной обстановки. Восприняв в детстве жившие еще в то время эстетические принципы старого искусства Украйны и соединив их с оттенками живописи своих учителей разных направлений, он из заимствованных элементов выработал собственную, близкую традиционному народному искусству, манеру» (Шероцкий К.—Шевченко-художникъ. Відбитка з «Русского Библіофила», стор. 19—20: порівн. Антонович Д.—Естетичне виховання Шевченка. «Дзвін», 1914, кн. II). Про пейзажі Шевченка ще перед засланням той самий дослідник пише: «От Брюллова здесь осталось очень немногое—одна только игривая цветистая красочность с тремя основными тонами, соответствующими переднему, среднему и дальнему планам картины,—все остальное принадлежит самому Шевченку, предвещая в нем будущего представителя нового, неведомого в России, реалистического направления, удивительно тонкого в наблюдениях над жизнью растений и животных» (Там же, стор. 9—10). «Преклоняясь перед «Великим Карлом»,—пише і Д. Дорошенко,—к таланту которого

До стор. 21

он всегда относился с энтузиазмом, Шевченко, однако, умел эмансипироваться из-под его влияния в выборе тем и во всем направлении своего творчества с ранних пор обнаруживал тяготение в сторону здоровсго реализма». Що ж до сфорта, то «Шевченко не только дал прекрасные образцы этого благородного искусства, но и внел в области его техники приспособления, которые и по настоящее время употребляются такими мастерами, как проф. В. Матэ и И. Шишкин» (Дорошенко Д.—Шевченко, какъ живописецъ и граверъ. Изд. журнала «Искусство». Київ, 1914, стор. 13 і 16). «...Сознательность выдвигает вперед значение офортов Шевченка,—пише автор спеціяльної про офорт статті.—Даже те офорты, где он копирует других художников, должны быть сочтены самостоятельными произведениями, тем более, что в некоторых случаях они превосходят самые оригиналы» (Широцкий К.—Гравюры Т. Шевченка. «Украинская Жизнь», 1914, кн. II, стор. 55).

Підсумки оцінкам Шевченка-художника зробив акад. Олексій П. Новицкий. «Так мало це питання розроблено,—пише він у своїй спеціяльній праці,—що висновки дослідувачів просто протилежні. Одні вважають, що Шевченко вродився малярем, а літературна слава згубила його; инші, навпаки, твердять, що в малярстві він був лише фотографом окруження та що твори його пензля або олівця цікаві тому тільки, що він великий поет. Одні докоряють йому за те, що рисунки й малюнки його не відповідають його поетичним ідеалам; инші, навпаки, бачать в цім позитивний бік, запевняючи, що поетичні його ідеали шкодили його малярській творчості» (Новицький Ол.—Тарас Шевченко як маляр, стор. 3). А тим часом,—каже акад. Новицький далі—«при розгляданні творів Шевченка, насамперед мимохіть вражає дивна різнородність його таланту: нема такої галузи малярства, в якій би він не працював,—тут бачимо і релігійні твори, і історичні; маємо чимало портретів і, нарешті, такі теми побутового малярства, де він... далеко випередив свій вік» (Там же, стор. 32). Перейшовши по черзі всі галузі малярства, в яких маємо сліди Шевченкової творчости—пейзаж, портрет, побут, історію,—автор досліду кінчає такими словами: «...Думаю, я не помилюся, коли скажу, що наш Тарас був сам один з усіх учнів Брюлова, що не піддався його впливові. Я певен, що прийде час, коли ще оцінять і малярські твори Шевченка і побачать, що і тут, як маляр, Шевченко був тим саме «апостолом правди», що він не ухилявся від тої високої ідеї—любови до людськости, яка червоною ниткою проходила крізь усі його твори; він завжди і в усім горяче повстає проти кожного гніту людського духа, кличе до любови до всіх слабих, чи то діти, чи то люди, яких доля пригнітила—всі вони однаково знаходять у нім свого гарячого оборонця, який береться за перо, чи за пензель—що в ту хвилю в нього в руках. А жадні авторитети, які б вони ни були могутні, не зможуть примусити його творити инакше, ніж це склалося в його власній душі» (Там же, стор. 34—35).

Опріч зазначених тут праць, про Шевченка - художника писали ще: Левицький Ор.—Археологическія экскурсіи Т. Г. Шевченка. «Кіевск. Старина», 1894, кн. II; Шугуров Н.—О рисункахъ Т. Г. Шевченка, исполненныхъ по порученію Кіевской Археографической Комиссіи.—там же; Сумцов Н. Ѳ.—Рисунки и картины Т. Г. Шевченка. «Труды Харьковской Комиссіи по устройству XIII Археологического съѣзда въ г. Харьковѣ. Харьків, 1905; Сластіон О.—Шевченко у мистецтві. «Малюнки Т. Шевченка». СПБ. 1911; Новицький Ол.—Т. Шевченко як маляр. «Л. Н. Вістник», 1911, кн. IV і по-російському—в збірнику «На спомин 50-х роковин смерти Т. Шевченка». Москва, 1912; Широцький К.—«Сама собі в хаті господиня». «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові», т. 101; Ш(ироцький) К.—К. Брюллов и Шевченко. «Украинская Жизнь», 1913, кн. II; Щавинський В.—Шевченко як маляр. «Україна», 1925, кн. 1—2; Новицький О. акад.—Шевченко та Рембрандт. «Україна», 1925, кн. 1—2.

Власні думки про мистецтво - малярство у Шевченка тільки між иншим прориваються в повістях («Несчастный», особливо «Художник»), у журналі та в листах, хоча спеціяльно він на цю тему не розводиться. «Странное, однако ж, это всемогущее призвание,—записав він напр. під 1 липня.—Я хорошо знал, что живопись моя будущая профессія, мой насущный хлеб. И вместо того, чтобы изучать ее глубокия таинства, и еще под руководством такого учителя, каков был бессмертный Брюллов, я сочинял стихи, за которые мне никто ни гроша не заплатил и которые, наконец, меня лишили свободы и которые, несмотря на всемогущее сверхчеловечное запрещение, я все-таки втихомолку кропаю». Отже, виходить, ніби й сам Шевченко тягу до словесної поезії вважав у своїй душі за дужчу, ніж до малярства. Але й цьому він надавав величезного значіння в житті, розуміючи мистецтво не як просте копіювання натури, а як певну ідеалізацію її в свідомості художника. Висловивши якось думку про залежність художника від натури, Шевченко зараз же пояснює: «я не говорю о дагеротипном подражании природе. Тогда бы не было искусства. Не было бы творчества, не было бы истинных художников» (під 12 липня). І на иншому місці: «фотографія как ни любопытительна, а все-таки она не заключает возвышенного, прекрасного искусства» (в листі до Бр. Залєського,—Твори, т. II, стор. 394). Ось йому, на його думку, «истинно изящное произведение на художника и вообще на человека сильнее действует, нежели самая природа» (Там же, стор. 390). «Недостаточно видеть, любоваться прекрасным, умным, добрым челом человека, необходимо его нарисовать на бумаге и любоваться им, как созданием живого бога. Вот что нужно для полноты нашей радости, для полноты нашей жизни» (Там же, стор. 403). «Без разумного понимания красоты,—пише Шевченко знов же до Залєського,—человеку не увидет всемогущего бога в мелком листочке малейшего растения. Ботанике и зоологии необходим восторг, а иначе ботаника и зоология будет мертвый труп между людьми. А восторг этот приобре-

тается только глубоким пониманием красоты, безконечности, симметрии и гармонии в природе» (Там же, стор. 404). Проте Шевченко не вважав що цей «восторг», оце розуміння приходить само собою. В листуванні з Залєським мало не в кожному листі знайдемо поради чисто технічної натури, які зводяться до того, що художник мусить уперто працювати над собою, над здобуттям самої техники мистецтва. З тих порад (напр. «первое условие живописи—рисунок и круглота, второе—колорит. Не утвердившись в рисунке, браться за краски—это все равно, что отыскивать дорогу ночью».—там же, стор. 384; порівн. стор. 392, 395, 398). видно, що сам Шевченко добре розумів технику мистецтва й цінив шляхи, що ними тую технику можна придбати. Тому то він так настирно й радив своєму приятелеві—конче йти до Академії і там в обставинах великого міста добре спізнати технику мистецького малярства. «Не могу не пожалеть,—писав він до Залєського,—что ты решительно отказался от моей милой Академии. Два года только—и ты артист, по крайней мере для себя, если не для публики. Мелкие города опасны, а столицы нечего бояться ни в каком отношении: а какое неизъясним е блаженство увидеть волшебное искусство во всем его блеске, во всем его магическом очаровании! Рай, заповеданный только святым!» (Там ж., стор. 428). Безпосередня натура художника і поета, якому мистецтв справді скрашувало життя, виявляється і в цих порадах, і в теоретичних поглядах Шевченка на мистецтво. Вихованись на академичному переважно мистецтві, надто під впливом Брюлова, Шевченко проте «без резких выступлений или теорий», як справедливо зазначив Широцький, вийшов по-за ті впливи і зумів оцінити й прикладом ствердити залежність мистецтва від життя. Сила влучних, свіжих естетичных уваг, розкиданих по його журналі (напр. про естетику Лібельта) та листах, ствержує, як глибоко і тонко розумів поет мистецтво, як чуло вмів він одрізняти справжній талант от рабського підлягання схоластичним вимогам естетиків, цих «хирургів прекрасного», як влучно висловився він на одному місці в журналі. «В естетичних поглядах Шевченка,—характеризує його один з наших істориків мистецтва,—було для свого часу багато незвичайного, тонкого, що через півстоліття видається для нас близьким, майже сучасним» (Антонович Д.—Естетичні погляди Шевченка. «Л.-Н. Вістник», 1914, кн. II, стор. 265), хоча, звісно, де в чому й мусів він одбивати на собі естетику часу й тодішніх проводирів у мистецтві.

С. Є.

Стор. 21, рядок 36—37. «Я думаю посвятить себя безраздельно гравюре аква-тинта». Питання про свою будуччину, про свою роботу для мистецтва здавна й глибоко займало Шевченка і наведені тут слова — результат продуманого й добре обміркованого плану. Шевченко боявся, що він дуже одстав від сучасної йому техники мистецького малярства за «десять лет неупражнения» і тому вибирає для себе иншу дорогу. «Я до того дошел в своих предположениях, — планує він

своє життя в листі з 9 січня 1857 р. до гр. Толстої, — что вообразил себя на Васильевском острове в какой-нибудь отдаленной линии, в скромной художнической келье об одном окне, работающим над медною доскою (я исключительно намерен заняться гравированием аква-тинта: живописцем я себя уже и вообразить не могу). Далее воображаю себя искустным гравером, делаю несколько рисунков сепией с знаменитых произведений в Академии и в Эрмитаже, и с таким запасом отправляюсь в мою милую Малороссию и на хуторе у одного из друзей моих, скромных поклонников муз и граций, воспроизвожу в гравюре знаменитые произведения искусства. Какая сладкая, какая отрадная мечта! Какое полное безмятежное счастие! И я верю, я осязаю мое сладкое будущее» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 401—402). Те ж саме знайдемо і в одному з варіянтів до тих «воздушных замков», які будує поет у листі до Бр. Залеського з 10 лютого 1857 р.: «Я в Петербурге, в скромной квартире о двух комнатах, изучаю искусство гравирования аква-тинта и ожидаю тебя к себе, моего искреннего друга. Ты приехал, живем мы с тобою скромно, почти бедно, в маленьких комнатках, неутомимо работаем, учимся и наслаждаемся своим учением. Два года пролетают незаметно над нами и мы ежели не полные, по крайней мере сознательные артисты» (Там же, стор. 403). «Живописцем-творцом, — писав Шевченко згодом до гр. Толстого, — я не могу быть, об этом счастии неразумно было бы и помышлять. Но я по приезде в Академию, с божьею помощью и с помощью добрых и просвещенных людей буду гравером a la aqua-tinta, и уповая на милость и помощь божью и на ваши советы и покровительство, надеюсь сделать что-нибудь достойное возлюбленного искусства» (журнал під 26 липня). Так заздалегідь і твердо складалися плани, що їх потім Шевченко й справдив останніми роками свого життя. І думки про «божественное призвание гравера», що їх подає зараз же Шевченко в журналі, показують—скільки свідомости й обмірковапости було в тих планах і як глибоко виносив їх поет протягом довгих літ заслання. *С. Є.*

Стор. 21 рядок 45. Тенірс або Теньер Молодший, Давид, відомий фляндський маляр, син маляра, теж Давида, Тенірса Старшого, народився в Антверпені 15 грудня 1610 р., помер у Брюселі, 25 квітня 1690 р.

Що до тієї «Казарми», про яку згадує Шевченко, то це безперечно картина Тенірса, яка переховується в Ермітажі (ч. 673). Це найліпша з праць цього майстра своїм смачним, ріжнобарвним кольором, силою всяких вояцьких річей, до яких цей маляр був дуже охочий. Свого часу він мав великий успіх, тому що все в нього було чепурненько поробленo та прикрашено; він рівно виписував усякі дрібниці, нарівні з людськими постатями. Через це він і міг сподобатися Карлові Брюлову, але не такому реалістові, яким був Шевченко. В повісті «Художник» він оповідає про свої одвідини Ермітажа вкупі з Брюловим. «Это были

До стор. 22

блестящие лекции теории живописи; и каждый раз лекции заключались Теньером и в особенности его «Казармой». Перед этой картиной надолго, бывало, он останавливался и после восторженного, сердечного панегирика знаменитому фламандцу говорил: «для этой одной картины можно приехать из Америки» (Шевченко Т. — Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 271). Мабуть, під враженням оцих згадок, а може й власного 10-літнього життя в казармі Шевченко й збирався «первым эстампом» своїм пустити працю Тенірса. Збирався — поки не побачив її знов на власні очі, і тоді вибрав не її, а «после внимательного обозрения» спинився на ескізі Мурильо (див. у журналі під 3 травня 1858 р.). Безпосереднє чуття побороло в Шевченкові думки, навіяні блискучими панегіриками Брюлова. *Ол. Н.*

Стор. 22, ряд. 1—2. Брюлов Карл Павлович (1799—1852), «незабвенный учитель мой», як зве його часто Шевченко, був нащадком французьких виходців-артистів, пройшов добру, навіть сувору школу маляства — спочатку в батька, потім в Академії, а по тому поїхав до Італії пенсіонером «Общества Поощрения Художников». Того часу в Росії панував ще псевдокласицизм, і коли Брюлов прислав з Італії свою картину «Итальянский полдень», то йому було поставлено на увагу, що «у моделі його форми більш приємні, ніж класичні». На це Брюлов дав надзвичайну, як на той час, відповідь: «класичні форми, писав він, дуже подібні одні на одні, як це ми добре бачимо на різбярстві, а маляр може більше наближатися до натури й має право часом зрікатися умовної краси форм і шукати потрібної йому ріжноманітности в натуральних формах, які зустрічаються частіш, а часом і подобаються нам більш, ніж сувора краса статуй». Згодом Брюлов завжди радив своїм учням, щоб вони нікого не наслідували, але були вірними собі та не робили ані найменшого кроку, не звіряючись з натурою (порівн. у журналі в Шевченка під 12 липня: «Великий Брюллов черты одной не позволял себе провести без модели»). Правда, реалістом він не став, хіба тільки в портретах, але нахил до того мав безперечно. Не зробився він і романтиком, бо романтизм його був лиш зовнішнім. Це була дуже палка вдача, котра могла працювати тільки відразу, під напливом натхнення; що таким робом скінчити йому не щастило, до того він холонув і зовсім покидав. Найбільшої слави зажив Брюлов картиною «Последний день Помпеи». Тріумф його після цієї картини ще за кордоном був надзвичайний. Вальтер Скотт назвав її «епопеєю». В Росії Брюлов зробився по тому кумиром і оракулом для всенького артистичного світу. Інші його картини, як «Осада Пскова», «Нашествие Гензерика на Римъ», а також дещо з церковного мистецтва, викликали свого часу так само велике зацікавлення.

Так от з таким артистом доля звела і з'єднала нашого Шевченка. Від селянських малярів та Ширяєва він разом попадає до самого Брюлова. Брюлов його оцінив, він сприяв його визволенню з кріпацтва,

змалювавши портрета з Жуковського: ціною того портрета викуплено Шевченка; він — цей недосяжний кумир — поводиться з колишнім кріпаком, а тоді дебютантом-учнем, зовсім просто, опікується ним, навіть пропонує йому оселитися в своєму помешканні. Цілком зрозуміло, що в душі у Шевченка злилися разом почуття артиста, захопленого талантом другого артиста, й почуття вдячної людини до людини, котра так багато для нього зробила. Це й виявилося на тому майже побожному почутті, що ним огорнуто постать Брюлова на сторінках журналу (див. напр. записи під 1, 4, 10, 12, 27 липня, 6 жовтня і ин.), а особливо автобіографичної повісти «Художник». «Карл Великий (так называл покойный Василий Андреевич Жуковский покойного же Карла Павловича Брюлова) безгранично любил все прекрасные искусства, в чем бы они ни проявлялись»,—пише про його поет (Шевченко Т. — Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 269). «О живописи вообще скажу вам, что для одной картины Карла Павловича стоило приехать из Китая, а не только из Малороссии. Чудо-богатырь! За один присест и подмалевал, и кончил, и теперь угощает алчную публику своим дивным произведением. Велика его слава и необ'ятен его гений» (Там же, стор. 313). «С замиранием сердца, — описує Шевченко своє враження від Брюловської «Облоги Пскова», — прошел я за полотно, оглянулся и у меня дыхание захватило: предо мною стояла не картина, а со всем ужасом и величием живая «Осада Пскова»... Вот для чего он прошедшее лето делал прогулку в Псков! Я знал о его предположении, но никогда не мог вообразить себе, чтобы это так быстро исполнилось. Так быстро и так прекрасно!» (Там же, стор. 331). Так само теплі згадки у Шевченка про Брюлова, як і про людину. «Истинно необыкновенный человек», «истинный социалист», «бессмертный», «великий», якого «любви, кажется, достаточно для совершенного счастья» — «он часто заходит ко мне на квартиру, иногда даже и обедает у меня. Скажите, мог-ли я тогда думать о таком счастии, когда я в первый раз увидел его... Многие и весьма многие вельможи-царедворцы не удостоены такого великого счастья, каким я, неизвестный нищий, пользуюсь. Есть ли на свете человек, который не позавидовал бы мне в настоящее время»? (Там же, стор. 343—344). Взагалі, для біографії Брюлова «Художник» дає мало не стільки ж матеріялу, як і для біографії самого Шевченка; та й у журналі знайдемо багато матеріялу про Брюлова, аж до останніх записів про передсмертні дні великого художника (під 5 травня 1858 р.). І тільки двічі знайдемо у Шевченка згадки про хиби його кумира: в останньому записові в журналі, а надто в розпачливому листі до В. Жуковского з р. 1850. «Я писал еще в первый год моего изгнания К. П. Б(рюлову), и никакого результата: бедный он великий человек! При всей великости, самой малости не хочет сделать; говорю: не хочет, потому что он может; позволяю себе думать: и первое его добро (написание вашего портрета) было сделано случайно. Простите мне подобное нарекание на великого человека. Печально, что с великим гением не соединена великая разумная добро-

детель» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 361). Можливо, що ці нарікання викликав розпачливий тоді стан Шевченка; принаймні, в написаному згодом «Художнику» нема, як знаймо, вже й тіні нарікання на Брюлова.

Як було сказано, Брюлов мав за того часу великий вплив на все артистичне життя в Росії: його ім'я було у всіх на устах, його тільки й слухалися, наслідували його у всьому. І Шевченко піддався був такому настрою; але не така була у його вдача, щоб довго міг він підпасти під чужий вплив до самозабуття, цілком безкритично. «Я просто благоговею перед ним, — писав він про Брюлова, — да и нельзя иначе!» — і тут же таки додає з приводу копії, що робив тоді Брюлов з картини Доменікіна «Йван Богослов»: «но что значит волшебное, магическое действие оригинала!.. но нет это грешная мысль: Доменикино никогда не мог быть выше нашего божественного Карла Павловича». (Шевченко Т. — Поэмы..., стор. 237. Це було ще за найбільшого впливу на нього Брюлова, і то він все ж добре почував і негативні свого вчителя риси, хоч і вважав це тоді за гріх. Те ж саме було і з порадами Брюлова, коли вони не відповідали вдачі нашого артиста. Та взагалі треба сказати, що вплив Брюлова на Шевченка, як на маляра, був зовсім не такий великий, як це думали колись, і в усякому разі не довговічний (Порівн. Ш(ероцький) К. — Брюловъ и Шевченко. «Укр. Жизнь», 1913, кн. II; М(атушев)ский Ф.—Брюлов и Шевченко. «Днепровская Молва», 1900, ч. 2—3). . . . . *Ол. Н.*

Стор. 22, ряд. 6—13. «Быть хорошим граверомъ» — думки тут висловлені про гравюру мало не буквально Шевченко ще раз проказує трохи згодом у подячному до гр. Ф. Толстого листі, що наводить поет у своєму журналі. Списавши свої плани що-до праці над гравюрою, Шевченко пише: «распространять посредством гравюры славу славных художников, распространять в обществе вкус и любовь к доброму и прекрасному — это чистейшая, угоднейшая молитва человеколюбцу богу. И посильно безкорыстная услуга человеку. Это мое единственное непреложное стремление» (журнал під 26 липня). . . *С. Є.*

Стор. 22, ряд. 15—20. «Собственное чадо», малюнки на тему про Блудного сина, того часу дуже захоплювало Шевченка. В листі до Бр. Залеського з 6 листопаду 1856 р. він пише: «Недавно мне пришла мысль представить в лицах евангельскую притчу о Блудном сыне, в правах и обычаях современного сословия. Идея сама по себе глубоко поучительна, но какие душу раздирающие картины составил я в моем воображении на эту истинно нравственную тему. Картины с мельчайшими подробностями готовы (разумеется, в воображении), и дай мне теперь самые бѣдные средства, я окончен бы над работой». В дальших рядках поет переказує свої страхи про те, що обставини заславницького життя не дадуть йому довести цю думку до пуття, обіцяє в ближчому листі описати декілька малюнків, «как они мне теперь представляются», а на весні таки

почати їх «хотя бы то в собачей конуре» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 398). Цю обіцянку написати «о Блудном сыне подробно в следующем письме» знайдемо і в листі з 10 травня 1857 р., але захоплений думками про визволення та планами життя на волі Шевченко слова не додержав. Все ж він подав тут деякі відомости про вже почату роботу: «... для Блудного сына мешал бистру с тушью и вышел тон почти сепии. Готовых уже у меня 8 штук. Первых четырех сцен еще не начинал за неимением модели. Необходим русский типический купец, чего здесь не имеется. Я отложил это до Москвы или до Петербурга» (Там же, стор. 408). Отже, як бачимо з цього та з запису в журналі, на весні Шевченко таки взявся був до виконання свого плану що-до малюнків на євангельську тему. План той зацікавив був і Залєського. «Нет ничего интереснее для меня Блудного сына,—одписував він на перше вже повідомлення од Шевченка.—Как бы мне хотелось узнать как можно более подробностей!» (Чалый М.—Изъ переписки Т. Г. Шевченка съ разными лицами. «Кіевск. Стар.» 1897, III, стор. 465; див. ще стор. 468 і 473).

Як довідуємося з журналу, всіх малюнків на тему євангельської притчі мало бути дванадцять і вони ніби «почти все» на папері були вже зроблені. В оригіналі журналу проти наведеного місця рукою М. Лазаревського приписано: «Эти рисунки у меня. Но их всего 6 или 7». Навсправжки їх до нас дійшло 9 (останній у двох варіянтах),—див. у акад. О. Новицького—Т. Шевченко як маляр, стор. 69 і 54—62; решту поет одіклав на потім, та так і не вернувся вже до цієї теми. Докінчення її в Новопетровському, як знаємо з наведеного вже повідомлення до Залєського, спинила неможливість знайти в убогому форті відповідну модель для перших чотирьох малюнків. Що ж до зроблених, то модель знайшлася в особі одного з товаришів поетових. Якийсь И. А., що надрукував деякі матеріяли до біографії поета, переказує в своїх згадках, що за таку модель був Шевченкові його брат, осаул уральського війська, тоді ще молодий юнкер, Л. С. А—в. Шевченко «рисовал и писал красками, а брат, по просьбе его, позировал пред ним в качестве натурщика. Между прочим, по словам брата, Шевченко писал одну картину в семи отдельных сценах, или моментах. Судя по рассказу брата, я догадывался, что Шевченко взял сюжет для этой картины из «Повести о горе-злосчастии», которая была только что напечатана в каком-то нашем журнале,—помнится мне, в «Современнике» (А. И.—Матеріалы къ біографіи Т. Гр. Шевченка. «Русское Богатство», 1901, II, стор. 64—65). Не вважаючи на деякі неточності, звістка ця все ж цікава, бо докидає кілька деталів до історії того, як створено серію найхарактерніших малюнків Шевченка.

Оцінку їх подає акад. Ол. Новицький. Порівнявши ці малюнки до утворів відомого англійського художника XVIII віку Гогарта, хоч його Шевченко ніби й не знав, акад. Новицький причину спільности в манері обох художників бачить у літературних впливах, тільки що Шевченко перевершив тут і Гогарта, як і свого російського сучасника Федотова. «Перш

за все він бере життя таким саме, як воно є, ні трошечки не причепурює й не прикрашає своїх дієвих осіб. Він вміє знайти артистичну красу в тім вигляді, в якім вона в'являється мимо всеї гидоти його внішніх умов. Потім, сам переживши багато лихих годин і як кріпак, і як в'язень, і як жовнір у засланні, він гаразд розумів усі такі обставини. Як пізніше Достоєвський після життя з каторжанами написав свої «Записки из Мертвого Дома» і познайомив нас із побутом цих каторжан і з їх типами, так ще раніше за нього наш Шевченко намалював чудову ілюстрацію до тих «Записок из Мертвого Дома»... «Таким родом,—кінчає свою думку, переказавши зміст серії про Блудного сина, акад. Новицький,—Шевченко в своїх малюнках попередив на цілі десятиліття російську літературу, тоді як взагалі, завжди та усюди, малярство йшло позад літератури, а в малярстві переважив англійського маляра Гогарта, тому що в останнього вся штука була зведена тільки на мораль, чого не можна сказати про Шевченка, який намалював багато річей без усякої тенденції» (Новицький О.—Т. Шевченко як маляр, стор. 29—30). *С. Є.*

Стор. 22, рядок 27. Федотов Павло Андрієвич, відомий російський художник-маляр, народився в Москві, 22 червня 1815 р., вмер у Петербурзі 14 листопаду 1852 р. Він вже був офіцером, коли почав ходити до вечерових класів Академії Мистецтв. Спочатку він малював батальні картини, котрі сподобалися великому князеві Михайлові Павловичу, і за його допомогою Федотова одзволено р. 1844-го від військової служби, щоб вільніше міг він віддатися мистецтву. Крім батальних малюнків, Федотов часом малював гумористичні сцени, і один з таких малюнків побачив відомий письменник Ів. А. Крилов. Він одразу вгадав справжній хист художника й просто порадив йому покинути ті батальні сцени, а взятися до побутових. Федотов так і зробив, і дійсно перша ж така його картина—«Утро чиновника, получившего первый орден», мала великий успіх, а за другу картину, «Сватовство майора», навіть Академія, що взагалі ставилася тоді негативно до всього, що виходило за межі античного світу, дала авторові звання академика; публіка ж збиралася перед картиною цілими юрбами, а молоді артисти дивилися на Федотова з великою пошаною. На жаль, недовго міг він працювати,—надмірна робота та ріжні несприятливі умови життя довели художника до божевілля, а незабаром він і помер.

Не диво, що й Шевченко дивився на Федотова, як на людину, що могла б краще за його змалювати таку серію малюнків, як його «Блудний син». Правда, Шевченко хотів конче зв'язати їх з кримарським побутом, а його ж то Федотов справді дуже добре знав і тому міг змалювати краще за Шевченка, бо ж наш художник до того побуту ніколи не зближався. Але таких сцен, які дав нам Шевченко, наприклад «Кара шпіцрутенами» або «Товариші», не тільки Федотов, але й пізніші його наслідувачі не спромоглися дати.

Сам Шевченко картину «Сватовство майора» або, як він її далі називає, «Жених», бачити тоді не міг, бо її намальовано 1848 р., коли Шевченко був уже на засланні. Отже він говорить про неї тільки за чужими переказами або статтями. . . . . *Ол. Н.*

Стор. 22, рядок 33. Островський Олександер Миколаєвич, знаменитий драматург російський, народився р. 1823 в Москві в родині дрібного урядовця. Проживаючи в самому центрі тодішньої «старої» купецької Москви, на Замоскворіччі, Островський змалку надивився на ті колоритні постаті, що згодом дали йому багатющий побутовий матеріял на його драматичні твори. Університету Островський не скінчив, а вступив на службу до комерційного суду, і це також збагатило його дитячі спостереження з купецького побуту. Друкуватися почав Островський з 1847 р., але власне широку популярність здобула молодому авторові комедія, згадана і в Шевченка, «Свои люди—сочтемся» («Москвитянинъ», 1850). Ця і дальші його драми та комедії («Утро молодого человека», «Бедная невеста», «Не в свои сани не садись», «Доходное место», «Бедность не порок», «Гроза», «Лес», ціла низка п'єс на історичні сюжети) придбали Островському славу першого російського драматурга, і справді були свого часу новим словом, власне як галерея типів і вдач, та дали матеріял для театра й визначних того часу артистів. Критика (Добролюбов, надто А. Григор'єв) ставила твори Островского дуже високо. Та й справді, з Островського починається нова в російській драматургії школа,—та «натуральна» школа, що в реалістичних тонах одбивала дійсне життя. Помер Островський 1886 р. Столітні роковини народження Островського принесли низку матеріялів та нових про його працю,—див. Долгов Н.—А. Н. Островський. Петроград, 1923. Про відгуки впливів Островського на українському ґрунті подав розвідку Юношa В.—Островський і Карпенко-Карий. Збірник «Січ», кн. І, Січеслав (Катеринослав), 1919.

Комедія «Свои люди—сочтемся», на яку посилається тут Шевченко, написана р. 1849, але спершу заборонена була для сцени цензурою за яскраві негативні малюнки купецького побуту. Надрукована вона вперше в «Москвитянине» 1850 р., отже Шевченко читав її вже на засланні і, очевидно, в Новопетровському. Були в згадках про Шевченка звістки, хоч їм цілковитої віри дати не можна, що в Новопетровському відбувалися аматорські вистави, і Шевченко грав ролю Різположенського саме в комедії «Свои люди—сочтемся» (Про це див. у статті П. Руліна Шевченко і театр. Збірник «Шевченко та його доба», І. т. Київ, 1925, 120—122).

Року 1857-го, коли наш поет згадав про російського драматурга, був Островський вже в зеніті своєї слави, як один з найвідоміших у Росії драматургів, автор по-над десяток п'єс, що напевне були Шевченкові невідомі. Так само, не міг він знати і всієї тієї бурі захоплення, що йшла слідом за першими п'єсами Островського, полеміки між «западни-

ками» та «слов'янофилами», двома таборами російської громадської думки, що обидва змагалися зрозуміти Островського, як свого однодумця, та переконати в цьому і самого письменника. Російська критика тих часів поділилася що-до Островського на дві групи, і звичайно, кожна з них надавала більшої ваги тим його п'єсам, що її думки виправдували. Аполон Григор'єв уважав за найцінніші, за властиві вдачі Островського такі його п'єси, як «Бедная невеста» і особливо «Бедность не порок» (див. В. С. Спиридоновъ—Островскій въ оцѣнкѣ Ап. А. Григорьева. «Ежегодникъ Петрогр. Акад. Театров». Сезонъ 1918—1919. ПБГ. 1922. 162). Добролюбов бачив у всіх його творах «темное царство» (статті «Темное царство» і «Луч света в темном царстве»). Шевченко, далекий од усеї цієї полемики, поставив «Свои люди—сочтемся» поруч з сатирою Гоголя, наблизившись, таким чином, до поглядів Добролюбова. Що ж до думки про потребу гарної сатири для «нашего юного среднего общества», що ніби краще за інші громадські верстви зберегло характерні національні риси то наближається тут Шевченко до настроїв серед тодішніх молодших слов'янофилів російських, що як-раз за це особливо й цінували високо російське купецтво.

Про цензурні митарства комедії «Свои люди сочтемся, про які подає далі чутки Шевченко (стор. 23, ряд. 7—12), говорить він правду. По надрукованні комедії в «Москвитянине» справді хтось із «именитого купечества» московського послав доноса-скаргу до Петербургу. Справу розглядав знаменитий Бутурлинський комітет, заснований ще р. 1848-го на страх літературі, ота «цензура над цензурою», як звичайно взивають його дослідники (М. Лемке). Хоча в комедії нічого протицензурного не знайдено, все ж до вистави на кону її заборонено. Микола I ствердив цю постанову такою мудрою резолюцією: «Совершенно справедливо, напрасно напечатано, играть же запретить»... Наслідком цієї справи було те, що Островського виключено з служби в Московському комерційному суді, не вважаючи навіть на оборону потужного генерал-губернатора Закревського, та взято під догляд поліції (Долгов Н.—А. Н. Островський, стор. 29—33). Під забороною комедія Островського перебула до 1861 р., коли вона з'явилась на кону в Петербурзі та в Москві з зміненим, «благополучным», закінченням (там же, стор. 107—108), а в первістній редакції аж р. 1881 (Островскій А. Н. Полное собраніе сочиненій, подъ ред. М. И. Писарева, т. I, стор. 495—499).

Рд.

Стор. 22, рядок 34. Гоголь Микола Васильович, знаменитий сучасник і земляк Шевченків, належав до найлюбіших нашому поетові письменників. Не випадково згадав його Шевченко на цьому місці в журналі, як автора «сатиры умной, благородной»,—такої, що на його думку як-раз і потрібна була громадянству, особливо на перших ступенях його внутрішнього розвитку. Не випадково, як побачимо далі, згадує свого геніяльного земляка Шевченко й по инших місцях у своїх творах,

завжди в таких комбінаціях, що показують, як високо ставив він Гоголя, якого йому значіння надавав саме з громадського погляду й як він зійшовся в своїй оцінці власне з тим, що надали Гоголеві пізніші покоління. Тема «Шевченко—Гоголь» одна з найцікавіших може в біографії й літературному крузі нашого поета.

Микола Гоголь народився 20 березня 1809 р. в м. Сорочинцях, на Полтавщині,—в тій саме околиці, що її опісля уславив у своїх «Вечерах на хуторе близ Диканьки». Батько письменника, Василь Гоголь, належав до того дрібного українського панства, яке ще не порвало було зв'язків з рідним краєм; талановитий оповідач, він пробував себе і в письменстві, написавши для Кибинецького театру, що заснував був український магнат Дмитро Трощинський, кілька побутових п'єс. З них до нас дійшла комедія «Простак або хитрощі жінки, перехитрені москалем» та переказ другої комедії «Собака-вівця». Треба думати, що батькові спроби не лишилися без впливу на його геніяльного сина,— принаймні, в своїх перших оповіданнях він не раз наводить із них уривки, як епіграфи: відомі молодому Гоголеві були й инші літературні спроби українською мовою, як от «Енеїда» Котляревського, твори Артемовського-Гулака й ин. Саме життя тогочасне, ще цілком старосвітське і на селі на Полтавщині, де опровадив свої дитячі роки Гоголь, і в такому малому місті як Ніжин, де Гоголь побирав науку («гимназия высших наук», р.р. 1821—1828)—звичайно могло ті впливи тільки зміцнити. Але разом починаються і впливи тодішнього російського письменства, ще романтичного в загальній масі своїй, але вже з такою першорядною зорею в зеніті, як Пушкин. Гоголь захоплюється письменством ще на шкільній лаві, і перші його шкільні спроби написано цілком в дусі романтичної школи. Він мріє про якусь широку й видну діяльність, відповідно до тодішніх звичаїв—службову, і скінчивши гімназію, р. 1828-го, подається до Петербургу, що притягав тоді багатьох українців своїми можливостями вийти в люди. В Петербурзі попервах він бував у гуртках земляків-українців і це загріло було знов його інтерес до українського життя, тим більше, що його дебют літературний романтичною ідилією «Ганц Кюхельгартен» (1829) був цілком невдатний, і це зрозумів зараз і сам автор. Вступивши на службу до департаменту уділів, він разом з тим шукає й літературних зв'язків. Знайомість його з гуртком Жуковського та Пушкина остаточно визначає йому літературну долю; з 1830 р. починають друкуватися Гоголеві оповідання, що р. 1831—1832 вийшли окремим виданням («Вечера на хуторѣ близъ Диканьки. Повѣсти, изданныя пасичнымкомъ Рудымъ Панькомъ», ч. 1 и 2) і зразу ж поставили молодого автора поміж найкращими письменниками того часу в Росії, зміцнили його літературні зв'язки, а заразом прочистили перед ним і службові перспективи. Дальші збірники «Арабески» та «Миргородъ» (1835), остаточно ствердили письменницьку славу Гоголя, як першорядного письменника та надії російського письменства. Треба зазначити, що до цих самих років належить і найбільше захоп-

До стор. 22

лення у Гоголя Україною, але в таких формах, які захоплення те позбавляли надії на розвиток. То він мріє заняти катедру історії в новозаснованому Київському університеті й ентузіястично кличе й Максимовича—«туда, туда! в Киев, в древний, в прекрасний Киев! Он наш, он не их—неправда ли?.. Там можно обновиться всеми силами» (Шенрок В.—Письма Н. В. Гоголя, т. I, стор. 268). То захожується збирати українські пісні—цю «живую, говорящую, звучащую о прошедшем летопись» (Там же, стор. 264). То пориває його думка написати велику історію України. Звичайно, до такої роботи Гоголь не був підготований: це були тільки мрії, які могли здаватись реальними хіба Гоголеві, що мав здавна нахил до перебільшення, гіпероболізму. Але розбиваючись об гранит суворого життя, пропащі мрії ці остуджали разом з тим і українофильський ентузіязм Гоголя, доводили його до загального зневір'я. Тоді от виступала наперед та його «друга» душа, що про неї він писав у відомому листі до приятельки своєї О. Смирнової («я сам не знаю, какова у меня душа—хохлацкая или русская»), тим більше, що ця «русская» душа зазнавала все більших тріумфів од нових творів, а з них найдостигліші були: «Ревизор» (1836) та «Мертвыя души» (1842). Гоголь досяг зеніту своєї слави і впливу. Проте внутрішнє розполовинення й невдоволення в письменникові зростають паралельно з його славою; він тікає од російської дійсности і проживає з 1836 р. здебільшого за кордоном, то вдаючись у містику, то будуючи грандіозні плани нових творів, які були вже не до снаги ослаблому талантові. Душевна неврівноваженість Гоголя виявляється і в спаленні другого тому «Мертвых душ», і у виданні голосної свого часу книги «Выбранныя мѣста изъ переписки съ друзьями» (1847), що викликала надзвичайне обурення проти автора навіть серед таких ідеологично близьких до його людей, як Аксакови, не кажучи вже про гуртки поступового напряму (знаменитий лист В. Белінського до Гоголя); сам Гоголь у листі до Жуковського мусів признатися, що виступ його був невдалий: «я розмахнулся в моей книге таким Хлестаковым, что не имею духу заглянуть в нее». Останні роки життя Гоголевого—це було власне болізне доживання, в якому борсався потужний колись талант, не знайшовши правдивої собі дороги: попередню діяльність свою він осудив, витягти ж щось живе з своїх безплідних містичних забобонів—не міг. Серед цих борсаннів згасло його життя, в Москві 21 лютого 1852 р.

Твори Гоголя, власне першої половини його діяльности, «Мертвими душами» кінчаючи, мали величезну вагу в історії російського письменства,—не дурно один з найвизначніших критиків цілу смугу в цьому письменстві охрестив був «Гоголівським періодом» (Чернишевський). Навіть у своїх перших, ще романтикою овіяних творах, дає він дещо з того реалізму, що вже твердо закорінився був тоді в українському письменстві,—цим він проложив дорогу тій «натуральній школі», що після його запанувала була надовго в російському письменстві. Багато дав

Гоголь і українському письменству, хоча й не писав українською мовою, і це зазначали українці ще за життя Гоголя: «Гоголь в своих высоких созданиях,—писав напр. Костомаров р. 1844-го,—много выразил из малороссийского быта на прекрасном русском языке, но надобно сознаться: знатоки говорят, что многое то же самое, будь оно на природном языке, было бы лучше» (І. Галка—Обзоръ сочиненій, писанныхъ на малороссійскомъ языкѣ. «Молодикъ» на 1844 г., стор. 161). Драгоманов просто ставить у безпосередній зв'язок літературну діяльність Гоголя з сучасними і пізнішими подіями в українському письменстві. «По часу, коли появились малоросійські повісті Гоголя і «Тарас Бульба», ми маємо повне право считать, що Гоголь породив і поетичні проби Метлинського, Костомарова і самого Шевченка, і коли не визвав, то йшов паралельно з етнографичними роботами Максимовича, Бодянського, Срезневського і т. д. і був, таким робом, одним з батьків новішого українського народолюбія, тим більше що про Україну так багато і голосно говорив чоловік, ставший зразу рядом з Пушкином авторитетом у очах російської громади» (Українець—Література російська, великоруська, українська і галицька. Львів, 1873, стор. 42). Інтерес до Гоголя в українських колах завжди був великий. Доводять це і ті переклади його творів на українську мову, що почавшись з 50-х років XIX в. (Д. Мордовця в «Саратовскомъ Литературномъ Сборникѣ» 1859 р.), тягнуться аж до останніх майже часів, притягаючи до себе кращих знавців української мови (О. Пчілка, М. Комаров, М. Садовський та ин.). Художні твори Гоголя всі перекладено на українську мову, а новіші матеріяли доводять, опріч того, що в первісному тексті вони були мовою далеко ближчі до України, ніж тоді, коли перейшли вже через руки російських редакторів та видавців (див. академичний збірник «Памяти В. А. Жуковского и Н. В. Гоголя», в. 2 і 3, СПБ. 1908 і 1909).

З великої літератури про Гоголя варто згадати: Котляревский Н.—Н. В. Гоголь. СПБ. 1911; акад. Овсянико-Куликовский Д.—Собраніе сочиненій, т. І. Гоголь. СПБ. 1912; Венгеров С. А.—Собраніе сочиненій, т. 2. Писатель-Гражданинъ. СПБ. 1913; Гиппиус В.—Гоголь. Ленинград, 1924; проф. Мандельштам І.—О характерѣ Гоголевскаго стиля. Гельсингфорс, 1902; Ефименко А. Я.—Украинскій элементъ въ творчествѣ Гоголя. «Южная Русь», т. ІІ. СПБ. 1905; Грушевський М.—ювілей М. Гоголя. «Л.-Н. Вістник», 1909, кн. ІІІ; Єфремов С.—Між двома душами, Київ, 1909; Шелухин С.—Гоголь и малорусское общество. Одеса, 1909; Мельников Л.—Шевченко и Гоголь. «Украинская Жизнь», 1914, ІІ. Гоголівську бібліографію розроблено в працях С. Венгерова, П. Заболотського, С. Бертенсона; по-українському огляд її подав Ів. Стешенко—З ювілейної літератури про Гоголя, «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченко», т. 57—58.

Хоч як це може з першого погляду чудно, але ці два великі сучасники-українці, Шевченко й Гоголь, не були знайомі, ніколи не стріва-

лися в житті особисто, хоча в один час жили в Петербурзі та й багато мали спільних знайомих і приятелів, не кажучи вже про деякі спільні інтереси. «Лично его не знаю»,—писав Шевченко до кн. Репниної вже з заслання, р. 1850-го, а в другому листі говорить про це докладніше: «Я никогда не перестану жалеть, что мне не удалось познакомиться с Гоголем. Личное знакомство с подобным человеком, — додає поет,— неоцененно; в личном знакомстве случайно иногда открываются такие прелести сердца, что ни в силах никакое перо изобразить» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 360 і 364). Пояснити це можна тим, що Шевченко тільки з 1838 р., себто по викупі з кріпацтва, увіходить до літературних гуртків у столиці, а ми ж знаємо, що з 1836 р. Гоголь жив за кордоном і наїздив до Росії рідко й не на довго; а коли він з 1848 р. зовсім по своїх блуканнях оселився в Росії, то Шевченко вже був далеко, на засланні. Проте по-за очі вони знали один одного добре й один одним безперечно цікавилися. Шевченко не міг не знати Гоголя з його голосних творів ще в період свого кріпацького перебування в Петербурзі. Гоголь парубка-кріпака, певна річ, не знав, та й взагалі мабуть ледве чи чував про Шевченка аж до виходу «Кобзаря» р. 1840-го, хоча Г. Данилевський у своїх згадках про Гоголя переказує якусь загадкову його фразу: «мне удалось и самому кое-чем помочь в первом устройстве его (Шевченка) субьбы» (Данилевский Г. П.—Полное собраніе сочиненій, вид. А. Маркса, т. XIV, стор. 99). Чим ця допомога виявилася реальним—нам невідомо. Можна взагалі брати під великий сумнів факт її, вважаючи на те, що Гоголь не жив тоді в Петербурзі й у визволенні Шевченка участи брати не міг. Коли цю заяву покласти навіть на карб звичайного в Гоголя гіперболізму, все ж вона показує, що інтерес у Гоголя до Шевченка нехай і пізніше безперечно був, хоча й інтерес, як побачимо далі, заснований навіть на певного роду антагонизмі.

Деякий антогонизм що-до способів творчости зазначає й сам Шевченко вже першим своїм публічним про Гоголя виступом. Р. 1844-го він пише відомий вірш, присвячений Гоголеві («За думою дума роєм вилітає»), і тут надзвичайно влучно характеризує тонко означену ріжницю поміж собою та тим другим письменником. Одзначивши поголовну байдужість поневоленого громадянства до своїх закликів, може навіть взагалі до письменства («Всі оглухли, похилились в кайданах—байдуже»), поет звертається до Гоголя:

Ти сміешся, а я плачу,
Великий мій друже!

І нехай навіть той плач не пробиває байдужні серця, нехай самий бур'ян з його вродить і «за честь, славу, за братерство, за волю Вкраїни» не встануть оспалії люде—все ж, кінчає Шевченко—

Нехай, брате! А ми будем
Сміятись та плакать.

З цього бачимо, що власне цінив Шевченко в Гоголеві: його «сміх», його сатиричний показ дійсности, його глибоке прозирання в життя і висміювання його вад. Вже й те характерно, що першою своєю згадкою про Гоголя в журналі Шевченко висуває саме «Ревизора» і в такому контексті, який не лишає сумнівів що-до думок автора: «для нашего времени... необходима сатира, только сатира умная, благородная». Власне з цього тільки погляду й підходив до Гоголя Шевченко. Тут обидва вони сходилися. Більше—український поет цитованим допіру віршем подає ніби руку на спільну роботу своєму землякові в російському письменстві. Відповіди з того боку не було. Або може пролунала вона в тій книзі, якою Гоголь намірився був переробити морально своїх сучасників, наставити їх на праву путь—себто в «Переписке с друзьями». Тим часом Гоголь-містик, Гоголь-патріот російський, Гоголь «Переписки» не існував для Шевченка, та можливо, що «Переписки» він навіть і не знав довгий час, бо ж вона вийшла вже тоді, як Шевченко був на засланні; можливо, що до його не дійшли і ті змагання та бурення, які ця книга Гоголева серед громадянства викликала. Для Шевченка Гоголь на завжди лишився в помку автором «Вечерів», «Ревизора» та «Мертвых душ». Принаймні його екскурси в сферу потойбічного та оправдання лихої дійсности нічим не одбилися у Шевченка і про них, оскільки можемо говорити на підставі опублікованого матеріялу, він нігде не згадує, опріч самого прохання до кн. Рєпниної з 24 жовтня 1847 р. щоб прислала йому в Орську фортецю «последнее сочинение Гоголя «Письма к друзьям» («sic!—Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 352),— ще один доказ на те, що «Переписка» не була поетові відома до заслання. Рєпнина «Переписку» послала (див. «Кіевская Старина», 1898, III, стор. 425) і це лишило тільки легенький слід у листуванні поетовім—у листі до Лизогуба, навіть не до самої Рєпниної: «як будеш писать до неї, подякуй за книжку Гоголя» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 358). Таким чином думка Л. Мельникова, ніби Шевченко приймав усього Гоголя, «признавал его целиком, включительно с «Перепиской с друзьями» (Мельников Лук. — Шевченко и Гоголь. «Украинская Жизнь», 1914, II, стор. 96) — жадних не має під собою підстав. Так само—це ми побачимо зараз—явно перебільшено і те, ніби Шевченко «боготворил его всего: не только как писателя, но и как личность» (там же). Жалі поета, що йому не пощастило з Гоголем познайомитись, певна річ, зовсім не з «боготворення» особи виникали.

В листі до кн. Рєпниної з Оренбургу, датованному 7 березня 1850 р., Шевченко, згадуючи про своє перебування в Яготині, в родині Рєпниних, як про «ряд прекрасных воспоминаний», вирізняє з того ряду одним-один тільки день, «легкой тенью» охмарений. Що то був за день? «Конечно, вы забыли,—нагадує своїй адресатці поет,—вспомните! Случайно как-то зашла речь у меня с вами о «Мертвых душах», и вы отозвались чрезвычайно сухо: меня это поразило неприятно, потому что я всегда читал Гоголя с наслаждением». Вітаючи те, що Рєпнина в листі до його

До стор. 22

висловила вже иншу думку про Гоголя та його «бессмертное творение»— розумній: «Мертвые души»,—Шевченко пише далі: «Перед Гоголем должно благоговеть, как перед человеком, одаренным самым глубоким умом и самою любовью к людям... Гоголь—истинный ведатель сердца человеческого. Самый мудрый философ и самый возвышенный поэт должен благоговеть перед ним, как перед человеколюбцем» (Шевченко Т. Твори, т. II, стор. 363–364). І всю цю мову Шевченко провадить, як сам признається, лиш до того, щоб Рєпнина прислала йому («найвсепокорнейше прошу») «Мертвые души». «Пришлите, В(аррара) Н(иколаевна), ради бога и ради всего высокого, заключенного в сердце человеческом... У меня давно было намерение просить у вас эту книгу,—додає поет.— но помня тот грустный вечер в Яготине, я не осмеливался. Пришлите, ради всего святого» (там же). Та певне цим разом поет не встиг одержати тієї дорогої для його книги, бо то було вже напередодні його Оренбурзького арешту й нового заслання, і тільки з Новопетровського дякує він, тим разом вже Бр. Залєському, за «Мертвые души» (там же, стор. 371).

Про цей твір Гоголя –видимо, центральний для Шевченка з усього літературного набутку російського письменника, — згадує він декілька разів і по инших місцях у своїх творах і з ріжних приводів (див. Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 127, 194, 195, 692 -цікаве на останній сторінці протиставлення Гоголеві Еженя Сю, яке стрічаємо і в наведеному листі до Рєпниної). Не тільки як покажчик оцінки у Шевченка «Мертвых душ» наведу тут оце місце з повісти «Близнецы». «...С шумом явилися на свет «Мертвые души». «Библіотека для чтения», в том числе и солидные благомыслящие люди, разругали книгу и автора, называя книгу грязною и безнравственною, а автора просто сеятелем плевел на почве воспитания благородного юношества. Несмотря, однако же, на блюстителей нравственности и блюстительниц русского слова, «Мертвые души» разлетелись быстрее птиц небесных по широкому царству русскому. Прилетело несколько экземпляров и в древний Киев и дебютировали, разумеется, в университете. Инспектор с неудовольствием и даже страхом заметил, что студенты собираются в кружки и что-то с хохотом читают. Сначала он подумал: верно, какая-нибудь каналья сочинила на меня пасквиль; но заметивши, что студенты читают печатную книгу, почувствовал, что от сердца отлегло; и как человек, мало следивший за движением отечественной литературы, притом не принадлежащий к банде блюстителей нравственности, узнавши, что книга титулуется «Мертвые души» и «должно быть, страшная», махнувши рукою сказал: «Пускай их себе читают, лишь бы не пьянствовали да на Кресты окон бить не ходили» (Там же, стор. 194).

Тут подає Шевченко в побутовому стилі обставини тієї боротьби між статечними старовірами літературними та ентузіястичними прихильниками Гоголя-сатирика, Гоголя «Ревизора» й «Мертвых душ», –боротьби, що супроводила появу його головніших творів. Нічого й згадувати після

сказаного, в якому таборі був сам Шевченко. Але ось логичний висновок з його позиції. Прочитавши вперше на пароплаві «Губернские очерки» Салтикова-Щедрина, він записує в журналі під 5 вересня: «Я благоговею перед Салтыковым. О, Гоголь, наш бессмертный Гоголь! Какою радостию возрадовалась бы благородная душа твоя, увидя вокруг себя таких гениальных учеников своих. Други мои, искренные мои! —з зворушливим проханням обертається він до тих учнів,—пишите, подайте голос за эту бедную, грязную, опаскуженную чернь! за этого поруганного бессловесного смерда!» З цього цілком вже ясно, якого саме Гоголя цінив над усе Шевченко, як ясно і те, чому він у листі до О. Бодянського з Новопетровського не менш зворушливо прохав: «Як матимеш гулящий час, то піди в Симонів манастирь і за мене помолися богу на могилі Гоголя за його праведную душу» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 380). Та ясно ж і те, скільки є рації у відомій бутаді Тургенева, що «даже Гоголь был ему (Шевченкові) лишь поверхностно известен!» (Тургенев Ив. — Споминки про Шевченка. «Кобзарь», Прага, 1876, стр. VI): про мало відомих авторів таке і так не говорять.

І проте оці ніби категоричні й безапеляційні присуди Шевченка щодо Гоголя все ж стосуються Гоголя-письменника, до того ж сатирика переважно. Вони часто ніби переходять, як ми бачили, й на особу любленого письменника, але не завжди. То цілком річ натуральна, коли Шевченко жалкує, що йому не пощастило з Гоголем особисто спіткатися. Але все ж разом із тим поет наш ніби кладе між собою та Гоголем якусь дистанцію, не поводиться що-до його так натурально-просто, як звик поводитися з любленими й шанованими людьми. Він пам'ятає, коли мова за Гоголя, про життьові умовності й церемонії. Клопочучись ще першого періоду свого заслання про дозвіл малювати, Шевченко обертається по протекцію до ріжних людей, між иншим і до впливових письменників. Збирався він обернутися й до Гоголя. «Ежели будете писать ко мне,—прохає він Рєпнину,—то... сообщите адрес Гоголя, и я напишу ему по праву малороссийского виршоплета, а лично его не знаю. Я теперь, как падающий в бездну, готов за все ухватиться»,—немов виправдується з свого розпачливого заміру поет (Там ж, стор. 360). І все ж, пишучи про свій скрут і до Жуковського, і до В. Григоровича, і до гр. Ф. Толстого, Шевченко так таки й не зібрався і не наважився обернутися до свого улюбленого письменника і земляка в особистій справі навіть «по праву малороссийского виршоплета». Він все ж ніби почуває в йому щось наче чуже собі, не суголосне,—чуже не тільки способами художнього реагування на дійсність: мовляв, «ти смієшся, а я плачу, великий мій друже!»—але й у найзвичайнісенькому життьовому розумінні. Не дурно в повісті «Художник» ми знаходимо зовсім вже непоштиву згадку про Гоголя, переказану там ніби за листом з Риму близького товариша Шевченкового, художника Штернберга: «Еще встретил он в кафе Греко безмерно расфранченного Гоголя, рассказывающего за обедом самые сальные малороссийские анекдоты» (Шевченко Т.—Поэмы..., стор. 324).

До стор. 22

Особа Гоголя, видимо, не викликала в Шевченкові такого безмежного ентузіяму, такої повної й необмеженої втіхи, як його власне сатиричні твори, а навпаки—давала поживу і для обави, і для стриманости, й для критики. Звідси й та дистанція, сліди якої бачимо ясно в стосунках українського поета до його великого земляка, що зайняв чільну в сусідському письменстві постать.

Лишається ще кілька слів сказати, повернувши тему навпаки: як ставився до Шевченка Гоголь? Матеріялу що-до цього маємо надто небагато, та й то з других рук—власне сами за себе згадані на попередніх сторінках спомини Г. Данилевського,—але вже a priori, на підставі загальної в українській справі позиції Гоголя, повинно б сказати, що тут великої прихильности ми не знайдемо. Гоголь, що сам для себе не міг визначити, «яка в його душа», в особі свого земляка з певно-визначеною й виразно-виявленою національною і політично-соціяльною «душою» міг почувати, коли хочете, певний собі докір; можливо, що не раз навіть за тих часів доходили до його голоси, на зразок відомого вже нам од Костомарова, що «на природном языке было бы лучше»; можливо, що він, не вважаючи на всеньку свою, особливо останніми часами, ніби загартованість од таких докорів, дошкульно відчував їх, як це ми бачили за ближчих до нас часів напр. на Вол. Короленкові. В такому разі Гоголь не міг не почувати й того, що саме Шевченко з його репутацією безкомпромісовости на данному пункті був для його живим докором. Принаймні, в епізоді, переказаному в споминах Данилевського, можна вловити й нотку самооборони, те апологетичне завзяття, яке, обороняючи себе од угадуваних закидів, силою розгону, реакції перегинає палицю в другий бік.

Данилевський з О. Бодянським одвідали Гоголя в Москві р. 1851-го, за кілька місяців до смерти письменника. Зайшла мова про молодих, російських поетів, що саме виступали тоді на ниву письменства. Бодянський, великий прихильник української поезії й особисто зв'язаний широю приязнею з Шевченком, круто повернув розмову в инший бік, руба поставивши питання: «А Шевченко?»

> Гоголь на этот вопрос с секунду промолчал,—пише Данилевський,—и нахохлился. На нас из-за конторки снова посмотрел осторожный аист.
>
> — Как вы его находите?—повторил Бодянский.
>
> — Хорошо, что и говорить,—ответил Гоголь,—только... не обидьтесь, друг мой... вы—его поклонник, а его личная судьба достойна всякого участия и сожаления...
>
> — Но зачем вы примешиваете сюда личную судьбу?—с неудовольствием возразил Бодянский,—это постороннее... Скажите о таланте, о его поэзии...
>
> — Дегтю много,—негромко, но прямо проговорил Гоголь,—и даже, прибавлю, дегтю больше, чем самой поэзии. Нам то с вами,

как малороссам, это, пожалуй, и приятно, но не у всех носы, как наши. Да и язык...

Бодянский не выдержал, стал возражать и разгорячился. Гоголь ответил ему спокойно.

— Нам, Осип Максимович, надо писать по-русски,—сказал он,—надо стремиться к поддержке и упрочению одного владычного языка для всех родных нам племен. Доминантой для русских, чехов, украинцев и сербов должна быть единая святыня—язык Пушкина, какою является евангелие для всех христиан—католиков, лютеран и гернгутеров. А вы хотите провансальского поэта Жасмена поставить в уровень с Мольером и Шатобрианом!

— Да какой же это Жасмен?—крикнул Бодянский,—разве их можно равнять? Что вы? Вы же сами—малоросс.

— Нам, малороссам и русским, нужна одна поэзия, спокойная и сильная,—продолжал Гоголь, останавливаясь у конторки и опираясь о нее спиной,—нетленная поэзия правды, добра и красоты. Она не водевильная, сегодня только понятная, побрякушка и не раздражающий личными намеками и счетами рыночный памфлет. Поэзия — голос пророка... Ея стих должен врачевать наши сомнения, возвышать нас, поучая вечным истинам любви к ближним и прощения врагам. Это—труба пречистого архангела... Я знаю и люблю Шевченка, как земляка и даровитого художника: мне удалось и самому кое-чем помочь в первом устройстве его судьбы. Но его погубили наши умники, натолкнув его на произведения, чуждые истинному таланту. Они все еще дожевывают европейские, давно выкинутые жваки. Русский и малоросс—это души близнецов, пополняющие (?) одна другую, родные и одинаково сильные. Отдавать предпочтение одной, в ущерб другой, невозможно. Нет, Осип Максимович, не то нам нужно, не то. Всякий, пишущий теперь, должен думать не о розни; он должен прежде всего поставить себя перед лицо Того, кто дал нам вечное человеческое слово...

Долго еще Гоголь говорил в этом духе. Бодянский молчал, но, очевидно, далеко не соглашался с ним.—«Ну, мы вам мешаем, пора нам и по домам!»—сказал, наконец, Бодянский, вставая.

Мы раскланялись и вышли.

— Странный человек!—произнес Бодянский, когда мы снова очутились на бульваре,—на него как найдет! Отрицать значение Шевченка! вот уже, видно, не с той ноги сегодня встал (Данилевский Г. П.—Полн. собр. соч., т. XIV, стор. 98—100).

Тут наведено цілком прецікавий отой епізод, такий характерний більш для Гоголя, для його настроїв, ніж для характеристики нашого поета. Правда, можна б опорочити, скажу так, саму вірогідність переказаного так детально оповідання: адже наведені згадки про Гоголя написано р. 1886-го, себто десятки років по розмові з ним. Данилев-

ський, очевидно, вгадував можливі що-до цього закиди і тому додав, що він зараз же по розмові подав її докладно в листі до близької людини і, пишучи свої спомини, використав писаного тоді листа. Отже доводиться на свідчення Данилевського дивитись, як на сучасний до певної міри документ. І тим більше, що він не суперечить ні з духовим обличчям Гоголя, відомим добре з инших джерел, ні з загальною його, після 30-х років, позицією в українській справі. Просто поставлене питання про Шевченка, а разом і про українське письменство, Гоголь пробує обминути манівцями, ухилитися власне од відповіди, одмахнутись од сумнівів. Він ховається за голосні загальники, за вимріяну абстракцію, захищаючись сумнівною теорією «дводушности», що нею потім ще довго любивала побіденно унітаристична публіцистика українські змагання. Не обійшлось навіть без цілком недоречного вже посиланя на «предпочтение одной (треба розуміти—народности)в ущерб другой», бо і «предпочтение» і «ущерб» унітаристи й нівелятори мусіли б власне поміняти ролями... Все це накопичення загальників, абстракцій і фантазій кінець-кінцем мало виправдати отой єдиний конкретний на адресу Шевченка закид—правда, такий звичайний ще й довго по тому—«дегтю много»... Убогий, мизерний і жалегідний закид!

Дві монументальні постаті великих, найвизначніших за ввесь XIX вік, українців не тільки індивідуальні нахили, а й об'єктивна дійсність того часу поставили навпроти себе, звели як антагоністів... І їх можна вважати за символічні взагалі в нашій недавній історії постаті. Одна знаменувала зусилля поміщицької класи, що оживала призначений їй вже історією вік; друга — змагання робучого люду, що саме прокидавсь потужним порухом до людського життя. Одна дивилася назад, у минуле; друга — вперед, у прийдуще. Одна була, беручи вираз Франка, епілогом, друга — прологом. Одна тривожно хапалась за традиційні привілеї в культурі; друга спокійно віддавала належне попередньому набуткові й брала з нього краще на свою потребу. Гоголь і Шевченко — обидва почали нову сторінку кожен в історії свого письменства, але на цьому схожість їх і кінчається. Далі шляхи розходяться, як непримиренних антагоністів у роботі, в способах її і в наслідках, хоча, звичайно, ця протилежність їм самим ще не була ясна цілком, швидче існувала в потенції, у відчутті, ніж у свідомості. Антагонизм цей історія на наших очах розв'язала вже либонь остаточно. Але ці дві великі постаті найвизначніших українців XIX ст. на віки лишаться, як пам'ятник тієї трагичної боротьби, що через неї український народ ішов до кращої будуччини. *С. Є.*

Стор. 23, рядок 8. Данилевський Микола Якович (1822—1885). Публіцист-філософ, природознавець і економист. Автор голосної колись книги «Россія и Европа» (1871 р.), в якій виступає з особливою теорією панславизму та слов'янської федерації. За-молоду Данилевський одвідував гурток Петрашевців, де вважали його за найкращого знавця си-

стеми Фур'є. Р. 1849 його заарештовано і посаджено до Петропавлівської фортеці, але незабаром слідча комісія пустила його з-під арешту й вислала на службу до Вологди, в канцелярію губернатора. Цим розбито професорську кар'єру Данилевського, до якої він себе готував, і направлено на шлях вільного досліду. Під проводом знаменитого натураліста Карла Бера [1]) в 1853 — 1856 роках Данилевський брав участь, як статистик, у науковій експедиції для досліду рибальства на Волзі та Каспійскому морі. Експедиція Бера не раз їздила на Мангишлак, у Новопетровське. З-окрема Данилевський прожив там більш місяця (р.р. 1853, 1854). За цей час він познайомився і дуже був зійшовся близько з Шевченком. Свої враження про несподівану зустріч у пустині з Данилевським поет з захопленням переказує в листах до Броніслава Залеського. «Почти вместе с твоим письмом, — пише Шевченко Залеському 9-го жовтня р. 1854, — прибыла к нам экспедиция Бэра, а в этой экспедиции (как я тебе и прошлый год писал) находится и твой знакомый Н. Данилевський (который помнит и кланяется тебе), а такое явление, как Д., в нашей пустыне может вскружить и не мою голову. Он своим присутствием оживил во мне одиноком давно прожитые прекрасные дни. Теперь, я думаю, ты простишь меня за молчание. Вообрази меня несколько дней сряду счастливым, и ты, как мой самый искренний друг, простишь меня и в сердце порадуешься моей мимолетной радости. Д. уехал теперь на короткое время в устье Эмбы, и я, пользуясь его отсутствием, пишу панегирик прекрасному уму и сердцу Н. Д., а впрочем все, что мне бы хотелось написать тебе о нем, то это не уместилось бы и на двух дестях бумаги, а не то, что на одном листе, а потому и ограничусь, сказав тебе, что он во всех отношениях прекрасный человек, жаль только, что он ученый, а то был бы настоящий поэт» (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 382). В другому листі з 8-го листопаду Шевченко повідомляє того ж таки адресата: «Писал тебе о Данилевском, что он прогостил у нас около двух месяцев (Шевченко помиляється: Данилевський пробув у Новопетровському не більш, як 5 тижнів. *М. Н.*); в продолжение этого времени я с ним сблизился до самой искренней дружбы. Он недавно уехал в Астрахань, и я, проводивши его, чуть не одурел. В первый раз в жизни я испытываю такое страшное чувство. Никогда одиночество не казалось мне таким мрачным, как теперь... Ты говоришь, что сроднился в своем углу с безотрадным одиночеством; я сам то же думал, пока не показался в моей тюрьме широкой человек! Человек умный и благородный, в широком смысле этого слова; и показался для того только, чтобы встревожить мою дремавшую бедную душу, все-же я ему благодарен, и благодарен глубоко» (Там же, стор. 383 — 384). Захоплення Шевченка Данилевським легко пояснити не тільки тим, що на Новопетровський масштаб це була «людина»: сама особа його, з великими знаннями, з ріжносторонніми інте-

[1] В оригіналі журналу проти прізвища Данилевського рукою М. Лазаревського написано: „Бывшій въ Комисіи Бэра?"

До стор. 23

ресами, з деякими ознаками самостійної думки й щирістю в поводженні безперечно могла притягти до себе нашого поета, надто зголоднілого на людей такої мірки в своїй «пустині». Навіть супротивники поглядів Данилевського (Вол. Соловйов та ин.) визнають за ним певні наукові заслуги і з симпатією говорять про його особисту вдачу. Таким чином, легко зрозуміти, що постать Данилевського запала була в душу нашому Кобзареві. Дивніше на перший погляд те, що у самого Данилевського та зустріч, видимо, не лишила жаднісіньких слідів: у величезній книзі, присвяченій національній справі на Слов'янщині, у його не знайшлося місця на хоч би побіжну згадку про одного з найбільших у Слов'янщині поетів. І лиш перечитуючи ту книгу, можемо зрозуміти, чому так сталося. Спільного з Данилевським у Шевченка було тільки захоплення федеративною та слов'янською справою, але в розумінні її вони заходили з ріжних, цілком супротилежних, кінців. Для Данилевського «Юго-Западный край (!) — точно такая же Россія и на точно таких же основаниях (?), как и самая Москва» («Россія и Европа», СПБ. 1871, стор. 28). «Народ, — розгортає свій погляд Данилевський далі, — говорящий языком, коего отдельные наречия и говоры так близки между собою, что в практической жизни, общественной, торговой, политической, не представляют затруднения к взаимному пониманию, должен составлять и одно политическое целое. Так народ русский, несмотря на различие в наречиях великорусском, малорусском и белорусском, или народ немецкий, несмотря на более сильное (sic!) различие в наречиях верхне-и-нижне-немецком должны составлять самостоятельные однородные политические целые, называемые государствами» (Там же, стор. 106). Ось чому до всеслов'янської «федерації» Данилевського, як одна одиниця, як єдине політичне тіло, входить «Русская и м п е р и я с присоединением к ней Галиции и Угорской Руси» (стор. 413). Одно слово, в українському питанні Данилевський орієнтувався на Гоголя, що давав йому зразок «плодотворного взаимодействия» (стор. 540) і жадним чином не на Шевченка, що ту ідилічну фантастику міг тільки розбити. Згадувати про його було просто не на руку публіцистові, що Україну «на точно таких же основаниях» уважав за Росію, як і Москву; Шевченко радикально псував би йому оту «всеслов'янську гармонію», на обрусительній запарі замішану. Треба думати, що під час зустрічі Шевченка з Данилевським у Новопетровському оця радикальна суперека між їхніми поглядами ще себе не була виявила, і Данилевський, як людина, сподобався Шевченкові. Але характерно: між ними не зав'язалось ані листування, ані яких инших ознак сердечної приязни, як це бувало у Шевченка иноді з мало навіть знайомими людьми. Опріч згаданих вражінь у листах до Бр. Залеського, ми взагалі не знайдемо в Шевченка нічого більш про Данилевського, ні тим більше спроби поновити потім так гарно розпочату знайомість. Видно, ґрунту для ближчої приязни не було, і враження по собі в Шевченкові Данилевський не лишив глибокого, і воно хутко вивітрилось до решти. *М. Н.*

Стор. 23, ряд. 30—31. Не можна сказати напевне, про яку саме пісню згадує тут Шевченко. Серед відомих нам з друкованих збірок нема жадної, щоб починалася достеменно так, як наводить автор журналу. Може бути, що це зовсім не початок пісні, а просто вирази, що найбільше вразили, а через те й запам'яталися, з тієї «нової» для поета пісні. Як що це так, то можна припустити й другий здогад—чи не був то варіянт козацької пісні про «чужу дальнюю сторонушку», досить розповсюдженої, як видко напр. з того, що у відомій збірці акад. О. І. Соболевського маємо її аж 5 варіянтів. Наводимо один із них, цікавий саме тим, що записано його територіяльно близько від Новопетровського—в Уральській області.

В поле-поле чистыим
Стояло тут деревцо
Тонко, высоко;
Под этим деревцом
Травонька росла,
Травонька-муравонька,
Листом широка.
На этой *на* травоньке
Цветы расцвели;
На этих *на* цветиках
Расставлен шатер;
Во этом *во шатерике*
Разостлан ковер;
На этом *на коврике*
Столики стоят;
А *на* тех *на* столиках
Скатерти лежат;
На этих *на* скатертях
Пойлице стоит.
У того у столика
Два стула стоят;
На этих *на* стуликах
Два братца сидят,
Два братца родные,
Родимых родных.
Большой то меньшому
Ту речь говорит:
«Братец ты мой, братец,
Родимый-родной!
Единая нас матушка,
Братец, родила,
Не научивши уму-разуму,
В службу пустила.
Чужа дальняя сторонушка

Без ветру сушит,
Без ветру, без вихря,
Без красного солнышка;
Чужой отец с матерью
Без вины журят!

(Соболевский А. И.—Великорусскія народныя пѣсни, т. VI, СПБ. 1900, стор. 170—171).

Шевченко, як сам записує в журналі, «не мог расслышать» цілої пісні. Її перебив той огидний інцидент, та «весьма обыкновенная... трагишутка», що до глибини душі схвилювала поета, і через те на підставі невиразного уривка можна тільки здогадуватись, яка то справді була пісня. *С. Є.*

Стор 23, рядок 33. Кампіоні, Андрій Анжелович. Підпоручик інженерної Оренбурзької команди. Керував Новопетровською артилерією й завідував у форті артилерійським майном. На думку Шевченка, це був «враль... вредный и бессовестный» (запис під 30 червня), а також «бессовестный пьяница» (під 23 липня). А втім розказана тут історія з арештом поета досить промовисто характеризує «покровителя», як іронично зве підпоручика Кампіоні Шевченко. *М. Н.*

Стор. 23, рядок 42. Шаховської князь, Олександер Олександрович (1777—1846), один з найпрацьовитіших російських драматургів першої половини XIX в. Перша його п'єса (одноактівка «Женская шутка») виставлена була на кону ще р. 1796-го; потім, коли Шаховській став до петербурзьких театрів ближче, як керовник репертуару, він написав із 60 п'єс, що мали великий успіх на кону, хоча не визначалися ні літературною ні сценичною вартістю: це були здебільшого переробки з німецьких драматургів. Старовір літературними поглядами, прихильник відомого адмірала Шишкова, Шаховській у своїх п'єсах дуже культивував той псевдо-народній та галушково-патріотичний жанр, що так взагалі пасував до офіційної літератури Миколаєвських часів. До такої патріотичної літератури належить і та п'єса Шаховського, що нею він ніби зблизився був і до українського письменства, а саме—знаменитий свого часу «Казак-стихотворец», написаний 1812 р. на тему з української історії й пересипаний покаліченими українськими словами та виразами. Як відомо, ця невдала підробка під українщину, де «співали московські пісні на наш голос, Климовський танцював з москалем, а що говорили, то трудно розібрать, бо цю штуку написав москаль по-нашому і дуже поперевертав слова»—натхнула Котляревського на думку самому писати для театру і таким чином сталася приводом до написання «Наталки-Полтавки» та «Москаля-Чарівника». Наведена допіру оцінка «Казака-Стихотворца» и належить Котляревському і вложена в уста Петрові в «Наталці-Полтавці», а инші дієві особи твір Шаховського оцінюють там ще гірше,—див. дія II, явa 7 (порівн. акад. Дашкевич Н. П. — Отзывъ о со-

чиненіи г. Петрова: «Очерки исторіи украинской литературы XIX ст.» «Отчетъ о 29 присужд. Уваровскихъ премій», СПБ, 1888, стор. 77—80). Згодом Шаховською написав ще й другий твір на українську тему—повість «Маруся—Малороссійская Сафо» (1839), але ця писанина жадного вже, навіть такого сумнівного, як «Казак-Стихотворец», успіху не мала й зараз же була цілком і по заслузі забута.

Шевченко знав твори Шаховського й по-за згаданою в журналі на цьому місці «Двумужницею», а докладніше спинився він саме на оцих із українського життя його писаннях. У повісті «Близнецы» вкладено в уста одному з дієвих людей терпку оцінку «винигретных песен» Сковороди і між його наслідувачами названо кн. Шаховського (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 151). Трохи далі детальніше переказано враження персонажів повісти, що в Лубнях на ярмарку бачили виставу «Казака-стихотворца». «Заметить надо,—пише Шевченко,—что Никифору Федоровичу страшно не понравился знаменитый козак-стихотворец. Он обыкновенно говорил, что это чепуха на двух языках, и я вполне согласен с мнением Никифора Федоровича. Любопытно бы знать, что бы он сказал, если бы прочитал Малороссийскую Сафо. Я думаю, что он выдумал бы какое-нибудь новое слово, потому что слово «чепуха» для нее слишком слабо. Мне кажется, никто так внимательно не изучил бестолковых произведений философа Сковороды, как кн. Ш(аховской). В малороссийских произведениях почтеннейшего князя со всеми подробностями отразился идиот Сковорода, а почтеннейшая публика видит в этих калеках настоящих малороссиян. Бедные земляки мои!... Положим, публика человек темный; ей простительно, но великий грамматик наш Н. И. Греч в своей «Истории русской словесности» находит в них, кроме высоких эстетических достоинств, еще и исторический смысл. Он без всяких обиняков относит существование козака Климовского ко времени Петра I. Глубокое познание нашей истории!» (Там же, стор. 184—186). Цікава тут і оця занадто різка оцінка Сковороди, яку певне теж треба поставити на карб Шаховському: обурення проти його невдалих творів на українські теми перенесено й на Сковороду, що його Шевченко надаремне вважає за прототип для російського драматурга. *С. Є.*

Стор. 23, рядок 42. Повний заголовок згаданої тут п'єси кн. Шаховського такий: «Двумужница или зачѣмъ пойдешь, то и найдешь. Романтическая драма въ двухъ частяхъ въ пяти суткахъ, съ принадлежащими къ ней протяженными, плясовыми, хороводными, подблюдными и разбойничьими пѣснями, плясками, хороводными и святочными играми. Часть I. Сваха въ бѣдахъ. Народный бытъ. Въ двухъ суткахъ. Часть II. Волжскій разбойникъ. Русская быль. Въ трехъ суткахъ. (Литограф. видання «Театр. библ.». Рассохина; цитую за Н. П. Кашиным—Этюды объ Островскомъ. М. 1912, ст. 77; див. також стор. 74—104). Вже самий заголовок п'єси виказує її зміст та стиль. У перше «Дмумужницу» ви-

ставлено в Александринському театрі в Петербурзі протягом сезону 1832—1833 рр. «Как драма,—пише А. Вольф,—«Двумужница», конечно не выдержит строгой критики, но если рассматривать это драматическое представление, как ряд картин быта приволжского народонаселения, перемешанных с пением и плясками, то оно могло не мало доставить удовольствия невзыскательному зрителю» (А. Вольфъ—Хроника петербургских театровъ СПБ. 1877, ч. I, 30—31). Під час перебування Шевченка в Петербурзі драму цю грали мало не що сезону, хоч і не дуже часто (Там же, ч. II, 25, 30, 43, 48, 60, 68, 80, 89). По деяких театрах не тільки на провінції, а навіть і в Москві виставляли цю драму ще в 90-их роках (А. Ярцев—кн. Ал. Ал. Шаховской. Опытъ біографіи. Ежегодникъ Импер. театровъ. 1894—1895, Прил. 3, стор. 4; про Шаховського див. Б. Варнеке. Исторія русскаго театра, вид. 2, 328—345; П. Смирновскій. Исторія русской литературы 19-го вѣка. СПБ., 1902. Вып. VI, стор. 158—208). *Рл.*

Стор. 25, рядок 28. «Патентованные мерзавцы»—різкий, але цілком оправданий фінал історії—«весьма обыкновенной в моем положении», мовляв Шевченко,—розказаної під 27—28 червня. Ця жахлива історія за найкращу може служити ілюстрацію і до становища поета на засланні, і до характеристики того середовища, яке ще попереду на сторінках журналу Шевченко назвав був «самым вонючим осадком... христолюбивого сословия» (див. під 19 червня). Не вважаючи на те, що листування поетове було одкрите для його доглядачів, навіть у йому, з великим для себе риском, Шевченко зважувався подавати деталі до тієї яскравої характеристики фортового офіцерства. «Я очень рад,—писав Шевченко до худ. Осипова 20 травня 1855 р.,—что случай привел вас увидеть хоть один экземпляр амфибий, между которыми я прозябаю столько лет. Но заметьте, что вы видели лучший экземпляр, экземпляр, одушевленный чем-то похожим на мысль и чувство. Доказательство—что он из линейного батальона переведен в армию. Это самая блестящая рекомендация. Но, если бы вы увидели однородных с ним... Но нет, боже вас сохрани и во сне увидеть такое нравственное безобразие человека. Геты, между которыми на берегах Дуная влачил остаток дней своих Овидий Назон... были дикие варвары, но не пьяницы, а окружающие меня и то, и другое. Однажды я сказал Дармограю (себто самому собі. *С. Є.*) вот настоящие гомерические питухи. «Нет, отвечал он, если бы Гомер увидел этих богатырей, так он бы покрутил свой седой ус и принялся бы переделывать свою славную эпопею от начала до конца» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 386). «Як би ти побачив, меж яким людом вернуся я оці десять літ!—скаржився поет трохи згодом у листі до С. Артемовського.—Та не дай господи, щоб і приснилися тобі колинебудь такі недолюдки, а я у їх «в кулаке сижу»,—давят, без всякого милосердія давят, а я повинен ще й кланяться, а то візьме разом та й роздавить, як ту вошу меж ногтями» (Там же, стор. 395—396). В

світлі епізода з Кампіоні та його «благородною» компанією такі скарги й характеристики не здадуться, звичайно, пребільшеними. Навпаки, можна тільки дивуватися, як поет мог здобутися на нотки прощення, говорячи про цих «получеловеков» (запис під 27 червня). *С. Є.*

Стор. 25, рядок 42. Madame Еггерт (у Шевченка помилково «Эйгерт»)— дружина помічника ветеринарного лікаря, що служив у Новопетровському. В 1852 році Еггерт «за выслугу лѣтъ», одержав чин колежського регістратора й, залишивши посаду, оселився з дружиною в Оренбурзі. Згаданий тут лист Еггертової до нас не дійшов. *М. Н.*

Стор. 26, рядок 3. Писаря Петрова згадано ще раз на сторінках Шевченкового журналу, а саме—під 7 липня, в оповіданні про фалшиву тривогу з приводу сподіваного до Новопетровського приїзду великого князя з Астрахані. Мабуть це був той самий ротний писарь, що в його зазичався иноді поет писемним приладдям (див. запис під 13 червня).

Здогад Шевченка про бюрократичну тяганину з наказом про його одставку мав повну рацію. Саме тоді, коли баталіонний командир Львов у Новопетровському робив стереотипний допит поетові, наказ про його визволення вже лежав у баталіонній канцелярії в Гур'єві. Але минуло ще з місяць, поки наказ той дійшов до Новопетровського. А поет щодня рискував зустрічами з п'яною компанією Кампіоні, з службовою ретельністю Косарева та иншими щоденними прикростями, про які промовисто розповідає день по дню поетів журнал. *С. Є.*

Стор. 26, рядок 12—13. «Сегодня празднуется память величайших двух провозвестников любви и мира»... 29 червня— свято апостолів Петра і Павла, храм і, як згадує Шевченко, «колоссальнейшее пьянство» в Новопетровському.

Згадані далі (*рядок 20*) «учители вселенские»—це Микола єп. Мирлікійський та Арій, що стрілися ворогами на першому так званому вселенському соборі в Никеї (року 325). Вже з перших віків християнства почалися суперечки про всякі догматичні й обрядові подробиці нової віри; без ліку плодяться «єресі», думки ніби суперечні з загальною вірою. На початку IV-го століття пресвитер з Олександрії Арій, розбираючи природу «Сина божого», логично доводив, що коли він син, то тим самим не існував до свого народження, отже не був вічним од початку, а значить і не рівний богові-отцеві. Справу цю й розглядав Никейський собор з 300 єпископів та багатьох заступників од нижчого духовенства. Наслідком палких спірок та суперечок на соборі була перша половина християнського символа віри («Вірую во єдиного Бога»), де про сина божого після слів «от отца рожденного» спеціяльно підкреслено: «не сотворенного, единосущного отцю». Арія, таким чином, засуджено. В житії св. Миколи оповідається, що під час суперечок на соборі він не стерпів був «блюзнірства Арієвого» і «ревнуя о бозі» ударив його

в лице. Цей анекдотичний епізод і згадує тут Шевченко. Опис другого собору, Констанцького, а також свій погляд на релігійні спірки, папство, інквизицію, автодафе—подає він у поемі «Єретик або Іван Гус».

С. Є.

Стор. 26, рядок 37. Подружжя Зигмунтовські. Костянтин Миколаєвич та Софія Самійлівна (перший раз у журналі Шевченко це прізвище написав був—Сигмонтовский, далі скрізь—Зигмонтовский), були представниками в Новопетровському нечисленної цивільної людности. Докладну характеристику й навіть біографію цих «Телемона й Бавкиди», з побутового боку цікаву, подає сам Шевченко на сторінках свого журналу (записи під 30 червня та 14 липня); деякі риси можна додати ще на підставі пізніших згадок ротного командира Шевченкового, Косарева.

Зигмунтовський—це той самий «спиртомор», що його згадував Шевченко вже на початку свого журналу, під 14 червня. Після досить бурхливого життя він опинився нарешті в Новопетровському, як акцизний урядовець та приватний крамарь. Солдати прозивали його «спиртомором», бо «при отпуске спирта в команды он показывал крепость его спиртометром Траллеса», як пояснює це Косарев («Шевченко по воспоминаніям полковника Косарева»,—«Кіевская Старина», 1898, кн. II. Документы, стор. 38). Шевченко характеризує його так: «пренаивный и самый безвредный лгунишка», але по-за тим «добрый и наивный старик»; дружина його—«добрая, кроткая, невинная говорунья и немножко сантиментальная старушка». Шевченко заходив до них погомоніти, послухати анекдотичних пригод господаря, почитати «С.-Петербургскія Вѣдомости», попити чаю, одплачуючись за це всяким немудрим «злаком» з города. «Зигмунтовский,—згадує Косарев,—ужасно любил тех людей, которые внимательно выслушивали его рассказы о походах, и готов был рассказывать днями и ночами, привирая при этом немилосердно» (там же). Взагалі Шевченко до цього милого подружжя ставився добродушно й навіть з певною симпатією і на сторінках журналу дав цікаві його побутові портрети. Акад. О. Новицький здогадується, що датований роком 1857-м погрудний малюнок старих чоловіка з жінкою, який зберігся між малюнками Шевченка — це портрети цього подружжя (Новицький Ол.—Т. Шевченко як маляр, стор. 47 і 21).

Одна занотована в Шевченковому журналі риска з біографії Зигмунтовського, ніби він в Одесі «попал в сонмище декабристов», має й громадське значіння. Ця звістка вимагала б спеціяльного роз'яснення, яке тепер мабуть неможливо зробити. Чи це було звичайною у Зигмунтовського вигадкою, і в такому разі показувало, що фантазію цього «безвредного лгунишки» вразила була колись декабристська справа, так що він і її приточив до своїх фантастичних, у смаку тодішніх романів, пригод? Чи тут є й зерно правди? Адже тепер ми знаємо, що на початку 20-х років справді було в Одесі «Общество Независимыхъ», несподівано викрите в зв'язку з справою декабристів. Заснував його міщанин

В. Сухачов, одеський прикажчик, і набирав собі адептів серед крамарчуків та дрібного чиновництва (Ю. Оксман—Письмо В. И. Сухачева к гр. М. С. Воронцову... Збірник «Декабристы. Неизданные материалы и статьи под редакцией В. Л. Модзалевского и Ю. Г. Оксмана. Москва, 1925, стор. 76),—отже як-раз із тієї громади, до якої належав і Зигмунтовський. Серед названих у Ю. Оксмана прізвищ Зигмунтовського немає, але не знати, чи подано там усіх участників, чи лиш деяких. В усякому разі перед нами тепер не позбавлена деякого громадського інтересу загадка: чи був цей «безвредный лгунишка» справді вхожим до таємного товариства, чи тільки використав його як цікавий «сюжет» для своїх дійсних і вигаданих пригод?

Пам'яткою знайомости Шевченка з Зигмунтовським лишились оці його листи, що знайшов М. Новицький у рукописному відділі Всенародньої Бібліотеки України (подаємо буквально).

Въ Магазинъ Рускихъ и Иностранныхъ книгъ А: Д: Кожанчикова.

Прилагая при семъ Кредитными Билетами два рубля Серебромъ покорнѣйше Прошу выслать мнѣ Сочиненіе Тараса Григорича Шевченка подъ названіемъ К о б з а р ь. съ Его Партретомъ.

Причемъ прошу покорнѣйше какъ я незнаю къ нему Адреса передать ему прочесть на оборотѣ къ нему написанные строки.

Апреля 9 дня 1860 года. К. Зыгмунтовскій.

Прошу увѣдомить что будетъ стоить съ пересылкою Енеида на Малороссійскомъ языкѣ Сочин. Котляревскаго.

Адресъ. Его Благородію Милостивому Государю Константину Николаевичу Г. Зыгмунтовскому. Отставному Чиновнику 12 класса при фортѣ Александровскомъ Оренбургской Губерніи ч р е з ъ Г о р о д о к ъ Г у р ь е в ъ.

А з другого боку:

Милостивый Государь! Тарасъ Григоричь!

Имѣя случай васъ увѣдомить и пожелать добраго здоровья и всѣхъ Благъ, Смѣю вамъ напомнить, что вы не держитѣ своего обѣщанія, при отѣздѣ вашемъ отъ Насъ, написать ко мнѣ хоть маленькую Записку; я выписываю Вашего К о б з а р я. и Надѣюсь что въ немъ найду соображеніе здѣшней мѣстности и людей; прошу васъ Покорнѣйше пишитѣ ко мнѣ и напишите вашъ Адресъ; я васъ увѣдомлю кое очемъ; и даже интереснымъ.—вашъ покорный слуга

Апрѣля 9 дня 1860 года. К. Зыгмунтовскій.

Листи ці влучно доповнюють поданий у Шевченковому журналі образ наївної людини (оте «Милостивому Государю» на адресі!), що разом цікавиться й книгою («Кобзарь», «Енеїдаь»),—правда, з спеціяльною може думкою—знайти там «соображеніе (!) здѣшней мѣстности и людей». Невідомо, чи одписував на цього листа Шевченко.

С. Є.

Стор. 27, рядок 10—12. «Сегодня в 4-ре часа утра сибаритствую себе на огороде и вписываю в свой журнал происшествие вчерашнего вечера»— слова ці показують, коли і де писав Шевченко свої записки. Робив він це звичайно вранці-рано на городі, де, як ми вже знаємо з запису під 16 червня, Шевченко в останні місяці своєї неволі ночував і пересижував кожну вільну од службових обов'язків хвилину під своєю улюбленою вербою або в альтанці. Порівн. ще записи під 12, 17, 21, 27, 28 липня. Ця звичка вставати раненько й починати день записами до журналу подій учорашнього дня зосталась у Шевченка й по від'їзді з Новопетровського,—див. записи під 17 і 19 вересня, 6 жовтня та ин. *С. Є.*

Стор. 27, ряд. 15-16. «...Я обзавелся чистой тетрадью для путевого журнала и пологом от комаров». Про ці свої приготування до далекої дороги з Новопетровського Шевченко от що 1 липня писав до М. Лазаревського, відповідаючи тому на його звістку про підписану вже і послану відставку поетову:«...я того ж дня (себто 3 червня *С. Є.*) упакував свою мизерію, книги, то-що, купив полог од комарів волзьких, зшив із шести листов паперу тетрадь для подорожнього журнала і сів над морем ждать погоди, - та й досі жду, мій друже єдиний. І бог його святий знає, коли я дождуся тієї доброї погоди? Полог вже у мене вкрали; тетрадь, що приготовив для дороги, всю до листочка списав местными впечатленіями, а із Оренбургу ні слуху, ні духу» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 411). *С. Є.*

Стор. 27, ряд. 28 — 29. «...Меня считают здесь все... темным богачем»,—порівн. запис під 29 липня: «подозревая во мне, не знаю— почему, богача-земляка и даже родственника коменданта, Андрий наравне с другими верил во все это». Тим часом усеньке на той час багатство Шевченка складалося, як знаємо, з сотні з чимось карбованців: 25 крб. прислав Я. Кухаренко на «могорич» за одержаний у Москві орден Станислава (див. лист Кухаренка з 18 грудня 1856 р., «Київск. Старина», 1897, III, 454; запис у журналі під 13 червня та лист Шевченка до Кухаренка з 22 квітня 1857 р.,—Твори т. II, стор. 404); 75 карб. на дорогу вислав М. Лазаревський на адресу Ускова (лист Лазаревського з 2 травня. «Київск. Сторина», 1901, II, стор. 288; запис у журналі під 2 липня), та 16 карб. одержав поет з Петербургу від А. Марковича (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 405 і 406). «Капітал» справді невеликий, тим більше що Шевченка дуже турбувала дорога та ліквідація свого солдатського стану. «Ще ти питаєш,— писав він 20 травня до М. Лазаревського,—чи багато мені треба буде грошей на дорогу? Я і сам не знаю, і не знаю ще, як я поїду—чи на Оренбург, чи Волгою до Нижнього і на Москву, чи на Чорноморію? Яким би шляхом не поїхав, то я думаю, що не обійдуся менше, як 200 рублями. Треба буде одежі, бо з мене як знімуть казенну, то я

остануся як той турецький святий—буквально голий. Получиш ти на своє ім'я од Б. Залєського із Мінської губернії 50 рублів, то і ті пришпили до своїх та й пришли по прежньому адресу, з передачею. Я може не діждуся твоїх грошей, а позичу у Іраклія Александровича, то ти вже так і посилай на його ім'я» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 409).

Про великий матеріяльний скрут, що терпів поет на засланні, чимало маємо згадок по його листах та і в журналі. Прохаючи кн. Рєпнину, щоб вислала йому книг, Шевченко додає: «Я мог бы выписать все это, но... пришлите, добрая Варвара Николаевна, это будет вернее и бог вам заплатит за доброе дело» (Там же, стор. 352). Докучаючи за «Мертвые души» Гоголя, в листі до тієї ж таки Рєпниної, Шевченко поясняє: «конечно, не надокучая вам, можно бы выписать эту книгу из Москвы, но увы! я не могу себе теперь позволить подобной роскоши» (Там же, стор. 364). «Друже мій єдиний,—дякує Шевченко А. Лизогубові також з Оренбургу,—я не знаю, що б зо мною сталося, як бы не ви! В великій пригоді стали мені оці 50 карб.» (Там же, стор. 365). «Послал бы я тебе денег на эту книгу,—писав він до Бодянського, прохаючи прислати йому Конисього або Величка,—так же, ей богу, нет» (Там же, стор 370). «Я—нищий в полном смысле этого слова»,—характеризує свое становище поет у листі до С. Артемовського, діставши од його якось 15 крб. (Там же, стор. 395). «Спасибі тобі і за гроші,—дякує він М. Лазаревському 8 жовтня 1856 р.—У мене їх тепер так небагато, як у того Лазаря, що сліпці співають по ярмарках» (Там же, стор. 396). Та й не диво: адже опріч оцих випадкових субсидій від приятелів, Шевченко, та й то хіба останніми часами на засланні в Новопетровському, міг заробляти на себе лиш своїм малярським пензлем. Заробіток на місці, в такій дірі, як Новопетровське, був проблематичний. Косарев згадує, що офіцери охоче брали у Шевченка виліплені з глини фігури та групи й платили «по рублю, а некоторые и больше» («Кіевская Старина», 1898, II, Документы, ст. 37), та ледве чи могло бути там багато покупців на такий крам. Лишалося посилати до більш культурних місць. Але цей спосіб, легко зрозуміти, був надто непевний, діставався тяжко й наслідки його доходили тільки через довгий час, а не тоді, коли треба було задовольняти насущні потреби щоденного існування. В листах до звичайного в цих справах комісіонера поетового, Бр. Залєського, мало не в кожному знайдемо повідомлення про ті «куски материи», себто малюнки, що посилав йому з оказіями Шевченко щó на дарунок приятелям, а що й на продаж. Вітаючи Залєського з визволенням та радіючи, що той нарешті вернеться в рідну сторону, Шевченко проте не може вдержатись од гірких дум та жалю. «...Без тебя все-таки я сирота круглый в Оренбургском безлюдном краю. К кому я в этой пустыне прильну полным сердцем без тебя? К кому я так братски-откровенно адресуюсь с моими нуждами и кто так искренно, как ты, возьмет на себя

тяжелый труд сбывать мою материю? Никто!... Я должен буду отправить материю к землякам моим, которые (чудаки, между прочим) непременно требуют моего штемпеля (себто підпису. С. Є.), на что я никогда не решуся, на каждом куске, а иначе в их глазах произведение никакой цены не имеет» (Там же, стор. 399). «Посылаю тебе 17 штук...,— читаємо в одному з дальших листів до того ж таки кореспондента.— Выбери из них, которые тебе покажутся лучшими и пригоднейшими к делу, и сам назначь им цену, какую найдешь приличною. Поторгуйся, мне теперь более, нежели когда, деньги необходимы. Кроме предстоящей дороги, я похож теперь на турецкого святого, а турецкие святые, как тебе известно, не разборчивы в отношении костюма: они щеголяют иногда au naturel! Если бы заплатили по 15 рублей, я был бы более, нежели доволен» (Там же, стор. 409).

Але й вибравшись із Новопетровського, поет не попрощався з злиднями. Навпаки. Астраханські земляки, що перші зустріли його після виїзду з Новопетровського, вжахнулися, побачивши, в якому вигляді рушив у дорогу знаменитий поет. Ів. Клопотовський, що перший з астраханської інтелігенції привітав Шевченка, оповідав опісля, що «костюм на поэте был ниже всякой критики: он явился в Астрахань в поношенном до последней степени солдатском форменном платье, рваных сапогах; белья у него почти не было; денег—ни гроша» (К л а р к В.—Т. Г. Шевченко въ Астрахани. «Русская Старина», 1896, кн. III, стор. 656). Довелося організовувати громадськими заходами першу допомогу одежею письменникові, якого ім'я широко було вже відоме навіть за межами його батьківщини. Але, річ певна, ця перша допомога не могла задовольнити всіх, навіть елементарних, потреб Шевченка. В журналі ми раз-у-раз стріваємо надто промовисті що-до цього факти. «Я оставил знойную степь,—читаємо під 28 серпня, коли поет пароплавом посовувався на північ,—в кителе и туркменском верблюжьем чапане. В Астрахани я думал только о пологе от комаров. А север, к которому стремлюся, мне и в голову не приходил. И сегодня я мог бы быть порядочно наказан за невнимание к беловласому Борею если бы не выручил меня Александр Александрович (Сапожников. С. Є.). Впродолжение ночи дул свежий норд-ост и к утру сделалось порядочно холодно,—так порядочно, что не прочь бы был и от тулупа. А у меня, кроме кителя и помянутого чапана, совершенно ничего не оказалось. Александр Александрович, спасибо ему, предложил мне свое теплое пальто, брюки и жилет. Я с благодарностью принял все это, как дар ниспосланный мне свыше. И через минуту явился на палубе преображенным в настоящего денди». А ось другий запис, під 8 вересня, після нещасливих спроб купити в Самарі «коты»(!). «Я рассчитывал, что казенные смотровые сапоги послужат мне, по крайней мере, до Москвы, а они и до Симбирска не дотянули,—изменили проклятые, то биш, казенные! Иван Никифорович Явленский заметил этот ущерб в моем весьма нещегольском костюме и предложил мне свои сапоги из числа

запасных, за что я ему сердечно благодарен. Сапоги его пришлись мне по ноге и я теперь щеголяю почти в новых сапогах, вдобавок на высоких каблуках, что мне не совсем нравится, но дареному коню в зубы не смотрят». Денді в «котах»—досить цього, щоб зрозуміти той матеріяльний стан, у якому опинився великий поет, рушаючи на зустріч недовідомій будуччині після свого темного минулого. Розцінювати наведені факти на теперішню мірку прикро і тяжко, але знати їх треба. Справді—крайнє убожество, неукриті злидні виглядають із-за дорогої постати великого поета...

Ті ж таки злидні дожидали Шевченка і в Нижньому,—див. записи під 2, 7, 13 жовтня й ин., а в листі до М. Лазаревського з 8 жовтня читаємо: «Не знаю, как долго продлиться мое сидение в Н.-Новгороде: думаю, что я не скоро вырвуся; пришли мне сколько-нибудь денег; я почти не одет, а, следовательно, не могу показаться в люди и начать работу за деньги» (Шевченко Т.—Твори, т. II; стор. 413). Правда, незабаром дещо дістав Шевченко од приятелів за старі малюнки свої (див. записи під 13 грудня 1857 р. й 3 січня 1858 р.), дещо підробляв на місці, в Нижньому (під 13 жовтня, 7, 8 листопаду і ин.), так що міг навіть похвалитися перед своїми Новопетровськими приятелями: «Мне здесь пока хорошо. Нижегородская аристократия принимает меня радушно и за работу платит, не торгуясь, 25 рублей серебром за портрет, нарисованный карандашом. Деньги у меня есть. Костюм себе построил первого сорта, начиная с голландского белья» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 415); і трохи згодом: «Деньжонок уже накопилось столько, что безбедно можно прожить года три за границею» (Там же, стор. 423). Держучи таку високу марку перед Новопетровським, що знав його в бідності й поневірянні, Шевченко в той же таки час, у листі до Куліша, робить підсумок одержаним капіталам і не дуже блискучих цифр доходить: «От і всі гроші. І я їх не циндрю,—виправдується поет перед статечним приятелем,—бо думаю одружиться, обісіло вже молодикувати. Цур йому; і як що єсть там у вас які мої гроші, то шліть їх сюди. Я возьму на їх акції Меркурієвського общества, то вони принесуть мені 10 процентів в год. Бачиш, який я господарь. А тобі якийсь дурень збрехав, що я й досі запорожець. Брехня! не потурай» (Там же, стор. 422). Але, певна річ, ніяких акцій Шевченко не купив і вдачею так таки й лишився «запорожцем»—з тими звичками художника - богеми, яких набув ще замолоду в безжурному товаристві молодих художників. Грошей він не мав і вони не держались у його, не вважаючи на всю його репутацію в Новопетровському «темного богача».

Була там у його й друга репутація,—вона пробилася вже в кинутій мимохідь фразі, коли він свій капітал розгорнув перед Зигмунтовськими з пишними що-до його планами: «они в один голос назвали меня Плюшкиным» (запис під 30 червня). Про «скупість» Шевченка згадує й Косарев («Кіевск. Старина», 1898, II, Документы, стор. 37). Звичайно, для «гарнизонної офіції» од самої вже мінімальної акуратности та

чесности в грошових справах тхнуло скнарістю. Добре це пояснив і сам Шевченко на цьому ж таки місці в журналі: «Это, вероятно, потому, что если я делаю долги,—разумеется, ничтожные—то в сказанный срок аккуратно их выплачиваю, не прибегая к помощи Израиля, и не закладываю последней рубашки, как это делают многие из офицеров». Для Шевченка це було просто питання чести, бо, як пише він трохи згодом, «сначала уплачивается долг, потом удовлетворяется голодная нужда, а на остатки покупается удовольствие» (запис під 1 липня). А «голодної нужди» зазнав він за своє заслання досить і ледве чи могли за неї винагородити ті мізерні втіхи, що так скупо одважувала їх йому доля.

С. Є.

Стор. 28, рядок 33. Поіменовані тут ролі взято з популярних свого часу трагедій Озерова. Озеров Владислав Олександрович народився 1770 р., помер 1816 р., служив звичаєм тих часів у війську, та разом працював і в письменстві. Літературна слава Озерова починається з 1804 р., коли вперше виставлено було на кону його трагедію «Эдип в Афинах» у звичайному тоді псевдокласичному стилі з помітним впливом французьких авторів. Дальші твори Озерова — «Фингал» (1805) та «Дмитрий Донской» (1807)—довершили славу автора, надто остання, в якій добачали патріотичну тенденцію, скеровану проти Наполеона (знаменитий вірш: «Рука Всевышнего отечество спасла»). Озерова аж до появи Пушкина та його плеяди вважали (напр. кн. Вяземський) за великого письменника-трагика ролі з його трагедій справді давали матеріял для визначних тодішніх акторів, що їх згадує зараз же в журналі й Шевченко (Проф. Варнеке Б. В.—Исторія русскаго театра, изд. 2-е, стор. 347—356).

Шевченко познайомився з творами Озерова мабуть ще за молодих літ. Принаймні в автобіографичній повісті «Художник» маємо сцену, де талановитий хлопець-кріпак (певна річ, сам Шевченко) показує перші свої малюнки своєму меценатеві-художникові. «Я недавно читал сочинения Озерова и мне понравился «Эдип в Афинах», так я пробовал компоновать». Композиція подобалась художникові. «Это было—додає він од себе,—первое его сочинение, которое с таким трудом решился он показать мне. Мне понравилась его скромность или, лучше сказать, робость: это верный признак таланта. Мне понравилось также и самое сочинение его по своей несложности: Эдип, Антигона и вдали Полиник, только три фигуры. В первых опытах редко встречается подобный лаконизм; первоначальные опыты всегда многосложны... Я похвалил его за выбор сцены и посоветовал читать, кроме поэзии, историю больше всего» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 277). Мабуть молодий Шевченко взяв був для свого малюнку сцену з 2-го акту трагедії, де з'являється Эдип з Антигоною.

С. Є.

Стор. 28, рядок 33. Капнист Василь Васильович, поет і відомий драматург російський, народився р. 1757 під Миргородом на Полтавщині, хлоп-

цем переїхав до Петербургу, де служив у гвардії й разом пристав до тодішнього літературного руху. Деякий час завідував потім театральною дирекцією в Петербурзі. Помер на посаді полтавського губерніяльного маршалка р. 1824.

Почав свою літературну діяльність Капнист модним того часу жанром—одами (знаменита «Ода на рабство» з деякими автономистичного українського характеру натяками, р. 1783; «Ода на истребление в России звания раба» 1786 та ин.). Року 1798-го написано згадану в Шевченковому журналі «Я б е д у». В присваті до цієї знаменитої комедії цареві Павлові І-му автор так говорить про мету, з якою написав він свій твір:

Я кистью Талии порок изобразил;
Мздоимства, ябеды всю гнусность обнажил
И отдаю теперь на посмеянье света.

Як на той час, дала комедія справді таки досить сміливий малюнок судових установ та їх хабарництва; це й відзначила цензура, що зняла була її на якийсь час після перших вистав. Комедію виставляли переважно протягом перших десятиліттів 19-го віку; грали й пізніш—під час перебування в Петербурзі Шевченка (В о л ь ф ъ, II, 25, 35, 54). Після того, як з'явився на сцені «Ревизор», пьєсу Капниста виставлювано вже рідко (Див. Е. Н е к р а с о в а—В. В. Капнистъ «Артистъ» № 43, стор. 39—44; п р о ф. В а р н е к е В. Б.—Исторія русскаго театра, стор. 297—299).

Рл.

Стор. 28, рядок 35. Я к о в л е в Олексій Семенович (1773 — 1817), славнозвісний трагичний актор петербурзького театру. Навроти акторів високої виучки, як Дмитревський або Шушерин, це був актор великого патосу, яскравого темпераменту, і цим захоплював глядачів надзвичайно. Його врода—благородне обличчя, велична постать—усе це підходило як найкраще до класичного репертуару, в якому він не мав собі рівні. Ролі в трагедіях Озерова «Эдип в Афинах», «Дмитрий Донской», «Фингал»—давали йому величезний успіх. Дякуючи йому та акторці Е. С. Семеновій, трагедія піднеслася була високо на петербурзькій сцені. Подібним до нього актором «нутра» був згодом відомий Мочалов (див. Г о р б у н о в И. Ф:—А. С. Яковлевъ. Сочиненія, изд. А. Маркса. Спб. 1901, II, 313—320; К—въ Д.—А. С. Яковлевъ, русскій трагическій актеръ. «Ежег. Имп. Театр.» 1893—1894, Прил. I, 1—51). Про Яковлева Шевченко міг чути ще в Петербурзі, або дізнатися з біографії його, що написав Р. З о т о в («Репертуаръ», 1842 р., т. V), чи то з спогадів С. Ж и х а р е в а («Отеч. Зап.» 1854, № 10). Про якусь здатність Яковлева до інтриг ми не маємо відомостів. Навпаки, за своє життя зазнав він сам багато прикрого й на пам'ятнику йому навіть був такий напис: «Завистниковъ имѣлъ, соперниковъ не зналъ».

Рл.

Стор. 28, рядок 35. Каратигін Василь Андрієвич (1802—1853)—один з найвизначніших російських акторів старого часу. Велична постать, гучний голос, старанна обробка ролів дали йому спроможність завоювати мало не з перших своїх кроків на кону величезний успіх серед петербузької публіки. Граючи по-над 30 років (з 1820 р.), він виступав і в старому класичному репертуарі, і в п'єсах Шекспіра, а також і в нових ще тоді французьких мелодрамах. «Всем складом своего таланта Каратыгин соответствовал тому общему характеру внешней отделки и парадной величавости, которой запечатлено искусство Николаевской эпохи» (Варнеке Б.—Исторія русскаго театра, стор. 426). Характерною в його вдачі рисою була невтомна й незвичайна за його часів серйозна праця над ролями. Все своє життя грав Каратигін у Петербурзі і північна столиця пишалася цим своїм трагиком, ставлячи його вище за Мочалова. Шевченко бачив Каратигіна під час найвищого розцвіту його таланту (див. П. Рулін—Шевченко і театр, «Шевченко та його доба». Зб. I, 114). Яковлева він помилково називає вчителем Каратигіна; знаменитий актор вчився у Шаховського, а головним чином у Катенина, який і познайомив Каратигіна з класиками; до того ж Яковлев помер року 1817, коли Каратигін був ще службовцем департаменту. Проте де-що спільне з Яковлевим помічали в перших виступах Каратигіна (М. К—въ—Семья Каратыгиныхъ. «ЕИТ» 1903—1904, Прил. стор. 7); частина ролів у Каратигіна була та сама, що в них визначився попереду його Яковлев (див. Арапов П.—Хроника русскаго театра, стр. 271 и 295; Вольфъ, I, 44, 51, 52, 60—61; Варнеке, 422—428). *Рл.*

Стор. 28, рядок 39. Лазарев Михайло Петрович (1788 — 1851), відомий адмірал, що стояв у 1832—45 р.р. на чолі чорноморського флота; в 1819—21 р.р. він брав участь у науковій експедиції Белінгсгавзена в південні полярні моря; р.р. 1822—24 відбув кругосвітню подорож кораблем; під час російсько-турецької війни 1828—1829 р. брав участь у морських баталіях, як старший у штабі російської ескадри на Середземному морі. Згадана експедиція до південного полюса одбулася на двох кораблях, одним («Мирным») командував Лазарев. Експедиція кілька разів перетинала полярний круг, дійшла до 70° півд. широти, одкрила й обслідувала кілька невідомих до того островів. Опис здобутків експедиції дав сам Белінгсгавзен у книзі «Двукратныя изысканія въ южно-полярномъ океанѣ и плаваніе вокругъ свѣта» (1831).

А. Л.

Стор. 29, рядок 16. Закревський Арсен Андрієвич, граф, народився р. 1786, освіту побирав у військовій школі, брав участь у всіх кампаніях за Олександра I, дослужившись р. 1815 до генеральського чина. При кінці царювання Олександра I-го пристав був до гуртка генералів-опозиціонерів (Єрмолов та ин.), але швидко проміняв фронду на запобігання ласки у нового царя. Був генерал-губернатором фінляндським,

міністром внутрішніх справ, а з 1848 р. дістав посаду генерал-губернатора в Москві з надзвичайними правами. Москвою правив Закревський як справжній сатрап, виявивши себе одним з найгірших адміністраторів Миколаєвського часу. Втручався він у все, що тільки впадало йому в око, широко практикував систему шпигунства, утисків, дрібного винишпорювання. Не тільки московська інтелігенція (гурток Грановського, слов'янофили), а навіть дворянство й купецтво відчуло на собі важку руку всепотужного «фельдфебеля», як охрестив його Герцен; сила оповіданнів про його самодурство розкидано по всіх згадках і мемуарах з того часу. За Олександра II-го Закревський провадив далі свою політику, ставлючи особливо перешкоди скасуванню кріпацтва, аж поки р. 1859 його одставлено від служби. Помер р. 1865. *С. Є.*

Стор. 29, рядок 20.—Гудович Іван Васильович, граф, фельдмаршал, один з прибічників цариці Катерини II, народився р. 1741, вчився по закордонних університетах, брав участь у війнах з Туреччиною та Польщею. За Павла I був якийсь час київським та подільським генерал-губернатором, потім головним начальником кавказької армії. Закінчив кар'єру на посаді московського генерал-губернатора (1812 р.), вийшов в одставку й р. 1820 помер. *С. Є.*

Стор. 29, рядок 25,—«С.-Петербургскія Вѣдомости»— найстаріша в Росії газета: почала виходити з 2 січня 1728 р. при Академії Наук під редакцією відомого історика, акад. Г. Міллера; після Міллера газету редактували або академики (Тауберт, Штелін, Ломоносов) або люди від академії призначені (Іпол. Богданович). За Шевченкових часів редактором був А. Очкин. З 1863 р. взяв газету в аренду В. Корш і зробив з неї найкращий тоді (1863—1874) в Росії орган ліберального напряму, забезпечений співробітництвом визначних літературних сил (між иншим цілу низку статтів на українські і взагалі національні теми надрукував у ній М. Драгоманов). Коли р. 1874 уряд одібрав арендування «С.Петербургских Вѣдомостей» у Корша й передав до рук консерваторам, газета одразу занепала й позбулася всякого впливу. Спробу відродити її зробив був р. 1896 кн. Е. Ухтомський. За його редактування, бувши консервативною загальним напрямком, газета все ж обороняла принципи релігійної й національної телеранції, зрідка містячи між иншим статті в оборону й українства (Д. Мордовцева та ин.). По першій революції 1905 р. значіння «С.-Петербургских Вѣдомостей» знов же таки помітно впало; їх забила нова преса і газета хиріла аж до жовтня 1917 р., коли скінчила своє існування. *С. Є.*

Стор. 29, рядок 30. Згаданий тут лист до М. Лазаревського, датований 1 липня, містить план подорожи з Новопетровського, відомости про приготування до дороги та нарікання поета з приводу того, що наказ про одставку так забарився, а також де-які дрібні доручення. Кінчається проханням не

писати вже більш до Новопетровського та обіцянкою сповістити про свій виїзд: «Як буду виїжжать із цього поганого укрепленія, то напишу тобі, куди я поїду: може ще потребують в Оренбург. сохрани боже» (див. Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 411—412). *С. Є.*

Стор. 29, рядок 44. З приводу мрій Шевченка про «хорошую сигару» до речі буде нагадати свідчення М. Чалого, що «Ш—ко был не из курящих» (див. «Кіевск. Старина», 1889, II, стор. 303, прим. 2). Це стверджує й запис під 11 липня, що «все, начиная с Наташеньки, не мало удивились, увидев в моем лице торчащую дымящуюся сигару. А нянька Авдотья, уральская козачка, та совершенно во мне разочаровалась. Она до сих пор думала, что я, по крайней мере, часовенный, а я такой-же еретик-щепотник, как и другие» (Порівн. Зарянко Н.—Воспоминанія Н. И. Усковой о Шевченкѣ. «Кіевская Старина», 1889, II, стор. 303—304). Видко, ніхто до того не бачив, щоб Шевченко палив. Сигар тим разом прислав був поетові М. Лазаревський 22 квітня (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 406; порівн. у журналі записи під 1 та 11 липня), і Шевченко зрідка дозволяв собі ними пороскошувати. *С. Є.*

Стор. 30, рядок 4. Петергоф—місто поблизу Ленинграда на 59°53' півн. шир. і 29°57' східн. довг. над самою Фінською затокою, на височенькому з гарними краєвидами березі. Осадив місто Петро I р. 1711, маючи на меті створити тут свій Версаль. Цілий ряд палаців, водограїв, церков та инших будівель збудовано що за Петра, а що за його наступників. Сучасний свій вигляд Петергоф здобув уже за Миколи I; тоді ж таки оброблено мармуром та гранитом і знамениті водограї, якими найбільш уславився Петергоф (згаданий у Шевченка «великолепный» Самсон, Нептун та ин.). 1 липня їх звичайно одкривали на літо і разом одбувалося «гулянье» з ілюмінацією, що на його з'їздився ввесь гулящий Петербург. Про це свято—«великолепный царский праздник»—і згадує тут Шевченко. *С. Є.*

Стор. 30, рядок 9. Ширяєв — цеховий маляр, «комнатный живописец», до котрого в учні законтрактував був р. 1832-го на чотирі роки Шевченка пан його Енгельгардт. Ширяєв «был ретивее всякого дьячка-спартанца», як рекомендує його сам Шевченко (Яворницький Д.—Матеріяли до біографії Шевченка, стор. 9). Була це людина темна, грубіянська скупа та занадто сувора, «в своем цеху не последній мастер и по искусству, и по капиталу» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и разсказы... стор. 268). Звичайно він держав трьох-чотирьох учнів, а коли було йому потрібно для роботи більше, то він наймав ще костромських селянських малярів і шклярів. З учнями він поводився так суворо, що вони його тіні боялись. Коли на Шевченка вже звернув був увагу Сошенко, то й тоді Ширяєв усе ж дивився на малювання свого учня, як на дурницю, що ні до чого путнього не доведе, хоча й сам мав кілька гарних гра-

вюр на стінах. Коли Сошенко почав домагатися, щоб він пустив Шевченка хоч на місяць, щоб той міг попрацювати у класі товариства «Поощрения художеств», то цього міг досягти тільки тим, що дурно змалював портрета з Ширяєва. «...Люди материальные и неразвитые,—характеризує свого вчителя Шевченко,—прожившие свою скудную юность в грязи и испытаниях и кое-как выползшие на свет божий, не веруют ни в какую теорию; для них не существует других путей к благосостоянию, кроме тех, которые они сами прошли, а часто к этим грубым убеждениям примешивается еще грубейшее чувство: меня, дескать, не гладили по головке, за что я буду гладить? Мастер живописного цеха, кажется, не чужд был этого античеловеческого чувства» (Там же 282-3). Епізод, що його подає на цьому в журналі місці Шевченко, дуже добре обмальовує Ширяєва як-раз із боку цього «античеловеческого чувства».

За часів перебування Шевченка у Ширяєва, той мав ряду на малярську роботу у Великому театрі, де провадився ремонт під керуванням відомого архітектора Кавоса. За рисунками його Шевченко й розмальовував тоді орнамент на плафоні. *Ол. Н.*

Стор. 30, рядок 31. Петровський Петро Степанович, художник, народився в Оранієнбаумі 1814 р., вмер у Римі 1842 р. Він втратив батька, коли йому було тільки дванадцять років і повинен був іти на службу, щоб підпомагати родину. Тільки 1837 р. Петровському пощастило вступити до Академії Мистецтв, учнем до К. П. Брюлова; він добре скінчив курс, а по тому поїхав пенсіонером Академії до Італії. Але надсильна праця довела його до сухот, і він тільки доїхав до Риму, не встиг навіть побачити його пам'ятників і помер. Це був один із найліпших і найулюбленіших учнів Брюлова.

Петровський був дуже близьким товаришем і Шевченкові, бо і взагалі учні Брюлова жили дружно, складаючи немов одну сем'ю, що гуртувалась круг свого вчителя. Один із того дружнього гурту, худ. Пономарев, у своїх згадках розповідає цікавий епізод про те, як вони гуртом з Шевченком здобули гусака, потрібного Петровському як модель для його картини «Агарь в пустыне». «...Мы все трое,—згадує Пономарев, тужили на пустоту наших желудков, так как сидели буквально без куска хлеба, не имея ни гроша наличных и ни на копейку кредита» («Т. Г. Шевченко», «Русская Старина», 1880, кн. II, стор. 590), Петровському пощастило здобути в матері карбованця і він радів, що зможе купити птицю, але товариші заграбували того карбованця й пропили. Треба було все ж допомогти і товаришеві. «Шевченка озарила счастливая мысль: у помощника полицеймейстера Академии Соколова на заднем дворе имелся небольшой табунок гусей, и мы с Шевченком отправились на охоту. Накрыв одного гуся шинелью и зажав ему клюв, мы потащили его в мастерскую Петровского. Крылья ангелу были живо написаны, а гуся солдат-истопник сварил для нас в самоваре на тризну» (Там же; 590—591. Чалый М.—Жизнь и произведенія Т. Шевченка,

стор. 33—34; порівн. Конисський — Т. Шевченко-Грушівський, т. І. стор. 85—86). Шевченко дуже любив Петровського і його родину. Зустрівшись згодом вже у Нижньому з його приятелем та родичем, Шевченко захоплюється розмовою з ним про свого «незабвенного друга и товарища П. С. Петровского. Многое и многое разбудил он в моем сердце своим живым воспоминанием о прекрасных минувших днях» (запис під 3 жовтня). «Бедная старуха мать, — записує Шевченко, дізнавшись про смерть брата Петровського,—она не перенесет этой страшной новости» (запис під 30 березня 1858 р.). П. С. Петровській (матері) присвятив Шевченко свою «Тополю», *Ол. Н.*

Стор. 30, рядок 31. Михайлов Григорій Карпович, академик історичного малярства, народився у Можайску 1814 р., вмер в Естляндській губ. 1867 р., товариш Шевченків ще з Академії Мистецтв. Спершу він учився в О. Т. Венеціянова, а потім, коли вступив до Академії, то став, як і Шевченко, улюбленим учнем К. П. Брюлова. Від першого вчителя він переняв нахил до реалізму, від другого засвоїв поривання до ефектів та барвистість.

Під час перебування в Академії Мистецтв був дуже близький до поета, якийсь час вони навіть жили вкупі. «Он очень оригинальный, доброго сердца человек», «прекрасный художник, благороднейший человек и, увы, самый безалаберный», «прекрасный, благородный товарищ, но ничем не увлекается, никакая прелесть, кажется, его не чарует» — так рекомендує свого товариша сам Шевченко («Поэмы, повѣсти и разсказы»..., стор. 296, 316 і 297) в повісті «Художник», що дає дуже багато відомостей про Михайлова та епізодів із життя з ним. Ось один з тих епізодів: «Михайлов предложил нам завтрак у Александра. Мы переглянулись с Штернбергом и, разумеется, согласились. Я заикнулся было на счет классов, но Михайлов так неистово захохотал, что я молча надел шляпу и взялся за ручку двери. «А еще хочешь быть художником! Разве в классах образуются истинные великие художники?»—торжественно произнес неугомонный Михайлов. Мы согласились, что лучшая школа для художника—таверна, и в добром согласии отправились к Александру» (Там же, стор. 321). Повернувшись до Петербургу з заслання, Шевченко стрівається знов з Михайловим і між иншим згадує з ним про К. Брюлова (запис під 5 травня), хоча давнього приятелювання між ними, здається, не склалося.

Ол. Н.

Стор. 30, рядок 32—33. «Быстрый переход» від мізерного животіння під важкою рукою Ширяєва до блискучої майстерні Брюлова та товариства кращих людей свого часу був переступним моментом у всенькому житті Шевченка. Згадує він його не раз потім. У своїй автобіографії Шевченко лиш коротко зазначає: «С того же дня (себто, коли дістав він вільну, 22 квітня 1838 р.) начал он посещать классы Акаде-

мии Художеств и вскоре сделался одним из любимых учеников-товарищей великого Карла Брюлова» (Яворницький Д.—Матеріяли до біографії Шевченка, стор. 10). Всю історію визволення, а також стосунки до Брюлова й нового товариства детально описано, як знаємо, в повісті «Художник». «Не многим из людей,—читаємо там,—выпадает такая сладкая участь, как выпала на мою долю, и если бы не вы, пролетела бы мимо меня слепая богиня; но вы ее остановили над заброшенным бедным замарашкой. О, Боже мой, Боже мой! Я так счастлив, так безмерно счаслив, что мне кажется, я задохнусь от этой полноты счастья, задохнусь и умру. Мне непременно нужно хоть какое-нибудь горе, хоть ничтожное; а то сами посудите—что бы я ни задумал, чего бы я ни пожелал, все мне удается. Все меня любят, все меня ласкают, начиная с нашего великого маэстро, а его любви, кажется, достаточно для совершенного счастья» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 343; див. ще стор. 292—293; порівн. Ш(ироцкий) К.—К. Брюловъ и Т. Шевченко. «Украинская Жизнь», 1913, кн. II).

«Неуместную женитьбу и... уместный развод» Брюлова (ряд. 40—41) Шевченко теж докладно описав у тій ж таки повісті як самовидець. «В самый день свадьбы Карл Павлович оделся, как он обыкновенно одевается, взял шляпу и, проходя через мастерскую, остановился перед копіей Доминикино, уже оконченной; долго стоял он молча, потом сел в кресло (кроме его и меня, в мастерской никого не было): молчание длилось еще несколько минут, потом он, обращаясь ко мне, сказал: «Цампиери как будто говорит мне: не женись—погибнешь!» Я не нашелся, что ему сказать, а он взял шляпу и пошел к своей невесте и во весь этот день не возвращался к себе на квартиру» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 305). Минуло щось місяця з півтора. «В этот роковой день жена Карла Павловича показалась мне особенно очаровательною; за обедом она потчивала меня вином и была так любезна, что когда пробило пять часов, то я готов был забыть про класс; однако жъ она сама мне про него напомнила. Делать было нечего, я встал из-за стола и ушел не прощаясь, обещая зайти после класса и непременно обыграть ее в гальбе-цвельф. Классы кончились; захожу по обещанию к ним. Меня в дверях встречает Лукьян и говорит, что барин никого принимать не приказали. Я не мало удивился такому превращению и пошел к себе на квартиру... На другой день по утру из класса захожу я к Карлу Павловичу, вхожу в мастерскую, и он встречает меня весело такими словами: «Поздравьте меня, я холостой человек!» Сначала я его не понял, он повторил мне то же еще раз. Я еще не верил и он прибавил совсем не весело: «Жена моя вчера после обеда ушла к Заурвейдовой и не возвращалась»... Не пишу вам о слухах,—додає при кінці оповідання про цей епізод Шевченко,—какие ходят о Карле Павловиче в городе и в самой Академии. Слухи самые нелепые и возмутительные, и повторять их грешно... Пускай все это

немного постареет и тогда я вам сообщу мои подозрения» (Там же, стор. 311—313). Все оповідання перенято щирим спочуттям до Брюлова.

С. Є.

Стор. 30, ряд. 43—44. «Я занимался тогда сочинением малороссийских стихов». У своїх відповідях на допиті в «III-м Отделении» Шевченко писав: «Стихи любил с детства *) и начал писать с 1837 г. Первое мое стихотворение под названием «Катерина» посвятил Жуковскому, которое возбудило энтузиазм в Малороссиянах, и я хотел продолжать писать стихи, не оставляя живописи» («Матеріяли до історії Кирило-Мефодієвського брацтва». «Збірник пам'яти Тараса Шевченка», Київ, 1915, стор. 164; порівн. Новицький М.—Шевченко в процесі 1847 р. «Україна», 1925, I—II, стор. 92). Докладніші звістки про початок літературної діяльности Шевченка маємо в автобіографії поета (в Кулішевій редакції). «О первых литературных моих опытах,—читаємо там,—скажу только, что они начались в том же Летнем Саду, в светлые, безлунные ночи. Украинская строгая муза долго чуждалась моего вкуса, извращенного жизнию в школе, в помещичьей передней, на постоялых дворах и в городских квартирах; но когда дыхание свободы возвратило моим чувствам чистоту первых лет детства, проведенных под убогою батьковскою стрехою, она, спасибо ей, обняла и приласкала меня на чужой стороне. Из первых, слабых моих опытов, написанных в Летнем Саду, напечатана только одна баллада «Причинна». Как и когда писались последовавшие за нею стихотворения, об этом теперь я не чувствую охоты распространяться» (Яворницький Д.—Матеріяли до біографії Шевченка, стор. 21). Про літературні спроби Шевченка близькі люди довідались зараз же таки, бо вже 18 листопаду 1838 р. Гребінка, сповіщаючи Квітку-Основ'яненка про всякі літературні плани та заходи в Петербурзі, додає таку новину: «А ще тут є у мене один земляк Ш(евченк)о,—що то за завзятий писать вірші, то нехай йому сей та той! Як що напише, тільки цмокни та вдарь руками об поли! Він мені дав гарних стихів на Збірник» (Данилевский Г. П.—Украинская Старина. Харків, 1866, стор. 275). «У меня здесь есть чудесный помощник—Шевченко, человек удивительный»,—ще раз повідомляє Квітку той самий Гребінка (Айзенштокъ І.—Замітки про Г. Ф. Квітку. «Наше Минуле», 1918, кн. II, стор. 48). А тому доводиться скептично поставитися до відомого оповідання Мартоса в его «Эпизодахъ изъ жизни Шевченка» («Вѣстникъ Юго-Западной и Западной Россіи», 1863, I; порівн. Конисський О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. I, стор. 99—100), ніби він перший дівнався про спроби Шевченка писати вірші. Мартосову звістку хіба так можна приняти, що зацікавившись творами молодого поета, він умовив його віддати їх до друку

*) Порівн. у поезії „А. О. Козачковському": ще дитиною, зробивши книжечку,
Та й списую Сковорода."
Або „Три царіє со дари"...

книжкою, і наслідком цього було перше, 1840 р., видання «Кобзаря», що вийшло коштом того ж таки Мартоса.

Увесь цей прегарний і сильний уступ у журналі має й велике автобіографичне значіння, як власне посвідчення Шевченка про генезу своїх творів—у роскішній майстерні Брюлова перед його «дивными произведениями», та як свідомість поета про своє покликання: «призвание и ничего больше», мовляв словами Шевченка. *С. Є.*

Стор. 31, ряд. 12—13. «Живопись—моя будущая професія, мой насущный хлеб». Це розумів Шевченко, та ще більше силкувались на це його напутити дехто з приятелів. Сошенко напр., що перший завважив талановитого юнака і по його визволенні з кріпацтва якийсь час жив разом з ним, часто угрущав свого молодшого товариша.

— Ей, Тарасе, схаменись,—чом ти діла не робиш? Чого тебе нечиста носить по тих гостях? Маєш таку протекцію, такого вчителя!

Куди тобі—і слухать не хоче... Закурив же мій Тарас, не буде з нього нічого путнього.

Правда, по временам мой сожитель сидел и дома, а все-таки настоящим делом не занимался: то співає, то пише собі щось та все до мене пристає:

— А послухай, Соха, чи воно так добре буде? Та й почне читать мені свої стихи.

— Та одчепись, кажу, ти з своїми нікчемними віршами. Чом ти настоящого діла не робиш? (Чалый М.—Жизнь и произведенія Т. Шевченка, стор. 31).

Сумлінний працьовник Сошенко не міг зрозуміти справжнього покликання Шевченкового. Навіть опісля, коли йому дорікали за те, що він одтягав Шевченка від поезії, він виправдувався: «А хто ж його знав, що з його зробиться такий великий поет?... А все-таки я стою на своїм, що як би він покинув тоді свої вірші, то був би ще більшим живописцем» (Там же, стор. 32). На щастя, Шевченко не послухав розважливих голосів, а пішов єдине за голосом свого «всемогущего призвания». А. Чужбинський переказує в своїх споминах, що чув од Шевченка, ніби під час обмірковування якоїсь картини—«хто його зна відкіль несеться-несеться пісня, складаються стихи; дивись — уже й забув про що думав, а мерщій запишеш те, що навіялось» (Чужбинский А.—Воспоминанія о Т. Г. Шевченкѣ. СПБ. 1861, стор. 30). Це цілком сходиться з тим, що читаємо про співжиття в Шевченкові художника пензля й художника слова в його журналі. *С. Є.*

Стор. 31, рядок 18. «Втихомолку кропаю» (вірші). На підставі цих слів у журналі можна б подумати, що Шевченко взагалі за ввесь час свого побуту в Новопетровському писав нишком вірші. Тим часом відомо, що з самого прибуття свого до Новопетровського в 1850 р. аж до

1857 р., коли написано датовану 16 травня «Москалеву Криницю», Шевченко ані єдиного не написав рядка віршем. Отже наведені слова стосуються тільки до «Москалевої Криниці», і це стверджується ще й тим, що зараз же в журналі згадано й цю поему в звязку з бажанням Шевченка знати Кухаренкову про неї думку. *С. Є.*

Стор. 31. ряд. 36—37. «Библіотека для чтенія»—перший у Росії «тов. стий» журнал літератури, науки й мистецтва нового типу, організований на зразок французької «Bibliothèque Universelle». Почав виходити з 1834 р., під редакцією (номінальною) М. Греча та Ів. Крилова, але фактичним редактором з перших же таки книжок був О. Сенковський, який і дав славу новому журналові, створив йому своєрідну фізіономію й був справжньою душею видання. Сенковський, під псевдонімом «барон Брамбеус», заповняв журнал белетристичними та критичними творами свого пера й вони надавали «Бібліотеці для чтенія» особливого духу—веселої розваги, сплітки, жарту, глузування з поважних часом явищ у літературі. Промітний, хоч і не глибокий Сенковський, сам нетямущий обиватель у літературі, встиг привабити й такого ж читача-обивателя до свого журналу, і спершу він не мав собі рівних у російській журналістиці що-до популярности. Тільки з 1848 р., коли Сенковський потроху почав одходити від журналу, популярність його йде до низу, він помалу видихається, втрачає читачів, а коли до того ж появились ще й такі журнали, як «Отечественныя Записки» та «Современникъ», то вони зовсім забивають «Бібліотеку для чтенія». Особливо це стало помічатися з початком нового царювання, коли цензурні полегкості та потреби часу висунули на кін журналістики такі визначні таланти, як Чернишевський, Добролюбов, Писарев та ин. «Бібліотека для чтенія» кілька разів пробувала міняти фронт і редакторів (Старчевський, Дружинин, Писемський, Боборикин), силкувалась притягти нових співробітників, але давня несерйозна репутація журналу й бліда його фізіономія поруч таких яскравих органів, як «Современникъ», «Русское Слово», «Искра», то-що, заважали йому вернути колишню популярність. Р. 1865-го «Бібліотека для чтенія» припинилася зовсім.

Шевченка журнал цей, видимо, не задовольняв. Видно це не тільки з того, як він згадує про «Бібліотеку для чтенія» тут, у журналі («хоть перевод Курочкина из Беранже прочитаешь»), але й з того, що, посилаючи свої повісті до друку, він ніколи не згадує, що бажав би їх бачити надрукованими в «Бібліотеці для чтенія». В листуванні поетовім з 1856 р. ми стрінемо згадки тільки про «Современника» та «Отечественныя Записки» (див. «Твори», т. II, стор. 391, 194 та ин.) і жадного разу про «Бібліотеку для чтенія». Але маємо у Шевченка і навпростець висловлену про цей журнал думку. Коли, читаємо в повісті «Близнецы», вийшли в світ «Мертвые души» Гоголя, то —«Бібліотека для чтенія», в том числе и солидные благомыслящие люди, разругали книгу и автора, называя книгу грязною и безнравственною, а автора просто сеятелем плевел на

почве воспитания благородного юношества» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 194). Знаючи Шевченків погляд на невмирущу повість Гоголя, зможемо вгадати і його думку про журнал, що відбивав у літературі погляди отих статечних «блюстителей нравственности и блюстительниц русского слова». І ще характерно, що жаліючись перед Кухаренком р. 1857-го на книжну посуху в Новопетровському, Шевченко писав: «журнала уже десятий рік і в очі не бачив» («Твори», т. II, стор. 405),—очевидно, «Библіотеки для чтенія», що її р. 1856-го передплачував Усков, поет у рахубу не брав, бо з неї не міг дізнатися, «що там і діється в тій новій чи современній літературі». *С. Є.*

Стор. 31, рядок 37. Курочкин Василь Степанович (1831—1875), поет-сатирик, вславився, як перекладчик Беранже й видавець журналу «Искра», що почав виходити з 1859 року і був, кажучи словами самого Курочкина, «органом живого и свободного слова».

Шевченко, як видно з журналу, ще на засланні зацікавився перекладами Курочкина з Беранже а також і оригінальними його поезіями («Как в наши лучшие года» записане в журналі під 29 листопаду [1]) з рекомендацією—«прекрасное создание поэта»). Коли, вже в Нижньому-Новгороді Шевченко дізнався, що переклади з Беранже вийшли окремою книжкою, він пише 21 січня 1858 р. М. М. Лазаревському, щоб той її придбав і надіслав йому. 22 лютого Шевченко повідомляє Лазаревського, що книжку йому вже привезено. Курочкина найбільш приваблювали суспільно-політичні мотиви Беранже; де-які його переклади довго не могли з'явитися друком з цензурних причин і ширилися в списках, наприклад переклад «Царя Новуходоносора», що його так само переписав Шевченко в своєму журналі під 3 квітня. Переклади Курочкина з Беранже до певної міри «русифіковані», вірш його, легкий і звучний, засвоїв не тільки майстерні куплети французького поета, а й попередню «русско-французскую школу старо-дворянской шутки» (Д. Давидов, Пушкин, Соболевський і инш).

26-го квітня 1858 року в Петербурзі Шевченко познайомився з В. С. Курочкиним і з його братом Миколою й ось що записав тоді ж таки в журналі: «Поэт Курочкин много обещает в будущем. Дай бог. чтобы сбылись мои надежды».

Біографичний нарис і вибрані поезії Курочкина див. у книзі Ол. Амфитеатрова—Забытый смѣхъ. Поморная муза. зб. І. «Беранжеровцы» («Московское книгоиздательство»). *П. Ф.*

Стор. 31, рядок 38. Беранже П'єр-Жан (1780—1857), славнозвісний французький поет, народився в небагатій сім'ї—з батьківського боку—дво-

[1]) Перший куплет цієї поезії Шевченко цитує ще і в повісті „Прогулка съудовольствием и не без морали" (див. „Поэмы, повѣсти и разсказы". ., стор. 559—560). Характерно, що і тут, і в журналі Шевченко підписує—«Б. Курочкинъ», тим часом як російського поета звали Василь.

До стор. 31

рянин, мати ж була проста швачка. Про виховання Беранже дбав його дід—кравець. Він між иншим возив дев'ятилітнього хлопця на руїни Бастилії, що її здобув у революційному запалі народ. Таким чином майбутній поет бачив «пролог і перший акт революційної трагедії». Після цього шість років він прожив у провінції, коли-ж повернувся до Парижу, то тут була вже директорія. Природній республіканець, Беранже пережив і своєрідний бонапартизм—йому здавалося, що Наполеон, «син революції», здійснить ідеї волі та братерства. Потім він розчарувався в Наполеоні, але в добу реставрації не раз у своїх піснях згадував його, бажаючи протиставити його тогочасному непопулярному урядові, з симпатією писав про Наполеона й на старість. Та не дурно ж Коклен писав, що бонапартизм Беранже нагадує йому французькі монети 1804 р., де з одного боку напис: «Наполеон-імператор», з другого—«французька республіка». Вже 1813 року Беранже, що й раніш складав поезії та пісні на зразок народніх, виводить в одній пісеньці короля Івето (в перекладі В. Самійленка—«Царь Горох», у В. Курочкина—«Царь Додон») в юмористичному освітленні. З цього часу громадянські мотиви все частіше бренять у Беранже, не заглушаючи також епікурейського, иноді граціозно-безсоромного оспівування фривольних радощів життя. Року 1815-го вийшла перша збірка Беранже, року 1821—друга. Ця книжка стягнула на поета обвинувачення в зневазі до релігії, моралі і влади. Беранже засуджено на три місяці до в'язниці, а в додачу покарано ще й грошевою пенею,—правда, невеликою. Року 1828-го, по виході 4-ої книги Беранже, його знов викликає коронний суд, обвинувачуючи, що він ображає релігію та короля і збуджує зненависть до уряду. Присуд на цей раз був гірший—дев'ять місяців в'язниці та 10.000 франків пені,—цю суму довелося збирати прихильникам поета, бо сам він зроду таких грошей не мав.

Після липневої революції 1830 року, її керовники—друзі й прихильники Беранже—пропонували йому ріжні послуги, хотіли зробити його академиком. Але, над усе цінуючи свою незалежність, Беранже одмовився. Він бачив, що революцію використали заможні класи, і все більше розчаровувся що-до наслідків перевороту. Випустивши 1833 року перше повне зібрання своїх пісень, Беранже в передмові підкреслив значіння пісні, як самостійного літературного жанру, та свої демократичні симпатії: для його найбільша честь—«бути народнім поетом, пісні якого співають у тавернах робітники і солдати». Побачивши, що замість того, щоб здійснити ідеї 1789 ріку, після липневої революції тільки «пофарбовано почорнілий трон»,—Беранже прислухається до нових громадських прямувань, до перших теоретиків соціялізму Сен-Симона, Фур'є, Прудона.

Після революції 1848 р. та проголошення другої республіки Беранже обрано проти його волі на депутата до Національного Зібрання, але 68-літній поет через кілька день зложив із себе повноваження. На тодішню республіку він жадних надій не покладав і довелось йому незабаром поба-

чити, як 1852 р. знов запанувала монархія в особі Наполеона III-го. Спроби нового монарха привернути де себе популярного поета не мали успіху. Проте влада використала похорон Беранже, взявши церемонію в свої руки і на свій кошт та вживши усіх заходів, щоб не допустити грандіозної народньої демонстрації. 18 липня 1857 року (в день похорону) ввесь Париж був на ногах, але й уся військова сила так само: військом залито було вулиці, що ними мала йти урочисто-жалібна процесія. Народні маси не допущено до участи в процесії, а заразом пороблено й чимало арештів. Це було відомо Шевченкові, бо він же знав «прекрасное сердечное стихотворение» Курочкина «На смерть Беранже» і записав його з наведеною допіру характеристикою на пам'ять у своєму журналі (під 2 січня):

Зачем Париж волнуется опять?
На площадях и улицах солдаты,
Народных масс не может взор обнять,—
Кому хотят последний долг воздать?
Чей это гроб и катафалк богатый?..
Тревожный слух в Париже пролетел:
Угас поэт—народ осиротел... і т. д.

Популярність пісень Беранже вже в 20-х роках XIX ст. вийшла за межі Франції і хутко дійшла й до Росії. «Когда то их любили и знали у нас,—пише Ол-сій Веселовський,—гвардейцы, побывавшие в Париже, граф Нулин и Онегин, записные остроумцы в роде Вяземского, вечно юные епикурейцы, вроде Вас. Львовича Пушкина, бойкие куплетисты, А. Писарев, Ленский, любители непечатной литературы. Потом серьезнее. глужбе поняли того, в коем привыкли видеть лишь веселого chansonnier: его превосходно перелагал В. Курочкин, об'яснял Добролюбов» («Этюды и характеристики», вид. 4-те, стор. 339). Дійсно, громадський бік поезії Беранже не зразу захопив був російських письменників і читачів. Спочатку він був популярний переважно як автор легеньких пісеньок, як «співець Лізети». Шевченко знав, серед якого гурту найбільш поширені Беранжерові твори, що не подобались авторові «Кобзаря». В одній з повістей («Капитанша») Шевченко так говорить про свого героя—гвардійського капітана: «он хорошо говорил по французски, читал наизусть и даже пел некоторые такие песни Беранже, что порядочный француз постыдится петь их в холостой и пьяной компании» (Т. Шевченко, «Поэмы, повѣсти и разсказы..., ст. 400). Пушкин не цінив Беранже, казав, що він «не поэт», «не имеет ничего страстного, вдохновенного», і завжди висловлювався про його жартовливо. Смирнова подає дуже цікавий Пушкинський вислов про Беранже (П. Сакулін запідозрює правдивість цього спогаду Смирнової): «поэзия мелкой буржуазии». Аристократ Пушкин не приймав Беранже, та вже «різночинець» Бєлінський страшенно захоплювався й писав у червні 1841 р. В. П. Боткинові, «Я боготворю Беранже—это французский Шиллер, это апостол разума: в смысле французов, это бич предания. Это пророк свободы гражданской

и свободы мысли».Беранже був популярний серед петрашевців, вони особливо поважали мотиви первістного соціялізму в його творах 7 квітня 1849 р. в день народження Фур'є російські фур'єристи справили урочистий обід. На цьому обіді сказано було кілька промов, а Кашкин читав вірш Беранже «Les foux» («Божевільні»), що його привіз Петрашевський. Цей вірш згодом у перекладі Курочкина зробився дуже популярним. Ось із його найхарактерніші місця:

Сен-Симон все свое достоянье
Сокровенной мечте посвятил:
Стариком, он поддержки просил,
Чтобы общества дряхлое зданье
На основах иных возвести...
...— Подыми свою голову смело!—
Звал к народу Фурье,—разделись
На фаланги и дружно трудись
В общем круге для общаго дела...

Переклади В. Курочкина звернули на себе увагу Шевченкову, ще коли з'являлись на сторінках журналу «Библіотека для чтенія». Це був найбліскучіший поміж усіма перекладчиками з французького поета (див. про його попередню примітку); він цікавився переважно сатиричними й суспільно-політичними мотивами Беранже, і це власне найбільше й відповідало інтересам «доби реформ». Перше окреме видання поезій Беранже у перекладі Курочкина вийшло в світ року 1857 (Шевченко мав його вже в Нижньому,—див. «Твори, т. II, стор. 424); року 1864 було вже п'яте, виправлене й доповнене, видання. Переклади Курочкина стрів докладною статтею Добролюбов, давши високую оцінку творчости Беранже (Сочиненія, т. II, СПБ, 1896, стор. 347—363).

Підсумовуючи наведені дані (їх можна було б значно збільшити), можемо сказати, що захоплення у Шевченка поезією Беранже не випадкове. Воно випливає не тільки з духового складу самого Шевченка, поета-революціонера, а і з громадських настроїв та ідейних прямувань того часу. Шевченко був у курсі ідейних напрямків і літературних смаків своєї доби, і цим можна пояснити і його інтерес до таких письменників, як французький лірик-сатирик.

На українську мову де-які поезії Беранже дуже гарно переклав В. Самійленко. Слабіші переклади Білінської, Алчевської, зовсім недолядні переклади Грабини. *П. Ф.*

Стор. 32, рядок 14. Афанасьєв Олександер Степанович, відомий ширше свого часу під псевдонімом А. Чужбинський,—російсько-український письменник та етнограф. Народився р. 1817 в с. Іскових під Лубнами, вчився в гімназії та ліцеї в Ніжині, де товаришував з старшим за його Є. Гребінкою. Р. 1835-го вступив на військову службу до уланського полку; р. 1843 кидає військо, але до того ще під впливом ожившення в українському письменстві, надто прочитавши Шевченкового «Кобза-

ря», сам починає писати по-українському (в Гребінчиній «Ластівці» 1841 р.), а також, як згадував опісля, захоплюється «изучением украинской народности». До 1847 р. Чужбинський живе на Україні, одбуває кілька подорожів з Шевченком, подорожує на Кавказ; р. 1847 вступає на цивільну службу у Вороніжі, але незабаром переїздить до Петербургу й береться виключно до літератури (вірші, нариси, оповідання по російських журналах та анонімна книжечка по-українському—«Що було на серці», 1855 р.). Р. 1856-го Чужбинський бере участь у відомій експедиції для опису тодішньої Російської Держави,—наслідком цього була його праця «Поѣздка въ Южную Россію», — частина I «Очерки Днѣпра» і ч. II «Очерки Днѣстра» (1856). Літератором лишився Чужбинський і потому, пишучи в «Русском Слове», «Искре», «Новостях» та инших виданнях, а деякі з них і редактуючи. Помер р. 1875. Збірне видання творів Чужбинського вийшло р. 1890—1892 в Петербурзі («Собраніе сочиненій», видання Гоппе, дев'ять томів; томи VI—IX містять український матеріял); «Українські поезії» його видано також у Львові 1912 р. під редакцією і з передмовою Ів. Франка. Про Чужбинського див.: К(о н и с ь)к и й О.—До історії нашого письменства. О. Афанасієв - Чужбинський. «Зоря», 1887; Ф р а н к о Ів.—Переднє слово до книжечки «Українські поезії», Львів, 1912; Б ы к о в П. В.—Афанасьевъ - Чужбинскій при I-му томі «Собранія сочиненій«; Т о л б и н В.—біографія в книзі «Гимназія высшихъ наукъ и Лицей князя Безбородко», СПБ. 1881.

Чужбинський, що на вихід «Кобзаря» озвався був віршем «Гарно твоя кобза грає», сам подає точну дату свого першого спіткання з Шевченком: це було на Петра (29 червня) 1843 р. у Волховської в Мосівці, на Полтавщині, куди привіз Шевченка Гребінка (Ч у ж б и н с к и й А.—Воспоминанія о Т. Г. Шевченкѣ. СПБ. 1861, стор. 6—7). Зустрічі бували й потім,—про них докладно розповідає в своїх споминах Чужбинський; але ніби «тісніше» зійшлися вони аж 1846 р., саме під час тієї подорожи та перебування в Чернігові, що про них мова і в Шевченковому журналі. Чужбинський взагалі дуже широко розповідає про своє життя з Шевченком, переказує кілька цікавих епізодів з того часу,—легко зрозуміти, в иншому зовсім тоні й освітленні, ніж написано відповідні сторінки в Шевченковому журналі. У Шевченка ясно прозирає нехтування до такого «приятеля», за якого він уважав Чужбинського; він не високо ставить його і як поета, а ще нижче, як людину. У Чужбинського, навпаки, бачимо піетет до великого поета, цілком зрозуміливий, і бажання своє товаришування з ним у як найкращому виставити світлі. Порівнання згадок Чужбинського з згадками в журналі про йсго Шевченка давно вже примусило біографів поета (Кониський та ин.) поставитися скептично до того, що і як розповідав Чужбинський. Тим більше, що він і сам подає деякі подробиці, які можна зрозуміти тільки в світлі відповідних рядків із Шевченкового журналу. Зазначивши, що всі його сумнівні приятелі були «как на подбор все люди военные», Шевченко додає: «я уверен, что если бы Афанасьев не был прежде ула-

До стор. 32

ном..., мы бы с ним расстались иначе», а з приводу одного патріотичного вірша Чужбинського поет завважає: «Так ты, мой милый, жив и здоров, да еще подличать научился! Желаю тебе успеха на избранном поприще, но встретиться с тобою не желаю». А ось як сам Чужбинський описує першу свою з Шевченком зустріч по його повороті з заслання, в 1860 р. «Мы свиделись ровно через четырнадцать лет... Войдя в мастерскую Т. Г. в Академии, я застал его за работой: он гравировал. На вопрос мой, узнает-ли меня, Шевченко отвечал отрицательно, но сказал, что по голосу, кажется, не ошибся и назвал меня по имени. Я бросился было обнять его, но он заметил по русски: «Не подходите—здесь вредные кислоты. Садитесь». Минута эта была для меня чрезвычайно тягостная... Мы поговорили немного. Он был холоден и хоть несколько раз сам припоминал прошедшее, однако не так, как ожидалось мне от этого свидания. Я ушел домой взволнованный и унес в сердце то чувство скорби, какое человек может вылить или в жарких слезах или вдохновенными стихами. Подобное охлаждение с его стороны я приписывал долгим страданиям и решился затаить в сердце еще одну утраченную надежду, может быть лучшую и последнюю в жизни» (Чужбинський А.—Воспоминанія..., стор. 36). Правда, зараз же Чужбинський додає, що найближча зустріч розвіяла цю хмару: «Он сам с обычной прежней откровенностью выразил мне причину своей холодности. Разумеется, в двух словах я раз'яснил, в чем дело, и с тех пор возвратились наши прежние отношения» (Там же, стор. 37). Чужбинський не називає тієї причини, зате називає її Шевченко, і можна дуже й дуже сумніватися, щоб справді вернулися колишні між їми стосунки...

Характеристика віршів Чужбинського у Шевченка різка, але близька до правди. Дійсно, знайдемо тут і силу «альбомних» віршів, більш галантних, ніж щирих; і довжелезні, нудні, шаблонові виливи патріотичного почуття на славу «русскому оружию» (див. «Собраніе сочиненій», т. IX). Шевченко не один так дивився на Чужбинського, цього типового дилетанта в письменстві,—мабуть це був звичайний на його погляд в українському гурті. Рецензуючи «Поѣздку въ Южную Россію», «Основа» бачить в авторі цих живо написаних нарисів «петербургского праздношатающегося господина», що не розуміє місцевого життя: «официала, т.-е. человека, которого могли терпеть в своей среде украинцы или страха ради полицейска, или же по своей человечности» («Основа», 1862, кн. I, стор. 50). «При всей своей официальности и литературном ухарстве», завважає при кінці «Основа», Чужбинський зібрав і чимало цікавого матеріялу з українського життя, але виложив це так, що «пока это сочинение остается в настоящем своем виде—жаль места, которое оно займет на полке, и времени, которое надо убить, чтобы выжать из нее ее сущность» (Там же, стор. 51). Свої українські симпатії Чужбинський єднав з офіційною російщиною, з легковаженням основ українського світогляду, і тому завжди був ніби чужим серед

українського гурту, а надто в 60-ті роки, коли з цього погляду до людей ставлено вже певні, часом досить високі, вимоги.

Годиться означити ще один епізод, вже посмертний, у стосунках між Шевченком та Чужбинським. Проти характеристики віршів Чужбинського в рукопису журнала (у нашім виданні стор. 33, ряд. 7—17) рукою М. Лазаревського написано: «Замѣчательно, что «Основа» засчитала три стихотворенія А .Чужб. до Шевченка (см. «Основа» 1862 г., 7—10)». Дивно, що Лазаревський міг так помилитися, пишучи слідом за подіями. «Основа» як-раз і зуміла одрізнити здогад од правди. Друкуючи вірші Невідомого (себто Чужбинського: «Безталання», «Дівоцька правда» і «Думка»), редакція «Основи» таку додала увагу: «Стихи Невідомого прислано нам з догадкою, що мусять бути Шевченковими первими пробами. Не знаємо, що скаже громада, а нам здається, що ні. Не та хода і не та мова була в молодого Тараса. Ще ж і те вважимо, що в кожного поета є кохані слова, котрі він залюбки вимовляє. Тут ми не вбачаємо таких, що найлюбіші були молодому Шевченкові, а вбачаємо такі, що він опісля вже почав до свого стиха добирати. А проте стихи Невідомого ми вподобали і просимо його, коли жив, ще прислати в «Основу» («Основа», 1861, XI—XII, стор. 16). За підписом Невідомий ще два вірші («Думка» та «Осінь») було надруковано в VIII книзі «Основи» за 1862 р. Таким чином даремне Лазаревський погрішив на «Основу. Зате трохи згодом, у празькому виданні «Кобзаря» 1876 р., поміж иншими чужими, не-Шевченковими, віршами справді надруковано давній вірш Чужбинського, присвячений Шевченкові ж таки— «Гарно твоя кобза грає» (див. т. II, стор. 73—74). *С. Є.*

Стор. 32, рядок 17. — Чернігів — стародавнє місто під 51°29′ півн. шир. і 31°18′ східн. довг. на правому високому березі р. Десни. Час його заснування невідомий, але ім'я його зустрічається вже на перших сторінках нашого літопису. За часів великокнязівської доби Чернігів був конкурентом Києву й змагався з ним за вплив та значіння на стародавній Русі-Україні. Татари сильно поруйнували це місто і значіння його впало. Потому Чернігів був під Литвою, під Москвою (1503—1618), за часів козацьких став був полковим містом, потім був центром Чернігівського намісництва, аж поки, р. 1796, став губерніяльним містом. Чернігів має кілька цікавих пам'яток з часів князівської (Спасо-Преображенський собор, манастирі—Єлецький та Іллінський, Борисо-Глібська церква) та козацької доби (вали, Параскевіївська церква, Мазепин будинок). Новішими часами Чернігів не останнє займав місце, як один із центрів українського руху: в 60-х роках тут Л. Глібов видавав газету «Черниговскій Листокъ» (1861—1863), що разом з «Основою» репрезентував тоді українську журналістику; в 90—900 р.р.—місце роботи Б. Грінченка, І. Шрага, М. Коцюбинського та ин. (Абрамов Я.— Харьковъ и города лѣвобережной Украины. «Живописная Россія», т. V, ч. I; Семенов-Тяншанский В. П.—Россія, т, VII. СПБ. 1905).

Шевченко був у Чернігові р. 1846-го, як і зазначено в журналі, либонь уперше і перебував там протягом усього великого посту. Йому довелося тоді бути в Чернігові «по делам службы», себто як співробітникові Київської Археографічної Комісії, що мав доручення змальовувати й описувати всякі цікаві пам'ятки старовини. Р. 1845-го Шевченко дістав був перше таке доручення, а саме—на Полтавщину «для некоторых разысканій» (Левицкий О.—Археологическія экскурсіи Т. Г. Шевченка въ 1845—1846 г.г. «Кіевская Старина», 1894, кн. II, стор. 235). Після повороту його з Полтавщини, 10 грудня 1845 р. одбулася постанова Комісії—«просить г. генерал-губернатора о приглашеніи свободного художника академіи Тараса Шевченка в званіе сотрудника Комиссіи для снимков с предметных памятников, с назначеніем ему жалованья по 150 руб. в год» (Там же, стор. 236). На початку 1846 р. Шевченко виїхав знов за Дніпро, якийсь час подорожував по Полтавщині, а перед масляною, як свідчить у своїх згадках Афанасьєв-Чужбинський, заїхав до його в Ісковці і звідти разом з ним, через Лубні та Ніжин прибув до Чернігова. «Чернігів,—пише біограф Шевченка,—місто дуже давнє, ровесник Києву. Його минувшина, його останки історичного життя були для Шевченка, яко робітника Археологичної (sic) Комісії, і широкою і багатою нивою і працювати йому було коло чого. Одначе, хоч у його і був наказ генерал-губернатора Бибикова, а все ж на те, щоб оглянути і змалювати списки з історичної старовини по церквах та по манастирях, треба було згоди головного господаря останніх—єпархіяльного епископа. Тим-то Шевченко перш за все вдався в Чернігові до архиепископа Павла в резиденцію його в Іллінсько-Троїцький манастирь. То були перші дні великого посту, через що манастирським звичаєм Шевченкові дано дозвіл оглянути манастирські церкви і ризниц і змалювати з них, що йому треба буде, тільки з четвертого дня посту» (Конисський О.—Тарас Шевченко-Грушівський, т. I, стор. 178). Шевченко того разу бував на людях, поробив у Чернігові нові знайомості, працював над старовиною та намалював кілька портретів (Чужбинский А.—Воспоминанія о Т. Г. Шевченкѣ. СПБ., 1861, стор. 21—25; порівн. Шевченкові записи про Чернігівську старовину в Новицького М.—Шевченко в процесі 1847 р. «Україна», 1925, кн. I—II, стор. 71—72). Приймали Шевченка в Чернігові і тоді, і через рік, коли він туди завітав був удруге, з великою шанобою та прихильністю, «щиро, приязно: скрізь він був бажаним гостем», як завважає Конисський про побут поета в Чернігові («Тарас Шевченко-Грушівський», т. I, стор. 181—182).

С. Є.

Стор. 32, ряд. 43.—«Известный генерал 1812 года»—Дорохов, Іван Семенович, народився 1762 р., брав участь у приборканні Польщі (відомий штурм Варшавського передмістя Праги) 1794 р., в усіх кампаніях початку XIX в.; на початку війни 1812 р. пробився з своїм загоном крізь французьку армію й з'єднався з головними силами армії росій-

ської, бився під Смоленськом та Бородиним; під Малоярославцем був ранений. Помер р. 1815. Вдова його, Авдотья Яковлевна Дорохова, жила в Чернігові, де й бачив її Шевченко; померла 1849 р. (Модзалевский Б.—рецензія в «Былом», 1925, кн. II, стор. 236). *С. Є.*

Стор. 33, рядок 12. — Тредьяковський Василь Кирилович, відомий російський учений та віршовник, народився 1703 р, в Астрахані, вчився по духовних школах і в московській академії, закінчив свою освіту за кордоном. Почав він літературну діяльність перекладом книги П. Тальмана «Ѣзда въ островъ любви» (1730) з додатком власних віршів. 1733 р. вступає на службу до Академії Наук з обов'язком «вычищать язык русской, пишучи как стихами, так и не стихами». Складаючи усякі урочисті оди, повні підлесливости й пониження, Тредьяковський заслужив ранги придворного піїти, і його вживано на всякі рисковиті доручення, за які часто йому ж і доставалося (відомий інцидент з Волинським, що побив піїту за невдатне виконання замовленого на блазенське весілля вірша). З 1745 р. Тредьяковський став академиком разом з Ломоносовим. Помер р. 1769. Найбільші заслуги Тредьяковського полягають у сфері словесности: він перший висунув був вимагання фонетичного правопису для російської мови, перший завів до російського віршування тоничний метр, перший звернув увагу на цінність народньої пісні («Новый и краткій способъ къ сложенію россійскихъ стиховъ» (1735), «О древнемъ, среднемъ и новомъ стихотвореніи россійскомъ» (1755) та ин.). Йому ж таки належить і сила перекладів на російську мову: «Стихотворческая наука Буало», «Эпистолы о стихотворстве», «Телемахида» і багато иншого. Але забувши власну ж думку: «иное быть піитом, а иное стихи писать», Тредьяковський найбільше уваги віддавав віршуванню і дав справжні зразки потворної нездарности та несмаку, що стали притчею во язиціх та джерелом несчисленних анекдотів: за кару давали вчити на пам'ять його вірші, напр. кілька строф із «Телемахиди». Невдаха-віршомаз перед нащадками покрив заслуги Тредьяковського, як ученого. (Див. Пекарський П.—Історія Академіи Наук, т. II, СПБ. 1873; Пыпин А. Н.—Історія русской литературы, т. III, СПБ. 1899; Венгеров С.—Русская поэзія, т. I, СПБ. 1897). Шевченко згадує про Тредьяковського саме в звязку з тією його ходячою репутацією, як непоправного маньяка віршованої форми. *С. Є.*

Стор. 33, ряд. 13—15.—«Прошлой зимой в фельетоне Р(усского) Инвалида вижу на безконечных столбцах безконечное малороссийское стихотворение...» Мова мовиться про один із віршів Афанасьєва-Чужбинського з патріотично-солдатським змістом; таких віршів чимало дав він ще в трьох випусках книги «Русскій солдатъ» (1851—1855; передруковано в VI та IX-му томах «Собранія сочиненій»). Який саме вірш вразив так прикро Шевченка, встановити

не можемо, не маючи під руками комплекта «Русского Инвалида» за 1856 р. В бібліографії творів Афанасьєва - Чужбинського, доданій до І-го тому «Сочиненій», віршів із «Русского Инвалида» не знаходимо зовсім. *С. Є.*

Стор. 33, рядок 37. — Бархвиц, Станислав Августович—підпоручик Оренбурзького лінейного № 5-й баталіона. Зимою 1848 року Бархвиц позичив у поета 63 карб. 30 коп. на срібло, і не повернув назад грошей. Коли-ж Шевченко подав на Барховица скаргу, то цей не тільки відмовився від свого боргу, але ще й прохав начальство «поступить с рядовым Шевченкою по всей строгости законов, будто-бы за ложное предявление претензии». Чим закінчилась ця справа—невідомо (Див. «Кіевская Старина», 1891, кн. II, стор. 334—335). *М. Н.*

Стор. 33, ряд. 37—38.—Апрелев Василь Петрович (1805—1855), представник петербурзької «золотої молоді», кавалергардський полковник. Час і характер його знайомости з Шевченком докладно означені в журналі. Хто був той земляк Соколовський, що звів поета з Апрелевим, тепер визначити неможливо. *С. Є.*

Стор. 34, ряд. 16—17.—«Таких друзей у меня было много и, как на подбор, все люди военные». Шевченко цими словами говорить чи не про ту компанію і в столиці, і на Україні, що сама себе прозвала «обществом мочемордия». Виразисту, хоч і безперечно ідеалізовану, характеристику цього гурту людей знайдемо у Афанасьєва-Чужбинського. «Тесный кружок умных и благородных людей, преимущественно гуманных и пользовавшихся всеобщим расположением, принадлежал к числу тех собутыльников, которые—не находя ли деятельности в тогдашней среде, не успев ли отрешиться от юной разгульной жизни, единственным наслаждением находили удовольствие похмелья и девизом своим избрали известную латинскую пословицу «in vino veritas». Слабость эта, извиняемая в дворянском быту, а в то время заслуживавшая даже особенную похвалу, не вредившая никому, не мешала однако же членам упомянутого кружка быть приятными собеседниками почти весь день, потому что они могли выпивать очень много и только уже вечером напизывались до того состояния, когда язык прилипает к гортани и в глазах двоятся предметы. Кружок этот носил название «общества мочемордия» вследствие того, что на языке его не существовал глагол «пьянствовать», а заменялся фразой «мочить морду», и каждый удалой питух назывался «мочемордой» или, по крайней мере, имел право на это название... Члены, смотря по заслугам, носили титулы мочемордия, высокомочемордия, пьянейшества и высокопьянейшества. В награду усердия у них существовали отличия: сивалдай в петлицу, бокал на шею и большой штоф через плечо... Старейшиной был тогда В. А. З(акревск)ий, носивший титул высокопьянейшества и получивший большой штоф через

плечо» (Чужбинский А.—Воспоминанія о Т. Г. Шевченкѣ, стр.8—9). Гульба та піяцтво було того часу звичайним явищем, щоденною розвагою серед нероботчого, хоч і «благородного», дворянства, єднаючись з усякими витівками, що ними тішили себе й розважали ці ні до якої роботи нездатні люди. На лівобережній Україні це були «мочеморди», на Правобережжі те ж саме з'явище прибрало форми так званої «балагульщини», в якій дослідники теж бачать «елементарну, мало свідому, а часто циничну реакцію проти усеї тої фальші шляхецько-панського життя, що виробилася віками, та особливо при кінці XVIII і в початку XIX в. дійшла до найвищого ступня під впливом французщини» (Франко І.—Король Балагулів. «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», т. 57, стор. 19; див. ще Чорный М. (Рыльский)—Съ праваго берега Днѣпра. «Основа», 1861, кн. II; Рыльский Ѳ.—Нѣсколько словъ о дворянахъ праваго берега Днѣпра. «Основа», 1861, кн. XI—XII; стаття про поляків у VII т. «Трудовъ» П. Чубинського; Познанский Б. — Воспоминанія. «Украинская Жизнь», 1913, кн. I—V; Михальчук К.—Изъ украинскаго былого. «Укр. Жизнь», 1914, кн. V—VI, VIII; Антонович В.—Автобіографичні записки. «Л.-Н. Вістник», 1908, кн. VII—IX та ин.).

В коло «таких друзей», як Закревський і його компанія, потрапляв часто Шевченко і в Петербурзі, й на Україні. Жива, товариська вдача тягла його до людей, а поміж тодішніми «феодалами» мочеморди, з їхнім примитивним і циничним протестом, часто бували ще не найгірші. Кн. Рєпнина, що взяла на себе, як вона писала поетові, «роль совести вашей» (Чалый М.—Изъ переписки Т. Г. Шевченка съ разными лицами. «Кіевская Старина», 1897, кн. II, стор. 161) не раз угрущала Шевченка за знайомість та товаришування з гуртком Закревського. «Ваше несчастье,—писала княжна до поета 22 жовтня 1844 р.,—что вы связались с этими пустыми людьми. Куда бы лучше для духовного вашего человека сблизиться с Капнистом и его женою, так богато одаренными и умом, и истинным просвещением, и душою. Нельзя ли понять изречение: «вино веселит сердце человека» в духовном смысле?... Не сердитесь на вечные мои проповеди: я вас слишком люблю, чтобы не говорить правды» (Там же, стор. 163). «Я надеялась, что вы уже не в переписке с ним,—знов пише поетові кн. Рєпнина, дізнавшись, що Закревський мав листа від Шевченка.—Я этого знакомства очень боялась для вас. Любите, сколько вам угодно, Капниста, Бурковского, Галагана, Вл. Лукашевича,—с ними все хорошее, благородное, находящееся в вас, разовьется более и более; вам будет хорошо и всем вашим искренним друзьям радостно» (Там же, стор. 166). Те ж саме, з доручення Рєпниної, писали Шевченкові й инші люди,—див. напр. лист Ол. Капниста (Там же, стор. 158). Та все лихо було в тому, що «проповіді» княжни Рєпниної, цілком резонні й доброзичливі самі по собі, часто потрапляли «не в те місце» в душі у Шевченка; її власне товариство, отой великопанський «рабовладельческий» гурт, до якого вона тягла поета, не завжди міг задовольнити Шевченка. «Такого чоловіка-українця,—пише з цього приводу

До стор. 34

наочний свідок—що б вдовольнив Шевченків дух, як тоді, так і пізніш тяжко було знайти на Україні. Напр. з самого початку рр. 50-их лиха доля примусила була і мене вештатися по селах Лівобережжя і переважно по тих, де перебували і «сухоморди», і «мочеморди». Стрівав я і Віктора Закревського, і Платона Лукашевича; знавав не згірше і Скоропадських, і Тарновських, і Родзянок, і Галагана, і Миколу Маркевича (історика, поета і музика). Та не тільки тоді, навіть і тепер, коли вже на минуле я дивлюся зовсім безстороннім оком, я не скажу, хто з них був ліпший. У кого з них було більш почуття українського горожанина? Хто з їх гидував кріпацтвом? Хто з них не неволив кріпака? Хто не був «російським дворянином» з кокардою на лобі і в кого була більша искорка почуття демократичного? В останньому разі я дав би перевагу Закревському та В. В. Тарновському! Закревський, правда, більш за всіх «мочив морду», хоча напр. і Маркевич не дурень був випити; але ж Закревський ні у вік би не написав такого доносу, який подав Маркевич на молодого ще студента, Костянтина Масальського» (Конисський О.—Тарас Шевченко-Грушівський, т. I, стор. 141). Отже не все «хорошее и благородное» збиралося між вибраним і пристойним панством. Часто панство це виявляло себе навіть що-до знаменитого вже поета гіршим, ніж оті непристойні мочеморди,—згадаймо, напр. лист до Шевченка як-раз від одного з рекомендованих Репниною, Лукашевича, про «300 душ таких олухов, как Шевченко. Рассказывая, под свежим впечатлением, княжне Репниной про этот случай, Шевченко рыдал, как ребенок» (Чалый М.—Жизнь и произведенія Тар. Шевченка, стор. 40). Або ще епізод у Родзянків, коли поет буквально втік з їхнього Веселого Подолу, побачивши, як там годують людей запотилишниками. Не диво, що колишній кріпак, який не порвав своїх живих зв'язків з поневоленою кріпацькою масою, був завжди на сторожі в тому вибраному товаристві. «Крепостной гнет, тяготевший тогда над народом,—пояснює це Чалий,—вот что отталкивало поэта и отравляло лучшие минуты его существования. Праздничная обстановка помещичьих домов не могла ослепить человека, подобного Тарасу, который по собственному опыту знал, какова должна быть закулисная жизнь этих гостеприимных хозяев и чего стоило богатое угощение сотен гостей их крепостным людям» (Там же, стор. 39). Не диво також, що Шевченкові лекше було з такими людьми, як мочеморди, що так само протестували—по своєму, часто безглуздо й дико—проти прилизаної порожнечі й специфичної пристойности поміщицьких дворів. З двох лих поет вибирав менше. От чому, не вважаючи на всі попередження таких ідеально-чистих особисто людей, як Репнина, Шевченко все ж не рвав навіть з тими «приятелями», за саму знайомість із якими доводилось опісля каятися. *С. Є.*

Стор. 35, рядок 13. Рені Гвідо (Guido Reni), найвизначніший з болонської школи художників-малярів, народився в Кальвенцано, біля Болонії,

1575 р., вмер у Болонії 1642 р. Твори його становлять перехід од доби Відродження до барокко. Від першої він перейняв гарний рисунок, з другою його єднає граціозність і колорит. Найбільш відомі образи Гвідо Рені: «Ecce homo», «Розп'яття св. Петра», «Св. Родина в дорозі до Єгипту», «Побивання немовлят», «Геркулесові подвиги», «Клеопатра», «Беатриче Ченчі» та ин. *Ол. Н.*

Стор 35, ряд. 19. Калам Олександер (Alexandre Kalam), швейцарський художник і гравер, народився 1814 р., помер 1867 р. Він малював так звані «класичні» краєвиди, себто в своїх картинах давав поєднання різнородних частин від тих дійсних краєвидів, які бачив у натурі. Калам зажив собі великої слави, між иншим, і в Росії, де 1845 р. Академія Мистецтв ушанувала його званням «почетного вольного общника» й де він мав і наслідувачів, як от А. І. Мещерський, що з ним і Шевченко зустрічався у графа Ф. П. Толстого. *Ол. Н.*

Стор. 35, рядок 27. «Записки артиста» — мемуари Щепкина. Його приятелі, слухачі цікавих оповіданнів артиста з його життя, що дало йому змогу спізнати всю Росію «од льокайської кімнати до палацу», умовляли Щепкина, щоб він записав свої спогади. Пушкин навіть сам записав був перші рядки з них. Але, заклопотаний щоденною роботою, не мав Щепкин змоги поставитися до цього діла цілком уважно і через те друкував свої мемуари уривками по всяких часописах та збірках (див. Бібліографію о М. С. Щепкинѣ А. С. Полякова. Русск. Бібліофилъ, 1914, № 7; А. Брянского — Русскія театральныя воспоминанія и записки. Петргрд. 1915. Приложеніе къ Ежегодн. Имп. Театр., стор. XXVI). Після смерти артиста старший син його зібрав їх в одну книгу, (Москва, 1864). Року 1914 передруковано їх у згаданому не раз вже виданні акторового внука, М. А. Щепкина. Спогади мають інтерес для історії раннього театру на Україні і в Росії, чимало дають вони й яскравого побутового матеріялу. *Рл.*

Стор. 35, рядок 28. «Современникъ» — один з найкращих та найвпливовіших російських журналів; заснував його ще Пушкин: перша книга вийшла 1836 р. під заголовком: «Современникъ. Литературный журналъ, издаваемый А. С. Пушкинымъ». Під редакцією Пушкина «Современникъ» виходив по чотирі книги на рік. По смерти Пушкина журнал перейшов до П. Плетнева, що редактував його до 1847 р., коли його перебрали на себе Панаєв та Некрасов, маючи на меті між иншим створити трибуну для В. Бєлінського, що розійшовся тоді був з «Отечествен. Записками». Хоча цей визначний критик незабаром помер, але нова редакція зуміла об'єднати коло «Современника» найкращі літературні сили і журнал швидко пішов угору. Надто впливу йому додало співробітництво таких корифеїв російського письменства, як Некрасов, Тургенев, Л. Толстой, та критиків — Чернишевського й Добролюбова. З українців досить ре-

гулярно писали в «Современнику»: П. Куліш (ціла низка повістей) та М. Костомаров (історичні монографії). Репутація радикального органу, що створили «Современнику» його чільні публіцисти, як Чернишевський та Добролюбов, звернула на журнал особливу увагу цензури, надто коли почалася реакція до реформ 60-х років та коли арештований був і сам Чернишевський. Р. 1862 журнал тимчасово припинено, а р. 1866 закрито й зовсім у звязку з відомою Каракозівською справою.

В історії російської журналістики «Современнику» належить виключно видатне місце. Переживши важку добу Миколаєвської реакції, «Современникъ», пише про його один з істориків російської літератури— «стал Современником своих дней в полном смысле этого слова, выразителем самых смелых и затаенных дум своей эпохи, самым отзывчивым ее органом. На его страницах вы найдете отражение всего, что волновало людей сорок лет тому назад, заставляло их любить, ненавидеть, надеяться или приходить в отчаяние. Здесь все шероховатости стиля, вся грубость и блеск полемики — так характерные для того времени, вся гамма общественного настроения от первых глухих и робких нот первых упований до полных самоуверенных аккордов людей, думавших, что они из глупой России сделали уже Россию умной, из России молчаливой — Россию говорящую. Здесь напечатаны лучшие стихи Некрасова, здесь прошла вся деятельность Добролюбова и почти вся Чернышевского — здесь, словом, главный умственный центр эпохи. Успех журнала был поразителен; его читали везде, где думали, а его редакторов, Некрасова и Чернышевского, почти боготворили» (Соловьев Евг. (Андреевич) — Очерки изъ исторіи русской литературы XIX в. Изд. 3-е. СПБ. 1907, стр. 219).

«Современника» Шевченко читав, — до заслання мабуть регулярно, а на засланні те, що траплялось йому до рук; принаймні в його листуванні знаходимо декілька разів згадку про цей журнал. В листі до Ол. Плещеєва з 1856 р. Шевченко прохає переслати його повість «Княжна» до редакції «Современника» («Твори», т. II, стор. 391); Бр. Залеському поет радить перечитати «прекрасную статью Хотинского и Писаревского о фотографии в «Современнике» за 1852 г., не помню какой №» (там-же, стор. 394). Вернувшись до Петербургу, Шевченко, як свідчить Д. Мордовець, через Костомарова близько став був до Чернышевського та инших співробітників «Современника» (Мордовець Д. — З минулого та пережитого. «Л.-Н. Вістник», 1902, кн. VI, стор. 248—251). В «Современнику» ж таки (за 1860 р. кн. III) була надрукована і відома стаття Добролюбова про Шевченка, в російській журналістиці перша, що зламала давню традицію смішками говорити про українського поета. «Мы, великоруссы,—писав у «Современнику» Чернишевський з приводу першої книжки «Основи»,—не можем похвалиться, что всегда были справедливы в своих литературных сношениях с малороссами. Еще очень недавно русская литература смотрела на попытки придать литературное значение малорусскому языку иногда с надменной усмешкой, иногда

и прямо с враждой» А тим часом—«имея такого поэта, как Шевченко, малорусская литература ...не нуждается ни в чьей благосклонности» (Чернышевский Н. Г.—Полное собраніе сочиненій, т. VIII, стор. 48— 49) і певна річ буде неминуче йти і розвиватися тим самим шляхом, як і всі инші на світі літератури. Взагалі «Современникъ» був першим і, коли не рахувати Герценового «Колокола», на довгий час єдиним журналом у Росії, що пробував ставити українське питання на належний ґрунт натурального розвитку українського народу з усіма з цієї тези логичними висновками. Тому-то «Современникъ» і став був що-до українського питання за свого роду школу для молодших працьовників-журналістів, і його позиція згодом відродилася в діяльності Ол. Н. Пипіна, що велику віддавав українському письменству увагу в своїх наукових та й публіцистичних працях.

Про стосунки письменників із «Современника» до українства див.: Драгоманов М.—Историческая Польша и великорусская демократія, розд. VIII. «Собраніе политическихъ сочиненій», т. I. Paris 1905, стор. 91—107; передруковано анонимно в «Кіевской Старине» 1906 р. кн. III—IV, стор. 331—345, під заголовком: «М. Бакунинъ и русскіе прогрессисты 60-х годовъ въ вопросѣ о польско-украинскихъ отношеніяхъ»; Лозинський М.—Польский і великоруський революційний рух і Україна, Львів, 1908; Кривецький Ів. — М. Добролюбов і Україна. Л.-Н. Вістник», 1911, кн. X; Василько А. (Ніковський)—Російська критика і українське письменство. «Світло», 1911, кн. IV. *С. Є.*

Стор. 35, рядок 40—41. «...Я думало Осаде Пскова... Брюлова». В повісті «Художник» маємо в формі листа оповідання про те враження, що справила ця картина на Шевченка, як він уперше її побачив.

«...Мы пошли в портик.

Я не знаю, рассказывать ли вам, что я там увидел. Рассказать я вам должен, но как я расскажу нерассказываемое?!

Отворились двери в мастерскую, и мне представилось огромное темное полотно, натянутое на раму. На полотне черной краской написано: «нач. 17 июня», за полотном музыкальный ящик играл хор Нобилей из «Гугенотов». С замира́нием сердца прошел я за полотно, оглянулся и у меня дыхание захватило: предо мною стояла не картина, а со всем ужасом и величием живая «Осада Пскова». Вот где смысл крошечных эскизов! Вот для чего он прошедшее лето делал прогулку в Псков! Я знал о его предположении, но никогда не мог вообразить себе, чтобы это так быстро исполнилось. Так быстро и так прекрасно! Пока я сделаю для вас небольшой контур с этого нового чуда, опишу вам его, разумеется, весьма ограниченно.

На правой стороне ст зрителя, на третьем плане картины, взрыв башни; немного ближе пролом в стене и в проломе рукопашная схватка, да такая схватка, что смотреть страшно. Кажется, слышишь крики и

До стор. 36

звон мечей с железные ливонские, польские, литовские и, бог знает, еще с какие железные шлемы. На левой стороне картины, на втором плане, крестный ход с хоругвями и с иконой Божией матери, торжественно спокойно предшествуемой епископом с мечем святого Михаила, князя псковского. Какой удивительный контраст! На первом плане, в средине картины, бледный монах с крестом в руке, верхом на гнедой лошади. По правую сторону монаха издыхающий белый конь Шуйского, а сам Шуйский бежит к пролому с поднятыми вверх руками. По левую сторону монаха благочестивая старуха благословляет юношу или, лучше сказать, мальчика на супостата. Еще левее девушка поит водою из ведра утомленных воинов, а в самом углу картины полуобнаженный умирающий воин, поддерживаемый молодою женщиной, быть может будущей вдовой. Какие чудные разнообразные эпизоды! И я вам их и половины не описал: мое письмо было бы безконечно и все-таки не полно, если бы я вздумал описывать все подробности этого совершенства искусства.

Удовольствуйтесь на первый раз хоть этим прозаическим очерком в высшей степени поэтического произведения. Со временем пришлю вам контур с него, и вы тогда яснее увидите, что это за божественное произведение» (Шевченко Т. — Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 331—332).

Як що взяти на увагу, що над «Осадою Пскова» працював Брюлов 1840 р., себто коли Шевченко дійсно вже був при йому, то наведений уривок можна вважати за справжні поетові враження, відновлені в згадках на засланні, коли писано повість «Художник». *С. Є.*

Стор. 36, рядок 1—4. «Из моей библиотеки, которую я знаю наизусть всю и которую уже давно упаковал в ящик, не нашлося книги, достойной сопутствовать мне»... Отже— навіть на засланні була в Шевченка бібліотека. Правда, бібліотека, яку можна було в один короб спакувати, себто дуже невеличка. Але вважаючи на те, що це було в Новопетровському, де, як ми вже знаємо, взагалі ніхто нічого не читав, де «только один лекарь выписывает кой-что литературное, а прочие как будто и грамоты не знают» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 370), та ще в тодішньому становищі Шевченка, як простого рядового, що жив у казармі то й цю невеличку бібліотеку треба брати за річ вельми знаменну, за покажчика певної культурної висоти. Шевченкова бібліотека свідчить, що поет любив книгу, збирав її, читав і перечитував, бо ж свою бібліотеку знає на пам'ять і турбується, як бути без книги цілий місяць під час плавби Волгою до Нижнього: книга для його річ, без якої він обійтися не може. І це не перша бібліотека, яку зібрав був Шевченко на засланні. Під час трусу в його в Оренбурзі забрано чимало було книг усякого змісту (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 131), і проте в Новопетровському бачимо у його знов невеличку бібліотеку.

Питання про бібліотеку Шевченка не просто вже само по собі цікаве, бо має воно й величезне практичне значіння. Адже це один із найпевніших способів вирішити давнє змагання — хто саме був із Шевченка: чи малоосвічений, хоч і геніяльний, неук, що більше вгадував, ніж розумів сучасність; чи звичайний інтелігент того часу, що розвитком своїм та інтересами йшов на-рівні з віком, розумів його запити й відповідав на них не тільки геніяльною інтуїцією, але й свідомо. Питання це можна вирішити в зв'язку з освітленням того, що саме читав Шевченко, а тут склад його бібліотеки грає, звичайно, першорядну ролю.

В літературі ріжно освітлювано це питання, ріжно навіть од одних і тих самих людей. Куліш, напр., близький до поета чоловік, раз просто ставить Шевченка за зразок людини, що власними силами, самотужки дійшла вершків освіти й інтелігентности. «На Шевченка,—писав він незабаром по поетовій смерти,—часто чуєш—здаються: що ось, мовляв, мужик, з крепаків вийшов і в школах не бував, та які розумні речі проглаголав!... Ой, ой! коли б то всі знали, що то за головатий був чоловік, той Шевченко, і яку він школу пройшов, попомірявши того шляху, що бодай, каже, більш не міряти, і поживши в столиці з усякими людьми! Ми знали Шевченка тоді, як він написав що-найвищі свої недруковані думи. Не було книжки живої й животворящої, щоб йому в руки попала та й лежала в його непрочитана. Пушкина він знав на-пам'ять, дарма що писав не його мовою, не його складом, а Шекспіра возив із собою, куди б ни їхав. Ще ж не забудемо, що Шевченко добре працював над малярством і розкидав розумом по всіх малярських школах: то мало хіба там було корму для його голови? Об'їздив Шевченко всю Україну, переговорив з тисячами всякого люду, то це хіба не наука, не бібліотека життя людського? Чували ми його критичні розправи з його уст і дивом не раз дивували, як він глибоко входив у саму суть літературного діла» (Куліш П. — Перегляд українських книжок. «Основа», 1862, кн. I, стор. 60). Здавалося б, у наведених рядках справу з освітою Шевченка поставлено і розв'язано категорично, а тим часом ніхто може, як автор цих рядків, не спричинився так до репутації Шевченка, як малописьменного, неосвіченого неука. Шевченко для Куліша пізніших часів «вузенько вчений» (Яворницький Д. Матеріяли до біографії Т. Г. Шевченка, стор. 13), а то й просто «темний» чоловік (Куліш П.—Сочиненія и письма. Т. III. Київ, 1909, Примѣчанія и поясненія, стор. 35). Так само «темним» він був і для російського письменника Тургенева, що написав про українського поета в своїх згадках буквально оце: «Читал Шевченко, я полагаю, очень мало (даже Гоголь был ему лишь поверхностно известен), а знал еще менше того» (Тургенев Ив. Споминки про Шевченка. «Кобзарь». У Празі, 1876, стор. VI). Шевченко «не был ни учен, ни начитан»,—каже і другий російський письменник Я. Полонський (Там же, стор. X). Схожу до того думку знаходимо і в згадках художника Микешина: «Читать—он, кажется, никогда не читал при мне (!); книг, как и вообще ничего, не собирал. Валялись у него и по полу, и по

До стор. 35.

столу растерзанные книжки «Современника» да Мицкевича—на польском языке» (Микешин М. — Споминки про Шевченка. «Кобзарь», т. II, У Празі, 1876, стор. XXI). Думки, видима, річ, безпідставні, бо засновані виключно на таких хитких підвалинах, як «я полагаю», «кажется», «при мне»,—дарма, що самі вже твори Шевченка, його журнал та листування показують велику начитаність, а Шевченкові думки напр. про Гоголя вражають своєю влучністю та продуманністю. Він знав більше, ніж те могли помітити випадкові знайомі. А тим часом оці невідповідальні й явно пристрасні свідчення Куліша та людей, що мало знали Шевченка, лягли в основу присудів про його у таких навіть вдумливих учених, як Драгоманов (див. «Шевченко, українофили й соціялізм») та акад. Корш («Шевченко среди поетов славянства»).

Зате чимало маємо й протилежних свідчень од людей, що не один рік знали Шевченка. Костомаров, напр., свідчить, що «беседа с Шевченком никогда не могла навести скуки и была необыкновенно приятна» (Костомаров Н. — Споминки про Шевченка. «Кобзарь», у Празі, т. II, стор. VIII). Лікар Козачковський оповідає, що його гості, «слухаючи Шевченкову бесіду, дивувалися його широкому розвитку» (див. у Кониського О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. I, стор. 159, порівн. т. II, стор. 126). Афанасьев-Чужбинський переказує, що Шевченко «перечитал... много сочинений» польською мовою, а також часто цілими днями читав запоєм, не встаючи з ліжка «или новые журналы, или необходимые ему исторические сочинения» (Чужбинський А. –Воспоминанія о Т. Г. Шевченкѣ, стр. 12 і 27). Отже й чимало дослідників, аналізуючи твори й життьові факти з біографії Шевченка, зовсім до инших доходять і висновків. Одзначивши «невсипущу працю Шевченка біля своєї освіти», Кониський писав: «Ми знаємо, що до визволення з кріпацтва Шевченко був людина майже темна. Це він і сам бачив і тямив. Викуплено його з кріпацтва тоді, коли йому йшов вже 25-й рік; це такий час, коли велика більшість людей кінчає вже свою шкільну освіту. Годі було гадати й Шевченкові про освіту систематичну. Та для неї і матеріяльних достатків у його не було. Отже, коли ми, пам'ятаючи усе оце, звернемо увагу на ту освіту, якої надбав собі Шевченко без шкільної запомоги, без системи, без керманича, так не можемо, за такими обставинами, не вважати освіти його доволі високою. Вже ж, щоб надбати її чоловікові хоч би з якою великою кебетою прирожденною, так треба на те перш за все часу. У Шевченка велика сила часу йшла на освіту і науку в малярстві» (Кониський О. –Т. Шевченко-Грушівський, т. I, стор. 89 –90). Але й по-за тим важко було б припустити, щоб темна, неосвічена людина мала якийсь вплив на сучасників і нащадків, а тим часом вплив же Шевченка був і есть величезний. «Вже задля цього,—справедливо завважає Кониський, не досить було самої його кебети, яко художника й письменника. Хоч би яка велика була кебета, а до неї треба ще відповідного розвитку духового й морального на те, щоб художник мав вплив на публіку: треба, щоб твори худож-

ника чи письменника стояли коли не вище, то хоч в рівень з культурою людей, на яких він впливає» (Там же, стор. 211). До таких самих висновків прийшов і автор цих рядків, переглянувши щоденні записки поетові. «Думки про неосвіченість Шевченка час би вже закинути до архіву, як наслідок незнання або доктринерської пихи: жадних фактичних підстав вони бо під собою не мають. Поет, яким він показується в своїому щоденникові, нічим не нижчий що-до освіти од звичайного круга своїх сучасників; недостачу систематичної освіти, як видко, він добре надолужив пильним читанням та самоосвітою... І тільки патентоване неуцтво, горде з своїх дипломів, може не помічати того, що, як на свій час, Шевченко зовсім не був людиною неосвіченою, — і не помічаючи, може з призирством дивитись на цього «самоучку». Але так робило й робить раз-у-раз усяке дипломоване неуцтво» (Єфремов С.—Шевченко. Збірка. Київ, 1914, стор. 129—130). «Так падає легенда про неуцтво і неочитаність Шевченка»—завважає автор спеціяльної статті про Шевченкову освіту, розглянувши відомі нам данні за і проти (Дорошенко В.—Шевченкова освіта. З приводу одної легенди. Львів—Київ, 1924, стор. 20).

Найдужче цю легенду розвіюють отакі довідки про бібліотеку Шевченка—і про ту реальну бібліотеку, яку він дійсно мав у себе і в Оренбурзі, і в Новопетровському, і в Петербурзі, і про ту, скажу так, «ідеальну» бібліотеку, що була у його в голові, себто про ним прочитані книги, як це одбилося на його творах і листуванні. «Уважне читання творів Шевченка,—пише один з дослідників такої бібліотеки Шевченкової,—знайомство з його біографією, з листами і щоденником повинно б давно збити дуже поширену думку, ніби це був геніяльний, але малописьменний виходець з народа, якому чудесна інтуїція підказала те високе розуміння сучасних йому відносин та пророцькі погляди в будуччину, які так нас дивують в його віршах» (Ніковський А.—Бібліотека Т. Шевченка. «Книгарь», 1917, кн. III, стор. 108). На підставі самого-но лиш журналу поетового А. Ніковський нарахував близько 200 назв тих книжок, що були відомі Шевченкові, цілком справедливо додаючи, що від цього «ні трохи не програє його геніяльність, зате вона стає нам більш зрозумілою» (Там же, стор. 113). «Не треба думати,—пише другий дослідник,—що питання про ступінь Шевченкової освіти є лиш біографичним питанням. В наші часи утертим місцем зробилося твердження, що здавалося колись-то парадоксом, твердження про те, що освіченність поетова, той або инший обсяг і напрям його читання є в найтіснішому зв'язку з його творчістю» (Айзеншток І.—Книгозбірня Т. Шевченка. «Червоний Шлях», 1923, кн. VIII, стор. 234). І надрукована там же таки «Опись книгам, принадлежавшим Т. Г. Шевченко», себто каталог його бібліотеки, за останні тільки роки зібраної — документ надзвичайно промовистий. Він об'єктивно показує нам широкий круг інтересів поета, велику амплітуду його читання. Стаючи за свідка певних культурних звичок, він у пень нищить ту легенду про «малопись-

менність» поета, що з легкої руки Куліша, Тургенева й инших так довго і легко кружляла собі по світу. *С. Є.*

Стор. 36, рядок 5. — Ригельман Олександер Іванович (1720—1789 р.р.), інженер військовий, що довгі часи жив на Україні й робив тут мапи та плани українських міст; студіював історію, написав «Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи», 1788 р. (видана р. 1847), «Исторію о Донскихъ казакахъ», 1778 р. (видана р. 1846), «Изъясненіе о кизлярской крѣпости», 1758 р. Обидві видані праці Ригельманові були в бібліотеці Шевченка (див. Айзенштокъ І.—Книгозбірня Т. Шевченка. «Червоний Шлях», 1923, кн. VIII, стор. 236 і 237), «Исторія о Донскихъ казакахъ» позначена навіть «с автографомъ»,—треба думати з автографом видавця, О. Бодянського. *А. Л.*

Стор. 36, рядок 20. — Лібельт Кароль—польський філософ, критик і літератор. Народився 8 квітня (н. с.) 1807 р. в Познані в родині бідного, литовського походження, ремісника Станислава Лібельта (мати — Катерина Зелінська). Закінчивши міську школу й гімназіяльні студії в Познані, Лібельт р. 1826 вступив до берлінського університету, де слухав лекції у самого Гегеля й захопився гегелевською системою. За роботу про Спінозу р. 1828 він одержав золоту медаль, а р. 1830 обороняв дисертацію «De pantheismo in philosophia», за яку здобув ступінь доктора філософії. З науковою метою Лібельт подорожував по Німеччині, був у Парижі, де швидко по його приїзді вибухла революція, яка справила на нього велике враження. На самому початку польського повстання, в кінці 1830 р., він повернувся до Польщі, щоб узяти в ньому участь. Після замирення повстання Лібельт висидів 9 місяців у Магдебурзькій в'язниці і вже не міг повернутися до Познані, а жив у селі Олійному, в повіті средзькому, чергуючи господарювання з літературними працями, які він надсилав до «Tygodnika Literackiego». Тоді Лібельт, з р. 1842, цілком перейшов на літературну роботу. В цей час він був сталим співробітником, а згодом бере участь і в редактуванні найбільш поступових і демократичних журналів, як той самий «Tygodnik Literacki», «Dziennik Domowy», а найбільше «Rok pod względem oświaty, przemysłu i wypadków czasowych», який виходив у Познані р. 1843—1846 під ред. Андрія Морачевського, Лібельтового ще з кампанії 1831 р. товариша. «Rok», між иншим, став виразником соціялістичної течії в статтях двадцятилітнього критика Едварда Дембовського, якого за «комуністичну пропаганду» вислано було з Прусії. Амністія р. 1840 дозволила Лібельтові вернутися до Познані, де він зайнявся педагогичною роботою, заснував приватний пансіон, виступав з публічними відчитами про естетику та німецьку літературу. Але знову з політичних причин йому заборонено було викладати в німецькій гімназії й тримати пансіон. Радикальна «пропаганда» молодих літераторів, як Лібельт, Морачевський, Каменський, Дембовський, мала широкий відгук у громадянстві саме через гостро поставлені про-

блеми «сучасности». «Rok», одповідаючи на закиди одного часопису, що він «не трудиться над минулим, але над сучасним», і «будує дім, починаючи з даху», одповідав, що в роботі над сучасністю вбачає всю суть журналістики («Rok, 1844», вып. III, стор. 70).

До цього часу стосується поява в першій і другій книжках «Rok'y» (1844 р.) знаменитої статті Лібельта «O miłości ojczyzny», яка зробила на читачів сильне враження своєю великою літературною вартістю, а також і своїм гарячим патріотизмом. Лімановський, історик польських революційних рухів, визнає за нею й поважне наукове значіння, бо вона дала глибокий аналіз самому розумінню народности (B. Limanowski, Stanisław Worcell. Kraków 1910, стор. 289—291. Тут Лімановський докладно переказує зміст статті Лібельта).

Основа народу, за Лібельтом, полягає в єдности роду; це не вимагає одноплеменности. До складу польського народу увійшла Литва і Русь, але «простий Литвин і селянин Русин» не злилися з народом польським, бо «на нещастя давнє розуміння «народу» не поширювалося на простий люд, але тільки на шляхту» (B. Limanowski, Worcell, стор. 290) Лібельт встановлює, що життя народу і життя держави—це дві ріжні речі. І розглядаючи любов до батьківщини в державах, що мають ріжні форми урядування, він ілюструє це на всяких прикладах з ріжних часів і народів. Гостро висловлена зненависть до тих урядів, які спираються на неволю й темноту простого люду («Rok 1844», cz. I, стор. 23) разом з оспівуванням «narodowości», «якої ні надати, ні вирвати з серця ніхто не потрапить» (там же, стор. 40) викликали особливий інтерес у сучасного читача. «Коли народ втрачає політичне буття, писав Лібельт, він ще тим самим не втрачає своєї народности; жевріє вона і до того часу буде в ньому вогнем непорочним, поки зіпсованість звичаїв і моральности не залле його водою байдужности й легковажности. Утиск народности, як утиск усього, що має в собі щось божественне й святе, тільки підносить і роздмухує народність».

Думки того часу, що появилися в творах Лібельта, доходили й до славянистів 40-х років у Київі; можливо, що й твори ці були їм відомі, бо ймення авторове було знайоме Шевченкові вже на засланні, — правда, познайомити його з Лібельтом могли поляки - товариші на Оренбурзькому засланні.

В час напруженої літературної роботи, яку виявляв Лібельт у першій половині 40-х р.р., він видав ще великого підручника математичних наук (Познань, 1844, в двох томах), а в 1845 році виступив з великим філософським твором «Filosofia i Krytyka», яка становила ніби вступ до естетики. Цю книжку знав Шевченко, як це він зазначає в журналі 5-го липня. Учень Гегеля, Лібельт був недовго під його цілковитим впливом і вже в цій новій книзі він пробує вийти з-під впливу «владаря дум» того часу. Лібельт був переконаний, що панування над думками світу перейде від німецької до слов'янської філософії. В книжці «Філософія й Критика» він накреслив «одкровення слов'янської філософії». Він скеро-

вує свій удар проти німецької філософії в бік того всевладного розуму, який у німецьких філософів дійшов був до повного зневажання всіх інших проявів у людині духової істоти. Все зведено було виключно до абстрактної думки, якій Лібельт протиставляє уявлення, образотворчу силу людського духу (wyobraznia), яка тільки й може допомогти зрозуміти дійсність, що складає собою єдину нерозривну цілість. Розум розкладає, аналізує, а нічого не творить і «немов кислотний розчин, роз'їдає індивідуальність і форму твердого тіла»,—тим часом як дійсний поступ життя полягає не в знищенні й руїні, а в будуванні, в пластичному відтворенні справжньої дійсности. Нова філософія, на думку Лібельта, може повстати тільки в инших умовах духового життя і тільки серед нового народу. Нова філософія образів та дії, в супереч філософії розуму й абстракції, може повстати тільки серед слов'янства, яке заховало в собі простоту, натуральність, пластичність поглядів на речі. Бажаючи належним чином зрозуміти основи тієї нової філософії, належить, як вимагає Лібельт, добре вдуматися в елементи слов'янского духу, зрозуміти спосіб мислення народу і розвиток його розумінь у представників інтелігенції (Ł. S o w i ń s k i—Rys dziejów literatury polskiej. T. V. Wilno, 1878, стор. 20—39). Два дальших томи філософського твору Лібельта склали його «System umnictwa, czyli filosofii umysłowej». Але праці над виробленням філософської системи переривалися практичною діяльністю Лібельта в революційному рухові другої половини 40-х років.

Ще з року 1843 Лібельт бере видатну участь у революційних демократичних організаціях Познані. Саме в цьому році він стає членом познанського комітету Польського Демократичного Товариства; крім того, він увіходить і до фінансового комітету, який має завданням збирати кошти на загальне повстання: зібрані гроші пересилано до Парижу на адресу так званої Централізації, що керувала загальним польським рухом. У Познані відбуваються повстанчі наради, в яких беруть участь Лібельт, Наполеон Каменський, Вольневич та инші. Лібельт увіходить членом і до нового комітету, обраного в осени 1844 року, який з провінціяльного вже став центральним комітетом. Метою повстанчої роботи було витворити самостійну демократичну Польщу і перевести соціяльні та політичні реформи, як от визволення селян. Формою переведення повстання вибрано було революційну диктатуру, і таким диктатором мав стати Мєрославський, який нахилявся до соціялістичних поглядів і навіть був у опозиції до Демократичного Товариства. Мєрославський прибув до Познані в кінці грудня 1845 р., а в початку січня 1846 р. організував у Кракові наради, на яких вибрано було Народовий Уряд, накреслено його функції й обсяг влади, а також визначено було час і спосіб повстання. Народовий Уряд мав складатися з представників од усіх земель давньої Речі Посполитої, і Познанський комітет одноголосно обрав за представника од Великопольщі Кароля Лібельта. Вибух повстання мав одбутися разом по всіх місцях в один день і навіть в одну годину. Вироблено було точну інструкцію, як починати повстання

в гмінах. Час повстання визначено було на ніч з 21 на 22 лютого, але 12 лютого Мєрославського було заарештовано і з цього почалися арешти керовників повстання. 14 лютого заарештовано Лібельта в Познані, якраз на від'їзді з революційною метою до Кракова. Вибух стався стихійно в Галичині й Кракові без належного керовництва. Після кількох місяців ув'язнення по ріжних в'язницях Познані й Берліна, де Лібельт написав студію з часів боротьби французів за свою незалежність під назвою «Dziewica Orleańska» (Познань, 1847 р.).—твір також відомий Шевченкові,—у вересні 1847 року розпочався суд, який точився до жовтня. Присуд був дуже суворий: 8 підсудних було засуджено на смерть, між ними й Мєрославського, двох—на 25 років в'язниці, Лібельта засуджено було на 20 років, инших—від 15 до 6 років. Але суворий присуд був актом влади, яка думала цим стримати власну революцію. Вибух її в березні 1848 р. на вулицях Берліна звільнив і польських в'язнів. Народ першого ж таки дня постановив випустити їх з в'язниці, і коли королівський прокурор, довідавшись про це, хотів звільнення поляків виставити, як акт королівської милости, й поспішив оголосити в'язням амністію за підписом короля, натовп народу ледве дав йому скінчити цю кумедію: виламали браму, Мєрославського й Лібельта посадовили на візника й повезли до Берліну, а від Оранієнбурзької брами випрягли коней і везли вже сами. Мєрославський французькою, а Лібельт німецькою мовою дякували революційному народові (Henryk Szuman. Wspomnienia Berlińskie i Poznańskie z r. 1848. Warszawa, 189⁹, стор. 28—29. Також Wspomnienia Guttrego. Wilno, 1913, стор. 162).

Лібельт повертається до Познані й бере участь у реорганизації Вел. Князівства Познанського. Іменням Лібельта підписано конвенцію 11 квітня 1848 р. між обивательською комісією та королівським комісаром, яку складено було в Ярославці під Сродами на Познані. Конвенція ця фіксувала вимоги, щоб на чолі адміністраційного, судового, фінансового й шкільного відділів адміністрації стояли поляки. Крім того було визнано за конче потрібну річ організувати народню армію (документи що-до цього надруковано в споминах Шумана, стор. 59—66). Проекти Сойму в Берлині що-до організації кн. Познанського несподівано пішли в бік повного злиття Познані з Німеччиною. Тому в травні 1848 р. польські громадські кола Познані склали «маніфеста», що його між иншими підписав і Лібельт, про відновлення Польщі, як держави. Певна ворожість громадської думки проти німців відбивалася на громадському житті Познані, але це не заважало Лібельтові під цей час брати участь у німецькому часопису «Reform», що його редактував А. Руге, а співробітником був між иншими Бакунин. Стан облоги, який проголосив при кінці 1848 року в Берліні генерал Врангель, припинив існування журналу. Лібельт потроху одходить од політичної роботи. По ріжних комитетах його заступили инші люди і він знову береться до літературної діяльности. Року 1848 він заложив разом з поетом Ришардом Бервінським політичний часопис «Dziennik Polski», видання якого

До стор. 36

швидко було заборонено. В тому ж році Лібельт головував у польському відділі празького слов'янського конгресу. Трохи згодом він був членом у пруській палаті депутатів і власне на цьому кінчається його політична діяльність. Ще п'ять років до 1854 він живе в надзвичайно напруженій науковій роботі. До цих саме років належить його нова двохтомова філософська праця «System umnictwa, czyli filosofii umyslowej (Познань 1849—1850) і перший том твору «Umnictwo piękne, czyli Estetyka» (Познань, 1849). Два дальших томи «Естетики» надруковано було польською мовою в Петербурзі (р. 1854) «System Umnictwa» був тісно зв'язаний з Естетикою Лібельта. Поставивши собі завданням доповнити однобічну філософію розуму широким поглядом на силу вибображення, Лібельт цілком природньо прийшов до необхідности дати філософію мистецтва. Бо подібно до того, як філософія Гегеля спирається на логику, так філософія Лібельта грунтується на естетиці. Він переконаний, що логика нікого з непризвичаєних до «роздивлення мислею в мисли» не заохотить до філософії, тим часом як через естетику він як-раз цього наслідку й сподівався. Дуже поширене розуміння всесвіту, як вияву образотворчого духа божого й найвищого витвору мистецтва, надавали Лібельтові право думати, що наука про мистецтво може стати дорогою до широких і глибоких просторів філософії.

Мистецтво для Лібельта—«мисль божа», що переливається в слова, в тони, у фарби, в камінь, що перероблює мертвий матеріял у відповідні форми. Краса—це гармонія ознаки й значіння, це одність форми й змісту в зовнішньому матеріялі. А правдивий зміст становлять «мислі божі», або ідеї, що об'являються людині в формі ідеалів, божественної досконалости, і бувають для людини тим, чим для природи суть закони природи, тому краса—то есть зовнішня проекція або вчуття ідеалу. Лібельт у першій ж частині своєї естетики дає систематичний розподіл окремих видів мистецтва. За основу систематики він бере з одного боку елементи ф о р м и, з м і с т у та їх одности в ж и т т і, а з другого боку три головних ідеали: краси, правди й добра. Перший принцип класифікації дає Лібельтові можливість поділити всі види мистецтва на три головні групи: мистецтва формальні або пластичні, змістові або ідеальні й публичні або життьові. З цих груп кожна поділяється вже на окремі види. За цією класифікацією до мистецтв формальних належать: Архитектура—що виробляє ідеал краси, Сніцарство (різбярство)—що виявляє ідеал правди і Малярство—що дає ідеал добра. Змістові мистецтва—Музика з ідеалом добра, Поезія—правди і Красномовство—добра. До мистецтв життьових належать: Ідеалізація природи, що відбиває ідеал краси (садівництво мистецьке, вбрання і оздоба), Естетичне виховання людини, що витворює ідеал правди (естетичне формування тіла—гімнастика й танок, впізнання краси або естетичне формування духа і драматургія чи естетичне формування життя), нарешті Ідеалізація загалу (społeczności), яка творить ідеал добра (культ релігійний, культ політичний, культ народу).

Ця система не була в деталях оброблена, проте надавала певної самостійности філософії Лібельта.

Найбільшою заслугою Лібельта була друга частина Естетики, яка мала за предмет викладу—красу природи, себто—естетику фізичну, що в його системі давала певну філософію природи. Заслуга Лібельта полягала тут у дальшій критиці Гегеля і взагалі ідеалістичної філософії, яка зводила всі вияви природи до сухої схеми абстрактної думки та її абстрактних категорій. Лібельт не став і на матеріялістичну стежку, яка приводить, на його думку, до розуміння природи як бездумної, механичної роботи атомів. Лібельт провадить у своїй естетиці до розуміння пластичної сили природи, що стає живим об'єднанням змісту й форми, думки й буття, духа й матерії, і тому саме може виявити собою незчисленне багатство ріжної форми істот. Без роботи такої пластичної сили, яка з'єднує численність розпорошених елементів в однолитні образи, без мистецької творчости в найсправжнісінькому розумінні цього слова, природа ніколи б не була тим, чим вона є, себто витвором мистецьким як у цілості своїй, так і в найменьших її з'явищах.

Всі три томи Естетики випадково потрапили до рук Шевченкові на заслання і він їх читав. Ще на підставі раніш відомих творів Шевченко характеризував Лібельта як «містика й непрактика в мистецтві». Перші враження від Естетики були неприємні: «жестко, кисло, приторно—настоящий немецкий суп-вассер». З перших сторінок Шевченко не добачив був того нового, що вніс Лібельт у німецьку філософію. Йому здалося, що від книги тхне німецьким ідеалізмом. Але читав він далі й знаходив ці нові слова й думки Лібельта. «В одном месте, записує Шевченко в журналі, он (разумеется осторожно) доказывает, что воля и сила духа не может проявиться без материи. Либельт решительно похорошел в моих глазах, но он все таки школяр» (під 11 липня). Лібельт захоплює його, він пробує сперечатися з Лібельтом, з приводу де-яких думок він висловлює свої погляди на людську творчість. Нарешті Шевченко називає Лібельта своїм «очаровательным собеседником» і «неизменным другом». Звичайно впливові Естетики Лібельта Шевченко піддатися не міг. Може серед инших обставин він і не прочитав би цього великого трактата і в одному місці в журналі він визнає за слушну думку якогось знайомого, що такі книжки пишуться для арештантів, яким не дають читати навіть Біблії.

З часу виходу останнього тому Естетики (1854 р.), протягом дванадцяти років, аж до 1866 р., Лібельт не дав нічого з поля науки. Нова зміна розумових течій принесла поширення праць Дарвіна, Бокля, Конта, взагалі позитивістів. Доба реалізму в мистецтві, науці й житті одбилася й на творчості Лібельта. Не переходючи до табору цих нових течій, Лібельт визнає за ними силу нової науки, яка несе його краєві нові досягнення заходу. Він переходить на теми економичні й природничі; з-під його пера, замість спекулятивно-філософських творів, вихо-

дять такі його роботи, як «Człowiek przedhistoryczny», «O kometach i gw azdach spadających», «O kanale Sueckim», «Koalicya kapitału i pracy» (Poznań, 1868). В цій останній роботі Лібельт розвиває думку про необхідність зменшити до певної кількости акцій усякого роду капітал, чи то рільничий чи промисловий, з наданням права робітникам ці акції набувати й користуватися тією додатковою вартістю, яка в наслідок посідання акцій утворюється. З ненадрукованого листа Гельтмана до одного з знайомих 1871 р. (B. Łimanowski. Szermierze wolności. W. Heltman, стор. 168) довідуємось, що ці думки свої Лібельт хотів перетворити в дійсність на своїй землі в Бродові організацією сільського господарства на підставі спілки капіталу й праці. Гельтман з великим задоволенням підкреслює цю згоду між думкою й ділом і ганьбить сучасні йому газети, які «раз пишуть за комуну, другий — проти комуни». Ще інтересніше, що спроба Лібельта заохотила одного поляка в Росії, Францішка Скоробогатого, завести таку ж організацію в костромській губернії (Там само, стор. 168).

В кінці життя Лібельт сам почав складати збірник своїх творів, розрахований на три серії. Першу серію з 6 томів (Filozofija i Estetyka) Лібельт цілком приготував був до видання. Все видання розраховано було на два десятки томів. Лібельт помер 9 червня 1875 року в Бродові і похований у Чечеві. *В. М.*

Стор. 36, ряд. 22.—Куліх—унтер-офіцер, каптенармус певне 2-ої роти того самого баталіона, до якого належав і Шевченко. Видимо, поляк національністю, бо читав по-польському (запис під 23 червня). З того, що він приніс Шевченкові книжки Либельта з Уральська, треба думати, що Куліх належав до складу тих рот, що прибули до Новопетровського 21 червня разом з баталіонним командиром Львовим (див. записи під 19 і 25 червня). З Куліхом, як видно з журналу, Шевченко був на товариській нозі і, між иншим, зазичався од його писемним приладдям (див. записи під 8, 22 і 23 липня). *С. Є.*

Стор. 36, рядок 25.—Пшевлоцький Северин—поляк-засланець з дворян Люблинської губернії, солдат Оренбурзького лінейного № 1-й баталіона. «Имел тайные, неблагонамеренные связи с политическими преступниками, читал зловредные сочинения, в том числе «Слово Божие к польскому народу», декламировал по квартирам патриотические стихи и вел вредные разговоры о правительстве. За это в 1849 г. отдан в военную службу. В 1856 году уволен от службы, с возвращением на родину». (З матеріялів кол. «III Отделения»).

З Шевченком Пшевлоцький безперечно був знайомий. Як відомо, дві роті першого баталіона завжди стояли залогою в Новопетровському. Через два роки вони верталися до Уральська, а їх місце заступали солдати инших двох рот того-же таки першого баталіона. Видимо, в складі однієї з чергових рот, мабуть 1-ої, був і Пшевлоцький (порівн. запис під 8 липня про Куліха). *М. Н.*

Стор. 36, рядок 30. — Галич Олександер Іванович (1783—1848), учений' письменник, один з найперших шеллінгіянців у Росії. Походив з духовної родини, першу освіту здобув у семінарії в Сівску (Орловської губ.), скінчив Педагогичний інститут у Петербурзі й був серед тих молодих учених, що їх уряд вирядив р. 1808 за кордон, як кандидатів на професорські катедри в майбутньому петербурзькому університеті. За кордоном Галич працював переважно над філософією й захопився системою Шеллінга. Вернувшись до Росії, Галич спершу викладав латину в Царськосельському ліцеї, а потім став першим професором філософії в заснованому тоді петербурзькому університеті, найбільше уваги віддаючи історії філософії («Исторія философскихъ системъ», 1818—1819). Незабаром куратор петербурзької округи, відомий обскурант Рунич, виставив проти Галича обвинувачення в безбожності та революційності за те, що він «Шеллінга ставив над Духа Святого». Галич мусів покинути професуру, хоча зв'язків з університетом не поривав до 1835 р., коли катедри філософії по університетах у Росії скасовано. Опріч згаданої історії філософських систем, Галич видав «Опытъ науки изящнаго» (1825), «Черты умозрительной философіи» (1829), «Картина человѣка» (1834), «Лексиконъ философскихъ предметовъ» (1845, нескінчений); дві його головніші праці— «Всеобщее право» та «Философія исторіи человѣчества»—зовсім закінчені, випадково згоріли і це мало фатальні наслідки для автора. Див. Никитенко А.—А. И. Галич. СПБ. 1869.

Згадка про Галича у Шевченка надзвичайно цікава, бо показує між иншими джерела поетової освіти. На жаль, кинута побіжно, вона лишає широке поле на здогади. Чи має означати вона, що Шевченко слухав викладів Галича, як слухав Куторги (зоологія), Буяльського (фізіологія), Григоровича, Брюлова та инших тодішніх професорів (див. у повісті «Художник»,—«Поэмы»..., стор. 316), чи поет з системою Галича знайомий був тільки з його творів, а спеціяльно з праці «Опытъ науки изящнаго»? Вирішити це напевне тепер неможливо, не маючи докладніших данних; але беручи на увагу, що після 1838 р., коли Шевченко міг бувати в університеті, Галич уже не викладав, швидче можна спинитися на другій комбінації. Треба думати, що вплив Галича на Шевченка виявився переважно відворотним способом, защепивши ту «непреодолимую антипатію к философиям и эстетикам», про яку згадує на цьому місті Шевченко.

Як представник суто-ідеалістичного напряму, Галич будував свою естетику чисто метафізичним методом, а такий шлях, як показує Шевченкова полемика з Лібельтом (див. записи під 10, 11, 23 липня), поетові був «не совсем по вкусу». Шевченко в своєму розумінні краси, не вважаючи на де-яку плівку ходячих тоді поглядів, все ж виходив з матеріялістичних підвалин; так, вичитавши у Лібельта, що «воля и сила духа не может проявиться без материи», Шевченко зараз же додає: «Либельт решительно похорошел в моих глазах» (під 11 липня). Більше того: Шевченко взагалі скептично ставиться до теоретизування в сфері

мистецтва, вважає його за нікому непотрібне. «Для человека-материалиста, — пише він на иншому місці в журналі, — которому бог отказал в святом радостном чувстве понимания его благодати, его нетленной красоты—для такого получеловека всякая теория прекрасного ничего больше, как пустая болтовня. Для человека же, одаренного этим божественным разумом — чувством, подобная теория также пустая болтовня, и еще хуже—шарлатанство. Если бы эти безжизненные ученые эстетики, эти хирурги прекрасного, вместо теории, писали историю изящных искусств, тут была бы очевидная польза. Вазари переживет целые легионы Либельтов» (запис під 23 липня). Тут виявив себе недвозначно реаліст, що звик оперувати в мистецтві з конкретним матеріялом, з натурою, з живими типами, бо «без этих путеводителей, як писав Шевченко Бр. Залєському, легко сбиться с дороги и наделать самых нелепых промахов» (Шевченко Т. — Твори, т, II, стор. 398). *С. Є.*

Стор. 36, рядок 41. — Григорович, Василь Іванович, народився 1786 р., помер 15 березня 1865 р. Починаючи з 1829 р. по 1859 р. він був «всесильним» конференц-секретарем в Академії Мистецтв і викладав там також теорію мистецтв (про ці його виклади й згадує Шевченко). 1823 та 1825 р.р. він видавав «Журналъ изящныхъ искусствъ». Бувши родом з України (з Пирятина) й одружений з українкою, дочкою відомого скульптора Мартоса Софією Йвановною, Григорович певне свідомо ставився й до української проблеми. Про це мала б свідчити тая характеристика Григоровича, що зробив сам Шевченко в посвяті до «Гайдамаків»: «душа щира, козацького роду»,—він

Не одцуравсь того слова,
Що мати співала,
Як малого повивала,
З малим розмовляла;
Не одцуравсь того слова,
Що про Україну
Сліпий старець сумуючи
Співає під тином.
Любить її, думу правди,
Козацькую славу.

В усякому разі займаючи високе в мистецькому світі становище, Григорович завжди підтримував земляків, збирав їх коло себе. Поміж иншими вхожий був до його й Сошенко, і він ото й звів з ним Шевченка, коли повстало питання про долю талановитого кріпака. В поетовій автобіографії про це написано коротенько: «В 1837 году И. М. Сошенко представил его (Шевченка) конфенц - секретарю А(кадемии) Художеств В. И. Григоровичу с целью освободить его от горестного состояния. В. И. Григорович просил о нем В. А. Жуковского» (Яворницький Д.—Матеріяли до біографії Шевченка, стор, 10; порівн. стор. 21). Безпе-

речно, що Григорович зацікався талантовитим земляком і взявся щиро йому допомагати і що-до визволення, і що-до освіти. В повісті «Художник» читаємо від імени Сошенка, що хотів дати своєму учневі елементи мистецької техники («познание скелета»): «С такою то благою целью... сделал я визит бывшему тогда секретарю общества (поощрення художников) В. И. Григоровичу и испросил у него позволение моему ученику посещать пансионерские учебные залы. Обязательный Василий Иванович дал мне в виде билета на вход записку к художнику Головне, живущему вместе с пансионерами в виде старшины» (Шевченко Т.— Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 280). Так почав Шевченко свою мистецьку освіту—за протекцією Григоровича.

Хоч у нас і нема докладніших відомостей, яку саме відіграв ролю Григорович у справі визволу Шевченка з кріпацтва, але з попереднього вже видко, що роля ця була велика.Шевченко, як згадано, присвятив йому своїх «Гайдамаків», надписавши: «на пам'ять 22 апріля 1838 р.», — пам'ятна в житті Шевченковому дата: день, коли вступає він у вільне життя. Таку посвяту поет зробив ще тільки В. А. Жуковському (поема «Катерина»). Це показує, ніби-то Григорович у справі визволу поета брав участь більшу навіть за К. П. Брюлова, О. Г. Венеціянова й графа М. Ю. Віельгорського, що про їх ми маємо далеко ширші відомості. І що ця присвята не була тільки актом формальної ввічливости, виразно показує самий зміст її, надзвичайно теплий тон тієї характеристики, що дано тут Григоровичеві. Шевченко обертається до його, як до «щирого батька», що мав йому заступити рідного, і шукає в його поради й захисту своїм віршам, такими словами закінчуючи:

Єсть у мене щирий батько
(Рідного немає)—
Дасть він мені раду з вами,
Бо сам, здоров, знає,
Як то тяжко блукать в світі
Сироті без роду...
Як би не він спіткав мене
При лихій годині,
Давно б досі заховали
В снігу на чужині...
Коли мені на чужині
Не дав погибати,
То й вас прийме, привітає,
Як свою дитину...
Добридень же, тату, в хату!
На твоїм порогу
Благослови моїх діток
В далеку дорогу.

Підкресленими словами натякає певне поет на невідомий нам ближче епізод із часів викупу свого з неволі та перших кроків в Академії.

Треба думати, що Григорович, конференц-секретар Академії, якого, певна річ, не можна було обминути, вступаючи до Академії, справді по-батьківському зустрів Шевченко й приголубив і цим прихилив до себе серце поетове на-віки. Таким самим теплим почуттям інтимної близости перенято і згадки про Григоровича в Шевченковому листуванні. 1842 р. Григорович їздив до Італії й привіз звідти Шевченкові листа од його приятеля Штернберга («Кіевская Старина», 1897, II, стор. 155),—про це ось що одписував поет Тарновському поміж иншими новинами: «Василій Іванович вернувся із Італії ще товщий, як був, і розумніший і добріший» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 346). Той самий тон бачимо і в єдинім надрукованім листі Шевченка до Григоровича, писанім з Яготина р. 1843-го: «Батьку мій рідний, порай мені, як синові, що мені робить: чи оставаться до якої пори, чи їхать до вас?» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 347). З його видко, що Шевченко листувався з Григоровичем, бував у його рідні в Пирятині і взагалі почував себе з ним тепло і легко, як з рідним. Зберігся в брульоні й ще один лист Шевченка мабуть до Григоровича (недрукований), написаний з Новопетровського 1855 р.; поет прохає тут поклопотатися про його долю (Єфремов С.—Спадщина Кобзаря Дармограя. «Україна», 1925, кн. 1—2 стор. 21). Також і в листі до гр. Толстого знайдемо посилання на Григоровича: «Василий Иванович Григорович меня знал лично, как художника и как человека, и он засвидетельствует перед вами обо мне» (М. Н.—Недруковані листи Т. Г. Шевченка. «Шевченківський Збірник». т. I. Київ, 1924, стор. 127). *Ол. Н.*

Стор. 38, рядок 19. — Костянтин Миколаєвич (1827—1892) — другий син царя Миколи, вихований під впливом В. Жуковського. Змалку призначений на службу до флота, він з 1853 р. керував морськими справами, як міністр. Морське міністерство в Росії ступило за його на новий шлях не тільки з техничного боку (перехід од вітрильних кораблів до парових), але й що-до внутрішнього духу. Морське міністерство, хоч як це дивно, було тоді найпоступовішим з усіх російських міністерств. Костянтин перший скасував у себе кару на тілі, притяг до співробітництва ряд письменників (Гончаров, Григорович, Михайлов, Максимов, Писемський, Чужбинський-Афанасьев та ин.) й организував знамениту експедицію для опису ріжних країв у Росії (Чужбинському доручено було скласти опис України, — в результаті повстала відома його праця—«Поѣздка въ Южную Россію»), широко одкрив ім сторінки офіційного органу морського міністерства «Морской Сборник», що не підлягав цензурі, а через те часто міг вільніше висловлюватися, ніж инші тогочасні видання: «газеты наши, — писав тоді «Современник», — живут только перепечатками из Морского Сборника». На сторінках «Морского Сборника» й друковано твори згаданих письменників, а також і инших, напр. голосні свого часу «Вопросы жизни» Пирогова (Пыпин А. Н.—Исторія русской этнографіи, т. II, СПБ. 1891, стор. 55—61). Свого

впливу Костянтин докладав і взагалі в справі реформ 60-х років. У комітеті визволення кріпаків він був якийсь час головою і стояв на чолі визвольної групи, завзяту провадячи боротьбу з кріпосниками. Так само обстоював він принципи нового суду та скасування взагалі кари на тілі. В другій половині царювання Олександра II-го, коли взяла гору реакція, надто після свого невдатного намісникування у Варшаві (1862—1863), Костянтин помалу відходить од внутрішньої політики й обертається до сприяння науці та мистецтву (в товариствах—географичному, археологичному та музичному). За Олександра III він і зовсім кидає політику й живе як приватна людина. Див. Джаншиев Г.—Эпоха великихъ реформъ. Москва, 1898, стор. 660—668; Павлов-Сильванский Н. П.—Вел. кн. Константинъ Николаевичъ. Зб. «Главные дѣятели освобожденія крестьянъ», під ред. С. А. Венгерова. СПБ. 1903.

С. Є.

Стор. 38, рядок 21. — Косарев Юрій (Єгор) Михайлович, капітан, що командував обома ротами Новопетровської залоги, з дворян, народився р. 1818-го на Оренбуржчині, мав тільки домашню освіту. Р. 1835-го вступив до війська, р. 1839-го дістав перший офіцерський чин і до 1879 р. прослужив по степових фортах за Каспійським морем. Він брав участь у збудуванні Новопетровського (1846 р.), де й перебував до 1864 р., так що Шевченко всю свою службу в Новопетровському одбував на очах у Косарева, а з 1852 р. навіть під його безпосереднім начальникуванням. Після Новопетровського протягом 15 років Косарев був комендантом форта Казалинського; 1879-го пішов у відставку полковником, помер 30 грудня 1891 р. в Новім Маргелані. Типовий фронтовик-служака, людина, як видко, невеликих здібностей, Косарев лишив проте добру про себе пам'ять серед людей, що з ним стрівалися опісля (див. характеристику Косарева у Мик. Н(овицького) — На Сыръ-Дарьѣ у ротного командира, «Кіевская Старина», 1889, III, 561—566; «Отъ редакціи» при статті «Нѣсколько новыхъ матеріаловъ для біографіи Т. Г. Шевченка», «Кіевск. Стар.», 1893, II, 240—243; Оберучев К., там же, стор. 243—245).

Косарев (у журналі раз—Косарев, раз—Косерев) лишив про Шевченка згадки, як наслідок своєї особистої знайомости з українським поетом. Згадки ці друковано в ріжних редакціях і кількома нападами, в обробці знайомих з Косаревим людей, що цікавилися Шевченком, а по дорозі давали характеристику й самому авторові згадок. Перший опублікував ті згадки у власній обробці Мик. Новицький ще за життя Косарева («На Сыръ-Дарьѣ у ротного командира», «Кіевская Старина», 1889, III). За кілька років К. Оберучев подав скорочено і власні записки Косарева під заголовком «Извлеченіе изъ дѣлъ и памяти: нѣчто о Тарасѣ Григорьевичѣ Шевченко, съ 1846 по 1857 годъ включительно» («Кіевская Старина», 1893, II). Уривки з тих самих споминів надруковав Б. Тагєєв у «Русских Вѣдомостях» 1897 р. (ч. 199, передруковано в «Кіевской Старине» 1898, II) і нарешті ще раз переказав їх Н. Кучинський у «Но-

До стор. 38

вом Времени» 1898 (ч. 8200, передруковано в «Л.-Н. Вістнику» 1899, кн. III, хроника). Таким чином споминам Косарева надто пощастило,—над міру, можна сказати, їхньої справжньої вартости. Та й справді: як людина, що безпосередно під своєю рукою мала поета протягом цілих 5-тьох років (1852—1857), Косарев міг багато цікавого розповісти про життя Шевченка. На жаль обмежений службист-вояка не міг зрозуміти поета, дивився на його крізь спеціяльно військові окуляри і тому не вирізняє важнішого, спиняється здебільшою на дрібницях, та й ті переплутує часто в своїй старечій пам'яті, присмачуючи їх дуже немудрими оцінками,—напр. про малюнки Шевченка. Все ж деякі побутові деталі про життя Шевченка в Новопетровському подає Косарев цікаві, хоча до них раз-у-раз треба ставитися критично й иншими данними перевіряти. (Між иншим, Шевченко змалював був портрета з Косарева). «Шевченка,—писав наївно Косарев на закінченні своїх згадок,—мне много раз приходилось исправлять гауптвахтным арестом или казарменным, не выпуская со двора, и он сознавал свою виновность, нисколько на это не роптал, а напротив меня любил и уважал» («Кіевская Старина», 1893, кн. II, стор. 257). Як знаємо з поетового журналу (див. записи ще під 17 і 24 липня, 15 вересня та 8 листопада), про любов та пошану Шевченка до свого ротного командира не може бути й мови. Очевидно, не дуже розумний, хоч може по-своєму й добрий, фронтовик допікав таки поетові своїм формалізмом, дрібними причепками, нерозумними сентенціями і, може, недоладніми жартами, як напр. обіцянка зробити з поета «отличного правофлангового» напередодні визволення. «Телячье лицо», «ослиное величие», «претензия на благодарность» і инші такі вирази на адресу Косарева ясно показують, як до його ставився Шевченко. Навіть згодом самі згадки про Косарева вкидають поета в не дуже то добрий настрій. Під 15 вересня Шевченко записує в журналі кінець «позорного сновидения»: «явился в полном мундире капитан Косарев и сделал мне почти палочный выговор за то, что я опоздал на учение». Так само і в Нижньому один з офіцерів «так живо напомнил мне своею толстою телячьею рожею капитана Косарева, что я чуть-чуть не вытянул руки по швам и не возгласил: здравия желаю, ваше благородие!» (під 8 листопада). Цікаву ще одну деталь кидає в своїх згадках Косарев: «по выходе из службы Шевченко расписал в каком-то журнале батальонного командира подполковника Л., которого он не уважал» («Кіевск. Стар.», 1893, II, стор. 257). Мова певне про відому вже нам характеристику Львова в Шевченковому журналі (уривок той був надрукований в «Основі» 1861 р., кн. VI, стор. 5—9). Косарев, видимо, і в думках собі не клав, що він так само фігурує в «Основі», хоч і в трохи пом'якшеному вигляді. Ця деталь між иншими показує, що до закаспійської пустині доходили таки думки Шевченка про його там темне життя і ними там безперечно цікавились (порівн. наведений вже у нас лист Зигмунтовського). *С. Є.*

Стор. 38, рядок 44. Васильєв—віце-адмірал, астраханський військовий генерал-губернатор. Влітку р. 1856-го вкупі з Бером тижнів зо три плавав по Каспійському морю. Мабуть чи не цей Васильєв уславився був тим, що одбуваючи подорож кругом світа, гостро заборонив своїм офіцерам подавати про це будь-які відомості до друку. «Все усилия редакции «Морского Сборника» найти в архиве какие-либо материалы об этом загадочном странствовании не увенчались никаким успехом» (Пыпин А. Н.—Історія русской этнографіи, т. II. СПБ, 1891, стор. 60).

М. Н.

Стор. 39, рядок 28—29. Обрядин Яков Максимович, поручик першого лінійного Оренбурзького баталіону. Був командиром другої роти, до якої солдатом належав і Шевченко. Докладну його характеристику в зв'язку з справою солдата Скобелева подано в поетовому журналі.

М. Н.

Стор. 40, рядок 10—11. «Известный балагур Русский Инвалид Скобелев»—це генерал Іван Микитович Скобелев (1778—1849), дід відомого «білого генерала» Мих. Скобелева. Син однодворця, Ів. Скобелев почав службу простим солдатом, брав участь у всіх кампаніях першої четверти XIX в. й дослужився генеральського чина. Відомий був своїми доносами на Пушкина р. 1824 і 1826. Р. 1831 вийшла збірка його нарисів із подій 1812 р.—«Подарок товарищам»; Скобелев увійшов у літературу і з 1834 р. на сторінках «Библіотеки для чтенія» починає друкувати свої оповідання,-підписуючись—«Русскій Инвалидъ». Під цим псевдонімом з'являлися оповідання Скобелева й потім (р. 1838, 1843, 1844). Сучасникам подобались оповідання Скобелева «живостью слога, русско-солдатским юмором и этою оригинальностью во всем, которая дается только таланту и под которую невозможно подделаться» (Белинский В.—Полное собр. соч., ред. Венгерова, т. IX, стор. 147). За ці риси, очевидно, Шевченко й надав йому епітет «известного балагура». З 1839 р. Скобелев служив за коменданта в Петропавловській фортеці й лишив по собі пам'ять гуманної людини людяним поводженням із в'язнями (Кубасов—И. Н. Скобелевъ. Опытъ характеристики. СПБ. 1900). Шевченко мабуть знав Скобелева особисто, бо в листі до В. Тарновського з 25 січня 1843 р. пише: «Намалював я се літо дві картини і сховав: думав, що ви приїдете, бо картини, бачте, наші, то я їх кацапам і не показував. Але Скобелев таки принишпорив і одну вимантачив» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 346). Виходить, що з Скобелева був ще й колекціонер на художні речі,—риса його біографам, здається, невідома.

С. Є.

Стор. 40, рядок 45. Омськ—місто в середній Азії, на правому березі р. Іртиша, саме там, де вливається до його річка Ом. Заснований р. 1716 як фортеця й місце для заслання, таким був ще й за Шевченкових часів. Згодом Омськ зробився областним містом та одним з адміністративних і торговельних центрів у середній Азії.

С. Є.

До стор. 41

Стор. 41, рядок 5. Едикуль — семибаштовий замок у Царгороді; звичайно служив за тюрму, надто для великих злочинців. Характерну риску подає тут Шевченко, зазначивши, що цим ім'ям звали солдати Новопетровське. *С. Є.*

Стор. 41, рядок 30. Родзянко Аркадій Гаврилович, мало-відомий поет Пушкинської доби, народ. 1793 р. помер 1846 р. (цю дату визначив у газеті «Южный Край» син поета, і вона кладе край ваганням біографів). Син повітового маршалка, він виховувався в Московському «благородному пансіоні», з 1814 року почав служити в лейб-гвардії, 1821 р. кинув військову службу, маючи рангу капітана, і жив на Полтавщині, в Хорольському повіті, як заможний дідич. Поезії Родзянко почав писати з молодих літ, спочатку наслідуючи Державина—свого далекого родича. Пізніше був приятелем Пушкина, хоч його ліберальним настроям не спочував і написав був 1823 р. сатиру з нетактовими рядками про поета, який саме одбував заслання в Бесарабії. Пушкин назвав Родзянка «Пироном Украины» і «Наместником Феба иль Приапа». Новітній дослідник, С. Браїловський гадав, що ці слова були не зовсім справедливі, бо «в том, что напечатано Родзянком, решительно нет ничего такого, чем бы он выделялся, в смысле цинизма, из среды других писателей того времени» («Русскій Филологическій Вѣстник», 1914, кн. II, стор. 500). Але ж звичайно соромицькі твори й не з'являються друком, а що Родзянко їх складав, до того ж і українською мовою, видно з Шевченкового запису в журналі. Спізнався Шевченко з Родзянком р. 1845-го, можливо, що в Ромнах на ярмарку (див. запис у журналі під 20 липня), звідки поїхав був з Родзянком у його маєток Веселий Поділ. Про гостювання Шевченка в Аркадія Родзянка писав 1887 р. («Южный Край» 15 грудня) його син Гаврило Аркадієвич, подаючи з оповідання своєї матері цікаву деталь. Шевченко покинув дім Родзянків, ні з ким не попрошавшись, коли ще всі спали. Причиною цього «внезапного исчезновения» була «пощечина или ползатыльник», якого дав при Шевченкові дворецький якомусь дворському хлопчикові. Після цього Шевченко опинився в Миргороді, настрій у його був поганий, і він згадував про своє перебування в Родзянків з иншим почуттям, — це видно з листа 23 жовтня 1845 р., якого він їм написав: «Добрые мои Аркадий Гаврилович и Надежда Акимовна. Как я теперь раскаиваюсь, что оставил ваши места. С того времени, как приехал я в Миргород, ни разу еще не выходил из комнаты, и ко всему этому еще нечего читать, если бы не библия, то можно бы с ума сойти. Я страшно простудился, едучи с Хорола, и верите ли, что знаменитый Миргород не имеет ни врача, ни аптеки...» і т. и. Далі Шевченко просить «вручить» людині, що принесе цього листа, зшиток, якого він забув «в той комнате, из которой я бежал». Оригінал цього листа зберегається в Харківській Центральній Науково-учбовій бібліотеці; лист надрукований був у зазначеному числі газети «Южный Край», з приміткою сина А. Родзянка, передруковано

його в «Нашому Минулому» (1918, кн. І). В цій книзі «Нашого Минулого» надруковано також і вірша А. Родзянка «На уничтожение имени малороссиян»—зразок своєрідного «малороссийско-дворянского» патріотизму... Бібліографію А. Родзянка див. у статті про його Б. Л. Модзалевського («Русскій біографическій Словарь», том—«Рейтерн-Рельцберг», СПБ. 1913). *П. Ф.*

Стор. 41, рядок 30—31. Веселий Поділ—село колись Хорольського повіту, маєток панів Родзянків, що виводили свій рід од сотника Хорольського Василя Родзянка († 1736 р.). У Веселому Подолі народився р. 1827 український байкарь Леонид Глібов. *С. Є.*

Стор. 41, рядок 31. Хорол—місто на Полтавщині, на 49°47′ півн. шир. та 33°17′ східн. довг. на річці Хоролі. Час його заснування невідомий, хоча в літопису згадано його вже під 1083 р. За козацьких часів був сотенним містом, а з 1789—повітовим. Шевченко одвідував Хорол, подорожуючи по Полтавщині 1845—1846 рр. *С. Є.*

Стор. 41, рядок 37. Барков І. С. (1732—1768) російський поет і перекладчик. Його літературна спадщина поділяється на дві половині: друковану й недруковану. До першої належать—«Житіе кн. А. Д. Кантемира», переклади з Горація, Федра і т. и., до другої—соромицькі, порнографічні твори. Вони довгий час поширювалися рукописним способом і спричинились були до широкої, хоч і своєрідної, популярности автора. *П. Ф.*

Стор. 42, рядок 1, Родзянко Платон Гаврилович, брат Арк. Родзянка, народився 1802 р., з 1818 р. одбував військову службу, з 1834 був урядовцем для особливих доручень у «малоросійського» військового губернатора, кн. М. Рєпнина; 1844—1847 і 1859—1862 років—повітовий маршалок («предводитель дворянства») в Хорольському повіті (Модзалевский В. Л. — Малороссійскій Родословникъ», т. IV, стор. 309). Пл. Родзянко був хрещеним батьком українського байкаря Леонида Глібова, що народився в маєтку Родзянків, Веселому Подолі (Тищинський Ол.—Леонид Глібов. Твори. Вид. «Вік», Київ, 1904, стор. II). *П. Ф.*

Стор. 42, рядок 24—25. «Парижский эстамп» з картини Брюлова, згаданий тут, належить французькому граверові Жирардові (Alexis François Girard, 1789—1870). Потому, як «Останній день Помпеї» викликав фурор в Італії, картину виставлено в Парижі, але там такого успіху вона не зазнала, бо Франція за той час значно випередила в мистецтві інші краї. Проте Жирард все ж випустив 1839 р. величезну з неї гравюру меццотинто з підправкою рильцем (сніцарським долотом). Оцінка цієї гравюри в Шевченка, не знаю чому, занадто гостра й сувора. *Ол. Н.*

Стор. 42, рядок 32. Верне Клод-Жозеф (Claude-Joseph Vernet), французький художник-маляр, народився в Авіньоні 1712 р., помер 1789 р. В своїх картинах він подавав дику красу природи, грізні хвилі морські, ефектні місячні ночі й т. и. Картини його визначаються самими зовнішніми ефектами, а душі глядача не захоплюють; проте він дуже подобався російським академицьким сферам Шевченкових часів.

Ол. Н.

Стор. 42, рядок 34—35. Переказавши за Лібельтом, ніби художник Верне велів прив'язувати себе під бурю до щогли, щоб натхнення накликати, Шевченко кидає прецікаву увагу: «Какое мужицкое понятие объ этом неизреченно-божественном чувстве». Думка тут певне така, що силоміць викликати натхнення неможливо, що навіть говорити про це—значить вульгаризувати саме розуміння прекрасного. В самого Шевченка є чудові образи того, як впливає природа на художника, викликаючи роботу його творчої сили. Шевченків Перебендя заховавсь

В степу на могилі, щоб ніхто не бачив,
Щоб вітер по полю слова розмахав,
Щоб люди не чули—бо то боже слово,
То серце по волі з богом розмовля,
То серце щебече господнюю славу,
А думка край світа на хмарі гуля.
Орлом сизокрилим літає, ширяє,
Аж небо блакитне широкими б'є;
Спочине на сонці, його запитає,
Де воно ночує? Як воно встає?
Послухає моря, що воно говорить;
Спита чорну гору—чого ти німа?
І знову на небо, бо на землі горе
Бо на їй, широкій, куточка нема
Тому, хто все знає, тому, хто все чує:
Що море говорить, де сонце ночує,—
Його на сім світі ніхто не прийма! («Перебендя»).

А вже згодом під впливом природи та журної пісні самотнього вартового Шевченко записує:

Ну, що б, здавалося, слова?!
Слова та голос—більш нічого!..
А серце б'ється, ожива
Як їх почує. Знать, од бога
І голос той, і ті слова
Ідуть між люди («Ну, що б, здавалося»...).

«Боже слово», «од бога» і т. и.—це тільки façon de parler, поетичний спосіб вислову: поет хоче сказати, що з натхнення стихійна сила, яка зароджується під впливом околишніх враженнів незалежно від хотіння

художника; що силоміць його накликати, удати—не можливо, що щирість захоплення—то найперша для натхнення умова. Зате раз викликане, воно не має впину:

Неначе наш Дніпро широкий,
Слова його лились, текли
І в серце падали глибоко
І ніби тим огнем пекли
Холоді душі («Пророк»).

От чому здається йому профанацією мистецтва або порожньою метафізикою «безжизненная прелесть немецкого тощего, длинного идеала», себто метафізичні системи мистецтва, естетичні теорії, засновані цілком на ідеалістичній філософії. Шевченко на собі зазнав, як сходить на справжнього художника натхнення, але теоретизування на цю тему вважав за «пустую болтовню», а учених естетиків за «хирургів прекрасного» (Запис під 23 липня). *С. Є.*

Стор. 42, рядок 42. Жуковський Василь Андрієвич (1783—1852 р.), відомий поет і перекладчик західніх поетів та «Одисеї» на російську мову, чималу відіграв ролю у визволенні Шевченка з кріпацтва. Людина чулої, м`якої вдачі, він не раз користувався з своїх зв`язків, як придворного навчителя, і клопотався за ріжних письменників, що потрапляли в біду, напр., за Пушкина, Боратинського, декабриста М. Тургенева та инш.

В автобіографії (1860 р.) Шевченко так розповідає про участь Жуковського в його визволенні: «В 1837 году И. М. Сошенко представил его (Шевченка) конференц-секретарю А(кадемии) Художеств В. И. Григоровичу с целью освободить его от горестного состояния. В. И. Григорович просил о нем В. А. Жуковского, а В. А. Ж(уковский), предварительно узнавши цену от помещика, просил К. П. Брюлова написать его, В. А. Жуковского, портрет для императорской фамилии с целью разыграть его в лотерею в царском семействе. Великий Брюлов охотно согласился. Портрет написан. В. А. Жуковский с помощью графа М. Ю. Вієльгорского устроили лотерею в 2500 р. ассигнациями и этою ценою была куплена свобода Т. Ш(евченка) в 1838 году, апреля 22» (Яворницький Д. Матеріяли до біографії Т. Г. Шевченка, стор. 10). З повісти «Художник» видко, що крім Брюлова (одного з головних ініціяторів), Жуковського та Вієльгорського, багато зробив також відомий художник Венеціянов — «старик Венецианов, как он сам выразился, разыграл в этом деле роль усердного и благородного маклера» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 292).

Один з біографів Шевченка, М. Чалий, розповідає, ніби Шевченко, коли справа з викупом була затяглася, попав у такий пригнічений стан, що можна було всього сподіватися: «По свидетельству княжны Репниной, В. А. Жуковский, узнав о таком ужасном состоянии духа молодого человека, близком к самоубийству, написал к нему на ло-

скутке бумажки успокоительную записку. Эту записку Шевченко хранил у себя в кармане, как святыню, и показывал княжне в 1843 году. До получения этой записки, Шевченко, по его словам, не читал стихотворений Жуковского; он узнал его прежде как человека, а потом уже познакомился с его произведениями» (Чалый М.—Жизнь и произведения Тараса Шевченка, стор. 28).

Більше сумнівів викликають наведені в Шевченковій біографії О. Я. Кониського відомості, ніби після того, як Брюлов, вишукуючи способів, щоб визволити Шевченка з кріпацтва, звернувся за порадою до В. Жуковського — цей «бажаючи ближче спізнати кебету Шевченка, загадав йому (певне зустрівши його в кватирі Брюлова) написати «Життя художника». Не відомо, який був той твір Шевченка, але певна річ—він задовольнив Жуковського; бо «Брюлов небавом, побалакавши з ним, сказав Сошенкові: «фундамент єсть» (Кониський Ол.—Тарас Шевченко-Грушівський, т. І. стор. 69). Ні в яких більш-менш певних джерелах не знаходимо ствердження цієї легенди про «першу спробу пера» Шевченкового. Цілком ясно, що Жуковський, як і Брюлов та инші, зацікавився малярськими здібностями Шевченка і не гадав бачти в йому майбутнього поета.

До мистецтва, особливо до малярства, Жуковський мав великий інтерес і переніс його через усе життя. Ще з дитинства він почав малювати, малював багато й потім, чималих досягнувши здобутків, хоча в сухих рисах його малюнків мало соковитости фарб. Автор найґрунтовнішої розвідки про Жуковського, акад. О. М. Веселовський, влучно завважає, що Жуковського-поета не можна уявити без оливця: де тільки він бував, куди тільки з'являвся—всюди він брався за оливець та малював; щоденник його місцями теж ілюстрований. Мистецькі вподобання його відповідали «поезии чувства и сердечного воображения». Він був ідеаліст, захоплювався Мадонною Рафаеля («небесное видение») і не визнавав Рубенса: «его натура для меня отвратительна». Надзвичайно шануючи майстерність Брюлова, Жуковський бажав, щоб він далі йшов иншим шляхом: «С чувством национальной гордости скажу однако, что между всеми живописцами, которых произведения мне удалось видеть, нет ни одного, который бы был выше нашего Брюлова и даже был бы наравне с Брюловым. У него решительно более творческого гения, нежели у всех их вместе, включая и Горация Вернета. Желал бы для Брюлова только одного, чтобы он к своему итальянскому мастерству присоединил и идеальность, и глубокое чувство религиозности живописцев германских. Тогда бы он, конечно, стал на ряду с первыми живописцами всех веков» (лист 1838 р. до вел. кн. Марії Миколаєвни—див. Н. В. Соловйов—Поэтъ-живописецъ В. А. Жуковскій. «Русскій Библіофилъ», 1912, VII VIII, стор. 69). Шевченко влучно помітив художні смаки Жуковського й критично до них поставився—його нотатки в журналі використав ак. Веселовський у згаданій праці. Але, відкидаючи «идеальное безобразие» «мучеников живого, улыбающегося искусства», Шевченко з симпатією ставився до самого колек-

ціонера їх—«кроткого и деликатного Василия Андреевича», якому на пам'ять про день 22 квітня 1838 р. присвятив «Катерину», про якого згадував згодом як про «незабвенного Василия Андреевича» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 287).

Опинившись на засланні, Шевченко пробує через Жуковського добитись полекшення своєї долі. «Будьте ласкаві,—пише він до В. М. Лазаревського 20 грудня 1847 р.—розпитайте гарненько, де тепер живе Василій Андреєвич Жуковський (він перше жив у Досельдорфі на Рейні, а тепер не знаю) та й пришліть мені його адрес, а коли надрукована його Одисея то й її пришліть» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 354). «Одисея» в перекладі Жуковського (2 тома), з'явилась тільки 1848—49 р.

Першого січня 1850 р., очевидно, вже дізнавшись, де перебуває Жуковський, Шевченко сповіщає В. М. Репніну: «Я сегодня же пишу Василию Андреевичу Жуковскому (я с ним лично знаком) и прошу его о исходатайствовании позволения мне только рисовать» (Там же, стор. 360). Збереглась чернетка поетового листа до Жуковського, де Шевченко благає: «исходатайствуйте (вы много можете) позволение мне только рисовать... Бога ради и ради прекрасного искусства сделайте доброе дело, не дайте мне с тоски умереть! Я постараюсь, ежели мне будет позволено, нарисовать для вас все, что есть интересного в этом неинтересном, но пока таинственном крае» (Там же, стор. 361). Не відомо, чи дійшов цей лист до Жуковського і чи вживав колишній Шевченків доброчинця взагалі будь-яких заходів, щоб полекшити долю засланцеві...

Творчість «тишайшего» з російських поетів (за влучним висловом Айхенвальда) Шевченкові була відома і він подає дотепну її характеристику в словах про Брюловський портрет Жуковського: «Взгляд должен быть мягче: его стихи такие мягкие, сладкие» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 286). З окремих творів Жуковського згадуються в Шевченка — «Овсяный кисель» (переклад з Гебеля) «Двенадцать спящих дев», переклад Байронового «Шильонского узника», якого так высоко ставив Брюлов, сказавши якось, що «в словесной поезии он знает одну единственную копию, это «Шильонский узник» Жуковского, и тут же прочел его наизусть» (Там же, стор. 297). Дослідники (акад. Петров, Огоновський, Колесса, Багрій та инш.) вбачали у тому, що Шевченко на початку літературної діяльности писав балади в романтичному дусі, вплив (поруч з иншими) Жуковського, зокрема одзначали його в «Тополі», опісля в уривкові з драми «Никита Гайдай» (слова про «родину святую»). Але, як що вплив де-який і був, то дуже загальний і незначний—такі різні вдачами були Шевченко та Жуковський. *П. Ф.*

Стор. 43, рядок 2. Корнеліус Петер (Peter Cornelius), німецький маляр, народився у Дюсельдорфі 1787 р., помер 1867 р. Він був головою гуртка

німецьких художників, так званих «Назарейців», що ставили своїм завданням поворот мистецтва до стилю італійських «примитивів» XV-го століття. Це було суто-німецьке мистецтво й усе воно було цілком перенята філософією. Сам Корнеліус про себе казав, що він фарбами написав свою філософську дисертацію. Філософській ідеї вони жертвували навіть мистецькою техникою. Але все ж Корнеліус був найкращий з гуртка і де-які його твори варті уваги, як напр. його «Апокаліптичні верхівці». Чимало сприяв його славі баварський король Людовик I, сам захоплений таким напрямком у мистецтві.

Що-до уваги Шевченка в зв'язку з Корнеліусом (див. далі, запис під 12 липня) про відступ «от вечной красавицы-природы», то треба додати, що Назарейці принципіяльно гребували малюванням з натури й визнавали за можливе малювати тільки з пам'яти. *Ол. Н.*

Стор. 43. рядок 3. Петер Гесс, мюнхенський маляр, народився 1792 р., помер 1871 р.; малював військові та побутові сцени. *Ол. Н.*

Стор. 43. рядок 3. Мюнхенська школа малярства, що про неї тут мова, склалася під патронатом короля баварського Людовика I. Він виявляв велику прихильність до літератури й мистецтв, навіть і сам писав вірші й оточив був себе гуртком письменників та артистів; особливо близькі до його були—згаданий у Шевченка Корнеліус, Овербек і Торвальдсен, згодом Каульбах. Щадний у своєму приватному житті, король не жалував великих коштів на художні колекції або на будування пам'ятників мистецтва; з них найбільш відома «Валгала»-ця величезна мармурова будівля на березі Дунаю, біля Регенсбурга (збудована 1830—1842 р.р.), де немов у мітологичній Валгалі (палацу полеглих у бою), розставлено бюсти всіх славних німців, починаючи з мітологичних героїв Валгали. Збудовано це за планом Кленце (Leo von Klenze), що його Людовик перетяг до себе й зробив своїм двірським архитектором.

Цей Кленце (див. далі, рядок 18) народився біля Гільдесгейму 29 лютого 1784 р., помер у Мюнхені 27 січня 1864 р. Разом з університетською освітою він одержав і мистецьку, зробився архитектором і багато працював над античними пам'ятками. Один час (1839—1850) він працював і в Росії, де з його проекту й під його доглядом збудовано (1840—1849 р.р.) головну частину Ермітажу, замість знищеного так званого Шепелівського будинку, та приймав участь у будуванні Ісакіївського собору. В Мюнхені з його будівель треба зазначити ще: Гліптотеку (1816—1830), стару Пінакотеку (1826—1836), галерею Слави (1853 р.), Пропілеї (1863 р.) та инші. Всі його будівлі відзначаються або античними, або ренесансовими рисами і, як цілком справедливо завважив Шевченко, аж ні трохи не відповідають тому романтизмові, яким перенята була вся Мюнхенська школа малярства, хоча її утвори й пішли на оздоблення цих будівель. *Ол. Н.*

Стор. 43, рядок 6. Штернберг Василь Іванович, маляр-художник, народився в Петербурзі 12 лютого 1818 р., помер у Римі 8 листопаду 1845 р. Спершу він кохався був у пейзажі. Як читаємо в «Художественной Газете» 1840 р. «до Академії він вчився по Лебедеву та у Лебедева», в Академії був учнем М. Н. Воробйова й своїми талановитими малюнками звернув на себе увагу всього мистецького світа в столиці, між иншим і могутнього тоді конференц-секретаря Академії Мистецтв, В. І. Григоровича. Цей познайомив його з своїм земляком, борзенським дідичем, Г. С. Тарновським, що закликав його на літо до себе. Опинившись на Україні, Штернберг так захопився красою й оригінальністю українського побуту, що привіз з України не стільки краєвидів, як побутових сцен. Те ж саме було й на друге літо.

Талановиті етюди Штернберга мали величезний успіх, і сучасники визнали його за знаменитого артиста, надаючи йому, тодішнім звичаєм, прізвищ: «русского Теньєра» або «русского Остада». Йому пророкували блискучу долю. Але вмер він дуже молодим і незабаром про його зовсім забули. Та й не можна за те нікого й обвинувачувати, бо дійсно Штернберг не мав такого хисту, щоб залишити після себе незатертий слід у мистецтві. Як і сам він казав, «воображение (мое) лениво,—с ним не расходишся». Штернберг мав зовнішню спостережливість, уміння схопити, та й то поверхово, типи та вдачі; внутрішнього ж життя людини він не торкався, бо це було вже йому над силу. Тому й давав він цікаві етюди, але по-над те піднестися і дати щось більше—не міг. Цілком зрозуміло, що прихильні стосунки Штернберга до України багато сприяли зближенню його з Шевченком, а до того ж і сама вдача Штернберга, людини м'якої, симпатичної, ще більш приваблювала до себе чулу душу нашого Кобзаря. Сприятелювалися вони в осени 1838 р., коли Штернберг повернувся з України, і товариші навіть і оселилися були вкупі, на 5-ій лінії Васильєвського острова, в будинку Аренса. Ще перед тим Шевченко так багато доброго чув про його від Сошенка, що нетерпляче чекав його. От як сам Шевченко в повісті «Художник» оповідає про свою першу з Штернбергом зустріч: «Я в восторге! Давно и так нетерпеливо ожидаемый мною Штернберг наконец приехал. И как внезапно, нечаянно! Я испугался и долго не верил своим глазам, думая, не видение-ли? Я же в то время компоновал эскиз «Иезекииль на поле, усеянном костями». Это было ночью, часу во втором. Я углубился в «Иезекииля» и двери забыл запереть на ключ. Вдруг двери растворяются и является в шубе и теплой шапке человеческая фигура. Я сначала испугался и, сам не знаю как, проговорил: «Штернберг!»—«Штернберг», отвечал он мне, и я, не дав ему шубу снять, принялся целовать его, а он отвечал мне тем-же. Долго мы молча любовались друг другом, наконец он вспомнил, что ямщик у ворот дожидается, и пошел к ямщику, а я—к дворнику, просить принести вещи в квартиру. Когда все это было сделано, мы вздохнули свободно. И странно,—додає він,—мне казалось, что я встретил старого

До стор. 43

знакомого... Мы тогда только рассвет заметили, когда увидели упавшую от подсвечника ярко голубую тень» (Шевченко Т. Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 297—298).

Живучи, таким чином, укупі, вони часом і малювали портрети один з одного. Таких малюнків Штернберга з Шевченка є декілька в історичному музеї ім. Шевченка в Київі (репродуковані у виданні «Малюнки Шевченка» СПБ. 1914: «Вместо чаю мы побрились» та ин.), а про свій такий малюнок Шевченко сам оповідає: «Походивши немного по набережной, я пошел на квартиру. Штернберг еще спал, я тихонько сел на стул против его постели и любовался его детским непорочным лицем; потом взял карандаш и бумагу и принялся рисовать спящего... друга» (Там же, стор. 299). Жилося їм тоді добре: «Вот как мы проводили дни и ночи,—згадував опісля Шевченко,—по утру, в девять часов, я ухожу в живописный класс. Штернберг остается дома и делает из своих эскизов или рисунки акварелью, или небольшие картины масляными красками. В одиннадцать часов я или захожу к Карлу Павловичу (Брюлову), или прихожу домой и завтракаем с Штернбергом, чем бог послал; потом я опять ухожу в класс и остаюсь там до трех часов. В три часа мы идем обедать к мадам Юргенс (де звичайно обідали учні Академії. *Ол. Н.*), иногда и Карл Павлович с нами... После обеда я отправляюсь в классы, а к семи часам в классы приходит Штернберг, и мы или идем в театр, или, немного погулявши по набережной, возвращаемся домой, и я читаю что-небудь вслух, а он работает, или я работаю, а он читает» (Там само, стор. 301).

Через Штернберга Шевченко поробив був де-які знайомості, що мали добрий вплив на його духовий і моральний розвиток. Взагалі приятелі були такі неразлучні, що їх прозвали — «Кастор і Полукс». Порізнила була на якийсь час приятелів тільки нова подорож Штернберга: р. 1840-го він разом з Вол. Далем рушив до Оренбургу, лишивши «скуку и пустоту» в серці Шевченковім. З Оренбургу мав Штернберг їхати ще до Хиви, але, як пише Шевченко, «заболел в Хивинском походе... и совершенно неожиданно явился передо мною» (Там же, стор. 316). По тому вони знов жили разом, поки, нарешті, Штернберг виїхав за-кордон, звідкіля вже й не повернувся. «Скучно мне без моего милого Штернберга,—писав Шевченко, випровадивши приятеля, — так скучно, что я не только от квартиры, где мне все его напоминает, но даже от резвой соседки своей готов бегать» (Там само, стор. 326). Повість «Художник» взагалі багато подає подробиць із спільного життя товаришів-художників, а також яскраву характеристику симпатичної постати Штернберга. Шевченко дуже захоплювався малюнками Штернберга. «На другой (після першої зустрічи) день по утру Штернберг взял свой толстый портфель, и мы отправились к Карлу Павловичу. Тот был в восторге от вашей однообразно-разнообразной, как он выразился, родины и от задумчивых земляков ваших, так прекрасно-вѣрно преданных Штернбергом. И какое множество рисунков и как все прекрасно!

На маленьком лоскутке серенькой оберточной бумаги проведена горизонтально линия; на первом плане ветряная мельница, пара волов около телеги, наваленной мешками; все это не нарисовано, а только намекнуто (sic!), но какая прелесть! очей не отведешь. Или под тенью развесистой вербы у самого берега беленькая, соломою крытая хатка, — вся отразилась в воде, как в зеркале. Под хаткою старушка, а на воде утки плавают,—вот и вся картина, а какая полная, живая картина! И таких картин или, лучше сказать, животрепещущих очерков полон портфель Штернберга. Чудный, безподобный Штернберг! Не даром его поцеловал Карл Павлович», бо «в одном эскизе Штернберга... видит всю Малороссию» (Там же, стор. 300). З картин Штернберга відомі: «Ярмарок у м. Ічні», «Посвячіння пасок на Україні», «Гра в піжмурки», «Вітряк на степу», «Видубецький манастирь», «Краєвид у Київі», а також кілька картин з італійського побуту (див. Стасов В. — Живописецъ Штернбергъ. «Вѣстникъ изящныхъ искусствъ», 1887).

В повісті «Художник» Шевченко згадує і про своє листування з Штернбергом («Поэмы..., стор. 324), але до нас дійшов один тільки Штернбергів лист до Шевченка з Риму, що привіз поетові В. Григорович 1842 р. (див. «Кіевская Старина», 1897, II, стор. 154—155). Як данину щирого приятелювання, присвятив Шевчено Штернбергові поему «Іван Підкова». *Ол. Н.*

Стор. 43, рядок 15. Гольбейн Ганс (Hans Holbein), німецький маляр, народився в Аугсбурзі 1497 р., вмер у Лондоні 1543 р. Не тільки батько його, теж Ганс Гольбейн, був відомий маляр, але й брат його, Амброзій, і дядько по батькові, Зигфрид, теж були не аби-які малярі; але він узяв гору над усіма ними: з ним на одну ступінь можна поставити з німецьких малярів хіба одного Дюрера. Гольбейн мав кебету надзвичайно влучно спостерегати і це з його зробило найкращого портретиста й великого сатирика. Він до того ж мав ще багатющу фантазію декоратора,—через те йому так добре вдавалося орнаментування стін і через те лишив по собі чудові праці в художній промисловості. В усіх своїх творах Гольбейн завжди виявляє вічно втішний настрій і дуже легко розв'язує найважчі з художнього погляду техничні завдання. Навіть у його «Танку смерти» не почуваєш нічого демоничного і глядач тільки дивується з чудової техники великого майстра. *Ол. Н.*

Стор. 43, рядок 15, Дюрер Альберт (Albert Dürer), славнозвісний німецький маляр, народився в Нюренберзі 1471 р., помер 1528 р. Син золотаря, він спочатку студіював золотарство, а вже потім узявсь до малярства. Дюрер багато подорожував, багато студіював, цікавився філософією й був у приязні з гуманистами,—це дуже відбивається на його творах. Глибока розважність так захоплювала Дюрера, що він часом через неї забував зовсім про красу форм. У портретах він головним чином стає перед нами психологом, і найкращі з його портретів—то портрети

мислителів; тому ж він і давав звичайно або саме погруддя, або трошки більше за погруддя, але ніколи на цілий зріст: його бо цікавили самі голови. Так само і в ілюстраціях він ніколи не буває залежний цілком од тексту,—й тут він вкладає свої власні ідеї. Але головна сила Дюрера була не в картинах, а в гравюрах—на міді й особливо на дереві.

Ол. Н.

Стор. 43. рядок 34. Вяземський Петро Андрієвич, князь (1792—1878), відомий свого часу, пізніш забутий і майже недосліджений поет і критик Пушкинської доби, великий приятель Пушкина й Жуковського, один із помітних учасників у перших боях між російськими романтиками та класиками. Мав де-який вплив на творчість Пушкина (див. цікаву статтю І. Н. Розанова «Кн. Вяземскій и Пушкинъ» у збірнику «Бесѣды», М. 1915 р. і окремо). Про Вяземського-критика незакінчена стаття Н. Кульмана в «Изв. II-го Отд. русск. языка и словестности Акад. Наукъ», 1904 р. кн. І. Повне зібрання творів Вяземського вийшло 1878—1886 р. в 11-ти томах (вид. С. Шереметьєва). *П. Ф.*

Стор. 43, рядок 40. Бруні Федір Антонович, ректор історичного малярства Російської Академії Мистецтв, народився в Москві 1799 р., вмер у Петербурзі 1875 р. Сучасник К. П. Брюлова, він приїхав до Італії пенсіонером Академії саме тоді, коли там у великій славі був німецький художник Корнеліус. Бруні почав його наслідувати, хоч у його працях більше простоти й делікатности, ніж у Корнеліуса. Він об'єднав заповіти італійських майстрів з часів Ренесансу з романтичним ліризмом. Найвидатніша його праця—це «Мідяний змій», про яку його прихильники думали, що вона буде краща за «Останній день Помпеї» Брюлова. Це певне й сбилося в словах Шевченка, що мета «Мідяного змія»—«уничтожить Последний день Помпеи: колоссальное, но увы! неудачное намерение», -цікава деталь із позалаштункових стосунків між тогочасними художниками. Але взагалі суд Шевченка про Бруні занадто вже суворий і мабуть він виник саме через таку конкуренцію Бруні з Брюловим, якого так високо ставив Шевченко. Треба ще згадати, що повернувшись до Петербургу, між иншими своїми офортами Шевченко дав і портрет Бруні. *Ол. Н.*

Стор. 45, рядок 36. «Часовенный»—місцева назва великоросійських розкольників, власне тих із них, що «приймають священство» («поповцы»). Виникла вона певне з того, що розкольницькі церкви офіційно звалися «часовнями». *С. Є.*

Стор. 45, рядок 40—41. «Мысленно переносился на палубу парохода Меркурия или Самолета»—це назви двох пароплавних на Волзі компаній: «Меркурій» засновано 1849 р., «Самолет»—1853. Перші пароплави на Волзі з'явилися ще 1818 р., але до 40-х років па-

роплавство ледве животіло і тільки з 1846 р. починається справжнє обслуговування транспорту пароплавами. Проте й тоді ще пасажирського руху справжнього не було, а випадкових пасажирів брали або на баржі, які тяг за собою пароплав, або ж на чардак на самому пароплаві. Пасажирські пароплави починають ходити тільки з 1859 р. Отже Шевченкові мрії про подорож пароплавом як на той час досить були скромні, хоча він і протиставляє пароплав «скромной расшиве». Випадковістю пасажирського руху на Волзі можна пояснити й запис у журналі під 13 червня: «...я при всем моем желании не могу до сих пор составить никакого понятия о Волжском пароходстве. В статистических сведениях я не имею надобности, но мне хочется знать, как часто отходит пароход из Астрахани в Нижний Новгород и какая цена местам для пассажиров. Но увы! при всем моем старании я узнал только, что места разные и цена разная, а пароходы из Астрахани в Нижний ходят очень часто. Не правда-ли, точные сведения?» Кращих, як видко, тоді й не можна було здобути. *С. Є.*

Стор. 45, рядок 42—43. Разин Степан Тимофієвич, у народній традиції йменований здебільшого Стенька (у Шевченка помилкою—Сенька, а на иншому місці Семен Степанович), був козак з Дону; на чолі козацької «понизовой вольницы», себто незадоволеної утисками заможніх та московського уряду голоти, хотів був, шукаючи волі, простору й козацької слави, знайти цеє в поході чайками на побережжя Чорного моря. Коли уряд не пропустив його туди, Разин подався вгору Доном, а потім перебрався на Волгу, на р. Яїк (теперешній Урал), грабуючи й забиваючи представників влади та заможніх людей; кинувся морем на Кавказ, Персію й добре пошарпав їх; знов повернувся на Дін і зняв там справжнє повстання проти Москви з її порядками. Повстання охопило Донщину, Надволжя аж до самого Нижнього Новгорода, Яїк. В умовах тодішнього життя й стихійного руху чимало тут було насильства, жертв; серед инших був забитий і астраханський митрополит Іосиф, тільки забив його не Разин, як читаємо у Шевченка (див. запис під 11 серпня), а Васька Ус, що атаманував в Астрахані під час відсутности Разина. Кінець-кінцем після чотирьохлітньої (1667—1671 р.р.) війни, перемогла влада й страшенно покарала повстанців, а Разина четвертувала.

Пам'ять про цього ватажка на довгі часи лишилася серед великоруського народу—в багатьох піснях, оповіданнях, легендах, що з його йменням зв'язували ріжні місцевості. Тому й Шевченко так часто згадує його під час своєї подорожи по Волзі, де ще свіжі були в пам'яті оті пісні та перекази, й навіть де-які з них подає в своєму журналі (див. під 29 серпня). Сваволя й насильства, яких так багато було за Разинівщини, дають привід Шевченкові називати Разина «Волжским Бироном»; але вже ніяких підстав немає, щоб уважати його за «скрытого ночного воришку», «ничтожного нетопыря» (дивись запис під 29 серпня). Повстання Разинове було широким народнім рухом і в самому Разині без-

перечно почувалася стихійна сила, дика, невстримана, недисциплінована, але в усякому разі не буденна. Виразів, що принижують Разина, Шевченко вжив мабуть на те тільки, щоб дужче підкреслити боязкість «открытых больших грабителей», що налякалися були повстання. Можливо, тут одбився й поворот Шевченка від колишнього ідеалізування минулого до його повного розвінчання. Як він «ясновельможних гетьманів», усіх гуртом, обізвав «рабами, підніжками, гряззю Москви, Варшавським сміттям» («До мертвих і живих і ненароджених земляків моїх», 1845 р.), а Богдана Хмельницького привітав віршем: «Як би то ти, Богдане п'яний»... (1859 р.), так зробив те ж саме і з Разином. Мало певне значіння й те, що людність Волги та Урала часто називають «потомками С[т]еньки Разина» (порівн. запис під 12 липня), а вона ж лишила після себе у Шевченка найгірше враження. А проте не міг Шевченко не бачити і позитивних сторін Разинівщини, як народнього руху, скерованого проти пригноблення вищими класами народніх мас. От чому приділяє він Разинові епітет «славного лицаря» зовсім так, як і Кармелюкові (запис під 20 травня), вбачаючи певну аналогію Разинівщини з українським козацтвом, з його морськими походами, повстаннями проти поляків, гайдамаччиною. Переказавши почуте на пароплаві оповідання, що Разин не розбивав, а тільки рівняв людей: «собирал пошлину с кораблей и раздавал ее неимущим людям», Шевченко зовсім серйозно додає: «коммунист, выходит»,—принаймні, з народнього погляду. (К о с т о м а р о в Н.—Бунтъ Стеньки Разина. Собраніе сочиненій, кн. I, СПБ. 1903; Ф и р с о в Н.—Разиновщина, как социологическое и психологическое явление народной жизни, 3-те вид. Москва, 1920; Т х о р ж е в с к и й С. И.—Стенька Разин. Петербург, 1923). *А. Л.*

Стор. 45, рядок 44—45. «У ж с к о л ь к о р а з т в е р д и л и м и р у»...—наведені в журналі два рядки—це цитата з творів знаменитого байкаря Івана Андрієвича К р и л о в а (1768—1844), а саме—початок байки «Ворона и Лисица». Звичайно, Шевченко цитував з пам'яти, тому й проминув одне слово,—у Крилова читаємо:

Уж сколько раз твердили миру,
Что лесть гнусна, вредна; но т о л ь к о все не впрок.

Ще одну цитату з Крилова зустрінемо в листі Шевченка до Бр. Залеського з 6 червня 1854 р. («Твори», т. II, стор. 380) «Слона то, как говорит Крылов, я и не заметил» (у байці «Любопытный»—«Слона то я и не приметил»).

11-го січня 1858 р. Шевченко був у Піунової; «она прочитала мне некоторые вещи Кольцова и потом чуть-чуть не все басни Крылова. Я в восторге был от этого импровизированного литературного вечера»—занотував поет у журналі. З цього бачимо, що байки Крылова давали йому високу мистецьку втіху. Про велику пошану до славнозвісного байкаря свідчить і запис у журналі під 30 квітня 1858 р., де мова мо-

виться про відомий «монумент» Крилову, роботи барона Клодта. Пам'ятник цей, на думку Шевченка, був образою для «великого поета».

П. Ф.

Стор. 46, рядок 1—4. «Я... не имел силы отказаться от пельменей. Пельмени были мастерски приготовлены, и я оказал им неложную честь. Анекдотичний випадок з пельменями (страва в Сибіру, щось ніби вареники з м'ясом) переказано в згадках Н. Ускової про Шевченка. «Не бегал Т. Гр. и дамского общества, которое также иногда не прочь было подтрунить над ним. Так, однажды было решено сделать пельмени—любимое блюдо поета,—так как он заспорил, уверяя дам, что с'ест их целую сотню. Барыни, сговорясь между собою, изготовили пельмени по возможности покрупнее и, чтобы затруднить едоку выиграть пари, несколько из них начинили одной горчицей или одним перцем. Но Шевченко, к удивлению многолюдного участвовавшего в завтраке общества, не поморщившись, один за другим уничтожил целое блюдо» (Зарянко Н. — Воспоминанія Н. И. Усковой о Т. Г. Шевченкѣ. «Кіевская Старина», 1889, II, стор. 302), *С. Є.*

Стор. 46, рядок 8. Швачка Микита—відомий ватажок гайдамацький («отаман Канівського куреня») під час Коліївщини (1768 року); мабуть з міщан, народився десь у 30-х роках XVIII в., бо під час слідства мав 40 років. Ходив із своїм загоном по Київщині (під Васильковом та Білою Церквою, головна резиденція у Хвастові). Був дуже жорстокий: на слідстві «винился во многих грабительствах и смертных убивствах», а народня пісня про його каже:

Та ходить Швачка по Хвастові
Та у жовтих чоботях—
Ой, вивішав жидів, ой, вивішав ляхів
Та на панських воротях.

Зловлених євреїв та поляків приводили до резиденції Шваччиної Хвастова, там їх судили й убивали. Слідча комісія нарахувала потім таких убитих до семисот чоловіка. Арештований при ліквідації гайдамаччини, дістав Швачка присуд: «бить кнутом, дать сто пятьдесят ударов, и вырезав ему ноздри и поставя на лбу и на щеках указные знаки, сослать в Нерчинск в каторжную работу вечно». Присуд виконано 28 вересня 1768 р. у Василькові (Гермайзе О.—Коліївщина в світлі новознайдених матеріялів. «Україна», 1924, кн. 1—2, стор. 78, 80; порівн. ст. 28—29, 64—65; пісні про Швачку див. у М. Драгоманова—Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст. Ч. 1, Женева, 1883, стор. 43 — 62). Швачці присвятив Шевченко ще й одного свого вірша («Швачка», 1848 р.), де за народньою традицією з видимим спочуттям говорить про цього гайдамацького ватажка. *Дм. Р.*

Стор. 46, ряд. 9 — 10. Згадка в журналі про «любимые песни» його автора розгортає перед нами ще одну, надзвичайно цікаву сторону його широкої вдачі.

До стор. 46

Високо-талановиту натуру Шевченка так було обдаровано музичними здібностями, що вже знаючи тільки про це, можна було-б передбачати надзвичайно широке коло для його музичних інтересів. Отже ж в умовах його життя доводиться говорити хіба про один могутній і неослабний музичний вплив на його, це—вплив народньої музичної творчости. Народня українська пісня не покидала його, можна сказати, протягом усього життя,—навіть у смердючій казармі новопетровській, де, здавалося, все покинуло було нещасного страдника.

Ще за дитячих років захоплювався Шевченко гайдамацькими піснями, що бреніли на всю округу, де пройшло дитинство поетове. Можна гадати, що й від діда свого доводилося йому чути їх, коли

Столітнії очі як зорі сіяли,
А слово за словом сміялось, лилось:
Як ляхи конали, як Сміла горіла («Гайдамаки»—епілог).

Бувши хлопцем 13 — 15 років за козачка в Енгельгардта, любив Шевченко співати гайдамацьких пісень («По врожденной мне продерзости характера, я нарушал барский наказ, напевая чуть слышным голосом гайдамацкие унылые песни»,—див. Яворницький Д.—Матеріяли..., стор. 19). Отже. переглядаючи матеріяли, ми знаходимо дуже небагато гайдамацьких пісень, тісно зв'язаних із Шевченком, — може через те, що їх і взагалі не дуже багато ходило. Так, сам Шевченко в «Перебенді» згадує популярну пісню «про Саву Чалого»:

Заспіває про «Чалого»,
На «Горлицю» зверне».

Другу пісню—«про Швачку» Шевченко в своєму журналі просто зве «любимою». Після вечері з «пельменями» (11 липня 1857), щоб привести свій «гордый дух» до нормального стану, Шевченко «тихо запел гайдамацкую песню: «Ой поїжає по Україні та козаченко Швачка». Із пісні про Швачку ж таки взяв Шевченко й епіграф до XI розділу «Гайдамаків»:

Хвалилися Гайдамаки,
На Умань ідучи:
«Будем драти, пане-брате,
З китайки онучі!»

Порівн. варіянт у збірці II-гій пісень для одн. голосу М. Лисенка (1868 р.):

Гей, хвалився та козак Швачка,
Під Білую Церкву ідучи:
«Гей, будем, брати, та китайку драти,
Та в онучах топтати!» (пісня № 2, стор. 7).

Ще є гайдамацька пісня «про Бондаренка» в записній книжці Шевченковій, записана в Межигір'ї 1843 р., а видрукував її В. Горленко вже з Шевченкового зшитку («К. Стар.» 1886, II, 405).

На чумацькі пісні значно більше відгуків у Шевченка. Як відомо, батько Шевченка сам чумакував (Кониський О.—Т. Шевчен-

ко-Грушівський, т. І, стр. 14), та й без того доводилося Шевченкові мати стосунки з чумаками, як, наприклад, тоді, коли він стрівся з ними, шукаючи «стовпів залізних, що підпирають небо» (Там само, стор. 17—18). Поезія чумакування, пісня чумацька глибоко полонили душу Шевченкову, і всі чумацькі пісні, що так або инакше зв'язано їх із Шевченком, належать до найкращих з тієї категорії зразків. Пробував він і збирати ції пісні: як знаємо, І. Я. Рудченко мав у себе Шевченкову збірку пісень, записаних на Сквирщині (Рудченко И. Я.— Чумацкія народныя пѣсни. Київ, 1874, стор. VII). З цієї збірки Рудченко взяв пісні—про здачу сироти-чумака в рекрути — «Зажурився бідний сірома» (стор. 85); про гульбу чумацьку—«А в городі в Самарі пили чумаки гуляли» (стр. 114); про загибель чумака в степу — «Ой, сидить пугач та на могилоньці» (стор. 143) та «Чи я ж тобі не казала, моє серденько (серденятко?): не їдь, не їдь у дорогу, нехай їде батько?» (стор. 212). Значить, усі ці пісні можна вважати за відомі Шевченкові; що ж до пісні «Ой, сидить пугач», то маємо ще й инші вказівки (див. також у «Катерині»: «Ідуть шляхом чумаченьки, «Пугача» співають»).

Гостюючи на Різдво 1845 р. у «мочеморди» Закревського у В'юнищах, поїхав Шевченко з Закревським та Афанасьєвим-Чужбинським до родичів Закревських, і по дорозі застукала їх хуртовина. Шляхи замело і подорожні зблудили. Підбадьоруючи жіноцтво, почав співати Шевченко «Ой, не шуми, луже».... а всі підтягували за ним. Коли ж метелиця вдарила ще більше, коні стали і на жінок напав переляк. Спільними силами витягнено сані, і Шевченко повів усіх далі, співаючи:

Ой, которі поспішали,
Ті у Січі зимували,
А которі зоставали,
У степу пропадали.

Немало зусилля, як згадує Чужбинський, довелося покласти Шевченкові, щоб заспокоїти жінок, аж поки нарешті прибилися до заїзда на київському шляху (Чужбинский А.—Воспоминанія о Т. Г. Шевченкѣ, стор. 16—17). Згадане місце із пісні «про пугача» в збірці Рудченка (Шевченків варіянт) читається справді так:

Ой, которі та й поспішали,
В Лузі зимували,
А которі пили та гуляли,
То ті в степу пропадали (стор. 143).

У згаданій вже записній книжці Шевченковій (1845 р.) є ще пісня чумацька «Все луги, все береги, ніде води да напитися» з відомим закінченням:

Не всі тії сади цвітуть,
Що весною розвиваються,
Не всі тії вінчаються,
Що люблятся та кохаються.

До стор. 46

Порівн. з цією піснею у Рудченка «Горе мені на чужині» (вар. А—стор. 214, рядки 33 і далі, вар. Б—стор. 215, рядки 17—18).

В оповіданні «Близнецы» (Шевченко Т.—Поэмы..., стор. 171) згадується пісня «Ой, ішов чумак з Дону»—теж одна з дуже поширених (є досить давнього часу традиція співати її в «Наталці-Полтавці»,—див. Лисенків клавір 1890 р.). Ще раз бачимо її в листі Шевченка до С. С. Артемовського з 15 липня 1853 года: ...«И мнѣ осталося одно—ходить отут, по степу, долго еще ходить да мурлыкать:

Доле моя, доле, чом ти не такая,
Як инша чужая!» (Твори», т. II, ст. 374; вар. у Максимовича—Укр. нар. пѣсни, 1827 р., стор. 140; 1834 р., стор. 170).

В своїй статті «Т. Г. Шевченко и простолюдины, его знакомцы» В. Беренштам переказує спогади подружжя Татарчуків про Шевченкове життя в с. Мар'їнському (Шимкові) під Миргородом у Лук'яновича. Шевченко дуже любив гуляти з простими людьми, дивитися, як вони танцювали, і слухати, як співали. Особливо він любив чумацьку пісню:

Ой, хто лиха не знає,
Да нехай мене спитає,

і «почти всегда предлагал пропеть и повторить ему песню» («Кіевская Старина», 1900, II, стор. 253). Пісня сама по собі прегарна і певне Шевченко дуже любив її, бо і в оповіданні «Наймичка» вклав Якимові в уста три строфи з неї (Шевченко Т. — Поэмы..., стор. 85; вар. у Рудченка, стор. 111).

Про чумацьку пісню «Та забіліли сніги» та про знайомість Шевченка з нею, згадується вперше в зв'язку з 1847 роком, коли Шевченко опинився в Оренбурзі (9 — 18 червня). Шевченко завітав до Ф. М. Лазаревського, що жив тоді з С. Левицьким, чернігівським земляком своїм. Залишившись ночувати, згадує Лазаревський, Шевченко «прочел нам наизусть свою поэму «Кавказ», «Сон» и др., пропел несколько любимых своих песен: неизменную «Зіроньку», «Тяжко-важко в світі жити»; но с особенным чувством была исполнена им песня:

Забіліли сніги,
Заболіло тіло
Ще й головонька,
Ніхто не заплаче
По білому тілу
По бурлацькому... и проч.

Мы все пели. Левицкий обладал замечательно приятным тенором и пел с большим чувством. Были минуты, когда слезы сами собой катились из глаз, а гость наш просто рыдал»... («Кіевская Старина, 1899, II, стор. 153—154). Про той спів Левицького з Шевченком згадує й К. І. Герн у листі своєму до М. М. Лазаревського: Шевченка «довольно часто навещал Левицкий, с которым они в два голоса пели малороссийские песни. Кажется, брат ваш Федор тоже принимал иногда участие

в этих импровизированных концертах: но я не слыхал ничего восхитительнее этого пения» (Там же,—Докум., 68—69; порівн. у журналі запис під 19 липня). Ту ж таки пісню маємо і в журналі, де текст її записав Каменецький (під 13 травня 1858 р.). Шевченко додає тут свою увагу: «первая песня, которую я знаю без рифмы». Проте, і в цій пісні є звичайні асонанції, що їх спостерегаємо й по инших піснях народніх: труну—умру, тіло—біле, чорніло—марніло.

Ще є одна пісня з чумацьких, яку дуже любив Шевченко—«У Київі на ринку». М. Білозерський у своїх спогадах зве її однією з найулюбленіших (у 40-х р.р.) пісень його («К. Стар.» 1882 р. X, стор. 71). Гостюючи в Київі, бував Шевченко в старого педагога Ів. Дан. Красковського, і дружина його Лизавета Іванівна «очаровала поэта пением малорусских песен» (Чалый М.—Жизнь и произведенія Т. Шевченка, стор. 151). Між иншим вона перейняла од Шевченка згадану допіру пісню, а вже від неї записав текст і мелодію М. В. Лисенко, зазначивши й у примітці, що пісню перейняла вона від Шевченка (Лисенко М.—Збірник, II, стор. 39, № 181). Костомаров у своїх спогадах наводить факт, зв'язаний з цією-ж таки піснею. «Узнавши, что Костомаров избран (професором Київського університета, 1846 р.), Шевченко радостно поздравлял его и, идучи с ним по городу, запел песню о козаке, который повенчался с девушкой, не зная, что она его сестра. Он пел, не обращая никакого внимания на проходящую мимо их публику. Это был параксизм чудачества» («Русск. Старина», 1880, III, стор. 599).

Шевченко взагалі так засвоїв стиль та образи чумацької пісні, що сам міг писати пісні зовсім подібні до народніх. Найкращий зразок такої переробленої пісні це його вірш «Ой не п'ються пива, меди». Кожен рядок тут—цілком народній, і тільки художня стисліть та драматичність твору виявляють у йому індивідуальну роботу великого майстра.

Поряд із чумацькими піснями можна в Шевченковому репертуарі поставити дві славні бурлацькі пісні — «Та немає в світі гірш нікому» та «про голоту», а також відому пісню про розбійника Кармелюка. В журналі (під 28 липня) Шевченко розповідає, як він, ідучи «додому» (на город), «нарушил глубокую тишину очаровательной ночи песнею:

Та нема в світі гірш нікому,
Як сіромі молодому...»

Цю пісню він давно вже любив. Чужбинський, згадуючи про свою з Шевченком зустріч 1843 року, каже так: «Донесся звучный его (Шевченка) голос, напевавший любимую тогда им песню «Та нема в світі гірш нікому, як сироті молодому» (Чужбинский А.—«Воспоминанія о Т. Г. Шевченкѣ», стор. 11). Захоплення будила в Шевченка ця пісня й потім, зливаючись у його думках із незбутніми спогадами. Так, у листі до Козачковського (з 16 липня 1852 р.) згадує Шевченко своє перебування в Переяслові в таких виразах: «Живу, можно сказать, од-

ним воспоминанием... Помните ли нашу с вами прогулку в Монастырище, на гору? Вспомните тот чудный вечер, ту широкую панораму и посредине ее длинную, широкую фиолетовую ленту, а за лентой фиолетовой как из золота кованный переяславский собор. Какая-то чудная торжественная тишина. Помните, мы долго не могли промолвить слова, — пока наконец белое, едва заметное пятнышко не запело: «Та яром, яром за товаром...» Чудный вечер! Чудный край! и песни дивные!» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 368; порівн. у повісті «Близнецы»—«Поэмы»..., стор. 169). Пісня «про голоту» («Ой, наступила та чорна хмара») трапляється в Шевченка майже поряд із допіру зазначеною (див. журнал під 28 липня та «Близнецы», стор. 193). Що ж до пісні про Кармелюка, то Шевченко хоч і гадав, що вона не твір самого «славного лицаря» Кармелюка, а «издѣліе мизерного Падуры», проте все ж нею цікавився; це бачимо хоча б із того, що текст її записано в журналі (під 20 травня).

Із пісень козацьких Мик. Білозерський називає пісню про Морозенка «принадлежащей к числу любимейших песен Шевченка» («Кіевская Старина», 1882, X, стр. 71). Ще любив Шевченко співати «У степу могила з вітром говорила» (див. у журналі записи під 19 липня та 13 серпня). Та й взагалі Шевченко любив згадувати про «високії ті могили, де лягло спочити козацькеє біле тіло, в китайку повите», як читаємо в поемі «Іван Підкова».

Розійшовшись Шевченко з Лекерою, пише Н. М. Кибальчич, «бывал у нас чуть не каждый день, но всегда мрачный, молчаливый, неразговорчивый... Ходил все по комнате и тихо сам себе напевал «Явор зеленький» («Кіев. Стар»., 1890, II, стор. 183). Очевидно, мова тут про відому пісню «Стояв явір над водою», де розповідається про смерть козака на чужині (Ревуцький Д.—Українські думи та пісні історичні. Київ, 1918, стор. 140; пор. поеми: «Причинна», «Невольник»).

Ще з козацьких пісень бачимо дві — «про Палія та Мазепу» та «про Гната Голоту» в рукописній самого Шевченка збірці, що про неї вже тут згадувано (див. «Кіев. Стар.», 1886, II, 405). Та й взагалі немало, видно, знав пісень козацьких Шевченко, бо частенько можна бачити в його з них вирази. Напр., у листі до Я. Г. Кухаренка читаємо: «Чи будеш ти це літо на Коші, чи, може, знову підеш вражого черкеса, прескурвого сина, по кручах ганяти»? (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 410), Тут Шевченко цитує пісню «Ой, тисяча сімсот...» (М. Лисенко—одинадцатый десяток, № 2) порівн. також Максимовича «Укр. нар. п. 1834 р., стор. 133). Або ще в листі до Кухаренка: «Мабуть ти давно в землях християнських не бував і доброї мови християнської не чував» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 428; порівн. слова з думи «про козака Голоту»—Антонович В. и Драгоманов М.—«Истор. пѣсни малорусскаго народа, т. I, стор. 170; або з думи «про Матяша Старого»—Житецкий П. — Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ. Київ, 1893, стор. 239).

Ще з козацьких пісень згадується в Шевченка пісня «про руйнування Січі:»

Або щоб те знали,
Тяжко-важко заспіває,
Як Січ руйнували («Перебендя»).

А в «Тарасовій ночі» цю пісню просто цитує поет:

Встає хмара з-за Лиману,
А другая—з поля:
Зажурилась Україна—
Така її доля!

Так само добре був знайомий Шевченко з народніми думами: йому доводилося й самому чимало чути кобзарів, і записувати від них. Бувши на храму в Керелівці (26 вересня 1845 р.), Шевченко теж прохав кобзаря, що був там, співати дум та «кобзар не хотів чи не вмів їх співати», і Шевченко тоді прохав його співати «простих пісень» («Правда», 1876, стр. 25). Думи він ставив надзвичайно високо. «Недавно кто-то печатно сравнивал,—пише він у повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали»,—наши, т. е. малороссийские исторические думы с рапсодиями хиосского слепца, праотца эпической поэзии. Я смеялся такому высокомерному сравнению, а теперь как разобрал да разжевал, так и чувствую, что сравниватель прав, и с своей стороны я готов даже увеличить его сравнения. Я читал, разумеется, в переводе Гнедича и вычитал, что у Гомера ничего нет похожего на наши исторические думы-эпопеи, как например дума «Иван Коновченко», «Сава Чалый», «Алексій попович пирятинский», или «Побег трех братьев из Азова», или «Самойло Кишка«, или, или,—да их и не перечтешь! И все они так возвышенно просты и прекрасны, что если бы воскрес слепец хиосский да прослушал хоть одну из них от такого-же, как и сам он, слепца кобзаря или лирника, то разбил бы вдребезги свое лукошко, называемое лирой, и поступил бы в «міхоноші» к самому бедному нашему лирнику, называющему себя публично старым дурнем» (Шевченко Т.—Поэмы..., стор. 465), Спів кобзаря заохотив був самого Шевченка писати поему. Думки його «витали в минувшей бурной жизни, в уныло-сладких песнях задумчивых земляков моих. Мне было весело, приятно: меня сладко волновали эти задушевные унылые думы. Я был околдован ими, был настроен на их заунывный тон, и несмотря на то, что близился вечер, самый восхитительный весенний вечер, пошел в свою комнату, достал чистую бумагу, перо, чернила и написал эпиграф к первой части своей будущей поэмы: «На морі синьому, на камені білому» и проч.» (Там же, стор. 468). «Дума про Олексія Поповича» велике враження робила на Шевченка. В тій самій повісті він описує, як він переживав був якось «удивительно приятную середину между сном и бдением», якесь дивне маріння. «... Буря, как миллионы невидимых чудовищ, ревела на просторе. На фоне темных туч блестели стаями белые мартины, а на белых скалах длинными вереницами уселись, как любопытные зрители, черные бакланы. Рев бури спустился

как будто бы тоном ниже и стал ослабевать, как усердный бас в конце обедни. В густой и тихой октаве бури мне послышалась грустно-заунывная мелодия нашей народной думы, думы об Алексее пирятинском поповиче. Мелодия сделалась слышнее, слова внятнее и так наконец внятны, что я мог вторить поющему и голосом и словами. И я вторил следующие стихи:

На морі синьому, на камені білому
Ясний сокіл квилить-проквиляє,
На синєє море пильно поглядає,
З моря добичі вижидає, виглядає...» (Там же, стор. 463).

Напевне і свою власну думу з поеми «Невольник» написав Шевченко під впливом думи «про бурю на Чорному морі» (Олексій Попович). З цієї підробки під народню думу бачимо, як майстерно орудував Шевченко стилем народніх дум і як глибоко їх вирозумів.

Знав Шевченко думи й не тільки од самих кобзарів. Коли він у журналі записує (під 29 липня), що хотів вітати Андрія Обеременка

Чаєм шклянкою
І горілки чаркою,

то тут він уживає пародійного образа на слова з думи «про Ганжу Андибера:

«Тоді дуки-сріблянники, як стали в його червінці зоглядати,
Тоді стали його вітати
Медом шклянкою
І горілки чаркою».
(Куліш—Записки о Южной Руси» 1856, I, ст. 206).

Третій лірник у поемі «Великий льох» (1845) на запитання, чи він співа про Богдана, відповідає:

Я співаю і про Ясси,
І про Жовті води,
І містечко Берестечко...

З цього місця ми бачимо, що Шевченко був знайомий із збірником Максимовича («Украинскія народныя пѣсни», 1834 р.), бо тут безперечний вплив цієї збірки (про Ясси—стор. 42, про Жовті води—стор. 96). Потверджує цю думку й свідчення Мик. Білозерського («Кіевск. Стар. 1882, X. 74), коли той розповідає, що Кочубей замовив Шевченкові картину на сюжет «Самка-Мушкета» (згаданий збірник Максимовича, стор. 27). Взагалі иноді мимоволі напрошується думка про можливість впливу цитування народніх пісень по творах Шевченкових не тільки безпосередно з народніх уст, а й із книжки, із тих збірок пісень, що вийшли ще до заслання Шевченкового (Цертелева 1819 р., Лукашевича 1836 р., Максимовича 1827 р., 1834 р. та инші).

Дуже мало можна зазначити в Шевченка згадок про колядки. Маємо уривок із колядки «Бачить же бог, бачить творець (перший акт «Назар Стодолі» та згадку про «Шедше тріє царіє» («А. О. Козачковському»).

Коли згадати ще дві духовні п с а л ь м и—«про Лазаря» («Перебендя») та «Ісуса» («Катерина»), то решта залишиться на пісні п о б у т о в і—згадок за них у Шевченка найбільше. Ці згадки розкидано по всіх творах Шевченка і найбільш по його російською мовою писаних повістях. Так, у повісті «Наймичка» подибуємо цитування пісень: «Вийди, Грицю, на улицю» («Поэмы, повѣсти и разсказы», ст. 69); «Е... е, люлі, чужим дітям дулі»—колискова (ст. 77); «Ой, жила вдова та й на край села» (ст. 81; порівн. вар. у М а к с и м о в и ч а—Зб. 1827 р., ст. 6, 1834 р., 117); «Воли мої половії, чому не орете» (ст. 86; порівн. у М а к с и м о в и ч а, Зб. 1827 р., ст. 146 та 1834 р., ст. 169); «Ой, гоп по вечері, затуляйте, діти, двері» (ст. 89); «Упилася я, не за ваші я»—п'яницька (стор. 111, 175 («Близнецы»), 514 (Прогулка»), 647, («Музыкант»),—дуже розповсюджена пісня—див. вар. у Ч у б и н с ь к о г о, т. V, ст. 1095, 1135). В повісті «Б л и з н е ц ы»—«Чи така я уродилась» (стор. 102 та 239, це—вар. відомої пісні «Шумить, гуде дібрівонька», порівн. збірник М а к с и м о в и ч а 1827, ст. 156); «Не ходи, Грицю»... (ст. 148; порівн. теж кілька разів і в «Кобзарі»); «Ой, хто до кого, а я до Параски» (ст. 153): «Одна гора високая» (ст. 153); «У неділю рано вранці» (ст. 171); «Летить орел через море» (ст. 203); «Зійшла зоря із вечора» (ст. 205 та 554); «Зажурилась попадя своєю бідою»(ст. 241—дуже поширена пісня); «Жито, мати, жито, не полова» (ст. 241); «Ой ти козаче, ти зелений барвіночку» (ст. 256); «Ой, ходила дівчина бережком» (ст. 175, також див. лист до Куліша з 26 січня 1858 р.). У повісті «Капитанша»: «Ой у полі верба, під вербою корчма» (ст. 369). У повісті «Музыкант»: «Гоп-чук, гречаники, гоп-чук, печеники» (ст. 614).

Із пісень побутових, персонально зв'язаних із Шевченком, згадуються, як його улюблені: «Ой, горе, горе, який я удався», «Де ж ти, доню, барилася?» «Этим песням он (Шевченко) научал и моих сестер,—згадує М. Білозерський,—и мать, бывало, сердится на него за последнюю, считая ее неприличною» («К. Ст.» 1882, X, 71). М. Чалий згадує «Ой, крикнули сірі гуси», як улюблену пісню Шевченкову («Жизнь и произв. Ш-ка», ст. 147; також див. К о н и с ь к о г о, т. I, ст. 214). Художник О. Ф. Сенчило-Стефанович розповідає, що їздячи з ним човном по Дніпру, Шевченко любив співати пісню:

Та по тім боці та на толоці
Цвіте горошина,
А в дівчини та чорнії брови,
Як у Волошина («К. Ст.» 1882, X, 69).

Ол. Лазаревський, пригадуючи життя своє з братами в Петербурзі 1860 року, розповідає («Кіев. Ст.», 1899, II, 294), як приходив до обіду Шевченко: «Входил он в комнаты, обыкновенно распевая какую-нибудь песню. Чаще всего пел он в то время:

По-над морем Дунаєм вітер явор хитає,
Вітер явор хитає, мати сина питає:
Ой, сину мій Іване, дитя моє кохане!
Як я тебе родила, світом тяжко нудила и т. д.»

Сам Шевченко згадує в «Кобзарі» пісні: «Ой не шуми луже», «Горлицю», «про Сербина», «Шинкарку», «Ой, гаю мій, гаю», «Ой високо сонце сходить»; в журналі: «Люблю, мамо, Петруся», особливо сердечно-улюблену пісню співака, нещасного Скобелева «Тече річка невеличка» (під 8 липня). Про цю пісню ще пише Шевченко і в листі до Кухаренка: «А я й досі співаю та може й довго ше співатиму, згадуючи дочку твою невеличку:

Тече річка невеличка з вишневого саду,
Кличе козак дівчиноньку собі на пораду...

Поцілуй її за мене, друже мій» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 378). Пісня «про Білозера» (запис під 22 січня) —один із глузливих новотворів, тип частушок, що складаються при роботі завжди за готовими формулами. Найбільше ж можна сказати про найулюбленішу пісню Шевченкову «Ой, зійди, зійди, ти зіронько та вечірняя». Маємо силу вказівок на неї (Чалый, ст. 122, 178; «К.Ст.» 1897, II, 32 та 1899, II, 153 та ин.). Співав її він і на весіллі в Куліша 22 січня 1847 р., як про те сам згадує в журналі. «Такого або рівного йому співу, - писав опісля Куліш, -не чув я ні в Україні, ні по столицях... Позходились з усіх світлиць гості до залі, мов до церкви. Пісню за піснею співав наш соловей... і скоро вмовкав, зараз його благали ще заспівати... Душа поета, об'явившись посеред чужого щастя своїм щастям, обернула весілля поклонниці його великого таланта в національну оперу» (Куліш П. Хуторна поэзія, стор. 25-26). Сестра Ганни Мих. Кулішевої, Надія Мих. Кибальчич, згадувала згодом: на весіллі «Шевченко отзывал мать мою и сестру (молоду) от танцев, отводил их в дальній уголок и учил песне «Ой, зійди, зійди»... Мать смущалась и отказывалась петь, но сестра ее училась у него и потом пела хорошо. Несколько песен в «Зап. о Южн. Руси» переложены Маркевичем с ее голоса» («Кіев. Ст.» 1890, II, 175; між тими піснями є й «Ой, ізійди...). Подобалася ця пісня, очевидно, Шевченкові своїм змістом (протягом усього життя мріяв він про таку «дівчину»), а також, мабуть, і тим, що голос її, надзвичайно простий, дуже придається для виразу почуття й дає широкі можливості для мелізмування під час співу.

Так, переглянувши всі пісні, що так або инакше зв'язані з Шевченком, ми бачимо, яку силу він їх знав. Сумцов справедливо каже, що Шевченко вміє й користуватися ними «с большим мастерством, вводит их в тесную связь со всем личным его творчеством, до такой степени тесную, что местами трудно определить, где кончается заимствование и где начинается личное творчество» (Сумцов Н. Ф. Любимыя народныя пѣсни Т. Шевченка. «Укр. Жизнь», 1914, II, 23). І справді, ці народньо-пісенні елементи розкидано по всіх творах Шевченкових надзвичайно щедро і рясно. Особливо багато їх у «Гайдамаках», де можна бачити й просто вказівки на народні пісні, і надзвичайно влучні переробки цих пісень, де майже неможливо відділити Шевченкове від народнього. Можна зазначити такі місця: розмова з гайдамаками (вступ), «Гандзя», «Перед паном Хведором», «Ой, гоп, таки-так!», «Ой, гоп, того дива», «Як би таки або так, або сяк», «Од села до села», «Не дивуйтеся, дівчата», «Оттак

чини, як я чиню», «На вгороді постернак», «Ой, гоп-гопака», »Як була я молодою», «Заганяйте квочку в бочку», «Ой, сип сирівець», «Загрібай, мамо, жар», «А мій батько орандарь», «Ой, гоп по вечері». Більшість цих пісень узято з весільних соромицьких (перезвянських) співів. Подібні ж явища маємо в «Тарасовій ночі» (Нехай буде отакечки»), в «Невольнику» («Як би мені лиха та лиха«) в «Москалевій криниці» («Шелесть, шелесть по дубині»), в «Сотнику» («У горох вчотирьох«). В «Сотнику» ж під народню пісню написано: «Як би мені крила» та «Ой піду я ж берегом-лугом». У «Гамалії»—«У Туркені по тім боці», в «Сові»—під народню колискову »Е, е...люлі», в «Чернеці»—«По дорозі рак, рак», у «Відьмі»—«Через яр ходила» і т. ин.

Тісний зв'язок Шевченкової творчости з народньою піснею спричинивсь до того, що форма його поезій і до цього часу не перейдена й не перестаріла. Дослідувачі вже давно зазначали той факт, що Шевченко в своїм віршуванні виходив не з європейських канонів, а з ритмики народньої пісні, надзвичайно багатої (Х. К о р ш—«Шевченко среди поэтовъ славянства», збірник «На спомин 50-х роковин смерти Шевченка», Москва 1912; Б. Я к у б с ь к и й—Форма поезій Ш-ка, збірник «Т. Шевченко». Київ, 1921; С. С м а л ь-С т о ц ь к и й—Ритмика Шевченкової поезії». Прага, 1925 та ин.). Акад. Смаль-Стоцький, наприклад, ладен усі ритми в Шевченкових поезіях вивести тільки з коломийкового, козачкового (думкового) та молядкового ритмів.

Ще доводиться, нарешті, сказати про Шевченка, як співака, як виконавця.

Всі джерела зазначають, що за молодих літ Шевченко мав дуже доброго голоса. Косарев каже, що в Шевченка був «чистый и звонкий тенор» («К. Ст.» 1893, II, 253). Чужбинський, говорячи про голос Шевченків чи то в співі, чи в розмові, завжди додає епітет «звучный» («Воспоминанія«, стор. II і 14—стосуються до 1843 р.). Сам Шевченко зве свій голос тенором: «Я присоединил и свой тенор» (запис під 19 липня). Кн. В. М. Репнина, згадуючи про спів Шевченків, казала, що він вразив її «своей глубокой задушевностью, что мягкий, дышащий грустью голос нашего Кобзаря (баритон с высокими теноровыми нотами) невольно проникал в душу» (С т о р о ж е н к о Н.—Первые четыре годы ссылки Шевченка. «Кіевск. Стар.» 1888, X. стор. 3). Тільки Тургенев голос Шевченків (у розмові) характеризує, як «несколько хриплый» («Кобзарь». Прага. 1876, стор. IV). Правда, це було вже в останні роки життя Шевченкового.

Враження спів Шевченків робив надзвичайне. М. Білозерський згадує: «Мою мать († 1857 г.) в особенности очаровывал Шевченко своим пением: ходит, бывало, по зале, заложивши руки назад, опустивши вниз думную голову; шея завязана шарфом; выражение лица грустное, голос тихий и тонкий; мать, бывало, плачет от его песен... Н. А. Власенко припоминает, какое сильное впечатление Шевченко производил своим пением. Шевченко гостил у Сребдольских и в будуаре одной из девиц Сребдольских, в при

До стор. 46

сутствии Н. Д. Белозерского, человека очень сурового, запел и этот невозмутимый старик заплакал» («Кіев. Ст. 1882, X, 71). Про спів Шевченків згадує й В. П. Маслов («Т. Г. Шевченко». М. 1877, ст. 49, 54).

Співав Шевченко, звичайно, по-народньому, не для естрады, особливо того часу. А. В. Побратим каже: «Гр. Н. Честоховский чует песню не одним ухом, но и сердцем.., но его голос не для концертной залы... Так некогда пел Шевченко» («Основа» 1861, VI, 156). Иноді також шкодив акомпанімент. Микешин, що знав Шевченка в останні роки його життя, так говорить про спів його: «Музыку любил он страстно, особенно пение. С восторгом слушал Изаб. Льв. Гринберг и г. Зубинскую. Глубоко почитал Даргомыжского; познакомился с ним случайно у меня и потом часто встречался в семействе Гринберг. Глинку боготворил. Любил и сам петь, где «траплялась» гитара. Пел неважно, хотя и с большим чувством: голосу не хватало, да и аккомпанимент все как-то не нанаживался» («Кобзарь» Прага, т. II, стор. XXI).

В. Аскоченський так описує своє знайомство з Шевченком 1846 р. на кватирі А—вих, на Старому місті: «Тарас (я еще не знал его тогда) в нанковом полупальто, застегнутый до горла, уселся на траву, взял гитару и бренча на ней «не до ладу», запел «Ой, не шуми, луже». Я перестал болтать с одной из дочерей хозяйских и обратился весь в слух и внимание. Тарас пел неверно, даже дурно, чему много способствовал плохой аккомпанимент, но в каждом звуке слышалось что-то поющее, что то ноющее, что-то задевающее за душу... Вероятно, заметив мое внимание, Ш. вдруг ударил всей пятерней по струнам и запел визгливым голосом: «Чорний цвіт, мрачний цвіт». Все захохотали, но мне стало грустно» (Аскоченский В.—И мои воспоминанія о Т. Г. Шевченкѣ» «Домашняя бесѣда» 1861 г., вып. 33, стор. 645).

Шевченкова натура була така, що він просто не міг жити, щоб не співати: так, він співає навіть у панській прихожій (див. у нас попереду); співає, коли його везуть до кріпости (Кониський, т. I, 233); співає, там сидячи («Шевченко был одет в белый костюм, стоял грустный и чуть напевал какую-то грустную украинскую песню»—«К. Ст.» 1882, X, 73); співає, живучи в Седневі під акомпанімент І. І. Лизогуба (Кониський, т. I, 221) і т. д. і т. д. Бувши в сім'ї С. Т. Аксакова (25 березня 1858 р.), «Т. Г. спел несколько великорусских песен и когда он пропел волжскую бурлацкую песню, то все присутствующие пришли в неописанный восторг, а Константин Сергеевич даже прослезился от умиления»... (Чалый М.—Жизнь и произв. Т. Шевченка, стор. 126).

Цілком до речі буде закінчити словами М. Максимовича: «Заслушаешься его (Гоголя), как иногда заслушивались мы поющего Шевченка—этой художественной натуры, так багато выражавшейся в живописи, стихотворстве, а всего сильнее й краше—в пении украинских народных песен» (Максимович М.—Сочиненія, т. I. Київ, 1874, стор. 529).

Дм. Р.

Стор. 46, ряд. 13. «Молодая жена Кулиша» — Олександра Михайловна Кулішева з роду Білозерських, народилась 23 квітня 1828 р. на хут. Мотронівці під Борзною. Вчилася, звичаєм тих часів, удома та в сільському пансіоні однієї з сусідок. Р. 1843-го спізналася з Кулішем, опісля товаришем цілого її довгого життя. Весілля відбулося 22 січня 1847 р. в с. Оленівці, і бояринував на йому Шевченко. Ще попереду, дізнавшись од Куліша про Шевченкові вірші, так ними була захопилася, що «недовго думавши, вона тут же предложила до послуги Кобзареві-перебенді усе, що мала, усю свою худобу, увесь свій скарб..., щоб Шевченко прожив за границею три годи» (Куліш П.—Хуторна поэзія, стор. 17). Події 1847 р., як відомо, розбили всі плани Кулішів; Олександра Мих. опинилася з чоловіком на засланні в Тулі, а й потім ділила з ним його хуторську самотину. Р. 1860-го в альманаху «Хата» з'являються перші її оповідання; пише вона потім в «Основі», що виходила під редакцією її брата, В. Білозерського (псевдоніми Ганна Барвінок та А. Нечуй-вітер), у деяких галицьких виданнях і в «Кіевскій Старині» та ин. «Оповідання з народніх уст» Ганни Барвінок видано з передмовою Б. Грінченка р. 1902 в Київі. По смерти Куліша вона утворила була справжній його культ і заходилась видавати його твори (вийшло 5 томів, 1908—1910), але не встигла це видання докінчити. Померла Ганна Барвінок 23 червня 1911 року. Її оповідання, в манері Марка Вовчка, дають майже фотографичні образки народнього життя на Україні, малюючи переважно жіночу долю,—ними заслужила собі письменниця титул «поета жіночого горя» (Грінченко Б.—Поет жіночого горя. «Л.-Н. Вістник», 1900, кн. IX, а також передмова до «Оповіданнів з народніх уст», Київ, 1902; Старицька-Черняхівська Л.—Ганна Барвінок. «Л.-Н. Вістник», 1911, кн. IX; Шаповал М. Ганна Барвінок. «Українська Хата», 1911, кн. V—VI і VII—VIII; згадки Г. Барвінок, недокінчені, надруковано в журналі «Будучність» (Львів) 1909 р. та в «Українській Хаті» 1911 р.).

Про епізод з співами на весіллі в Кулішів читаємо в згадках самої Кулішевої: «Перед весіллям за три дні приїхав і Шевченко. Ці три дні ми дуже приємно пробавилися. Він маму нашу дуже полюбив. Вона навдивовижу знала добре народні пісні. Це йому як маслом по серцю. Ще під'їхала й моя подруга, моїх літ і моя тезка, друг мій і близька сусідка. Співали ми з ними вкупі: «Ой зійди, зійди ти, зіронько та вечірняя». Здається, це його любима пісня» (Куліш А. М.—Спомини. «Українська Хата», 1911, кн. V—VI стор. 309). Ширше про те ж таки розповів Куліш. Коли познайомив він Шевченка з «молодою княгинею» своєю, почав той «з нею розмовляти по нашому і, на велику собі радість, побачив, що в своїй розмові не шпетила вона рідного слова. Тоді Шевченко заходився екзаменувати її з рідних пісень. Репертуар «молодої княгині» виявився значним і звеселив «старшого боярина» ще більше, а як показала вона йому голос і самий текст пісень, котрих він у не допитувавсь, він похвалив чи подякував її по-своєму: сам почав їй спі-

вати... Позакладавши назад руки, почав ходити по залі, мов по гаю, й заспівав:

Ой ізійди, зійди,
Ти зіронько та вечірняя:
Ой вийди, вийди,
Дівчинонько моя вірная...

Доволі було тоді гостей у тім поважнім здавна домі. Гули вони по всіх кутках, мов ті джмелі; щебетали, мов горобці. Як же почули Шевченкове співання, ущухли всі так, наче зостався він один, під вечернім небом, викликаючи дівчиноньку свою вірную. Як у ту пору своєї жизни співав Шевченко, а й надто як він співав у той вечір—такого або рівного йому співу не чув я ні в Україні, ні по столицях. Порвались разом усі розмови і між старими і між молодими. Посходились і з усіх світлиць гості до залі, мов до якої церкви. Пісню за піснею співав наш соловей, справді мов у темному лузі, серед червоної калини, а не в зимньому захисті серед народу. І скоро вмовкав, зараз його благали ще заспівати, а він співав і співав—людям на втіху, а собі самому ще й на більшу... Душа поета, об'явившись посеред чужого щастя своїм щастям, обернула весілля поклонниці його великого таланта в національну оперу, яку люди ще не скоро чутимуть на Україні. І всіх більш роскошувала нею щаслива своїм таємничим подвигом «молода княгиня» (К у л і ш П.—Хуторна поэзія, стор. 25—26). Ця згадка з «рокового» 1847 року й завітала до поета, коли він у неволі заспівав був своєї улюбленої—«очаровательної», мовляв—пісні. *С. Є.*

Стор. 46, рядок 18. Новгород-Сіверський, колишній Новгородок, місто на Чернігівщині під 42°1' півн. шир. і 33°16' схід. дов., на правому горяному березі Десни. Осаджено його десь певне в XI в. і за часів князівських він став центром Сіверщини; по татарському лихолітті відходить до Брянського князівства, в XIV в. до Литви і потім аж до козацьких часів робиться пограниччям між Польщею та Москвою й переходить від однієї до другої. В Новгороді-Сіверському об'явився Дмитро Самозванець р. 1602, звідси він і на Москву рушив. За гетьманщини—сотенне місто, з р. 1781—головне місто Новгород-Сіверського намісництва. З 1799 р.—повітове місто (С е м е н о в В. П.—Россія, т. VII, стор. 449—452). Чи бував Шевченко в Новгороді-Сіверському—напевне не знати; з неясного натяку в журналі можна гадати, що це місто таки було йому по знаку. *С. Є.*

Стор. 46, рядок 19. «Алексей Однорог»—заголовок повісти П. Куліша, що не за довго перед тим саме була надрукована («Современникъ», 1852—53 р., кн. XII, I—II, під криптонімом Н и к о л а й М.). Сюжет цієї повісти взято з часів боротьби московського царя Бориса Годунова з претендентом на московський трон, відомим під назвою Дмитра Самозванця. Дія відбувається на Сіверщині, а спеціяльно описано облогу

Самозванцем Новгорода-Сіверського р. 1604-го. Можливо, що ця повість досталася до рук Шевченкові серед тих книг, які він на великдень 1857 р. одержав з Петербургу від Маркевича (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 405). *С. Є.*

Стор. 46, рядок 21. Гулак-Артемовський Семен Степанович (1813—1873)—один із найкращих співаків у державному петербурґському оперовому театрі сорокових—п'ятидесятих років минулого століття. Народився в м. Городищі Черкаського повіту на Київщині, в сім'ї священика Степана Петровича Артемовського й доводився небожем відомому українському письменникові Петрові Петровичу Артемовському-Гулакові. 1824 р. вступив Семен до Київської духовної школи й одразу ж попав до хору митрополита, відомого Евгенія, бо мав чудесний голос. Спершу вчився непогано, отже незабаром, як це звичайно бувало з учнями-співаками по архиєрейських хорах, обставини хорового життя подіяли на хлопця так, що він майже зовсім перестав учитись і в шкільній відомості 1826 року атестовано його так: «поведенія честнаго, способностей хороших, лѣнивъ и прелѣнивъ, успѣховъ малыхъ».

Року 1829 помер батько Семенів і хлопець, залишившись на руках у матері, покладає всю свою надію на службу в митрополитанському хорі, звідки й попадає до Петербургу. Року 1838 М. І. Глинка, приїхавши на Україну по хористів для співочої царської капели, забрав із собою й Семена. Отже до капели хлопець не попав за браком місця, зате Глинка вирядив його вчитися співу за кордон улітку 1839 року («Записки М. И. Глинки»—«Руск. Стар.» 1870 р. т. II, ст. 277—286). Спершу побував Артемовський у Парижі, науку співу одбув в Італії, де й дебютував через два роки з успіхом у Флорентинському театрі («Театр. афиши и антрактъ», М. 1864, № 137). Року 1842, повернувшись до Петербургу, вступив на перші баритонові партії до великого оперового театру, де й прослужив до 1864 року, виступаючи здебільшого в Петербурзі на сценах великого оперового театру та «театра-цирка», а иноді переїзжаючи до Москви, де виступати доводилось також у великому оперовому театрі. За двадцять два роки своєї служби Артемовський виступав у 32 оперових ролях, виконуючи крім того часто ролі і в водевилях. Найкращі його ролі були, як зазначають сучасники—Руслан (в оп. Глинки «Руслан и Людмила»), Дон-Жуан (в оп. Моцарта «Дон-Жуан»), Ричард Форд («Пуритане»), де-кілька ролів із італійських опер, Чупрун («Москаль-Чарівник») та Карась («Запорожець за Дунаєм»). Ролю Руслана Артемовський співав по черзі з знаменитим О. Петровим, проте сучасники «пальму первенства» оддавали Артемовському. Сучасні рецензенти майже инакше не висловлюються про голос та спів Артемовського, як «надзвичайно», «восхитительно», «безподобно» і т. и., а М. І. Глинка вважав голос Артемовського за найкращий з чоловічих голосів, які тільки доводилось йому чувати. Отже доба для національної опери була ще надзвичайно глуха. «То был период слепой итальянской

До стор. 46

мономахии», каже В. Стасов («Ежегодн. Имп. Театровъ», СПБ. 1893, стор. 343), і не вважаючи на героїчні зусилля А. Я. Петрової, О. О. Петрова, С. С. Артемовського та П. П. Булахова російська опера хиріла й не робила зборів аж до шестидесятих років, коли почався переворот у поглядах публіки. О. О. Петров, бувши надзвичайно енергійною, ініціятивною індивідуальністю, ввесь свій вік невпинно працював над поширенням свого обрію, над художньою розробкою все нових і нових ролів (на жаль, часто зовсім невисокої художньої вартости, хоч спричинявся цьому не власний смак Петрова, а дирекції та публіки)—він виконав до 130 ролів і тим залишив по собі великий слід в історії вокального мистецтва. Артемовський же, мавши баритон, більш страждав без художнього російського репертуару, та й натуру мав млявішу й флегматичнішу, і тому пасивно співав ту невелику кількість ролів, що давала йому їх дирекція. А все ж увесь час ми можемо спостерегати в його надзвичайне тяжіння до всього національного, а особливо українського: так, він прегарно виконує ролю Чупруна (див. про це статтю П. Куліша в «Рус. Вѣстн». 1857, XII, кн. 2), утворює ролю Карася у своїй власній опері «Запорожець за Дунаєм» (1863) *). Артемовський навіть складав російські водевилі, де сам завжди виконував якусь українську ролю й співав українську пісню: так, в «Украинской свадьбе» він виконує ролю «старого запорожца» (18. VII. 1851), а у власній своїй п'єсі «Ночь накануне Иванова дня» ролю «старосты» (26. V. 1852). Самий сюжет «Запорожця за Дунаєм» одбиває ту любов до своєї України, тугу за нею, що так рідднила Артемовського з Шевченком. Останні роки свого життя, вийшовши 1864 року в одставку, доживав С. Артемовський у Москві, де були родичі його жінки, і там же таки й помер року 1873. Маємо звістки, що було в нього дві доньки—Варвара та Олександра (лист Шевченка до Артемовського з 15 червня 1853 г.; Олександра померла 1856 р., як згадує Шевченко ж у листі 30 червня) та син Василь, що народився 1 січня 1864 р. (метр. виписка в «ДѢлѣ»), отже в «Аттестате» з 17 лютого 1865 року написано: «детей не имеет» (там же).

В листі своєму до Гр. Ст. Тарновського Шевченко так пише про «Руслана и Людмилу» Глинки: «А ось шкода, що ви сю зиму не приїхали. У нас була виставка в Академії, і дуже добра, а тепер через день дають «Руслана и Людмилу». Та що то за опера, так ну! А надто, як Артемовський співа Руслана, то так, що аж потилицю почухаєш—далебі, правда! Добрий співака, нічого сказать». (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 346). Про ці саме спектаклі так пише «Репертуаръ русскаго и пантеонъ всѣхъ европейских театровъ на 1842 годъ»: «Мы уже сказали, что роль Руслана попеременно поют г.г. Петров и Артемовский, и что при исполнении г-м Артемовським она более понрави-

*) Маємо вказівку, що С. Артемовський виконував і ролю Виборного в „Наталці-Полтавці» (Д. Антонович Триста років українського театру.—Прага, 1925, стор. 11).

лась публике. Для Руслана более всего пения во втором действии; тут у него большая ария в пустыне:

О, поле, поле, кто тебя
Усеял мертвыми костями?

в которой голосъ г. Артемовского поражает и пленяет гораздо более г. Петрова, которому, однако, принадлежит та честь, что он первый выдержал перед строгою публикою, наполнявшею залу в первое представление, первый выдержал, говорим мы, испытание главной роли в утомительной опере. Для г-на Артемовского уже был проложен путь, и он пел Руслана, когда публика уже знала о судьбе и значении оперы» (стор. 19—20). Далі рецензент, хвалючи Глинку, як композитора, ганить лібретто опери й зазначає, що він не міг на другій виставі «Руслана» висидіти без перерви до кінця і «моментами тікав із залі театру». Як бачимо, Шевченко був «винесливіший».

Таким чином, у Гулакові-Артемовському ми бачимо одного з найосвіченіших технично оперових співаків свого часу. Маючи прекрасні артистичні дані, він усе ж не зажив такої голосної слави, на яку міг би сподіватися. Причин цьому досить багато: глуха доба, італоманія, відсутність високохудожнього репертуару, пасивність вдачі Артемовського, а також неможливість виявити себе вповні в тій сфері, до якої найбільш тягнуло артиста — а саме в сфері української національної творчости. Маємо відомості, що Артемовський добре знав мови французьку та італійську (Недоборовський), отже протягом усього життя не міг звільнитися від впливу своєї рідної мови, а це особливо одбивалося на його акценті. Ще Глинка казав, шо «выговор Гулака был несказанно жесток». Рецензія «Репертуару» теж зазначає в однім місці «дурное произношение», про те саме говорить і Серов, взагалі великий прихильник Артемовського (Соч. II, 782).

Як автор популярної п'єси «Запорожець за Дунаєм», Артемовський дожив і до наших днів, отже говорити докладно про цю п'єсу і його авторство не вважаємо тут за потрібне.

Була з Артемовського людина надзвичайно м'якої, добродушної вдачі, любив він у компанії пошуткувати, добре випити, а ще краще з'їсти. Освіти був він досить різнобічної, хоч і поверховсї. Людина громадська, бував він усюди, «начиная от убогой квартирки какого-нибудь из своих земляков, до раззолоченных палат вельможи, от известного богача, лейб-гусара Яковлева..., до знаменитого нашего математика М. В. Остроградского» (З. Недоборовский — Мои воспоминанія. «Кіевская Старина» 1893, II, 190). Усюди його дуже любили, як веселу, живу людину та прекрасного товариша. Ще М. І. Глинка розповідав: «Оставя набранных (у літку 1838 р.) певчих в Переяславе, мы отправились в Киев, откуда вывезли Гулака-Артемовского; он был очень любим товарищами; когда он выезжал из Киева, они провожали его с плачем» («Записки» — «Рус. Стар.» 1870, т. II, стор. 276 — 277). Любив Артемовського й Т. Шевченко. Крім журналу, досить перечитати листи Шевченка

До стор. 46

до Кухаренка, М. Лазаревського та й до самого Артемовського, щоб побачити, з якою любов'ю він говорить про Артемовського в кожному листі.

Невідомо, коли саме зазнайомився Шевченко з Артемовським, отже можна гадати, що ще до 1842 року [1]), коли Артемовський зайняв посаду співака в державній опері, бо Шевченко був добре знайомий з Варварою Арсеновною, матір'ю Артемовського, і взагалі бував у Городищі. Та й у листі до Кухаренка з 30 вересня 1842 р. знаходимо ім'я Гулака серед тієї компанії, в якій тоді обертався Шевченко («Твори», т. II, стор. 345). В усякому разі вже до заслання Шевченкового між ними були гарні приятельські стосунки, і Артемовський ствердив це ділом. Взагалі кажучи, він на посаді співака одержував порівнюючи не так уже й мало, як на той час: наприклад, в 1852 році він по контракту мав 1140 карб. сріблом на рік та ще 10 крб. з кожного спектакля; але, як видно з його справ, він частенько бував у критичному що-до грошей стані. Проте він не пожалував для приятеля грошової допомоги і перший одгукнувся, коли Шевченко здобув дозвіл на листування з Новопетровського (див. листи Шевченкові,—«Твори», т. II, стор. 366, 372, 375, 395). В «Дѣлѣ» Артемовського збереглося листування з приводу однієї такої посилки. Наводимо цього документа цілком.

Министерство военное
Казанская Коммисаріатская Коммисія
6 сент. 1852 г.
№ 10739

В Контору Императорскаго Санктпетербургскаго Театра.

Имѣю честь покорнѣйше просить Контору выдать состоящему при Императорскомъ Санктпетербургскомъ Театрѣ Артисту С. Артемовскому прилагаемую у сего росписку рядового линейнаго Оренбургскаго баталіона № 1-го Тараса Шевченки въ полученіи имъ денегъ девятнадцати рублей 40 копѣекъ серебромъ, за сдѣланный для Г. Артемовскаго акварельный портретъ; о полученіи же Г. Артемовскимъ росписки не оставить меня увѣдомленіемъ.

Управляющій Коммисіею ген.-майоръ Корбе».

На цьому рукою Артемовського: «Росписку рядового Тараса Шевченки получилъ артистъ Артемовскій 19 сентября 1852 года». Нижче надпис: № 5015 20 сент. (про те, що Казанську комісію повідомлено «о врученіи Артемовскому росписки»).

Шевченкові листи до Артемовського (їх маємо всього чотирі: з 1 липня 1852 р., 15 червня і 6 жовтня 1853 р. та 30 червня 1856 р.) перейняті щирим, справді дружнім тоном. Поета зворушували і спомини про давно пережиті спільні пригоди, і тая готовність допомогти йому, яку він бачив од Артемовського. Йому Шевченко пише одверто про своє життя, дає йому всякі доручення і часом звіряється з такими признаннями, яких

[1]) В листі з 1 липня 1852 р. Шевченко, згадуючи своє минуле з Артемовським життя, додає: „Счастливое время! Кажется, недавно, а вот уже 12 год тому назад!" („Твори", т. II, стор. 366). Отже ніби доведеться початок знайомости між ними відсунути на 1840 р.

певне не всякому з знайомих зважився б уділити. «...Я от природы вышел какой-то неоконченный,—читаємо напр. в листі з 15 червня 1853 р.,—учился живописи и не доучился, пробовал писать—вышел из меня солдат» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 373). З літами приязнь між поетом та співаком зростала. Коли Шевченко повернувся до Петербургу, то зараз же другого дня «обнял моего задушевного Семена Артемовского, а через полчаса я был уже в его доме, как в своей родной хате. Много и многое мы вспомнили и переговорили, а еще большего не успели ни вспомнить, ни переговорить. Два часа мелькнули быстрее одной минуты» (запис під 28 березня 1858 р.). З того часу ім'я Артемовського стріваємо на кожній сторінці в журналі; приятелі сходяться мало не що-дня і в записах Шевченкових почувається справжня близкість, коли він згадує про «гульвісу Семена» (Подані тут відомості, крім зазначених джерел, узято з архивних матеріялів Київського Центр. Істор. Архива та з Ленинградського архива кол. царського двора). *Дм. Р.*

Стор. 47, рядок 5—6.—«Первое радостное письмо из Петербурга от графини Толстой», Це був не перший лист од гр. Толстої, але перший, у якому вона вже зовсім певно й виразно пише про близьке визволення. «Все, что можно было сделать, сделано,—писала графиня.—Надеюсь в скором времени дать вам весть, а может быть, увидеться с вами лично, а до тех пор да не возмущается душа ваша безнадежностью. Смело обращайтесь ко мне..., как к родной сестре вашей» (Чалый М.—Жизнь и произведенія Т. Шевченка, стор. 89). Цей лист, датований 8 жовтня 1856 р. і підписаний вже повним ім'ям Толстої (попередній був анонімний), Шевченко одібрав 1 січня 1857 р. й відповів на його 9 січня. «Драгоценное письмо ваше от 8 октября минувшего года,—одписує поет,—получено в укреплении 26 декабря, а мне передано распечатанное 1 генваря, как подарок на новый год»... Виливши свої почування в бурхливих словах безмежної подяки, Шевченко вертається до листа. «Пока я мог взяться за перо, чтобы написать вам хоть что-нибудь непохожее на настоящую чепуху—я бродил несколько дней вокруг укрепления, и не с одним письмом вашим неоцененным, а с вами самими, сестра моя, богу милая! И о чем я не говорил с вами! чего не пересказал; чего не поверил душе вашей восприимчивой! Все—и мрачное минувшее, и светлое будущее—все с самомалейшими подробностями. И если, как вы питаете надежду на личное свидание наше, если повториться эта сердечная исповедь, то боюся, что это будет повторение слабое и бесцветное» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 401). З журналу бачимо, що день 1 січня, коли Шевченко дістав згаданого листа, був поворотним у його засланницькому житті, і поет одразу ж почав лагодитися в дорогу.

С. Є.

Стор. 47, рядок 13. Небольсин Павло Іванович (1817—1893), статистико-економист, історик, етнограф; видав книгу «Покореніе Сибири»

(1849 р.), «Очерки торговли Россіи съ средней Азіей» (1855 р., премійована від Рос. Академії Наук), нариси з побуту калмиків, башкирців, а також уральських козаків; частину цих нарисів видано 1854 р. окремо під заголовком: «Разсказы проѣзжаго» (СПБ). *А. Л.*

Стор. 47. рядок 19. Железнов Іосаф Ігнатович, талановитий дослідник побуту уральських козаків, народ. 1824 р., помер 1863 р.; твори його почали виходити з 1854 р. Року 1858 надруковано окремим виданням його книгу: «Уральцы. Очерки быта уральскихъ козаковъ», що звернула на себе загальну увагу. Повне видання творів Ж-ва вийшло 1888 р.

На Железнові, як і на Небольсині, позначилося тодішнє захоплення місцевими дослідженнями й місцевим побутом, а це почасти відбивалося й на самому характері цих дослідів: вони не завжди були позбавлені де-якої ідеалізації того побуту. Шевченкові довелося мати справу с уральцями за инших умов, простим солдатом, инше він і доглянув у їхньому побуті, а тому з такою зневагою й ставиться до Небольсина та Железнова (див. ще запис під 16 липня), *А. Л.*

Стор. 48. рядок 2. Зарянко Сергій Костянтинович (1818—1870), академик малярства, народився в Могилевській губ. Був якийсь час за навчителя в Московській школі малярства та різьбярства. Спочатку Зарянко хотів був присвятити себе перспективному малярству, але потім зробився портретником і тут уживав до краю всіх перспективних засобів; головним завданням його було: математично-точно копіюючи натуру, досягти цим способом передачі й духового вигляду людини, її вдачі. Він, дійсно, з фотографичною точністю віддавав на портретах усяку дрібненьку рисочку, якийсь незначний аксесуар або випадково на якійсь блискучій річі положений промінь сонця; однаково старанно і пильно вимальовував він найнезначнішу дрібницю, як і саме обличчя. Така нова манера звернула була на його увагу й він де-який час мав багато прихильників. Напр. художник Осипов у листі до Шевченка поміж иншими новинами подає: «Из произведений наиболее оригинальных портреты Зарянки; он пишет их необыкновенно медленно, зато с поразительным совершенством, с невиданным до него пониманием силы красок» (Чалый М.—Жизнь и произведенія Т. Шевченка, стор. 91). Але Шевченко, у творах якого природа оживала, ставився, річ зрозуміліва, до Зарянка з його «дагеротипною» манерою негативно. *Ол. Н.*

Стор. 48, рядок 20—21. Булавин — один з отаманів Донського війська козацького. За його проводом сталося було на Донщині 1707-8 р.р. повстання голоти, що виникло через московські утиски, а почасти і впливи Мазепи з Запоріжжям. Повстанці мали спершу чималий успіх, але після упертої, хоч і недовгої, боротьби їх усе ж таки перемогла царська військова сила; Булавин 7 липня 1708 р. застрелився. Він був на ім'я Кіндрат, а по батькові Опанасович, і коли Шевченко його згадує як

«Игнашу Степанова сына», то напевно тому тільки, що під такою назвою відбився донський отаман у пісні, яку чув тоді Шевченко. Ймення в піснях часто змінюються і легко те могло статися і з Булавиним; цікаво, що наведена у Шевченка пісенна форма його наймення як-раз подає ім'я його товариша Некрасова («Игнатка», «Игнатьюшка Иванычь»), а початок пісні майже цілком відповідає тому, що нам відомо з пісень про Некрасова:

Возмутился славний наш
тихий Дон,
Возмутился и совершился
до славного до устьица. (Пѣсни, собранныя П. В. Кирѣевскимъ, вып. 8, СПБ. 1870, стор. 71; порівн. ще стор. 73—74).

Гнат Некрасов, або Некраса,, був за ватажка в тих козаків-старовірів, які після Булавинського повстання покинули Донщину й оселилися були спочатку на Кубані, по-за тодішнім російським кордоном, а потім, за часів цариці Ганни Івановни, перебрались за Дунай. (Про «некрасовців» див. нариси В. Короленка: «Над лиманом», «Наши на Дунае», «Турчин и мы»,—Полное собр. сочиненій, т. VI, СПБ, 1914). *А. Л.*

Стор. 48, рядок 37. Сакен Фабіян Вільгельмович (1752—1837), фельдмаршал, один з популярних генералів кінця XVIII і початку XIX в. Брав участь у всіх тодішніх кампаніях; р. 1813—1814, під час окупації Парижу союзними арміями, був там за губернатора; потім командував 1-ою армією, що розташована була на Україні, конфірмував 1826 р. присуд над декабристами, що зняли були повстання під Київом, а р. 1831-го приборкав польське повстання і за це од Миколи I одержав князівський титул. Жив Сакен у Київі і цим певне й пояснюється те, що Шевченко зв'язав його з Київським на той час митрополитом, відомим Євгенієм Болховитиновим. *С. Є.*

Стор. 48, рядок 38, Євгеній (Єфимій Олексієвич) Болховитинов, Київський митрополит, знаменитий учений, народився на Вороніжщині, 18 грудня 1767 р., помер 23 лютого 1837 р. Людина широкого розуму й великої освіти, з певними науковими інтересами—крім духовної академії Євгеній слухав лекцій і в Московському університеті, брав участь у відомому гуртку М. І. Новикова; під впливом відомого історика Бантиша-Каменського захопився він історією й не покидав історичних та археологичних студій до кінця свого віку. З багатьох його на цьому полі праць досить буде нагадати «Историю россійской іерархіи», «Описаніе Кіево-Софійскаго собора» (1825) і «Описаніе Кіево-Печерской лавры» (1826), а також «Словарь историческій о бывшихъ въ Россіи писателяхъ духовнаго чина» (1818) та «Словарь россійскихъ писателей» (1845); ці «Словарі», як результат великої роботи й обробки пильно зібраного

матеріялу, не втратили і по сей день свого наукового значіння. Ставши з 1822 р. Київським митрополитом, Євгеній звернув увагу на місцеві архиви й пам'ятки старовини і перший розпочав тут археологичні розкопи (фундаменти Десятинної церкви та Золотих Воріт, то-що). Він був членом богатьох наукових товариств і залишив по собі дуже цікаве листування з найвидатнішими вченими та письменниками свого часу (Шмурло Є.—Митрополитъ Евгеній, какъ ученый. СПБ. 1888). *Ол. Н.*

Стор. 50. рядок 32—36. «Великороссийская деревня это, как выразился Гоголь, наваленные кучи бревен с черными отверстиями вместо окон... Нигде прутика зеленого не увидишь»... Цю характеристику великоруського села взято напевне з «Мертвых душ». Село Манилова описано там так: «У подошвы этого возвышения, и частию по самому скату, темнели вдоль и поперек серенькие бревенчатые избы... Нигде между ними растущего деревца или какой-нибудь зелени; везде глядело только одно бревно» (Сочиненія Н. В. Гоголя, Ред. Н. С. Тихонравова, т. V. СПБ. 1900, стор. 21). На иншому місці Гоголь згадує про казенний будинок, «один-одинешенек торчавший среди бревенчатой тесаной кучи одноэтажных мещанских обывательских домиков» (Там само, стор. 109). В селі Плюшкиновому Чичикова вразило, що «бревно на избах было темно и старо; многие крыши сквозили, как решето; на иных оставался только конек вверху да жерди по сторонам в виде ребер» (Там само, стор. 110). Як бачимо, Шевченко, дає, скажу так, збірну цитату, загальне враження з Гоголевого опису, преказуючи його напевне з пам'яти. *С. Є.*

Стор. 51. рядок 6—7. «Двухлетнее плаванiе по неисследованному еще Аральскому морю»—це участь Шевченка в експедиції Бутакова. 25 липня 1848 р. експедиція рушила в море двома шкунами; Шевченко йшов на шкуні «Костянтин». Два місяці точилася плавба і під час її провадились досліди моря та його берегів. 23 вересня експедиція прийшла до острова Кос-Арала, в гирлі Сир-Дар'ї, на зимівлю.

Ми довго в морі пропадали;
Прийшли в Дарью, на якор стали,

писав тоді Шевченко у вірші «Добро, у кого є господа». Зимівля була тяжка—не так лютими морозами та хуртовинами, як цілковитою одірванністю від світу: почта проходила туди лиш двічі на рік, та й вона нічого не приносила Шевченкові:

З ватаги письма принесли
І всі тихенько зачитали.
А ми з колегою лягли
Та щось такеє розмовляли.
Я думав: де б того добра,
Письмо чи матір, взять на світі?

Поет тяжко нудьгував, хворів скорбутом; але разом і працював завзято. Опріч художнього оброблення матеріялів, здобутих експедицією, Шевченко багато малював, писав. Величезна більшість його віршів, написаних на засланні, позначена Кос-Аралом і всі вони переняті тугою та мукою самотности.

І небо невмите, і заспані хвилі,
І по-над берегом геть-геть
Неначе п'яний, очерет
Без вітру гнеться... Боже милий!
Чи довго буде ще мені
В оцій незамкнутій тюрмі,
По-над оцим нікчемним морем,
Нудити світом?

На весні 1849 р. знов почалась плавба по морю, що затяглась до осени і лиш у вересні покинув Шевченко непривітні береги «нікчемного» моря.

Прощай, убогий Кос-Арале!
Нудьгу заклятую мою
Ти розважав таки два літа.
Спасибі, друже!..
. . . . . Ні хвали,
Ані ганьби я не сплітаю
Твоїй пустині («Готово! Парус розпустили»)—

писав Шевченко на розпрощання. Згадки у його тяжкі лишила та плавба по Аральському морю. «По прибытии моем в здешний край,—писав Шевченко лікареві Козачковському 16 липня 1852 р.,—я два года сряду страдал скорбутом и головною болью. Дальний поход (от Орской крепости до Аральского моря) и продолжительное купанье в море были причиною того, что показались у меня на всем теле, особенно на ногах, золотушные нарывы» (Шевченко Т.—Твори. т. II, стор. 368). «Лето проходило в море,—описує поет своє тодішнє життя в листі до кн. Репниної,—зима в степи, в занесенной снегом джоломейке, в роде шалаша, где я, бедный художник, рисовал киргизов» (Там само, стор. 359). «По слав би вам вид Аральського моря,—читаємо в листі до А. Лизогуба,—так таке погане, що крий боже! нудьгу ще наведе прокляте» (Там само. стор. 358). «Тяжко мені, друже! дуже тяжко!—знов скарга в листі до О. Бодянського,—та що маю робить? Перейшов я пішком двічі всю Киргизькую степ аж до Оральського моря, плавав по йому два літа. Господи. яке погане! аж бридко згадувать, не те що розказувать добрим людям» (Там само, стор. 362). Навіть час та ще гірше сидіння в Новопетровському не затерли тих прикрих спогадів, бо вже вертаючись із заслання та стрівшись у Володимирі з Бутаковим, Шевченко записує в журналі: «Теперь он (Бутаков) едет с женою в Оренбург, а потом на берега Сыр-Дарьи. У меня при одном воспоминании об этой пустыне сердце холодеет» (під 10 березня). *С, Є.*

Стор. 51. рядок 39—40. «.., На могилах самоубийц совершался обряд не менее поэтический». Про це у Чубинського читаємо: «Самоубийц погребают на перекрестных дорогах и вблизи кладбищ... Всякий проезжающий и проходящий считает непременным долгом бросить на могилу самоубийцы хотя что-нибудь, что попадется под руку: клок сена, ветку дерева, горсть земли и т. п., для чего это так делается—народ не знает и отвечает только: «так треба» (Чубинский П.—Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Юго-Западный Край, т. IV, СПБ. 1877, стор. 712). Варіянт, що подає на цьому місці в журналі Шевченко, добре поясняє оте «так треба». *С. Є.*

Стор. 52. рядок 17. Петро Могила (1596—1647), знаменитий митрополит Київський, син молдавського господаря, людина великої на той час освіти й виразних культурних змагань. Закінчивши освіту свою по закордонних університетах, Петро Могила якийсь час служив у війську, але вже р. 1627-го його обрано на печерського архимандрита, а р. 1633—на київську митрополію. Ставши митрополитом, Петро Могила енергійно заходився біля друкування книг, відновлення півзруйнованих тоді церков у Києві (св. Софія, Спас на Берести, Видубицький манастирь, Десятинна й Василівська церква, то-що) та заснування шкіл. Зреформована його заходами братська школа, під назвою Могилянської колегії, а з 1701 р. академії, на довгий час стала була розсадником наук і учених на цілу Слов'янщину, виробивши на основі звичайної тоді схоластики свої методи, систему навчання, традиції й навіть мову («словено-руський язик»). Відомий Петро Могила і в історії українського письменства своїми працями, як «Учительное евангеліе» (1637), «Анфологіонъ» (1637), кілька казаннів та надто цікавих передмов до тодішних виданів (Голубев С. Т.—Кіевскій митрополитъ Петръ Могила, т. I—II. Київ, 1883—1898; Терновский Ф.—Кіевскій митр. П. Могила, «Кіевская Стар.» 1882, IV; Костомаров Н. И.—біографія в «Русской исторіи въ жизнеописаніяхъ ея главнѣйшихъ дѣятелей», т. II. СПБ. 1905 та ин.).

Згаданий у Шевченка «Евхологіонъ альбо Молитвословъ, или Требникъ», відомий більше під назвою просто «Могилянського Требника», першим виданням вийшов був р. 1646-го і потім кілька разів був передруковуваний цілком або з деякими виправками та одмінами. Це була на той час свого роду церковна енциклопедія, що подавала молитви й поради на всякі випадки не тільки з церковної, а й просто життьової практики, і тому ця книга була досить популярна серед давніх книжників. Хоча синодальна церква Могилянського Требника й не приняла цілком, але і не забороняла «благорозумного употребленія» його і тому на Україні старі примірники цієї книги, старанно переховувані, були в церковній обихідці аж до останніх літ. Шевченко міг з нею познайомитися або принаймні про неї чути ще під час своєї початкової науки чи у дяка Богорського, чи в лисянського диякона Єфрема, чи в керелівського священика Кошиця. Що-до самого змісту Треб-

ника, то поет мабуть дещо переплутав,—принаймні молитва «о изгнаніи нечистого духа», так звана «екзордія» була як-раз тільки в давніх виданнях Требника і викинута з новіших. Щоб «вичитати екзордію», на це треба було саме Могилянського Требника. *С. Є.*

Стор. 52 рядок 33. Про заінтересування Шевченка до місцевих надгробків свідчить і А. Ускова. «Я,—писала вона до О. Конiського,—рада була ходити з Шевченком; він умів на могильних пам'ятниках киргизів розбирати, що визначає та чи инша річ, зброя чи струмент, зроблений на пам'ятнику. З них Шевченко розумів, чим той чи инший померший займався за життя, коло чого працював» (Конiський О.—Т. Шевченко. Грушівський, т. II, стор. 125—126). Серед малюнків Шевченка було два, що подавали киргизькі надгробки в описаному тут вигляді (Новицький О. — Т. Шевченко як маляр, стор. 70—71; де вони тепер—невідомо). Ось що про них писав Шевченко в листі до Бр. Залєського: «...я прибавляю еще две штуки; я назвал их молитвою по умершим. Это религиозное поверье киргизов. Они по ночам жгут бараний жир над покойниками, а днем наливают воду в ту самую плошку, где ночью жир горел, для того, чтобы птичка напилася и помолилась богу за душу любимого покойника. Не правда-ли поэтическое поверье?» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 409). У своїй на цей лист відповіді Залєський сповіщає, що ці малюнки разом з третім («Хиосский горшечник») продав він за 75 крб. і гроші пересилає Шевченкові (Чалый М. —Изъ переписки Т. Г. Шевченка съ разными лицами. «Кіевская Старина», 1897, кн. III, стор. 468—469). *С. Є.*

Стор. 53, рядок 17. Каймак слово тюркського кореня, вживається на Донщині, в Казанській та Оренбурзькій губерніях. Означає сметанку, густу, добре уварену. «Парное молоко кипятится исподоволь в плоском котелке и толстая пенка снимается блином» (Даль В. И.—Толковый словарь живого великорусского языка, т. II, стор. 163). Джурмица— певне від тюркського слова джурга, що у казанських татарта в киргизів визначає кисле молоко. Можливо, що західно-український «джур» (проквашена страва з овсяного борошна) походить теж від того самого кореня. *С. Є.*

Стор. 53, рядок 24—43. Розказаний тут епізод знайдемо в другій, видимо утрированій, редакції в повісті «Близнецы» од імени Ваті Сокири. «В одном из листков своих описывает Ватя... земляка своего, находившегося при описанной экспедиции на Аральском море и возвратившегося в укрепление с широчайшей бородой. Уральские козаки (не исключая и офицеров) приняли его за своего расстригу - попа, за веру пострадавшего; земляк-то, видите, был из числа несчастных и, знай, благословляет их большим крестом да собирает посильное подаяние натурою, т. е. спиртом, и эта комедия продолжалась до тех пор, пока ротный

командир не приказал ему сбрить бороду. С бородой, разумеется, и поклонение и приношения прекратились» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 236). Цікава тут ще автохарактеристика, що її устами того ж таки Сокири робить собі Шевченко: «Это человек не глупый», «словоохотливый и образованный», мав «о берегах и островах Аральского моря такие дельные геологические сведения, что за них сам Мурчисон сказал бы спасибо»; не виказував «в самой откровенной беседе ни малейшего ропота на судьбу свою». *С. Є.*

Стор. 53. рядок 35. Раїм—перший форт, що осадила Росія р. 1847 на Сир-Дар'ї, за 60 верстов од її гирла. Заснований випадково (через помилку офіцера, що на молодий комиш подумав, що то трава), він проіснував недовго, бо вже р. 1854-го форт у Раїмі скасовано й перенесено до Казалинська. Шевченко після тяжкого переходу киргизьким степом з експедицією Бутакова, прибув до Раїму 19 червня 1848 р. (Кониський О.—Т. Шевченко. Грушівський, т. II, стор. 27). Ось як описує Шевченко в повісті «Близнецы» той день і свої вражіння. «Последний переход мы прошли ночью. С восходом солнца мы близко уже подошли к Раимскому укреплению. Вид со степи на укрепление грустнее еще, нежели на Калу-иргиз. На ровной горизонтальной линии едва возвышается над валом длинная, камышем крытая казарма—вот и все... На встречу нам вышел почти весь гарнизон. Бледные, безотрадные, точно у арестантов, лица! Мне сделалось страшно... Подъезжая к самому укреплению, открывается зеленая широкая полоса камыша и кой-где из темной зелени выглядывает серебристая Сыр-Дарья. Итак, я на Раиме... Между двумя широкими озерами высовывается высокий мыс, на котором построено укрепление, называемое Раим, от Абы, воздвигнутой здесь за сто лет над прахом батыря Раима, остатки которой вошли в черту укрепления» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 234—235). Перебування в Раїмі, «в сей безотрадной пустыне», було дуже тяжке В тій же таки повісті згадує Шевченко про «обитателей самого укрепления, сравнивая их с разнохарактерной толпой, выброшенной на необитаемый остров»; оселя була там схожа «с хижиной, которая не защищает ни от солнца, ни от дождя, ни от холода и рождает в несметном количестве блох и клопов; в этих помещениях... от скорпионов и тарантулов расстилают на земляном полу войлок, которого они, по сказаниям киргиз, страшно боятся, потому что от войлока пахнет бараном, а баран, как известно, лакомится ими, как мы (не в осуд будь сказано) устрицами» (Там само, стор. 235). Тим разом пробув Шевченко в Раїмі до 25 липня (Конизький О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 31), але, як бачимо з журналу, був там і потім, зимуючи на Кос-Аралі. *С. Є.*

Стор. 54, рядок 26. До царя Петра Великого (1672—1725) Шевченко ставився цілком виразно—з величезною нехіттю, навіть зненавистю. Для його це був насамперед гнобитель України («Це той Первий, що роз-

пинав нашу Україну»), кат над її вільною колись людністю («Веселися, лютий кате, проклятый, проклятий!»). Стоючи перед пам'ятником Петрові І-му, поет почуває себе так тяжко, «мов я читаю історію України». Душа закатованого Полуботка у Шевченка звертається до Петрової з прокльонами й скаргами;

І в темній темниці
Мене, вольного гетьмана,
Голодом замучив
У кайданах!.. Царю, царю!
І бог не розсудить
Нас з тобою: кайданами
Скований зо мною
На вік-віки... («Сон»).

Два факти в найбільшу вину ставить Петрові Шевченко, обидва тісно з собою зв'язані. Перший—це пригнічення України після бою під Полтавою, помста за бажання її визволитися з-під тяжкої московської руки; другий—оті «канальські роботи», що і в народній поезії українській знайшли такий голосний собі відгомін. Згадуючи за кобзарями тяжке минуле України, Шевченко особливо раз-у-раз на Петрових часах спиняється:

Що ж діялось по Шведчині—
То й ляхи б злякались,
Оніміли б з переляку
П'яні небораки!
Отак її воєводи,
Петрові собаки,
Рвали, гризли («Иржавець»).

Лихий геній України, перша ворона в містерії «Великий Льох»—виростає, як згадає, що тоді творилось:

Батурин спалила,
Сулу з Ромні загатила
Тільки старшинами
Козацькими, а такими,
Просто козаками,
Фінляндію засіяла,
Насипала бурти
На Орелі; на Ладогу
Так гурти за гуртом
Виганяла та цареві
Болота гатила
І славного Полуботка
В тюрмі задушила.
Оттоді-то було свято,—
Аж пекло злякалось!.. (Великий Льох»; порівн. ще «Иржавець»).

До стор. 54—55

Не диво, що помершу дівчину не пускають до раю за те,
Що цареві московському
Коня напоїла
В Батурині, як він їхав
В Москву із Полтави («Великий Льох»).
І тільки тоді попільжило Україні, коли бог
Побив Петра, побив ката
На наглій дорозі («Иржавець»),—
але й по смерті, втілений у міді, цар Петро
. . . . руку простягає,
Мов світ увесь хоче
Загарбати («Сон»).

Художник Микешин, що працював над пам'ятником тисячоліття Росії, до мала бути колосальна статуя Петра І-го, переказує — як реагував на цю царську витівку Шевченко: «Гигантская статуя императора Петра I,—пише Микешин,—как привидение просто давила его, так что впадая в пафос, он оканчивал часто поэтическою декламациею, обращенною к глиняной статуе императора. Много было в его речах преувеличений и жолчи; но возражать ему в такие минуты было невозможно, и я молча любовался им, слушая его, как талантливый бред раздраженного горяченого больного» (Микешин М.—Споминки про Шевченка. «Козбарь», т. II, Прага, 1876, стор. XX). Знаючи, як ставився Шевченко до Петра, самому фактові з наведеного оповідання повірити можна, одкидаючи, певна річ, наївно-патріотичні пояснення та розумування Микешина. В оцінці Петра І Шевченко пішов наперекір офіційній історії і тій російській літературній традиції, якої найблискучішим заступником був Пушкин («Полтава», «Медный всадник», «Кто он?» та ин.). З другого боку не зблизився Шевченко й до сучасних йому слов'янофілів, що негативно оцінювали Петра виключно з застаріло-московського погляду. Шевченко йшов тут власним шляхом, засвоївши з народньої поезії та літературної традиції української («Исторія Русовъ») погляд на царя Петра, як на централізатора, зорога України й нищителя її старожитних вольностей.

Так само негативно ставився Шевченко й до «Петрового створіння»—Петербургу: заснована «на трупах катованих» столиця просто душила поета і тими тяжкими споминами, і сучасним поетові значінням, як центра насильницького режиму (див. примітку до стор. 7). *С. Є.*

Стор. 55, рядок 22. Костомаров Микола Іванович, славний історик і письменник, народився в Острогожському повіті на Вороніжщині, у слоб. Юрасівці, 4 травня 1817 р., помер у Петербурзі 7 квітня 1885 р. Батько його був дідич, що одружився з своєю кріпачкою вже після того, як народився Микола. Хоча він увесь час хотів його всиновити, але не встиг, бо помер наглою смертю, забитий своїми кріпаками. Таким чи-

ном хлопець залишився ніби безбатченком. Ділячи спадщину по старому Костомарову, один із спадкоємців хотів був узяти Миколу до себе за «козачка», і тільки тим мати визволила його з кріпацтва, що відреклась за це мало не всенької своєї «удовиної» частки, одержавши тільки малу дещицю грішми. Скінчивши курса в Харківському університеті, Костомаров пішов був на військову службу, але пробув на ній недовго. Захопившись українством, Костомаров видає кілька книжок українською мовою: «Сава Чалий» (1838), «Украинскія баллады» (1839), «Вѣтка» (1840), під псевдонімом Ієремія Галка. Разом працює він і науково. Р. 1842 Костомаров подав до університету магістерську дисертацію: «О причинахъ и характерѣ уніи въ Западной Россіи»; до оборони дисертації не дійшло, бо на неї звернула увагу цензура, одібрала мало не всі примірники книги й спалила. Року 1844 Костомаров подав другу дисертацію: «Объ историческомъ значеніи народной поэзіи», одержав за неї ступінь магістра й через два роки почав викладати російську історію в Київському університеті. Треба сказати, що виклади Костомарова взагалі мали великий успіх, бо був з його не тільки вчений, але й промовця добрий.

Тим часом у Київі склався гурток, з якого потім, р. 1846-го, виросло відоме «Кирило-Методіївське Брацтво», що ставило за мету собі об'єднати всіх слов'ян федеративним союзом, де рівним членом мала бути й Україна. Костомаров був душею Брацтва, його ідеологом і організатором. Як відомо, при жандармській ліквидації Брацтва Костомарова було заарештовано 28 березня 1847 р., напередодні його весілля з Аліною Крагельською, що стала таки його дружиною, але через 28 років. Костомарова повезено до Петербургу й посажено у в'язницю; особисто для його процес скінчився засланням до Саратова, звідкіля він міг вернутися до столиці тільки 1859 р., обраний на професора Петербурзького університету. Вже й до того відомий з численних своїх наукових праць (монографія «Богдан Хмельницький», 1857 р., та инші), Костомаров одразу завоював симпатії слухачів і зробився одним з найпопулярніших професорів, виступаючи крім університету ще й з публічними відчитами для широкої громади. 1862 р., після голосної студентської історії, Костомаров змушений був покинути професорування і вже до самої смерти був «вільним» ученим, виступаючи з своїми науковими й літературными працями тільки друком («Основа», «Отечественныя Записки», «Современникъ», «Вѣстникъ Европы», «Кіевская Старина», «Русская Старина», «Голосъ», «С.-Петербургскія Вѣдомости» та инш.). «Историческія монографіи» Костомарова видано в 21 томі (останнє видання «Литературного фонда» 1903—1906); крім того вийшла «Русская исторія въ жизнеописаніяхъ ея главнѣйшихъ дѣятелей» в 3 книгах (останнє видання (1903—1907), «Литературное наслѣдіе» (1890); повісті: «Черниговка» (1881), «Кудеяр» (1882). Українські твори Костомарова видано 1875 року в Одесі під заголовком: «Збірник творів Ієремії Галки». Останнє, повне, виданнѣ надзвичайно цінної автобіографії Костомарова вийшло заходом «Задруги» і під редакцією Б. Котельникова лиш 1922 р. в Москві. Література: Пыпин А. Н.

Історія русской этнографіи, т. III. Спб. 1891; Драгоманов М.—М. І. Костомаров. Львів, 1902; Дорошенко Д.—М. І. Костомаров, його громадська і літературно-наукова діяльність. Київ, 1920; Грушевський М., акад.— Костомаров і новітня Україна. «Україна», 1925, кн. III, Гермайзе О.—М. Костомаров в світлі автобіографії, ibid. Бібліографію творів Костомарова див. у «Литературномъ наслѣдіи».

Коли саме познайомився з Шевченком Костомаров, історик у своїх споминах каже не в одно; критично розглянувши його різні свідчення, Ол. Кониський довів, що «перша очевиста знайомість» сталася з початку осени 1845 р., певніш у вересні; «не можна не признати певним і того, що познайомив їх Куліш», а близько спізналися вони та сприятелювалися на весні 1846 р., коли до Костомарова приїхала мати й вони оселились в будинку Сухоставської, на Хрещатику, а Шевченко—в отелі на другому боці вулиці, навпроти їх (Кониський Ол.—Т. Шевченко-Грушівський, т. І, стор. 184—187). Одразу здружившись з Шевченком, «я с ним видался часто,—оповідає Костомаров,—восхищался его произведениями, из которых многие, еще неизданные, он дал мне в рукописях. Нередко мы просиживали с ним длинные вечера до глубокой ночи, а с наступлением весны часто сходились в небольшом садике Сухоставских, имевшем чисто малорусский характер: он был насажен преимущественно вишнями; было там и несколько колод пчел, утешавших нас своим жужжанием» («Автобіографія Н. И. Костомарова. Москва», 1922, стор. 189). Тоді ж таки Костомаров допоміг Шевченкові одержати посаду в Київській Археографичній Комісії, а Шевченко з Перепетихи привіз йому в дарунок людського черепа.

Коли заснувалося Кирило-Методіївське Брацтво, Шевченко брав участь у зібраннях, але, як каже Костомаров (автобіографія, надрукована в «Русской Мысли»), «отнесся к его (Брацтва) идеям с большим задором и крайнею нетерпимостью, что послужило поводом,—додає він,—ко многим спорам между мною и Шевченком». Проте стосунки між ними були щиро-дружні. Шевченка заарештовано саме тоді, коли він поспішався на весілля до Костомарова. Як-раз це й дало привід губернаторові Фундуклеєві по арешті поета пустити жартом: «де жених, туди треба й бояринові» (Кониський, т. І, стор. 233). Костомаров и Шевченко разом сиділи в казематі при «III-м Отделении» і стрілися були там раз перед допитом. «Из всех привлеченных по этому делу и в этот день сведенных вместе в комнате перед дверью той, куда нас вызвали для очных ставок,—каже Костомаров,—Шевченко отличался беззаботною веселостью и шутливостью». Він багато розповідав товаришам про всякі комичні пригоди під час арешту, а прощаючись з Костомаровим, як їх розводили по камерах, мовив: «Не журись, Миколо, ще колись будем укупі добре жити». Эти последние слова,—додає Костомаров,—действительно через много лет оказались пророческими, когда последние годы своей жизни освобожденный поет проводил в Петербурге и часто виделся со мною» («Автобіографія Н. И. Костомарова», стор. 203). Але тоді

прийшов незабаром час, коли доля розвела приятелів на довго. «30 мая утром,—згадує Костомаров,—глядя из окна, я увидал, как выводили Шевченка, сильно обросшего бородой, и сажали в наемную карету вместе с вооруженными жандармами. Увидя меня в окне, он приветливо и с улыбкой поклонился мне, на что я также отвечал знаком приветствия» (Там само). Це було останнє їх побачення перед засланням; десять років по тому вони не листувалися, та мабуть мало й чували один про одного. На спомин про спільну тюрму присвятив поет Костомарову зворушливу поезію: «Веселе сонечко ховалось».

Але довга розлука не вбила приязни. Вертаючись із заслання, Шевченко, скоро пароплав пристав до Саратова, миттю подався до Костомарова; він так поспішався, що не докінчив навіть запису в журналі 30 серпня, урвавши посередині фрази. Костомарова він тим разом не бачив, бо той був саме за кордоном, зате наговорився з його ненею, що зустріла поета мов рідного сина. «С полудня до часу по полуночи,—записує зараз же в журналі Шевченко,—провел у Татьяны Петровны,—и, боже мой, чего мы с ней не вспомнили, о чем мы с ней не переговорили! Она мне показывала письма своего Николаши из-за границы и лепестки фиалок, присланные ей сыном в одном из писем из Стокгольма от 30 мая. Это число напомнило нам роковое 30 мая 1847 года, и мы как дети зарыдали. В первом часу ночи я расстался с счастливейшею и благороднейшею матерью прекраснейшего сына» (запис під 31 серпня; порівн. «Автобіографію Н. И. Костомарова», стор. 248; також «Русская Старина», 1880, III, стор. 601—602).

Повернушися з-за кордону до Саратова, Костомаров писав Шевченкові: «Брату любому, друзяці щирому, співаці славному, вірному товаришові незапам'ятної пригоди 1847 року, Тарасові Григоровичу, од брата і друга чолом і вірне слово... Найкраща радість була для мене почути, що бог тебе напослідок вертає з чорної неволі. Брати і приятелі наші в Петербурзі казали, що мусів ти приїхати к 1 октября одначе ти не явився, і я поїхав, а у Варшаві (?), узнав, що був єси у моєї матери, за що тобі велике спасибі. Швидче пиши та старайся, щоб тебе пропустили до Петербурга. Та пиши, пиши, тільки по нашому пиши. Час змінився..., тепер процвіте рідне слово, багато охочих до його, тебе тільки не достає, голови нашого милого, любого. Дай бог тобі, перетерпівши велике горе, зняти з себе напослідок терновий вінець і в чесній, поважній старості дожити віку, веселячи і навчаючи на все добре кобзою твоєю голосною земляків твоїх та одбіраючи після смерти вічну славу!» (Чалый М.—Жизнь и произведенія Т. Шевченка, стор. 105—106). Цього листа Шевченко одержав 5 листопаду в Нижньому і під тим днем записав у журнал: «ученый чудак пишет, что напрасно прождал меня две недели в Петербурге, и не хотел сделать ста верст кругу, чтобы посетить меня в Нижнем. А сколько бы радости привез своим внезапным появлением». Костомаров потім ще двічі писав до Шевченка, ділючись з ним новинами літературними та

своїми планами, а також похваляючи його намір одружитися з Піуновою (Там само, стор. 115—117). Видко, поет тим разом не дуже квапився відповідати, бо під 25 січня записує в журналі: «Получил письмо от Костомарова с выговором за молчание. Я действительно виноват перед ним на сей раз. Но что писать? О чем писать? Что я здесь скучаю и ничего не делаю. И не могу, наконец, ничего делать. Лучше молчать, нежели переливать из пустого в порожнее».

Нарешті прийшов таки час, коли давні приятелі побачилися. Р. 1858-го і Костомаров перебув літо в Петербурзі, де вже був Шевченко, діставши помешкання в Академії Мистецтв. Костомаров пішов до його. «Здание Академии,—оповідає він,—было мне в то время еще незнакомо, и я долго путался по его корридорам, пока достиг цели. Мастерская Шевченка находилась рядом с академической церковью, была просторная, светлая комната, выходившая окнами в сад. «Здраствуй, Тарас», сказал я ему, увидевши его за работой, в белой блузе, с карандашем в руках. Шевченко выпучил на меня глаза и не мог узнать меня. Напрасно я, все еще не называя себя по имени, припомнил ему обстоятельство, которое, повидимому, должно было навести его на догадку о том, кто пред ним. «Вот же говорил ты, что свидимся и будем еще жить вместе в Петербурге—так и сталось!» Это были слова его, произнесенные в III Отделении, в то время, как после очных ставок, на которые нас сводили, мы возвращались в свои камеры. Но Шевченко и после того не мог догадаться: раздумывая и разводя пальцами, сказал решительно, что не узнает и не может вспомнить—кого перед собою видит. Должно быть, я значительно изменился за одиннадцать лет разлуки с ним. Я, наконец, назвал себя. Шевченко сильно взволновался, заплакал и принялся обнимать меня и целовать. Через несколько времени, посидевши и поговоривши о нашей судьбе в долгие годы ссылки и о том, как я отыскивал его в Нижнем, где и узнал о его переселении в Петербург, мы отправились пешком в ресторан завтракать и с тех пор несколько раз сходились то у него, то у меня, а чаще всего в ресторане Старо-Палкина» («Автобіографія Н. И. Костомарова», стор. 256; порівн. «Русск. Старина», 1880, III, стор. 602-603). Ще ближче зійшлися поет з істориком, коли й цей, р. 1859-го, остаточно перебрався до Петербургу. Характер їх стосунків, простих і нецеремонних, але безперечно глибоких, добре обмальовує факт, що переказує за Шевченком К. Юнге. «Прихожу я вчера к Костомарову,—оповідав Шевченко,—он мне сам отворяет: «Чорт, говорит, тебя принес мне мешать заниматься!» «Да мне, отвечаю, пожалуй, тебя и не надо. Я и не к тебе пришел совсем: к твоему Хоме пришел, хочу поклон твоей матери послать, мне до тебя и дела нет». И что-же? После этакой встречи мы с ним просидели до ночи: я уходить хочу, а он не пускает». (Юнге Е. Ф.—Воспоминанія, стор. 245). І таке їх приятелювання точилося аж до самої смерти Шевченка. Костомаров був серед тих приятелів поета, що навідувались до його під час смертельної недуги й розва-

жали його тугу передсмертну; над гробом Шевченка він мав невеличку промову по-українському (в «Основі» її надруковано по-російському,—1861, кн. III, стор. 8; порівн.: «Автобіографія Н. И. Костомарова», стор. 277—278, Юнге Е. Ф.—Воспоминания, стор. 310—312).

По смерті Шевченка Костомаров аж тричі надрукував був свої про його згадки: «Воспоминанія о двухъ малярахъ» в «Основі» 1861 р., кн. IV, «Споминки про Шевченка» в II-му томі Празького видання «Кобзаря» 1876 р. і «Письмо... къ изд.-редактору «Русской Старины» М. И. Семевскому» в «Русской Старинѣ» 1880 р., кн. III. «Вообще тот ошибся бы,—починає Костомаров свого листа до Семевського,—кто бы стал думать, что я был особенно с ним (Шевченком) близок и дружен; напротив, моя дружба с ним обнимала незначительное время в нашей жизни и, как оказалось впоследствии, многое из случавшегося с ним оставалось для меня неизвестным, и я узнавал о том от других его друзей: со мной он гораздо менее был дружен и откровенен, чем со многими иными. Близость моя с ним была почти исключительно литературная, тогда как некоторые были к нему близки не как к малорусскому поэту, а просто как к человеку» («Русск. Старина», 1880, III, стор, 597; порівн. «Споминки» в Празькому «Кобзарі», стор. VI). Це, певна річ, не зовсім так. У своїх згадках Костомаров переказує багато подій та епізодів, що свідчать про справжню приязнь між двома цими видатними людьми: вони добре один одного знали, цінили і братерськи любилися, хоча цілком можливо, що Шевченко особисто був ближчий напр. з М. Лазаревським або з «гульвісою» С. Артемовським, ніж з вічно занятим Костомаровим. Тому-то може й справді Костомаров у своїх працях про Шевченка більш спиняється на його літературному портреті, ніж на особі поета. Зараз по смерті Шевченка Костомаров дав у «Основі» нехай трохи й однобічну, але безперечно блискучу його характеристику як поета, ширше розроблену потім у книзі Гербеля «Поэзія славянъ» (СПБ. 1871). З побожним острахом згадує Костомаров ненадруковані, очевидно тоді нелегальні, поезії Шевченка. «Я увидел, что муза Шевченка раздирала завесу народной жизни. И страшно, и сладко, и больно, и упоительно было заглянуть туда! Поэзія всегда идет вперед, всегда решается на смелое дело; по ея следам идут исторія, наука и практический труд»,—писав Костомаров, перший взагалі підкреслюючи прометеїзм Шевченкової поезії («Основа», 1861, IV, 49). Одзначивши спроби порівнювати Шевченка з Кольцовим, Костомаров таке порівняння рішуче відкидає. «Не таков был Шевченко и не такова была его задача. Шевченко не подражал народным песням; Шевченко не имел целию ни описывать своего народа, ни подделываться к народному тону: ему не зачем было подделываться, когда он по природе своей иначе не говорил. Шевченко, как поэт—это был сам народ, продолжавший свое поэтическое творчество. Песня Шевченка была сама по себе народная песня, только новая—песня, какую мог бы запеть теперь целый народ, какая должна была вылиться из народной души

в положении народной современной истории. С этой стороны Шевченко был избранник народа в прямом значении этого слова; народ как бы избрал его петь вместо себя» (Там само, стор. 51). Ось чому Шевченко стоїть ніби осторонь од инших поетів-сучасників, ось чому ніхто з них не йде з ним у пару, не видержить порівняння. «Поэзия Шевченка есть непосредственное продолжение народной поэзии; и не даром явилась она тогда, когда прежние народные песни стали забываться. Поэзия Шевченка—законная, милая дочь старой украинской поэзии, организованной в XVI и XVII веке—так, как эта последняя была точно также дочерью древней южнорусской поэзии, той далекой от нас поэзии, о которой гадательно можем мы судить по произведениям Игорева певца» (Там само, стор. 52). Так, уже Костомаров уставив Шевченка, а з ним і все нове українське письменство, в неперерваний ланцюг історичного розвитку, — як безпосередній протяг поетичних традицій попереднього часу.

Шануючи надзвичайно високо Шевченка, як поета, Костомаров не менш цінив його і як людину. Резюме своїх згадок подає він у таких словах: «Как о человеке могу сказать, что знаю его как личность безупречно-честную, глубоко любившую свой народ и его язык, но без фанатической неприязни ко всему чужому» («Споминки» в Празькому «Кобзарі», стор. XII), свідчення надзвичайно цінне в устах такого авторитетного свідка, яким у цьому разі був Костомаров.

Ол. Н.

Стор. 55, рядок 23. Лубні — місто на Полтавщині, під 50°1′ півн. шир. та 33°16′ східн. довг. на правому, високому й надзвичайно мальовничому, березі р. Сули. Лубні засновано ще за велико-князівської доби (вперше згадано «Лубьно» в духовниці Володимира Мономаха) і місто грало тоді ролю передового стратегичного проти степових здобичників пункту. Переживши занепад під час татарської навали, Лубні відроджуються в XVI ст., ставши маєтністю кн. Вишневецьких. За Хмельнищини Лубні належали до Миргородського полку, а згодом стали полковим містом. З 1783 р.—повітове місто спершу Київського намісництва, потім Малоросійської і нарешті (з 1802 р.) Полтавської губ. (Семенов В. П.-Россія, т. VII. СПБ. 1903, стор. 382—383). *С. Є.*

Стор. 56, рядок 12. Бер Карл-Ернест (1792—1876), славнозвісний вчений, природник-ембріолог, стояв на чолі наукової експедиції, що за неї не раз Шевченко згадує в журналі та листуванні.

На весні року 1852-го почесний громадянин Голиков подарував Російському Географичному Товариству 3000 карбованців на дослідження рибальства на Каспійському морі.

Щоб виконати зазначене завдання, Географичне Товариство зв'язалося з Міністерством Державного Майна і вкупі з ним розпочало підготовчу для того роботу. Згодом, у порозуміння міністра з Географич-

ним Товариством, вирішено було наукову експедицію вирядити на Волгу та Каспійське море. На підставі міркувань ак. Бера спеціяльна комісія виробила для тієї експедиції план, покладений в основу подорожи. Головною її метою було з'ясувати обставини рибальської справи на Волзі та Каспійському морі взагалі: з технічного, статистичного й природничо-історичного погляду. Термін на роботу для експедиції визначено трьохлітній, і керовництво над нею доручено Берові. Окрім його в цій експедиції брали участь: Данилевський М. Я. (див. попереду, примітку до стор. 23), Семенов та інші. На протязі 1853—1856 років експедиція Бера де-кілька разів одвідала Новопетровський форт, і Шевченко встиг, таким чином, познайомитися з Карлом Бером. Особистого приятелювання у Шевченка з Бером не було. Але відомо, що Бер робив для поета дрібні послуги (між иншим через Берового камердинера Петра Шевченко переслав був Артемовському свої скульптурні роботи) й допомагав Шевченкові у справі визволення з Новопетровського. На думку Кониського, «ще влітку 1854 р,, коли до Новопетровського приїздила учена експедиція академика Бера, Усков, познайомивши останнього з Шевченком і з його гіркою долею, прохав його поклопотати в столиці— де тільки можна, щоб попільжити Шевченкові. Певна річ, — веде мову далі Конисъкий, — що про це прохав і сам Шевченко і Данилевський; але під той сумний час годі було сподіватися якої пільги від царя, зовсім не по правді упередженного проти Шевченка. Усе, що можна було Берові зробити — це вдатися до віце-президента академії художеств, до графа Федора Толстого, щоб він по спроможности заступився за колишнього ученика Академії і друга Брюлова. Він мабуть порадив Тарасові написати лист від себе до графа Толстого» (Конисъкий О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 131; про дальшу історію визволу Шевченкового див. примітки до стор. 8). Цікаву характеристику Бера маємо в одному з листів Шевченка до Бр. Залеського. Поетові під час перебування експедиції в Новопетровському хотілося з Данилевським зробити експедицію по околицях форта, але—скаржиться Шевченко—«фон-Бер такой аккуратный немец, какого и в сердце Германии редко встретить можно: три дня, говорит, буду на Мангишлаке, т. е в Новопетровском укреплении. Сказал, как отрезал,—просто хуже всякого немца» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 375). *М. Н.*

Стор. 56, рядок 44. Баку — місто на південному березі Апшеронського півострова над Каспійським морем, під 42°21′ півн. шир. і 49°40′ східн. довг. Відоме воно від початку мусульманської ери; було спершу під арабами, потім належало до Персії. Р. 1723-го Баку захопила була Росія, але не на довго, і тільки 1805 р. переходить він до Росії, як повітове, а згодом і губерніяльне місто. Тепер столиця Азербейджанської Республіки. Навкруги Баку надзвичайно багаті нафтові джерела (так зване Чорне і Біле місто) і через це Баку зробилось одним з найбільших на Кавказі промислових центрів, великим торговим пунктом та першим, поруч Ас-

трахані, портом на Каспійському морі (Семенов П. П.—Живописная Россія, т. IX. СПБ. 1883). Отже скептицизм Шевченка що-до пароплавства на Каспійському морі не виправдався. *С. Є.*

Стор. 57. рядок 36. Левицький Сергій Петрович—чиновник Оренбурзької Прикордонної комісії, товариш М. К. Чалого з Київського університету; хороша, щира людина з певним українофільськими симпатіями. Разом з Федором Лазаревським, Бутаковим, Поспєловим, Герном та иншими належав до найближчих Оренбурзьких друзів Шевченка.

Перша зустріч Левицького з поетом сталася в червні 1847 р. до від'їзду Шевченка з Оренбургу до фортеці Орської; ближче зійшовся Левицький з Тарасом Григоровичем вже в осени 1849 р. На початку року 1850-го Левицький прибув до Петербургу «с намерением продолжать здесь службу... в Департаменте внешней торговли», але несподівано 15-го червня був з наказу «III-го Отделения» заарештований. Приводом до цього став власний лист Левицького до Шевченка, взятий під час трусу у поета в Оренбурзі. «Письмо это,—писав граф Орлов Миколі I,—выражая столь живое сочувствие к Шевченке, изобличенному в преступных против правительства намерениях, и вообще к людям, разделяющим его мнения, дает повод к сильному подозрению в неблагонамеренном образе мыслей, как коллежского секретаря Левицкого, так и магистра Головко». «III-е Отделение» притягло Левицького до відповідальности, судило й визнало винним «в том, что (онъ) доставил письмо от Шевченка к княжне Репниной, и потом в своем письме к Шевченке принял на себя роль передатчика новостей: сообщал ему суждения свои о разных лицах, с которыми виделся в Москве и С.-Петербурге; одних хвалил, других осуждал, и описывая знакомство свое с Головкой, передал Шевченке преступные слова, сказанные Головкою: «Хотя вас (себто Шевченка) не стало, но на ваше место есть 1000 человек, готовых стоять за все то, что вы говорили и что говорят люди, для которых правда важна». В этом же письме Левицкого сказано: «Много есть в Петербурге н а ш и х» — и это возраждало сомнение, не существует-ли прежнее Украйно-Славянское Общество...».

Але пояснення Левицького та свідчення сторонніх людей виявили, що з Левицького людина цілком лойяльна, «неукоризненной нравственности», і зовсім нездатна до злочинних політичних намірів. Через десять днів після арешту Левицького випустили на волю, але з огляду на те, що він слідчим здавався «человеком слабого характера», «III-е Отделение» вирішило «учредить за ним секретный надзор, сообщив однако же начальству его, чтобы случай этот не составлял ему препятствия в дальнейших успехах по службе».

В травні 1852 року, Левицькому пощастило знайти у начальника Скуляндської митної округи посаду чиновника особливих доручень. Але служити Левицькому довелося недовго: 2-го лютого р. 1855 він помер. (Докладніше про Левицького див. збірник: «Шевченко та його доба», т. I,

під редакцією С. О. Єфремова, М. М. Новицького та П. П. Филиповича. «До історії арешту Шевченка 1850 р.», стор. 141—193).

М. Н

Стор. 58, рядк. 10—11. Писарев Микола Евграстович, надзвичайно цікава на ті часи в бюрократичному світі постать—всесильний управитель канцелярії Київського генерал-губернатора Бибикова та його права рука у всіх тодішніх адміністративно-політичних заходах. Дядько відомого російського критика, Дмитра Писарева, Микола Писарев, народився року 1806-го (Казанович Е.—Д. И. Писарев. Петроград, 1922, стор. 35 і 45), вчився в «благородному пансіоні» при Московському університеті і р. 1825 вступив на службу до Департаменту зовнішнього торгу. Але справжня його кар'єра службова починається з 1834 р., коли він перейшов спершу секретарем, а потім управителем до канцелярії Київського, Волинського та Подільського генерал-губернатора. Вже 1835 р. за якісь, ближче нам невідомі, «заслуги» під час перебування царя в Білій Церкві Писарев дістав відзнаку—самоцвітного перстня, і з того часу нагороди—чинами, грішми, орденами—посипалися на вдалого чиновника. «Не в пример другим»—він р. 1841 вже «статский советник», р. 1843—«действительный статский советник и камергер двора Его Императорского Величества». Така запаморочлива кар'єра не дурно дісталась Писареву,—він дійсно заслужив її. Р. 1838-го ген.-губернатор Бибиков доручив Писареву «производство секретных и политических дел» і на першій ж такій справі, як голова «Киевской секретной комиссии для открытия тайных обществ» 1838 р., виказав свої здатності повною мірою. Офіціяльний формуляр Писарева підкреслює, що «по званию председателя секретной комиссии о тайных обществах, кроме лежащих на нем обязанностей по другим должностям, занимаясь с неутомимою деятельностью более полугода, всех лиц, прикосновенных к делу о тайных обществах, сам лично допросил, убедил их к полному и откровенному сознанию и тем открыл существование тайных обществ во всех почти уездах Волынской и Подольской губ., в университете св. Владимира, между Луцким духовенством, в Виленской Медико-хирургической Академии, обнаружил пребывание в Волынской губ. мятежника Юшкевича, который по его указанию задержан и, наконец, важное поручение это исполнил с отличною распорядительностью, деятельностью и произвел по комиссии более 200 дел о государственных преступниках в примерном порядке и отчетливости». За цією першою справою (це так звана «Конарщизна») пішли й інші так само делікатні справи: Писареву доручено «следствие над злоумышленными действиями в Одессе» (1838 р.), греко-уніятські справи (1840 р.), «введение в крае Российских гражданских законов» (1841 р.), «передача духовных имений в ведение министерства госуд. имуществ» (1842 р.), «продовольствие военного поселения» (1842 р.), слідство «о пойманном в Каменце-Подольском эмиссаре Петровском» (1844 р.) і т. и. Всі ці справи горять у спритних руках Писарева й при-

До стор. 58

носять йому все нові та нові відзнаки. «За склонение многих униатских священников,—читаємо, напр., у тому ж таки службовому формулярі Писарева,—оказавшихся особенно упорными к принятию православия-за направление их к успешным действиям (!) и вообще всего униатского дела к удовлетворительному окончанию, а равно за особенную отличную и полезную службу, прилежные труды и деятельность по производству важнейших и труднейших дел—орден Станислава 2-ой степени» (формуляр Писарева, складений у 1844 р., див. у Київському Центр. Іст. Архиві). Писарев просте розумів, що для повноти й успіху кар'єри не можна скажу так, спеціялізуватися хоча б і на «важнейших и труднейших» справах, що треба бувати всюди і братись за все, зробитись людиною, без якої жадна голосна справа не обходиться,—і от ми бачимо його і управителем канцелярії панянського Інституту, що його саме тоді в Київі будовано, і головою Київської «Комиссии для разбора древних актов» (в 1845 р.), де він так само «принимал самое живое участие» (Левицький Ор. И.—Пятидесятилѣтіе Кіевской Комиссіи для разбора древнихъ актовъ (1843—1893). Київ, 1893, стор. 32), бо знав, що це подобається його патронові Бибикову. І йшов усе вгору та вгору.

Ретельно, чисто жіночими ресурсами, допомагала йому і його дружина, згадана поруч з Бибиковим у Шевченка «бездушная красавица» Софія Гавриловна. «Жена его (Бибикова) правителя канцелярії Писарева,—пише один з мемуаристів того часу,—сама являлась к нему по ночам по его востребованию. Это была молоденькая красавица-брюнетка, весьма грациозния, с оживленным и симпатичным лицом. Муж ея за то пользовался безграничным доверием Бибикова и безграничною властью». Виключне своє становище і безмежну владу використовував Писарев так широко і сміливо, з такою віртуозністю, що незабаром слава його прогреміла далеко за межами Бибиковського, мовляв Шевченко, пашалика. «Он,—пише далі цитований допіру мемуарист, продавал все важнейшие места в генерал-губернаторстве по таксам; выжимал из помещиков, состоявших под надзором полиции (а они чуть не все были под надзором) все, что можно было выжать; налагал руку и на разные суммы, состоявшие в распоряжении генерал-губернатора, и все дела вершил по своему усмотрению. Бибикову на него нельзя было жаловаться. Жаловались в Петербург. Бибиков его отстаивал. На требование государя унять Писарева, Бибиков принимался делать ему замечания. Писарев отвечал обыкновенно, что это сплетни и кляузы его врагов, направленные столько же против него, Писарева, сколько и против генерал-губернатора; верить им не следует. Разве не клевещут, будто Его Высокопревосходительство состоит в интимных отношениях с его женою, будто его жена по приглашению по ночам посещает Дмитрия Гавриловича? Но Писарев, как здравомыслящий человек, не дает веры всем этим злонамеренным сплетням, вредящим впрочем доброму имени его жены. Бибиков прекращал после такого об'яснения внушения и продолжал отстаивать делового чиновника, мужа своей любовницы» (Солтановський А.—

Оповідання про Київське життя 1840-х р. р. «Україна», 1924, кн. III, стор. 95; порівн. й о г о ж таки—Отрывки изъ записокъ. «Кіевская Старина», 1892, кн. VI, стор. 420—422; див. ще R a w i t a - G a w r o ń s k i — Rok 1863 na Rusi. Lwów. 1903). Всі мемуари повні пікантних подробиць про подвиги цього «геніяльного хабарника», вельможного разбишаки з великого шляху, і знаменитий афоризм Миколи І-го, що «Россией правит столоначальник»—він блискуче і повною мірою виправдав.

Р. 1848-го Писарев дістав високе призначення на посаду самостійного сатрапа—губернатором у Петрозаводське (у Шевченка помилково—у Вологду; цю помилку в рукопису виправив М. Лазаревський, надписавши з боку: «Петрозаводскъ»). Видимо, і на новому місці тактика Писарева лишилась стара, але тут спіткала його та прикрість, що про неї донеслась чутка аж до Новопетровського: «какой-то подчиненный ему чиновник, пише Шевченко в журналі, — публично в церкви во время обедни дал ему пощечину. И после этой истинно торжественной сцены неизвестно куда скрылся так громогласно уличенный взяточник». Скандал цей, видко, перевершив навіть міру одвертих звичаїв Миколаєвського часу...

Проживаючи в Київі, де так пишно розцвілася була діяльність Писарева, Шевченко, звісно, не міг не знати і самого всесильного «столоначальника», і того фону громадського, що на йому красувалась цяя зоря блискуча. До того ж поетові, як співробітникові Археографичної Комісії, довелося служити якийсь час під безпосереднім начальникуванням Писарева, що був головою згаданої Комісії. Це й одбилося на відповідній характеристиці Писарева в поетовому журналі. Можливо, що Писарев взагалі чимало заважив і в поетовій долі: адже ліквидація Кирило-Методієвського Брацтва сталася ще за цього спеціяліста, як ми знаємо, в «открытии тайных обществ», і є звістки, що Писарев перший допитував Костомарова після його арешту (К о н и с ь к и й О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. I, стор. 230). Справа Кирило-Методієвців поперва видалася була такою важливою, що її не зважилися провадити в Київі, а перенесли до столиці, але, як пише Кониський, «царь велів, щоб при опитах був і секретарь Бибикова — Писарев» (Там само, стор. 234),—видко, його специфичні заслуги і здібності в Петербурзі знали й цінили. Може в зв'язку з цією справою стоїть і загадковий взагалі щодо виразної постати Писарева епітет «ренегата», двічі приділений йому в поетовому журналі. *С. Є.*

Стор. 58, рядок 12. Б и б и к о в Дмитро Гаврилович, типовий адміністратор Миколаєвських часів, народився 1792 р., почав був з військової служби, беручи участь у кампанії 1812 р. В бородинському бою йому одірвало ліву руку, і він мусів перейти на цивільну службу. Переходючи ріжні ступені бюрократичної кар'єри, Бибиков р. 1837-го дістав під свою, мовляв словами Шевченка, руку «київський пашалик», себ-то був призначений на посаду Київського військового губернатора та генерал-гу-

До стор. 58

бернатора Правобережної України, так званого тоді «Юго-Западного края». Тут Бибиков цілком розгорнув свої адміністративні «таланти», поставивши на чергу «слияние западного края с древним отечеством природных его жителей». Розшифрувати цю темну фразу треба так, що власне Бибиков розпочав ту обрусительну оргію, що тяглася на Україні аж до революції 1917 р. Через те, що український елемент був ще репрезентований самим селянством, а культурні верхи на Правобережжі були тоді польські, то обрусительний геній Бибикова обернувся головним чином проти поляків,—тим більше, що саме перед тим вони зробили були спробу збройного проти Росії повстання. Боротьба з польщизною у Бибикова прибрала тих форм самодурства, на яке взагалі такими були митцями миколаєвські адміністратори. Герцен переказує характерний випадок, ніби Бибиков, побачивши польського пана на четверні коней, гнівно промовив: «А, еще паны у нас разъезжают на четырех лошадях: их надобно довести до того, чтобы четверо тащились на одной лошади» (Герцен А. И.—Полное собраніе сочиненій, т. XIV, Петербург, 1920, стор. 799). Цей анекдот ствержують і документальні данні. «Жаль, что стар Дмитрий Гаврилович Бибиков,—напередодні польського повстання 1863 р. писав до Погодина Кошелев,—а то бы его в Варшаву. Он бы положил Польшу под чугунный пресс, а иначе и поступать теперь нельзя» (Барсуков Н.—Жизнь и труды М. П. Погодина, кн. XX, СПБ. 1906, стор. 109). Це погляд на Бибикова прихильних до його людей... Власне зненавистю до поляків подиктовані були й ті заходи на користь селянства, напр., так звані інвентарі, що перевів на Правобережжі Бибиков 1847 р. для урегулювання панщизняних повинностей селян до дідичів. Але виступаючи ніби оборонцем селянства, аби тільки нашкодити полякам, у всьому иншому Бибиков виявляв таку тверду руку, що гніт її почували всі стани української людности (крайне пригнічення університету, безмежна адміністративна сваволя, непотизм, продажність, крута обрусительна політика, що дала Герценові привід російську мову на Україні назвати «языком николаевским, которого Кирил и Мефодий — Бибиков и Семашко», — Полн. собр. соч., т. XI, стор. 365). Не чим, тільки обрусительними тенденціями, треба пояснити і протегування Бибикова таким культурним заходам, як заснування Археографичної Комісії («Временная Комиссия для разбора древних актов») та Центрального Архива в Київі. Року 1848-го Бибикова призначено членом державної ради, а 1852-го — міністром внутрішніх справ. Як міністр, він провадив ту ж таки крайню обрусительно-реакційну політику, що нею перенято було всі заходи Миколаєвського режиму. З смертю Миколи I зайшла й зоря Бибикова: р. 1855 він мусів піти в одставку і вже не мав до самої смерти своєї (р. 1870) ніякого впливу на державні справи. Найяскравіше він себе виявив був на посаді Київського генерал-губернатора; тогочасні мемуари повні анекдотів про його круту вдачу, самодурство, деспотизм, нетерпимість, сваволю (див. напр. відомі записки Солтановського — «Кіевская Старина», 1892,

кн. IV, «Україна», 1924, кн. III). Герцен дає таку загальну характеристику цьому типовому тих часів адміністраторові: «Это—Цицерон николаевской эпохи, каждое слово—палка, сосновая, сухая, сучковатая палка. Нахальство, кровь в глазах, желчь в крови, безопасная (?) злоба, дерзость без границ, раболепие без стыда—все, что мы ненавидим в офицере и писаре, возведенное в генерал-ад'ютантскую степень, — как же было не сделать министром этого заплечного генерал-губернатора?» (Герцен А. И.—Полное собраніе соч., т. IX, стор. 540; охарактеризована тут промова Бибикова надрукована в «К. Старині», 1882 р., кн. IV, стор. 530—535).

Шевченко, перебравшись на Україну, надто в Київі перебуваючи, мусів стикатися з Бибиковим. Офіціяльно це виявилося в співробітництві поета при Археографичній Комісії та бажанні його взяти посаду вчителя малювання в Київському університеті, бо Бибиков був і найвищим шефом першої, і куратором другого й призначення залежали від його (див. Шевченко — Твори, т. II, стор. 350 — 351; Левицький О. И.—Археологическія экскурсіи Т. Г. Шевченка. «Кіевская Старина», 1894, кн. II). А неофіціяльно—одбилося на тих рядках, що присвятив Шевченко Бибикову в своїх творах—на цьому місці в журналі та в уривку «Юродивий». Поет, видимо, багато чого знав з приватного життя Бибикова (напр. згадані тут його стосунки до Писаревої), але все ж у «Юродивому» переважає оцінка громадсько-політичної сторони в діяльності «всемогущого сатрапа».

Во дні фельдфебеля-царя
Капрал Гаврилович Безрукий
Та унтер п'яний Долгорукий
Украйну правили,—

так починає Шевченко «Юродивого» и далі подає блискучу характеристику самовластя Бибикового, закінчуючи її оцими вимовними рядками:

Не сотні вас, а мілійони
Полян, Дулебів і Древлян
Гаврилич гнув во время оно;
А вас, моїх святих киян,
І ваших чепурних киянок
Оддав своїм прафосам п'яним
У наймички сатрап-капрал...

Характеристика—цілком відповідає тому, що зберегли про Бибикова сучасні мемуари та документи. *С. Є.*

Стор. 58. ряд. 29–30. Поеми «Сатрап и Дервиш» між Шевченковими творами немає. Проте все ж є багато данних за те, що «удачно проектированный план», який зародився під враженням переказного в журналі сна в Новопетровському, не лишився самою порожньою думкою, що поет бодай пробував був її перевести в життя.

Про поему під таким заголовком у журналі згадку маємо ще двічі.

До стор. 58

Скінчивши «Неофитів», Шевченко 8 грудня занотовує в журналі: «Не знаю, когда я примусь за «Дервиша и Сатрапа», а поползновение большее чувствую к писанию». За кілька день, 13 грудня, одержавши добрі звістки від приятелів, записує: «Сегодня же принимаюсь за «Сатрапа и Дервиша» и если бог поможет окончить с успехом, то посвящу его честным, щедрым и благородным землякам моим. Мне хочется,—додає поет,—написать «Сатрапа» в форме эпопеи. Эта форма для меня совершенно новая. Не знаю, как я с нею слажу». І далі всякі звістки про задуману поему вриваються, більше про неї Шевченко нэ згадує.

Який мав бути зміст задуманої поеми? Шевченкові на тлі якогось східнього міста приснилися—Бибиков, управитель його канцелярії Писарев та його жінка-красуня, що її стоуста поголоска називала підложницею Бибикова,—річ, яку використовував для своєї кар'єри її потульний чоловік. Отже—сатрап, «гениальный взяточник» та його «целомудренная помощница»—ці епітети для дієвих осіб ясно визначають, що поголоска та Шевченкові була відома. Далі йде пригаданий епізод з кар'єри Писарева—поличник, публічно одержаний ним од якогось підлеглого чиновника. «В ожидании утра,—записує Шевченко в журналі, — я на этом полновесном фундаменте построил каркас поэмы в роде «Анжело» Пушкина, перенеся место действия на восток. И назвал ее «Сатрап и Дервиш». Коли пригадати зміст Пушкинової поеми—кривосуддя та нечестиве зальотництво правителя, а також відоме Шевченкові аналогичне «происшествие в Оренбургской сатрапии», то дієві особи поеми й її зміст перед нами стають цілком виразно. Це мав бути твір на тему начальницької самовправности та самоволі, ускладненої зальотництвом до жінок («в моей поеме оне должны играть первые роли») з епізодом публічного ляпаса самодурові-начальникові.

Такий твір у Шевченка есть: це «Юродивий»,—на жаль, самий початок або пролог до поеми. Всі зазначені деталі—звісно, не розвинені—маються вже в уривкові з «Юродивого»; більше навіть, тут просто виведено й самого Бибикова («капрал Гаврилович Безрукий»), що подав своєю особою думку написати поему «Сатрап і Дервиш». Правда, есть у «Юродивому» й такі елементи, що ніби не входили до первістного плану «Сатрапа і Дервиша»: це згадка про декабристів («невольників святих») і бажання центр дії перенести—

в гори,
В вертепи темні і в нори
Без дна глибокії,

де катувалися в кайданах «споборники святої волі», декабристи. Але це легко пояснити обставинами того моменту, коли написано «Юродивого». Як що приняти, що «Юродивий»—це і есть «Сатрап і Дервиш», то взявся поет до його 13 грудня 1857 р. в Нижньому Новгороді. Тут Шевченко багато чував і читав про декабристів (див. записи напр. під 3, 4 та 6 листопаду), а з де-якими з них, напр. з Анненковим, то й особисто познайомився (під 16 жовтня) і ця знайомість велике на поета справила

враження. Видимо, під цим враженням Шевченко й завів до первістного плану поеми новий момент, зробивши героя її декабристом. Обережний здогад про ідентичність «Сатрапа і Дервиша» та «Юродивого» висловив був уже О. Кониський, що знайшов у Л. Жемчужникова й опублікував відомий нам тепер уривок з «Юродивого» (див. «Недруковані вірші Т. Шевченка»,—«Записки Наук Т-ва ім. Шевченка», т. XXXIX), але тепер ми можемо про це говорити вже з більшою певністю.

Таким чином, поему «Сатрап і Дервиш» («Юродивий») Шевченко почав був писати в Нижньому Новгороді 13 грудня 1857 р. Як видно з наведених записів, узявся не без певного вагання, бо чомусь йому здавалося, що «эту оригинальную поэму нужно непременно написать по-русски» бо форму епопеї він уважав для себе за «совершенно новую». Чому, не вважаючи блискучий початок, робота далі за початок не пішла—відповісти на це трудно. Може тут спричинилися згадані вагання і труднощі; може обставини життя поетового в Нижньому взагалі мало сприяли роботі. Як знаємо з журналу, незабаром після того, як почато «Юродивого», приїхав до Нижнього Щепкин і Шевченко був з ним нерозлучно; потім почалось нещасливе сватання до Піунової з надіями, турботами й розчаруваннями... Це певне й відтягало Шевченка від роботи, розбивало творчу увагу, не давало сили скупчитися коло почато поеми. А там виїзд з Нижнього, нові зустрічі, враження, турботи—і «Юродивий» лишився не скінченим на превелику для нашого письменства втрату. *С. Є.*

Стор. 59, рядок 8. Норов Аврам Сергієвич (1795—1869)—громадський діяч, службовець (з 1850 р. товариш міністра освіти, 1854—58 р. р. — міністр освіти), письменник, найбільш відомий свого часу як автор «Путешествій» до Палестини й де-яких инших східніх країв (див. видання цього твору в 5-тьох томах, СПБ., 1853—4 р. р., а також статтю Ол. Чехова в «Истор. Вѣстникѣ» 1895 р., кн. VIII). Як видно з згадки в журналі, Шевченко безперечно знав «Путешествія» Норова. *А. Л.*

Стор. 59, рядок 10. Ромен—місто на Полтавщині під 50°45′ півн. шир. і 32°29′ східн. довг., на річках Сулі та Ромні. Осаджено його, як один із стратегичних проти степового хижацтва пунктів, ще за князівської доби (вперше згадано в духовниці Володимира Мономаха: «ко Ромну идохъ»). Під час татарського лихоліття місто зруйновано і знов поновлено аж у XV в., коли почалась була нова хвиля української колонизації на схід; до XVII в. належало кн. Корибутам-Вишневецьким. За Хмельнищини Ромен приписано до Миргородського, потім до Лубенського полку; з 1781 р.—повітове місто Чернігівського намісництва, Малоросійської і нарешті (з 1802 р.) Полтавської губ. (Семенов В. П. — Россія, т. VII, стор. 430—431).

Вже з кінця XVII в. Ромен був відомий як значний торговий пункт: головніші ярмарки—Вознесенський та згаданий у Шевченка Іллін-

ський. «Роменские ярмарки, — писав автор відомого опису Чернігівського намісництва при кінці XVIII в.,—особливо Вознесенская и Ильинская, во всей Малой России первейшими почитаются. Вознесенская и Ильинская продолжаются по две и до трех недель, и на оные съезжаются многие помещики, все малороссийские и многие великороссийские купцы..., армяне из Астрахани, турки и татары, и навозят всякие красные лучшие товары, яко-то: сукна, шелковые, бумажные, серебряную посуду, золотые и алмазные вещи. Нежинские греки привозят много шелковых италианских и турецких разных товаров... И зо всех заводов и из Донских станиц наводят табунами великое число лошадей, а из околичных мест рогатого скота; в сие время можно лучших лошадей цугами купить. Словом, в Ромне купцы большие по торгу отправляют дела, продавая и меняя товары и переписывая векселя» (Шафонский А.—Черниговскаго Намѣстничества топографическое описаніе... Київ, 1851, стор. 575). Ось чому сюди наїздило й багато всякої гулящої публіки, військових ремонтерів, то-що, щоб розважитися та забавитися на людях. Про таку публіку й про такі розваги і згадує в журналі Шевченко, що бачив «знаменитое торжище» в 1845 році. Р. 1852-го Іллінський ярмарок, як це відомо було вже й Шевченкові, перенесено до Полтави, щоб, як каже автор спеціяльної про ярмарки на Україні праці, «поднять значение бедного доходами губернского города Полтавы» (Аксаков И.—Изслѣдованіе о торговлѣ на украинскихъ ярмаркахъ. СПБ. 1858, стор. 17). *С. Є.*

Стор 59, рядок 13. Свічка Лев Миколаевич (у Шевченка помилково тут названо його -Павло Вікторович), один з випадкових знайомих нашого поета, народ. 1800 р., служив якийсь час на військовій службі, 1823 р. вийшов в одставку поручиком і жив у своєму маєтку, в Городищі Пирятинського повіту. Помер незабаром після зустрічі з Шевченком, 25 серпня 1845 р. Батько його, теж згаданий у поетовому журналі, полковник Свічка Микола Петрович (народився коло 1776 р.), багатий спершу нащадок відомого Леонтія Свічки, мав 6500 десятин землі, але за марнотратність попав під опеку (Модзалевский В. Л. —Малороссійскій Родословникъ, т. IV, Київ. 1914, стор. 581 і 582). Докладніше про контрактову витівку Свічки - батька розповідає Шевченко в повісті «Близнецы». Один з героїв повісти, їдучи од Переяслава до Полтави, «не доезжая Яготина, оставил пирятинскую дорогу влево и поехал гетманским шляхом через Ковалевку в Свечкино урочище, чтобы навестить при таком удобном случае своего друга и сына своего благодетеля, полковника Свечки, Льва Николаевича Свечку, или, как он называл себя, огарок, потому что свечка сгорела на киевских контрактах. Об этих замечательных контрактах я слышал от самого Льва Николаевича вот что: покойному отцу его (думать надо, с великого перепоя) пришла мудрая мысль выкинуть такую штуку, какой не выкидывал и знаменитый пьяница К. Радзивиллъ. Вот он, начинивши вализы ассигнациями, поехал

в Киев и перед с'ездом на контракты скупил в Киеве все шампанское вино, так что, когда начались балы во время контрактов, хвать—ни одной бутылки шампанского в погребах.—«Где девалось?»—спрашивают.—У полковника Свечки, говорят. К Свечке, а он не продает. «Пийте так,—говорит,—хоть купайтесь у йому, а на продаж нема». Нашлися люди добрые—и так выпили. После этой штуки Свечкино Городище и прочее добро вокруг Пирятина начало таять, аки воск от лица огня. Поэтому-то наследник его справедливо называл себя огарком» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 166—167). Всю ту округу, де було Городище, Шевченко знав добре, бо часто і по довго проживав у Пирятинському повіті (Яготин, Мосівка, то-що). *С. Є.*

Стор. 59. рядок 27. Соленик Карпо Трохимович—знаменитий український артист, цілком оригінальний що-до свого театрального виховання й самої манери гри. Вся його сценична діяльність минала на Україні, по більших та менших сценах.

Народився Соленик у травні 1811 року в м. Лепля, на Могилевщині. 18 років вступив був до Віленського університету, але так і не скінчив його. На початку 1830 року грає він у трупі Штейна в Харкові й Курському, в другій половині 30-х років з його вже досить відомий актор. Року 1837 Соленик грав у Вознесенському під час великих маневрів, на яких був і Микола I; гра Соленикова зацікавила придворних і йому запропоновано було перейти до столичних театрів, але він на це не погодився. Дальші роки сценичної його праці проходили в Кишеневі, Одесі, а найбільш у Харкові, де він і скінчив своє життя 7 жовтня 1851 р. На його надгробку був такий напис віршем («Основа», 1861, II, стор. 176; передруковано в «Л.-Н. Вістнику», 1902 р., кн. I, хроніка, стор. 11—12):

Дивися з неба, Соленіче,
Як криво серце чоловіче:
Як ти колись на світі жив
Та щиро публіці служив,
Так публіка тобі живому
Квіти кидала, як солому;
А вмер, артисте-небораче,
То й байдуже—ніхто не бачe,
Що прах лежить твій без хреста...
Пора, бач, гулькнула не та:
Тепер вже стала Україна
Холодна буцім домовина.

Матеріяли до життепису Соленика див. у статті Римова—К. Т. Соленикъ, замѣчательный провинціальный актеръ. «Пантеонъ», 1852, № 2; мало не всю її передрукував Мизко—Воспоминанія о Соленикѣ. «Основа», 1861, кн. II, стор. 176—184; найдокладніші відомості згодом подав Н. Ч(ерняев)—К. Т. Соленикъ. «Южный Край», 1888, № 2749).

До стор. 59

Слава цього оригінального артиста й справді була надзвичайно гучна. Гоголь, що чув од Данилевського про його гру, збираючись ставити «Ревизора», прохав М. Д. Білозерського, щоб той умовив Соленика приїхати до Петербургу й виступити на столичній сцені (Письма Н. В. Гоголя; ред. В. И. Шенрока, т. I, СПБ. 1902, стор. 364—265). Соленика любила вся публіка «от райка до кресел», як пише один із сучасників: «Как бы ни была скучна пьеса, но, если в ней участвовал Соленик, она проходила весело. Как бы ни была мала и пошла роль, она делалась у него замечательной. Бывало, в зале театра тихо и сонно, зрители дремлют, но вот за кулисами раздается бойкий говор Соленика, — и все поднимают головы, улыбка удовольствия озаряет все лица, и руки всех готовы апплодировать. При столкновениях на сцене с столичными знаменитостями, причем другие, очень недурные харьковские актеры, как то уходили в тѣнь—Соленик всегда стоял на самом видном месте» («Южный Край»). Актор переважно комичний, Соленик добре грав і в трагічних ролях; такої різноманітности вимагали від його умови провінціяльної роботи. Часто доводилось йому виступати в аби-яких п'єсах, але кожну з своїх ролів умів він значно підносити майстерним своїм виконанням. З більш поважних ролів його можна назвати Фамусова та Репетилова («Горе от ума» Грибоедова), Хлестакова та Бобчинського («Ревизор»), Кочкарьова («Женитьба»).

Який був сценичний стиль Соленика? «Простота, непринужденность, естественность, веселость, чуждая фарсов, полное увлечение ролью и особенно молодой какой-то жар и глубокое чувство»,—читаємо в одному з його некрологів (див. «Южный Край»). Як і більшість тогочасних акторів, що рідко проходили справжню школу, справляв він враження на публіку не так виробленою техникою, як своїм захопленням ролею. Гра по провінціяльних сценах прищепила йому й де-які негативні звички: «беганье по сцене, повторение одного и того же слова несколько раз, маханье рукою», але це не псувало в очах глядачів його гри: «нельзя забыть его тому, кто раз его видел»,—читаємо в сучасному допису до петербурзького журналу («Южн. Край»).

В історії сценичного мистецтва українського належить Соленикові безперечно помітне місце. Разом із Щепкиним та Мартиновим перейшов він до натуральної манери гри, і цілком можна погодитися з згаданим попереду Мізком, який пише: «Соленик почти одновременно с Мартыновым, но независимо от него, попал на ту стезю сценического искусства, по которой шел Мартынов. В обоих актер является не какой-нибудь искусственною моделью оригинальных личностей, но подлинным человеком в его естественном виде... И у Соленика, как у Мартынова, каждая выполняемая роль не была только олицетворением типа мужика, лакея, купца, немца или чиновника; но каждый тип представляет зрителям то лицо, которое избрано автором пьесы для изображения того или другого типа... Достигнуть подобного исполнения ролей есть уже доказательство необыкновенной артистической натуры, не довольствующейся

рутинной манерой, усвояемой на практике даже талантливыми актерами» («Основа», 1861, кн. II, стор. 177).

Окрім усього зазначеного, має Соленик в історії української сцени особливе значіння. Білорус, а може й поляк родом (Щепкин зазначав, що Соленикові «отчасти вредил на русской сцене его польский акцент»,— М. Щепкин—згад. праця, ст. 342), усе своє життя грав він майже виключно на Україні і це звичайно допомогло йому знайти відповідні побутові фарби на українські ролі. З захопленням пише про ці його виступи Мізко: «...истинно неподражаемым, несравненным, незабвенным был и пребудет Соленик, как актер украинский, в украинских пьесах Котляревского и Квитки,—кто из нас, жителей Украины, мог равнодушно видеть Соленика в ролях Макогоненка («Наталка-Полтавка»), Чупруна («Москаль-Чарівник»), Стецька («Сватання на Гончарівці»), Шельменка (в обоих пьесах этого названия)? Надо заметить здесь, — и, конечно, согласятся все, видевшие в этих ролях не одного, а нескольких малороссийских актеров,—что каждый из них исполнял эти роли по своему: в игре каждого из них более или менее выражались отдельные черты национального характера, но в игре Соленика все эти черты соединялись, как в фокусе, и образовали полный законченный тип истинного украинца... Резко отличался он от других тем, что личность украинца по его игре выходила не простацкою, вялою, наивною до глупости, а полною внутренней жизни и смысла, хотя иногда и скрывающею ум под маской простоты. Такое воззрение доказывает наблюдательность и верное чутье Соленика. В этом отношении он точно первый украинский актер» (Там само, стор. 182—183). І в инших джерелах знаходимо ту-ж саму оцінку. «Кто не знает, как неимоверно хорош Соленик в роли Чарівника и как мило и забавно поет он песню «Ой чук» («Харьк. Губ. Вѣд.», 1844, № 3; див. «Южн. Край»). І дійсно, що-до цієї ролі, то не знав, здається, Соленик виступів, що давали-б йому такий самий успіх: «неимоверно хорош», «неподражаем», «прекрасно» — оттакі оцінки дають рецензенти його грі в ролі Чупруна («Южн. Край»). І порівнюючи гру Соленкову до Щепкинової, не був і тут Шевченко одиноким. «У нас найдутся люди и знатоки, которые Соленика поставят выше Щепкина в этой забавной роли»,—писав один з харківських театралів («Репертуаръ и Пантеонъ», 1845, № 9, с. 63, 68). Та навіть і сам Щепкин ставив Соленика надзвичайно високо: «Это был человек с громадным дарованием»,—говорив він; як переказує його дочка, він мав досить безсторонности, щоб визнати, що Соленик грав українські ролі краще за його (М. А. Щепкин, стор. 348, 378).

Не перебільшував таким чином Шевченко мистецької вартости Соленикової гри, був він однієї про неї думки із своїми сучасниками. Що ж до обставин, у яких він бачив Соленика на ярмарковій сцені, то вони для тих часів характерні (порівн. у «Близнецах», — Шевченко Т. — Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 184—185; Гребінка Е.—Провинціальные театры. «Сочиненія», т. II, Київ, 1903, стор. 706—710). *Рл.*

Стор. 60, рад. 3—4. Якубович Іван Олександрович, батько декабриста Олександра Івановича Якубовича, — роменський поміщик та повітовий маршалок. Меньший син його, Іван, був калікою — це певне й має на увазі Шевченко, називаючи його Квазимодо.

Олександер Якубович, декабрист, про якого Шевченко безперечно мав відомості (про це свідчить і сама вже згадка в журналі), народився 1792 року, освіту здобув у Московському університетському пансіоні, потім служив у війську, переважно на Кавказі, куди його було переведено за те, що брав участь секундантом на герці поміж гр. Завадовським і Шереметьевим. Людина великої особистої відваги («бреттер»). Якубович уславився своїм бурхливим життям: поранив на герці секунданта Завадовського Грибоєдова, автора «Горе от ума», воював з горцями. До таємного товариства (північного) Якубович не був принятий, проте брав велику участь у змові та і в самому повстанні, хоча взагалі поводження його 14-го грудня було якесь подвійне, незрозуміле, ніби в йому змагались суперечливі почуття. Присуд одержав Якубович першої категорії («умышлял на цареубийство с вызовом на лишение жизни покойного государя, и сверх сего предложил бросить жребий на убиение ныне царствующего императора», — так починалося обвинувачення). На засланні Якубович жив забутий своєю рідне, що до його не писала й не допомагала йому—таким чином, це стверджує до певної міри Шевченкові враження від несимпатичних найближчих родичів Якубовича. Відбувши каторгу, Якубович 1831 р. вийшов «на поселення». Умер 3-го вересня 1845 р. у Єнисейську. — як раз перед цим, улітку 1845 р., познайомився Шевченко у Ромні з його батьком та братом.

Про О. І. Якубовича див.: Декабристы. 86 портретовъ. Пояснительный біографическій текстъ П. М. Головачева. М. 1906; П. Устимович — Письма и рисунки А. И. Якубовича («Декабристы». Неизд. материалы и статьи. Под ред. Б. Л. Модзалевского и Ю. Г. Оксмана. М. 1926); Алфавит декабристов (Центрархив. Восстание декабристов. Материялы, т. VIII, ст. 430—431). *П. Ф.*

Стор. 60, рядок 10. Ромоданівський шлях—один із шляхів, що пролягали Харківщиною й Полтавщиною з півночі на південь, до Криму. «...Приметнейшие здесь,—читаємо в одному давньому, початку XIX в., рукопису,—старинные дороги, лежащие в уездах Сумском, Лебединском, Богодуховском и Харьковском, из которых первая называется Ромодановский шлях, вторая—Сагайдашный, а третья—Муравский шлях. Они простираются от реки Днепра во внутренность Великороссии и извучинами пролегают между вершинами речек и оврагов везде по ровным и возвышенным кряжам, исключая самые уже необходные места, которых за отделением вершин или за уклонением их в леса обвести не можно; обозы с тяжелыми фурами и в нынешнее время большею частью проезжают по сим дорогам в разсуждении ровного и негористого их местоположения» (Русов А.—Русскіе тракты въ концѣ XVII и началѣ XVIII

вѣковъ. Київ, 1876, стор. 73). «Шлях Ромодан начинается от города Конотопа и идет к г. Ромнам, а оттуда, повернув на юго-запад, идет почти прямою линиею на г.г. Лохвицу, Лубны, на сел. Рублевку— до Кременчуга. По местному преданию, этою дорогою в 1670-х годах двигались русские войска под начальством князя Ромодановского против гетмана Дорошенка» («Старинные тракты или дороги в Южной России», — «Кіев. Стар.» 1882, кн. VI, стор. 544; порівн. Литвинова П.— Еще о старинныхъ трактахъ... «Кіевск. Стар.» 1883, кн. III, стор. 682). Широким описом цього шляху починає Шевченко свою повість «Наймичка», оповідаючи тут і одну чумацьку билицю. «Примечательна эта дорога тем, — каже Шевченко, — что начиная от Ромна и до Кременчуга, не касается она, на расстоянии 300 верст, ни одного города, ни местечка, ни села, ни даже хутора, а лежит себе чистым ровным злач. ным полем» (Шевченко Т. — Поэмы, повѣсти и разсказы,—стор. 65). Про Ромоданівський шлях маємо згадку і по инших повістях: напр. Степан Мартинович з повісти «Близнецы» мандрує цим шляхом з Переяслова на Полтаву (Там само, стор. 166).

С. Є.

Стор. 60. рад. 14—15. В згаданих тут листах Шевченко так визначає час свого від'їзду з Новопетровського: М. Лазаревському 1 липня—«Почта із Уральська получиться тут не раньше 15 іюля, і як що принесе мені свободу, то на другий же день покину оце смердяче укрепленіе» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 411); Кухаренкові 22 квітня—«може дасть бог, що це літо побачимося» та 3 червня: «як дасть мені бог вирваться літом, то до кого я приїду, як тебе не буде на кошi?» (Там само, стор. 405 і 410). Отже в листах до приятелів поет писав про час свого від'їзду не так категорично, як у журналі. *С. Є.*

Стор. 60. р д. 19—32. Увесь запис 21 липня зроблено ніби схвильованою рукою: нерівне, нервове письмо і більше, ніж звичайно буває в Шевченковому журналі, вставок поміж рядками. Радість поета виявилася проте лиш у точному зазначенні—од кого першого і коли дістав звістку про волю. Але цей лаконизм сам по собі промовляє багато про те, що робилося тоді в душі у Шевченка. І тільки на другий день несказанна радість поетова прорвалася—в планах подорожи, в подячливих згадках про людей, що про його визволення дбали і, особливо, в знаменно-здержливих рядках: «Пойду в укрепление, достану свежих чернил от Кулиха, новое перо и бумаги на третью тетрадь для сего журнала. Настала новая эпоха в моей старой жизни. Должно быть все новое» (запис під 22 липня). Трудно сильніше і глибше висловити безмежну радість перед новим життям, як у цьому стримано-спокійному: «должно быть все новое». Це ясний промінь, що раптом осяяв десятилітньої неволі пітьму й кинув сніп світла на будуччину, що всміхалася тепер поетові.

С. Є.

Стор. 60, рядок 26. Згаданий тут лист од Бр. Залєського — це відповідь на Шевченкового листа з 10 лютого. Залєський пише з приводу планів і надій поета що-до близькості зустрічи, подає свої плани і нарешті, на підставі свіжої звістки від Сераковського, вітає Шевченка з визволенням: «Поздравляю тебя, друже мой дорогой, обнимаю, целую, обливаю слезами радости... Ты возвращаешься ко всем прежним правам, ты художник, ты можешь ехать в Петербург, окончить «Блудного сына»! Ты можешь иметь еще дни счастья. Да ниспошлет тебе бог все доброе и лучшее» («Изъ переписки Т. Г. Шевченка съ разными лицами». «Кіевская Старина», 1897, кн. III, стор. 468). *С. Є.*

Стор. 60, рядок 28. Фіялковський Фелікс — поляк-засланець із дворян Радомської губернії; солдат Оренбурзького лінійного № 1-й баталіона. «За побег за границу, с намерением присоединиться к Венгерским мятежникам, отдан в 1848 году в военную службу» (з матеріялів «III-го Отделения»). В 1856 році Фіялковський дослужився унтер-офіцерського чина, а в 1857 році, згідно з коронаційним маніфестом, військова влада одзволила його зовсім од служби. *М. Н.*

Стор. 61, рядок 7. Бюрно Карл Іванович, генерал-майор, інженер, що будував знамениті батареї в Севастополі (з листа Бр. Залєського, «Кіевская Старина», 1897, кн. III, стор. 463). На початку 1856 року з царського наказу призначений був на службу до Інженерного Корпусу, до послуг В. О. Перовському. Коли познайомився з ним Шевченко — напевне не знаємо; мабуть звів їх Бр. Залєський, що був знайомий з Бюрно і охарактеризував його Шевченкові, як людину «благородства редкого, артиста и поэта» (Там само). В службових справах генерал Бюрно бував у Новопетровському і тут р. 1856 певне й одбулась ця оригінальна знайомість засланця-солдата з генералом. Спершу Шевченко не смів обернутись по-простому до генерала; сповіщаючи Бр. Залєського, що Бюрно дожидають у Новопетровському, поет прохав рекомендаційного до його листа, мотивуючи це тим, що «тогда я смело мог-бы явиться к нему, а то я так одичал здесь, что едва-ли безо всего осмелюсь явиться к военному генералу; ты не поверишь,—додає,—какие для меня теперь это страшилища» (Шевченко Т. Твори, т. II, стор. 399). Але зустріч між такими далекими що-до соціяльного стану людьми таки одбулася й ось як описує її поет у листі до того ж таки адресата: «15 сентября посетил нас Бюрно, но так не на долго (на пять часов), что я потерял надежду увидеться с ним. Он, однако ж, вспомнил обо мне перед самым выездом своим. Принял меня, как давно и хорошо знакомый человек. Свидание наше длилось несколько [минут], и в эти короткие минуты я успел полюбить этого счастливого человека... Он мне не обещал много, чем я особенно доволен: много обещать значит ничего не сделать... И встретились, и простились мы с ним, как старые и добрые приятели. На долго останется в моем сердце это кратко-длинное свидание, эта сим-

патичная благородная физиономия, издающая тихие кроткие звуки» (Там само, стор. 397). Генерал, видимо, причарував солдата-поета. Згадуючи й опісля про тую зустріч «с сердечным старым Бюрно», Шевченко прохає Залєського: «пиши ему, целуй его седую-молодую голову, целуй его чистое живое сердце, целуй его божественную христианскую душу. Целуй его, как артиста, как брата, как человека. Я ничего теперь не могу больше сказать,—додає поет.—Сердце мое переполняется любовью и изнемогает при воспоминании о нем» (Там само, стор. 404). Коротенька згадка про Бюрно в журналі ще раз стверджує цей погляд на його Шевченка. *С. Є.*

Стор. 61, рядок 7. Герн Карл Іванович — до 1850 року штабс-капітан, з 1851-го—капітан, з 1853-го—майор, з 1854-го—підполковник, з 1857-го—полковник. Герн служив за дивізіонного квартирмейстера в генеральному штабі при 23-й пішій дивізії Окремого Оренбурзького Корпуса. На початку року 1853-го призначений був до В. О. Перовського, як чиновник для особливих доручень. Керував також господарчим відділом корпусного штабу.

Один з найближчих в Оренбурзі прихильників та приятелів поета, Герн завжди допомагав Шевченкові, чим тільки міг: клопотавсь за його перед начальством, дав поетові на приватне листування з приятелями свою адресу, переховував у себе автографи Шевченкових віршів, а під час перебування поета в Оренбурзі (з осени 1849 до весни р. 1850), Герн не побоявся навіть узяти Шевченка до себе на кватиру. Це була дійсно щира, хороша людина, один з тих небагатьох Оренбурзьких друзів, що про них зберіг Шевченко пам'ять на завжди. Не дурно в листах поетових епітет «добрий» так часто сполучується з прізвищем Герна: «Аж гульк! входить в хатину добрий Герн і подає мені ваш лист...» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 358); «Кланяйся доброму К. П. Герну» (Там само, стор. 369) і т. и... Кожен лист Шевченків з Новопетровського до Оренбургу незмінно має в собі згадування про Карла, себто Герна.

Герн лишив по собі дуже цікаві згадки про Шевченка, написані в формі листа до М. Лазаревського незабаром по смерті поета («Русскій Архивъ», 1898, кн. XII; передруковано в «Киев. Стар.» 1899, кн. II, документы). «Общее горе сближает людей»,—починає ці згадки Герн, подаючи далі цінні відомості про перебування «нашего дорогого покойника» в Оренбурзі. Гернові мусимо дякувати й за збереження в чернетках листів Шевченкових до Жуковського та, мабуть, Дубельта (див. Шевченко Т.—Твори. т. II, стор. 361—362. *М. Н.*

Стор. 61, рядок 24—34. З планів подяки близьким людям, що клопоталися за поета, справдився один—лист до гр. Ф. Толстого: чернетку його читач знайде в журналі під 26 липня. Журнала свого Шевченко Лазаревському цим разом не послав, а подарував геть пізніше, вже в Петербурзі. *С. Є.*

Стор. 63, рядок 7. Вазарі (Vasari) Джорджіо (1512—1574)—художник, архітектор та історик мистецтва, учень великого Мікель Анджело. В малярстві він був не дуже вдалим наслідувачем свого «божественного вчителя», зате в архітектурі лишив капітальні праці (Уффічі, коридор між палаццо Веккіо й палаццо Пітті у Флоренції і т. и.). Ще більші заслуги Вазарі в історіографії мистецтва: він був першим істориком мистецтва до свого часу і в своїх «Життєписах» (Le vite de piu eccelenti pittori, scultori ed architettori», 1550) подає силу матеріялу про своїх попередників—художників, скульпторів та архітекторів XIII—XVI в.в. Усим, що ми про них знаємо, завдячуємо Вазарі, і тому не дивно, що його праця великий мала вплив на художнє життя дальших часів і виходила все новими виданнями (останнє року 1911 в Мюнхені). Як-раз цю сторону його діяльности найвище ставив і Шевченко. *С. Є.*

Сторінка 63, рядок 22. Фрейман, Густав Антонович — генерал-майор, був начальником артилерійських залог в Оренбурзькій окрузі. В 1854 році Фрейман клопотався перед гр. Перовським за надання Шевченкові унтер-офіцерського чина, але з листування поета видко, що заходи Фреймана звелись ні на що. «Поздравляя меня с Новым годом, — пише Шевченко в 1855 р. до Ол. Плещеева, — вы желаете мне, как брат, всего лучшего, и особенно, чтобы вырваться из этой пустыни. Благодарю вас! Прекрасное, человеколюбивое желание! Но увы! Вашему доброму желанию и моей единой надежде не суждено осуществиться. Вот, что случилось со мною. В прошлом году генерал Фрейман представил меня в унтер-офицеры. Я существовал этой бедной надеждой до конца марта текущего года, а перед самой Пасхой почта привезла приказ майора Л(ьво)ва, чтобы взять меня в руки и к его приезду непременно сделать меня образцовым фрунтовиком, а не то я никогда не должен надеяться на облегчение моей участи» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 391). Поет і потім ніяк не міг у тямки взяти, «каким родом могло быть предпочтено представлению генерала представление майора? Это для меня вопрос темнее безлунной ночи» (Там само, стор. 395). Під час перебування Фреймана в Новопетровському (1854 р.) Шевченко подарував йому власний малюнок-акварель «Ночь» (Там само, стор. 385).

М. Н.

Стор. 63, рядок 24—25. Про арешт Мостовського подає докладніше О. Конишський на підставі відомостей, одержаних від А. Ускової. «Мешков був чоловік підтоптаний, а жінка у його була молода, він страшенно її ревнував. П-ні Ускова пише, що у форті ходила думка, що до доносу спричинилася якась родинна історія» (Конишський—Тарас Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 108). Історія, певна річ, звичайна в житті «маленького гарнизона»... Натяки на неї маємо ніби і в запису Шевченка, де двічі стріваємо невиразне слово «маска». Характеристику зга-

даного тут «отвратительнейшего надворного советника» Мешкова подає Шевченко ще в запису під 28 липня. *С. Є.*

Стор. 64, ряд. 2—6. Мова тут мовиться про відповідь Шевченка на лист гр. Толстої з 8 (а не 12, як у журналі) жовтня, яким графиня обнадежувала поета й прохала його обертатись до неї в потребі, «как к родной сестре вашей» (Чалый М. Жизнь и произведенія Т. Шевченка, стор. 89). Поет одержав цього листа 1 січня 1857 р., а відписав 9 січня. «Пока я мог взяться за перо, чтобы написать вам хоть что-нибудь непохожее на настоящую чепуху,—писав там Шевченко,—я бродил несколько дней вокруг укрепления, и не с одним письмом вашим неоцененным, а с вами самими, сестро моя, богу милая! И о чем я не говорил с вами!» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 401). Як видко з запису в журналі, сам Шевченко був незадоволений з тієї своєї відповіді («хватил ей такую восторженную чепуху—второпях, разумеется, что она сочла меня или с ума спятившим или просто пьяным»). В родині Толстих цей лист Шевченка справді зробив враження «безумно-радостного письма, с обрывками мыслей, надежд и планов» (Юнге Е. Ф.—Воспоминанія, стор. 131: порівн. примітку до стор. 47). *С. Є.*

Стор. 64, ряд. 7—8. «...Напишу сначала черновое письмо». Лист до гр. Толстого, записаний на цьому місці в журналі справді був не раз читаний і перечитуваний, як це показують численні виправки тексту (див. у рубриці «Додатки до тексту», на стор. 197 цього видання). Видко, поет справді попосидів над цим «неудающимся письмом», і кінець-кінцем добився того, щоб лист вийшов «как можно проще и благороднее». Поетове зворушення відбилось на йому високою мірою.

Плани своєї прийдущої діяльности, виложені в цьому листі, поет записав був уже раз, і мало не тими самими словами, на сторінках журналу,—див. під 26 червня (порівн. примітку до стор. 21). *С. Є.*

Стор. 65, рядок 29. Іванов Олександер Андрієвич, знаменитий художник російський, народився 1806, помер 1858 р. Син професора малярства в Академії Мистецтв, він що спадщиною, а що й відповідним вихованням призначений був до артистичної діяльности. Скінчивши курса в Академії Мистецтв, поїхав Іванов до Італії, де ще більшої вправности досяг у малярській техниці. В Римі тоді панували німці Корнеліус і Овербек; були там і великі твори італійських майстрів з часів ренесансу. Іванов опинився на роздоріжжі між сими й тими і сам признавався, що не знав що йому робити. Якийсь час він вагався що-до вибору теми для своєї картини, а нарешті таки зупинився на темі, якій далі і присвятив ціле, можна сказати, своє життя: «Поява Христа народові», на слова євангелії від Іоана: «Се агнець божий, що бере гріх світа». Над цією картиною Іванов працював більше, ніж двадцять років, чимало за цей час витерпів труднощів, хвилювання, навіть матеріяльних нестат-

ків, але ніщо не здолало його завзяття і він усе обробляв та й обробляв твір свого життя, аж поки нарешті випадком примушений був припинити цю безконечну роботу й виставити свою картину. Нема чого й говорити, що така вперта, така довга робота давно вже цікавила ввесь артистичний Рим,—тим більше, що Іванов довгий час майже нікого не пускав до своєї майстерні і це ще більше збуджувало цікавість. Та от, нарешті, двері майстерні відчинилися. Першого ж таки дня всі художники та аматори кинулися до майстерні Іванова. Картина зробила велике враження. Овербек, що мав діло ще з несміливим учнем, яким приїхав до Риму Іванов, кілька годин вистоює перед картиною й може тільки промовити: «Хто б це думав, — Іванов одурив нас!». Корнеліус стискає руку Іванову й каже: «З вас — великий майстер!», а молодим німцям, що хотіли були зробити йому приємність, гостро критикуючи картину Іванова, суворо нагадує, що їм самим треба ще вчитись. Другого дня цілий Рим вже знав про картину й натовп народу заповнив майстерню, що кілька років не бачила одвідувачів. Слава полетіла далеко по світу. За Івановим почали упадати: закликали його до Петербургу, обіцяли йому великі гроші за картину й славу на батьківщині. Але все склалось инакше. Коли художник приїхав до Петербургу, то він зараз же побачив, що картина його надій не виправдала. «Безмовний свідок поголосок, що їх зродила виставка моєї картини,—пише сам Іванов у одному листі,—я міг дізнатися, що її шанують більш артистично ніж громадянство». Та й справді, за декількома винятками, картину зустріли холодно. Це чимало прикрости завдало авторові, а незабаром він і помер, заведужавши на холеру, що під той час лютувала в Петербурзі.

Чому ж картина, що таке захоплення викликала в Римі, не справила такого враження на батьківщині художника? Річ у тому, що художник так довго не був у Росії, що перестав її розуміти, одірвався від ґрунту. Хоч він і далеко був випередив своїх сучасників, але не знав того, що без його в Росії встигло вирости нове покоління художників, народилися нові запити що-до мистецтва і в мистецтві, на які його картина відповіді не давала. Широкі кола громадянства не помітили того нового, що дав Іванов у своїй картині, а чого вони шукали в ній, того вона не давала. Між художником та публікою не стало спільної мови. Ось чому справжню вартість картини могли зрозуміти тільки артисти, а дати їй справедливу оцінку—пізніший суд історії.

Треба сказати, що не ця картина була головною заслугою Іванова перед мистецтвом. Більшу вагу мають його біблійні ілюстрації, яких багато по йому зосталося в ескизах: головніші з них видав німецький Археологічний Інститут («Darstellungen aus der hinterlassene Entwürfe von Alexander Iwanoff». Berlin, 1879—1887. Folio, 209 аркушів). Іванов сам казав, що в цих ескизах він хоче «новий шлях прокласти своєму мистецтву», відповідно до нових запитів життя. І справді, тут він рішуче порває зв'язки з академичним мистецтвом і утворює небувалі ще типи,

в дусі старовинного сходу, повні містицизму, величности, яскравої вимовности, до того ж і чудово виконані.

Отже ми бачимо, що мав рацію Шевченко в своїх побоюваннях за картину Іванова й заздалегідь угадав долю, яка її потім спіткала. Ще попереду, в повісті «Художник», поет наш виявив був скептичну думку що-до мистецьких шуканнів Іванова, вложивши її в уста Штернбергові: «Пишет (Штернберг), что у Лепри видел он великий собор художников; в том числе и Иванова, автора будущей картины: «Иоанн Предтеча проповедует в пустыне» Русские художники подтрунивают над ним изподтишка, говорят, что он совсем завяз в Понтийских болотах и все таки не нашел такого живописного сухого пня с открытыми корнями, который ему нужен для третьего плана его картины, а немцы в восторге от Иванова» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 342). Безперечно, маємо тут відгуки тих розмов, що в мистецьких колах викликала робота Іванова. «Автором Марии Магдалины» називає Іванова Шевченко тому, що перед тим, як узятися до своєї великої картини, Іванов намалював був «Появу Христа Магдалині», де особливо добре вийшла раптовна радість Магдалини, що пробивається крізь сльози, які вона допіру проливала по вмерлому Христі. Що ж до наведеної далі думки Брюлова про Іванова, то це пояснюється тими взагалі неприязними стосунками, що склалися були між двома визначними художниками свого часу. Шевченко, як видко з журналу, не поділяв думки свого вчителя про «бездарність» Іванова. *Ол. Л.*

Стор, 65, рядок 31. «Вдовствующая императрица Александра Федоровна», дружина, вдова вже тоді, царя Миколи I, народилася р. 1798, померла — 1860. Дочка короля Пруського Фридриха-Вільгельма III-го, Фридерика-Луїза-Шарлотта-Вільгельмина, перемінивши ім'я на Олександру Федоровну, вийшла заміж за вел. князя Миколу Павловича в 1817 р.; російської мови вчилась у В. Жуковського. До 1825 р. жила тихим, хатнім життям; повстання декабристів перевернуло її долю—не тільки тим, що вона вперше почула себе тоді царицею (Герцен переказує, що коли Микола I переможцем вступив до палацу, «императрица встретила его за нового человека»,—«Полное собраніе сочиненій и писемъ». т. IX, стор. 539), але й фізично знівечило її; з нервового напруження у неї почала з того дня трястись голова аж до кінця її віку,—риса, яку згодом одзначив і Шевченко. Політично царица ніякої ролі не грала, бавлючись у звичайну в царській сем'ї філантропію. «Александра Федоровна,—так характеризує її Герцен,—воспитанная в благочестивых правилах евангелически-потсдамского абсолютизма и расцветшая в догматах православно-петербургского самовластия, не могла тотчас притти в себя и найтиться после высочайшей потери (Миколи I) Ей было больно видеть либеральное направление нового императора, ее смущал злой умысл амнистии, возмутительная мысль об освобождении крестьян. Она с ужасом видела, как эти величавые сваи, на которых

До стор. 65

держалась николаевская плотина (эти немецкие и русские Клейнмихели) покачнулась. Призрак, мучивший ее тридцать лет, снова восставал из рвов Петропавловской крепости, из-под снегов Сибири и грозил пальцем во фригийской шапке» (Герцен А. И.—Полное собраніе соч., т. VIII, стор. 543, стаття «Августѣйшіе путешественники. I. Вдовствующая императрица»; тут знайдемо і саркастичний опис перебування цариці в Римі саме тоді, коли вперше виставлено було там картину Іванова,—див. стор. 546).

На царицю Шевченко переніс те зневажливе почування, що мав до деспотства взагалі, а до найяскравішого його заступника, Миколи I, зокрема. Давши у «Сні» портрет «самого», Шевченко доповнює малюнок ще й образом цариці:

Обік його
Жіночка-небога,
Мов опеньок засушений,
Тонка, довгонога,
Та ще й на лихо сердешна
Хита головою.
— «Так сце то та богиня?!
Лишенько з тобою!
А я, дурний, не бачивши
Тебе, цяцю, й разу,
Та й повірив тупорилим
Твоїм віршомазам!»

І далі:

Царь цвенькає,
А диво-цариця,
Мов та чапля між птахами,
Скаче, бадьориться.

В. Белінський, не читавши Шевченкового «Сну», догадувався, що там мала бути якась порнографична вихватка на адресу цариці, як жінки, і тому оправдував навіть кару на Шевченка, взявши на увагу «в чем выражается славянское остроумие, когда оно обращено на женщину» («Анненковъ и его друзья». 1835—1885. СПБ. 1892, стор. 604). Белінський, звичайно, помилився: приписувана Шевченкові вихватка—плід його власної фантазії. Зате з більшою певністю можна догадуватись, що датований 3-м листопада 1860 р. вірш «О люди, люди-небораки!», з гострими виразами проти царизму, викликаний був вражінням од похорону вдови-цариці (померла 19 жовтня), надто оця строфа:

Ненагодованих і голих
Дівчаточок, як ту отару
Женуть («последний долг отдать»)
Женуть до матері байстрят,—

бо під опікою цариці були жіночі інститути та притулки. Треба ще додати, що є в літературі думка, ніби Олександра Федоровна подбала,

щоб Шевченка не внесено до списку амнестованих 1856 р., бо не могла забути тієї образи, яку їй заподіяв поет у поемі «Сон» (Конисський Ол.—Т. Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 138; порівн. Юнге Е. Ф.—Воспоминанія, стор. 127),—думка, яку фактично підперти нічим і яку можна брати хіба як здогад. *С. Є.*

Стор. 66, рядок 7. «Восторженное письмо Гоголя»—це лист знаменитого письменника до відомого мецената, гр. М. Ю. Вієльгорського, з закликом допомогти матеріяльно Іванову, щоб він міг скінчити свою картину. Надруковано того листа (під заголовком «Исторический живописец Иванов») у відомій Шевченкові книзі Гоголя «Выбранные места из переписки с друзьями» (Шевченко мав цю книгу від кн. Репниної,—див. Твори, т. II, стор. 352 і 358). Гоголь говорить про картину Іванова, як про «явление небывалое», «колоссальное дело, какого не затевал доселе никто»: «подобного явления еще не показывалось от времени Рафаэля и Леонарда-да-Винчи» (Сочиненія Н. В. Гоголя, ред. Н. С. Тихонравова, т. VII, СПБ. 1900, стор. 123 і 130). Але по-за голосними епітетами, лист Гоголя не дає нічого фактичного про роботу Іванова,—отже цілком резонно завважає Шевченко, що «восторженное письмо Гоголя ничего не сказало художнику, ни даже опытному знатоку об этом произведении». *С. Є.*

Стор. 66, рядок 9. Катрмер де Кенси (Quatremère de Quincy), відомий французький археолог, народився 1755, вмер 1849 р. 1816 року вийшла його праця про Юпитера Олимпійського, де він уперше довів, що грецькі статуї зовсім не були просто з натурального мармуру, як потім практикували їхні наслідувачі з часу Відродження та пізніші, але були всі пофарбовані. Тепер це вже стверджено пізнішими дослідами й прийнято в науці, але тоді це була нова думка, яка підняла проти себе і вчених, і художників, і всіх аматорів мистецтва. Це відбилося й на записаній тут оцінці Шевченка. *Ол. Н.*

Стор. 66, рядок 10. Фідій—найславніший різбяр античної Греції, V-го віку до Р. Х., друг Перикла. Найголовнішими його творами були величезні статуї Атени-Партенос і Зевса Олимпійського, обидві зроблені з слонової кости та золота. Були в його праці й з мармуру та з бронзи, але треба додати, що взагалі оригінальних його праць до нас не дійшло, а лишилися тільки пізніші копії з них та описи. Вмер Фідій у в'язниці, посажений за те, що ніби не все золото, видане йому на роботу, як матеріял, дійсно витрачено було на статуї,—обвинувачення не доведене. Йому першому з різбярів пощастило відтворити в скульптурі духову істоту грецьких богів. *Ол. Н.*

Стор. 66, рядок 24. Моллер Федір Антонович, маляр-художник, син адмірала, колишнього морського міністра, народився в Кронштадті 1812-го,

вмер 1675 року. Він спочатку служив у війську, але покинув службу, щоб цілком віддатися мистецтву й став учнем Брюлова, під якого впливом і лишивсь назавжди. Найбільш відома його картина «Поцілунок»,— за неї він одержав звання академика (1840 р.). Картина, що про неї згадує тут Шевченко—«Іван Богослов проповідує на о. Патмосі під час вакханалій».—принесла Моллерові звання професора, і це справді таки найліпша з його картин: є тут фігура вакханки, в якій художник виказав де-які риси самостійности. *Ол. Н.*

Стор. 66, рядок 30. Кебаб (кебав або кабав)—«баранина в ломтях, изжаренная на вертелочке, шашлык» (Даль В. И.—Толковый словарь живого великорусского языка, 3-е вид., т. II, стов. 259 і 165). Порівн. у Котляревського:

Везли з собою лагомини,
Оливу, мило, риж, маслини
І кепама, кебаб калос («Енеїда», ч. IV, строфа 125).
С. Є.

Стор. 68, рядок 13—15. «Офицер, позволивший себе фамильярное обращение с нижним чином, предается военному суду»... Такі випадки дійсно траплялися і в тому ж таки Оренбурзькому Корпусі. Ось, напр., «приказ по Корпусу» графа В. Перовського з 10 січня 1852 року:

«Прапорщики Линейнаго Оренбургскаго батальона № 5-го Гурьев и Невельский быв преданными военному суду арестованными, за фамилиарное обращение с нижними чинами из политических преступников, из них первый Гурьев изобличался в этом поступке и в несоблюдении должной формы во время бытности его в карауле; за что я конфирмациею определил: Прапорщика Гурьева выдержать под арестом на гауптвахте две недели, а Невельского по неизобличению освободить. Таковая конфирмация моя, в 27 день минувшего декабря, удостоена Высочайшего Государя Императора утверждения». *М. Н.*

Стор. 69, рядок 18. Згадана тут жінка Гулака-Артемовського, Олександра Іванівна Гулак-Артемовська, була донькою декоратора Московських імператорських театрів Івана Миколаєвича Іванова. Познайомився з нею Гулак-Артемовський 1846 року, граючи в Москві, і через неї загаявся тут, рискуючи навіть службовими неприємностями. 6-го листопаду 1846 року вони побралися. З Гулак-Артемовської була прекрасна піяністка («очаровательно играла» записує Шевченко під 20 травня 1858 р.), а також грала й на арфі (див. лист Шевченка до С. С. Артемовського з 1 липня 1852 р.,—«Твори», т. II, стор. 367). По смерті чоловіка (1873 р.), клопоталася про пенсію і їй призначено було із «Кабинета Его Величества» виплачувати половину пенсії, що мав її чоловік, а саме 575 карбованців на рік. Пенсію переведено було на Москву,

де й доживала віку свого Гулак-Артемовська (Див. «Дѣло» С. С. Артемовського в архиві бувшого Двора). Поет познайомився з нею вже тоді, як повернувся з заслання і, буваючи часто у С. Гулак-Артемовського, добре ставився й до його дружини: в журналі він узивав її не инакше, як «милейшая», або «очаровательная Александра Ивановна» (записи під 3, 18 і 20 травня). *Дм. Р.*

Стор. 70, рядки 3—4. Наведений тут двовірш—перифраз із відомої думи про Ганджу Андибера, власне з того місця, де цей герой думи починає виявляти своє інкогніто:

«Тоді дуки-сріблянники, як стали в його червінці зоглядати,
Тоді стали його вітати,
Медом шклянкою
І горілки чаркою».

Книгою, де ця дума надрукована (Куліш П. — Записки о Южной Руси, т. I, стор. 206), саме тоді, як знаємо, зачитувався Шевченко і жартома приклав підкреслений вираз до свого частування з Андрієм Обременком, близьким земляком і симпатичною поетові людиною. В журналі подає Шевченко яскравий портрет Обременка, закінчуючи зворушливими словами; «если мелькали светлые минуты в моем темном долголетнем заключении, то этими сладкими минутами я обязан ему, моему простому, благородному другу Андрею Обременку». *С. Є.*

Стор. 70, рядок 32. Балагуров Олександер Васильович, капітан, з травня р. 1854-го—майор. До осени 1854 року був наглядачем Ново-Петровського військового полугоспиталя. Після його цю посаду обійняв Микола Ефремович Бажанов, за якого Шевченко згадує в журналі та в листуванні. *М. Н.*

Стор. 71, рядок 7—10. Різана, Лисянка, Русалівка—назви селищ в околицях рідного села Шевченкового, Керелівки.

Лисянка найбільш з них пам'ятна була Шевченкові, бо тут він пробував був знайти свою долю ще хлопцем, ставши в науку до лисянського диякона-маляра, названого потім в одній з автобіографичних повістей отцем Ефремом (імення в повісті переиначено,—див. Кониський—Т. Шевченко-Грушівський, т. I, стор. 32—33). «Лысянка передо мною как на ладони красовалась,—читаємо там про цей епізод пізнішу згадку.—Все жидовские лачуги можно было пересчитать, а христианские нельзя, потому что они закрыты темными, еще обнаженными садами. Долго я искал глазами в этом лесу груш и яблонь давно и хорошо знакомый мне домик отца диакона Ефрема, у которого я давно когда-то брал первые уроки не рисования, а прямо живописи. Отец Ефрем, чтобы испытать, есть ли у меня способность к этому хитрому делу, заставил меня на листе железа тереть какую-то чернобурую краску. Я не выдержал испытания и на другой же день показал пяты

отцу диакону. Многое переиспытал я после этого первого урока,—додає поет,—но ничто так не врезалось в моей памяти, как это первое наивное испытание» (Шевченко Т. — Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 448—449). Згодом Шевченко надто відзначив Лисянку, зробивши її центральним що-до розвитку романтичної дії в поемі «Гайдамаки» місцем: тут присвячено їй цілий IX-й розділ—«Бенькет у Лисянці» (Ярема знаходить викрадену конфедератами Оксану). До цього розділу Шевченко таку додав примітку: «Лисянка—містечко Звенигородського повіту над річкою Гнилим Тікичем. Тут зійшлися Гонта з Залізняком і розруйнували старосвітський будинок, Богданом ніби-то будований» (Шевченко Т.—Кобзарь. СПБ. 1908, стор. 108). Ще одну згадку маємо про Лисянку—в листі до М. Лазаревського з 8 грудня 1856 р., де Шевченко, од імени Дармограя, прохав виправити помилку в посланій перед тим Лазаревському, цитованій допіру повісті. «Он (Дармограй) написал, что местечко Лысянка замечательно месторождением знаменитого Богдана Хмельницкого. Неправда: в Лысянке родился не знаменитый гетман, а отец его, Чигиринский сотник Михаил Хмельник или Хмельницкий, и не по словам летописи Самовидца, как он написал, а по словам профессора Соловьева, который ссылается на Киевские акты» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 400; в друкованому тексті повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» цю помилку виправлено,—див.: «Поэмы, повѣсти и разсказы»..., стор. 449. Подробиці про Лисянку—у Л. Похилевича—Сказаніе о населенныхъ мѣстностяхъ Кіевской губерніи. Київ, 1864, стор. 396—399).

Різана і Русалівка—села верстов за 30 од Лисянки (Там само, стор. 361 і 362), відомі певне Шевченкові («сам бував», як зазначено в журналі) ще з часів його дитячого мандрування світами за долею. «У меня эта местность, пише він на иншому місці, крепко засела в памяти. Я изучил ее еще тогда, когда ходил искать себе маляра-учителя и нашел его в персоне отца диакона Ефрема, у которого я, как уже известно читателям, не выдержал первого искуса» Шевченко Т. Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 473). Шевченко помилився тільки в одному: обидва ці села не Звенигородського, а були Уманського повіту, хоча й близько до Звенигородщини. *С. Є.*

Стор. 71. рядок 12—13. «Ви все то з офіцерами, то з ляхами, то-що Як тут, думаю, до його підійти?»—ці слова Обеременкові одхиляють трохи завісу з зовнішнього життя Шевченкового на засланні. Як художник, людина інтелігентна, бувала, до того ж здана в солдати не за якийсь ганебний учинок, Шевченко мав доступ до офіцерської компанії, але ближчі стосунки мав з такими ж, як і сам, засланцями, з яких більшість були тоді поляки. Жив поет, правда, в казармі, одмовившись, як знаємо з журналу (запис під 28 липня), від спокусливої пропозиції офіцера Мостовського оселитися з ним разом; але все ж особиста пошана до поета вирізняла його, бодай по-за службовими стосунками, з сі-

рої маси звичайних солдатів. Про близькі стосунки Шевченка з родиною коменданта Ускова вже була мова (див. примітку до стор. 11). Але й по-за тим маємо чимало вказівок на особливе становище Шевченка навіть у «смердючій казармі». Вже в листі до кн. Рєпниної з Орської фортеці (26 лютого 1848 р.) Шевченко, сповіщаючи, що пішов був з казарми на кватиру до офіцера, додає: «меня, спасибо им, все принимают, как товарища» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 356). В Оренбурзі, після експедиції на Аральське море, Шевченко, як знаємо від К. Герна, жив у офіцерів Бутакова та самого ж таки Герна («Кіевская Старина», 1899, кн. II, документы, стор. 68). Тяжче було в Новопетровському форті, а надто попервах, коли ще свіжа була в пам'яті Оренбурзька історія 1850 р., але з приїздом до Новопетровського комендантом Ускова, становище засланого поета й тут повернуло на краще. «Мало-помалу,—свідчить ротний командир Шевченків, Косарев,—общество офицеров приблизило к себе штрафованого художника-поэта, и вскоре Шевченко был уже полноправным членом нашего небольшого общества» («Кіевская Старина», 1898, кн. II, документы, стор. 37). «Разузнали мы мало-по-малу,—розповідає той самий Косарев,—и что за человек был Тарас, и за какие такие грехи попал под красную шапку... А как разузнали, то все его полюбили и стали везде его принимать, как своего, и в холостых, и в семейных домах... Да и трудно, знаете, было его не полюбить, потому что он умел и держать то себя хорошо, да и был то мало того, что очень-очень разумный, но и совсем хороший, как говорится, душевный человек, с которым даже и не в Ново-Петровске, и не нашему брату, простому офицеру, было бы не только приятно, но, можно сказать, и пользительно побеседовать» (Н. Д. Н.—На Сыръ-Дарьѣ у ротного командира. «Кіевская Старина», 1889, кн. III, стор. 573—574). «Шевченко,—казав ще Косарев,—стал все больше и больше вхож в наше маленькое общество, которое так, наконец, полюбило его, что без него не устраивало, бывало, уже ничего,—были(ли) то обед или ужин по какому-либо случаю, любительский спиктакль, поездка на охоту, простое какое-либо сборище холостяков, или певческий хор» (Там само, стор. 576). «В Новопетровском укреплении,—згадувала опісля одна з молодих Ускових,—Тарас Григорьевич был душею общества. Редкий пикник, редкая прогулка совершалась без его участия и в часы хорошего расположения духа не было конца его шуткам и остротам» (Зарянко Н.—Воспоминанія Н. И. Усковой о Шевченкѣ. «Кіевская Старина», 1889, кн. II, стор. 301). Звичайно, всі ці ідилічні звістки треба брати з дуже великою обережністю, бо одно те, що вони походять із пізнішого вже часу, коли прикрості минулого згладилися і затерлися як-раз гострі ріжки в стосунках, а друге—Шевченко сам з гіркого досвіду знав, чим можуть скінчитися для його близькі з офіцерами стосунки,—згадаймо тільки відому Оренбурзьку історію 1850 р., або переказаний у журналі під 27—28 червня епізод з підпоручиком Кампіоні. Поет здавав собі цілком ясно справу з свого становища і тому був обе-

режний навіть з симпатичними йому людьми, як Мостовський, щоб їх не підводити під напасть за «фамильярное обращение с нижним чином»; а з другого боку оцінював він справедливо й військову тую громаду, називаючи напр. форт «вертепом мерзостей», а його упривілейованих мешканців «пьяными разбойниками» (запис у журналі під 14 липня; порівн. характеристику офіцерства в листі до художника Осипова, «Твори», т. II, стор. 386). Це між иншим підкреслює і А. Ускова. «Офіцери в форті,—писала вона до Шевченкового біографа,—не любили Тараса, бо відали, що він зневажливої про їх думки, уважав їх дурнями і п'яницями. Шевченко дійсно був такої думки про велику більшість офіцерів, і така думка його відповідала сумній дійсності. Він не любив товариства офіцерів і уникав їх» (К о н и с ь к и й О л.—Т. Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 119).

Отже зводючи в одно ці суперечливі звістки, прийдемо до висновку, що Шевченко—по-за поодинокими симпатичними йому з-межи офіцерства людьми, як Бутаков, Герн, Усков, ген. Бютно, Мостовський — бував в офіцерській компанії більше з нудьги та примусу: остільки, оскільки того вимагали обставини його, як інтелігентної людини, одмітного серед солдатів становища. Згаданий вже епізод з Кампіоні показує, що офіцери иноді навіть самі шукали його знайомости, пускаючись за-для цього на огидне знущання («Вам неугодно было познакомиться с нами добровольно, как следует с благородными людьми, так мы вас заставили».—запис під 28 червня). Инша річ солдати-засланці з поляків. Як показують отосунки Шевченка найбільш з Бр. Залеським, а також з Фіялковським, Пшевлоцьким та ин., поет з ними справді приятелював, як з людьми інтелігентними, що були по тому ж у такому самому, як і він, становищі перед злигоднів заслання та примусової служби у війську.

Записані в журналі слова Обременка цікаві тим, що показують, як на ті отосунки дивилась і як їх розцінювала солдатська маса. Бачучи поета в иншому, ніж вони самі, становищі до офіцерства та інтелігентних поляків, товариші-солдати пояснляли це по-своєму досить наївно: вони уважали Шевченка за багату людину, за родича комендантові, навіть за «ляха», що «тільки ману пускає», мовляв Обременко. Історія знайомости і товаришування Шевченка з Обременком розкриває цей погляд солдатів на поета, а також і ті заходи, якими він збивав у товаришів з казарми думку про своє ніби упривілейоване через достатки чи родовитість становище. *С. Є.*

Стор. 72, ряд. 26—27. «И р а к л и й А л е к с а н д р о в и ч внезапно согласился дать мне пропуск прямо в Петербург». Історія виїзду поета з Новопетровського подає кілька характерних рисок і для життепису його, і для бюрократичного механизму тих часів.

Як знаємо з запису в журналі під 22 липня та з листа до гр. Толстого, комендант Новопетровського, Ираклій Ол. Усков, спершу був од-

мовився дати Шевченкові перепустку просто до Петербургу, мотивуючи це тим, що «не имеет приказа по корпусу о моем увольнении», як записав зараз же в журалі поет. Так справа стояла аж до 31 липня, коли комендант змінив свою постанову. Мабуть офіціяльним до цього приводом був рапорт від ротного командира Шевченкового, кап. Косарева, з 29 липня, що Шевченко і кілька його товаришів-поляків «уволены от службы, которых... отправить к Баталионному Штабу в город Уральск с выключкой из списочного состояния» (Я в о р н и ц ь к и й Д. — Матеріяли до біографії Т. Г. Шевченка, стор. 34). Бачучи, як нудьгує поет, дожидаючи виправи з Новопетровського, та як жахається того, що муситиме величезного кругу надати, подорожуючи до Петербургу через Уральск та Оренбург Усков рискнув на власну відповідальність видати йому білета просто до Петербургу, не передбачаючи, що це для його кінчиться не зовсім добре з службового погляду. Ось цей історичний документ:

«Б и л е т ъ. Предъявитель сего служившій въ Новопетровскомъ укрѣпленіи Линейнаго Оренбургскаго баталіона № 1-го, рядовой изъ бывшихъ художниковъ с.-петербургской академіи художествъ, Тарасъ Григорьевъ Шевченко, согласно предписанія командира означеннаго баталіона отъ 26-го іюня за № 1651, послѣдовавшаго къ завѣдывающему сдесь двумя ротами того же баталіона и мнѣ сообщеннаго въ его рапортѣ отъ 29-го іюля за № 535, по Высочайшему повѣленію уволенъ отъ службы и нынѣ по желанію его отправленъ на мѣсто жительство свое въ г. С.-Петербургъ. Въ слѣдствіе чего прошу покорнѣйше г. г. начальствующихъ по тракту чинить Шевченки свободный пропускъ; а также и на мѣстѣ въ С.-Петербургѣ въ предь до высылки ему откуда слѣдуетъ надлежащаго паспорта на свободное проживаніе; въ удостовѣреніе чего данъ сей билетъ, за надлежащимъ подписомъ съ приложеніемъ казенной печати. Укрѣпленіе Новопетровское, августа 1 дня 1857 года. Новопетровскій комендантъ, состоящій по армейской пѣхотѣ маіоръ У с к о в ъ. За плацъ-адъютанта прапорщикъ Х и т р и н ъ» (Р о д з е в и ч А. И.—Т. Шевченко въ Закаспійскомъ краѣ. «Русская Старина», 1891, кн. V, стор. 442).

Видаючи Шевченкові одзвольного білета, Усков того ж дня, 1 серпня, так пояснив це в офіціяльному папері до баталіонного командира: «Рядовой Тарасъ Шевченко обратился ко мнѣ съ убѣдительною просьбою о выдаче ему билѣта отъ мѣня на увольненіе» — «дабы он, Шевченко, мог воспользоваться без излишних издержек и потери времени проехать на место жительство свое в город С.-Петербург ближайшею дорогою чрез город Астрахань. Принимая с своей стороны во внимание, что отправление Шевченки к баталионному штабу в город Уральск сделает ему разницу более тысячи верст лишних, к тому же если бы требование его в Уральск для отправления на родину было с тою целию, чтобы снабдить его кормовыми и прогонными на одну лошадь деньгами, от которых он, Шевченко, также отказался»—Усков і зважився видати поетові білета під ч. 1403 просто до Петербургу (Я в о р н и ц к и й, стор. 36—37).

До стор. 72

Але 23 серпня, коли Шевченко вже «Кн. Пожарським» плив з Астрахані, в Новопетровському счинилася тривога: того дня в форті одержано наказа, що Шевченкові заборонено їхати до столиці і звелено жити в Оренбурзі... Можна собі уявити, яке враження цей наказ справив на коменданта, що зробивсь таким чином через послугу поетові злочинцем перед військовою дисципліною!... З Новопетровського зараз же, 29 серпня, полетіли папери—до Астрахані плац-ад'ютантові Бурцеву, а також у «градские полиции» в Петербурзі, в Москві та Нижньому Новгороді, нарешті до Академії Мистецтв—з проханням негайно завернути Шевченка до Оренбургу, «где он должен иметь местожительство впредь до окончательного увольнения его оттуда на родину» (Там само, стор. 38). 4 вересня Бурцев одповів Ускову, що Шевченко вирушив з Астрахані ще 22 серпня. Отже направити недогляд не пощастило, до самого Нижнього затримати Шевченка не було змоги і довелось Ускову широко розписувати пояснення та виправдання свого, з погляду військової дисципліни, незвичайного вчинку. Виложивши мотиви, через які він дав білета Шевченкові, а також додавши, що він з вини підполк. Михальського не знав про заборону поетові їхати до столиць, Усков у своєму «докладі» ген. Фрейманові з 27 серпня просить «изложенное здесь обстоятельство повергнуть на милостивое благоусмотрение Его Превосходительства Господина Корпусного Командира, так как распоряжение мое о Шевченке было без всякого умысла сделать что-либо против воли Правительства, а единственно только от несообщения капитану Косарову вполне о настоящем распоряжении высшего начальства в первом предписании подполковника Михальского за № 1651, что и подало повод к такому недоразумению, ибо если бы в предписании Михальского упомянуто было хотя только о том, что вышепрописанные здесь чины по увольнении должны собраться в Оренбург, то и тогда бы я не осмелился отправить кого-либо из них на место жительство» (Там само, стор. 41—42). Корпусний командир, ген. Катенин, розглянувши справу 18 вересня, «усмотрел, что Ваше Высокоблагородие, выдав рядовому Шевченке билет на свободный проезд в С.-Петербург, без достаточных к тому оснований и вопреки распоряжения ближайшего Начальства сего рядового, требовавшего отправления его в г. Уральск, поступили весьма опрометчиво, и только в уважение долговременной, усердной и полезной службы Вашей, я ограничиваюсь на сей раз об'явлением Вам за это строгого замечания, предписывая на будущее время быть осмотрительнее в подобных случаях» (Там само, стор. 42). Ця історія, видимо, довго ще непокоїла Ускова, бо відповідаючи Шевченкові вже в січні 1858 р., він писав: «Этот скотина Михальский, заведывающий в в отсутствие Львова баталионом, написал галематьи (sic!) на счет вашего увольнения и через это подверг меня большим неприятностям: корпусный командир, получивши от меня донесение на счет увольнения вашего в Петербург, вопреки сделанного им распоряжения, прислал мне строгий выговор и написал от себя в обе столицы, чтобы вам об'-

явить о Высочайшей воле» (Зарянко Н.—Воспоминанія Н. И. Усковой о Шевченкѣ. «Кіевская Старина», 1889, кн. II, стор. 308 ;див. також у листуванні Шевченка,—«Твори», т. II, стр. 413, «Кіевская Старина», 1897, III, стр. 471).

Поки провадилось оте метушливе в офіціяльних колах листування й опшукування «рядового Тараса Шевченка»—він спокійно, в доброму гуморі й з великими надіями плив угору Волгою. Прикра звістка спобігла його вже в Нижньому Новгороді, 20 вересня,—але про це буде мова на своєму місці. *С. Є.*

Стор. 73, ряд. 13, 17 і 37. В згаданих тут містах — Рига, Рибинськ та Белебей — Шевченко певне ніколи не був і знав їх тільки з чужого голосу. Де-який сумнів може бути хіба що-до останнього («самый ничтожный городишка» тоді Оренбурзької, згодом Уфимської губернії). На заслання везено Шевченка через Симбирськ, до Оренбургу звідти шлях, можливо, йшов на Белебей, хоча таким способом мусіли подорожні надати чималого кругу. А це єдина була оказія на віку, коли Шевченко міг на власні очі бачити Белебей,—більше він у тих краях не бував, хоча й тоді, певніше, держався західньої дороги, на Бузулук (порівн. подорож Ваті Сокири в повісті «Близнецы», — «Поэмы, повѣсти и разсказы...», стор. 213—214). *С. Є.*

Стор. 73, рядок 31. Бурцев Лев Олександрович — прапорщик першого лінійного Оренбурзького баталіона, з осени 1855-го року був плацад'ютантом у Новопетровському. Приятель Шевченка, у якого поет знайшов був притулок, опинившись в Астрахані (запис під 7 серпня). Крім журналу, про Бурцева знаходимо невеличкі згадки в листуванні поета з І. О. Усковим: «Кланяюсь я Жуйковым, Бурцевым и моему старому, незабвенному другу Мостовскому», — пише Шевченко Ускову 12-го листопаду р. 1857-го; у лютому р. 1858 поет знову згадує про родину Бурцевих: «Целую Жуйкова с благоверною и Бурцева с благоверною же, старого палыводу Мостовского без благоверной три раза целую» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 416 і 424). *М. Н.*

Стор. 74, рядок 9. Гваренги або Кваренги (Giacomo Quarengui), архітектор і маляр, народився у Бергамо 8 вересня 1744 р., вмер у Петербурзі 18 лютого 1817 р. Син і унук італійських малярів, спочатку він учився малярства в Римі, під керовництвом відомого майстра Рафаеля Менгса, а потім перейшов на архитектуру. Він багато студіював пам'ятки старовинного будівництва не тільки в Італії, але й у Франції та Англії, дуже захопився був Палладіем і чимало його наслідував. Катерина II через барона Гримма викликала його 1779 р. до Петербургу, де він і працював до кінця свого життя. Праця його була надзвичайно продуктивна. Досить нагадати, що він збудував у Петербурзі: будинок Академії Наук, Ермітажний театр, Смольний Інститут та будинок Дер-

жавного банку, а також багато будівель у Петергофі, в Павловську та в Царському Селі. Єсть його будівлі й на Україні: це палац графа П. В. Завадовського в Ляличах, на Чернігівщині. У своїх будуваннях Гваренги почав з бароко і прийшов до empir'y. *Ол. Н.*

Стор. 74, рядок 34 Сапожников Олександер Олександрович—астраханський великий рибнопромисловець, один з участників фірми «Бр. Сапожникови». Року 1796-го вольський купець Петро Сапожников розпочав рибні промисли в Астрахані, на острові Житньому, а р. 1819-го заснувалася вже й згадана фірма. В її посіданні було 26390 десятин землі та води, працювали на її промислах тисячі робітників, переважно калмиків (це одначив і Шевченко,—див. запис під 10 серпня), що виловлювали й заготовляли риби на мілійони карбованців (Семенов В. П.—Россія, т. VI, стор. 548). Ол. Сапожников, як видно з журналу, був «старый знакомый» Шевченкові, але попервах поет не думав був до його заходити, як до «бриллиантовой звезды астраханского горизонта и безмездного астраханского метрдотеля», инакше кажучи—не хтів напрохуватися до мілійонера. Тільки коли Сапожников, довідавшись про перебування Шевченка в Астрахані, сам його запросив, поет «возобновил старое знакомство с Александром Александровичем». «Это был—не шалун, школьник в детской куртке, которого я видел последний раз в 1842 году.»—додає Шевченко (запис під 23 серпня), датуючи цим час своєї з Сапожниковим знайомости. Ту ж таки дату визначає і запис-автограф віршем самого Сапожникова в поетовому журналі (під 2 вересня):

«Пятнадцать лет не изменили нас!
Я прежній Сашка все, ты также все Тарас».

Отже знайомість ця належить ще до петербурзької доби Шевченкового життя; де-хто думає, що Шевченко вчив тоді молодого Сапожникова малювати (Кларк В.—Т. Г. Шевченко в Астрахані. «Русская Старина», 1896, кн. III стор. 657). Дізнавшись, як зазначає поет, від Зброжека, що Шевченко в Астрахані, Сапожников послав за ним і давні знайомі стрілися за нових обставин: зустріч була, як читаємо у Кларка, «трогательна и поучительна». Сапожников обласкал Шевченка и не выпустил его из своего дома вплоть до от'езда поэта в Нижний Новгород», обставляючи його перебування як найбільшими вигодами (Там само). З Сапожниковим та його родиною на зафрахтованому ним пароплаві «Князь Пожарский» поет і вирушив з Астрахані 22 серпня, записавши в журналі зворушливу подяку астраханським землякам за «светлый прекрасный праздник», який вони йому від щирого серця зробили (запис під 23 серпня). Мало не місяць тяглася ця подорож Волгою до Нижнього, і багато згадок у журналі присвятив Шевченко своїм товаришам у дорозі; в Нижньому 21 вересня він ще раз зайшов до Сапожникових і «проводил моих добрых, милых спутников и спутниц до почтовой конторы и простился с ними». На цьому вриваються зносини

Шевченка з Сапожниковим і вриваються якимсь чудным, несподіваним способом. Принаймні коли згодом у Москві Шевченко зайшов був до Сапожникова, то дістав відповідь: «болен, никого не принимает» (запис під 20 березня). В Петербурзі вийшло ще чудніше: довідавшись, що Сапожников приїхав до Петербургу, поет «пустился к нему, застал его дома, но он меня не принял по случаю скорого обеда (!). Это меня,—додає Шевченко,—немного сконфузило, я отряхнул прах от ног своих» (запис під 4 травня). З поводження поета не видно, щоб між ними сталася була якась розрада,—отже цю переміну треба мабуть поставити на карб просто купецькому самодурству та примхам зарозумілого милійонера. *С. Є.*

Стор. 75 рядок 3. «Роберт Диявол»—опера Меєрбера. Меєрбер Жак (1791—1864), власне—Жак Лібман Бер, бо першу частину свого прізвища він перебрав на себе, як спадщину від родича Меєра, разом з його майном,—знаменитий оперовий композитор, народився в Берліні. Товариш у науці знаменитого Вебера, він почав з німецького характеру гармонії; під впливом Россіні розгорнув у себе співучість та мелодійність італійської опери і, нарешті, живучи й працюючи в Парижі, виявив себе, як справжній француз у ритмиці своїх останніх опер, що й здобули славу, як найкращі («Роберт-Диявол», 1831 р., «Гугеноты», 1836 р., «Африканка», 1838 р. та «Пророк», 1848 р.). Меєрбер занадто захоплювався в своїй творчості зовнішніми ефектами та иноді не досить старанно оброблював сюжети, а проте виявив у своїх операх велику здібність до мелодики, чудесну технику і могутній драматичний темперамент. Увертюру напр. до «Гугенотів», що вся головним чином збудована на темі гугенотського хоралу, зроблено пригарно, хоч захоплення Шевченка, що зве її «геніяльною», безперечно перебільшене. *Дм. Р.*

Стор. 75, ряд. 4.—5. «...Меня тронула, и до слез тронула, эта изуродованная красавица-мелодія». До речи тут буде сказати про ролю музики в житті Шевченковому. Коли з народньою піснею поет наш ніколи не розлучався і вона підтримувала його в найтяжчі його існування моменти, то зовсім не тим була для його европейська музика взагалі. Цієї музики йому доводилося чувати, розмірно, не багато, і можна хіба дивуватись, як добре й тонко відчував та оцінював Шевченко ті музичні з'явища, що з ними зводила його доля.

Та й справді—де й скільки йому доводилося слухати тієї музики, особливо за молодих літ, коли складається світогляд людини, набирається й формується духовий багаж її? Бувши за козачка, видно, не дуже то траплялося йому багато чути тієї музики, бо нігде й словечком не згадав він про це, так само, як і про якісь музичні впливи з часів варшавського життя. Тільки опинившись у Петербурзі, почав він упершe знайомитися з принадами культурного життя, спочатку дуже помалу. І аж тоді вже, як здобув собі волю та став учнем Академії,

він із запалом віддається чарівному впливу музики, як це ми бачимо з його спогадів та з автобіографічних оповідань. Де-кілька років такого повного життя в Петербурзі й Київі, страшна перерва—заслання, де поет жив самими згадками, і нарешті—останні роки життя в Петербурзі, де недужий тілом та вічно молодий душею поет знову з головою поринає в чарівне коло музичне. Можна все-ж напевне сказати, що Шевченкові були відомі всі найвидатніші з'явища сучасного йому музичного життя петербурзького.

Найбільш був він знайомий, як і слід сподіватися, з музикою німецькою, а з німецьких музиків найбільш шанував Бетховена та Моцарта. В родині інспектора університету Фіштума Шевченко разом з Штернбергом «наслаждались,.. квинтетом Бетховена и сонатою Моцарта» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 303). В повісті «Музыкант» він просто висловлюється: «одна из божественных сонат божественного Бетховена» (Там само, стор. 615), а також згадує про «двѣ сонаты Моцарта» и «некоторые места из знаменитого Реквіема» (Там само); в журналі розповідає, як слухав «Моцарта, Бетховена и других великих представителей слышимой гармонии» (запис під 24 березня), і як оркестр у Нижегородському театрі «в антрактах играл несколько номеров из «Дон-Жуана» Моцарта прекрасно, может быть, потому, что это очаровательное создание трудно сыграть непрекрасно» (під 1 жовтня). Був знайомий Шевченко з Вебером, бо згадує з «Музыканте» увертюру з «Преціози» (драма з музикою) та арію з тієї ж драми («Поэмы, повѣсти и разсказы»..., стор. 660 і 633). В тій же таки повісті згадує Шевченко Шубертову «Серенаду» (Там само, стор. 646), Мендельсонову «Бурю» (стор. 5[illegible]9) та «Сон в Иванovскую ночь» (очевидно—увертюра «Сон літньої ночі» стор. 651). Трохи іронічно змальовує, як у Великому театрі «давали оратoрию Гайдна «Сотвореніе Мира». Это истинное сотвореніе мира. Только для Большого театра слишком громко: трудно слушать. Тут нужно по крайней мере Михайловский манеж» (стор. 636). Славнозвісного Ліста Шевченко не вхвалив: він називає його етюди «сухими» (стор. 632). Ліст це як-раз місток між новішими музиками глибокого внутрішнього змісту й такими сухими віртуозами, як Калькбреннер та інші його попередники, і де-які з лістовських етюдів і справді суховаті, бо переважає в них віртуозність.

Із **італійських** композиторів на перше місце слід поставити улюбленця Шевченкового Россіні з його «Вільгельмом Телем». Ця опера дуже захоплювала Шевченка (див. примітку про Россіні до стор. 115). В журналі він часто згадує про неї (записи під 11 жовтня, 5 і 6 лютого, 21 квітня); в «Музыканте» теж говорить про «знаменитый марш из Вильгельма Теля» («Поэмы»..., стор. 595). Знав Шевченко й Верді. О. І. Гулак-Артемовська грала йому найкращі місця з «Трубадура» (запис під 21 травня). Костомаров у своїх згадках розповідає про курйозний факт із останніх років життя Шевченкового, коли Костомаров, бажаючи жити поруч з Публічною бібліотекою, наймав собі таке помешкання,

де за стінкою був ресторан із органом. Одного разу він мав необережність не прийняти Шевченка, коли той зайшов був до його, сказавши, що він, Костомаров, має нагальну роботу. Тоді Шевченко пішов до ресторану й попрохав грати йому безперестану арії з опер Верді. Костомаров не витерпів, прибіг до ресторану й благав Шевченка, щоб припинив музику. Та Шевченко не здавався й вигукував: «Нет, нет! Валяйте из «Трубадура», «Риголетто» и «Травиаты»; я это очень люблю!» (Рус. Стар.» 1880 р., кн. III, стор. 604). В повісті «Музыкант» Шевченко згадує «знаменитую каватину» з опери Белліні «Норма» («Поэмы»..., стор. 601); знав він безперечно й «Пуритан» Белліні, бо в цій опері його приятелі, Гулак-Артемовський та Петров, мали свої найкращі партії. Шевченко доладу цінував позшивану на-швидку музику Доніцетті (див. у журналі згадки про Линду-ди-Шамуни під 21 квітня, та «Дочь второго полка» під 23 січня) і виявив добрий смак, не захоплюючись так цією музикою, як його сучасники, що часто ставили музику Доніцетті над Глинчину.

Маємо відомості, що Шевченка захоплювала з французьких композиторів найбільш музика Меєрбера, повна драматизму й ефектовної мелодичности. Шевченко дає музиці Меєрбера епітети—«красавица», «геніяльная», а в листі до М. С. Щепкина пише: «Будь ласкав, вирви ти з того К—ева як-небудь оті 100 карб. та пришли мені. «Гугеноти»—ні на що послухать, таке лихо!» («Твори», т. II, стор. 427). Піяніст Татаринов у Нижньому «сыграл несколько номеров из «Пророка» и «Гугенотов» и вознес меня на седьмое небо» (запис під 1 грудня). Добре розцінював Шевченко музику «Бронзового коня» Оберового (запис під 2 квітня).

З російських композиторів можна серйозно говорити тільки про знайомість Шевченка з Глинкою, бо про «Уж как веет ветерок» Верстовського тільки згадується в журналі (під 8 серпня), а про Даргомижського теж нема нічого, крім глузливої характеристики його співу, який Шевченко називає «смешным и приторным мяуканьем (запис під 18 квітня; докладніше про це дивись у примітці до стор. 174, про Даргомижського). Правда, Микешин у своїх згадках каже, що «Шевченко глубоко почитал Даргомыжского; познакомился с ним случайно у меня и потом часто встречался в семействе Гринберг» («Кобзарь», Прага, 1876, ст. XXI). Отже, крім зазначеного вище, не маємо більше матеріялів що-до знайомости Шевченка з Даргомижським. Більше рації має Микешин, коли каже, що «Шевченко Глинку боготворил» (Там само), бо з усього видно, що Шевченко, наперекір своїм сучасникам, дуже високо ставив музичну творчість Глинки. Про «Жизнь за царя» він висловлюється так: «Гениальное произведение! Бессмертный М. И. Глинка!» (запис у журналі під 17 квітня). Доцінював він і «Руслана і Людмилу». Ця опера не здавалася йому занадто розтягненою, як його сучасникам. Він пише (25, I, 1843) до Г. С. Тарновського про неї: «Та що то за опера, так ну! А надто, як Артемовський співа Руслана, то так,

що аж потилицю почухаєш—далебі, правда!» («Твори», т. II, стор. 346). В повісті «Музыкант» теж дуже тепло, та й не раз, згадується про Глинку («Поэмы»..., стор. 602, 626 та 633).

Ще добре знав із європейських композиторів Шевченко польського славного музику Шопена, хоч, здається, головним чином його мазурки: в «Музыканте» він згадує про «одну из задушевных мазурок вдохновенного Шопена» (Там само, стор. 601), а в журналі розповідає, як не міг наслухатися мазурок, «этих общеславянских, сердечно, глубоко унылых песен», що їх грав йому під час подорожи на пароплаві скрипник «вольноотпущенник г. Крюкова» (запис під 27 серпня). У Нижньому Шевченко просить доньку Вол. Даля заграти йому «что-нибудь из Шопена... моего любимца» (під 16 грудня).

Коли обминути частенько згадуваного в Шевченка «Москаля-Чарівника», музика якого більше належить до обсягу народньої пісні, то ось і все, що знаємо про стосунки Шевченка до музики. Можемо ми зазначити ще, що Шевченко знав добре знаменитих віртуозів свого часу. На першому місці ставить він славного челіста Серве (1807—1866). Франсуа Серве, творець віолончельної техники, приїхавши 1839 року до Петербургу, мав там величезний успіх і потім наїздив ще р.р. 1841, 1843-го та в шестидесятих роках, вже по смерті Шевченковій. Шевченко дуже шанував Серве, як виконавця, і устами свого героя, кріпака-музики, дав такий йому присуд: «Лист перед Серве—фанфарон, простой механик, ремесленник перед художником, больше ничего!» («Поэмы»..., стор. 636). Це—очевидне перебільшення. Знав Шевченко про скрипачів: Паганіні (1784—1840; в Росії не бував), Шпора (1784—1859); втішався «квинтетом Бетховена и сонатой Моцарта, где солировал знаменитый Бём» («Поэмы..., стор. 393; Осип Бём (Böhm)—скрипник, 1795—1876), чував віолончелістів Ромберга, Вієльгорського, соліста імпер. театрів (1845—52) скрипника В'єтана, обдарованого піяниста К. Контського, часто бував у музичному колі талановитої сім'ї Гринбергів (див. примітку до стор. 174), у сім'ї С. Гулака-Артемовського, О. Петрова та инш. Взагалі останніми роками свого життя поет чимало міг чути доброї музики.

Пощастило Шевченкові з цього боку і в тому, що повертаючись із заслання, мусів він затриматися на півроку не в якось иншому місці, а в Нижньому,—місті на той час, як свідчать сучасники, особливо музикальному. На доказ цьому наводимо характеристику Нижегородського музичного життя з «Neue Berliner Muzik Zeitung, herausgegeben von Gustav Bock 1850». «Уже несколько лет тому назад и между жителями этого города (Нижнього—*Д. Р.*), которых число превышает 30,000, постепенно распространяющаяся в образованном классе наклонность к музыкальным наслаждениям нашла сочувствие, и музыка насчитывает теперь уже значительное число образованных почитателей, которые с ревностью и любовью следуют своему музыкальному призванию. Во многих домашних кругах города, как благодетельныя последствия этого направления,

образовались маленькие музыкальные собрания, в которых нашли бы наслаждение и радость воспитанные друзья музыки. Сочинения знаменитейших творцов, незабвенных в области музыки, каковы Гайдн, Бетховен, Моцарт, так же как и новейших, каковы Мендельсон-Бартольди, Шпор, Феска, Рейсигер, исполняются в квартетах и трио, на фортепиано с акомпаниментом струнных инструментов, и на одном фортепиано с возможною отчетливостью, вкусом и чувством... Это музыкальное настроение Нижнего продолжалось лет пять...» (Цитую з праці П. Гациского—Нижегородскій театръ (1798—1867). Н. Новгород, 1867, стор. 46—50). Шевченко ще застав його і використав повною мірою, бо, його прегарними словами кажучи, хоч «барабан и горн очерствил мой слух, но не очерствил сердца, воспринимающего прекрасное».

Дм. Р.

Стор. 75 рядок 8—9. «Уж как веет ветерок»—пісня з опери «Аскольдова Могила» Верстовського, Олексія Миколаєвича (1799—1862); цей композитор був одним із товаришів М. І. Глинки в справі утворення російської опери. Багато працював над музичними творами, проте серйозних і грунтовних знаннів у музиці не мав і може бути залічений до гурту музик-дилетантів (Аляб'єв, Варламов, Гурилев та ин.). Написав шість опер, з них саме «Аскольдова Могила» (1835 р. на сюжет Загоскина) й прославила його ім'я. Власне «Аскольдова Могила»—не опера, а оперета з розмовами межи номерами співу, здебільшого куплетної форми. Драматизм не вдається Верстовському, інструментовка—елементарна. Все викупається тільки ясністю й свіжістю мелодій та бажанням автора наблизитися до народньої пісні, але досягав цього він хіба деякою мірою, як це видно й з пісні Торопа «Уж как веет ветерок«, згаданої у Шевченка.

Дм. Р.

Стор. 75 рядок 40. Разом із Шевченком наказом вик. об. баталіонного командира, підполковника Михальського, з 26 червня 1857 р., одзволені були од військової служби—унтер-офіцери: Олександер Храбчинський, Еразм Ольшевський і Фелікс Фіялковський та рядовий Станислав Домарацький (Яворницький Д.—Матеріяли до біографії Т. Г. Шевченка, стор. 34). Як видно з цього місця в журналі, всі вони з Новопетровського иншим вирушили шляхом — офіціяльним, через Гур'єв, Уральск та Оренбург. Фіялковського (як і Мостовського) поет спеціяльно вирізнив з усього товариства й провів на дорогу теплою згадкою в своєму журналі.

С. Є.

Стор. 76. рядок 25. Згадане тут «Описание города Астрахани»—це праця Рибушкина, Михайла Самсоновича (1792—1849 р.р.), що був за ад'юнкта в Казанському університеті, потім за директора народніх шкіл в Астраханській та Пензенській губерніях. Серед ріжних статей історичного, статистичного та географичного змісту видав Ри-

бушкин (Шевченко зве його також і Рибочкин) «Записки объ Астрахани» (1841 р.), що так зацікавили нашого поета. *А. Л.*

Стор. 77. рядок 31. «Радостные письма» навсправжки датовані—до М. Лазаревського 14-м, а до Кухаренка 15-м серпня. Лист до Герна до нас не дійшов. Зате 10-м серпня позначено не згаданий у журналі лист до Бр. Залеського. Мотив усіх цих коротеньких листів—«я свободен», разом з описом своєї виправи з Новопетровського та планами на ближчий час (див. Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 412—413).

10 серпня Шевченко написав був також до Ір. Ускова, не зазначивши цього в журналі, але той лист затратився (Зарянко Н.—Воспоминанія Н. И. Усковой о Шевченкѣ, «Кіевская Старина», 1889, кн. II, стор. 306). Взагалі з датами й адресатами астраханських листів у Шевченка зайшла де-яка плутанина. Мабуть поет серед нових обставин не все міг виконати з того, що думав і занотував навіть у журналі, або виконував пізніше. Можливо навіть, що лист до Ускова у поспіху поет записав як лист до Герна. *С. Є.*

Стор. 77. рядок 31. Варваці (у Шевченка помилково Варвараці)—Іван Андрієвич грецький купець, народ. 1750 р., на острові Інсарі, помер 1825 р. в Астрахані. Під час російсько-турецької війни 1 69 1770 р. справив собі фрегата й пристав до російського флоту, брав участь у Чесменському бої, а по замиренні перебрався до Росії й оселився в Астрахані. Варваці (чи Варвакис) був одним з перших рибнопромисловців у гирлі Волги (з 1796 р.). Його ім'ям названо згаданий у Шевченка канал, розпочатий ще 1744 р., але потім закинутий і докінчений коштом Варваці аж 1817 р. *С. Є.*

Стор. 78 рядок 6—18. Опис різниці в астраханському соборі, «замечательной немногими, но по достоинству работы и старины весьма редкими вещами» викриває давній і глибокий інтерес Шевченка до художньої старовини. Працюючи співробітником у Київській ще Археографичній Комісії, він поробив був, опріч цілої низки відомих малюнків, також описи старовини, що траплялася йому в його наукових екскурсіях (див. у М. Новицького—Шевченко в процесі 1847 р. і Шевченкові папери. «Україна», 1925, кн. I—II, стор. 69—72). Це, як справедливо завважає М. Новицький, «надзвичайно цінний матеріял до біографії й творчости як самого Шевченка, так і його друзів», бо «вводить нас в інтимне життя їх, в обстанову Шевченкової творчости і думки як ні одно инше джерело. Напр. Шевченкові археологичні записи на Чернігівщині та Полтавщині, котрі поет робив з доручення Київської Археографичної Комісії. Це зовсім новий матеріял; він не тільки поширює наші відомості про характер діяльности Шевченка в Археографичній Комісії, але й дає часом цінний коментар до російських повістей («Наймичка», «Близнецы», «Музыкант») і деяких віршів поета» (Там само, стор. 66). До такого ж матеріялу, що хара-

ктеризує Шевченка з нової сторони, власне що-до його наукових інтересів, належать і означені тут рядки з журналу, повні відомостей і дат про історичних осіб та події (порівн. запис під 13 серпня: «Я люблю археологію» і т. и. *С. Є.*

Стор. 78, рядок 29. Тон Костянтин Андрієвич (1794 1881), ректор архітектури в Академії Мистецтв, бувши ще пенсіонером Академії, одержав титул професора Флорентійської Академії. Вперше визначився Тон, збудувавши церкву св. Катерини в Петербурзі 1830 р.,—проект його дуже сподобався цареві Миколі I, що мав думку відродити старовинну руську архітектуру й повірив, ніби Тон справді зробив цее. Так само сподобався цареві й проект храма Христа Спасителя у Москві; з цього проекту його і збудовано: як сказано в офіціяльній історії того собору, він «нагадує старовинні руські церкви, збудовані на взір грецько-візантійських, але відріжняється від візантійського стилю більшою поправністю в рисунку, легкістю та красою форм» (закінчено собор знадвору в 1854 р.). Нема чого й казати про чудернацьку думку—виправляти візантійський стиль; а крім того, тут немає зовсім ані візантійського, ані руського стилю, як і взагалі в усіх будуваннях Тона. Ще сучасник його, відомий французький візантолог Дідрон, у своїх Annales Archéologiques, радив йому простудіювати спершу візантійські та руські церкви. Проте царь такий був завдоволений з свого будівничого, що навіть звелів був не инакше нові церкви будувати, як тільки з проектів Тона, що були на цей випадок видані,—отже всю колишню Росію вкрито виплодами казенного натхнення Тонового. Не обмежився Тон самими церквами,—в такому ж псевдо-руському стилі збудував він і так званий Великий Кремлівський палац у Москві, де нема не тільки характерних для стародавньої великоруської будови великих ганків, але й звичайнісінькі двері якось так замасковано, що один знавець руського мистецтва висловився був дуже влучно: «що це за дім, куди не можна увійти, хіба тільки вікном?!» У своїх численних будуваннях Тон як не можна краще одбив казарменні смаки самого «фельдфебеля-царя» та його офіціяльної доби.

Як видко з цього запису в журналі («не мешало бы Константину Тону поучиться строить соборы у этого русского мужичка»), Шевченко ставився до Миколиного лейб-архітектора іронично. Згодом, спізнавши ближче Тона на конкретному матеріялі, він знаходить гостріше слово. «Новий собор отвратительное здание, записує поет першого ж дня в Нижному. «Это огромная квадратная ступа с пятью квадратными толкачами. Неужели это дело рук Константина Тона? дивуючись запитує Шевченко і відповідає:—невероятно. Скорее это произведение самого неудобозабываемого Тормоза» (запис під 20 вересня). Ще різче висловився поет, побачивши в Москві головні будівлі Тонові. «Я не видал Кремля с 1845 года,—записує він у журналі 19 березня.—Казармовидный дворец его много обезобразил... Храм Спаса во-

обще, а главный купол в особенности—безобразен. Крайне неудачное громаднее произведение. Точно толстая купчиха в золотом повойнике остановилася напоказ среди Белокаменной». «Полюбовавшись старым красавцем Кремлем,—ще раз вертається до невдалого собору Шевченко,—прошел я к юному некрасавцу Спасу» (запис під 20 березня). Инакше й не міг таке офіціяльне будівництво оцінити Шевченко з його тонким художнім чуттям. *Ол. Н.*

Стор. 79, ряд. 21—22. «Написал Кухаренку письмо нарочито небольшое». Це той лист, що друкується звичайно з датою 15 серпня. В йому поет сповіщає про те, що вже вирвався з Новопетровського, запитує про послану Кухаренкові ще з Новопетровського «Москалеву Криницю» та накреслює свій маршрут до столиці, збираючись другого дня пливти «вверх по матушке по Волге» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 412—413). Але вирушити в призначений день, як знаємо з журналу, Шевченкові не пощастило. *С. Є.*

Стор. 79, рядок 33. «Вѣстникъ Европы» — журнал, що виходив у Москві у 1802—1830 роках. Заснував його Карамзин, і ім'я популярного історіографа одразу притягло до журналу і співробітників (Державин, Дмитрієв, Жуковський та ин.), і симпатії читачів. Цією популярністю жив журнал ще й довго по тому, коли вже за редактора став відомий голова «скептичної школи» в російській історіографії, проф. М. Каченовський. За його з російських письменників у журналі писали: Батюшков, кн. Вяземський, Давидов, митр. Євгеній, Надеждин, Погодин, Ол. Тургенев та ин. «Вѣстникъ Европы» тоді обстоював за старі форми письменства проти романтиків та школи Пушкина. Останній зло висміював за це Каченовського в цілій низці гострих та ущіпливих епіграм («Жив, жив еще курилка-журналист», «Недавно я стихами както свиснул», «Бессмертною рукой раздавленный зоил», «Хавроniос! ругатель закоснелый» і багато инших), а в своєму «Собрании насекомых» присвятив йому рядок: «Вот Каченовский—злой паук». Треба особливо одзначити, що в старому «Вѣстнику Европы» було чимало й українського матеріялу: пісні, історичні праці і навіть українською мовою писані твори тодішніх наших письменників. Тут містили свої твори: Артемовський-Гулак («Твардовський», «Пліточка», відомі оди «До Пархома», «Рибалка», то-що), Боровиковський («Маруся», «Два ворона», «Фарис»), Шпигоцький та ин. (див. Каллаш В.—Изъ исторіи малорусской литературы 20 и 30-хъ годовъ XIX вѣка. «Кіевская Старина», 1900, кн. XI, стор. 251—282). Каченовський безперечно симпатизував початкам українського письменства і залюбки давав для їх місце в своєму виданні, і сам виступаючи разом в оборону спроб розробляти українську мову літературно. Друкуючи твори українською мовою, до багатьох із їх додавав Каченовський свої передмови, а в них раз-у-раз доводив не тільки право таланта говорити мовою, якою йому спосібні-

ше, а й потребу, навіть бажанність цього: «желательно,—писав він в одній з таких передмов,—чтобы малороссияне говорили нам действительно своим языком» («Вѣстникъ Европы», 1822, т. VI, стор. 61).

С. Є.

Стор. 79, рядок 34. «Московский Телеграфъ»—журнал, що його видавав у 1825—1834 роках Микола Полевой. Журнал, поставлений широко і цікаво, з участю кращих наукових (Кеппен, Максимович, Сахаров, то-що) і літературних (кн. Вяземський, кн. Одоєвський, Пушкин) сил того часу, мав великий успіх. Це було передове видання темної миколаєвської епохи (особливо визначався відділ критики) і воно неминуче мусіло впасти її жертвою: «М. Телеграфъ заборонено за гостру критику на патріотичну драму Н. Кукольника «Рука Всевышнего отечество спасла».

В додатку до «М. Телеграфа», що виходив під назвою «Новый живописецъ общества и литературы» містилися, тодішнім звичаєм, зрідка твори й українською мовою (див. Каллаш В.—Изъ исторіи малорусской литературы 20 и 30-хъ годовъ XIX вѣка. «Кіевская Старина», 1900, кн. IX, стр. 363—372).

С. Є.

Стор. 79, рядок 34—36. Граф Хвостов, Дмитро Іванович (1757—1835), академик і обер-прокурор св. синода, в письменстві набув собі слави графоманією, хворобливим потягом до віршування, в якому виявив повну бездарність. Твори свої видав у 7 томах і сам їх скуповував і розсилав дурно направо й наліво, иноді сотнями примірників. Ім'я гр. Хвостова стало було синонімом пиїти-нездари й метою за-для ущипливих епіграм.

Державин Гаврило Романович (1743—1816) — знаменитий російський поет допушкинської доби. Про його див. примітку до стор. 95.

Твори Карамзина Миколи Михайловича (1766—1826), першого «історіографа російського», що притягли до себе Шевченкову увагу—це напевно його «Исторія Государства Россійскаго», яксї 12 томів вийшло р.р. 1816—1826. Про Карамзина див. примітку до стор. 92.

«Дух Законов» — класичний твір знаменитого французького письменника Монтескье Шарля-Луї (1689 — 1755), закінчений 1748 року. На підставі широко зібраного і надзвичайно дотепно обробленого історично-соціологичного матеріялу, Монтескье у своїй книзі дає синтез політично-громадської науки свого часу, що на довго зробився був ніби законом громадського життя. Особливого значіння набула політична частина його праці, де він дав характеристику держави, як такої, та спробу конструювати кращу форму державного життя (знаменита теорія поділу влади—на законодатну, виконавчу та судову). В основу своєї теорії поклав Монтескье англійську парламентарну практику і цим завдав сильного удару режимові тодішньої Франції, ще цілком феодальному, зробившись одним із перших провістників упаду абсолютизму й близької вже Великої революції.

Російською мовою «Дух Законів» («De l'esprit des lois») видано р. 1769, 1770 та 1801. Одно з цих виданнів і впало в око Шевченкові в астраханській бібліотеці.

Сводъ Законовъ — монументальна на свій час кодифікаційна спроба в старому російському законодавстві. Душею її й головним керовником був знаменитий Сперанський. Праця почалася р. 1826-го, а р. 1832 вже було зроблено перше видання «Свода Законовъ», що набув сили діевого закону з 1835 р. Спершу малося на думці видавати «Сводъ Законовъ» через кожні десять років, і справді р. 1842-го вийшло друге його видання, але вже третє запізнилося на п'ять років і вийшло тільки 1857 р. Складається цей законодатний пам'ятник царської Росії з шістнадцятьох томів. «Продолженія (у Шевченка: прибавленія) Свода Законовъ» містили додатки й виправки до старих законів, а також нові, що вийшли поміж двома виданнями «Свода». Між иншим треба зазначити, що «Сводъ Законовъ» для України був ще одним з державно-правового погляду останнім—ступенем уперед на шляху національної нівеляції та русифікації. Заведений на Україні р. 1842-го, він скасував недобитки національного права і тільки для Чернігівщини та Полтавщини лишив був де-які уривки місцевих законів у сфері цивільного права. *С. Є.*

Стор 79. рядок 37. Дюма Олександер (1803—1870)—дуже популярний свого часу французький романист і драматург, автор численних творів (близько 1200 томів), хоча здебільшого їх писали співробітники Дюма. В цих творах переважає авантюрний елемент; улюблений герой Дюма—красива й сміліва постать, що шукає ріжних пригод, любить вино и жінок, з найменшого приводу викликає суперечників на герць і т. и. Шевченко, як видно з одного місця в повісті «Близнецы», ставився критично до популярного тоді в Росії серед широких читальницьких кол письменника (правда, Бєлінський вже в огляді російської літератури за 1840 рік констатував зменшення інтересу до романтичної французької школи, куди входили й «кровавые нелепости Александра Дюма»). Шевченко писав: «Чтобы избежать оригинальности, которою так любят щегольнуть юные повествователи наших дней, которые возлюбили всем сердцем и всем помышлением французские уродливые повествования, наперерыв подражают им и в простоте юного и уже отчасти растерзанного сердца верят, что они оригинальнее самого полубога А. Дюма (блаженны верующие!)—я, неверующий Фома, начну старыми словесы повествование мое тако: сначала опишу со тщанием место, т. е. пейзаж; потом опишу действующих лиц, их домашний быт, характеры, привычки, недостатки и добродетель; а потом уже по мере сил приступлю к драме, т. е. к самому действию» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 140). *П. Ф.*

Стор. 79, рядок 41.—«Русскій Вѣстникъ»—журнал літературний і політичний, що його заснував у Москві відомий М. Н. Катков

р. 1856-го,—отже помилково Шевченко додає до його назви: «журнал, уже несколько лет издаваемый, а я его сегодня первый раз вижу»: в його руках була як-раз перша книжка цілком нового видання. Спершу, в 50-х роках, «Русскій Вѣстникъ» був одним з передових виданнів уміркованого типу, органом російського лібералізму, відбиваючи агломанські погляди тодішнього Каткова. В журналі брали тоді близьку участь не тільки письменники старшого покоління, як С. Аксаков, але й тодішня, яскрава вже, літературна молодь: Тургенев, Толстой Л., Толстой Ол., Салтиков-Щедрин, Островський і багато инших; наука й публіцистика так само заступлена була видатними силами: опріч самого Каткова - Громека, Бунге, Зарудний, Лохвицький, Унковський, Утин та ин. З українців містили тут свої твори,—правда, не часто— Куліш і Марко Вовчок. Особливу популярність «Русскому Вѣстнику» зробив публіцистичний додаток до журналу під назвою «Современная лѣтопись», де вперше розгортає Катков свій не абиякий публіцистичний хист. У «Современной лѣтописи», між иншим, р. 1862-го був надрукований відомий «Отзывъ изъ Кіева»,—історичний свого часу документ, «звісний тоді, мовляв Драгоманов, у наших краях під назвою «україно-фильського маніфеста» (Драгоманов М.—Австро-руські спомини, част. 3—4, Львів, 1890, стор. 302). Але це вже було на переломі в напрямі журналу. Того ж таки 1862 р. «Русскій Вѣстникъ» різко виступив був проти Герцена, а незабаром, під час польського повстання 1863—1864 р.р., разом з «Московскими Вѣдомостями» того ж таки Каткова зробився пристановищем усякої реакції,—найперше, певна річ, у національній справі З виразно реакційним обличчям виходив «Русскій Вѣстникъ« до смерти Каткова (1887 р.) в Москві, рр. 1888—1896 в Петербурзі, з р. 1897-го знов у Москві, з кожним роком усе більш занепадаючи з громадського і навіть з чисто літературного погляду. Час після першої революції в Росії 1905 р. зробив неможливим видання такого журналу, і року либонь 1906-го «Русскій Вѣстникъ» перестає виходити, як орган нікому вже непотрібний.

Ось зміст тієї першої за 1856 р., і взагалі першої, книги «Русского Вѣстника», що про неї Шевченко завважає в журналі—«оглавление мне понравилось»:

I. Отрывокъ изъ Мертвыхъ Душъ . . . . . Гоголя.
II. Древняя Русь . . . . . С. М. Соловьева.
III. Старушка. Повѣсть.—I—II . . . . . Евгеній Туръ.
IV. Отрывокъ изъ воспоминаній . . . . . С. Т. Аксакова.
V. Карлъ V.—I . . . . . П. Н. Кудрявцева.
VI. Пушкинъ,—I . . . . . М. Н. Каткова.
VII. Современная лѣтопись (см. на оборотѣ).
VIII. Невѣстка. Романъ, пер. съ англійскаго. Гл. I—V (въ приложеніи).

Рівняючи цей оглав, узятий з обгортки журналу, з тим списком мен, що занотовує у себе Шевченко, можемо визначити читальницьке

обличчя нашого поета: що саме його зацікавило найперше і що, таким чином, увіходило до кругу його звичайних літературних інтересів і читальницьких звичок. Гоголь, Соловйов, Аксаков—ось ті три наймення, що спинили були на собі увагу Шевченка. Але почав він читання журналу таки з «Современной лѣтописи», себто з публіцистики, що становить нерв кожного журналу. Деталь, на мій погляд, вельми характерна, бо рекомендує в Шевченкові звичного читача журнальної літератури.

С. Є

Стор. 80, рядок 2. Соловйов Сергій Михайлович (1820—1879) знаменитий історик російський, професор Московського університету. Поміж численними його науковими працями вирізняється капітальна «Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ» (том перший вийшов 1851 р., останній, 29-й, 1879 р.; останнє видання—т-ва «Общественной Пользы» 1897 р.,—праця, що багатством матеріялу й пильною його обробкою перевершила все, що було до того часу в російській історіографії, та й по сей день не втратила свого значіння. Соловйов у своїй історії виходить з «преемства форм» державного життя і кожне історичне з'явище намагається розглядати в зв'язку з внутрішніми причинами розвитку (Див. Герье В.—С. М. Соловьевъ. «Историческій Вѣстникъ» 1880, кн. I; Бестужев-Рюмин К.—Біографіи и характеристики. СПБ. 1882; Безобразов П. В.—С. М. Соловьевъ, его жизнь и учено-литературная дѣятельность. СПБ. 1894). Праці Соловйова, видко, були добре відомі Шевченкові, бо не дурно ж він одзначив його серед «имен хорошо известных в нашей литературе», поставивши поміж Гоголем та С. Аксаковим. Між иншим поет посилається на Соловйова, визначаючи місце народження батька Б. Хмельницького (див.: Шевченко Т.—Твори. т. II. стор. 400). В бібліотеці Шевченка знайшлась, по його смерті, праця Соловйова: «Очеркъ исторіи Малороссіи до подчиненія ея царю Алексѣю Михайловичу»—певне, витинка з «Отечественныхъ Записокъ», 1848—1849 р. (Айзенштокъ І.—Замітки й матеріяли про Шевченка. «Червоний Шлях», 1923, кн. VIII, стор. 236). *С. Є.*

Стор. 80, рядок 2. Аксаков Сергій Тимофієвич, популярний російський письменник першої половини XIX в., був однією з найсимпатичніших Шевченкові постатів у російській літературі. Ще до особистої з ним знайомости поета щось тягло до симпатичного дідуся, а коротка знайомість з ним дала поетові хвилини високої моральної втіхи.

С. Аксаков народився 20 вересня 1791 р. в Уфі. Дитячі роки, що потім ожили так вимовно в його найкращому творі, прожив у свого діда на селі серед Оренбурзького степу, що змалку виховав у йому надзвичайну любов до природи та гостру на її з'явища спостережливість. Дальші роки, наука в гімназії та університеті в Казані, додали до цього ще захоплення театром та літературою,—правда, в тих старомодних формах псевдокласичного напрямку, що вже останніх доживали

хвилин під ударами спершу сантиментальної повісти Карамзина, а потім і новонародженого романтизму. Переїхавши р. 1808 до Петербургу, молодий Аксаков пристає до гуртка слав'янистів відомого адм. Шишкова і під його впливом розпочинає свою літературну діяльність перекладами Софоклового «Філоктета» (1816), десятої сатири Буало (1821), старомодніми віршами, театральними рецензіями й иншими цілком невідповідними до його справжнього хисту творами, що становили немов додаток до його службових обов'язків (цензора в Москві з 1826 р., директора межевої школи, то-що). Як і наш Квітка,—а з ним Аксаков багато спільного мав і вдачею своєю,—знайшов він себе тільки на п'ятому десятку свого життя, надрукувавши р. 1834-го нарис «Буран», що розпочав серію його нарисів, які потім увійшли до знаменитої «Семейной хроники». Пушкин та Гоголь, а також родинна атмосфера, в якій тон задавали молоді ентузіясти-слов'янофили, сини Аксакова з товариством, розбуркали дрімотні в Аксакові сили і один по одному виходять такі його твори, як «Записки об уженьи рыбы» (1847), «Записки ружейного охотника» (1852), «Семейная хроника» (1856), «Детские годы Багрова внука» (1858), що такої здобули величезної популярности, яка не мало і самого автора здивувала. «Успех моей жизни,—писав він до М. Максимовича незадовго перед смертю,— удивил меня. Вы знаете, что мое самолюбие не заносчиво, и оно остается таким, несмотря на все печатные, письменные и словесные похвалы, которые иногда доходят до нелепостей. Я всегда знал, что у меня есть дарование, и говаривал, что я потому не пишу, что некому меня заставить писать; и меня заставили писать полуслепота и деревня. Я прожил жизнь, сохранил теплоту и живость воображения, и вот отчего обыкновенный талант производит необыкновенное действие» (Собраніе сочиненій С. Т. Аксакова, изд. Карцева, т. III, Москва, 1895, стор. 441). «Обыкновенный талант» цей посідав гостру спостережливість, велике знання та любов до природи, вміння оповідати і разом ту теплоту відчування, що, поєднуючись з простотою й безпосередністю оповідання, виносить його на вершки мистецького досягання. Останні свої твори дописував Аксаков уже серед старечих недуг і помер 30 квітня р. 1859 в Москві. З чималої літератури про Аксакова варто згадати: Добролюбов Н.—Деревенская жизнь помѣщика в старые годы. «Собр. соч.», т. I; Хомяков А. і Лонгинов М. — передмови при I томі «Собр. соч. Аксакова» 1886 р.; Смирнов В.—Аксаковы. СПБ, 1895, —Милюков П.—Изъ исторіи русской интеллигенции. СПБ., 1902; Горнфельд А.—С. Т. Аксаковъ. «Русское Богатство», 1909, кн. IV.

Коли почалося обопільне, між Шевченком та Аксаковим, зацікавлення,—спершу по-за очі й на далекій дистанції—ми данних не маємо. Але вже з редакції згаданого тут запису в журналі видко, що ім'я Аксакова було Шевченкові добре відоме ще на засланні. З другого боку, з Аксаковим близько приятелювали такі й до Шевченка близькі люде, як Бодянський, Куліш, Максимович, Щепкин—і вони могли зацікавити

старого письменника особою і долею його українського товариша за довго до особистого спіткання. Здається, Аксаков перший зробив ступінь до зближення, прославши, як довідуємося з запису в журналі під 4 січня, Шевченкові з Щепкиним ще до Нижнього авторський примірник «своей очаровательной хроники» (цей примірник «Семейной хроники» з авторським написом зберігся в бібліотеці Шевченка,—див. А й з е н ш т о к І.—Замітки й матер'яли про Шевченка. «Червоний Шлях», 1923 р. VIII, стор. 237). Шевченко віддарив Аксакова своїм портретом, пересланим так само через Щепкина, а разом послав на перегляд і першу частину своєї повісти «Матроз» («Прогулка с удовольствием и не без морали»). Відповідь прийшла 13 січня в формі «самого любезного, самого сердечного письма», як занотовує в журналі поет. Цей лист до нас не дійшов, але зміст його,—власне, що «Матроза« віддав Аксаков Каткову для «Русского Вѣстника»—переказано в журналі, і «в ожидании будущих благ» Шевченко взявся переписувати й обробляти другу частину повісти. Посилаючи її Аксакову, під 14 лютого поет записує в журналі: «Как примет его («Матроза») С. Т. Аксаков? Мне ужасно хочется ему нравиться, и только ему. Странное чувство». Можливе, що в лютому ще прийшла відповідь од Аксакова з подякою за портрет та з звісткою, що перша частина «Матроза» вже у Максимовича, а другу читає потроху сам Аксаков; у листі між иншим маємо рядки: «Пришлите, пожалуйста, ваш адрес. Я так вас полюбил, что, вероятно, буду чувствовать иногда потребность поговорить с вами хоть на бумаге» (Ч а л ы й М.—Жизнь и произведенія Т. Шевченка, стор. 119). Треба думати, що як-раз після цього листа Шевченко виїхав з Нижнього, забарився через несподівану слабість у Москві, де й познайомився з Аксаковим особисто. «Радостнейший из радостных дней», занотовує в журналі поет 22 березня.—Сегодня я видел человека, которого не надеялся увидеть в теперешнее мое пребывание в Москве. Человек этот Сергей Тимофеевич Аксаков. Какая прекрасная, благородная старческая наружность!» Згадавши, що Аксаков був хворий і через те бачились вони всього кілька хвилин, Шевченко додає: «но эти несколько минут сделали меня счастливым на целый день и навсегда останутся в кругу моих самых светлых воспоминаний». Бачились Шевченко з Аксаковим і вдруге; з приводу цього поет 24 березня записує, що він «еще раз счастлив. Очаровательный старец!» і потім ще двічі зазначає, що в родині Аксакова було йому хороше, бо там знайшов «непритворное сочувствие» до України та української поезії взагалі і своєї зокрема (записи під 25 і 26 березня). Видимо, обидва письменники один на одного зробили як найкраще враження, і між ними зносини не порвалися. Під 15 квітня в журналі читаємо: «Получил милейшее письмо от милейшего Сергея Тимофеевича Аксакова, на которое буду отвечать завтра». Ця відповідь, як і попередні листи Шевченкові до Аксакова, нам невідома; зате відомий лист Аксакова: це той самий лист, що його Чалий без жадних, на мою думку, підстав датує березнем, хоча зміст його ясно свідчить, що

його писано пізніше, коли Максимович вже «заторопился на свою Михайлову гору», а сам автор листа «не попал в свою подмосковную деревню», куди він запрохував був на літо й Шевченка, бачившись з ним у Москві (запис під 24 березня). Центральна частина цього надзвичайно цікавого листа—це думка Аксакова про перечитану нарешті повість «Матрос». Сповіщаючи, що й Максимович не зважується «в настоящем ее виде» друковати її в своєму журналі, Аксаков пише: «Я не советую вам печатать эту повесть: она несравненно ниже вашего огромного стихотворного таланта, особенно вторая половина. Вы лирик, элегист: ваш юмор не весел, а шутка не всегда забавна. Правда, где вы касаетесь природы, где только доходит дело до живописи—там все у вас прекрасно, но это не выкупает недостатков целого рассказа. Я без всякого опасения говорю вам голую правду. Я думаю, что такому таланту, как вы, можно смело сказать ее, не опасаясь оскорбить самолюбия человеческого. Богатому человеку не стыдно надеть сапог с дырой. Имея пред собой блистательное поприще, на котором вы полный хозяин, вы не можете оскорбиться, если вам скажут, что вы не умеете пройти по какой-нибудь степной тропинке» (Чалый М. - Жизнь и произведенія Т. Шевченка, стор. 119—120). І як видко з згаданого запису в журналі, Шевченко не образився на симпатичного йому дідуся за цю щирим співчуттям подиктовану, з великим тактом висловлену й справедливу в цілому оцінку. Цілком можливо, що думка Аксакова остаточно переважила в Шевченкові вагання що-до виступу перед громаду з російськими повістями. *С. Є.*

Стор. 80, рядок 5. «Наша славная-преславная Савор-могила раскопана». Цю новину виміркував собі Шевченко на підставі археологичного повідомлення в «Учено-литературномъ обозрѣніи» (стор. 31—32) «Р. Вѣстника», підписанім: П. Леонтьєв. Згадавши, що війна 1854—1855 р.р. припинила археологичні досліди в Криму біля Керчі, автор огляду розповідає, що на весні 1855 р. їх все ж з ініціятиви міністра уділів гр. Л. Перовського відновлено на Катеринославщині, де під дослід узято «один из громаднейших курганов, находящихся на юге России. Он имел 8 саженей в вышину по отвесу и 143 сажени в окружности» («Русскій Вѣстникъ», 1856 р., кн. І, «Уч.-лит. обозрѣніе, стор. 31). Розповівши історію розкопів та перелічивши знахідки з застереженням, що це лиш рештки скарбу, бо могила, видимо, була пограбована, Леонтьєв запитує: «Какие же богатства должны были находиться в этой гробнице до ея расхищения? и какая другая гробница могла заключать в себе такие сокровища, кроме гробницы одного из скифских царей?» (Там само, стор. 32),—висновок, до якого Шевченко поставився скептично. В кінці замітки автор дає топографичні відомості про розкопану могилу: «Прибавим, что курган, о котором мы говорим, находится на правом берегу Днепра, в 70 верстах от этой реки и в 30 верстах от р. Базулука» (Там само).

Більше вказівок про могилу, а так само й назви її в статті Леонтьєва ми не знайдемо. Отже Шевченко сам догадався, ніби мова тут мовиться про ту Савур-могилу, що за неї він знав певне з відомої думи про трьох братів озовських; два брати старшії кіньми—

Бігли не день, не два,
Не три й не чотирі,
І до Савур-могили добігали,
На Савур-могилі три дні, три ночі спочивали,
Свого найменшого брата, пішу пішаницю, піджидали,—

як читаєм в одному з варіянтів цієї думи (Антонович В. и Драгоманов М. — Историческія пѣсни малорусскаго народа, т. I. Кіевъ. 1874, стор. 169) Де саме цяя могила—про те в учених дослідників була спершу вагання: редактори допіру згаданої збірки напр. лиш коротенько й дуже невиразно завважають: «Савур-могила, часто упоминаемая в песнях, была где-то около р. Самары» (Там само, стор. 134). Дальші досліди дали можливість докладніше означити топографію загадкової могили. Савур-могила,—писав пізніший дослідник «не есть что-либо вымышленное. Она существует под тем же именем и в настоящее время в миусском округе Донской области, между Миусом и Крынкой, при истоке реки Камышевахи, левого притока речки Саустьяновки, впадающей с левой стороны в Крынку. Это отдельный природный холм, или, точнее сказать, гора конической формы, одна из возвышенностей Донецкого кряжа: она достигает 50 футов. По народному рассказу, Савур-могила высока потому, что «на могиле стоит еще могила». Кобзарь Остап Вересай заметил о Савур-могиле: «говорят те, что ходят в Ростов или Мариуполь (Мариуполь), что за два дня или за три ее видать, пока дойдешь к ней» (Андриевский М. А.—Козацкая дума о трехъ Азовскихъ братьяхъ. Одесса. 1864, стор. 11—12). Але через те, що ця Савур-могила була добре відома вже запорожцям и чумакам, то назва її зробилась надзвичайно популярна на Україні: «имя ее приурочено к разным другим курганам в разных местах Южной России (так напр. в каневском уезде киевской губ. есть Савур-могила в полутора верстах от села Медвина...) и столь распространилось в южно-русских песнях, что обратилось как бы в украшающий эпитет, сделалось именем песенного кургана вообще, как бы кургана типического, являющегося представителем тех многочисленных курганов, которыми в изобилии усеяны степи Южной России» (Там само, стор. 71).

Цим мабуть до певної міри й можна пояснити помилку Шевченкову. Прочитавши про розкопування не названої у Леонтьєва могили, думка поетова зразу повернула до відомої йому з пісень та дум Савур-могили. Він же взяв на увагу тих нехай і скупих—топографичних відомостей, що подано в перечитаній статті,—напр., що розкопана могила на правому боці Дніпра, за 70 од його верстов, тим часом як справжня Савур-могила—на лівому і то дуже далеко... Навсправжки ж мова в статті була про так звану Лугову могилу («Олександропільський

курган»), поблизу с. Олександрополя, в Катеринославському повіті. Її почав був розкопувати, як згадано і в статті Леонтьєва, автор відомої праці «Быть русскаго народа» Олександер Терещенко року 1852—1854. (див. його статтю «Насыпи могильныя въ Южной Россіи», в «Журналѣ Мин. Нар. Просв.» 1853, кн. VII), але зробив це був так невдало й по-дилетантському, що довелося справу починати на-ново. Це й зробив з доручення гр. Л. Перовського р. 1855-го Люценко, директор Керченського музею (див. «Древности Геродотовой Скифіи», вып. I, СПБ. 1866), —про наслідки його роботи й вичитав ото Шевченко в І-й книзі «Русского Вѣстника». *С. Є.*

Стор. 80, рядок 30 і далі. Останній тиждень перебування Шевченкового в Астрахані, з 15 до 22 серпня, дуже відрізнявся від попереднього часу з дня приїзду. 15 серпня він зустрівся, нарешті, з людьми, які розуміли, кого доля послала їм у «грязную и пыльную Астрахань», і які зробили поетові, його ж таки словами кажучи, «такой светлый прекрасный праздник, какого еще не было в моей жизни». Більше того: ці земляки поетові на далекій чужині «так искренно, радостно-братски приветствовали мою свободу и до того распростерли свое гостеприимство, что лишили меня свободы самому вести свой журнал и взяли эту обязанность на себя», як записує зворушений поет 23 серпня, вирушивши вже пароплавом «Князь Пожарский» з Астрахані. І справді, з 15 серпня і кінчаючи 26 серпня, бачимо в журналі записи, зроблені не рукою поета; його земляки і нові приятелі лишили йому на спомин свої автографи. 15 і 16 серпня маємо записи: Ів. Клопотовського, Ст. Незабитовського, Євг. Одинцева та Ф. Чельцова; 17-го—загадковий запис, підписаний ім'ям Ів. Рогожина; 18-го стоїть ім'я В. Кишкина (запис з боку журнала); 19-го — три польські прізвища: Karol Nowicki, Paweł Radziejowski і Tytus Szalewicz; 20-го — Tomasz Zbrożek... Астраханська інтелігенція в особі земляків поета та польської колонії могла, нарешті, привітати посеред себе шанованого і любленого поета-засланця.

І можна тільки дивуватися з того, що це сталося так пізно, що цілих 10 день ходив Шевченко по вулицях Астрахані інкогніто, не пізнаний і не привітаний. Астраханські українці пам'ятали про свого Кобзаря,— доказ тому маємо в листі до Шевченка від відомого письменника Писемського, що бачив нашого поета р. 1856-го в Новопетровському, а потім писав йому з Астрахані: «Я видел на одном вечере человек 20 ваших земляков, которые, читая ваши стихотворения, плакали от восторга и произносили ваше имя с благоговением. Я, — додає Писемський, — сам писатель и больше этой заочной чести не желал бы другой славы и известности» (Чалый М.—Жизнь и произведенія Т. Шевченка, стор. 93). І знаючи це, Шевченко протягом цілих десятьох днів не пізнається ні до кого з тих, хто ім'я його вимовляв «с благоговением»! Це здається чудним і незрозуміливим хоча б навіть через те, що Шевченко від тих земляків своїх міг довідатися багато новин з культурного світу,

До стор. 80

до яких такий охочий був по семилітній невслі в Новопетровському і яких жадібно шукає і в якогось незнаного соборного пан-отця, і в убогій астраханській бібліотеці. І отже навіть це не спокусило поета відшукати когось із живих людей в Астрахані і, як побачимо, тільки випадком довідались астраханці про перебування серед них великого і любленого поета.

Єдине, яке можу до цього добрати, пояснення—це те, що Шевченко не хотів показуватися перед незнайомими людьми в своєму не дуже-то показному вигляді після Новопетровської пустині, не хотів набиватись своєю особою чужим людям, не хотів приймати того часто важкого спочуття й жалощів, що людям делікатної вдачі бувають іноді від образи гіркішими. Адже, набрівши 8 серпня на дім давнього свого знайомого, Сапожникова, Шевченко спинився перед його дверима й не постукав у них: «великолепные недостатки» цього давнього знайомого, себто як-раз його достатки, здержали поета від того, щоб зробити перший крок до відновлення колишньої знайомости. То що вже говорити про людей незнайомих? От чому, здається мені, Шевченко попервах водиться в Астрахані тільки з Новопетровськими знайомими: з плац-ад'ютантом Бурцовим, з його куховаркою, з тими «аргонавтами», що разом з ним перепливли Хвалинське оте море від Новопетровського до Астрахані. І коли навіть стала перед ним, через шлюб Бурцева, перспектива збутись покрівлі над головою, то він волів навгад шукати якогось притулку, аби нікого своєю особою не обтяжати. І тільки випадок виявив поетове інкогніто; комірчина, що найняв він був собі за 25 коп. на добу, була в тому самому будинку, де жив якийсь лікарь Моравський, що певне чував про Шевченка. Моравський поділився цією новиною з Клопотовським і той поспішивсь привітати поета (К л а р к В. — Т. Г. Шевченко въ Астрахани. «Русская Старина», 1896, кн. III, стор. 656). Так почався останній тиждень перебування Шевченкового в Астрахані, — ті щасливі дні, пам'ять про які записав поет «не в прозаический журнал», а «в сокровищницу... сердца», згадуючи їх і потім з подякою (записи під 23 і 25 серпня). На спомин про себе Шевченко подарував, як писав М. Лазаревському, «київським землякам в Астрахані» перший том «Записокъ о Южной Руси» Куліша (Ш е в ч е н к о Т.—Твори, т. II, стор. 414). А собі зарисував олівцем «Въ Астрахани. Видъ города», — рисунок тепер у Чернігівському Історичному Музеї В. Тарновського (Н о в и ц ь к и й О.—Т. Шевченко як маляр, стор. 64).

Про тих земляків астраханських знаємо не багато.

К л о п о т о в с ь к и й Іван Петрович вчився за часів Шевченка в університеті в Київі, де певне й назнав був його поет. З 1850 р. вчителював по астраханських середніх школах (гімназія, дівочий інститут, школа канцелярських службовців), викладаючи історію та географію. В кінці 80-х років був уже в одставці й надиктував 1892 р. В. Кларкові цікаві згадки про перебування Шевченка в Астрахані, надруковані 1896 р. в «Русской Старине». В цих згадках є чимало неточного, а то й

просто недоладнього, — очевидно, стара пам'ять не все вдержала, як було (до таких неточностей належать: відомості про роботу і платню Шевченка, як співробітника Археографичної Комісії в Київі; про якогось попутчика Шевченкового, молодого офіцера — мабуть, тут розуміє Клопотовський Бурцова, але той приїхав до Астрахані попереду, ніж Шевченко; про допомогу Шевченкові грішми та одежею, про обставини виїзду поетового з Астрахані і т. и. Деякі з цих помилок зазначив уже О. Конiський, — див. «Русская Старина», 1896, кн. VIII, стор. 449—450). Проте побутовий фон оповідання Клопотовського все ж загально мабуть правдивий. Шевченко з 15 серпня бував у Клопотовського господі щоденним гостем, читав там деякі свої вірші. Як свідчить Клопотовський, «во все время пребывания в Астрахани Шевченко вел трезвую жизнь, не пил водки, был довольно сдержан в разговорах и не любил говорить о своем прошлом» (К л а р к В.—Т. Г. Шевченко в Астрахани. «Русск. Старина», 1896, III, стор. 658). Особливу увагу в записі Клопотовського в поетовому журналі звертають оці слова: «встретил... с т а р о г о м о е г о б ы в ш е г о п р о ф е с с о р а Киевского университета». Як відомо, в літературі переважає погляд, що Шевченко не був професором в університеті; в кінці 1846 р. він дійсне «по случаю открытия вакансии учителя живописи в Киевском университете... вступил с прошением к г. попечителю Киев. учеб. округа об определении меня на эту должность», як писав сам Шевченко до Бибикова 10 грудня 1846 р. (Ш е в ч е н к о Т. — Твори, т. II, стор. 350). 1 лютого 1847 р. поет прохає в листі до Костомарова: «коли б то ви були такі трудящі і добрі, щоб розпитали в університеті..., чи я утверждений при університеті, чи ні, та й напишіть до мене у славний город Борзну» (Там само, стор. 351). Не діставши цього листа, Костомаров десь у кінці лютого чи на початку березня писав Шевченкові до Чернігова, підганяючи його, щоб швидче вертався до Київа: «я запевне дознався, що тебе вже настановлено учителем малярського іскуства в університеті у «виде опыта», як кажуть» (К о н и с ь к и й О л. — Т. Шевченко-Грушівський, т. I, стор. 221). Є підстави думати, що й Шевченко цього листа не одержав і, вертаючись 5 квітня до Київа, де його на перевозі через Дніпро спіткала лиха година—міг навіть про це призначення не знати. Виходило б, що справу з Шевченковим професоруванням в університеті на самому початку перебив арешт і заслання поета. Що ж тоді має означати категоричне свідчення Клопотовського про Шевченка як про «старого моего бывшего профессора»? Якось трудно вбачати тут тільки lapsus memoriae, тим більш, що й не сам Клопотовський такої помилки допустився. У відомих «Записках» Солтановського також читаємо, що до київського гуртка українців «примыкал вышедший из народа п р о ф е с с о р ж и в о п и с и Киевского университета Шевченко» («Україна», 1924, кн. III, стор. 85). Чи не показує це, що Шевченко міг ще до офіціяльного затвердження на посаді—«в виде опыта», мовляв Костомаров, хоч і не дуже довго—таки працювати в університеті, де й спізнав його був Клопотовський?..

До стор. 80

Незабитовський Степан, теж вихованець Київського університету, був лікарем в Астрахані, а згодом 1892 р.—в Баку (Кларк В., стор. 656).

Чельцов Федір, морський лікарь родом з Київщини, можливо ще попереду був знайомий з Шевченком. Згадкове оповідання (мабуть салдатський ходячий анекдот) про чорта в салдатах, за підписом «Иванъ Рогожинъ», писано тією самою рукою, що й запис Чельцова. Отже з цього вже можна гадати, що Іван Рогожин—це прибране ім'я Чельцова. Стверджують цей здогад власноручні написи Шевченка (власність Гр. К. Голоскевича у Київі). Один напис на автографі «І поживе Давид на світі» (уривок з «Царів»), що подарував поет Чельцову в Астрахані: «Ѳедору Чельцову (и. рогожину) на память 16. августа 1857»; другий—на примірнику «Кобзаря» 1860 р.: «Ѳедорові Чельцову (онъ же и Иванъ рогожинъ) отъ автора 12 лютого 1860 року». Останній напис показує, що Шевченко не поривав знайомости з Чельцовим і опісля.

Кишкин Володимир Васильович—капітан на пароплаві «Князь Пожарский», що ним їхав Шевченко з Астрахані до Нижнього. Як видко з запису Кишкина в поетовім журналі 18 серпня, він був давно знайомий з Шевченком. Під час подорожи пароплавом і перебування в Нижньому Шевченко не раз згадує в журналі про Кишкина, мало не кожного разу з епітетами: «мой друг», «милый капитан», «привлекательный благородный капитан». Найбільше маємо згадок у зв'язку з «заветною портфелью» Кишкина, в якій той держав усякі заборонені твори й ділився ними з пасажирами.—цікава рисочка для характеристики тодішніх читальницьких настроїв та звичаїв. Цілу низку витворив тієї потаємної музи (напр. «Кающаяся Россия» Хомякова й ин.) списав у своєму журналі Шевченко з тієї «заветной портфели». Про близькі стосунки поета з Кишкиним свідчить цілий запис про «глумление пьянственное», зроблений рукою Кишкина під 11 вересня, та прощання його з поетом 4 січня. В Нижньому Шевченко намалював був «удовлетворительно» портрет цього свого приятеля (запис під 23 вересня).

Зброжек Томаш, теж вихованець Київського університету, поляк, лікарював тоді в Астрахані. Версія Кониського («Т. Шевченко-Грушівський», т. II, стор. 165), ніби саме Зброжек звів Шевченка з астраханськими земляками, неймовірна, бо Фіялковський та інші поляки з Новопетровського, що одзволені були разом з Шевченком, в Астрахані з ним не були, а як знаємо з поетового журналу (запис під 8 серпня), мусіли вибратися через Гурьєв до Оренбургу. Одно певне, що Зброжек 15 серпня «случайно у Сапожникова проговорился», що Шевченко в Астрахані, і тим сприяв поновленню давньої знайомости поета з астраханським міліонером.

Про инших людей, яких підписи маємо в журналі (Евген Одинцев, К. Новицький, П. Радзєйовський та Т. Шалевич), відомостей не маємо. *С. Є.*

Стор. 82, рядок 12–13. Панов Олексій Панфилович, якого рукою записані ці рядки та певне й дальші чотирі рядки нот, вельми зацікавив був Шевченка. Буфетчик на пароплаві і музика з кріпаків, «вольноотпущенник», «крепостной Паганини»—він не тільки давав поетові високу втіху своєю грою на скрипці, але ще раз поставив і загальне питання про долю талановитих і неталановитих кріпаків, «этих миллионов крепостных душ», яке завжди і невідступно стояло перед Шевченком. Під враженням «скорбных вопіющих звуков этого бедного вольноотпущенника» поет записує в журналі чудову діятрибу проти «неумолимого, неублажимого бога» з його «бездушным терпением», а також дивне своєю проникливістю пророкування про загибель неволі й примусової праці натуральним шляхом розросту й поширення техники,—рядки, найкращі може в журналі своїм громадським патосом. Панов жив у Нижньому і згодом Шевченко навіть розшукував був помешкання свого «возлюбленного виртуоза (запис під 30 вересня). Заінтересування до його було в Шевченка тим більше, що цей музика-кріпак нагадав був певне йому і його власну долю, і долю того талановитого музики—«ученика знаменитого Шора», що його правдиву історію дав поет у повісті «Музыкант». Ось чому випадкова знайомість з одним із «крепостной интеллигенции» (див. Коц Е. С.—Крепостная интеллигенция. Ленинград, 1926) надихнула Шевченкові кращі його рядки в оборону «миллионов крепостных душ».

Дехто (акад. О. Новицький—Т. Шевченко як маляр, стор. 47 і 16) здогадується, чи не портрет Панова подає Шевченків рисунок олівцем з невідомої особи, що грає на скрипці (переховується в Чернігівському Історичному Музеї В. Тарновського)? *С. Є.*

Стор. 82, ноти між рядками 13 та 14. Це записана очевидно рукою Панова мелодія в сучасному Шевченкові італійському стилі, культивованому тоді по польських, українських та російських родинах (наприклад, у Вієльгорських та ин.). Стиль цей відбився на таких піснях, як «Не брани меня, родная» (з якою він має схожі звороти), та на цілому ряді таких званих «циганських» пісень. Згодом стиль цей спустився в кола міщанські, де утворив пісні, подібні до «Реве та стогне Дніпр широкий» (переробка «Не брани меня, родная»), що їх і досі залюбки виспівують невибагливі аматори. Народнього в мелодії Панова ми не почуваємо, так само, як і чого-небудь схожого на мазурки Шопена, якими так зачаровував «вольноотпущенный чудотворец» Шевченка. Швидче тут можна говорити про наближення до Венявського або ще більш до стилю Огинського та инших дилетантів. *Дм. Р.*

Стор. 82, рядок 26. Шопен Фридрик Францишек (1809—1849)—славнозвісний польський фортепіяновий композитор, син француза-емігранта. Був сам чудовий піяніст, приятелював із Берліозом, Лістом, Мейєрбером, Шуманом. Писав переважно для фортепіяно і в своїй музиці утворив над-

звичайно оригінальний музичний стиль, що лишився без дальшої розробки. Був великий патріот польський і тяжко болів душею за поневолення польського народу. В мелодиці Шопена переважає слов'янська стихія. Обставини життя та кволе здоров'я наклали печатку меланхолії на його творчості, хоча взагалі можна констатувати, що вдача в Шопена була життєрадісна. Особливо вславився він своїми полонезами (12), прелюдіями (25), ноктюрнами (19), вальсами (15) та мазурками (56). Сухоти звели Шопена в могилу саме під час розцвіту його творчости. *Дм. Р.*

Стор. 83, рядок 2. Паганіні Ніколо (1784—1840)—знаменитий по всьому світу італійський скрипник, родом з Генуї. Почав нову еру свого мистецтва тим, що широко ввів незнані ще до його часу технічні засоби та ефекти гри на скрипці. Під час свого артистичного турне по Європі мав усюди успіх надзвичайний. Шевченко вживає його прізвища просто як синонім високої майстерности в грі на скрипці. *Дм. Р.*

Стор. 83, рядок 13. Ватт (Watt) Джемс (1736—1819)—знаменитий механик, що удосконалив парову машину й надав їй того вигляду, який вона в головному зберегла й досі. Ваттів винахід надзвичайно подіяв на розвиток техники й промисловости,—це й зазначає тут Шевченко прикладши до винаходів Ватта (і Фультона) епітет «ваше не по дням, а по часам растущее дитя» та сподіваючись од нової техники й нового соціяльного ладу. *С. Є.*

Стор. 83, ряд. 17. Назву енциклопедистів здобули не самі співробітники величезної «Енциклопедії» (La grande Encyclopedie»), що вийшла у XVIII-му віці у Франції (1751—1772, додаткові томи—1777), а і взагалі письменники та філософи, які наближаються своїм світоглядом до цього колективного витвору французької визвольної думки, що прокладала шлях революції 1789 року. На чолі видання стояли—Дідро й д'Аламбер; серед співробітників були: Вольтер, Монтескьє, Гельвецій, Гольбах, Кондильяк і багато инших визначних людей, що, звичайно, мали свої відмінні риси, але в цілому однаково негативно ставились до феодального ладу та церкви, підносили значіння розуму (раціоналізм) і часто були справжніми матеріялістами.

Вплив «Енциклопедії» та енциклопедистів на европейське громадське життя й літературу був дуже великий. У Росії твори французьких матеріялістів XVIII віку зберегли свою популярність ще в 40-х роках XIX віку. З бібліотеки Петрашевського разом з новітньою соціялістичною фур'єристською літературою члени його гуртка брали читати твори Дідро, Вольтера, Гельвеція, Гольбаха й инш. Кирило-методієвець Савич. Шевченків знайомий, так захоплювався французькою філософією XVIII віку, що його прозвали «останнім вольтеріянцем».

Шевченко, як видко з запису на цьому місці в журналі, розумів історичне значіння французьких енциклопедистів у розвитку політичної

й соціяльно-економичної боротьби та визволення трудящих. Зв'язування нових техничних винаходів Фультона й Ватта з тим, що почали енциклопедисти у Франції, свідчить, що Шевченко знав, як багато уваги надавали енциклопедисти питанням практичної техники. Дідро, син ремесника, вбачав у підвищенні техники найкращий спосіб здобути кращу долю для робітничого люду і дав у «Енциклопедії» багато статтів і малюнків з усіх сфер людської праці. До речі, і в иншому місці Шевченко висловив думку, що поступ у тому лежить, щоб перекласти роботу з людини на машину,—в повісті «Наймичка» є така фраза: «О, агрономы-филантропы! Выдумайте вы, вместо серпа, какую-нибудь другую машину: вы этим окажете величайшую услугу обреченному на тяжкій труд человечеству» (Шевченко Т.— «Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 67).

Слід зазначити, що Шевченко не високо ставив те поверхове вільнодумство—«вольтеріянство», що від дворянських верхів перейшло у першій чверті XIX віку до середніх верств, особливо після того, як повернулося з-за кордону після наполеоновських війн офіцерство,—див. запис у журналі під 27 червня про «офіцера-вольтеріянця. З повісти «Прогулка с удовольствием и не без морали» («Поэмы»..., стор. 452—453) видно, що не дуже поважав Шевченко і самого Вольтера, оскільки він був представником вищої класи та листувався з Катериною II, яку Шевченко так ненавидів. Варто ще згадати, що в оповіданні «Близнецы» зазначено, ніби між книжками, які одписав Гр. Гречка Сокирі, була й «Французская энциклопедия» (Там само, стор. 146). *П. Ф.*

Стор. 83, ряд. 43. Царицин (нині Сталінград)—повітове місто Саратовської губ., на правому березі Волги, під 48°42′ півн. шир. і 44°31′ схід. довг.; один з найбільших торгових і промислових на Волзі пунктів. Дубовка—посад верстов на 50 вгору Волгою від Царицина, колонізований українцями і знаменитий динями-дубівками (Семенов В. П.— Россія, т. VI, стор. 515—523). Трохи нижче від Царицина Волга міняє напрям, завертаючи круто на схід і сходючи на низинний рівний степ, отже тільки від цього місця вгору починається високий правий беріг, як це й зазначає Шевченко: «берега Волги от Царицына и Дубовки с часу на час делаются выше, живописнее, очаровательнее».

С. Є.

Стор. 84, рядок 4. «Королева Варвара»—це відома Варвара Радивилівна, по чоловікові гр. Гаштольд (народ. коло 1520-го, померла 1551 р.), що стала за дружину польському королеві Зигмунтові II Августові (1547 р.). Цей шлюб короля з підданою, спершу таємний, потяг був за собою завзяту боротьбу короля з соймом та матір'ю-королевою, славнозвісною Боною, з роду італійських Сфорців. Король переміг усі напади з приводу мезальянсу й зумів одборонити своє родинне щастя, але не надовго: королева Варвара, жінка взагалі хоровита, помирає незабаром після

коронації від рака. Смерть її народня поголоска поставила на карб пишній королеві Боні, що ніби-то отруїла нелюбу невістку. Романтичне кохання Варвари та її трагична смерть притягали увагу і сучасників, і пізніших істориків та поетів. В одній з сучасних «кроник» читаємо: «Король Августъ кгды поховалъ тѣло королевое, малжонки своее, будучи панъ молодый, не могучи здержати прирожоное хтивости своее ку бѣлымъ головомъ, початъ миловати паню Барбару Радивиловну, которая остала вдовою по панѣ Станиславу Олбрыхтовичу Кгастолтѣ... и мешкала на той часъ при матцѣ своей... И король почалъ до неи ходити ночею, куди собѣ хожденіе учинилъ з палацу ажъ до дому ее, и тамъ у нее бывалъ часто, и было то слышати по всей земли полской и литовской. И братія ее просили короля, абы того переставалъ а до сестры ихъ не ходилъ и тое неславы дому ихъ не чинилъ» і т. д. («Сборникъ П. А. Муханова», Москва 1837; порівн. у відомій хрониці польській Ст. Оржеховського). Історії Варвари присвятив спеціяльну працю М. Балінський («Pamiętniki o królewej Barbarze, żonie Zygmunta Augusta», Warszawa, 1843), а з польських поетів на її долі спинялись: Фелінський, Венжик, Магнушевський, Броніковський та ин. В Шевченковому журналі мова мовиться про працю відомого історика Н. О. Попова «Королева Варвара», надруковану в «Русскомъ Вѣстникѣ» 1857 р. (січень, кн. I, стор. 81—128) і написану головним чином на підставі згаданих «Pamiętnik'ів» Балінського. *С. Є.*

Стор. 84, рядок 4. Попов Нил Олександрович (1833—1891), відомий історик і славіст, член-кореспондент Рос. Академії Наук, був учеником С. Соловйова з Московського університету, потім сам професорував у Казанському та Московському університетах. Опріч журнальних праць, як згадана у Шевченка «Королева Варвара», видав диссертації—«В. Н. Татищевъ и его время» (1861), «Россія и Сербія» (1869) і цілу низку праць історичного та історично-літературного і публіцистичного змісту, переважно з обсягу новіших слов'янських взаємин: «Поляки въ Пруссіи» (1864), «Варшавское герцогство» (1866), «Познанскіе сеймы» (1867), «Вольный городъ Краковъ» (1874), «Біографія Палацкаго» (1865), «Фр. Ригеръ» (1867), «І. Юнгманъ» (1873), «Сербія послѣ Парижскаго мира» (1871), «Письма Погодину изъ славянскихъ земель» (1839—1887) і багато инших. Прихиляючись близько до слов'янофильського напряму, Попов брав живу участь у «Славянскомъ благотворительномъ Комитетѣ», у виданні «Славянскаго Ежегодника» та в організації відомої етнографичної виставки в Москві (1867), про яку й видав потім широку працю «Всероссійская этнографическая выставка и славянскій съѣздъ въ маѣ 1867 г.»). По-за тим редактував «Акты Московскаго государства» та «Описаніе Московскаго Архива мин. юстиціи» (Бестужев-Рюмин К.—Н. А. Поповъ, «Журналъ Мин. Нар. Просв.» 1892, кн. I). Шевченко зазначає згодом в журналі про Н. Попова, що це «историк нового и прекрасного стиля» і певне «ученик Соловьева» (запис під 5 вересня); для останнього

твердження матеріялом поетові була мабуть посвята «С. М. Соловьеву», що стоїть на праці про Королеву Варвару, яка так була захопила Шевченка своїм справді легким стилем та майстерним викладом. Треба ще одзначити, що поет помилкою придав Нилові Попову статтю «Туецкая война» (запис під 5 вересня),—вона належить иншому Попову (див. примітку до стор. 89). *С. Є.*

Стор. 84, рядок 34. Камишин—повітове місто Саратовської губ., стоїть на правому березі Волги під 50°4' півн. шир. і 45°24' східн. довг. Зроблений у Камишині Шевченком «легенький очерк камышинской пристани с правым берегом Волги»—тепер у Чернігівському Історичному Музеї, кол. В. Тарновського (Новицький Ол.—Т. Шевченко, як маляр, стор. 64).

Шевченко, починаючи свою подорож Волгою, збирався багато малювати, але незабаром побачив, що з пароплава робити це неможливо: «рисовать не дает машина своим трепетанием» (запис під 5 вересня), не кажучи вже про те, що контури берега мінялися швидко. Отже малював Шевченко тільки на зупинках. Опріч Камишина зробив він тоді олівцем ще такі краєвиди: Саратів, Під Саратовим, Баликово, Царів Курган, Казань і Проти Казані,—всі ці рисунки в Чернігівському Музеї В. Тарновського (Там само). *С. Є.*

Стор. 84, рядок 36. Саратів—одно з найбільших і найкращих на середній Волзі міст, під 51°32' півн. шир. і 46°4' схід. довг.; засноване при кінці XVI віку, потерпіло кілька разів під час розрухів (за Разина та Пугачова); увійшло в силу завдяки найбільш німецьким колонистам. Центр громадського і розумового життя на середньому Надволжі, зв'язаний з біографіями багатьох визначних людей: Костомарова, Чернишевського, Пипіна, Мордовцева та ин. (Семенов В. П.—Россія, т. VI, стор. 474—481). Шевченкові Саратів був цікавий, як місце перебування на той час його колишнього приятеля й соузника Мик. Костомарова. Як згадано в журналі, поет зробив із Саратова два рисунки олівцем,—обидва тепер у Черніговському Історичному Музеї, В. Тарновського (Новицький Ол.—Шевченко, як маляр, стор. 64). *С. Є.*

Стор. 84, ряд. 38—39. «Бугор С[т]еньки Разина», оспіваний у дуже колись популярному вірші Ол. Навроцького: «Есть на Волге утес», був, як розповідають численні легенди, оселею знаменитому отаманові. В одній з печер, багато убраній, жив він, а з вершечка свого кургана виглядав кораблів, що бігли Волгою. Недалечко в яру була ніби «Стенькина тюрма», куди Разин сажав своїх полоняників.

И поныне стоит тот утес и хранит
Все заветные думы Степана
И лишь с Волгой одной вспоминает порой
Удалое житье Атамана (Навроцький).

З цим місцем зв'язано багато переказів,—один з них маємо і в Шевченковому журналі (див. ще Семенов В. — Россія, т. VI, стор. 501—502)

С. Є.

Стор. 85, рядок 26. Іосиф, митрополит астраханський і терський, народ. 1597 р. в Астрахані, пішов у ченці ще замолоду, з 1659 р. був уже архиереєм, а 1667 р. одержав сан митрополита в Астрахані. 1671 р. Разин здобув Астрахань і рушив Волгою вгору, а в Астрахані лишивсь його загін під проводом Васьки Уса. Митрополит одверто виступив проти здобичників, умовляв астраханців, щоб додержували вірности цареві московському, публічно вичитував у церкві царські грамоти і цим так був роздратував разинівців, що вони витягли його з церкви, мучили і скинули з високої дзвінниці («с раската»). Це сталося 11 травня 1671 р., себто тоді, коли сам Разин вже попавсь у неволю й сидів, дожидаючи смерти, в Московській тюрмі. (Костомаров Н. И.—Бунтъ Стеньки Разина. «Собр. соч.», кн. I, СПБ. 1903, стор. 453—466 і 484—494; Барсуков Н. П.—Источники русской агіографіи. СПБ. 1882, стор. 275—279). Отже безпосередно в смерті Іосифа Разин невинен,—але Шевченко в своїх про цю подію записах відбивав ті місцеві перекази та легенди, яких так багато сплелося було навкруги популярного ватажка.

С. Є.

Стор. 85, рядок 34. Опріч портрета з Козаченкової, Катерини Никифоровни, Сапожникова теші, на пароплаві Шевченко зробив ще портрети—з Комаровського Михайла Петровича, «будущего капитана будущего парохода А. Сапожникова» (15 вересня), та з лікаря Е. А. Панченка (17 вересня). Доля цих портретів невідома. Акад. Новицький подає ще звістку про портрет Сапожникова (Новицький О. Т. Шевченко як маляр, стор. 47), але це непорозуміння: мова в тому місці, на яке він посилається, тільки про самого Комаровського, капітана у Сапожникова.

С. Є.

Стор. 85, рядк. 43—44. Костомарова Тетяна Петровна († 1875 р.), мати Миколи Івановича Костомарова, була роду кріпацького: батько її, Петро Мильник, був кріпаком у Івана Петровича Костомарова, історикового батька. Ще підлітком пан узяв Тетяну Петровну до свого двору в покоївки. Дівчина була красуня, розумна й так сподобалася панові, що він одвіз її в науку до Москви. Потім він покохав її, й вона породила йому сина Миколу. Батьки Костомарова не згожувалися поблагословити сина на шлюб з кріпачкою, але він пішов супроти їхньої волі й таки одружився з нею. Жінку й малого сина він дуже любив; що-ж до кріпаків взагалі, то поводився з ними суворо і, можливо, це й спричинилось до того, що він приняв смерть од своїх кріпаків. Сталося це р. 1828. По йому лишилася велика спадщина, але не пішла вона на користь жінці й синові; сина він усе тільки збірався всиновити, та так і

не зібрався, і той не тільки не мав права на спадщину, але формально, як син кріпачки, і сам опинився в кріпаках. Тетяні Петровні довелося дуже й дуже попомучитись, поки, нарешті, відступившись мало не всієї своєї удовиної частки з спадщини, цією ціною добилася вона того, що сина записали кріпаком на неї й вона могла вже тоді дати йому вольну.

З Тетяни Петровни була добра, щира людина, сина свого дуже любила і присвятила йому все своє життя, прихиляючись до всіх тих, хто любив його. Вдача у неї проте була важка, бо, як каже М. І. Костомаров, «она не была счастлива в молодости; напротив, много перенесла горького, — оттого она недоверчива и скрытна» («Автобіографія Н. И. Костомарова», Москва, 1922, стор. 39). «Всего хуже, — додає він, — что на нее безпричинно налетает какое-то дурное расположение духа: она, ни с того, ни с сего, вставши от сна, с раннего утра, вдруг смотрит волком, изподлобья». З сином у неї було багато спільних рис. «У обоих,— каже в своїх споминах Н. О. Білозерська, що близько знала їх обидвох, — была та же безыскусственная простота в сношениях с людьми, одинаковая, иногда ничем не мотивированная раздражительность, быть может, обусловленная чрезмерною природною впечатлительностью обоих, та же стойкость в привычках и установленном раз навсегда порядке жизни. Если между ними была разница, то она заключалась в том, что Татьяна Петровна была сдержаннее и хладнокровнее, вообще трезвее смотрела на жизнь и не раз говорила, что Николай Иванович горячностью весь в отца».

Коли Миколу Івановича було заарештовано, то мати помандрувала за ним до Петербургу, а потім і на місце заслання його, до Саратова. Отут і одвідав її Шевченко, повертаючись з заслання.

Між Шевченком і Тетяною Петровною склалися були як найкращі стосунки ще 1846 р., коли вони жили сусідами в Київі. Памяткою цих стосунків лишивсь чудовий вірш «Весіннє сонечко ховалось», написаний у казематі, коли Шевченко побачив з вікна, як стара Костомарова «чорніша чорної землі», «з хреста неначе знята» йшла на побачення з сином-в'язнем. Не диво, що Шевченко використав зупинку пароплава в Саратові, щоб побачитися з матір'ю свого сердечного приятеля, і так поспішавсь до неї, що на півслові урвав навіть запис у своєму журналі 30 серпня. Зворушливу цю зустріч описав поет у журналі під 31 серпня та в деяких листах (див. напр. лист до М. Лазаревського,—«Твори», т. II, стор. 414). Коротко про цю подію згадує й Костомаров. Повернувшись до Саратова, пише він, «от матушки я узнал, что в мое отсутствие проезжал через Саратов и заезжал ко мне освобожденный из ссылки Шевченко («Автобіографія Н. И. Костомарова», стор. 248). «Здесь он передал ей,—додає Костомаров на иншому місці,—обращенное к моему имени стихотворение, написанное им во время нахождения под следствием по тому случаю, что он неожиданно увидел из окна комнаты, в которой сидел арестованным, мою мать, проходившую мимо» (Костомаров Н. И.—Письмо... къ изд.-редактору... «Русская Старина»,

1880, кн. III, стор. 602). Мова тут про згадану вже поезію «Весіннє сонечко ховалось». *Ол. Н.*

Стор. 86. ряд. 16—17. «Роковое 30 мая 1847 года» день, коли Шевченка по конфірмації передали жандарми до рук військовому начальству «посвящение мое в солдатский сан», «незабвенный день об'явления мне конфирмации», як писав поет у журналі попереду (див. примітку до стор. 4) *С. Є.*

Стор. 86, рядок 20. Записаний чужою рукою, очевидно самого Чекмарьова. Відомостей про його у нас нема. *С. Є.*

Стор. 86, рядок 26, Солонина Марія Григоровна (з роду Гамалія) народилась 16 серпня 1829 р. в с. Безсалах Лохвицького повіту; р. 1854 пішла заміж за майора Захара Костянтиновича Солонину, що служив з 1851 р. чиновником провіянтської комісії в Саратові. Року 1913-го М. Г. Солонина була ще жива і жила в Київі при дочці (Модзалевський В. Л. Малороссійскій Родословникъ, т. I, стор. 260; т. IV, стор. 726).

Певне чутка про перебування Шевченка напередодні у старої Костомарової рознеслася була по місту, і «саратовська братія», а між ними Солонина, вирядила П. Чекмарьова на пароплав з привітанням поетові. На жаль, тепер неможливо встановити, яка то була «пісенька», що її Шевченко дістав із своєї «бідної комори» й переслав Чекмарьовим Солонині. Певне, то був автограф якоїсь поезії, бо Шевченко мав звичай дарувати людям на спомин свої автографи. *С. Є.*

Стор. 86, ряд. 38—40. Записані рукою Сапожникова. Це і є те «двустишие граціозное и братски искреннее», як зазначив далі поет, що замкнуло собою імпровізований літературний ранок на пароплаві 2 вересня. *С. Є.*

Стор. 87. рядок 2. Барбьє Огюст (1805 — 1882) французький поет. Син дрібного урядовця, звичайний канцелярський службовець, О. Барбьє, як і інші його сучасники, спочатку віддав данину романтичному напрямкові, захоплюючись поетизацією національної старовини. Липнева революція звела його на инший шлях. Він не брав безпосередньої участи в перевороті, бо не був на той час у Парижі, але повернувшись до столиці, живо відчув вражіння недавньої бурі і в атмосфері політичного розворушення складає перші свої ямби, повні бентежного гніву і сатиричних вихваток проти тих, що використовують момент і ділять здобич, хоч у боротьбі за неї жадної не брали участи. Цей вірш звернув увагу на двадцяти-п'ятилітнього поета; під впливом його намалював Делакруа відому свою композицію: воля в образі могутньої жінки веде народ на барикади. Зазначена поезія разом з иншими, повними великого захвату і сили, входить у книгу «Ямби» (1831), що приносить поетові голосну

славу. Але в дальших своїх творах Барбьє хилиться до занепаду: після виходу 1837 року «Лазаря» популярності його прийшов кінець. Помер Барбьє старим, забутий і занедбаний. В Росії «Ямби» були заборонені ще 1832 року, але це не заважало визначним письменникам (Пушкин, Лермонтов, Боратинський, Киреєвський), то-що зацікавитись творами Барбьє. Особливо він був популярний серед Петрашівців. С. Дуров і Плещеєв переклали низку поезій Барбьє. В «Молодику на 1844 р.» надруковано два переклади Дурова: «Дант» і »Как больно видеть повсюду свою горесть». Найбільший інтерес до поезії Барбьє виявився в Росії трохи згодом, при кінці 50-х та на початку 60 років. Його перекладають Курочкин, Вейнберг та инші. Низку російських перекладів з Барбьє дано разом з вступною статтею і бібліографичними примітками М. П. Алексеєва в книжці «Огюст Барбьє. Ямбы и поемы» (Держ. в-во. Одеса, 1922). Але ця користна книжка має огріхи й помилки (див. рецензію П. Ф. в «Пролетарській Правді» 1922 р. ч. 272).

Наведений цілком у Шевченковому журналі (див. під 16—17 вересня) переклад з Барбьє з'явився з деякими одмінами спочатку в Герценовому виданні «Полярная Звѣзда», без наймення перекладчика, потім його так само анонімно передруковано в збірнику заборонених віршів «Лютня, ч. II. Потаенная литература XIX столѣтія» (Вид Є. Каспровича, Лейпциг, 1874). Про цей переклад згадує М. П. Алексеєв. але як про роботу «неизвестного автора». П. Я(кубович) у відомому виданні «Русская Муза» (СПБ 1904) наводить частину «Собачьего Пира» серед перекладів В. Курочкина (стор. 259—260). Записи в Шевченковому журналі під 2, 16—17 вересня 1857 і особливо 3 квітня 1858 р. дозволяють установити справжнього перекладчика: це не хто инший, тільки Бенедиктов: «он по моей просьбе,—записує Шевченко з приводу зустрічі з Бенедиктовим, —прочитал нам некоторые места из «Собачьего Пира» (Барбье) и теперь только я уверился, что этот великолепный перевод принадлежит действительно Бенедиктову» (3 квітня). До речі, він переклав був з Барбьє й ще одну поезію — «Дант» (див. «Сочиненія Бенедиктова, вид. 1856 р.).

Кілька поезій Барбьє на українську мову переклав Вол. Самійленко

П. Ф.

Стор. 87. рядок 2. Бенедиктов Володимир Григорович (1807—1873), російський поет, що якийсь час—в 30-х роках XIX ст.—надзвичайний мав успіх, а потім був забутий, і коли й зберігся в пам'яті істориків письменства та любителів поезії, то хіба як зразок ефектного, але зовсім позбавленого поетичного смаку ритора (а втім на початку XX віку були спроби почасти «реабілітувати» Бенедиктова, напр., у Бальмонта). Року 1835 з'явилась перша книжка поезій Бенедиктова і захопила невибагливу «середню» публіку, що, мовляв Гербель, «поринала в морі звуків». Друга книга (1838) здобула ще більшу популярність авторові. Правда, були й голоси, що різнили в тому одностайному хорі загального вихвалювання. Пушкин, коли прочитав першу книжку Бенедик-

До стор. 87

това, поставився був до неї дуже стримано й на запитання, якої він про нового поета думки, відповів тільки, що «у него есть превосходное сравнение неба с опрокинутой чашей». К. Полевий, а особливо Бєлінський у докладних критичних статтях довели невисоку вартість поезії Бенедиктова. «Риторическую шумиху, набор общих мест» побачив Бєлінський у першій книзі Бенедиктова (1835 р.), а після виходу її другим виданням (1842 р.) міг уже констатувати: «О достоинстве и значении поэзии г. Бенедиктова спор уже кончен; самые почитатели его согласятся, что он то же самое в стихах, что Марлинский в прозе». Твори таких письменників, на думку Бєлінського, користні для естетичного розвитку громади тому, що естетичне почуття розвивається шляхом порівняння і вимагає зразків навіть збочення з справдешньої дороги, зразків «ложного вкуса» в штучних, неприродніх творах. Для таких поетів, як Бенедиктов, з їх надуманими метафорами (напр. «мох забвения на развалинах любви», «ущелья сердец»), «недостижима целомудренная и возвышенная простота». Що до змісту, то поезія Бенедиктова—«поезія средних кружков бюрократического народонаселения Петербурга. Она вполне выразила их, с их любовью и любезностию, с их балами и светскостию, с их чувствами и понятиями» (Белинский В.—Полное собр. соч., ред. Венгерова, т. VII, стор. 500). Шевченко, не поділяючи захоплення повістями Марлинського, не високо ставив і подібну до його в поезії постать Бенедиктова, що був для автора «Кобзаря», як свідчить запис у журналі, співцем «кудрей и прочего, тому подобного». Шевченко добре схопив характерну рису безмістовної поезії Бенедиктова: вже Бєлінський енергійно сперечався з тими, що вважали Бенедиктова за «поэта мысли», а новітній дослідник (Б. Садовської в книзі «Русская Камена» 1910 р.) теж говорить, що справжній Бенедиктов цілком виявив свою істоту в куплетах, на зразок—

Кудри девы-чародейки,
Кудри блеск и аромат,
Кудри—кольца, струйки, змейки,
Кудри—шелковый каскад!
Вейтесь, лейтесь, сыпьтесь дружно,
Пышно, искристо, жемчужно!

Після того, як на літературному обрію засяяла зоря Лермонтова і публіка прохолола до риторичних прикрас Бенедиктова, він на довгий час (1845—1855) замовкає і в другому періоді своєї діяльности дає вже нові мотиви—громадянського характеру, що відповідали «добі реформ». Правда, можна висловлювати сумнів, як це й робить Б. Садовській, чи дійсно типовий бюрократ, отставний штатський генерал, перейнявся щиро ліберальними ідеями. Шевченкові, як видно з його записів, теж здавалось дивним «Бенедиктівське переродження», але це тільки збільшило його увагу до ліберального віршу на новий 1857 рік, де осміяно «мраколюбців-патріотів» і восхвалено тих, хто «умом вельможа, серцем генерал»; до сатиричної поезії «Вход воспрещается», скерованої проти вищих кругів, що скрізь намагаються не дати дороги людям иншого походження:

И мертвым нам кричат: Куда вы? Тут ограда;
Здесь место мертвецам большим отведено;
Вам дальше есть места четвертого разряда,
А тут—воспрещено!

Нові поезії Бенедиктова друковали тоді такі поступові журнали, як «Современникъ», «Отечественныя Записки», «Искра».

Повернувшись до Петербургу, Шевченко одвідав Бенедиктова та й потім бачився з ним. Характер запису під 3 квітня 1858 р. про зустріч з Бенедиктовим свідчить, що Шевченко був ще до заслання знайомий з «певцом кудрей». Обидва вони жили в 40-х роках у Петербурзі і, як люде причетні до письменницько-мистецького світу, безперечно мали не одну нагоду зустрічатись (Твори Бенедиктова видало в 2-х томах видавництво Вольфа; у 1-му томі надруковано біографичний нарис пера Я. Полонського; див. ще Лернер Н.—«Бенедиктовъ» у новому виданні енциклопедичного словника Брокгауза-Ефрона; Брандт Р. Ф.—«Нѣсколько слов о Бенедиктовѣ» «Русскій филолог. Вѣстник 1917, № 3—4).

П. Ф.

Стор. 87, ряд. 7—8. Искандер (Олександер у арабо-перській вимові) псевдонім Герцена, Олександра Івановича. Знаменитий письменник, публіцист переважно, та батько російського народництва, народився р. 1812 в Москві, де й опровадив був свої дитячі та юнацькі літа, скінчив університета й упивався роскошами «розумового бенькету» в дружньому товаристві так само ідеалістично настроєної молоді (Огарьов, Кетчер та ин.). Повстання декабристів, наука Сен-Симона, згодом Гегеля (ліве гегеліянство в особі Файєрбаха) та Прудона наставили молодого Герцена на шлях боротьби за політичну волю, за визволення народних мас економично-соціяльне та визволення народів з централістичних лабет—той шлях, на якому належить Герценові своє власне місце й на якому він стільки положив заслуг. Року 1834-го Герцена Миколаєвські жандарми вирядили на заслання (Пермь, Вятка, Володимир, Новгород); р. 1847-го він сам своєю волею пішов на еміграцію, проживав у Парижі, в Ницці, в Лондоні, в Швейцарії. Європейська реакція, що настала по революці. 1848 р., внесла чимало поправок до його попередніх концепцій, і з 1853 р, Герцен, що ще в Росії увійшов був як помітна постать у письменство, ставить у Лондоні «первый станок вольной русской прессы», видаючи листки й брошюри («Крещеная собственность», 1853 р. та ин.), журнал «Полярная Звѣзда» (з 1855 р.), нарешті газету,—той самий «Колоколъ», що дійсне бив на ґвалт проти деспотизму, кликав усе живе до роботи та на похорон мертвущих форм життя. «Мы, поясняв сам Герцен завдання своєї газети, хотели быть протестом Россіи, ея криком освобождения и криком боли»—і таким дійсно зробився «Колоколъ» в руках великого публіциста. Надзвичайно сильної діяльної вдачі людина, великого розуму й освіти, незрівняної діялектики й остроти слова — Герцен був справді першорядним публіцистом, до того ж саме таким, якого вима-

гали тодішні часи. Миколаєвська реакція знайшла у йому такого потужного і невблаганного ворога, якого досі не мала: бичем глуму й обурення завдавав їй Герцен таких ударів, шрами од яких не загоювались ніколи. Його влучні, злі характеристики як самого державного «Тормоза» (цей епітет Миколи I узяв у Герцена й Шевченко), так і його прибічників на-віки лишаться неперейденими зразками політично-памфлетної літератури. «Как политический публицист,—писав про його Плеханов,—он до сих пор не имеет у нас себе равного. В истории русской общественной мысли он всегда будет занимать одно из самых первых мест. И не только русской» (Плеханов Г. В. Герценъ-эмигрантъ. «Исторія рус. лит. XIX в., изд. т-ва «Міръ», т. III, стор. 159). «В крепостной России 40-х годов 19 века, так характеризував Герцена Ленин,—он сумел подняться на такую высоту, что встал в уровень с величайшими мыслителями своего времени» (Ленин Н. А. И. Герценъ. «Соціал-Демократъ». 1912, № 26). Нове царювання, Олександра II, Герцен стрів був примиренними нотами (стаття «Ты побѣдил, Галилеянин» та ин.) за його заходи коло визволення селян з кріпацтва; але в міру того, як з-поза ліберального обличчя усе виразніше проступала реакційна душа «эпохи великих реформ», Герцен вертається на свої попередні позиції безощадного осуду та картання. Апогею вплив Герцена дійшов був 1863 р., але потім у зв'язку з невдалим польським повстанням та зростом внутрішньої, громадської, реакції в Росії почав занепадати. 1867 р. Герцен припинив видання «Колокола» і до самої смерти своєї, 1870 р., провадив уже спокійну роботу, працюючи між иншим над закінченням своїх ще давніше розпочатих мемуарів «Былое и думы». Це був період деякої ізоляції та осамітнення великого публіциста: для свого покоління, зневіреного й розчарованого, він занадто став радикальним; для молодшого, чисто революційного, але без практичного досвіду, був занадто уміркованим. Проте пізніша історія революційного руху в Росії виправдала багато дечого з прогнозу Герценового і поставила його на дійсно заслужене місце великого борця за всестороннє визволення людини. Треба ще зазначити, що Герцен, як ніхто з його покоління, розумів українське питання і доріс до справедливого та логичного його розв'язання на федеративних основах. Що буде,—запитує він у своїх знаменитих статтях «Россия и Польша», коли «Украйна, помнящая все притеснения москалей и крепостное состояние, и наборы, и безправие, и грабеж, и кнут с одной стороны, и не забывая, с другой, каково ей было и за Речью Посполитой с жолнерами, панами и коронными чиновниками, не захочет быть ни польской, ни русской? По моему, відповідає він,—вопрос разрешается очень просто. Украйну следует в таком случае признать свободной и независимой страной. У нас, людей изгнания, печальных свидетелей стольких неудачных сочетаний и распадений, не может, не должно быть и речи о том, кому должна принадлежать та или другая часть населенной земли. В Малороссии живут люди, люди, подавленные рабством, но не настолько сломанные

правительством и помещиками, что потеряли всякое чувство народности,— совсем напротив, родовое сознание у них очень развито... Развяжемте им руки, развяжемте им язык, пусть речь их будет совершенно свободна, и тогда пусть они скажут свое слово, перешагнут через кнут к нам, через папеж - - к вам или, если они умны, протянут нам обоим руки на братский союз и на независимость от обоих» (Полн. Собр. соч., т. IX, стр. 466). Це резюме з своїх поглядів на українську справу Герцен мотивував у цілій низці статтів, як «Ответ на письмо из Польши», «Русским офицерам в Польше», «По поводу письма из Волыни» та ин., приєднавшись цілком до позиції М. Костомарова, виявленій в його знаменитому листі до видавця «Колокола» (див. «Украйна» в ч. 61-м «Колокола»; передруковано в «Полн. собр.» Герцена, т. IX, стор. 474—484).

«Полное собраніе сочиненій и писемъ» Герцена в 22 томах (досить, правда, хаотичне) вийшло під редакцією М. Лемке 1915—1925 р.р. Про Герцена див.: насамперед його власні мемуари «Былое и думы» (т.т. XII—XIV «Полного собранія соч.»); Смирнов В. Д.—А. И. Герценъ, его жизнь и литературная дѣятельность. СПБ. 1898; Батуринскій В. П. — А. И. Герценъ, его друзья и знакомые. СПБ. 1904; Ветринский Ч. — Герценъ. СПБ. 1908; Богучарский В. Я. — А. И. Герценъ. СПБ. 1912; Драгомановъ М. — Историческая Польша и великорусская демократія, розд. IV — VI, «Собр. Полит. Соч.» т. I. Paris, 1905, Грушевский М. — В столітні роковини Герцена. «Л.-Н. Вістник», 1912, кн. IV; Єфремов С. — Герцен і українство, в збірці «За рік 1912-й». Київ, 1913; Хатченко А. (Б. Кістяковський) — Герценъ и Украина. «Украинская Жизнь», 1912, кн. IV.

Наведена в журналі згадка про Герцена — це взагалі перша про його згадка у Шевченка. Вже вона показує, що особа і характер діяльности Герцена були нашому поетові добре знайомі і що він їх розцінював цілком свідомо. Безперечно, він читав ті його твори, що понадруковувані були легально в російських журналах 40-х років, бо ми-ж знаємо, що з Шевченка був пильний читач журнальної літератури, і «Отечественныя Записки», цей найкраший тоді журнал, були йому безперечно відомі. Але так само безперечно й те, що знав Шевченко і дещо принаймні з закордонної публіцистики Герцена. Під 11 жовтня Шевченко занотовує в своєму журналі, що один з його нижегородських знайомих «вместо десерта... угостил меня брошюрой Искандера, лондонского второго издания, «Крещеная собственность»: під 6 листопада згадано про Герценові «мемуары», тобто, очевидно, «Былое и дукы», які Шевченко читав з «Полярной Звѣзды» (порівн. запис під 3 листопада). І ставився до Герцена Шевченко з свого роду побожністю за його, головним чином, сміливе, незалежне слово. Прочитавши «Крещеную собственность», Шевченко характеризує цей твір, як «сердечное, задушевное, человеческое слово» і додає своєрідне побажання авторові: «да осенит тебя свет истины и сила истинного бога, апостол наш, наш одинокий изгнанник!» (запис під 11 жовтня). «Я в первый раз сегодня, — занотовує поет під

До стор. 87

6 лютого, діставши чотирі числа «Колокола» — увидел газету и с благоговением облобызал». Портрет «нашего изгнанника-апостола Искандера» Шевченко копіює у себе в журналі «для имени этого святого человека» (див. під 10 грудня),—честь, якої один тільки Герцен і сподобився на сторінках журналу. Були в Шевченка спроби зав'язати навіть безпосередні стосунки з Герценом: зберігся лист поета з 1860 р. до невідомої особи, де він пише, що посилає примірник «Кобзаря», прохаючи передати Герценові «с моим благоговейным поклоном» (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 443).

З свого боку й Герцен знав Шевченка, як письменника, безперечно відав про його долю і ставився до його з великою пошаною та співчуттям. Хоча Кирило-Методіївська справа одбувалася вже тоді, як Герцен виїхав за кордон (в січні 1847 р.), але можна думати, що відомості про неї дійшли і туди. Згодом, вже 1859 р., Герцен містить у ч. 61-м «Колокола» знаменитого листа від М. Костомарова, де, як на той час, коли ще живі були всі участники Кирило-Методіївської справи, досить докладно все ж було про неї розказано (Герцен А. И. — Полное собр. соч. и писемъ, т. IX, стор. 480-481). Як письменника, ставив Герцен Шевченка надзвичайно високо. Торкаючись у статті «1831 1863» ознак того, що »другая сила шла на смену, другая шеренга становилась на место истощившихся вождей и борцов», Герцен поміж Чаадаєвим та Бєлінським ставить Шевченка: «уже светлые звуки малороссийского напева неслись издали вместе с жартами и смехом, если и не добродушным, то смехом здоровой груди» (Полное собр. соч., т. XVI, стор. 185). Відомий художник Ге в своїх згадках оповідає, як він давав Герценові Шевченка в перекладі Гербеля. «Возвращая он сказал: Боже, что за прелесть, — так и повеяло чистой нетронутой степью; это — ширь, это свобода» (Полн. собр. соч., т. XIX, стор. 267). Ще виразнішу оцінку дав Шевченкові Герцен у розмові з родиною Толстих, як про те свідчить К. Юнге: «Он тем велик — сказал Герцен — что он совершенно народный писатель, как наш Кольцов; но он имеет гораздо большее значение, чем Кольцов, так как Шевченко также политический деятель и явился борцом за свободу» (Юнге Е. — Воспоминанія, стор. 355). Коли до Герцена дійшла — мабуть од Тургенева — звістка про смерть Шевченка, то в «Колоколі» (ч. 95), опріч замітки українською мовою Агапія (Андрія) Гончаренка (передрукована в «Кіевск. Стар.» 1896, кн. II, Документы, стор. 52), сам Герцен оцими озвався рядками: «25 февраля (10 марта) угас в Петербурге малороссийский певец Т. Шевченко. Жаль, что бедный страдалец закрыл глаза так близко к обетованному освобождению. Кому было больше по праву петь этот день, как не ему. Но хорошо и то, что утренняя заря этого дня занялась при его жизни и осветила последние дни его» (Полное собр. соч., т. XI, стор. 61). В цих словах Герцен чи не перший торкнувся історичної заслуги українського поета — його боротьби проти кріпацтва, зв'язавши ім'я Шевченка з визволенням селянства. *С. Є.*

Стор. 87, рядок 13. Вольськ або Вольськ—повітове місто Саратовської губ. під 52°2' півн. шир. і 47°25' східн. довг. на правому березі Волги, центр дуже гарної горіхової місцевости. Досить помітний торговий та промисловий пункт на середньому Поволжі. *С. Є.*

Стор. 87, рядок 32. Рядок записано чужою рукою. — очевидно, того самого Івана Никифоровича Явленського, що допоміг Шевченкові переписати під 18 вересня вірш «Русскому народу», починаючи з рядка: «На путешествия, киоски, павильоны». На сторінках журналу ім'я Явленського стрічається кілька разів під час подорожування Волгою (під 6, 8 вересня, то-що). Мабуть це був чоловік тієї Л. Г. Явленської, що під 18 вересня названа бабунею Ол. Сапожникова. *С. Є.*

Стор. 87, рядок 34. Хвалинськ — повітове місто Саратовської губ. під 52°30' півн. шир. та 48°5' східн. довг. на правому березі Волги. Торговий пункт, що закупав хліб для Рибинська. *С. Є.*

Стор. 88, рядок 2. Хомяков Олексій Степанович, найвидатніший представник слов'янофильської школи, письменник—публіцист і поет, народився р. 1804 в Москві. Початкову освіту побірав Хомяков під керівництвом матері, що до віку заложила синові в душу основи православія та великоруського націоналізму; р. 1822 скінчив Московський університет, якийсь час служив у війську, але р. 1825-го пішов в одставку і жив то в Москві, то в своїх маєтностях, ділячи час між господарством та письменством. Помер р. 1860 від холери. З друкованими працями Хомяков виступив ще на початку 20-х років і вже його перші віршовані спроби звернули на себе увагу й дали авторові право на причисления до Пушкинської плеяди. Видані р. 1844-го, поезії Хомякова зустріли досить гостру оцінку з тодішнього «властителя дум»: визнавши у віршах Хомякова «полный и блестящий талант, только отнюдь не поэтический», Бєлінський бачить у йому тільки версифікатора, що часто гучним віршем закриває брак смаку та внутрішній холод. «Имея способность изобретать и придумывать звучные стихи, он решился употребить ее в пользу себе, приобрести ею себе славу не только поэта, но и прозаика» (Бѣлинскій В. Полное собр. соч., под ред. Венгерова, т. IX, стор. 110). Більше значіння мали свого часу публіцистичні праці Хомякова, як і його особа, в розвитку слов'янофильського напряму. Талановитий, блискучий діалектик, Хомяков був одним з найвиразніших теоретиків слов'янофильства, що положив підвалини під його теорію. Блискучу характеристику Хомякова знайдемо у Герцена («Былое и думы», розділ «Не наши»): «Ильей Муромцем, разившим всех со стороны православия и славянизма был... Хомяков... Ум сильный, подвижной, богатый средствами и неразборчивыми на них, богатый памятью и быстрым соображением, он горячо и неутомимо проспорил всю свою жизнь. Бился без устали и отдыха, он бил

и колол, нападал и преследовал, осыпал остротами и цитатами, пугал и заводил в лес, откуда без молитвы выйти нельзя.—словом, кого за убеждение убеждение прочь, кого за логику — логика прочь» (Герцен А. И.—Полн. собр. соч., т. XIII, стор. 142). Особливістю цього «старого бреттера диалектики» було те, що він усі питання сучасности виводив з теологичної бази і на ній едино засновував і свою віру в майбутність Росії, конче православної, як і свій скепсис що-до «гнилого Заходу». Консерватор з погляду політичного, він усе-ж був ворогом того крайнього застою та обскурантности, що найповніше виявили себе були в практиці Миколаєвських часів, і гостро картав громадські її вади. Цікаво ще ось, начити, що, як і всі старші слов'янофили, Хомяков не був ворожий спеціяльно українству і вітав напр. Гоголевичеві казання,—правда, з специфично-православного погляду (див. Хомяков А. Полное собр. соч., т. I, Москва, 1861, стор. 604—606).

Вірш «Россіи», переписаний у журналі «на память о наших утренних беседах на пароходе» під заголовком «Кающаяся Россія» та з епітетом «глубоко грустное... стихотвореніе», був мабуть найпопулярнішим з усіх віршів Хомякова. Написаний р. 1854, він одразу широко розійшовсь у рукописах і жадібно його читали всюду, бачучи правдиву й гостру характеристику Миколаєвської Росії, надто в знаменитій строфі: «В судах черна неправдой черной и игом рабства клеймена...» За цю строфу прощали авторові і його специфично-православну окраску, і слов'янофильський месіянизм, і роблений патос. Доказом популярности вірша може бути між иншим те, що в Шевченковому журналі його списано аж двічі: на цьому місці переписав сам Шевченко, а під 16 квітня Гр. Галаган за автограф «Весіннього вечера», «чтобы не остаться у меня в долгу записал прекрасное стихотворение Хомякова». Обидва записи де в чому різнять між собою, як різнять і з справжнім текстом (див. Хомяков—Полн. собр. соч., т. V).—річ звичайна з тими творами, що оберталися в рукописах і псувалися під час переписування. *С. Є.*

Стор. 89, ряд. 10-11. Дуня Гусиковська, що її називає тут Шевченко «милою», «черноровою», тільки один-єдиний раз стрічається в Шевченкових творах. Хто вона була? Коніський кидає здогад, що не була та уродлива швачка-полячка, що її спізнав був поет 16-літнім хлопцем у Вільні й закохавсь у неї,—тільки Коніський, не знати чому, зве її Гашковською або Гашковською. Про те кохання своє Шевченко розповідав опісля Сошенкові, що воно збудило в йому свідомість своєї людської гідности: «Я в первый раз пришел тогда к мысли..., отчего и нам, крепакам, не быть такими же людьми, как другие свободные сословия?» (Чалый М. Жизнь и произведенія Т. Шевченка, стор. 21). Од неї навчився Тарас і польської мови, а це потім стало у великій пригоді поетові, бо розгорнуло перед ним скарби польського письменства. Отже Коніський і гадає, що «не буде великою помилкою уважати, що ота «полька», про яку говорить Чалий, була—Дуня Гашковська» (sic!),—див.

Кониський О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. I, стор. 54. Цьому суперечило-б хіба те, що ім'я Дуня у поляків, здається, не стрівається зовсім. *С. Є.*

Стор. 89, ряд. 14—15. Згадана тут праця «Турецкая война въ царствованіе Ѳедора Алексѣевича», надрукована в «Русскомъ Вѣстникѣ» 1857 р. т. VIII (березень, кн. 2, квітень, кн. 1)—належить не Нилові, що про його тут мова, а иншому Попову, Олександрові Миколаєвичу (1821—1877). Це так само відомий історик, член-кореспондент Рос. Академії Наук, автор численних праць, як «Шлецер» (1847), «Русское посольство въ Польшѣ въ 1673—1676 г.» (1864), «Матеріалы для исторіи возмущенія Стеньки Разина» (1857), «Послѣдняя судьба папской политики въ Россіи» (1868), низка статтів з історії приєднання уніятів і особливо з історії війни 1812 р. на підставі архивного матеріялу. *С. Є.*

Стор. 89, рядок 18. Салтиков Михайло Евграпович, великий російський сатирик, народився 1826 р., освіту здобував у Царськосельському лицеї, де його вважали за спадкоємца Пушкинові, бо свої вірші він почав друкувати ще з 1841 р. Ширшу увагу звернуло на себе оповідання Салтикова «Запутанное дело» (1848 р.); за неї молодого автора заслано до Вятки. Служба в провінціяльному місті дала вдумливому та спостережливому письменникові багатющий матеріял, і з 1856 р. починає він у «Русскомъ Вѣстникѣ», за підписом Н. Щедрин, друкувати свої знамениті «Губернские очерки», що викликали таку ентузіястичну оцінку в Шевченковому журналі. Не кидаючи поки що служби (вице-губернатор, голова казенної палати), Салтиков усе більше часу віддає літературі (найбільш друкується в журналі «Современникъ»), аж поки р. 1868-го вступає в поновлені «Отечественныя Записки» Некрасова, в яких працює як близький співробітник, а з 1878 р. і як редактор, аж до закриття журналу 1884 р. «Отечественныя Записки» Некрасова и Салтикова це одна з найскравіших сторінок в історії російської журналістики; в журналі зібрався цвіт тодішньої літератури, а все ж серед його тон задавала і перед вела сатира Щедрина («Помпадуры и помпадурши» «Благонамеренные речи», «История одного города», «Дневник провинциала в Петербурге», «Господа ташкентцы», «Круглый год», «Письма к тетеньке», «В среде умеренности и аккуратности» й ин.). Коли царський уряд зважився нарешті знищити крамольний журнал, Салтиков далі містить свої сатири в «Вѣстнику Европы» та «Русских Вѣдомостях» (знамениті «Сказки», «Пошехонская старина»). Смерть популярного сатирика, 1889 р., викликала величезні і щирі жалі серед того «читателя-друга», якого Салтиков безперечно мав, бо сам же таки його й виховав. Запрявшись на Гоголі та на французькому письменстві першої половини XIX в. (особливо на творах соціялістів та Жорж-Занд), Салтиков щасливо поєднав у собі величезний художній талант з гострим пером пу-

До стор. 89

бліциста і це надало його сатирам неминущого значіння, зробило їх свого роду «критической энциклопедией русской жизни», кажучи словами близького до його Мик. Михайловського. Гостра зненависть проти політичного гніту, економичної експлуатації, бюрократичного ладу і велика любов до «человека питающегося лебедою» і «повинного роботе» виносять сатиру Салтикова на вершок громадянської літератури. Образи з таких його творів, як «Господа Головлевы», «Пошехонская старина», «История одного города»,—всі оті кріпостники, помпадури, ташкентці. Разуваєви та Колупаєви поробились типовими фігурами, а їхні ймення стали за прізвища для героїв та діловиків тієї епохи. Царська Росія від Миколаєвських часів аж до лютої реакції Олександра III одбилась, мов у дзеркалі, в творах цього найвизначнішого з російських сатириків.

«Собраніе сочиненій» Салтикова в 12 томах друковано не раз по його смерти. Найкраща характеристика сатирика належить Мик. Михайловському—Щедрин (в «Сочиненіяхъ» Михайловського, т. V і окремо; див. ще С. Кривенко—М. Е. Салтыковъ, его жизнь и литературная деятельность, СПБ. 1891. Нарис «Матушка Мавра Кузьмовна», що його спеціяльно одзначає Шевченко, надрукований був у «Русском Вѣстникѣ» 1857 р., т. VIII (квітень, кн. 2), за підписом Н. Щедрин.

Не диво, що Шевченка так захопили «Губернские очерки» Салтикова. Він, що ціле життя боровсь проти кріпацтва, проти панів і чиновників, зачув у Щедрині не тільки великого художника, але й суголосну, рідну душу, що ту ж саму любов має і тією самою палає зненавистю, що й він, виводючи на глум «этих бездушных, холодных, этих отвратительных гарпій». Не диво також, що це захоплення прорвалося чудовою тирадою, що так нагадує прекрасну, сильну апострофу в журналі ж таки з приводу діла Фультонового й Ватового. «Я благоговею перед Салтыковым, — у захваті пише поет.—О, Гоголь, наш бессмертный Гоголь! Какою радостию возрадовалася бы благородная душа твоя, увидя вокруг себя таких гениальных учеников своих. Други мои, искренние мои! Пишите, подайте голос за эту бедную, грязную, опаскуженную чернь! За этого поруганного, бессловесного смерда!»... Власне не знати, чи зрадів би Гоголь від напряму творчости в своїх учнів, але що Шевченко зрадів — це так натурально і характерно для українського поета. Кількома оцими рядками він надзвичайно влучно схарактеризував та освітив і літературну манеру, і зміст творів Салтикова. На жаль, не знаємо, чи відомі були Шевченкові статті Чернишевського, що під заголовком «Очерки гоголевского периода русской литературы» друкувалися в «Современнику» протягом 1855 1856 р.р. Як що невідомі,—а це припустити можемо—то наведеною тирадою Шевченко виявив сам истинно геніяльне розуміння тодішнього літературного розвитку. Справді, вийшовши з літературної школи Гоголя, — бо «мы все, як признався Достоєвський, вышли з Шинели Гоголя», — Салтыков усю силу свого величезного таланту поклав на те, щоб, з одного боку, показати «этих бездушных, холодных, этих отвратительных гарпій» кріпацтва, бюрократизму й ташкентства, а з другого — по-

дати голос за «поруганного бессловесного смерда». Те, що критика сформулувала, пояснила, звела до певної системи — це поет охопив одним натхненним поривом під впливом захвату. Характерна ще й оця дрібничка: Шевченко знає, хто саме заховавсь під ім'ям Щедрина, і зве письменника не псевдонімом, а справжнім його ім'ям: це показує, що інтерес у його до автора «Губернских очерков» був не скороминущий, а глибокий, який охоплює цілого письменника — і творчість його, і особу. Шевченкова тирада про Салтикова ще раз свідчить, що поет наш стояв нарівні з віком, навіть вертаючись з такої діри, як Новопетровське, навіть бувши сам свідомим того, що «мне теперь много нужно прочитать», що «я совершенно отстал от новой литературы». Йому треба було тільки опанувати факти й події, які сталися без його, а вже оцінка їх — оцінка сама собою формувалася в міру ознайомлення з фактичною стороною тієї нової літератури. До неї поет був приготований і своїм загальним розвитком та попереднім читанням, і власною літературною творчістю, що випередила була російську літературу 40-х років і ближче стояла як-раз до напряму того нового покоління, якого яскравим виразником був Салтиков-Щедрин. *С. Є.*

Стор. 89, рядок 3. Самара — губерніяльне місто на лівому боці Волги та на р. Самарі, під 53°11′ півн. шир. та 50°5′ східн. довг. Засновано місто при кінці XVI в., як один з фортів у системі стратегичного шляху на схід; у XVII в. Самара була якийсь час під Разиним, у XVIII — під Пугачовим. Губерніяльним містом стала вона аж у 1851 р. і з того часу маленьке містечко одразу росте й розвивається чисто американським темпом завдяки своєму торговельному значінню (Семенов В. П.—Россія, т. VI, СПБ. 1901). Мабуть саме це й мав на увазі Шевченко, дотепно йменуючи в своєму журналі Самару «первой гильдии отроковицей», «юною купчихсю» та «приволжским Новым Орлеаном», підкреслюючи разом контраст поміж зовнішнім ростом міста та його малою на той час культурністю. Кілька рядків Самарі присвятив був Шевченко і в повісті «Близнецы» (див. «Поэмы, повѣсти и разсказы»..., стор. 213), хоча до своєї подорожи Волгою він Самари не бачив, бо на заслання везено його на Симбирськ (див. запис під 9 вересня). *С. Є.*

Стор. 90, ряд. 11 — 19. «...На полу увидел я измятый листок старого знакомца «Русского Инвалида», поднял его и от нечего делать принялся читать фельетон...» Шевченко читав статтю «Новѣйшія свѣдѣнія о дѣйствіяхъ китайскихъ инсургентовъ», надруковану в «Русском Инвалидѣ» 1857 р., ч. 163, середа, 31 липня. Інсургенти — це так звані «Тайпинги», що під приводом Гонга зняли повстання проти маньчжурської династії. Майже 15 років точилася ця громадянська війна (1850—1864) і тільки втручання чужих держав (американці, французи, англійці) зліквідувало повстання й допомогло вкінці подолати Гонга та його однодумців. (Докладніші відомо-

До стор. 90

сті про інсургентів дає книжка Венюкова: «Очерки современнаго Китая» СПБ. 1874).

Подаючи уривки з цієї статті, що так зацікавила була Шевченка й викликала у його ремінісценції й порівнання з тодішньої російської дійсности, зазначимо одну маленьку неточність у Шевченка: виписані у його слова Гонга сказано не перед штурмом Нанкина, а після його.

«21-го марта исполнилось четыре года от вступления последователей Гон-Сиутсиуна в бывший главный город последней туземной китайской династии Мингов. В этот день 1853 года — Страстную Пятницу — «преданные Богу» на основании Ветхого и Нового Завета ввели в Нанкине новую религиозную и правительственную реформу. Действительно, эти последователи бедного школьного учителя Гонга из Куангса,—почему в пекинской придворной газете они все еще называются куангскими людьми, — в короткое время совершили вещи необыкновенные. Из бесплодных, гористых отлогостей провинции, где, осенью 1851 года, они впервые об'явили свою покорность владетельному манчьжурскому дому, люди эти, в четырнадцать, 16 месяцев, несмотря на всевозможное противодействие, прошли войною через самые населенные страны, полосу более чем во сто немецких миль, справа и слева захватывая и удерживая за собою города... Богдыханцы напрягли величайшие усилия, чтобы удержать инсургентов, но все было напрасно: Гонг и соправители его были непобедимы. «Великий Бог шел перед ними, сокрушая преграды... Путь к Нанкину был открыт стопам верующих»...

Вскоре по взятии Нанкина глаза Гонга и его соправителей блистали надеждой: «Бог идет с нами, — говорил Гонг, — что же смогут против нас демоны? Мандарины эти — жирный убойный скот, годный только в жертву нашему небесному отцу, высочайшему владыке, единому истинному Богу». Раздраженные до бешенства, Тайпинги показывали «чужим братьям» Американцам и Англичанам, на свои, едва зажившие раны, полученные в борьбе со злыми мятежными духами Манчьжу, и горели желанием еще раз сразиться со врагами Бога. Порядок и дисциплина не допускали неукротимой жажды деятельности. Верующие были хорошо одеты, сыты и обильно снабжены всеми потребностями; но табак, опиум и спиртуозные напитки им строго запрещались. Вход в главную крепость Тайпингов — Чинкиянг и поныне еще запрещен женщинам и детям; в домах живут одни солдаты. Предместия срыты и лишние здания опечатаны. Никто не смеет ни входить в крепость, ни выходить из нее без законного пропуска; каждому в точности определены его место и обязанности. Войско продовольствуется на счет государственной казны и из общественных запасных магазинов; частная собственность, даже всякое свободное движение — не существует. В «небесном царстве» все движется в воинственном машинальном порядке по безусловному велению старших. Братство королей создало даже новую литературу, ввело новый порядок в преподавание и экзамены. Все классические сочинения,

тысячи романов и историй Срединного Царства уничтожены; в книжных лавках уцелело лишь несколько народных песен. Книги, заменившие собою Конгтсе и Менигтсе, запечатлены характером нового вероучения, и только эта литература распространяется и одобрена к чтению. В Кианге верующие встретились с двумя свежими богдыханскими войсками: с одним из 70.000 Манчьжур и Китайцев при Гианг-Йонге, с другим, состоящим из контингентов округов Чензи, Печили и Манчьжурии — при Кигене. Короли противоставили этим корпусам достаточную армию и пошли далее на север, к Пекину...

Если все сообщенные здесь известия, полученные нами с двух разных сторон, основательны, то Тайпингу суждено играть значительную роль во всемирно-исторической драме, которая от Лондона и Вашингтона, от Парижа и С.-Петербурга раскидывается до Кантона и Пекина, до Манчьжурии и Монголии.

Обновление обветшалого китайского человечества и введение его в круг, соответствующий призванию и потребностям нынешних цивилизованных наций, с ходом мировых событий сдѣлалось неотклонимою необходимостью, — и цѣль эта всего скорее и вернее достигается евангельскою истиной, согласно с нашими нуждами и нашим духсм».

М. Н.

Стор. 90, ряд. 21—22. «Светов, глава секты молоканов.» Про того, мабуть, Свєтова маємо лиш випадкову згадку в історика раціоналістичних сект, Ливанова. «Когда в 1820 г., — пише він, — начались понудительные меры против сектантов, стесненные они удалились на хутора и пчельники, соделавшиеся гнездилищем всех оттенков ересей. Собственно-же молоканство особенно усилилось в городе Самаре со времени причисления к нему из Владимирской губернии купца Грачева и мещанина Светова из Аткарска» (Ливанов Ф. В. — Раскольники и острожники, т. IV, СПБ. 1873, стор. 419). На жаль, праця Ливанова, заснована на офіціяльних документах з міністерства внутрішніх справ, кінчається на царюванні Олександра I, і тому ми не маємо змоги дізнатися про ті «кроткие меры», що їх згадує на цьому місці в журналі Шевченко. Правда, одна з них — заборона торгувати — має аналогії в минулому. Згаданий вже Грачев обернувся був до відомого шефа жандармів Бенкердорфа з цікавим проханням, де між иншим благав: «воззрите оком Всемогущего на малого члена отечества, имеющего семейство в 11 душ мужского пола и затрудняемого в промышленности от стеснений полиции, и из списка Жидов-Субботников, как насильно записанного с семейством, прикажите меня исключить и как выполняющему христианскую религію по преданиям предков и Святому Евангелию дозволить мне именоваться свойственным названием христианина евангелического исповедания» (Там само, стор. 422; порівн. «Автобіографію Н. И. Костомарова», вид. «Задруги», стор. 249—251). Бенкендорф, певна річ, на це прохання не зглянувся. *С. Є.*

Стор. 90, рядок 31. Жегулевські гори або просто Жегулі, «краса Волги» — це високий горяний берег Волги, що поміж Ставрополем та Самарою закручується так званою Самарською лукою, обриваючись у Жегулевських воротях біля Самари. Жегулі — на правому березі Волги, а не на лівому, як зазначено у Шевченка. Жегулевськими горами поет помилково назвав Соколові гори, що справді висяться на лівому боці проти Жегулів і закінчуються згаданим у журналі Царевим курганом (Семенов В. П. — Россія, т. VI, стор. 28—32). Опріч своєї краси, Жегулі були в старовину відомі, як місце, де засідали на подорожників волзькі пірати й кидали своє грізне «сарынь на кичку» стрічним торговим суднам. Розбійницька пісня, оспівуючи подорож славних здобичників Волгою, згадує Жегулі як місце спочинку чи може й довшої осілости:

В Жегулевских горах остановимся,
Колышки вколотим кленовые,
А причалами причалимся шелковыми...

Пристановищем розбійників Жегулевські гори були довго — аж до XIX в., до того часу, коли їх таки подоліло й вивело пароплавство (Засодимский П.—Поволжье отъ Симбирска до Царицына. «Живописная Россія», т. VIII, ч. I, СПБ. 1901, стор. 194—195). *С. Є.*

Стор. 90, рядок 37. Царів Курган — високий, на 37 саж., самотній горб на лівому березі Волги, рікою одрізаний од загального масива Жегулевських гір. Ця гора, що стоїть нарізно від инших високостей, своєю оригінальною формою притягає до себе народню увагу і стоїть у центрі місцевого фольклору, давши теми для багатьох легенд, що мають пояснити його назву. Одну з них, зв'язану з ім'ям царя Петра I, й переказує Шевченко. Про инші див. у Семенова В. П. — Россія, т. VI, стор. 32, та у В. Обреимова в «Живописной Россіи», т. VIII, ч. I, стор. 22. Найбільше з них популярна оповідає, ніби цар якийсь, ідучи на війну, звелів, щоб кожен з його вояків висипав на рівному місці одну шапку землі — і стався з того величезний Царів Курган.

Шевченко зробив з Царевого Кургану два рисунки олівцем, вони тепер у Чернігівському Історичному Музеї кол. В. Тарновського (Новицький Ол. — Шевченко як маляр, стор. 64—65). *С. Є.*

Стор. 90, рядок 43. Звенигородка (у місцевій вимові — Звикагородка), до недавна повітове місце на Київщині, під 49°5′ півн. шир. і 30°58′ схід. довг. на р. Гнилому Тікичі. Коли це місто засновано — невідомо; можливо, що це один з літописних Звенигородів, зруйнованих під час татарської навали. Поновлено його в половині XVI в. і з того часу Звенигородка була маєтністю цілої метки польських магнатів (останній був Потоцький); з 1799 р.—повітове місто, одно з невеличких на Київщині (Шохилевич Л. — Сказанія о населенныхъ мѣстностяхъ Кіевской губ., стор. 377-379).

Звенигородку Шевченко певне знав добре ще з дитячих літ, бо ж Керелівка, рідне село поетове, стоїть за 25 верстов од міста. Доводить це між иншим і згадка про Ґудзівську гору під Звенигородкою. Кілька разів згадано Звенигородку і в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» (див.—«Поэмы, повѣсти и разсказы»..., стор. 448, 483, 548).

С. Є.

Стор. 90. рядок 44. Ґудзівка — маленьке сельце під Звенигородкою, верстов за три. Про згадану в Шевченка гору читаємо у Похилевича: «В 3-х верстах от города близ деревни Гудзовки есть конусообразная гора, называемая Звенигорою, высотою до 65 саженей и в окружности до 130. Говорят, что эта гора насыпана руками человеческими. С трех сторон она окружена болотом, а вдоль скатов сделан искусственный на нее в'езд. Вершина ее покрыта кирпичным мусором, между коим попадаются обломки каменных плит. Говорят, что древний Звенигород был расположен около описанной горы, а на самой вершине ее стоял замок. На одной из его башен висел колокол (звон по малороссийски), которым жители города созывались в нужных случаях, почему и город назван Звенигородом» (Похилевич Л. — Сказанія.., стор. 377).

Цікава ця паралель, що її робить поет між Царевим Курганом та Ґудзівською горою, щоб схарактеризувати ріжницю поміж великоросійською людністю та своїми земляками в поглядах на «помазанників-пройдох». Вираз «несите око» часто стріваємо у Шевченка, иноді навіть буквально:

Той неситим оком
За край світа зазирає (поема «Сон»);
І неситий не виоре
На дні моря поля («Кавказ»).

Характерна ще оця у Шевченка риса — вражіння з ландшафту оповживляти міркуваннями на соціяльно-політичні теми. Так, згадавши в одній з повістей про руїни замків на Волині та на Поділлі і про степові могили на Київщині та Полтавщині, Шевченко зараз же додає питання; «Что же говорят пытливому потомку эти частые темные могилы на берегах Днепра и грандиозные руины дворцов и замков на берегах Днестра? Они говорят о рабстве и свободе. Бедные, малосильные Волынь и Подолия — они охраняли своих распинателей в неприступных замках и роскошных палатах. А моя прекрасная, могучая, вольнолюбивая Украйна туго начиняла своим вольным и вражьим трупом неисчислимые огромные курганы. Она своей славы на «поталу» не давала, ворога-деспота под ноги топтала и свободная, нерастленная умирала. Вот что значат могилы и руины. Не напрасно грустны и унылы ваши песни, задумчивые земляки мои! Их сложила свобода, а пела тяжкая одинокая неволя» (Шевченко Т. — Поэмы, повѣсти и разсказы. .. стор. 493).

С. Є.

До стор. 91

Стор. 91, рядок 14. Воронцов, князь, Михайло Семенович (1782—1856) народився й освіту побірав у Лондоні, де його батько був за посла, брав участь офіцером у всіх військових виправах на початку XIX в.; настановлений 1823 р. за генерал-губернатора на Степову Україну («Новороссийского»), він чимало зробив для поширення торговельного значіння Одеси й розвитку сільського (звісно, поміщицького) господарства на Степовій Україні та в Криму. При йому був на засланні в Одесі Пушкин р. 1823—1824, але з ним не вжився і наслідком того було нове заслання поета на Псковщину й кілька різких його проти Воронцова вихваток, як знаменита епіграма: «Полу-герой, полу-невежда». 1844 р. Воронцова призначено намістником на Кавказ, де йому довелося кінчати ту війну з кавказькими верховинцями, яку оспівав і Шевченко в поемі «Кавказ» (див. Щербинин—Біографія князя М. С. Воронцова. СПБ, 1859; Карнович—Замѣчательныя богатства частныхъ лицъ въ Россіи. СПБ, 1874; «Дневникъ А. С. Пушкина», Москва, 1923, стор. 379—390). Серед відомих адміністраторів Миколаєвського часу Воронцов був до певної міри винятком, і навіть у Герцена, що не мав жалю до адміністраторів типу Закревського, про Воронцова записано чиюсь думку, що з його «человек другого режиму» (Герцен А. И. - Полное собраніе сочиненій и писемъ, т. XIII, стор. 64). «Во всех своих начинаниях—пише новітній дослідник,—Воронцов проявлял широкий государственный ум, трезвость взгляда, энергию и настойчивость, благодаря чему эпоха его управления Новороссией и Кавказом отмечена несомненным под'емом благосостояния этих окраин империи, а население на местах сохранило о нем добрую память, как о просвещенном и благожелательном начальнике» («Дневник А. С. Пушкина», стор. 380—381). В тому виявилось, певне, його англійське виховання, зазначене і в Шевченковому журналі епітетом «сиятельный англоман». *С. Є.*

Стор. 91. ряд. 14 і 15. Мошни містечко Черкаського повіту на Київщині, недалечко Дніпра, розкинуте на рівні луці під горами, що в цьому місці від Дніпра відходять. Вперше згадується воно в документах з кінця XV в. і потім переживало звичайну для селищ по тих околицях долю: під час козацьких війн визволилося було з-під панської неволі, а потім знов стало маєтністю князів Вишневецьких. При кінці XVIII в. Мошни належали Потемкинові, а по смерти його перейшли до його небоги Браницької, що віддала містечко в посяг за дочкою, як та виходила заміж за кн. М. Воронцова. «Сиятельный англоман», мовляв Шевченко, хоча й бував у Мошнах рідко і тільки наїздами, все ж лишив по собі низку пам'яток, звичайних тоді для вельможного панства, що вирізнили Мошни з-посеред околичних селищ. «Досужий посетитель Мошен, читаємо в опису цього містечка,—считает своим долгом посетить прославленную усадьбу владельца. Достопримечательности ее составляют: огромный парк, разбросанный по горам, для обозрения коего путешественникам назначено владельцем несколько легких кабриолеток и лошадей, при-

ученных к езде по горам: зверинец, дворцы в оригинальном сельском вкусе построенные, картинная галлерея и Святославова Башня на оконечности горы, построенная в 1841 г., с 158 ступенями и в 27 саж. высоты до стекляного фонаря, где по ночам горит огонь во времена редкого пребывания владельцев в имении и откуда днем открывается превосходный вид на окрестности» (Похилевич Л.—Сказанія о населенныхъ мѣстностяхъ Кіевской губ., стор. 622; див. також далі—уривки з статті М. Грабовського). Звичайно, ця «Святославова Башня»—просто панська витівка коштом кріпацької праці, як справедливо завважає і Шевченко, назвавши здогад, ніби Святослав бував на Мошенських горах, «фантазией сиятельной башки». *С. Є.*

Стор. 91. рядок 23. Грабовський Михал, польський письменник і поет, літературний критик та історик, народився р. 1805 на Україні (докладніше місця народження в біографіях його не зазначено). Року 1818 він вступив до базиліянської школи в Умані, що під той час була одною з найвидатніших польських шкіл на Україні. Бувши під впливом Вільна та Кременця, уманська школа зробилась огнищем тодішнього культурного життя на широкі простори. Вона набула переважно літературного напрямку і з її класів виходили один по одному діячі на ниві письменства. В один з Грабовським час в уманській школі виховувалися — Богдан Залєський, Северин Гощинський, С. Голензовський, Ян Креховецький та инші. Літературний смак молоді вироблявся на віленських та варшавських часописах, особливо на творах так званих «шубравців» з їх сатирично-полемичним органом «Wiadomości brukowe». Великий вплив зробили твори Бродзинського, Міцкевича, які особливо прищепили уманській молоді романтизм і втягли її в літературну боротьбу проти класицизму. Як-раз на таку боротьбу й закладається тріумвірат із Залєського, Гощинського й Грабовського під скороченою назвою «За-Го-Гра»: тріумвірат мріє не тільки про боротьбу на ґрунті літературному, але й про реформаторство взагалі старого напрямку думок і почуття, і прагне до нового відроження. Тут зароджується план свого періодичного видання, призначеного на пропаганду народности та історизму в літературі. В такій от атмосфері й склалися наукові та літературні інтереси Грабовського. Шкільної науки ні один з членів тріумвірату не закінчив, бо шкільні рямці були їм занадто тісні. Разом з Гощинським Грабовський поїхав кінчати освіту до Варшави, де ввійшов до літературних кол і згодом виступив з статтями «Думки про польську літературу» і «Про українські мелодії» (в «Dzienniku Warszawskim»). Разом з Гощинським р. 1828 він їздив за кордон, до Відня, і з того ж року цілком оддався літературі. Перший поетичний твір його «Wawrzyniec z Powoda» являв собою переказ польським віршем української народньої легенди. Грабовський вже в перших творах виступив як романтик української школи, а критичні спроби його скеровані були проти класичної школи в літературі. Поступовість у літературі не заважала проте Грабовському

До стор. 91

мати консервативні політичні погляди. Він не взяв участи в підготовці польського повстання 1831 р.; напередодні його переїхав до свого маєтку в Чигринському повіті, де й віддавав свій час переважно літературі й на якийсь час зробився був керовником літературного руху. Теоретичні погляди Грабовського не були оригінальні, він узяв їх у західноєвропейських письменників (Вільмен — Cours de litterature française та Гізо—Histoire générale de la civilisation en France), але для польської літератури своє вони зробили. Оцінюючи сучасних йому польських письменників у своїх критичних розправах, Грабовський давав поради авторам ще й у листах до них, керував їх літературною працею безпосередньо. Критичні твори Грабовського зібрані в чотирьох томах—Literatura i Krytyka (Вільно 1837—1840). Найбільше улюбив Грабовський історичну повість у Вальтер-Скотовому дусі. Прекрасний знавець польської й української історії, він сам дав кілька спроб такої повісти: «Koliszczyzna i stepy», «Stanisca Hulajpolska»,«Zamieć w stepach Tajkury», «Pan starosta Kaniowski». Вважаючи, що для таких історичних творів треба великої підготовчої роботи, Грабовський багацько сили поклав на збірання й відшукування історичних джерел, заохочував старих людей записувати свої спомини, видавав їх, утворюючи тим великий фонд «мемуарів домових», як матеріял для прийдущого польського Вальтер-Скота.

В 40-х і в 50-х роках Грабовський живе в Київі і тут українофільство його набуває найбільшої сили. Захопившись панславистичними ідеями в 40-х р.р., Грабовський мав намір видавати в Київі часопис «Slowianin». Р. 1843 Грабовський зазнайомився з далеко за його молодшим Кулішем, що саме працював тоді над «Чорною Радою». Свого захоплення Вальтер-Скотом Грабовський уділив і Кулішеві. Гарячий в українстві Куліш, з його ентузіястичними замірами й заходами, вподобався дуже польському романтикові і вони зблизилися й полюбили один одного. Грабовський багацько допоміг Кулішеві, додавав йому духу й охоти до праці, зазнайомив з польськими джерелами до української історії, звів його з польським археографом Свидзинським, що у великій став був пригоді Кулішеві своєю добірною бібліотекою з рідкими рукописами та стародруками (про це маємо самого Куліша згадки). Грабовський мав на Куліша згодом вплив і що-до історичних концепцій (див. статті Грабовського і Куліша «О причинахъ взаимнаго ожесточенія поляковъ и малороссіянъ въ XVII в.» в II-му томі «Записокъ о Южной Руси». Думки Куліша, що найбільш різко і в довершеній формі були викладені в «Історію возсоединенія Руси» теж мали вихідні точки з позиції Грабовського, ніби-то українці самі винні в жорстокостях козацьких війн, а гайдамаччина й взагалі селянські рухи кінця XVIII в. –не що як розбишацькі виступи, з якими польський уряд мусів боротися,—позиції, що проти неї з такою силою обурення виступив був Шевченко в поезії «Холодний Яр». В кінці життя Грабовського, р. 1862, викликано до Варшави на посаду директора відділу просвіти в «Комісії на-

родньої просвіти та ісповідань» у Королівстві Польському, а р. 1863 посів він був після Юзефа Корженьовського місце головного директора Комісії, але через кілька місяців того-ж таки року помер у Варшаві.

В. М.

Стор. 91, рядк. 23—25. «...Михайло Грабовский (не в осуд будь сказано) чуть-чуть было документально не доказал народного предания о Святославовой горе»... Шевченко має тут на увазі статтю Михайла Грабовського «Паркъ князя М. С. Воронцова въ Кіевской губерніи», надруковану в «Современнику» 1853 р., ч. IV, т. 38, стор. 242—257. З огляду на те, що поет сам не раз бував у Воронцовському гаю (паркові) і під час свого останнього арешту (1859 р.) перебуваючи в Мошнах, розважав там свою нудьгу, ми подаємо з статті Мих. Грабовського великі уривки, що дають широкий коментарій до Шевченкових уваг у журналі про так звану «Святославову гору» і докладний опис Воронцовського гаю взагалі.

«Князь Михаил Семенович Воронцов, нынешній наместник Закавказского края, вступив в брак с графинею Браницкою, сделался владетелем двух так называемых ключей (несколько сел или деревень, принадлежащих одному помещику и состоящих под одним центральным управлением, называются в Киевской губернии, по имени главного села, ключем таким-то) в Киевской губернии: Городицкого (sic!) и Мошенского, в котором считается восемь тысяч народонаселения. Ключ Мошенский почти весь лежит в лесах. На старинных картах означены границы этого пространства, окаймленного двумя реками: Тясмином и Росью. На нем показаны леса, рукава рек, топи, речка Мошны, при ней местечко Мошны и памятное в истории казацких войн с поляками село Кумейки. Физиономия этой страны доныне все та же.

Новый помещик, осматривая эту часть своих владений, был поражен видом гор, идущих цепью у Мошен, между двумя болотистыми низменностями. Может быть, по этим низменностям некогда разливался Днепр, теперь несколько изменивший свое течение. К этому предположению приводит самое название болот: Ирдынь, сохранившееся у окрестных жителей. Горы, о которых мы упомянули, поднимаются одна над другою довольно высоко. Они покрыты лесом, большею частию дубовым. С вершин их открываются обширные виды на дикую, лесистую, но живописную окрестность. Князь Воронцов, долго живший в Англии и страстный любитель садов, пленился этим местоположением и предназначил его для зверинца. На покатости, в виду местечка Мошен и Днепра, по его распоряжению, отстроен уютный деревенский дом. Ниже появился целый ряд домиков для помещения управителей имения. Места недоступной глуши превратились в прекрасное поселение, известное под именем «Мошенских гор». Самый парк простирается почти на восемь верст. В нем пятьдесят пять дорог. Пятьсот человек из окрестных сел назначены для сбработки и хранения в чистоте зверинца. В урочное время

До стор. 91

они же обрабатывают и поля, принадлежащие к помещичьему дому. Владетель сада приезжает от времени до времени на Мошенские горы вместе с кем-нибудь из родных или знакомых. Тогда дом и зверинец на горах оживляются. Но пройдет несколько веселых дней, и потом часто по целому году он остается в глубоком уединении.

...Относительно украшений, парк князя Воронцова уступит многим, но по своему местоположению и обширности, он может почесться первым, может быть, на всем пространстве Европы. Кто не бывал в Англии и хочет иметь понятие о настоящем английском парке, пусть с'ездит в Мошны.

Путь к парку со всех сторон лежит лесами. Из Черкас, откуда я приезжаю, дорога идет несколько миль сосновым бором, а потом черным лесом. В такой глуши трудно было-бы заметить под'езд к горам. Но время от времени начинает показываться из-за вершин деревьев высокое белое здание. Это так называемая «Святославова Башня». Она построена на последней возвышенности лесистого кряжа гор.

...На холме, заключающем собою цепь Мошенских гор, возвышается Святославова Башня. Это высокий столб в готическом вкусе. На верху его пьедесталом ему служит трех-угольное здание, в два этажа, с навесами, входами и лестницами. Среди трех маленьких башен подымается самый столб. Внутри его сто слишком ступеней ведут на вершину а оттуда—еще несколько к фонарю.

На самом месте памятника я не имел возможности положительно узнать причину его наименования и помещения на этом пункте. Поэтому надобно оставаться при одних предположениях. Между князьями киевскими было несколько Святославов. Ознаменовано ли это место геройским подвигом и даже присутствием которого-нибудь из них, на это в истории нет положительного указания. Неизвестно, во имя которого именно из Святославов построена эта башня, вероятно, во имя сына Ольги, героя болгарского. Только и этот Святослав пал не здесь на возвратном пути в Киев, а за порогами.

Впрочем, выбор места для памятника без всяких исторических соображений ни чуть не уменьшает ни его живописного достоинства, ни поэтического значения. Ночью в фонаре на вершине Святославовой Башни горит огонь. Это символ поэзии, оз[illegible]ющий сумрачную историю Киева, и основатель сада сделал прекрасно, озарив ею свои романтические леса и горы.

Самая башня со всех сторон чрезвычайно живописна. Когда под'езжаешь к парку от Мошен, в первый раз показывается она на холме с левой стороны. Вид ея отсюда похож на тот, который поражает путешественника, когда он, под'езжая к Киеву, увидит издали величественную колокольню Лаврскую. С перил от фонаря вид очаровательный. Он обширнее всех, которые открываются с других пунктов зверинца. Высота, впрочем, здесь не так значительна, как бы можно было предположить, судя по высоте башни. Памятник стоит не на самой высшей точке

цепи гор. Та гора, по которой мы переезжали между перил, высотою равняется с полом фонаря, и потому в ту сторону не открывается никакого вида. С прочих трех сторон виды окаймляются отдаленными горами. Высокие дубы внизу представляются отсюда маленькими кустарниками.

В необозримых лесах виднеются села, церкви, монастыри. Самое положение гор отсюда обозначается резче. Очень заметно, что они тянутся кряжем, совершенно отделяясь от равнин, расстилающихся у подошвы. По правую сторону в долине извивается речка Мошна. С левой стороны тянутся низменные болота Ирдыня. На них во многих местах между зеленью блестит вода. Можно вообразить, какими великолепными зеркалами сияют все эти едва приметные воды среди лесов во время весенних разливов. Тогда-то впечатление грандиозности всегда должно действовать вполне на душу, и нет сомнения, что в ту пору здешняя местность представляет одну из очаровательнейших картин в мире».

Як бачимо, поет занадто категорично вкладає Грабовському думку, якої той не висловлював. Видимо, читана давно—стаття Грабовського задержалася в пам'яті тільки загальним своїм захопленим тоном і через те певне й помилився Шевченко що-до документальних доказів «народного предания о Святославовой горе». *М. Н.*

Стор. 91, ряд. 40—41. Симбирск — губерніяльне місто на правому, високому, березі Волги, під 54°19′ півн. шир. і 48°44′ східн. довг. Збудовано його 1648 р. як граничну проти татар і своїх «воров» фортецу (спершу вона звалася—Синбирск). Під час повстання Стеньки Разина Симбирську довелося кілька разів зазнати облоги, а по тому він став центром великоруської колонізації серед мордовської людности. З 1798 р. головне місто Симбирського намісництва, а потім і губерніяльне місто (Семенов В. П.—Россія, т. VI, стор. 387—398). Як видко з запису в журналі під 9 вересня, Шевченко переїздом був у Симбирську вдруге. *С. Є.*

Стор. 92, ряд. 12—13. Сенгилей—повітове місто Симбирської губ., на правому боці Волги, під 53°58′ півн. шир. і 48°48′ східн. довг. Засновано його в XVIII в. як фортецу та місце заслання (сюди заслано між иншим стрільців після відомого стрілецького бунту). Тепер чимала торгова пристань (Семенов В. П.—Россія, т. VI, стор. 406). *С. Є.*

Стор. 92, ряд. 19. Карамзин, Микола Михайлович (1766—1826), відомий російський письменник сентиментального напрямку та автор високоофіціяльної «Истории Государства Российского» *), народився в селі Преображенському-Карамзині, Бузулукського повіту, Симбирської губ.

*) Карамзинову „Историю"—може не без іронії — згадує Шевченко в містерії „Великий льох". Перша ворона вичитує там своїм товаришкам:

Дивись які! Карамзина,
Бачиш, прочитали.
Та й думають, що ось-то ми!
Цитьте, недоріки!
В колодочки ще не вбились,
Безпері каліки!

Думка про збудування в Симбирську пам'ятника Карамзинові виникла серед місцевого дворянства ще 1833 р. Згодом в Академії Мистецтв відбувся конкурс проектів; ухвалено було проект С. І. Гальберга, але він 1839 р. помер, лишивши тільки недороблені первісні ескизи, — розгорнути й вилити ідею в бронзі випало на долю кращих учнів Гальберга — Іванова, Ставасера, Рамазанова та Климченка. В середині 1845 р. пам'ятника закінчено й поставлено на головній площі в Симбирську. Головну постать пам'ятника — музу історії Кліо виліпили Іванов і Ставасер, одлив з бронзи П. Клодт. У лівій руці вона держить свою емблематичну ознаку — сурму, правицею кладе на жертовник вічности «Историю Государства Российского». Чотирьохкутний гранітовий п'єдестал з переднього боку прикрашено бюстом Карамзина, з инших — барельєфами в стилі класичної школи, що тоді панувала в різбярстві. (Детальніший опис пам'ятника та гравюри з його К. Афанасьєва див. у книзі: «Торжественное собраніе Императорской Академіи Наукъ 1 декабря 1866 г. въ память 100-лѣтней годовщины рожденія Н. М. Карамзина». СПБ. 186[illegible], стор. 99—100). Характерну увагу проц ей «монумент придворного историографа» знайдемо в одному з новіших описів. «Памятник составляет одно из лучших украшений города, но, к сожалению, аллегорический характер, приданный ему, значительно уменьшает производимое им впечатление. Постановка статуи Клио и изображение лиц на барельефах в ненатуральном положении и полуобнаженными представляется совершенно непонятным, в особенности простому народу, в котором памятник слывет под названием «чугунной бабы» (Семенов В. П. — Россія, т. VI, стор. 395). *П. Ф.*

Стор. 92, рядок 24. Ставасер Петро Андрієвич, російський різбяр, син доглядача на Петербурзькій митниці, народився 1816 р., вмер у Римі 1850 р. З року 1827 він учився в Академії Мистецтв у проф. С. І. Гальберга й був посланий державним коштом до Італії (1841 р.), де й помер від сухот. Шевченко велико цінив «незабвенного» Ставасера. В повісті «Художник», описуючи одну з академицьких виставок, він пише: «Зато скульпторы отличились: Рамазанов и Ставасер, особенно Ставасер. Он исполнил круглую статую молодого рыбака и как исполнил! просто прелесть, особенно выражение лица: затаивши дыхание, живое лицо следит за движением поплавка. Я помню, когда статуя была еще в глине, Карл Павлович (Брюлов) нечаянно зашел в кабинет Ставасера и, любуясь его статуею, посоветовал ему вдавить немного нижнюю губу рыбака. Он это сделал и выражение изменилось. Ставасер готов был молиться на великого Брюлова» (Шевченко Т. — Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 313). Те-ж таки прихильне почуття до Ставасера помітно і в неприхильній навіть оцінці його пізнішої статуї: «обидно разочаровал покойник Ставасер своей неуклюжей русалкой» (запис у журналі під 2 травня), Цю «Русалку» скульптор скінчив р. 1844; мармурова копія з неї тепер є в Руському Музеї в Ленинграді. *Ол. Н.*

Стор. 92. ряд. 29 — 43. Про першу подорож Шевченка через Симбирск р. 1847-го — див. примітку до стор. 4, ряд. 13—14). *С. Є.*

Стор. 93 ряд. 17—24. «По случаю освобождения крепостных крестьян»... Це перша у Шевченка згадка про проекти визволення селянства з кріпацтва, що саме починаються з 1857 р., і відгук тих розмов, які безперечно тоді всюди лунали про цю «великолепную новость». Як бачимо з запису в журналі, і цим разом, і пізніше поет поставився до цієї звістки стриманно-холодно, навіть іронично. Причина тому ясна. Під 23 квітня поет записує, що він з Артемовським-Гулаком були в Петрова і «слушали бесконечные и бесплодные толки о эмансипации». Шевченкові, що так кревно зв'язаний був із селянством і на власній шкурі знав, ще то кріпацьке право — огидні були і «бесконечные и бесплодные толки», і «филантропические чувства в помещике», і всі тії розмови й тяганина словесна й фактична, що огорнула таке ясне й безперечне для його питання. На панові-ліберали з Тверської губернії він одразу ж побачив, що спільної мови з власниками кріпацьких душ у його не буде, і тому, «не разделив восторга (очевидно робленого), пробужденного этой великой новостью», волів пережити її мовчки в самотині. *С. Є.*

Стор. 93. рядок 36 і далі. Увесь запис під 11 вересня зроблено рукою В. Кишкина, що й підписався в кінці, перед postscriptum'ом. Запис провадженo в жартовливому тоні, стилем сотенного писаря Прокопа Ригоровича Пістряка з Квітчиної «Конотопської відьми». Початкові слова запису: «так как от глумления пьянственного у Тараса колеблется десница и просяй шуйцу, но и она в твердости своей поколебася» мало не буквально взято з промов Пістряка «з писання»: «за... трепетанием десниці і купно шуіці», «мимошедшую седмицю глумляхся з молодицями по шиночкам здешної Палестини», «не возмогох списати за дрижанием десниці моєя, від глумления пиянственного з више із'ясненними молодицями» і т. и. (див. Квітка-Основ'яненко Гр. — Твори, т. І, Львів 1904, стор. 231, 233 і ин.). Вираз «глумление п'янственное» знайдемо и по инших місцях у журналі,—напр. під 5 жовтня: «...у меня и сегодня еще колеблется десница от позавчерашнего глумления п'янственного»...
С. Є.

Стор. 94, ряд. 44. Казань—«краса сходу» й «столиця Надволжя» — губерніяльне місто над р. Казанкою, недалеко Волги, під 55°46' півн. шир. 49°7' схід. довг. Засновано Казань в XII в.; пізніше, з XIV в., вона потроху вибивається на столицю татарського Казанського царства і центральний торговельний пункт на східно-європейській рівнині, хоча експанзія Москви на схід довго заважає її розквіту та кінець-кінцем доводить і до упадку, як самостійної держави. Остаточно здобув Казань

До стор. 95

царь Іван Лютий р. 1552-го і хоча не раз потому зривалися тут повстання татарської людности, але Москва вже цупко держить місто і край у своїх ручах і старанно його колонізує. Казань потроху робиться ніби копією Москви над Волгою (порівн. наведену в Шевченка приказку: «Казань-городок — Москвы уголок»*) та загальне вражіння поетове). За Пугачова місто й кремль дуже були побиті й сплюндровані; останній тільки частинно відбудовано потім. З 1708 року Казань стає губерніяльним містом, а також культурним центром на всеньке Надволжя (университет з 1804 р., описаний у «Воспоминаниях» С. Аксакова, духовна академія, чимало наукових товариств, музеїв і т. и.). З пам'яток старовини деякі згадано у Шевченка, як вежа цариці Сумбеки, єдина будівля з татарських часів; як «печальный памятник» Івана Лютого, збудований на кістках людей, полеглих під час штурму Казани; як «монумент певца Екатерины» Державина проти університету і т. и. (Семенов В. П. — Россія, т. VI, стор. 315—337). *С. Є.*

95, ряд. 20. «Певец Екатерины» — Державин Гаврило Романович (1743—1816), найвидатніший з російських поетів XVIII-го віку, своєрідна постать двірського поета, що поєднав підлещування з громадським патосом і навіть сатирою (від його «Вельможи» вже протягнено нитку до Некрасовських «Размышлений у парадного под'езда»). Був час, коли громадсько-патріотичну сторону Державинської музи підкреслювали, ідеалізуючи, навіть такі люде, як поет-декабрист Рилєєв, що вбачав у Державині «ревнителя общественного блага». Сам Державин визнавав, що можна робити закиди його хвальним одам і вище ставив свою службову діяльність (він дійшов до високих посад — міністра юстиції і т. и.): «за слова меня пусть гложет, за дела сатирик чтит». З приводу цього Пушкин висловився: «Державин не совсем прав— слова поета суть уже дела его».

Художній бік Державинської поезії, яскраво-пишної, надзвичайно образної і разом перейнятої першими подувами народности, захоплював не самих тільки Державинових сучасників. Саме в останні десятиліття навіть помічається відновлення інтересу до Державина заходами не тільки дослідників (Б. М. Ейхенбаум, Б. Грифцов, Б. Садовськой та инш.), а до певної міри й сучасних літературних напрямків у Росії.

Повне зібрання творів Державина з цінними примітками й біографічним нарисом Я. Грота видала в 9-ох томах Російська Академія Наук.

Державин народився і вчився у Казані — тут йому й збудовано 1847 р. пам'ятника: за проектом К. Тона його зробив проф. С. І. Гальберг (1788—1839). Пам'ятник спочатку стояв посередині університетського двору, проти анатомичного театру. На думку П. Дульського, автора спеціяльної про пам'ятник статті, «указанное место как нельзя лучше

*) А втім цю приказку тулять иноді й до инших великоросійських міст, що всі намагалися копіювати свою столицю; а в Каткова знайдемо навіть: „Берлин-городок — Москвы уголок"! (Неведенский С. — Катковъ и его время. СПБ. 1888, стор. 83).

подходило и по своему виду, и по плану для установки монумента, родственного и по стилю с теми новыми университетскими зданиями, которые должны были быть для него фоном». Але на початку 1867 року Казанське губерніяльне земство почало клопотатися, щоб перенести пам'ятника на театральну площу, бо він, «будучи со всех сторон окружен стенами и высокими зданиями, мало доступен для публики, при том памятник не может способствовать ни украшению города, ни поддержанию в обществе воспоминания о трудах покойного поета и получает от местоположения своего значение какого-то частного монумента, почти излишнего». 1870 року пам'ятника й було перенесено на театральну площу (П. Дульский—Памятникъ Г. Р. Державину въ Казани. Казань. 1916, стор. 12, — відбитка з журналу «Вѣстникъ Образованія и Воспитанія», 1916, травень—червень). Таким чином справдилась Шевченкова думка, що пам'ятник багато виграє, як що перенести його з тісного університетського двору на инше, більш відповідне місце.

На думку автора зазначеної статті, пам'ятник — «безусловно художественное произведение, выполненное в классическом стиле». В статті дано фотографії й опис пам'ятника: «на довольно высоком постаменте, украшенном с трех сторон барельефами, а с лицевой стороны надписью: «Г. Р. Державину. 1846», поет, сидя на камне, очевидно в экстазе творческого вдохновения, смотрит вдаль небес; левой рукой он берет лиру, чтобы ударить в струны, а правая приподнята и как бы поддерживает главу поета, полную дум и мечтаний. Поэт одет в красивую тогу». Барельєфи мають алегоричний характер. З запису в журналі («Полюбовашись»...) видко, що з художнього боку пам'ятник сподобався й Шевченкові. *П. Ф.*

Стор. 95, рядок 20. Катерина II (1729 — 1796), цариця російська, у Шевченка поділяє долю свого знаменитого попередника, Петра I; иноді поет навіть ставить їх у парі. Коли Петро для Шевченка — «той Первий, що розпинав нашу Україну», то «Вторая доканала вдову-сиротину», як пише Шевченко в поемі «Сон», пародіюючи напис на пам'ятнику Петрові: «Первому Вторая». «Кати, кати, людоїди!» — коментує поет цей напис:

Наїлись обоє,
Накралися! А що взяли
На той світ з собою? («Сон»).

Причина такого погляду поета на знамениту царицю лежить не тільки в його загальній про самодержавіє думці, а і в тій політиці, яку провадила Катерина що-до України. Відомо, що з цього погляду Катерина II дійсно йшла шляхом Петра I і без жалю нищила та руйнувала усі старожитні вольності України, намагаючись зробити і дійсно зробивши з неї ряд звичайних російських губерній. Починаючи від скасування всяких ознак автономности України, знищення гетьманства і зруйнування Січі Запорозької й кінчаючи роздаровуванням своїм чис-

До стор. 95

ленным фаворитам земель українських разом з кріпацькими душами— усього спробувала цариця на те, щоб розбити оту, мовляв, «внутреннюю против (народа) Великороссийского ненависть» на Україні та викорінити «самопроизвольное (sic!) некоторых мнимых привиллегий и вольностей узаконение», як писала цариця настановленому від неї на Україну сатрапові гр. Рум'янцеву (Соловьев С. М. — Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ. 2-е изд., кн. VI, стор. 35). Під цю нівеляторську практику Катерина пробує підвести й принципіяльні підвалини, від яких дуже відгонить ієзуїтизмом. «Малая Россия, Лифляндия и Финляндия. — писала вона в інструкції генерал-прокуророві, кн. Вяземському, — суть провинции, которые правятся конфирмованными им привиллегиями: нарушить оные отрешением всех вдруг весьма непристойно б было, однакожь и называть их чужестранными и обходиться с ними на таком же основании — есть больше нежели ошибка, а можно назвать с достоверностью глупостию. Сии провинции, так же Смоленскую, надлежит легчайшими способами привести к тому, чтоб они обрусели и перестали бы глядеть, как волки в лесу. К тому приступ весьма легкий, если разумные люди будут начальниками в тех провинциях: когда же в Малороссии гетмана не будет, то должно стараться, чтоб век и имя гетманов исчезло, не токмо б персона какая была произведена в оное достоинство» (Там само, стор. 29—30). Шевченко, що знав добре історію України, до ладу міг оцінити оцю нівеляційну Катеринину політику. Він згадує про покріпачення простого люду на Україні, де «байстрюки Єкатерини сараною сіли» («Суботів»); згадує про руйнування Січі, про подорож цариці на Україну, про роздаровування землі і людей, про підлизування до цариці козацької старшини, що «в цариці, мов собаки, патинки лизали» («Невольник»). Епізод з подорожі Катерини Дніпром навіть спеціяльно розробив Шевченко в містерії «Великий льох». Одна з засуджених душ розповідає, що

Як їхала Катерина
В Канів на Дніпрові —

вона, ще немовлятком на руках у матері, глянула на галеру золотую і всміхнулась.

От за що, мої сестриці,
Я тепер караюсь,
За що мене на митарства
Й досі не пускають!
Чи я знала ще сповита,
Що тая цариця —
Лютий ворог України,
Голодна вовчиця? («Великий льох»).

У поглядах на Катерину, як і на Петра, пішов Шевченко всупереч з утертими думками, що панували тоді в російській історіографії та поезії. Тому то і в «певце Екатерины» Державині він бачив тільки «сплетателя торжественных од и иной гнусной лести». *С. Є.*

Стор. 05, рядок 28. Посяда (Посяденко) Іван Яковлевич, син міщанина, народився р. 1823, вчився в полтавській гімназії, р. 1843 вступив до Київського університету. 28 березня 1847 р. його арештовано в справі Кирило-Методіївського Брацтва; під час трусу знайдено було у його «разныя бумаги, которыя и забраны» («Збірник памяти Т. Шевченка», Київ, 1915, стор. 113). Серед тих паперів особливу увагу слідчих звернули на себе брульони листів до царя та до міністра фінансів з приводу тяжкого становища кріпаків. На допитах у Київі і в «III Отделении» Посяда давав плутані й суперечливі пояснення, одмагаючись здебільшого незнанням справи та своїм хоробливим станом, а коли на кого й виказував, то потім зрікавсь того, заявивши напр. у своєму останньому поясненні: «Я хочу теперь с искренним раскаянием стереть то пятно, какое я мог им (себто товаришам у процесі) сделать без всякого умысла. И Гулак, и Навроцкий правы, с ожесточением отвечая на мои нелепые показания: «не знаю», ибо в самом деле ни тот, ни другой не говорили мне ничего о славянском обществе» (Там само, стор. 252; див. ще: стор. 119—123, 161—162, 219—225, 244—252; характеристику Посяди зробив у своїх свідченнях Андрузський,—див. стор. 139—140). У доповіді гр. Орлова цареві провину Посяди кваліфіковано так: «Посяда, по всей видимости, вовсе не принадлежал к Украйно-Славянскому Обществу, и хотя прежде показывал, что от Гулака, Костомарова и Навроцкого слышал о составлявшемся обществе, но после очных ставок, подобно Андрузскому, пояснил, что и он ничего не слышал об обществе, а прежде говорил об этом ошибочно, потому что писал свое показание в смущении и в болезненном состоянии. Если можно считать Посяду виновным, то в том только, что он в найденных у него записках, которых впрочем никому не показывал, выражал плач о бедственном, будто бы, положении Малороссии и в грубых словах описывал обращение недостойных помещиков с крестьянами» («Матеріалы по политическому дѣлу Т. Г. Шевченка», — див. Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 118). Відповідно до такої кваліфікації Посяда одержав присуд: «Студенту Посяде, писавшему в преувеличенном виде о бедствии Малороссийских крестьян, вменить в наказание содержание под арестом, отправить в Казанский университет для окончания курса наук, а потом определить на службу в Великороссийской губернии (Там само, стор. 124). По тому Посяду виправлено до Казани, давши йому «на обмундирование» 200 карб. (Там само, стор. 126). Студентом Казанського університету записано Посяду 9 червня 1847 р., закінчив курс 2 червня 1848 р., з правом на кандидатський ступінь, як що напише дисертацію; 15 грудня того ж таки року його затверджено кандидатом і з наказу міністра внутрішніх справ послано на службу до Рязанської губернії. *С. Є.*

Стор. 95, рядок 28. Андрузський Юрій Львович, син пирятинського поміщика, народився р. 1827, вчився в київській гімназії; бувши студентом університету, стояв близько до членів Кирило-Методіївського Брацтва.

До стор. 95

28 березня 1847 р. у його в Київі зроблено трус, але не знайдено ні його самого, ні його річей, бо він саме був виїхав до батьків у Пирятин і забрав речі з собою («Збірник пам'яти Т. Шевченка», Київ, 1915, стор. 114). Арештовано його 30 березня коло Дніпрового перевозу, як він вертавсь до Київа, й незабаром виправлено до Петербургу. Обвинувачувано Андрузського за участь у таємному товаристві, складання «малороссийских вольных стихов» і проектів на знищення кріпацтва. На допитах у «III Отделении» він давав надзвичайно широкі свідчення з характеристиками своїх товаришів, з претензіями на синтетичний огляд усього руху, переказуючи все, що ніби говорено було в товариському гурті, і хоча ці свідчення були дуже плутані й неясні, все-ж вони пошкодили иншим братчикам і стали «III-му Отделению» за головний матеріял до їх обвинувачення. «Этот студент, — пише про Андрузського Костомаров, — молодой, низенького роста и с больными глазами, написал в своем обо мне показании множество самых ужасных и до крайности нелепых вещей; между прочим, обвинял меня в намерении восстановить Запорожскую Сечь» («Автобіографія Н. И. Костомарова», вид. «Задруги», стор. 202). Потім Андрузський зрікся своїх свідченнів: «Желая открыть всю истину, я написал мои ложные обвинения, преувеличив все виденное и читанное мною до нельзя... Торжественно раскаиваюсь в моих показаниях, как ложных, вымышленных мною і не имеющих никакого основания. Со слезами прошу прощения у правительства, обманутого мною, и у лиц, оговоренных мной» (Там само, стор. 253 і 254). «Я, худший из студентов, — писав Андрузський до київського куратора вже з Казани, — оклеветал людей, мне почти неизвестных, но достойных уважения. Оклеветал из-за самосохранения и по глупости. Тем более это теперь тяготит меня, что мои неосновательные, детские показания, сколько я вижу, имеют сильный вес... Не зная вовсе образа мыслей Шевченка, я его поставил едва не первым злодеем в целом мире единственно из-за того, что он написал вольные стихи, которые сам же хотел после уничтожить» (Там само, стор. 255), Провину, а разом і характеристику Андрузського в своїй доповіді цареві гр. Орлов переказує так: «Андрузский, имеющий от роду 19 лет, покавывает по уму и характеру все признаки детства. Он сочинил стихи возмутительного содержания и проэкты о государственном преобразовании в России; в этих проэктах переходил от мысли к мысли: то допускал императорскую власть в настоящей ее силе, то ограничивал, то предполагал вовсе ее уничтожить. Точно таким же Андрузский является и в своих показаниях. В первых словесных и письменных ответах он многих назвал членами Украйно-Славянского Общества, иных даже представителями и большею частию говорил о них, как личный свидетель; на очных же ставках мягчил и ограничивал свои показания, иные вовсе отвергал или прямо сознавался, что ошибся и что не видел того, о чем прежде об'являл как очевидец. Мучимый раскаянием, Андрузский, после очных ставок, подал об'яснение, искренно сознаваясь, что он в прож-

них показаниях выводил заключения свои из одних слухов, из разговоров студентов и из собственных соображений, считал всякого занимающегося древними изысканиями и каждого Малороссиянина, любящего свою родину, принадлежащим к Украйно-Славянскому Обществу, тогда как сам не знал ни о том, существует-ли это общество, ни о преступлениях тех лиц, которых оговаривал» («Матеріалы по политическому дѣлу Т. Г. Шевченка», — Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 117—118). Царський вирок був: «Студента Андрузского, который сочинял возмутительные стихи и проэкты о государственном преобразовании, доходя в них до республиканских мыслей, и сделал сначала многие ложные показания, в уважение того, что слишком молод и летами, и душою, искренно повинился в своих преступлениях, хотя является пылким Украйнофилом, говоря, что он никогда не отступится ни от Малороссийского языка, ни от любви к своей родине — отправить для окончания курса в Казанский университет, а потом определить на службу в Великороссийския губернии, с учреждением за ним и во время учения, и потом на службе строгого надзора и не увольнять в Малоросию» (Там само, стор. 123), Виконуючи, цей вирок, Андрузського виряжено до Казани, давши йому, як і Посяді, 200 крб. «на обмундирование» (Там само, стор. 126); як знаємо, вже 8 червня він писав з Казани до київського куратора покаянного листа, прохаючи разом вислати туди його документы й папери. Проте вчився Андрузський не довго: того ж таки року він подав прохання, щоб його звільнили з університету через хворобу на очі, і р. 1848-го йсго заслано до Петрозаводська на службу. Р. 1850-го в Андрузського знов зроблено трус і оленецький губернатор сповістив «III Отделение», що у його знайдено папери з «конституцией республики» та щоденника, з якого видко, що ніби-то він «остался при прежних преступных мыслях». За цеє царським наказом з 5 квітня 1850 р. Андрузського заслано до Соловецького манастиря «впредь до приказания» (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 123). *С. Є.*

Стор. 96, ряд. 6—7. «Два абриса», про які тут мова, себто рисунки олівцем Казани та с. Услона проти Казани, тепер у Чернігівському Історичному Музеї кол. В. Тарновського (Новицький Ол.—Т. Шевченко як маляр, стор. 65).

Услон (Верхній або Великий Услон) — село навпроти Казани, на високих Услонських горах, одно з найдавніших тут селищ (засноване в XVI в.), відоме своїми гарними краєвидами місце літнього відпочинку для казанців (Семенов В. — Россія, т. VI, стор. 314—315). *С. Є.*

Стор. 96, рядок 22. Свіяжськ (колись Івангород) — повітове місто Казанської губ. на р. Свіязі недалечко Волги, під 55°46′ півн. шир. і 48°40′ східн. довг. Заснований він був за царя Івана Лютого під час воєнних операцій проти Казани, щоб «новую учинить тесноту» столиці ворожого царства. І справді, спершу нове місто мало величезне стратегичне значення,

як ключ до здобуття Казанського царства і замирення місцевої людности; опісля ж воно потроху занепадає і тепер відоме тільки своєю старовиною (Семенов В. П.—Россія, т. VI, стр. 310—312). *С. Є.*

Стор. 96, рядок 34. Дубельт Леонтій Васильович—особа надто помітна в життєпису нашого поета. Народився Дубельт р. 1792 го, вчився в гірничому корпусі, в офіцерських чинах брав участь у війнах початку XIX в. Разом з своїми товаришами-офіцерами Дубельт захоплювався тоді ліберальними настроями і р. 1820-1822 був «намістним майстром» у відомій київській масонській ложі «Соединенных Славян», стояв близько до Раєвських і був своїм у товаристві декабриста Волконського; відомий Греч характеризував Дубельта як «одного из первых крикунов и либералов в южной армии». Під час слідства над декабристами ці зв'язки впали були в око слідчим властям, ба гірше навіть—«в Київі кілька разів ходила чутка, що Леонтія заарештовано», як писала близька до його людина його дружині (Ганцова-Берникова В.—Листи до полк. Л. В. Дубельта та його дружини... Збірник «Декабристи на Україні», Київ, 1926, стор. 141). Проте арешта він щасливо тоді уникнув, служив у війську до 1828 р., пішов у одставку, а р. 1830 сам зробився тим, що арештовує, вступивши до корпусу жандармів, якого головою став у 1835 р., а ще за чотирі роки ще й начальником страшного «III-го Отделения». Очевидно, ця жандармська кар'єра на початку таки трохи ніби муляла ліберального колись генерала. Зберігся його лист до жінки, що благала його не йти в жандарми. «Ежели, например, я,—виправдувався Дубельт,—не мешаясь в дела, относящиеся до внутренней полиции, буду спорой бедных, защитой несчастных; ежели я, действуя открыто, буду заставлять отдавать справедливость угнетенным, буду наблюдать, чтобы в местах судебных давали тяжебным делам прямое и справедливое направление — тогда чем назовешь ты меня?... Не буду ли я тогда достоин уважения, не будет ли место мое самым отличным, самым благородным?» (Мельгунов С.—Передмова до «Замѣтокъ г.-л. Л. В. Дубельта». — «Голосъ Минувшаго», 1913, кн. III, стор. 129). Нова варіяція на тему про хусточку, що нею мали жандарми утирати сльози нещасним... Цей жандармський сентименталізм довелося незабаром, певна річ, занехаяти цілком, і Дубельт, як начальник «III-го Отделения», провадив виключно «дела, относящиеся до внутренней полиции», через його руки пройшли усі політичні процеси 40-х років, а також і цензурні справи (див. Лемке М.—Николаевскіе жандармы и цензура, СПБ, 1908). «Дубельт,—так характеризує його Герцен,—лицо оригинальное, он наверное умнее всего Третьего и всех трех отделений Собственной канцелярии. Исхудалое лицо его, оттененное светлыми усами, усталый взгляд, особенно рытвины на щеках и на лбу, ясно свидетельствовали, что много страстей боролось в этой груди, прежде чем голубой мундир победил или, лучше, накрыл все, что там было. Черты его имели что-то волчье и даже лисье, т.-е. выражали тонкую смышлен-

ность хищных зверей, вместе уклончивость и заносчивость. Он был всегда учтив» (Герцен А. И.—Полное собраніе сочиненій и писемъ, т. XIII, стор. 48, порівн. ще стор. 201). На иншому місці Герцен ще зазначає Дубельтову «кошачью манеру обращения с арестованными» (Там само, т. XVI, стор. 410), — цим иноді він привертав свої жертви до себе й добував од них більше, ніж чого б міг досягти суворістю. В усякому разі за Миколаєвських часів Дубельт був найстрашнішим заступником самодержавного режиму і своє катівське діло справляв без непотрібних сентиментів. З Миколаєвськими часами скінчилась і його кар'єра. Р. 1856-го він мусів вийти в одставку і, фрондуючи проти нових ліберальних настроїв, помер 1862 року (Дубельт Е.—Письма Л. В. Дубельта къ женѣ, «Русская Старина», 1888, кн. II; «Замѣтки г.-л. Л. В. Дубельта» з передмовою С. П. Мельгунова в «Голосѣ Минувшаго», 1913, кн. III).

Нам тепер найбільш цікаво придивитись до поводження Дубельта в справі Кирило-Методіївських братчиків, коли мусів був стрінутися з ним і Шевченко. Кониський так резюмує ріжні звістки про це: «І Куліш, і Костомаров в одно слово запевняють, що Дубельт на опитах поводився занадто неввічливо, по-грубіянськи, гукав, лаявся паскудными «площадными» словами, тупотів ногами, загрожував карою на горло. Костомаров додає, що з Шевченком Дубельт поводився геть зневажно і на одному опиті мовив до Костомарова: «Та й гарне було б те товариство, до якого б належав і Шевченко». Куліш в своїх споминах характеризує Дубельта і Орлова «хлоп'ятами під сивим вусом, тільки що лиха доля московська звеліла їм правити дорослими. Та ще як правити,—без всякого закону». Костомаров називає Дубельта «старою лисицею» (Кониський Ол.—Т. Шевченко-Грушівський, т. I, стор. 235). «Дубельт,—описує Костомаров страшного генерала,—человек лет пятидесяти, с седыми бакенбардами и усами, с кругловатым лицом и с бегающими глазами, возбуждавшими с первого раза неприятное впечатление» («Автобіографія Н. И. Костомарова», вид. «Задруги», стор. 200; порівн. стор. 225). Схарактеризоване тут поводження всепотужного жандарма стверджує ніби й запис поета в журналі («грозил пыткой» і т. д.): певне «учтивый» Дубельт і справді не вважав за потрібне стримуватись перед обвинуваченим із колишніх кріпаків... «Учтивости» не видно і в дальших стосунках його до засланого поета. Він не відповів навіть на двічі послане до його прохання Шевченка--дозволити йому тільки малювати (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 363); він цілком формально відписався на клопотання за Шевченка навіть такого магната, як гр. В. Перовський (Стороженко Н.—Новые матеріалы для біографіи Шевченка, «Кіевская Старина», 1898, кн. III, стор. 423). Ще менше учтивости що-до Шевченка виявив Дубельт у своїх записках. Згадавши проект, щоб на пам'ятнику тисячоліття Росії поставити на барельєфі поміж иншими письменниками й Шевченків образ, кревне ображений цим жандарм гостро критикує літературний набуток поета («литературное достоинство этого

ничтожного человека состоит в нескольких малороссийских песнях и повестях на старинном малороссийском наречии, которого теперь почти никто не понимает»), а потім торкається і його особи: «Шевченку я знал лично, но не имел с ним никогда никаких сношений (!), следовательно смею думать, что мое об нем суждение безпристрастно... Надо было видеть Шевченку, вообразите человека среднего роста, довольно дородного, с лицом опухшим от пьянства, вся отвратительная его наружность самая грубая, необтесанная, речь мужицкая, в порядочном доме стыдно было бы иметь его дворником, и вот этого-то человека успели украинофилы выказать славою, честью и украшением Малороссии, и под личиною общественного мнения оскорбить, замарать его ликом памятник тысячелетия России!» («Замѣтки г.-л. Л. В. Дубельта».—Голосъ Минувшаго», 1913, кн. III, стор. 170—171; порівн. Єфремов С.—Поет і жандарм. Збірка «Шевченко», Київ, 1914, стор. 170—178). Цей голос із льоху про великого поета цілком вичерпує ту зненависть, що до Шевченка кохали реакційні круги в Росії. *С. Є.*

Стор. 96, рядок 35. Попов Михайло Максимович, тайний совітник (помер 1872 р.), вчився в Казанському університеті й був за навчителя у пензенській гімназії за тих часів, коли вчився там знаменитий критик Белінський. Рівень навчительського персоналу був тоді занадто низький, але, як зазначає біограф Белінського, «в гимназии нашелся, однако, человек, непохожий на этих педагогов. Это был учитель естественной истории, М. М. Попов, одно время преподававший и словесность в высшем классе, «клад для гимназии», по словам Лажечникова, человек с любовью к науке, особенно к литературе, с светлым умом и основательным образованием соединявший теплое сердце и поэтическую душу» (Пыпин А. Н.—Бѣлинскій, его жизнь и переписка. СПБ. 1908, стор. 15). Учитель і учень справді були близькі своїми інтересами. «Не помню,—згадував сам Попов про Белінського,—чтобы в Пензе с кем-нибудь другим я так душевно разговаривал, как с ним, о науках и литературе» (Там само, стор. 16 і далі). Проте на початку 30-х років це «тепле серце», це «лучезарное явление», кажучи словами його знаменитого ученика, опинилося на службі в «III-м Отделении»... Дехто думає, що, виконуючи таку одіозну службу, Попов «сравнительно... был добр и обязателен, в особенности к писателям и журналистам» («Русская Старина», 1882, кн. XI, стор. 435), але з справи Кирило-Методіївців і цього не видко. Як оповідав Костомаров, Попов «часто приходив в келії до узників і всякими заходами влещував і спокушав їх, щоб на опитах говорили те, чого бажав Дубельт» (Кониський Ол.—Т. Шевченко-Грушівський, т. I, стор. 235). На цю ролю Попова ніби натякає й Шевченко, що в своїм запису в журналі нічим не одрізняє цього освіченого і доброго чоловіка від Дубельта. Попов лишив свои згадки про літераторів, бо де з ким із них стикався не тільки «по долгу службы» (див. «Русская Старина» 1896, кн. III і VI).

С. Є.

Стор. 96, рядок 35. Дестрем—особи з таким прізвищем не знайдемо в Кирило-Методіївській справі. Очевидно, це lapsus memoriae або салами і під цим перекрученим прізвищем треба розуміти надворного совітника Нордстрема, що служив на той час у «III-м Отделении» (його підпис є на деяких паперах справи,—див. Новицький М.—Шевченко в процесі 1847 р. і Шевченкові папери. «Україна», 1925, кн. I—II, стор. 87, 88). Нордстрем мав репутацію «добродушної» людини (Герцен А. И.—Полное собраніе сочиненій и писемъ, т. VIII, стор. 553) і певне був близький до Куліша. Біограф Куліша, описуючи про знайомість його в Тулі з жандармом Гусевим, так пояснює цю подію: «незнакомец (Гусев) оказывается близким родственником одного из братьев Нордштремов, служившего в третьем отделении и просившего его зайти навестить своих приятелей-изгнанников» (Шенрок В. — П. А. Кулишъ. «Кіевская Старина», 1901, кн. IV, стор. 139). *С. Є.*

Стор. 97, рядок 10. Байрон лорд, Джордж Гордон (1788—1824), великий англійський поет-індивідуаліст, один з найяскравіших представників так званої «світової туги» в письменстві, Шевченкові був відомий у російських та польських перекладах. Ол. Чужбинський («Воспоминанія о Т. Г. Шевченкѣ«, стор. 12) свідчить, що Шевченкові у 1843 році особливо подобався Міцкевичів переклад з Байронової «Чайльд-Гарольдової мандрівки», і він часто проказував строфу, що пасувала й до його життя:

Teraz po świecie błądzę szerokim
I pędzę życie tułacze;
Czegoż mam płakać? za kim? i po kim?
Kiedy po mnie nikt nie płacze?

В одній з повістей Шевченко згадує «Шильонського в'язня» в перекладі Жуковського, в другій («Прогулка»...) пише: «говорят и даже пишут, будто бы знаменитый лорд Байрон изобразил где-то в Греції на скале свою прославленную фамилию. Неужели и этот крупный человек не чужд был мелкого, ничтожного тщеславия?» (Там само, стор. 428). В автобіографичній поемі «Безталанный («Тризна») читаємо:

И тьму различных сновидений
И Байронический туман
Он не пускал (Там само, стор. 581).

Все ж таки де-які відгуки «світової туги» Байрона та його наслідувачів помітні і в згаданій «Тризні» та і в инших творах Шевченкових. Байронова ліроепична поема відбилася й на Шевченкові (див. П. Филипович—Шевченко і романтизм. «Записки Історично-філологічного Відділу ВУАН» кн. IV, 1924) О. В. Багрій у книзі «Шевченко в литературной обстановке» (Баку, 1925) присвятив багато уваги впливові російської байроничної поеми (Пушкина, Лермонтова, Козлова та инш.), але прибільшив цей вплив (див. рецензію П. Филиповича в «Житті і революції», 1925 р., ч. 9). Короткий нарис Байронового життя і творчости

та бібліографичні вказівки на переклади Байрона на українську мову див. у передмові П. Филиповича до перекладу «Каїна» (вид. «Слово», 1925). *П. Ф.*

Стор. 97, рядок 13 і дал. Вірш Барбьє «Собачий пир», що притяг увагу Шевченка певне своїми картинами повстання та різкими вихватками проти королів і монархії, які подекуди нагадують фразеологію самого Шевченка (порівн. «Царі» та ин.) — списано в журналі з деякими одмінами проти друкованого тексту,—див. збірку «Лютня», II. Потаенная литература XIX столѣтія», 3-е вид. Берлін, стор. 162—165. Звіривши ці тексти, бачимо такі одміни:

Рядк.	21—22 на стор. 97	нашого видання в «Лютні»	бракує зовсім.
,,	25 зам.	прикритый	прикрытыхъ
,,	41 ,,	зазанавѣской	за занавѣску
,,	1 на стор. 98 зам.	при первомъ падать крикѣ—	упасть при первомъ крикѣ
,,	44 ,, ,,	гордымъ шагомъ	твердымъ шагомъ
,,	1 ,, 99	вьющимся	вѣющим
,,	5 ,, ,,	(звон)	нема зовсім
,,	,, ,, ,,	палка	шкура
,,	6 ,, ,,	не заглушитъ	не заглушатъ
,,	8 ,, ,,	своимъ	нема зовсім
,,	20 ,, ,,	совершая	простирала
,,	22 ,, ,,	свой	весь
,,	31 ,, ,,	въ глазахъ	въ зрачкахъ
,,	33 ,, ,,	нищета	нагота
,,	6 ,, 100	плевки	щелчки
,,	14 ,, ,,	Могучій	Свирѣпый
,,	15 ,, ,,	Отверзтый	Раскрытый
,,	23 ,, ,,	съ визгомъ кинулся	съ лаемъ ринулся
,,	31 ,, ,,	сторожъ	старецъ
,,	39 ,, ,,	а тотъ кровавой	другой обглодокъ
,,	40 ,, ,,	Обгризокъ ухватилъ	Клыками захватилъ
,,	41 ,, ,,	бѣжить	бѣжать

Як видно з цих варіянтів, у руках у Шевченка був досить добрий текст, де в чому навіть кращий за друкований, бо повніший. *С. Е.*

Стор. 98. рядок 10. Чебоксари, на правому березі Волги, під. 56°9′ півн. шир. і 47°14′ схід довг., повітове місто Казанської губ., йменоване колись «столицею чувашського царства». Згадується вперше в пам'ятках XIV ст., за Івана Лютого—фортеца, потім місце заслання й один із центрів русифікації краю. Останнім і пояснюється власне та сила церков, що вразила Шевченка й одзначена в журналі, як познака «главного узла московской старой внутренней политики». «Чебоксары,—пише новітній дослідник,—как старинный город, бывший прежде очень бога-

тым, невольно останавливает на себе внимание путешественника обилием церквей, их архитектурным разнообразием, звоном многочисленных церковных колоколов и ценными памятниками древности, хранящимися в церквах» (Семенов В. П.—Россія т. VI, стор. 303). Справді, на 4700 чоловіка людности в бідному, брудному містечку—12 церков, 1 манастирь та 11 каплиць!.. Цей контраст і викликав гнівну репліку поета в журналі.

С. Є.

Стор. 98, рядок 24. Іллінське—село на правому березі Волги між Чебоксарами й Козьмодем'янським, розкинуте на дуже гарній місцевості—під горами серед роскішної діброви. Шевченко видимо досадує, що проспав цей прегарний ландшафт. *С. Є.*

Стор. 98, рядок 28. «А. С. съ К. и П.»—ці ініціяли означають—«Александр Сапожников с Кишкиным и Панченком». *С. Є.*

Стор. 98, рядок 30. «Полярная Звѣзда»—альманах, «карманая книжка для любительницъ и любителей русской словесности», що видавали популярний колись письменник-романист О. Бестужев-Марлинський та поет К. Рилеєв, обидва декабристи. Вийшло три книги—на 1823, 1824 і 1825 рр.; четверта книга, на 1826 р., вже надрукована, не вийшла в світ через грудневі події 1825 р. Альманах зібрав був до себе кращих того часу російських письменників (Гнєдич, Дельвиг, Жуковський, Крилов, Пушкин та ин.) і гостро виступав проти класицизму, обстоюючи за нову тоді течію в письменстві—романтизм. У «Полярной Звѣздѣ» за 1824 і 1325 рр. надруковано й уривки з згаданих у Шевченка поем «Наливайко» та «Войнаровский», — отже мабуть обидві ці книги й були тоді на очах у Шевченка. *С. Є.*

Стор. 98, ряд. 31—32. Згадані тут поеми «Наливайко» та «Войнаровский» належать Рилееву, Кондратові Федоровичу (1795—1826), поетові-декабристові, що трагично загинув у заверюсі після невдалого повстання. З «заветной портфели» капітана Кишкина й з инших джерел Шевченко переписував до свого журналу твори, які вперше чув і які подобались йому (напр. «Собачий пир» Барбьє та инш.)—Рилеєвських поем він не переписав, бо, безперечно, вони були йому раніш відомі. Маємо низку данних (їх зібрано в книжці П. Филиповича—Шевченко і декабристи» Київ, 1926), які свідчать про давній інтерес і пошану Шевченка до декабристів, до Рилеєва з'окрема. В містерії «Великий льох» (1845 р.) згадується «жовч декабриста», а в поезії «Сон» (1844) дано образ борця за волю, «царя волі», засланого на Сибір. Що тут Шевченко мав на увазі переважно декабристів, зразу кидається в вічі. Вже студент Петров, той, що доніс на Кирило-Методієвців, у своїй відповіді на запитання попечителя Траскина і його помічника Юзефовича, переказав зміст поезії «Сон», давши тлумачення, яке було тоді,

очевидно, досить природне: «Содержание я мог запомнить только двух стихотворений «Сон», «Послание к родичам»; в первом стихотворении Шевченко представляет себя заснувшим и во сне сова переносит его в Сибир, где он встречается с Рылеевым и другими заговорщиками 1825 года»... і т. и. («Збірник пам'яти Т. Шевченка», вид. Наук Т-ва у Київі, стор. 112).

«Великий льох» і «Сон» свідчать, що Шевченко в середині 40-х років не тільки чув про декабристів, а й бачив у них справжніх революціонерів, які були живим для його зразком. Безперечно, декабристи разом з иншими чинниками подіяли за тих років на формування політичного світогляду в Шевченка. Цей вплив міг іти також через Кирило-Методієвців, у яких був, певне, якийсь зв'язок з традиціями декабристів (виразне свідоцтво 100—102 розділи Костомарівської «Книги битія українського народу»). Інтерес Шевченків до декабристів та відомості про окремих проводирів могли поширитись під час перебування поета на Україні в 40-х роках, коли поет зустрічався з людьми, що мали родинний або инший безпосередній зв'язок з покараними (особливе значіння мало перебування в маєткові кн. Репнина, брата засланого на Сибір декабриста Волконського).

На свідомість наступних поколінь особливо сильне вражіння справив трагичний образ повішеного поета-декабриста Рилеєва та його вільнолюбні твори. Рилеєв вплинув і на Шевченка—це ясно позначилось тієї переступної доби, коли Шевченко від баладної фантастики та історичної романтики перейшов до инших мотивів, коли «пролетіли... не великії три літа» і поет «прозрівати став потроху». З Рилеєва був перш за все поет-громадянин: «Я не поэт, а гражданин», заявляє він сам у присвяті поеми «Войнаровский». До того ж Рилеєв був автором поем, в яких оспівував історичних діячів українських, що боролися за волю проти «самовластья», і Шевченко повинен був знати й цінити ці твори, які і в російському і в українському масштабі мали поступове значіння навіть геть-геть пізніше. «Думи й поеми великоруса Рилеєва,—свідчить Драгоманов,—сіяли не тільки в усій Росії з Україною ліберальні думки, а безспорно й піднімали спеціяльно на Україні національну свідомість. Ще в 50-ті роки, я пам'ятаю, «Войнаровский» і «Исповедь Наливайки», переписувались в наших потайних тетрадках поряд з творами Шевченка і читались з однаковим запалом» (Драгоманов М.—Листи на Наддніпрянську Україну. Київ, 1917, стор. 13). Як впливали на українське суспільство поеми Рилеєва показує ще цікавий лист (1825 р.) історика М. Маркевича (того, що йому Шевченко писав: «Бандуристе, орле сизий»...) до автора «Войнаровского»: «Позвольте мне вам писать, как истинный гражданин своего любезного отечества, как добрый малороссиянин. Итак, могу ли я хладнокровно читать «Войнаровского» и «Наливайку?» Примите мою и всех знакомых мне моих соотечественников благодарность. Будьте уверены, что благодарность наша искренняя, что мы от души чувствуем цену трудов ваших, которые вас и предков на-

ших прославляют... «Исповедь Наливайки» врезана в сердцах наших и моем также» («Русская Старина», 1888 р., грудень, стор. 599).

Шевченко добре знав «Войнаровского» ще до заслання — про це свідчать фактичні данні. 24 жовтня 1847 року з Орської фортеці Шевченко пише кн. Репниній («Твори», т. II, стор. 369): «30 мая мне прочитали конфирмацию, и я был уже не учитель Киевского университета, а рядовой солдат Оренбургского линейного гарнизона!

О как неверны наши блага,
Как мы подвержены судьбе».

Це цитата з «Войнаровского»,—у Рилеєва Мазепа говорить Войнаровському, втікаючи після Полтавської поразки:

«О, как неверны наши блага!
О, как подвластны мы судьбе».

Звичайно, не міг Шевченко мати на засланні забороненого твору, він цитував—трохи вільно, бо з пам'яти—улюблену ще раніш поему, що відбилась і на власних його творах, головним чином на російській поемі «Тризна» (1843 р.). «Тризна» була написана першого з «трьох літ» і, як зазначав П. І. Зайцев («Русскіе поемы Т. Г. Шевченка». Харків, 1913, стор. 15), ще в загальній виявляла формі ті тенденції, що при кінці цього періоду вилились у яскравий протест проти соціяльної й політичної неправди («Сон», «Кавказ» та инш). В основі поеми «Тризна»—переживання людини, яка виросла в убогій сем'ї і сиротою мандрує за межами рідної країни:

Страдал несчастный сирота
Вдали от родины счастливой,
И ждал конца нетерпеливо.
Его любимая мечта
Полезным быть родному краю.

Останній рядок цілком запозичено з поеми Рилеева «Войнаровський», герой якої говорить:

...вдали страны родной
Могу ль всегда быть равнодушен?
Рожденный с пылкою душой,
Полезным быть родному краю.

Герой «Тризны» «пришлец неславленный, чудесный» (Войнаровский теж «пришелец» на Сибіру) —

Говорил, что обще благо
Должно любовию купить
И с благородною отвагой
Стать за добро и зло казнить.
Он говорил, что праздник жизни,
Великий праздник, божий дар,
Должно пожертвовать отчизне,
Должно поставить под удар.

Так само в поемі Рилеєва Мазепа промовляє до Войнаровського:

Как должно юному герою,
Любя страну своих отцов,
Женой, детями и собою
Ты ей пожертвовать готов.

Про себе Войнаровський так висловлюється: «друг отчизны, друг добра». «Любов к общественному благу», «общее благо»—ці вирази зустрічаємо в багатьох поезіях Рилеєва. Багато схожости лексичної і навіть ритмичної й по инших місцях «Тризны» та «Войнаровского» (див. докладніше: П. Филипович—Шевченко і декабристи, стор. 87 і далі). Рилеєва вплив помітно й ще в деяких Шевченкових творах (наприкл. «Никита Гайдай, »Ляхам», то-що). Нарешті, слід згадати Шевченків малюнок 1858-9 р. «Мазепа і Войнаровський». Зміст цього малюнку в запису Г. Честахівського з слів самого Шевченка (див. «Наше Минуле», 191?, кн. 1-2) свідчить, що це не що инше, як ілюстрація до того місця з «Войнаровского», де описано розмову Мазепи з полоненими козаками.

В сучасній історіографії помітно певну переоцінку постати Рилеєва та инших діячів Північного Товариства і надавання більшого значіння трагично-героїчній сторінці історії, що мала дійсно революційний характер, — повстанню Чернігівського полку на Україні, коло Василькова, через два тижні після подій на Сенатській площі. Для Шевченка та його сучасників, собливо Герцена, історія декабристів, військових змовників 14 грудня, була ще в напів-романтичному тумані революційної легенди. Вона захоплювала драматизмом і благородним патосом, і Шевченко віддав їй данину також у поемах «Юродивий» і «Неофити».

Бібліографія про Рилеєва: В. И. Маслов—«Литературная дѣятельность К. Ф. Рылеева. Київ, 1912; Н. Котляревский—Рылеев. П. 1908; А. Цейтлин Творческий путь Рылеева («Бунт декабристов. Ленинград, 1 26). Про декабристів на Україні—див. збірник «Декабристи на Україні» (вид. УАН, 1926) та «Україна» 1926 р., кн. V.

П. Ф.

Стор. 101, рядок 3. Вірш «Русскому народу», переписаний у журналі під 18 вересня, належить, як зазначено в рукопису чужою, певне М. Лазаревського, рукою — Лаврову Петрові Лавровичу (1823—1900), що був тоді професором математики у Військовій академії й полковником. Арештований 1866 р. в зв'язку з замахом Каракозова на царя, Лавров був виданний під суд, що визнав його винним, між иншим, у написанні кількох революційних віршів, і присудив до заслання в м. Кадников Вологодської губ. Р. 1870-го Лавров утік за кордон, оселився в Парижі, де перетерпів знамениту облогу і бачив знищення паризької комуни; потім жив у Лондоні, Цюриху, знов у Парижі, займаючи чільне серед російської еміграції місце. В 70-х роках видавав «Вперед», був основоположником революційної фракції, що йменувала себе «лавристами», але разом з тим запопадливо працював над філософично-соціологичними

працями, що здобули йому великий авторитет і в наукових колах. Головніші твори Лаврова «Историческія письма» (1868—1869), «Задачи пониманія исторіи (1898), «Современныя ученія о нравственности», «Опытъ исторіи мысли (1894), «Народники-пропагандисты» та ин. Разом з Мик. Михайловським Лавров був творцем так званого суб'єктивного методу в соціології й теоретиком російського народництва; йому ж належить і популярна колись філософія «критически мыслящей личности» (Твори Лаврова видає в-во «Колос» у Ленинграді. Про його див: Русановъ Н.—Соціалисты Запада и Россіи, СПБ. 1908; його ж—П. Л. Лавровъ. «Былое». 1907, кн. II; «Материалы для биографии П. Л. Лаврова», Петербург, 1921).

Як видко з кінцевих під 18 вересня рядків, Шевченко за допомогою Явленського переписав тільки «прелюдію» до віршу, а самого вірша не встиг переписати, бо подорож пароплавом урвалася в Нижньому Новгороді. *С. Є.*

Стор. 102, рядок 2. Клейнмихель Петро Андрієвич (1793 1869) один з близьких прибічників Миколи I. Почав свою кар'єру ад'ютантом у Аракчеєва, де добру здобув школу жорстокости; був начальником штаба військових «поселеній», 1839 р. дістав графської ранги з девизом на гербі «усердне все превозмогает», виконував деякі цареві доручення, особливо амурні, і р. 1842 став за міністра шляхів за те, що заважав, як приткнув йому Герцен, їх будувати. Р. 1855 мусів вийти в одставку, як жертва нових ліберальних настроїв. Обмежений, жорстокий, угодливий Клейнмихель був постійною метою для ущипливого глузування Герцена, що ім'я його вживав як типового («Клейнмихели под разными названиями»). Про ганебну допомогу Клейнмихеля Миколі в його амурних походеньках («высочайшие пути сообщения») див. Герцен А. И.—Полное собр. соч. и писемъ, т. X, стор. 307 і 312. *С. Є.*

Стор. 102, рядок 19. Рашель—славнозвістна французька трагична актриса, що силою свого надзвичайного таланту віджившила була на кону класичну трагедію. Простота, натуральність її гри, те, що не декламувала вона, а говорила на сцені—усе це справляло велике враження на сучасників. Року 1853 грала вона в Петербурзі, р. 1854 в Москві і, не зважаючи на війну з Францією, мала надзвичайний успіх: «Рашель исподволь привела публику къ сумасшествію»,—писав П. В. Анненков Тургеневу; дуже захоплювся її грою й Щепкин (Майковъ Л. Н.—Щепкинъ о Рашели. «Ежегод. Имп. театровъ», 18[illegible]4—1895 № 2, стор. 6, 13). Цікаво зазначити, що в Петербурзі успіх вона мала більший, ніж у Москві (Игнатовъ П.—Театръ и зрители. «Голосъ Минувшаго 1916, кн. X, стор. 100—102; Арсеньевъ К.—Изъ театральныхъ впечатлѣній. Там само, 1917, кн. II, 235—238). *Рл.*

Стор. 102, рядок 19. Фрецціоліні—примадона італійської опери, співала в Петербурзі в сезон 1847/8 рр. Виступи її були спершу невдалі; згодом

завоювала вона симпатії аристократичної публіки. Решта глядачів не зрадила попередньої примадони: «верхние ярусы ложи галереи,—згадує А. Вольф,—где засѣдали истинные, но неблестящие меломаны, об'явили себя врагами Фрецциолини» («Хроника петерб. театровъ», I, стор. 128) Очевидячки, відбиває вірш Лаврова петербурзькі враження. *Рл.*

Стор. 103, рядок 10—16. Здається, про «отрадное происшествие» в с. Зименці у поміщика Дадьянова нема друкованих відомостей; принаймні ми їх не знайшли у відомій нам літературі про селянські перед скасуванням кріпацтва рухи, навіть у присвяченій спеціяльно Нижегородській губернії праці В. Снѣжневського «Крѣпостные крестьяне и помѣщики Нижегородской губ. наканунѣ реформы 19 февраля и первые годы послѣ нея» («Дѣйствія Нижегородской Губ. Ученой Архивной Комиссіи». Сборник..., т. III, Н.-Новгород, 1898). В такому разі поетів журнал служить за єдине джерело про цей цікавий факт, а дізнався про його Шевченко певне з оповіданнів місцевих людей, що були разом з ним на пароплаві. *С. Є.*

Стор. 104, рядок 6. Бобржецький Олексій (у Шевченка Бобржицький) скінчив 1848 р. 1-й відділ філософичного факультету в Київському університеті (див.: «Академическіе Списки Имп. Университета св. Владимира», 1834—1884. Київ, 1884) Отже знайомість його з Шевченком могла бути ще з Київа, а відомості про перебування Бобржецького в Нижньому та адресу його поет міг одержати від астраханських земляків. *В. М.*

Стор. 104, ряд. 11—14. Пам'ятника в Нижньому К. Мінінові та кн. Пожарському, двом ініціяторам патріотичної боротьби проти польського королевича, що захопив був р. 1611-го Москву - задумано було на 200-ті роковини цієї події. Справу доручено відомому професорові різбярства І. Мартосові. Але потім з його проекту пам'ятника поставлено в Москві, на Красній площі, а в Нижньому, замість його, поставлено 1826 р. в так званому Мінінському саду тільки високий обеліск із бронзовим барельєфом. Можливо, що на цю-от історію з пам'ятником і натякав Шевченко своїми словами: «копеечное, позорящее неблагодарное потомство приношение». Цікава також ота деталь, що цей «грошовый обелиск уже переломился». *Ол. Н.*

Стор. 104, рядок 20. Брилкин Микола Олександрович, головний управитель пароплавної компанії «Меркурій», був одним з тих інтелігентних нижегородців, що дали притулок і приголубили поета під час його примусового перебування в Нижньому. На сторінках журналу ім'я Брилкина та його родини (жінка Аделаїда Олексіївна, зять Грас і ин.) стрінемо таки частенько. Поет часто бував у Брилкиних, «по обыкновению» там обідав (запис під 23 вересня), брав у Брилкина книги (під 26 вересня

та 9 жовтня), знайомився через його з иншими людьми (під 2 жовтня), стрівав новий рік (під 1 січня 1858 р.) і т. и. Одно слово, Брилкин був серед тих «искренних друзей» (запис під 23 жовтня; порівн. у листі до Щепкина, — «Твори», т. II, стор. 422), що пригріли поета в Нижньому й опікувались ним. З Брилкина та його дружини, Аделаїди Олексіевни, й зятя Граса й навіть гувернантки Шаубе Шевченко змалював портрети (запис під 28 вересня, 1, 2, 4 та 10 жовтня), яких доля невідома. Виїхавши з Нижнього, Шевченко не занехаяв своїх зносин з Брилкиним: у журналі маємо запис (під 8 квітня) про написаний до його лист (порівн. ще «Письма М. М. Лазаревскаго къ Шевченку». «Кіевская Старина», 1901, кн. II, стор. 299—300). *С Є.*

Стор. 104, рядк. 33—34. «Голоса изъ Россіи» — не періодичні збірники, що почав видавати в Лондоні Герцен з половини 1856 р. «Рукописи, составляющие «Голоса изъ Россіи», — писав у передмові до 1-ої книги Герцен, — доставлены мне в том виде, в котором они печатаются; я не позволил себе никаких перемен, кроме ничтожных и совершенно внешних поправок» (Герцен А. И. — «Полное собраніе сочиненій и писемъ» т. VIII, стор. 320—321; порівн. Ветринский Ч. — Герцен, СПБ. 1903, стор. 294). Друкуючи прислані йому рукописи, Герцен мав на увазі показати громадську думку Росії, хоча вже в III-й книзі він гостро спиняє декого з своїх занадто уміркованих кореспондентів: «Нет, господа, делайте, как знаете, а мы не пойдем по вашей дороге; по ней, пожалуй, дойдешь до чина тайного советника, а нам хочется остаться явными советниками, говорить открыто и смело истину» (Герцен А. И.— Полное собр. соч. т. VIII, стор. 521). Шевченко міг мати в Нижньому одну з перших трьох книжок «Голосовъ изъ Россіи»: третя вийшла в половині червня 1857 р. (Там само, т. XXII, стор. 286) і у вересні могла вже бути в Нижньому. *С Є.*

Стор. 104, рядк. 34—35. Овсянников Павло Абрамович, архитектор у Нижньому, чимсь причетний і до пароплавства «Меркурій», був так само, як і Брилкин, серед тих «искренних друзей» (запис у журналі під 23 жовтня), що дали пристановище поетові у Нижньому. Ми не маємо звісток, чи був Шевченко з ним знайомий попереду; треба думати, що подорож пароплавом дала йому кілька нових знайомостей з службовцями у пароплавстві і через них він познайомився в Нижньому і з Овсянниковим і навіть оселився у його, дивлячись на це помешкання, як на «временную квартиру», на якій проте прожив мало не півроку. В журналі і в листуванні того часу Шевченко не раз згадує свого господаря, з яким, видко, у його були хороші, приятельські стосунки. Приятелям він подає для своїх листів адресу Овсянникова («Твори», т. II, стор. 413, 415, 429), рекомендуючи його так: «добрий і розумний чоловік, а до всього того ще й земляк: конотопський. Мені тут добре з ним» (Там само, стор. 414). Вирядивши Овсянникова на якийсь час до Петер-

бургу, Шевченко сповіщає Щепкина: «я тепер у його хазяїную» (Там само, стор. 422), а в Петербург дає йому доручення до приятелів і знайомих. «На днях явится к вам П. А. Овсянников — пише поет до гр Толстої, — мой здешний добрый приятель и товарищ по квартире. Он вам сообщит все подробности о мне»... (Там само, стор. 423, порівн. стор. 421). Ради Овсянникова Шевченко відкладає час свого од'їзду з Нижнього (див. записи під 2 і 5 березня, а також «Твори», т. II, стор. 424, 426). Знаком приязни поетової до Овсянникова був списаний з його портрет (запис під 30 вересня), якого доля нам невідома. *С. Є.*

Стор. 105, ряд. 25 — 26. Монографія Костомарова «Богданъ Хмельницкій и возвращеніе Южной Руси къ Россіи» друкувалася 1857 р. в журналі «Отечественныя Записки» кн. I—VIII. Шевченко читав «Богдана Хмельницького» саме з «Отечественных Записок», бо окремо, у двох томах, монографія вийшла аж 1859 р. у виданні Кожанчикова, а згодом увійшла в зібрання «Историческихъ монографій» Костомарова, як IX, X та XI томи. «Богдан Хмельницкий», початий ще в Київі, а докінчений у Саратові завдяки допомозі книгами від гр. Свидзинського, був першою працею Костомарова, надрукованою по засланні, і через те мабуть чимало потерпів од цензури. «Верный наставлению Дубельта,— згадував опісля Костомаров, — цензор был действительно ко мне очень строг: вымарал множество мест, не представлявших ничего подозрительного, если не прилагать особого желания толковать их с натяжкою в дурном смысле» (Костомаров Н. И. — Автобіографія, изд. «Задруги», стор. 225). Шевченкові праця його приятеля про Хмельницького дуже подобалась: це проступає не тільки в журналі. «Читать у мене тепер, слава богу, є що, — сповіщав поет М. Лазаревського, — але свого рідного нічогісенько нема, опріч Богдана Хмельницького Костомарова. Отцей вчистив книгу, так-так!» (Шевченко Т. — «Твори», т. II, стор. 414).

Знаменитого гетьмана, Богдана-Зиновія Хмельницького († 1657 р.) Шевченко згадує в своєму журналі тільки між иншим: на цьому місці з приводу монографії Костомарова, а під 17 червня з приводу Кулішевих «Записокъ о Южной Руси». Проте особа славного гетьмана, цього «геніяльного бунтовщика», видко, здавна цікавила Шевченка, як центральна цілого періоду в українській історії постать, і йому поет багато присвятив уваги в своїх поетичних творах. Цілу низку їх, як не рахувати окремих згадок у повістях («Прогулка с удовольствием и не без морали», — див. «Поэмы»..., стор. 449) та листах («Твори», т. II, стор. 400) — присвячено Хмельницькому та зв'язаним із ним подіям: «Розрита Могила», «Чигирин», «Великий льох», «Суботів», «Ой чого ти почорніло, зеленеє поле», «Як би то ти, Богдане п'яний»... Погляди Шевченка на Хмельницького двояться. З одного боку для поета це безперечно визначна постать, печаткою геніяльности позначена; з другого — справа, з якою він зв'язав своє ім'я, оте поєднання України з Москвою,

викликала таке обурення в Шевченка, що він не раз «купав у калюжі» прославленого «козачого батька». В «Розритій могилі» і в «Суботові» поет обертається до гетьмана од України й показує перед ним наслідки його діла: «Степи мої запродані... Сини мої на чужині, на чужій роботі» («Розрита могила»); «Занапастив єси вбогу сироту-Вкраїну» («Суботів»). Кляне-проклинає тяжким материним прокльоном персоніфікована Україна свого «нерозумного сина»:

Ой Богдане, Богданочку!
Як би була знала —
У колисці б придушила,
Під серцем приспала! («Розрита могила»).

В містерії «Великий льох» перша душа карається за те, що вповні перейшла дорогу гетьманові, як їхав він до Переяслова «Москві присягати». Там само маємо оповідання, як, розкопавши «великий льох» Богданів, знаходять його «добро»: «черепок, гниле корито й кістяки в кайданах» — ніби символ того, що дало Україні його діло. Ще тяжчі думки навіває на поета Переяслов, де сталося знамените прилучення 1654 р. Написана р. 1859 в Переяслові поезія «Як би то ти, Богдане п'яний» — підводить підсумки поглядам поета:

Амінь тобі, великий муже, —
Великий, славний, та не дуже!...
Як би ти на світ не родився,
Або в колисці ще упився,
То не купав би я в калюжі
Тебе, преславного... Амінь!

Шевченко, видимо, переживав що-до Хмельницького сам тяжку боротьбу і вагання. Читаючи з захопленням «поучительную, назидательную», «прекрасную современную» книгу Костомарова, що разом з иншими проясняла подробиці минулого, «закопченные дымом фимиама, усердно кадимого перед порфирородными идолами» — все ж не міг поет одірватись од сучасности й забути дальші наслідки від роботи «геніяльного бунтівника» проти тих «порфирородних идолів». *С. Є.*

Стор. 105, рядок 37. Балахна — повітове місто Нижегородської губ., стоїть на правому боці Волги, під 56°29' півн. шир. і 43°36' східн. довг. Засноване в 1479 р., як селище засланих новгородців, здобуло собі потім популярність солеварнями та верфями для будування суден, — останнє відзначає й Шевченко, назвавши Балахну «родительницею безчисленных живописных расшив». Тут збудований був, між иншим, р. 1636 корабель «Фридрих», що мав іти до Персії. *С. Є.*

Стор. 106, рядок 6. Дедново — село Зарайського повіту Рязанської губ. на р. Осі, відоме своїми верфями. Р. 1667–1668 в Деднові збудовано корабель «Орел», що мав іти до Персії, а заразом і ловити волзьких здобишників; його потім захопив на Волзі й спалив Ст. Разин. Є гадка, що

в тому ж таки Деднові Петро І-й збудував з Брандтом і той бот, який дістав потім назву — «дідусь російського флота». *С. Є.*

Стор. 106 рад. 12 -13, 19—20. Рисунок «Верхушка церкви св. Георгія» невідомо де подівся. Рисунок з Благовіщенського собору тепер у Чернігівському Історичному Музеї, кол. В. Тарновського, куди перейшов од В. Лазаревського (Новицький О. - Шевченко як маляр. стор. 65). *С. Є.*

Стор. 106, ряд. 23—25. «...Интересный город и не имеет печатного указателя. Дико! по татарски дико!» Обурення поетове було несправедливе. Вже під 9 жовтня в журналі маємо запис, що один з приятелів приніс «давно жданное «Краткое историческое описание Нижнего Новгорода», составленное некоим Н. Хранцовским». Книга, не вважаючи на свою «економність», задовольнила Шевченка. *С. Є.*

Стор. 106, рядок 28. «Безобразное чудовище» (репродукцію його з Шевченкового журналу див. на стор. 107) ще раз потім притягло поетову увагу. Під 6 лютого маємо історичні про його відомості із здогадом, що може бути це — «оригинальное византийское чудовище» *С. Є.*

Стор. 109, рядок 4. Доля портрета мамзель Анхен Шаубе, що була за гувернантку у Брилкиних і потім ходила з Шевченком до театру (див. запис під 6 жовтня), нам невідома. *С Є.*

Стор. 109, рядок 7. «Доходное место» — комедія Островського; надрукована була в «Русской Бесѣдѣ», кн. І за 1857 рік; того ж року заборонено її до вистави за різке огудження чиновницького побуту. Закиди Шевченкові цій комедії зводяться власне до двох: 1) багато зайвого, такого, що нічого не каже; 2) взагалі-ж «аляповато», жіночі особливо типи ненатуральні. Приєднуючися до тих думок, що зустріли цей знаменитий твір Островського, бачимо іноді подібні до висловлених у Шевченка присуди. От що писав Островському близький йому Писемський: «В комедии самая картина исполнена жизни и бойких типов и, наконец, нравственной глубины, но все это вставлено в рамку, то-есть в 1-ое и 5-ое действия, совершенно мозговую, сделанную, а не созданную, и потому именно, что в них играет роль пара Вишневских; оба эти лица по драматичности их положения — совершенные гробы»... До того завважає Писемський, що дієві особи балакають занадто, і що розмови їх треба скоротити (П. О. Морозовъ - А. Н. Островскій въ его письмахъ. «Вѣстникъ Евр.», 1916, кн. X, стор. 52). Лев Толстой теж завважив у листі, що в п'єсі есть деякі фальшиві місця - интрига Вишневських, то-що. (Там само). А критика, високо загалом ставлячи комедію, завсіди зазначала якусь неопрацьованність постати Жадова «жидкая фигура»

(А. Григорьєв, див. «Ежег. Пет. Гос. Театр.» Спб. '922, стор. '03) «фальшивый тон», «громкие фразы» (Добролюбов Н. Темное царство. Сочинения. Спб. 1912, т. I, стор. 318; пор. стор. 437). Те-ж саме завважали і дальші критики (В. Зелинский Критическіе комментаріи къ сочиненіямъ А. Н. Островскаго. т. III, стор. 99, т. V, 21'—212). Отже ясно нам, що деякі з тих негативних рис, що кинулися в очі Шевченкові, впали в око й иншим видатним сучасникам — критикам та письменникам. Не зазначив, проте, Шевченко жадної позитивної риси в цій комедії. І як що однести його уваги про жіночі типи до Вишневської, то те ж саме говорили й инші; що ж до инших жіночих типів, то визнавали їх дуже типовими для того часу, і ще Добролюбов підкреслював що змалювання родинних стосунків та їх впливу на громадську роботу. можна вважати за найкращу сторону комедії (Соч. т. III, стор. 434). Але по суті це тільки дрібниці; не звернув Шевченко уваги на громадський патос комедії, що виявлявся він не тільки в тирадах Жадова, але й у тій згущеній сатирі, якою перейнято увесь малюнок чиновницького життя. Можливо, що завважав цьому резонерський тон Жадова: Шевченко погоджувався з відхиленням од натуральности в романтизмі, але усяке резонерство вражало його щиру, темпераментну натуру. *Рл.*

Стор. 109, рядок 18. Печерський манастирь у Нижьому займає мальовниче місце на передмісті, над Волгою. Засновано його р. 1219-го на зразок Печерського манастиря в Київі. Йдучи слідом за київськими ченцями, преп. Діонисій уже в XIV ст. викопав був собі печеру в крутому березі Волги, і з того часу манастирь здобуває собі популярность і ймення Печерського. З постриженців цього манастиря найбільшої зажив слави знаменитий патріярх Никон, що в XVII ст. мав величезний вплив не тільки на церковні справи, а й на загально-політичні стосунки в Москві. Р. 1596-го осунулася гора і зруйнувала була манастирь, але царь московський Федір Іванович зараз же його відбудував на-ново. (Семенов В. П.—Россія, т. I, стор. 385—386). Це й зазначає Шевченко в запису під 9 жовтня. Рисунок, що зробив з манастиря Шевченко того ж дня, переховується тепер у Чернігівському Історичному музеї кол. В. Тарновського (Новицький Ол.—Шевченко як маляр, стор. 65). *С. Є.*

Стор. 109, рядок 31. Про нижегородського поліціймейстра П. В. Лапу (инакше Лаппо-Старженецький) згадує відомий потім актор А. П. Ленський, що здибався з ним на весні 1865 р.: «Полицеймейстер Лапа известный взяточник и дантист, сворачивавший скулы и правому и виноватому. Впоследствии, встречаясь с ним, я всегда выносил тяжелое впечатление от этих безцветных, холодных глаз с желтоватыми белками; от этих словно лязгающих при разговоре, крупных желтых зубов из-под желтых же усов с подусниками и сильно дыгающегося четырехугольного подбородка. Что-то холодное и

жестокое чудилось в этом человеке. Впоследствии, читая Щедринское описание градоначальников города Глупова, таким я представлял себе Угрюм-Бурчеева» (А. Ленский—Пережитое. «Русская Мысль», 1909, кн. IV, стор. 15). Шевченкові, як знаємо, Лапа здався «непохожим на полициймейстера» (запис під 3 жовтня) і взагалі услужним і приязним чоловіком. З ним поет стрівався иноді в товаристві, перебуваючи в Нижньому, і бачився навіть раз у Петербурзі (запис під 12 травня). Цілком можливо, що «бравый и любезный» та певне й розумний гвардійський полковник тямив, хто такий Шевченко, і при йому, сказати б, підтягувався й не виявляв суто поліцейських рис, зазначених у споминах Ленського. До того ж поет певне почував до поліціймейстера і вдячність за неформальне відношення під час медичного огляду, від якого так багато залежало Шевченкові. *Рл.*

Стор. 109, ряд. 33—34. «...Встретил я на бульваре детей,—три девочки и мальчик». Епізод з дітьми взагалі надзвичайно характерний для Шевченка. Поет, як знаємо, любив дуже дітей, був їм незмінним другом і заступником (діти Ускових, епізоди з життя Шевченкового на передмісті Київа і ин.). Отже до його самого треба прикласти слова його ж таки, сказані про Обеременка: «Он страстно любил маленьких детей, а это верный знак сердца кроткого, незлобивого» (запис під 29 липня). *С. Є.*

Стор. 110, рядок 20. Оповідання знаменитого російського письменника Л. Толстого (1828—1910) «Записки (а не «Рассказ», як помилково у Шевченка) маркера» було надруковане в журналі «Современник», 1855 р. кн. I. Воно написане саме тоді, коли, як зазначає в своїй книзі Б. Ейхенбаум почався після «Детства» період етюдів і спроб, період болючих сумнівів та боротьби. В цей час успіх Толстого підупадає і «к 60-м годам он считається почти забытым писателем» (Эйхенбаум Б.—Молодой Толстой СПБ. 1913, стор. 59). «Записки маркера» не звернули великої на себе уваги в критики. Правда, «Современник», де друкувавсь тоді Толстой, гадав, що в «Записках маркера» та «Двух гусарах» письменник «снова сделал шаг вперед» (Зелинский В.—Русская критическая литература о произведеніяхъ Л. Н. Толстого, ч. I, изд. второе. Москва, 1898, стор. 83), але ця оцінка мала характер не естетичний, а етичний: «Относительно «Детства» и «Отрочества» очевидно каждому, что без непорочности нравственного чувства невозможно было бы не только исполнить эти повести, но и задумать их. Укажем другой пример—в «Записках маркера»: историю падения души, созданной с благородным направлением, мог так поразительно и верно задумать и исполнить только талант, сохранивший первобытную чистоту» (Там само, стор. 92). Аналогично підійшов до оповідання критик Дружинин: »Записки маркера» показали в нем человека, хорошо понимающего многие грустные стороны современной жизни». Дальше зауваження, зовсім не розвинуте, свідчить все-ж, що

Дружининові «Записки маркера» естетично сподобались менше, ніж «Набег», і що художня манера Толстого в цей час ще не виробилась, перебуваючи в в періоді шукання: «По «Детству» и «Отрочеству», взятым отдельно, никак не угадаешь сочинителя «Очерков Севастополя». Грустный реализм «Маркёра» совершенно не сходен с тонкой прелестью «Набега», «Метель» не имеет почти ничего общего с «Двумя гусарами» (Там само, стор. 60). К. Аксаков, розглядаючи в журналі «Русская Бесѣда» (1857 р., кн. I) ранні твори Толстого, зазначав, що «слабее прочих «Записки маркера» и «Два гусара» (Зелинский В. — стор. 117). Навпаки, «Отечественным Запискам» оповідання дуже сподобалось: «Тонкая наблюдательность, художническое умение видны из построения рассказа, в том взгляде, с каким маркер смотрит на постепенное развращение и разорение юноши, явившегося в бильярдную комнату ресторана столь благородным и прекрасным. Характеры Нехлюдова (погибающего юноши) и его приятелей, героев бильярдной, очерчены прекрасно. И как превосходно все это рассказано» (Там само, стор. 23). Захоплювалась оповіданням і «Библіотека для чтенія» (це—«лучшая страница «Современника»), зазначивши, між иншим, невідповідність назви: «В »Записках маркера» нас остановило на минуту заглавие:—и действительно, из самого рассказа видно, что маркер едва-ли мог вести записки. Впрочем, дело не в заглавии, может быть, даже случайном» (Там само, стор. 22). Дійсно, писати «Записки» не могла неосвічена людина хоча все оповідання стилізовано під простовату її розмову (напр. «Амбиционный был — то-есть Нехлюдов-то. А уже что касается чего прочего, так вовсе не смыслил»; або: «Оно, известно, наше дело такое, что народу всякого видим: и самого что ни есть важного, и дряни то много бывает» і т. и.). Певну штучність такого невластивого Толстому простацького «сказа» (в инших творах Толстого цієї художньої манери не знайдемо) виразно помітив Шевченко («поддельная простота этого рассказа слишком очевидна»), а це свідчить про його критичну спостережливість та увагу до проблем оформлення художнього матеріялу.

П. Ф.

Стор. 110, ряд. 24—34. Сценою медичного огляду через поліцію закінчилося те важке становище, в якому опинивсь був поет з прибуттям до Нижнього Новгорода. Як було вже згадано (див. примітку до стор. 72), коли Шевченко їхав пароплавом з Астрахани до Нижнього, про його дуже жваво переводилося бюрократичне листування, щоб завернути його до Уральська чи до Оренбургу, де він мав чекати вирішення своєї долі. Тільки в Нижньому догнало поета це грізне для його листування. Несподіванка зустріла його відразу, скоро ступив він на берег у Нижньому. 20 вересня в журналі маємо запис: «Только что успел поздравить с временным новосельем хозяйку, хозяина (себто Сапожникових *С. Є.*) и вообще сопутниц и сопутников, как является Николай Александрович Брылкин (главный управляющий компании пароходства «Меркурий») и по секрету от других

до стор. 110

об'являет спєрва хозяину, а потом мне, что он имеет особенное предписание полициймейстера дать ему знать о моем прибытии в город. Я хотя и тертый калач, —додає Шевченко.—но такая неожиданность меня сконфузила». Нижегородська поліція вже чекала Шевченка і своїх заходів ужила, удавшись до пароплавства, що перше повинно було знати, коли прибуде поет. Діставши неприємну звістку, Шевченко передав до поліції через Брилкина свій «пачпорт», себто одзвольний білет з Новопетровського, і почав з трівогою дожидатись закінчення «проклятого непорозуміння». Очевидно, він вже знав, мабуть через нових знайомих-нижегородців, у чім справа, бо вже другого дня в журналі згадує про можливе «путешествие, пожалуй по этапам, в Оренбург за получением указа об отставке». Була зроблена ніби нарада з приводу такої перспективи і нові приятелі нараяли поетові дипломатично захворіти,—«я рассудил, — пише Шевченко в журналі,—что не грех подлость отвратить лицемерием, и притворился больным» (запис під 21 вересня). Почалося прикре вичікування медичного огляду і поет кілька разів у журналі згадує, що сподівався «медика й полицемейстера», або що його викликали до поліції. Тим часом нижегородці з свого боку поробили певне потрібні заходи про те, щоб адміністрація не чіпала поета. Згадавши, як його заспокоїла розмова з Брилкиним, Овсянниковим та Кишкиним, Шевченко додає: «если бы не эти добрые люди, мне бы пришлось теперь сидеть за решеткой и дожидать указа об отставке или просто броситься в об'ятия красавицы Волги. Последнее, кажется, было бы легче». Губернатором у Нижньому був тоді Ол. Муравйов (див. примітку до стор. 114), декабрист, людина інтелігентна й чула, що не забув ще про власні митарства на засланні й розумів, що перед ним не звичайний собі «злочинець» чи «нижний чин»,—і, натурально, він був тією останньою інстанцією, од якої залежала тоді доля Шевченка. Комедію з хворобою—хоч і не дуже пильно—довелося поетові грати цілих десять день, бо тільки 1 жовтня відбувся медичний огляд, наслідком якого був папір до коменданта в Новопетровському Укова, датований 17 жовтня, в Новопетровському ж одержаний 11 грудня:

> Господину Коменданту Новопетровскаго Укрепленія Маіору и Кавалеру. Въ слѣдствіе отношенія Вашего Высокоблагородія отъ 29 августа сего года за № 1674 имѣю честь при семъ препроводить выданный Вами билетъ за № 1403, отобранный отъ служившаго въ укрѣпленіи рядовымъ изъ бывшихъ художниковъ Тараса Шевченко и увѣдомить, что онъ прибылъ въ Н.-Новгородъ 20 Сентября въ разстроенномъ состояніи здоровья, который былъ мною освидѣтельствованъ вмѣстѣ съ Городовымъ Врачемъ и по освидѣтельствованіи онъ оказался немогущимъ слѣдовать въ обратный путь, впредь до совершеннаго выздоровленія. Актъ медицинскаго свидѣтельствованія мною предоставленъ г. Нижегородскому Военному Губернатору. Старшій Полицмейстеръ Полковникъ Лапа» (Яворницький Д.—Матеріяли до біографії Т. Г. Шевченка,

стор. 43; порівн. Родзевич А.—Т. Г. Шевченко въ Закаспійскомъ Краѣ. «Русская Старина», 1891, кн. V, стор. 446; Демьянов Г.—Т. Г. Шевченко въ Нижнемъ Новгородѣ. «Историческій Вѣстникъ», 1893, кн. V, стор. 338).

Діставши таке посвідчення, міг поет лекше зітхнути й записати 1 жовтня в журналі: «Вследствие этого обязательного визита я представляю себе мое возвращение в Оренбург сомнительным».

Проте перше ніж дійти до такого пів-утішного висновку, Шевченко пережив багато недобрих хвилин. Журнал і листи його за ці і найближчі дні повні того гіркого почуття й обурення, яких завдала йому несподівана халепа: це справді—«вопли так внезапно, так гнусно, подло уязвленного сердца». «Вот тебе и Москва,—писав Шевченко під свіжим враженням.—Вот тебе и Петербург! и театр, и академия, и эрмитаж, и сладкие дружеские об'ятья земляков друзей моих Лазаревского и Гулака-Артемовского! Проклятие вам, корпусные и прочие командиры, мои мучители безнаказанные! Гнусно! безчеловечно! Отвратительно гнусно!» (запис під 21 вересня). «Никто больше, как чорт, враг добрых наших помышлений, перешел мне дорогу в Питер»,—сповіщав 8 жовтня Шевченко М. Лазаревського і, списавши свою пригоду, додає: «Я занедужав. Спасибі, нашлися здесь добрые люди, которые приютили меня и через посредство которых написано в Оренбург обо мне Катенину, чтобы он об'яснил мое отвратительное положение» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 413). «...Полицеймейстер об'явил мне,—описує Шевченко своє становище Ускову,—что я за настоящим указом об отставке должен отправиться обратно в Оренбург. Такое милое предложение меня не мало озадачило, но я вскоре оправился, т. е., заболел и сам написал в Оренбург, и добрых людей просил написать о себе прямо Катенину, прося его развязать сей гордиев узел как-нибудь помягче. Пока этот таинственный узел развязывался, я хворал, бродил по грязным нижегородским улицам и скучал до ипохондрии» (Там само, стор, 415). «По прибытии в Нижний Новгород неутомимая полиция разрушила мое блаженство»,—писав Шевченко вже згодом і трохи заспокоївшись до гр. Толстої, потішаючи себе думкою, що це може навіть на краще, бо в Нижньому він «отчитывается» найновішою літературою й робиться «похожим на человека» (Там само, стор. 416).

Починається для Шевченка довге сидіння в Нижньому—на волі і не на волі,—день за днем списане в журналі. «Собака на прив'язі»—характеризував не раз своє становище в Нижньому сам Шевченко (запис під 23 жовтня; лист до Щепкина,—«Твори», т. II, стор. 414—415). Це сидіння з формально-юридичного боку поділяється такими датами: до 23 жовтня—повна недосвідомість і невиясненність становища; 23 жовтня—звістка про заборону їхати до столиць; 1 березня 1858 р. дозвіл жити в Петербурзі, але під доглядом поліції. Про самопочуття поета див. відповідні записи в журналі, а також із того часу листування.

С. Є.

Стор. 110, рядок 25. Гартвинг (Шевченко ще пише — Гартвих і Гартвиг) — міський лікарь у Нижньому, з яким Шевченко підтримував знайомість і потім (див. записи під 4, 5, 6 і 28 жовтня). *С. Є.*

Стор. 110, рядок 35. «С е г о д н я ш н е г о д н я н а ч и н а ю т с я з д е с ь с п е к т а к л и». Театр у Нижнім-Новгороді—один з найстаріших на всю Росію провінціяльних театрів. Повстав він з кріпацької трупи кн. Шаховського, року 1798 стає приступним для всього суспільства, і з того часу існував з невеличкими перервами вже увесь час. З 20-х років, після смерти фундатора театру, переходить він до приватних рук, з 40-х — це один з найсолідніших на всю Росію (А. С. Г а ц и с с к и й — Нижегородскій театръ. 1798—1867. Н.-Новгор. 1867). Помещкання театру, як і зазначено у Шевченка, було невелике: у партері вміщалося тільки 60 стільців; далі 2 яруси лож, у третьому — галерея (П. М о р о з о в — «Воспоминанія о нижегородскомъ театрѣ 60-хъ годовъ. «Ежег. Имп. Театр. 1910. т. III, стор. 13). Історик рос. театру П. О. Морозов згадує за одвідувачів цього театру років 8 — 10 по від'їзді з Нижнього Шевченка; за цей час зміни були, звичайно, невеликі. «Публика партера была, большею частью, все одна и та же: у оркестра неизменно можно было видеть завзятых театралов Сапожниковых, красивую фигуру стройного, высокого старика с седыми курчавыми волосами, — декабриста Ивана Александровича Анненкова..., всегда гладко выбритого и тщательно одетого Константина Антоновича Шрейдерса, который в 1857 г. приютил у себя случайно попавшего в Нижний Шевченко и близко сошелся с злополучным изгнанником-поетом; его друзей — архитектора Н. О. Фрелиха и молодого аптекаря Н. В. Эвениуса и еще нескольких других лиц... Приезжали в театр и представители нижегородского купечества, занимавшие обыкновенно ложи со всеми своими чадами и домочадцами, с с'естными припасами и напитками, чтобы было чем заняться в антрактах; некоторые из купцов, в огромных лисьих шубах и валеных калошах, прямо шли в первый ряд, где шубу подстилали под себя, а калоши ставили под кресла» (Там само, стор. 15). Театром володіли різні особи, але фактичним господарем його був К. Ф. Смольков (з 1847 і до 8-х рр. антрепренер взагалі меткий і вмілий (Там само, стор. 12—13). Відомий актор А. П. Ленский що за молодечих років грав і в Нижньому (1865), досить яскравими фарбами малює цього типового експлоататора. Актори залежали од його цілком; жили вони всі разом у театральному флігелі, на актрис дивився він тільки як на жінок, що мусять у його ласки запобігати. «Большинству актеров Смольков говорил «ты» и не только не подавал руки, но, случалось даже, делал своею рукою «отеческое внушение», в виде 2—3 пощечин, на которые забитые люди отвечали извинениями перед тем же Смольковым». Коли ж хто з акторів ставився до такого «внушения» инакше, то «в этих случаях как из под земли выростали около него жившие у него издавна трое братьев плотников, здоровенные детины, преданные ему, как псы, и готовые

вступиться при малейшем сопротивлении» (А. Ленский — Пережитое. «Русская Мысль», 1909, кн. V, стор. 34, 36). Як що було так під час «реформ», то за Шевченкових часів було напевно не инакше.

Про одвідування Шевченком театра в Нижньому див. у П. Руліна — Шевченко і театр. Збірник «Шевченко та його доба», т. І.

Рл.

Стор. 110, рядок 37. Потехин Олексій Антипович (1829—1908), відомий письменник, виховувався в Демидівському Ліцеї в Ярославлі, служив якийсь час у війську, брав участь у відомій експедиції письменників 1856 р., описавши Надволжя. В 80-х роках керував репертуарною частиною імператорських театрів; р. 1901 обраний був на почесного академика. Літературна діяльність Потехина починається 1852 р. нарисами з провінціяльного побуту; оповідання й повісті, переважно з народнього життя, здобули йому чималу популярність у 60—70 рр. («Около денег», «Бедные дворяне», «Крушинский» та ин.). Йому також належить низка драм: згадана у Шевченка «Суд людской—не божий», виставлена вперше на петербурзькій сцені 1854 р.; «Мишура», «Отрезанный ломоть», «Вакантное место», «Чужое добро в прок не идет», «Около денег» (переробка романа) та ин. Потехин був одним із наслідувачів Островського; тому й мали його п'єси успіх у перші роки захоплення «народньою», суто-великоруською драматургією. Але в жадній з своїх п'єс не підіймавсь він до рівня навіть найслабших творів Островського. Солодкий сентиментализм, невміння опанувати драматичну форму, невитриманність психології і—одна може позитивна риса—знання зовнішньої сторони народнього побуту—отакими рисами визначалися його п'єси. Що-ж до драми «Суд людской», то належить вона як-раз до найслабших його творів. Аполон Григор'єв, що так радо вітав усе народнє, все ж мусів зазначити, що ця п'єса—невміле наслідування «Не в свои сани не садись» Островського. На його думку, Потехин «тип Русакова перевел в жанр, судьбу дочери в печальную мелодраму, общедоступное патетическое в отвратительный вой кликуш (Григорьев А.—Собраніе сочиненій под ред. В. Саводника. Москва, 1915. Вып. II, стор. 81). Згодом А. Скабичевський зарахував цю п'єсу до «нравственно-сентиментальных воздыханій» (Сочиненія А. Скабичевскаго. СПБ. 1903, т. I, стор. 814). Сюжет драми надзвичайно немудрий. Закохані не мають змоги одружитись; наслідок—божевілля дівчини (вже в другому акті); далі вона одужує, але, побачивши батька, надумує йти в черниці; що-ж до її милого, то закінчує він в одчаї п'єсу словами: «Один у меня отец—царь-батюшка, ему пойду служить, за него да за матушку Россию сложу свою голову победную» (Порівн. И. Игнатов—Театръ и зрители. «Голосъ Минувшаго», 1916, кн. XII, стор. 213—215).

Однієї цієї фрази, що нагадувала про напружено-патріотичний стиль Полевого та Кукольника, було вже досить, щоб викликати різку характеристику в Шевченка: «драма—дрянь с подробностями». *Рл.*

Стор. 110, ряд. 38—39. Мочалова Марія Васильовна—небога славнозвісного трагіка. Піунова, згадуючи за Щепкинів виступ у ролі «Матроса», пише, що Мочалова «такъ была увлечена игрою своею с М. С. Щепкинымъ, что по окончании спектакля долго не могла прийти в себя и горько плакала; плакал и сам Михаил Семенович... плакал потрясенный и игрою, и приемом публики, и слезами Мочаловой и моими. И как же он целовал нас и уговаривал не плакать» («Артист», кн. VII, стор. 177). Яка з Мочалової була актриса, цього ми власне не знаємо: російський провінціяльний театр мав не одну актрису з таким прізвищем. *Р.*

Стор. 110, ряд. 40—41. Климовський (дійсне прізвище — Євген Оглоблін) народився р. 1824, помер десь у 70 рр.; вчився спочатку в Військово-медичній академії, потім у Московському університеті, але курсу не скінчив. З 1846 р. почав учитись співу при Московському театрі (у Тамброні). Року 1854 перейшов на короткий час до Петербурзького театру; далі, одружившись, працював у Костромі, а з літа 1857 року в Нижньому («Дѣло Архива Дирекціи Императорскихъ театровъ о службѣ... артиста русской оперной труппы Евгенія Оглоблина, по театру Климовскаго 1846 р. № 10734). При кінці 40-х років це був відомий на всю Москву співака (Максимов С. В.—А. Н. Островскій по моимъ воспоминаніямъ. «Полн. собр. соч. Островскаго», т. XI, изд. «Просвѣщеніе», стор. 15), автор усій Росії відомого романса «Хуторок» та инших вокальних творів (Гациссий—Нижегородскій театръ, стор. 61). У Нижньому він стрів дуже добру оцінку як-раз за той сезон, коли бачив його Шевченко: «драгоценный артист для всякого провинциального театра: он равно хорош и в легкой опере, и в драме, и в большой комедии, и живом водевиле. В продолжение прошлого зимнего сезона (то-б то за Шевченкових часів) он являлся в 64 ролях, самых разнородных, и выполнял их с большим тактом, — добросовестно. Также доставлял г. Климовский публике большое удовольствие своим пением в водевилях»,—так характеризує його нижегородський рецензент («Нижегор. Губерн. Вѣдомости», 1858. № 41). Історик тамтешнього ж театру зазначає просту манеру гри у Климовського. «Если он и не всегда глубоко понимает свои роли, зато играет их всегда сознательно: если не всецело в них входит, не скрывает за ними своей личности, зато умеет по крайней мере дать понять смысл и значение своей роли, а не исказить ее. Оттого-то речь его не отзывается фразерством, а игра всегда солидна, благородна, приятна и запечатлена порядочностью тона, если можно так выразиться. Гримасничанья и неистовых ухваток за ним вовсе не водится. Умеренная сдержанность и благородство девиз его игры» (Гациссий, стор. 62).

У своїй рецензії зазначає й Шевченко за цього актора: «Кажется, целью его поступления на сцену было испытание себя и окончательный выбор тех ролей, которые больше подойдут к свойству его таланта. Нам он в особенности понравился в пьесе «Судъ людской, не божій» и в

пьесах Островского» («Нижег. Губ. Вѣд.», 1858, № 5). В п'єсі «Судъ людской» довелося Климовскому очевидячки грати Михайлу, в «Бѣдность не порокъ»—Митю, а може і Яшу (в цій ролі доводиться співати). Між записом у журналі та рецензією є певна суперечливість. Мабуть, придивившись краще до Климовського та ще й особисто з ним спізнавшись (див. запис під 29 листопада і 9 грудня), Шевченко одмінив про його свою попередню думку. *Рл.*

Стор. 110, ряд. 41—42. «Коломенский нахлебник»—водевіль, переклад з французької мови П. Федорова. Грали його в Петербурзі в сезоні 1847/8 рр., але в репертуарі далі ми його вже не зустрічаємо (Вольф—Хроника, II, стор. 133). *Рл.*

Стор. 111, рядок 1. Моцарт Вольфганг Амедей (1756—1791)—родом із Зальцбурга в Німеччині—один із найгеніяльніших музик усього світу. Вже на сьомім році життя з успіхом зробив був концертове турне по Європі, виступаючи як піяніст, імпровізатор і автор. Людина надзвичайно доброї та щирої душі, не вмів і не хотів підроблятися, щоб здобути собі тепле місце, і тому помер на 36 році свого життя в злиднях. Навіть поховано його в «братерській» домовині. Моцарт володів усіма засобами музичного виразу, всіма музичними формами. Він написав близько шестисот музичних творів—між ними месси, ораторії, опери, симфонії, арії, концерти, романси, п'єси для ріжних інструментів і т. и. Всі його твори носять на собі риси чарівної ясности, сердечности, вся творчість його геніяльно проста, легка і разом глибока, контрапунктична розробка надзвичайно художня. Впливом своїм на музик усього світу Моцарт виказав універсальний музичний геній. З опер його найкращі «Дон-Жуан» та «Чарівна флейта».

З Шевченка був великий прихильник Моцартів, як це ми бачимо й з инших його, крім журналу, творів. Так, у повісті «Музыкант» він згадує про сонати Моцарта та «некоторые места из знаменитого «Реквиэма» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 615, 650). *Дм. Р.*

Стор. 111, рядок 14. Якобі Н. К. один з нижегородських знайомих Шевченка, цікавий власне тією атмосферою інтелігентности й опозиційности («довольно едкий либерал»), яку зустрічав, у його буваючи, поет. У Якобі Шевченко познайомився з декабристом Анненковим (запис під 16 жовтня) й чув деякі подробиці взагалі з життя декабристів, а також инших визначних людей (під 16 жовтня, 6 листопаду); у Якобі брав читати нелегальну літературу («Крещеная собственность» Герцена,—під 11 жовтня), від його ж пішов і той портрет Герцена, що Шевченко скопіював у своєму журналі «для имени этого святого человека» (під 10 грудня). Шевченко змалював був портрети подружжя Якобі (під 8—9 листопаду), але доля цих портретів нам невідома.

С. Є.

Стор. 111, рядок 23. Гверчино—Доменіко Франческо Барбієрі (Domenico Francesco Barbieri), прозваний Гверчино, себто косоокий, італійський маляр Болонської школи, народився в Ченто 1591 р., вмер у Болоньї 16 6 р. Він молодший з тих п'ятьох майстрів (Гвідо Рені, Альбано, Доменікіно, Гверчино і Лонфранко), що кохалися в традиціях школи Каррачей, яка поставила за мету собі студіювати не тільки природу, але й старовинних майстрів, щоб вибрати у кожного з них найкращі риси,—тому-то вони й відомі під назвою «еклектиків». Перші твори Гверчино визначаються чорними тінями, прорізаними яскравим світом. У двадцятих роках XVII століття він уживає дуже яскравих фарб. Взявши на себе (1641 р.) керовництво болонською школою, Гверчино пішов слідом за попередником своїм Гвідо Рені. Як і Доменікіно та Гвідо Рені, Гверчино являє собою перехід од школи Каррачей до Караваджіо. *Ол. Н.*

Стор. 111, рядок 24. Цампієрі Доменіко (Domenico Zampieri), прозваний Доменікіно, італійський маляр Болонської школи, народився у Болоньї 1581 р., вмер у Неаполі 1641 р. Це найліпший з учнів Карраччі, що після свого вчителя хотіли об'єднати найкращі досягнення попередніх майстрів з ріжних шкіл, а через те вони вкинулися були в умовність та безживність. Доменікіно не мав ані буйної уяви, ані оригінальности (про неї, як сказано, всі вони й не дбали навіть), ані глибокодумности; але він мав реальне знання свого діла і добре почував красу композиції й тим далеко був випередив своїх товаришів.

К. П. Брюлов копіював один із найкращих творів цього артиста, «Св. євангеліст Іоан» (див. у повісті «Художник», Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 290, 297, 305). У початку минулого століття картину цю придбав Д. О. Наришкин, а потім її купив царь Микола I, щоб подарувати своїй дружині, а по її заповіту, 1881 р. картина перейшла до Ермітажу. Згадана в Шевченка дуже гарна копія Брюлова тепер у музеї Академії Мистецтв. *Ол. Н.*

Стор. 111, ряд. 30—33. Мне необходима денежная работа, а иначе я должен буду обратиться опять за святыми финансами к моему искреннему М. Лазаревскому. Попробую, не удается ли устранить эту необходимость». Шукати заробітку довелося Шевченкові з найперших днів перебування його в Нижньому. Але перше замовлення на портрет дістав він тільки 13 жовтня. Зазначивши про сеанс у місцевої красуні Попової, Шевченко додає: «Первый портрет рисую за деньги, за 25 руб., посмотрим, что дальше будет. Не худо б, если бы этаких тароватых красавиц было погуще в Нижнем. Хоть бы на портного заработал» (під 13 жовтня). Потім ще він малював за гроші портрет Дорохової та її вихованки (1 4 листопаду), Варенцової та її сина (під 14—19 листопаду), почав групу з Шрейдерса, Кадинського і Фрейлиха (під 26 і 30 листопада), але змалював кожного окремо (10 січня, 12 лютого). На цьому, здається,

й кінчились заробітки Шевченкові в Нижньому, оправдавши побоювання поета («Я на публику здешнюю плохо надеюся»,- запис під 7 жовтня). Розчарування що-до можливости прожити в Нижньому з пензля прийшло дуже хутко. Вже 8 жовтня Шевченко пише до М. Лазаревського: «Не знаю, как долго продлится мое сидение в Н.-Новгороде: думаю, что я скоро не вырвуся; пришли мне сколько-нибудь денег; я почти не одет, а следовательно не могу показаться в люди и начать работу за деньги» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 413). Під 6 листопаду в журналі читаємо: «Рисовать ничего порядочного не могу, не придумаю, да и помещение мое не позволяет. Рисовал бы портреты—за деньги не с кого, а даром работать совестно». З листування поетового ми знаємо, що в Нижньому він справді сидів часто без грошей, і радісно вітав кожну допомогу від приятелів. «Препоганий Нижній Новгород. Копійки нема де заробить»,—напр. писав він Кулішеві 4 січня 1858 р., дякуючи за прислані гроші («Твори», т. II, стор. 421). «Питаєш ти, чи багато у мене грошей,—одписує поет Щепкинові 5 грудня. - Дуже, дуже небагато, мій друже єдиний: нема де взять. Заходився рисувать карандашем портрети, так що ж? нарисував три портрети та й сижу, склавши руки. Без столиці художник—риба без води. Погано, дуже мені погано у цім Нижнім» (Там само, стор. 418). І тільки в листах до Ускова знаходимо ніби инше: «Мне здесь пока хорошо,—читаємо в першому листі з 12 листопаду.—Нижегородская аристократия принимает меня радушно и за работу платить не торгуясь 25 рублей серебром за портрет, нарисованный карандашем. Деньги у меня есть. Костюм себе построил первого сорта, начиная с голландского белья» (Там само, стор. 415). «Деньжонок уже накопилось столько,—оповіщає Шевченко Ускова 17 лютого,—что безбедно можно прожить года три за границею, а там—что бог даст» (Там само, стор. 423). Треба завважити, що перший до Ускова лист припадає на листопад,—єдиний місяць, коли Шевченко справді мав досить платної роботи. До того ж отими наївними хвастощами він може хотів ще й підкреслити перед Усковим ріжницю між його прикрим становищем у Новопетровському та кращею долею по виїзді звідти. *С. Є.*

Стор. 112, ряд. 4 — 5. Генерал Беймарн—командир карабинерського полку в Нижньому; робив Шевченкові деякі дрібні послуги (див. під 1 жовтня) і належав мабуть до ліберальної частини нижегородського громадянства (розмова з ним 4 жовтня, зустріч у його з декабристом Анненковим 8 листопаду і т. и.). Цим можна пояснити його характеристику в журналі: «Генерал Беймарн замечателен тем, что он не похож на русского генерала, а похож вообще на прекрасного простого человека». *С. Є.*

Стор. 112, рядок 5. Кудлай—молодший поліціймейстер у Нижньому, на думку Шевченка цікавий тим, що не похожий був на поліціймейстера. Звернув на себе увагу поета ще й тим, що був родичем і приятелем

товариша Шевченкового з Академії, художника Петровського, тоді вже небіжчика. З Кудлаєм Шевченко згадав багато дечого з хорошого минулого—«о Питере, о покойном Петровском и о великом Брюллове» (запис під 6 жовтня). *С. Є.*

Стор. 112. рядок 11. Петровський Павло Степанович—рідний брат близького приятеля і товариша Шевченкового з Академії, худ. Петра Петровського (про його див. примітку до стор. 30). Павло Петровський знайомий був Шевченкові ще з петербурзьких часів. Про смерть його поет записав під 30 березня: «Отвратительная новость! Бедная старухамать, она не перенесет этой страшной новости». *С. Є.*

Стор. 112. рядок 28. Гомель—повітове місто на Білорусі, на р. Сожі, під 52°25′ півн. шир. і 31°1′ схід. довг. Місто дуже давне, засноване ще за князівських часів, належало до Чернігівського князівства, потім Литві; за Хмельнищини приєдналося до України; з 1665 р. одійшло до Польщі і було під нею до 1772 р., коли забрала його Росія. З 1852 р. повітове місто, чималий торговельний (між иншого хлібом) та промисловий пункт. *С. Є.*

Стор. 113. рядок 2 і далі. «...По примеру Юлія Цезаря»... Дуже характерна тут згадка про знаменитого римлянина (100—44 р. до Р. Х.), власне про його здатність «диктовать... разом письма о пяти совершенно разных предметах, чему,—додає Шевченко,—я почти не верю». Цю здатність і зазначають саме біографи Юлія Цезаря. «В галльском походе,—писав ще Плутарх,—он приучил себя диктовать, во время езды, письма, при чем мог одновременно диктовать двум писцам, а, по словам Оппія, и больше. Говорят даже, что обычай переписываться с друзьями в городе ввел Цезарь,—за недостатком времени он не мог видеться с ними лично для переговоров о важных делах вследствие множества занятий и огромного пространства столицы» (Плутарх—Сравнительныя жизнеописанія, т. VI, вип. 2-й, изд. А. Суворина. СПБ, 1893, стор. 330). Шевченко й тут показує себе людиною, в класичній старовині начитаною. *С. Є.*

Стор. 113. рядок 30. «Сын любви»—драма надзвичайно популярного колись німецького драматурга А. Ф. Коцебу (1761—1819). Сучасник Шіллера і Гете, був він таки далеко більш за них знаний перед широкою театральной публікою. Як у Німеччині, так само й по инших країнах були його п'єси найрепертуарнішими (Max Martersteig—Das deutsche Theater im neunzehnten Jahrhundert Leipzig, 1924, стор. 131—132). Безперечне обізнання з сценою, патос, дешева мораль, оптимістична ідеологія, яка запевняла, що все в світі йде гаразд, що все благородне завсіди знайде собі нагороду, що слуги неподільно віддані бувають своїм панам—от чим захоплював Коцебу тогочасну публіку. В Росії він теж був дуже

популярний. Більшість його п'єс перекладено на російську мову, і «Коцебятина», як її охрестив Пушкин, посіла була сцену протягом 1800—1820 років (див. Варнеке Б.—Исторія русскаго театра, стор. 323—327; Игнатов И.—Театръ и зрители. Москва, 1916 т. I стор. 78—94). Поміж иншими п'єсами Коцебу «Сын любви» менш була відома. Уперше виставили її в Петербурзі р. 1803 (Вольф А.—Хроника, т. II, стор. XXIX), а далі з'являлася вона на кону дуже рідко. Року 1856 її поновлено на сцені Александринського театру, але, як зазначали «Отечественныя Записки» (1856 р., т. 115, Совр. Хрон., стор. 47), нічим виправдати цього не можна було. Що ж до Шевченкового присуду, то, висловлюючи його в такій надто делікатній, хоч і безперечно негативній формі, не хтів поет сказати щось прикре своїй захопленій п'єсою супутниці. *Рл.*

Стор. 113, рядок 37. Васильєва, названа у Шевченка артисткою Московського театра,—це Катерина Миколаєвна Васильєва, дружина досить відомого в Москві в 50-х роках актора Сергія Васильєва (див. згадки її дочки арт. Н. С. Васильєвої, «Ежегод. Имп. Театровъ», 1909, I, —8); перші свої виступи на сцені, можливо, К. Васильєва зробила в Нижньому. Публіка завсіди добре приймала її. «В этой артистке, всегда занимающей и в драме, и в комедии, и в водевиле первые роли, талант неоспоримый: в ней есть и чувство, и разнообразие, и добросовестность в исполнении. Впрочем, нужно сказать также во имя справедливости, что г-жа Васильева въ большой комедии выше, чем в драме, а в водевиле еще выше, чем в комедии. Жаль только, что голос г-жи Васильевой слаб в пении; это очень вредит ей при исполнении куплетов». Далі завважував нижегородський рецензент, що на жаль рідко танцює Васильєва: публика дуже любить характерні її танки («Нижегор. Губ. Вѣд.» 1858. № 43). Таку-ж думку висловлював у своїй рецензії і Шевченко, хоча під 12 листопаду як-раз з приводу танків Васильєвої обурено записує: «Какое варварское понятие об искусстве!» Залишалася Васильєва у Нижньому ще два, здається, сезони і завжди мала гарний успіх («Музык. и Театр. Вѣстн.» 1858 р., № 21, стор. 246; 1859 р., № 45, стор. 443). *Рл.*

Стор. 113, рядок 38. Платонов—грав у Нижньому з року 1855-го (Гациссский А.—Нижегородскій театръ, стор. 58). *Рл.*

Стор. 113, рядок 39. «Путаница»—водевіль, переклад з французької мови П. Федорова; досить популярна з р. 1841 у Петербурзі п'єса. Відомий актор Мартинов утворив із своєї ролі такий суцільний та живий тип, що п'єса, яку мало що й помітили були на французьких сценах у Парижі та в Петербурзі, держалася на російській сцені в тому ж таки Петербурзі років з 20 (А. Вольф—Хроника, т. I, стор. 83; т. II, стор. VI, XXVII). Провінціяльне виконання, річ зрозумілива, Шевченкові не подобалося—«лубочно». *Рл.*

Стор. 114, ряд. 3—7. Лист до М. Лазаревського, датований 8-м жовтня, описує пригоду з одставкою поета й затримання його в Нижньому; опріч того, Шевченко прохає ще Лазаревського сповістити гр. Толстую «о моем гнусном положении» й подякувати подружжю Толстим за попереднє клопотання, а також прислати «сколько-нибудь денег». Кінчається обіцянкою: «В другий раз буду тобі писать більше, а тепер нездужаю» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 413). *С. Є.*

Стор. 114, рядок 12. Шрейдерс Костянтин Антонович († 1894) — один з Нижегородських приятелів Шевченка. Зв'язували з ним поета деякі спільні згадки з Києва, бо Шрейдерс учився в Київському університеті й був, як зазначено в журналі, «в некотором роде» земляком Шевченкові; та певне мала тут вагу й спільність інтелектуальных інтересів,—принаймні, Шевченко називає Шрейдерса своїм «поставщиком чтения». Шрейдерс служив за чиновника особливих доручень при Нижегородському губернаторі, Ол. Муравйові, і через його Шевченко мав відомості про стан своєї справи в офіціяльних кругах: Шрейдерс напр. перший подає поетові звістку про папери від військового начальства з Оренбургу, що забороняли Шевченкові їхати до столиць (див. запис під 23 жовтня). Не без того либонь, щоб Шрейдерс, користуючись з свого становища, таки і не впливав на свого патрона-губернатора, щоб поліпшити поетову долю в Нижньому. Єсть у літературі навіть звістка—правда, дуже сумнівна—що сама знайомість Шевченка з Шрейдерсом одбулася в Муравйова (Демянов Г. П.—Т. Г. Шевченко въ Нижнемъ Новгородѣ. «Историческій Вѣстникъ», 1893, кн. V, стор. 339). В усякому разі в журналі та листуванні Шевченковім з Нижегородського періоду ім'я Шрейдерса стрінемо дуже часто і кожного разу з такими епітетами, як «милейший», «добрейший» і ин. Шевченко бував у його часто, а з 8-го січня у його навіть був оселився, зазначивши жартома в журналі: «с сегодняшнего числа я занимаю две квартиры. Прежнюю у Овсянникова и новую у Шрейдерса. Остается наделать долгов, а спрятаться есть куда». У Шрейдерса поет справляв і свої йменини «шумно, весело и изящно» (запис під 25 лютого). Ця кватира, що стала за пристановище для Шевченка, була на Варварці, в будинку міністерства фінансів, де згодом містилося управління державних маєтків (Семенов В. П.—Россія, т. I, стор. 38 ; порівн. «Истор. Вѣстникъ», 1893, кн. V, стор. 339). Виряжаючи Шрейдерса в січні 1858 р. до Петербургу, Шевченко дає йому рекомендації до своїх столичних приятелів (див. «Твори», т. II, стор. 411; порівн. «Истор. Вѣстникъ», 1893, кн. V, стор. 343), а також усякі доручення, які той ретельно виконав (запис під 19 лютого). 30 листопаду Шевченко почав був малювати групу з своїх приятелів, серед яких був і Шрейдерс; «предполагаемый рисунок сепиею, завважає Шевченко, очень удачно сгруппировался», але все ж його не довелось скінчити, бо приятелі були «неакуратны в сеансах—обстоятельство важное при работе» (запис під 30 листопаду), і згодом, 10 січня, Шевченко списав пор-

трета з самого Шрейдерса «довольно удачно» Цей портрет з підписом: «1858 года. Т. Шевченко» («нарисован карандашем и исполнен необыкновенно художественно»,—«Истор. Вѣстникъ», 1893, кн. V, стор. 340), Шрейдерс зберегав до своєї смерти, як дорогу реліквію; по його смерти портрет перейшов був до близького приятеля Шрейдерсового, відомого історика театру П. О. Морозова, а від його до акад. Ол. П. Новицького (Новицький Ол.—Шевченко як маляр, стор. 48).

Ще за життя Шрейдерса, 1893 р., якийсь Г. Дем'янов надрукував з його оповіданнів згадану вже тут статтю про перебування поета в Нижньому («Историческій Вѣстникъ», кн. V). На жаль—чи пам'ять зрадила самого Шрейдерса, чи неуважно слухав його Дем'янов—у статті повно недоречностей і неточностей, зате багато анекдотичного матеріялу, характерного може з побутового погляду, але непевного, коли брати його за біографичні звістки. *С. Є.*

Стор. 114. рядок 14. «Некий баронъ Торнау»—це Федір Федорович Торнау (1810—1890), з 850 р. воєнний агент у Відні, згодом генерал-лейтенант і письменник. Бравши участь у воєнних кампаніях 1828 та 831 рр., а також у війні з кавказькими гірськими племенами, Торнау потім списав свої враження. Між иншим Торнау два роки перебув у полоні в кабардинців і його згадки про це—«Воспоминанія кавказскаго офицера» («Русскій Вѣстникъ» 1864 р. і окремо, в Москві, 1865 р.)—були такі популярні, що діждались перекладу на кілька европейських мов. *С. Є.*

Стор. 114, рядок 20. За губернатора в Нижньому Новгороді був тоді Муравйов Олександер Миколаєвич, людина безперечно визначна, складної психики й сильної вдачі, та надзвичайно химерної долі особистої. Народився Муравйов 1792 р. в родині, що дала кількох талановитих діячів; проробивши кампанію 1812—1 15 р.р., він р. 1818 в чині полковника генерального штаба подався в одставку, захопившись політикою: його ім'я знаходимо серед фундаторів «Союза Спасенія» та членів «Союза Благоденствія». Нове захоплення релігійними питаннями відтягло Муравйова од таємного товариства і в грудневому повстанні участи він не бере. А проте до справи декабристів його все ж притягнуто, суджено і засуджено в шостій категорії (каторга на 6 років) за те, що «участвовал в умысле цареубийства согласием, в 1817 г. из'явленным, равно как участвовал и в учреждении Тайного общества, хотя потом от оного совершенно удалился, но о цели его правительству не донес» (Оксман Ю.—Декабристы, изд. Центрархива, стор. 453—454). «По уваженню совершенного и искреннего раскаяния», кару Муравйову замінено засланням на життя до Сибіру, навіть без позбавлення чинів та дворянства («Восстание декабристов». Материалы. Изд. Центрархива, т. VIII, Алфавит декабристов, стор. 129). Незабаром Муравйову дозволено вступити на державну службу спершу городничим в Іркутську, далі губернатором у Тобольську, головою уголовної палати у Вятці та Симфе-

рополі, губернатором в Архангельську—і всюду, згинаючись перед центральним урядом, він держав себе незалежно перед місцевими нотаблями, воював з розбещеністю чиновництва, хабарництвом і т. и., обстоюючи за інтереси людности. Р. 1853-го, коли почалася кримська війна, Муравйов знову вступає на військову службу в тому самому чині полковника, в якому скінчив був свою військову кар'єру р. 1818. 1856 р. його призначено на військового губернатора до Нижнього, де він пробув до 1861 р., винісши на своїх плечах усю роботу селянської реформи та уперту й завзяту провадячи боротьбу з місцевими кріпостниками. Помер 1863 р. в Москві сенатором (Див. Короленко В. Г.—Легенда о царѣ и декабристѣ. Полн. собр. соч., т. IX, СПБ. 1914; «Муравіада», сатирическіе стихи. «Русская Старина», 1897, кн. IX; Савельев А. А.—Нѣсколько словъ о бывшемъ Нижегородскомъ губернаторѣ А. Н. Муравьевѣ. «Русская Старина», 1898, кн. VI і VII; Штрайх С.—Провокация среди декабристов. Москва, 1925; Штрайх С. Кающийся декабрист. «Красная Новь», 1925, кн. XII). «Революционер и мечтатель в юности,—так характеризує Муравйова Короленко,—прошедший долгую школу дореформенного режима—сам он стоял на грани двух периодов русской жизни. Свободолюбец мечтой, всеми привычками и приемами—он принадлежал к старому типу самовластного дореформенного чиновничества. Необыкновенно даровитая натура, он в совершенстве овладел этими приемами и направил их, как новый Валленрод, на разрушение основ этого строя... Чрез все человеческие недостатки, тоже, может быть, крупные в этой богатой, сложной и независимой натуре, светится все-таки редкая красота ранней мечты и борьбы за нее на закате жизни» («Полн. собр. соч.», т. IX, стор. 166—167). «Муравьев—личность сложная и любопытная»,—пише про його навіть неприхильний до його новітній дослідник (Штрайх С. — Кающийся декабрист. «Кр. Новь», 1925, кн. VII, стор. 69), показавши довгу й карколомну адміністративну кар'єру цього фундатора першого таємного в Росії товариства, що один з усіх декабристів дістав таки змогу, нехай частково, але практично боротись за мрії своїх «юних днів, днів весни».

Щастя Шевченкове, що потрапив він у свої непевній мандрівці під опіку цієї «сложной и любопытной личности», а не якого-небудь звичайного тоді бурбона-губернатора з щедринських помпадурів. Безперечно, доля поетова цілком була в руках у губернатора, і будь ним не «старий бунтівник», а один з таких розповсюджених тоді і потім помпадурів, Шевченкові напевне довелося б мандрувати за одставкою до Оренбургу, і—хто зна, як тоді склалося б дальше його життя. Треба думати, хоч ми й не маємо документальних даних, що коли Муравйову доведено було про прибуття амністованого, але не зовсім, поета до Нижнього, то він дав тон, як з ним поводитися, і це й одбилося на офіціяльному становищі поета та на поводженні з ним губерніяльного начальства. Є навіть звістка, — правда, як зараз побачимо, легендарна,—ніби Муравйов сам заопікувався поетом першого ж дня його прибуття до Нижнього. Шрей-

дерс, якого викликано до губернатора, ніби застав там чоловіка, «одетого в какую-то рваную шубейку и длинные сапоги». «После обычного приветствия, Муравйов сказал, обращаясь к Шр(ейдер)су с приветливой улыбкой: «Вот, Константин Антонович,—при этом он указал на сидевшего мужчину,—рекомендую вам нашего знаменитого поэта Тараса Григорьевича Шевченку...». Затем губернатор начал рассказывать о том, что при увольнении Шевченка из службы произошла ошибка, которую, вероятно, допустил «пьяный писарь»... «Словом,—продолжал Муравьев,—в билете ему написали вместо «в Оренбург»—«в Петербург», и эта ошибка была открыта только теперь, когда Тарас Григорьевич приехал в Нижний Новгород. Во всяком случае, сделаем в пользу его все, что в силах сделать... А теперь, Константин Антонович, я убедительно прошу вас приютить у себя Тараса Григорьевича, которому я говорил так много о вас хорошего» (Демянов Г. П,—Т. Г. Шевченко въ Нижнемъ Новгородѣ. «Истор. Вѣстникъ», 1893, кн. V, стор. 339). Ясно, що це оповідання—вигадка од першого й до останнього слова, зворушлива і гарна—але легенда. Шевченко, що записував кожен свій крок у Нижньому, жадним способом не міг оминути такої надто цікавої пригоди з губернатором. Тим часом вона ніже натяком єдиним не одбилася ні в журналі, ні в листуванні того часу. Проте, легендарна і фактично цілком непевна, звістка ця психологично дуже цінна: вона стверджує, що Муравйов справді заважив чимало, до того ж у добрий бік, у тодішньому вирішенні долі Шевченка. Я думаю навіть, що на Муравйова натякає фраза в поетовому листі до Ускова з 12 листопаду, що «я... сам написал в Оренбург и добрых людей просил написать о себе прямо Катенину, прося его развязать сей гордиев узел (справу Шевченка. *С. Є.*) как-нибудь помягче» (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 415; порівн. лист до М. Лазаревського на стор. 413). До командира корпусу, генерала Катенина, безпосередно з таким делікатним проханням могла удатися тільки рівна йому особа, а такою в Нижньому був чи не сам тільки генерал-майор Муравйов.

За легендарний я вважаю і той портрет ніби Муравйова (власність Архивної Комісії в Нижньому), про який звістку і навіть репродукцію подано в книзі акад. О. П. Новицького (Шевченко як маляр», стор. 48 і 22). Коли ми порівняємо цей ніби Муравйова портрет з справжнім портретом Нижегородського губернатора (див. «Русская Старина , 1898. кн. VI), то побачимо двох людей абсолютно ріжних, що й рисочки не мають схожої. Вже одно те, що Муравйову було тоді 64 роки і всі його взивали «стариком», а тим часом як на Шевченковому портреті маємо зовсім не стару людину—ясно говорить, що це не може бути Муравйов. І знов же в журналі поетовім не знайдемо й натякання на те, ніби Шевченко малював портрет з губернатора, хоча він акуратно нотує, кого, коли й за яких обставин малював. Шевченко раз тільки зустрівся з Муравйовим у його ж таки домі,—це тоді, коли він «не ради... светского пошлого визита», а з доручення Щепкина зайшов був до небоги

Муравйова Галинської, щоб занести їй портрет артиста: «вышел сам губернатор, я поздравил его с получением через плечо Анны, раскланялся и вышел...» (запис під 12 січня). Ця візита і ця зустріч, видко, навіть тяжкі були для поета: «на меня пахнуло холодом от этой честной компании»,—завважає він і зараз таки додає, що читаючи у Піунової Пушкина, він «стогрел губернаторским холодом обвеянную душу». Це було б абсолютно неможливо, коли б поет зустрівся був з губернатором за таких обставин, про які оповідає легенда.

І взагалі у Шевченка до Муравйова—стримане, холодне сказав би: навіть мало не вороже почуття. Він, що з таким піететом згадує скрізь у журналі про декабристів, що саме слово «декабрист» пише раз-у-раз з великої літери й надзвичайно старанно-каліграфично—він ні разу не додав до наймення Муравйова цього в його устах такого значущого епітета. Більше навіть. Під 7 листопаду Шевченко записує про Муравйова явно неможливе і несправедливе оповідання, ніби той «велел посечь» селян за якусь дрібницю, тим часом як документально відомо, що Муравйов як-раз тягнув руку за кріпаків, обороняв їх, визів у себе в губернії різки і видержав на цьому як-раз грунті завзяту боротьбу з сікуторами з місцевого панства (див. примітку до стор. 124). Один тільки раз прорвалось було у Шевченка слово спочуття до Муравйова, — саме там, де він згадує про його промову до комітету, скликаного з приводу скасування кріпацтва: зібрання, записує Шевченко, «открыто речью военного губернатора Н. А. (sic!) Муравьева,—речью не пошлою, оффициальною, а одушевленною, христианскою свободною речью» (запис під 19 лютого; див. примітку до стор. 153). Ця промова так була зацікавила Шевченка, що він навіть прохав одну з своїх впливових знайомих «достать копію речи Муравьева» (запис під 20 лютого).

Так фактично стоять перед нами стосунки двох визначних, оригінальних людей свого часу, обох колишніх засланців—губернатора і поета. Поглиблення та пояснення цих стосунків вимагало б спеціяльного досліду.

С. Є.

Стор. 114, рядок 23. Ковалевський Егор Петрович (а не навпаки, як помилково у Шевченка) народився р. 1811-го на Харківщині, скінчив Харківський університет і служив спершу в гірському департаменті, багато подорожував (хивинська експедиція гр. Перовського, подорож до Африки, Китая, Черногорії і т. и.). З 1856 р. був, як це зазначено й у Шевченка, начальником Азіятського департамента; з 1861 р. сенатором і разом товаришем голови Географичного Товариства. Помер р. 1868-го. Свою літературну діяльність почав віршованими творами 1832 р., але згодом перейшов на прозу (низка белетристичних творів і, особливо, описів свого подорожування по світу та історичних праць: «Четыре мѣсяца въ Черногоріи» (1841), «Странствователь по сушѣ и морямъ» (1843—1845), «Путешествіе во внутреннюю Африку» (1849), «Путешествіе в Китай» (1853), «Графъ Блудовъ и его время» (1866) і багато инших). Але

найглибшу по собі на довгі часи пам'ять лишив був Ковалевський, виступивши ініціятором заснування 1859 р. «Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым» (так званий «Литературный Фонд»), якого й був першим головою (див.: Корнилов А. — Пятидесятилѣтіе Литературнаго Фонда, 1859—1909, в «Юбилейном Сборникѣ» Литературнаго Фонда, СПБ. 1909; Пантелеев Л.—Е. П. Ковалевскій, первый предсѣдатель Литературнаго Фонда,—там само). З Ковалевським Шевченко незабаром стрівся в Петербурзі; як голова Літературного Фонду Ковалевський клопотався 1860 р. про визволення з кріпацтва Шевченкових родичів (подробиці цієї справи див у С. Єфремова—Поет і плантатор. Збірник «Шевченко та його доба», т. І). Один, що маємо, лист поета до Ковалевського показує приязні між ними стосунки (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 437). *С. Є.*

Стор. 114, ряд. 27—28. У Шевченка не точно тут подано заголовок і навіть прізвище автора цікавої йому праці. Навсправжки це була книга Н. Храмцовського—«Краткій очеркъ исторіи и описаніе Нижняго Новгорода въ двухъ частяхъ, составленныя Н. Храмцовскимъ. Изданіе В. К. Мичурина. Съ 28 видами и 2-мя планами, снятыми съ натуры Быстрицкимъ, гравированными на камнѣ. Часть первая: Очеркъ исторіи. Стр. VI ненум. + 127 + 31 + 3 + IV ненум. in 8⁰. Нижній Новгородъ. Въ губернской типографіи. 1857». Зміст книги: «Гл. I: Событія, предшествовавшія основанію Н.-Новгорода. Съ 1171 по 1222 г. Гл. II: Новгородъ-Нижній—пригородокъ Суздальскій. Съ 222 по 1350 г. Гл. III: Нижній-Новгородъ—столица Великого Княжества Нижегородскаго. Съ 1350 по 1392 г. Гл. IV: Нижній подъ властью Москвы. Съ 1392 по 1605 г. Гл. V: Нижній въ смутное время. Съ 1605 по 1613 г. Гл. VI: Нижній отъ восшествія на престолъ Михаила Ѳеодоровича до открытія намѣстничества. Съ 1613 по 1779 г. Гл. VII: Отъ открытія намѣстничества до настоящаго времени. Съ 1779 по 1856 г.». Слідом за основним текстом містяться примітки (усіх 309) з великим бібліографічним апаратом, далі опис плану з покажчиком вулиць у місті, нарешті оглав і друкарські помилки. Шевченко мав у руках тільки цю першу частину праці Храмцовського, бо друга («Описаніе города») вийшла аж 859 р. Була то, як видко, та сама книга, що збереглася в Шевченковій бібліотеці й без імени автора та з неточним заголовком означена ч. 7-им в «Описи книгам, принадлежавшим Т. Г. Шевченку» (див. Айзенштокъ І.—Замітки й матеріяли про Шевченка. «Червоний Шлях», 1923, кн. VIII, стор. 238). З книги Храмцовського, що довгий час мала репутацію найкращої з місцевого минулого праці, Шевченко й бере наведені під 9 жовтня і далі в багатьох місцях журналу історичні відомості про нижегородські пам'ятки старовини та мистецтва.

Храмцовський Микола Іванович (18 8—1890) народився у Вологді, в родині міщанина, шкільної освіти не мав, з 20 років переїхав з батьками до Нижнього, служив до кінця 70-х років на всяких дріб-

них посадах (прикажчиком соляних операцій, помішником капітана, писарем, секретарем у земстві і т. и.). Почавши р. 1846 свою літературну діяльність белетристичними нарисами «И русское сердце не камень», Храмцовський потім переходить до історичних студій над нижегородською старовиною. Опріч зазначених попереду книг, цей «отец истории Нижегородского края» містить чимало нарисів у місцевих та столичних виданнях, що їх високо оцінили пізніші дослідники місцевої історії: «Николай Иванович не оставил, кажется, ни одного более или менее достопримечательного уголка в Н.-Новгороде, который-бы не был им описан и раз'яснен на основании собранных им исторических материалов» («Памяти Н. И. Храмцовскаго, историка Нижняго-Новгорода». Изд. Нижегородской Губ. Ученой Архивной Комиссіи. Н.-Новгород, 1899). *С. Є.*

Стор. 115, рядок 11. «Крещеная собственность» — стаття Ол. Герцена, що вийшла 1853 р. в Лондоні окремою брошюрою, а р. 1857-го мала вже друге видання, що й потрапило до рук Шевченкові од гостинного Якобі. З передмови до першого видання брошюри виходить, що це власне був уривок з першої частини того «странного труда» Герценового, що згодом прибрав форму мемуарів «Былое и думы» (див. Герцен А. И.—Полное собр. соч. и писемъ, т. VII, стор. 263). Зрозумілива річ, чому цей гострий та дотепний протест проти кріпацтва Шевченко визначає тут, як «сердечное, задушевное человеческое слово». *С. Є.*

Стор. 115, рядок 15—16. Рисунок Архангельського собора в Нижньому був до 1883 р. власністю В. Лазаревського, а від його перейшов до В. Тарновського. Тепер у Чернігівському Історичному Музеї кол. В. Тарновського (Новицький Ол. — Т. Шевченко як маляр, стор. 65).
С. Є.

Стор. 115, рядок 20—21. Доля потрета з красуні Г. М. Попової, першого зробленого в Нижньому за гроші, нам невідома. *С. Є.*

Стор. 115, рядок 29. Піунова Катерина Борисівна (1843—1909), артистка на той час у Нижегородському театрі, героїня нещасливого роману поетового, якій чимало присвячено місця на сторінках журналу. Піуновій, під час першої її з Шевченком зустрічі, було всього 14 років (порівн. «Артистъ», 1890, кн. VII, стор. 1 6). Зв'язки з театром були традиційні в родині Піунових; сама Катерина Піунова з'явилася вперше в театрі ще двохрічною дівчинкою, часто виступала й потім. Тут же таки в Нижньому помітив її відомий московський актор Живокіні, забрав з собою до Москви, де Піунова всього один рік училася в театральній школі. Повернувшись до Нижнього, вона стала таким потрібним членом театральної трупи, що після пожежі, яка знищила театр, вона разом з бабкою і всією трупою переїхала до Костроми, а згодом і до Пензи. Року

185[illegible] опинилася вона знов у Нижньому (А. Гацисский — Нижегородскій театръ, стор. 59—[illegible]0).

Майже нічого ми не знаємо про ці дитячі роки в театральній праці Піунової і перші більш певні відомості про її гру припадають на часи знайомости з Шевченком. Молодість та грація Піунової, безсумнівний акторський темперамент, були надзвичайно придатні на те, щоб передавати головні ролі репертуару тих часів — водевільних «простушек», для яких не треба було драматичного таланту: найголовніше тут було, щоб весело і жваво провести ролю, вдало проспівати куплети та щось не дуже хитре протанцювати. Цілком зрозумілою стає й ця перша оцінка гри Піунової у Шевченковому журналі: «естественна и грациозна». Все ж, одвідуючи далі театр і в жовтні і в листопаді, Шевченко нічого не пише про Піунову, хоч і згадує про Трусову, Васильєву, Климовського і Владимирова — акторів того ж таки театру. Беручи до уваги, що по провінціяльних театрах майже всі актори грали що-дня, можна думати, що Піунова нічим особливим не звертала тоді на себе уваги поетової, не виріжнялася з-поміж инших акторів. Либонь тільки перед приїздом Щепкина Шевченко ближче спізнався з Піуновою. Насамперед мусів він був узяти на себе деяку підготовчу до вистави «Москаля-Чарівника» роботу; далі ж, зустрічаючись з Піуновою що-дня на Щепкинових гастролях, поет і захопився молоденькою актрисою. Під впливом цього раптового кохання до неї й був Шевченко мало що не до кінця свойого перебування в Нижньому. Проте не збудив він у молоденької актриси, що була тоді захоплена першим гучним успіхом на сцені, ніякого серйозного почуття. І вона сама, та й її родина, дивилися на Шевченка тільки як на впливову людину, що її можна позискати для прискорення сценичної кар'єри. Сама Піунова, правда, згадувала опісля за ті часи в иншому зовсім тоні. Року 1889, коли по всій Росії стало добре вже видко велике значіння українського поета, згадує вона про свої до Шевченка стосунки так: «Тогда, 15-летняя девчонка, я, конечно, не могла оценить этого великого человека, но зато всю жизнь потом гордилась и горжусь, что обратила на себя его вниманіе. Тарас Григорьевич бывал у нас каждый день, и все его ужасно любили... Мои братья и сестры положительно, бывало, его облепят, и он с ними по целым часам забавляется, поет им малороссийские песни. В одно из таких обыденных посещений, вдруг Тарас Григорьевич заявляет, что ему нужно что-то сообщить важное. «Слухайте, батько и матко» (он очень часто так называл, любя, моих отца и мать, и, говоря, обыкновенно мешал русские слова с малороссийскими) «и ты, Катруся» (так он всегда звал меня),— прислухай. Вы давно меня знаете, видите: вот я какой есть—такой и буду. У вас, батько и матко, есть товар, а я купец—отдайте мне Катрусю!». . Как ни любили мы все Тараса Григорьевича, но тут вся семья свету божьего не взвидела—ведь товару-то 15—16 лет еще полных не было, а купцу-то под 50!... Да и вообще, что в нем было жениховского? — Сапоги смазные, дегтярные, тулуп чуть не нагольный, шапка самая

До стор. 115

простая барашковая, да такая страшная и, в патетические минуты Тараса Григорьевича, хлопающаяся на пол в день по сотне раз. После долгих, жарких разговоров решили — ждать год, а то и два... Уехал Тарас Григорьевич вскоре в Питер, и кто же не помнит, что творилось во время его приезда туда!... Много писем было получено моим отцом от Тараса Григорьевича,—а прямого отказа все не было, но... приехал из Екатеринбурга Максимильян Карлович Шмидгоф и произвел на Катрусю сильное впечатление... Так что как-то на пасхе послали Тарасу Григорьевичу ответ с окончательным отказом» («Артистъ», 1890, кн. VII, стор. 178—179).

Цілком зрозуміло, як дуже бренить тут бажання виправдати себе за те, що погорджувала коханням поета. Але з дальшого тягу романа, що цілком змістився од початку і до кінця на сторінках журналу, видко, що справа не була такою ідилічно-простенькою, якою намагається через багато літ показати її Піунова; що вона знайшла свій фінал, і фінал недвозначний, ще в Нижньому («дрянь госпожа Пиунова, от ноготка до волоска дрянь»,—запис під 24 лютого). Переживши і чари захоплення, і муки розчарування; спробувавши вирвати свою наречену з міщанського оточення й надихнути її вищими інтересами (див. записи під 1, 11, 14, 30 і 31 січня, 1, 2, 3, 5, 7, 8, 15, 16, 17 і 22 лютого), поет мусів визнати повну свою невдачу, і наведений присуд був розпачливим її виразом. З журналу видко, що виїхав Шевченко з Нижнього, ліквідувавши свою сердечну справу зовсім, і потім тільки раз зітхнув був у журналі, побачивши в Петербурзі «Свадьбу Кречинского»: «Как бы хороша была в этой роли моя незабвенная Пиунова» (запис під 19 травня). Згодом у листі до Щепкина 13 листопаду 1858 р. маємо ще один, але вже цілком одвертий відгук: «Скажи мені, будь ласкав, щоб з мене тепер було, як би я був оженився на моїй любій Тетяні? Пропащий чоловік та й більш нічого» (Ярцев А.—Шевченко и Щепкинъ. «Кіевская Старина», 1898, кн. II стор. 208). Отже версія Піунової про якісь надії, подані поетові перед виїздом з Нижнього, про численні ніби листи від Шевченка з Петербургу, навіть про початок знайомости з її майбутнім чоловіком Шмітгофом—не що инше, як її власна вигадка. Виїздив з Нижнього Шевченко з розбитим серцем і з єдиною думкою—забути «в об'ятиях моего старого искреннего друга (Щепкина)... и Пиунову, и все мои горькие утраты и неудачи» (запис під 24 лютого). Трудно, певна річ, винуватити Піунову за те, що вона була сама собою, але фактичне спростування до її оповідання зробити треба.

Звичайно, що не міг тоді Шевченко об'єктивно до гри Піунової поставитися і тому й малює він собі такими рожевими фарбами майбутню акторську кар'єру Піунової. Проте не виправдалися його рожеві прогнози. Пишучи Шевченко з захопленням про її виступи в своєму журналі, вже в рецензії своїй (про неї див. примітку до ст. 142) зробив він дуже обережні застереження. Раючи Піуновій поширити свій репертуар, одноманітність і легкість якого вадила її талантові, бо призвичаювала несерйоз-

но, невдумливо ставитися до своїх ролів, зазначав Шевченко й невміння її охопити ролю, що від цього жанру відрізнялася, і де-які дефекти в дикції. Стежучи за дальшими шляхами її сценичного життя (скільки це можна зробити, зважаючи на обмеженість матеріялів до історії провінціяльного театру), спостерегаємо, що виправдалися по суті деякі побоювання Шевченкові. Граючи в перші роки своєї сценичної кар'єри легенькі водевільні ролі, звикла Піунова недбайливо ставитися до своїх ролів; дефекти в дикції повернулися згодом у фальшиві ноти; вона иноді «кричала, порядком визжала»; голос її «отзывается рѣзкою визгливостью» (Рулін П.—Шевченко і Піунова. «Україна, 1925, кн. I—II. стор. 132 і 134). Але, поруч з тим, виходила Піунова потроху на инший сценичний шлях, на побутові ролі. Року 1865 грав із нею у Володимирі відомий згодом актор А. П. Ленський, що й характеризує її у своїх згадках так: «Піунова-Шмитгофъ была очень хорошая актриса, преимущественно на бытовыя роли, к которым очень шел ее довольно вульгарный тембр голоса и который значительно вредил ей в других ролях. В роли Василисы вся комическая, бытовая стороны русского быта были у нея безподобны. Роль Евгении в комедии «На бойком месте» играла она удивительно». (А. Ленскій—Пережитое. «Русская Мысль», 1909, кн. IV, стор. 11). Такою побутовою актрисою й увійшла вона в історію російського провінціяльного театру. Проте, в останні роки своєї театральної діяльности особливо підкреслювала вона найгрубіші риси людської вдачі (Докладніше див. у згаданій статті П. Рулінa—Шевченко і К. Б. Піунова. «Україна», 1925, кн. I—II). *Рл.*

Стор. 115, рядок 31. «Вільгельм Телль»—опера знаменитого італійського композитора Россіні Джоакино (1792—1868). Спочатку він писав у стилі опери-буф. з таких творів його й до цього часу не сходить по всьому світі з репертуару опера «Севільський цилюрник» (1816 р.), що захоплює свіжістю своїх мелодій та бадьорістю музики. Переїхавши до Парижу на посаду директора придворної музики та генерального інспектора співу, Россіні під німецькими та франзузькими впливами змінює віртуозний напрямок своєї творчости на драматичний, одсовує колоратуру на другий план. Із творів цього характеру найкращий—опера «Вільгельм Телль»—музична драма. Увертюра цієї опери особливо велику здобула популярність у нас в половині XIX віку. Та це видко і з Шевченкового журналу, де поет чотирі рази зазначає, шо слухав цюю увертюру (13 жовтня, 5 і 6 лютого, 21 квітня). Тоді був звичай такі популярні увертюри грати перед початком драматичних спектаклів, як те бачимо і в цьому спектаклі з Піуновою, ба навіть і перед иншими операми, як це теж бачимо з того місця в журналі, де увертюру з «Вільгельма Телля» грали, очевидно, перед оперою Доніцетті «Лінда ди Шамуні» (запис під 21 квітня). З инших опер Россіні уславились: «Отелло», «Мойсей», «Облога Коринта», «Семирамида», «Сорока-злодійка», «Танкред» та «Ченерентола». Шевченко дуже захоплювавсь музикою Россіні, надто

«Вільгельмом Теллем», як це видко не тільки з журналу його. Костомаров напр. пригадує, як він в-осени 1860 р. стрівся з Шевченком на опері «Вильгельм Телль»: «Онъ (Шевченко) чрезвычайно любилъ эту оперу и приходил в детский восторг от пения Тамберлика и де-Бассини, имея привычку при этом восклицать по-малорусски: «матері його сто конанок чортів, як же славно!» (Костомаров Н. И.—Письмо... къ издателю-редактору... «Русская Старина», 1880, кн. III, стор. 605).

Дм. Р.

Стор. 115, ряд. 33—35. «Каковы то теперь спектакли в Питере на Большом Театрѣ?» «Большой Театр»—теперішня консерваторія, проти кол. Маріїнського оперового театру; перебудовано його 1826—1836 рр. Вже Шевченкова повість «Художник» давала підстави думати, що, працюючи в Ширяєва, брав поет участь у роботах коло оздоблення того театру (Рулін П.—Шевченко і театр. Збірник «Шевченко то його доба», т. І. стор. 110—111). І дійсно таки збереглася в архиві Дирекції імператорських театрів умова господарчої частини Дирекції з Ширяєвим. Праця провадилася тільки в 1836 році, за короткий до відкриття вистав час (порівн. згадку в повісті «Художник»,—«Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 272). Грала тоді в цьому театрі драматична трупа, що визначними своїми талантами дуже захоплювала публіку. Згадуючи цеє, і скоротіло Шевченкові «хоть бы одним глазком взглянуть, одним ухом послушать».

Рл.

Стор. 116, ряд. 1 — 2. «...Нарисовал вид двух безыменных башен, часть Кремлевской стены и вид на Заочье». Хоча акад. О. Новицький («Шевченко як маляр», стор. 65) уважає це за два рисунки, але сам поет далі пише: «в целом вышел порядочный рисунок»,—отже ніби мова тільки про один. Такий рисунок з написом «Видъ на Заочье» В. Горленко р. 1888 зазначив, як власність В. Лазаревського («Кіевская Старина» 1888, кн. VI, Документы..., стор. 83). Дальша його доля нам невідома.

С. Є.

Стор. 116, рядок 7. Згадана тут і під 16 жовтня «Пчела»—це «Сѣверная Пчела», газета політична й літературна, що виходила в Петербурзі рр. 1825—1864,—орган двох Аяксів російської реакції та сервілізму—Тадея Булгарина та Миколи Греча. Порожня, безграмотна, бездарно редактована, газета ця надолужувала доносами та саморекламою, маючи сталу й ганебну репутацію офіціоза при російському уряді. Публіка мало її читала, не вважаючи навіть на те, що до кінця 5 -х років «С. Пчела» мала монополію на закордонну політику. По смерти Булгарина (1859 р.), газета пробувала змінити напрям і один час (1861—1864 р.) навіть заняла була постать у лавах ліберальної журналістики, але ганебне минула занадто тяжіло над нею: газета с тавром «Сѣверной Пчелы» вже не могла мати успіху й мусіла р. 1864-го припинитися. (Див. Лемке М.—

Булгаринъ. «Русское Богатство», 1903, кн. XII). Вираз «подлости Пчелы» (запис під 16 жовтня) показує, як до цього Булгаринового породіння ставився Шевченко. *С. Є.*

Стор. 116. ряд. 8—9 Варенцов Віктор Гаврилович (1825—1867), педагог та етнограф, скінчивши 1845 р. Казанський університет кандидатом російської словесности, вчителював у Пермі, Пензі, Саратові, а 16 березня 857 р. був призначений на посаду інспектора дворянського інституту в Нижньому Новгороді; та вже 21-го листопаду того ж таки року одержав призначення виконувати обов'язки ад'юнкта в Казанському університеті при катедрі російської словесности. 1860-го року через хворобу перейшов на посаду директора народніх шкіл у Самарській губ., з осени 1863 р.—директор Керченської гімназії, з 1864 р.—окружний інспектор Одеської шкільної округи; на початку 1867 р. кинув службу, поїхав лікуватися за кордон і там помер 1-го квітня 1867 р. Надрукував: «Сборникъ русскихъ духовныхъ стиховъ», СПБ, 1860 р., «Сборникъ пѣсенъ Самарскаго края», СПБ., 1862 р., кілька педагогичних статей у «Журналі Мин. Нар. Просвѣщенія» й перекладів з різних слов'янських мов у «Русской Бесѣдѣ» (Загоскин Н. П.—За сто лѣтъ. Біографическій словарь профессоровъ и преподавателей И. Казанскаго Университета (1804—1904), ч. I. Казань 1904 г., ст. 52—53).

Але крім цього Варенцова Шевченко в Нижньому назнав був ще Олександра Петровича Варенцова (запис під 12 листопаду) та його жінку «гусароподобную» М. Варенцову, сестру князя Голицына, що був за ад'ютанта в місцевого губернатора. З неї та з її синка («мальчик лет пяти, избалованный, будущий собачник, камер-юнкер и вообще человек-дрянь»,—запис під 16 листопаду) Шевченко змалював за гроші портрети, яких доля нам невідома.

Згадуючи про Виктора Гавриловича та Олександра Петровича Варенцових, Шевченко здебільшого зазначає самі їхні прізвища, не подаючи імен. Не вважаючи на це, досить ясно, що під 15, 16 та 26 жовтня мова мовиться про першого з них; так само з певністю можемо сказати те ж саме і з приводу вказівок під 2 і 5 листопаду та 12 грудня, бо ж з Ол. Варенцовим Шевченко познайомився 12 листопаду, тим часом коли другий Варенцов, себ-то Віктор, між 5 листопаду та 10 грудня був у Петербурзі, та й рисам його цілком відповідає те, що тут (і в листах до Лазаревського та Куліша,—див. «Твори», т. II, стор. 417 і 419) зазначив Шевченко. Вказівка ж під 20 грудня напевно вже торкається Олександра Варенцова, бо це й умовам життя останнього більш відповідає та й навряд, щоб 20 грудня брав участь у концерті Виктор Гаврилович, коли його було вже призначено 21 листопаду до Казани.

Та бачимо, що серед Шевченкових знайомих у Нижньому був іще й третій Варенцов, що його атестовано як «директора театра» (запис під 4 січня, порівн. у листі до Щепкина: «я бачився з директором Нижегородского театра, з г. Варенцовим, питав його на счет условій, і він

сказав мені, що «согласится на условие, какое ты ему предложишь»,— «Твори», т. II, стор. 417—418); або: «На Вар(енцо)ва нема надії. Дерево та ще й дубове» (Там само, 423). Про його ближче ми нічого не знаємо.

Ще одного Варенцова—купця назнав Шевченко потім у Москві (запис під 24 березня), рекомендуючи його за «музыканта и любителя искусств».

А. Л.

Стор. 116. ряд. 12—13. Другий том «Записокъ о Южной Руси» Куліша вийшов 1857 р.: цензурна дата—25 лютого 1857 р. Дізнавшись од Варенцова про цю книгу, Шевченко 19 жовтня в листі до М. Лазаревського просить переказати Кулішеві: «Нехай мені пришле другий том «Записокъ о Южной Руси»... та «нехай і первий прикине» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 414). Під 10 листопаду Шевченко занотовує в журналі, що дістав од Куліша книги, а між ними «Записки о Южной Руси» обидва томи. Другий том «Записок» сподобався Шевченкові так само, як і перший. «Чи багато в тебе преномерантів на «Записки о Южной Руси»?—запитує Шевченко Куліша в листі 5 грудня.— Боже мій, як би мені хотілося, щоб ти зробив свої «Записки о Южной Руси» постоянним періодическим изданіем на шталт журнала. Нам з тобою треба добре поговорить о сім святім ділі» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 419). Ця ентузіястична пропозиція, як відомо, прихильности у Куліша не знайшла і він одписав: «Про журнал я й не помишляю. Не наше се діло, Тарасе. Утонеш у журналі без слави й без пам'яти. Нехай хто инший веде журнал, а ми помагатимем—то се так! Нам треба писать у тому роді, который єсть наше праведне достояніе і що вже нехай хто инший хоть як потіє, а нічого такого не втне. Журнальна ж премудрість не велике диво і багато знайдеться до цього діла мистецїв. Нехай собі мізкують на здоров'я!» («Письма П. А. Кулиша къ Шевченку»,—«Кіевская Старина», 1898, кн. II, стор. 230). Дальша історія нашої журналістики показала, що мав певне рацію таки ентузіястичний Шевченко, а не розважний Куліш.

Другий том «Записокъ о Южной Руси» притяг особливу увагу Шевченка ще й тим, що Куліш надрукував тут його поему «Наймичку»,— правда, без імени автора, закривши тим, що він ніби знайшов цей анонімний твір в альбомі у якоїсь панночки-хуторянки на Україні. Це подало Шевченкові надію, що так знайдеться і поема його »Іван Гус», і він пише до Куліша: «Спасибі тобі за «Наймичку». Чи не найдеш там у панночки-хуторяночки в альбомі мого «Івана Гуса»? Добре було б, як би найшов, а то шкода буде, як пропаде» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 418—419).

С. Є.

Стор. 116, ряд. 14—16. «...Будто бы в Москве между молодежью ходит письмо Костомарова, адресованное на имя Государя». Такого листа Костомарова, писаного з Лондона, ми не знаємо, та його напевне й не було, і Костомаров не був «сопричтен

к собору наших заграничных апостолов», а саме тоді вернувсь до Саратова з закордонної, подорожі («Автобіографія Н. И. Костомарова», вид. «Задруги», стор. 248; порівн. запис під 5 листопаду). Мабуть оця подорож і дала привід до чутки, що записав Шевченко,—однієї з тих чуток, що кружляли того взагалі на чутки багатого часу. *С. Є.*

Стор. 116, рядок 34. Мабуть мова тут про Сазонова Миколу Івановича (1815—1862), одного з найближчих друзів Герценових за університетських часів, «талантливого неудачника», мовляв один з його біографів. Скінчивши Московський університет, Сазонов р. 1839 їде за кордон—спершу як службовець російського посольства, але незабаром кидає службу, сходиться з радикальними елементами й переходить на становище емігранта, беручи якийсь час участь у газеті Прудона «La Voix du Peuple», потім у радикальній «Reforme»; за співробітництво в останній французький уряд р. 1850 вислав був Сазонова з Франції—саме під той час, коли й російський уряд звелів йому негайно вертатися до Россії. Сазонов, перебравшись до Швейцарії, вернутися відмовився; сенат судив його поза очі й ухвалив: «лишить всех прав состояния, считать изгнанным навсегда из пределов государства». Під час кримської війни Сазонов надрукував у друкарні Герцена брошюру «Родной голосъ на чужбинѣ. Русскимъ плѣннымъ во Франціи« (1855), в якій закликав французів скинути «иго немецкого правительства», а тоді дбати про «вольность и землю» для селян та про «устройство славянского мира». Тоді ж таки писав Сазонов і в легальній російській журналістиці, містячи в «Отечественныхъ Записках» та инших виданнях дописи й статті під псевдонімом—Карл Штахель. Це був час, коли він цілком вже розійшовся з Герценом, і р. 1857-го, саме коли Шевченко подає в журналі чутку про нове нелегальне видання Сазонова—цей, навпаки, удається в Парижі до вел. кн. Костянтина з проханням простити його «заблуждения» й дозволити йому вернутись до Росії. Дозвіл він дістав 1858 р., але з поворотом до Росії зволікався, почав видавати в Парижі ліберальну «La Gazette du Nord», яка успіху не мала й р. 1860 припинилась. Разом Сазонов посилав дописи до реакційного «Нашего Времени». Герцен присвятив своєму колишньому приятелеві яскравий розділ серед своїх «Русских тѣней» у «Былом и думах» (Герцен А. И.—Полное собраніе сочиненій и писемъ», т. XIII, стор. 572—589; фактичні відомості про Сазонова подає М. Лемке в примітках до творів Герцена,—т. XIV, стор. 128—149, т. X, стор. 155—157; пор. Рязанов Н.—Карл Марксъ и русскіе люди сороковыхъ годовъ. «Современный Міръ», 19 2, кн. VIII—IX).

Вже з поданих тут відомостей видко, що записана Шевченковому журналі чутка про те, ніби Сазонов почав видавати нелегальний російський журнал у Парижі, не мала під собою ніяких фактичних підстав. Навпаки, саме тоді, як згадано, Сазонов круто міняє свій курс і шукає ласки у російського уряду. Та й взагалі закордонного журналу з назвою «Посредникъ» і з таким плутано - неможливим завданням (бути по-

середником між Герценом та російським урядом і разом викривати «правительственные гадости») ми не знаємо: це також певне одна з тих численних чуток, які сплодив переступний час. *С. Є.*

Стор. 116. рядок 37. «Le Nord» (повний титул: «Le Nord, Jounal quotidien. Edition de la poste»)—орган російського уряду, що почав виходити з 20 червня 1855 р. в Брюсселі під редакцією якогось Поггенполя «интригана, русского немца, который уверяет, что ненавидит немцев», як характеризував його Ів. Тургенев. Газета виходила спершу не регулярно, а потім що-дня, на кошти, що одержувала вона через відомого одкупщика Кокорева. Співробітниками «Le Nord» були—Греч, гр. Д. Толстой і сила всяких анонімів, а з відомих письменників тільки—Тютчев, Ап. Майков та Погодин. Не вважаючи на те, що газета дуже таїлася з своєю залежністю від російського уряду й навіть містила иноді, про людське око, опозиційні статті, що на кордоні потрапляли під цензурні ножиці, — характер і призначення офіціозного видання не були секретом. Тим більше, що уряд наганяв до свого органу співробітників із підлеглих службовців та обов'язкових передплатників так ретельно, що подекуди навіть сільські розправи примушувано передплачувати французьку газету (див.: примітку М. Лемке при виданні Герцена А. И.—Полное собраніе сочиненій и писемъ, т. VIII, стор. 362–371). Як видко з Шевченкової характеристики цієї газети («подлости Пчелы [и] le Nord и вообще правительственные гадости»), поет добре знав, що то було за видання й чого воно варте. *С. Є.*

Стор. 116. рад. 39—40. Картуш, або Луї-Домінік Бургіньон (1693 172 р.), завзятий ватажок зграї грабіжників, скараний у Парижі на смерть через колесування; за свої химерні пригоди перейшов він навіть у легенду. Грабіжницьке прізвище його (Картуш) зробилося ознакою нахабного злодія, і в цьому розумінні прикладає його Шевченко до тодішнього імператора французів Наполеона III («коронованный Картуш»),— очевидно за його відомий державний переворот 2 грудня 851 р. та може й за розбишацьке поводіння з пресою. Наполеона III-го (1808— 873) Шевченко в журналі ще раз згадує під схожим епітетом, обертаючись до слави з докором, що вона

У Версалі над злодієм
Набор розпустила («Слава», запис під 9 лютого).

В українському письменстві ім'я Картуша згадує ще Котляревський у своїй Енеїді» (ч. IV, строфа 4), так упоряджаючи картинну галерею у царя Латина:

Потрет був француза Картуша,
Против його стояв Гаркуша,
А Ванька-Каїн впереді.

А. Л.

Стор. 117, рядок 5. Тимашев Олександер Егорович (18 8—1893), генерал-ад'ютант, з 1856 р. начальник штабу корпуса жандармів та керуючий «III Отделением»; рр. 1868—1877 був міністром внутрішніх справ і, як такий між иншим брав участь у тій комісії, що виробила знаменитий акт 18 30 травня 1876 р («Lex Josephoviana»). Герцен дуже дотепно висміював Тимашева за його бажання вислужитись доносами й узивав його за це графом in spe. Цікава між иншим подробиця: сам Тимашев був талановитим скульптором та карикатуристом і містив свої карикатури в «Искрѣ» ще в 1859 р. (Герцен А. И.—Полн. собр. соч. и писемъ, т. X, стор. 366). *С. Є.*

Стор. 117, ряд. 11—12. Анненков Іван Олександрович (1802—1873), декабрист, брав помітну участь у Північному товаристві. Його обвинувачено в тому, що він «участвовал в умысле цареубийства согласием и принадлежал к тайному обществу с знанием сокровенной цели» (Оксман Ю.—Декабристы. Изд. Центрархива. Москва, 1926, стор. 450). Присудом поставлено Анненкова в другу категорію і засуджено на «політичну смерть» («положить голову на плаху, а потом сослать вечно в каторжную работу»—там само, стор. 449). Потім цю кару було зменшено на 20 років каторжної роботи; 14 грудня 1835 р. Анненкова було одзволено від каторги й пущено на поселення в Сибіру. На початку царювання Олександра II Анненков зміг повернутися до Росії, оселившись у Нижньому-Новгороді, де й познайомився з ним Шевченко. Біограф Анненкова відзначає його високі моральні риси, незалежні погляди і тиху м'яку вдачу (див. «Декабристы». 86 портретовъ. Пояснит. біографическій текстъ П. М. Головачева. Москва, 1906 р. стор. 7—9).,—з цим сходиться цілком і характеристика його в Шевченковому журналі. *П. Ф.*

Стор. 117, рядок 16. Чернишев Олександер Іванович (178 —1857), генерал Олександровських і Миколаєвських часів, брав участь у всіх кампаніях початку XIX ст., особливо вславився своєю партизанською боротьбою з французами 1812—18 3 р. Р. 1826 був членом (а не головою, як у Шевченка) слідчої комісії та верховного суда над декабристами і за це дістав титул графа. З 1832 до 1852 р.—військовий міністр; 1841 р. одержав титул князя. Шевченко повинен був добре знати Чернишева, як головного свого начальника, що не мало заважив і в його власній долі (див. Новицький М.—До історії арешту Шевченка 1850 р.», збірник «Шевченко та його доба», I). Жорстокість Чернишева під час процесу декабристів стверджують численні посвідчення. «Из членов тайной-следственной комиссии, писав напр. М. Фон-Визин,—всех пристрастнее и недобросовестнее поступал бывший после военным министром князь Чернышев: допрашивая подсудимых, он приходил в яростное исступление, осыпал их самыми пошлыми ругательствами, — словом, действовал как известный английский судья Жэффрис в политических процессах при Карле II и Якове II, которого так драматически представил

Вальтер-Скотт в одном из своих романов» («Общественное движеніе въ Россіи въ перв. полов. XIX в.», т. I, стор. 198). *С. Є.*

Стор. 117, рядок 16. Левашев Василь Васильович (178?—1848) зробив звичайну за тих часів кар'єру, дістав титул графа 1833 р., скінчив головою державної ради й комітета міністрів. В процесі декабристів був членом (а не головою, як помилково зазначено у Шевченка) слідчої комісії та верховного суду. Як член слідчої комісії, він першим допитував арештованих і робив про те доповіді Миколі I («Обществ. движеніе въ Россіи въ перв. пол. XIX в.», т. I, стор. 449). Між иншим один з підсудних переказує таку фразу Левашева за допитом: «Я приступаю к обязанности судьи и скажу вам, что в России есть пытка» («Записки И. Д. Якушкина. Москва, 1926, стор. 76). *С. Є.*

Стор. 117, ряд. 19—20. Тургенев Микола Іванович (178 —1871) відомий російський публіцист і громадський діяч. Довершивши свою московську освіту в Геттингенському університеті, а потім попрацювавши ще під керуванням знаменитого пруського реформатора бар. Штейна, Тургенев найбільш зацікавився політичною економією та фінансовими питаннями. Вернувшись до Росії, Тургенев р. 1818 видав книгу «Опытъ теоріи налоговъ», що зажила величезного успіху. Незабаром після того Тургенев уперше сформулював (у меморіялі для царя) свою улюблену думку про скасування кріпацтва. Р. 181 -го Тургенев стає членом «Союза Благоденствія» і потім переживає всі метаморфози, через які перейшли таємні товариства в Росії, лишаючись увесь час на ґрунті республіканських своїх поглядів. В грудневому повстанні Тургенев участи не брав бо ще р. 1824 вибув за кордон для лікування. Проте до справи декабристів його все ж притягнуто, і Микола I звелів йому вернутись до Росії й стати на суд. Тургенев одмовився, прославши тільки записку на пояснення своєї участи в таємних товариствах. Обвинувачення проти Тургенєва сформульовано так: «действительный статский советник Тургенев, по показаніям 24-х соучастников, был деятельным членом Тайного общества, участвовав в учрежденіи, восстановленіи, совещаніях и распространеніи онаго привлеченіем других; равно участвовал в умысле ввести республиканское правление; удалясь за границу, он по призыву правительства к оправданію не явился, чем и подтвердил сделанные на него показанія». Присуд був — прилучити до 1 категорії засуджених, себто — «к смертной казни отсеченіем головы» (Окснан Ю. — Декабристы, изд. Центрархива, стор. 449 і 443); конфірмацією опісля кару зменшено, замінивши каторжними роботами вічно. З цим присудом Тургенев жив за кордоном, в Англії й Франції, аж до початку нового царювання, коли амністією 26 серпня 1856 р. йому повернено всі права й дозволено повернутись до Росії. Р. 1857-го, як зазначено і в Шевченка, Тургенев дійсно прибув на якийсь час до Росії, але незабаром знов виїхав за кордон і бував на батьківщині тільки наїздами, працюючи го-

ловним чином над теоретичним розв'язанням селянської реформи. «Вместе с твердостью и неизменяемостью убеждений,—так характеризує старого декабриста його небіж, Ів. Тургенев, — в душе Николая Ивановича жила несокрушимая любовь к правосудію, к справедливости, к разумной свободе — и такая же ненависть к угнетению и кривосудию. Человек с сердцем мягким и нежным, он презирал слабость, дряблость, страх перед ответственностью... На все великое—великодушное сердце его откликалось с той силой чувства, с тем порывом и пылом, которых в нашу эпоху как-то уже не встречаешь! Подобно многим своим сверстникам этот старик остался юноша душею, и трогательна и изумительна... была свежесть и яркость впечатлений этого неутомимого борца!» (Тургенев И. С. — Полное собраніе сочиненій, т. XII. СПБ. 1898, стор. 349—350; там зібрано й бібліографію творів М. Тургенева. Див. ще Семевский В. И. — Крестьянскій вопросъ в Россіи, т. I і II).

Книга Тургенева, про яку згадує тут Шевченко, це запевне голосна його праця «La Russie et les Russes», що вийшла в Парижі р. 1847 в трьох томах, — найкращий може вираз російського лібералізму з часів лютої реакції. Головна думка цієї праці — скасування кріпацтва та політичні реформи на основі демократичних засад. «Книга г. Тургенева (1847), — писав про неї свого часу Герцен, — имеет для нас большой интерес, как верная картина мнений, надежд и стремлений в эпоху Александра, как автобиография автора, который много видел в свое время, но не знал той России, которая развилась после 1825 г.» (Герцен А. И.—Полное собр. соч. и писемъ, т. V, стор. 528). *С. Є.*

Стор. 117, рядк. 22 — 23. Згадані тут листи—від М. Лазаревського (дата—12 жовтня) та від Бр Залеського (дати: 12 серпня та 15 вересня) — надруковані в «Кіевской Старинѣ»: перший — 1901 р., кн. II, стор. 289—290; два другі — 1897 р., кн. III, стор. 469 — 470). Про рисунки, послані ще з Новопетровського, див. листи Шевченка до Залеського («Твори», т. II, стор. 408 — 409 і 412). «Землячка-литвинка», про яку згадано далі на підставі листа Залеського — це Єлена Скирмунт (див. запис під 15 листопаду), якої характеристику подає Залеський у дальшому листі, з 5 листопаду, очевидно на запитання самого Шевченка (див. «Кіевская Старина», 897, кн. III, стор. 471 — 472). *С. Є.*

Стор. 117, ряд. 27 — 28. «Через президента нашего М. Н.», — розуміється тут велика княгиня Марія Миколаєвна (1819 — 1876), дочка царя Миколи I й жінка герцога Максиміліяна Лейхтенберґського, що був президентом Академії Мистецтв з 1843 р. По смерти чоловіка (р. 1852) Микола I призначив її за президента і ним вона була до своєї смерти, а також і головою «Общества поощренія художествъ». Шевченко вперше про вел. кн. Марію Миколаєвну згадує в листі до гр. Толстого 13 квітня 1855 р.: «как великий художник и как представитель Академіі Художеств, ходатайствуйте обо мне у нашей Высокой Покровительницы»

(«Шевченківський Збірник», т. I, 1924, стор. 127). Толстой дійсне обернувся був до неї, прохаючи клопотатись про амністію засланому поетові, але, як оповідає дочка його, вел. княгиня «отказалась просить за человека, которого Государь сам вычеркнул» і взагалі на думку Толстого, щоб потурбувати цією справою царя ще раз, глянула як на божевілля (Юнге Е. Ф. — Воспоминанія, стор. 127). Проте, певне, вона сама нічого проти поета не мала, бо — як видко з зацитованого тут у журналі листа М. Лазаревського — самі Толсті раяли Шевченкові знову згадати в в листі до них про вел. княгиню, щоб Толстой міг на цій підставі прохати в неї заступництва для Шевченка; те ж саме писав Лазаревський і вдруге, 9 грудня, повідомляючи Шевченка, що «при первом удобном случае граф будет просить президента о дозволении тебе продолжать занятия при Академии» (Письма М. М. Лазаревського къ Т. Г. Шевченку, — «Кіевская Старина», 90 , кн. II, стор. 29). Цим разом Марія Миколаєвна вже не відмовилась і справді таки прохала за поета й навіть хотіла з ним познайомитись, як це видко з дальшого листа М. Лазаревського з 20 лютого: «Граф Ф. П. просил Ее Высочество, и она докладывала, о чем Ф. П. третьего дня получил письмо от Адлерберга... Графиня тебя просит не медлить, чтобы застать выставку и скорее явиться к президенту, чего будто она хочет» (Там само, стор. 297). В подяку Марії Миколаєвні за клопотання Шевченко вже з Москви вислав М. Лазаревському «два рисунка, назначенные для поднесения М. Н.»: (запис під 14 березня); в листі ж до Лазаревського, датованому 2 березня, поет так пояснює цю посилку: «З завтрашньою почтою посилаю тобі два рисунка. Закажи снять фотографу дві копії в половину меньше — одну для себе, а другу для мене, а потім передай рисунки графу Ф. П. і попроси його, щоб він, при случаї, передав їх Марії Миколаєвні для альбома, коли вони будуть варті того. Я сам думав передать їх лично, та бач що зо мною зробилось (натяк на затримку в Москві через хворобу. *С. Є.* Див. Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 436). Лазаревський клопотався, щоб учинити волю Шевченка. «Рисунки если и получу на днях, — одписував він вже 16 березня, — то едва ли фотограф успеет снять с них копии к празднику; впрочем, посмотрим тогда» («Кіевская Старина», 1901, кн II, стор, 296). «И третьего дня, и вчера я был у фотографа, — писав ще раз Лазаревський, вже одержавши рисунки, — он говорит, что чрезвычайно трудно снять копии с твоих картин, что все черные места не выходят, но обещался постараться и на днях возвратить. Я ему говорил, что если фот(ографировать) трудно, то пусть и не делает, но он непременно хочет сделать» (Там само, стор. 299). Які то були рисунки — ми відомостей не маємо. Варто було б пошукати в альбомах, що напевне лишилися після вел. княгині. *С. Є.*

Стор. 118, ряд. 7—8. Лист до М. Лазаревського, з датою 19 жовтня, див. «Твори», т. II, стор. 413—414. Про найбільш цікаву поетові справу визволу з нижегородської халепи, він пише так: «Письма тепер до графа

(Толстого. С. .) писать не буду: треба дождаться, що там мені напишуть із Оренбурга. Я просив Герна написать мені; а ти, як получиш моє письмо. то піди до графа Ф. П. і подякуй його од мене за его доброе человеколюбивое участие, которым я радостно воспользуюсь, як прийдеться мені до скруту».

Лист до Залєського до нас не дійшов. З відповіді на його Залєського видко, що Шевченко писав там про своє становище в Нижньому, ділився вражіннями од Костомарового «Богдана Хмельницкого» та запитував про «землячку-литвинку» (Є. Скирмунт), згадану в попередньому листі Залєського (див. «Кіевская Старина», 18.7, кн. III, стор. 471—473).

С. Є.

Стор. 118. рядк. 13—14. «Матрос или старая погудка на новый лад»—так звалася по-російському писана повість Шевченка. Опісля він перемінив заголовок на «Прогулка с пользою и не без морали» (запис під 25 жовтня), а в остаточній редакції—«Прогулка с удовольствием и не без морали»; під таким заголовком її й надруковано в збірці, що видала згодом, р. 1888-го, редакція «Кіевской Старины» («Поэмы повѣсти и разсказы»..., стор. 425—562). Вперше згадує про цю повість Шевченко в листі до М. Лазаревського з 8 грудня 1856 р.: «Вместе с последними пятью главами сего произведения получил я и письмо от Дармограя *), в котором он просит меня, а я тебя прошу сделать его этюду такое заглавие: «Матрос или старая погудка на новый лад». Рассказ (а не этюд). Часть первая. Первая часть рассказа заключает в себе десять глав, а как будет велика вторая, этого он не пишет; может быть, и сам еще не знает». Попрохавши виправити деякі помилки в посланій частині, Шевченко додає, знов же таки іменем Дармограя, «что если и будет вторая часть этого рассказа, то не весьма скоро. Поэтому я и думаю, что лучше не писать: часть первая» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 400). Шевченко сподівався тоді, що повість ту можна буде в котромусь із російських журналів надрукувати. На того листа Шевченкового про «Матроса» ось що відписав Лазаревський 17 січня 1857 р.: «Получивши твое первое письмо с Матросом, я отдал его переписать; многие жалеют, что не на малорусском языке пишет Дармограй. Сию минуту воротился (12 ч. ночи) из театра и получил от Дармограя [письмо] от 8 декабря» («Письма М. М. Лазаревскаго къ Т. Г. Шевченку»,—«Кіевская Старина», 1901, кн. II, стор. 285). Трохи згодом Лазаревський повідомляє, що і другу пайку оповідання він дав переписати, «а уж твой подлинник в переплете и никому не уступится» (Там само, стор. 287). Дальших звісток про долю того примірника ми не маємо. Через те певне, що в петербурзьких журналях «Матроса» не надруковано, Шевченко в Нижньому на дозвіллі заходився знов переглядати повість, безграмотно переписану, як

*) Псевдонім самого Шевченка. Цим він, видимо, хотів перед сторонніми читачами лкстів замаскувати своє авторство.

згадано на цьому місці в журналі, рукою прапорщика Нагаєва (записи під 22, 25 і 31 жовтня), дав переписати першу її частину й через Щепкина послав її С. Аксакову; сам переписав другу (записи під 13, 1[illegible] та 17 січня, і 14 лютого), змінивши й заголовок, і переслав теж С. Аксакову,зазначивши в журналі: «Как примет его («Матроса») С.Т. Аксаков? Мне ужасно хочется ему нравиться, и только ему. Странное чувство!» (запис під 14 лютого). Як знаємо,Аксаков не вхвалив повісти (Чалый М.—Жизнь и произведенія Т. Шевченка, стор. 119,—тільки там помилково названо «Княгиню» замість «Матроса»), як не вхвалив її попереду й Куліш (див. у листах його до Шевченка—«Кіевская Старина», 1898, кн. II, стор. 233, 234—235); повість та і не була тоді надрукована, хоч і побувала в руках і в Каткова, редактора «Русскаго Вѣстника», і у Максимовича, що мав оддати її до «Русской Бесѣды» (див. запис у журналі під 13 січня, також—Чалый М.—Жизнь и произв. Т. Шевченка, стор. 119). Цей переписаний у Нижньому примірник тепер переховується в Українській Академії Наук, діставшись сюди з Костомарівського архива через В. Котельникова. Опис його зроблено в статті С. Єфремова—Спадщина Кобзаря Дармограя, «Україна», 1925, кн. I—II, стор. 18, 22–23). *С. Є.*

Стор. 118, рядок 21. Подаємо за сучасним джерелом опис «великолепного пожара», як характерну з тодішнього життя картинку.

«23 октября въ 7 ч. вечера жители Нижнего-Новгорода были встревожены ярким заревом, которое в несколько минут приняло огромные размеры. То был пожар в деревянных необитаемых в настоящее время года помещениях Нижегородской ярмарки. Он возник в мелочной лавке мещанина Табелева, находящейся на Театральной улице меж гауптвахтою и конторою акцизно-откупного Комиссионерства. Не более как в полчаса огонь, покровительствуемый сильным ветром и теснотою строений, охватил всю местность меж мыльными рядами, обводным каналом и татарскою мечетью. Все усилия малочисленной, состоящей только из 26 вольнонаемных служителей, ярмарочной пожарной команды были безуспѣшны... Пожаром сим истреблены здания: театр, цирк, 6 балаганов, в которых помещались различные комедианты, 1 кондитерская, 2 трактиров, 2 фотографических заведения, 1 аптека, 12 харчевень, 7 постоялых дворов, 7 маклерских контор, контора акцизно-откупного Комиссионерства, 2 портерных, 21 мелочные лавки, 3 питейных выставки, 7 хомутных балаганов, 1 пикет, гауптвахта и ряды сытейный и экипажный. Разломано для прекращения пожара 12 мелочных лавочек, балаган где помещались во время ярмарки портные, хомутный балаган и часть моста через обводный канал. Все эти строения были построены, как все временныя ярмарочныя помещения, из теса и досок и большею частью были ветхи, кроме цирка, построеннаго после бывшего в 1852 г. пожара» («Нижегородскія Губернскія Вѣдомости» 1857 р. № 45, частина неофіціяльна, стаття «Нижній-Новгородъ»). *М. Н.*

Стор. 118, ряд. 26—27. Кадинський Андрій Кирилович, «милейший из людей», як атестує його поет, був управителем губернаторської канцелярії в Нижньому. Шевченко малював з його портрета—спершу в групі трьох «щедрых приятелей», з якої нічого не вийшло (запис під 26 і 30 листопаду), а потім окремо (під 12 лютого). Доля цього портрета нам невідома. Кадинський був серед тієї «в высокой степени благородной» компанії, що шанувала поета обідом на його йменини (запис під 25 лютого).

С. Є.

Стор. 118, рядок 17. «Русская Бесѣда»—слов'янофільський орган у Москві, що виходив 1856—1861 рр. під редакцією А. Кошелева та Т. Филипова й за діяльною участю Аксакових. З українців досить близько до журналу стояли—П. Куліш та особливо М. Максимович.

С. Є.

Стор. 119, ряд. 17—18. Кулишів «Эпилогъ къ Черной Радѣ» надруковано слідом за докінченням цього роману в «Русской Бесѣдѣ» (1857 р. т. III, стор. 123—145). Куліш мав на меті пояснити російському читачеві основи українського письменства, а зосібна—чому він свій роман написав був попереду мовою українською і лиш згодом переклав на російську. Після широких і, нігде правди діти, досить таки плутаних загальних пояснень, Куліш спиняється докладніше на творчості Гоголя й Квітки, згадує по дорозі Гулака-Артемовського та Гребінку й обертається, не називаючи на ім'я, до «величайшего таланта южно-русской литературы, певца людских неправд и собственных горячих слез», в якому легко впізнати Шевченка. «...В языке малороссийском,—пише Куліш,—он образовал, или, лучше сказать, отыскал формы, которых до него никто и не предчувствовал, а из местных явлений жизни создал целый мир новой, никем до него не сознанной поэзии. В его стихах язык наш сделал тот великий шаг, который делается только совокупными усилиями целого народа в течение долгого времени, или волшебным могуществом гения, заключающего в своей единице всю врожденную художественность родного племени. Они, как песня, пронеслись из конца в конец по всей южной Руси; они пришлись по душе каждому званию, возрасту и полу, и издание их в свет сделалось почти ненужным. Нет человека в Малороссии, сколько-нибудь грамотного и расположенного к поэзии, который бы не повторял их наизусть и не хранил в душе, как драгоценное достояние» (стор. 138). Далі Куліш спиняється на мові Шевченкової поезії та на її універсальності й національній безсторонності і кінчає об'єдинительною—в дусі пізнішого Куліша—тирадою: «Но какова бы ни была оценка нашему поэту от современников, как бы ни мало было людей, способных восстонать его стонами и понять высший, безотносительный смысл его творений, а придет время, когда северная и южная Русь включат его в число благодетельных гениев, положивших конец племенному отчуждению, которого ничто не в силах уничтожить, кроме взаимного стремления к тому, что для одной и другой стороны

равно драгоценно» (стор. 140). Опортунистично-об'єднительна тенденція цілого «епілога» одбивається й на характеристиці Шевченка, в цілому однобічній і парадоксальній, хоча й перенятій високим захопленням критика поезією Шевченка. Після статті Костомарова в «Молодику» на 1844 рік (Іеремія Галка—Обзоръ сочиненій, писанных на малороссійском языкѣ), це все ж була перша позитивна оцінка, яку міг прочитати про себе Шевченко, і вона неначе аж приголомшила поета, викликавши у його запитання «не из дружбы ли это?» Сміливіше ту ж таки думку висловлює він у листі до Куліша з 5 грудня: «Розумний, дуже розумний і сердечний епілог вийшов тільки ти дуже вже, аж надто дуже, підпустив мені пахучого курева; так дуже, що я трохи не вчадів» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 418). *С. Є.*

Стор. 117, рядок 18. Перший і єдиний раз у журналі згадує тут Шевченко Григорія Федоровича Квітку-Основ'яненка (1778—1843), письменника дуже до його—принаймні, якийсь час—близького, любленого й шанованого. Захід життя у старенького повістяра збігся з сходом на українському обрію нової поетичної сили, і старий Квітка, що тихо доживав тоді віку в Харькові, коли почали з'являтись поезії Шевченка, привітав їх з молодечим ентузіязмом: бачив старий письменник доброго по собі наступника в талановитому новакові.

Квітка чув про Шевченка ще перед тим, як це нове ім'я прогреміло в українському світі. 18 листопаду 1838 р. Гребінка, поміж иншими столичними новинками, повідомляє Квітку: А ще тут є у мене один земляк Ш(евченк)о,—що-то за завзятий писать вірші, то нехай йому сей та той! Як що напише, тільки цмокни та вдарь руками об поли! Він мені дав гарних стихів на Збірник» (Данилевский Г. П.—Украинская старина. Харків, 1865, стор. 275). Згодом, р. 1839-го, той самий Гребінка писав Квітці, що Шевченко помагає йому в роботі коло редактування українського збірника: «У меня здесь есть чудесный помощник—Шевченко, человек удивительный» (Айзенштокъ І.—Замітки про Г. Ф. Квітку. «Наше Минуле», 1913, кн. II, стор. 43). Таким чином, як почалися між двома письменниками зносини, то Квітці було вже по знаку Шевченкове прізвище. Зносини тії почав мабуть таки Шевченко, як і годилося—молодшому піти до старшого. Р. 1839-го він написав свою знамениту поезію «До Основ'яненка», в якій висловив усе своє велике тоді захоплення Квітчиними творами. Давши чудову картину минулого, поет обертається до старшого письменника, «батька-атамана», прохаючи його оспівати те минуле в своїх творах:

А ти, батьку,
Як сам здоров знаєш,
Тебе люде поважають,
Добрий голос маєш.
Співай же їм, мій голубе...
Утни, батьку! щоб нехотя
На ввесь світ почули,
Що діялось в Україні,
За що погибала,
За що слава козацькая
На всім світі стала!..
Утни, батьку, орле сизий!

Треба думати, що поезію тую, з перебільшеною занадто оцінкою Квітки, ще перед друком Шевченко послав йому в рукопису разом з листом, підписавшись Перебендею В листі, датованому 23 жовтня 1840 року Квітка детально розповідає, як він дістав був того листа з поезією, як розшукував Перебендю і як нарешті встановив тожсамість Перебенді і Шевченка. З історично-літературного погляду ще цікавіше тут враження Квітчине від Шевченкових поезій. Коли Квітка з жінкою перечитали адресовану до його поезію, то—пише він—«волосся в мене на голові, що його вже не багацько, та і те навстопужилося, а біля серця так щось і щемить, у вочах зеленіє... Дивлюсь—жіночка моя хусточкою счиці втира» («Основа», 18 1, кн. VII, стор. 4–5). Таке ж саме враження зробив на Квітку й цілий «Кобзарь», посланий од автора зараз по виході і з листом, але Квітці переданий геть-геть згодом і без листа: «я його притулив до серця,—одписує Квітка,—бо дуже шаную вас, і ваші думки кріпко лягають на серце» (Там само, стор. 6). Оця позаочна знайомість і хороша приязнь між двома письменниками точилася до самої смерти Квітки. Вони листуються між собою, цікавляться творами один одного, дають один одному доручення літературного й навіть особистого характеру (напр. прохання Шевченкове—добути йому українську жіночу сорочку за-для моделі і дбайливе виконання цього доручення),—і в кожному листі обох кореспондентів пробивається не тільки пошана до письменника, а й особиста симпатія велика. «Тільки й рідні, що ви одні,—пише напр. Шевченко 19 лютого 1841 р.—Не цурайтеся ж, любіть мене так, як я вас люблю, не бачивши вас зроду. Вас не бачив, а вашу душу, ваше серце так бачу, як може ніхто на всім світі. Ваша Маруся так мені вас розказала, що я вас навиліт знаю. Далебі правда. Частенько сижу собі один в чужій хаті та й думаю: гора з горою не сходиться, а чоловік з чоловіком спіткнеться. Що то як би благословив милосердний бог нам з вами зострінуться. Ото б побалакали! Ух, аж душно!» (Айзенштокъ І.—Замітки про Г. Ф. Квітку. «Наше Минуле», 1918, кн. II, стор. 45). Квітка відповідав Шевченкові тим самим почуттям: «Вас я кріпко улюбив, знайшовши таке м'якесеньке серденько і душу чисту, мов хрусталь»,—писав він, ще навіть не знаючи до ладу нічого про свого кореспондента, єдино лиш на підставі його поезії («Основа», 1861, кн. VII, стор. 4). «Як такого добра не хвалить?—заохочує Квітка, перечитавши «Гайдамаків».—Пишіть же, паничу, у усю руку. Напишіть нам ще таке, дайте віддохнути від московських брехень, що читаєш-читаєш, та або заснеш гарненько, або на живіт затошнить, а на зуби паде оскома, що три дні не хочеться дивиться на книжку» (Стороженко Н.—Новые матеріалы для біографіи Шевченка. «Кіевская Старина», 1900, кн. IX, стор. 300). Шевченко не тільки шанував Квітчині твори, як читач, а навіть був зацікавився ними, як художник. З листа його з 8 грудня 1841 р. знаємо, що він малював картину на сюжет Квітчиної «Панны Сотниковны» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 345).—доля її невідома; «Знахарь» же, теж на Квітчин сю-

жет, навіть з'явився друком у виданні «Наши, списанные съ натуры русскими» (1841),—див. Новицький О.—Шевченко як маляр, стор. 74 і 71 (оригінал у Чернігівському Історичному Музеї кол. В. Тарновського). Ще раз тепло, але вже й з певним критицизмом, згадав був Шевченко Квітку геть-геть по його смерти, лагодячи до видання нові свої поезії в 1847 р.: «Покійний Основ'яненко, писав тоді Шевченко, - дуже добре приглядався на народ, та не прислухався до язика, бо може його не чув у колисці од матері» (Шевченко Т.—Кобзарь. СПБ. 190 , стор. 630). На жаль, не довелось цієї позаочної приязни й обопільного інтересу скріпити обом письменникам особистою знайомістю: все ж із самого контексту цього місця, де згадано Квітку в журналі, видно, що Квітка лишивсь для Шевченка назавжди цікавим і заслуженим письменником. (Про стосунки між обома письменниками див. де-що у акад. М. Сумцова—Слобожанщина і Шевченко, стаття при «Кобзарі» вид. »Руху», Харків, 1918, стор. LIX—LXIV). *С. Є.*

Стор. 116, рядок 22. Тютчев Федір Іванович (1803 1875), один з найбільших російських ліриків, представник філософської, з космичним ухилом поезії, автор також творів патріотично-слов'янофильського напряму – на протязі тридцятирічної поетичної діяльности, коли надруковано вже було кращі його твори, був майже зовсім непомічений критикою. Після виходу окремою книжкою збірки його поезій 1854 р., ім'я Тютчева також не здобуло широкої популярности, але критики, а особливо найвидатніші письменники тогочасні (Некрасов, Тургенев, Л. Толстой, Фет та инш.) надзвичайно високо цінили його творчість. Фет, напр., уважав Тютчева за «величайшего лирика на земле». Потім Тютчева майже забувають протягом 60—80 років; знову він воскресає і здобуває великого впливу на російську поезію за доби символізму при кінці XIX та на початку XX віку (Д. Благой—Тютчев, его критики и читатели. «Тютчевский сборник», изд. «Былое», Петроград, 1923).

Поезія «Эти бедные селенья» була дуже популярна. Редактор його творів, В. П. Биков, каже, що це—«одно из замечательнейших по задушевности и силе стихотворений Тютчева» («Полное собраніе сочиненій Ф. И. Тютчева», изд. т-ва А. Ф. Маркс, СПБ. 1913, стор. 393). І. С. Аксаков у біографії Тютчева, цитуючи вірш «Эти бедные селенья», писав: «западники», даже и демократы, с презрением и глумлением относились к русскому простому народу; а Тютчев,—сам, несомненно, питомец гордого і красивого запада, вот что способен был говорить про этот русский народ» (И. С. Аксаков—Ф. И. Тютчевъ. Москва, 1874, стор. 84). Мабуть і Шевченкові найбільше сподобалося в Тютчевській поезії це натхненне співчуття поета до долі бідного сільського люду, бо ідея «смиренной наготы» не могла його привабити. Сам Тютчев далекий був, до речі, від того «хождения в народ», що тоді вже починалося, здебільшого з метою ще етнографичною, естетично-романтичною і т. и.. «Аристократ, придворний и бюрократ по своей прежней жизненной карьере,

он выработал в себе привычки, слишком далекие от привычек профессионального хождения в народ. Ему, с его барской высоты, просто смешным и диким было бы исхаживать Русь в том «рабском виде», который, по его словам, принял на себя «царь небесный», ходя по Руси с благословением. А главное, самое главное, тому мешали привычки и вкусы и потребности суб'ективно-приподнятой индивидуальности, какою был Тютчев» (Т. Райнов Духовный путь Тютчева. Петроград, 1923).

20 березня 1858 р. А. В. Станкевич у Москві—подарував Шевченкові примірник творів Тютчева (вид. 1854 р.)—це занотовано в поетовому журналі. *П. Ф.*

Стор. 119, рядок 37 і далі. Рисунки, зроблені завдяки гарній погоді 27—30 жовтня, а саме церква Ілії-пророка з частиною Кремля, св. Миколая за Почайною та Благовіщенський манастирь—усі тепер у Чернігівському Історичному Музеї кол. В. Тарновського (Новицький Ол.—Шевченко як маляр, стор. 65). *С. Є.*

Стор. 120 рядок 9. Патріярх Никон (Никита Минич, народ. 1605 р., помер 1681 р.), один з найвидатніших ієрархів московських, з 1652 р. патріярх,—здобув собі популярність знаменитою церковною реформою та боротьбою з царем за незалежність церковної власти. Справлювання церковних книг та рясні переміни в церковних обрядах, розпочаті 1653 р., викликали до життя так званий «раскол» або «старообрядчество»; в боротьбі з царем Никон також зазнав поразки і, не вважаючи на свій величезний вплив на державне життя (його навіть в офіціяльних документах титуловано «великим государем»), р. 1666-го на церковному соборі був позбавлений патріяршого сану й засланий до одного з далеких манастирів. 1681 р. Никона реабілітовано і викликано до Москви, але він вже не мав сили туди доїхати й помер у дорозі.

Шевченка зацікавило мабуть походження п. Никона, а саме—те, що він народився в селянській с.м ; це й одзначено в журналі на підставі випадкової звістки з старого календаря. *С. Є.*

Стор. 120, рядок 32. Олексій, митрополит «кіевскій и всея Руси» († 1378 р.) був власне ієрархом московським, одним з перших претендентів з півночі на українську територію хоча б з церковного становища. Боротьба його за київську митрополію з другим митрополитом, Романом, кінчилась юридично перемогою, але фактично юрисдикція Олексієва обмежувалася самим титулом митрополита Київського і перебував він здебільшого на Москві. Україна тоді вже увійшла до складу великого князівства Литовського, і церковна справа набрала великого політичного значіння: церковна підлеглість московському митрополитові тягла б за собою й політичну залежність України від московського князя. Тому-то в Київі 1376 р., ще за життя Олексія, настановлено свого митрополита (Кипріяна) і з того часу почалося різне церковне життя на Москві й на Україні. *С. Є.*

До стор. 120

Стор. 120, ряд. 41—42. Дорохова Марія Олександровна, дочка камергера Олександра Олексієвича Плещеєва, приятеля поета В. Жуковського. Її чоловік, Руфин Іванович Дорохов, син відомого генерала «отечественной войны» І. С. Дорохова, вславився був своїм бурхливим життям, дуелями і т. и., двічі був знижений на салдата, виявив велику відвагу на війні й був забитий 1852 р. в бою з горцями на Кавказі. Після його смерти М. О. здобула через рік посаду начальниці «Девичьего института» в Иркутському. Там хотів одружитися з нею декабрист П. О. Муханов, але нагло помер, майже напередодні шлюбу. 1856 р. М. О. Дорохову було переведено до Нижнього,—там вона служила начальницею Маріїнського Інституту до 1864, потім вийшла в одставку й померла 1 67 року («Архивъ Раевскихъ», т. II. Редакція и примѣчанія Б. Л. Модзалевскаго. СПБ, 1909, стор. 241—242, 4 2—414).

З листування декабриста І. І. Пущина видко, чому Дорохова взяла до себе його позашлюбну дочку Аннушку (у Шевченковому журналі вона зветься Ніною, про неї дивись ще примітку до стор. 122). Ничего нет мудреного,—писав він 1855 р. братові М. І. Пущину,—что Марья Николаевна повезет Аннушку к Дороховой, которая, сделавшись директрисой института в Нижнем, с необыкновенною любовью просит, чтобы я ей прислал ее для воспитания—принимает ее как дочь к себе и говорит, что это для нее благо, что этим я ей возвращу то, что она потеряла, лишившись единственной своей дочки» (Декабрист И. И. Пущин—Записки о Пушкине и письма из Сибири. Редакция и биографич. очерк С. Я. Штрайха. Москва, 1925, стор. 283). Одвідавши дочку 1858 р., І. І. Пущин писав тому-ж кореспондентові: «Здесь я нашел все лучше, нежели ожидал, по некоторым рассказам. Разумеется, приходится и поворчать, но это об мелких подробностях. Все уладится. Директриса грешит излишнею добротою—этот недостаток не из числа опасных для такой натуры, как Аннушка. Она от нее, т. е. от М. А., учится благоволению ко всем, любить всех. А это наука не лишняя для жизни» (Там само, стор. 2 1). Симпатичний образ Дорохової проступає також із листа Жуковського до генерала Раєвського, в якому він клопочеться про зниженого солдата Р. І Дорохова: «Я Дорохова лично мало знаю, но знаю коротко милую, добрую жену его: примите к сердцу ее несчастье» («Архивъ Раевскихъ, т. II, стор. 413).

Шевченко змалював портрети з Дорохової та Ніни (записи під 1 і 4 листопада), але доля їх невідома. *П. Ф.*

Стор. 121, ряд. 7—8. Княжна Репнина, Варвара Миколаєвна, займає в житті Шевченковому визначне місце, схарактеризоване й на цьому місці в журналі вимовним епітетом «незабвенный друг». Стосунки між княжною та поетом ще чекають свого остаточного роз'яснення, хоча матеріялу на це тепер є вже цілком досить.

Репнина народилася 1808 р. в сем'ї відомого кн. Мик. Гр. Репнина (Волконського), жонатого з онукою останнього гетьмана Кирила

Розумовського; він був генерал-губернатором Саксонії під час окупації 1813—1814 рр., а 1816—1834 рр., генерал-губернатором «малороссийским»; посаду цю мусів покинути через те, що його м'який, гуманний спосіб урядування не пасував до лютих миколаєвських часів, як і він сам був білим круком серед бравих миколаєвських адміністраторів. Відомі напр. його близькі стосунки з Котляревським та українським гуртком у Полтаві; його опікування українським театром, ініціятива викупу з кріпацтва М. Щепкина і навіть автономистичні погляди. А як він був причетний по жінці до роду Розумовських, то все це в очах Миколи I набірало вже зовсім сепаратистичного вигляду. Варвара Миколаєвна, освічена й здібна дівчина, часто бувала в гурті письменників і взагалі визначних людей (у Полтаві гурток українців, за кордоном Гоголь, про якого вона згодом надрукувала свої згадки, Ш. Ейнар, з яким листувалася, й ин.). Р. 1842 р. Репнини після довго перебування за кордоном оселяються на життя в своєму маєткові на Полтавщині, м. Яготині. Тут і сталася знайомість Шевченка з цією інтересною родиною: 1843 р. молодого художника привіз до Яготина Ол. Капнист, щоб зробити копію з портрета кн. Репнина для Гр. Тарновського. Перебуваючи в Яготині потім довший час, Шевченко змалював кілька портретів (старого князя, Варвари Миколаєвни, дітей—небожат княжни і т. и.), та разом близько зійшовся з князем і особливо з кн. Варварою Миколаєвною. Як показує листування між ними (на жаль Шевченкових листів до заслання не маємо), княжна дбайливо, по-сестринському, ставилася до поета, підбадьорювала його в усяких тодішніх злигоднях, радила йому добірати по собі товариство, вимовляла за приятелювання з «мочемордами» (Закревський та ин.).—одно слово, взяла на себе «роль совести вашей», як писала сама княжна 3 липня 1844 р. (Чалый М.—Изъ переписки Т. Г. Шевченка съ разными лицами. «Кіевская Старина», 1897, кн. II, стор. 161). «Не сердитесь на вечные мои проповеди,—так закінчує вона один із дальших листів,—я вас слишком искренно люблю, чтобы не говорить правды. Но простите!» (Там само, стор. 163). І Шевченко велико цінив таку дружню увагу до себе. «Читая и перечитывая ваше письмо,—одписував він р. 1848 з Орської Фортеці,—я только сегодня заметил слова—вы меня вспомнили в далекой стороне. Не вспомнил, добрая, благородная Варвара Николаевна, а помнил... и буду помнить вас, пока угодно будет богу оставить во мне хоть искру чувства доброго» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 357). «Да сохранит вас господь подумать, чтобы я мог забыть вас, добрая моя Варвара Николаевна,—знов вертається до того ж таки поет у листі з Оренбургу після своєї Аральської експедиції, коли не писав ні до кого на Україну.—Я очень, очень часто в моем уединении вспоминал Яготин и наши кроткие и тихие беседы» (Там само, стор. 359). Листи Шевченка справді повні тих пів-інтимних згадок про Яготин, розмови й зустрічі там і т. и., що часто з'єднують дружні серця глибше й міцніше, ніж саме проживання вкупі. До княжни обертається засланий поет і з

своїми потребами, прохаючи то вислати цікаву йому книжку, то поклопотатися, через свої зв'язки, про поліпшення його долі. «Хотелось бы долго, вечно беседовать с вами, единая сестра моя»,—кидає Шевченко на закінченні одного, особливо інтимного, листа (Там само, стор. 365). На жаль, незабаром довелось тую жадану розмову урвати на довго, власне на завжди. 1850-й рік, що раптом приніс велике погіршення поетової долі, завдавши Шевченка на нове, ще тяжче, заслання, відбився й на стосунках між княжною та поетом. Як відомо, під час Оренбурзького слідства виявилось, що кн. Репнина листується з засланим поетом, ба й не тільки листується, а й клопочеться за його. І от миколаєвські юристи не завагалися припинити це непристойне, на їхню думку, для княжни поводження. В проекті постанови у новій Шевченківській справі маємо пункт, що торкається просто кн. Репниної й особливо грубо, по-салдатському, формулує невдоволення царських посіпак: «Княжну Репнину, которая принимает участие в Шевченке, не приличное по его порочным и развратным свойствам, предупредить как о не уместности такового ее участия, так и о том, что вообще полезно было бы ей менее вмешиваться в дела Малороссии, и что, в противном случае, она сама будет виновницею, может быть, неприятных для нее последствий» (Новицький М.—До історії арешту Шевченка 1850 р. Збірник «Шевченко та його доба», т. I, стор. 190). І грубіянським способом, чисто по-салдатському, цей пункт і виконано: з царського наказу «Ея Сіятельству княжнѣ В. Н. Рѣпниной» так і одписано, тими ж таки словами, що запропонував теж «сіятельный» і в салонах певне аж надто ввічливий граф Орлов (Там само, стор. 19.—191). «Вмешиваться в дела Малороссии»—мабуть ущипливий натяк на автономистичні змагання старого кн. Репнина—княжна більш не могла,—«не могла продолжать утешать его (Шевченка) письмами во все время его десятилетнего изгнания, потому что получила грозное предостережение от гр. А. Ф. Орлова», як писала згодом сама Репнина («Русскій Архивъ», 1887, кн. VI, стор. 256). Поміж нею та стражденним поетом на засланні в безводному степу Закаспійському поклали непереможний мур свій темнота, мстивість і насильство... Ще двічі подав був розпачливий голос із своєї широкої тюрми поет (див. його листи 1851 р.,—«Твори», т. II, стор. 365—366), але не маючи відповіді, замовк і він. Скінчився, власне урвався недокінчений роман княжни та поета...

Так, роман. Вже коротко переказані тут документи давали право вгадувати те, що не сказано було прилюдно, але відчувалося в стосунках між Репниною та Шевченком. Спробу сформулувати ці стосунки словами «немая любовь» зроблено було дуже давно, ще за життя Репниної (див. Каминский Ѳ.-Еще щепотка на могилу Шевченка. «Кіевская Старина, 1895, кн. III, стор. 522—526), спираючись головним чином на ніби Шевченковій поезії «До сестри»:

Нам з тобою, моя сестро,
Не ходити в парі...

І тут була помилка. Легко було на підставі формальної помилки Каминського написати кн. Репниній: «Стихи «До сестры» вовсе не посвящены мне и написаны не Шевченком, а одной моей знакомой к ее младшей сестре. Вот и рухнулся весь роман г-на Ѳ. Каминского... Мы не играли в брата и сестру, как выражается г-н Каминский. Я проста и люблю простых. Шевченко был у нас всеми любим» і т. д. (див. згад. «Русскій Архивъ», стор. 258). «Роман Каминського» дійсно розвалявся, як хатка з карт, але, як зараз побачимо, не була тут щира до краю й сама княжна: роман її з Шевченком, правда небуденний і не шаблоновий, це не плід занадто далеко протягнутої догадливости, а дійсний і нестеменний факт. І свідком тому виступає—сама княжна Репнина.

В II-му томі «Русскихъ Пропилеевъ» (Москва, 1916) небіжчик М. Гершензон опублікував сенсаційний матеріял, який кидає ясне світло на стосунки між княжною та Шевченком у її власному освітленні—в її листах та спробі художнього романа. Тут не місце аналізувати цей виключно цікавий матеріял, що в своїй безпосередне-інтимній щирості одвертої сповіді незабутніми рисами малює два образи. Досить буде лиш кількох цитат. «Шевченко занял место в моем сердце .. Я втайне, и не сознавая того, чувствовала ревность из-за предпочтения, которое он оказывал Глафире» («Русскіе Пропилеи», стор. 206)... «Мое влечение к нему обнаруживалось все более и более; он мне отвечал иногда теплым чувством, но страстным никогда» (стор. 216-217)... «Если бы я видела с его стороны любовь, я, может быть, ответила бы ему страстью... (чувство) слишком захватило меня, так что я забыла мою библию» (стор. 217)... Ще виразніше пробивається це гаряче почуття в спробі писаного романа кн. Репниної, героєм якого вона зробила Шевченка під найменням Березовського, — романа принаймні в частині знайомого й поетові (див. Чалый М.—Изъ переписки... «Кіевская Старина», 1897, кн. II, стор. 162; порівн. Чалый М.—Жизнь и произведенія Т. Шевченка, стор. 42). Шевченко відповів на це почуття прекрасною посвятою своєї «Тризны» («Безталанный»)—на спомин про день 9 листопаду 1843 р. в Яготині:

Для вас я радостно сложил
Свои житейские оковы,
Священнодействовал я снова
И слезы в звуки перелил.
Ваш добрый ангел осенил
Меня бессмертными крылами
И тихострунными речами
Мечты о рае пробудил...

Отже з одного боку—безперечно кохання. З другого—можливо складніше почуття, що дрімотно таїлося в серці, але готове було пробуркатися, вирватись і запалати вогнем захоплення. Та обоє обмежили себе. Обоє стиснули свої почуття й закували їх у рямці світсько-

пристойних стосунків. На дорозі—стали станові забобони, звички, ріжниця інтересів, люде. А потім прийшла розлука. Запашний роман уривається в самому зародку.

Шевченко конав у далекому засланні, але напевне образ «моего незабвенного друга», як він назвав у журналі кн. Репнину, увесь той час косив глибоко в серці. Княжна тоді вже втратила батька, жила якийсь час в Одесі і нарешті з матір'ю оселилася в Москві. Туди ж доля привела на повороті з заслання й Шевченка. І от, хворий, наперекір заборони лікарів, він «втихомолку» викрався з дому, щоб одвідати «давно невиданного друга моего княжну Варвару Николаевну Репнину». Перший візит у Москві був—їй, може з хвилюванням, згадками про минуле незабутнє. Але час і ріжні інтереси вже простяглися між тим минулим і цією давно сподіваною хвилиною й одбилися—розчаруванням. У журналі з приводу цього побачення знайдемо тільки сухо-іроничні рядки: «Она счастливо переменилась, потолстела и как будто помолодела. И вдарилася в ханжество, чего я прежде не замечал. Не встретила ли она в Москве хорошего исповедника?» (запис під 17 березня). Ще раз побачилися вони 24 березня і це було певне останнім їхнім спіткання. «Я видела Шевченка два раза в проезд его через Москву в Петербург, и к сожалению моему переписка наша не возобновилась»,—ствердила це опісля в «Русскомъ Архивѣ» сама Репнина.

Після смерти Шевченка Репнина прожила ще тридцять років і померла дуже старенькою в Москві 1891 р. За цей час вона дещо надрукувала, переважно з своїх згадок (в «Русскомъ Архивѣ») й одгукнулася радо на заклик М. Чалого, щоб дати йому для нового життєпису поетового приховані у неї матеріяли про Шевченка; дбає вона також про могилу «незабвенного Тараса», цікавиться літературою про його (Чалый М.—Изъ переписки... «К. Старина», 1897, кн. II, стор. 171—175. Опріч згаданих тут праць див. ще: Н. С.—Памяти кн. В. Н. Репниной. «Кіевская Старина», 1892, кн. II; «Русскій Біографическій Словарь», т. Рейтернъ—Рольцбергъ; Богацький П.—Т. Г. Шевченко і кн. В. М. Репнина. «Книгарь», 1917, ч. 2; Возняк М.—Шевченко й княжна Репнина. Епізод з першої подорожі на Україну. Львів, 1925). *С. Є.*

Стор. 121, рядок 27. «Отечественныя Записки», місячний журнал, розпочатий 1820 р. під редакцією П. Свиньина; р. 1839 право видання перейшло до відомого Краєвського, і коли слідом за тим у журналі почав працювати знаменитий критик В. Белінський, видання набуло великої популярности й зробилось найкращим тоді російським журналом. Р. 1846 Белінський перейшов до «Современника» і замість його став на чолі журналу В. Майков, але не на довго; після смерти Майкова (1847 р.) та через лютну цензуру журнал занепадає і ледве животіє аж до 1866 р. Блискуча друга смуга в історії журналу починається з 1866 р., коли «От. Записки» переходять до Некрасова та Салтикова-Щедрина і, ставши органом народницького напряму, збірають побіля

себе все, що було тоді найкращого і найживішого в російській літературі (Щедрин, Некрасов, Михайловський, Гл. Успенський, Гаршин та ин.). Р. 1884-го «От. Записки» заборонено за «направление, которое породило неисчислимый вред и связь коего с преступными учениями, излагаемыми в подпольных изданиях, не подлежит сомнению», як було оповіщено в ч. 87 «Правительственнаго Вѣстника» за 1884 р.

Безперечно Шевченко був пильним читачем цього журналу до свого заслання, як найбільш популярного з тодішніх російських журналів. Згадує він його й на засланні, призначаючи напр. до його свої російські повісті (див. у листуванні поета, «Твори», т. II, стор. 391, 394 та ин.). Перша книжка «От. Записокъ» за 1857 р., яку читав Шевченко, містила, опріч виписаної поезії З. Тура, ще поезії А. Майкова, Фета та Курочкина, початок праці Костомарова про Богдана Хмельницкого, частину Диккенсового роману «Крошка Доррит», «Картины русского быта» В. Даля та ин. *С. Є.*

Стор. 121, рядок 29. «Стихотворение без названия З. Тур». Шевченко не зовсім точно, проминаючи окремі слова, переписав цю поезію З. Тура. В тексті «Отечественныхъ Записокъ» (1857 р., кн. 1, стор. 90) 8-ий рядок так надруковано:

«А на щеках слегка заметны слезы».

13-ий рядок: «Но увидав вверху под крышею окно».

Мабуть Шевченко думав, що автор цієї поезії—жінка (можлива асоціяція з відомою тоді повістяркою Євгенією Тур, про яку Шевченко міг чути), бо пише, що йому сподобалось «стихотворение без названия З. Тур». В оглавах книжок «Отечественныхъ Записокъ» завжди знаходимо: «Стихотворенія... З. В. Тура» (род. відмінок), під самими ж поезіями підпис «З. Туръ». Цього давно забутого, непомітного поета «Отечественныя Записки» друкували тоді охоче—в дальшому напр. томі «От. Записокъ» за 1857 р. надруковано аж сім поезій З. Тура, оригінальних (почасти в дусі Фета) і перекладних (з Г. Гейне). П. Ф.

Стор. 122, рядок 9. Згадані тут «Сочиненія Гоголя»—це видання П. Куліша—«Сочиненія и письма Н. В. Гоголя», що вийшли 6-ма томами в Петербурзі 1857 р. Про це видання пізніший редактор творів Гоголя, Тихонравов, писав: «В упомянутом издании Кулиша впервые сделана была попытка осуществить, хотя в некоторой степени, проект... о внесении в полное собрание сочинений Гоголя «всех изменений и переделок, которые так часто у него встречаются»... Два последние тома этого издания, заключающие в себе письма Гоголя к разным лицам, обогатили русскую литературу драгоценным материалом для изучения жизни и сочинений поэта» (Тихонравов Н.—Предувѣдомленіе къ 11-му изданію при I т. Сочиненій Н. В. Гоголя. СПБ. 1900, стор. 6). Шевченко в своїй критиці цього видання мав, правда, на увазі більше зовнішній його вигляд, особливо відомий портрет Гоголя роботы худ.

Моллера, що вирізьбив Ф. Іордан. Характерно, що як-раз цей портрет сам Гоголь уважає за найкращий і в своєму заповіті прохав своїх читачів, що мають якийсь инший його портрет, «уничтожить его тут же, по прочтении сих строк, тем более что он сделан дурно и без сходства, и покупать только тот, на котором будет выставлено: Гравировалъ Іордановъ» (Сочиненія Н. В. Гоголя, т. VII, СПБ. 1900, стор. 13). Треба додати, що Гоголь у рекомендації Іордановсї праці виходив зовсім не з мистецьких мотивів, як у своєму запису Шевченко.

С. Є.

Стор. 122, рядк. 13—14. Іордан Федір Іванович (1800—1883), вже на дев'ятому році вступив до Академії Мистецтв, а через десять років призначений був до класи гравірування проф. Уткина. Добувши курса, поїхав він державним коштом за кордон і там узявся до величезної гравюри з картини Рафаеля «Преображення» й працював над нею п'ятнадцять років. Річ зрозумілива, що така довга робота не могла не відбитися на добротності дошки, бо вона дуже загладилася від багатьох відбитків, які довелося Іорданові зробити з ріжних її частин на пробу, так ще гравюра ця зовсім не має тієї вартости, якою визначається його ж таки копія з тієї картини, що він зробив був для гравірування: тут він показав себе чудовим майстром рисунку,—цим тоді взагалі вславилася була Російська Академія Мистецтв. З другою гравюрою Іордана «Катування Христа», з картини Соколова, теж не пощастило. Далеко кращі були його гравюри: «Навмируший Авель», з картини Лосенка, «Pieta» з Чиголі, «Свята Родина» та де-які дрібні гравюри. З портретів найкращі—отця Дамаскина та маленький у профіль портрет Язикова. Взагалі треба сказати, що з Іордана був занадто сухий гравер, і Шевченко може даремно й дивувався, побачивши його прізвище під невдалим портретом Гоголя. З 1855 р. Іордан став за професора гравірування, а згодом ще й за ректора в Академії Мистецтв. Як з професором і Шевченкові довелося мати з ним діло: під 4 травня, згадавши про свій візит до Іордана, поет додає: «Какой обязательный, милый человек и художник, а в добавок живой человек, что между граверами большая редкость. Он мне (показал) в продолжении часа все новейшие приемы гравюры акватинта. Изъявил готовность помогать мне всем, что от него будет зависеть. Я расстался с ним вполовину будущим гравером». Таким чином, свою мрію останніх літ про роботу гравера Шевченко справдив під керовництвом Іордана.

Ол. Н.

Стор. 122, рядок 26. Пущин Іван Іванович (1798—1859), найлюбленіший ліцейський товариш Пушкина («Мой первый друг, мой друг бесценный»), видатний декабрист. В обвинуваченні його приділено до першої категорії: «участвовал в умысле на цареубійство одобрением выбора лица, к тому предназначенного; участвовал в управлении общества, принимал членов и давал поручения; лично действовал в мятеже и возбуждал

нижних чинов» (О к с м а н Ю.—Декабристы, изд. Центрархива, стор. 447); кару на смерть перемінено потім на довічну каторгу (там само, стор. 458). Жива, щира натура, Пущин користувався загальними серед декабристів симпатіями і, як зазначає біограф його (С. Штрайх), через десятиліття каторги й заслання «проніс своє палке серце, що не охололо і було повне любови до громадської вольности».

Не можна сказати, щоб дійсно об'єктивні та справедливі були відомості і присуд Шевченків що-до особистого життя Пущина. Перебуваючи на засланні, Пущин не одружився, хоча жіноцтво, особливо вдови, закохувались у його. Він не міг позбутися епікуреїзму («хороший язычник», мовляв декабрист Лунин) та аристократичних звичок («красавица без отпечатка хорошего общества теряла для него всякую прелесть», зазначала А. П. Сазонович), і маючи позашлюбних дітей, відібрав їх від матірок — простого походження — й виховував сам. Видане в книзі Штрайха листування Пущина свідчить, як він дбав про виховання своєї Аннушки—Ніночки (народ. 1842 р.) і розлучився з нею при кінці 1855 р. тому, що в пропозиції Дорохової, директриси інституту в Нижньому-Новгороді, взяти до себе Аннушку за дочку, вбачав «благоволение свыше» («этим я ей возвращу то, что она потеряла, лишившись единственной своей дочери»). Пущин увесь час листувався з Аннушкою, їздив до неї 1858 р. у Нижній-Новгород. Тому-то Шевченків осуд (тут і під 6 листопаду: «отвратительный отец») не мав під собою підстав. Що-до одруження Пущинового, то Шевченко або мав не точні відомості в формі провінціяльних пліток, або сам наплутав записуючи. Пущин одружився не з «багатой вдовой, некоей madame Коцебу», а з удовою свого товариша і приятеля, декабриста фон-Візина, Наталею Дмитровною, одною з найвизначніших жінок декабристів (П. Е. Щоголів, автор «Исторических этюдов» про декабристів, ставить її за складну і тонку душевну організацію — поруч з М. Волконською). Фон-Візина давно була в Пущина закохана, і вони були великими приятелями ще на засланні. З приводу одруження Пущина декабрист барон Штейнгель писав до Д. І. Завалішина 4 червня 1857 року: «Ив. Ив. Пущин женился на вдове фон-Визина; это брак взаимного вспомоществования: ей необходим голос мужчины для содержания в порядке большого имения, ему — нежный уход в его болезненном состоянии». Ніякого «видного места» Пушин у Москві також не мав. Навпаки, там йому заборонено було жити, і навіть коли він їздив улітку 1858 року до дочки в Нижній, за ним невідступно стежило око «III-го Отделения»... Можливо, що до зазначених тут Шевченкових помилок і сама Дорохова була причетна. Пущин вінчався, не сповістивши про це рідню та знайомих. Де-хто був з цього не задоволений. «Дорохова,—писав Пущин до М. Н. Пущиної 10 червня 1857 р.,—тоже бранит нас нещадно за таинственность с нею. На-днях был ее ответ на наше об'явление. Она вдобавок воображает, что я тотчас отниму у нее мою Аннушку, а ее Нину. Я ее успокоил и просил, чтоб она лучшее имела обо мне мнение, что я никакого изме-

нения покаместь ни в чем не делаю (это было бы верх неблагодарности во мне); что при свидании поговорим о том, что нужно и полезно для Аннушки, и что она, т. е. Дорохова, будет иметь претендентский голос в этом» (Декабрист И. И. Пущин. Записки о Пущине и письма из Сибири. Редакция и биографический очерк С. Я. Штрайха. Москва, 1925, стор. 256).

Не вважаючи на помилки, а може й через них, записи в Шевченковому журналі набувають нового інтересу, характеризуючи самого Шевченка. Вони, по-перше, цілком відповідають тому болю, з яким завжди писав Шевченко про покриток і байстрят (основний мотив Шевченкової поезії, бо й тут маємо: «простая якутка» та «барин», хоч і декабрист); по-друге, свідчать, які високі вимоги ставив він тим, що боролись і страждали «во имя человеческой свободы». Декабрист в уяві поета — вища людина і не повинна ніяких мати плям; саме слово це він усюди в журналі пише з великої літери «собливо старанно. Що Шевченко побожно ставився до керовників та участників першого збройного виступу проти самодержавія—про це свідчать і дальш отатки в журналі. Перебуваючи в Нижньому-Новгороді, Шевченко написав поему «Неофити» й почав «Юродивого», де виводив «споборників святої волі»—декабристів, але вперше ці мотиви з'явилися ще в поезіях: «Сон», «Великий льох», «Тризна» (див. П. П. Филипович — «Шевченко і декабристи», Київ, 1926). *П. Ф.*

Стор. 122. ряд. 40—41. Згаданий тут лист од Костомарова, як і позначені в запису 6 листопаду листи самого Шевченка до Костомарова та до астраханських земляків, досі невідомі. *С. Є.*

Стор. 123. ряд. 13—15. «Десятилетним постом» зве тут Шевченко неможливістьрегулярно слідкувати за літературою під час заслання. Наслідки цього «посту» відчував він так сильно, що навіть у тяжкій для себе зупинці в Нижньому ладен був убачати де-що й добре. «Мне необходим был промежуток,—писав він незабаром до гр. Толстої,—между Северной Пальмирой и Киргизской пустыней, а иначе я явился бы к вам настоящим киргизом. А теперь, с помощью добрых людей, я понемногу делаюсь похожим на человека. Дело в том,—поясняє Шевченко,—что я впродолжение этих десяти лет, кроме «Русского Инвалида», ничего не читал. Теперь можете себе вообразить, каким бы я чудаком безграмотным явился в общество грамотных людей. Теперь же я, благодаря моих здешних друзей, завален книгами и запоем читаю или, правильнее, отчитываюсь, а осенняя грязь мне удивительно как много помогла в этом сладком деле. Я прочитал уже все, что появилось замечательного в нашей литературе впродолжение этого времени. Теперь остались мне одни журналы за нынешний год, и я наслаждаюсь ими, как самым утонченным лакомством, — и выходит, что все к лучшему, что нет худа без добра» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 416). З цього ж запису в

журналі виходить, що й «утонченное лакомство» часами набридало («несварение, мовляв, в желудке») і поет ішов самотою блукати по порожніх улицях тихого тоді міста. Тим більше, що—як завважає Шевченко під 17 листопаду—«мои нижегородские знакомые начали понемногу пошлеть». *С. Є.*

Стор. 123, рядок 27. Лабзин Олександер Федорович, відомий містик, народився р. 1766 в Москві, помер р. 1825, на засланні в Симбирську. Він дуже рано, 14-ти років, розпочав літературну працю, та разом захопився й масонством і надрукував чимало книжок про його, а 1806 р. видавав навіть журнал «Сіонскій Вѣстникъ». З 1799 р. він був конференц-секретарем, а 1818—1822 р.р. віце-президентом Академії Мистецтв.

Що-до його заслання, то справа ця була не зовсім так, як оповідали Шевченкові. Містичні писання Лабзина спочатку мали великий успіх, про них із спочуттям розмовляли по великопанських салонах, бо це був час, коли й сам Олександер I захоплювався містицизмом; міністром народньої освіти був тоді князь О. М. Голицин, особистий приятель Лабзина; він одзволив був навіть «Сіонскій Вѣстникъ» од звичайної цензури і взявся сам його цензурувати. Але почав забірати силу відомий архимандрит Фотій, що пішов походом взагалі на містику і зокрема на «Сіонскій Вѣстникъ». Князь Голицин довго обороняв свого приятеля, але нарешті й він мусів поступитись перед клерикалами й передав часопис до духовної цензури. Лабзин у своїх думках був непохитний і довелось йому припинити «С. Вѣстник». Інтриги Фотієві довели Лабзина й до заслання, а приводом до його був той епізод, що переказує Шевченко в журналі, хоч і не зовсім точно. Навсправжки було так: на зборах Ради Академії Мистецтв знято питання про обрання на почесного члена Академії министра фінансів, графа Д. О. Гурьєва, як людину близьку до царя; на це Лабзин і відповів, що тоді треба обрати царського фурмана Іллю, бо він до царя ще ближчий. Про це було доведено до Олександра I-го і Лабзина заслано в Сенгилей, а звідти переведено до Симбирська. (Про Лабзина та його часи див. відомі праці Ол. Пипина—«Общественное движеніе въ Россіи при Александрѣ I (СПБ. 1900), «Религіозныя движенія при Александрѣ I» (Петроград, 1916), «Русское массонство» (Петроград, 1916); Дубровин Н. «Наши мистики-сектанты». «Русская Старина», 1894 — 1895; Лабзина А. — Воспоминанія. СПБ. 1914).

Епізод з Байковим у Герцена («Былое и думы») розказано так, як і в Шевченка. «Президент Академии предложил в почетные члены Аракчеева. Лабзин спросил, в чем состоят заслуги графа в отношении к искусствам? Президент не нашелся и отвечал, что Аракчеев самый близкий человек к государю.—«Если эта причина достаточна, то я предлагаю кучера Илью Байкова, — заметил секретарь, — он не только близок к государю, но сидит перед ним» (Герцен А. И. — «Полное собраніе сочиненій и писемъ», т. XII, стор. 50). Маючи на увазі, що

саме перед тим (3 листопаду) Шевченко мав у руках «Полярную Звѣзду», де друковано «Былое и думы» можна гадати, що в журналі одбилась версія Герцена. Далі, в епізоді з Івашовою, Шевченко просто на Герцена і посилається. *Ол. Н.*

Стор. 123 рядок 30. Аракчеєв Олексій Андрієвич, граф, народ. 1769 р., помер 1834 р., відомий фаворит спершу Павла I, а потім, після війни 1812 р., прибічник, «всесильный временщик» при Олександрі I-му. Неосвічений, тупий фронтовик, поклонник букви і форми, Аракчеєв добивався царських милостей не своїми здібностями, а тільки безоглядним послухом та угодництвом перед примхами самодержців. Так було напр. у справі військових поселеннів, до яких Аракчеєв був спершу сам неприхильний, але коли його призначено р. 1817-го за головного їх начальника, то повів справу так, що тепер ім'я його не віддерти від тієї самодержавної витівки. Як зразковий царський служака («без лести предан»). Аракчеєв зробився метою глуму для всіх, хто боровся з самодержавієм (порівн. напр. Пушкинові на його епіграми: «Всей России притеснитель», «Составлен он из подлой смеси» й ин.), героєм безлічі анекдотів, що висміювали цю колоритну постать за її крайню обмеженність та підлизництво. Самий девиз його «без лести предан» жартома перероблено на «б е с лести предан». Епізод з Байковим належить до таких популярних анекдотів. (Про Аракчеєва, опріч коротких життєписів—див. «Русскій Біографическій Словарь», т. II, стор. 260—270 та ин. нема, на жаль, спеціяльної монографії, хоча ім'я його стрінеться скрізь по сучасних мемуарах та працях, що торкаються царювання Павла I, Олександра I та Миколая I). *С. Є.*

Стор. 123. рядк. 35 — 44. Шевченко мав неточні відомости про Анненкових та Івашових. Герцен розповів у III-му розділі «Былого и дум» історію Каміли Ледантю-Івашової, дуже схожу, правда, з історією Поліни Гебль: під час арешту Анненкова вона була його нареченою й після заслання Анненкова на каторгу, не вважаючи на всі перепони, добилася таки, що їй дано було дозвіл їхати до Сибіру, де вона й одружилася з засланцем.

Олександер Дюма (батько) пізно написав роман із життя декабристів «Le maître d'armes»; царська цензура не дозволяла перекладати цього роману і вперше він з'явився рос. мовою 1925 року (А. Дюма—«Учитель фехтования». Изд. «Время»). В своїх «Записках» Анненкова-Гебль зазначила, що в романі Дюма «больше вымысла, чем истины» («Записки жены декабриста П. Е. Анненковой. Кн-во «Прометей», стор. 30).

Так само багато вигадки, фантазії і в Герценовому оповіданні про Івашову. І тут нема нічого дивного. Жадних матеріялів документального характеру Герцен не міг використати—їх тоді ще не було. Він ішов за «преданием», устними переказами, а в них завжди є певний елемент вигадки. Ось що читаємо в його записках про Івашову: «Как только

страшная весть дошла до молодой девушки в Париж, она отправилась в Петербург и попросила позволения ехать в Иркутскую губернію к своему жениху Ивашеву. Бенкендорф попытался отклонить ее от такого преступного намерения; ему не удалось, и он доложил Николаю. Николай велел ей об'яснить положение жен, не изменивших мужьям, сосланным в каторжную работу, присовокупляя, что он ее не держит; но что она должна знать, что если жены идущие из верности с своими мужьями, заслуживают некоторого снисхождения, то она не имеет на это ни малейшего права, сознательно вступая в брак с преступником. В крепости ничего не знали о позволении, и бедная девушка, добравшись туда, должна была ждать, пока начальство спишется с Петербургом, в каком то местечке, населенном всякого рода бывшими преступниками, без всякого средства узнать что-нибудь об Ивашеве и дать ему весть о себе. Мало-по-малу, она познакомилась с своими новыми товарищами. Между ними был сосланный разбойник; он работал в крепости, она рассказала ему свою исторію. На другой день разбойник принес ей записочку от Ивашева. Через день он предложил ей носить от Ивашева вести и брать ее записки. С утра он должен был работать в крепости до вечера; когда наступала ночь, он брал письмецо Ивашева и отправлялся, несмотря ни на бураны, ни на свою усталь, и возвращался к рассвету на свою работу. Наконец, пришло позволение, их обвенчали» (Герцен А. И. — Полное собраніе сочиненій и писемъ, т. XII, стор. 52—54).

Для Шевченка тема про дружину декабриста — «богатырская тема» так само, як для Герцена, головного творця революційної легенди про декабристів: вони для його «какие то богатыри, кованные из чистой стали». І в наведеному Герценовому оповіданні про Івашову теж маємо чимало елементів «богатырских», власне романтично-авантюрних: пригода відважної дівчини, що шукає свого нареченого, допомога від зворушеного розбійника і т. и. Навсправжки було простіше, але й складніше психологично,—про це довідуємося з цікавих, на підставі родинних архивів, розвідок: М. А. Веневитинова («Роман декабриста»—«Русская Мысль», 1885, X) і О. К. Буланової («Декабрист Ивашев и его семья»—«Былое», 1922, кн. XIX, і окрема книжка на ту-ж тему «Роман декабриста», Москва, 1925). Каміла Ледантю не поспішала з Парижу, бо жила в Росії і нареченого не мала. Правда, вона стрівалася з Івашовим і покохала його, але той нічого про це не знав. Декабриста арештовано й заслано, а Каміла починає марніти, хворіти, доходить до такого внутрішнього стану, що життя її в небезпеці. Мати бачить єдиний порятунок, розповідає все батькам Івашова, а тоді сповіщено й засланця. Він, після короткого вагання, згоджується на те, щоб Каміла приїхала до Сибіру й стала його дружиною. Камілу виряжають у дорогу,—до Казані її проважає мати, далі—попутчиця й двоє слуг. В Ялуторовську вона відпочиває в Ентальцевих, в Іркутську її гарно приймає місцеве громадянство і навіть сам губернатор. Нарешті Каміла приїздить до Петровського заводу і

спиняється в кн. Волконської, бо Івашов не закінчив ще будувати власну хату. Через п'ять день їх повінчано. Не спиняючись на деталях, можемо тепер відзначити, що Герценове й Шевченкове сприймання історії дружини декабриста Івашова відрізняється від нашого. Вони емоційно, безпосередно відчували героїчну авантюрну повість, ми читаємо поглиблений психологичний роман.

Можна гадати, що наведеному уривкові з Герценового оповідання, а також взагалі тому, що чув Шевченко про жінок декабристів, відповідають де-які місця з написаних у Нижньому-Новгороді «Неофитів»—поеми про Миколу I та декабристів (див. П. Филипович—Шевченко і декабристи, стор. 41—44). *П. Ф.*

Стор. 124, рядок 15 і далі. Не можна вгадати, якого саме Демидова має тут на увазі Шевченко: тоді було в Нижньому кілька осіб з таким прізвищем. Був Денис Васильович Демидов, якому приписувано один із численних пасквилів проти губернатора Муравйова; був А. В. Демидов, поміщик, член «крестьянского комитета»; був, нарешті, якийсь Демидов, що служив тоді становим. Усі ці Демидови належали до супротивників Муравйова в справі визволення селян,—отже кожен з них міг бути героєм того епізода, про який розповідає тут Шевченко.

Але треба завважити, що самий епізод викликає величезні сумніви, власне найбільше в тій частині, що стосується губернатора Муравйова. Вже попереду зазначено (див. примітку до стор. 114), що Муравйов був прихильником селян і тяг за їх руку проти поміщиків-кріпостників, що аж пінились від злости на губернатора й одверто обвинувачували його в тому, ніби він сам підбиває кріпаків на бунт. Вже це одно примушує скептично поставитись до записаної в журналі версії, ніби «губернатор, не будучи дурак, велел их (селял) посечь за то, чтобы они искали управы по начальству, т. е. начинали с станового». Але маємо багато фактів і надто категоричних вказівок, що показують, «насколько тщательно вниказ Муравьев в положение дела в каждом отдельном случае и как зорко следил за соблюдением интересов крестьян, за что впоследствии его сильно упрекали» (Савельев А.—Нѣсколько словъ о бывшемъ нижегородскомъ губернаторе А. Н. Муравьевѣ. «Русская Старина», 1898, кн. VI, стор. 83). Він не раз нагадував дворянським маршалкам про їхню повинність «оградить крестьян... от дальнейших притеснений, которые при настоящем преобразовании быта помещичьих крестьян могут иметь опасные последствия» (Там само, стор. 81). Полемізуючи з поміщицьким комітетом з приводу його постанови про безземельне визволення кріпаків, Муравйов писав: «страшно может выразиться приговор и пробуждение народа, признавшего себя по одному произволу дворян лишенным права и надежды выкупом приобресть то, что ему всенародно обещано словом монаршим» (Снежневский В.—Крѣпостные крестьяне и помѣщики Нижегородской губ. наканунѣ реформы 19 февраля. «Дѣйствія Нижегор. Губ. Уч. Арх. Комиссіи», т. III,

стор. 79). Муравйов з обуренням зазначав факти, коли напр. один маршалок «подвергал крестьян телесному наказанию за то только, что они обращаются с жалобами к начальнику губернии» (Там само, стор. 73). Отже не тільки не міг Муравйов веліти «посечь» селян за те, що вони удалися до його з скаргою, а, навпаки, він був для селян раз-у-раз приступним і сами селяне «считали Муравьева не только защитником их прав, но и сторонником их, лицом, которое симпатизировало им больше, чѣм помещикам» (Савельев А., стор. 83). Нарешті, він перший і єдиний тоді з губернаторів догадався приборкати сікуторські апетити поліції, видавши спеціяльного наказа, в якому писав, що поліція «необходимое для нее нравственное влияние на крестьян... приобретает не палками и розгами, которые так без разбора привыкла употреблять при всяком случае, а только тогда, когда крестьяне увидят в ней строго добросовестную исполнительницу лежащих на ней обязанностей» (Там само, стор, 86). І ця нечувана тоді політика була одзначена з обох боків. На обіді в честь Муравйова, коли він од'їздив з Нижнього в 1861 р., були й селяне—невиданий до того в Россії факт,—і при них говорено, що Муравйов — єдиний з губернаторів, який обходився без військової сили, коли виникали розрухи; а з другого боку, не дурно ж кріпостники нарікали на його, що він постановив: «палки, розги—все де прочь», і навіть у газетах («Московскія Вѣдомости») звали його губернаторство в Нижньому «золотым веком лени, гульбы и праздности», «поблажки и потворства народу» (Снежневский В., стор. 75). В одній з сатир на Муравйова автор-кріпостник, зазначивши, що губернатор серед селянства тільки-тільки «не успел бунт возжечь кровавый»—такий присуд про його робить:

Что ты губернии злой дух,
Что всю ее ты взволновал,
Всем мужикам потачку дал
Не работать и не платить,
А все, что вздумают, творить,—

і тим довів губернію до такого стану, що «где ни затронь, под пеплом кроется огонь» (Савельев А., стор. 87—88). Вже одна оця запекла зненависть «благородного сословія» показує, що Шевченко в данному разі просто став жертвою якоїсь злістної проти Муравйова вигадки. І самому поетові трохи згодом довелося дати губернаторові де-яку сатисфакцію, одзначивши в своєму журналі промову Муравйова в оборону кріпаків і охарактеризувавши її «не пошлою, оффициальною, а одушевленною христианскою свободною речью» (запис під 19 лютого). *С. Є.*

Стор. 124, р. 3 зг. до. «Получил от Кулиша книги: «Записки о Южной Руси», два тома, и «Чорну Раду». «Чорна Рада, хроніка XVIII року. Написавъ П. Кулішъ. Санктпетербургъ, 1857». Це певно ті самі примірники обох виданнів з автографами Куліша, що лишилися по смерти Шевченка в його бібліотеці (Айзенштокъ І. — За-

До стор. 124

мітки про Шевченка. «Червоний Шлях», 1923, кн. VIII, стор. 236). Про цю посилку так одписував Шевченко Кулішеві 5 грудня 1857 р.: «Спасибі тобі, богу милий друже мій великий, за твої дуже добрі подарунки, а особливо спасибі тобі за «Чорну Раду». Я вже її двічі прочитав, прочитаю і третій раз, і все-таки не скажу більш нічого, як спасибі. Добре, дуже добре ти зробив, що надрукував «Чорну Раду» по нашому. Я її прочитав і в «Руській Беседі», і там вона добра, але по нашому лучче» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 418). *С. Є.*

Стор. 124. рядок 41. Жемчужников Лев Михайлович народився 2 листопаду 1828 р., на селі в Єлецькому повіті Орловської губ., в аристократичній родині (родичі—Перовські, гр. Толсті та ин.). Скінчивши курс у Пажеському корпусі р. 1848, на другий рік він вступив був до Академії Мистецтв, але пробув там недовго, бо не знайшов у тодішній Академії того, чого шукав од мистецтва. Потім він багато бував за кордоном: вчився там він у ріжних художників і студіював пам'ятки мистецтва. Потрапивши 1852 р. на Україну, він так захопився своєрідною її красою, що більшість його творів має українськи сюжети («Кобзарь з поводарем», «Українка», «Чумаки», «Отара» та ин. Зацікавившись офортами Рембрандта, Жемчужников узявсь до офорту, навчився гравіювати і друкувати естампи й зробився гарним офортистом. Крім гравюр, що виходили додатком до «Основи», він окремо видав 40 картин під заголовком «Живописная Украина» (зустрінути тепер повні примірники її надзвичайно рідко та де-кілька окремих гравюр. Свого віку доживав Жемчужников на Чернігівщині, де й помер 1912 року.

Жемчужникова згадав тут Шевченко наперше тому, що почав читати з присланих од Куліша книжок першою—II-й том «Записокъ о Южной Руси» (I-й том і «Чорну Раду» він вже читав давніше) і з перших рядків натрапив там на прізвище Жемчужникова. Куліш, подаючи в II-му томі «Записокъ» казки з запису Жемчужникова, попередив їх, своїм звичаєм, відомостями про збірача їх. «Уже несколько лет, — писав там Куліш, — знаком я в Малороссии с молодым русским художником Л. М. Жемчужниковым. Он проводит у нас на юге сплошь лето и зиму, изучая нашу природу и нашу жизнь во всех их проявлениях. Не довольствуясь тем, что видит глаз, он изучает нравственный образ малороссийского народа в произведениях его духа. Он убежден, что малороссиянина не поймешь, не зная языка его и не ознакомясь на месте с его настоящим и прошедшим. Это убеждение, покамест мало применяемое к делу и между нами, людьми пишущими, тем замечательнее в г. Жемчужникове, что он родился в глубине (sic!) Северной России, воспитывался в С.-Петербурге (в Пажеском корпусе) и до приезда в Малороссию не слыхал малороссийской речи. Не знаю, в какой мере будут полезны для его искусства приобретенные им между нами сведения; но этнография Южно-русская имеет в нем несравненного деятеля». Перелічивши далі етнографічні здобутки Жемчужникова на Україні, Куліш завважає:

«Какая противоположность с большинством наших панов, которые живут посреди народа, пренебрегая его словесностью и не придавая никакой важности тому, что составляет цвет его жизни!» («Записки о Ю. Р.», т. II, стор. 3 4; далі до стор. 103 йдуть записи Жемчужникова казки з увагами про тих, од кого їх записано). Під час спільно з Кулішем одбутих подорожів не раз розмови у них із Жемчужниковим оберталися на Шевченка: «Дорогой,—як згадує Жемчужников у листі до В. Шенрока,—мы много говорили и соболезновали о сосланном Шевченке, которого он лично знал и в одно время с ним пострадал, а я знал только его произведения, которыми упивался» (Шенрок В.—П. А. Кулишъ. «Кіевская Старина», 1901, кн. VI, стор. 355). Відомо також, що Жемчужников використовував свої великопанські зв'язки, щоб клопотатись за засланого поета (Конисський О. — Т. Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 137). Цілком натурально, що й Шевченка зацікавила постать Жемчужникова, як «человека, который так искренно-нелицемерно полюбил мой милый родной язык и мою прекрасную бедную родину». Адже ще попереду таку саму цікавість збудив був Жемчужников і в Куліша: «Цей хлопець,—писав він в 1854 р. до Бодянського,—і геть-то у мене загаявсь і хоч дуже мені де-що поперебивав, ну да вже ж хоч не дурно: там таке втішне та цікаве враже москальча, що й роботу усяку забудеш» («Письма П. А. Кулиша къ О. М. Бодянскому». «Кіевская Старина», 1898, кн. II, стор. 307). Захоплення особою Жемчужникова у Шевченка виявилося тоді ж приписко́ю в листі до Куліша: «Що це за дивний, чудний чолов'яга Л. Жемчужников! Поцілуй його за мене, як побачиш» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 419). Незабаром він дістав од Жемчужникова через М. Лазаревського допомогу грішми і зворушений записує в журналі, що віддячить за цю допомогу «свободной искренней песней» (запис під 13 грудня), а в листі до Лазаревського запитує: «Чи не знаєш ти, де живе отой Жемчужников? Як знаєш, то напиши мені» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 421). Відповідь Лазаревського була така: «Мне передал деньги Алексей Мих. Жемчужников, живущий здесь, но об этой передаче просил его брат Лев Мих. Жемчужников (родом кацап, а душею чистый малоросс). Он теперь за границею» («Письма М. М. Лазаревскаго къ Т. Г. Шевченку». «Кіевская Старина», 901, кн. II, стор. 293). Розповідаючи про свій поворот із-за кордону 1858 р., сам Жемчужников згадує: «В Петербурге я тотчас же увидался с Т. Г. Шевченком, в то время уже вернувшимся из ссылки. Мы знали,—додає Жемчужников, друг друга по разным обстоятельствам. Я ознакомил его с гравировальным лаком французским, так как он сильно занимался гравированием a l'eau-forte и прекрасно работал, показал ему свои начатки, о которых он чрезвычайно хорошо отозвался, назвал даже мою «Покинутую» произведением Шекспировским» (Ровинский Д. А.—Подробный словарь русскихъ граверовъ. СПБ. 1895). Це була, очевидно, та зустріч, яку лаконично, але виразно занотував Шевченко в журналі 17 квітня: «Белозерский познакомил меня с

тремя братьями Жемчужниковыми. Очаровательные братья!» Жемчужников про те ж саме говорить докладніше: «За мою заочную любовь к нему Шевченко встретил меня, при первом знакомстве, братскими об'ятиями, не отходил от меня, ласкал детей, приходил ко мне ночью и без церемонии будил, желая насмотреться. «Как я рад, что вижу вас и ваше семейство», — говаривал он. Дети мои, которых он прежде никогда не видал, трогали его до слез, называя по имени с первого свидания: они знали его по портрету. Не время сближает человека, а сочувствие. Мы с первых слов были одна семья» (Жемчужников Л.—Воспоминаніе о Шевченкѣ; его смерть и погребение. «Основа», 1861, кн. III, стор. 2). І що згадане «сочувствие» дійсно було поміж цими двома художниками, показує усенька—допіру згадана—стаття Жемчужникова про Шевченка з першою і досить правдивою оцінкою художніх творів Шевченка, з надзвичайним піететом до його поетичної діяльности, з щирим захопленням його особою. «Жизнь Шевченка,—писав Жемчужников над свіжою могилою,— вся вместе взятая, есть песнь. Это печальное, высоко-художественное произведение. Вырванный из народа, он представляет собою самый поэтический его образчик. Добрый до наивности, теплый и любящий, он был тверд, силен духом—как идеал его народа. Самые предсмертные муки не вызвали у него ни единого стона из груди» (Там само, стор. 20). «Мы дорожили каждым словом поэта при жизни; теперь это святой долг каждого»,—такими значущими словами закінчив свою статтю Жемчужников. І він виконав те, що мав за святу повинність: саме йому ми повинні дякувати, що збереглися такі твори Шевченка, як «Юродивий», «Подражаніе Іезекіїлю», «О думи мої, о слава злая» та ин., що їх знайшов у Жемчужникова Ол. Кониський 1899 р. (див. Кониський О.—Варіянти на де-котрі Шевченкові твори. «Записки Н. Т. ім. Шевченка», т. XXXIII, стор. 2 і далі). Сам Кониський у листі до мене з захватом писав тоді про Жемчужникових, як про «людей просто ідеальних,—не дурно ж Шевченко так хвалив їх»; як про «аристократів ума і культури» (недрукований лист О. Кониського з 24 червня 1899 р.). Опріч «Воспоминаній» самого Жемчужникова («Вѣстникъ Европы» 189., кн. XI), цікавий на його характеристику матеріял подають опубліковані недавно заходом С. Глушка Кулішеві листи до Жемчужникова (див. «Україна», 1926, кн. II—III, стор. 163—180). *С. Є.*

Стор. 125, рядок 5. «Дружеское родственное письмо» від гр. Н. Толстої нам не відоме. В зазначеній під 12 листопада відповіді Шевченко дякує за «дружески-родственное участие в моем безвыходном положении. Вы,—пише Шевченко,— так искренно, с такою теплою любовью указываете путь, которым я могу достигнуть моей возлюбленной Академии» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 416).

12-м листопаду датовано і не зазначеного в журналі листа до І. Ускова (Там само, стор. 415—416). *С. Є.*

Стор. 125, рядок 29. «Она, бедняжка, думала очаровать зрителей своим фанданго». «Фанданго — испанский танец мавританского происхождения, выражает, как известно, страсти любви со всеми переходами и оттенками их. Желание, надежда, нежность, отказ, счастье—все это передается музыкою и движением танцующих» («Репертуаръ и Пантеонъ» 1843, № 12. Смесь, стор. 18).

Танки Васильєвої, як ми знаємо (див. примітку до ст. 113), публіка приймала завжди добре; Шевченкові не подобалася тут, можна думати, певна пересада в виконанні. *Рл.*

Стор. 125, рядок 33. «Мать-испанка» — «драматическое представленіе въ 3-хъ актахъ» популярного за часів Миколи I драматурга—Н. А. Полевого (1796 — 1844). Вихований на мелодрамі, дбав він найбільше про ефектовність п'єси й особливо перших її ролів. Драматургом зробився Полевой випадково; найбільшого успіху досяг у своїх патріотичних п'єсах—«Дедушка русского флота», «Параша Сибирячка» та ин. (див. Боцяновский В.—Н. А. Полевой, какъ драматургъ. «Ежегод Импер. Театровъ», 1894 — 1895, Прил. 1, стор. 72; Варнеке Б. — Исторія русскаго театра, стор. 468—483).

Що до п'єси «Мать-испанка» (друкована в петербурзькому «Русскомъ Вѣстникѣ», 1842, т. VI, а також у «Драматическихъ сочиненіяхъ и переводахъ» Н. А. Полевого; СПБ. 1842—1843, ч. IV), то цілком слушно відзначив її Шевченко, як «дюжинную драму». Поставлена в Петербурзі р. 1842 (Вольф, II, 87), успіху п'єса не мала і більш її там не виставляли. Критика зазначала відсутність у їй жвавої дії (Боцяновский, стор. 76), а Бєлінський висловився бу́в рішучіше — «вся пьеса проникнута чем-то в роде... не то детскости, не то старчества: все в ней делается по щучьему велению, по моему прошенію...» І, зазначивши, що «во всей пьесе испанского нет ничего», завважив критик, що тільки Каратигин у ролі Филипа IV врятував п'єсу (Бєлинский В. — Полное собраніе соч., под ред. С. Венгерова, т. VII, стр. 345). Шевченко теж звернув увагу на гарний образ тієї-ж таки ролі у виконанні Климовського, і дуже можливо, що тільки це й примусило його не висловитись рішучіше. *Рл.*

Стор. 125, рд. 34—35. «Просительное письмо» до гр. Ф. Толстого до нас не дійшло. Шевченка, видимо, дуже турбували і сама форма, і наслідки «сего хитрого сочиненія», зміст якого підказали поетові сами ж таки Толсті (див. запис під 17 жовтня та відповідний лист М. Лазаревського в «Кіевской Старинѣ», 1901, кн. II, стор. 289—290). 18 листопаду Шевченко запитує М. Лазаревського, чи дійшли його листи до Толстих і додає: «напиши мені, чи доладу я написав письмо графу Ф. П., бо я на такі химерні письма не великий майстер» (Шевченко Т. Твори, т. II, стор. 417). Відповідь Лазаревського була заспокійлива: «Письмо твое к графу, как он говорит, написано хорошо» («Кіев-

ская Старина», 1901, кн. II, стор. 292). Легко зрозуміти турботи Шевченка: адже цей його лист мав бути для Толстого підставою, щоб прохати дозволу поетові жити в Петербурзі та працювати в Академії Мистецтв. *С. Є.*

Стор. 125, рядок 41. Цей лист до Щепкина, датований 12-м листопаду, перший відомий нам лист Шевченків до великого артиста. Вже зворушливий, урочистий початок його («із далекої Киргизької пустині, із тяжкої неволі вітав я тебе, мій голубе сизий, щирими сердечними поклонами») показує, що невипадково згадав поет артиста саме під той час, коли знайомі в Нижньому «начали понемногу пошлеть» (запис під 17 листопаду). «Так щоб подивиться мені на тебе, великий мій друже, — писав Шевченко, — я, сидячи отут, от що видумав: чи не найдеться коло Москви якого-небудь села, дачі, або хутора з добрим чоловіком? Як що єсть у тебе такий чолов'яга з теплою хатою, то напиши мені, батьку, брате мій рідний, а я приїду хоч на один день, хоч на одну годиночку... Порадься з своїм розумним серцем, мій друже єдиний!» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 415). Далі з журналу видно буде, що, порадившись «з своїм розумним серцем», вигадав «славний артист-ветеран». *С. Є.*

Стор. 126, рядок 6. Лист од Бр. Залеського з Слуцького, датований 5-м листопаду, див. у «Кіевской Старинѣ», 1897, кн. III, стор. 471—473). Основна тема цього листа—відомості за Є. Скирмунт (про неї згадано попереду, в примітці до стор. 117). Як видно, Шевченко в своїй відповіді, що до нас не дійшла, на попередній лист Залеського щось писав про цю пані («о которой ты так прекрасно пишешь»—згадує тут Залеський) і тепер дістав докладну рекомендацію «чистой, прямой, мыслящей и чувствующей все изящное женщины». *С. Є.*

Стор. 127, рядок 8. Лазаревський Федір Матвієвич народився 20 квітня 1820 р. на хуторі біля с. Гут під Конотопом (Чернігівщина). Скінчив гімназію у Чернігові 1840 р., словесний факультет у Харьківському університеті 1844 р. З осени 1845 р. вступив на службу до Оренбурзької пограничної комісії, де прослужив до 1854 р., коли перейшов до Петербургу на посаду урядовця особливих доручень при губернаторі. Р. 1857 перевівсь на службу в департамент уділів і довгий час з 1859 р. керував відділами удільного відомства на провінції,—остання посада в м. Ставрополі. 1882 р. Лазаревський подається в одставку й доживає віку на хуторі своєму Побиванці, Гадяцького повіту, де й помер 31 серпня 1890 р.

Сам Ф. Лазаревський дає точну дату своєї з Шевченком знайомости. «9 (певніш 10-го) июня 184 года, — пише він у своїх згадках,—сидел я в своей пограничной комиссии и усердно занимался текущими делами», коли принесено звістку, що вночі жандарми привезли Шевченка. «Не

отдавая себе отчета, я побежал в казармы и с трудом отыскал там новопривезенного арестанта. Лежал он ничком на нарах, углубившись в чтение библии. До этого времени я никогда не видал Шевченка, а знал только его «Кобзаря» и «Гайдамак». Забывая о присутствующих соглядатаях, в юношеском увлечении я бросился к нему на шею. Неохотно поднявшись с нар, Тарас Григорьевич заговорил со мной недоверчиво, отвечая отрывисто на мои вопросы. Понятно, мог ли он сразу довериться человеку, явившемуся к нему ни с того, ни с сего в первые часы его прибытия на место ссылки?» (Лазаревский Ф. М.—Изъ воспоминаній о Шевченкѣ. «Кіевская Старина, 1899, кн. II, стор. 152). Крига недовір'я незабаром скресла і «через два дня,—пише далі Лазаревський, –Шевченко пришел к нам на квартиру. Со мной жил тогда Левицкий, и Тарас Гр—ч с обоими нами был сердечно прост, и мы сразу стали друзьями» (Там само, стор. 153). Ця сердечна зустріч на чужині, та ще й на засланні, запала, видко, глибоко в душу й самому Шевченкові, бо вже згодом, 1850 року, подаючи кн. Репниній на листування з ним адресу Ф. Лазаревського, поет додає: «Это один из самых благородных людей! Он первый не устыдился моей серой шинели и первый встретил меня по возвращении моем из Кирг. степи и спросил, есть ли у меня что пообедать. Да, подобный привет дорог для меня; напишите ему, благодарите его, потому что я благодарить не умею за его приязнь» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 365). Згадані спомини Ф. Лазаревського про Шевченка дуже цінні, бо подають побутові обставини перебування поетового в Оренбурзі і довгий час були мало не єдиним джерелом про нову халепу, що спіткала Шевченка 1850 р. й одбилася була трохи й на самому Лазаревському. З засланням Шевченка до Новопетровського, приятелі надовго розлучилися; за цей час маємо тільки два листи поетові до Ф. Лазаревського, переслані певне з оказією (1852 р.) та в листах до инших кореспондентів (Бр. Залеського, М. Лазаревського) Шевченко незмінно переказує привітання Федорові та перепитує за його. Зустрілися вони знов аж у Петербурзі 1857 р., –«встретились мы, как братья, без возгласов и восклицаний, но... с уверенностью в том, что мы остались так же близки друг другу» (Лазаревский Ф.—Изъ воспоминаній... «Кіевская Старина», 1899, кн. II, стор. 166). Потім приятелі бачилися ще один тільки раз, 1859 р., на Чернігівщині, але, як зазначає Лазаревський про свого роду заповіт йому поетів на од'їзді на посаду управителя уділів («любите крестьян»), «в ушах моіх при всяком деле с крестьянами постоянно звучали эти знаменательные два слова» (Там само). Можливо, шо служба по високих урядах зле відбилася на Лазаревському, що він запанів і не завжди поводився з громадського боку добре. Принаймні в згадках М. Лобача, другого чоловіка Марка Вовчка, маємо виразні скарги на «тяжелые условия жизни там (в Ставрополі), созданные Лазаревским, некогда ярым украинофилом и покровителем Шевченка в изгнании, а в то время (1880 р.)—чиновником в

самом отвратительном значении этого слова, который за последнее время своей службы писал на меня по начальству даже доносы, аттестуя меня социалистом. В 1882 году М. А. (Марко Вовчок) ездила в Петербург специально хлопотать у людей, знавших ее литературное имя, чтобы нас избавили от Лазаревского. Вскоре после этого Лазаревский был уволен в отставку, и мы в 1883 году опять могли переехать в Ставрополь» (Твори Марка Вовчка, т. І. Життєпис і життєписні матеріяли. Київ-Ляйпціг, стор. 177—178). Коли взяти на увагу, що Лазаревський напевно був знайомий з Марком Вовчком ще з Петербургу і знав добре її заслуги перед українською літературою, то ця звістка набуває особливого громадського значіння. *С. Є.*

Стор. 127, ряд. 14—15. «Вместо фигурной лжи я сказал ложь лаконическую». Інцидент, що не дав Шевченкові бачитися з Ф. Лазаревським, видимо, дуже муляв поетові й лежав на йому «как страшный упрек на совести». Це тим більше, що М. Лазаревський попереджав його про переїзд через Нижній брата: «На-днях будет ехать из Вятки сюда через Нижний брат Федор: он, вероятно, будет видеться с Далем; постарайся и ты увидеться и расскажи ему побольше, нежели на письме» («Письма М. М. Лазаревскаго къ Т. Г. Шевченку». Кіевская Старина», 1891, кн. II, стор. 291). «Лаконическую ложь» ще раз мусів Шевченко прописати і в листі до М. Лазаревського (див. далі запис під 2* листопаду): «Позавчора чортові не було чого робить, то він носив мене в Балахну тричі не за тридцять верст од Нижнього, а Федор як-раз в той день і переїхав через Нижній! І щоб йому було підождать до завтра. Недобрий він, поцілуй і його за мене» (Шевченко Т.— Твори, т. II, стор. 414). Цей лист помилкою датовано 18-м листопаду,— треба: 29). На це М. Лазаревський одписував: «И Федор сильно, сильно жалеет, что не мог отыскать тебя в Нижнем (он не знал о твоем выезде в Балахну), но дожидаться никак не мог: он сильно спешил сюда» («Кіевская Старина», 1890, кн. II, стор. 271). Ця мітична «Балахна» ще раз фігурує в Шевченковому журналі. 15 грудня поет записує, що дістав листа від Ф. Лазаревського: «Пишет он, что незабаром поедет опять куда-то через Нижний и просит меня не ездить в Балахну. Не поеду—шур їй!» *С. Є.*

Стор. 127. рядок 38. Владимирова характеризують «Нижегородскія Губ. Вѣдомости» як талановитого, а головним чином дуже старанного актора, що однаково гарно удавав і комічні, й драматичні ролі (1858 р., ч. 43). У своїй рецензії (про неї далі, примітка до стор. 142) дав Шевченко досить прихильну цьому акторові характеристику. «В г. Владимирове виден весьма опытный артист, занимавшийся своим искусством добросовестно. Он вовсе не односторонен и игра его в особенности замечательна в пьесах, имеющих литературное достоинство, к какому бы роду они ни принадлежали... Вообще, о г. Владимирове

мало отозваться лестно, в нем видно развитие и необыденное понимание искусства». *Рл.*

Стор. 128, ряд. 4 — 39. Записаний тут вірш Василя (у Шевченка помилкою—*Е.*) Курочкина взято в редакції майже однаковій з друкованою в збірнику творів Курочкина (див. Собраніе стихотвореній Василія Курочкина, т. I, СПБ, 1869, стор. 296—298). Порівнявши обидва тексти, знайдемо у Шевченка тільки дві одміни: рядок 28-й («Отведав горького плода») у Курочкина надруковано: «Вкусив от горького плода», та рядок 35-й («Господній мир—и никогда») у Курочкина: «Господень мир—и никогда». Як зазначено в журналі, Шевченко знав цей вірш на пам'ять і вважав його за «прекрасное создание поэта» і навіть за «гениальное стихотвореніе» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 560; попереду наведено цілком першу строфу). Відомий був Шевченкові цей вірш з «Библіотеки для чтенія» (1856 р., грудень), де він уперше був надрукований.

Уривок з переписаного тут вірша Шевченко вже цитував раз і в журналі. Під 1 липня, згадавши про звичай у «порядочных людей» на першому ставити місці повинність, поет додає: «А я и тенью боюсь быть похожим на безалаберного разгильдяя. Кутнул и я на свой пай когда-то. Довольно.

Пора, пора душой смириться!
Над жизнью нечего глумиться,
Отведав горького плода».

Видимо, цей справді не поганий вірш Курочкина зробив був на Шевченка велике враження. *С. Є.*

Стор. 128, рядок 40. Група з трьох приятелів—Шрейдерса, Кадинського і Фрейліха—що її почав був 30 листопаду з захопленням Шевченко, так і не була доведена до кінця. Довелося рисувати портрети приятелів кожного окремо, як і припускає тут Шевченко. 10 січня він змалював, «и довольно удачно», портрет Шрейдерса; 12 лютого—Кадинського. Про Фрейліха не маємо згадки: певне він лишився без портрета. Портрет Шрейдерса становить власність акад. О. Новицького; доля портрета Кадинського—невідома (Новицький Ол. — Шевченко як маляр, стор. 48). *С. Є.*

Стор. 129, рядок 1. Лист Щепкина, датований 27-м листопаду, був відповіддю на Шевченкового листа з 12 листопаду, в якому поет поривається приїхати десь під Москву на побачення з старим приятелем. Щепкин, не відкидаючи Шевченкового плану, пропонує другий: «Не приехать-ли мне в Нижний? И это не для того только, чтобы повидаться, а поговорить бы о многом нужно. Может быть, моя старая голова навела бы и твою на добрую мысль», — додає розважний дідусь (Щепкин М. А. — Мих. Сем. Щепкин. СПБ. 1914, стор. 189). Цей новий план Шевченко

приняв з ентузіязмом і зародилась у його навіть думка щоб поширити цей дружній зліт, притягши до Нижнього й Куліша (див. далі запис під 4 грудня). *С. Є.*

Стор. 129, рядок 19. Гюден (Gudin) Жан-Антуан-Теодор (1802 — 1880), французький маляр, відомий найбільш своїми морськими малюнками. Між иншим він зробив подорож на схід, а тоді, 1841 р., був і в Росії. Продукційність його була надзвичайна, через те він незабаром вкинувсь у манерність та надмірну ефектовність, а під кінець свого життя втратив свою колишню славу і вмер майже цілком забутий. *Ол. Н.*

Стор. 129, ряд. 25—26. Бетховен Людвиг (1770—1827) -один із велетнів німецької музики. Великий демократ у житті й гордий аристократ самітнього духу, великий страдник, повне любови серце, що ніколи не зазнало од людей такої любови до себе, як бажало, кремезний дуб у своїх переконаннях, людина з могутнім вулканичним темпераментом так казав Бетховен про музику: «Солодкість годиться тільки для жінок, у чоловіка музика повинна бути вогнем з душі!» Натура рідна Шевченковій. Що Шевченко взагалі високо ставив музику Бетховена, можна бачити також із того місця оповідання «Музыкант», де він говорить про «одну из божественных сонат божественного Бетховена» (Шевченко Т.- Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 615). Иншим разом Шевченко згадує про свій захват «квинтетом Бетховена..., где солировал знаменитый Бемъ» (Там само, стор. 303). *Дм. Р.*

Стор. 129, рядок 29. Улибишев Олександер Дмитрович (Шевченко пише: Улыбашев Д. А.) народився в Дрездені в родині російського посла 1794 р., до 16 років виховувався в Німеччині; переїхавши до Росії, вступив на службу (департамент соляних справ, потім колегія закордонних справ). Був членом «Союза Благоденствия» («Зеленая лампа») і через те його р. 1826-го було притягнуто до справи декабристів. «По показанию князя Трубецкого, — читаємо в «Алфавите декабристов»,— Улыбышев принадлежал к числу членов Общества Зеленой Лампы, учрежденного Всеволожским и получившего название сие от лампы, висевшей в зале дома Всеволожского, где собирались члены. По изыскании комиссии оказалось, что предметом сего Общества было единственно чтение вновь выходящих литературных произведений и что оно уничтожено еще до 1821 года. Комиссия, видя, что Общество сие не имело никакой политической цели, оставило оное без внимания» («Восстание декабристов». Центрархив. Материалы, т. VIII. Ленинград, 1925, стор. 111; порівн. стор. 403). Р. 1830 Улибишев подався в одставку й оселився спершу в своєму нижегородському маєтку, а опісля в Нижньому, де й зробився однією з найпопулярніших постатів, авторитетом надто в театральних та музичних справах. У музиці був самоуком, проте стільки праці доложив, стільки любовного захоплення та начитаности

виявив у двох життєписах—Моцарта (СПБ. 1843 р.) і Бетховена (Липськ, 1857), писаних французькою мовою, що ці книги надовго зробилися настольними і в нас, і особливо за кордоном. Улибишев уважав твори Моцарта за кульмінаційний пункт усієї німецької музики й приділяв Бетховенові місце значно нижче від Моцарта. З приводу цього виникла була полемика між Улибишевим та Серовим і симпатії публіки лишились за останнім. Шевченко, як видко, дуже поважав Улибишева й посилавсь на його, як на авторитет у театральних справах. «Старий Улибишев, писав він до Щепкина,—той самий, що написав біографію Бетховена, не пропускає ні одного спектакля: так щиро любить театр; а як тебе побачить, то він, старий, як мала дитина заридає» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 418). Шевченкові довелося й ховати Улибишева,—див. запис під 27 січня, а також у листі до Щепкина 3 лютого: «27 генваря поховали славного старого Улибишева, і не найдеться нікого в Нижньому некролог йому написать!» («Твори», т. II, стор. 422). *Дм. Р.*

Стор. 129. рядок 35. Лист до Щепкина повен захоплення і всяких планів, зв'язаних з приїздом артиста до Нижнього. Між иншим Шевченко подає думку виставити тут «Москаля-Чарівника»: «Чи не взяв би ти з собою рукопись «Москаля-Чарівника»? Тут єсть прехороша дівчина і талантлива артистка Піунова. То може б ви чи не вшкварили б сього Чарівника навдивовижу нижегородським людям?» А внизу приписка: «Москаль-Чарівник» єсть тут печатний. І Піунова сьогодні вчиться по-нашому говорить заходилась. Зраділо дівча — аж заплакало» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 418).

До Куліша, подякувавши за книги та де-які літературні плани подавши, Шевченко писав: «Зроби ти ось що. Старий Щепкин на тім тиждні хоче до мене приїхать в гості; а що, як би й ти, молодий, забіг за ним в Москву та вкупочці й прилетіли б до мене? Дуже б, дуже б добре ви зробили, други мої іскренні! Тут би ми порадились з старим майстром і на счет твоїх «Записокъ», і на счет мого нікчемного добра. Прилітай, мій голубе сизий, хоч на тиждень, хоч на один день» (Там само, стор. 419). Як дуже бажав Шевченко приїзду Кулішевого, бачимо з того, що він і Щепкина намовляє, щоб натиснув на Куліша: «Напиши, будь ласкав, і ти йому: може він тебе, батька нашого, лучче послухає. Посоромиться не послухать» (Там само, стор. 418). Ще попереду аналогичне прохання слав Шевченко до М. Лазаревського, закликаючи його з Кулішем те С. Гулак-Артемовським приїхати на хутір до Щепкина під Москвою (Там само, стор. 417). *С. Є.*

Стор. 130, рядок 1. Як видко з цього запису, поему, що пішла в світ таки з назвою «Неофити», написано протягом 5—8 грудня 1857 року. За місяць, 4 січня 1858 р., Шевченко писав Кулішеві: «Тепер посилаю тобі з оцим добрим чоловіком, з Овсянниковим, свої «Неофити». Ще недобре викон-

До стор. 130

чені. Перепиши їх гарненько і пошли з цим же Овсянниковим старому Щепкину» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 421). А в журналі того ж дня записує: «Кулішу при письме послал свои «Неофити». Интересно мне знать его мнение о сем новом моем произведении». Ця дружня посилка викликала менторську репліку від Куліша. «Твої «Неофити», брате Тарасе,—писав він 20 січня,—гарна штука, да не для друку. Не годиться напоминать синові про батька, ждучи од сина якого би не було добра. Він же в нас тепер первий чоловік: як би не він, то й дихнуть нам не дали б. А воля кріпаків—тож його діло. Найближчі тепер до його люде по душі—ми, писателі (!), а не пузатії чини. Він любить нас (!), він йме нам віри, і віра не посрамить його. Не тільки друкувати сю вещ рано, да позволь мені, брате, не посилати і Щепкину, бо він з нею всюду носитиметься, і піде про тебе така чутка, що притьмом не слід пускать тебе у столицю. Тут же саме се діло наклюнулось. Так-то, брате!» («Письма П. А. Кулиша къ Шевченку». «Кіевская Старина», 1898, кн. II, стор. 232—233). Видко, це трохи було занепокоїло й Шевченка, хоч він своєї думки що-до Щепкина не занехаяв. «Який там тобі нечистий казав,—одписує він Кулішеві 26 січня,—що я приготовив свої «Неофити» для друку? І гадки, і думки не було. Я послав їх тобі тільки прочитать, щоб ти бачив, що я тут не склавши руки сижу. І старий Щепкин не такий, щоб він там возився по Москві з ними, як з писаною торбою. І ти оддай гарненько переписать їх і пошли старому, бо він уже знає, що «Неофити» в твоїх руках» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 421). Легко зрозуміти, чому Шевченко домагався так, щоб «Неофитів» конче таки послати Щепкинові: він присвятив їх славному артистові на спомин про 24 грудня 1857 р.—день першої їх по засланні зустрічі радісної; та напевне в Нижньому Шевченко говорив Щепкинові про свою нову поему, а може й читав її йому. Куліш мусів погодитись. «Неофити» пошлемо по словеси твоєму,—одповів він на останнє нагадування автора...—Перешлемо й тобі екземпляр, щоб ти бачив, що воно таке добра редакція» («Кіевская Старина» 1898, кн. II, стор. 233). І з инших листах з того часу маємо звістки про нову поему. «Візьми у Куліша та прочитай мої «Неофити». Вони ще не виконченні,—писав поет М. Лазаревському (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 421; порівн. стор. 424). «Скомпонував ще я тут з нудьги, — читаємо в листі до Я. Кухаренка,—одну штуку, поему «Неофити», ніби-то із римської історії. Але вона ще не вимоблена, тим і не посилаю. Як викончу, то пришлю» (Там само, стор. 4 5). Нарешті самого Щепкина Шевченко повідомляє: «Незабаром получиш ти од Куліша мої «Неофити». Тільки се така штука, що друкувати її тепер не можна, а колись згодом, її ще треба доробить» («Шевченко та його доба», т. I, стор. 195). З цього дружнього листування видко, що сам Шевченко дивився на свою поему як на річ не викінчену, «не вироблену», а друге—що і сам автор, і перші читачі «Неофитів» цій поемі «ніби-то з римської історії» надавали цілком сучасного значіння. Особливо підкреслив це виразно Куліш, підставивши замість Нерона—

Миколу I та обороняючи сина його, себто Олександра II. Отже цілком резонно новіші дослідники вбачають у «Неофитах» поему «не про Нерона і замучених та переслідуваних перших християн, а про Миколу I і декабристів» (Филипович П.—Шевченко і декабристи, стор. 34). Надруковано «Неофитів» вже по смерти автора: в «Основі» (1862 р. кн. IV) та львівських «Вечерницях» (1862 р., ч. 31—33). *С. Є.*

Стор. 130, ряд. 13—14. Варенцов привіз Шевченкові листа від Куліша, датованого 27-м листопаду; писано його, як видко, на-швидку: «твій приятель зараз їде, то й не схаменешся, з якого кінця почати» («Письма П. А. Кулиша къ Шевченку». «Кіевская Старина», 1898, кн. II, стор. 231). З лим листом прибула й Кулішева «Граматка», що свіжо вийшла в Петербурзі (цензурний дозвіл—23 червня і 11 листопаду 1857 р.). Що «Граматка» дуже вподобалася Шевченкові, бачимо не тільки з цього запису в журналі, а і з листа Шевченкового до Куліша: «Граматка» твоя так мені на серце пала, що я не знаю, як тобі і розказати. Розкажу колись, як, дасть бог, побачимось, а тепер тільки дякую і ще раз дякую і більш нічого» (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 421). Між иншим у «Граматці» Куліш надрукував Шевченків переспів трьох псалмів Давидових: 12-го («Боже милий, чи ти мене на вік забуваєш), 53-го («Суди, спаси мене Боже») та 132-го («Чи є що краще, лучче в світі»). *С. Є.*

Стор. 130, рядок 20. Бодянський Осип Максимович (псевдоніми: Бода Варвинець, Ісько Материнка, Мастак) народився 31 жовтня 1808 року в м. Варві, на Полтавщині, вчився в Полтавській духовній семинарії та в Московському університеті. Скінчивши університет, подорожував по слов'янських землях, де зав'язав був теплі стосунки з місцевими діячами. Року 1842-го Бодянський посів катедру історії й письменства слов'янських, а як секретарь Московського «Общества исторіи и древностей Россійскихъ» розгорнув надзвичайно широку та енергійну діяльність, давши силу історичного та літературного матеріялу в «Чтеніяхъ» того Товариства (між иншим «Историю Русовъ», що тоді надписувалась ім'ям Георгія Кониськ). З видавниче-редакторською діяльністю Бодянського зв'язана була і велика для його прикрість: за надрукування в «Чтеніяхъ» 1848 р. відомої праці Флетчера про Московщину XVI в. Бодянського звелено було скинути з секретарювання й пересунути до Казанського університету. Бодянський зрікся їхати до Казані і його звільнено зовсім,—правда, не надовго. Професором московського університету й редактором «Чтеній» Бодянський був опісля до самої смерти, 1877 р., давши по-над 100 томів «Чтеній» з надзвичайно цінним матеріялом, як от відома 3-томова збірка пісень Я. Головацького, історія Галичини Д. Зубрицького та ин. Важніші наукові праці Бодянського: «О мнѣніяхъ касательно происхожденія Руси» (1835). «О народной поэзіи Славянскихъ племенъ» (1837), «О древнемъ языкѣ сѣвер-

ныхъ и южныхъ Руссовъ» (1835), згадана у Шевченка «О времени происхожденія славянскихъ письменъ» (1855), переклад Шафарикових «Славянскихъ древностей» та ин. По-українському Бодянський містив вірші в «Молвѣ» 1833 р., видав у Москві книжечкою «Наські українські казки» (1835, під псевд. Запорожець Ісько Материнка), де-що в «Молодику», зібрав по-над 8000 народніх пісень. Під псевдонімом Мастак надрукував кілька критичних статтей, між иншим про Квітчині повісті (1835). З Бодянського взагалі була постать визначна не тільки з наукового боку на світанні української ідеї. «Запорожець Ісько Материнка, характеризував Бодянського Драгоманов,—і за наукою про «письмена церковно-слов'янські» не залишив у собі запорозької натури, не переставав бути громадським чоловіком з козацьким серцем! Запорозька натура проступала в Бодянському і в тому, що він на чому вже раз став—з того не міг його збити вже ніхто—ні міністр, ні царь» (Драгоманов М.—Україна і центри. «Громада», т. II, стор. 526—527; див. ще: «Пыпин А. Н.—Исторія русской этнографіи, т. III. СПБ. 1891, стор. 104—113; Франко Ів.—Передмова до львівського видання «Наських українських казок», 1903; Василенко Н.—Бодянскій и его заслуги для изученія Малороссіи. «Кіев. Старина» 1903, кн. I, III, V, X, XI та XII і окремо); Василенко—О. М Бодянський... «Україна». 1914, кн. III—IV.

Знайомість між Шевченком та Бодянським сдбулася десь певне 1843 р. під час переїзду Шевченка через Москву на Україну чи з України. З 1844 р. між ними почалося вже й листування, яке показує, як глибоко вони шанували один одного. Задумавши Шевченко видавати «Живописную Украину» не до кого, як до Бодянського, обертається з пропозицією писати текст до історичних картин (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 348, 349); старший літами Бодянський не тільки згоджувався допомогти Шевченкові у його замірах, а ще й підкреслює, що він уважає молодого Шевченка за «поводиря усіх нас», що «й пером і палітрою» однаково орудує (Зайцев П.—Лист Бодянського до Шевченка. «Наше Минуле», 1919, кн. I—II, стор, 18); як Бодянський обороняв Шевченка перед Гоголем—див. попереду, в примітці до стор. 22. Збереглося також кілька листів поетових до Бодянського з заслання вже, посиланих здебільшого з оказіями. В них Шевченко обертається з усякими своїми проханнями, найбільш що-до постачання йому книг, і це Бодянський робив, та описує своє злиденне життя в неволі. Перебуваючи в Москві у березні 1858 р., Шевченко першого ж дня, коли хвороба випустила його з хати, одвідав Бодянського: «Наговорились до-сыта о славянах вообще и о земляках в особенности,—записує Шевченко в журналі (під 18 березня). Як видко з цього, стосунки між Шевченком та Бодянським не були надто близькі, зате глибокі, міцні й обопільною пошаною переняті. *С. Є.*

Стор 130, р д. 27—28. Згаданий тут портрет Герцена репродуковано в натуральну його величину на стор 131. Типом своїм він нагадує той пор-

трет Герцена, що зробив тоді відомий худ. С. Зарянко. Репродукція Зарянкового портрета з колекції Мих. Коцюбинського переховується в Історичному Музеї в Чернігові. *С. Є.*

Стор. 130, ряд. 31—32. «Станционный смотритель»—переробка відомого оповідання Пушкина. Виставлена в сезон 1853—54 р.р. у Петербурзі, особливого успіху ця п'єса не мала (А. Вольф, т. II, стр 194, 206, XXXII). Під час гастролів Самойлова виставляли її в Москві, і суворий, хоч і безсторонній рецензент А. Баженов висловився рішуче: «Плохо составленная из материала пушкинской повести, она тоже не бог знает что дает исполнителю. На половину сентиментальная и слезливая, аляповато приукрашенная сценами проклятия и смерти, роль эта (Симеона Вырина) заставляет артиста быть особенно сдержанным» (Баженов А. Н.—Сочиненія и переводы, т. II, Москва, 1869, стор. 169—170). Не знаючи цієї п'єси в друку, бракує в нас твердого ґрунту, щоб вирішити, чим власне привабила до себе Шевченка ця переробка, досить, очевидячки, од тексту Пушкинового далека, як про це свідчить прізвище Лепешкиної. Можливо, що справа була тут не в самій п'єсі, а в грі акторів. *Рл.*

Стор. 130, рядок 39. Е. Трусова, родом Вышеславцева, грала на нижегородській сцені вже при кінці 30-х років, очевидячки, не перші ролі (Гациссний А.—Нижегородскій театръ, стор. 30; пор. 57, 58). За Шевченкових часів виконувала вона здебільшого побутові ролі немолодих жінок; непогана була вона і в другорядних драматичних ролях («Нижегор. Губ. Вѣд.», 1858, ч. 44). *Рл.*

Стор. 133, рядок 10. Цим листом (дата—11 грудня) Щепкин сповіщав Шевченка, що згоджується дати кілька вистав у Нижньому, визначає свій репертуар і час від'їзду з Москви кладе на 20 або 21 грудня (Щепкин М. А.—Мих. Сем. Щепкинъ, стор. 190).

М. Лазаревський (дата листа—9 грудня) відповідає на Шевченкового листа з 29 листопаду—про пригоду з Ф. Лазаревським у Нижньому, про клопотання Толстих за Шевченка та інші новини з петербурзького життя. Між иншим Лазаревський подає новий план побачення з Шевченком: «Праздниками, может быть, и вырвал бы дня два-три, чтобы с'ездить в Москву и благодатный хутор, если он близко от Москвы. Да я думаю, что тебе можно бы приехать в Царское Село и тут жить: тогда бы с тобою много кто бы виделся и часто» («Письма М. М. Лазаревскаго къ Т. Г. Шевченку». «Кіевская Старина», 1901, кн. II, стор. 292). *С. Є.*

Стор. 133, рядок 21. «Сегодня же принимаюсь за «Сатрапа и Д[illegible]вица». Про замір Шевченка ще в Новопетровському писати під цим заголовком поему — див. примітку до стор. 58. Тут варто відзначити деякі подробиці в зв'язку з контекстом.

Отже з рецакції наведеного запису можна гадати, що Шевченко таки почав цю поему. Діставши від Лазаревського звістку про допомогу Л. Жемчужникова з умовою не називати його ймення, зворушений поет записує в журналі: «Жертва тайная, великодушная! Чем же я заплачу вам, добрые, великодушные земляки мои, за эту искреннюю жертву? Свободной, искренней песней, песней благодарности и молитвы! Сегодня же»... і т. д. Виходить, ніби такою «свободной, искренней песней» і мала бути розпочата поема, яку поет хотів присвятити «честным, щедрым и благородным землякам моим», у першій лінії, мабуть, тому самому Жемчужникову, допомога якого так зворушила поета. Коли до цього додати, що єдиний відомий список «Юродивого» переховувався у Л. Жемчужникова (див. примітку до стор. 121), то матимемо ще один доказ за ідентичність «Сатрапа и Дервиша» та «Юродивого». Шевченко розпочав поему. Через якісь причини вона спинилася на самому початку. Але поет пам'ятав, хто саме благородним учинком дав безпосередній стимул до її написання, і оту свою «свободную, искреннюю песню, песню благодарности», яку збірався присвятити між иншим і Жемчужникову—йому ж і подарував потім у тому єдиному примірнику, що мав. Цей здогад так пасує і до звичаю Шевченка—віддарюватися за добро писанням и своєї руки, і самій вдачі його,—тій рисі, що так гарно відзначив той самий Жемчужников: «Нежная теплая душа его была благодарна каждому, кто любил его. Благодарность за участье не покидала его никогда. Обвиняемый некоторыми в неблагодарности, он горько был этим оскорблен» (Жемчужников Л. Воспоминаніе о Шевченкѣ... «Основа», 1861, кн. III, стор. 2). І може свідоцтво саме Жемчужникова в цьому разі бренить особливо промовисто.

С. Є.

Стор. 133, ряд. 36 — 37. Лист од Ф. Лазаревського, датований 8-м грудня, з Петербургу, надруковано в «Кіевской Старинѣ», 1897, кн. II, стор. 152—153 («Изъ переписки Т. Г. Шевченка съ разными лицами». Сообщ. М. Чалый). Між иншим у листі міститься доручення до Вол. Даля, і через те Шевченко другого дня вибрався до його.

С. Є.

Стор. 134, ряд. 17 — 18. «Собственный перевод откровения с толкованием». Про цей переклад біограф і приятель В. Даля, П. Мельников-Печерський, пише: «В. И. Даль увлекался ученіем Сведенборга. Когда я сблизился с ним, а это было еще в сороковых годах, он уже был увлечен сочиненіями шведского духовидца... Даль увлекался виденіями Сведенборга о состояніи человеческих душ в вечной жизни и его истолкованіями Св. Писанія. В Нижнем, в 1852 году, он даже переложил Апокалипсис по словарю таинственных слов, указанных Сведенборгом. Вышла исторія христианской церкви после апостолов». «Это переложеніе (в рукописи) находится у М. П. Погодина»—

додає в примітці Мельников-Печерський (П. Мельников—В. И. Даль. Критико-біографическій очеркъ—при «Полномъ собраніи сочиненій В. Даля», т. I, СПБ. 1897, стор. LXXXVIII). Шевченко взагалі не любив містики і тому він ні самого перекладу не ухвалив, ні навіть не зрозумів, на віщо було такому «умному человеку, как В. И.» — перекладати оцю, мовляв, «аллегорическую чепуху» и «боговдохновенную галиматью». *С. Є.*

Стор. 134. рядок 23. Лист Куліша містить відповідь на запросини Шевченка—вибратись до Нижнього разом з Щепкиним (див. запис під 4 грудня). «Не подобає мені, друже мій Тарасе,—писав Куліш,—їздить на розмову з тобою, бо про тебе побиваються, як би тебе залучить до столиці; як же піде слава, що вже й тепер до тебе збіраються земляки, як жиди до рабина, то гляди—й попсується твоє діло в великих панів. Я ж, собі на лихо, чоловік у громаді замітний, то зараз усі й дознаються, що поїхав за сім миль киселю їсти. Коли б же то люде толкували діло по правді, а то таке вигадають, що й не снилось нашому брату. Так не жди мене і не пеняй на мене. Мені сей з'їзд не зашкодив би, а тобі певно зашкодить» («Письма П. А. Кулиша къ Шевченку». «Кіевская Старина», 1898, кн. II, стор. 229). Видимо, ця відповідь була не до душі Шевченкові, бо він записав тільки в журналі: «Я с ним почти согласен». Що до згаданого тут у журналі «Третьего тома З[аписокъ] о Южной Руси», то певне сталося з цим непорозуміння. Куліш писав: «А я оце копавсь у старосвітських шпаргалах, доводив до ладу всяку всячину для «Записокъ», а далі печатав Гоголя» (Там само, стор. 230), отже мова все про скінчені вже роботи, себто про II-й, а не про III-ій том «Записокъ». Про нову свою роботу Куліш сповіщав так: «...почав я писать таке, чого опріч мене—чи гарно воно чи й не так то—ніхто не напише. Як би ти був тут коло мене, прочитав би я тобі в смак, а ти б мені запоміг розумною радою, як довести діло до кінця. Тепер же мені ні з ким і порадитись. Усе то, бач, народ або судовий, або военний, або дуже розумний з книжної науки, а такого, щоб розум брав од самого бога, як ти, мій брате, і нема коло мене» (Там само). Яка це була «робота велика»—не вгадати. Певно одно тільки, що Куліш тоді додруковував Марка Вовчка Народні оповідання» та захожувавсь коло передруку повістей Квітки, додавши до обох письменників свої передмови («Григорий Квітка и его повісті», СПБ, 1858)—то чи не про них мова? *С. Є.*

Стор. 134, ряд. 32—33. «Праздничный сон до обеда» (у Шевченка — «Пообеденный сон») Островського виставлено вперше за два тижні перед тим у Москві. Що-до присуду про цю п'єсу Шевченкового, то знайдемо й ми де-які паралелі в тодішніх документах. Добролюбов занотовує у своєму щоденнику, що, зустрівшись з братом драматурга, М. Н. Островським, він «только по забывчивости не ругнул, говоря о 2 № Современни-

ка» (цитую з Лемке,—Полное собр. соч. Н. Добролюбова, т. I), де було надруковано цю комедію. А Писемський пише в листі до Островського: ...«твои сценки в «Современнике» я прочитал и прочитал с удовольствием, и когда читал их другим,—все хохотали; но мнение большинства литературного таково, что в них ты повторяешься; хотя в то же время все очень хорошо убеждены, что виноват в этом не ты, а среда, и душевное желание всех людей, тебя любящих и понимающих, чтобы ты переходил в другие сферы». Зазначивши ще де-які дефекти—неопрацьованість типу Бальзаминова, де-що од водевільної техники, знайшов проте цей автор чимало і гарних постатів. («Вѣстн. Европы», 1916, кн. X, стор. 51 — 52). Що-ж до повторення, то знав Писемський геть усі комедії Островського («Праздничный сон» — була вже 11-ою), Шевченко ж напевне не читав нічого, крім «Доходного Места» та «Свои люди»: можливо, що де-які типи та ситуації цієї останньої п'єси нагадали йому знаменитого первенця Островського. Проте, невисоко оцінюючи цю п'єсу, не йшов Шевченко далеко од загального присуду. Хоч і писав Григор'єв у листі до Дружинина про особливу вартість цієї комедії, що з'єднала «всю силу и правду комического представления, все эти невероятные разговоры купчих» і разом з тим «глубину и серьезность воззрения» (Григорьев Ап. —Матеріали для біографії, под ред. Влад. Княжнина, Петроград, 1917, стор. 163), але не висловлював він цієї думки в дальших своїх статтях про Островського. Инший же приятель Островського, Едельсон, підкреслював загальне значіння того фантастичного світу, що його змалював автор у цій п'єсі (Зелинский—Критическій комментарій къ сочиненіямъ Островскаго, т. I, стор. 76). Але все це даремно: комедія успіху не мала, і серед усіх п'єс Островського займає вона одне з останніх місць що-до числа постановок («Отеч. Записки», 1856 т. CXV. Совр. хроника; порівн. Н. Кашин—Мартиролог Островского, в збірнику «А. Н. Островский». Иванов-Вознесенск, 1923, стор. 52, 64). *Рл.*

Стор. 134 рад. 36 — 37. Цей двовірш узято з епіграми Василя Капниста на самого себе. Р. 1796-го Капнист видав у Петербурзі свої твори і закінчив їх буквально так:

Капниста я прочел и сердцем сокрушился
Зачем читать учился.

Таких «самоепіграм» у Капниста було кілька — див у Венгерова С. — Русская поэзія, т. I, СПБ. 1897, стор. 727 — 728, 740.

С. Є.

Стор. 135, рад. 23—39. Можливо що описана тут «трагедія»—та сама, про яку була звістка в Герценовому «Колоколѣ» 1857 р. Надрукувавши листа з Москви про поліцію що помагала хазяйкам домів розпусти Герцен додав: «Какие деньги платят полиции содержательницы за такие страшные преступления? Не дешево берут и полицейские за убійства!

А Закревский-то! Ведь и не подумает седой сатрап, что не нынче-завтра умрет, а небось в ад и рай верит!» (Герцен А. И. — Полное собр. соч. и писем, т. IX, стор. 55). *С. Є.*

Стор. 136, рядок 19. [Коротеньким листом з 17 грудня Щепкин сповіщав Шевченка, що має виїхати з Москвы 21 грудня. «Если приеду днем то заверну к тебе; а ежели ночью, то где-нибудь остановлюсь в гостинице, а там уж разберем, як чому буть» (Щепкин М. — Мих. Сем. Щепкин, стор. 190) Про помешкання в Нижньому Шевченко писав попереду Щепкинові: «Як приїдеш то зараз пришли почталіона на квартиру Овсянникова, щоб тобі не турбуватися на счет поміщенія». І потім приписка: «Старий Улибишев просив написать од себе глубочайший поклон і просить тебе, щоб ти приїхав просто до його на квартиру» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 418). *С. Є.*

Стор. 136, ряд. 26—27. Лист цей до Шевченка від гр Толстої нам невідомий. «М. Н.» — президент Академії Мистецтв, вел. кн. Марія Николаєвна. Худ. Осипову Шевченко написав 23 грудня; лист той мав пояснити Осипову причину перебування поетового в Нижньому, але, по-за тим, він повен, сказати б, Щепкина. «Я, — писав Шевченко, — жду к себе из Москвы дорогого гостя на праздник, даже сегодня. И кого бы, вы думали, я так трепетно дожидаю? 70-летнего знаменитого старца и сердечного друга моего М. С. Щепкина. Не правда ли, дорогой гость у меня будет? Да еще какой дорогой! единственный! И действительно, это единственный и счастливейший человек между людьми: дожить до дряхлости и сохранить всю юношескую свежесть нравственную! Это явление необыкновеннсе. Мы не видались с ним с 1847 (!) г. и как мне воспрещен в'езд в столицы, то он, старец-юноша, несмотря на мороз и вьюгу, едет ко мне единственно для того, чтобы поцеловать меня! Не правда ли — юноша? И какой сердечный, пламенный юноша! Я горжусь моим старым, моим гениальным другом, и горжусь справедливо» (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 419). Звичайно, побачитися з Шевченком—було не єдиною метою у Щепкина; з цим він поєднав і свій виступ на Нижегородській сцені. Старому артистові до останніх днів його життя доводилося «підробляти» гастролями, щоб удержувати свою численну родину. *С. Є.*

Стор. 136, ряд. 35 — 37. «Праздникам праздник и торжество есть из торжеств» — такими урочистими словами одзначив Шевченко свою зустріч і перебування протягом «шести дней полной, радостно-торжественной жизни» з Щепкиним. Протягом цих шести днів він нічого не писав у журналі, тим-то ми не маємо автентичного опису зустрічі старих приятелів. Це дало привід до легендарних переказів, ніби Шевченко і Щепкин зустрілись у господі в нижегородського губернатора, Муравйова (Комаров М. — Изъ записной книжки. «Кіевская Старина».

1887, кн. III стор. 580—581), або що Щепкин приїхав щоб дати виставу на користь Шевченка(Демьянов Г. П.—Т.Г.Шевченко в Нижнемъ Новгородѣ. «Историческій Вѣстникъ», 1893, кн. V. стор. 344). Скидається на правду тільки те з цих переказів, що «когда Щепкин и Шевченко встретились после одиннадцатилетней разлуки, то бросились друг другу в об'ятия и долго не могли сказать ни одного слова; слышались только судорожные рыдания» (Там само). Про «радостные, сладкие слезы» пише в журналі й сам поет.

Відгук цієї події маємо тільки в Шевченкових листах того часу. Перепрохуючи гр. Толстую за те, що не одписав зараз же на її листа, поет за причину виставляє гостювання у його Щепкина. «Он гостил у меня по 30-е декабря; подарил нижегородцам три спектакля, привел их в трепетный восторг а меня—меня вознес не на седьмое, а на семидесятое небо... Проводив Михайла Семеновича я долго не мог придти в себя от этого переполненного счастья» (Шевченко Т.—Твори, т. II стор. 42). «Приїжав до мене колядувать старий М. С. Щепкин, — одписує незабаром Шевченко і М. Лазаревському,—то я після його колядки ще й досі хожу неначе після похмілля» (Там само). «Наробив він мені, оцей старий лиха,—хвалиться поет і Кулішеві,—приїжав до мене на святках колядувать. Я й досі ще хожу неначе з тяжкого похмілля од його колядок. Учистив старий аж пальці знать. І де в його взялась така жива, сердечно трепешуща, жива натура» (Там само, стор. 421). І навіть Ускову Шевченко аж через півтора місяці все ж хвалиться найпегше нічим иншим, як приїздом Щепкина (Там само, стор. 423). Натешті самому Щепкинові Шевченко незабаром по від'їзді артиста з Нижнього, 4 січня, доводив: «Я ще і досі не вгамуваюсь од того великого свята, що ти мені завдав на самоті! Як що не полегша трохи згодом, то я не знаю, що мені й робить з моєю дурною головою; думаю... та я й сам тепер не знаю, що я думаю» (Яворницький Д.—Матеріяли до біографії Т. Г. Шевченка, стор. 47). Наведені уривки з листів, та й піднесені згадки в журналі, показують, якої радости та разом і хвилювання завдав поетові своїм приїздом Щепкин.

С. Є.

Стор. 136, рядок 39. Про Олейникова не маємо докладніших відомостей. З того, що Шевченко списав з його портрета «с условием, чтобы он написал фельетонную статейку для «Московскихъ Вѣдомостей» о пребывании М. С. Щепкина в Нижнем» (запис під 9 січня) — мало б виходити що це був якийсь місцевий письменник. Доля цього портрета також невідома. Олейникова Шевченко розшукував був згодом у Петербурзі, але не знайшов,—див. запис під 8 квітня. *С. Є.*

Стор. 137, рядк. 7—8. Перелічені тут ролі Щепкина показують, з чого складалися ті вистави, які «подарував нижегородцям» на той раз Щепкин. Це були: «Ревизор» (роля городничого), «Матрос», «Москаль-Чарівник» та

«Бедность не порок» (порів. Ярцев А. — Шевченко и Щепкинъ. «Кіевская Старина», 1898 кн. II, стор 203).

До Нижнього приїздив Щепкин либонь уперше. В листі до гр. Толстої зазначає Шевченко, що дав у Нижньому Щепкин три вистави (Твори, т. II, стор. 420); у журналі ж згадано чотирі ролі. Проте суперечности тут нема, бо «Москаля-Чарівника», як одноактівку, могли грати, та й напевне грали, додатком до серйозніших драм, і таким чином укладеться занотований у журналі репертуар у три вистави. Повстають отже тут де-які инші сумніви, що за них мова має бути далі.

Три перші з названих ролів — давні вже образи, утворені талантом Щепкина ще з 30-их років (Кизеветтер А.—Щепкинъ. Москва, 1916, стор. 66—68) і напевно бачив Шевченко його в цих ролях ще під час приїзду знаменитого артиста до Петербургу р. 1844. Щепкинів городничий — класичний тип що найкраще, здається, викривав творчий задум письменника (див. Тихонравов Н. С. — Гоголь и Щепкинъ. Сочиненія, Москва, 1899, т. III вып. I, стор. 550—599; Шенрок В. И. — Матеріалы для біографіи Гоголя, т. III, Москва, 1895, стор. 505 — 509; Михайловский В. — Комедіи Гоголя и ихъ исполнители на сценѣ Московскаго театра. «Русская Мысль», 1902, кн. V; Эфрос Н. — М. С. Щепкин. Пбг, 1920, стор. 47 — 49). Образ, що його давав у цій ролі Щепкин, повинен був Шевченкові подобатися яскравим своїм реалізмом. «Матрос», перекладний водевіль Шевельова, давав Щепкинові змогу виявити органичне поєднання комизму з драматизмом (Кизеветтер, стор. 68). Що ж до «Москаля-Чарівника», то портрет Щепкина в цій ролі видруковано в згаданій книзі Єфроса, а про виконання згадував Шевченко ще в Новопетровському (запис під 20 липня). Останній із згаданих Щепкинових утворів — був очевидячки його першим виступом у цій ролі. Скоро Шевченко згадує Любима Торцова поміж инших ролів Щепкина, то не може бути сумніву, що цю ролю грав артист у Нижньому. Проте, в листі своєму до сина пише Щепкин згодом, 27 серпня 1858 р., так: «Я выучил летом роль Любима Торцова из комедии «Бедность не порок» Островского, в которой Садовский так хорош. Сыграть мне ее нужно было во что бы то ни стало. Это являлось потребностью моей души. В Москве я ее не мог сыграть, потому что это было бы не по-товарищески: я как будто стал бы просить себе сорок рублей разовых, между тем Садовский еще не получает и полного оклада. Роль сама по себе грязна, но и в ней есть светлые стороны. Моя старая голова верно поняла, разогретое воображение затронуло неведомые дотоле струны, которые сильно звучали и подействовали на сердце зрителя. П. В. Анненков хотел написать статью, которая расшевелила бы Садовского. Он бедный, успокоился на лаврах, думая, что искусство дальше идти не может, что при его таланте очень и очень обидно» (Щепкин М. А.— Мих. Сем. Щепкинъ, стор. 199). Цього листа не так-то легко погодити з записом у Шевченковому журналі, з якого виходить, що вперше грав цю ролю Щепкин ще року 1857-го. Проте, не маючи, як сказано, жад-

ної підстави не йняти віри Шевченкові, можемо погодити обидві звістки тільки так: за Шевченка у Нижньому грав Щепкин ролю Любима Торцова один раз, це була його немов перша спроба; року 1858-го, коли мав він у тому-ж таки Нижньому 19 вистав, доводилося йому напевне не один раз у цій ролі виступати; тут почув артист себе твердіше і тому й написав так докладно синові про цей свій виступ. Щепкинові був такий виступ дійсно за серйозний іспит. Любим Торцов найяскравіша постать у п'єсі «Бедность не порок», був наче б то за якесь гасло для слов'янофилів - друзів Островського. І це гасло знайшло своє втілення в грі Прова Садовського, що ім'я його так тісно зв'язалося з Островським. Репертуар Островського доступивсь на російську сцену в останнє вже десятиріччя Щепкинового життя. Отже Щепкин, який утворив класичні типи в репертуарі Грибоедова та Гоголя, не сприйняв Островського. Яскравий, скульптурний стиль Гоголя значно відрізнявся од м'яких тонів Островського, і до комедії цього письменника поставився був Щепкин негативно, навіть вороже. Проте звичайно, цікаво було йому спробувати своїх старечих сил у новій для його ролі; але зважитися на це міг він не в Москві, де всі звикли бачити Торцова-Садовського (див. далі, примітку до стор. 183), а десь инде,—отже й зробив ці спроби Щепкин року 1857 та 1858 у Нижньому. Як дійсно вдав він цю ролю—сказати тепер за браком певних данних ми не можемо; один з його сучасників зазначає, що в цій ролі «игра Щепкина была только посредственна, между тем как Садовский играл как бог» (Михайловский В. — Великій актеръ. «Голосъ Минувшаго», 1913, кн. VIII, стор. 17). І це річ можлива: за останні роки свого життя Щепкин підупадав на силах і в нових ролях не мав такого вже успіху, як попереду (Россиев—Щепкинъ-гастролеръ. «Ежег. Имп. Театровъ», 1912, т. III, стор. 66 — 67; Кизеветтер, стор. 70 — 71; Эфрос, стор. 54 — 56). *Рл.*

Стор. 137, ряд. 23 — 35. Записана з слів Щепкина байка в друкованому тексті має заголовок «Помойная яма» і ніяких майже одмін од Шевченкового тексту, опріч останньої, третьої, строфи, якої нема там зовсім (див. «Лютня» II. Потаенная литература XIX столѣтія, стор. 365). В «хазяїні» легко пізнати Александра II з його надто нерішучими заходами коло оздоровлення державного життя в Росії. *С. Є.*

Стор. 137, рядок 37. Ленський Дмитро Тимофієвич (1805 — 1860, справжнє прізвище—Воробйов), відомий водевіліст того часу, написав більш, як 70 водевілів, переважно переробки з французького (популярніші—«Левъ Гурыч Синичкин», «Простушка и воспитанная», «Гамлет Сидорыч и Офелия Кузьминишна» та ин.). Протягом 20 років був він одним з найпопулярніших драматургів, чимало акторів завдячують йому своїми успіхами (див. Варнеке Б. — Исторія русскаго театра, стор. 386 — 391). Чи писав Ленський байки—цього література про його не згадує. Метр,

яким наведену в Шевченка байку написано, дійсно відрізняється од водевільних куплетів. Взагалі ж володів Ленський віршем гарно й вільно, задовольняючи з цього боку навіть такого суворого критика, як А. Баженов (див. його—Сочиненія и переводы, т. I, Москва, 186 , стор. 619), Ленському належить кілька непоганих перекладів з Беранже, — один із них («Старый холостяк») Шевченко списав у журналі під 5 лютого.

Рл.

Стор. 138, ряд. 1 — 2. «Как благодетельно подействовал Михайло Семенович на это милое и даровитое создание». Мова—про Піунову та її виступ разом з Щепкиним у «Москалі-Чарівнику». Як згадано вже (див. примітку до стор. 129), чекаючи до Нижнього Щепкина, що мав виступити на тамтешній сцені, згадав Шевченко про той успіх, якого зазнав Щепкин у «Москалі-Чарівнику», і радив йому поставити цю комедійку, вибравши на ролю Тетяни Піунову (лист з 5 грудня 1857 р.). Отже, бажаючи успіху й самій п'єсі, і Щепкинові з Піуновою, що в ній мали грати, почав Шевченко сам учити цієї ролі молоду актрису. А згодом допоміг їй в цьому ще й Щепкин. Цілком зрозумілий буде тоді й той успіх, що його мала в «Москалі-Чарівнику» Піунова, і те порівняння її з Самойловою, що зробив був тоді Щепкин. Про Самойлову в цій ролі навіть стороння до України людина, А. Вольф, писала: «Она превосходно спела куплеты, но на малороссийскую крестьянку вовсе не была похожа и даже не усвоила себе украинского акцента (А. Вольф—Хроника, т. I. стор. 110). *Рл.*

Стор. 138, рядок 7. Самойлова Надія Васильовна (на сцені з р. 183[illegible]; померла р. 1899) за часів Шевченкового життя в Петербурзі була найвидатнішою водевільною актрисою, маючи всі для цього данні, — «ловкость, бойкость, выразительное лицо и прекрасную манеру петь куплеты» (А. Вольфъ—Хроника, I, стор. 72); особливо успіх її зростає після смерти Асенкової («Столѣтіе семьи Самойловыхъ на русской сценѣ». «Ежегодник Имп. Театров», 1903—1904; Прил., стор. 60—61). *Рл.*

Стор. 138, ряд. 13—45. «Прекрасное, сердечное стихотворение» Курочкина Шевченко мав справді таки в дуже лихому списковi. Наводимо тут цей вірш цілком із «Собранія стихотвореній Василія Курочкина» (т. I, СПБ. 1869, стор. 43—44), підкресливши варіянти проти Шевченкового тексту.

18 июля 1857 года.

Зачем Париж в смятении опять?
На площадях и улицах солдаты,
Народных волн не может взор обнять...
Кому спешат последній долг воздать?

До стор. 139

Чей это гроб и катафалк богатый?
Тревожный слух в Париже пролетел:
Угас поэт—народ осиротел.
Великая скатилася звезда,
Светившая полвека кротким светом
Над алтарем страданья и труда;
Простой народ простился навсегда
С своим родным учителем-поэтом.
Воспевшим блеск его великих дел.
Угас поэт—народ осиротел.
Зачем пальба и колокольный звон,
Мундиры войск и ризы духовенства,
Торжественность тщеславных похорон
Тому, кто жил так искренно, как он,
Певцом любви, свободы и равенства?
Несчастным льстил, но с сильным был смел.
Угас поэт—народ осиротел.
Зачем певцу напрасный фимиам,
Дым пороха в невыносимом громе
Дым дорогой тщеславным богачам—
Зачем ему? Когда Бог добрых сам,
Благословив младенца на соломе,
Не быть ничем поэту повелел?
Угас поэт—народ осиротел,
Народ всех стран—страдание и труд
И сладких слез над песнями отрада
Громчей пальбы к бессмертию зовут!
И в них, поэт, тебе верховный суд—
Великому великая награда,
Когда поэт песнь лебедя пропел—
И внемля ей, народ осиротел. *С. Є.*

Стор. 13., рядок 1. «От тобі, брате Тарасе, гроші—аж 250 цілкових,—писав у листі з 23 грудня Куліш.—Тут не знайшлось охочих, так я писав до наших панів, оцінивши 17 штук у 250 р. Хотілось мені, щоб споминки про твою святу для нас неволю були не в чужих, а в рідних руках, і чого бажав, те Господь і поміг мені вчинити» («Письма П. А. Кулиша къ Шевченку». «Кіевская Старина», 1898. кн. II, стор. 232). Поясненням до останньої фрази може бути уривок з Кулішевого ж листа (1 листопаду 1858 р.) до Вас. Вас. Тарновського: «Тарас у Нижньому Новгороді дожидається якогось листу на проживання. Хваляться, що йому добре. Прислав сюди 17 акварелей, котрі представляють усі тії сторони, по которим він блукав невольником. Тут розиграють їх у лотерею, і шкода, що історія заточення нашого поета розійдеться по чужим рукам. Годилось би панам нашим захватить у свої руки такі клейноти.

250 срібних їм ціна. Стоять того: душа Тарасова з тих видах пустинних так і сяє. Коли схочете ви, або Галаган купить, то зараз пишіть, а гроші шліть у слід; ще можна захопить рисунки» «Кіевская Старина», 1899, кн. I, стор. 81—82; порівн. Дорошкевич О.—Шевченко в приватному листуванні. «Записки І. Ф. Від. Укр. Академії Наук», т. VII—VIII, стор. 375—376).

Тарновський і був тим «шедрым земляком- любителем», що придбав разом з Гр. Галаганом, Шевченкові акварелі. Шевченко тії рисунки послав був не «сюди», а Бр. Залєському на продаж ще 15 травня 1857 р., збіраючи гроші на свій поворот з Новопетровського (див. Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 409). *С. Є.*

Стор. 139. рядок 4. Сераковський Сигізмунд, польський політичний діяч, участник повстання 1863 року, народився р. 1826 на Волині; після смерти батька, малою дитиною жив у бабки Моравської в Луцькому повіті. Житомирську гімназію скінчив р. 1845. Мав вступити до інженерної школи в Петербурзі, але туди його не принято,—тому вчився на математичному факультеті в Петербурзькім університеті. Року 1846-го Сераковський заснував серед польської молоді політичний гурток, в якому брали участь студенти, офіцери й навіть кадети. Серед членів гуртка був відомий згодом політичний і культурний діяч польський Йосафат Огризко. Університета Сераковський не скінчив; р. 1847 він перейшов був з другого курсу математичного відділу на відділ камеральних (себто юридичних) наук, але року 1848 його арештовано на Волині, в Почаєві, за намір ніби перейти кордон і після суду в «III-м Отделении» заслано салдатом до Оренбургу, а звідти до Новопетровського. В Оренбурзі Сераковський зустрів чимало поляків-засланців: поета Желіговського (Сову), Бр. Залєського, Станевича та ин.; там стрівся він і з Шевченком, що перебував в Оренбурзі після своєї Аральської експедиції з листопаду 1847 до квітня 1850 р. Сераковський, що мав право вислуги, вже 1856 р. дослужився офіцерської ранги і вступив незабаром до Академії генерального штабу. Скінчивши Академію, лишився на службі при генеральному штабі, одбув кілька службових подорожів за кордон і в Лондоні познайомився 1860 р. з Герценом та з Гарибальді. Разом не кидався Сераковський і політичної роботи, бувши членом політичного гуртка польських офіцерів. До цього часу належить його меморандум про польську справу (надруковано в «Русской Старинѣ» 1884 р., кн. I), в якому він доводив потребу автономії для Польщі й рівноправности польської мови в інтересах розв'язання слов'янського питання у всій його цілості.

Коли почалося в Польщі повстання, Сераковський 25 березня 1863 р. виїхав у відпустку за кордон на два тижні, але вже на службу не повернувся, а пішов у повстання, як полковник і військовий начальник Ковенського воєводства, під ім'ям Доленги. План у його був — іти з повстанчими загонами до Курляндії, по дорозі проголошуючи передачу

землі селянам у власність та знищення всяких слідів кріпацтва. Загони Сераковського справді втягли були в себе багацько литовських селян, що з косами, замість зброї, приставали до його загонів. Повстанців коло його зібралось було, як він сам визначав, близько 5 0 чоловіка. 27 квітня 1863 р. в бою під с. Медейкою загони Сераковського розбито, а його самого, раненого в груди на виліт, узято в полон. 15 червня 863 р. Сераковський скінчив своє життя на шибениці у Вільні. На суді Сераковський одмовився відповідати, а перед стратою різко протестував, апелюючи до народу. Герцен у своїй статті про Сераковського в «Колоколѣ» оповів російським салдатам, «кого они вздергивали на веревке». Чернишевський вивів Сераковського, під прізвищем Соколовського, в романі «Пролог Пролога» (Герцен А. И. — Сигизмундъ Сѣраковскій. «Колоколъ», 1863 р. ч. 166, — передруковано в «Полномъ собраніи сочиненій иписемъ», т. XVI, стор. 406—4.8; в коментарії до статті Герцена М. Лемке подає найголовніші біографичні матеріяли з справ «III Отделения» (стор. 4 8—120); Ветринский Ч. Статья Герцена: «Сигизмундъ Сѣраковскій (къ исторіи отмѣны телесныхъ наказаній», з великим додатком біографичного характеру В. Семевського,—«Голосъ Минувшаго», 1913, кн. XI, стор. 210 — 214; Н. Цылов—Сигизмундъ Сѣраковскій и его казнь. Вільке, 1867; J. Bialynia Chołodecki — Pamiętnik powstania styczniowego. Lwów, 1915, стор. 11; B. Limanowski — Historya powstania narodu polskiego 1863 i 1864 r. Lwów, 1913).

Як згадано, перша зустріч Шевченка з Сераковським одбулася в Оренбурзі при кінці 1849 р., в гуртку засланців-поляків, з якими дружив на засланні український поет. Знайомість із Сераковським помітний лишила слід у пам'яті Шевченка. Молодий завзятець притяг до себе поетову увагу натхненністю своєї натури. «Письмо вдохновенного Сигизмунда я с наслаждением прочитал. Настоящий поэт!»—так писав про його Шевченко («Твори», т. II, стор. 389; цікаво, що цей епітет—«поэт» — прикладав до Сераковського й Дубельт). «Что мне Сигизмунд ничего не пишет? — запитує Шевченко иншим разом того ж таки Бр. Залєського,—что он и где он? Напиши хоть об нем пару слов» (Там само, стор. 385). Згадки та привітання «Сигизмундові», «Зигмундові» розкидані по багатьох инших листах Шевченка до Залєського. Не задовго перед своїм визволенням Шевченко через Сераковського посилав гр. Толстій свої малюнки. «Не знаю,—писав Шевченко М. М. Лазаревському 18 жовтня,—чи получила вона моє киргизя від Сигизмунда» (Там само, стор. 414). Сераковський, вже повернувшись до Петербургу, кілька разів одвідував гр. Толстую в Шевченкових справах. У листуванні Шевченка з Бр. Залєським є вказівки на кілька листів Сераковського до поета і Шевченкових до Сераковського, але серед відомих листів Шевченка друкується тільки один лист, з датою 6 квітня 1856 року, писаний у відповідь на «ласковое, сердечное украинское слово», себ-то лист Сераковського українською мовою. Короткого листа Шевченкового

наповнено відгуками оренбурзьких інтересів та знайомств. Коли Шевченко р. 1850 опинився в Новопетровському, то Сераковського вже там не було. Шевченко мав надію зустрінутися з Сераковським р. 1855 в Ак-Мечеті. Але зустріч сталася вже тоді, коли Шевченко був вільний — у Петербурзі 1858 року. *В. М,*

Стор. 139, рядок 11. З «полдюжины посланий», зазначених тут, — лист до С. Аксакова нам невідомий. Кулішеві Шевченко дякує за прислані гроші, прохає книжок і сповіщає про приїзд Щепкина (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 421). Те ж саме і в коротенькому листі до М. Лазаревського (Там само, стор. 420 — 421). В листі до Щепкина Шевченко згадує пережиті недавно вкупі дні та подає план свого приїзду до Щепкина в Никольське чи в Москву (Яворницький Д.—Матеріяли до біографії Т. Г. Шевченка, стор. 47). Листи цій переслано певне оказією—через Овсянникова, що його того ж дня Шевченко випровадив до Петербургу. Які були ще інші, опріч згаданих, листи—не видко ні з журналу, ні з надрукованого досі листування поетового. *С. Є.*

Стор. 139, рядок 22. Коротенький лист од Щепкина, не датований, містить «несколько слов» про те, як старому артистові їхалося до Москви. «И тело устало, и душе некогда... До сих пор ничего не видел и ничего не слышал: дай душе отдохнуть, а то она все время была в таком волнении, что немножко и не под силу, а приехал домой — все взворушилось в старой душе моей»—звісткою про смерть сина Дмитра (Щепкин М. А.—Мих. Сем. Щепкин, стор. 191). *С. Є.*

Стор. 139, рядок 26. Щепкин Дмитро Михайлович (1817 — 1857), магістр астрономії і разом з тим тямущий філолог, найстарший з численої родини великого артиста (див. «Родословная Щепкиныхъ» у книзі М. А. Щепкина, стор. 230). Людина це була надзвичайно і всіма сторонами обдарована. Ще малесеньким хлопчиком, під час перебування Щепкина в Полтаві та Київі, виходив разом з батьком у де-яких п'єсах на сцену в дитячих ролях (див. рукописні спогади дружини артиста Олени Дмитровни; переховуються у Державному Театральному музеї ім. А. Бахрушина в Москві). Пребуваючи за кордоном, захопився Д. Щепкин студіями з археології, мітології та історії мистецтва. 12 грудня 1857 року помер він на остр. Малазі. Про його див. у статті Н. Ф. Павлова при І-ому випуску праці Д. М. Щепкина «Объ источникахъ и формахъ русскаго баснословія», Москва, 1859—1861. *Рл.*

Стор. 139, рядок 27. «Простушка и воспитанная» — водевіль Д. Т. Ленського. Уперше виставлено його в Петербурзі р. 1854. Тодішня критика зустріла цю виставу суворо:—«ничтожный водевильчик с переодеванием (Дудышкин С. в «Отечеств. Записках», 1856, т. CIV. Совр. хроника, стор. 27); «нелепый до крайности» («Библіотека для чтенія»,

1856, т. 136, Смѣсь, стор. 106). Проте, як зазначає А. Вольф,—«благодаря куплетам, написанным на русские мотивы, водевильчик играется безпрерывно и до сих пор (тобто р. 1884) как в столицах, так и в провинции». У Петербурзі ролю Піунової грала очевидячки Н. В. Самойлова: «была чрезвычайно мила и превосходно спела куплеты» (Вольф—Хроника, т. III, стор. 10). *Рл.*

Стор. 139, рядок 34. Круликевич треба думати один з польських засланців, з якими Шевченко стрівався і здружився на засланні. Докладніших про його відомостей не маємо. *С. Є.*

Стор. 140, рядок 14. «Московскія Вѣдомости»—газета, що належала Московському університетові, почала виходити з 1756 р. Спочатку видання мало чисто офіціяльні завдання і тільки відомий Мик. Новиков, узявши її од університета в посесію, зробив був з неї досить живий на той час орган громадського життя (1779—1789). Після Новикова газета знов занепадає, набравши попереднього офіціяльного вигляду, і так животіла аж до половини XIX в. 1850 р. бере в посесію «Моск. Вѣдомости» вперше Мих. Катков і робить спроби їх оживити, але найбільшого значіння набірає газета з 1863 р., коли взяв її Катков з Леонтьєвим удруге. Катков (див. примітку до стор. 141), темпераментний публіцист, використав польське повстання 1863 р. і зробив «Моск. Вѣдомости» виразницею тієї переляканої реакції й крайнього шовінизму, що охопили тоді середні верстви громадянства в Россії. Всюду йому ввижалася державна зрада, інтриги проти Росії, і «Моск. Вѣдомости» по черзі громили поляків, українців, німців, фінів і инші народності, що виявляли ознаки національного життя, вишукуючи сепаратизм серед них та накликаючи урядові репресії. Це надало «Моск. Вѣдомостямъ» високого авторитету в урядових сферах, використовуваного газетою на скріплення реакції, а для громадянства вони зробилися з того часу синонімом крайнього обскурантизму, безоглядної та найчорнішої реакції, і таку репутацію зберегли й за наступників Каткова (В. Грингмут, Петровський С., розкаяний революціонер Лев Тихомиров та ин.), що провадили газету в тому самому Катковському дусі, тільки без його хисту. Газета припинилася в жовтні 1917 р.

За Шевченкових часів «Моск. Вѣдомости» ще не мали, звісно, своєї одіозної репутації. Чи була в них надрукована обіцяна за портрет Олейникова «фельетонная статейка» про гастролі Щепкина в Нижньому, нам не довелось перевірити. Певніше, справдився скептицизм Шевченка («хорошо, если бы не соврал») і статті так і не було там.

С. Є.

Стор. 141, рядок 9. Старушка Шаховская—певне княжна Шаховська, сестра жінки губернатора Муравйова. Одній з небог Муравйова,—може згаданій у Шевченка П. М. Голинській—присвячено чимало місця

в пасквильному вірші «Муравіада» (див. «Русская Старина», 1897, кн. IX, стор. 548—552), повному брудних пліток і натяків.

С. Є.

Стор. 141. рядок 23. «Смерть Людовика XVI», короля французького (народ. 1774 р.), сталася 21 січня 1793 р. Короля в Конвенті обвинувачено за державну зраду й присуджено до гільотини. Характерно, що картину на цю тему Шевченко взиває «назидательным изображением».

С. Є.

Стор. 141, ряд. 24—25. Портрет із «собственной персоны» Е. А. Бабкина, змальований на віддарунок за подаровану Шевченкові акватинту,—не знати чи зберігся.

С. Є.

Стор. 141, рядок 27. Лист С. Аксакова, характеризований тут, як «самое лю безное, самое сердечное письмо»—до нас не дійшов. Про його ось що писав Шевченко Щепкинові 17 січня: «Позавчора я получив не письмо, а просто панегірик од Сергея Тимофеевича. Як би я хоч трошки дурніший був, то я б учадів од його панегірика, а то, слава богу, видержав. Поцілуй його, доброго, благородного тричі за мене. Та напиши мені його адрес, бо він мабуть забув написати мені свій адрес» (Збірник «Шевченко та його доба», т. I, стор. 194—195).

С. Є.

Стор. 141. рядок 30. Катков Михайло Никифорович (1818—1887) впливовий російський публіцист, спершу ліберального, потім ультра-реакційного напряму. За-молоду, в університеті, належав до відомого гуртка Станкевича, приятелював з Бакуниним та Белінським, поруч з ними й почав був свою літературну діяльність в «Отечественныхъ Запискахъ». Прослухавши філософію у Шеллінга в Берліні, Катков 1845 р. обороняє дисертацію й займає катедру філософії в Московському університеті. Але не професура була його справжнім покликанням, а публіцистика. Р. 1850 Катков стає на якийсь час за редактора університетської газети «Московскія Вѣдомости» (див. примітку до стор. 140), потім р. 1856 засновує власний орган-місячник «Русскій Вѣстникъ» (див. примітку до стор. 79), де збірає кращі в тодішній журналістиці сили. Катков захоплювавсь тоді англійськими державними установами і провадив свій журнал у ліберальному напрямі. З 1863 року він разом з своїм приятелем, проф. П. Леонтьєвим, бере в посесію «Московскія Вѣдомости», і коли зараз же потому почалося польське повстання робить з газети орган крайнього шовіністичного напряму, всюду розшукуючи «польську інтригу» та вбачаючи сепаратизм у всіх національних рухах недержавних народів у Росії. До цього саме часу належить і початок виступів Каткова проти українства. «Поднялась в «Московских Вѣдомостях»,—пише згодом про це Костомаров,—буря против малорусского литературного движения, коснувшаяся меня тем более, что в этой газете имя мое было выставлено на позор, как одного из преступных соста-

вителей замыслов, по мнению противников, грозивших опасностью государственному порядку. Пошли в ход слова: сепаратизм и украинофильство» (Костомаров Н. И. — Автобіографія, стор. 360; порівн. Костомаров Н. И.—«Украинский сепаратизм». Неизвестные запрещенные страницы. Редакция проф. Ю. Оксмана, Одеса, 1921). До Костомарова, що збірав тоді гроші на видання популярної українською мовою літератури (заклик до жертв надрукували між иншим і «Моск Вѣдомости»), Катков обертається з недвозначним натяканням: «Лучше бросить эти деньги... Бог с ними! Они жгутся!» («М. В.», ч. 136). Пливучи на гребні реакційної хвилі, Катков усе більш і більш підносить тон, починає валяти все те, що сам будував за попереднього періоду своєї діяльности, й робиться на якийсь час диктатором і монополістом громадської думки, затикаючи своїм опонентам рота обвинуваченнями, на які вони через цензурні того часу обставини відповісти не могли. Цим він здобуває величезного впливу на уряд, бо навіть фрондуючи иноді проти того чи иншого міністра, він навсправжки робив те, чого бажали по міністерських канцеляріях. Не дурно і в Росії, й за кордоном видання Каткова скрізь уважали за урядові офіціози. Твердих переконаннів, сталої думки цей випадковий диктатор не мав і не було, здається, жадного питання в державному і громадському житті, про яке він не міняв би, і то не раз, своєї думки в залежности від подувів зверху або ображеної амбіції (суд, народня освіта, фінансові справи, межинародні стосунки і т. и). Це був голос дикої, нестримної, в край переляканої реакції, що кидалась на всі боки й борсалася в несходимих суперечностях; тільки в моменти занепаду й міг він мати вплив.—не дурно ж діяльність Каткова збігається з часами найдужчої урядової реакції та найглибшої громадськсї депресії. Вплив його чезне незабаром по його смерти: навіть на зібрання його творів не спромоглися його запальні прибічники. Дні реакції було вже почислено, і Катков будувавсь на порожньому власне місці (Неведенский С. — Катковъ и его время, СПБ. 1888; Любимов Н. — М. Н. Катковъ и его историческая заслуга. СПБ. 1889; Сементковский Р.—М. Н. Катковъ. СПБ. 1891). *С. Є.*

Стор. 141, рядок 37. Прокофьєва—казанська актриса. Року 1853, перейшовши до казанського театру, дійсно знайшла таки Піунова в Прокофьєвій собі суперницю. Згадує вона про це так: «Делилась тогда молодежь на партіи: Стрелковисты, Прокописты и Піунисты. И беда была в тот спектакль, когда бывало все мы — Стрелкова, Прокофьева и я играем. Чья возьмет?» («Артистъ», кн. VII, 1890 р. квітень, стор. 181).

Рл.

Стор. 141, рад. 38—39. «В таком горе я предложил ей (Піуновой) посильные услуги». Чимало могло бути в Шевченка причин, щоб так охоче зняти справу про переїзд Піунової саме до Харькова. Перш за все був Нижній для його місто випадкове, з якого він

мріяв як-мога швидче вибратися або до Петербургу, або на Україну. До того ж, побачивши Піунову в українській ролі, міг він гадати, що матиме вона успіх і в українському місті. А крім усього, обгортав його сум, коли він думав про майбутнє Піунової—«як що бог не поможе йому вилізти на світ божий із цього старовірського гнилого болота, то воно так захрясне і зогниє» як писав він до Щепкина (див. збірник «Шевченко та його доба», т. I, стор. 194). Можливо, що на таку думку навели Шевченка ще й специфічні умови побуту в нижегородському театрі. Становище актриси, особливо молодої й чепурної, завжди було дуже нелегке; але фактичний господарь нижегородського театру був тут особливо небезпечний. Принаймні А. П. Ленський, що працював у його року 1865, згадує за це так: «бездарная, красивая, распущенная актриса пользовалась его особым расположением и льготами, чего не могло дать никакое дарование»,—і далі наводить він де-які деталі, що яскравими рисами показують, як цинично ставився до жіноцтва Смольков («Русская Мысль», 1909, кн. IV, стор. 40). *Рл.*

Стор. 141, ряд. 39—40. «Я напишу письмо директору харьковского театра». За директора харківського театру, починаючи з 1857 р., був Іван Олександрович Щербина; р. 1860 антреприза була ще в його руках (Черняев Н. И.—Харьковскій иллюстрированный театральный альманахъ Матеріалы для исторіи харьковской сцены. Харків, 1900, стор. 20, 41—51). Де і коли спіткався був з ним Шевченко—не відомо; фактів, що стверджували б приятельські між ними стосунки, ми не маємо. Навпаки, в листі до Щепкина, що разом з цим написав Шевченко, він просто каже: «мені на горенько, у Харкові нема у мене ні одного доброго і можного чоловіка», і звертається до великого артиста, щоб той допоміг у цій справі. Видимо, не думав Шевченко, що досить буде одного його листа до Щербини, коли прохав за рекомендацію Піуновій і свого «великого друга» (див. збірник «Шевченко та його доба», т. I, стор. 194—195). Шевченків лист до Щербини нам невідомий. *Рл.*

Стор. 142, ряд. 2—3. Лист до Щепкина, що писався протягом трьох день, має дату 17—18 січня. Більшу його частину займає справа Піунової, якою був захопився тоді так Шевченко. Після явно перебільшеної оцінки молоденької артистки («алмаз! ей-богу, алмаз!») Шевченко пише: «Воно тут получає 25 рублів в місяць і два бенефиса в год. А на сей год лукавий Варенцов і того не хоче дать, бо бачить, що нікуди їй, сердешній, дітись. Велика сім'я її, небогу, осіла, а то б вона і сама собі, розумна, найшла шлях до раю... Воно аж плаче та просить тебе, щоб ти укрив її своєю великою славою. Зроби ж так, як воно і я тебе прошу, мій голубе сизий!» («Невиданий лист Т. Г. Шевченка до М. С. Щепкина»,—збірник «Шевченко та його доба», т. I, стор. 194).

С. Є.

До стор. 142

Стор. 142, рядк. 10—11. Лист Щепкина, з датою 15 січня 1858 р., дає звідомлення про виконані в Москві доручення Шевченка та обговорює справу приїзду поета до Москви чи до Никольського (Щепкин М.— Мих. Сем. Щепкин, стор. 19 — 92). *С. Є.*

Стор. 142, рядк. 29—30. Думку, що заклюнулася на бенефисі Пиунової— написати про це «газетную статейку», Шевченко таки довів до діла. Незабаром у місцевій газеті надруковано таку статтю-рецензію (без підпису).

Бенефис Г-жи Пиуновой. Января 21. 1858 г.

Приняв в соображение нравы нижегородских обитателей, в особенности обитательниц, я не мало удивился, войдя в театр и найдя его почти полным. «Что бы значило это»?—спросил я у знакомого мне отъявленного не театрала.—«Как что? сегодня бенефис миленькой Пиуновой.— Еще девочкой поступила она на нашу сцену; миловидностью и грациозностью своею обратила на себя внимание и, надо отдать ей справедливость, умела это вниманье поддержать и заслужить любовь нашей, не очень щедро-расточающей свои чувства, публики. Вы сами увидите сейчас, на сколько это справедливо».

И действительно Г-жа Пиунова достойно поддержала лестное мнение о себе. Независимо от юности и располагающей наружности, она так мила и естественна, что, глядя на нее, забываешь театральные подмостки. Давали в этот вечер драму «Парижские нищие» и водевиль «Бедовая бабушка». Водевиль сам по себе хорош, но в исполнении Г-жи Пиуновой и Г-жи Трусовой (бабушка), это вышла такая миленькая игрушка, что хоть на любую столичную сцену: так грациозна наивностью своею Глаша и так добродушно-комична бабушка.

Бенефициантка обладает всеми задатками сценического искусства, а это вместе с молодостью ее, конечно, подает большие надежды и в будущем. Но мы не скроем, что самые успехи ея пораждают и большие требования. Сколько можно судить, Г-жа Пиунова с особенным пристрастием выбирает роли наивно-милых девушек. Слова нет: это лучшие ее роли; но она не должна забывать, что в них же кроется однообразие и легкость, которые могут вредить ее таланту. Мы искренно думаем, что она может смело расширить свой репертуар; труда будет больше и вдумываться в роли нужно будет серьезнее; но зато талант развернется шире. Наше мнение подтверждает сама Г-жа Пиунова: в комедии Островского «Бедность не порок» она играла разбитную вдовушку, и выполнила эту роль с большим тактом, а тут, конечно, обыкновенными способностями не обойдешься; особливо в 17 лет. Сюда же можно отнести и роль Татьяны в «Москале-Чаривнике» пиеса эта была поставлена в два дня по желанию Михайла Семеновича Щепкина, приехавшего случайно в Нижний и согласившегося участвовать в трех спектаклях и, несмотря на поспешность постановки, а также незнание малороссийского языка, Г-жа Пиунова в роли Татьяны была очень хо-

роша, так что наш ветеран-артист был в восторге и говорил, что он ни с кем с таким удовольствием не играл, а мнение Щепкина может служить авторитетом. В нашей милой бенефициантке он принял сердечное участие, советывал ей серьезно трудиться и, конечно, советы и напутствие вполне оценены ею. В «Парижских нищих» Г-жа Пиунова исполнила роль Антуанеты весьма совестливо, но видно, что у ней не было сочувствия к роли. Еще как-то мы заметили в одном месте, именно в свиданьи с дочерью Банкира, когда она приходит просить работы, неправильность в дикции и позволяем обратить ее внимание на этот предмет.

Господин Владимиров выполнил роль бродяги Гастона чрезвычайно рельефно и талантливо; в сцене—когда его берут в рабочий дом и когда он своему бывшему патрону с поклоном говорит—«мерзавец», онъ удивительно хорош. В Г. Владимирове виден весьма опытный артист, занимавшийся своим искусством добросовестно. Он вовсе не односторонен, и игра его в особенности замечательна в пиесах, имеющих литературное достоинство, к какому бы роду они ни принадлежали; тут он вполне выказывает себя. В гримировке и костюмировке он просто совершенен.

Вообще о Г. Владимирове мало отозваться лестно—в нем видно и развитие и необыденное понимание искусства. Почти то же можно сказать и о Г-не Климовском. Судить его нужно не по пустой роли Д'Обиньи. Кажется, целью его поступления на Нижегородскую сцену были испытание себя и окончательный выбор тех ролей, которые более подойдут к свойству его таланта. Нам он в особенности понравился въ пиесе «Суд людской не божий» и в пиесах Г. Островского.

Г-жа Васильева передала очень верно тшеславную и своевольную Алиду, дочь Банкира. Мимика ее замечательна, роль же сама по себе не может дать полного понятия об ее игре. Лучше всего она в «Бедной невесте». Но странное впечатление оставляет Г-жа Васильева: видна какая-то законченность в ее игре, какъ будто она выказала все свои средства и что дальше ожидать нечего; впечатление, не говорящее в пользу будущего развития; признать же совершенно установившимся талантом Г. Васильеву нельзя.

Очень желательно бы было, если-б Г-жа Васильева вникнула в причину такого явления, и нам кажется, что выяснение этого себе может принести ей большую пользу» («Нижегородскія Губернскія Вѣдомости». Часть неоффиціальная. Февраля 1-го 1858 года, ч. 5, стор. 17—18; передруковано в «Московск. Вѣдомостяхъ» 1858 р., ч. 18; в перекладі подав цю рецензію (не всю) О. Кониський—«Зоря», 1894 р., ч. 5).

3-го лютого Шевченко читає цю рецензію при Піуновій. «Тут-же при ней,—записав він у журналі,—прочитал я вслух уже напечатанную статейку собственного изделия о ее бенефисе. Быть может, ей не понравилось мое нельстивое рукоделье—и она поторопилась уехать». Легко зрозуміти, що молоденькій, з гонором, актрисі не до душі припало те, що її хвалено не без деяких уваг і що иншим при-

До стор. 142

свячено мало не стільки ж місця, як і їй. Але далеко дивніше, що рецензія Шевченкова викликала цілу полемику, яка закінчилася аж тоді, як поета не було вже в Нижньому. Першою надрукована була оця стаття з приміткою від редакції: «Следуя своей программе, мы помещаем в своей газете статьи, расходящиеся с нами во взгляде, в убеждении, что из разносторонних воззрений возникает истина».

Заметки на статью о бенефисе Г-жи Пиуновой (въ 5-мъ № «Н. Г. В.»).

Статья о бенефисе Г-жи Пиуновой, кажется, много шуму наделала по городу. И как-же не сделать шуму, когда прошло столько времени и никто не прочел строчки о Нижегородском театре. На сцене нового было много, а писать никто не хотел—непростительное равнодушие! Но слава богу, долго ждали, да много взяли! Мы очень благодарны автору за сюрприз, и ни от кого не скроем, что в статье его мы нашли много оригинального. Например: Г. автор искренно думает, что Г-жа Пиунова смело может расширить свой репертуар. Еще прежде совета автора, Г-жа Пиунова делала попытки перейти за черту своего амплуа въ Ревизоре, Детском докторе, Царской невесте и многих других пиесахъ, и, вероятно, от души поздравит автора статьи своего бенефиса, что он напрасно искренно так думает.

Автор статьи уверяет Г-жу Пиунову, что, если она будет разрабатывать исключительно свое аплуа, то это пристрастие повредит ее таланту.—Будто? Если я, например, порядочно пишу деловые бумаги, разве я непременно должен браться писать и статьи о бенефисах, чтоб расширить свои способности? А если я не умею писать статей о бенефисах? Зачем же мне браться за то, чего я не могу сделать? И Г-жа Пиунова заставляла сожалеть о себе, когда была не на своем месте.

Автор статьи говорит, что М. С. Щепкин ни с кем с таким удовольствием не играл, как с Г-жей Пиуновой. Жаль, что Щепкин мог поздно встретиться с Г-жей Пиуновой; может быть через это мы многое потеряли от таланта Щепкина.

О Г-же Васильевой автор пишет: «Лучше всего она въ Бедной невесте».—Где же этому доказательство? спрашивает любопытный. А мы и отвечаем: въ 5-ом № «Нижегородскихъ Губернскихъ Вѣдомостей», на второй странице, во втором столбце, сверху на 30 строке. Далее о Г-же Васильевой автор продолжает: «Но странное впечатление оставляет (т. е. в авторе) Г-жа Васильева: видна какая-то законченность в ее игре, как будто она выказала все свои средства и что дальше ожидать нечего; впечатление (автора), не говорящее в пользу будущего развития, признать же совершенно установившимся талантом Г-жу Васильеву нельзя.—Автор видит законченность в игре неустановившегося таланта (т. е. еще развивающегося). Этого мы не понимаем и сомневаемся, чтобы сам автор понимал.

Эти впечатления Г. автор высказывает об артистке, которая с каждой новой ролью более и более удивляет разнообразием своего таланта. Но

об игре Г-жи Васильевой здесь говорить не место, да и нижегородская публика сама, без всяких посторонних разговоров, знает, за что оглушает рукоплесканиями свою любимицу.

О Г. Владимирове автор говорит, что роль свою в Парижских нищих он выполнил чрезвычайно рельефно и талантливо. Сам Г. Владимиров сознается, что первое представлениіе Парижских нищих он только читал роль.

Далее Г, автор в статье о бенефисе Г-жи Пиуновой очень кстати разговаривает о домашних делах Г. Климовского,—а как это дело для нас темное, то мы и прекращаем заметки.

Виноват! забыл еще про одно впечатление автора. Когда Г. автор вошел в театр в день представления бенефиса Г-жи Пиуновой, он очень удивился, что много было народу в театре. А удивился он потому, что принял в соображение нравы нижегородских обитателей как мужского, так и женского пола. Удивившись, он обратился с вопросом к о т я в л е н н о м у н е т е а т р а л у: почему де нынче много народу в театре? А от'явленный нетеатрал ему и отвечал: потому де, что нынче бенефис Г-жи Пиуновой, а не другой чей, стало быть и удивляться нечего. («Я, мол, уж на что, и то здѣсь»).

Будто другие актеры и актрисы менее Г-жи Пиуновой, пользуются вниманием публики!

Г. автор хотя и высказал и сильно высказал, что от игры Г-жи Васильевой он всегда чувствует грустное впечатление, а от игры Г-жи Пиуновой необыкновенное удовольствие, однако ж посовестился-таки сказать, что то же самое чувствовал и в Парижских нищих. Он сделал даже более: сожалея, что Г-жа Пиунова была слаба, а в особенности в той сцене, когда с ней, как говорится, столкнулась на одной доске Г-жа Васильева. А Г-жа Пиунова с своей ролью могла бы торжествовать над Г-жей Васильевой. А если бы роли были розданы наоборот—тогда бы что?

Щ е г о л е в.

(«Ниж. Губ. Вѣдомости», часть неоффиц., суббота, февраля 22-го, 1858 года, ч. 8; стор. 29—30).

В журналі поетовому ця різка й ущиплива відповідь — може бути — одного з ображених прихильників Васильєвої не викликала ніяких одгуків. Можливо тому, що саме тоді він сам переживав гостре розчарування в своїх стосунках до Піунової (див. записи під 23 і 24 лютого). Але згодом у тих самих «Нижегородскихъ Губ. Вѣдомостях» (ч. 43, з 18 жовтня 1858 р.) за підписом «. . . . й . . . . . й», знаходимо ще одну замітку про Піунову та полемику за неї. Ось ця замітка:

«Г-жа Пиунова, которая, можно сказать, родилась и выросла на нижегородской сцене, даровитая актриса; она очень мила во всех легких водевильных и комических ролях, кроме ролей с переодеванием: для них у ней еще мало разнообразия; также у ней, как и Г-жи Васильевой, голос слаб в пении, и даже не совсем приятен, визглив. Г-жа Пиунова пробовала было являться в первых драматических ролях, но не имела

успеха, несмотря на то, что некоторые из любителей здешнего театра хотели поддержать ее на этом амплоа; что и произвело полемику в здешней газете. Кажется, что противники Г-жи Пиуновой в своей статье гнались только за резкостью выражений, и ровно ничего не доказали, кроме того, что умеют делать кой-какие намеки, и то не впопад. Вопрос: может ли Г-жа Пиунова впоследствии занять первое амплоа в драме, или не может?—разрешит время. Г-жа Пиунова очень молода,—ей не более 18 лет; при старании и изучении хороших образцов (но отнюдь не при копировке их) талант ее может широко развернуться. Бывают и с дарованиями метаморфозы: стоит вспомнить Асенкову, которую в школе сам Сосницкий считал бездарностию, стоит вспомнить Косицкую, что нам всего ближе, промелькнувшую на здешней сцене не замеченной».

М. Н.

Стор. 142, рядок 32. Лазаревський Яків Матвієвич, все з тієї ж близької Шевченкові родини, народився 1829 р. в Гирявці під Конотопом, побірав військову освіту, служив офіцером, брав участь у кампанії на Угорщину 1848 р. З 1850 р. перейшов на службу до удільного відомства, був у 70-х роках за управителя в Ливадії. Помер 27 грудня 1880 року в Ялті. До зазначеної в журналі зустрічі Шевченко не був з Як. Лазаревським знайомий. 19 січня 1856 р. Мих. Лазаревський писав Шевченкові: «Вероятно, к тебе заходил брат Яков (которого ты не знаешь). Он поехал на службу в Вятку, и я просил зайти к тебе» («Письма М. М. Лазаревскаго к Т. Г. Шевченку». «Кіевск. Старина», 1901 кн. II, стор. 294). Згодом, 10 лютого, Михайло знов згадував про брата: «Спасибо тебе, ты приватал моего брата Якова: он не нахвалится тобой, и из Вятки уже прислал твои письма» (Там само, стор. 295). Шевченко на це одписував: «Був у мене в гостях Яков: славний хлопець» («Твори», т. II, стор. 424). Мабуть, на цьому й спинилася знайомість поетова з Я. Лазаревським.

С. Є.

Стор. 142, ряд. 33—35. «... Рассказал... о грустном Екатеринославском восстании 1856 года». Селянський рух на Степовій Україні в 1856 р. стався в зв'язку з Кримською війною й тими чутками про волю, що вона була зродила. Спочатку пішла була поголоска в народі, що уряд викликає охочих у Таврію на переселення, і хто піде—той буде вільний. Далі розійшлись чутки, що десь на Перекопі на горі (або за Дніпром на степу) сидить якийсь царь у золотій шапці й роздає волю; хто не прийде, або спізниться, той лишиться за панами. Подейкувано також, що англійці та французи усім кріпакам дали вже волю і що треба лиш дійти до Таврії щоб здихатися панів на-віки, бо там начальство не має вже сили. Подекуди говорили навіть, що царя не треба, а можна обрати собі короля а поки те буде, то слухатися своїх вибраних отаманів. Усі ці чутки й викликали тоді рух, який розгорнувся під гаслом—«на Таврію по волю». На весні 1856 р. селянство на

Катеринославщині, на Херсонщині та й по инших місцях масами почало кидати роботи, зривалося з родинами й скарбом з місця і йшло до Перекопу. Два тільки повіти на Катеринославщині (Катеринославський та Верхньодніпровський) дали 9000 утікачів на Таврію, а всього таких шукачів волі було кілька десятків тисяч. Херсонський маршалок доносив, що «все дороги и все поля, сколько можно было окинуть глазом, ими были усеяны». Здебільшого виходили з дому селяне мирно, инодi навіть на прощання дякували поміщикам своїм за клопіт. У дорогу рушали озброєні—косами, вилами, дрючками. Коли пробували їх спинити військовою силою, то починались справжні бої, з убитими й пораненими з обох боків. Уряд вислав проти селянства військову силу під командою гр. Адлерберга; всіх перевозів на Дніпрі та на Дністрі доглядали патрулі, на Перекопі став цілий військовий табор. Не вважаючи на такі заходи, тільки аж на кінець року селянство переконалося, що ніякої волі в Таврії нема, і почало розходитись по домівках. Цей масовий рух селянства викликав був великий страх в урядових кругах і там не раз згадувано його, як вельми небезпечний симптом (Див. Антонов—Четверть вѣка назадъ. «Историческій Вѣстникъ», 1837, кн. XI; Романов А. — В Таврію за волей. «Истор. Вѣстникъ», 1911, кн. IV; Игнатович И.—Помещичьи крестьяне накануне освобождения. Ленинград, 1925, стор. 311—314; Игнатович И.—Борьба крестьян за освобождение. Ленинград-Москва, 1924, стор. 206—208; Коц Е. — Крестьянское движение в России. Петроград, 1924, стор. 93—94). *С. Є.*

Стор. 142, рядок 36. Білозерський Микола Данилович, брат у перших Білозерським Михайловичам, служив Борзенським повітовим суддею р. 1824—1841; потім жив у своєму маєтку. З Шевченком познайомився в Мотронівці 1847 р., коли поет був за старшого боярина у Кулішів. Про зустріч їх Кулішева (Ганна Барвінок) розповідає так: «Тим часом під'їхав завжди бажаний нам гість Миколай Данилович Білозерський. Він же буде й нашим посаженим батьком. Як він з'явився, то у Шевченка якось лице змінилося, перестав співати, мов голос однявся. Іх познайомили, але ж Шевченко скоса, суворо дивиться на його, бо це джентельтмен, пан, поміщик, то вже не варт ніякої поваги... А це такий—що при його джентельменстві увесь пахучий цвіт цивілізації перевитий був з знаттям свого народа, дорогої своєї вітчини. Він знав свою мову не гірше, ніж як знав її Шевченко... І коли Шевченко познайомився ближче з Миколаєм Даниловичем, то зробились вони великими приятелями» («Спомини А. М. Куліш». «Українська Хата», 1911, кн. V і VI, стор. 309). На иншому місці та сама авторка це оповідання ще новими деталями розписала. Шевченко при М. Білозерському довго не згожувався співати, нарешті переміг себе і заспівав: «Ой, Морозе, Морозенку!» «Он кончил,—оповідає Кулішева,—и тут произошло нечто невиданное и неслыханное: Николай Данилович быстро сошел с места, бросился к Шевченку, обнял его и зарыдал на груди. Шевченко едва мог

его успокоить... С этой минуты Николай Данилович никогда не забывал его и потом посылал ему в ссылку деньги» (Шенрок В.—П. А. Кулишъ. «Кіевская Старина», 1901, кн. III, стор. 487; порівн. Білозерський Н.—Т. Г. Шевченко по воспоминаніямъ разныхъ лицъ. «Кіевская Старина», 1882, кн. X, стор. 71). Кулішева, видимо, дуже уквітчала квітками фантазії те, що було навсправжки, а останнє — про посилання грошей Шевченкові — то вже безперечна вигадка. З листування поетового видко, хто не забував його на засланні, і між тими Мик. Білозерського не знайдемо. Записана на цьому місці в журнал. новина про Білозерського («сголил своих крестьян») цілком, здається нам, пояснює антипатію до його Шевченка. *С. Є.*

Стор. 143, рядок 10. «Дочь второго полка», опера на 2 акти, музика Доніцетті, слова С. Бояра та С. Жорж (Стасов В. Русскія и иностранныя оперы, исполнявшіяся на императорскихъ театрахъ въ Россіи въ XVIII и XIX-мъ столѣтіяхъ. СПБ. 1894, стор. 15). Чи дійсно таки бачив цю п'єсу в Петербурзі Шевченко сказати про це щось певне не можна: Вольф (Хроника, т. I, стор. 129) зазначає, що почали її виставляти в сезоні 1846—47 р., коли Шевченко був уже на Україні. Проте присуд його про неї в журналі дуже цікавий. П'єса ця була не сподобалась у виконанні італійських акторів, але мала успіх у російської драматичної трупи. «Виновницей такого странного событія—розповідає Вольф,—была бесспорно Н. В. Самойлова. Роль Маріи она спела несравненно лучше г-жи Марры, итальянской примадонны; вышел успѣх феноменальный—

это онъ, это онъ,
мой полкъ родной
любимецъ славы—

сдѣлался напѣвомъ самымъ популярнымъ» (Хроника, т. I стор. 120). І цей успіх цілком зрозумілий в обставинах того часу: військові мотиви в певному освітленні подобалися не тільки «коронованому фельдфебелеві», але й тій петербурзькій публіці, що за його думками йшла. І пізніше спостерігаємо ми також прихильне до цієї оперети відношення. Приятель Основ'яненка, відомий Тертій Филипов, хоч і знаишов, що в основі цієї п'єси лежить нісенітниця, але все-ж таки був зачарований певною грацією головної жіночої ролі («Москвитянинъ», 1851, листопад. кн. I, стор. 47—49). Історик російської опери В. Морков характеризує її: «небольшая прелестная оперетта» (Морковъ В.—Историческій очеркъ русской оперы съ самого ея начала по 1862 годъ. СПБ. 1862, стор. 107); в тому-ж Нижньому її любили протягом і 60-х років (Морозов П. Воспоминанія, стор. 16). Але Шевченкові вона пізнуче була не до смаку: взагалі гидким здавався йому отой військовий дух ще в Петербурзі, а надто остогид на засланні, коли зрадлива доля пхнула його «в самый вонючій осадок этого христолюбивого сословія», як писав поет 19 червня в журналі. *Рл.*

Стор. 143, рядок 10. Доніцетті Гаетано (1797 — 1848)—популярний італійський композитор. Дуже працездатна людина: протягом 26 років своєї діяльности написав самих опер 64. Добрий мелодист і взагалі високоталановитий музика, він часто писав дуже на-швидку й недбало. Найкраща опера його — «Дон-Пасквале». Крім того мала успіх «Лінда ди Шамуні», «Лукреція Борджія», «Трунок кохання», «Фаворитка». Згадана тут опера, «Дочь второго полка», написана була для паризького театру, лібретто її—це дійсно зразок нескладности та немотивованности. Краща «Лінда ди Шамуні» (згадана у Шевченка під 21 квітня), хоч і тій, як і взагалі всім операм Доніцетті, бракує рівности та зовнішньої обробки. Проте, це вже швидче saeculi vitia, non hominis. *Дм. Р.*

Стор. 143, рядок 17. Гедеонов Олександер Михайлович (1790—1867), спершу служив на військовій службі, року 1833 призначено його на директора імператорських петербурзьких театрів; р. 1847 і московських; р. 1858—звільнено. Звичайний службовець, нічим до театру непричетний, був він характерним, як на часи Миколи I, керовником театрального мистецтва. З акторами поводився грубо; навіть до актрис звертався на «ты». Яскравий матеріял для характеристики театрального побуту за його керування дають «Записки» П. А. Каратигина (СПБ, 1880) та спогади актора Ф. Бурдина—Матеріалы для исторіи русскаго театра. «Вѣстникъ Европы», 1910, кн. X, стр. 576—600). *Рл.*

Стор. 143, рядок 18. «Старуха Шмитгоф» очевидячки Евеліна Карловна Шмітгоф (або Шмідков, народ. 1830, померла 1860 р.). Старших за неї актрис Шмітгоф у Нижньому не було. Але чому-ж назвав Шевченко актрису 27 років «старухою»? Вперше приїхала Шмітгоф до Нижнього 1849 р., маючи за собою вже досить гучну славу; крім того, «при появленіи ея всѣ были поражены ея молодостью и прекрасною наружностью» (Гациссий А. — Нижегородскій театръ, стор. 33 — 34; пор. ...). Особливо зподобала публіка її голос великий і гарно оброблений. Якийсь час грала вона в Москві, вже хвора на сухоти, а це відбивалося, звичайно, на її голосі; що ж до самої гри її, то була вона малоцікава (Там само, стор. 57). У Нижньому ж справа у неї пішла напевне ще гірше; можливо, що через це й назвав Шевченко цю передчасно скінчену актрису «старухою». Зрозуміємо в зв'язку з цим і те, чому не подобалась Шевченкові опера Доніцетті. Не цікава сама по собі, не мала вона й того, чим зваблювала петербурзців гарної співачки на першу ролю. *Рл.*

Стор. 143, ряд. 21—22. Кулішів лист, датований 20-м січня, ввесь присвячений літературним справам: про Шевченкових «Неофитів», про «Івана Гуса», дрібні поезії та повісті російською мовою. В кінці Куліш подає думку видати на-ново друковані вже твори Шевченка, обіцяючи поспитати цензора Крузе, «нашого щирого поспішника, чи не пропустив

би він другим виданням «Кобзаря» і «Гайдамаків» («Письма П. А. Кулиша къ Шевченку». «Кіевская Старина», 1898, кн. II, стор. 233).

Лист М. Лазаревського, датований 19-м січня, повен петербурзьких новинок; між иншим сповіщає Лазаревський, що присланий йому портрет поета він віддав зфотографувати й має вислати Шевченкові 4 копії. Тут також подає Лазаревський звістку про переїзд через Нижній свого брата, згаданого в запису під 22 січня Якова («Письма М. М. Лазаревскаго къ Т. Г. Шевченку». «Кіевская Старина», 1901, кн. II, стор. 293—294).

Згаданий під 25 січня лист від Костомарова нам невідомий. *С. Є.*

Стор. 144, рядок 1. Болтин Микола Петрович, капітан-лейтенант, спершу вергачський повітовий, а потім нижегородський губерніяльний маршалок. Документи цілком стверджують характеристику Шевченка, зроблену Болтинові в журналі. Муравйов, захожуючись біля підготовчої до визволення селян праці, висунув Болтина на голову комітета, що мав тії заходи обміркувати. Болтин увесь час, поруч Муравйова, боровся з дворянською більшістю, що гальмувала справу визволення в комітеті і навіть демонстративно подався був в одставку, коли кріпостники взяли в комітеті гору. Болтинові належить цікава промова на бенькеті з приводу від'їзду з Нижнього Муравйова в 1861 р., що викликала величезне обурення реакціонерів (див. Савельев А. Нѣсколько словъ о бывшемъ нижегородскомъ губернаторѣ А. Н. Муравьевѣ «Русская Старина», 1898, кн. VI і VII; Снежневский В.—Крѣпостные крестьяне и помѣщики... «Дѣйствія Нижегор. Губ. Уч. Арх. Комиссіи, т. III. Н.-Новгород, 1898). *С. Є.*

Стор. 144, яд. с. 34. Увесь лист до Піунової, навіть і підпис, у журналі не поетовою писано рукою. Чиєю визначити напевно не можливо, можливі лиш здогади. З усіх автографів, яких чимало стріваємо в Шевченковому журналі, найбільш запис цей скидається на писання руки В. Кишкина, але цього не було вже тоді в Нижньому, бо під 11 січня записано, що Шевченко випровадив його кудись казанським шляхом. Може деякий на цю темну справу світ могла б пролити фраза в запису наступного дня, 31 січня: «Обращуся к моему другу, А. Дороховой», щоб вона ніби-то напутила й образумила Піунову. Отже Дорохова мала бути конфіденткою, повірницею в сердечних справах поета,—то чи не її рукою писано й листа? Але це звісно лиш здогад за який обстоювати я б не зважився.

Так само темно і те, чому в журналі саме ці листки написано чужою рукою. Як знаємо, Шевченко часто сторінки своїх записок давав до вжитку своїм знайомим, але то були або звичайні автографи на спомин або жартовливі записи у виключних оказіях, як напр. під час «глумленія пьянственного» 11 вересня. Тут же була виключна з другого боку, бо занадто інтимна справа. І все ж...

Єдине пояснення, яке можна в цих дивних обставинах знайти—це, мені здається, душевний у ті дні стан Шевченка. 29 січня записано лаконічно: «Аляповатий бенефис г-жи Васильевой и сплетни». 31 січня поміж иншими трівожними словами стрівається просто розпачлива фраза: «сам я ей этого не умею рассказать» Отже щось у стосунках до Піунової настигало до того фатального дня, яким датовано листа, щось саме тоді прорвалося, вибухнуло—може отими плітками, поговором, що їх одзначено напередодні. Це вибило поета з рівноваги; за таких незвичних обставин він розгубився з думками, не вмів знайти їм ладу й вислову. Характерна деталь: у надрукованій геть-геть згодом полемичній якогось Щеголева (треба думати—псевдонім) замітці проти рецензії Шевченка на бенефис Піунової (див. примітку до стор. 142) також фігурує головним чином Васильєва, яку автор, видимо підкреслено, ставить навпроти Піунової, та й Шевченка. Чи не стоїть і це в тіснім зв'язку з плітками про бенефиси двох супірниць на сцені, де заплутано було й Шевченка? А коли так, то напевне оте розворушене гніздо провінціяльних плітkарів, та ще в специфичній театральній атмосфері, занадто дошкульно вдарило по поетові й примусило його зробити рішучий крок—посвататись до своєї «любої Тетясі», як він звав Піунову після її виступу в «Москалі-Чарівнику». Те, що сталося за сватанням, а надто незрозуміливий поворот Піуновою не прочитаних, треба думати книг, «ставит меня—читаємо в листі—рещительно втупик, особенно если принять во внимание наш сегодняшний разговор. Уж не ответ-ли это на мое предложение?» Обурений, не зорієнтований, запаморочений, не досвідчений у таких делікатних справах, поет не зміркувавсь («сам я ей этого не умею рассказать») і обернувсь за підмогою до когось із своїх ближчих приятелів,—може до згаданої другого вже дня в зв'язку з цією справою Дорохової. Так і повстав отой загадковий, чужою рукою, запис Шевченкового листа в журналі. Думати що Шевченко диктував, а хтось тільки записував—очевидно не можна, бо коли б він міг зібрати до ладу свої думки, щоб диктувати, то, натурально, не припустив би чужу людину до такої делікатної справи. Ясно, що поетові потрібна була на той час допомога в самій формі вислову. В біографії Шевченка маємо один аналогичний факт—тоді, як йому довелося писати свою автобіографію Знервований справою визволу своїх рідних, пригнічений тяжкими з свого страшного минулого згадками, поет і тоді не довів до краю розпочатого писання—це зробив за його Куліш,—і так повстала знаменита автобіографія в формі листа до редактора «Народнаго Чтенія».

Одно можна на підставі цього листа в журналі напевне сказати: 4 січня було тим днем коли Шевченко спробував був поставити од верто свої стосунки з Піуновою, посватавшись до неї. Вирази: наш сегодняшний разговор» та «мое предложение» не лишають жадних про цее сумнівів. Роман, що досі одбився був на сторінках журналу лиш злегенька, більш натяками, вступає в нову бурхливу

та болісну фазу, якій самий вже початок назначенував катастрофичне закінчення. І воно прийшло незабаром. *С. Є.*

Стор. 145, рядок 1. Цього листа Щепкинового загублено. Надрукований у збірці М. А. Щепкина (стор. 192—194) не датований лист Щепкина очевидно пізніший, бо в йому говориться вже про певну цифру платні, що її бажала одержувати в Харкові Піунова, тим часом як тут Щепкин тільки «желает знать ея условия». *Рл.*

Стор. 145, ряд. 5—6. «Делать нечего: принимаюсь опять за послание». Цей другий згаданий тут лист Шевченка до Піунової до нас не дійшов, як і решта листів поетових до тієї адресатки, див. Рулін П. — Шевченко і Піунова. «Україна», 1925, кн. I—II, стор. 130—131. *С. Є.*

Стор. 145, рядок 14. Піунов Борис батько актриси замолоду був танцюристою: сцена йому не подобалася тому й перейшов він на посаду управителя театру (див. спогади К. Б. Піунової в журн. «Артистъ», кн. VII, 1890, квітень, стор. 176).

Стосунки Піунової й усієї її рідні до Шевченка в ці дні і дальша їх зміна тоді, коли посунулась уперед справа з переходом актриси до Харкова, показують виразно інтересантський їх характер. Цікавилась цяя родина поетом лиш доти, доки він міг бути їй своїми впливами і знайомостями користний. Піунови не перечили Шевченкові, не говорили одверто («старик не высказал прямо своего мнения») отягалися і вичікували, а закоханий поет нервувався, переходив од сумнівів та розпачу до надій, домагався відповіді і зустрічав нещире крутійство. *Рл.*

Стор. 145, ряд. 15—16. Гогарт Вильям (William Hogarth), англійський художник (169[illegible]—1764). Головним чином визначається він у мистецтві як мораліст. Він дивився на своє завдання, як на проповідництво, малярство було йому замість мови, він давав у своїх малюнках навчальні комедії та драми, щоб ними робити відповідний на громаду вплив. Його картини—це драми у п'ятьох діях і кінчаються завжди перемогою правди та суворою карою на кривду. Гогарт сам казав про себе: «я дбав про те, щоб розробляти свої теми як драматичний письменник; картини для мене—сцена, чоловіки та жінки—мої актори, їх рухи та вчинки—теж німа сцена». Але разом з тим був з Гогарта щирий артист. Коли він виступав—правда, не часто—не як мораліст-проповідник, його картини можна поставити врівні з найкращими утворами великих майстрів. Та й у самих моральних творах, де все занадто обмірковано, усяку річ поставлено так, щоб підкреслити упереднюю гадку, все ж характерні фігури бувають такі виразні, рухи їх та міміку змальовано з таким захватом і з такою техничною вмілістю, що вони справляють

сильне враження й на людей, що зовсім не цікавяться їх моралізаторським змістом і тенденціями.

Треба зазначити, що до Гогарта зближається Шевченко в своєму розробленні «Притчі про блудного сина». Досить нагадати Гогартове «Життя гультяя» або «Життя загубленої дівчини», щоб побачити, як багато є тут між двома художниками спільного (Новицький Ол.—Шевченко та Гогарт. «Шевченківський збірник», т. І. СПБ. 1914). *Ол. Н.*

Стор. 145, ряд. 20—21. «Парижские нищие» — перекладна драма Ф. Бурдина; уперше виставлено її на петербурзькій сцені р. 1856. Критика зустріла її неприхильно: «...бедный выродок парижских тряпичников,—читаємо про неї в «Отеч. Записках».—Все в этой драме ведет к тому, чтобы убедить зрителя, как все богатые злы и как все бедные добры, а нравоучение ее, высказываемое в конце, заключается в совете подавать милостыню всем встречающимся на улице нищим» («Отеч. Записки», 1856, т. 114. Соврем. хрон., стор. 35—36). Антуанета—героїня цієї драми; в Петербурзі грала цю ролю видатна, як на ті часи, актриса З. Снеткова. (Вольф А.—Хроника, т. III, ст. 17, XIV; «От. Записки», 1856, т. 105, Совр. хр., 46). *Рл.*

Стор. 146, ряд. 6—7. Вебер Карл-Марія-Фридрих-Ернст (1786—1826), якого оперу «Фрейшюц» тут згадано,—основоположник романтичної школи в музиці, знаменитий німецький композитор. Під час неподільного панування в німецькій опері Россіні з його італьянщиною Вебер свідомо став на шлях національної німецької оперної творчости, і гучна слава покрила його опери: «Фрейшюц» (1821), «Евріянту» (1823) та драму з музикою «Преціоза» (1820). Крім опер Вебер уславився ще численними творами для фортепіяно. Шевченко, видимо, знав не тільки «Фрейшюца», бо в повісті «Музыкант» він згадує увертюру з «Преціози» («Поэмы, повѣсти и разсказы ..., стор. 600) та арію з тієї ж драми (Там само, стор. 633). *Дм. Р.*

Стор. 146 ряд. 7—8. Гайдн Йозеф (1732—1809)—знаменитий австрійський композитор, один із найпопулярніших інструментальних творців кінця XVIII й початку XIX вв. Найбільш уславився своїми ораторіями—операми на духовні сюжети. В автобіографичній повісті Шевченка «Музыкант» надибуємо трохи юмористичний відгук Гайднової творчости в устах головного героя повісти: «В продолжение поста я читал только афиши и только раз был в Большом театре, когда давали оратории Гайдна «Сотворение мира». Это истинное сотворение мира. Только для Большого театра слишком громко: трудно слушать. Тут нужно, по крайней мере, Михайловский манеж» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 636). *Дм. Р.*

Стор. 147, ряд. 33—35. Згаданий тут вірш «девицы Беляевой» надруковано в «Нижегородскихъ Губерн. Вѣдомостяхъ» (1858 р., ч. 9, част. неофіц.,

стор. 33—35). Це звичайний зразок інститутської музи не тільки тих, а й пізніших часів:

Прошло то время золотое,
Прошли дни счастья и забав;
Воспоминание святое
О них горит во всех сердцах
і т. д.

«Для ее возраста стихи хороши»,—оцінив вірш Шевченко, обіцяючи подарувати молоденькій авторці твори Козлова, «если найду в Нижнем». *М. Н.*

Стор. 147, рядок 36. Козлов Іван Іванович (1779—1840), російський Пушкинської доби поет, почав складати вірші, осліпнувши й бувши прикутим до ліжка після паралічу.

Певец, когда перед тобой
Во мгле сокрылся мир земной,
Мгновенно твой проснулся гений—

писав Козлову Пушкин. Позбавлений радощів життя, Козлов став співцем спогадів і надій. Він багато перекладав, ставши одним з пересадників байронізму, в значно пом'якшеному вигляді, на російський ґрунт. Величезний успіх мала поема Козлова «Чернец» (1824), менший поема «Княгиня Наталья Борисовна Долгорукая» (1825) і «Безумная». Перше видання поезій Козлова з'явилось 1828 р., друге—1834, третє, в двох частинах, 1840; повне зібрання творів, теж у двох частинах—1855 року. Можливо, що це зібрання й мав на увазі Шевченко, обіцяючи подарувати «девице Беляевой» твори Козлова.

Вибір Шевченка не випадковий: Козлов належав до тих поетів, які свого часу на його впливали. Особливо це помітно, як доводить С. І. Родзевич (Сюжет і стиль в ранніх поемах Шевченка—«Шевченко та його доба», т. II), в російській поемі Шевченка «Слепая». В ній є навіть текстуальні ремінісценції з поеми Козлова «Княгиня Наталья Борисовна Долгорукая», напр:

«Слепая»:	«Кн. Долгорукая»:
..... опустели	Его хоромы опустели,
Хоромы барские давно;	Широкий двор заросъ травой...
Широкий двор порос травою.	

Помітний також вплив «Чернеца» на «Варнака»,—про це писали Йоз. Третяк і докладніше—проф. Ол. Колесса («Шевченко і Міцкевич» «Записки Наук Тов. ім. Шевченка» т. III), з де-якими застереженнями М. Марковський (Російські і українські твори Шевченка в їх порівнянню, «Україна», 1918 кн. 1—2; див. також нотатки про вплив Козлова на Шевченка в книзі Ол. В. Багрія «Шевченко в литературной обстановке. Баку, 1925).

Слід занотувати ще одну деталь. У поезії Козлова «Сон» наводяться відомі Дантові слова:

О, нет мученья боле,
Как вспоминать дни счастья в тяжкой доле!

Шевченко в листі до Бодянського (1852) писав: «покойний Данте говорит, что в нашей жизни нет горьшого горя, как в несчастьи вспоминать о прошлом счастьи» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 369). Звичайно, міг Шевченко запам'ятати ці слова, читаючи переклад Дантового твору; їх узяв був і Рилеєв епіграфом до «Войнаровського», що вплинув на Шевченка, але й поезія Козлова мабуть сприяла тому, що Шевченко зберіг у пам'яті цю цитату. *П. Ф.*

Стор. 148, рядк. 1 з. Перша і надзвичайно зворушлива згадка в Шевченковому журналі про Герценів «Колоколъ»: «я в первый раз сегодня увидел газету и с благоговением облобызал».

«Колоколъ» почав виходити з 1 липня 1857 р. в Лондоні, з епіграфом «Vivos voco» (кличу живих) і як «прибавочные листы къ «Полярной Звѣздѣ». Спершу, до 15 лютого 1858 р., виходила газета раз на місяць, а після двічі—рівно 10 років, до 1 липня 1867 р. Вийшло 245 чисел; з ч. 197-го (1 квітня 1865 р.) видання перенесено до Женеви. Напрям «Колокола» сам Герцен у 1-м числі сформулував так: «Везде, во всем, всегда быть со стороны воли против насилия, со стороны разума против предрассудков, со стороны науки против изуверства, со стороны развивающихся народов против отстающих правительств» (Герцен А. И. Полное собраніе сочиненій и писемъ», т. VIII, стор. 524). Програму нового видання там само виложено такими словами: «Освобождение слова от цензуры! Освобождение крестьян от помещиков! Освобождение податного состояния от побоев!» (Там само, стор. 525). Серед співробітників «Колокола» бачимо не тільки найближчих до Герцена людей, як Огарев та один час Бакунин, але й Тургеневих Івана та Миколу, Кавеліна, Мельгунова, Ів. Аксакова, Самарина і ин.,—певна річ, друкованих анонімно. Найбільше ж постачала Герценові матеріялу та безвістна маса, що безпосередно стрівалася з фактами насильства й кривди, і через те «Колоколъ» завжди мав факти, відомості й документи ваги першорядної і з перших рук. Сам Герцен надавав своїм виданням чисто службової й тимчасової ролі. «Мы ждем с нетерпением,—писав він 1858 р. в «Полярной Звѣздѣ».—того времени, когда «Полярная Звѣзда» потонет при полном дневном свете и «Колоколъ» не будет слышен при громком говоре свободной русской речи дома» (Полн. собр. соч. и писемъ, т. IX, стор. 156). Сподівання великого публіциста не справдились і його видання задушила тільки пітьма та загальне пригнічення й реакція...

Як сказано, «Колоколъ» спершу поставив був собі чисто практичну програму-мінімум, завдання його -«быть протестом России, ее криком освобождения и криком боли». В першому періоді свого існування, до 156 р., газета ще сподівалась мирної переміни державного життя в

Росії, і Герцен ентузіястично стрів був напр. перші кроки на шляху визволення селянства. Дійсність показала йому, що надії ці марні, і «Колоколъ» ступає на радикальнішу позицію, вимагаючи обмеження самодержавія, і тоді досяг був він найбільшого впливу. Його читали всюду - від царського палацу до найскромнішого помешкання звичайного інтелігента, або військових шкіл. Він непомітно, сотнями шляхів з'являвся, «сваливаясь с неба», якимись невідомими дорогами проходючи, невловимими руками розсилаючись. Його більш боялись, ніж уряду. Ходило безліч оповіданнів, майже легенд про той страх, що почували перед «Колоколомъ» тодішні можновладці. «Попасть в Колоколъ» —було для них найгіршою карою. «Его сарказмы не давали спать людям, спокойствие которых вполне было обезпечено существованием у нас предварительной цензуры» (Ветринский Ч.—Герцен, стор. 312). Критичним для газети моментом став 1863 рік: невдача польского повстання, якого руку безоглядно держала газета, потягла й її за собою донизу і з того часу і розповсюдження, і вплив «Колокола» занепадає. Про стосунки «Колокола» до Шевченка й до українства взагалі, а також і бібліографичні вказівки—див. примітку про Герцена, до стор. 87.

С. Є.

Стор. 148, ряд. 3—4. Зазначений тут лист від директора Харківського театру Щербини нам невідомий. Це була відповідь на Шевченкового листа з 15 січня.

С. Є.

Стор. 148, ряд. 23—24 і далі «... Без малейшего усилия написал эту вещь», —далі йде текст трьох поезій: «Доля», «Муза» і «Слава». «Доля», справді, без жаднісінької виправки, «Муза» і «Слава» мають по 1 виправок—їх наведено в «Додатках до тексту» (стор. 206—207). Нечисленні до них варіянти з иншого автографа Шевченкового подано у В. Доманицького — Критичний розслід над текстом «Кобзаря», стор. 319—321.

С. Є.

Стор. 150, ряд. 36—37. Датований 7-м серпня Кухаренків лист — це відповідь на Шевченкові листи ще з Новопетровського, з 22 квітня та 3 липня, коли поет послав йому свого портрета, а потім «Москалеву криницю», «Ченця» та «Вечір». Не маючи довго відповіді на ці, та й на третього листа свого з Астрахані, Шевченко турбувався за приятеля й нетерпляче дожидав дружнього присуду про свої вірші,—кілька разів знайдемо про це згадку в журналі (див. записи під 1 липня, 10 серпня та 17 жовтня). Пояснення довгої мовчанки Кухаренка маємо і в його листі, і в поетовому журналі. Кухаренко сповіщає про одержані вірші та портрет, подає деякі новини з України («Та й люблять же тебе на Україні, брате!»), запрохує до себе в гості Шевченка, а кінчає тим присудом, що його так дожидав поет: «Не кидайся діла, сіріч не оставляй писати. Погасило кляте лихо огнище твого талану, але добрий вітерок повіяв, позносив золу,

знайшов искорку, що не погасла, та й почав роздувати огонь,—отже і гляди як покотить пожарами. Поплюй в колочки та й строй кобзу сміло, а далі грай, як грав єси!» («Изъ переписки Т. Г. Шевченка съ разными лицами». «Кіевская Старина», 1897 кн. III, стор. 455—456). *С. Є.*

Стор. 151, рядок 1. Лист від Ускова, з датою 7 січня, це відповідь на Шевченкового листа з 12 листопаду. Усков розповідає про закінчення відомої історії з відпусткою поета з Новопетровського та подає всякі місцеві новини, які й викликали поетову репліку в журналі: «Не завидую вашему благополучию». З листа Ускова видко, що він переслав разом і Кухаренкового листа (Зарянко Н.—Воспоминанія Н. И. Усковой о Шевченкѣ. «Кіевская Старина». 1889, кн. II, стор. 308—309). *С. Є.*

Стор. 151, ряд. 5—7. «Пустка», про яку тут мова, це Шевченків вірш ще з 1844 р. присвячений Щепкинові—«Заворожи мені, волхве, друже сивоусий». Очевидно, Щепкин любив читати людям цей вірш, згадуючи засланого автора. Кухаренко, описуючи Шевченкові своє перебування в Москві 1858 р., повідомляє: «В Москві Щепкин прочитав мені на пам'ять «Пустку», я зараз одгадав. Хіба диво пізнать мову Тарасову, знавши Тараса добре?» і далі—що він тую «Пустку» списав собі («Изъ переписки Т. Г. Шевченка съ разными лицами». «Кіевская Старина». 1897, кн. III, стор. 454). Шевченко і тоді так само висловив здивування, запитуючи у відповіді своїй Кухаренка: «Яку він там тобі «Пустку» читав? Я—поганий з мене батько—забув свою рідну дитину» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 405). Оце листування й поясняє слова в журналі: «Совершенно не помню этой вещи. А слышу об ней уже не в первый раз». *С. Є.*

Стор. 151, ряд. 8—14. Щепкин у не датованому листі так писав «о безалаберном и нетрезвом существовании» Шевченка: «Не вытерплю—скажу! Ти, кажуть, дуже кутнув трохи? Никакая пощечина меня бы так не оскорбила. Бог тебе судья! Не щадишь ты ни себя, ни друзей своих. Погано, дуже погано! Не набрасывай этого на свою натуру и характер. Я этого не допущаю: человек тем и отличается от животных, что у него есть воля. Пантелей Иванович до 60-ти лет кутил, а потом воля взяла верх и он во всю жизнь не поддавался этой кутне. Не взыщи за мои грубые слова. Дружба строга, а ты сам произвел меня в друзья и потому пеняй на себя» (Щепкин М.—Мих. Сем. Щепкинъ, стор. 194). Дуже вразила і зрушила поета ця дружня догана. Це видко не тільки з запису в журналі, але й з того, що він зараз же заходився писати Щепкинові, виясняючи оті перебільшені чутки, що дійшли до його, і навіть забув цього свого листа, датованого 10-м лютого, занотувати в журналі. «Друже мій єдиний! писав тоді Шевченко.—Яка оце тобі сорока-брехуха на хвості принесла, що я тут нічого не роблю, тільки бенькетую? Брехня, ей-же-богу брехня! Ти й сам таки подумай гарненько: хто ж

нас шануватиме, як ми самі себе не шануєм? Я ж уже не хлопець нерозумний і од старости, слава богу, не одурів щоб таке вироблять, як ти пишеш. Плюнь, мій голубе сизий, на цю паскудну брехню і знай — коли мене неволя і горе не побороли, то сам я не звалюся. А тобі велике-превелике спасибі за щирую любов твою, мій голубе сизий, мій друже єдиний. Я аж заплакав на старість, як прочитав твое письмо, полное самої чистої, не купленої любови. Ще раз спасибі тобі, моє серце єдинеє!» (Шевченко Т.—Твори, т. II стор. 423. Лист цей, треба завважити, надписувано досі, як адресований до М. Максимовича, але зміст не лишає сумнівів, що це відповідь на наведеного листа Щепкина. див. «Кіевская Старина»· 1885, кн. II, стор. 334). Важко сказати, на яких «добрих людей» натякає в журналі Шевченко але ввесь цей інцидент ще раз підкреслює, в якій тяжкій атмосфері наговорів та спліток опинився врешті, може через свої театральні знайомості, поет у Нижньому.

Той самий не датований лист Щепкина приніс Шевченкові й ще одну прикрість, яка тільки легенько відбилася в журналі словами про переїзд Піунової до Харкова: «Он сомневается, чтобы ей дали там требуемое ею содержание» (*рядки 16—17*). Навсправжки Щепкин не «сомневается», а просто, «по праву дружбы», холодною водою кропить розмріяного поета («ваша милость вся такая поэтическая, огненная натура»), говорить про «маленькие средства» Піунової й про її надмірні претензії яких, очевидно, задовольнити не можна. «В Харькове,—писав практично досвідчений у театральних справах Щепкин, ее роли теперь занимает жена комического актера—Васильева, который для дирекции необходим; несмотря на все это, она получает 850 рублей жалованья и бенефис, а ты толкуешь, что Пиуновой надо дать 1500 рублей. И кому же? Существу, которого совершенно не знает дирекция. Ты полагаешь, что она доверяет моей рекомендации. Знай же, что никакая дирекция за глаза не сделает контракта заочно, разве сама пошлет доверенного человека для выбора труппы. Ехать же по письменному приглашению неудобно. Представь: что если по приезде в Харьков она сделает дебют и дирекция или из расчетов, или по близорукости не найдет того, что мы находим? Тогда она просто скажет, что не может дать ей такого жалованья, а не угодно-ли ей остаться на таком жалованьи, которое она ей предложит: каково тогда будет ее положение? Конечно, твоей восторженной поэзии и не приходит это в голову, а в действительности это очень, очень может быть» (Щепкин М.—Мих. Сем. Щепкин, стор. 192 193). Ця частина листа Щепкинового знов же дає надзвичайно яскраву картину Шевченкового становища в Нижньому. Піунова, покладаючись очевидно на протекцію Щепкина та Шевченка, виявила такі надмірні апетити і такий кар'єризм, які на досвідченого артиста справили дуже немиле враження. Він цілком резонно, бо фактами, показує всю фантастичність тих сподіванок і ставить справу на цілком практичний ґрунт. А поет навпроти цих порад досвідченого практика може поставити

лиш своє гаряче бажання: «Боже мой! Как бы мне хотелось вырвать ее из этой тухлой грязи»,— не помічаючи поки, що той бруд вже і його торкнувся, та певне в Харкові нічим кращий не буде за нижегородський, і що його вибранниця на його дивиться тільки як на добрий спосіб зразу ж зробити велику театральну кар'єру. *С. Є.*

Стор. 151, рядок 37. Лист до Кухаренка, не датований, містить опис останніх місяців: виїзд поета з Новопетровського («кров холоне, як згадаю»), перебування в Нижньому («помилували, та тільки до половини»), приїзд до Нижнього Щепкина. Разом Шевченко послав Кухаренкові «Долю», «Музу» та «Славу» й обіцяв прислати і «Неофитів», обробивши.

Лист до Аксакова досі не відомий. *С. Є.*

Стор. 152, рядок 13. Майоров—декоратор і разом актор нижегородського театру (Гациссский А.—Нижегородскій театръ, стор. 58; Ленскій А.—Пережитое. «Русская Мысль», 1909, кн. V, стор. 38). *Рл.*

Стор. 152, ряд. 19—20. «Выбор мой пал на последнюю сцену из «Фауста» Гете, перевод Губера». Останню сцену першої частини «Фауста» (Фауст одвідує Маргариту у в'язниці) Шевченко чув у читанні самого перекладача. В автобіографичній повісті «Художник» Шевченко згадує про такий епізод напередодні свого визволення з кріпацтва. В майстерні Брюлова він одного разу застав Жуковського і гр. Вієльгорського—з ними радився Брюлов у справі Шевченкового викупу; прихопить Губер «уже не в путейском мундире, а в черном щегольском фраке. Едва успел он раскланяться, как подошел к нему Жуковский и, дружески пожимая ему руку, просил его прочитать последнюю сцену из Фауста, и Губер прочитал. Впечатление было полное, и поет был награжден искренним поцелуем поета» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 272).

Губер Едуард Іванович (1814—1847), другорядний поет 30—4-х років, скінчив інститут шляхів і служив у канцелярії в міністра шляхів Клейнміхеля, разом працюючи в журналах—«Современникъ», «Библіотека для чтенія» та инші; р. 1845 вийшла книга його віршів. Найбільш уславився Губер своїм перекладом першої частини «Фауста» (СПБ. 1838), відомим і Шевченкові. З Губером, як бачимо з «Художника», наш поет був знайомий особисто (див. ще стор. 269—273). *Л. Ф.*

Стор. 152, рядок 22. Ретш (Retzsch) Фридрих-Август-Моріц (1779—1857) німецький маляр і гравер старої класичної школи. Найбільшої слави зажив Ретш своїми ілюстраціями (гравюри в нарисах) до Шиллерового «Дзвону» (1 22) та до «Фауста» Гете (76 малюнків, 1828 р.). Останні й мав тут на увазі Шевченко, розшукуючи для Піунової перекладу «Фауста»,— ілюстрації Ретша мали бути матеріялом для інсценізації в театрі останньої сцени з «Фауста». *Ол. Н.*

Стор. 152, рядок 36. Ця перша згадка в журналі про Марка Вовчка (Марію Олександровну Маркович, 1834—1907): «какое возвышенно прекрасное создание эта женщина» з її «вдохновенной книгой»—показує, що твори Марка Вовчка Шевченко вже знав, хоча й не зазначив чомусь цього, як звичайно робив, у своїх записках. При кінці 1857 р. Куліш додруковував «Народні оповідання (повістки) Марка Вовчка» і писав Шевченкові 26 листопаду: «Хотів я послать тобі, мій друже шановний Тарасе, дещо з нових книжок, котрі в мене друкуються, та трудно набрать по листку з-під великих куп друкованого паперу. Нехай як доведеться все до ладу, тоді й пришлю. Побачиш, які дива в нас творяться: уже й каміння почин є вопіяти! Де ж бак не диво, що Московка преобразилась в Українку да такі повісті вдрала, що хоть би й тобі, мій друже, то прийшлись би в міру» («Письма П. А. Кулиша къ Шевченку»- «Кіевская Старина», 1898, кн. II, стор. 231). 22 грудня книжку Марка Вовчка Куліш таки й вислав Шевченкові, сповіщаючи його: «Посилаю тобі, брате Тарасе, з сею почтою «Оповідання Вовчка». Як то ти їх уподобаєш? Пиши щиро, як думаєш, бо ти в нас голова на всю Україну» (Там само). Допитується Шевченкової думки про М. Вовчка Куліш і в листі з 20 січня: «Вовчок тобі давно послано. Яке твоє буде про його слово?» (Там само, стор. 233). Але Шевченко чомусь цієї саме посилки й не одержав, бо 4 січня одписував Кулішеві: «Оповідання Вовчка ще не получив», а 26 січня знов ніби аж роздратовано: «Вовчка твого і в очі не бачив. На кого ти його адресував?» (Шевченко Т.— Твори, т. II, стор. 421 і 422). Після цього Куліш 1 лютого посилає Вовчкову книгу вдруге, приписуючи: «Як прочитаєш, то, далебі, помолодшаєш. А все-таки до мене зараз пиши твоє щире про його слово» («Кіевская Старина», 1898, кн. II, стор. 233). Цим разом «Оповідання» вже дійшли до Шевченка, бо 18 лютого він про них мав розмову з переїзжими земляками Волконським та Малюгою, од яких і дізнався, хто затаївсь під псевдонімом Марко Вовчок. Мабуть од них він небагато дізнавсь, бо і в журналі згадує про «псевдоним некоей Маркович», і в листі до М. Лазаревського 22 лютого пише: «Марко Вовчок—це псевдонім якоїсь пані Маркович. Чи не знаєш ти її адреса? Як не знаєш, то спитай у Каменецького в типографії Куліша. Я чув, що він її добре знає. Як довідаєшся, то напиши мені: треба буде хоч письмом подякувать їй за її сердечні щирі «Оповідання» (Шевченко Т. Твори, т. II, стор. 424). У відповідях Лазаревського ми не знайдемо М. Вовчкової адреси. Очевидно, сподіваючись незабаром Шевченка до Петербургу, він не виконав цього доручення Шевченкового, і поет з Нижнього так і не писав М. Вовчкові, як не писав про своє од «Оповідань» вражіння Кулішеві, бо той саме виїхав тоді за кордон. Вперше заманіфестованим відгуком від Шевченка на літературну творчість Марка Вовчка була присвята письменниці поезії «Сон» («На панщині пшеницю жала»), що нею кінчається поетів журнал, з датою 13 липня 1858 р. Тоді Шевченко ще не був з Марком Вовчком знайомий і присвятив їй «Сон» просто

певне як картинку на ту-ж таки тему про кріпацтво, що нею вславилася авторка «Народніх Оповіданнів». Особиста знайомість їх належить певне до початку 1859 р., бо саме тоді Марковичі прибули до Петербургу, а 17 лютого Шевченко написав відоме «Марку Вовчку», означивши його «На пам'ять 24 генваря 1859 р.»—можливо, день першої їх зустрічі.

Ця надзвичайно тепла і висока оцінка «кроткого пророка і обличителя жестоких людей неситих», своєї літературної «доні», як назвав Марка Вовчка в тій поезії Шевченко, власне й лишилася без одмін до самої смерти поета. Вже в 1860 р. він так надписує авторського примірника «Кобзаря», подарованого Марії Олександровні: «Моій ідиній дони Маруси Маркев. и ридный и хрещеный батько Тарасъ Шевченко» (цей примірник на руках у гр. Леншина в Конотопі). Він високо ставив літературну діяльність Марковички, та певне так само шанував її й як людину. На жаль, з їхнього між собою листування, якого сліди маємо, не лишилось майже нічого, опріч одного листа Шевченкового, з 25 травня 1859 р. з такими значущими епітетами, як «моя доню любая, моя єдиная», «серденько моє». Але в листах инших кореспондентів Марка Вовчка (Тургенева, Макарова, Мокрицького то-що) повно звісток про Шевченка,—видко, знали вони, чим догодити адресатці. «Шевченко,—по прежнему очень любит Вас,—писав напр. Н. Макаров 3 листопаду 1859 р.,—кажется даже более прежнего. Он часто задумывается и, кажется, обдумывает и уже сочиняет что-то очень хорошее» («Твори Марка Вовчка», т. І. Київ-Ляйпціг, стор. 105). «О вас... Шевченко вспоминает всегда с самою нежною любовью и жаждет получить портрет ваш» (стор. 111) —одписував той самий Макаров трохи згодом. «Він, як заїздив до мене позапрошлий год у Пирятин,—писав Марії Олександровні П. Мокрицький вже по смерти Шевченка, — то тільки й розмови було у нас, що про вас, наша радість! Співає мені ваших пісень, да—«ні, каже, далеко куцому до зайця», не заспіває б то так» (стор. 134). У відомих згадках Ів. Тургенева маємо повідомлення, що на питання—кого з українських авторів треба читати, щоб вивчитись мови, Шевченко «с живостью отвечал: Марко Вовчка! Он один владеет нашей речью!» (Шевченко Т.—Кобзарь. У Празі 1876. Споминки... І. С. Тургенева, стор VI; Марко Вовчок і познайомила Тургенева з Шевченком,—стор. III – IV). Навіть Куліш пізнішого часу подає дуже оригінальне свідоцтво того, як високо Шевченко ставив твори Марка Вовчка: «Я й чув, писав Куліш в одному з листів опісля,—що Тарас на мене гнівствував: як я смію поправляти Марку Вовчкові його оповідання! «Він їх опрозить!» гукав неборак» (Я в о р н и ц ь к и й Д.—Матеріяли до біографії Т. Г. Шевченка, стор. 15). Можливо, що і взагалі холоднеча між Шевченком та Кулішем сталася на ґрунті стосунків цього до Марка Вовчка але це справа ще зовсім не вияснена і вимагає спеціяльного досліду. (Про Марка Вовчка див.: Д о м а н и ц ь к и й В.—М. О. Марковичъ—авторка «Народніх Оповідань». «Л. Н. Вістник», 1905, кн. І; Б о й к о В. -Марко Вовчок. Історико-літературний начерк. Київ.

1916: Лепкий Б.—Життепис при І-м томі «Творів Марка Вовчка». Київ-Ляйпціг).

З свого боку М. О. Маркович ставилася з великою пошаною до свого літературного батька. Діставши од його біблію, як посмертний дар («Червоний Шлях», 1923, кн. VIII, стор. 239), вона разом з тим дістала і свого роду заповіт—узятись до обробки народніх казок. Поворот свій до української літератури авторка «Народніх Оповіданнів» зробила казкою «Чортова пригода» (1902 р.), присвяченою Шевченкові, як і раніше йому ж таки присвятила свою «Інститутку». На жаль, не лишила вона своїх про Шевченка згадок, хоч були спроби, та й не раз, добути їх од неї (Дорошкевич О.—Шевченко в приватному листуванні. «Записки І.-Ф. Відділу Укр. Академії Наук. т. VII—VIII, стор 382—385).

С. Є.

Стор. 152, рядок 3. Каменецький Данило Семенович († 1881 р.), родом з Кролевецького повіту на Чернігівщині, скінчив Київський університет р. 1852, спершу служив у Київі, а з 1857 р. перебравсь до Петербургу, де й став за управителя в друкарні Куліша. Про його ролю тут так свідчить сам Куліш у листі до Шевченка: «Инсді може тобі припаде нужда, і під такий поганий час готов ти будеш або запродать, або не знать як надрукувать свої вірші. То лучче от як нехай буде: пиши до мене, що пробі грошей треба, і пиши таки сюди, а не в Брюссель, хоть мене тут і нема. Листи получатиме тут мій секретарь (Каменецький), він же й хазяїн, і коректор, і издатель. То він, прочитавши всякий лист, так зробить, як і я... Він за мене все тобі зробить, ще краще од мене» («Письма П. А. Кулиша къ Шевченку». «Кіевская Старина», 1898 г., кн. II, стор. 236). Коли Шевченко з заслання повернувсь до Петербургу, Каменецький зараз же став йому до послуг: передав йому всі його «сочинения, переписаные Кулишем, кроме Еретика» (запис у журналі під 4 квітня), та взяв на себе й клопіт у цензурному комітеті про дозвіл «напечатать «Кобзаря» и «Гайдамаки» під фирмою «Поэзія Т. Ш.» (під 11 квітня). Справа з виданням, як знаємо, дуже затяглася, і цензурний дозвіл дано тільки 28 листопаду 1859 р., а «Кобзарь» вийшов аж у січні 1860 р., за грошовою допомогою П. Симиренка. Переказують, що найбільш відповідальні місця в «Кобзарі» складав у друкарні сам Каменецький, щоб запобігти помилкам (Лукич Е.—Закордонська Україна в 1881 р. «Зоря», 1882 р., стор. 41). Каменецький видавав книжки для народу українською мовою: думка та й саме її виконання (так звані «метелики») належать йому. Серед них були й «Українські пісні зъ голосами. Десятокъ перший». Петерб. 1861 г. (з передмовою П. Куліша). Цей інтерес Каменецького до народньої української пісні та замилування до неї Шевченка і мали наслідком сторінку в журналі під 13 травня 1858 р. Пісня, що записав тут власноручно Каменецький, одна з найкращих (див. її з незначними відмінами в 2 вип. «Збірника українських пісень» М. Лисенка, № 15); метрична її міра характерна

для історичних та чумацьких пісень XVIII в. Шевченкова примітка до цієї пісні свідчить, що поет спостережливо ставився як до змісту, мелодії, так і до деталів у формі пісень, але не звернув уваги, що тут 17-тискладова міра і має виразну риму або хоч асонанс у більшості випадків: його—його, умру—труну, дололоньку—головоньку, чорніло марніло. З Каменецького був, як свідчить З. Недоборовський, найкращий знавець українського співу в петербурзькій громаді, що збиралась неділями в помешканні інженера Ф. Ів. Чарненка в 60-х роках (Недоборовский З.—Воспоминанія. «Кіевская Старина», 1893, кн. II, стор. 195). Між иншим Каменецький свою збірку пісень віддав М. Лисенкові, звідки покійний композитор і покористувавсь у своїх виданнях (див. «Ой Січмати» в II-му десятку для хору та ин.). Каменецький визначавсь добрим серцем та громадською вдачею і його невеличка кватира в Петербурзі в глуху пору реакції 70-х років була сталим пристановищем для української молоді (Лукич В.—Закордонська Україна в 1881 р. «Зоря», 1882, стор. 40—41; дуже цікавий матеріял дають «Письма П. А. Кулиша къ Д. С. Каменецкому»,—«Кіевская Старина», 1898, кн. V—VIII, XII, в останній книзі і згадки про його Г. Вашкевича. стор. 350—352; пізнішу, надзвичайно злосливу вихватку Куліша проти Каменецького знайдемо в поемі «Куліш у пеклі» та в дописках до неї,—див. «Сочиненія и Письма П. А. Кулиша», т. 3-й. Київ, 1909, стор. 156 і 27—29). *А. Л.*

Стор. 153, рядок 2. Листа від М. Лазаревського датовано 10-м лютого. Лазаревський писав про фотографичну репродукцію з Шевченкового власноручного портрета і подавав чимало петербурзьких новин—про від'їзд за кордон Куліша, про Марка Вовчка, нові книги і т. и. («Письма М. М. Лазаревского къ Т. Г. Шевченку». «Кіевская Старина», 1901, кн. II, стор. 294—295). *С. Є.*

Стор. 153, ряд. 6—13. Комітет офіціяльно звався не так категорично, як у Шевченка: «Губернский Комитет по устройству и улучшению быта помещичьих крестьян». Муравйов, видимо, форсував усю справу. Скориставшись з царського рескрипта генерал-губернаторові віленському Назимову з 20 листопаду 1857 р., Муравйов звелів опсвістити про його нижегородське дворянство і коли воно в грудні з'їхалося на чергове своє виборче зібрання, поставив перед ним питання про поліпшення долі селян. Кілька передових поміщиків подали думку про те, що треба покінчити на завжди з кріпацтвом, і не давши опам'ятатись більшості, зараз же, 17 грудня, написали відповідну постанову, яку Муравйов, не гаючись ані хвилини, вночі під 18 грудня вже одіслав до Петербургу з своїми листами й телеграмами. Вже 24 грудня вийшов царський рескрипт, у якому нижегородське дворянство пойменовано «первым, поспешившим воспользоваться случаем дать пример своей готовности в важном деле улучшения быта своих крестьян». І тоді «многие и многие по-

До стор. 153

чесали свои затылки, но было уже поздно» (див. Савельев А.—Нѣсколько словъ о бывшемъ нижегородскомъ губернаторѣ А. Н. Муравьевѣ. «Русская Старина», 1893, кн. VI, стор. 612—621; Снежневский В.—Крѣпостные крестьяне и помѣщики Нижегор. губ... «Дѣйствія Нижегор. Губ. Уч. Арх. Комиссіи», т. III, стор. 76). Потім Муравйову довелося велику видержати боротьбу з тими, що чухали потилиці.

В «Нижегородскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ» (ч. 10, з 8 березня 1858 р.) маємо опис урочистого відкриття Комітету з промовами Муравйова та заступників од дворянства. Яскраво офіціяльний стиль цього опису не заважає бачити, хто справді був ініціятором справи. Наводимо цей характерний опис.

«19-е февраля сего года ознаменовалось для Нижнего-Новгорода двойным торжеством. В день восшествия на престол Его Императорского Величества Императора Александра Николаевича Нижний также праздновал открытие Комитета об устройстве и улучшении быта помещичьих крестьян... Отслужив божественную литургию и молебствие в Спасопреображенском Кафедральном Соборе, Дворянство, члены Комитета и губернские чины отправились в дом дворянского собрания, куда прибыли Его Преосвященство Антоний, Епископ Нижегородский и Арзамасский и Его Превосходительство Господин Нижегородский Военный Губернатор Александр Николаевич Муравьев.

Его Преосвященство совершил молебствие о здравии Того, за которого вечно будет молиться Россия, и о ниспослании благодати на предстоящее великое дело. После сего Г.г. члены Комитета заняли свои места. Г. Военный Губернатор А. Н. Муравьев открыл заседание следующей речью:

Милостивые Государи!

По соглашению с Г. Предводителем Дворянства, Комитет для составления проэкта положения об устройстве и улучшении быта помещичьих крестьян, Комитет, которому Государь Император оказывает столь высокое доверие, вместо предположенного 20 числа открывается ныне, 19 февраля, в день восшествия на престол Монарха, который, как восходящее солнце России, благотворными лучами своими являет миру утреннюю зарю ее обновления и возрождения.

Можно ли избрать более приличный день для начала такого собрания, который сосредоточивает в себе надежды Царевы, надежды Отечества, надежды 25 миллионов обоего пола братий наших, ожидающих возвращения утраченных ими прав гражданской жизни и достоинства человека?

Милостивые Государи! Испытайте высокое призвание Ваше! Не посланные ли Вы Того, в руках Которого сердце Царево, чтоб осуществить слова, Им изреченные: «отпустите сокрушенныя во отраду: проповѣдати лѣто Господне пріятно». И если так, то помыслите: на какую высокую степень Вы между людьми поставлены! Не сходите же со степени сей, не давайте житейским рассчетам, необходимым для дела Вашего, пере-

веса над благом преданных великодушию Вашему. Выше сих рассчетов стоят рассчеты нравственного быта нашего,- и вот Ваше призвание! Я сказал: нравственного быта нашего: да, Милостивые Государи, вопрос этот бесспорно поставит нас на высшую степень нравственного просвещения, возвысит нравственное достоинство того сословия, коему суждено разрешить его самоотвержением и сознанием прав человечества!

Из числа тех, коих вещественный быт предполагается устроить, есть столь довольные своим состоянием, что лучшего не желают. Честь и благодарение их владельцам! Однако, не одна-ли это случайность? Вам же предоставлено оградить от произвола и положить основание не случайности, а незыблемости. Но как достигнуть сего, если взирать на человека, как на одну производительную силу, подобную силе других животных? Как достигнуть сего, если не воззванием к жизни тлеющего под пеплом чувства человека, если не развитием вольного труда?

Тогда только на разумные, а не произвольные требования отзовутся соответственные им производительные силы, не мертвые, как ныне, но живые, прямо человеческие!

И так одушевите необходимые вещественные рассчеты уважением к потребностям истинно человеческим; воздайте человеку то, что подобает человеку, и вы оправдаете доверие Царя, ожидание России, и, смею сказать, Дивное явите вселенной, устремившей на Вас взоры свои. Тогда труды Ваши обратят на главы Ваши благословение Господне, благословение рода человеческого и Вы, как зародыш правды и любви в отечестве нашем, как первенцы в деле его возрождения, внесете имена Ваши в книгу жизни России».

Затем его Преосв. Антоний, Епископ Нижегородский и Арзамасский сказал приличное торжеству краткое слово.

В ответ Его Преосвященству и Его Превосходительству Г. Губернский Предводитель высказал следующее:

«Позвольте мне Вас, Ваше Преосвященство и Вас, Ваше Превосходительство, благодарить от лица Дворянства Нижегородской Губернии за выраженное вами искренное желание о благополучном окончании начатого дела. Мы все твердо убеждены, что при благословении Вашего Преосвященства и при просвещенном содействіи Вашего Превосходительства, начатое нами ныне дело будет приведено к благополучному и счастливому окончанию».

В заключение член Комитета Коллежский Совѣтник В. И. Яшеров обратился к Г. Начальнику Губернии с следующими словами:

«Ваше Превосходительство!

Глубоко-проникнутые высоким доверием возлюбленного монарха и облеченною нас обязанностию, мы твердо уповаем, что при помощи Божией и руководимые Вашим Превосходительством, мы свято исполним этот святой наш долг Отечеству и потомки наши с гордостью и признательностию найдут в нас верных сынов Отечества, достойных имени Русского».

Шевченко своїм записом докидає кілька характерних штрихів до цього офіціяльного опису. Відповіді губерніяльного маршалка та члена Комітету Яшерова він, мабуть, уважав не за голос рядового панства, а тільки обов'язковий акт ввічливости, а як инших промов, з гуші панства, не було, то в поета і сталося враження, що «банда своекорыстных помещиков не отозвалася ни одним звуком на человеческое святое слово»,—враження, яке він сформулував одним словом: «Лакеи!». В оцінці промови Муравйова історики місцевого края розійшлися: Снежневський називає її «прекрасною» (стор. 76), а Савельєву вона здалась «довольно туманной и высокопарной» (стор. 621). Що-до Шевченка, то він так нею був захопився, що забув навіть свого нехить до Муравйова й прохав Дорохову, щоб вона дістала йому копію промови (запис під 20 лютого). Можна думати, що він мав її друковану, бо виїхав з Нижнього вже по тому, як промова з'явилася в «Нижегор. Губ. Вѣдомостях».

М. Н.

Стор. 153. рядок 8. Єпископом у Нижньому був на той час Антоний, до постригу Олександер, Павлинський (1804—1878). В Нижньому пробув він на катедрі р.р. 1857 1860; лишив після себе кілька промов на всякі урочисті оказії. *С. Є.*

Стор. 153. рядок 18. Лист до Лазаревського, датований 22 лютого, містить головним чином плани поетові на найближчу будуччину «Думаю, писав Шевченко, — на тім тижні покинуть оцей поганий Нижній», перебравшись до Щепкина під Москву, а на весну—в Харків або в Київ В кінці листа прохав поет подати йому адресу Марка Вовчка. В листі була й копія з останніх творів Шевченка «Доля», «Муза», «Слава» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 424). *С. Є.*

Стор. 153, ряд. 20—21. «Начал переписывать свою поэзию для печати, писанную с 1847 года по 1858 год». Це той автограф поезій Шевченкових, що В. Доманицький зве їх Б (себто «Більша книжечка»). Шевченко почав цю книжечку, як видко з наведеного запису, в Нижньому 21 лютого (ще під 24 лютого: «отдохну и на досуге займусь перепиской для печати моей невольничьей поэзии»), а в Москві 18 березня записує в журналі: «Кончил переписывание или процеживание своей поэзии за 1847 год». Скінчивши згодом оце «перецїжування» давніших своїх творів, Шевченко потім систематично вписував до цієї книжечки усе, що писав нового, кінчаючи аж 1860-м роком. Тут маємо останній варіянт майже всіх Шевченкових творів, починаючи з «Думи мої, думи, ви мої єдині» (1847 р.) і кінчаючи «Зійшлись, побрались» (1860 р.).

Згадки про цей коштовний збір автографів не раз були вже в літературі (Науменко В.—Къ вопросу о научномъ изданіи «Кобзаря». «Кіевская Старина», 1892, кн. II; Недоборовский З.—Мои воспоми-

нанія. «Кіевская Старина», 1893, кн. II; Конисъкий О.—Проба улаштування хронології до творів Т. Шевченка. «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», т XVII). Докладний опис і зміст книжечки подав В. Доманицький Критичний розслід над текстом «Кобзаря», стор. 180—184, 144.

Після смерти Шевченка автографи його, між иншими й ця книжечка, перейшли до Лазаревського. Коли готувавсь до друку «Кобзарь» 1867 р. («Кожанчиківський»), над нею працювали Костомаров і Вашкевич; мали її в руках і редактори Празького видання, Хв. Вовк та Ол. Русов, але не використали гаразд, як і попередні редактори Потому книжечка була ввесь час у редактора «Кіевской Старины» В. Науменка, що давав її на використання В. Доманицькому під час його роботи над текстом «Кобзаря». Тепер цей дорогоцінний рукопис зберегається в Українській Академії Наук, стаючи основою для наукового видання Шевченкових творів, що розпочинається саме оцим томом з Шевченковим журналом.

С. Є.

Стор. 153, рядок 36. Мирцев Н. И. був директором не нижегородського, але казанського театру. По-перше, нічого не відомо про те, щоб був у Нижньому такий директор: довгі роки панував там Смольков. До того ж згадує опісля Піунова, що запросив її на казанську сцену р. 1858 «Н. И. М-це-ъ», що бачив її гру в Нижньому. Антрепренер Мирцев дійсно таки мав трупу в Казані р. 1858. («Дѣло 3 Отд. Собств. Е. И. В Канцеляріи», 1846, № 4 в Архиві цензурних фондів у Ленинграді).

Рл.

Стор. 154, рядок 1. Листа Кулішевого, датованого 14-м лютого, досить докладно переказано в журналі. Куліш, зазначивши, що «панський вік кінчається, а людський починається», розгортає широкі перспективи задуманої справи, нагадавши Шевченкові колишню його «Живописную Украину»: « . і будуть вони (рисунки) продаватись по всіх ярмарках, і будуть вони наліплюватись у кожній хаті замість московського плюгавства, і буде старе й мале на їх дивитись і оті підписи вичитувати, і розійдеться по Вкраїні наше «слово забуте, наше слово тихосумне, богобоязливе», і воскресить воно не одну душу,—і мала твоя праця станеться з часом причиною великого діла всесвітнього... Я й сам понарисовував би, і вийшло б воно не згірш од московщини, да в мене тії абриси не будуть такі характеристичні, як у тебе Ти як не поведеш пером, то все воно закарлючиться по-художницьки» («Письма П. А Кулиша къ Шевченку». «Кіевская Старина», 1898, кн II, стор. 236—237). До цієї «прекрасной благородной мысли» Шевченко все ж поставився розважно і не захопивсь нею так, як надиктовував Куліш.

С. Є.

Стор. 154, рядок 20. Володимир—місто під 56°8′ півн. шир. та 35°25 східн. довг на ріках Клязьмі та Либеді; істнує з XII в., був якийсь час

центром північних земель, заступивши на тім становищі давніші міста, Ростов і Суздаль, та в XIV в. схилився перед Москвою. З 1778 р.— звичайне губерніяльне місто з цікавими пам'ятками старовини (Семенов В. П.—Россія, т. I, стор. 295—299). Шевченко був тут уперше і в-останнє переїздом з Нижнього до Москви (див. запис під 10 березня). *С. Є.*

Стор. 154, рядок 32. «Удачные стишки», переписані слідом—це сатиричний на Миколу I вірш, яких тоді чимало ходило в рукописах. Автор його невідомий. Так само анонімно надруковано його в збірці «потаенной литературы XIX столѣтія»—«Лютня» (вип. II, 3-те видання, Берлін, стор. 93—94) під заголовком «Русскій Императоръ». У цьому тексті є й деякі одміни проти поданого у Шевченка, ось головніші:

Рядки 41—45: **Ты знаешь, в рай трудна дорога**
К тому же райские врата
Узеньки,—видишь: теснота,
— «Да что же это все за сброд?
Цари или простой народ?»

Ряд 8—9 на стор. 155:

Коль подданных своих ты любишь.
Богатством только их погубишь: *С. Є.*

Стор. 155, рядк. 12—14. М. Лазаревський писав: «... по просьбе графа Федора Петровича тебе дозволено жить в Петербурге (под надзором полиции) и под руководством графа Ф. П. для продолжения изучения живописи при Академии Художеств. Графиня... просит тебя, чтобы ты поспешил, а главное—не обижался условиями, потому что это только форма. Она говорит, что ты должен представиться президенту (Ея Высочеству) Академии, что тобою теперь интересуются все художники и желают скорейшего твоего приезда». Далі про умови од'їзду з Нижнього та про деякі деталі клопотання за Шевченка в Петербурзі. Видно бажання, щоб Шевченко швидче покинув Нижній. Мабуть Лазаревський чув дещо про роман поета з Піуновою од Овсянникова та Шрейдерса («зная из слов Овсянникова и Шрейдерса, что ты свыкся уже с Нижним»...) і тому бажав вирвати його з Нижнього. Варіяцію слів у журналі: «лучшего поздравления с днем ангела нельзя желать» зустрічаємо і в листуванні. «25 февраля, в 7 часов утра получив я твое письмо,—одписував Лазаревському зараз же поет.—Ніхто зроду не поздравляв мене з іменинами так весело, як ти мене сьогодні поздравив. Спасибі. Поцілуй тричі графиню Н. І. і графа Ф. П., а через тиждень або два я їх сам поцілую, і тебе, і Семена, і всіх добрих людей, сущих в Петербурзі. Твій іменинник Т. Шевченко» («Твори», т. II, стор. 424). Це показує, як зустрів добру новину Шевченко, тим більше, що з Піуновою вже було скінчено. *С. Є.*

Стор. 156, рядок 7. Міністром внутрішніх справ був тоді Ланськой Сергій Степанович (1787—1862), що заступив цю посаду зараз після

смерти Миколи I і продержався до 1861 р., коли реакція знов почала брати гору. Людина мало активна і без певних поглядів, Ланською не мав великого впливу на тогочасну політику. *С. Є*

Стор. 156, ряд. 8—9. «Бумага о дозволении проживать мне в Петербурге». 10 лютого, за підписом міністра царського двора, гр. Адлерберга, послано до президента Академії Мистецтв такого папера:

«Главный начальник III Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии сообщил мне, что по всеподданнейшему докладу его Вашего Императорского Высочества о дозволении отставному рядовому Шевченко проживать в СПетербурге и для усовершенствования в живописи посещать классы Академии, Государь Император изволил на таковое ходатайство из'явить Всемилостивейшее соизволение с тем, чтобы Шевченко подвергнут был здесь строгому полицейскому надзору, и чтобы начальство Академии имело должное наблюдение, дабы он не обращал во зло своего таланта» (Широцький К.—Документи про Т. Шевченка з архива С.-Петербурзької Академії Художеств. «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», т. CXIX—CXX, стор. 67).

Видимо, на підставі цього паперу й послано було повідомлення до Нижегородського губернатора, що його занотував поет у журналі під 1 березня. *С. Є.*

Стор. 156, рядок 10. Сучасниками Шевченка було кілька Адлербергів. Епітет «старий» показує, що поет розумів либонь гр. Володимира Федоровича Адлерберга (1791—1884), улюбленого ад'ютанта й прибічника царя Миколи I, з 1852 р. міністра царського двора аж до 1872 р. Шевченко вважає його за причину, чому йому дозволено жити в Петербурзі тільки під доглядом поліції: «это работа старого распутного японца Адлерберга». Як особа близька до Миколи I, Адлерберг напевне знав добре справу Шевченка і дійсно міг настренчити проти поета й молодого царя. Наданий од Шевченка Адлербергові епітет «распутный» цілком ствержується тією репутацією, яку мав цей прибічник аж двох царів. Добролюбов так поясняє початок приятелювання між Миколою I та Адлербергом: «Мать Адлерберга была начальницею Смольного монастыря в то время, как Николай еще был легковерен и молод (так говорят поэты, хоть, правду сказать, Николай всегда отличался легковерием в некоторых отношениях, по общему примеру всех необразованных, хотя и сильных людей). В то время, пользуясь близким родством с начальницей и имея, таким образом, свободный вход в монастырь, молодой Адлерберг позволял себе довольно много с молодыми девицами и, чтобы обезпечить вполне свой успех, предложил свои услуги Николаю Павловичу. Оба они и начали охотиться в монастыре, а матушка Адлерберга облегчала им победы, устраивая свидания и т. п. После этого, по восшествии Николая на

престол, Адлерберг исполинскими шагами пошел по пути почестей». Так само і «театральные воспитанницы (т. е. хорошенькие из них) делались прежде всего достоянием его (Николая), Адлерберга и Гедеонова» (Добролюбов Н.—Разврат Николая Павловича и его приближенных любимцев. «Голос Минувшего», 1922, кн I, стор 65—66). З такою твердо встановленою репутацією Адлерберг порядкував у царському дворі й за Олександра II. В Герценовому «Колоколѣ» дуже часто згадується ім'я Адлерберга в зв'язку з усякими скандальними пригодами в Зимовому палаці, раз-у-раз поруч з ім'ям його потужної фаворитки Міни Буркової. Згадавши одну з таких Адлербергових історій, теж з ученицею театральної школи, Герцен вичитує самодержцеві всеросійському: «Как не гадко Александру Николаевичу в этом обществе? Вот что значит плохое воспитание и дурные привычки. Конечно, и Христос был распят между Паткулями и Адлербергами, но ведь он был распят, а кутить с ними, с шапкой Мономаха набекрень, не хорошо» (Герцен А. И.—Полное собраніе сочиненій и писемъ, т. XV, стор. 236). Мабуть і другий Шевченків епітет, наданий Адлербергові, «распутный японец», теж натякає на якусь таку історію, що Шевченко міг її знати ще з часів свого петербурзького життя. *С. Є.*

Стор. 156, рядок 11. Гр. Толстая коротенько сповіщала поета про дозвіл йому їхати до Петербургу. «Итак, заветные мечты мои,—писала вона,—сбываются: я увижу вас скоро, наш желанный гость, Тарас Григорьевич! Вот уже неделя, как пришла бумага с разрешением государя жить вам в столице и посещать Академію. Приезжайте скорей! Не могу больше писать: руки дрожат от нетерпения и радости» (Благовещенский А.—Шевченко въ Петербургѣ. «Историческій Вѣстникъ», 1896, кн. VI, стор. 897). «Доброе, благородное создание!»—озвавсь на це в журналі Шевченко, а на прощальній вечері в Нижньому «заключил... тостом за здоровье моей святой заступницы, графини А. И. Толстой» (запис під 7 березня). *С. Є.*

Стор. 156, рядок 18. Книга С. Аксакова «Дѣтскіе годы Багрова внука», дальша частина його знаменитої «Семейной хроники», вийшла в Москві 1858 р. Згаданий тут примірник певне той самий, що зберігся в бібліотеці Шевченка «с надписью автора» (Айзеншток І.—Замітки й матеріяли про Т. Шевченка. «Червоний Шлях», 1923, кн. VIII, стор. 237). Про книгу Аксакова маємо згадку в Шевченковім листі до гр. Толстої з 5 березня. Сповіщаючи про свою нетерплячку вибратись швидче з Нижнього, Шевченко писав: «Я в эти долгие дни буквально не владею собою. Не только писать—читать не могу. На днях получил я от Сергея Тимофеевича Аксакова его новую книгу «Дѣтство Багрова». И она у меня так и лежит не разрезанною. Несносное томительное состояние» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 425) *С. Є.*

Стор. 156, рядок 30. Поема «Відьма» написана ще до арешту (дата 7 березня 1847 р.); ця первістна редакція мала заголовок «Осика». Під час арешту взято в Шевченка поміж иншими рукописами і зшиток з переписаними, очевидно для друку, поемами: «Лілея», «Русалка» й «Осика», з надзвичайно цікавою передмовою, в якій поет висловлює свої думки на літературу та народню мову. Це той зшиток, що його в «III-м Отделении» характеризовано, як «тетрадь стихотворений Шевченко незамечательного содержания, но в предисловии к одному из них он бранит русских и между прочим говорит: «Променяли мы свою добрую родину на пьяницу непотребную (Россию)!» (Новицький М.—Шевченко в процесі 1847 р. і Шевченкові папери. «Україна», 1925, кн. I–II, стор. 89, порівн. стор. 72–73). Саме при «Осиці» й була згадана передмова. До 1906 р., коли цей зшиток знайдено в архиві Департаменту поліції, відома була лиш друга редакція поеми,—та, що під заголовком «Відьма». Очевидно, вже на засланні Шевченко переробив її, потім ще раз поправив у Нижньому і в остаточній редакції переписав до того зшитку своїх поезій, що його Доманицький назвав «Більшою книжечкою» (Доманицький В.—Критичний розслід над текстом «Кобзаря», стор. 141, 144). Записи в журналі протягом трьох днів, 4—6 березня, показують інтенсивний процес роботи над «Відьмою»: «нашел много длинного и недоделанного»,—записує поет першого дня, а в кінці: «я слишком плотно принялся за свою «Відьму». Так плотно, что сегодня кончил, а работы было порядочно,—и кажется, порядочно кончил» (запис під 6 березня). *С. Є.*

Стор. 156 рядок 33. Шевченко повідомляє гр. Толстую, що папір з дозволом йому їхати до Петербургу вже прислано і що 7 березня він має вирушити з Нижнього, на кілька годин спиниться в Москві, аби тільки «поцеловать моего искреннего друга, знаменитого старца М. С. Щепкина», а тоді—«до скорого свидания» в Петербурзі (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 424—425). *С. Є.*

Стор. 157, рядок 1. «Лілея» і «Русалка»—поемы, написані також ще до арешту в Київі: перша має дату—25 липня 1846 р., а друга—9 серпня того ж таки року. Разом з «Осикою» вони були в тому зшитку, переписаному для друку, що взято у Шевченка під час арешту. На засланні поет їх виправив, а в Нижньому, як бачимо з цього запису, переписав до того зшитку своїх поезій, що тепер зветься «Більшою книжечкою» (див. примітку до стор. 153 та 156). До «невольнической музы» ці поеми звісно, не належать, поет згадав тут про неї певне тому, що в його тоді йшла інтенсивна робота з переписуванням поезій 1847—1858 рр. (див. запис під 21 лютого); за одним заходом він переписав з переробленою «Відьмою» і «Лілею» та «Русалку», як об'єднані в одну цілість ще зшитком 1847 р. *С. Є.*

Стор. 157, рядок. 11. Вільде Микола Остапович (1832—1896)—відомий московський актор та автор кількох п'єс. Дружина його була з родини Улибишева (див. Н. Вильде—По поводу столѣтія со дня рожденія Щепкина—в книзі М. А. Щепкинъ—Мих. Сем. Щепкинъ, стор. 323—327).

Рл.

Стор. 157, рядок 11—12. «Встретил... мамзелей Шмитгоф и брата их». Окрім згаданої попереду (див. примітку до стор. 143) Евеліни Шмітгоф, приїхала р. 1855 разом з нею до Нижнього й її молодша сестра—Люція. Вихованка московської балетної школи, захоплювала вона до того казанську публіку своїми танками; у Нижньому виступала вона у водевілях.

Брат їх—«молодой весьма талантливый скрипач и сценический артист», як про його згадує Шевченко в журналі це, очевидно, Максимиліян Карлович Шмітгоф,—за його пішла згодом заміж Піунова. Шмітгофи були діти директора оперової польсько-німецької трупи; приїхавши в 40-х роках на Україну («Опера въ Кіевѣ», «Кіевскія Губ. Вѣдомости», 1845, ч. 9), частина трупи тут і оселилася на завжди,—між ними були й Шмітгофи. Максиміліян К. Шмітгоф грав потім разом з Піуновою у водевілях («Артистъ», кн. VII, стор. 181). Пізнішого часу зустрічаємо напевне того ж таки Шмітгофа як оперетечного та комедійного актора, співака і навіть композитора—у Харькові (Черняєв Н. И.—Харьковскій иллюстр. театральный альманахъ. Харків, 1900, стор. 67—69).

Рл.

Стор. 157, рад. 29—30. Бутаков Олексій Іванович (помер 1869 р. контр-адміралом) р. 1849-го пістав доручення дослідити й описати Аральське море. Можливо, що він знав про заслання Шевченка (Конисский О. Т. Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 26), і підшукуючи собі співробітників, він спинився на політичних засланцях і двох із них, поляка Тому Вернера та Шевченка, узяв із собою, вважаючи на їх спеціяльні знання: Вернер був йому потрібний для геологичних та ботаничних праць, а Шевченко, як писав Бутаков у своїм офіціяльнім повідомленні «был назначен г. корпусным командиром для сниманія видов в степи и на берегах Аральского моря». Повертаючись до Оренбургу 1848—9 р., Бутаков прохав придати до його поета й на далі «для окончательной отделки живописных видов, чего в море сделать невозможно, и для перенесения гидрографических видов на карту после того, как она будет составлена в Оренбурге» (Васильев Н. — Къ біографіи Т. Г. Шевченка. «Кіевская Старина», 1896, кн. II, стор. 131) Шевченко й працював в експедиції Бутакова з половини 1848 до кінця 1849 р. (див. примітку до стор. 51), а потім кінчав роботу вже в Оренбурзі. Бутаков таким чином перший спробував був зламати царську заборону Шевченкові малювати, і поки справа не виходила за межі місцевих стосунків, йому справді пощастило поліпшити долю поета. Вернув-

шись з експедиції в кінці 1849 р., поет в Оренбурзі жив досить вільно, на приватному помешканні, ходив у цивільній одежі, працюючи над обробленням зібраного на Аральському морі матеріялу. А як Бутаков з тим поспішався, то він прохав «в помощь рядовому Шевченке, для отделки гидрографических видов берегов Аральського моря» прикомандирувати ще й Бр. Залеського, що теж умів малювати (Там само, стор. 132; порівн. Гаршин Є.—Шевченко въ ссылкѣ. «Историч. Вѣстникъ», 1886, кн. I, стор. 164). Все це розбив донос Ісаєва та новий арешт поета 1850 р., що закінчився засланням до Новопетровського. В цій історії дісталося трохи й Бутакову. Обручов, одержавши з Петербургу присуд у Шевченковій справі, звернув увагу на пункт «о должном взыскании с виновных» за те, що Шевченко ходив у партикулярній одежді, і всю вину скинув на Бутакова: «Относительно допущения рядового Шевченка ходить иногда в партикулярном платье, то вся вина в этом должна быть отнесена на капитан-лейтенанта Бутакова, о чем и сообщить по месту его служения в 9-м флотском экипаже» (Гаршин Є.—Шевченко въ ссылкѣ. «Истор. Вѣстникъ», 1886, кн. I, стор. 175). Наслідком цього була вже справа про самого Бутакова. Саме тоді військове міністерство збіралося послати його до Швеції в службовій справі, але «III Отделение» його затримало і тільки після нагаду од міністерства відповіло, що не має перешкод на командирування Бутакова (Новицький М.—До історії арешту Шевченка 1850 р. Збірник «Шевченко та його доба», т. I, стор. 164—165, 166, 185). Треба додати, що за опис Аральського моря Бутакова обрано, з пропозиції Гумбольдта, почесним членом Берлінського географичного Товариства, а згодом за те ж саме він одержав медаль від Королівського географичного Товариства в Лондоні. Коли Шевченко стрівся з Бутаковим у Володимирі, цей їхав у нову експедицію на Аму-Дарью; «у меня при одном воспоминании об этой пустыне сердце холодеет»,—записав про цю експедицію в журналі Шевченко.

З Бутаковим були у його добрі, товариські стосунки. «Проживая в Одессе,—писав поет до кн. Репниної після своєї аральської експедиції 14 листопаду 1849 р.,—может быть, встретитесь с Алексеем Ивановичем Бутаковым; это флотский офицер и иногда бывает в Одессе; у него в Николаеве родственники и родные. Это друг, товарищ и командир при описании Аральского моря. Сойдитесь с ним, благодарите его за его доброе, братское со мною обращение. Он, ежели встретитесь с ним, сообщит все подробности обо мне» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 359). Згодом, р. 1854, поет переказує Бутакову з жінкою через Бр. Залеського побажання «всех благ» та подяку за пам'ять (Там само, стор. 376),—видима річ, між ними були якісь, не зафіксовані документально, зносини. *С. Є.*

Стор. 158, рядк. 2—4. Свою хворобу так описує Шевченко в листі до Лазаревського з 12 березня: «Я в Москві. Нездужаю. Око розпухло і

почервоніло,—трохи з лоба не вилазить. Доктор посадив мене на діету і не звелів виходить на улицю. От тобі й столиця! Сам чорт простягся поперек шляху та й не пускає мене до вас. Нічого робить! Против його, сучого сина, нічого не вдію. Доктор говорить, що я неділю або й дві остануся в Москві. Прошу тебе, зайди до графині Настасії Івановни і розкажи їй про моє лихо» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 425—426). Лазаревський на це одписував 16 березня: «Сегодня я был опять у нея (гр. Толстої) с твоим письмом из Москвы: она чрезвычайно жалеет о твоей болезни и боится, чтобы Михайло Семенович не удержал тебя в Москве и на Пасху; она даже сомневается в твоей болезни и думает, что ты остался там для Мих. Сем-ча... Выздоравливай же скорее и приезжай сюда, а то уж и нам скучно так долго ждать» («Письма М. М. Лазаревскаго къ Т. Г. Шевченку». «Кіевская Старина», 1901, кн. II, стор. 297—298). 21 березня Шевченко знов пише до Лазаревського: «Рад би на крилах летіть до вас, та прокляте око—щоб воно не вилізло!—не пускає. Сьогодні був у мене доктор і раньше великодної неділі не пускає мене в дорогу. А його, розумного, треба послухать, а то не буде чим дивиться на світ божий і на тебе, мій друже єдиний». А потім дописка: «Сідай на чугунку та й до мене, та вкупі й вернемося в Пітер. Єй-богу, добре-б було-б» («Твори», т. II, стор. 426). Лазаревський був, здається, не від того, щоб уволити волю поетову. «Жаль,—писав він, вітаючи Шевченка з великоднем,—що твоє око наробило так погано; а мы ждали тебя сегодня непременно. Пожалуйста, не мешкай, когда выздоровеешь... Третьего дня я думал было махнуть в Москву и уже было собрался, да обстоятельства изменились и теперь мои дела в таком положении, что из П.-Бурга я не могу выехать; впрочем, м. б. на праздниках и удастся; но едва-ли» («Кіевск. Стар.» 1901, кн. II, стор. 299). Потім Шевченко примирився з своєю загайкою в Москві: «Грешно роптать мне на судьбу,—занотовує він у журналі під 21 березня,—что она затормозила мой поезд в Питер. В продолжение недели я здесь встретился и познакомился с такими людьми, с какими в продолжение многих лет не удалось бы встретиться. Итак—нет худа без добра». «В Москве,—ще раз пише він на від'їзді,—более всего радовало меня то, что я встретил в просвещенных москвичах самое теплое радушие лично ко мне и непритворное сочувствие к моей поэзии. Особенно в семействе С. Т. Аксакова» (запис під 26 березня). *С. Є.*

Стор. 158, рядок 15. Максимович Михайло Олександрович (1804—1873), походив з старого козацького роду і народився недалеко від Золотоноші. Закінчивши 1823 року Московський університет і залишений при університеті для наукових студій з ботаніки, 1829 року Максимович був уже ад'юнкт-професором, а 1833 р. ординарним професором ботаніки. Але разом—чи не більше Максимович цікавився народньою словесністю, року 1827 видав «Малороссійскія пѣсни»—збірник народніх пісень українських, що мав велике значіння для розвитку не тільки

української етнографії, а й літератури. Р. 1834 він випустив нову збірку «Украинскія народныя пѣсни», а р. 1849-го «Сборникъ украинских пѣсенъ». Коли в Київі, р. 1834-го, було засновано університет, Максимович попрохавсь туди, бо стан його здоров'я примушував його жити на півдні. Максимовича волю вволено, але з умовою, що він перейде на катедру російської словесности; крім того призначено його ще виконувати й обов'язки ректора. 1841 р. Максимович подався в одставку й оселивсь на Михайловій горі, Золотоноського повіту, провадячи далі свої наукової студії. 1843—45 р. він знов читає свій курс у Київському університеті, потім знову проживає на Михайловій горі, наїзжаючи час-од-часу до Київа та Москви. 1857 р. Максимович перебравсь до Москви, щоб редактувати журнал «Русская Бесѣда». Того ж року в Київі вийшла «Пѣснь о полку Игоревѣ, переведенная на украинское нарѣчіе Михайломъ Максимовичемъ». Найбільше Максимович написав проць з історії та археології; чимале значіння мали його відомі «Филологическія письма къ М. П. Погодину», надруковані 1856 р. в «Русской Бесѣдѣ», де він доводив хибність Погодинової думки, ніби до XIII віку людність Київської Руси складалася з великоросів. Збірне видання наукових праць Максимовича вийшло у Київі в трьох томах («Сочиненія», 1876—1880): про Максимовича див.: Драгоманов М.— М. А. Максимович. «Розвідки», т. І. Львів, 1899; Науменко В.— Скорбная страничка изъ жизни М. А. Максимовича. «Кіевская Старина», 1898, кн. XI; Автобіографія М. А. Максимовича. «Кіевская Старина», 1904, кн. IX, і поруч стаття про його Ів. Стешенка.

Шевченко, безперечно, добре знайомий був з Максимовичем ще з київського періоду свого життя до заслання. 5 грудня 1857 року він пише з Нижнього-Новгорода до М. С. Щепкина: «Поцілуй старого Максимовича за мене; та чому він не шле мені своє слово о Полку Ігоревім?» («Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 418). Максимович, надсилаючи свій переклад Шевченкові (через Щепкина) писав 20 грудня 1857 р.: «Прийми оці книжиці моєї праці! Бач, і я на старості став віршовник і з письменного книжного Ігоря зробив співаку-українця» («Кіевская Старина», 1884, кн. IV, стор. 645). Написано цього листа з великою симпатією до поета,—наводимо початок: «Привіт і поклін тобі, наш славний Тарасе, од щирого серця і повности душевної! Радів і тужив я, чуючи про тебе, читаючи твої вірші красномовнії і кріпкодумнії, і на останку твої листи до Щепкина, сього дивно-милого чоловіка, що й надзаходи віку світить і гріє душею своєю, як вранці світить і гріє ясне сонце. Полетів би й я оце із ним до Нижнього—да ба! Нужда не пуска з Москви»... (Там само). Коли Шевченко, їдучи до Петербургу, спинивсь у Москві, Максимович 25 березня 1858 р. спорудив урочистий на честь поета обід і прочитав «застольну віршу» (див. далі примітку до стор. 163). Збираючись з Петербургу на Україну, Шевченко писав дружині Максимовича, Марії Васильовні (22 листопаду 1858 р.): «...ви, мабуть, уже і забули мою прозьбу? то от вам нагадаю. Я вас

До стор. 158

просив, щоб ви мене оженили. Оженіть, будьте ласкаві! А то ви не ожените, то й сам бог не оженить, так і пропаду бурлакою на чужині. На те літо, як бог поможе, буду в Київі і на Михайловій Горі, а ви там де-небудь під яворо̀м, або під вербою і поставте мою заквітчану княгиню, а я піду погулять та й зостріну її». Максимович вітав цю думку і писав Шевченкові 1 грудня 1858 р. з Москви: «А що як би й справді бог поміг нам одружити тебе бурлаку на Михайловій Горі!.. То-то б удрали весілля—таке, що аж сині гори Дніпровії здвигнулись би на радощах» («Наше Минуле», 1919, кн. I—II. стор. 2). У червні 1859 р. Шевченко побував на Михайловій Горі, потім поїхав у Керелівку, а повертаючись звідтіля був заарештований і писав з Мошен (22 липня) Максимовичам: «Мої единії други! Я опинився аж у Мошнах, а чого я тут опинився, про те скажу вам як побачимось, а на сей раз вручителю сего вручіте мої вещі й гроші, і сорочку, як пошита, і бриль» («Русскій Библіофилъ», 1914, кн. I, стор. 15). 26 липня поет сповіщав Максимовичів: «По требованию начальства я завтра буду в Киеве. Добре б ви зробили, як би й ви рушили в Київ: помолилися б богу і за одним заходом зо мною б побачилися, бо на Михайловій Горі не знаю чи швидко нам доведеться бачитися?» (Там само). Побачитись більш не довелось. На Чернечій Горі 10 травня 1861 р. прочитав Максимович свою поезію «На похорон Т. Г. Шевченка». Подаємо з неї уривки:

Сподівалися Шевченка
Цей год на Вкраїну,
А діждалися побачить
Його домовину.

. . . . . .

Плачуть, тужать твої други,
Ввесь народ сумує,
Сиплють землю тобі й кажуть:
Нехай він царствує!
Прощай, славний наш Тарасе!
Прощай, милий брате!
Справді лучче в своїй землі
І кісткам лежати!

Один з перших біографів Шевченка, М. Чалий, приміткувавши цю поезію, писав («Жизнь и произведенія Т. Шевченка», стор. 201—202): «Прошло два года. Тот же самый маститый стихотворец, в годовщину смерти поета, на могиле его сказал такое с л о в о, какого земляки его не ожидали от человека, благоговевшего перед Шевченком при его жизни, как мы видели из его писем к покойнику и из частных интимных бесед с Михайлом Александровичем во время пребывания его в Киеве:

Прощай, Тарасе, брате милий!
Оце ми в тебе побули
І роковини край могили,
Як подобає. одбули.
Ми помолились і впились,
Як упивався ти колись.
Горілкою впивався дуже,
Нехай тобі земля пером:
А наповав ти, славний друже,
Сладкоспівучим нас вином:
Твой хміль задавсь не много літ,
А слава стала на ввесь світ»...

Чалого вразив підкреслений рядок, але важко погодитись, ніби Максимович хотів дати в йому образливий осуд Шевченка (він же і про себе з приятелями пише—«мы... впились...»)—слова про горілку вжито як певну антитезу до «сладкоспівучого вина» поетового, вжито у вірші, складеному (можливо, експромтом) з якимсь елегійним юмором і пошаною до «єдиного нашого Кобзаря», «любимця України». Але, безперечно, після перебування Шевченка на Михайловій Горі, Максимович почав холодніше ставитись до Шевченка, як до людини, а листи його стають якимись офіціяльними («Ви» замісць «ти» і т и.) і не йдуть у лад з попередніми задушевними звертаннями до «коханого земляка». Згодом Максимович почав до Шевченка ставитись ще гостріше і 1872 року він «не советовал Маслову писать биографию Шевченка, находя в жизни его столько грязного и безнравственного, что изображение этой стороны затмит все хорошее» (Чалый, стор. 202). Так само й до творів Шевченкових Максимович підходив тепер, як свідчить Маслов, несправедливо суворо («мало художественности», «бедность рифм», «недостаток образования и лень мешали ему строго относиться к своим произведениям», «писал он большею частию в пьяном виде»і т. и.). С. Пономарев, що знав добре Максимовича, заступився за його, не зовсім вдало і змякшивши фарби, але й він мусів констатувати: «было под конец некоторое охлаждение» («Кіевская Старина» 1884, кн. IV, стор. 644). Причин Пономарев не зазначає. Можна висловити де-які здогади. Драгоманов чув од Максимовича скаргу на «кощунственные» слова поета. Чалий з слів Максимовича так пише про перебування Шевченка на Михайловій Горі: «он (Шевченко) приходил только ночевать к нему, а остальное время проводил в поле и других местах, где рисовал, беседовал с крестьянами и пьянствовал; а в разговорах с женою его кощунствовал, что весьма часто делал и в больших компаниях» (Чалый, стор. 202). Зупинившись на обвинуваченнях Шевченка в «кощунстве и богоотступничестве», П. І. Зайцев довів («Русскій Библіофилъ», 1914, кн. І, стор. 14), що автор «Кобзаря» писав тоді саме славнозвісну «Марію» і ті «кощунственные» слова могли бути в дусі думок цієї поеми. Такі розмови Шенченкові з жінкою Максимовича, звичайно, останньому не

подобались, тим більше що він також міг ревнувати свою дружину до поета, на якого вона ще з першої зустрічі 1858 р. справила велике враження: «И где он, старый актикварий, выкопал такое светлое, чистое добро?» (запис у журналі під 18 березня). Докладніше аргументувати цей здогад друковані матеріяли поки що не дають змоги (Див. П. Филипович—Листи Максимовича до Шевченка. «Наше Минуле», 1919, кн. I—II).

Треба ще додати, що в творах Максимовича згадується Шевченко не часто і лиш принагідно. Найцікавіше місце—це думка про троїстий геній Шевченка: «...Заслушивались мы поющего Шевченка—этой художественной натуры, так богато выражающей себя в живописи, стихотворстве, а всего сильнее и краше в пении украинских народных песен» (Максимович М. Собраніе сочиненій, т. I, стор. 529). Думка, будь що будь, цікава, хоч вона, очевидно, не суперечить вражінню самого Шевченка, занотованому в журналі: «Максимович—тот просто благоговеет перед моим стихом» (запис під 18 березня). *П. Ф.*

Стор. 158, рядок 19. Кетчер Микола Христофорович (1809—1886), член гуртка Станкевича і близький приятель Герцена та Огарева ще з молодих літ. Був лікарем з професії (скінчив Медично-хирургичну академію), але більш улюбив літературу. Йому належать переклади Шіллера та всіх драматичних творів Шекспіра (Москва, 1841—1850), що його особиво любив Кетчер і перекладав з увагою та захопленням, близькими до побожности. Цей переклад був напевне відомий Шевченкові ще з Петербургу, бо з Нижнього він дає М. Лазаревському доручення: «а ти, мій друже єдиний, купи мені Шекспіра, перевод Кетчера, і пісні Беранже, Курочкина, та як успієш, то оддай і переплести Шекспіра» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 421). Лазаревський цього доручення не виконав: «Шекспир в переводе Кетчера редок и стоит не меньше 25 р., а потому до твоего разрешения я не купил его» («Письма М. М. Лазаревскаго къ Т. Г. Шевченку». «Кіевская Старина» 1901, кн. II, стор. 295). Ціна злякала й Шевченка: «Добре зробив, одписує він,—що не купив Шекспіра: цур йому який дорогий!» («Твори», т. II, стор. 424). Згадка про переклад Шекспіра в журналі (під 21 березня) стосується, очевидно, нового видання, яке незабаром почало справді й виходити. Яскраву характеристику Кетчера, цього «старого студента», маємо в «Былом и думах» Герцена, де, опріч згадок у розділах про студентські часи, Кетчерові присвячено ще й спеціяльний розділ (Герцен А. И.—Полное собраніе сочиненій и писемъ», т. XIII, стор. 204—233). *С. Є.*

Стор. 158, рядок 19. Бабст Іван Кондратович (1824—1881), економіст та історик, професор Казанського, а з 1857 р. Московського університету, потім директор Лазаревського інституту. Подаровану Шевченкові (див. запис під 21 березня) промову «О нѣкоторыхъ условіяхъ, способствующихъ умноженію народнаго капитала» Бабст виголосив 6 червня 1856 р. на

урочистому акті Казанського університету. В цій ліберальній промові Бабст обстоює «обезпечение труда и собственности», чому сприяє гарна адміністрація і народня освіта, а на перешкоді стоять станові привілеї. Влада була незадоволена з цієї промови, але вона здобула Бабстові популярність і спричинилася до його обрання на катедру політичної економії в Московському університеті. Коли вийшов відомий рескрипт Олександра II (20 листопаду 1857 р.) Віленському генерал-губернаторові про поліпшення долі поміщицьких селян, московські літератори й громадські діячі спорудили 28 грудня з ініціятиви Кавеліна бенькет. Л. М. Толстой писав про цей бенькет В. П. Боткинові: «Был здесь обед в купеческом клубе, устроенный Кавелиным, по случаю еманципации. Были речи Каткова, Станкевича, Погодина, Кавелина, Павлова, Бабста и Кокорева. Только Павлова и Бабста речи были замечательны. Обед этот произвел озлобление во всей публике дворянской. Славянофилы не хотели участвовать в обеде» («Толстой. Памятники жизни и творчества, в. 4-й, стор. 58. Опис бенькету й промови див. у журналі «Русскій Вѣстникъ», 1857, грудень, і в окремій брошюрі «Обѣдъ 28 декабря»). Бабст у своїй промові говорив про значіння вільної праці, що незабаром має запанувати скрізь; промова ця справила на присутніх враження. Взагалі, коли на початку 1858 р. Шевченко стрівся з Бабстом, це була в Москві відома, визначна постать. Згодом, 1860—1870 рр. Бабст був директором Московського купецького банку і поставив блискуче його справи, а це викликало епіграму Некрасова (див. «Некрасов по неизданным материалам Пушкинского Дома». Петроград, 1922, стор. 122) на ту оказію, що Бабста балотовано в члени Літературного Фонда:

Окончив курс, на лекции студентам
Ученый Бабст с энергией внушал
Любовь к труду, прéзрение к процентам,
Громя тариф, налоги, капитал.
Сочувственно ему внимали классы...
А ныне он... директор ссудной кассы.

Треба ще одзначити, що поміж численних праць Бабстових є одна, що безпосередньо торкається України—«Объ украинскихъ ярмаркахъ— її надруковано того-ж 1858 р. в журналі «Атеней». *Л. Ф.*

Стор. 158. рядок 20. Афанасьєв Олександер Миколаєвич (1826—1871 рр.), відомий дослідник російської та слов'янської народньої творчости, близький знайомий М. С. Щепкина та його родини. Він служив тоді при головному архіві міністерства закордонних справ, але більш цікавився, як сказано, народньою творчістю. Головні праці Афанасьєва: «Русскія народныя сказки» (8 випусків, Москва, 1855— 863 р.; 3-те видання 1897 р.) та «Поэтическія воззрѣнія славянъ на природу» (3 томи, Москва, 1865—1869). Належачи до школи Я. Грима, Афанасьєв в останній праці зібрав і систематизував численний матеріял, що у фактичній своїй

частині має значіння ще й тепер (Пыпин А.—Исторія русской этнографіи, т. II. СПБ 1891; біографія Афанасьєва при І-му томі третього видання «Русскихъ народныхъ сказокъ», 1897 р.). *А. Л.*

Стор. 158, рядок 27. Мін Дмитро Єгорович (1818—1885), поет-перекладач і доктор медицини. Найбільше вславився перекладом Дантової «Божественної Комедії», що з'явився року 1855-го окремою книжкою: «Адъ Данте Алигьери». Крім того перекладав Шіллера («Пѣснь о колоколѣ», видано 1856 р.), Байрона, Шекспіра, Теннісона та инш. Оригінальні поезії друкував у журналах «Современникъ», «Зритель» то-що. Див. Языковъ Д.—Обзоръ жизни и трудовъ покойныхъ русскихъ писателей за 1886 г. *П. Ф.*

Стор. 158, рядок 28. «Сын Н. Марковича» — Миколи Андрієвича Маркевича (1804—1860), відомого колись поета-романтика та українського історика й етнографа. Скінчивши «благородний пансіон» при університеті в Петербурзі, він служив якийсь час у війську, але вже р. 1824 вийшов в одставку. Тоді ж таки він захопився поезією, до того ж поезією з українським напрямом, бо писав до К. Рилеєва з приводу його «Исповеди Наливайка» та «Войнаровского»: «Позвольте мне вам писать, как истинный гражданин своего любезного отечества, как добрый малороссиянин. Итак, могу ли я хладнокровно читать «Войнаровского» и «Наливайку»? Примите мою и всех знакомых мне моих соотечественников благодарность... Мы не потеряли еще из виду деяний великих мужей малороссиян, во многих сердцах не уменьшилась еще прежняя сила чувств и преданность к отчизне. Вы еще найдете у нас живым дух Полуботка... «Исповедь Наливайка» врезана в сердцах наших и моем также» («Русская Старина», 1888, кн. XII, стор. 593). Наслідком такого настрою були власні Маркевичеві «Украинскія Мелодіи», що вийшли р. 1831 в Москві. Вже тут, у передмові та примітках, Маркевич подає чимало етнографичних та історичних деталів, власне те, що потім стало його спеціяльністю. Р. 1842—1843 вийшла «Исторія Малороссіи» (5 томів), складена на підставі неопублікованої ще тоді «Исторіи Русовъ», але з великим додатком документів. З инших праць Маркевича варта уваги книга «Обычаи, повѣрья, кухня и напитки малороссіянъ» (Київ, 1860), де між иншим уперше надруковано текст вертепа. Маркевич цікавився й народною музикою, надрукувавши «Народные украинскіе напѣвы, положенные на фортепіано» (Москва, 1840) та взагалі збіраючи народні мотиви (Макаровъ Н.—Воспоминаніе о Н. А. Маркевичѣ. «Основа» 1861, кн. I; Жемчужниковъ Л.—Замѣтка къ статьѣ «Воспоминаніе о Н. А. Маркевичѣ». «Основа» 1861, кн. II; до останньої статті додано й портрет Марковича, що списав також Л. Жемчужников).

З Мик. Маркевичем Шевченко був знайомий либонь ще з петербурзьких часів. Р. 1840 він присвятив Маркевичеві свій вірш «Бандуристе, орле

сизий!», маючи певне на увазі як-раз оті «Народные украинскіе напѣвы», що тоді саме випустив був Маркевич. На них натякає певне й вираз у листі до Гр. Тарновського, в якому Шевченко прохав адресата один примірник «Гайдамаків» передати «Николаю Андреевичу maestro Маркевичу» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 345). Ізлучи потім по Полтавщині, Шевченко не раз стрівався з Маркевичем, а може й бував у його в Турівці на Прилуччині. «З батьком твоїм, друже мій,—писав з Новопетровського Шевченко до Андрія Маркевича,—ми були колись великі приятелі і стрічалися з ним не в одній Качанівці. Чи здравствує він тепер? Цілуй його од мене. А матір твою тільки раз бачив у Качанівці» (Там само, стор. 406). Оповіщаючи М. Лазаревського про лист од А. Маркевича, Шевченко також додає: «це буде син того самого Миколая Маркевича, що написав Малороссійскую історію. З батьком його ми були колись великі приятелі» (Там само).

Який це був «сын Н. Марковича», що одвідав Шевченка в Москві, сказати тепер неможливо: їх було кілька. В усякім разі не був це мабуть згаданий допіру Андрій. Важко припустити, щоб Шевченко, після свого теплого листа до його (див. примітку до стор. 17), та згадав його в такій безособовій формі, як чийогось тільки сина, та ще й з відтінком досади, як у запису під 16 березня. Швидче це був котрийсь із молодших братів Андрієвих — Олександер або Михайло (Модзалевский В.—Малороссійскій Родословникъ, т. III, стор. 421).

С. Є.

Стор. 158, ряд. 29—30. Згадана тут праця М. Максимовича надрукована була в «Кіевлянинѣ» в 1850 р. і має заголовок: «Сказаніе о Гетманѣ Петрѣ Конашевичѣ Сагайдачномъ» (передрукована в І-м томі «Сочиненій М. А. Максимовича»). Видимо, це була окрема відбітка, що й збереглася в бібліотеці Шевченка (Айзеншток І. — Замітки й матеріяли про Шевченка. «Червоний Шлях», 1923, кн. VIII, стор. 239). *С. Є.*

Стор. 158, ряд. 32—33. «Два рисунка» призначені були в подарунок президентові Академії Мистецтв, вел. княгині Марії Миколаєвні (див. примітку до стор. 117). *С. Є.*

Стор. 159, рядок 12. Щепкин Петро Михайлович (1824—1877), був за товариша голови Московського окружного суду (див. «Родословная»). Називаючи його «старшим сином» артиста, Шевченко помиляється (див. прим. до стор. 139 про Д. Щепкина): Петро був тільки старшим із тих синів, що проживали тоді з батьком. *Рл.*

Стор. 159, рядок 15. Портрет Щепкина, змальований у Москві 16 березня, тепер зберігається в Московському Історичному Музеї (Новицький Ол.— Шевченко як маляр, стор. 48; на стор. 24—репродукція з його).

С. Є.

Стор. 160, рядок 6. «Весенній вечір»—це відомий вірш, що починається словами: «Садок вишневий коло хати», написаний у цитаделі 1847 р. Шевченко не раз давав автографи саме цієї поезії на спомин. Так у журналі під 16 квітня записано: «Грицько Галаган приехал просить записать ему мой «Весенній вечір». Я охотно исполнил его желание». Автограф тієї ж поезії дістала від поета В. Карташевська («Изъ воспоминаній В. Я. Карташевской о Т. Г. Шевченкѣ». «Кіевская Старина», 1900, кн. II. Документы, стор. 6[illegible]). Єсть автограф з посвятою матері Лазаревських. *С. Є.*

Стор. 160, ряд. 10, 11. Мокрицький Аполон Миколаєвич (1811—1871) художник, учень К. П. Брюлова з 1836 р. 1842 р. він поїхав на власні кошти до Риму, де пробув до 1846 р. з допомогою від Академії Мистецтв. Повернувшись звідтіля, Мокрицький одержав 1849 р. звання академика за портрет митрополита Никанора й був професором в «Училище живописи, ваяния и зодчества» в Москві. З Шевченком знайомість у його була ще з академицьких часів; у повісті «Художник» кілька разів згадує його поет з епітетом «Бельведерский», як «страстного поклонника Шіллера» (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 279). В листі до В. Григоровича з 1843 р. Шевченко також посилається на Мокрицького: «заробивши (грошей) думаю чкурнуть, як Аполлон Николаєвич»—очевидно, за кордон (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 347). Цей час знайомости [illegible] в журналі й сам Шевченко, пишучи: «мы с ним с 1842 года не видались». В Москві був у Мокрицького поет не раз, а потім бачився з ним [illegible] Петербурзі (запис під 25 квітня). Про М—ого див.: «Гимназія высшихъ наукъ и музей кн. Безбородко». *Ол. Н.*

Стор. 160, рядок 13. Щепкин Микола Михайлович (1820—1886)—другий син артиста, досить видатний на той час громадський діяч у Москві. Багато працював, як власник книгарні та видавець. Видав він твори Кольцова, Огарева, Полежаєва, Бєлінського, Шекспіра в перекладі Кетчера, етнографичні збірки Афанасьєва, то-що, — очевидно, дещо з цих виданнів Шевченко й дістав у дарунок (запис під 21 березня). Кольцов, Огарев і Полежаєв знайшлися в його бібліотеці (Айзеншток І — Замітки й матеріяли про Шевченка. «Червоний Шлях», 1923, кн. VIII, стор. 237). Бездоганно чесна людина, користувався Микола Щепкин великою пошаною серед московської інтелігенції того часу. *Рл.*

Стор. 160, рядок 13. Над прізвищем Якушкина (в запису під 21 березня) М. М. Лазаревський зробив зазначку олівцем «Евгеній»; це помагає визначити, про якого саме Якушкина мова.

Євген Іванович Якушкин (1826—1905) був одним з двох синів відомого декабриста Ів. Дм. Якушкина, виявив себе як юрист-етнограф, дослідник звичаєвого права. Є. І. Якушкин брав участь у переведенні «селянської реформи» в Ярославській губ., друкував по журналах

статті на громадські й літературні теми, збірав і видавав матеріяли про декабристів (між иншим упорядкував і надрукував р. 1905 відомі записки свого батька, частину яких од його ж і записав сам). *П. Ф.*

тор. 160, рядок 14. Новиков Микола Іванович (1744—1818)—сласнозвістний російський культурний діяч XVIII віку. Видавав знамениті сатиричні журнали («Трутень», «Живописец» та ин.), в яких гостро полемизував з Катериною II, як авторкою статтів у журналі «Всякая Всячина». Потім перейшов до видавання масонських і наукових книг («Древняя Российская Вивліофика» та ин.) і заснував був для цього «Дружеское Ученое Общество». Через свою невтомну енергію Новиков надзвичайно поширив видавничу справу, налагодив зв'язок з провінцією, просуваючи книгу в найглухіші кутки Росії. Широка культурно-освітня та громадська діяльність Новикова перелякала Катерину II, вона припинила її, а через де-який час зазнав Новиков Шлісельбурзької в'язниці, куди засуджено його 1792 р. на 15 років; але пробув він там усього $4^1/_2$ роки: звільнив його Павло I. (В. Боголюбов — Новиковъ и его время. Москва, 1916). *Рл.*

тор. 160, рядок 28. Станкевич Олена Костянтинівна—це певне дружина згадано.о далі, під 20 березня, Станкевича. Де і коли познайомився з нею Шевченко, як із згаданою поруч О. Миницькою—ми відомостей не маємо. Станкевич Олександер Володимирович (народ. 1821 р.), брат знаменитого в історії російської самосвідомости Миколи Станкевича, письменник і громадський діяч, автор біографії Грановського («Т. Н. Грановскій». Москва, 1869). *С Є.*

тор. 161, рядок 7. Савич—знайомий Шевченків ще з заслання. І травня 1854 р. Шевченко писав Бодянському, пересилаючи цього листа з Савичем: «Привітай, друже мій єдиний, оцього уральського козачину; я познакомився не дуже давно, він мені тоді здавався добрим чоловіком і щирим уральським козаком, може тепер зопсувався у вашій Білокаменній». Далі він пише про де-які потрібні йому книги, між иншим і про Літопис Величка, і кінчає проханням: «достань, був ласкав, та передай цьому козачині» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 379—380). Потім і ще раз згадує поет у листі до Бодянського з 3 листопаду того ж року про Савича: «Писав я до тебе недавно через одного мого великого приятеля, уральського козака, та й досі не знаю, чи получив ти од його ту цидулю, чи ні» (Там само, стор. 381). Як довідуємося з запису на цьому місці в журналі «уральський козачина» показав себе не дуже-то акуратним що до приятельських доручennів, бо, одержавши від Бодянського Величків Літопис для Шевченка, два роки «держал у себя, сам не знает с каким намерением». *С. Є.*

тор. 161, рядок 8. Величко Самойло Васильович († 1728 р.), один з найцікавіших українських літописців. Служивши у військовій канцелярії —

«канцеляриста негдись войска Запорожского», як він сам себе називає,—Величко пильно збірав документальний і літературний матеріял на свою працю і широко використав його, піддавши своєрідній обробці: «понудихся,—писав він у передмові,—для выгоды твоей, любопытствующій чительнику Малоросійскій, вывести простымъ стилемъ и нарѣчіемъ Козацкимъ, а частьми і роздѣлами розположити гісторію о войнѣ съ Поляки Хмельницкого и запустѣніи тогобочномъ Украино-малоросійскомъ». У своїх передмовах «до чителника» він підноситься часом до справжнього патосу, як напр. у знаменитім опису «запустѣнія тогобочного Украино-малоросійского»; а скрізь виступає гарячим патріотом своєї землі, що болить її стражданням й бажає їй кращої долі. Літопис цей надрукувала, але з дефектами, Київська «Комиссія для разбора древнихъ актовъ» в 4-х томах (1849 1864); нового видання том I випустила 1926 р. Археографична Комісія Української Академії Наук.

Шевченко дуже цікавився Величком, а можливо, що й знав його з рукопису. «Писав я ще в Київ Іванишеву,—скаржився він Бодянському з Новопетровського 1 травня 1854 р.—щоб прислав мені літопис Величка, так от уже другий рік жду—не дождуся, та мабуть Іванишев (без сорома казка) забув, як мене і зовуть, а коли так воно робиться на сім світі, то не забувай хоч ти мене, мій єдиний друже! Чи нема в тебе якого-небудь завалящого ледащички-екземпляра того літопису Величка; як маєш, то оддай сьому козачині, а він мені перешле її, а я о твоїм здравії богу помолюся» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 380). Не діставши Величка від Бодянського, Шевченко вже з Нижнього писав Кулішеві: «Чи не трапиться в тебе Літописи Величка? Як поїдеш, то возьми з собою, а як не поїдеш, то передай Варенцову» (Там само, стор. 419). Як бачимо з цього місця в журналі, Бодянський уволив був Шевченкову волю, але «сей козачина», себто Савич, не дуже квапився пересилати Літопис поетові, і Шевченко забрав книгу тільки аж у Москві. В бібліотеці Шевченковій, по його смерти, знайшлося три томи Величка, усі, що до того часу вийшли (Айзеншток І.—Замітки й матеріяли про Шевченка. «Червоний Шлях», 1923, кн. VIII, стор. 236).

С. Є.

Стор. 161, рядок 28. Декабрист, князь Сергій Григорович Волконський (1788—1865), один з найвизначніших членів «Союза Благоденствия» і Південного таємного товариства, був заарештований 7 січня 1826 р.; обвинувачення було йому сформуловано так: «генерал-майор князь Волконский участвовал согласием в умысле на цареубийство и истребление императорской фамилии; участвовал в управлении Южным обществом и старался о соединении его с Северным; действовал в умысле на отторжение областей от империи и употреблял поддельную печать полевого аудиториата» (Оксман Ю. Г.—Декабристы. Изд. Центрархива, стор. 447). Волконського приділено було до злочинців першої категорії й заслано на Сибір на каторгу. Туди до його приїхала його дружина Марія Мико-

лаєвна, дочка генерала Раєвського, оспівана згодом у «Русских Женщинах» Некрасова. З Сибіру Волконські повернулися після амністії 1856 р.

С. Г. Волконський був рідний брат кн. Миколи Григоровича Репнина (прізвище Репнин було йому дано згідно з царським указом 1801 р., бо його мати Александра Миколаївна була останньою в роді). Микола I не дозволяв дружинам декабристів узяти до Сибіру дітей, і кн. М. М. Волконська залишила свого сина Николеньку в сем'ї Репниних, де він був «всеобщим любимцем» (помер 17 січня 1829 р.). Перебуваючи в Репниних у Яготині, Шевченко, безперечно, міг де-що почути про декабриста Волконського та його героїчну дружину (див. П. Филипович—Шевченко і декабристи, стор. 73—84). 25 березня (див. запис у журналі) Шевченко й особисто спіткався з засланцем-декабристом і слухав його оповідання з минулого. Цінні «Записки» Сергія Гр. Волконського вийшли 1902 року в Петербурзі, записки його дружини з'явилися 1904 р. французькою, згодом, 1914 р., російською мовою (їх видав П. Щоголев; його стаття «Мария Волконская» вийшла окремою книжкою 1922 р.). *П. Ф.*

Стор. 161, рядок 29. Забєлін Іван Єгорович (1820—1908), відомий історик російської культури. Скінчивши початкову школу, провадити далі свою шкільну освіту він не міг через дуже скрутні матеріяльні обставини. Але попавши на посаду канцелярського службовця в Оружейну палату, Забєлін захопився тими науковими скарбами, що переховувались там, і почав свою наукову працю. Перші ж його статті звернули на його увагу, і він став близьким членом відомого гуртка Станкевича. Вплив цього гуртка, а особливо проф. Грановського, дуже добре відбився на розвитку таланту Забєліна. Р. 1871, київський університет ушанував його ступенем доктора руської історії honoris causa. Помер Забєлін на посаді товариша голови в Російському Історичному Музеї, членом-кореспондентом і почесним членом Російської Академії Наук, почесним членом Академії Мистецтв, Московського та Петербурзького университетів та ріжних наукових товариств. Головніші твори Забєліна: «Домашній бытъ русскихъ царей въ XVI—XVII в.в.» (1862), «Домашній бытъ русских царицъ въ XVI—XVII в.» (1869), «Исторія русской жизни» два томи (1876—1879), «Опыты изученія русскихъ древностей», два томи (1872—1873) та ин.

Не диво, що Щепкин повіз Шевченка до Забєліна: старий артист добре знав його, як члена згаданого гуртка Станкевича; Забєлін і потім не поривав своїх зв'язків з людьми, так чи инакше до того гуртка причетними. *Ол. Н.*

Стор. 161, рядок 33. Вельтман Олександер Хомич (1801—1870), белетрист і археолог. Вчився у Московському благородному пансіоні, але науку цю перепинив наступ французів на Москву 1812 р.; 1816 р. вступив до «корпуса «колонновожатых» і до 1831 р. був на військовій службі. Вийшовши в одставку, Вельтман віддався літературним та науковим пра-

цям. 1842 р. його призначено на помішника директора Оружейної палати» в Москві, а з 1852 до кінця свого віку був у тій же таки палаті за директора. Опріч безлічі романів, повістей та оповідань віршем і прозою, Вельтман лишив по собі ніби наукові праці: «О Господинѣ Великомъ Новгородѣ» (1834), «Древнія славянскія собственныя имена» (1849), «Достопамятности Московскаго Кремля» (1843), «Оружейная Палата» (1844) та інші. Науки в них не гурт, зате багато вигадок і фантазії, як і в белетристичних творах Вельтмана. *Ол. Н.*

Стор. 162, рядок 17. Дашкова Катерина Романівна (1743—1810), княгиня, дочка гр. Воронцова, одна з найбільш освічених у Росії жінок XVIII в., приятелька Вольтера, Дидро, Адама Сміта, прибічниця цариці Катерини II, якій вона допомагала здобути корону 1762 р. З ініціятиви Дашкової засновано Російську Академію (1783), в якій вона ж і була першим президентом. Велику участь брала Дашкова і в знаменитих журналах XVIII в. («Собесѣдникъ любителей россійскаго слова» 1783—1784, «Новыя ежемѣсячныя сочиненія», 1786—1796), а також у першім «Толковомъ Словарѣ русскаго языка». З 1795 р. Дашкова розійшлася з царицею і до самої смерти вже більш не брала близької участи в петербурзькому житті. Записки Дашкової опубліковано 1840 р. англійською мовою,—це важливе, хоч і не завжди об'єктивне джерело до історії царювання Катерини II (Огарков—Е. Р. Дашкова. СПБ., 1893).

Стаття про записки Дашкової, яку читав Шевченко, належить Герценові і має заголовок «Княгиня Екатерина Романовна Дашкова»; надрукована в III-ій книзі «Полярной Звѣзды» (1857 р.), передрукована в VIII томі «Полнаго собранія сочиненій и писемъ» Герцена. *С. Є.*

Стор. 162, рядок 31. Самарин Іван Васильович (1817—1885) знаменитий московський актор; учень московської театральної школи, де його виховував М. Щепкин. Копіюючи до певної міри Щепкина, Самарин добре грав городничого та Фамусова, але найкращі його виступи були у французькій мелодрамі. Публіка добре ставилася до Самарина аж до останніх днів довгої його сценичної кар'єри (Каратеев М. В.—Пятьдесятъ лѣтъ изъ жизни артиста. И. В. Самаринъ и критики его сценической игры. Москва, 1882; Коропчевский Д. А.—И. В. Самаринъ. «Ежег. Имп. Театровъ», 1894—97; Прил. 2, стор. 41—66). Увесь свій вік був Самарин у гарних із Щепкиним стосунках. *Рл.*

Стор. 162, рядок 35. Щербина Микола Федорович (1821—1869), відомий свого часу російський поет-антологіст (образи елліньского світу найбільше приваблювали його) і сатирик, походженням українець з домішкою грецької крови. Був з 1841 року студентом Харківського університету, але не скінчив його. На літературне поле виступив 1853 р., друкував свої поезії, між иншим, і в «Молодику». Поезії Щербини видано 1857 р.

в двох томах; р. 1873 вийшло повне зібрання творів (Багрий А. В.— Заметки о Н. Ф. Щербине. Баку, 1925).

Шевченко, безперечно, ще до заслання був обізнаний з поезіями Щербини і коли почув, що вони з'явилися (року 1850-го, в Одесі) окремою книжкою, зацікавився ними. 1 травня 1854 р. він писав О. М. Бодянському: «Чи не побачишся коли-небудь з Головачовим, поцілуй його за мене і скажи йому, що я й досі жду Щербину. Бо бачиш: як ми з ним бачилися позаторік у цім поганім укріпленії, то він читав мені де-які вірші Щербини і обіцявся вислать мені з Москви один екземпляр, та й досі нема» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 380). Особисто спізнався Шевченко з Щербиною, як свідчить запис у журналі, 6 квітня 1858 р. у графині Н. І. Толстої. В сем'ї у Толстих Щербина був свій: «был душой нашего обществза», як згадувала дочка гр. Толстого (Юнге Е. Ф. Воспоминанія, стор. 62). Збереглася недатована записка Толстої до Щербини: «Не приедете ли к нам завтра обедать? Только один Шевченко будет у нас... Не приедете ли, непременно приходите и познакомитесь с Тарасом Григорьевичем, он вам во многом понравится, и он желает видеть вас завтра, т. е. в четверг к 4-м часам» (Багрий А. В.—Т. Г. Шевченко в русских переводах. Баку. 1925, стор. 81). 12 квітня гр. Толстая спорудила «званный обед» на честь Шевченка. Щербина виступав там з привітальным «словом». Бачились вони й потім не раз у Толстої. Вона писала, напр., 24 грудня Щербині: «Родной наш Николай Федорович, приезжайте к нам завтра обедать, как бы вы поехали к родным. Ник. Ив. Костомаров обещался быть и Тарас Григорьевич и Северцов» (Там само, ст. 82). Про близьку знайомість Щербини з Шевченком свідчить і лист Корсуна до Щербини з 11 вересня 1853 р. «Кланяйтесь Т. Г. Шевченку. У Семенова К. Пав. я спрашивал его книги: украли юнкера. Все-таки я вышлю ему 30 р. сер. Пусть поклонится от меня Кулишу» (недрукований до цього часу лист Корсунів переховується в Пушкинському Домі, в Ленинграді). Записана у Шевченка епіграма Щербини на «Русскій Вѣстникъ» та на його поетів до «Полного собранія сочиненій Николая Федоровича Щербины» (СПБ. 1873) не ввійшла, як і низка инших епіграм та сатир. Поет часто каявся за свої сатиричні виступи і в передмові до «Альбома иппохондрика» писав (1863 р.) про «распущенную запальчивость» своїх «заблуждений мысли и чувства». Ол. В. Багрій у згаданих «Заметках о Н. Ф. Щербине пише: «Трудно найти какое-либо единое основание, от которого исходил в своих едких эпиграммах Щербина; в них он клеймит одинаково остро и сурово и прогрессивные течения в русской жизни (Чернышевский, Лавров, начинающееся революционное движение), и русское правительство, и оффициальную церковь». *П. Ф.*

стор. 163, рядок 11. Шумський Сергій Васильович, справжнє прізвище— Чесноков (1821—1876)—один з найталановитіших московських акторів, учень Щепкина, довгі роки навіть жив у його в домі (Кизеветтер А.—

Щепкинъ. стор. 41). Протягом свого життя грав Шумський найрізноманітніші ролі, починаючи з водевілів і кінчаючи ролями Чацького, Хлестакова, а також і старих персонажів Островського (Коропчевский Д. А.—С. В. Шумский. Изъ воспоминаній о московскомъ театрѣ. «Ежегодн. Имп. Театровъ» 1895—96, III, стор. 22—58). *Рл.*

Стор. 163. рядок 18. Чичерин Борис Миколаєвич (1828—1904), відомий юрист і філософ, учень Грановського, потім професор до 1866 р. державного права в Московському університеті; 1882—1883 р. Московський міський голова, але мусів податися в одставку в зв'язку з промовою під час коронації Олександра III; потім жив здебільшого на селі й працював у Тамбовському земстві. Значніші його праці: «Областныя учрежденія въ Россіи в XVII в.» (1857), «Опыты по исторіи русскаго права (1859), «О народномъ представительствѣ» (1899), «Исторія политическихъ ученій», п'ять томів, «Собственность и государство», два томи (1882—1883), «Философія права» (1901), «Курсъ государственной науки», три томи (1894—1895), «Политическіе мыслители древняго и новаго міра», два томи (1897) і багато инших. З Чичерина був типовий і консеквентний представник ліберальної доктрини, що додержував її до дрібниць і через те розходився з більш широкими натурами навіть із свого табору. Характеристику його див. у Герцена—Полное собраніе сочиненій и писемъ, т. XIII, стор. 226—232, т. IX, стор. 404—424).

С. Є.

Стор. 163. рядок 19. Кронеберг-сын—мабуть Олексій Іванович Кронеберг, син відомого класика-латиниста, професора і ректора Харківського університету, Івана Кронеберга. Олексій Кронеберг і сам був відомий як перекладчик (з латинської мови «Лѣтопись Кая Корнелія Тацита», два томи. Москва, 1859 р.; з Шекспіра—«Гамлетъ» 1860 р. і «Макбетъ» 1862, то-що). *С.*

Стор. 163. рядок 19. Корш Євген Федорович (1810—1897), один з членів гуртка Грановського, громадський діяч і журналіст. Р. 1843—1848 редактував «Московскія Вѣдомости», р. 1858—1859 видавав журнал «Атеней». Відомий своїми перекладами. Син його, академик Федір Корш, близько стояв до української справи, особливо під час видавання в Москві журнала «Украинская Жизнь» (з 1912 р.), і навіть писав по-українському (вірші і наукові статті). В «Былом и думах» Герцена чимало згадок, присвячених Є. Коршеві. *С. Є.*

Стор. 163, рядок 20. Фон-Крузе Микола Федорович (1823—1901), громадський діяч. Скінчив Харківський університет і з 1855 року служив за цензора в Москві, але на цій одіозній посаді поводився так, що лишився приятелем поступовим письменникам, бо пропускав те, що инші цензори забороняли. Це про Крузе писав Некрасов:

Впервые чрез тебя до бедного народа
Дошли великие слова:
Наука, истина, отечество, свобода,
Гражданские права.

Р. 1858-го через це мусів Крузе покинути цензорську службу, працював потім у земстві і в земельному банку, був співробітником «С.-Петербургскихъ Вѣдомостей» (ліберальної редакції) та «Вѣстника Европы». Ім'я Крузе було вже відоме Шевченкові, бо не за довго до того Куліш писав йому: «Я поспитаюсь у Крузе, нашого щирого поспішника, чи не пропустив би він другим виданням «Кобзаря» і «Гайдамак», («Письма П. А. Кулиша къ Шевченку». «Кіевская Старина», 1898, кн. II, стор. 233). Самому Кулішеві Крузе пропустив «Записки о Южной Руси», «Граматку» та ин. *С. Є.*

Стор. 163. рядок 32. Погодин Михайло Петрович (1800—1875), відомий історик і журналіст, походив з кріпацької родини, скінчив р. 1823-го Московський університет і в йому ж таки й професорував до 1844 р.; член Російської Академії Наук. Найважливіша праця Погодина—«Изслѣдованія, лекціи и замѣчанія» (сім томів, 1846—1854). Належачи до теоретиків та оборонців «официяльної народности», Погодин зав'язав стосунки з слов'янськими землями й спеціяльно з галицькими українцями (Д. Зубрицький та ин.) і нахиляв їх до офіціяльної Росії (Попов Нил—Письма къ Погодину изъ славянскихъ земель. Москва, 1879—1880); галицьке москвофильство знайшло в йому аж надто авторитетну для себя підпору і довгий час так і йменувалося «Погодинською колонією» (Тишинська Є.—Погодин і Зубрицький. «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», т. 110). Р. 1856-го Погодин виступив з теорією великорусизма дотатарської України, проти цього завзято полемизував тоді ж таки М. Максимович («Филологическія письма къ М. П. Погодину». «Отвѣтныя письма къ М. П. Погодину», «О мнимомъ запустѣніи Украины въ нашествіе Батыево и о населеніи ея новопришлымъ народомъ»,—усі в «Русской Бесѣдѣ», 1856—1857 рр.; порівн. Лавровский П.—Отвѣтъ на письма г. Максимовича къ г. Погодину о нарѣчіи малорусскомъ. «Основа», 1861, кн. VIII). Ця «Погодинська теорія» потім ще раз була воскресла, вже в 80 р., під пером проф. О. Соболевського (Крим-ський А.—Филологія и Погодинская гипотеза. Київ, 1904). 1860 р. відбувся у Погодина з Костомаровим прилюдний диспут з приводу походження перших руських князів що наробив був тоді великого галасу. Вихований на Карамзині, Погодин увесь вік свій лишився його вірним учеником у громадському розумінні — російським патріотом, близьким до слов'янофильства (Скрупулезно-докладну біографію Погодина дав Барсуков Н. П. — Жизнь и труды М. П. Погодина, т. I—XXII, СПБ. 1894—1910). *С. Є.*

Стор. 163, рядок 32. Шевирев Степан Петрович (1806—1864 рр.), історик літератури і критик, професор Московського університету, не дуже гли-

бокий, але красномовець, мало поважаний і од професорів, і од студентів, так що враження Шевченка цілком відповідало дійсності. Великий приятель Погодина, Шевирев був його вірним співробітником і в своїх критичних статтях у Погодиновому «Московскомъ Вѣстникѣ» та инших виданнях обстоював той самий напрям офіціяльної народности, який був любий і Погодинові, та виступав проти западництва, з'окрема проти В. Белінського. Більш відомі праці Шевирева: «Исторія поэзіи» (1835), «Теорія поэзіи» (1836), «Чтенія по исторіи русской словесности» (1845—1860). Добру характеристику Шевирева зробив Чернишевський у своїх «Очерках Гоголевскаго періода русской литературы». *А. Л.*

Стор. 163. ряд. 36 — 37. «Прочел в честь мою стихи собственного сочиненія». Вірш Максимовича «25 марта 1858» Шевченко одержав 28 березня вже в Петербурзі через Галагана разом з листом од Максимовича та рукописом «Івана Гуса» (див. запис під 28 березня); вірша цього надруковано згодом в «Основі» (1861 р., червень):

На святе Благовіщення
Тебе привітаю,
Що ти, друже мій, вернувся
З далекого краю!
Ой, як дуже за тобою
Тужила Вкраїна;
Усе тебе споминала,
А як мати сина.
Твої думки—туманами
По лугах вставали;
Твої сльози росицею
По степах спадали;
Твої пісні—солов'йком
В садах щебетали...
Да що й казать! Треба, кажуть,
Великої хусти,
А щоб людям зав'язати
Говорливі усти.
А тепера вже й не треба,
Бо вже врем'я инше:
Тепер людям говорити
І дихать вільніше.
Хвалить бога!.. Вже й ти з нами,
Наш любий кобзарю!
Бувай здоров нам на радість,
А собі на славу!
Перебув ти тяжке лихо
І лиху недолю;
Заспівай же нових пісень
Про людську волю;
Заспівай нам таких пісень,
Щоб мати Вкраїна
Веселилась, що на славу
Тебе породила!

Лист Григорія Галагана до жінки з 1 квітня 1858 р. з Петербургу дає цікаві подробиці обіду, що справив Шевченкові Максимович: «В Москве я разделял время между моим семейством и славянофилами... У славянофилов я проводил время весьма приятно. Максимович дал нам обед на Благовещение по случаю возвращения Шевченка. Наш поет сильно переменился, постарел; над его широким лбом распространилась лысина, густая борода с проседью при его глубоком взгляде дает ему вид одного из мудрых наших дидов-полковников, к которым часто приходят за советом. Обедали у Максимовича: Кошелев с женой, два Аксаковых, Хомяков, Погодин, Шевырев, Бартенев, старушка Елагина и старик Щепкин. За шампанским Максимович прочел премилые стихи

в честь Шевченка, в которых сказал, сколько он не доставал для Украины. Между прочим, там он говорит, что без тебя:

«Твої думки туманами по лугах вставали,
Твої сльози росицею по степах спадали,
Твої пісні соловейком в садах щебетали!»

Неправда-ли, прелестно? Старик Щепкин навзрыд плакал—он щирий Малороссиянин. После обеда Шевченко прелестно пел с женою Максимовича. А москали слушали хорошо, потому что все хороший народ» Дорошкевич Ол.—Шевченко в приватному листуванні. «Записки Іст.-Філол. Відділу Укр. Академії Наук», кн. VII—VIII, стор. 378—9).

П. Ф.

Стор. 103. ряд. 43—44. «Семейство Аксаковых» Шевченко не раз із подякою згадує за свого перебування в Москві, як симпатичне для його, де йому було легко і тепло, де приймали його з любов'ю і як людину, і як поета. Опріч самого високошанованого С. Т. Аксакова (див. примітку до стор. 80), поет наш стрівся у цій талановитій та інтелігентній родині з Костянтином Сергієвичем (1817—1860), цим «пророком настоящим, до мозга костей воодушевленным своими идеями, глашатаем правды, понимаемой им, конечно, по своему, но исповедуемой им с такою горячею искренностью, с такою святою чистотою, что они будят хорошие чувства в каждом, кто приходит с ними в соприкосновение» (Венгеров С.—Передовой боецъ славянофильства,—в «Очеркахъ по исторіи русской литературы», СПБ. 1907, стор. 492). Був тут також Іван Сергієвич (1823—1886), вже тоді відомий письменник, а згодом впливовий публіцист і привідця слов'янофильського табору аж до половини 80-х років. З сестер Аксакових Шевченко познайомився тоді з Вірою Сергієвною (1819—1864), авторкою відомого щоденника 1854—1855 рр. (виданий 1913 р.) та Надією Сергієвною († 1869), що її співу українських пісень «с наслаждением» слухав Шевченко. Цілком натурально, що поет був просто зачарований цією родиною.

Яке враження зробив на родину Аксакових Шевченко, бачимо з листа Віри С. Аксакової до М. Г. Карташевської, писаного другого по останній візиті поетовій дня, себто 26 березня. «...После обеда, часов в 7, Шевченко должен быть у нас—он и приехал несколько неудачно... Шевченко на всех—и на отесенку, и братьев—произвел приятное впечатление; он умен и прост, и если в нем есть дурные стороны, дурные минуты в его жизни, то кажется, как будто это не смешивается с его природой. В самом деле, стихи его всегда чисты и нравственны. Он стихов не читал, попел немного малороссийские песни, и Наденька, хотя не вдруг, но решилась спеть ему некоторые; что для него значат песни вообще, малороссийская поэзия—нечего и говорить. Говорят, Максимовичка особенно мила между хохлов и Шевченко от нее в восхищении. От нас все поехали к Кошелевым... С Шевченком можно было бы о многом разговориться, и он начинал было рассказывать, но некогда

было» (не друкований лист В. Аксакової у Пушкинському Домі в Ленинграді,—знайшов М. Новицький). У згаданому щоденнику В. Аксакової знайдемо цікаві враження від перебування в домі у них Куліша 1854 р. і між иншим подробиця: «каждый вечер после чаю Кулиш учил Наденьку петь малороссийские песни» («Дневникъ В. С. Аксаковой». СПБ. 1913, стор. 21),—цими піснями, очевидно, Н. Аксакова і втішила Шевченка в 1858 р., хоч, як видно з наведеного листа, і не зразу на це зважилася.

Минуло 24 роки—і Іван Аксаков, який багато дечого тоді вже розгубив із свого колишнього світогляду, надумав використати перебування у його в родині Шевченка—проти українства... В полемиці р. 1882 з українською газетою «Діло» (Львів) він писав про «излишества» українців і виставляв їм на зразок... Шевченка! «Когда, во второй половине 50-х годов,—згадує Ів. Аксаков,—Шевченко был возвращен и довольно долго прожил в Москве, мы имели возможность узнать его довольно близко. Он часто посещал больного в то время автора «Семейной Хроники» сердечно полюбил его, и в настоящую минуту пред глазами нашими—подаренный ему, с собственноручною надписью Шевченка, оттиск (едва ли не единственный) портрета, снятого поэтом с себя самого и вырезанный им на меди или на дереве... Мы можем свидетельствовать, что ни малейшего озлобления на нас, «москалей», Тарас Шевченко в то время не питал, восхищался,—как и все мы и при том как своими родными—мастерскими созданиями русского литературного языка, да, наконец, он и сам свой собственный дневник в степи писал не по малорусски и не по «русински», а по русски или «по россійски», как любит выражаться газета «Дѣло»... Для нас нет ни малейшего сомнения, что то варварское искажение, которому подвергают Пушкина и других писателей, в том числе и самого Гоголя, усердные переводчики их творений на «русинский» или «украиньский» язык, привело бы его в ужас и негодование, и не только как сына Русской земли, а даже просто как художника: эти переводы ведь—верх безвкусия и безобразия, и мы думаем, что даже Гете переведенный на плят-дейтш или Корнель на бретанское патуа—выходят лучше. Ничего общего не имеет кобзарь Тарас с его малосмысленными и при том, очевидно, лишенными всякого художественного чутья поклонниками, пытающимися сделать из его имени какой-то политический символ!» (Аксаков И. С.—Полное собраніе сочиненій, т. III. Москва, 1886, стор. 603—604). Коментаріїв оця предивенна тирада, певна річ, не потребує. Хіба додати, що цю звичку Аксакова—підміняти змагання по суті сторонніми вигадками та московською загонистістю одзначив був ще 1861 р. Костомаров, поставивши епіграфом до своєї полемичної проти Аксакова статті «Правда москвичамъ о Руси»(«Основа», 1861, кн. X) відомий афоризм: «Вознесеся сумомъ высоты ради сана своего, яко отъ Москвы пріиде, величаяся гражданомъ, яко и племенемъ ихъ укори» (див. ще: Куліш П.—Отвѣтъ Московскому «Дню». «Основа», 1862, кн. III;

порівн. «И. С. Аксаковъ въ его письмахъ», ч. II. СПБ. 1896, стор. 257—268).

Незабаром і сам Шевченко переконався, що в «симпатіях» принаймні Ів. Аксакова до українства не все гаразд. 15 листопаду 1858 р. М. Максимович писав до Шевченка: «Іван Аксаков притьмом просить, чтоб йому друкувати в газеті його «Парусѣ» тії вірші твої («Вечір», «Пустку»), що ти зоставив мені за-для «Бесѣды»... Чи не можна инших твоїх віршей йому наділити для первого нумеру в «Парусъ»? Будь ласкав, звісти і напиши про сеє» (Филипович П.—Листи Максимовича до Шевченка. «Наше Минуле», 1919, кн. I—II, стор. 26). Запросини цієї дали привід Шевченкові до надзвичайно цікавого листа, в якому він справу співробітництва з Аксаковим становить на широкий принципіяльний ґрунт. «Дивуюсь я, читаючи ваш лист,—одписував він Максимовичеві,—та й не надивуюсь: чого б то мені плисти з своїми віршами по сусі під «Парусом»? Хіба я Олег нехай бог криє, чи що? «Парусъ» у своєму універсалі перелічив усі народності, тільки забув про нашу, бо ми, бач, дуже однакові, близькії родичі: як наш батько горів, так їх грівся! Не годиться мені давати свої вірші під «Парусъ» і того ради, що його надуває чоловік, который вступивсь за князя, любителя хлости... Наш народ вийшов уже із того росту, щоб їсти березову кашу, а хазяїн «Паруса», маючи нашу народність ні за що, думає, що «для хохлов усякий закон брядѣ» (Чалый М.—Жизнь и произведенія Т. Шевченка, стор. 136). Хоча Чалий цього листа наділив Кулішеві, але вже В. Доманицький довів («Новознайдені твори Шевченка».—«Громадська Думка», 1906, ч. 162), що це лист Шевченків, а саме—відповідь на наведені Максимовичеві запросини до «Паруса». Це доводить і відповідь Максимовича Шевченкові: «А що ти тепер мені написав, то, здається, і дивуватися нічого, що я передав тобі прозьбу Аксакова Івана об твоїх віршах за-для його «Паруса»: дурний би лоцман був, коли б не забажав і не запрохав такого плавця, як ти, споряжаючи собі нового дуба чи паруса! А що він не догадлив був, задумавши упоруч себе посадити і нас всіх, тоді як треба було спорядити особливу лаву, то не зовсім гарно, да ще ж і не так погано, щоб уже і зовсім цуратися доброго чоловіка. Недоладня дуже була і його оборона того вельможного, що збрехнув погане слівце про березову кашу—і то правда! Мені так же, як і тобі, прийшлось воно дуже не по нутру, а коли б ти бачив, як розходився був тут старий Михайло наш (Щепкин. *С. Є.*)—і Господи як!.. Да знаєш що: те вельможне княжа само зроду нікому не дало ні одної ложки березової каші, і мабуть не бачило зроду, як і годують єю, хоч і наварило такого кулешу, що, як кажуть у нас—крупина за крупиною ганяється з дубиною... Бачить сердешний, що накоїв тревоги, да вже й кається тепер на ввесь світ і цурається од тої несмачної страви, да ще й дякує добрим і всім людям, що так приплювали на його мисочку». І далі прохає Максимович Шевченка таки «пересердіє змінити на милосердіє» (Филипович П.—Листи... «Наше Минуле», 1919,

кн. I—II, стор. 27—28). Вже саме порівняння поглядів обох кореспондентів показує, як високо поставив себе Шевченко в своїй оцінці виступів Аксакова над опортуністичного Максимовича. «Князь любитель хлости» або «вельможне княжа»—це відомий кн. Вол. Черкаський (1824—1878), що близько стояв до московських слов'янофілів, а проте в «Сельскомъ Благоустройствѣ» (1858 р. ч. 9) надрукував статтю «Нѣкоторыя черты будущаго сельскаго управленія», а в ній обстоював право панів навіть після скасування кріпацтва карати селян різками («до 18 ударов»!). Цей проект викликав загальне тоді обурення у всіх, опріч Ів. Аксакова, і кн. Черкаський мусів був публічно покаятись у тому ж таки «Сельскомъ Благоустройствѣ» (ч. 11). Правда, не на довго, бо коли в 1860-го Редакційна Комісія поставила питання про кару на тілі для визволених селян, то голоси в Комісії розділились на-рівно, і князь Черкаський голосував за різки,—різка через те надовго ще лишилася в селянському праві (Джаншиев Гр.—Эпоха великихъ реформъ. Москва, 1896, стор. 249 і 254). Шевченко і в цьому інциденті завважив і оцінив недемократичну й антинародню позицію Ів. Аксакова.

С. Є.

Стор. 164, рядок 2. Кошелев Олександер Іванович (1806—1883) відомий публіцист слов'янофильського напряму та громадський діяч, знавець фінансової справи. Вчився в Московському університеті, якийсь час служив, але рано захопився письменством («Мнемозина», 1824). Знайомість з Хомяковим 1827 р. зробила з Кошелева запального слов'янофила, в крашому значінні цього слова,—ним він лишився до самої смерти і в своїй видавничій діяльності («Русская Бесѣда» 1856—1857, «Бесѣда» 1871—1872, «Земство» 1861—1862), і в неухильній боротьбі за скасування кріпацтва з землею для селян, і в толерантному урядуванні в Польщі, і в роботі своїй в земстві. Чимало своїх праць на політичні теми, щоб не підлягати цензурі, друкував Кошелев за повним підписом своїм за кордоном: Какой исходъ Россіи изъ нынѣшняго ея положенія», «Конституція, самодержавіе и земская дума» (1862), «Наше положеніе» (1875), «Что же теперь?» (1882) та ин.

С. Є.

Стор. 164. рядок 24. Галаган Григорій Павлович (1819—1888), громадський діяч. Виховувався в Петербурзькім університеті, але справжнє виховання дістав од свого вчителя-ідеаліста Ф. Чижова, що заложив у багатого українського аристократа насіння ліберального слов'янофильства. Починаючи з 40-х років, заводяться у Галагана знайомості в українських кругах (Максимович, Куліш, Метлинський та ин.), які зявились у його зацікавленням до фольклору та літератури української. Велику участь брав Галаган у селянській реформі, виступаючи оборонцем селян проти кріпостників-поміщиків на Чернігівщині та Київщині; дбав чимало про освіту (в Прилуцькому повіті, гімназії в Прилуці, Колегія Павла Галагана в Київі і т. и.), заснував у своєму маєтку

Сокиринцях перше селянське позичкове товариство. Був головою «Юго-Западнаго Отдѣла» Географичного Товариства в Київі, а в «Кіевской Старинѣ», яку Галаган підтримував і матеріяльно, він надрукував статтю «Малорусскій вертеп» (1882). Помер на становищі члена Державної Ради, значно розгубивши свої помірковано-ліберальні та українофильські погляди (Мищенко Ф.—Г. П. Галаганъ. «Кіевская Старина», 1883, кн. XII; Драгоманов М.—Г. Галаган—для духу. «Политическія сочиненія», т. II; Paris, 1906, стор. 490; Дорошкевич О.—Український рух в оцінці поміщика 80-х років. «Червоний Шлях», 1924, кн. VI; листування Галагана—в «Кіевской Старинѣ» 1899, кн. V. VI, VII і IX).

Коли і де познайомився з Галаганом Шевченко—наші матеріяли не дають певної відповіді. З того, що кн. Репнина в листі 1844 р. серед людей, яких приятелювання вона бажала б для Шевченка («Кіевская Старина», 1897, кн. II, стор. 166), згадує і Галагана,—видко, що вже тоді поет з ним був знайомий, а може й бував у його в Сокиринцях переїздом. Стрілися вони знов аж у Москві в Максимовича 25 березня за обідом, і з листа Галагана до жінки видко, що він знав Шевченка давніше: «Наш поэт сильно переменился, постарел» (Дорошкевич О.—Шевченко в приватному листуванні. «Записки І.-Ф. Відділу Укр. Академії Наук», кн. VII—VIII, стор. 378). Кілька разів, як бачимо з журналу, стрівалися вони і в Петербурзі,—напр. 16 квітня Галаган попрохав у Шевченка автограф «Вечера» і сам записав у його в журналі вірш Хомякова «Россіи». В усякому разі стосунки у Шевченка з Галаганом не були близькі,—такі, як напр. з Тарновськими. *С. Є.*

Стор. 161, рядок 24. Коротенького листа від Максимовича, датованого 26 березня, досить повно переказано в журналі. Центральне його місце—звістка про «в Москве обретшегося Еретика, т. е., Яна Гуса», що його Максимович разом з листом переслав Шевченкові (Филипович П.—Листи Максимовича до Шевченка. «Наше Минуле», 1919, кн. I—II, стор. 26). *С. Є.*

Стор. 164, рядок 27. «Єретик»—знаменита поема Шевченка про Івана Гуса, яку сучасники мали за один з найкращих творів нашого поета. Пригода з нею досить цікава для історії тексту Шевченкових творів. Написана ще до заслання (дата 10 жовтня 1845 р.), вона попала до рук жандармам разом з иншими творами в рукопису «Три літа», але на цього примірника Шевченко, певна річ, не міг надіятись і розшукував поему у своїх приятелів, мавши звичай давати на спомин свої автографи. 5 грудня 1857 р., прочитавши надруковану в «Записках о Южной Руси» свою «Наймичку» з приміткою, що її ніби знайдено в альбомі у якоїсь панночки-хуторяночки, поет писав Кулішеві: «Спасибі тобі за «Наймичку». Чи не найдеш там у панночки-хуторяночки в альбомі мого «Івана Гуса»? Добре було б, як би найшов, а то шкода буде, як пропаде» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 418—419). Куліш мабуть шукав, або розпиту-

вав, бо на це відписав Шевченкові: «Нема твого «Гуса» ні в кого, пане-брате! А згадай сам, що здумаєш, а що забув, то скомпонуй наново. Сим ти нам догодиш краще од караваю, далебі!» («Письма П. А. Кулиша къ Шевченку», «Кіевская Старина», 1898, кн. II, стор. 230). А незабаром, 22 грудня, знов нагадує: «От як би «Гуса» ти згадав, або наново скомпонував! Ми знаємо тільки початок:

Кругом тіснота і неволя,
Народ закований мовчить,
А на апостольськім престолі
Чернець годований сидить, — и проч.

У 4-й книжці «Русской Бесѣды» єсть дещо про Гуса. Прочитай да й виведи свою красну мову про його» (Там само, стор. 231–232). Не раючи друкувати «Несфитів», Куліш іще раз вертається до «Гуса»: «Инша б була річ, як би ти докінчив «Гуса», там би тобі було де розгуляться... Тут же й лицарство в тебе під боком, і вассали, і слав'яне з німцями, і жидова грошовита—широка вийде поема!» (Там само, стор. 233). Шевченко проте не тратив надії знайти поему, бо 26 січня дає тому ж таки Кулішеві вказівки, у кого вона може бути: «Ян Гус» повинен буть у Василя Вас. Тарновського, що жив колись у Потоках Київської губернії. Перероблять його або знову робить у мене щось руки не підіймаються» («Твори», т. II, стор. 421–422). «А «Гуса» нема в Тарновського, збиває й цю надію Куліш,—я сього пана добре знаю, і нігде таки нема й не чутно по Вкраїні—се певно!» («Кіевская Старина», 1898, кн. II, стор. 234). Очевидно, примірника, що дав тоді Тарновському, знищено, як і багато тоді поннщено було рукописів Шевченка після його арешту,— і після цієї невдачі, «Єретика» він «считал безвозвратно погибшим». Аж ось, перебуваючи в Москві, натрапив несподівано Шевченко мабуть через Максимовича—на слід своєї поеми, що була в руках у якогось Бутенева, і через Максимовича ж таки й добув її. Та розгорнувшись, побачив автор, що йому прислано тільки частину поеми. «Єретик мій не весь тут: його й половини нема, писав Шевченко до Максимовича 5 квітня 1858 р.—Подякуй за мене Бутенева і попроси, чи не достане він де-небудь другу половину, а то я без неї нічого не вдію» («Твори», т. II, стор. 426). Не добув і тут Шевченко загубленої половини, але не кидав шукати й потім. Редактор «Кіевской Старины» Т. Лебединцев оповідає, що перебуваючи 1859 р. в Київі, «просил он меня поискать, не найдется ли где в Киеве списка его поэмы «Іван Гус»... Поиски за «Гусом» оказались совершенно безуспешными... В поисках за Гусом Шевченко припоминал некоторыя места из этой поэмы и мурлыкал их про себя: но и то, что можно было разслышать, давно улетело из памяти моей» (Лободa Ѳ. (Лебединцев) Мимолетное знакомство мое съ Т. Г. Шевченкомъ и мои объ немъ воспоминанія. «Кіевская Старина», 1887, кн. XI, стор. 572—573). Уривки з найденої частини «Єретика» видрукувано в «Основі» (1861 р., кн. I і VIII), але шукання за цілою поемою не припинялося. Шукали по Україні, шукали у сина Шафарикового, бо ж поему

було присвячено Шафарикові—усе надаремно. Р. 1875-го, готуючи до друку Празьке видання «Кобзаря», писав з Праги Ол. Русов до М. О. Маркович (Марка Вовчка): «Але знов прошу вас дуже: розшукайте «Гуса» Шевченкового і усе друге, що тільки ви знаєте з його діл або маєте, та й зашліть мені. Сором великий буде нам усім, як того не зробимо: скажуть, що не вміємо як слід поважати свого поета. У 1866 році обіцялися ще вишукати того «Гуса» та й досі—слово тепле! У сина Шафарика тут єсть тільки «Посланіє» Шевченка до його батька, а самої поеми—нема. Окрім вас, ніхто у тому ділі запомогти не може. Не поскупіться вже на розшукання тієї поеми його». І незабаром знов—«Просьба моя к вам... прислать тоже «Гуса-Єретика», если можете возвратить его из неизвестности будущему потомству на обладание и поучение» (Дорошкевич О.—Шевченко в приватному листуванні. «Записки Іст.-Філ. Відділу Укр. Академії Наук», т. VII—VIII, стор. 383 і 384). Вже в 90-х роках цю справу, як чергове завдання Шевченкознавства ставив був біограф Шевченків Ол. Кониський і—пам'ятаю—не раз снував усякі комбінації, що могли б викрити загублену частину «Єретика». Завдання це розв'язано простіше—доступом до архиву Департамента Поліції, де в рукопису «Три літа» й знайдено повний текст поеми. Вперше невідому частину повернуто «из неизвестности будущему потомству на обладание и поучение» в журналі «Былое» 1906, кн. VI (про «Єретика» див. спеціяльну працю: І в. Брик—Шевченкова поема «Іван Гус». «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», т. 119—120 і 126—127).

С. Є.

Стор. 164. Рядки 34—42. До зустрічі з Шевченком родина Толстих готувалася заздалегідь. Із згадок дочки Толстого ми знаємо, що в їхній господі р. 1857 споружено було домашню виставу, щоб добути на переїзд Шевченкові коштів (Юнге Е. — Воспоминанія, стор. 134). 16 березня Лазаревський писав Шевченкові до Москви: «На днях графиня Настасья Ивановна присылала за мною и убедительно просила—как только ты приедешь, сейчас же дать ей знать и привезть тебя самого» («Письма М. М. Лазаревскаго къ Т. Г. Шевченку». «Кіевская Старина», 1901, кн. II, стор. 297). Як бачимо з запису в журналі, Шевченко з Лазаревським другого ж дня по приїзді був у Толстих. Цікаві про цю подію згадки подає не раз цитована вже у нас К. Юнге. «Событием был приезд Шевченка, нашего долгожданного Тараса Григорьевича. Отец, кажется, поехал встречать его на станцию железной дороги, а мы дома с замиранием сердца ждали, смотрели в окошко и, как всегда бывает, просмотрели, так что возглас кого-то: «приехали!» застал нас врасплох; мы не успели выбежать навстречу,—Т. Гр. уже вошел в залу. Среднего роста, скорее полный, чем худой, с окладистой бородою, с добрыми, полными слез глазами, он простер к нам свои об'ятия. Все мы были под влиянием такой полной, такой светлой, такой трогательной радости! Все обнимались, плакали, смеялись, а он мог только повторять: «Серденьки мои! други мои!»—и крепко

прижимал нас к своему сердцу».. (Юнге Е.—Воспоминанія, стор. 164). Не вважаючи на деякі неточності (зустріч Шевченка Толстим на станції), ця згадка цілком ствержує і збагачує на нові деталі запис у поетовому журналі: «Сердечнее и радостнее не встречал меня никто и я никого... Эта встреча была задушевнее всякой родственной встречи».

С. Є.

Стор. 107, рядок 1. Білозерський Василь Михайлович, що його тут і Шевченко називає своїм «соузником и соседом по каземату в 1847 г. —народився р. 1825, на хуторі Мотронівці, вчився в Київському університеті й зійшовся в Київі тоді з Кулішем, а через його і з иншими українцями, що згодом фігурували в справі Кирило-Методіївського Братства. Тоді ж тільки спізнався він і з Шевченком, хоч мав з ним тільки «короткие встречи», як пояснив опісля на слідстві. Закінчивши р. 184 -го університета кандидатом словесних наук, Білозерський заняв посаду навчителя в кадетському корпусі в Полтаві; р. 1847-го він разом з подружжям Кулішів (Куліш був жонатий з його сестрою, вушив був за кордон, але у Варшаві обох їх заарештовано. В справі Кирило-Методіївського Братства Білозерський лавав щирокі свідчення, хоча більш загального змісту і не тільки не виказував на товаришів, а навпаки силкувався їх одвести від справи (див. його відповіді в «Збірнику памяти Т. Г. Шевченка», Київ, 1915, стор. 154—211). У своїй доповіді цареві гр. Орлов характеризує Білозерського як людину, що «особенно заслуживает доверия, ибо он столько показал благородства и откровенности, что без сомнения не скрыл бы, если бы в предположеніях их имели место революціонные идеи» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 115). Присуд йому був досить лагідний: «в уважение» за щирі признання та каяття—4 місяці ув'язнення в кріпості, а потім на службу по-за межами України. Микола І ще пом'якшив цей присуд: «За откровенность прямо на службу в Оломецкую губернию под надзор» (Там само, стор. 132). З Петрозаводська, де він служив при канцелярії губернатора, в 50-х роках Білозерський перейшов на службу до Петербургу і р. 1861—1862 редактував «Основу», хоча сам не писав нічого. Історія «Основи» ще не написана і роля в журналі Білозерського не висвітлена гаразд; відомо тільки, що він, як редактор, викликав чимало докорів та нарікань, особливо од Куліша, за опортунизм та брак твердої лінії. «Журнал Василию Мих. разрешен,—писав напр. Куліш Марку Вовчкові ще 1860 р., но Василий Мих. хочет издавать его в духе примиренія с панами... Поместив ваши рассказы ради их известности, вероятно будет у Кочубеев говеть, у Галагана исповедываться, а у Тарновского причащаться во отпущение грехов своего» («Твори Марка Вовчка», т. I, Київ-Ляйпціг, стор. 115—116). Як не стало «Основи», Білозерський служив якийсь час у Варшаві в «Учредительном Комитете Царства Польского» та у Варшавській судовій палаті), а вийшовши в одставку жив у Петербурзі, потім переїхав на Україну і 20 лютого 1899 р. помер у Мотронівці («В. М. Бѣлозер-

ській» (Некрологъ). «Кіевская Старина», 1899, кн. III, Документы..., стор. 143; Ш(у г у р)о в Н.—У могилъ П. А. Кулиша и В. М. Бѣлозерскаго. «Кіевская Старина», 1899, кн. IX; П е т р о в В.—Шевченко, Куліш, В. Білозерський—їх перші стрічі, «Україна», 1925, кн. I—II; чимало матеріялу для характеристики Білозерського розкидано в опублікованому листуванні Куліша).

Як видно, Шевченко не був надто близький з Білозерським. Опріч згадки про його в одному з листів до Бр. Залєського (див. «Твори», т. II, стор. 376) і кількох записів у журналі, з одного боку, та промови Білозерського над Шевченковою труною («Основа», 1861, кн. III, стор. 6—7), їхні стосунки нічим у нашому матеріялі не відбились. Хіба ще можна додати, що Білозерський, користуючись з родинних зв'язків своїх, клопотавсь про Шевченка, як його затримано в Нижньому. «Белозерский, читаємо в листі М. Лазаревського до Шевченка з 12 жовтня 1857 р.—женат на родственнице Катенина и обещает, что ему еще напишет о тебе, и он советует тебе не возвращаться, если можно, в Оренбург, а ожидать паспорта в Нижнем» («Письма М. М. Лазаревскаго къ Т. Г. Шевченку». «Кіевская Старина», 1901, кн. II, стор. 290).

С. Є.

Стор. 167, рядок 4. Ж е л і г о в с ь к и й (у Шевченка—Желяковський) Едвард Вітольд (псевдонім Антоній Сова)—польський поет і політичний заслaнець [1]). Народився р. 1816 в Маріямполі Віленської губернії, вілейського повіту. Вчився в дорпатському університеті, де зорганізував гурток польської молоді, яку закликав до поважнішої роботи всупереч «буршівським» звичаям німецької молоді. За участь у таємних товариствах, що звязані були з справою Конарського р. 1839, сидів деякий час під арештом. Скінчивши університет, жив у маєтку в вілейському повіті й у Вільні. Желіговський ідейно був близький до того гуртка польських поетів (Вольський, Зморський, Дзіеконьський та инші), що в творах своїх виявляли бунт проти рабських завичок тодішнього громадянства. Наближення до люду навіть у зовнішніх формах життя, оспівування народу в своїх творах були характерною ознакою цієї групи, яка була провістником пізнішого хлопоманства, а згодом народництва. Ідеаліст і романтик, Желіговський підійшов до сучасного громадянства з певними ідейними вимогами, які виставив у своєму творі «Jordan. Fantazya dramatyczna» (Wilno, 1846). «Jordan» зробив велике враження, його розкупили за кілька місяців, так що того ж таки 1846 року зроблено було нове видання. Характерно, що цей твір знайдено було при арешті в Сераковського (р. 1848) і що його, як видно

[1]) В біографіях Е. Желіговського по енциклопедіях та загальних книжках з історії польського письменства трапляється багацько фактичних помилок. Часто помилково зазначається місце народження—Гродненська губ., місце університетських студій—Київ, а місце заслання—Сибір (на 10 років). Дату народження беремо з найбільш точної і докладної замітки в примітках до мемуарів Гейштора; звичайно ж подається 1820 рік

з листів до Бр. Залеського, добре знає й Шевченко. В сучасній оцінці цього твору зазначається, що тільки деякі місця його можна визнати за художні, але на свій час він мав велике громадське значіння. Сам автор не зв'язував себе строгою формою і тому надав своєму твореві вигляд драматичної поеми. Три головніших мотиви її переймають. По-перше, це—гостра сатира на шляхетську громаду, в якій плямується відсутність духових інтересів, пиха, самолюбство, утиск підданих. Другий мотив—це змалювання групи молоді що живе кращими ідеями й бажанням діяльности; вона на один шабель стоїть вище за першу групу. Желіговський змальовує тут гурток молоді, що збірається в «печерах» і обмірковує, як видно з натяків, справу визволення селян. Третій мотив—ідеал найвищої духом людини. Це Йордан, який проголошує ідею братерської любови до всіх і прагне до вищої досконалости.

Ці ідеї та народницькі настрої Желіговського, які одбилися в його статтях, були причиною висилки поета р. 1851 з Литви до Петрозаводська, де він жив був один час разом з Василем Білозерським. Згодом Желіговського переведено було до Оренбургу, а потім до Уфи. В Оренбурзі, очевидно, вперше й зустрівся з ним Шевченко. З листів поетових до Бр. Залеського видко, що Шевченко більше знав його з творів та ще може з оповідань приятелів-поляків, ніж особисто. Року 1856 він писав: «я знаю его как поэта и ничего больше» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 395). Року 1853 тому ж Залеському він признається: «мне давно хочется завести переписку с Совою, но не знаю, как и начать. По-польски я писать не умею, а по-русски как то неловко, но на всякий случай сообщи мне его подробный адрес. Будешь писать ему, кланяйся и поцелуй его за меня» (Там само, стор. 371). «Йордана и Сову я знаю, как твое сердце»—писав він тому ж таки Залеському пів-року пізніше (Там само, стор. 376). Шевченко високо ставив поезію Желіговського, як і Желіговський Шевченкову. На рукопису «Варнака», що послав Шевченко Залеському, поет просить надписати присвяту Желіговському: «на Варнаке напиши Желиховскому, или оставь так: как ты найдешь лучше, так и сделай». Желіговський збірався перекладати на польську мову Шевченкову «Катерину». З приводу цього поет писав Залеському: «Переводы Совы так прекрасны, как и его оригинальная поезія, и я не из скромности авторской, а говорю, как понимаю вещь. Катерина моя не так хороша, а главное не так цела, чтобы ее переводить, и переводить Сове, а впрочем, он может быть, это лучше меня знает» (Там само, стор. 382). В иншому листі Шевченко бажає Желіговському «много-много возвышенных мыслей и стихов». Коли в вересні 1855 р. Бр. Залеський прислав йому портрет Желіговського, Шевченко з піднесенням писав: «Я не знаю, как тебя благодарить, друже мой, за этот подарок. Что-то близкое, родное, я вижу в этом добром, задумчивом лице; мне так любо, так отрадно смотреть на это изображение, что я нахожу в нем самого искреннего, самого задушевного собеседника. О, с каким бы наслаждением я прочитал бы

теперь его Иордана! Но это желание несбыточное. Благодарю тебя, тысячу раз благодарю за этот сердечный подарок. Ты пишешь, что желал бы сблизить меня с ним покороче. Дай бог, чтобы все люди были так коротко близки между собою, как мы с ним; тогда бы на земле было счастье! Пиши ему и целуй его за меня, как моего родного брата» (Там само, стор. 389—390). Шевченко співчував Желіговському як поетові-засланцю, що був близький йому мотивами своїх творів. Це співчуття вилилося в тому ж листі, з якого взято попередню цитату: «Напиши мне подробнее... о бедном нашем Сове: как и чем он живет и что делает? Напиши все: меня глубоко трогает этот страдалец» (Там само, стор. 389). Р. 1857 Желіговського було повернуто з заслання. Він оселився в Петербурзі і видав тут (при кінці 1857 р.) збірник віршів, що написані були на засланні, під заголовком «Poezye Antoniego Sowy». Тут між иншим було вміщено вірш, якого Желіговський, трохи переробивши, присвятив Шевченкові і навіть власноручно переписав до поетового журналу (див. під 13 травня). Увага В. Щурата («Літературні начерки». Львів, 1913, стор. 95), що в первістному тексті в збірнику віршів стоїть підзаголовок «z bułgarskiego», змінено деякі вирази й немає останніх 4 рядків, все ж не відкидає можливости, що й первістний текст був написаний з думкою про Шевченка, а всі одміни двох текстів, як і самий підзаголовок, це все могло бути зроблено, як тоді часто бувало, про цензорське око.

По своєму повороті з заслання Шевченко знову зустрівся з Желіговським, уперше в Петербурзі на кватирі в Білозерського 28 березня 1858 р.,—другого ж по приїзді дня. 11 квітня, знову таки в Білозерського, Шевченко слухав нову драму Желіговського. Це був невиданий і досі драматичний твір Сови «Zorski», який мав бути протягом «Jordana». 5-ти-актова драма малювала постать визначної людини вже в практичному житті. Цей Зорський дає кріпакам землю, впливає на инших пропагандою своїх ідей. У драмі мова мовиться про стосунки з народом, піднесення його духового розвитку. Один з дієвих людей Водзич має намір закріпити братання з народом шлюбом з селянкою. В журналі Шевченко не занотував ніяких подробиць читання цієї драми. Крім віршів Желіговський видав у Петербурзі ще оповідання «Dziś i wczoraj», «Bajki Onegdajskiego» (два томи, 1858 р.) і працю «Rysy biorgaficzne i obyczajowe». В петербурзький період життя Желіговський, як публіцист, брав участь у польському часописі «Слово», що його дуже короткий час (р. 1859) видавав Йозефат Огризко. Тим же роком датовано Шевченкового вірша «Подражаніе» з присвятою «Едвардові Сові». Як це встановив В. Щурат, вірш цей уявляє з себе переробку з польського поета Чечота.

Року 1860 Желіговський виїхав за кордон, щоб більш не повертатися, бо, як зазначила одна сучасниця: «по Олонецьку і закритті «Слова» йому занадто душно було навіть і на рідній Литві». Желіговський виїхав до Парижу, а потім до Женеви. За кордоном він пере-

жив поразку польського повстання 1863 р. і решту життя віддав на роботу серед емігрантів-поляків. Між иншим він заложив «Товариство братньої допомоги», багацько робив для об'єднання й підтримки емігрантів. Помер при кінці 1864 р. Земляк його й товариш на засланні Брон. Залєський присвятив Желіговському некролога в «Roczniku Towarzystwa histor.-literack.» в Парижі р. 1865 (Щурат В. — Літературні начерки. Львів, 1913, стаття—«Шевченко - Желіговський - Чечот»; Piotr Chmielowski—Historya literatury polskiej. Warszawa, 1900. t. V, 225—233; Leonard Sowiński—O niewydanym dramacie Antoniego Sowy. «Ateneum», 1884, t. 4; Paulina z L. Wilkońska — Moje wspomnienia o życiu towarzyskiem w Warszawie. cz. III. Warszawa 1907, розділ—Edward Żeligowski, стор, 141 — 146; Pamiętniki Jakóba Gieysztora z lat 1857 — 1865. Wilno 1913, т. I, стор. 299). *В. М.*

Стор. 167, рядок 8. Таволга-Мокрицький Іван Миколаєвич, управитель канцелярії Петербурзького обер-поліціймейстера, українець з Пирятинського повіту, давній знайомий Шевченків. — мабуть через С. Гребінку, якому по жінці доводився небожем (див. Модзалевский В. Л.— Малороссійскій Родословникъ, т. IV, Київ, 1914, стор. 502 — 503). Поет не кидався цієї знайомости й потім. Так, під 4 квітня маємо запис про зустріч з дружиною Мокрицького, Марією Львівною, з якою — пише Шевченко — «встретились, как старые знакомые». Останній лист Шевченка, з 24 лютого 1861 р., був адресований тому ж таки Мокрицькому — це привітання з іменинами й бажання «повеселиться по прошлогоднему». З листа видно, що Шевченко бував у Мокрицьких.

С. Є.

Стор. 167. ряд. 10—12. «Он (Мокрицкий) мне посоветовал сбрить бороду, чтобы не произвести неприятного впечатления на его патрона, графа Шувалова». Кониський завважає, що ця «порада — зголити бороду—мала на той час свою рацію. Жовнірам, хоч би й вислуженим вже, не можна було носити бороди; а Шевченко перед поліцією був нічим більше, як тільки «вислужений жовнір», і йому не варт було дратувати свого «опікуна» (Кониський О.—Тарас Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 216). Тим «опікуном» був Петербурзький обер-поліціймейстер, гр. Шувалов, перед якого мусів ставитися, вернувшись до столиці, Шевченко. *С. Є.*

Стор. 167, ряд. 11 — 12. Шувалов Петро Андрієвич, граф (1827 — 1889) був обер-поліціймейстером у Петербурзі з 1861 р. управителем «III Отделения», далі Остзейським генерал-губернатором, а з 1876 р., після замаху Каракозова на царя—шефом жандармів до 1874 р. Згодом послував у Лондоні й був представником Росії на Берлінському конгресі 1878 р. Шувалов на посаді обер-поліціймейстера мав не злу репутацію («выгодное для себя впечатление» зробив він тоді й на Шевченка, див. у

журналі під 6 квітня) і навіть ніби проти своєї волі мусів прийняти призначення до «III Отделения». «Если Шувалов дорожит своим именем,—провів його туди Герцен,—то приняв, как говорят, à contre coeur место (непростительная слабость!), пусть же он сделает его ненужным» (Герцен А. И.—Полное собраніе сочиненій и писемъ, т. XI, стор. 100). Один з кореспондентів Герцена прохав навіть його—якийсь час не зачіпати Шувалова, «пока он подает надежды» (Там само). Чекати довелося не довго,—вже студентські розрухи 1861 р., потім процеси Михайлова, Шелгунова та Чернишевського показали, що Шувалов цілком на місці в »III Отделении»—і Герцен друкує в «Колоколѣ» ущипливу статтю «Оклеветанный графъ», яку закінчує такими словами. «Счастлив начальник, окруженный семьей таких сотрудников! Счастлива семья, сочиняющая вести и подслушивающая всю вселенную для передачи такому графу!» (Там само, стор. 363). Згодом, коли Шувалов став уже шефом жандармів, Герцен назвав його «Петром IV-м», натякаючи на його політичний вплив на царя. «А ты очень удачно назвал Шувалова Петром IV», — писав до Герцена з приводу цього Бакунин («Письма М. А. Бакунина къ А. И. Герцену и Н. П. Огареву. Видання М. П. Драгоманова. Женева, 1896, стор. 208). Це прізвище так і лишилось за потужним фаворитом. *С. Є.*

Стор. 167, ряд. 16—17. Лазаревський Василь Михайлович (1817—1890), найстарший з братів Лазаревських, народився в хуторі під Конотопом, вчився в повітовій школі в Конотопі, скінчив 1841 р. Харківський університет кандидатом і служив у Харкові, в Оренбурзі (1847—1848 р.), потім у Петербурзі аж до самої смерти—спершу в удільному відомстві, а потім членом ради міністра внутрішніх справ та головного управління в справах друку. Пробував себе В. Лазаревський і в літературі, перекладши з Шекспіра «Отелло» (1845), «Короля Лира» (1863) та «Макбета» (не надрукований) і низку повістей з французької мови (друкувалися в «Музеѣ иностранной литературы», 1847 р.). Йому ж належить кілька оригінальних нарисів, друкованих в «Отечественныхъ Запискахъ» і «Литературной Газетѣ» 40-х років, а також видана 1873 р. праця «Объ истребленіи волками домашняго скота и дичи и объ истребленіи волка»—про неї писав авторові ів. Тургенев: «Монография ваша останется в литературе на ряду с подобными сочинениями С. Т. Аксакова». Після В. Лазаревського лишилось кілька не скінчених рукописів, а між ними списка українського словника під заголовком—«Полный малороссійскій Словарь».

Що-до знайомости з В. Лазаревським Шевченка, то тут стріваємося з якимсь видимим непорозумінням. У журналі читаємо: «Василь принял меня, как давно невиданного своего друга. А мы с ним в первый раз в жизни встречаемся». Тим часом вже з Орської фортеці, 4 грудня 1847 р., Шевченко послав до В. Лазаревського листа, повного таких подробиць і таким тоном писаного, які виразно вказують на

знайомість чи навіть на певну близькість кореспондентів (див. Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 353—354). Так само в дальших листах до Федора та Михайла Лазаревських Шевченко не раз згадує й про Василя, переказуючи йому привітання та запитуючи «де він тепер?» (Там само, стор. 362, 397, 400, 407), а в листі до С. Артемовського 1852 р. просто радить познайомитися з братами Лазаревськими: «Чи не зустрінешся часом з Василем або Михайлом Лазаревськими, то познакомся з ними» (Там само, стор. 367). До людей і про людей не знайомих так не пишуть і так про них не піклуються. Отже виходить наче б то, всупереч аж надто категоричному записові в журналі, що Шевченко таки здибався з Василем Лазаревським попереду. І це цілком можливо. Як знаємо з життепису В. Лазаревського, він р.р. 1847—1848 служив у Оренбурзі, — отже міг там стрінутися з ним Шевченко, як і з братами його Федором та Михайлом. Так воно певне й було, тільки що цяя знайомість менш відбилася в пам'яті поета і він про неї просто забув ся, записуючи в журналі оце—«мы с ним в первый раз в жизни встречаемся». Коли Шевченко міг забути дещо з своїх творів, напр. «Пустку», зв'язану з М. Щепкиним (див. запис під 10 лютого та примітку до стор. 151), то чому не припустити, що й недовга знайомість з В. Лазаревським в Оренбурзі не зафіксувалася в його пам'яті? *С. Є.*

Стор. 167, ряд. 17—19. «На удивление симпатические люди эти прекрасные братья Лазаревские, и все шесть братьев как один,—замечательная редкость». Про чотирьох братів Лазаревських—Михайла, Федота, Якова й Василя відомості подано вже попереду,—див. примітки до стор. 4, 127 і 142 та попереднього до цієї сторінки примітку. Лишаються ще два, наймолодші—Олександер та Іван.

Лазаревський Олександер Матвієвич (1834—1902), знаменитий історик, народився в с. Гірявці Конотопського повіту, багато в дитинстві подорожував з старшими братами (Харків, Оренбург, Петербург), аж поки вістався до гімназії в Петербурзі; скінчив Петербурзький університет 1856 р. Ще гімназистом і студентом надрукував свої перші праці (з 1853 р.—«Указатель источниковъ для изученія Малороссійскаго края», «Украинская литературная лѣтопись» та ин.), близько стояв до редакції «Основи». З 1861 р., коли почала переводитись селянська реформа, С. Лазаревського потягло на Україну і тут він прослужив увесь свій вік до смерти—в Чернігові, Полтаві, Ніжині й Києві. Помер як почесний член Київської судової палати. Але по-за урядовою службою ввесь свій час віддавав О. Лазаревський науковій роботі, переважно з історії України («Малороссійскіе посполитые крестьяне» 1866 р., «Очерки малороссійскихъ фамилій», 1875—1876 р., «Павелъ Полуботокъ» 1880 р. і т. ін.). Особливо розгорнулася його наукова діяльність з 1892 р., коли засновано було «Кіевскую Старину»: тут та ще в «Чтеніяхъ Историч. О-ва Нестора-Лѣтописца» й появилися головніші праці О. Лазаревського.

го: «Люди старои Малороссіи», «Описаніе старой Малороссіи», три томи. 1889—1901; «Очерки, замѣтки и документы по исторіи Малороссіи» і багато инших. До «Кіевск. Старины» особливо тепло ставивсь небіжчик і, кажуть, пишався тією полицею, де довгим рядком стояли у його томи цього журналу. Великий і запальний бібліофил, Лазаревський склав надзвичайно цінну збірку книг і документів, що по його смерти перейшла була до бібліотеки Київського університету. Див. «Отрывки изъ автобіографіи», «Кіевская Старина» 1902, кн. VI; «Отрывки изъ Черниговскихъ воспоминаній» (Там само, 1901, кн. III і IV), а також низку статтів про його й бібліографію в «Кіевской Старинѣ» 1902, кн. V.

Близько спізнався з Шевченком О. Лазаревський у Петербурзі, починаючи з 1858 р., що-дня стріваючись з ним у брата Михайла. «Каждый день за обедом сходились мы с Шевченком,—згадував згодом О. Лазаревський,—и каждый день приходилось слушать нам его одушевленную беседу, большею частью, впрочем, вертевшуюся на событіях дня» (Л(азаревский) А. — Новопетровское укрѣпленіе. «Кіевская Старина», 1899, кн. II, стор. 293). Лазаревському довелось бути при останніх годинах життя Шевченка, а потім провожати труну його з Петербургу до Київа й Канева, — і про це він лишив цінні згадки («Послѣдній день жизни Т. Г. Шевченка» — в «Сѣверной Пчелѣ», 1861 р., ч. 48; «Гробъ Т. Г. въ Кіевѣ», — «Кіевская Старина», 1894, кн. II). Він же перший поклав підвалини й під біографію поета, надрукувавши статтю «Дѣтство Шевченка» («Основа», 1862, кн. III). Особа поета на завжди полишила на його молодому приятелі великий слід. Ось закінчення цитованої вже статті «Новопетровское укрѣпленіе»: »Много лет прошло со времени этих ежедневных встреч с поэтом, но у меня и до сих пор сохранилась ясная память о тогдашнем благодушии Т. Г., о его живости, о его любвеобилии... Как то легко и светло было впечатление от общения с этим человеком... Живой человек, а не мертвый — был Т. Г. Шевченко!» («Кіевская Старина», 1899, кн. II, стор. 294—295).

Лазаревський Іван Матвієвич († 1887 р.), скінчив курс у Петербурзькому університеті 1860 р., служив в орловському «по крестьянским делам присутствии», потім на тій ж таки посаді в Царстві Польському. Дещо друкував з сфери законодавчої роботи в Польщі. З Шевченком стрівався, як і Олександер, що-дня у брата Михайла і часто переписував поетові його нові твори (Там само, стор. 294). У журналі поетовому рукою Ів. Лазаревського переписано пісню про Кармелюка (під 20 травня). С. С.

Стор. 167, рядк. 22—23. «Вечером отправились мы... слушать живописную лекцию геологии профессора Роде»... Шевченко був на останній лекції Роде: «Оптическія картины къ исторіи образованія земной коры» (субота 29 березня). Відчит про «картины» Роде дає рецензія Ф. Лесгафта в «Сѣверной

До стор. 167

Пчелѣ» за 1858 р. ч. 68: «Нѣсколько словъ о геологическихъ картинахъ г. Роде», і спомини Е. Штакеншнейдер. «Были мы, — пише вона.—в театре-цирке на представлении Роде: Образование земной коры. Это представление в 40 картинах изображает постепенное развитие поверхности до ее нынешнего состояния. Наглядно и понятно изображена земля в ее жидком состоянии газа; потом этот газ горит и после этого наружная сторона шара кристаллизуется, хладеет и твердеет и на ней показывается растительность, но потоки воды ее заносят и таким образом образуется первый слой земли, и так далее. Затем показываются превращения и в недрах ее и различные минералы и иные свойства. Картины меняются безпрестанно. И, наконец, после разных чудовищ, нам незнакомых, появляются животные знакомые и, наконец, человек. Затем были показаны, в ряде картин, твердь небесная, со светилами и их система. Затем ряд картин нашего времени и в заключение играл большой калейдоскоп» (Штакеншнейдер Е. А. - Дневникъ. «Голосъ Минувшаго», 1915, кн. XI, стор. 199).

Незабаром влада припинила лекції Роде. Як що вірити Герценовому «Колоколу» (замітка «Архипастырское рвеніе о мракѣ»), то до заборони цієї спричинився відомий митрополит петербурзький Григорій, пославши таку скаргу до обер-прокурора Синода:

«Неоднократно доходили до меня слухи, что некто иностранец Роде в СПБ. в разных высших учебных заведениях, разными картинами не упоминая ни слова о Боге создателе, показывает, что образование нашей земли со всеми ее растениями и животными, не исключая и людей, произошло только от действия естественных сил какой-то первобытной материи, в продолжение не простых шести дней, а шести более или менее длинных периодов.

В настоящее же время, как сказывают, этот Роде уже делает свои представления публично, близ Большого театра, в цирке и, для большего привлечения народа, с торжественною музыкою.

Такое представление, явно колеблющее основание христианства и истребляющее в народе всеми христианскими народами благоговейно признаваемую и чтимую истину в создании нашей земли от Всемогущего, Премудрого и Всеблагого Творца-Бога, весьма вредно для народной веры и нравственности.

Посему покорнейше прошу ваше сиятельство, чтобы означенное дозваемое в цирке представление было прекращено».

«Может, — ущипливо завважав Герцен, навівши цього донося в «Колоколѣ», — пастыри наши умиленно мечтают, что, уничтожая свет дневной, они усугубят продажу свечей церковных!» (Герцен А. И. — Полное собраніе сочиненій и писемъ, т. IX, стор. 256). *М. Н.*

Стор. 167, рядок 33. Лавров Микола Андрійович (1820—1875), маляр-портретник. Він був разом з Шевченком учнем у К. Брюлова та за портрет В. І. Григоровича одержав звання академика. *Ол. Н.*

Стор. 167, ряд. 30—40. «Боюся, как бы мне не сделаться модной фигурой в Питере. А на то похоже». Шевченка стріли в Петербурзі справді надзвичайно тепло і земляки й чужі, і знайомі й незнайомі. Насамперед були це його давні приятелі, як М. Лазаревський, С. Артемовський; далі з нових—родина Толстих, у яких поет бував мало не кожен день (див. «Воспоминанія Т. П. Пассекъ»,— «Русская Старина», 1877, кн. X. стор. 286; порівн. «Воспоминанія Е. Ф. Юнге», стор. 166). Опріч того, сила людей хотіла бачити прославленого поета-засланця, привітати його й завести з ним знайомість. «Товарищи-художники меня полюбили, — писав сам поет до Ір. Ускова 4 липня 1858 р.,—а безчисленные земляки меня просто на руках носят» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 427). Публічно Шевченко показувався рідко, але його виступи так само притягали збільшену увагу. 21 листопаду 1860 р. відбувся якийсь добродійний вечір з участю літераторів і серед тодішніх популярних російських письменників найбільший все ж захват серед публіки збудив виступ Шевченка. «Было литературное чтение в Пассаже,—писав відомий Н. Н. Обручев, тоді офіцер генерального штаба, до Добролюбова 11 грудня 1860 р.,—с участием Достоевского, Бенедиктова, Майкова и Шевченко. Стихотворцев Б(енедиктова) и М(айкова) принимали с большими аплодисментами, по два раза заставляли читать стихи. Шевченку же приняли с таким восторгом, какой бывает только в Итал(ьянской) опере. Шевченко не выдержал, прослезился и, чтобы оправиться, должен был уйти на несколько минут за кулисы. Потом читал малороссийские стихи, слов публика большею частью не поняла, но за то насладилась мелодичностью его говора» (Княжнин В.—Добролюбовскій архивъ. «Завѣты», 1913, кн. II, стр. 93—94). Характерно, що листа свого Обручев писав з Парижу—отже і його про цей виступ хтось повідомив з Петербургу, а він, як цікаву новину — переказав далі. Про той пам'ятний виступ Шевченка та надзвичайно теплу зустріч, що йому зробила тоді публіка, маємо і ще кілька переказів (див. Пантелеевъ Л. Ф. — Изъ воспоминаній прошлаго. СПБ, 1905, стор. 152; Штакеншнейдер Е. А. — Дневникъ. «Русскій Вѣстникъ», 1901 кн. VIII стор. 415—416; порівн. «Кіевская Старина» 1901, кн. IX, Документы..., стор. 96). Не можна сказати, щоб ця популярність не шкодила поетові, не обтяжала його, бо заважала не тільки працювати, а й просто увійти в себе, з'осередитися після десятирічного перебування в пустині. Розповідаючи про свої щоденні зустрічі з Шевченком, О. Лазаревський свідчить, що в розмовах своїх він переважно спинявся тоді «на событіях дня, на встречах... с старыми приятелями и жалобах на постоянное приобретение новых, спешивших знаменовать свое знакомство с поэтом дорогими обедами у разных Дононов» (Л(азаревский) А. — Новопетровское укрѣпленіе. «Кіевская Старина», 1899, кн. II, стор. 293). Та і в самого Шевченка з приводу одного з таких несчисленних обідів вирвалося досадливе: «Нужно где-нибудь спрятаться» (запис під 3 квітня); або ин-

шим разом: «Приезжал Смаковский просить меня обедать... Я спал, — меня, спасибо, не разбудили. И я под предлогом болезни не поехал на лукулловский обед» (під 5 квітня). Починаючи з приїзду Шевченка до Петербургу, журнал його робиться сущим калейдоскопом зустрічів, знайомостей, осіб; сторінки журналу аж рябіють од прізвищ давніх і нових знайомих; поета просто ловлять обгодовують обідами і вечерями. Звичайно, це була не сама тільки мода на все надзвичайне, а й потреба виявити своє спочуття жертві режиму, і цілком слушно вбачає тут біограф Шевченків «живий суд історії»: «Суд цей розпочався іще в Астрахані в серпні р. 1857... Історія казала: судити з одного боку Шевченка за його «баламутні вірші» а з другого — третєодділенську юстицію за її «справедливість». Скрізь по дорозі з Астрахані до Петербурга ми чули той суд і присуд. Тепер прийшла черга до Петербурга» (К о н и с ь к и й О. — Тарас Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 220—221). *С. Є.*

Стор. 167, рядок 41. Л у к а ш е в и ч Олекса, художник, скінчив Академію Мистецтв р. 1839, як стипендіят «Корпуса путей сообщения». Шевченко взиває його «учеником и любимцем великого Брюлова» (запис під 5 травня). Певне в майстерні спільного вчителя вони й сприятелювали. *Ол. Н.*

Стор. 168, ряд. 2—3. Образ «дресированного медведя», що пригадався Шевченкові, як він побачив новий будинок Ермітажу, не вперше оце прикладає поет до Миколи І. Порівн. у «Сні»: двері відчинились і —

Неначе з берлоги
Ведмідь виліз. Ледве-ледве
Переносить ноги.

І далі:

Дивлюся я, що дальш буде,
Що буде робити
Мій ведмедик? Стоїть собі,
Голову понурив
Сіромаха. Де ж ділася
Ведмежа натура?

Образ до Миколи І. з його, мовляв Герцен, «железной лапой», справді дуже влучно добраний. *С. Є.*

Стор. 168, рядок 7. Д з ю б и н а Л. Н., — очевидно знайомого ще з академицьких часів, Шевченко згадував на засланні, в листі до В. Лазаревського: «Поклоніться гарненько од мене Дзюбину, як побачите. Добряга чоловік [коли ви знакомі]. Нагадайте йому про И з л е р а і р о с т я г а ї, про Адольфинку і прочії дива. Скажіть, що я його частенько згадую» (Ш е в ч е н к о Т. — Твори, т. II, стор. 354). Ім'я Дзюбина стрінемо кілька разів і далі в журналі. *С. Є.*

Стор. 168 рядок 15. К о к о р е в Василь Олександрович (1817—1889), що його далі Шевченко зве «откупщиком-литератором», вийшов з міщанських

низів і через свої фінансові здібності доробився до мілійонів. Розжився він найбільше на горілчаних «откупах». В кінці 50-х років виступав з ліберальними промовами й горнувся до літераторів; йому належить і кілька статтів на економічні теми в «Русскомъ Вѣстникѣ». Де і як познайомився з ним Шевченко, а також чим у йому зацікавився—не відомо. *С. Є.*

Стор. 168, рядок 20. Сошальського ймення часто згадується на останніх сторінках журналу, часом з епітетом «обязательный». Він то гостить поета у себе, то розвозить його по знайомих, по ресторанах та инших таких місцях. Відомостей про його не маємо. Кониський зве його багатим дідичем, «багатирем-дукою» («Шевченко-Грушівський», т. II, стор. 382). *С. Є.*

Стор. 168, ряд. 20—21. Кржисевич Марія Степанівна (1824—1905), по батькові Задорожня, була небогою Гр. С. Тарновського, однією з тих «молоденьких дівчат», що їм у листі до Тарновського з 1842 р. Шевченко обіцяв переслати «Черницю Мар'яну» (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 345 і 347). В тому ж році молоденька Задорожня вийшла заміж за Кржисевича (Шевченко це прізвище пише—Гжисевич і Гресевич) і переїхала до Петербургу, де з нею певне й познайомився Шевченко особисто. Кржисевич була дуже близька до музичного гуртка М. Глінки та його сестри Л. І. Шестакової; з Глінкою вона познайомилася ще 1838 р. в Качанівці у Тарновського («Записки М. И. Глинки», «Русская Старина», 1870, кн. IX, стор. 277; кн. X, стор. 393—394; порівн. Кузнецов К. А.—Глинка и его современники. Москва, 1926, стор. 10) і з ним опісля багато листувалася (див. в «Полномъ собраніи писемъ М. И. Глинки». СПБ. 1907). Між иншим Глінка присвятив їй свій романс «Не называй ее небесной» («Русская Музыкальная Газета», 1905, ч. 18, стор. 535) і через неї листувався з своєю нареченою Е. Керн («К биографии Глинки». «Музыкальная Летопись», сб. II. Петроград, 1923, стор. 49). «Хорошенькая, веселая и приветливая барынька», як її описує Глінка, Кржисевич не була щаслива в своєму особистому житті, розійшовшись з чоловіком. Мабуть на це й натякає Шевченко в журналі: «Зашли к землячке М. С. Гресевич и она нас встретила резвая, веселая, молодая, как и десять лет назад. Чудная женщина,—ее и горе не берет. А горя у нее не мало» (запис під 6 травня). *С. Є.*

Стор. 168, ряд. 30—31. «Бронзовый конь» — опера Обера. Обер Даніель-Франсуа-Еспрі (1782—1871) знаменитий французький композитор. Уславився операми, здебільшого в стилі комічному. Найцікавіша з них «Фенелла» (1828), що проложила дорогу для «Вільгельма Телля» Россіні та «Роберта-Диявола» Меєрбера. З комічних опер Оберових найпопулярніші «Фра-Дияволо» та «Бронзовий кінь»,—«Фра-Дияволо» ще й досі не виходить з репертуару. За часів Шевченка на петербурзькій сцені ставилися з опер Обера ще такі: «Баядерка», «Наречена», «Чорне

домино», «Гонзаго»; «Фенелла» в сезоні 1857—58 р. мала величезний успіх. А. Вольф зазначає, що «постановка оперы была довольно прилична для того времени» («Хрон. Петерб. театр. съ 1855 по 1881 г.», стор. 110) Того-ж сезону відновлений «Бронзовий кінь» ішов з меньшим успіхом (див. наступну примітку про Петрова). *Дм. Р.*

Стор. 168, рядок 32. Петров Осип Опанасович народився 1807 р. в Єлисаветі, помер 1878 року в Петербурзі Був родом з «податного сословия» (Вольф А.—Хроника Пет. театровъ. СПБ. 1877, стор. 42). Надзвичайно талановитий самоврядок. Змалку мав велику охоту до співу і за це дядько його, гуртовщик, у якого жив сирота-хлопець, прогнав його від себе. Року 1826 Петров дебютував у Єлисаветі в п'єсі «Казак-стихотворец» (текст Шаховського, муз. Кавоса, 1812 р.). Року 1830 Петров дебютував у Петербурзі в ролі Зороастра в опері Моцарта «Волшебная флейта» з великим успіхом і з того часу невпинно працює над своїм артистичним розвитком до самої смерти, виконавши протягом свого життя по-над 150 найріжноманітніших ролів. Петров мав могутній голос надзвичайно широкого діяпазону (низький бас із прекрасними баритоновими верхами) і чудесного тембру, до того ж мав однакову здібність як до комичних, так і до драматичних ролів. Для його писав ролі Сусанина й Руслана Глінка, Мельника—Даргомижський і т. и. Так само добре співав Петров і в італійських операх, де він з славою конкурував із найкращими світовими італійськими співаками. Голосовий орган (що-до витривалости) мав Петров надзвичайно міцний і зберіг свій голос до самої смерти, не вважаючи на те, що йому доводилось иноді виступати по двічі одного дня, а також співати й хворому [1]). На протязі всієї своєї артистичної кар'єри Петров пропустив тільки один спектакль—того дня, як умер у його син, і ще за чотирі дні до своєї смерти співав на сцені. В кінці п'ятдесятих років, коли слухав Петрова Шевченко, повернувшись із заслання, Петров був в апогеї свого таланту. Як справжній, серйозний і глибокий артист, Петров ніколи не вимагав для себе тільки головних ролів і охоче виконував також ролі другорядні, завжди даючи в них яскравий художній тип.

У незначній опері Обера «Бронзовий кінь» Петров співав ролю мандарина Теїн-Синча, що літає в повітрі на бронзовому коні. Опера ставилася роскішно і з 1837 року до 1855 йшла 55 рази, а з 1858 року (по відновленні в цьому році) до 1881 р. йшла всього 12 раз,—це з'ясовується зростом музичної культурности серед петербурзької публіки. (Вольф А.—Хроника, ч. I, стор. 54; ч. II, стор. 111, 147). Шевченко, як людина тонкої артистичної вдачі, до діла зазначив, що ввесь успіх цієї опери полягав у роскішній постановці «а все остальное—чепуха». *Дм. Р.*

[1]) Як зазначає В. Стасов, у тридцятих роках, та й далі якийсь час, склад співаків державної опери був дуже невеликий, і дирекція над міру експлуатувала видатніших артистів.

Стор. 168, ряд. 34—43, стор. 169, ряд. 1—48. Переписаний на цьому місці в журналі вірш Беранже, в перекладі В. Курочкина, «Навуходоносор»—певна річ, не міг тоді бути надрукований з цензурних причин. «Прекрасное и меткое стихотворение», як охарактеризував його Шевченко, і збереглося в його власноручному записові. *С. Є.*

Стор. 170, рядок 5. Елькан Олександер Львович (1819—1869)—третьорядний театральний і музикальний критик, фельєтонист та перекладач 30—60 років минулого століття, співробітник «Сѣверной Пчелы», «С.-Петербургскихъ Вѣдомостей», «Театральнаго и Музыкальнаго Вѣстника», «Иллюстраціи» та инших виданнів. Була це постать надзвичайно колоритна з побутового боку. «Элькан—по происхождению иерусалимский гражданин, но выдававший себя потомком татарского или арабского владыки—наверное не знаю—Эль-Хана», так характеризувала його сестра Пушкина (Павлищев Л.—Изъ семейной хроники. Воспоминанія объ А. С. Пушкинѣ. Москва, 1890, стор. 107). «Встретила Элькана,—писала вона ж таки в листі до чоловіка в 1836 р.—Такой же как был. Попрежнему подражает Александру в костюме, в бакенбардах, даже в походке... Он очень умен и любезен» (Там само, стор. 410). Элькана не раз під більш-менш прозорими псевдонімами виводила тодішня преса. «Кто это: L. Cane?—читаємо напр. у фельєтоні «Сѣверного Меркурія» і далі відповідь:—Если ты не имел случая встретиться с ним где-нибудь, то должен знать его по слуху. От Триумфальных ворот до Выборгской заставы он почти в каждом доме известен. На него стоит только взглянуть, чтобы отгадать его родопроисхождение. Неужели никогда не случалось тебе видеть среднего роста человечка, довольно хорошо одетого, в очках, сутуловатого, с плутовскими глазами, как ворона крыло волосами и такими же огромными бакенбардами, уподобляющими его орангутангу?... Покойный Княжнин для комедии Хвастун» и Лафонтен наш, Крылов, для басни «Лжец»—могли бы позаимствоваться от сего человечка еще многими чертами для изображения характера своих героев: едва-ли в целом Петербурге найдется кто другой, могущий превзойти его в этих двух свойствах. Но как ложь и хвастовство не поставляются в наше время пороками, то и L. Cane был бы еще сносен, если бы не имел многих других худших качеств. Покойный Грибоедов удачно срисовал с него многие черты для своего Загорецкого, о котором сказал Чацкий:

При нем остерегись—переносить горазд,
И в карты не садись—продаст.

Впрочем, если ты хочешь покороче познакомиться, то прочти в «Сиріусѣ» статью под названием «Человѣкъ со вкусомъ» («Пушкинъ и его современники. Матеріалы и изслѣдованія. Вып. XXIX—XXX. Петроград, 1918, стор. 108—110; порівн. Л(ернер) Н.—Прототипъ Загорѣцкаго. «Русская Старина», 1908, кн. XII, стор. 609—610). І не тільки прототипом Загорецького можна б назвати цю колоритну постать.

що пізніше була б певне ідеальним репортером: є в йому дещо й од Хлестакова (див. у цитованій праці Павлищева, стор. 107—108, оповідання про те, як він перед приїзжою провінціялкою удав із себе Пушкина), — і цілком можливо, що й Гоголь не однією покористувавсь од Елькана рисою, пишучи свого невмірущого Івана Олександровича з його класичним—«ну, что, брат Пушкин!»

Власне таким показується перед нами Елькан і в записах Шевченка: «вездесущий, вечный жид, брехун Елькан», «всеведущий Елькан». З листів Шевченка до Кухаренка, Гулака-Артемовського та автобіографичної повісти «Художник»—видко, що Елькан належав до гуртка перших петербурзьких «щирих приятелів» поета, себто — до тієї богеми, серед якої обертавсь Шевченко за своїх академицьких часів (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 345). Елькан не був учнем Академії Мистецтв, як гадав Конiський («Тарас Шевченко-Грушівський», т. I, стор. 91): він служив за перекладача при головному управлінні «путей сообщенія» (цим і пояснюється вираз поета в листі до Кухаренка: «Елькан джеркоче на всіх язиках так, як і перше»,—див. «Твори», т. II, стор. 349). Постать цього приятеля описав Шевченко в повісті «Художник» рисами, що нагадують наведену вже його характеристику. «Странное явление этот Элькан (у тексті повісти помилково—«Элькин» и «Лев Александрович». *С. Є.*): нет языка, на котором бы он не говорил, нет общества в котором бы он не встречался, начиная с нашей братии и кончая графами и князьями. Он как сказочный волшебник, везде и нигде: и на Английской набережной, у конторы пароходства, приятеля за границу провожает, и в конторе дилижансов, или даже у средней рогатки тоже провожает какого-нибудь задушевного москвича, и на свадьбе, и на крестинах, и на похоронах, и все это впродолжении одного дня, который он заключает присутствием своим во всех трех театрах. Настоящій Пинетти! Его иные остерегаются, как шпиона, но я в нем не вижу ничего похожего на подобное создание. Онъ в сущности неумолкаемый говорун и добрый малый и в добавок плохой фельетонист. Его еще в шутку называют вечным жидом, и этот титул он сам находит для себя приличным. Он со мною иначе не говорит, как по-французски, за что я ему весьма благодарен, так как это для меня хорошая практика» (Шевченко Т. — Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 321—322). Елькановi Шевченко переказує привітання з Новопетровського в 1852 році («Твори», т. II, стор. 367), а з другого боку певне і «всеведущий» Елькан не спускав з ока поета, бо ж то від його Кухаренко дізнавсь 1851 р. про справу Шевченка та його перебування на засланні («Изъ переписки Шевченка съ разными лицами». «Кіевская Старина», 1897, кн. III, стор. 453). *С. Є.*

Стор. 170, ряд. 32 — 33. Відчит про тодішню художню виставку в Академії Мистецтв подала «Сѣверная Пчела» (1858 р., ч. 81,—фельетон «Газетныя замѣтки» . Автор відчиту теж зазначає дві картини Ерассі, «написан-

ные им под руководством Калама». З картин самого Калама зазначено: «Лес, часть озера четырех лесных городов (sic!) и еще 2 вида Швейцарии, гравированные им самим». *М. Н.*

Стор. 170, рядок 38. Контський Антон Григорович (1816—1899) талановитий польський піяніст та композитор салонового характеру. З гучним успіхом концертував, як піяніст-віртуоз, по великих державах усього світу. З 1857 року заснував у Петербурзі школу фортепіянової гри й осів там на постійне перебування. За оповіданням К. Юнге Конiський переказує, що Контський часто долучався в господі у Толстих до Шевченка й знаменитого трагика Ольдриджа, коли вони співали одно одному своїх народніх пісень: Контський «або підгравав Тарасові українські пісні або наганяв тугу величними звуками Моцартового Requiem або після того звеселяв слухачів мазуркою Шопена» (Конiський О. — Тарас Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 250). *Дм. Р.*

Стор. 171, рядок 1. Соколов Іван Іванович (1823—1910), професор Академії Мистецтв; один з перших між російськими малярами взявся до картин з українського побуту, хоч сам не був українцем («Проводы в город парубков, назначенных в рекруты», «Малороссийские девушки, гадающие по венкам о замужестве», «Кобзарь», «Возвращение с ярмарки», «Малороссийская свадьба» та ин.). *Ол. Н.*

Стор. 171, рядок 13. «Бедный безталанный генерал Корбе» — мабуть чи не генерал-майор Іларіон Михайлович Корбе (народ. 1811 р.). Це був катеринославський поміщик, але мав невеличкий маєток і на Чернігівщині поблизу Тарновських (Милорадович Гр. — Родословная книга Черниговскаго дворянства. СПБ. 1901, т. I, стор. 262, т. II, стор. 187; порівн. «Записки М. И. Глинки» «Русская Старина», 1870, кн. IX, стор. 280). Певне через Гр. Тарновського спізнався був з Корбе і Шевченко; 1842 р. поет писав Тарновському про надруковану вже тоді поему «Гайдамаки»: «по вашему реестру я поручил И. М. Корбе раздать экземпляры» (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 345). *С. Є.*

Стор. 171, рядок 10. Так звану «Севастопольскую песню», надзвичайно популярну в свій час, склали офіцери, що збірались вечорами у начальника штаба артилерії Крижановського, — серед них був і Л. М. Толстой (тоді приписано було йому цілу пісню). В цій пісні, як писав «один из участников в составлении севастопольской песни» («Русская Старина», 1884, кн. II, стор. 455), виявилось «настроение умов севастопольцев, с горечью и присущим русским людям юмором видевших неумелость некоторых из своих вождей». Наводимо початок пісні з списку М. Венюкова («Русск. Старина, 1875, кн. II, стор. 442—443),—мова в ній про бій 4 серпня 1855 р. на р. Чорній:

Как четвертого числа
Нас нелегкая несла
Горы обирать,
Горы обирать.
Барон Вревский-генерал
К Горчакову приставал,
Когда под шофе,
Когда под шофе:
«Князь, возьми ты эту гору,
Не входи со мною в ссору:
Не то донесу,
Не то донесу»... і т. д.

В «Толстовскомъ Ежегодникѣ» (1912 р., стор. 300) вміщено «Напев севастопольской песни» в запису С. Л. Толстого з голосу Л. М. Толстого.

П. Ф.

Стор. 171, ряд. 16—20. Хрулев Степан Олександрович (1807—1870), відомий тоді бойовий генерал, один з оборонців Севастополя. Попереду брав участь у польській кампанії 1831 р., в поході на Угорщину 1849 р., в Ак-Мечетській експедиції 1853 р. Під Севастополем 1855 р. Хрулев виявив велику одвагу, був ранений. Згодом командував армейським корпусом.

С. Є.

Стор. 171, рядок 24. Рамазанов Микола Олександрович (1815—1867), різбяр, родом з акторської родини і сам з 7 років танцював на сцені Великого театру. Скінчивши р. 1839-го курс в Академії Мистецтв, Рамазанов посланий був державним коштом до Італії й повернувся звідтіля 1846 р. та віддався педагогичній праці в Московській школі малярства. Праць різбярських залишилося після Рамазанова багато, але видатних між ними нема. Для нас найбільш із них цікава — погруддя Шевченка, якого мармуровий примірник був на Шевченківській ювілейній виставці 1911 р. у Москві (з збірки княжни Кугушевої; є також алебастрові копії). Крім того видав Рамазанов книжку «Матеріалы для исторіи художествъ въ Россіи» (Москва, 1863).

Ол. Н,

Стор. 171, ряд. 25—26. «Смотрел в цирке-театре «Москаля-Чарівника». Очаровательный Семен». Довелося, таким чином, Шевченкові побачити трьох найкращих виконавців цієї ролі — Щепкина, Соленика й Артемовського. Усі три — актори сильної, хоч і ріжної вдачі; гарно знали вони український побут, але кожен з них, звичайно, утворював свій власний тип. Соленик здавався Шевченкові «проще и изящнее» за Щепкина. Куліш, присвятивши грі Солениковій в цій ролі докладну статтю, з захопленням писав, що Чупрун Артемовського—«это полное олицетворение малорусского простолюдина, простодушного, веселого и совершенно довольного своим положением. Вы видите перед собою не дурака, над которым смеетесь... Он смешит вас и в то же время нравится вам, как личность...» А далі зазначає Куліш такі риси, що вони, очевидно, особливо приваблювали до себе українських глядачів. Артемовський, якому частенько доводилося співати драматичні партії в операх, умів і в цій ролі передати серйозне почуття до Тетяни, чого ми не знаємо в инших виконавців (П. Ку-

лишъ Объ игрѣ г. Артемовскаго въ малороссійской оперѣ «Москаль-Чарівникъ». «Русскій Вѣстникъ», 1857, дек., кн. 2, «Соврем. Лѣтопись», стор. 224—227). Не диво, що Артемовським так захопився в цій виставі Шевченко. *Рл.*

Стор. 171, рядок 31. Воробйова (Петрова) Ганна Яковлевна (1816 — 1901) — дружина славнозвісного баса Осипа Петрова — видатна оперова співачка. Змалечку вчилася в балетному класі Дидло, а потім у класі співу Сапієнци в Петербурзькій театральній школі. Була хористкою державної опери, а з 1833 року почала виступати й на відповідальних ролях і завжди з великим успіхом. Мала чудового тембру, сили й краси контральто. М. І. Глінка захопився прекрасними голосовими даними співачки, а також її надзвичайною музичністю та темпераментністю виконання й написав для неї нову сцену в опері «Жизнь за царя» («У монастыря»), що з того часу зробилася найулюбленішою частиною всієї опери. Була Г. Я. також першим чудесним виконавцем ролі Ратмира в опері «Руслан и Людмила». Мала такого широкого регістру голос, що дирекція доручила їй виконання партії для чоловічого голосу в опері «I Puritani» Белліні. Отже ця партія зірвала чудовий голос співачки, і вона мусіла 1845 р. покинути сцену, проспівавши всього десять років. П. Веймар (див. статтю в «Музыкальномъ Словарѣ» Г. Римана, стор. 263) зазначає, що Петровій було доручено співати 1844 року партію чоловічого голосу і ставить у зв'язок із цим те, що Петрова безпосередньо після цього залишила сцену (1845 р.). Отже А. Вольф, описуючи ще сезон 1839 — 40 року, зазначає: «Госпожа Петрова, между прочим, пела баритонную партию (Ричарда) в «Пуританах». Такой неслыханный факт в летописях оперы, кажется, не произвел в то время никакой сенсации. Критика даже не обратила на это внимания» («Хроника» .., ч. I, стор. 83). З Петровим вона одружилася року 1837, а 1886 року осліпла. Народилася, жила й померла в Петербурзі.

А. И. Вольф так описує виступ Воробйової 27 листопаду 1836 р. в залі Великого театру (перша вистава «Жизни за царя»): «Поднялась завеса третій раз, на сцене Воробьева-Ваня, и она запела чудную свою арію; звуки ея бархатного чистейшего контральто полились прямо из души, хватая за душу самых хладнокровных слушателей. Самый закоренелый немец-контрапунктист и тот бы растаял. Так певали только Виардо и Лавровская» («Хрон. Пет. театровъ», т. I, стор. 56). 18 жовтня 1837 р. в бенефіс Петрова Воробйова, вже жінка його, співала тільки що написану для неї Глінкою сцену «У монастыря». «Новая ария, исполненная Петровою с необыкновенным жаром и увлечением, произвела решительный фурор» (Там само, стор. 65). *Дм. Р.*

Стор. 171, рядок 37. Некрасов Микола Олексієвич (1821—1877) знаменитий російський поет і журналіст, почав літературну діяльність 1839 р.; в

1856 р., коли Шевченко записав у журналі: «с успехом... доказал.... что Некрасов не только не поет, но даже стихотворец аляповатый» — він мав уже чималу популярність, хоч більшість його найкращих творів вийшла пізніше, після смерти Шевченка. Цим почасти й пояснюється занадто сувора, зневажлива оцінка поезії Некрасова, «печальника горя народного», хоча з боку Шевченка вона взагалі ніби трохи несподівана, а тим більше, що не була випадкова, навіяна якимсь тимчасовим настроєм. Чалий згадує, що й пізніш, коли у його в Київі р. 1859 був Шевченко, він, оповідаючи про свої знайомости з петербурзькими літераторами, «критиковал Некрасова» («Жизнь и произведенія Т. Шевченка», стр. 147). А в той же час, як знаємо з журналу, Шевченко дуже захоплювався творами громадянського змісту Бенедиктова, В. Курочкина та ин. Що за причина, що до Некрасова він ставився инакше — з певністю не можна сказати. Може, заважив тут вплив С. Т. Аксакова, котрий «так не любил» Некрасова (лист до С. Т. Аксакова 1854 р. І. С. Тургенева. — Гутьяр Н. М.— И. С. Тургеневъ. Юрьев. 1907, стор. 255), а до думок Аксакова тоді ставився Шевченко з особливою увагою. Згадаймо також, що й Куліш, до літературних поглядів якого Шевченко дослухався, вважав Некрасова за «ворога» («Письма П. А. Куліша». «Чтенія въ Истор. Об-вѣ Нестора-Лѣтописца», кн. XVI, в. 4, стор. 111). Відограли може свою ролю й чутки про особисте життя Некрасова, які вже тоді ставили під підозріння народолюбство цього поета, а трохи згодом викликали в «Колоколѣ» Герцена такі рядки: «Мы не привыкли к барышникам, отдающим в рост свои слезы о народном страдании, ни к промышленникам, делающим из сочувствия к пролетарию оброчную статью» (Гутьяр Н. М. — И. С. Тургеневъ, стор. 237). Можливо й те, що Шевченко не міг забути різкої критики Бєлінського та свою нелюбов до його переніс і на Некрасова, що його високо ставив Бєлінський.

Важко нам тепер установити напевне, чи був навіть знайомий особисто Шевченко з Некрасовим. У мемуарах Никитенка читаємо: «10 марта 1853 г. Вторник. Обед у Дюссо, данный литераторами в честь актера Мартынова. Собралось человек сорок. Мартынову поднесли письмо, подписанное всеми присутствовавшими, и портреты их в прекрасно переплетенном альбоме. Письмо прочитал за обедом Дружинин, во время тоста. Потом Некрасов прочел стихи в честь Мартынова. Обед был весел и оживлен, но без криков, возгласов и всяких излишеств, какими обыкновенно отличаются наши триумфальные обеды. Все было искренно, просто и потому хорошо. Да, я забыл еще, что А. Н. Островский произнес довольно длинную речь от имени драматических писателей. Я за обедом сидел между Шевченко и Языковым» (Никитенко А. В.— Записки и дневникъ, т. II, стор. 140). Беручи на увагу, що людей на обіді було не дуже багато та що «обед был весел и оживлен... все было искренно, просто», Некрасов та Шевченко могли легко познайомитися, як що тільки не були вже знайомі наперед. Але все ж певне

знайомість їхня лишилась тільки формальною й ніяких слідів її ми не знайдемо. Парадоксальний присуд Шевченка в журналі, — правда, не одинокий у великій літературі про Некрасова, — був чи не єдиним виявом взаємних стосунків з Шевченкового боку.

З боку Некрасова маємо ще кілька. Насамперед треба нагадати, що на смерть Шевченка Некрасов озвався таким віршем:

Не предавайтесь особой унылости:
Случай предвиденный, даже желательный —
Так погибает по божьей по милости
Русской земли человек замечательный.
С давняго времени—молодость трудная,
Полная страсти, надежд, увлечения,
Смелыя речи, борьба безразсудная,
Вслед за тем—долгие дни заключения...
Все он изведал: тюрьму петербургскую,
Справки, доносы, жандармов любезности,—
Все—и раздольную степь оренбургскую
И ее крепость. В нужде, неизвестности
Жил он солдатом, с солдатами жалкими,
Жил оскорбляемый всяким невеждою;
Мог умереть он, конечно, под палками,
Может, и жил только этой надеждою...
Но сократить не желая страдания,
Поберегло его в годы изгнания
Русских людей провиденье игривое;
Кончилось время его несчастливое,—
Все, чего с юности ранней не видывал,
Милое сердцу ему улыбалося...
Тут ему бог позавидовал:
Жизнь оборвалася!..

Вірш цей, датований лютим 1861 р., Некрасов ніби подиктував був 1876 р., вже зовсім слабим, своїй сестрі («Зоря», 1886, стор. 87) але є й инша історія його. В. Веденеєв подав таку версію: Некрасов зложив цього вірша на Шевченковому похороні і тоді ж таки списав його на папері; але з огляду на небезпечні часи папірець той розірвав на двоє і зберіг саму ту половину, що з римами, і тільки перед смертю поновив цілий текст (Веденеєв В.—Памяти Т. Г. Шевченка. «Русскія Вѣдомости», 1901 р. ч.ч. 56 — 57; порівн. Єфремов С. — Шевченкові роковини і російська преса. «Л.-Н. Вістник», 1901, кн. VII. стор. 45). Вперше надрукувала цей вірш «Зоря» в 1886 р., а з російських виданнів увійшов він, з невеличкими одмінами, лиш в останнє видання 1920 р. під ред. К. Чуковського,

Вдруге довелося Некрасову висловити свою про Шевченка думку в 1867 р., як експертові, разом з О. Пипіним та М. Костомаровим, у судовій справі між двома видавцями Шевченкових творів, Лисенковим та

Кожанчиковим. Некрасов поставив собі за мету довести внутрішній зв'язок поміж усіма творами Шевченка і неможливість через те розривати їх, видаючи якимись окремими випадковими збірками. По дорозі торкнувся він і загальної оцінки Шевченка, як поета. З Шевченка, на думку Некрасова, «был поэт глубоко и исключительно національный, специализировавший для себя отдельную область, воспроизведению которой он посвятил всю свою жизнь и из которой не выходил ни однажды, — именно, задачею его поэзии было изображение народной жизни родной ему Украины» (Ефремов С. — Шевченко на літературних позвах. «Наше Минуле», 1919, кн. I — II, стор. 47). Цю думку Некрасов ілюстрував прикладами з-поміж Шевченкових поезій, виявляючи глибокий пієтет до творчости українського поета. (Докладніше див. у акад. Лободи А. — Шевченко і Некрасов. Збірник «Шевченко та його доба», т. I, стор. 99 — 108; загальні праці про Некрасова: Александровский Г. В. — Н. А. Некрасовъ и его поэзія. Київ, 1903; Мережковский Д. — Двѣ тайны русской поэзіи. Некрасовъ и Тютчевъ. СПБ. 1915; Евгеньев В. — Н. А. Некрасовъ. СПБ. 1914; Чуковский К. — Некрасов как художник. Петербург. 1922; Эйхенбаум Б. — Сквозь литературу. Зб. «Вопросы поэтики», в. IV. Ленинград, 1924). *А. Л.*

Стор. 172, рядок 3. Про «званный обед» у Толстих 12 квітня кілька додаткових подробиць подає К. Юнге. «Через несколько дней (по приїзді поета) у нас был обед в честь Шевченка, на котором присутствовали, кроме наших общих друзей, еще многие его земляки-малороссы, между прочими и Маркович (Марко Вовчок); говорилось много искренних и трогательных речей; говорил и отец мой; Шевченко был так растроган, что не мог кончить своей речи от слез» (Юнге Е. Воспоминанія. стор. 164 — 165). Пишучи свої згадки через багато літ, Юнге помилилася тільки що-до присутности на обіді Марка Вовчка: до Петербургу Марковичі перебралися геть пізніше і Шевченко з авторкою «Народніх Оповіданнів» тоді не був ще знайомий, инакше напевне одзначив би оту цікаву для його знайомість у журналі. *С. Є.*

Стор. 172, рядок 8. Старов Микола Дмитрович був учителем у дочки гр. Толстого, К. Юнге. Вона так його характеризує в своїх згадках: «Поклонник Грановского, Белинского и Герцена, был большой идеалист и мечтатель, но вместе с тем удивительно живой человек. Большой шутник и весельчак, он хранил в душе постоянное недовольство собой и горячую скорбь о страданиях человечества... Он был до безконечности впечатлителен, страшно увлекался, меры ни в чем не было у этого человека... Несмотря на свой ум и начитанность, он был настолько необуздан, что заносился в своих речах иногда до абсурдов, но всегда был вполне искренен, и потому имел влияние на окружающих, в особенности на молодые умы, и влияние, во всяком случае, хорошее.

(Юнге Э. — Воспоминанія, стор. 145 — 146; порівн. «Кіевская Старина», 1885, кн. II, стор. 237). Його «почти либеральное слово», сказане на обіді, записано в журналі під 17 квітня. Цікава сама думка цього «признательного слова» Шевченкові за те, що він подав «великий пример всем современным нашим художникам и поэтам». *С. Є.*

Стор. 172, ряд. 17 — 18. Остроградський Михайло Васильович (1801 — 1861), знаменитий математик, член не тільки Російської, а й багатьох закордонних академій, народився на Полтавщині, початкову освіту побірав у Полтаві, університет скінчив у Харкові. Шевченків запис у журналі подає незнану рису з біографії цього видатного вченого, а саме—що він, очевидно, не цурався українських справ і був близький з українськими діячами. В автобіографичній повісті «Художник» Шевченко розповідає про Остроградського цікавий факт з приводу «усердных поклонников веселого бога Бахуса». »Я лично и хорошо знал гениального математика нашего О. (а математики вообще люди не увлекающиеся); с ним мне случалось несколько раз обедать вместе. Он, кроме воды, ничего не пил за столом. Я и спросил его однажды: «Неужели вы никогда вина не пьете?» — «В Харькове еще когда-то я выпил два погребка, да и забастовал», — ответил он мне простодушно» (Шевченко Т. — Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 338 — 339). *С. Є.*

Стор. 172, рядок 25. Жадовська Юлія Валеріянівна (1824 — 1883) народилася калікою — без лівої руки, з трьома пальцями на правиці — тому Шевченко й назвав її «жалкой бедной девушкой». На літературне поле Жадовська вийшла 1844 р. Року 1846 її поезії надруковано окремою книжкою; вони викликали прихильні рецензії в журналах і тільки Бєлінський критичніше поставився був до них («в них нельзя отрицать чего-то в роде поэтического таланта. Жаль только, что источник вдохновения этого таланта не жизнь, а мечта» («Полное собр. сочиненій», ред. С. Венгерова, т. X, стор. 414). В 1858 р. з'явилась нова книжка поезій Жадовської. Про неї прихильно писав Добролюбов: «Задушевность, полная искренность чувства и спокойная простота его выражения — вот главные достоинства стихотворений г-жи Жадовской» («Сочиненія», т. II. СПБ. 1896, стор. 181). Окремі поезії Жадовської («Нива, моя нива», «Ты скоро меня позабудешь») здобули чималої популярности. Менш успіху мали її прозові твори. Повне зібрання творів Жадовської з'явилося в 4-х томах з біографічним нарисом 1885 — 1886 р. у виданні брата поетеси П. В Жадовського. *П. Ф,*

Стор. 172, ряд. 26—27. Енгельгардт Василь Павлович (1828—1910), син дідича, колишнього пана Шевченкового, належав до старого російського дворянського роду з Смоленської губернії. Це визначна постать поміж музичними діячами петербурзькими в другій половині дев'ятнадцятого століття: він був друг-приятель Серова, братів Стасових, Львова,

К. Булгакова. Даргомижського, особливо Глінки, з яким жив у найкращих стосунках, як свідчить про це листування його з Глінкою та спогади Л. Шестакової, сестри Глінчиної («Записки М. И. Глинки и переписка его съ родными и друзьями», СПБ. 1887). Маючи добре музичне виховання, Енгельгардт брав ретельну участь у житті музичному, виступаючи й сам, як музика. Добре грав він на фортеп'яні («Записки Глинки», «Рус. Старина» 1870, т. II, стор. 451). Головний же інтерес його життя, можна сказати—завдання всього життя був культ Глінки (теж смоленця з походження), збірання рукописів його й переховування їх од загибелі. Л. Шестакова свідчить, що Енгельгардт надзвичайно любив її брата і завжди уряджав для його музичні зібрання. В господі батьків своїх він упорядив одного разу (185. р.) виконання написаного ще в 30-х роках F дурного квартету Глінки,—і з таким старанням, що композитор просто не впізнав свого юнацького твору. Ще з молодих років Енгельгардт заприязнився з Глінкою, і той надзвичайно цінив цю приязнь, бо Енгельгардт належав до того дуже обмеженого кола людей, які ще за життя Глінчиного встигли зрозуміти й скласти ціну його творчості. Збірання рукописів Глінчиних це величезна громадська заслуга Енгельгардтова, що на завжди дала йому місце в історії російської музики. Свою збірку, оправлену в тринадцятьох томах, Енгельгардт 1867 року подарував СПБ. Публічній Бібліотеці, а потім ще протягом багатьох років (1885, 1887, 1890, 1891 рр.) поповнював її новими цінними вкладами (Ф и н д е й з е н Н.—Каталогъ нотныхъ рукописей, писемъ и портретовъ М. И. Глинки, хран. в рукоп. отд. И. П. Б., СПБ. 1898). Глінка дуже добре розумів усю вагу тієї роботи, що взяв на себе «многолюбимый и безподобный барин» (так звав Енгельгардта в листах своїх Глінка) і сам насилав до його свої рукописи, навіть виписав для цього всі свої рукописи з с. Новоспаського. Дарував Глінка Енгельгардтові й такі цінні речі, як родовий свій перстінь та инше, і все це Енгельгардт передав до Публічної Бібліотеки. Як видно з листування Глінчиного, композитор доручав Енгельгартові й клопоти про видання своїх творів або переписування їх і посилання за кордон особам, що ними цікавились. Енгельгардт листувався ще з Г. Берліозом, Фр. Лістом, Д. Мейєрбером. У своїх «Записках» Глінка в таких теплих словах згадує Енгельгардта: «Я часто бывал у Павла Васильевича Энгельгардта: жена его, женщина приятной наружности и еще молодая, часто приглашала меня. После болезни присылали за мною карету, обшитую внутри мехом, а сверх того шубки, чтобы меня более окутать. Софья Григорьевна любила музыку. Я написал для нее романс: «Как сладко с тобою мне быть...», сл. П. П. Рындика, часто игрывал ей отрывки из новой моей оперы, в особенности сцену Людмилы в замке Черномора... Итак, мне там было очень хорошо» («Рус. Старина» 1870, т. II, стор 377). Очевидно, сім'я Енгельгардтів давала Глінці той затишок, якого не мав самітній музика, розійшовшись із дружиною, а надто Енгельгардт - син.

У Шевченка цей «весьма приличный юноша» викликав теж, очевидно, симпатію і не тільки «забвение прошедшему», а й «мир и любовь настоящему» та бажання мати з ним далі знайомість (див. записи під 6 і 16 травня).

По-за своїм захопленням російською музикою й культом творчости Глінчиної, В. Енгельгардт мав ще широку популярність у науковому світі як визначний астроном; власну обсерваторію свою, що містилася в Дрездені, де В. Енгельгардт проживав постійно, він подарував 1897 року Казанському університетові. *Дм. Р.*

Стор. 172, ряд. 28—29. Поміщиком у Шевченка, що його поет згадує тут так незлословно («забвение прошедшему!»); був Павло Васильович Енгельгардт, «русский немец» і полковник гвардії, що жив то в Київі, то у Вільні, то в Петербурзі. Р. 1829, коли 16-літній Тарас просився в науку до хлипнівського маляра, «помещику, Павлу Васильевичу Енгельгардту, только что наследовавшему достояние побочного отца своего, понадобился расторопный мальчик, и оборванный школяр-бродяга попал прямо в тиковую куртку и в такие же шаровары и, наконец, в комнатные козачки» (Яворницький Д. І.— Матеріяли до біографії Т. Г. Шевченка, стор. 8 і 18). В тій ж таки автобіографії подає поет відомості про свої обов'язки, як «комнатного козачка», про подорожування з поміщиком до Київа, Вільна та Петербургу, про сікуцію за малювання, про законтрактування в Петербурзі до Ширяєва (Там само, стор. 9—10, 18—20. Порівн. Конисський О.— Т. Шевченко-Грушівський, т. І, стор. 38—39, 45—56 і далі). Кілька аж надто виразних рисочок до характеристики Енгельгардта подано і в повісті «Художник». «Это самая крупная свинья в торжковских гуфлях»,—так охарактеризовано там його устами Брюлова, що спробував був поговорити з поміщиком про його талановитого кріпака (Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 275, 276). Ту ж таки думку про Енгельгардта, тільки висловлену м'якше, вложено і в уста Венеціянову: «Помещик как помещик! Правда, он меня с час продержал в передней: ну, да у них уж обычай такой. Что делать, обычай—тот же закон. Принял он меня в кабинете... Сначала я повел речь о просвещении вообще и филантропии в особенности. Он молча долго меня слушал со вниманием и наконец прервал: «да вы скажите прямо, просто, чего вы хотите от меня с вашим Брюловым? Одолжил он меня вчера, этот настоящий американский дикарь!» И он громко захохотал. Я было сконфузился, но вскоре оправился и хладнокровно, просто об'яснил ему дело. «Вот так бы давно сказали, а то филантропия... какая тут филантропия! Деньги и больше ничего!» прибавил он самодовольно» (Там само, стор. 278). Гроші, як знаємо, й рішили долю Шевченкову перед його поміщиком, довівши справу до 22 квітня 1838 р. (Там само, стор. 288—291), коли молодий художник і прийдущий поет міг на віки обтрусити кріпацький порох із ніг своїх. *С. Є.*

Стор. 172, рядок 31. Згадані тут «землячки» Карташевські — це Варвара Яковлевна та її дочка Надія Володимировна Карташевські. Варвара Яковлевна—рідна сестра Миколи Я. Макарова, чернігівця, людини активної в тодішніх українських кругах у Петербурзі. Заміжем вона була за Володимиром Григоровичем Карташевським, сином сенатора Гр. Ів. Карташевського († 1840), жонатого з сестрою С. Т. Аксакова («Полное собраніе сочиненій С. Т. Аксакова», т. II, вид. 1886 р., стор. 305). У Карташевських одбувались тоді українські вечірки, на яких бували, окрім петербурзьких українців, і російські літератори—Анненков, Жемчужников, Писемський, Тургенев (порівн. у листі М. Макарова до Марка Вовчка: «на вечерах моей сестры кроме Тургенева начал появляться в последнее время Писемский»,—«Твори Марка Вовчка», т. I, Київ-Ляйпціг, стор. 111; лист Тургенева до тієї ж адресатки: «я часто вижусь с Шевченко, с Картошевским»—там само, стор. 26). Шевченко здружився з Карташевськими, часто бував у них, змалював портрета з Карташевської-дочки. В своїх пізніших згадках про Шевченка, «за давностью лет и старостью» дуже коротеньких, В. Я. Карташевська все ж подає кілька цікавих деталів із тодішнього життя поетового. Між иншим розповідає вона й про останній роман Шевченка з Лекерею Полусмаковою, кріпачкою Макарових, що відбувся ввесь у господі Карташевських («Изъ воспоминаній В. Я. Карташевской о Т. Г. Шевченкѣ». «Кіевская Старина», 1900, кн. II, Документы..., стор. 61—63). *С. Є.*

Стор. 172, рад. 34. Долгоруков Василь Андрієвич (1804 — 1868), князь, на той час шеф жандармів і головний начальник «III-го Отделенія», почав свою кар'єру з 1825 р., коли під час подій на Сенатському пляцу стояв на обороні Зимового палацу. Микола I запримітив ретельного корнета і потім раз-у-раз ставивсь до його прихильно. 1848 р. Долгорукова призначено на товариша військового міністра, 1853-го — на військового міністра, і він мусів приняти на себе ввесь сором Кримської кампанії (про його тоді говорено: «по всему заметно, что военный министр пороху не выдумал»). З 1856 р. — шеф жандармів і був ним до 1866 р., коли мусів покинути свою посаду, бо «не вберіг царя» від замаху Каракозова, хоча й дуже ретельно справляв своє жандармське діло, аранжувавши напр. справу Чернишевського. Яскраву характеристику «начальника всех доносчиков в Росии» зробив Герцен («Полное собраніе сочиненій и писемъ», т. IX, стор. 279 і далі). *С. Є.*

Стор. 172, рядок 36. Тупиця Трохим Семенович († 1870) вихованець Ніжинського ліцею кн. Безбородка, де скінчив р. 1843. Служив у Петербурзі за начальника відділу в Інспекторськім департаменті. Надрукував 1844 р. «О цѣли жизни человѣческой, по ученію древнихъ греческихъ философовъ» (в «Прибавленіи къ Журналу Мин. Нар. Просв.» («Гимназія высшихъ наукъ и лицей кн. Безбородко». СПБ, 1881, стор. LXXX—CXLVI). *С. Є.*

Стор. 172, рядок 37. Громека Степан Степанович (1823—1877), полковник корпуса жандармів, під кінець 50-х років служив за столоначальника в міністерстві внутрішніх справ і разом виступав у літературі з живо написаними статтями з приводу внутрішніх справ (в «Русскомъ Вѣстникѣ» про поліцію, в «Отечественныхъ Запискахъ», «Современникѣ», «С.-Петербургскихъ Вѣдомостяхъ»), а також кореспондував Герценові. Та він же перший розпочав з Герценом і полемику в легальній пресі (стаття «Аннапольское дѣло» 1862 р.). 1861 р. Громеку мало не звільнили були з служби за те, що підписав відомий протест у справі Михайлова, але вже з початком польського повстання лібералізм Громеки хутко линяє й він кінчає так, як і почав. Року 1863 він іде на адміністративну посаду в Польщу, де згодом був років з десять губернатором у Седльці. Губернатор Громека вславився своїми жорстокими заходами що-до приєднання уніятів до православія, заробивши собі тим чин тайного совітника. У французькому «Kolokol'» за 1868 р., в замітці «Groméka le persécuteur. Groméka l'orthodoxe et furieux byzantin», Герцен так описує православну діяльність Громеки: «Французские газеты говорят об одном свирепом ландскнехте, который заставляет стрелять из ружей в крестьян-уніатов, атакует деревни и пересылает сотнями узников из Дубно в Седлец. Кто же этот Громека? Двоюродный ли, или родной брат, или сын Громеки, бывшего жандарма, бывшего литератора; вольнодумец, писавший против полиции удивительные, еще не опубликованные письма и пр. и пр.? Мы будем очень признательны за некоторые подробности об этом Громеке-Домициане, истребителе уніятов» (Герцен А. И. Полное собраніе сочиненій и писемъ, т. XX, стор. 376; порівн. Кони А. Ф. — На жизненномъ пути, т. I. СПБ, 1912, стор. 511—537). Треба зазначити, що, бувши ще жандармом, р. 1854, Громека мав якусь неясну місію до Галичини, — принаймні, в своїх згадках він сам оповідає про знайомости з галицькими москвофилами у Львові. Тут, як розповідав Громека, «в городском саду, взойдя на гору, мы встретили еще несколько русинов, профессоров и учителей. Все они выразили такую же искреннюю радость узнав, что я русский. Они показали мне сад со всеми его превосходными видами, из которых особенно рекомендовали один — именно, вид на восток, говоря, что это самый любимый их вид и что они постоянно смотрят в ту сторону» (Громека С. — Воспоминаніе о поѣздкѣ въ Австрію. «Отечественные Записки», 1858, кн. IX, стор. 95; порівн. Коцовський В. — Огляд національнои працѣ галицкихъ русинôвъ. «Зоря», 1887, стор. 376).

Стор. 173, рядк. 38—39. Особи з прізвищем «Персидський» ми серед декабристів не знаємо. Ні відомий «Алфавит декабристов», ні інші джерела та дослідники такого прізвища не дають; не дають навіть близько до його підхожого (Филипович П. — Шевченко і декабристи, стор. 51—52). Видима річ, що Шевченко тут помилився. Або це був дійсно Персидський, особа нам невідома, — тоді це не був декабрист; або ж це був

До стор. 172

декабрист, але тоді він не звався Персидський. У чому ж помилився Шевченко?

Знаючи з якою шанобою, навіть свого роду побожністю ставився поет до «первых русских благовестителей свободы» (запис під 3 листопаду), як він пильно нотує в журналі не тільки зустрічі з декабристами, але й незначні про їх деталі, як він навіть графікою виріжняє саме слово «декабрист», раз-у-раз пишучи його з великої літери і каліграфічно виписуючи — можемо зміркувати, що в цьому Шевченкові було важко помилитися. Та в додачу ще і в самому характері цього запису маємо одну показову з графічного боку деталь. У рукопису стоїть: «...познакомился съ старикомъ Персидскимъ». І далі, після крапки і дрібнішим письмом: «Съ Декабристомъ». Отже враження таке, ніби автор запису отой додаток зробив не разом з цілим

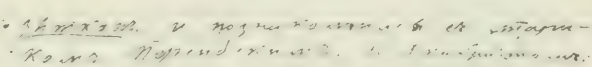

записом а вже згодом. А коли так, то помилка що-до титулу «декабрист» ще менш можлива. Коли чоловік робить пізніші додатки, то, очевидно, має якісь до того підстави. Він міг перевірити, розпитатись про цікаву йому справу і взагалі діє вже з певним наміром. Отже певніше, що стрівся Шевченко таки з декабристом, тільки що то був, звісно, не Персидський. Помилка сталася в прізвищі, і це тим можливіше, що пекламендуючись люде звичайно вимовляють своє прізвище дуже невиразно, недбало, на-швидку, початок часто зовсім зникає, і це дає зовсім инший звуковий ефект. У Шевченка з прізвищами трапляється не раз-у-раз: напр. Рибочкин замість Рыбушкин, або Грєвич замість Кржижевич. Грубнер замість Гринберг і т. и. Отже треба знайти декабриста з таким прізвищем, яке у швидкій і недбалій вимові могло б скидатися на «Персидський».

Переглядаючи список декабристів, випадає може спинитися на прізвиші «Оржицький». Коли вимовити його неясно, невиразно, з пригиском на закінченні, то може вийти щось ніби «Персицький» або в етимологічному запису — «Персидський». Обставини життя самого Оржицького стверджують, що він міг стрічатися з Шевченком у Петербурзі 1858 р. Микола Миколаєвич Оржицький (1796—1861), мав тоді 62 роки — «старик» у запису поета. Це був онук Кирила Розумовського. Присудом прилучений до дев'ятої категорії декабристів, одбув він службу на Кавказі і вже з 1834 року живе в Орієнбаумі, а з 1843 р. мав дозвіл наїздити до Петербургу; амністія 1856 р. зняла з його всі обмеження, і він видимо проживав таки в столиці, принаймні під Петербургом похований (див. «Восстание декабристов. Материалы, т. VIII. Центрархив. стор. 369). Мені здається, що на Оржицького й можна спинитися, йдучи по шляху вирішення справи з загадковим «декабристом Персидським». Звичайно, це тільки здогад, що його

підперти можна було б хіба тоді, коли б пощастило довідатися більше про самого Оржицького, напр. визначити круг його знайомостей, зв'язки і т. и. *С. Є.*

Стор. 173, рядок 9. Мей Лев Олександрович (1822—1862), російський поет, драматург і повістяр, на думку С. Венгерова, «литературное явление, пропущенное критикою». Правда, Гербель, напр., зазначав, що Мей «принадлежит к числу замечательных русских поэтов» (Зб. «Русскіе поэты въ біографіяхъ и образцахъ, вид. 3, 1888 р., стор. 458); згодом П. В. Биков у критично-біографичному нарисі до повного зібрання творів Мея (вид. т-ва Маркс, 1911 р., т. I, стор. 5) писав про видатний і ріжноманітний хист поета-«художника до мозга костей»; високу оцінку поезії Мея дав В. Пяст в імпресіоністичній статті до століття народження поета (вибрані поезії у вид. «Парфенон», 1922 р.), але мусів також визнати, що «Мей утопает в слабостях. В кучах сырой земли надо отыскивать его жемчуга». Все ж такі оцінки (їх можна було б збільшити) не порушують загальної неуваги критики й читачів до Мея. В. Р. Зотов у критично-біографичному нарисі про Мея з приводу двадцятиріччя смерти (СПБ. 1887) констатував «равнодушие критики и публики к поэту». Причина цього полягала, безперечно, в обмеженості творчости Мея, в певному громадському індеферентизмі його та в підфарбованій патріотичній народності. Як людина, Мей приваблював багатьох доброзичливою, людяною вдачею («добрейший из добрейших русских писателей», мовляв Я. Полонський).

Мей багато перекладав, з'окрема з слов'янських поетів. Перший його переклад з Шевченка і був згаданий тут вірш. М. Чалый («Жизнь и произведенія Т. Шевченка», стор. 131), надрукував Меєвого листа до якогось приятеля: «Ты вчера улыбнулся, когда я сказал, что попытаюсь перевести Шевченка. Так вот же тебе: худо-ли, хорошо-ли, а взял да и перевел. Передай ему этот перевод («Весенний вечер») вместо моей визитной карточки, а вместо ответа, доставь мне поэта». Цього вірша знаходимо в повному зібранні творів Мея (т. I, ст. 357 — 58) з датою — 11 травня 1859 р. Та сама дата стоїть під перекладом «Хустини». Мабуть переклад першої поезії, зроблений у квітні 1858 р., через рік (11 травня) виправлено. Наводимо його текст:

Вишневый садик возле хаты;
Жуки над вишнями гудятъ;
Плуг с нивы пахари тащатъ;
И, распѣваючи, девчаты
Домой на вечерю спешат.

Семья их ждет, и все готово;
Звезда вечерняя встает,
И дочка ужин подает,
А мать сказала бы ей слово,
Да соловейка не дает.

Мать уложила возле хаты
Малюток-деточек своих,
Сама заснула возле них...
Затихло все: одни девчаты
Да соловейка не затих.

Крім поезії «Садок вишневий» та «Хустина», Мей переклав з Шевченка «Наймичку» («Батрачка») й уривки з «Гайдамаків» (переклав ще поезію Щоголева «Гей, у мене був коняка» й кілька народніх пісень). П. Граб(овський) у «Зорі» (1896, № 5) гостро критикував Меєві переклади в Шевченка, особливо відзначаючи їх численні хиби супроти складу мовного, напр. у «Наймичці»—«Після Пречистої в неділю» передано: «Введенье разломало уж леденье». І в цитованому перекладі прикро вражають «девчаты» та «соловейка». В. Р. Зотов, вихваляючи Меєві переклади з Міцкевича і Сирокомлі, пише: «Если переводы его из Шевченко оставляют менее сильное впечатление, то потому, что обширные поэмы «Гайдамаки» и «Батрачка» и в подлиннике не принадлежат к лучшим произведениям украинского поэта» (ст. XLVIII). Звичайно, такими аргументами не можна захистити невдалі переклади... *П. Ф.*

Стор. 174. ред. 21 — 22. Кавелін Костянтин Дмитрович (1818 — 1885), ши роко відомий письменник та громадський діяч, виховувався під керовництвом В. Белінського, скінчив блискуче Московський університет 1839 р., опосів катедру цивільного, а потім і державного права в Московському університеті 1844 р. Кавелінів курс державного права, сконспектований у статті «Взглядъ на юридическій бытъ древней Руси» (1847), зробив велике враження на слухачів філософичними своїми основами. Проте р. 1848 Кавелін мусів покинути професуру, перебравсь до Петербургу и заробляв службою. Р. 1855 він написав знаменитий меморіял, у якому доводив неминучість визволення селян конче з землею, і надрукував по журналах чимало статтів з приводу селянської реформи. З 1857 р. Кавелін знов опосідає катедру цивільного права в Петербурзькому університеті і разом одержує доручення викладати юриспруденцію царському наслідникові. З цієї посади його звільнено незабаром з царського наказу, як занадто для царевича ліберального професора, а катедру в університеті він кинув сам, подавшись р. 1861 в одставку разом з Костомаровим, Пипіним, Стасюлевичем та ин., це була форма протесту кращої частини петербурзької професури проти жорстокого втихомирення студентських розрухів. З того часу Кавелін виступає виключно в літературі з своїми історичними, юридичними, етнографичними та філософичними працями, близько ставши до журналу «Вѣстникъ Европы» Стасюлевича. Разом він підтримував і стосунки з Герценом: «Письма К. Д. Кавелина къ А. И. Герцену» видав р. 1892 в Женеві М. Драгоманов. Важніші праці Кавеліна: «Мысли и замѣтки о русской исторіи» (1866), «Крестьянскій вопросъ» (1881), «Задачи психологіи» (1872), «Задачи этики» (1884), «Что есть гражданское право» (1880), «Права семейственныя» (1884), «Право наслѣдованія» (1885) та ин. При кінці життя Кавелін вернувся був до професури й якийсь час був за президента у Вольному Економичному Товаристві. Твори Кавеліна видано в 4-х томах («Собраніе сочиненій»..., СПБ. 1897—1900; при першому томі додано статтю про його проф. Д. Корсакова).

Як видко з запису в журналі, на Шевченка зробив Кавелін дуже гарне враження: «привлекательно-симпатическая натура». Стрівався з ним поет і потім. Про одну з таких зустрічів маємо цікаву звістку в журналі: «Из театра зашел к Белозерскому и застал у него К. Д. Кавелина. С разговора о минувшей и будущей судьбе славян мы перешли к психологии и философии. И просидели до трех часов утра. Школьничество. Но очаровательное школьничество!» (запис під 21 квітня).

С. Є.

Стор. 174. ряд. 23 — 24. Три брати Жемчужникови — Лев, Олексій і Володимир Михайловичі, сини сенатора. Про середущого з них—Льва, художника — див. примітку до стор. 124. Старший його брат, Олексій Михайлович (1821 - - 1908), закінчивши «училище правоведения», служив у сенаті, потім був помішником статс-секретаря в «Государственном Совете», але 1 січня 1858 р. подався в одставку. В своїй автобіографії, доданій до «Стихотвореній А. М. Жемчужникова въ двухъ томахъ» (СПБ. 1901, т. I), він поділяє своє життя на два періоди «резко отличающиеся друг от друга по внутреннему своему содержанию: до отставки в 1858 г. и после отставки»... «Во втором было более сосредоточенности, размышления и критики. Критическое отношение к окружающему меня обществу заставило меня обернуться задом ко всему прошлому и пойти другой дорогой». У своїй поезії Оп. Мих. Жемчужников схилявся до громадських тем загально-поступового характеру, оспівував «доблесть громадянина, добу «реформ» і т. и. На думку В. Брюсова, «только в своих старческих стихотворениях А. М. Жемчужников сумел взять совершенно самостоятельный тон, смог показать всю самобытность своей души и поэзии» («Далекіе и близкіе». Москва, 1912, стор. 153). Разом із своїм молодшим братом Володимиром та відомим поетом гр. Олексієм Толстим, Ол. Жемчужников складав сатирично-гумористичні твори, узявши для них своєрідне ім'я «Козьми Пруткова». Багато з цих творів друковано було в журналах: «Современникъ», «Искра» та инш. Згодом «Полное собраніе сочиненій Козьмы Пруткова съ портретомъ, fac-simile и біографическими свѣдѣніями» з'являлось багатьома виданнями й набуло великої популярности. Де-які твори з цензурних причин не могли з'явитися в свій час і їх надруковано уже за нашої доби.

Наймолодший з братів Жемчужникових, Володимир (1830 — 1884) до 1857 служив у війську, згодом увійшов у сферу інтересів торговельних та промислових, був найближчим співробітником фундаторів «Русскаго Общества пароходства и торговли». Біограф (Б. М.), відзначаючи велику працездатність Вол. Мих., пише, що це була «натура богато одаренная, пылкая, отзывчивая и увлекающаяся» («Русскій біографическій Словарь», том «Жабокритскій-Зяловскій», СПБ. 1915, стор. 27 28). *Л. Ф.*

Стор. 174, рядок 25. «Жизнь за царя», оперу М. Глінки, вперше виставлено в сезоні 1836 — 37 р. Головні виконавці — Петров (Сусанин) та Воробйова-Петрова (див примітку до стор. 171)—мали величезний ус-

піх (Вольфъ — Хроника... I, стор. 56). І з того часу опера не виходила з репертуару. До сезону 1844 — 45 р. виставлювано її 88 разів, і Шевченко мав досить часу, щоб вивчити виконання навіть різних акторів. Партію Вані Воробйова-Петрова залишила за собою і надалі (Вольф, стор. I, 65, 74, 90) і Шевченко зазначає тут, що чув її 1845 р. Року 1852 дебютувала в цій партії Леонова «и сразу очаровала всех своим контральто» (I, 163). Але, хоч і одзначає її Вольф, як «заслуженную и любимую артистку» (III, 132 — 133), проте матеріял його ж таки «Хроники» не стверджує того, щоб належало їй особливо помітне місце в складі тодішньої опери (I. 177; III, 116, 117, 125). *Рл.*

Стор. 174, рядок 26. Глінка Михайло Іванович (1804 — 1857) — батько російської національної музики. Народився в с. Новоспаському на Смоленщині. Написав не дуже багато, але вельми високої вартости музичних творів. «Жизнь за царя» написана 1836 року. Другу його славнозвісну оперу «Руслан и Людмила» (написано 1842 р.) уважають знавці за досконаліший твір; отже в першій опері Глінка значно більше користувався матеріялами російської народньої пісні, і тому ясно, чому цяя саме опера так захоплює Шевченка (він сам зазначає, що бачив її й попереду — 1845 року). Правда, подобалася Шевченкові й опера «Руслан и Людмила», як це ми бачимо з листа його до Гр. Ст. Тарновського з Петербургу 25 січня 1843 р.: «А ось що шкода, що ви сю зиму не приїхали. У нас була виставка в Академії і дуже добра, а тепер через день дають «Руслана и Людмилу». Так що то за опера, так ну! А надто, як Артемовський співа Руслана, то так, що аж потилицю почухаєш — палебі, правда! Добрий співака, нічого сказать» (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 346). Взагалі Глінка незалежно від того, чи користувався він народними елементами чи ні, уявляється нам як один із найбільших слов'янських музиків, і Шевченко — член Кирило-Методіївського братства — теж почував це душею. М. Мікешин у своїх спогадах («Кобзарь». Прага, 1876, стор. XXI) каже, що Шевченко «Глинку боготворилъ». *Дм. Р.*

Стор. 174, рядок 27. Леонова Дарія Михайлівна (1835 — 1896) — відома оперова співачка — контральто дуже великого діяпазону, донька офіцера, родом з Вишнього Волочка. М. І. Глінці дуже подобався голос Леонової. Він охоче працював з нею і написав для неї «Молитву». Леонова дебютувала в ролі Вані в опері «Жизнь за царя» і мала в цій ролі великий успіх, як і взагалі всюди, де вона співала. Леонова багато працювала в сфері свого мистецтва і була для того часу в своєму колі людиною дуже інтелігентною і з широкими інтересами, як про це свідчать і її «Воспоминанія» («Истор. Вѣстникъ», 1891). Кінець свого життя й кар'єри Леонова віддала пропаганді творів «нової музичної російської школи». Живучи в Петербурзі в 60-х роках, Леонова об'єднувала круг себе чимале коло артистів: у неї бували Серов О., Контський А., Ма-

каров П., Никольський Ф. (знаменитий тенор), Вильбоа К., Артемовський С. та инші. Не цуралася Леонова й українського співу: як свідчить В. М. Сикевич («Истор. Вѣстникъ» 1893, кн. IV, стор. 111—112), Артемовський для Леонової писав ролю Оксани в «Запорожці за Дунаєм», і вона в цій ролі виступала з великим успіхом. Леонова дуже любила їздити в художні турне (між иншим об'їхала кругом світу — через Сибір, Китай, Японію, Америку й Европу). Маємо відомості, що 1864 року Леонова з Никольським у Казані співала дует із «Запорожця за Дунаєм» («Антрактъ — приложеніе къ театр. афишамъ», Москва, 1864 р. 24 вересня). Виступала Леонова і в ролі Тетяни з п'єсі «Москаль-Чарівник» Котляревського, де особливо гарно співала пісню «Спать мені не хочеться» («Антрактъ — прил. къ театр. аф.» Москва, 1864 р. 19 жовтня). Під кінець життя працювала в Москві, як професор співу в Театральній школі (1888 — 92). Померла в Петербурзі. *Дм. Р.*

Стор. 174, ряд. 30—31. Можна тільки догадуватись, про який саме лист од С. Аксакова тут мова. У книзі М. Чалого («Жизнь и произведенія Т. Шевченка», стор. 119—120) наведено листа Аксакова, але з увагою, що його «писано в марте». Тим часом зміст листа показує, що датувати його треба пізнішим часом. У березні ж Шевченко сам був у Москві й бачився з Аксаковим та Максимовичем, а в листі Аксаков між иншим сповіщає, що «Максимович заторопился на свою Михайлову гору», а сам він ще «не попал в свою подмосковную деревню». Отже цілком можливо припустити, що це той самий лист, якого Шевченко одержав 18 квітня і збірався зараз же другого дня на його відписувати. В цьому листі Аксаков не радить Шевченкові друкувати його повість (мова про «Прогулку с удовольствием и не без морали»), кажучи, що вона «несравненно ниже вашего огромного стихотворного таланта, особенно вторая половина» (докладніше про це в примітці до стор. 80, про С. Аксакова). «Крепко обнимаю вас заочно,—писав на закінчення Аксаков.—Каждая ваша строчка доставит мне сердечное удовольствие». *С. Е.*

Стор. 174, ряд. 31—33. «Сегодня я увлекся своею «Лунатикою». Не маємо жадних відомостей, опріч цієї невиразної звістки, що був за твір у Шевченка під цим заголовком. Більш він про його нігде не згадує, хоча, як видно з цього запису («если бы не помешал обязательный Сошальский, то я кончил бы «Лунатику»), твір був мало не зовсім готовий, закінчений. Мало поясняє справу і зроблена рукою М. Лазаревського дописка на рукопису журнала проти заголовку «Лунатики»: «Как то, где то совсем пропала». На цьому власне й кінчаються усі відомості про цей затрачений або може власними руками знищений твір нашого поета. Можливо, що саме того твору торкається недатований лист В. Тарновського (старшого) до Шевченка: «Когда вы рассказывали мне, милый друг, Тарас Григорьевич, содержа-

ние сочинения вашего, я со всею откровенностью выразил вам мою мысль о главном недостатке его и догадывался, что оно не удастся и в исполнении... Теперь я убедился, что самый высокий талант падает, когда выбирает ложный путь: исполнение ниже вашего таланта. Умоляю вас, сожгите вашу рукопись. Горько нам было бы, если бы мимолетное заблуждение положило пятно на вашу славу и вместе с тем и на нашу народную литературу» («Кіевская Старина», 1901, кн. II, Документы..., стор. 72). *С. Є.*

Стор. 174, ряд. 37–38. Грубнер—так записав Шевченко тут прізвище Гринберг. Гринберг Ізабела Львівна—прекрасна співачка. Спершу жила з батьком своїм, доктором, у Варшаві, де проїздом із-за кордону чув її й М. І. Глінка. Особливо гарно виходили в неї, на думку самого Глінки, його власні пісні (див. лист Глінчин до В. П. Енгельгардта з Варшави 5/17. X. 1849 р.—«Полное собраніе писемъ М. И. Глинки», изд. Финдейзена, СПБ, 1907, стор. 279). В своїх «Записках» М. Глінка теж згадує про неї: «Младшая (дочка д-ра Гринберга) Изабелла пела с увлечением и смыслом (intelligence)»... «Очень любезна и талантлива»... («Рус. Старина» 1870 р., т. II, стор. 442—443). «Уже немолодая девушка, но очень кокетливая, она была талантлива, умна, жива и обладала большим и хорошо обработанным голосом»,—говорить про неї К. Юнге («Воспоминанія», стор. 135). Близька знайома Толстих, вона між иншим брала участь у виставі на користь Шевченка, споруженій в господі Толстих ще як поет був у Нижньому. Мабуть у Толстих і познайомився Шевченко з Гринберг, охоче бував у неї і, як свідчить Мікешин, «с восторгом слушал» її співу («Кобзарь», Прага 1876, стор. XXI). Та й у самого Шевченка маємо згадку про гостювання у «маленькой Гринберг: «она много и прекрасно пела. Досадно, что она мала ростом, для сцены не годится, а какая бы славная, пламенная была актриса!»—завважає Шевченко (запис під 9 травня). *Дм. Р.*

Стор. 174, ряд. 38—39. Даргомижський Олександер Сергієвич (1813—1869)—славнозвісний російський композитор. Даргомижський написав багато художніх пісень («романсів»); із них чимало таки солодковатих, дилетантських, якими він потрапляв на смак тодішніх співців-аматорів, що був дуже не високий. Та крім зазначених річей, написав він і справжні перлини художньої пісні («Паладин», «О дева роза»..., «Не скажу никому», «Старый капрал», «Мельник» та инші, особливо комичні пісні). Всі ці пісні написано в прекраснім декламаційнім стилі, і ми маємо відомості, що сам Даргомижський їх прегарно виконував. Його голос робив дійсно комичне враження на багатьох людей. М. І. Глінка в своїх «Записках» згадує Даргомижського, як «маленького человека..., который говорилъ пискливымъ сопрано». Ю. Арнольд («Воспоминанія») теж каже: голос Даргомижського «невольно поражалъ почти комически вследствие неожиданного пискливого тембра фистульного тенорино»

Певне, Даргомижський співав при Шевченкові щось із свого «салонового» репертуару, бо инакше навряд би Шевченко, людина тонкої музичної вдачі, знайшов би в його співі тільки «приторное смѣшное мяуканье». Варто тут нагадати ще слова відомого критика-музики Ц. Кюї про Даргомижського, як співця: «У Даргомыжского был истинно композиторский голос: несколько хороших высочайших теноровых нот, а остальной регистр слабоватый, хрипловатый и какой-то смѣшной по звуку. Несмотря на это, он певал охотно, выражал в совершенстве и всегда производил сильнейшее впечатление и в комическом, и в драматическом» («Русскій романсъ»). Про знайомість Шевченка з Даргомижським згадує ще М. Мікешин, що поет «глубоко почитал Даргомыжского; познакомился с ним случайно у меня и потом часто встречался в семействе Гринберг» («Кобзарь». Прага, 1876, стор. XXI). *Дм. Р.*

Стор. 175, рядок 4. Барон Штейнгель Володимир Іванович (1783—1862), член Північного товариства декабристів, одержав присуд III-ої категорії (обвинувачення: «знал об умысле на цареубийство и лишение свободы, с согласием на последнее; принадлежал к Тайному обществу с знанием цели и участвовал в приуготовлении к мятежу планами, советами, сочинением Манифеста и Приказа войскам», — див. «Декабристы», сост. Ю. Оксман, изд. Центрархива, стор. 451). Кари було йому призначено—20 років каторги (Там само, стор. 459). Штейнгель був людина дуже освічена і ще до грудневих подій 1825 року намагався переконати уряд різними «записками» в потребі реформ. Напр. 1818 р. він подав записку—«о законах, касающихся до гражданственности в России», де доводив, що відповідно до тогочасного «городового положения»— «все права даны деньгам, а не лицам, и всякий бесчестный богач предпочтен честнейшему бедняку». Серед декабристів Штейнгель визначався поміркованістю поглядів, боявся негайного запровадження республіканського ладу. Відбувши каторжні роботи, Штейнгель пішов 1836 р. «на поселение» і де-який час—з березня 1840 р. до червня 1843 р. жив у Тобольську, де приятелював з М. Лазаревським, як видно з Шевченкового запису в журналі 14 травня. Познайомившись з Михайлом Лазаревським 1847 р. в Оренбурзі, Шевченко, мабуть, ще тоді чув від його про Штейнгеля. Повернувся Штейнгель з Сибіру 1856 року і здобув дозвіл жити в Петербурзі у сина Вячеслава, інспектора Олександрівського ліцею. Два роки був за ним секретний догляд поліції. Написав спогади, надруковані в збірнику «Общественныя движенія въ Россіи въ XIX вѣкѣ» (СПБ. 1905). Головні хронологичні відомості про Штейнгеля, як і инших декабристів, див. у книзі: «Восстание декабристов. Материалы т. VIII. Алфавит декабристов», стор. 210—211, 426—427. Згадані в журналі запросини гр. Толстої наведено в книзі М. Чалого: «Друже наш, Тарас Григорьевич! Приходите к нам сегодня обедать, я угощу вас беседой Штейнгеля (декабриста) Н. Т.» («Жизнь и произведенія Т. Шевченка», стор. 130). *П. Ф.*

Стор. 175, рядок 8. Голенищев Аркадій Васильович, генерал-лейтенант, був «состоящим по морскому министерству» («Адресъ-календарь. Общая роспись всѣхъ чиновныхъ особъ въ государствѣ на 1859—1860 г. Изд. Имп. Академіи Наук. Ч. I, стор. 345). У Голенищева Шевченко познайомився з декабристом бар. В. Штейнгелем (запис під 14 травня). *С. Є.*

Стор. 175, ряд. 11—14. »Он (Галаган) прочитал описание своего будинка, збудованного им в старом малороссийском вкусе в Прилуцком уезде». Мова тут про Галаганів будинок, збудований р. 1856 в с. Лебединці Прилуцького повіту з плану акад. Червинського. Опис, що читав Галаган 19 квітня, мабуть цілому товариству, серед якого був і Шевченко, зберігся: це, треба думати, той самий лист до невідомого (може Л. Жемчужникова?), що надруковала була свого часу «Кіевская Старина». Галаган докладно оповідає, як він перебірав ріжні стилі, задумавши поставити в Лебединці дім, і як на жадному не міг спинитися, бо ніякий не відповідав «характеру местности и... обстановке». «Тут родилась во мне мысль,—писав Галаган,—попытаться воссоздать нашу старинную малороссийскую постройку. Я не смею сказать: архитектуру,—в ней нам отказывают совершенно. Да, впрочем, разве не отказывают нам люди близорукие даже в отдельности языка и в своеобразности всей нашей народности, называя все это случайными оттенками? Многие не понимали вовсе, как можно выстроить дом малороссийский, в котором ожили бы стены так, как ожил язык наш в речах наших поэтов. «Что же это будет? большая мужицкая хата?»—так спрашивали меня многие, выросшие в Малороссии, но так отделившиеся от всего родного, что в их памяти оно уже потеряло всякую цену и значение. За разными барскими и полубарскими постройками, введенными в наш край, они уже не замечали еще существовавших лет за 25 остатков старосветских домов, уютных, своеобразных, полных самой нежной идиллической роскоши... В моей постройке я должен был прокладывать путь новый или, скорее, возобновлять старый, сильно заглохший» («Письмо Г. П. Галагана о Малороссійскомъ будынкѣ»... «Кіевская Старина», 1904, кн. VII—VIII, Документы..., стор. 2—3). Тенденцію будівничого підкреслює й один з написів на сволоці: «Домъ сей сооруженъ для оживленія преданія о жизни предковъ въ памяти потомковъ» (Там само, стор. 5). Початок, зроблений у Галагана, викликав тоді велике заінтересування в українських кругах і довів до висновків, що лишали вже позаду замір Галагана. Так, Л. Жемчужников, який ще раніше пробував пропагувати ідею національного українського стилю в архітектурі (див. його «Мои воспоминанія» у «Вѣстн. Европы», 1899, кн. XI, стор. 242—243), використав Галаганів будинок для утворення цілої теорії національного мистецтва і поставив це питання сміливо і різко, в зв'язку з иншими сторонами народнього побуту. Описавши посвячення будинку в Лебединці, Жемчужников так писав в «Основі»: «Все радостно приветство-

вали это старосветское, вновь рожденное дитя. Будинок смотрел так уютно, так приветливо; своєю физиономиею он переносил нас в жизнь давно прошедшую и невольно порождал во многих присутствовавших желание сделать и у себя такой же. Зачем т а к о й же? Гр. П. Галаган попытался, и очень удачно, воскресить прошлое; всякою мелочью в доме он хотел напомнить нам жизнь дедов и прадедов; это очень похвально,—шаг все-таки сделан, но подражание, всегда нас преследующее, явилось и тут. Почему бы не сделать шаг вперед и не идти далее, чем могли наши предки?» (Ж е м ч у ж н и к о в Л.—Полтавщина. Изъ записной книжки 1856 г. «Основа», 1861, кн. X, стор. 86). І Жемчужников цей дальший ступінь робить. Виходячи з думки, що «каждый народ имеет свой вкус, свои потребности,—дайте только им возможность проявляться, а не подавляйте их»—Жемчужников розгортає перспективи українського архітектурного стилю, кладучи — цілком справедливо—в основу його українську селянську хату. «Чтобы понять народный вкус и изучать его,—писав Жемчужников,—надо обратиться не к тем храмам и зданиям, которые строились иноземными выходцами (они непременно внесли туда свой элемент), а к тем, которые строились самим народом. Источник народного вкуса—его быт: его-то и должно изучать вместе с обычаями, обрядами, песнями и даже складом народной речи... Тогда мы увидим народную своеобразность, которая откроет нам глаза на новое дело народной архитектуры. Пора, наконец, выступить вперед и предъявить свои права в этом искусстве. Пора кончить с чужеземщиной, почти не имеющей для нас смысла. Это не бред,—это твердая вера в благое начинание и уважение к личности народа. Глядя на х а т у,—підкреслює Жемчужников,—ясно видишь везде мысль и удовлетворение известной потребности. Все в хате утверждено здравым рассудком, а мы пренебрегаем и не замечаем этих проявлений народного разума—по той причине, по которой доныне не обращали внимания на самый народ... Образцом для общих форм дома должна служить хата, в ней есть все данные, во всей их чистоте; старосветские же б у д и н к и и к а м е н и ц і должны рассматриваться с оглядкой, потому что и туда внесена порча. Для архитектурных украшений следует изучать резьбу: на карнизах, окнах, дверях, с в о л о к а х, м л и н а х и в і т р я к а х, в о р о т я х, к о м о р а х, подпорах, ярмах и чумацких м а ж а х, коромыслах, прачах, скамьях, столах, солонках, божницах, п о л и ц я х, речных д у б а х (суднах); шитье рубах, р у ш н и к о в, хусток; рисунки: плахт, к р а ш а н о к, п и с а н о к и... этих материалов без конца. Обо всем этом,—кінчає Жемчужников,—стоит подумать, этим стоит заняться» (Там само, стор. 86—88). Починання Галагана викликало цікавий одгук і в Куліша. «Ездили... в Лебединец (в 20 верстах от Сокиринец), где построен будинок малороссийский,—писав він до дружини 21 серпня 1856 р.—Под'ехав к нему, чувствуешь в душе легкость, как будто сбросил иго навязанной нам насильно цивилизации. Простота и богатство давно уже перестали у нас сочета-

ваться одно с другим. Вкус к иноземному подавил все, что свойственно нашей сельской жизни, и панские дома между мужичьими такие же иностранцы, как и сами паны между народом. Будинок Галагана сделал первый и весьма удачный шаг к примирению двух враждебных сословий во внешней форме. Посмотрим, каково-то будет внутреннее примирение» (Петров В.—Перебування Куліша на Україні в літку р. 1856. Збірник «Пант. Куліш», Київ, 1927). Зацікавила, видно, ця справа і самого Шевченка, хоч і з трохи специфичного погляду, що показує лаконичний його запис у журналі: «Барская, но хорошая и достойная подражания затея». І коли згодом самому Шевченкові довелося складати план хати для проектованої садиби над Дніпром, то він складає його, звичайно, в формах селянської хати (див. у Конисього Ол.—Т. Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 309 і 312). *С. Є.*

Стор. 175. рядок. 16. Галахов Олексій Дмитрович (1807—1892), історик російського письменства і критик. Педагогичну працю розпочав у Москві, 1856 р. переїхав до Петербургу, де мав катедру російської словесности в Академії генерального штабу. Автор хрестоматій та підручника російської словесности, що довгий час не виходили з шкільного вжитку. *П. Ф.*

Стор. 175, рядок 20. Сетов (Сетгоф або Сетгофер) Осип Якович (1835—1894) відомий співак-тенор, єврей з Угорщини. Дебютував на державній сцені в Петербурзі 20 вересня 1855 р. в «Лючії» Доніцетті з величезним успіхом. Голос мав він не дуже великий, проте добре оброблений; співав з великим почуттям і дуже виразно; актор був чудесний. Сетова одразу ж улюбила публіка, і театр був завжди повний на його виставах (Вольф А.—Хрон. Пет. театр. съ 1855 по 1881 годъ, стор. 108). Найкращі його партії були: Ліонель в оп. «Марта» Флотова, Артур у «Пуританах» Белліні, Елеазар в оп. «Жидівка» Галев., Рауль у «Гугенотах» Мейєрбера. Незабаром Сетов все ж позбувся голоса,—може тому й не подобався він Шевченкові. А. Вольф зазначає, що вже 1860 року Сетов «потерпел полнейшее фиаско» в оп. «Карл Смілий», бо йому не вистарчало голосу (Там само, стор. 115). Вже 1864 року Сетов залишив державну оперу (Там само, стор. 144). Після того він був антрепренером оперової трупи і працював здебільшого в Київі, де йому вдавалося залучати собі найкращі сили і завжди тримати справу на певній високості. *Дм. Р.*

Стор. 175, рядок 36. Гумбольдт (von Humboldt) Олександер-Фридрих-Вільгельм (1769 — 1859) — знаменитий німецький природознавець, що полишив великі сліди мало не по всіх наукових дисциплінах від астрономії та геології аж до філології, етнографії та первістної культури. Величезний і широкий матеріял дала Гумбольдтові його відома подорож до Америки (1799 р.), якої результати зібрано було з участю найвидатніших

учених того часу в тридцятьох томах («Voyage aux régions équinoxiales du nouveau continent», 1799 — 1804). Року 1829 Гумбольдт з доручення російського уряду вирушив у наукову експедицію на схід (Урал, Алтай, Середня Азія, Каспійське море), що дала так само чималі наукові здобутки в формі ріжних колекцій та відкриття місць металургічного значіння («Fragments de géologie et de climatologie asiatique». СПБ., 1831; «Asie centrale». СПБ., 1843). Найвидатніша праця Гумбольдта, синтез його довгої наукової роботи — це згаданий у Шевченка «Kosmos» (1845 — 1858), конспект якого Гумбольдт дав був ще 1827 — 1828 р. в своєму університетському курсі з космографії. «Космос», виданий у чотирьох томах, був грандіозною спробою висвітлити основні проблеми світу на підставі усіх данних, які посідала того часу наука: ця праця, широко розійшовшись усіма мовами, здобула авторові величезну популярність по всьому світі.

Шевченко не вперше згадує тут про «Космос». Він знав його та мабуть і захоплювався, так само читаючи його в гурті, ще на засланні, бо писав в одному листі до Бр. Залеського з Новопетровського: «О, как бы мне хотелось теперь поговорить с тобой о «Космосе» и послушать, как ты читаешь песни «Вайделоты!» (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 404). *С. Є.*

Стор. 176, рядок 3. Барон Клодт-фон-Юргенсбург Петро Карлович (1805 — 1867), професор різбярства, був спершу артилерійським офіцером, але покинув військову службу й присвятив себе мистецтву. Мав надзвичайну любов до тварин, а особливо до коней, і майстерня його була раз-у-раз повна всякої звірини. Коням його, що на Аничковому мості в Ленінграді, стільки надано руху, стільки вогню й сили, і такі вони гармонійні, що безперечно належать до найкращих творів різбярства. Що до пам'ятника Крилову, в Літньому саді, так суворо огудженому в Шевченковому журналі (див. під 30 квітня), то й тут звіряче царство на барельєфах пам'ятника виконано досконало. Та й у самій постаті славного байкаря видко майстерну руку. Шевченко поставився до цього пам'ятника пристрастно. Треба завважити, що тут уперше скульптор, замість шаблонових до того часу античних тог, одяг Крилова в його звичайне вбрання, — і це заслуга Клодта, якої Шевченко не добачив може тому, що звик до псевдокласичних статуй. До Клодта взагалі Шевченко ставився неприхильно: під 25 квітня він іронічно записує, що був у Клодтовій майстерні і «полюбовался монументом Неудобозабываемому», себто Миколі I, над яким саме тоді скульптор працював; про пам'ятник кн. Володимирові в Київі М. Чалий записав таку думку поетову: «Що то за пам'ятник? Поставив якусь каланчу, а зверху Владимира, мов часового на варті: стоїть та дивиться, чи не горить що на Подолі» (Чалый М. Жизнь и произведенія Т. Шевченка, стор. 148). *Ол. Н.*

Стор. 176, рядок 6. Борисполець Платон Тимофієвич (1805 – 1880), художник, народився у с. Гоголеві, Остерського повіту на Чернігівщині. Був артилерійським офіцером і разом його призначено 1836 р. до класи батального малярства в Академії Мистецтв, якою керував професор Зауервейд. Згодом Борисполець спеціялізувався на копіюванні картин великих майстрів. Вийшовши потім у чині полковника в одставку, цілком присвятив себе мистецтву. Скінчивши курс Академії, Борисполець поїхав за кордон, де працював головним чином над копіюванням визначніших творів західно-европейського малярства. Копіючи для Академії Мистецтв картину Тіціяна «Смерть Петра Доміниканця», що була в дуже поганому освітленні, Борисполець так попсував собі очі, що незабаром зовсім отемнів. Р. 1859 Академія дала йому титул «почетного вольного общника». Останні часи свого життя жив Борисполець у дуже скрутних обставинах. Бориспольця згадував поет на засланні, див. лист до В. Лазаревського й до Кухаренка («Твори», т. II, стор. 354 і 378).

Ол. Н.

Стор. 176, рядок 15. Сухомлинов Михайло Іванович (1828 — 1901), історик письменства, академик. Народився в Харкові, там же таки скінчив і університет 1848 р., з 1852 р. професорував у Петербурзькім університеті, 1872 р. обраний був на академика. Капітальна праця Сухомлинова: «Исторія Россійской Академіи», вісім томів (1874 — 1888) та «Матеріалы для исторіи Академіи Наукъ», в 9-х томах. Менші досліди й статті Сухомлинова з історії давнього і новішого письменства в Росії зібрано в двох томах — «Изслѣдованія и статьи по русской литературѣ и просвѣщенію» (СПБ. 1889). Коли і де познайомився з ним Шевченко — наші матеріяли не дають відповіді.

С. Є.

Стор. 176, рад. 21—22. Петров Микола Іванович († 1878 р.) — скінчив Чернігівську гімназію та ліцей кн. Безбородка в Ніжині 1844 р. Служив у Петербурзі, а опісля був за управителя казенної палати в Радомі. Разом виступав іноді в літературі. Йому між иншим належить кілька біографій у книзі М. В. Гербеля «Гимназія высшихъ наукъ и лицей кн. Безбородко» (1858 р. і друге видання 1881 р.).

Дм. Р.

Стор. 176, рядок 25. Курочкин Микола Степанович (1830 — 1884), поет, перекладач і бібліограф, допомагав братові, Василеві Степановичу, редактувати «Искру». Його поезії не сягали на ту височінь громадської сатири, якою вславився тоді старший Курочкин; але на думку де-кого (напр. М. Лемке) не нижчі були від загального рівня тогочасної громадянської поезії. Зазнайомившись з Шевченком, він переклав кілька його поезій. Про ці переклади згадується в двох відомих листах М. Курочкина до Шевченка; ці листи свідчать про дружні відносини поміж поетами. Наводимо текст першого листа: «Перевел я, Тарасенька, твои «Слезы», удачно-ли — не знаю. Что это тебя не видно? Я был у тебя в тот

день, как ты назначил, но не застал. Если Гербель будет у тебя просить этих переводов, то ему даром их не отдавай. Душевно любящий тебя Курочкин. P. S. Еще стихов, да самых сердечных!» («Чалый М. — Жизнь и произведенія Т. Шевченка, стор 134—135). Гербель умістив переклади Курочкина в збірнику «Кобзарь Т. Шевченка въ переводѣ русскихъ поэтовъ», що вийшов 1860 р., але ще попереду вони почали з'являтися в журналі «Народное Чтеніе». Шевченко писав року 1859 редакторові цього журналу Оболенському: «Стихотворения, которыя вам нравятся, выпишите из прилагаемой рукописи; я не имею времени. Рукопись оставьте у себя до будущей субботы... Предложите перевести Курочкину то, что вы найдете удобопереводимым» (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 443). В IV-ій книзі «Народнаго Чтенія» за 1859 р. з'явився переклад Шевченкового вірша »Один у другого питаєм» («Мы все живем и все не знаем»), в IV-ій книзі за 1860 переклад «Огні горять...» («Бал»), у V-ій книзі «Муза» і «Доля». Ці переклади, за винятком останнього, передрукував Гербель. З тексту перекладу поезії «Огні горять, музика грає...» видно, що її мав на увазі Курочкин, пишучи Шевченкові: «перевел я твої «Слезы», удачно ли—не знаю». Сумнів перекладача не безпідставний: 14 стислих Шевченкових рядків він розклав на 20 безбарвних рядків. Ось кінець обох поезій:

... Тільки я,
Неначе заклятий дивлюся
І нишком плачу, плачу я...
Чого-ж я плачу? Мабуть, шкода,
Що без пригоди, мов негода,
Минула молодість моя.

Лишь я один толпы веселой
Минут счастливых не делю.
Как страшный сон, как гнет тяжелый,
Я вспомнил молодость свою —
И горьких слез поток невольный
Едва удерживаю я:
В труде, в слезах, в тоске безмолвной
Минула молодость моя!

В «Основі» за 1861 р., кн. III, серед инших промов над Шевченковою трупою надруковане повне глибокого почуття й пошани до автора «Кобзаря» слово М. Курочкина (Амфитеатров А. — Забытый смѣхъ. Поморная муза. Сб. І. Беранжеровцы). *П. Ф.*

Стор. 176, ряд. 36—37. «Посланіе», якого рукопис лишив на пам'ять Дзюбинові Шевченко, має в єдиному, що дійшов до нас, автографі такий заголовок: «І мертвим і живим і ненародженним землякам моїм в Украйні і не в Украйні моє дружнєє посланіє». Написано його ще до заслання (дата 14 грудня 1845 р.) у В'юнищах, як підсумок тих спостережень, що робив тоді поет серед українського панства. Гострий тон «Посланія» цілком відповідає тим думкам про стосунки на Україні між панством і народом, до яких дійшов Шевченко за «три літа» попередні, з часу першого свого приїзду на Україну. Вперше надруковано «Посланіе» ще за життя автора, але певне без його відома у виданій за кордоном книжечці «Новыя стихотворенія Пушкина и Шавченки» (sic! Лейпціг, 1859), а в ро-

сійських виданнях «Кобзаря» друкувалося з великими купюрами аж до видання В. Доманицького 1907 р. Мабуть жаден із Шевченкових творів не викликав стільки суперечностей у критики, як це «Посланіе». «У славнім сім «Посланію», — перший писав про його О. Огоновський, — промовив Тарас огненним словом до своїх земляків, хотів би їх зогріти до патріотизму і братолюбія і бажав цілим серцем, щоб вони любили правду... «Посланіе» Шевченкове взноситься по-над щоденну дидактику, бо представляється нам у словах таких, які хіба лише один раз на кілька віків виголошуються пророками народніми... В сьому »Посланію» висказав отже поет такі високі і гарні гадки, що воно може назватись його заповітом, списаним для всеї будущої жизни нашого народу» (Огоновський О. — Критично-естетичний погляд на де-котрі поезії Т. Шевченка. «Правда», 1873, ч. 1, стор. 24—25, 26). У «Посланії», писав незабаром потому і Хв. Вовк, — «Шевченко, осягнувши вже повного розвою як писатель, виложив усі свої погляди й на історію України, й на її тогорішній (sic!) стан. З надзвичайною силою й енергією й з нещадним аналізом виступив він проти пішовшого тоді панського, доволі казенного й православного, слов'янофильства, проти ліберальів-панів..., проти того ж панського романтичного козакофильства»... (Сірко — Т. Г. Шевченко і його думки про громадське життя. «Громада», українська збірка, № 4. Женева, 1879, стор. 46 — 47). Навпаки, для М. Драгоманова «Посланіе — один із найслабших у Шевченка творів: «в безсвязному і далеко не так мудрому, як звичайно думають «Посланію до земляків», — знайшов критик чимало «нісенітниць», національну виключність і взагалі «примір розтріпанности» що-до форми (Драгоманов М. — Шевченко, українофили й соціялізм. «Громада», № 4, стор. 130, 153, 187). Цей погляд безоглядно був приняв і молодий Франко, назвавши Шевченкове «Посланіе» зразком містики й ретроградности в дусі московських слов'янофилів (Франко Ів. — Хуторна поезія П. А. Кулїша «Світ», 1882, стор. 267), хоча потім і одмінив свій погляд, давши 1903 р. докладну й дуже прихильну вже тим разом оцінку «Посланія». Нарешті, на думку С. Єфремова (1907 р.), «Посланіе й досі влучає в дуже болюче місце свогочасного нашого життя, хоч і як з того часу зверхні обставини його одмінились», «ворушить серце, неначе наш сучасник промовляє про теперішні болі пекучі» (Єфремов С. — Шевченкове «Посланіе». Збірка «Шевченко». Київ, 1914, стор. 90 і 100).

Рукопис, надписаний Дзюбинові «на пам'ять 1 мая», до нас не дійшов.

С. Є.

Стор. 176, рядок 39. Кузьмин Роман Іванович (1819—1875) — професор архитектури. Скінчивши курс в Академії Мистецтв, поїхав Кузьмин на державний кошт за кордон, добре вистудіював у Греції пам'ятки візантійського мистецтва й повернувся найліпшим його знавцем між російськими архитекторами. Найвидатнішими будівлями Кузьмина були:

церква російського посольства у Парижі та церква грецького посольства у Петербурзі: їх можна вважати за перші хронологично будівлі в руському стилі. Паризька Академія обрала Кузьмина на свого члена. Шевченко зве Кузьмина «старым и хорошим знакомым»,—певне познайомився ще за академицьких часів. *Ол. Н.*

Стор. 177, рядок 1. «Картина Брюлова», яку дивитись ходив Шевченко до Казанського Собору й за яку так обурюється на попів, — це великий запрестольний образ «Взяття Матері божої на небо». В автобіографичній повісті «Художник» Шевченко згадує один епізод, зв'язаний з цією картиною. На великдень Брюлов збірався з автором оповідання «идти к заутрени в Казанский собор, чтобы посмотреть свою картину при огненном освещении и крестный ход», але зачиталися, поснули і проспали потрібний момент (Шевченко Т. — Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 322 — 323). Про ту ж саму картину Брюлова є згадка в одному з листів Куліша до М. Юзефовича,—він пише: «Я видел в Казанском соборе его (Брюлова) «Вознесение божіей Матери» и не понял» («Кіевская Старина», 1899, кн. II, стор. 206). *С. Є.*

Стор. 177, ряд. 5 — 6. «Монумент Крылова, прославленный «Пчелой» и прочими газетами...» Шевченко розуміє тут певне оцю статейку з «Сѣверной Пчелы»:

На днях поставлен на одной из площадок в Летнем Саду памятник Ивану Андреевичу Крылову, работы нашего знаменитого художника барона Петра Карловича Клодта-фон-Юргенсбурга. Баснописец изображен сидящим, с книгою в руках. Основание, на котором утверждена статуя, представляет по сторонам басни И. А. Крылова, изображенные в виде животных, в них описанных. Весь памятник больших размеров, поражает своею красотою, и теперь постоянно привлекает к себе любопытствующих. Изображение И. А. Крылова и животные, представленные им в его баснях, отлиты из бронзы» («Сѣверная Пчела», 1855, ч. 105 у відділі «Петербургскія городскія извѣстія»). Треба думати, що Шевченко наводить присуд газети з пам'яти, переказує загальне враження, яке у його склалося ще тоді, коли в Новопетровському читав він газетні звістки про пам'ятник Крилову. *М. Н.*

Стор. 177, рядок 18. Тиранов Олекса Васильович (1801 — 1859), художник. Син бєжецького міщанина, вчився він у тверській гімназії, але за браком коштів не скінчив курсу й повернувся до Бєжецька, де разом з братом узявся був малювати ікони. Тут познайомився з ним відомий художник і добра людина («человеколюбец-художник», як звав його Шевченко). Венеціянов, зацікавивсь ним і допоміг йому вступити до Академії Мистецтв. Курс Академії скінчив Таранов 1830 р. Коли повернувся з-за кордону Брюлов, то Тиранов пішов до його в учні, 1839 року одержав звання академика й поїхав, коштом «Общества поощрения ху-

дожеств» до Риму. Вернувшись до Россії, він зробився був модним портретником, але нещасливе кохання довело його мало не до божевілля (1844 р.). В такому стані певне була змальована й та картина, про яку пише Шевченко, як про «болезненное марание». З картин Тиранова найбільш відомі: «Мати Мойсеєва на березі Нилу», «Янгол з оливковою гілкою», «Майстерня художника», портрети І. Лажечникова, І. Айвазовського та ин. Шевченко в повісті «Художник», зазначаючи успіх однієї картини свого героя, робить це, порівнюючи з Тирановим: «Она сделала в публике такой шум, какой, помнишь, когда-то сделала «Девушка с тамбурином» Тыранова» (Шевченко Т. — Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 375). Можна взагалі поставити питання, чи не навіяно трагічний кінець цієї повісти (родинна драма і божевілля героя) долею саме Тиранова? *Ол. Н.*

Стор. 177, рядок 21. Дациаро мав дуже популярний у художньому світі магазин художніх річей на Васильовському Острові, поблизу Академії Мистецтв. В повісті «Художник» Шевченко згадує, що навіть Брюлов не минав цього магазина. «Проходя мимо магазина Дациаро, он вмешался в толпу зевак и остановился у окна, увешанного роскошными французскими литографиями. Боже мой, подумал я, глядя на него, и этот самый гений, который сейчас только так высоко парил в области прекрасного искусства, теперь любуется приторными красавицами Греводока. Непонятно!» (Шевченко Т. Поэмы, повѣсти и разсказы .. стр 295). *С. Є.*

Стор. 177, рядок 25. Єкатерингоф парк з палацом під самим Петербургом, по лівий бік гирла Неви. Збудовано Єкатерингоф 1711 р. За Шевченкових часів там одбувалась традиційна гулянка на 1 травня. *С. Є.*

Стор. 177. рядок 38. Тенерані Пьетро (у Шевченка помилково — Танерини або Танерани) італійський різьбяр, народився 1789, помер 1869 р. Вчився у Канови й Торвальдсена. Перші його праці: «Психея з скринею Пандори» та «Амур і Венера» одразу звернули на його увагу й він незабаром обраний був на професора до римської Академії св. Луки, яку посаду мав аж до смерти. Його холодна краса форм захоплювала цілу Європу й він мав раз-у-раз силу замовлень і залишив чимало статуй, груп і портретних погруддів. Найліпша його праця — це «Зняття з хреста», що тепер у Латерані. Тут Шевченко згадує про «Психею» цього скульптора. *Ол. Н.*

Стор. 178, рядок 1. «Из Эрмитажа прошли мы на выставку цветов» В сучасних газетах про цю виставку знаходимо таку замітку: «Первая Выставка предметов садоводства, с Высочайшего соизволения учрежденная Российским Обществом Садоводства в Петербурге, будет устроена с 27-го сего Апреля по 1 Мая включительно, в здании Гвар-

дейского Штаба, на Дворцовой площади, в экзерциргаузе, первая публичная выставка предметов садоводства. Выставка будет открыта для публики: в воскресенье 27 Апреля с 12 ч. утра, а в последующие дни — с 9 час утра до 8 час. пополудни. Билеты на выставку можно будет получать в кассе, при входе в экзерциргауз, по следующим ценам: в первый день 27 Апр. по 2 руб.; 28 числа — по рублю; 29 и 30 Апр. по 50 коп., а в последній день 1-го Мая—по 25 коп. Публика входит на выставку с Дворцовой Площади, а выходит на Зимнюю Канавку». («Русскій Инвалидъ», 1858, ч. 90, неділя 27 квітня). Інтерес громадянства до цієї виставки примусив адміністрацію затягти її ще на декілька день. Шевченко одвідав виставку в останні дні перед закриттям — 2 та 3 травня із захопленням пише про неї в журналі під 3 травня.

М. Н.

Стор. 178, ряд. 5—6. «Толстейшего Сережу Уварова, — не графа, а просто Уварова», Шевченко знав ще з академицьких часів. «Праздник встретил я, — пише він у повісті «Художник», — в семействе Уваровых, — не подумайте графов: боже сохрани, мы еще так высоко не летаем. Это простое, скромное семейство, но такое доброе, милое, гармоничное, что дай бог, чтобы все семейства на свете были таковы. Я принят у них, как самый близкий родной» (Шевченко Т — Поэмы, повѣсти и разсказы..., стор. 323 — 324). На иншому місці Шевченко описує своє гостювання на дачі в Уварових разом з Брюловим (Там само, стор. 344). Вернувшись до Петербургу, Шевченко поновив давню знайомість і бував у родині Уварових (записи під 4 і 20 травня). Під останнім днем записано: «Обедал у моих старых друзей Уваровых» і слідом наводить Шевченко віршований экспромпт «веселейшего толстяка на свете» С Уварова.

С. Є.

Стор. 178, рядок 16. Мурілльо Бартоломе Естебан (Murillo), знаменитий еспанський художник (1617—1682). Як ніхто инший, умів він єднати реалістичність разом з містичним патосом і через те мав величезний у сучасників і довго потім успіх, особливо коли взяти на увагу, що праця його випадає як-раз на добу контр-реформації. Мурілльові мадони, Христос дитятком та янголи, даючи звичайні селянські типи, разом з тим так сильно перейняті духовним екстазом, що здаються небесними привидами. Особливо такого вигляду надають їм очі, в які художник вкладав якийсь таємничий вираз, що ніби аж гіпнотизує глядача. Додати ще треба, що з Мурілльо був чудовий кольорист. Усими цими рисами Мурілльо так уподобавсь Шевченкові, що той першу спробу власної гравюри зробив з його картини «Свята родина», що в Ермітажі («гениальный эскиз»).

Ол. Н.

Стор. 178, рядок 40. Слюджинський Франциск (Шевченко помилково пише — Служинский), син дозорчого державних лісів, гравер, учився

в Академії Мистецтв у відомого гравера Н. І. Уткина й 1837 р. одержав звання «свободного неклассного художника по части гравирования».

Ол. Н.

Стор. 179, рядок 15. Рембрандт ван-Рейн (Rembrandt van Rejn), славнозвістний голандський художник і гравер, народився в Лейдені 15 липня 1606 р., помер в Амстердамі у жовтні 1669 року. Що-до його скнарости («неслыханное скаредничество»), про яку згадує тут Шевченко, то це тільки міт, і склався він через те мабуть, що колись-то Рембрандт заробляв великі гроші, але всі їх витратив на колекціонерство, наробив чимало боргів і останні роки свого віку доживав у дуже скрутних обставинах.

Про Рембрандта Шевченко згадав тут випадково, з дрібненького приводу і між иншим; але тема про стосунки його до великого голандського майстра вимагає спеціяльної уваги. У творах Шевченка є стільки спільного з творами Рембрандта, що ще за перебування Шевченка в Академії його прозивали там «русским Рембрандтом»,—тодішнім звичаєм усяку визначну в Росії людину наділяти йменням відомої на тому ж полі чужоземної людини з додатком епітета «русский». Дійсно, обидва вони не вибірали для своїх малюнків тем відповідно до кодексів античної краси: вони брали натуру таку, як вона була перед ними, ані трохи її не прикрашуючи. Але зате вони виявляли внутрішню красу, так що чим більше дивляєшся до їхніх малюнків, тим більш вони приваблюють до себе. Рембрандт дуже охоче малював нижчі верстви в громаді, Шевченко теж захоплювався типами старців, покриток, киргизів і т. и. Обидва вони багато малювали автопортретів. Що ж до освітлення в картинах, то воно власне й звернуло головну увагу тих, хто прозвав Шевченка «русским Рембрандтом». Тут саме й виявляється між ними найяскравіша подібність, хоча є й певна ріжниця.

«Рембрандт,—каже Верман, виявляв душевні переживання в фарбах і світлотіні, цілком можливих самостійно, але позбавлених усякої прозаїчної реальности». «Рембрандт,—читаємо у С. Рейнаха,—витворив світ, який належить тільки йому, світ можливий, хоч і не реальний, і в цьому золотому світі він затопив усю природу». «Вплив таємного освітлення, для якого нема реальних підвалин, каже Кнакфус, — у Рембрандта цілком непереможний; джерелом цього освітлення була художницька фантазія, що творить власне сонце». Схожі до цих думки висловлюють і инші вчені. Шевченко перейняв у Рембрандта його гру світла й тіні, проте у його завжди це яскраве освітлення й ці густі тіні мають цілком реальну підставу. З цього боку він більший реаліст, ніж Рембрандт. Що-до вибору тем для своїх малюнків, то обидва вони не обмежували себе,—вони малювали все, що тільки звертало на себе їхню увагу. У Шевченка ми бачимо й автопортрети, і портрети, і краєвиди, й побутові малюнки, й історичні та релігійні, й алегорії та мітологичні, навіть ілюстрації до літературних творів. Майже те ж саме

треба сказати й про Рембрандта. Але й тут є такі сфери, де між ними велика подібність, але є й такі, де значна ріжниця переважає.

У портретах і взагалі в людських обличчях обидва художники дбали головним чином про те, щоб виявити душевний настрій, обидва звертали увагу найбільш на обличчя, особливо Шевченко, обмежуючись самим погруддям, хоч иноді і той, і другий дуже ретельно виписували й аксесуари, особливо Рембрандт. Але коли справа торкалась археологічних речей, то тут між ними виявляється велика ріжниця. Рембрандт, хоч і дуже любив збірати стародавні речі й мав свою власну велику збірку їх, але цікавився ними з самого художнього боку: йому байдуже було, чи відповідала яка річ сюжетові картини, чи ні, аби тільки відповідала вона його художньому заміру. Шевченко ж, навпаки, завжди цікавився археологією, студіював її, скільки мав на це можливости. Щоб написати тільки портрет Л. Кочубея, він перекидав усі скарби Академії й приватних збірок, шукаючи там відповідного матеріялу (Суханов-Подколзин Б. — Воспоминаніе о Шевченкѣ его случайного ученика. «Кіевская Старина», 1885, II, стор. 233).

Майже те ж саме треба сказати й про мітологичні сюжети. Обидва художники дуже мало торкались їх; але Рембрандт, коли й зазначав де-коли свої твори мітологичними назвами, то в них, окрім назви, нічого властиво мітологичного не давав. Шевченко ж не міг не знати мітології, бо за перебування його в Академії там усе було нею перейнято, всі художники майже тільки звідти й черпали своє натхнення. Але мітологія мало Шевченка цікавила, і він дуже рідко торкавсь її, та й то тільки за часів академицьких.

Що-до краєвидів, то і Рембрандт, і Шевченко вміли знаходити якусь таємну поезію в таких навіть пейзажах, де звичайне око не помітило б нічого цікавого.

Таким чином, ми бачимо, що в Шевченка мимоволі повинно було виявитися чимало спільного з Рембрандтом через споріднення їхніх талантів, смаку, вподобання. Та до того український художник і свідомо міг дещо перейняти у свого попередника, великого голандця: він зняв і добре студіював його твори. Крім чудових офортів, що залишив нам Шевченко з ермітажних картин Рембрандта — «Притча про виноградарів» та «Сцена в торговельній конторі», маємо ще три його малюнки з Рембрандтової гравюри «Смерть Марії». Як згадував опісля Шевченків учениk Суханов-Подколзин, працюючи над офортом, поет «избрал себе в руководители и наставники величайшего мастера этого дела, Рембрандта, и усердно копировал его неподражаемые рисунки. Бывало, что мое рисование прерывалось предложением идти вместе в академическую библиотеку, эрмитаж или к кому-либо из коллекционеров, чтобы посмотреть какой-нибудь невиданный еще рембрандтовский офорт» (Суханов-Подколзин Б.—Воспоминание... «Кіевская Старина», 1885, кн. II, стор. 233). Оце захоплення Рембрандтом у Шевченка полягає, певна річ, у спільності соціяльних умов, серед яких довелось працювати

обом художникам. Рембрандт був у мистецтві виразником ідеалів трудящого люду в Голандії тих часів, коли той тільки що здобув перевагу над своїми ворогами; з Шевченка ж виразник українського народу тих часів, коли почався його національний рух: примат людового, належного широким масам і надав стільки спільних рис обом художникам. (Про Шевченка і Рембрандта докладніше див.: Щавинський В.—Шевченко як маляр, і Новицький Ол.—Шевченко та Рембрандт,—обидві в «Україні», 1925, кн. I—II; Широцький К.—«Сама собі в хаті господиня», картина Т. Шевченка. «Записки Наук Т-ва ім. Шевченка», т. 101). *Ол. Н.*

Стор. 170, рядок 21. Уткин Микола Іванович (1780 — 1863) знаменитий російський гравер. Учень Клаубера, а потім Бервика, він перейняв від обох найкращі їх риси, але не наслідував їх безоглядно, а переробляв манеру їхню по своєму. Мало не кожній своїй роботі надавав Уткин певного оригінального відтінку, так щоб, мовляв він сам, «кожна річ мала свій власний характер». З його був, до того ж, ще й чудовий рисовник. Як учитель, Уткин тішився надзвичайною популярністю в своїх учнів, бо вводив їх у всі таємниці свого мистецтва, ні з чим од них не таючись. Не тільки в Російський Академії Мистецтв займав цей гравер поважне місце, а й за кордоном, — так, обрала його на свого члена Дрезденська Академія. *Ол. Н.*

Стор. 170, рядок 36. Юзефович Віктор Володимирович (1817 — 1871) служив спершу на військовій службі, але 1842 р. вступив до Синоду, де прослужив до 1859 р. В цей час і стрівся з ним Шевченко. Потім Юзефович служив уже по-за Петербургом (Калуга, Смоленськ, Київ, Вятка). *С. Є.*

Стор. 170. ряд. 39—40. Юзефович, якого Шевченко йменує тут «предателем киевским», — це Володимир Михайлович Юзефович. Народився 1802 р. на Полтавщині, в маєтку своїх батьків; скінчив «благородный пансион» при Московському університеті 1819 р. Спершу служив на військовій службі й брав участь у турецькій війні 1827 — 1828 року. Р. 1839 облишив військову службу й почав працювати як археолог. Року 1840 Юзефовича призначено за інспектора казенних шкіл у Київі, з 1842 до 1858 р. був помішником куратора Київської шкільної округи, з 1857 до смерти — головою Київської археографичної комісії. Помер 21 травня 1889 р. в чині тайного совітника. Бувши родичем Тарновських, Юзефович в 40-х роках близько стояв до українських діячів— до Максимовича, Костомарова, особливо до Куліша, якому протегував, якого виводив у люде, зводив з науковими кругами, то-що (цікаві листи Куліша до Юзефовича опубліковано в «Кіевской Старинѣ», 1899 р. кн. II і III; Куліш зве в листах Юзефовича — «почтеннейший мой благодетель»). Розбив ті приязні стосунки 1847 р., власне арешт Костома-

рова, під час якого Юзефович поводився так непевно, що єдиною оцінкою його міг бути епітет, наданий йому і в Шевченковому журналі. Ось оповідання самого Костомарова про тодішню ролю Юзефовича. «. . .Напившись чаю, я отправился в свою спальню, но не успел раздеться, как вошел ко мне помощник попечителя учебного округа Юзефович и сказал: «На вас донос, я пришел вас спасти; если у вас есть что писанного, возбуждающего подозрение, давайте сюда»... Я вспомнил, что в кармане моего наружного пальто была черновая полуизорванная рукопись того сочинения о славянской федерации, которую еще на святках я сообщил для переписки Гулаку. Я достал эту рукопись и искал огня, чтобы сжечь ее, как вдруг, незаметно для меня, она очутилась в руках моего мнимого спасителя, который сказал: «soyez tranquille, ничего не бойтесь». Он вышел и вслед за тем вошел снова, а за ним нахлынули ко мне губернатор, попечитель, жандармский полковник и полиціймейстер». Далі трус у Костомарова, арешт і допит. «Меня привезли,—оповідає Костомаров, — в квартиру губернатора и сказали: «вы знаете Гулака?» — «Знаю», — отвечал я. — «Он сделал на вас донос, явился в III Отделение собственной его величества канцелярии и представил рукопись, в которой излагалось о будущем соединении славян». — «Я не знаю этой рукописи», — сказал я. Но черновая рукопись, взятая у меня помощником попечителя, предстала предо мною в обличение моих слов: улика была на лицо» («Автобіографія Н. И. Костомарова», вид. «Задруги», стор. 197 — 198). З цієї сцени епітет «предателя» дістає повну санкцію і непохитне ствердження. Та й не тільки Костомаров і Шевченко так дивилися на Юзефовича. — навіть Куліш, поновляючи р. 1855-го з ним листування, говорить про те, як «тяжко отвергнуть от души человека, с которым связаны святые воспоминания юности», та про якесь «ужасное заблуждение касательно вас», що його Юзефовичеві, певне, пощастило перед одним тільки Кулішем розвіяти («Письма П. А. Кулиша къ М. В. Юзефовичу». «Кіевская Старина», 1899, кн. III, стор. 312). Юзефович тоді знов пробує наблизитися до українських кругів, містить в «Основі» «Объясненіе по поводу древнихъ югозападных актовъ» (1861 р. кн. III) і «Отвѣтъ... на обвиненія нѣкоторыхъ газетъ и журналовъ» (кн X), а Кулішеві підсолоджує: «Мы не так чужды друг другу на почве нашего национального вопроса. Меня радует и то, что наши громады, как явление жизни, имеют громадную силу» («Кіевская Старина», 1899, кн. III, стор. 323). Зате вже в 70-х роках Юзефович вертається до давнішої своєї тактики і посилає в «III Отделение» доноса на Київську Громаду, на окремих її членів (особливо на Драгоманова) і на все українство («До історії указа 1876 р. про заборону українського письменства». «Україна», 1907, кн. V, стор. 136 — 150). — наслідком цього доносу й було видання знаменитого акту 18 травня 1876 р., що на-віки прип'яв до себе ім'я свого ініціятора й автора, діставши назву — «lex Josephoviana». Юзефович взагалі вже тоді був одвічним привідцею крайньої реакції в Київі, що не гребував

ніякими спосєбами в боротьбі, і ім'я «предателя» так і лишилося на йому до кінця його віку (Некролог Юзефовича див. — «Кіевская Старина», 1889, кн. VII, Документы..., стор. 291; порівн. «Кіевская Старина» 1899, кн. II, стор. 185 — 187). *С. Є.*

Стор. 180, ряд. 1 — 2. Никитенко Олександер Васильович (1804 — 1877), відомий свого часу критик, цензор, професор, з 1853 р. академик. Родом українець, з кріпаків Острогожського повіту на Вороніжщині, Никитенко з великими труднощами здобув собі волю й освіту, скінчив університет у Петербурзі й потім упертою працею пробив дорогу в житті. Людина поміркованих поглядів, він, як цензор, стояв проти пригнічення літератури і чимало робив послуг своїм сучасникам-письменникам. Дуже цікаві Никитенкові записки — «Моя повѣсть о самомъ себѣ и чему свидѣтель въ жизни былъ» (1893), початі з 14-го року його життя: тут зібрано надзвичайно багатий фактичний матеріял до історії російської громадськости та адміністрації. Шевченко був знайомий з Никитенком, видко, змолоду та не поривав зв'язків і по повороті до Петербургу. В згаданих записках Никитенка знайдемо кілька дрібних згадок про Шевченка (про зустріч на обіді актора Мартинова, про цензурування Шевченкових творів, то-що). *С, Є.*

Стор. 180, рядок 10. Згаданий на цьому місці лист до Брилкина нам невідомий. *С. Є.*

Стор. 180, рядок 21. Вільбоа Костянтин Петрович (1817 — 1852) — композитор без серйозної музично-теоретичної підготовки, автор численних творів для співу з акомпаніментом фортепіяно (з них особливо популярний дует «Моряки»), автор двох збірок російських народніх пісень (усього — 175 пісень), що не мають особливого інтересу ні що-до гармонізації, ні що-до точности запису. Вільбоа належить і три опери — «Наташа или волжские разбойники», «Тарас Бульба» й «Циганка». З них видруковано тільки першу і вона була виставлена на сцені (Москва 1861 р., СПБ. 1863), останні дві лишилися в рукописах і не були виставлені. Очевидно про ту першу оперу мова і в Шевченка. Критика визнала цей твір за поверхове й слабо наслідування Глінці, хоча опера Вільбоа витримала 15 вистав, бо головну ролю талановито співала Д. М. Леонова, для якої композитор переробив ролю Наташі. В. Сикевич у своїх спогадах («Истор. Вѣстн.» 1893, IV, стор. 112 — 113) характеризує Вільбоа, як дуже талановиту людину, яку занапастило «пристрастие к вину». Між иншим, як свідчить той самий мемуарист, Вільбоа, маючи сипкий і майже зовсім беззвучний голос, надзвичайно мистецьки виконував улюблені свої речі для співу, як наприклад «В двенадцать часов по ночам». *Дм. Р.*

Стор. 180, рядок 26. Павловськ — місто в Петербурзькій губернії, на р. Слав'янці під 59°41' півн. шир. і 30°27' схід. довготи, славне розкішним великим парком. *С. Є.*

Стор. 180, рядок 39. Ісакієвський собор у Петербурзі в його теперішньому вигляді почато будуванням 26 липня 1819 р., закінчено і посвячено 30 травня 1858 р. Проект зробив і ввесь час роботами керував архітектор Август Августович Монферран (1786 -1858). Історію й опис собору, а також церемоніял посвячення маємо в тогочасному виданні: «Описаніе Санктпетербургскаго каѳедральнаго собора во имя святаго Исаакія Далматскаго. Отдѣльный оттискъ № 5 Живописнаго Сборника 1858 года. Изданіе А. Плюшара и В. Генкеля. СПБ. 1858». До посвячення публики, звичайно, без білетів не пускали. *С. Є.*

Стор. 180, рядок 41. Васильчиков Віктор Ларіонович (1820 — 1878), князь, брав участь у війні на Кавказі, в поході на Угорщину 1849 р., але особливо відзначився обороною Севастополя 1854 — 1855 р. В 1857 р. був директором канцелярії у військовому міністерстві, з 1857 до 1860 р. керував військовим міністерством. Вийшовши в одставку, Васильчиков оселився в Тамбовській губернії, де й придбав собі ім'я, як знавець у сільсько-господарській справі. Васильчиков був членом «комиссии о построении Исакиевского собора» («Исакіевскій соборъ. СПБ, 1883, стор. 8). — тому то його підпис і був на білеті. *С. Є.*

Стор. 180, рядок 41. Гур'єв Олександер Дмитрович, граф (1786—1865), сенатор і голова департаменту економії в державній раді, був головою «комиссии о построении Исакиевского собора» («Адресъ-календарь. Общая роспись всѣхъ чиновныхъ особъ въ государствѣ на 1859—1860 годъ», Изд. Имп. Академіи Наукъ. Ч. I, стор. 79; порівн. «Исакіевскій соборъ». СПБ, 1883, стор. 8). *С. Є.*

Стор. 181, рядок 3. «Słowo» — польська газета в Петербурзі, яку задумав був видавати І. Огризко ще в 1857 р.; уряд отягався з дозволом, так що тільки з початку 1859 р. газета почала була виходити. Вийшло її всього 15 чисел. В останньому числі Огризко надрукував листа від знаменитого польського історика І. Лелевеля з невеличкою редакційною приміткою, — і це викликало заборону газети й репресії проти редактора, якого було посажено в каземат Петропавловської фортеці. Лист Лелевеля нічого не мав у собі протицензурного, але саме його ім'я було тоді в Росії заборонене, як одного з привідців у повстанні 1830 року, що перший підписав революційний акт скинення Миколи І з польського престолу (Історію «Słowa» розповів М. Лемке в примітці до творів Герцена, — див. Герцен А. И. — Полное собраніе сочиненій и писемъ», т. IX, стор. 544 — 550). *С. Є.*

Стор. 181, ряд. 9—11. «Пошел к графине N. И. с целью устроить себе постоянную квартиру в Академии». Вже 10 травня Шевченко записує в журналі, що почав працювати в Ермітажі. Але, видимо, поет переконався, що не можна художникові працювати, не маючи власного помешкання. Спинився він, як знаємо з запису 27 березня, у М. Лазаревського і, живучи в гостях, мусів і підлягати «законам гостинности», зробившись немов громадською власністю, на яку претендував кожен знайомий і багато незнайомих. Це, як ми вже бачили, обтяжало поета, заважало йому працювати. «Сколько помню, — писав згодом О. Лазаревський, — в эти первые месяцы своей петербургской жизни Т. Гр ч вел жизнь довольно рассеянную, чему главною причиною было, повидимому, неимение своего угла» (Л(азаревский) А. — Новопетровское укрѣпленіе. «Кіевская Старина», 1899, кн. II, стор. 293). Офіціяльно Шевченко, відданий на відповідальність гр. Толстого, повинен був у його й жити (Кониський О. — Т. Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 223), але він не хотів ні обтяжати собою людей, ні бути від їх у залежності. Звідси й виникла певне думка «устроить себе постоянную квартиру в Академии», ніби теж під доглядом віцепрезидента, гр. Толстого. Графиня обіцяла йому це і свого слова, справді таки, додержала. На початку червня Шевченко одержав невеличку кватиру в будинку Академії, опостінь з церквою ту саму, в якій він дожив аж до смерти, — і міг взятися до роботи вже навспрaвжки в своєму власному кутку. *С. Є.*

Стор. 181, ряд. 12—13. Мікешин Михайло Осипович (1836—1896), художник і скульптор, народився у Рославлі, Смоленської губ. В Академії Мистецтв він був учнем баталіста Б. Вілевальда й р. 1858 одержав велику золоту медаль, що давала йому право їхати за кордон державним коштом, але цього права не використав тому, що взяв участь у конкурсі на проект пам'ятника в Новгороді з приводу тисячоліття Росії. Проект Мікешина прийнято, і з того часу він придбав репутацію видатного російського скульптора. За пам'ятник Катерини II йому дано р. 1869 звання академика; після того він скомпонував ще чимало пам'ятників, між иншими—пам'ятник Богданові Хмельницькому в Київі та Мінінові в Нижньому-Новгороді. Крім того, був Мікешин відомий як ілюстратор, хоча ілюстрації його здебільшого грубі й свідчать хіба про претензії на дешевий ефект. Невдатні ілюстрації й до Гоголевого Вія та до «Кобзаря» Шевченка: «Иллюстрированный Кобзарь» (СПБ. 1876). Мікешинові належить портрет Шевченка, надрукований у виданні «Кобзаря» 1860 р. В 70-х роках Мікешин видавав ілюстрований часопис «Пчела», де вперше появилися де-які Шевченкові малюнки, з статтею А. Прахова. У празькому виданні «Кобзаря» 1876 р. надруковано згадки Мікешина про Шевченка, але вони зовсім непевні, а в деяких деталях обмовні й неприємні своїм амікошонським тоном. Наприклад, Мікешин оповідає про своє приятелювання з Шевченком, але дочка графа Ф. Толстого,

К. Ф. Юнге, людина безперечно щира та правдива, писала до Ол. Кониського: «Шевченко був з ним тільки знайомий, як і з усіма иншими художниками; зовсім не знати було приятелювання його з Мікешиним,—він часто ганьбив його» (Кониський О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 224). Ще різчий протест згадки Мікешина викликали в Шевченкового учня Суханова: «Мне очень досадно было читать в книге М. К. Чалого описание дорогой мне по воспоминаниям мастерской, в котором она изображается известным монументных дел мастером (себто Мікешиним. *Ол. Н.*) чем-то в роде отвратительного свинушника... Не могу согласиться с безобразной картиной валяющихся повсюду гадостей, неубранной постели и прочих проявлений неряшливости, описанных вышесказанным отливателем комковидных памятников... Неряшества, грязи и безобразия в ней было столько же, сколько правды в описаниях господ, уподобляющих ее кабаку или чему то хуже» (Суханов-Подколзин Б.—Воспоминаніе о Т. Г. Шевченкѣ его случайнаго ученика. «Кіевская Старина», 1885, кн. II, стор. 232). Годиться ще згадати, що Мікешин у своєму проекті пам'ятника тисячоліття Росії, серед инших письменників, помістив був і барельєф Шевченка, але його, певне річ, викинуто з готового пам'ятника (див. примітку до стор. 96, про Дубельта). *Ол. Н.*

Стор. 181, рядок 15 Троцина Костянтин Єлисеєвич (народ. 1827 р.), громадський діяч, освіту здобув у Ніжинському ліцеї кн. Безбородка (1847 р.), брав участь у підготовчій до скасування кріпацтва праці, був почесним мировим суддею й маршалком у Ніжинському повіті, а також працював у місцевому земстві, де особливо дбав про народню освіту. Надрукував кілька праць з історії судових установ та про становище селянства (див. «Гимназія высшихъ наукъ и лицей кн. Безбородко», стор. 464—469 і LXXX). 1858 р. Троцина жив у Петербурзі, як депутат від Полтавщини в комітеті для розмежування губерній Чернігівської та Полтавської (Там само, стор. 467). Тоді, видко, й познайомився з ним Шевченко. *С. Є.*

Стор. 181, рядок 18 Макаров Микола Яковлевич (1828—1899) з чернігівських дворян, освіту одержав у Ніжинському ліцеї кн. Безбородка (скінчив 1848 р.), вступив на службу до відомого Мик. Писарева (див. примітку до стор. 58), що був саме тоді призначений на Олонецького губернатора, і з ним разом поїхав до Петрозаводська. В Петрозаводську близько зійшовся з В. Білозерським, що відбував там своє заслання, і під його впливом навернувся до українства, хоч і позбавивсь через те ласки Писарева й мусів буквально тікати з Петрозаводська. Потому служив у Петербурзі й на провінції в финансовому відомстві. Помер у чині тайного совітника і члена ради міністра фінансів. За-молоду мав Макаров потяг до літератури, надрукувавши низку географичних праць у «Вѣстникѣ Имп. Русскаго Географическаго Общества» та компілятивних

статтів у «Современникѣ»; останньою його статтею було «Воспоминаніе о Н. А. Маркевичѣ» в «Основі» 1861, кн. I. («Гимназія высшихъ наукъ и лицей кн. Безбородко», стор. 416—421, LX—LXI). Годиться ще згадати, що йменням Макарова користувався якийсь час Куліш, поки ще не мав дозволу друкуватись під власним іменням, підписуючи свої праці криптонімом «Николай М.» Коли петербурзькі українці заходилися видавати «Основу» і Кулішеві не дозволено було підписуватись за редактора, то кандидатом на редактора журналу був і Макаров (Кониський О.—Т. Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 326). Взагалі в ті часи Макаров стояв у центрі українського гуртка в Петербурзі і його листи до М. О. Марковички показують, що він близько приймав до серця й був у курсі всіх подій, що займали тоді українську громаду (див. «Твори Марка Вовчка», т. I, Київ-Ляйпціг). В тих листах знайдемо й чимало звісток, які торкаються Шевченка, що був близький з Макаровим. Познайомилися вони вже по повороті Шевченка до Петербургу, і пам'яткою добрих між ними стосунків був присвячений Макарову «на пам'ять 14 сентября» вірш Шевченка «Барвінок цвів і зеленів» виразно інтимного характеру. Кониський догадується, що той вірш торкається історії поетового женихання з Ликерею, кріпачкою Макарових та їхньої сестри Карташевської («Т. Шевченко-Грушівський», т. II, стор. 355).

С. Є.

Стор. 183, рядок 28. Ільїн — російський драматург, наслідувач Коцебу; пристосовуючи його стиль та сюжети до російських обставин, був він дуже популярним на свої часи письменником (див. Варнеке Б.— Исторія русскаго театра, стор. 326—327; Игнатов Театръ и зрители, стор. 95—101). За це читання згадує й К. Юнге у відомих своїх «Воспоминаніяхъ» (стор. 241).

Рл.

Стор. 183, ряд. 30—33. «По обещанию, и я с горем пополам прочитал им свои «Неофити». Публично, хоча б і в невеликих гуртках, виступав Шевченко з читанням своїх творів рідко і неохоче. Попереду (примітка до стор. 167) подано вже відомості про інцидент, який трапився з ним на одному з публічних виступів: він мусів вернутись за лаштунки, щоб заспокоїтися.

С. Є.

Стор. 183, рядок 36. Садовський Пров Михайлович (1818—1872) знаменитий російський актор, що його разом із Щепкиним уважають за реформатора російського драматичного мистецтва в напрямку реалістичному. Щепкин, що виховавсь на мелодрамі, не пішов далі за реалізм Грибоєдова та Гоголя. Садовський, значно молодший од Щепкина, ще за молодих літ почав грати Осипа в «Ревизорѣ», але найбільш рідним йому репертуаром були твори Островського. Почавши з першої п'єси цього драматурга, грав його твори Садовський аж до самої своєї смерти, мало не у всіх п'єсах Островського беручи участь (29 ролів у 28 п'єсах).

Важко сказати, хто кому більше мав би завдячувати—чи Островський Садовському, чи навпаки. Головною ознакою Садовського була здібність так увійти в ролю, зжитися з нею, що техника її виконання була єдиним можливим із цього висновком. За Садовського завжди говорено, що він не грає на сцені, а живе. «В Щепкине есть много школы — писав композитор Сєров,—в Садовском—природный дар. В Садовском везде натура, правда в настоящем художественном осуществлении» (Коропчевский Д. А.—Пр. М. Садовскій. Изъ воспоминаній о московскомъ театрѣ. Ежегодн. Имп. Театровъ, 1894—95, т. II, стор. 41; порівн. Эфрос Н.—Пров Садовский. Опыт характеристики. ПБГ. 1920; Варнеке Б.—Исторія русскаго театра, стор. 570-577). Садовський, граючи Расплюєва, не задовольнив був автора. «Он играл хама-пропойцу, а не прогоревшего помещика»-скаржився Сухово-Кобилін. Але згодом, переконавшися, що успіх п'єси значною мірою залежить як-раз од Садовського, змінив він свою думку. «Дай им подлинного Расплюева — его бы не поняли. Этот дешевле, безобразнее, а потому более понятен» (Переселенков С.,—стор. 132—133). І те трактування ролі, що його дав Садовський, залишилося традиційним і на пізніші часи (Эфрос, стор. 43; тут видруковано й портрета Садовського в ролі Расплюєва).

Не знати, що розумів власне Шевченко, коли порівнював Садовського з Самойловим (див. далі). Поет не міг брати на увагу їхню гру саме в «Свадьбе Кречинского», бо тут кожен з їх виконував иншу ролю. Що ж до сили комизму, то «нутро» переживаннів ролі в Садовського значно сприяло тому, щоб уважати його за дужчого комика. Проте цим не обмежувалась акторська вдача Садовського. У знаменитій своїй ролі Любима Торцова удавав вів і певні моменти трагизму, а Д. Коропчевський, що в багатьох ролях бачив Садовського, писав навіть про його: «В ролях, где драматического элемента вовсе не было.... талант Садовского вполне или отчасти отказывался служить ему» («Ежегодн. Импер. Театровъ» 1894—95, т. I, стр. 38, 42—48). *Рл.*

Стор. 183, рядок. 37. «Свадьба Кречинского» п'єса, що надзвичайно високо піднесла ім'я мало цікавого в инших своїх драматичних та філософичних творах А. В. Сухово-Кобиліна (1818—1903). Скептично були поставилися театральні кола до цієї п'єси і в Петербурзі, і в Москві. Неприємно вражало те, що сюжет її взято з усім відомого скандального процесу; чимало спричинилось тут і те, що не зарекомендував себе нічим автор перед публікою до того часу. Але вже перші вистави цієї п'єси зазнали колосального успіху і по столичних, і так само й по провінціяльних сценах. У Петербурзі за 25 років виставлено її 100 разів, тим часом як «Горе отъ ума»—105, а «Ревизор»—158 (Вольф—Хроника, III, стор. 78). Критика зустріла п'єсу досить суворо (Переселенков С.—В. А. Сухово-Кобылин. Ежегод. Петроград. Гос. Театров, 1918—1919. Петроград, 1922, стор. 133), але це не зменшило успіху п'єси, яким чимало була зобов'язана вона надзви-

До стор. 183—187

чайно вдалим виконавцям ролів: Садовському-Расплюєву—в Москві та Самойлову-Кречинському—в Петербурзі. *Рл.*

Стор. 183, рядок. 38. Самойлов Василь Васильович (1812 — 1887) надзвичайно талановитий петербурзький актор. «віртуоз драматичної техники», як про його говорили. Всупереч московським акторам «нутра», був він актором, що довго і вдумливо готував свою ролю з олівцем і навіть із пензлем в руках. Надзвичайна гнучкість усієї його физичної істоти, йшла на зустріч його творчим замірам, а тонкі характерні грими доповнювали його роботу. Така техника давала Самойлову змогу грати найрізноманітніші ролі: «его достает на всех, писав А. Баженов, — от Шекспира до Кони...» (Сочиненія, т. I, стор. 165). Самойлов, удаючи Кречинського, не обмежився авторовими даними, що йому й закидала критика (Баженов А. — Сочиненія, т. I, стор. 170, 281). З Кречинського зробив Самойлов поляка: всі манери його, інтонація, загальний вигляд нарешті — усе це справляло суцільний та переконливий образ. «Мы в нем видим, пише А. Вольф, — светского авантюриста с изящными манерами, с привислинским гонором, у которого под светским лоском проглядывает шулерская дерзость, нахальство и хищничество» (Вольф А. — Хроника, III, стор. 11). І сам автор, нарешті, не мав нічого вже проти такого оброблення цього типу (див. його листа до Самойлова в «Ежег. Имп. Театров», 1913, т. I, стор. 55; там і власноручний малюнок Самойлова в ролі Кречинського). *Рл.*

Стор. 183, рад. 38—39. Снєткова 2-га—малопомітна актриса Александринського театру (грала р.р. 1852 — 1877, див. Вольф — Хроника, т. III, стор. 80). У п'єсі Сухово-Кобиліна виконувала ролю Лідочки, яка не займає багато місця в дії. *Рл.*

Стор. 184, рядок. 19. «Трубадур» — опера Верді Джюзеппе (1813 — 1901), знаменитого італійського композитора. Син простого шинкаря, Верді за грошовою допомогою Барацці вчився у відомого музики Лавінья і на 26 році життя написав уже першу свою оперу. За нею йде ціла низка— усіх 26 — більш та менш популярних опер. Із них за найкращі вважають отакі: «Риголетто» (1851), «Трубадур» (1853 «Il Trovatore»), «Травіята» (1853) та «Аїда» (1871). В ранніх операх Верді йшов слідом Белліні (арії, дуети та хори, зв'язані легенькими речитативами). До опер такого типу можна залічити й «Трубадура», де все ж немало можна знайти прегарних сторінок. Отже в пізніших операх Верді під впливом Вагнера перейшов до типу опери-драми, де музика цілком стежить за розвитком драматичної дії. З таких опер найкраща «Аїда». Взагалі ж широкий, співучий мелодизм і прекрасна оркестровка — головні риси вердієвого таланту. *Дм. Р.*

Стор. 187, рядок 6. Кармелюк або Кармалюк — популярний герой народніх оповідань і пісень. Народився 1790 року в с. Головчинцях Літинського пов. на Поділлю, був кріпаком-дворовим у пана Пігловського. Завданий у москалі, він не міг перенести розлуки з родиною (у його була жінка й три сини), втік і зробився злочинцем. Кілька разів його ловили, засилали на Сибір, але він знову повертався до рідного краю, поки в 1835 р. його було забито під час сутички з поліцією. В народній пам'яті Кармелюк залишився «справедливим розбійником», що карав тільки багатих, допомагав бідним (Якимович С. — Устин Кармалюк в судових актах. «Червоний Шлях«, 1923 р., кн. VIII). Коли в другій половині 20-х років XIX в. біля графа Вацлава Ржевуського утворився гурток аматорів народньої пісні й музики, один з членів цього гуртка склав пісню про Кармелюка, яка набула в народі великої популярности й відома в багатьох варіянтах; її саме й зазначає Шевченко. Є відомости, що автором її був каноник кременецький Ян Комарницький (Русов А. — Теорбанисты Грегоръ, Каэтанъ и Францъ Видорты. «Кіевская Старина», 1892 кн. III, стор. 372). Шевченко називає автором Падуру, як найвидатнішого члена гуртка, котрий, сказати б, покривав собою діяльність инших членів; проте, серед творів Падури пісні про Кармелюка нема. *А. Л.*

Стор. 187, рядок 7. Падура Тимко (Tomasz Padurra, 1801 — 1871) народився від небагатого польського шляхтича на Київщині, вчився у Вінниці та Кременецькому ліцеї, належав до української школи в польській літературі й захоплювався українською козацькою старовиною так, що складав «українки», «думки» в дусі цієї старовини і навіть писав їх українською мовою, тільки польськими літерами. В польських колах «думки» Падурині мали великий успіх, хоча вже з 30-х р.р. дехто ставився до них критично. Инакше ставилися до Падури українці, напр., Куліш: вони зазначали, що Падура не засвоїв ні мови української, ані духу й характеру української народньої поезії (Див. Равита Ф.—Падурра. «Кіевская Старина», 1889, кн. IX; Пыпин А. — Історія русской этнографіи, т, III; твори Падури — Ukrainky z nutoju Tymka Padurry, Warszawa, 1844; Pyśma Padurry. Lwów, 1873; Твори Тимка Падури — Руска письменність III, 1, видання друге, додаток другий). *А. Л.*

Стор. 187, ряд. 8—34. Записаною тут поезією «Сон» кінчається журнал Шевченків. Власне кінчився він ще 20 травня, і цей запис, зроблений з таким великим перемежком — 13 липня, можна вважати за випадковий, тим більше, що поет вже не був тоді й власником свого журналу, бо напередодні подарував його М. Лазаревському. Після поезії «Сон» на звороті рукою М. Лазаревського написано: «Этотъ дневникъ подаренъ Т. Г. Шевченкомъ М. М. Лазаревскому 12 Іюля 1858 года, въ день имянинъ Лазаревскаго». Можна думати, що подарувавши журнала Ла-

заревському, Шевченко дописав ще й того вірша, що другого дня склав — і на тому скінчив усеньку справу з своїми записками.

Познайомившись з М. О. Марковичкою (Марко Вовчок), Шевченко присвятив потім «Сон» їй, мабуть виходючи з спільности теми, зачепленої в цій поезії, з темами Вовчкових творів. Опріч автографа в журналі, маємо ще кілька—у збірному рукопису (книжка Б), в листі до М. В. Максимовички, то-що. Посилаючи їй переписану поезію, Шевченко додав: «Шлю замісць парчового очіпка мій невеличкий «Сон»... Не здивуйте — який удався» (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 428). Надруковано «Сон» уперше в «Русской Бесѣдѣ» 1858 р. кн. III. *С. Є.*

Проминуто з недогляду.

Стор. 136, рядок 29. Осипов Микола Осипович, художник, був близьким приятелем у родині гр. Ф. П. Толстого й першим учителем малярства у дочки графа, К. Ф. Юнге. Вона згадує про його у «Воспоминаніяхъ» своїх, як про людину дуже цікаву, веселу й дотепну, пригадує, як він гарно читав та грав на домашніх виставах; з його ж, власне, ініціятиви почали відбуватися в Толстих і ті «середи», що про їх так багато доводиться читати найкращих згадок у ріжних людей того часу. Коли подружжя Толстих почало клопотатися про визвіл Шевченка з заслання, то гр. Толстая використувала Осипова як посередника на початку своїх зносин з поетом аж до самої Кримської війни. Як почалась війна, Осипов зібрався йти до ополчення і подав до Академії Мистецтв прохання, висловивши в йому бажання «поступить в ополчение, где он, неся службу наравне с прочими ополченцами, может быть полезен как, рисовальщик, и собрать много интересних рисунков в походной и боевой жизни; но так как он не имеет состояния, которое обезпечивало бы его во время службы, то остается ему только одна возможность осуществить свое желание,—получив звание академика и поступив затем в ополчение поручиком; поелику же поспешность, с которою составляется ополчение, не позволяет ему надеяться успеть исполнить программу для получения звания академика, то просит Совет Академии рассмотреть представленный им при том миниатюрный акварельный портрет г. Вице-Президента Академии (себ-то гр. Ф. П. Толстого. *Од. Н.*), и если эта работа его ручается за возможность выполнить программу по миниатюрной живописи на звание академика, то просит удостоить его этого звания». В таких надзвичайних умовах одержав Осипов звання академика мініятюрного малярства. Що він дійсно поїхав до війська, це ми бачимо з листування гр. Толстої з Шевченком, бо вона після того почала вже сама з ним листуватись. З двох листів Шевченкових до Осипова, що тільки й збереглися з їхнього листування, надзвичайно цікавий і важливий з біографичного боку перший, писаний 20 травня 1855 р. з Новопетровського. В йому Шевченко подає відомості про побутову сторону свого істнування в Новопетровському й висловлює свою «радость

неизреченную» з приводу клопотання за його родини Толстих (Шевченко Т.—Твори, т. II, стор. 385—388). Другий лист, посланий з Нижнього 23 грудня 1857 р., чомусь не занотований у журналі. Знов стрівся Шевченко з Осиповим вже в Петербурзі, бо Осипов тоді повернувся з своєї військової мандрівки і приймав участь у зустрічі Шевченка. *Ол. Н.*

Стор. 142, ряд. 16 — 19. Погожев Василь Миколаевич (народ. 1802 року в Москві) походив з купецького стану, виховувався в кадетському корпусі в Петербурзі, служив у війську, згодом у міністерстві шляхів. Дочки Погожева, Віра і Наталя, звернули були в 40-х роках на себе загальну увагу надзвичайним музичним хистом, і їм пророкували блискучу будуччину. З приводу одного концерта в 1846 р. «Литературная Газета» писала про сестер Погожевих: «Маленькие артистки обличают в себе замечательный талант, особенно девица Вера. Туше ее мягок, силен; много энергии и уверенности в игре. Несмотря на свои маленькие ручки, она делает самые трудные пассажи и пальчики ее бегают по клавишам с изумительною быстротой... Слушатели и в особенности слушательницы были от нее в восторге» («Воспоминанія В. Н. Погожева». «Истор. Вѣстникъ, 1893, кн. VIII, стор. 370). На жаль, обидві Погожеви померли за-молоду. Через дочок Погожев увійшов у музичні та літературні круги в Петербурзі, був близький особливо з Гребінкою, а через його познайомився певне і з Шевченком. Принаймні сам Погожев у своїх згадках серед літераторів, що сприяли його дочкам (Гребінка, акад. Остроградський, Ишимова. Плетнев та ин.) згадує й «поэта и живописца Шевченко» (Там само, стор. 372). Несподівана зустріч з Погожевим у Нижньому нагадала певне Шевченкові незабутні дні молодости та круг тодішніх потербурзьких знайомих і поновила зносини з самим Погожевим. Під 10 лютого в журналі маємо згадку про лист од його, нам невідомий. *С. Є.*

ПОЯСНЕННЯ ДО ПОРТРЕТІВ.

(перед текстом). Автопортрет—погрудний, у бороді, майже en face, голова трошки схилилася долу. Над лівим плечем дата—1857, а під нею монограма ІІІ, себто Т. Ш. Під портретом підпис: «Михайлу Семеновичу Щепкину на память 24 декабря 1857 отъ Тараса Шевченка». Зберегається в збірці І. Є. Цвєткова у Москві.

Що-до наведеного підпису, то досить нагадати слова з журналу під 24 грудня 1857 р.: «Праздникам праздник и торжество есть из торжеств! В три часа ночи приехал Михайло Семенович Шепкин».

І (між стор. 16 і 17). Автопортрет, що Шевченко подарував Я. Г. Кухаренкові,—фотографія з його в музеї кол. Тарновського (№ 564).

З приводу цього портрета Шевченко писав у своєму журналі 20 червня 1857 р., що послав Я. Г. Кухаренкові листа «со вложением собственного поличья», а в листі з 22 квітня 1857 р. пише: «Умисне пишу тобі на одному листочку, щоб було де поличчя положить і щоб конверт не дуже важив»; 3 червня Шевченко запитував Кухаренка: «Не знаю, чи получив ти моє поличчя, завинуте в невеличку цидулку?» (Шевченко Т.—Твори, т. ІІ, стор. 405 і 410).

ІІ (між стор. 48 і 49). Автопортрет Шевченка з бородою, з великою лисиною, погрудний, у сорочці з великим коміром, але не вишиваним. Олівцем, на кольоровому папері. Розмір 70 × 100 мм.

На другому боці портрета написи оповідають цілу його історію.

«Портрет этот,—читаємо ми там,—передан мне в пятидесятых годах прошедшего столетия сосланным в Оренбургский край поляком, по поручению Т. Г. Шевченка, нарисован им самим в то время, когда он томился в изгнании в пустынях Каспия с запрещением не только писать, но и рисовать. Этот дорогой мне подарок передаю, достигши 86 лет, Обществу, основанному в память Т. Г. Шевченка. Октября 1906 года. Бывший Оренбургский губернатор Е. И. Барановский».

Далі йде приписка: «С разрешения дорогого друга моего, Егора Ивановича Барановского, передаю этот портрет на хранение в музей В. Тарновского, 17 января 1911 г. Лев Жемчужников».

До цього додано ще витяг з листа Л. М. Жемчужникова, з 23 січня 1911 р., себ-то через 6 днів після того напису; в листі він пише про цей портрет так: «На днях отправлен мною в Чернигов, на имя Ильи Людвиговича Шрага, портрет Тараса Григ. Шевченка, рисованный им во время ссылки и переданный от его имени Егору Ивановичу Барановскому (тогдашнему уфимскому (sic) губернатору), в благодарность за доброе участие к его несчастию. Почтенный и уважаемый друг мой Егор Иванович (которому ныне 92-й год) очень ценил и ценит этот подарок».

IV (між стор. 152 і 153). Автопортрет—з бородою, без шапки, погрудний. Над лівим плечем білим олівцем позначено дату: 1858, а під нею монограма III, себ-то Т. Ш. (дата і монограма нарепродукції не вийшли). Білим і чорним олівцем. Розмір 254 · 212. У Чернігівському музеї, кол. Тарновського, № 375.

Дуже цікаво порівняти цей автопортрет з фотографією, що перейшла до мене від К. А. Шрейдерса. Вона зроблена з автопортрету Шевченка й має його власноручний напис: «Константину Ивановичу Шрейдерсу на память. Т. Шевченко». Фотографія обрізана в формі овалу, і через це зрізано частину підпису, який був на самому образі, й від якого залишилося: «...рому другу моему Михай...» Коли, як я сказав, порівняти цю фотографію з автопортретом № 375 Чернігівського музею, то ми побачимо, що тут так збігаються навіть поодинокі штрихи, що ніяк не можна припустити, щоб художник міг так по-рабському скопіювати свій власний малюнок. Мусимо визнати, що це фотографія з цього самого малюнка. Чому ж і як зник згаданий підпис, — цього я не беруся вирішати, а тільки що це та ж сама річ — у тому нема жадного сумніву,

Кілька ще слів про самий підпис. Можна було-б цю посвяту приділити до Михайла Щепкина, але ми маємо портрет, що Шевченко подарував його за цей час М. С. Щепкинові в збірці І. Є. Цвєткова; тому цей підпис слід читати так: «[Ста]рому другу моему «Миха[йлу Матвеевичу Лазаревскому]». Це той самий портрет, що про його Шевченко писав М. М. Лазаревському 18 листопаду 1857 р.: «Нарисував я карандашем для тебе своє поличчя, та нема з ким прислать його, а по почті боюся— зотреться; думав переслать з Федором (братом М. М. Лазаревського), так чорт, враг добрих наших помишленій, бачиш, що зробив» (Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 417). Коли Федір Лазаревський приїздив до Нижнього, то він не знайшов Шевченка й виїхав, не бачившись з ним (про це в журналі під 26 — 29 листопаду). А 22 лютого 1858 р. Шевченко писав тому ж таки М. Лазаревському: «19 февраля вернувся Шрейдерс із Петербурга, привіз мені... чотирі екземпляра нерукотворенного образа і твоє братнє сердечне писаніе. Спасибі тобі, друже мій єдиний, за все і за вся. Добре єси зробив, що заказав 50 штук пом'янутого образа: нехай, поки-що, земляки дивляться хоч на сей облик бородатого недобитого кобзаря свого («Твори», т. II, стор. 424).

Нарешті залишається ще питання про саму дату 1858 р., коли, як ми допіру що бачили, портрет був написаний у листопаді 1857 р. Але це не важко примирити: Шевченко міг намалювати портрет у кінці 1857 р. й тоді не підписати його, а посилаючи 1858 р., він підписав монограму й дату того часу, коли посилав.

V. (між стор. 176 і 177). Фотографія в кожусі й шапці. Певне це та фотографія, про яку маємо згадку в журналі: «Заказал фотографический портрет в шапке и тулупе для М. А. Дороховой» (запис під 30 березня 1858 р.).

VI (між стор. 336 і 337). Автопортрет у кожусі й смушевій шапці, з бородою, поясний, видна уся рука. Кути малюнку зрізані. Підпис: «Т. Шевченко. 1860». Офорт. Розмір малюнка 126×170. Розмір дошки 160×221. Дата показує, коли роблено офорта, а самий портрет раніший, 1858 р., бо бороду носив Шевченко тільки тоді. Певне цей офорт зроблено з поданої попереду фотографії, тільки що Шевченко рисував на дошці, не перевертаючи зображення, й тому на офорті воно вийшло навпаки.

Ол. Н.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

А.

А. (фаворит Молчалін) 267.
А—в, Л. С. 346.
Абрамов, Я. 251, 390.
Август. 14, 299.
Авдотья. 45, 75.
Аврелій. 312.
Аделунг. Ф. П. 259.
Адлерберг, граф. 656.
Адлерберг, В. Ф. 156, 678—679.
Адольфина. 172, 183, 717.
Айвазовський, І. К. 749.
Айзеншток, І. Я. VI, XVI, XXXVI, XXXVII. 221. 232, 248. 287, 319, 402, 403, 507, 509, 586, 603, 604, 620, 621, 679, 690, 691, 693.
Аксаков, І. С. 164, 473. 605, 664, 700, 701, 702, 703.
Аксаков, К. С. 164, 441, 570, 700.
Аксаков, С. Т. XXXV, 80, 139, 141, 151, 156, 162, 163, 164, 174, 506, 507—510, 547, 601, 646, 648, 668, 679, 683, 700, 725, 731, 738.
Аксакова, В. С. 700, 701.
Аксакова, Н. С. 163, 700, 701.
Аксакови. 351, 699, 700—703, 712.
Александровський, Г. 727.
Алексеєв. М. П. 524.
Алчевська, Х. 387.
Альбано. 577.
Аляб'єв. 500.
Амалія. 103.
Амфитеатров, О. (А.) 384, 746.
Анджело, Мікель. 481.
Андрієвич, (Соловйов, Є). 397.
Андрієвський, М. 511.
Андрузський, Ю. Л. 95, 550—552.
Анненков, І. О. (И. А.) 117, 123, 124, 471, 573, 576, 596
Анненков, П. В. 485, 562, 731.
Анненкова - Гебль - Анненкова, П. Є. 617.
Анненкови. 617.
Антоній, єп. нижегород. 673, 674, 675.
Антонович, В. Б. Л. 253, 394, 435, 511.
Антонович, Д. 338, 341, 445.
Антуанетта. 145, 146, 153.
Апрелев, В. П. 33, 393.
Аракчеєв, Ол. А. гр. 123, 324, 562, 616, 617.
Арапов, П. 375.
Арбеньєв. 110.
Арбеньєви. 110.
Арій. 366.
Аріосто. 305.
Армашевський, П. 253.
Арнольд, Ю. 739.
Арсеньєв, К. К. 562.
Асенкова, 642, 655.
Аскоченський, В. 252, 441.
Афанасьєв, К. 545.
Афанасьєв, О. М. (А. Н.) 158, 163, 688—689, 691.
Афанасьєв, О. С. (А. С.) див. Чужбинський
Ахвердови. 258.

Б.

Б. М. 736.
Бабкин, Є. А. 141, 181, 648.
Бабст, І. К. 152, 161, 163, 167, 687—688.
Багалій, Д. І. 251.
Багрій, О. В. (А. В.) 274, 318, 422, 556, 663, 696.
Бажанов, М. Є. 9, 45, 60, 266—267, 488.
Бажанова. 55, 62.
Баженов, А. 634, 642, 761.
Байков, І. 123, 616, 617.
Байрон. Г. XXI, 97, 276, 556—557, 689.
Бакунин, М. 255, 398, 406, 648, 664, 712.
Балагуров, О. В. 70, 488.
Балика, А. 277.
Балінський, М. 519.
Бальмонт, К. 524.
Барановський, Є. 765, 766.
Барацці. 761.
Барб'є, 87, 97, 121, 170, 306, 523—524, 557.
Барков, І. С. 41, 418.
Барсуков, Н. 469, 521, 698.
Бартенев, П. 307, 699.
Бархвиц. 33, 393.
Батуринський, В. П. 528.
Батюшков, К. 503.
Бахрушин, А. 646.
Безбородко, кн. 234, 691, 731, 745, 758, 759.
Безобразов. 171.
Безобразов, П. В. 507.
Бекович-Черкаський, кн. 217.
Белінгсгавзен. 375.

Белліні. 498, 724, 743, 761.
Бем, О. 499. 629.
Бенедиктов, В. Г. 87, 110, 170, 174, 303, 524—526, 716, 725.
Бенкендорф, О. Х. (А.Х.) 536, 618.
Бер, К. 56, 261, 297, 360, 463—464.
Беранже. 31, 127, 138, 146, 153, 168, 383, 384—387, 642, 687, 720.
Бервик. 753.
Бервинський, Р. 406.
Беренштам, В. 433.
Берлинський. 252.
Берліоз, Г. 729.
Бертенсон, С. 352.
Бестужев - Марлинський. 558.
Бестужев - Рюмин, К. 507, 519.
Бетховен, Л. 129, 143, 163, 497, 500, 629, 630.
Бєлінський, В. Г. 231, 232, 301, 305, 326, 351, 396, 416, 485, 505, 525, 530, 555, 611, 624, 648, 691, 699, 727, 735.
Бєлов. 146.
Бєляєва. 147, 632—633.
Бибиков, Д. Г. 58, 466, 467, 468—472, 514.
Бибикова, С. Г. 467.
Биков, П. В. 388, 605, 734.
Бистрицький. 586.
Білозерська, Н. О. 522.
Білозерський, В. М. 167, 168, 171, 174, 175, 177, 181, 442, 622, 707—708, 709, 710, 736, 758.
Білозерський, М. Д. (Н. Д.) 142, 435, 438, 440, 441, 475, 656—657.
Благовєщенський, А. 679.
Благой, Д. 605.
Боборикин, П. Д. 383.
Бобржецький, О. (А.) 104, 563.
Богацький, П. 611.
Богданович, Іпол. 376.
Боголюбов, В. 692.
Богорський. 453.
Богучарський, В. Я. 528.
Бодянський, О. М. 130, 159, 160, 161, 238, 245, 298, 304, 309, 352, 356, 357, 358, 370, 452, 508, 622, 632—533, 664, 692, 693, 696, 725.
Бойко, В. 670.
Бокль, 408.
Болтин, М. П. (Н. П.) 144, 659.
Болховитинов, є. 450—451.
Бона, (королева). 518, 519.
Боратинський, 420, 524,
Борель. 172, 183.
Борзаковський. XIV.
Борисполець, П. Т. 176, 745.
Боровиковський, Л. 503.
Боткин, В. П. 688.
Боцяновський, В. 624.
Бояр, С. 657.
Бояренко, Г. 224, 225.
Брайловський, С. 417.
Брандт, (співр. Петра І.) 567.
Брандт, Р. Ф. 526.
Брас. 135.
Брик, І. 706.
Брилкин, М. О. (Н. А.) XXIII, 104, 105, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 118, 127, 136, 137, 141, 142, 155, 563—564, 570, 571, 755.
Брилкина, А. О. (А. А.) 112, 564.
Брилкини 567.
Бродзинський. 540.
Броніковський. 519.
Бруні, Ф. А.-(Брюно). XXX, 43, 44, 47, 94, 427.
Брюлов, А. 292.
Брюлов, К. П. XXVI, 22, 30,31, 35, 42, 43, 44, 48, 66, 113, 177, 179, 180, 288, 312, 316, 325, 338, 340, 341, 342, 343, 343—345, 378, 379, 380, 381, 382, 398, 410, 412, 418, 420, 421, 422, 425, 427, 464, 484, 487, 545, 577, 668, 691, 715, 717, 730, 748, 749.
Брюсов, В. 273, 736.
Брянський, А. 396.
Буало. 392, 508.
Бубнов. 155.
Булавин, К. О. 48, 449, 450.
Буланова, О. К. 618.
Булахов, П. П. 445.
Булгаков, К. 729.
Булгарин, Т. 591, 592.
Бунге. 506.
Бурдин, Ф. 653, 662.
Буркова, М. 679.
Бурковський. 394.
Бурцев, Л. О. 73, 75, 77, 79, 80, 493, 494, 513, 514.
Бутаков, О. І. (А. И.) 157, 254, 306, 307, 329, 331, 451, 452, 455, 490, 491, 681—682.
Бутенев. 705.
Буяльський. 410.
Бюрно, К. І. 61, 170, 479—480.

В.

Вагнер. 761.
Вазарі, Д. 63, 481.
Вайнштейн, М. Ч. VIII.
Варваці, І. А. 77, 501.
Варенцов, (директор театра). 139, 592, 593, 650.
Варенцов, купець-муз. 163, 593.
Варенцов, В. Г. 116, 119, 121, 122, 130, 592, 632, 693.
Варенцов, О. П. (А. П.) 125, 135, 136, 592.
Варенцова, М. 126, 577, 592.
Варламов. 500.
Варнеке, Б. 365, 373, 374, 375, 580, 624, 641, 759, 760.

Василенко, М. П. (Н. П.) 633.
Васильєв, бухгалтер. 79.
Васильєв, віце-адм. 38, 54, 416.
Васильєв, Н. 306, 331, 681.
Васильєв, С. 580.
Васильєва, К. М. 113, 125, 144, 580, 588, 624, 652, 653, 654, 660, 667.
Васильєва, Н. С. 580.
Васильківський, М. 334.
Васильчиков. 180, 576.
Ватт, Д. XXXI, 83, 517, 518, 533.
Вашкевич, Г. 672, 676.
Вебер, К. 146, 496, 497, 662.
Веденеєв, В. 725.
Веймар, П. 724.
Веймарн. 112, 115, 124, 578.
Величко, С. В. XIV, 161, 370, 692—693.
Вельтман, О. Х. (А. Ф.). 161, 694—695.
Венгеров, С. О. (С. А.). 326, 352, 392, 414, 416, 525, 530, 624, 637, 700, 728, 734.
Венжик. 519.
Веневитинов. М. А. 618.
Венеціянов, О. Г. (А Г.). 379, 412, 420, 730, 748.
Венюков. М. 535, 722.
Венявський. 516.
Вердєн. 217.
Верді. 497, 498, 761.
Верман. 751.
Верне, К. Ж. (Claude-Joseph Vernet). 42, 419, 421.
Вернер, Т. 681.
Верстовський. 498, 500.
Веселовський, Олександер. 421.
Веселовський, Олексій. 386.
Ветринський, Ч. 528, 564, 665.
В'єтан. 499.
Вишневецькі, (кн.). 539.
Віардо. 724.
Відлер, (фельд'єгер). 233, 291.
Відорті. 762.
Вієльгорський, М. Ю. 412, 420, 486, 499, 668.
Вієльгорські. 516.
Вілевальд. 757.
Вілінська. 387.
Вільбоа, К. 180, 738, 755.
Вільде, М. О. (Н. О.) 157, 681.
Вільде, Н. 681.
Wilkońska, P. 711.
Вільмен. 541.
Вішну. 106.
Владимиров. 127, 130, 143, 153, 155, 588, 627—628, 652, 654.
Власенко, Н. А. 440.
Вовк, Хв. 676, 747.
Возницин, Я. О. 93.
Возняк, М. 611.
Волинський. 392.
Володимир Мономах. 463, 679.
Володимир, Св. 289, 744.
Волконська, М. М. 614, 619, 693, 694.
Волконський, (земляк Ш-ка). 669.
Волконський, М. С. (Николенька). 694.
Волконський, С. Г. 152, 161, 164, 234, 553, 559, 693—694.
Волховська, Т. 388.
Вольневич, 405.
Вольський, 708.
Вольтер. 517, 695.
Вольф, А. 247, 365, 374, 375, 563, 576, 580, 624. 634, 642, 647, 657, 662, 709, 724, 736, 743, 760, 761.
Вольф, М. О. 526.
Воробйов, М. Н. 424.
Вороб'єва, Г. Я. (А. Я.) 724, 736, 737.
Воронцов, (батько кн. Дашкової, К. Р.) 695.
Воронцов, М. С. 91, 539, 542, 543.
Врангель, барон. 57.
Всеволжський. 629.
Вяземський, П. А. 43, 231, 373, 386, 427, 503.

Г.

Гайдн, Йозеф. 146, 500, 662.
Галаган, Г. П. 164, 170, 172, 173, 175, 181, 320, 394, 395, 531, 644, 691, 699, 703 — 704, 707, 741—743.
Галаган, П. Г. 703.
Галахов, О. Д. (А. Д.). 175, 743.
Галеві. 743.
Галевинський, (писар). 291.
Галкин. 218.
Галинська, П. М. 135, 141, 585, 647.
Галич, О. І (А. И.) 36, 410—411.
Гальберг, С. І. 545, 547.
Ганна Дмитрівна. 130.
Ганцова-Берникова, В. 553.
Гарибальді, Д. 644.
Гартвинг. 110, 112, 113, 120, 573.
Гаршин, В. М. 612.
Гаршин, Є. 682.
Гатцук, А. 235, 250.
Гациський, А. С. 237, 500, 573, 575, 580, 588, 634, 656, 668.
Гваренги. 74, 494—495.
Гверчино (Д. Ф. Барбієрі). 111, 577.
Ге, М. М. (Н. Н.) 529.
Гебель. 422.
Гегель. 403, 407, 408, 526.
Гедеонов, О. М. (А. М.) 143, 182, 658, 679.
Гедимин, (князь). 257.
Гейне, Г. 612.
Гейштор. 708.
Гельвецій. 517.
Гельтман. 409.
Генкель. 756.

Гербель, М. В. (Н. В.) 462, 524, 529, 734, 745, 746.
Гер, О. VIII.
Гер'є, В. 507.
Германзе, О. 430, 459.
Герман, проф. 259.
Герн, К. І. 61, 67, 293, 433, 465, 480, 491, 501, 600.
Герцен, О. І. (А. И.) XXX, 87, 115. 116, 122, 123, 130, 159, 231, 247, 249, 264. 300, 301, 303, 322, 323, 398, 469, 470, 484, 485, 506, 526—529. 530, 531, 539, 553, 554, 556, 562, 564, 576, 587, 594, 595, 596, 598, 616. 617. 618, 619, 633—634. 637—638, 644, 645, 664, 665, 679, 687, 695, 697, 712, 715, 717, 725, 727, 731, 732, 735, 756.
Гершензон, М. О. 610.
Гессе, П. 43, 423.
Гете, В. 21, 153, 273, 332—333, 579, 668, 701.
Гильде. XVI, XXII, 118, 121, 127, 130, 137.
Гіппіус, В. 352.
Гіппократ. 13.
Гізо. 541.
Глєбовський. 181.
Глібов, Л. 418.
Глінка, М. І. 174, 444, 445, 446, 498, 500, 718, 719, 722, 724. 729, 730, 736—737, 739, 755. 445, 446, 498, 500.
Глушко, С. 623.
Гнєдич, М. І. (Н. И.) 436, 558.
Гоголь, М. В. (Н. В.). XXX, 22, 41, 50, 66, 80, 89, 119, 122, 141, 247, 274, 276, 287, 294, 301, 326, 349—359, 370, 383, 451, 475, 486, 506, 507, 508, 532, 533, 602, 608, 612, 613, 633, 636, 640, 641, 701, 721. 757, 759.
Гогарт, В. 145, 346, 347, 661—662.
Годунов, Б. 78.
Голензовський, С. 540.
Голенищев, (А. В.). 175, 182
Голиховська. 116.
Голиховський, П. П. 116.
Голицин, В. Ф. 125, 126, 127, 592.
Голицин, О. М. 616.
Головатий, А. 250.
Головацький, Я. 632.
Головачев. 696.
Головачева, П. М. 477, 596.
Головкин, О. 28.
Головко, М. С. (Н. А.) 293, 465.
Голоскевич, Г. К. 515.
Голубев, С. Т. 453.
Гольбах. 517.
Гольбейн, Г. 43, 426.
Гомер. 317, 365, 436.
Гонг. 90. 534—536.
Гонта. 489.
Гончаренко, Аг. 529.
Гончаров, І. О. (И. А.) 413.
Гоппе. 388.
Горацій. 418.
Горбунов. І. Ф. 374.
Гординський, Я. 255.
Горленко, В. 336, 431, 591.
Горнфельд, А. 508.
Гощинський, С. 540.
Грабина. 387.
Грабовський, П. 735.
Грабовський, М. 91,540—542, 544.
Грабянко, Г. XIV.
Градович. 168, 181, 183.
Гранд. 122.
Грановський, Т. 376. 692, 694, 697, 727.
Грасс, 110, 111, 120, 141, 564.
Грачев, (купець-сектант). 536.
Гребінка, Є. П. 381, 387, 388, 476, 602, 603, 711, 764.
Греводок. 749.
Грекова. 159.
Греч, М. І. (Н. И.). 364, 383, 553, 591, 595.
Гречулевич, 276, 531.
Грибоєдов, О. С. (А. С.) 247, 477, 641, 720, 759.
Григорій, митроп. 715.
Григорович, В. І. 36, 262, 356, 410, 411—413 420, 424, 426, 691, 715.
Григорович, Д. В. 413.
Григор'єв, А. 568, 574.
Григор'єв, Ап. 348, 349, 637.
Гримм, барон. 494.
Гримм, О. А. 218.
Гримм, Я. 688.
Гринберг, Із. Л. 174, 180, 183, 441, 498, 733, 739, 740.
Грингмут, В. 647.
Грифцов, Б. 547.
Грінченко, Б. Д. 218, 250, 277, 390, 442.
Голенищев. А. В. 741.
Громека, С. С. 172, 179, 506, 732.
Грот, Я. 547.
Грубер, (патер). 259.
Грушевський, М. С. 352, 459, 528.
Грушевський, О. С. 247, 277.
Губер, Є. І. (Э И.) 152, 153, 332, 668.
Гудович, граф. 307.
Гудович, І. В. 29, 376.
Гулак, М. І. 754.
Гулак-Артемовська, В. А 447.
Гулак-Артемовська, О. І. (А. И.) 178, 180, 183, 184, 487—488, 497.
Гулак-Артемовський, П. П. 350, 444, 503, 602.
Гулак-Артемовський, С. С. 46, 55, 61, 69, 105, 164, 168, 170, 171, 172, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 183. 184. 218, 221, 222, 223, 224, 229, 234, 235, 249, 286, 309, 316, 355, 370, 381, 444—448, 462, 487, 488, 498, 499, 546, 572, 630. 677, 713, 716, 723, 724, 738.
Гумбольдт, О. (А-Ф-В.) 175, 682, 743—744.
Гурильов. 500.

Гурьєв. 180, 756.
Гурьєв, прапорщик. 487.
Гурьєв, Д. О. 616.
Гус, І. 367.
Гусев, (жандарм). 556.
Гусиковська, Д. (Гашовська, Д.), 89, 257, 531—532.
Гутьяр, М. 725.
Гюден, Ж. 129, 629.
Gieysztor, I. 711.

Д.

Давид. (библ.) 134.
Давидов, Д. 384, 503.
Дальянов. 103, 563.
Даль, В. І. (Казак Луганський). 9, 47, 125, 126, 127, 133, 134, 135, 156, 263, 264—265, 309, 324, 425, 454, 487, 499, 612, 627, 635, 636.
Данилевський, Г. П. 162, 353, 357, 358, 359, 381, 475, 603,
Данилевський, М. Я. (Н. Я). 23, 56, 261, 359—361, 403.
Данте, А. 14, 158, 300, 304—306, 664, 689.
Даргомижський, О. С. (А. С.). 174, 441, 498, 719, 729, 739—740.
Дахмищин. 67.
Даціяро. 177, 749.
Дашкевич, М. П. (Н. П.) 363.
Дашкова, К. Р. (Е. Р.) 162, 695.
Дельвиг. 558.
Дембовський, Е. 403.
Демидов. 124, 619.
Демидов, А. В. 619.
Демидов, Д. В. 619.
Демидови. 619.
Дем'янов, Г. 572, 581, 582, 584, 639.
Державин, Г. 503, 504. 547—548, 549.
Дестрем-(Нордстрем.) 96, 556.
Джаншієв, Г. 325, 414, 703.
Дженксон. 217.
Дзіеконський. 708.
Дзюбин, Л. Н. 168, 170, 173, 176, 180, 717, 746—747.
Диккенс. 612.
Діонисій, архимандрит, 114.
Діонисій, преп. 568.
Дідло. 259, 724.
Дідро. 517, 695.
Дідрон. 502.
Дмитревський. 374.
Дмитрієв. 503.
Дмитро-Самозванец. 443, 444.
Добролюбов, М. О. (Н. А.) 231, 348, 349. 386, 387, 396, 397, 398, 508, 568, 636, 637, 678, 679, 716, 728.
Долгов, Н. 348, 349
Долгоруков, В. А. 172, 731.
Доманицький, В. XXXIV, 315, 321, 665, 670, 675 676, 680, 702, 747.
Домарацький, С. 500.
Дсменикино. 345, 380, 577.
Доніцетті, Г. 143, 493, 590, 657, 658, 743.
Дорохов, І. С. 32, 391—392.
Дорохов, Р. І. 607.
Дорохова, А. Я. 32, 392.
Дорохова, М. О. (М. А.) 120, 121, 122, 124, 136, 140, 144, 147, 153, 157, 167, 577, 607, 614, 615, 659, 660, 675, 767.
Дорошенко, В. 402.
Дорошенко, Д. 277, 338, 339, 459.
Дорошенко, П. 289.
Дорошкевич, О. К. (А. К.) 644, 671, 700, 704, 706.
Достоєвський, М. П. XXIV, XXV.
Достоєвський, Ф. М. 293, 301, 307, 325, 347, 533, 716.
Драгоманов, М. П. (М. Т-овъ). V, 255, 334, 352, 376, 398, 401, 430, 435, 459, 506, 511, 5;559, 633, 684, 686, 704, 712, 735, 747, 754.
Дружинин. 383, 569, 570, 637, 725.
Дубельт, Л. В. 96, 232, 288, 307, 308, 309, 480, 553—555, 645, 758.
Дубровин, Н. 616.
Дудишкин, С. 646.
Дульський. П. 547, 548.
Дуров, С. 306, 524.
Дюма, О. (А.) батько. 617.
Дюма, О. (А.) 79, 123, 505.
Дюрер, А. 43, 426—427.
Дюссо. 181, 725.

Е.

Едельсон. 637.
Ейгерт (Еггерт). 25, 366.
Ейнар, Ш. 608.
Ейхенбаум, Б. М. 547, 569, 727.
Елькан. 170, 243, 720—721.
Енгельгардт, В. П. 172, 179, 183, 728—730, 739.
Енгельгардт, П. 377, 431, 730.
Енгельгардт, С. 729.
Ерасі. 721.
Ефрос, М. (Н.) 247, 640, 641, 760.

Є.

вгеній, митроп. 48. 503.
Євгеньєв, В. 727.
Єлагина. 721.
Єнтальцеви. 618.
Єпифанов, Т. З. 87.
Єрмолов. 375.
Єфименко, А. Я. 352.
Єфрем, диякон. 489.
Єфремов, С. О. (С. Є.) VIII, IX, XL, 213—214, 124 — 226, 229 240, 250—254, 257—258, 260—264, 267—272, 274, 274—275, 275, 275—285, 285—288, 288—289, 289—290. 290—292, 294—296, 297, 298, 299, 300—304, 306, 307—308, 308—311, 311—312, 313—315, 319—321, 321—322, 322—323, 323—324, 324—325; 327—330, 330—332, 333, 333—334, 334—336, 336—341, 341—342, 345, 345 — 347, 349 —359, 362—363, 363—364, 365—366, 366—367, 367—368, 369, 369 — 373, 375 — 376. 377, 379,—381, 381—382, 383—384, 387—390, 390—391, 392—393, 393—395. 396—398, 399—403, 409, 410—411, 413—414. 414 — 415, 416, 418, 419, — 420, 427 — 428, 430, 442 — 444, 448, 451 — 452, 453 — 454, 455 457, 464 — 465, 466 — 468, 468 — 472, 473 — 474, 477 — 479. 480—481, 482. 484—486, 487, 488 — 494, 495—496, 500, 501—502, 503—505, 505—516, 517, 518 — 521, 523, 526 — 534, 536 — 540, 544, 546—547, 548 —556, 557—558, 561—562, 563—567, 569, 570—573, 576, 577—579, 581, 587, 591—592, 593—595, 596, 597 — 601, 602 —605, 606, 607 — 612, 613, 615—616, 617, 619 — 623, 624 — 627, 628 — 629, 641, 642 — 646, 647 —649, 650—651, 655—657, 658—661, 664—668, 669—681, 683, 687, 689—690, 691, 692 — 693, 695, 697 — 698, 700 — 708, 711, 714, 716—717, 718, 720 — 721, 722, 723, 726, 727—728, 730—734, 735—736, 738 739, 741—743, 744, 745, 746—747, 748, 749, 750, 753—757, 758 —759, 762—763.

Ж.

Жадовська, Ю. 172, 728.
Жадовський. 125, 728.
Жасмен. 358.
Железнов, І. І. 47, 449.
Желіговський, (Сова). 167, 171. 180, 182, 644, 708—711.
Жемчужников, В. 736.
Жемчужников, Л. М. 124. 133, 176, 307, 472, 621. 623, 635, 689, 731, 736, 741, 742, 765, 766.
Жемчужников, О. М. (А. М.) 622, 736.
Жемчужникови. 174, 623, 736.
Жефрис. 596.
Живокіні. 587.
Жирард. 418.
Жигецький, П. 435.
Жихарев, С. 374.
Жорж-Занд. 532.
Жорж, С. 657.
Жуйков, 494.
Жуковський, В. А. 42, 43, 44, 231, 309, 344, 350, 351, 352, 411, 412, 413, 420—422, 480, 488, 503, 556, 558, 607, 668.

З.

Забелин, І. Є. 161, 694.
Забіла, Я. П. 321.
Заболотський, П. О. (П. А.) 352.
Завадовський. 477.
Завадовський, П. В. 495.
Завалішин, Д. І. 614.
Загоскин, М. П. (Н. П.) 592.
Зайцев, П. І. 560, 633, 686.
Закревський, А. А. 29, 375—376, 638.
Закревський, В. О. (В. А) 393, 394, 395, 432, 608.
Закревський, М. В. (Н. В.) 253.
Залеський, Богдан. 540.
Залеський, Бронислав. 8, 60, 117, 118, 126 139, 222, 229, 243, 253, 254—257, 258, 261, 267, 268, 269, 271, 272, 274, 295, 298, 304, 307, 308, 309, 340. 341, 342. 345, 346, 355, 361, 370, 397, 411, 454, 479, 480, 491, 501, 598, 600, 625, 626, 644, 645, 682, 708, 709, 711, 744.
Залізняк. 489.
Зальц. 140.
Зарянко, С. К. 48, 449, 634.
Зарянко, Н. С. 218, 224,

225, 226, 268, 297, 377, 430, 490, 494, 666.
Зарудний. 506.
Засодимський, П. 537.
Захарченко, М. 253.
Зауервейд. 745.
Зауервейдова. 380.
Зброжек, Т. 81, 512, 515.
Зелинський, В. 568, 569, 570, 637.
Зелінська, К. 403.
Зеров, М. К. 300.
Зигмунтовська, С. С. 26, 27, 28, 29.
Зигмунтовський, К. М. (К. Н.). 26, 27, 28, 29.
Зигмунтовські, (Телемон і Бавкида). 26, 27, 28, 29, 49, 50, 299, 367—368, 372.
Зиза, В. І. VIII.
Зимбулатов. 176.
Зірка, С. XIV.
Зморський. 708—709.
Зотов, Р. 374, 734, 735.
Зубинська. 441.
Зубрицький, Д. 632, 698.
Зуйченко, П. 284.

І.

І. А. 273, 295, 331, 346.
Іван Богослов. 345.
Іван Лютий. (Грозний). 78, 95, 547, 552, 557.
Іванець, Г. А. VIII.
Іванишев. 693.
Іванов. 545.
Іванов, (капітан) 258.
Іванов, М. 63.
Іванов. О. А. (А.А.) XXX, 65, 66, 482—484, 486.
Івашев. 123, 618.
Івашева. К. 617, 618, 619.
Івашеви. 617.
Ігнатов, П. 562, 574, 580, 759.
Ігнатович, І. 656.
Ігнатьєв, (сторож). 95.
Ігнатьєв, унт.-оф. 70.
Ізлер. 717.
Ілія, пророк. 59, 119. 606.
Ільїн, М. І. (Н. И.). 183, 759.
Іордан, Ф. І. 122, 176, 178, 613.
Іосиф, митроп. 78, 85, 521.
Ісаєв, 293.
Ішимова, О. 764.
Іскандер, див: Герцен.

К.

К-ев. 498.
К-в, М. 375.
Кавелін (генер.-ад'ют.). 254.
Кавелін, К. Д. 174, 175, 183, 664, 688, 735—736.
Кавос, 378, 719.
Кадинський, А. К. 118, 127, 140, 151, 155, 577, 602, 628.
Калам, 35, 170, 274, 396 722.
Каллаш, В. 503, 504.
Калнишевський, кошов. 289.
Калькбреннер. 497.
Каманин, І. 277, 317.
Каменецький, Д. С 152 169, 170, 171, 182, 434. 669, 671—672.
Каменський. 403, 405.
Каминський, Ф. 609, 510,
Кампійоні, А. А. XXII, XXV, XXVII, XXVIII, XXXIV, 23, 24, 25, 29, 62, 363, 366, 490, 491.
Канова. 312, 749.
Кантемир, А. Д. 418
Капнист, В. В. 28, 373—377, 637.
Капнист, О. В. (А. В.) 394, 608.
Караваджіо. 577.
Каракозов, Д. 711.
Карамзин, М. М. (Н. М.) 79, 92, 93, 503, 504, 508, 544—545, 698.
Каратигін, В. А. 28, 375, 624, 658.
Караччі. 577.
Карелін, Г. С. 217.
Карл II. 586.
Карл Великий. (Брюлов, К. П.) 44.
Кармелюк. 178, 429.
Карнеєв, М. В. 695.
Карнович, Є. 539.
Карташевська, В. Я. 691, 731, 759.
Карташевська, М. Г. 700.
Карташевська, Н. 731.
Карташевські. 172, 731.
Карташевський, Г. І., 731.
Картуш, (Луі-Д. Бургіньон). 116, 595.
Карцев, (видавець). 508.
Каспрович, Є. 524.
Катенин, О. А. (А. А.) 17, 322—323, 493, 572, 708.
Катенин, П. О. (П, А.) 375.
Катерина II. 95, 278, 279, 289, 376, 547, 548—549, 692, 695, 757.
Катков, М. Н. 141, 505, 506, 547, 601, 547, 648—649, 688.
Каульбах. 423.
Качеиовський, М. 503.
Кашин, Н. П. 364, 636.
Кашкин. 231, 387.
Квітка - Основ'яненко, Г. Ф. 119, 221, 247, 251, 276, 381, 476, 508, 546, 602, 603—605, 633, 636.
Кебер, Г. В. 129, 142.
де-Кенсі. 66, 486.
Кеппен. 504.
Кернер. 333.
Кетчер, М. Х. (Н.Х.) 158, 161, 163, 526, 687, 691.

Кибальчич, Н. М. 435.
Кизеветтер, А. 640, 641, 696.
Киндяков. 117.
Кипренський. 316.
Кипріян, митроп. 606.
Киреєвський, І. О. (И. А.) 17, 18, 318—319.
Киреєвський, П. В. 450, 524.
Кирилов. 292.
Киркор, А. 253, 257.
Кишкин, В. 81, 82, 87, 94, 98, 105, 115, 140, 512, 515, 546, 558, 571, 659.
Клапрот. 259.
Кларк, В. 371, 425, 513, 514, 515.
Клаубер. 753.
Клей. 154.
Клейнмихелі. 485.
Клейнмихель, П. А. 102, 562, 668.
Кленце. 43, 423.
Климовський, 110, 125, 127, 130, 134, 142, 155, 363, 575—576, 588, 624, 652.
Климченко. 545.
Клодт, П. 176, 177, 545, 744, 748.
Клопотовський, І. 80, 512, 513, 514.
Княжнин, В. 637, 716.
Ковалевський, Є. П. 114, 585—586.
Кожанчиков, О. Д. (А. Д.) 368, 676, 727.
Кожин, 217.
Козаченко, К. Н. 85, 93, 96, 521.
Козачковський, А. О. 221, 245, 401. 434, 437.
Козлов, І. І. 147, 318, 663—664.
Кокорев, В. О. (В. А.) 168, 171, 688, 717—718.
Колесса, О. 318, 422, 633.
Кольцов, О. В. (А. В.) 140, 230—232, 273, 429, 462, 529, 691.
Комар, М. (Комаров, М. 231, 253, 352, 638.
Камарницький, Я. 762.
Комаровський, М. П. 97, 105, 521.
Конарський. 708.
Конашевич-Сагайдачний, П. 158, 690.
Кониський, О. Я. (А. Я.) XXIX, 214, 218, 223, 230, 232, 233, 237, 238, 239, 252, 268, 271, 277, 291, 293, 298, 307, 308, 310, 315, 327, 331, 379 381, 388, 391, 395, 401, 421, 2431, 438, 441, 45 455, 459, 464, 472, 481, 486, 488, 491, 514, 531, 532, 554, 555, 622, 623, 652, 676, 681, 706, 711, 717, 718, 721, 722, 730, 743, 757, 758, 759.
Кониський, Г. 632.
Коні, А. 732.
Коні, Ф. 761.
Константин Васильович, кн. 152.
Константин Миколаєвич, в. кн. 38, 54, 265, 413—414, 594.
Константин Павлович. 296, 300.
Конт. 408.
Контський, А. 170, 499, 722, 737.
Корбе, І. М. 171, 722.
Корженьовський, Ю. 542.
Корнеліус, Т. 43, 47, 422—423, 427, 482, 483.
Корнель. 701
Корнилов, А. 586.
Короленко, В. Г. 357, 450 583.
Коропчевський, Д. А. 695, 697, 760.
Корсаков, Д. 735.
Корсун, О. 696.
Корш, В. 376.
Корш, Є. Ф. 163, 697.
Корш, Ф. Є. 440, 697.
Косарев, Юрій. (єгор). 38, 39, 54, 63, 96, 124, 218, 221, 263, 288, 296, 366, 367, 370, 372, 414—415, 440, 490.
Косицька. 655.
Костомаров, М. І. (Н. И.) 55, 85, 86, 116, 122, 123, 143, 254, 276, 277, 352, 357, 397, 401, 429, 434, 453, 457—463, 497, 498, 514, 520, 521, 52, 825, 536, 550, 2 551, 554, 555, 565, 566, 591, 593—594, 600, 603, 612, 615, 648, 649, 659, 676, 696, 698, 701, 726, 735, 753, 754.
Костомарова, Т. П. 85, 86, 521—523.
Котельников, В. 458, 601.
Котляревський, І. 247, 251, 350, 363, 476, 499, 595, 608, 738.
Котляревський, Нестор. 352, 561.
Коц, Є. 516, 656.
Коцебу, А. Ф. 113, 579—580, 759.
Коцебу, madame. 124, 614.
Коцовський, В. 732.
Коцюбинський, М. М. 247, 391, 634.
Кочубей, Л. 752.
Кочубеї. 707.
Кошелев, О. І. (А. И.) 164, 469, 602, 699, 700, 703.
Кошелева. 699.
Кошелеві. 700.
Кошиць, свящ. 453.
Краєвський. 611.
Красинський, Ж. 255.
Красковська. 434.
Красковський, І. Д. 434.
Креховецький, Ян. 540.
Крижановський. 722.
Кржисевич, М. С. 168, 172, 179, 181, 183, 718, 733
Кривенко, С. 533.
Кривецький, Ів. 398.
Крилов, (генерал). 173.
Крилов, І. А. 140, 176, 177, 347, 383, 429—430, 558, 720, 744, 748.
Кримський, А. Є. 698.
Кронеберг, І. 697.
Кронеберг, О. І. (А. И.) 163, 697.
Кроневич. 170, 171.
Кроникевич. 171.
Круг, Ф. І. 259.
Крузе, М. Ф. (Н. Ф.) 163, 658, 697—698.

Круликевич. 139, 647.
Крупський, М. 335.
Крюков. 82, 499.
Кубасов. 416.
Кугушева, кн. 723
Кудлай. 112, 113, 127, 154, 155, 157, 578—579.
Кудрявцев, П. Н. 506.
Кузнецов, К. А. 718.
Кузьмин. 174, 747—748.
Кузьмин, Є. 337, 338.
Кукольник, Н. 504, 574.
Куліх. 36, 39, 40, 48, 60, 61, 62, 67, 409, 478.
Куліш, О. М. (Ганна Барвінок). 46, 276, 439, 442—443, 656, 707.
Куліш, П. О. (П. А.) Николай, М. 12, 35, 55, 69, 116, 119, 122, 124, 129, 130, 134, 139, 143, 152, 154, 159, 170, 245, 252, 275—285, 285—288, 289, 305, 317, 320, 372, 397, 400, 403, 437, 439, 442, 443, 445, 459, 488, 506, 508, 513, 541, 456, 565, 578, 592, 593, 601, 602—603, 612, 620, 621, 622, 623, 629, 630, 631, 632, 636, 639, 643, 646, 656, 657, 658—659, 660, 669, 671, 672, 676, 693, 696, 698, 701, 702, 703, 704, 705, 707, 708, 721, 723, 724, 725, 742, 747, 748, 753, 754, 759, 762.
Кульман, Н. 427.
Кулябко, С. 318.
Курочкин, В. С. 31, 127, 128, 138, 140, 153, 168, 176, 179, 180, 181, 183, 383, 384, 385, 386, 387, 524, 612, 628, 642—643, 687, 720, 725, 745.
Курочкин, М. С. (Н. С.) 176, 745—746.
Кутерем. 142.
Куторга. 259, 410.
Кухаренко. Я. Г. 7, 12, 16, 31, 60, 77, 117, 150, 151, 214, 222, 239, 241—247, 258, 263, 274, 285, 286, 287, 290, 300, 313, 314, 315, 320, 321, 369, 383, 435, 439, 447, 478, 501, 503, 631, 666, 668, 745, 765.
Кюі, Ц. 740.

Л.

Лабзин, О. Ф. (А. Ф.) 123, 616—617.
Лабзина, А. 616.
Лавінья. 761.
Лавров, М. А. (Н. А.) 167, 715.
Лавров, П. Л. 101, 102, 167, 561—562, 563, 696.
Лавровська. 724.
Лавровський, П. 698.
Ладинський. XIV
Лажечников. І. 555, 749.
Лазарев, М. П. 28, 375.
Лазаревська, А. (мати.) 691.
Лазаревська, А. О. (А. А. 234.
Лазаревський' В. М. 167, 171, 176, 234, 264, 273, 309, 422, 567, 591, 712-713, 717, 745.
Лазаревський, І. М. 713-714.
Лазаревський, М. М. XVII, 4, 8, 10, 21, 29, 30, 33, 34, 44, 57, 60, 61, 69, 77, 105, 111, 112, 114, 117. 118, 127, 130, 143, 153, 155, 158, 164, 167, 171, 174, 175, 176, 179, 180, 183, 213, 214, 230, 234—237, 243, 244, 258, 272, 274, 275, 286, 287, 288, 290, 293, 308, 318, 319, 320, 346, 360, 369, 370, 372, 376, 377, 384, 390, 433, 447, 462, 468, 278, 480, 489, 501, 513, 522, 561, 564, 565, 572, 577, 578, 581, 584, 592, 593, 598, 699, 600, 622, 624, 626, 627, 631, 634, 635, 639, 645, 655, 659, 669, 672, 676, 677, 683, 687, 690, 706, 708, 713, 714, 716, 738, 740, 757, 762, 763, 766.
Лазаревський, О. М. (А. М.) XIV, 217, 218, 221, 237, 251, 438, 713, 714, 716, 757.
Лазаревський, Ф. М. 127, 129, 133, 222, 256, 291, 293, 331, 433. 465, 625-627, 634, 635, 713, 766.
Лазаревський, Я. М. 142, 655, 659, 713.
Ланськой, С. С. 156, 677, 678.
Лапа, П. В. 109, 110, 112, 121, 155, 181, 182, 568—569, 571.
Латкин, Н. 217.
Лафонтен. 720.
Лебедев, 424.
Лебединцев, Т. 705.
Левашев, В. В. 117, 597.
Левицький, О. І. 340, 391, 470.
Левицький, С. П. 57, 293, 433, 465—466, 626.
Лелевель. 756.
Лемке, М. 302, 349, 528, 553, 591, 594, 595, 637, 645, 745, 756.
Ленин, Н. (В. І.) 527.
Ленський, А. П. 386, 568, 569, 574, 590, 650, 668.
Ленський, Д. Т. 137, 139, 149, 641—642, 646.
Леонардо-да-Вінчі, 259, 486.
Леонова, Д. М. 174, 737-738, 755.
Леонтьєв, П. 510, 511, 512, 647, 648.
Лепкий, Б. 671.
Лепрі. 484.
Лермонтов, М. Ю. 59, 68, 272—274, 301, 318, 332, 524, 525.
Лернер, М. (Н.) 526, 720.
Лесгафт, Ф. 714.
Лесков, М. С. (Н. С.) 307.

Ливанов, Ф. В. 536.
Лизогуб, А. І. 221, 231, 273, 309, 329, 370, 452.
Липський, В. І. 217, 223, 225.
Лисенко, (видав.). 726.
Лисенко, М. В. 241, 431, 433, 671, 672.
Литвинов, П. 478.
Лишин, Н. 337.
Лібельт, К. XXX, XXXII, 36, 37, 39, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 56, 60, 62, 63, 341, 403—409, 410, 411, 419.
Limanowski, B. 404, 409, 645.
Ліст. 497, 729.
Лобач, М. 626.
Лобода, А. М. VIII, 241—247, 375, 403, 428—429, 448—449, 449 — 450, 472, 500—501, 592—593, 595, 671 — 672, 688 — 689, 698 — 699, 724 — 727, 762.
Лобода, Ф. 705.
Лободовський, М. 334.
Лозинський, М. 334, 398.
Ломоносов, М. Д. 376.
Лонфранко, 577.
Лосенко, 613.
Лохвицький. 506.
Лукашевич, О. (А.) 167, 176, 179, 717.
Лукашевич, В. 394.
Лукашевич, Пл. 395, 437
Лукич, В. 671, 672.
Лукул, 304.
Лунин, декабр. 614.
Лукомський. XIV.
Лук'янович. 433.
Львов (бат. командир). 13, 294-296, 366, 415, 481.
Львов. 728.
Любимов, Н. 649.
Людовик І. 423.
Людовик, XIV. 648.
Люценко. 512.
Люцій Вер. 312.

М.

М. («миледи») 10, 267.
Магнушевський. 519.
Майков. А. М. (А. Н.) 162, 595, 716.
Маковей, О. 277.
Мазепа, І. (гетьман). 317.
Майков, В. Н. 326, 327, 611.
Майков, Л. Н. 562.
Майоров. 152, 668.
Макаров, М. Я. (Н. Я.) 181, 670, 689, 731.
Макаров, П. 737—738.
Максиміліян-Лейхтенбергський. 598.
Максимов. 413.
Максимов. С. В. 575.
Максимович, М. О. (М. А) 158, 159, 160, 163, 164, 249, 252—253, 275, 276, 289, 351, 352, 433, 435, 437, 438, 441, 504, 508, 509, 510, 602, 667, 683—687, 690, 698, 699, 702, 703, 704, 705, 738, 756.
Максимович, М. В. 161, 684, 699, 700, 763.
Максимовичі. 685.
Малюга. 152, 669.
Мандельштам, І. 352.
Ману. 106.
Мар, (арт-ка). 657.
Марія Магдаліна. 66.
Марія Миколаївна, в. кн. (М. Н.) 117, 136, 158, 260, 421, 598, 599, 638, 677, 690.
Марко - Вовчок. (Маркович, М. О.) 152, 245, 276, 280, 284, 506, 626, 627, 636, 669—671, 672, 675, 706, 707.
Марков. 53.
Маркович, А. М. (А. Н.) 17, 158, 159, 286, 287, 318, 319—321, 369, 444, 689—690, 727, 759, 763.
Маркович, М. А. 17, 158, 319, 320, 395, 439, 559, 689, 690, 759.
Маркович, Як. XIV.
Марковичі, (Олександер, Михайло). 690.
Марковський, М. 663.
Маркс, А. Ф. 353, 374, 605, 734.
Маркс К. 594.
Martersteig, Max. 579.
Мартинов. 475, 580, 725, 755.
Мартос, І. 563.
Мартос, П. 307, 387, 382.
Маслов, В. П. 441.
Маслов, В. І. 561.
Маслов, С. 177.
Марцинкевич. 133.
Мар'яна. 120.
Масальський, К. 395.
Матвеєв. 293.
Мате. В. 339.
Матушевський, Ф. 345.
Медем. 94.
Меєр. 396.
Меєрбер, Ж. 120, 129 134, 496, 498, 718, 729, 743.
Мей, Л. О. (Л. А.) 173, 734—735.
Мельгунов, (співр. «Колокола»). 664.
Мельгунов, С. П. 553, 554.
Мельников, Л. 246, 352, 354.
Мельников - Печерський, А. П. 264, 265, 635, 636.
Менгс, Рафаэль. 494.
Мендельсон. 500.
Мережковський, Д. 772.
Метлинський (Могила), А. Л. 243, 245, 352, 703.
Мещерський, А. І. 396.
Мирославський. 405.
Мешков. 14, 63, 68, 305, 331, 482.
Мизко. 473, 476.
Микешин, М. О. 181, 273, 317, 400, 401, 441, 457, 498, 739, 740, 758—759.
Миколай І. XXII, XXXV 14, 87, 89, 92, 98, 104, 122, 140, 143, 154, 168, 176, 229, 233, 240, 299, 300—304, 307, 311, 323,

330, 377, 413, 450, 465, 474, 484, 502, 527, 562, 577, 597, 598, 608, 617, 618, 619, 624, 632, 658, 677, 678, 679, 694, 707, 717, 731, 744.
597, 598, 608, 617, 618, 619, 624, 632, 658, 677, 678, 679, 694, 707, 717, 731, 744.
Миколай, еп. Мирлікійський. 26. 366.
Милорадович, Гр. 722.
Мильник, Петро. 521.
Милюков, П. 508.
Миницька, О. 160, 692.
Мирцев, Н. І. 153, 676.
Мичурин, В. К. 586.
Михаїл, Св. 399.
Михаїл Павлович. 347.
Михаїл Федорович. (цар). 586.
Михайло. 112, 113.
Михайлов, М. Л. 413, 712, 732.
Михайловський, В. 640, 641.
Михайловський, М. К. (Н. К.) 543, 562, 612.
Михальський, полков. 493, 500.
Михальчук, К. П. 394.
Михайлов, Г. К. 30, 35, 37, 171, 179, 379.
Мищенко, Ф. 704.
Міллер, Г. 376.
Мін, Д. Є. 158, 159, 163, 305, 689.
Міна. 120.
Мінін, К. 104, 563.
Міцкевич, А. 284, 318, 540, 735.
Міяковський, В. В. (В. М.) VIII.254—257, 403-409, 540—542, 563, 711.
Мнишек, Марина. 78.
Могила, Петро. XIV, 52, 453—454.
Могилянський, М. М. 277
Модзалевський, Б. Л. 323, 368, 392, 418, 477, 607.
Модзалевський, В. Л. 319, 418, 473, 523, 690, 711.
Мойсей, прор. 94.
Мокрицька, М. Л. (Свічка) 170, 175, 711.
Мокрицький, А. М. (А. Н.) 160, 161, 176, 691.
Мокрицький — (Таволга), І. М. (И. Н.) 167, 170, 711.
Мокрицький, П. 670.
Моллер, Ф. А. 66, 486—487, 613.
Мольєр. 247, 358.
Монтескьє, Ш.—Л. 504, 505.
Монферран. А. 756.
Моравська. 644.
Моравський. 513.
Морачевський, А. 403.
Мордовцев, Д. Л. 276, 352, 376, 397, 520.
Морков, В. 657.
Морозов, П. О. 567, 573, 582, 657.
Мостовський. 9, 10, 34, 44, 54, 55, 63, 67, 68, 72, 75, 76, 267, 481, 489, 491, 494, 500.
Моцарт. 111, 113, 143, 163, 278, 497, 499, 500, 576, 630, 719, 722.
Мочалов. 375, 575.
Мочалова, М. В. 110, 575.
Мочульський. 248, 249, 250.
Муравйов—(Віленський). 257.
Муравйов, О. М. (А. Н.) 152, 571, 581, 582—585, 619, 620, 638, 647, 659, 672, 673, 674, 675.
Мурильо. 178, 343, 750.
Мурчисон. 455.
Муханов, П. А. 519.

Н.

Н. Д. Н. 221, 296, 490.
Навроцький, О. 520, 550.
Навуходоносор. 168, 169, 720.
Нагаєв, Г. М. 15, 118 119, 601, 312—313.
Надеждин. 503.
Наполеон, Бонапарт. 385
Наполеон, III. 386, 595.
Наришкин, Д. О. 577.
Науменко, В. П. 675, 676, 684.
Небольсин, П. І. 47, 448—449.
Неведенський, С. 547, 649.
Невельський, прапорщик. 487.
Недоборовський, З. Ф. 246, 446, 672, 675.
Незабитовський, С. 80, 512, 515.
Некрасов, Є. 374.
Некрасов, Ігнат. 450.
Некрасов. М. О. (Н. А.) 171, 396, 605, 611, 612, 688, 694, 697, 724—727.
Нестор-Літописець. XIV.
Никанор, митр. 691.
Никитенко, О. В. (А. В.) 180, 410, 725, 755.
Никольський, С. Р. 13, 15, 29, 44, 54, 271, 297—298.
Никольський, Ф. 738.
Ніковський, А. В. (Василько, А.). 398, 402.
Николай, М. див. Куліш. П. О.
Нікон, патр. 120, 568, 606.
Новиков, М. І. (Н. И.) 160, 450, 647, 692.
Nowicki, K. 81, 512, 515.
Новицький, Мик. 414.
Новицький, М. М. (М. Н). VI, VIII, 266—267, 293, 298, 306, 310, 312—313, 318 — 319, 359 — 361, 363, 366, 368, 381, 391, 393, 409, 413, 416, 463 — 464, 465 — 466, 479, 480, 481, 487, 488, 494, 501, 534 — 536, 542—544, 556, 596, 601, 609, 651 — 655, 662—663, 672—675, 680, 682, 701, 715, 721—722, 648, 749—750.

Новицький, О. П. (Ол. П. VIII, 258—260, 267, 288, 325, 339, 340,342—343, 343 — 345, 346, 347—348, 367,377—378, 793 — 394, 411 — 413, 418, 419, 422 — 423, 424—426, 427, 449, 450—451, 454, 457—463, 482—484, 486—487, 494—495, 502—503, 513, 516, 520, 521, 521—523, 537, 545, 552, 563, 568, 577, 582, 584, 587, 591, 605, 606, 613, 616 — 617, 628, 629, 661—662, 668, 690, 694, 695, 715, 722, 723, 744-745, 747, 748, 749—750, 753, 757—758, 763—767, 794—795.
Ноздровський. 180.
Нордстрем. 556.
Норов, А. С. 59, 472.

О.

Обер, Д. 718—719.
Обеременко, А. 67, 68, 69, 70, 71, 72, 263,. 322, 369, 437, 488, 489, 491, 569.
Обреїмов, В. 537.
Оберучев, К. 222, 224, 274, 275, 414.
Оболенський, 746.
Обручев, В. О. (В. А.) XXVIII, 20, 87, 288, 306, 308, 329, 330 — 332.
Обручов, Н. Н. 716.
Обрядин, Я. М. 39, 40, 416.
Овербек. 423, 482, 483.
Овидій Назон. 14, 264, 299—300, 305. 365.
Овсянико - Куликовський, Д. 352.
Овсянников, П.А. XXIII, 104, 105, 109, 112, 116, 117, 118, 121, 124, 125, 136,139, 140, 156, 564—565, 571, 581, 638, 648, 677.
Огарков. 695.
Огарьов, М. П. (Н. П.) 526, 664, 687, 691, 712.
Огинський. 516.
Оглоблин, Є. 575.
Огоновський, О. 422, 747.
Огризко, І. 644, 710, 756.
Одинцев ,Є. 512, 515.
Одоєвський, (кн.). 504.
Озеров. 373.
Окольський. XIV—XV.
Оксман, Ю. Г. 368, 477, 582, 596, 597, 614, 649, 693, 740.
Олейников. 136, 137, 138, 140, 171, 639.
Олександер I. 616, 617.
Олександер II. 155, 260, 311, 376, 596, 632, 641, 673, 679. 688.
Олександер III. 697.
Олександер, (ресторатор). 379.
Олександер Македонський. 217.
Олександра Федорівна. 65, 484—486.
Олексій, митрополит. 120, 606.
Ольшевський, Е. 500.
Ольридж. 722.
Оникс. 238.
Опоків, Ів. 225.
Оржеховський, Ст. 519.
Оржицький, М. 733-734.
Орлов, О. Ф. (А. Ф.) 298, 309, 465, 550, 551, 554, 609, 707.
Орлов, М. О. 325.
Осипов, М. О. (Н. О.) 136, 222, 229, 230, 241, 261, 262, 274, 299, 365, 449, 638, 763—764.
Остафьєва, В. 140.
Островський, О. М. (А. Н.) XXXII, 22, 23, 109, 134, 348—349, 384, 506, 567, 568, 636, 637, 640, 641, 651, 652, 657, 697, 725, 759.
Остроградська, В. Д. 177.
Остроградський, М. В. 172, 177, 728, 764.
Острозькі, (кн.). 289.
Очеретникова, О. (Саша). 155, 156.
Очкин, А. 376.

П.

Павел, апостол. 366.
Павел I. 296, 300, 376, 617, 692.
Павлищев, Л. 720, 721.
Павлов, Пл. проф. 688.
Павлов, Н. Ф. 646.
Павлов - Сильванський, М. П. (Н. П.) 414.
Павловський, І. Ф. 251.
Паганіні, XXI, 83, 110, 499, 517.
Падура, Т. 187, 762.
Пальмов, Г. 76, 78.
Панаєв, І. І. 396.
Панов, О. П. (А. П.) 82, 110, 516.
Пантелеєв, Л. 586, 716.
Панченко, Є. Л. (П.) 89, 98, 521, 558.
Парот, 259.
Пассек, Т. П. 716.
Паткулі. 679.
Пекарський, П. 392.
Пеллікс, С. XXI.
Переселенков, С. 760.
Перовський, В. О. (В. А.) 14, 15, 17, 18, 139, 140, 218, 264, 268, 295, 306—308, 309, 479, 480, 481, 487, 554, 585.
Перовський, Л. О. (Л. А.) 510, 512.
Перовські. 621.
Персидський. XXXVII, 172, 732—734.
Перфил. 81.

Пец. 180.
Петрарка. 306.
Петрашевський. 387.
Петро, апостол. 154, 366.
Петро Великий. 54, 55, 78, 90, 217, 240, 364, 455—457, 548, 549, 567.
Петров, (писар). 26, 38, 366.
Петров, О. 558.
Петров, В. П. 277, 319, 708, 743.
Петров, М. І. (Н. И.) 273, 364, 422.
Петров, N. І. (N. И.) 176, 179, 180, 715.
Петров, О. О. (О. А.) 168, 170, 171, 174, 445, 446, 498, 499, 546, 719—720, 724, 736.
Петрова, (унтер - офіцерша). 10.
Петрова, Т. Я. (А. Я.) 171, 174.
Петрович, (капитан.) 155.
Петровська, П. С. 379.
Петровський, Р. емісар. 466.
Петровський, Павло. 167.
Петровський, П. С. 30, 112, 113, 378—379.
Петровський, П. С. (брат худож.) 112, 579.
Петровський, С. 647.
Пимен. 158, 159, 161.
Пиндар. 317.
Пипін, О. М. (А. Н.) 264, 265, 392, 413, 416, 520, 555, 616, 633, 689, 726, 735, 762.
Писарев. 386.
Писарев, М. Е. (Н. Э.) 58, 466—468, 471, 758.
Писарев, М. І. 349.
Писарева, С. Г. 58, 467.
Писаревський. 397.
Писемський, О. Ф. (А. Ф.) 383, 413, 512, 567, 637, 731.
Пігловський. 762.
Пінетті. 721.
Піунов, Б. 145, 148, 152, 661.
Піунова, (мати). 148.
Піунова, К. Б. (Е. Б.) XXXIV, 115, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 145, 148, 151, 152, 153, 154, 183, 316, 329, 472, 587, 590, 630, 642, 647, 649, 650, 651—655, 659—660, 661, 676, 677, 681.
Платонов. 113, 130, 580.
Плетньов, П. О. (П. А.) 276, 396, 764.
Плеханов, Г. В. 527.
Плещеєв, О. М. (А. Н.) 162, 222, 293, 295. 301, 397, 481.
Плещеєв, О. О. (А. А.) 607.
Плутарх. 579.
Плюшар, А. 756.
Побратим, А. В. 441.
Поггенполь. 595.
Погодин, М. П. 163. 249, 469, 503, 595, 635, 684, 688, 698, 699.
Погожев, В. М. (В. Н.) 142, 151, 764.
Погожеви. 764.
Погоський. 322.
Пожарський, князь. 104, 563.
Познанський, Б. С. 394.
Полевой, К. 525.
Полевой, М. (Н. А.) 504, 574, 624.
Полежаєв. 322, 691.
Полонський, В. 526.
Полонський, Я. 400, 734.
Полуботок,(гетьман). 689.
Полусмакова,Л. 731, 759.
Поль. 123.
Поляков, А. С. 396.
Пономарьов. 378.
Попов, (маркитант) 8, 10
Попов, М. І. 121, 155.
Попов, Н. О. (Н. А.) 84, 89, 519—520, 698.
Попов, О. М. (А. Н.) 532.
Попов, М. М. 96, 555.
Попова, Г. М. (А. Н.) 115, 116, 117, 577, 587.
Попові. 117.
Порцієнко. (син). 18, 19, 20, 323—324.
Порцієнко, А. І. (батько) 323.
Поскочин, лейтенант. 54.
Посошков, Т. 94.
Поспелов. 465.
Посяда, І. Я. 95, 550.
Потехін, О. А. (А. А.) 110, 574.
Потоцький, (польський магнат). 537.
Похилевич, Л. 289, 489, 537, 538, 540.
Пресняков, Є. 301, 302.
Прахов, А. 757.
Прокофьєва, арт. 141,649.
Прудон. 526.
Прутков, К. 736.
Псіол, Г. 610.
Пугачев, Є. 292, 316, 547.
Путерен-Ван. 158.
Пушкин, В. Л. 386.
Пушкин, О. С. (А. С.) 58, 130, 141, 183, 231, 239, 259, 292, 301, 315—318, 328, 350, 358, 373, 384, 386, 396, 400, 416, 417, 420, 504, 508, 524, 532, 539, 558, 585 607, 613, 617, 634, 663, 701, 720, 721, 746.
Пущин, І. І. 122, 124, 607, 613—615.
Пущина, М. Н. 614.
Пчілка, О. 352.
Пшевлоцький, С. 36, 62, 409, 491.
Пяст, В. 734.

Р.

Равита, Ф 762.
Радивил, К. 253.
Радивилівна, В. (королева Варвара). 84, 518, 519, 520.
Radziejowski, F. 81, 512, 515.
Раєвський, М. М. (Н. Н.) генерал. 607, 694.
Раєвські. 553.
Разин, С. Т. (Стенька). 45, 47, 78, 84, 85, 428—429, 520—521, 534, 566.
Рамазанов, М. О. (Н. А.) 171, 545, 723.

Разумовський, К. 608, 733.
Райнов, Т. 606.
Рафаель. 421, 486, 613.
Рашель. 102, 562.
Ревуцький, Д. VIII, 430—441, 444—448, 487—488, 496 — 500, 516 — 517, 576, 590—591, 629—630, 658, 662, 718—719, 722. 724, 728 — 730, 737- — 738. 739 — 740. 743, 745, 755.
Реэр, Я. 254.
Рейковський, лікар. 139.
Рейнах, С. 751.
Рейсигер. 500.
Рембрандт. 179, 751—753.
Ренненкампф, капитан. 93.
Рені, Гвідо. 35, 395—396, 577.
Репнин, М.Г. (Н. Г.) 247, 418, 559, 607, 608, 609, 694.
Репнина, В.М. (В.Н.) XX, 121, 159, 163, 221, 233, 263, 294, 309, 326, 329, 335, 353, 354, 355, 370, 394. 395, 420, 422, 440, 465, 486, 490, 560. 579—580, 587—590, 607—611, 682, 704.
Репнині. 608, 694.
Ретш, Ф. 152, 668.
Ржевуський, В. 762.
Рибушкин, М. С. XXXV, 79, 80, 500—501, 733.
Ригельман, О. І. (А. И. 36, 403.
Рилеєв, К. 98, 304, 558—561, 664, 689.
Риман, Г. 724.
Римов. 474.
Риндюк, П. 729.
Ровинський, Д. А. 324, 325, 622.
Роде. 167, 714—715.
Родзевич, А. І. 492, 572.
Родзянко, А. Г. 41, 288, 417—418.
Родзянко. В. 418.
Родзянко, Г. А. 417.
Родзянко, Н. А. 417.
Родзянко, П. Г. 42, 60, 418.
Родзянкі. 60, 395.
Розанов. І. Н. 427.
Рогожин, Іван, див: Чельцов, Ф.
Роман, митрополит. 606.
Романов, А. 656.
Ромберг. 499.
Россіев. 641.
Россіні. 115, 496, 497, 590—591, 718.
Рубенс. 421.
Руге, А. 406.
Рудченко, І. Я. 432, 433.
Ружицький. 255.
Рулін. П.І. (Рл.) III, 247-250, 348—349, 364—365, 373—374, 375, 396, 474— 476, 562 — 563, 567 — 568, 569, 573—576, 579—580, 587—590, 624—527-628, 634, 639—641, 642, 646—647, 649—650, 657—658, 661, 662, 668, 676, 681, 690, 691, 692, 695, 696—697, 718, 719, 722, 723 — 724, 728 — 730, 736 — 738, 739 — 740, 743, 745, 755, 759, 760—761.
Русов, О. (А) 337, 477, 676, 706, 762.
Русанов, Н. 562.
Рязанов, Н. 594.

С.

Савельєв, А. А. 583, 619, 620, 659, 673, 675.
Савич, М. І. (Н. И.) 692.
Саводник, В. 574.
Садовський, М. 352.
Садовський, (арт., рос.) 640, 641.
Садовський, П. М. 183, 759—760, 761.
Садовськой, Б. 525, 547.
Сазонов, М. І. (К. Штахель). 116, 594—595.
Сазонович, А. П. 614.
Сакен, Ф. В. 48; 450.
Сакулін, П. 386.
Салтиков-Щедрин М. Є. XXX, 89, 301, 356, 506, 532—534, 611, 612.
Самарин, І. В. (арт.) 695.
Самарин, Ю. Ф. 162, 664.
Самійленко, В. 385, 387.
Самойлов, П. 183.
Самойлов (арт.). 634, 760, 761.
Самойлова, В. 138, 217.
Самойлова, Н. В. (ар-ка) 642, 647, 657.
Сапієнці. 724.
Сапожников, Петро. 495.
Сапожников, О. О. (А. А.) XXXVII, 74, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 89, 97, 98, 100, 104, 105, 161, 179, 371, 495—496, 513, 515, 521, 523, 530, 558, 570.
Сапожникова Н. О. (Н. А.) 83, 97.
Сапожникови. 573.
Сатурн. 311.
Сахаров. (письмен.-етн.) 504.
Сведенборг. 635.
Сверчков. 104.
Свидзинський, граф. 565.
Свиньин, П. 611.
Светов. 90, 536.
Свічка, Леонтій. 473.
Свічка, М. П. (Н. П.) 473.
Свічка, П. В. (=Свічка, Л. М.) 59, 473—474.
Святослав, кн. 91.
Семашко. 469.
Семевський, В. І. 598, 645.
Семевський, М. І. 462.
Семенов, В. П. 443, 463, 472, 495, 515, 520, 521, 534, 537, 544, 545, 547, 552, 558, 578, 581, 677.
Семенов. 464.
Семенов, К. П. 696.
Семенов - Тян - Шанський П. П. 217, 223, 292, 390, 465.

Сементковський, Р. 649.
Сенковський, О. 383.
Сен-Симон. 385, 387, 526.
Сенчилло-Стефанович, О. Ф. 438.
Серве, Ф. 499.
Сєверцов. 596, 696.
Сераковський, С. 139, 167, 169, 171, 644—646, 708.
Серов, (комп.) 446, 630, 728, 760.
Сетов. О. 175, 743.
Сикевич, В. 738, 755.
Сирокомля. 735.
Скабичевський, О. М. (А. М.) 574.
Скирмунт, Олена. 126, 598, 600, 625.
Скобелев, (рядов.) 39, 40, 41, 261, 322, 325, 416, 439.
Скобелев, І. Н. 265, 416.
Сковорода Гр. 364.
Скоробогатий, Ф. 409.
Скотт, Вальтер. 343, 541, 597.
Сластіон, О. 340.
Служинський, Ф. 178, 179, 750—751.
Смаковський. 170.
Смаль-Стоцький, С. 440.
Смирнов, В. Д. 528.
Смирнов, В. 508.
Смирнова, Ю. Е. 148, 386.
Смирнова, С. І. 386.
Смирновський, П. 365.
Сміт, Адам. 695.
Смольков, К. Ф. 573, 650, 676.
Смуров. 172.
Снєжневський, В. 563, 619, 620, 659, 673.
Снєткова, П. 183, 761.
Снєткова, З. 662.
Соболевський, О. І. (А. И.) 362—363, 698.
Соболевський, С. О. (С. А.) 384.
Sowiński. Л. 405, 711.
Соколов, 378.
Соколов, І. І. 171, 180, 613, 722.
Соколовська, Т. П. 85, 86.
Соколовський. 33, 393.
Соленик, К. Т. 59, 474—476, 723.
Соловйов, В. С. 361.
Соловйов, Н. В. 421.
Солозйов, С. М. 80, 89, 489, 506, 507, 519, 520, 549.
Солонина, З. К. 523.
Солонина, М. Г. 86, 523.
Солтановський, А. 469.
Софія Федорівна. 180.
Софокл. 317, 508.
Сошальський. 168, 172, 174, 175, 176, 183, 717, 718, 738.
Сошенко, І. 377, 378, 382, 411, 420, 421.
Сперанський, М. М. 505.
Спиридонов, В. С. 349.
Спіноза. 403.
Срезневський, І. 352.
Ставассер, П. А. 92, 177, 545.
Станєвич, Іван. 167, 644.
Станислав, Август. 255.
Станкевич, А. В. 606, 648, 687, 688, 694.
Станкевич, В. А. 161, 163.
Станкевич, М. 692.
Станкевич, О. В. 692.
Станкевич, О. К. (Е. К.) 160, 692.
Станкевичі. 160, 161, 163.
Старицька - Черняхівська, Л. М. 442.
Старицький, М. 241.
Старов, М. Д. (Н. Д.) 172, 174, 180, 727—728.
Старчевський. 383.
Стасов, В. 426, 445, 657.
Стасови. 728.
Стасюлевич, М. 735.
Стебницький, П. Я. 320, 321.
Степанов. І. 48.
Степанові. 179.
Стефенсон, 238.
Стешенко, І. 245, 300, 352, 684.
Стороженко, М. І. (проф.) 247, 248, 250, 308, 440, 554, 604, 611.
Стрем. 105.
Стрєлкова, (арт.) 649.
Струков, Д. 305.
Суворин, О. (А.) 579.
Сукачев, В. 368.
Сумцов, М. Ф. 251, 273, 340, 439, 605.
Сусанин, І. 174, 719.
Суханов-Подколзин, Б. 752, 758.
Сухово-Кобилін, А. В. 760—761.
Сухомлинов, М. І. 176, 179, 180, 745.
Сушицький, Т. 250.
Сю, Е. 20, 79, 326—327, 355.

Т.

Табельов. 601.
Тагеєв, Б. 414.
Тайпінги. 534—536.
Танерині. (Танерані.) 177, 749.
Таранов, Н. И. 229.
Таранушенко, (проф.) 273.
Тарновській, В. В. (мол.) 214, 218, 321, 513, 516, 520, 552, 567, 568, 587, 606, 643, 644, 765, 766.
Тарновський, В. В. (ст.). 238, 395, 705, 707, 738, 739.
Тарновський, Г. С. 413, 416, 424, 445, 498, 608, 690, 718.
Тарновські. 395, 704, 722, 753.
Тассо, Т. 305.
Татаринов, (піаніст) 120, 146, 157, 498.
Татищев, В. Н. 519.
Тауберт. 376.
Тацит. 697.
Теннісон. 689.
Теньєр, Д. 21, 342—343, 424.
Терещенко, О. (А.) 512

Терновський, Ф. 453.
Тимашев, О. Є. 117, 596.
Тиранов. 177, 748—749.
Титловський. XIV.
Тихомиров, Л. 647.
Тихонравов, М. С. (Н. С.) 451, 486, 612, 640.
Тишинська, Є. 698.
Тищинський, Ол. 418.
Товбич. 155.
Толбин, В. 388.
Толмачев. 291.
Толстая, А. І. (А. И.). XVII, XXXIV, XXXV, 8, 47, 61, 64, 65, 105, 117, 118, 125, 136, 156, 157, 164, 167, 168, 170, 172, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 182, 183, 230, 236, 253, 258—259, 304, 310, 448, 482, 572, 615, 623, 638, 639, 640, 645, 677, 679, 680, 683, 690, 696, 706, 740, 757, 763.
Толсті. 236, 258 — 260, 260—263, 482, 529, 581, 624, 634, 696, 706—707, 716, 722, 727, 739.
Толсті, (род. Жемчужн.) 621.
Толстой (генер.). 225.
Толстой, Д. (граф). 594.
Толстой, Л. М. (Л. Н.) XXXII, 110, 171, 396, 506, 567, 589 — 590, 605, 688, 722—723.
Толстой, О. К. (А. К.). 307, 506, 736.
Толстой, С. 723.
Толстой, Ф. П. XXXIII, XXXVI, 8, 61, 63, 64, 117, 119, 125, 136, 164, 172, 175, 229, 236, 258—260, 308, 310, 342, 345, 356, 396, 413, 464, 480, 598, 600, 624, 625, 677, 696, 757, 763.
Тон, К. А. 78, 104, 502—503, 547.
Торвальдсен. 749.
Торнау, барон Ф. Ф. 114, 582.
Траскин. 558.
Тредьяковський, В. К. 33, 392.
Третяк, Йоз. 663.
Троцина, (сестра). 181.
Троцина, К. 181, 182, 759.
Трощинський, Д. 350.
Трубецькой, кн. 120.
Трубецькой, С. П. 629.
Трусова, Є. (Вишеславцева). 130, 588, 634, 651.
Тупиця. 172, 731.
Туптало, Д. (Дмитрій Ростовський). XIV.
Тур, Є. 506.
Тур, З. 121, 612.
Тургенев, І. С. (И. С.). 301, 308, 356, 396, 400, 403, 506, 595, 598, 605, 664, 670, 712, 725, 731.
Тургенев, М. І. (Н. И.). 117, 597—598, 664.
Тургенев, О. М. (А. М.). 296, 297, 420, 503.
Тхоржевський, С. І. 429.
Тютчев, Ф. І. 119, 161, 595, 605—606.

У.

Уваров, О. С. (А. С.). 234, 235, 237.
Уваров, С. 178, 184, 750.
Українець (Драгоманов). 352.
Улибашев, О. Д (А. Д.) 129, 133, 143, 629—630, 638.
Ультрамарк. 129.
Унковський. 506.
Ус, Васька. 428, 521.
Усков, І. О. (И. А.). 17 18, 45, 63, 65, 151, 217, 224, 242, 258, 268—272, 274, 295, 308, 318, 319, 369, 370, 464, 490, 491—494, 501, 571, 578, 584, 623, 666, 716.
Ускова, А. О. (А. Е.) 11, 55, 268—272, 297, 298, 304, 307, 308, 377, 430, 454, 481, 491, 639.
Ускова, А. І. (Наташенька). 11, 45, 218, 220, 225, 226, 267, 268, 494 494, 501, 666.
Ускова, Н. І. (Наденька). 11.
Ускови, (діти). 569.
Усов, П. С. 292.
Успенський, Г. 612.
Устимович, П. 477.
Утин. 506.
Уткин, М. І. (Н. И.). 179, 613, 751, 753.
Ухтомський, Є. 376.

Ф.

Файербах. 526.
Фамусов. 304, 695.
Фан-Дим, Ф. 305.
Федір Іванович (цар). 114, 568.
ФедірОлексієвич,(цар).89
Федоров, П. 576, 580.
Федотов, П. А. 22, 346, 347—348.
Федр. 418.
Фелінський. 519.
Феска. 500.
Фет, О. О. (А. А.). 162, 605, 612.
Филип, IV. 125, 624.
Филипов, Т. 602, 657.
Филипович. А. XIV.
Филипович, П. П. (П. Ф.) VIII, 264-266, 272-274, 299 — 300, 304 — 306, 315 — 318, 326 — 327, 332—333, 384, 384—387, 417—418, 420—422, 427, 429—430, 466, 477, 505, 517 — 518, 523 — 526, 544 — 545, 547 — 548, 556 — 557,

558 — 561, 569 — 570, 596, 605—606, 607, 612, 613 — 615, 617 — 619, 632, 663—664, 684—687, 687—688, 689, 691 — 692, 693 — 694, 695 — 696, 699 — 700, 702, 704, 722—723, 728, 734—735, 736, 740, 743, 745—746.
Фирсов, Н. 429.
Финдейзен, Н. 729.
Фідій. 66, 486.
Фіялковський, Ф. 60, 61, 62, 66, 67, 68, 75, 479, 491, 500.
Флаксман. 305.
Флетчер, Д. 632.
Флотов. 743.
Фонвизин, М (дек.). 596, 614.
Фонвизина, Н. Д. 614.
Фотій, (арх.). 616.
Франко, Ів. 255, 304, 359, 388, 394, 633, 747.
Фрейліх, Н. О. 127, 129, 140, 142, 151, 155, 573, 577, 628.
Фрейман, Г. А. 63, 295, 481, 493.
Фрецціоліні. 102,562-563.
Фридрих - Вільгельм III. 484.
Фукс, Б. 327.
Фультон, Р. XXI ,7, 83, 238, 517, 518, 533.
Фундуклей, І. І. 459.
Фур'є, Ш. 385, 387.
Фус, Є. Н. 259.

Х.

Ханенко, М. XIV.
Харон. 311.
Хатченко, А. (Б. Кістяковський). 528.
Хвостов, Д. І. 79, 504.
Хлюпин, І. 324.
Chmielowski, П. 711.
Хмельник, М. (батько, Б. Х.). 489.
Хмельницький, Б. XIV, 12, 105, 288, 429, 489, 507, 565—566, 693. 757.
Chołodecki (Białynia). 645.
Хомяков, О. С. (А. С.). 88, 164, 173, 508, 515, 530—531, 699, 703, 704.
Хорошхин, М. П. 263.
Хотинський. 397.
Храбчинський, О. 500.
Хранцовський, М. І. (Н. И.). 114, 567, 586—587.
Хрульов, С. (С. А.). 171, 722.

Ц.

Цампіері, Д. 111, 380, 577.
Цвєтков, І. Є. 765, 766.
Цейтлин, А. 561.
Цертелев, М. (Н). 437.
Цилов, Н. 645.

Ч.

Чалий, М. К., XXIX, 229, 230, 255, 256, 261, 262, 277, 307, 321, 346, 377, 378, 382, 394, 395, 420, 421, 439, 441, 448, 449, 454, 460, 465, 482, 509, 510, 512, 601, 608, 610, 611, 635, 686, 702, 725, 734, 738, 740, 744, 746, 758.
Чалий Сава. 431, 436.
Чарнєнко, Ф. І. 672.
Чарторогов, (есаул). 53.
Чарц. 9, 11, 37, 267.
Чеґанов. 34, 42, 289.
Чекмарьов. 86, 523.
Чельцов, Ф. (Рогожин, Іван). 81, 512, 515.
Черкас, А. 265.
Черкаський, В. 703.
Чернишев, О. І. (А. И.). 117, 596—597.
Чернишевський, Н. Г. 264, 351, 396, 397, 398, 520, 533, 731, 645, 696, 699, 712, 731.
Черняєв, Н. І. 650, 681.
Черняков. 225.
Честаховський, Г. Н. 441, 561.
Чечет. 710, 711.
Чижов, Ф. 703.
Чичагов. 253.
Чичерин, Б. М. (Б. Н.) 163, 697.
Чорний, М. (Рильський, Т.) 394.
Чубинський, П. П. 438, 453.
Чужбинський - Афанасьєв, О. С. (А. С.). 32, 33, 34, 382, 387—390, 392 — 393; 394, 401; 413, 432, 434, 440, 556.
Чуковський, К. XXIX, XL, 726, 727.
Чулков, Г. 972.

Ш.

Szalewicz, T. 81, 512 518,
Шаповал, М. 442.
Шатобріан. 304, 305, 358.
Шаубе, А. (гувернантка) 109, 113, 564, 567.
Шаховська. 141, 647, 648.
Шаховській, Ол. О. (А. А.) 23, 363—364, 573, 719.
Шафарик, (батько). 706.
Шафарик. 633. 705, 706.
Шафонський, А. 473.
Швачка, М. 430.
Шевельов, (водевил.) 640.
Шевирьов, С. П. 163, 249, 698—699.
Шевченко, В. 239, 240.
Шевченко, Гринь. 87.
Шекспир, В. 161, 276, 375, 400, 687, 689, 691, 697, 761.
Шелгунов. 712.
Шеллінг. 410, 648.
Шелухин, С. 352.
Шереметьев, С. 427,
Шереметьев. 477.
Шероцький, К. 258, 290, 338, 339, 340, 341, 678, 753.
Шестакова, Л. І. 718.
Шильдер, Н. К. 302.
Ширяев. 30, 343, 377—378, 379, 591, 730.
Шишкин, І. 339.
Шишков, О. С. (А. С.) 363.
Шіллер. 333, 386, 579, 689, 691.
Шлиппенбах. 157.
Шмитгоф, Е. К. 143, 157, 658, 681.
Шмитгоф, Л. 681.
Шмитгоф, М. К. 589, 681.
Шмурло, Є. 451.
Шопен, Ф. 82, 134, 499, 516—517.
Шпигоцький. 503.
Шпор. 499, 500, 516.
Шраг, І. Л. 390, 766.
Шрейдерс, К. А. 114, 118, 121, 127, 129, 140, 142, 153, 155, 573, 577, 581—582, 584, 628, 677, 766.
Штейн, (бар.) 597.
Штейнгель, В. В. 740.
Штейнгель, В. І. (В. И.) 175, 183, 614, 740, 741.
Штекельберг, Н. С. 302.
Штакеншнейдер, Є. А. 715, 716.
Штелін. 376.
Штернберг, В. 43; 161, 356, 379, 413, 424—426, 484.
Штрайх, С. 583, 607, 614, 615.
Шуберт, Ф. І. 259.
Шувалов. 167, 170. 711—712.
Шугуров, Н. 340, 708.
Szuman. 406.
Шумахер, П. 147.
Шумський, С. В. 163, 696—697.
Шушерин, (арт.) 374.

Щ.

Щавинський, В. 753.
Щепкин, Д. М. 139, 646, 690.
Щепкин, М. А. 248, 281, 396; 476, 628, 634, 640, 646, 666, 667, 681.
Щепкин, М. М. (Н. М.) 160, 161, 163, 164, 691.
Щепкин, М. С. XVI, 7, 35, 59, 105, 120, 125, 129, 130, 133, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 145, 151, 153, 155, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 182, 183, 238, 243, 247—250, 396, 475, 476, 498, 508, 509, 564, 565, 572, 575, 578, 588, 589, 592, 601, 608, 625, 628—629, 630, 631, 634, 636, 638, 639, 640, 641, 642, 646, 648, 650, 651, 653, 661, 666, 668, 675, 681, 683, 684, 690, 695, 696, 697, 699, 700, 702, 713, 723, 760, 765, 766.
Щепкин, П. М. 159, 690.
Щепкина, О. Д. 646.
Щепотьєва. 158.
Щербина, І. О. (И. А.) 151, 153, 650, 665.
Щербина М. Ф. (Н. Ф.) 162, 170, 172, 695—696.
Щербинин. 539.
Щоголев, (арт.) 654, 660.
Щоголев, П. Є. 614, 694.
Шурат, В. 225, 710, 711.

Ю.

Юдин. 307.
Юзефович, В. В. 753.
Юзефович, М. В. 179, 180, 748, 753—755.
Юлій Цезар. 113, 579.
Юнге, К. Ф. 231, 260. 262, 261, 462, 482, 486, 529, 599, 696, 706—707, 716, 722, 727, 728, 739, 758, 759, 763.
Юноша, В 348.
Юргенс, (madame). 425.
Юрій Всеволодович. 115.
Юшкевич. 466.

Я.

Явленська Л. Г. 98, 100, 530.
Явленський, І. Н. (И. Н.) 87, 89, 90, 91 95, 100, 105, 371, 530.
Яворницький, Д. 257, 283 284. 377, 380, 381, 400, 411, 420, 431, 492, 500, 571, 639, 646, 670, 730.
Язиков, Д. 613, 689.
Якимович, С. 762.
Якобі, madame. 123, 124.
Якобі, Н. К. 111, 112, 115, 116, 117, 120, 123, 124, 130, 576.
Яков II. 596.
Яковенко, В. XXXVI, XXXVII, 214, 232, 233, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 249, 250, 253, 254, 256, 257, 258, 261, 264, 267, 269, 272, 273, 274, 275, 281, 286, 290, 291, 292, 294, 295, 298, 299, 300, 302, 304, 307, 309, 310, 314, 315, 316, 319, 321, 323, 329, 335, 342, 345, 346, 353, 354, 355, 360, 365, 369, 370, 372, 377, 399, 411, 416, 422, 435, 445, 447, 448, 452, 454, 464, 480, 481, 482, 487, 501, 503.
Яковлев (лейб - гус.) 446.
Яковлев, О. С. (А. С.) 28, 374, 375.
Якубович, І. І. (И. И.) 60, 477.
Якубович, І. О. (И. А.) 60, 477.
Якубович, О. І. (А. И.) 60, 447.
Якубович, (П. Я.) 524.
Якубський, Б. В. XXXIX, 317, 440.
Якушкин, Е. І. 691—692.
Якушкин, І. Д. 597, 691.
Якушкин, П. 160, 161.
Ярцев, А. 248, 250, 365, 589, 640.
Ястребцов. 330.
Ящеров, В. І. 674, 675.

PG
3948
S5
1927
t.4

Shevchenko, Taras
Povne zibrannia tvoriv

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY